

ELSŐ FEJEZET

A PUSZTULÁS ELŐJÁTÉKA

A magyarországi zsidóság „aranykora”

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA felbomlása 1918 novemberében felhívta a figyelmet az 1867-ben kialakított szerkezet anakronisztikus voltára. Felszínre kerültek azok az ütközőerők, azok az alapvető és alapjában kibékíthetetlen ellentmondások, amelyek az összetett és többnyelvű dualista monarchia társadalomgazdasági és nemzeti-politikai alapjait már a liberalizmus korszakában aláásták. Az Osztrák–Magyar Monarchia fél évszázados fennállása alatt nagyszabású és gyors általános fejlődésnek szolgált keretét, politikai és gazdasági szerkezetében kapitalista és feudális elemek épültek egybe, ellentmondásaik pedig felhívták a figyelmet arra, hogy fennen hirdetett liberalizmusa mennyire retorikus jellegű.

A dualista monarchia egységét és egybeforrottságát jórészt a gyorsan fejlődő kapitalizmusnak köszönhette. Csakhogy a nyugati demokráciákkal ellentétben a kettős monarchia magyarországi felében a kapitalizmus fejlődése fölött egyrészt az állam gyakorolt általános védnökséget, másrészt pedig, mivel hiányzott a politikailag egyenjogú és társadalmilag öntudatos belhoni középosztály, egy túlnyomórészt németek és zsidók alkotta középosztály képezte az előőrsét. A magát liberálisnak hirdető állam valójában a kiegyezés korszakának végéig sem vetkőzte le alapvetően feudális jellegét. Politikája a birtokos arisztokrácia érdekeit tükrözte, azét az osztályét, amely ódon hagyományaival és ideológiájával keresztezte és hátráltatta a tömegek szociális és nemzeti törekvéseit az egész Birodalomban. Az állami liberalizmus meglehetősen üres volt, és híján volt minden valamirevaló tartalomnak. Az uralkodó osztály formális, retorikus és a törvény betűjéhez külsősegesen alkalmazkodó liberalizmusa nem tudta kielégíteni sem a föld nélküli parasztok, sem a létszámban szüntelenül növekvő és politikailag egyre öntudatosabb ipari munkásság társadalmi-gazdasági igényeit, sem pedig a Birodalom keretein belül élő nemzetiségek önrendelkezésre irányuló vágyait. A főként „idegen” iparvállalkozók és pénzemberek vezette, gazdaságilag fokozatosan erősödő középosztály és a politikailag vezető hagyományos arisztokrata-dzsentri

2 A PUSZTULÁS ELŐJÁTÉKA

kisebbség érdekközössége viszonylag rövid életűnek bizonyult, és korántsem volt egyértelműen üdvös. Ideiglenesen biztosította ugyan a politikai stabilitást, és kölcsönösen előnyös volt gazdaságilag, egyúttal azonban kiélezte a soknyelvű birodalom szociális és nemzetiségi ellentéteit is. A dualizmus nem volt képes és nem is kívánta megoldani az égető szociális kérdéseket, és ódzkodott attól is, hogy az egyre sürgetőbben jelentkező nemzetiségi törekvéseknek tért adjon, így azután a liberalizmus és a nacionalizmus korszakában mindinkább élő anakronizmussá vált.

Mégis a heves társadalmi és nemzetiségi felbolydulások eme időszakában érte el a magyarországi zsidóság legnagyobb eredményeit, gyors ütemben fejlődött és jutott el a látványos sikerekig. Mindössze néhány évtized leforgása alatt, ha nem is vezető, de mindenesetre döntő szerepre tett szert az ország gazdasági, pénzügyi és kulturális életében. De éppen ebben az „aranykorban” vetette el azokat a magvakat, amelyek egy rövidlátó szociális és nemzetiségi politizálás következtében az első világháború után oly keserves termést hoztak számára. Elitje feltételek nélkül és teljesen kritikátlanul azonosult egy alapvetően reakciós rendszerrel, élvezte ennek kegyeit, és elkötelezettjévé vált, közben viszont elidegenedett az igazságért és egyenlőségért küzdő elnyomott osztályoktól, valamint az autonómiáért és nemzeti függetlenségért harcoló nemzetiségiektől.

A magyarországi zsidóság fejlődése és egyenjogúsodása

Magyarország zsidó népessége II. József reformjainak és az 1840. évi országgyűlés kedvező döntéseinek jóvoltából a 19. században látványosan megnőtt.

Az 1700. évi népesség-összeírás adatai szerint a 18. század elején mindössze 4071 főt tett ki Magyarország zsidó lakossága. A század folyamán lélekszáma mérsékelt ütemben nőtt, míg 1735-ben 11 621 főt számlált, 1787-ben 80 775 főt. 1805-ben a zsidóság száma 126 620-ra rúgott, és az ország teljes lélekszámának 1,8%-át alkotta. Ettől kezdve mind száma, mind pedig a népességen belüli aránya gyorsabb ütemben kezdett nőni, egyrészt a viszonylag magas népszaporulat, másrészt pedig az erősödő kelet-európai bevándorlás következtében. 1850-ben már 339 816 főt számláltak (3,7%), 1880-ban pedig, ekkorra már túlnyomórészt a magasabb születési és az alacsonyabb halálozási arányszám miatt, 624 826 zsidót tartottak nyilván az országban (4,4%). Nagy-Magyarország területén a zsidóság lélekszáma 1910-ben tetőzött, amikor elérte a 911 227-et, és a csaknem 21 milliós össznépesség 5%-át tette ki.¹

A törvény előtti egyenlőséget a magyarországi zsidóság legelőször 1849-ben kapta meg, Kossuth Lajos forradalmi kormányzatának utolsó heteiben. A liberális korszak 1867. december 22-én nyílt meg a zsidók számára, a XVII. tc. jóvoltából, amely egyebek között kimondta:²

Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.

Ezt követően a zsidók jogot nyertek arra, hogy hitfelekezetük tagjaira kötelező egyházi adót vethessenek ki, továbbá hogy vallási, nevelési, egészségügyi és jóléti célú szervezeteket alapítsanak, illetve működtessenek. 1895. október 1-jén a XLII. tc.-ben az állam bevett felekezetnek ismerte el a zsidó hitfelekezetet, és a többi bevett valláshoz hasonlóan most már neki is a többi, keresztény egyházzal egyenlő státust biztosított.

Egyenjogúsításuk nyomán a magyarországi zsidók éltek is a számukra már 1849-ben nyílt új lehetőségekkel, és tevőleges részt vállaltak annak a Magyarországnak a modernizálásában, amelyet ugyan a liberalizmus nevében vezettek, de amely jobbra prekapitalista jelleget viselt, és csak a predemokráciáig jutott el. A történelmi tendencia ugyan félreérthetetlenül a további liberalizálás felé mutatott, a tömegek éber figyelemmel kísérték politikai és szociális körülményeik alakulását, de a közvetlen politikai uralmat egy főleg nagybirtokosokból álló, szoroson összefonódott kaszt gyakorolta.³ E feudális, aránylag kisszámú családból összetevődő kaszt óriási gazdagságán kívül annak a hagyományos vezető pozíciónak köszönhette hatalmát, amelyet az ország politikai és kormányzati életében betöltött.⁴ Az arisztokratáknak nemcsak hatalmas földbirtokaik voltak, hanem – a magyar társadalomban élvezett kiváltságos helyzetüket busásan kihasználva – megszerezték az ipar és a bankélet kulcspozícióit is. Az uralkodó arisztokrácia nemcsak azért tarthatta fenn hatalmát, mert a választójog szűk volt és nyíltak voltak a szavazások, hanem azért is, mert ellenőrzése alatt tartotta a kormányzást, illetve az államigazgatási kinevezéseket.⁵ Magyarország „liberális” rendszere tehát elutasította a Nyugat egykorú liberalizmusának eszméit és reményeit, amelyek az általános választójogban látták a legtöbb, ha ugyan nem valamennyi társadalmi probléma nyitját. Nehogy a választójog kibővülése teret engedjen az elnyomott, föld nélküli parasztság, a munkásság és különösen a belhonos nemzetiségek önállósulási törekvéseinek, az arisztokrata-dzsentrí rezsím a minimumra szorította le a választójogot szigorú vagyoni és iskolázottsági kritériumokat alkalmazva, illetve hatékony adminisztratív és rendfenntartó intézkedéseket foganatosított a választási időszakokban és azokon kívül is. A politikai jogok gyakorlásának szabad-

4 A PUSZTULÁS ELŐJÁTÉKA

sága éppenséggel beszűkült a kiegyezés után. Míg 1848-ban a lakosság 6,7%-ának, addig 1874-ben csupán 5%-ának volt választójoga. A választók számaránya még az első világháború előestéjén is csupán 8% körül mozgott.⁶

Az államhivatalokat és a tisztikart elsősorban a deklasszált dzsentri tagjai töltötték meg. Ez a réteg nemesekből, egykori nemesekből, illetve az ő leszármazottaikból tevődött össze, olyanokból, akik egykor átlagosan ezerholdas birtokokkal rendelkeztek, de a 19. századi gazdasági válságok következtében részben vagy egészen elvesztették földjüket. Az elszegényedett nemesek és leszármazottaik irigységgel nézték és ellenezték a nagybirtokos arisztokrácia és az „idegen” pénzemberek, iparvállalkozók közötti szövetséget. Társadalmilag azonban az arisztokráciát utánozták és annak szekerét tolták, s maguk is a régmúlt idők szokásaihoz ragaszkodtak, annak életmintáit próbálták követni. Nem mutattak hajlandóságot arra, hogy középosztálybeli pályákra lépjenek, lenézték a kétkézi munkát, és kétségbeesetten igyekeztek a hagyományos úri életnek legalább a látszatát fenntartani. Ahogy telt-múlt az idő, az államigazgatás minden szintje dugig lett velük, s az állam politikai és katonai gépezetének a parancsnoki posztjait is megszerezték. Amikor pedig Európa-szerte megjelent a színen a fasizmus és a náciizmus, ők lettek a leghangosabb szószólói az új, zsidóellenes politikának Magyarországon.

A magyarországi feudális hagyományok következtében az arisztokrácia és a dzsentri tüntetőleg nem kapcsolódott be a kereskedelembe és az iparba, nem „alacsonyította le” magát a középosztályhoz, megmaradt a túlhaladott feudális korszak ígézetében, görcsösen kapaszkodva annak célkitűzéseibe. Az uralmon lévő magyar arisztokrácia nem tanúsított liberális magatartást a nemzetiségekkel szemben, a parasztsággal és a munkássággal szemben antidemokratikusan viselkedett, viszont következetesen liberális volt a zsidóság irányában, és szorgalmazta üzleti, ipari tevékenységét. Az idők folyamán baráti együttműködésen alapuló viszony létesült egyfelől a magyar arisztokrácia, másfelől a zsidó iparvállalkozók, bankárok és pénzemberek között.⁷ Sok arisztokrata lett csendestárs zsidó üzleti vállalkozásokban úgy, hogy részvények birtokába jutott vagy bevásárolták az igazgatótanácsba. Viszonzásul nem is egy zsidó pénzmágnást emeltek nemesi rangra, és sokan kifejezetten átvették az arisztokrata életfelfogást, és alkalmazkodtak az arisztokrácia szokásaihoz.⁸

Ennek az alapvetően toleráns politikának köszönhetően a magyarországi zsidóság zöme a magyar nemzet integráns részének érezte magát, a magyarok pedig az asszimilálódott és magyarul beszélő zsidókat általában magukkal egyenlőknek tekintették.⁹

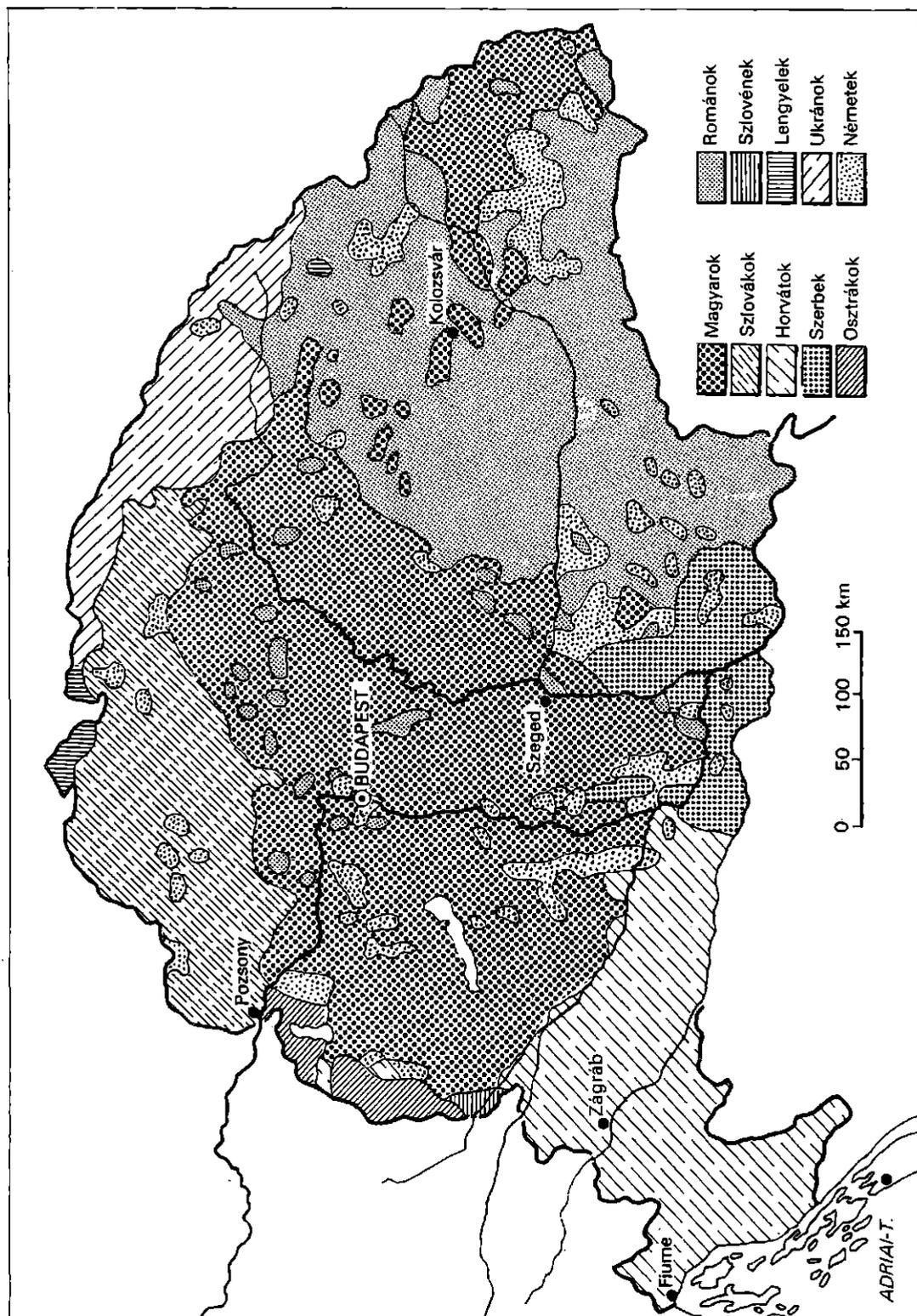
A nemzetiségi kérdés

A zsidók iránt tanúsított jóindulatú és türelmes magatartásnak nem csupán gazdasági okai voltak, hanem szerepet játszott az a szándék is, hogy a zsidó vallású magyarok befogadásával – a hivatalos statisztikákban ezen a néven szerepeltek a zsidók – növeljék a magyarság számarányát a soknyelvű Magyar Királyságon belül.

Az 1910. évi népszámlálás, amely az anyanyelvet tette meg a nemzetiségi hovatartozás ismervéül, az 1102 óta alkotmányosan a Magyar Szent Korona országának számító Horvát-Szlavónia nélkül összesen 18 264 533 főben állapította meg a Magyar Királyság lakosainak számát. Közülük a magyarok 9 944 627 főt, azaz 54,4%-ot tettek ki. De még ez a csekély és kétséges többség¹⁰ is az összlakosság valamivel több mint 5%-át kitevő, 911 227 főnyi zsidóság bevonásával jött létre. Ha beszámítják a 2 621 951 lakosú Horvátország-Szlavóniát is, ahol mindössze 105 948 magyar élt, a magyarok részaránya 45,5%-ra esett volna vissza.

A Magyarországon élő nemzeti kisebbségek legnagyobbika a román-ság volt, amely 3,5 milliós tömegével a lakosság 20%-át alkotta. A szlovákok és ruténok együttes lélekszáma megközelítette a 2,5 milliót, a szerbeké az 1 milliót is meghaladta (1.1. térkép).

Tudomást sem véve az állam multinacionális jellegéről, a magyar uralkodó osztályok, vak sovinizmusuktól vezérelve, semmiféle jelentősebb engedményre nem voltak hajlandók az országban honos nemzetiségek irányában. Rövidlátó, korszerűtlen módon politizáltak, sutba dobták Deák Ferencnek, a dualista rendet kimunkáló felvilágosult nacionalista vezetőnek az alkotmányos elveit, és nem ültették át a gyakorlatba az 1868. évi nemzetiségi törvényt, amely Eötvös József báró kultusz- és közoktatásügyi miniszter haladó eszméin alapult. A nemzetiségi kérdés mögött rejlő szociológiai és filozófiai problémák nagy magyar szakértője lévén, Eötvös megpróbálta összebékíteni a forrongó nemzetiségek adminisztratív-területi autonómiára vonatkozó követeléseit a nemzetállam egységének makacs fenntartására irányuló magyar sovinizta igényekkel. Az eötvösi kompromisszum azon az elgondoláson alapult, hogy a nemzetiségek saját kulturális és nemzeti életüket élhessék a politikailag egységes, soknemzetiségű magyar állam keretein belül, miközben egyénekként élvezhessék a magyar állampolgárságból adódó jogokat és előnyöket is. A nemzetiségi autonómia nem jöhetett szóba, mert féltő volt, hogy ez végül elszakadási és függetlenségi követelésekhez, majd az állam széthullásához vezetne. Eötvös tervezete nyomán a nemzetiségek egyebek között saját elemi és középfokú iskolákkal rendelkeztek, kialakít-

1.1. térkép

Magyarország nemzetiségei, 1867-1918

Unger Máttyás-Szabolcs Ottó: *Magyarország története.* (Gondolat, Bp., 1965.) 238. o.

hatták egyházi intézményeiket, és saját nyelvüket használhatták a helyi, a járási és a megyei közigazgatásban.¹¹

Jóllehet a területi autonómia elvének elutasítása csalódást keltett a nemzetiségekben, a törvény hatékony végrehajtását éppen a magyar soviniszták hiúsították meg. Ragaszkodtak a magyar hegemoniához, homogén magyar nemzetállam megteremtésén fáradoztak, ami nemcsak hogy megsértette a törvény elveit és előírásait, de el is mérgezte a nemzetiségi csatározásokat. A folyamat különösen Deák halála, 1876 után gyorsult fel, ekkor szakadt ugyanis meg az a vezetői nemzedék, amelynek politikai és morális eszmevilágát 1848 és 1867 között felvilágosult tolerancia hatotta át.

A Tisza Kálmán miniszterelnöksége (1875–90) idején színre lépő új politikusnemzedék úgy próbált gátat szabni a feltörő nacionalizmusnak és a vele együtt járó önrendelkezési törekvéseknek, hogy szabad folyást engedett a magyar sovinizmus erőinek. Kíméletlen magyarosítási politikája azt célozta, hogy a nemzetiségek teljes beolvasztásával színmagyar nemzetállam jöjjön létre. Ügyet sem vetve a nemzetiségi törvény előírásaira, a helyi, járási és megyei közigazgatást – éppúgy, mint a központi politikai intézményeket és adminisztratív apparátust – szinte kizárólag olyan magyarokkal töltötte fel, akik mindenekelőtt az arisztokrata-dzsentruralkodó osztály érdekeivel azonosultak. A vezető adminisztratív és katonai pozíciók legtöbbjét maga a dzsentrifoglalta el, amely elszegényedett a gazdasági liberalizmus támasztotta versenyben, de görcsösen ragaszkodott társadalmi státusához és politikai hatalmához. Mindinkább kötelezővé vált a magyar nyelv használata az iskolákban és a sajtóban, miközben az oktatás és a kultúra intézményeit a magyarosítás szócsöveivé alakították át. A magyar nacionalizmus imperialisztikus alapelve egyebek közt azon a politikai axiómán nyugodott, hogy „vagy a magyarok asszimilálják a nemzetiségeket, vagy azok döntik romba a magyar államot”¹².

A magyarosításban kivételesen fontos szerep jutott a zsidóságnak. A magyar királyságban nem akadt egyetlen kisebbség, egyetlen nemzetiség sem, amely olyan „spontán ügybuzgalommal” sajátította volna el a magyar nyelvet és a magyar kultúrát, mint éppen a zsidóság. Először az osztrák és a morva származású, német nyelvű, majd a galíciai lengyel, jiddisül beszélő zsidók egy része vetkőzte le fokozatosan „idegen” kultúráját, és vette fel szédítő ütemben a magyar életvitelt. E folyamat 1867 után gyorsult fel, de kezdetei 1844-ig nyúlnak vissza, amikor Pest zsidó fiatalságának képviselői Magyarító Egyletet alapítottak azzal a kifejezett céllal, hogy a város túlnyomó részben német ajkú zsidóságát elmagyarosítsák.¹³ Hasonló célkitűzések vezették a MIKÉFE-t (Magyar Izraelita Kézműves és Földművelő Egyesület), amely szintén ugyanabban az esztendőben,

1844-ben alakult a Pesti Izraelita Hitközség égisze alatt. Az alakuló gyűlésen Schwab Löw főrabbi elnökölt. Az egyesület elnökévé dr. Jakobovits Fülöpöt választották, a zsidó kórház igazgatóját. Ő a MIKÉFE-t nem egyszerűen csak a zsidó kézművesek és földművesek kultúr- és érdekvédelmi szervezetévé akarta tenni, hanem keretként kívánta felhasználni annak érdekében, hogy a magyar nyelvet népszerűsítse, és elmélyítse a magyar honszeretetet a zsidók körében.¹⁴

A magyarországi zsidók túlnyomó többsége belátta, hogy teljes egyenjogúságuknak a maradéktalan beolvadás és elmagyarosodás az ára. Tény, hogy Kossuthnak, Deáknak, Eötvösnek is az volt az elképzelése, hogy a zsidók akkor lehetnek egyenjogúak, ha vallási gyakorlatukba bevezetik a magyar nyelvet, és ha átveszik a magyarság hagyományait, szokásait, eszmevilágát.¹⁵ Az ortodox zsidók elvetették ezeket a követelményeket, a liberális vagy neológ többség azonban lelkesen elfogadta, s a zsidó közösség hivatalos vezetőinek zöme közülük került ki. A kiegyezéskor létrejött kormány törekedett arra, hogy a zsidóság megosztottsága ebben a kérdésben megszűnjék, s ennek érdekében 1868 decemberében kongresszust szervezett,¹⁶ ám az ellentét, amely az asszimilációt pártoló neológokat a lojális, de tradíciókhoz ragaszkodó ortodox zsidósággal állította szembe, nem volt áthidalható.

Magyarországon a zsidók emancipációja a felvilágosodás liberális filozófiájából és a magyar nacionalizmus eszmerendszeréből egyaránt következett. Egyik legfőbb célja az volt, hogy az elmagyarosodó zsidók bevonásával erősödjék a magyarok számszerű aránya a soknyelvű országban. És bár a cionizmus alapítója és jó néhány vezető alakja a magyar zsidóságból került ki, gondoljunk csak Theodor Herzlre és Max Nordaura, ez a zsidóság soha nem fejlesztett ki olyan nemzeti tudatot, amely a cionista eszméhez kapcsolódott volna.¹⁷ E tekintetben a neológok és ortodoxok között semminemű véleménykülönbség nem volt.

A magyar zsidók buzgón tették magukévá a magyar ügyet, zömük asszimilálódott, és még az ortodoxok közül is sokan beszéltek magyarul a köznapi érintkezésben. Ennek sok oka volt. Hiába tette magáévá a neo-feudális arisztokrácia a felvilágosodás eszméit, társadalompolitikája konzervatív volt, ami fékezte, sőt lehetetlenné tette a honi polgárság kialakulását. Jócskán kellett tehát a nem magyar, főként zsidó és német népcsoportokra támaszkodnia a magyar társadalom polgári átalakítása közben. A zsidók hálásnak érezték magukat azokért a gazdasági és szakmai lehetőségekért, amelyeket az egyenjogúsítás nyomán a feudális orientációjú arisztokrata-dzsentrális rendszer nyitott meg előttük. A rendszer és a zsidók közötti érdekazonosság folytán az országban példátlan ipari fejlődés és általános modernizálódás ment végbe,¹⁸ melynek keretén be-

lül a magyar kapitalizmusban az ezzel összefüggő szakmákban a zsidók váltak a fő, vagy ha tetszik, a döntő tényezőkké. 1890 és 1900 között az ügyvédek száma 7,2%-kal nőtt, a zsidó ügyvédeké 68,6%-kal. Az 1900-ban bejegyzett 4807 orvos közül 2321 zsidó volt, azaz 48%. A földbirtoklásban is számottevő haladást értek el, kivált ha figyelembe vesszük, hogy az egyenjogúsításig ki voltak zárva a földbirtoklásból. 1884-ben 1898 zsidó birtokost tartottak számon, akik 1,75 millió katasztrális holdat birtokoltak. Tíz évvel később számuk már 2788, és birtokuk összesen 2,62 millió katasztrális holdra rúgott.¹⁹

A zsidóság tudatában volt annak, hogy a rendszer védelmet nyújt az antiszemitizmus veszedelmével szemben. Magától értetődően a szóban forgó időszakban is adódtak antiszemita zavargások és tüntetések, de csak helyi szinten és szórványosan fordultak elő, és nem voltak sem összehangoltak, sem pedig központilag szervezettek. Egyetlen kivételről tudunk, a hírhedt tisztaeszlári rituális gyilkossági ügyről, amely 1882–83-ban játszódott le. A perben jó néhány zsidó került a vádlottak padjára azaz a váddal, hogy egy keresztény leányt öltek meg azért, hogy vérét rituális célokra használják fel. A vérvád pillanatok alatt szimpla gyilkossági ügygé fokozódott le. A védőügyvéd bátran szembeszállt a képtelen váddal, szétzúzta az állítólagos vérvádat, és a vádlottakat fölmentették. A pert heves uszítás kísérte, s ennek nyomán néhány helyen, így többek között Pozsonyban, zsidóellenes kilengésekre került sor, melyeket a kormányzat azonnal és határozottan elfojtott.

Világszerte figyelmet keltett Istóczy Győző, Verhovay Gyula, Ónody Géza és Simonyi Iván²⁰ zsidóellenes uszítása, de a Magyar Királyságon belüli hatásuk nem volt maradandó. A szervezett, de kevésbé heves antiszemitizmusnak 1895 után az újonnan alakult Katolikus Néppárt volt a mozgatója. A párt élén Zichy Nándor gróf állt, az egyház, a Habsburg-párti arisztokrácia és a nagybirtokosság támogatását élvezve. Tipikusan klerikális-konzervatív alakulat volt ez, mely a „zsidó” liberalizmussal és szocializmussal összefonódott „romboló és keresztényellenes” eszméssel vette fel a küzdelmet.²¹

A kormány és főleg Kossuth Lajos azonnal és erélyesen fellépett az efféle zsidóellenes megnyilvánulásokkal szemben, s ez ismét csak növelte a zsidók bizalmát a magyar állam iránt. Az első világháborúig az antiszemitizmus minden komolyabb következmény nélkül maradt Magyarországon, ennek magyarázata részben a kormány jóakarató magatartásában, részben a magyar parasztság általában türelmes természetében, illetve abban rejlett, hogy politikai és társadalmi elmaradottsága ellenére is az ország gazdasága dinamikusan fejlődött. A kormány nem hagyta, hogy az antiszemitizmus elfajuljon, ám az Istóczy- meg a Simonyi-féle emberek,

valamint a Katolikus Néppárt által terjesztett zsidóellenes eszmék hosszú távon nagy bajokat okoztak. Azt terjesztették a zsidókról, hogy ártalmas és megrontó hatást gyakorolnak a keresztények életére, s ezeket a vádaskodásokat kapta fel a jobboldali radikalizmus az első világháború utáni időszakban.²²

A zsidók átvették a magyarkodó nacionalizmust, mert egyrészt ez volt a legkézenfekvőbb, másrészt mert hálásak voltak a kapott lehetőségekért és a biztonságért, amelyet az arisztokrata-dzsentri rezsim nyújtott nekik, de azért is, mert sokukat izzó hazaszeretet töltötte el. Jászi Oszkárnak, a kiváló szociológusnak és demokrata politikusnak a szavaival élve nem férhet szemernyi kétség sem ahhoz, hogy az asszimilált elemek nagy tömege az új haza iránt érzett őszinte szeretetből ösztönösen és lelkesen tette magáévá az új ideológiát.²³ Különösen Budapesten lehetett tapasztalni a zsidóság egy részének „kakaskodó hazaffyaskodását”. A főváros lakosságának mintegy ötöde volt zsidó,²⁴ s a beolvadásnak ők voltak az élharcosai. A körükből kikerülő értelmiségi elit nagy alkotókedvvel és tevélegesen vett részt a művészi, tudományos és irodalmi életben. Ugyanez az asszimilált intellektuális elit adta a jobbra zsidó kézben lévő, középosztálybeli, liberális sajtónak azokat az újságírókat és szerkesztőket, akik elkötelezett és fenntartás nélküli szószólói voltak a magyar hegemoniának. Ez a sajtó nemcsak Ausztria ellen fűtötte a nemzeti sovinizmus kohóját, de a nemzeti küzdelemben a legharciasabban szélsőséges álláspontot képviselte, és a legfőbb akadálya volt annak, hogy a vetélkedő nemzetiségek között ésszerű kompromisszum jöhessen létre.²⁵

Kiváltképpen harcias hírokat pengettek a *Budapesti Hírlap* c. napilap munkatársai. Azt a politikát képviselték, mégpedig mindenki mást túlszárnyalva, hogy „meg kell teremteni a harmincmillió Magyarországot”. Ebben az összefüggésben érdemes megemlíteni Grünwald Béla és a hozzá hasonlók szerencsétlen tevékenységét. Grünwald mint történetíró és szociológus, továbbá mint politikai tényező már-már hittérítői lázzal buzgólkodott a nemzeti kisebbségek, kivált a szlovákok elmagyarosításán. S mivel a legtöbb zsidó, aki bekapcsolódott ebbe a magyarosítási ügybe, egyúttal a kereskedő burzsoáziát is képviselte, a nemzeti kisebbségek lakta agrárvidékeken úgy tekintettek rájuk, mint a kizsákmányoló kapitalizmus és a nagy magyar sovinizmus megtestesítőire. Ezt a benyomást erősítették a zsidó kézben lévő, harcisan hazaffyaskodó lapok, amelyeket „a feudális és finánc osztályuralom gátlástalan eszközeiként könyveltek el”²⁶.

A zsidó ipari és pénzügyi körök azonosítása a kapitalizmussal és a zsidó asszimilációpártiak besorolása a magyar sovinizmus hadrendjébe nemcsak felfűtötte a választójogból kizsákmányolt, nyomorúságos sorsú pa-

rasztság és munkásság társadalmi küzdelmét, de egyúttal ki is élezte a belpolitikai ellentéteket. A zsidóság ugyanakkor jelentős szerepet játszott az egyenlőségért folytatott harcokban és a haladó szocialista mozgalomban, és soraiból töltődött föl a magyarországi radikális értelmiségiek osztálya is. Némelyikük bekerült a baloldali pártok és mozgalmak szellemi és politikai vezetésébe, beleértve a Szociáldemokrata, majd később a Kommunista Pártot.

A zsidók közül sokan éppen hogy csak megéltek mint kézművesek, munkások vagy kisvállalkozók. Az előnytelen helyzetben lévő osztályok tagjai azonban bennük is a kapitalizmus képviselőit látták, az elnyomott nemzetiségek pedig ezen túlmenően még a magyar sovinszta nacionalizmus bajnokainak is tekintették őket. A nemzeti kisebbségek által lakott vidékeken, Horvát-Szlavóniában, Szlovákiában, Kárpátalján és Erdélyben a zsidók szinte kizárólag magyarul beszéltek (Kárpátalján beszéltek jiddisül is, Erdélyben szintén, ha kisebb mértékben is), s ők voltak a magyar kultúra legfőbb képviselői. Gazdasági helyzetüket nézve elsősorban szabadfoglalkozásúak voltak, orvosok és ügyvédek, illetve az üzleti életben tevékenykedtek és kereskedtek. A szatócsboltok, italkimérések és a kis üzletek szinte kizárólag zsidó kézben voltak.²⁷

1919-ben és 1920 elején, a „fehérterror” idején, amelyet alább is tárgyalunk majd, a közvélemény hajlott arra, hogy a zsidóság egészére hárítsa a felelősséget az elvetélt kommunista diktatúráért csak azért, mert a kevés számú bolsevik között akadt néhány zsidó származású is, noha a magyar zsidók túlnyomó többsége szenvedő alanya és ellenzője volt Kun Béla diktatúrájának. Hasonló volt ez ahhoz, ahogy a kiegyezés korában a zsidó pénzemberekkel és iparvállalkozókkal, a túlzásokba esően hazafiaskodó zsidó szabadfoglalkozásúakkal és értelmiségiekkel azonosították a zsidóságot.²⁸

A zsidók történelmi-politikai szövetkezése a magyarokkal a soknyelvű állam keretei között nem volt egyértelműen áldásos rájuk nézve. Igaz, hogy az egyenjogúsítás után alaposan kiaknázták a lehetőségeket, és az élet minden területén imponáló eredményeket könyvelhettek el, utóbb azonban meg kellett hogy fizessenek vezetőik rövidlátó politikájáért. Az asszimilálódott zsidó felső középosztály adta a zsidóság vezetőit (lásd részletesen a 3. fejezetben), és ennek a rétegnek politikai, valamint gazdasági érdekei szabták meg a közösség mozgását is, nem tudván kifejleszteni magában a zsidó nemzeti tudatot.²⁹ A zsidók vezető csoportja feltétel nélkül és kritikátlanul támogatta a társadalmilag avított, nemzetiségi szempontból elnyomó, reakciós rezsimet, ezért nem is ébredhettek a tudatára annak, hogy milyen sajátos szerepet kellene betölteniük, és milyen felelősséget kellene magukra vállalniuk egy soknemzetiségű államban. Ahe-

lyett, hogy a nemzetiségek iránti türelemre és tiszteletre alapozódó, demokratikus, méltányosabb rendszer kialakításán fáradoztak volna, hagyták, hogy tévútra vezessék őket, és hogy érdekeiket feláldozzák a társadalmilag és kulturálisan előjogokat élvező nemzetiség privilegizált osztályaival való együttműködés oltárán.³⁰ Ekképpen akaratlanul is kiszolgáltatták magukat az ókonzervatív arisztokrata-dzsenti rezsimnek, amely saját feudális előjogainak megvédését tekintette elsődleges feladatának. Nemigen derengtek fel a zsidóság előtt azok a „veszedelmek”, amelyeket az ébredező „elmaradott” nemzetiségek testesítettek meg, nem is sejtették talán, hogy baj származik abból, ha a rendszer mindenáron fenn akarja tartani a magyar hegemoniát, és megkísérli útját állni az elnyomott és kizsákmányolt társadalmi osztályok egyre erősödő reform-, igazság- és egyenlőségköveteléseinek.

Tisza Kálmán szűk látókörű, elnyomó társadalmi és nemzetiségi politikáját kisebb-nagyobb eltérésekkel, olykor fokozódó intenzitással, valamennyi utódja továbbvitte egészen a korszak végéig, 1918-ig.³¹ Az ókonzervatív beállítottságú magyar nacionalista vezetők még csak fontolóra sem vették a társadalom reformját vagy a nemzetiségekkel való kiegyezést. A vég küszöbén, amikor már nyilvánvalóvá vált a háborús vereség, még ekkor is azzal vélték megóvni Magyarország történelmi határait, s egyúttal saját uralmukat, hogy felmondták a központi hatalmakhoz fűződő szövetséget, és faképnél hagyták Ausztriát, alkotmányos társállamukat. E formális politikai-katonai gesztusokkal remélték elhittetni a győztes hatalmakkal, hogy Magyarország mindvégig a német nyelvterület magatehetetlen áldozata volt.

Baloldali radikális rendszerek

Az arisztokrata-dzsenti uralkodó körök illúzióit szertefoszlatta az 1918. október–novemberi katonai vereség nyomába lépő bomlás és zűrzavar. 1918. október 31-én vértelen forradalom hatalomra juttatta gróf Károlyi Mihályt, de a történelmi események felgyorsulása keresztülhúzta és jórészt semmissé tette az ő merész és nagy képzelőerőről tanúskodó intézkedéseit. Károlyi, Magyarország egyik legősibb és legvagyonosabb földbirtokos családjának sarja, felvilágosult, őszinte szándékú, koncepciózus férfi volt. Midőn az ellenzéki, kossuthista Függetlenségi Párt vezetője lett röviddel a háború kitörése előtt, nemcsak azt tűzte ki céljául, hogy új irányt szab a magyar külpolitikának: a hagyományos német szövetséget felváltja az antanthoz, s különösen a Franciaországhoz való közeledéssel, hanem azt is, hogy valóban liberalizálja az ország belpolitikai és társadalmi életét. Őszintén foglalkoztatta az elnyomott társadalmi osz-

tályok sorsa, és szívből eltökélte, hogy meg kell békülni a nemzetiségekkel.³² Reformintézkedései azonban csekélynek és elkésettnek bizonyultak. Földreformja éppenséggel megfeneklett. Noha személy szerint szétosztotta parasztjai között saját földbirtokát 1919 elején, a nagybirtokok lényegében érintetlenek maradtak, nem utolsósorban azért, mert a szocialisták, a nemesség nem kis meglegedésére, a földművelésügyi miniszter által beterjesztett földreformtervet „politikailag reakciónak, gazdaságilag kártékonynak” bélyegezték. Károlyi liberális választójogi törvénnyel is előállt 1918. november 22-én, de hibázott, mert az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat elhalasztotta a szövetséges megszálló csapatok távozása utáni időig. A múltból örökölt súlyos problémák végül összeroppantották Károlyi sérülékeny demokratikus-szocialista koalíciós kormányát.³³

A szövetségesek rövidlátásukban csak súlyosbították a problémákat. Az 1918. november 13-i belgrádi fegyverszüneti egyezmény meghagyásait újra meg újra Magyarország kárára értelmezték át. Jóváhagyták például Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia elhatározását, hogy az ezeréves Magyarország általuk követelt országrészeibe ne csupán csapatokat, hanem helyhatóságokat is telepítsenek. Nem elleneztek a fegyverszüneti demarkációs vonalak folytonos áthelyezését, és gazdasági blokáddal kényszerítették ki a magyarok belenyugvását. A Károlyi-kormány összeomlását közvetlenül Fernand Vix alezredes jegyzéke váltotta ki. A győztes államok katonai képviselőjét ellátó francia tiszt 1919. március 20-án nyújtotta át jegyzékét, amely további területek kiürítését írta elő a románok javára. A krónikussá vált belpolitikai zűrzavar, valamint annak a politikának a csődje, amely a szövetséges kormányok vélhető nagylelkűségében bízott, egyaránt a kommunisták kezére játszott, akik Lenin szovjetkormányának rokonszenvét is a magukénak mondhatták.³⁴

A szerencsétlen, elárult Károlyi átadta hatalmát egy magyar szovjetkormánynak, élén Kun Bélával, a katonaviselt kommunista vezetővel. Kun 1886-ban, egy alsó középosztálybeli városi hivatalnok fiaként látta meg a napvilágot. Újságíró korában egy darabig az erdélyi szociáldemokrata mozgalomban tevékenykedett. Orosz fogságba esésekor, 1916-ban lett bolsevik, majd a forradalomban már tevékenyen részt vett. Hamar felfigyeltek vezetői képességeire, és 1918. április 14-én a kommunista hadifoglyok nemzetközi szövetsége elnökévé nevezték ki. November 16-án, Sebestyén őrnagy álnéven tért vissza Magyarországra. A proletárdiktatúra bukása után Bécsbe menekült, s onnan, rövid internálás után, Oroszországba. A húszas–harmincas években a Komintern ügyeivel foglalkozott. A nagy sztálini tisztogatások egyik áldozataként 1937-ben tárgyalta ügyét a Komintern elnöksége. Röviddel ezután nyoma veszett,

és egyes kortársai szerint 1939. november 29-én hunyt el. 1956 februárjában „rehabilitálták”³⁵.

Tekintve, hogy a Kun-kormány harcosan „nemzeti” álláspontot foglalt el (visszautasította a Vix-jegyzéket, és elítélte a szövetségesek „burzsoá imperializmusát”), március 21-i beiktatását olyan nemzeti lelkesedés fogadta, amely nem ismert osztály- vagy világnézeti határokat. Részben azért, mert Kun vakmerően eltökélte, hogy a magyar haderőt előbbre tolja a fegyverszüneti egyezményben engedélyezettnél, részben pedig azért, mert mindenki azt várta, hogy a szovjet köztársaságok támogatása el fogja érni az ország területi integritásának helyreállítását. A lelkesedés azonban hamar elült. Mivel a Kun-rezsim mindenáron marxista-leninista társadalmat kívánt létrehozni, „osztályharcában” csupa olyan radikális lépést tett, amelyekre a magyarok nem voltak fölkészülve. Egyebek között eltörölte a rangokat és címeket, világi alapokra helyezte a közoktatást, elválasztotta egymástól az államot és az egyházakat, és elrendelte a bérházak, a bankok, az egészségügy, a közlekedés és a kultúra köztulajdonba vételét. Államosított minden, húsz munkásnál többet foglalkoztató ipari és kereskedelmi vállalatot, és elkobozott minden földet, amelyet tulajdonosa nem maga művelt. Közben a „nemzeti” lelkesedés fel-fellobbant a csehszlovákok elleni sikeres, májusi-júniusi hadjáratok idején, a forradalmi intézkedések elrettentették a magyar lakosság számos rétegét. Elutasítva Jan Smuts tábornok békülékeny gesztusait (a dél-afrikai brit tiszt azért érkezett április 4-én Budapestre, hogy enyhítse a Vix-jegyzék letaglózó hatását), Kun szemellenzős politikája csupán a világforradalom vélt érdekeit követte.

Kun és messianisztikus tűzben égő forradalmártársai meggondolatlanul semmibe vették, hogy mennyire elszigeteltek az országban, és olyan merev, doktriner, mindinkább elnyomó intézkedéseket hoztak, hogy azok óhatatlanul általános forradalomellenes légkört idéztek elő. A parasztokat elidegenítette, hogy a forradalmi rezsim nem osztotta szét az elkobzott földeket, viszont a kötelezően beszolgáltatott élelemért értéktelen papírpénzzel fizetett. Nem vásárolhattak iparcikkeket, mert álltak a gyárak, és az országot blokád sújtotta. Az áruhiány, a mind katonásabb és bürokratikusabb rezsim túlzó egalitarizmusa, az újdonsült politikusok önkényeskedése, hozzá nem értése, a nemes célok érdekében kegyetlenségekre is vetemedő, új, buzgó, idealista elit nem csupán a felső rétegeket riasztotta el, hanem az ország egész városi és vidéki lakosságát.

Így hát a proletárdiktatúra, vagy hivatalos nevén a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság, amelyet 1919. március 21-én kiáltottak ki, „hogy észre térítsük a burzsoáziát... és ha kell, vérbe fojtsuk ellenforradalmát”, rövid életűnek bizonyult. A „belső ellenségek” és

„árulók” vélt vagy valódi akciói ellen indított, a munkásosztály érdekeire hivatkozó terrorhadjárat csak súlyosbította az országot 1919 júliusában amúgy is fojtogató zűrzavart és feszültséget. Miután a román hadsereg, részben a nyugati szövetségesek kérésére, offenzívát indított, egyszeriben összeomlott a Kun-rezsim, mely addigra elvesztette a nemzet bizalmát és az ipari munkásság legmilitánsabb aktivistáinak támogatását is. Kun és legközvetlenebb hívei Ausztriába menekültek augusztus 1-jén. Augusztus 2-án Peidl Gyula és Garami Ernő, az a két szocialista vezető, aki március 21-én elhatárolta magát a kommunista pártegyesítéstől, új kormányt alakított, amelyet négy nappal később a hagyományos uralkodó elit szorított ki a hatalomból a Budapestre bevonuló románok közrejátszásával. Friedrich István új kormánya 1919. november 24-ig maradt hatalomban.³⁶ Ekkor az ellenforradalmi erők vették át a hatalmat.

A kommunista uralom rövid, de kíméletlen korszaka keserű emlékeket hagyott a magyarországi zsidóságban. A zsidók túlnyomó többsége elenezte a proletárdiktatúrát, és talán még a lakosság többi részénél is többet szenvedett (kétszeresen is zaklatták őket mint középosztálybelieket és mint vallásos elemeket), a közvélemény mégis hajlamos volt arra, hogy az elvetélt diktatúráért a zsidóság egészét hibáztassa. Ez az álláspont bizonyos fokig azzal is összefüggött, hogy Kun kormányában és hivatali gépezetében több zsidó kommunista is részt vett és látványos szerepet játszott,³⁷ de elsősorban mégiscsak a *status quo ante* helyreállításában érdekelt ellenforradalmi klerikális-nacionalista erők antiszemita propagandájának és zsidóellenes akcióinak volt a következménye.

Ezek az erők nemcsak arról nem vettek tudomást, hogy milyen veszteségeket szenvedett el a magyar zsidóság a kommunistáktól, hanem arról sem, hogy éppen a zsidó vezetők intették elsők között a nemzetet a bolsevizmus veszélyeire. Kiemelkedett közülük Vázsonyi Vilmos, a korábbi igazságügy-miniszter, valamint Fábíán Béla, egykori alsóházi képviselő, aki Kunhoz hasonlóan az orosz hadifogolytáborokat is megjárta.³⁸

Ellenforradalom és fehérterror

Augusztus 6-án összeomlott Peidl Gyula szociáldemokrata szakszervezeti kormánya, és az országot elöntötte egy olyan terrorhullám, melynek mérete és hevessége jóval meghaladta a „vörösterorét”, amelynek mintegy a megtorlásául szánták.³⁹ Az ellenforradalom fegyveres erői a magyarországi jobboldal két ágának vezetése alatt állottak, főhadiszállásaik Bécsben, illetve Szegeden működtek.

A bécsi csoport feje Bethlen István gróf volt, ez a ravasz politikus és erdélyi nagybirtokos, aki majd politikai szerepet játszik a Horthy-korszak

teljes egészében. Idetartoztak a magyar arisztokrácia s a hagyományos uralkodó elit fő képviselői, így a földrajztudós Teleki Pál gróf, a Habsburg-barát legitimisták vezére, Sigray Antal gróf, Apponyi Albert gróf, Pallavicini György gróf, Andrássy Gyula gróf vagy a klerikális Zichy Nándor gróf. A maroknyi katonatisztet, akik először csapódtak e szélsőséges konzervatívokhoz, Gömbös Gyula vezette, ez a színes politikus- és katonafigura, akinek a pályafutása jórészt egybeesik a magyarországi fasiszta mozgalom történetével. A bécsi csoport égisze alatt jött létre 1919. április 12-én a magyar ellenforradalom vezérkaraként az Antibolsevista Comité, az ABC.⁴⁰

A szegedi csoport magvát az az ellenforradalmi kormány alkotta, amely május 5-én alakult meg a román kézre került Aradon Károlyi Gyula grófnak, Arad vármegye korábbi főispánjának, Károlyi Mihály gróf unokaöccsének és politikai ellenfelének a vezetésével. Nagyszámú elégedetlen, a háborúba belefásult katonatiszt is csatlakozott a csoporthoz, akárcsak az utódállamokhoz került országrészekből érkező közhivatalnokok, továbbá deklasszáldott dzsentrik. Megalakították az Antibolsevista Comité végrehajtó szervét, benne például Zadravetz István püspökkel, táborig főtisztvel, elvakult ellenforradalmi agitátorral. A bécsi csoport bőkezű támogatását élvező⁴¹ ellenforradalmi kormány május 29-én Szegedre költözött át. Nem sokkal ezután Károlyi az Antibolsevista Comité bevonásával újraalakította kormányát. Teleki Pál gróf lett a külügyminisztere, míg Horthy Miklós altengernagyot, a Habsburg-flotta utolsó főparancsnokát, aki június 6-án érkezett Szegedre, hadügyminiszterévé nevezte ki. Gömbös, akitől Horthy miniszteri kinevezésének ötlete származott, a minisztérium államtitkára lett.

Mivel semmi jelentősebb engedményt nem lehetett kicsikarni a Szegedet ellenőrző franciáktól, akiket – a britektől eltérően – meglehetősen taszított sok magyar vezető antiszemizmusa és németbarátsága, az ellenforradalmi kormány július 12-én újjáalakult. A francia követelések hatására új, többpárti kormány jött létre Ábrahám Dezső vezetésével, és ebből Gömbös kimaradt. A pártfogójának mellőzését tüntetően zokon vevő Horthy nem vállalta a hadügyminiszterséget, viszont elfogadta, hogy ő legyen az új ellenforradalmi „nemzeti hadsereg” főparancsnoka.

A nagyszámú, ekkoriban alakult társadalmi szervezethez, hazafias egyesülethez hasonlóan a nemzeti hadsereg is javarészt elégedetlenkedő elemekből került ki, akik a szegedi ellenforradalmi vezetők körül csoportosultak: kárvallott tisztekből, akik a háborús vereség vagy Kun Béla tisztogatásai nyomán elvesztették beosztásukat; fix fizetésű közép- és alsó középosztálybeliekből, akiket súlyosan érintett a rohamosan fokozódó infláció; valamint közhivatalnokokból, ingatlantulajdonosokból, akik el-

szöktek, vagy akiket elbocsátottak, elűztek az utódállamokhoz került országrészekből. Elveszítvén otthonukat, tulajdonukat, keserűségükben eleinte Károlyi és Kun Béla rendszerében bíztak. Később azonban, amikor osztályérdekeik megsértését kellett tapasztalniuk, kiábrándulásukban tömegesen pártoltak át az ellenforradalom táborába. Elbódították őket a szegedi mozgalom ideológusai, akik szenvedéseik okozóiként az „idegen” zsidókat és bolsevikokat nevezték meg.

E demagóg értelmiségiek a később „szegedi gondolatként” emlegetett filozófia és ideológia szerzőiként s egyúttal megtestesítőiként tüntették fel magukat. A minden fajsúlyosabb társadalmi vagy politikaelméleti tartalmat nélkülöző politikaipropaganda-elegy vezérfonala a bolsevizmus elleni küzdelem, az antiszemitizmus bátorítása és a sovinszta nacionalizmus, revizionizmus volt. E gondolat képviselői gyakran büszkélkedtek azzal, hogy a fasizmus és a náciizmus előfutárai éppen ők voltak.⁴²

Kihasználva a szövetséges megszálló csapatok nyújtotta védelmet, a szegedi vezetők serényen nekiláttak a nemzeti hadsereg megszervezésének, hogy a Kun-rezsim elkerülhetetlen veresége után nyomban be is vetessék. Magabiztosságuk egyrészt abból táplálkozott, hogy maguk a szövetségesek is hevesen ellenezték Kun Béla működését, másrészt pedig a román hadsereg együttműködését is maguk mellett tudhatták.

Röviddel azután, hogy Peidl a miniszterelnöki székben Friedrich István váltotta fel, vagyis röviddel augusztus 6-a után, Horthy átdobta nemzeti hadseregét a Dunántúlra, hogy Magyarország nyugati felében is ellenforradalmi hídfőállást építsen ki. Augusztus 19-én létrehozta az ellenforradalmi „Nemzeti hadsereg” fővezerségét.⁴³ Miközben Horthy hadserege mindennemű összeütközést gondosan elkerült a román vagy a Kun Bélához hű csapatokkal, teljes gőzzel bocsátkozott pogromokba és egy olyan fehérterrorba, amely egyes források szerint ezrével szedte az áldozatokat.

A „felszabadított” helységek lakóit egy Szegeden született döntés alapján politikai gyűlésekre hívták össze, melyeken „népítéleteket” tartottak a kommunisták és a zsidók fölött. A nemzeti hadsereg parancsnokai nyíltan bujtogatták az összetrombitált helyi lakosságot, hogy essenek neki a zsidóknak, és dúlják föl hitközségeiket. Egyes helyeken afelől is biztosították őket, hogy azt tehetnek a zsidókkal, amit csak akarnak. Sok helyütt felhívást függesztettek ki, és felszólították a lakosságot, hogy „füstöljék ki a zsidókat”.

A Dunántúlra átkelő első és legvérszomjasabb különítmény Prónay Pál százada, a „fekete halállégió” volt. A következőt Ostenburg Gyula vezette, amely – több más különítményhez hasonlóan – eltöklelte, hogy ki-törli a Károlyi- és a Kun-rezsim nyomait, megfenyíti a kommunistákat,

a liberálisokat és a zsidókat, s lerakja egy új, nemzeti, keresztény rend alapjait. A Prónay nevén emlegetett különítmények településről településre jártak, megfélemlítve a zsidókat és a vélhetően kommunistákkal rokonszenvezőket. Megzsarolták és megsarcolták a „gazdag” zsidókat, és mintegy példát mutatva a lakosságnak, gyakran nyilvánosan végezték ki áldozataikat.⁴⁴ Volt olyan település, így Horthy akkori főhadiszállása, Siófok, vagy Veszprém, Marcali, Szekszárd, Pápa és Kecskemét, ahol Prónay és Ostenburg emberei tömeggyilkosságokat hajtottak végre.⁴⁵ A Duna–Tisza közén Héjjas Iván különítménye garázdálkodott.

A találomra meggyilkolt zsidókon kívül az ellenforradalmi kivégzőosztagok igen sok baloldali érzelmű embert is meggyilkoltak: ipari munkásokat, föld nélküli parasztokat, ellenzéki értelmiségieket. Különösen megdöbbentő módon, hidegvérrel gyilkolták meg 1920. február 17-én Somogyi Bélát és Bacsó Bélát, a szocialista *Népszava* zsidó újságíróit. A tettesek, köztük Megay Ferenc, Soltész István és Kovarcz Emil, Ostenburg tisztjei közül kerültek ki. Az akkori belügyminiszter, Beniczky Ödön, aki 1925-ben éppen a Somogyi–Bacsó-ügy tárgyalása kapcsán öngyilkosságot követett el, olyan vallomást tett, hogy a kettős gyilkosságot maga Horthy indítványozta volna, mert bosszantották a két újságíró cikkei.⁴⁶

Kovarcz Emil az egyik legzabolátlanabb antiszemita vá nőtte ki magát a harmincas–negyvenes évekre. 1939 februárjában például másokkal kézigránátokat hajtatott egy budapesti zsidó gyülekezetbe, 1944-ben pedig vezető szerepet játszott a Szálasi-rendszerben.

Abbeli aggodalmában, hogy a fehérterror láttán a szövetségesek tovább szigorítják a békefeltételeket, több mérsékelt konzervatív politikus a véröntás beszüntetésére kérte Horthyt. Apponyi Albert gróf például, aki a párizsi béketárgyalásokon részt vevő magyar delegációt vezette, a kormányt is figyelmeztette a mérsárlások előnytelen külföldi visszhangjára. Levelét az alsóház 1920. március 17-i ülésén maga Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök olvasta fel, hozzátéve, hogy „a zsidógyűlölet, a zsidók iránti ellenszenv nem ér annyit, mint Magyarország területi integritása”⁴⁷.

Még 1919 őszén főnemesi deputáció járt Horthynál, melyben Bethlen István gróf, Andrássy Gyula gróf és Károlyi József gróf is részt vett. 1920. február 1-jén Bárczy István, az igazságügy-miniszter nyújtott át neki memorandumot.⁴⁸ Ám hasztalanok voltak a terror beszüntetésére tett lépések; Horthy és klikkje eltökélte, hogy megtisztítja az országot a „kommunista veszélytől”.

Prónay, Ostenburg és a többi tiszt civil verőlegényei nagyrészt a hagyományosan közönyös alsó középosztályból kerültek ki, amelyet az elvesztett háború katasztrofális következményei tettek forrófejűvé. De részt

vettek az atrocitásokban segéd munkások is, akik nem sokkal azelőtt még Kun Béla lelkes hívei voltak. Több nem katonai osztag jobboldali, szélsőségesen nacionalista elemekből szerveződött, akik – magukat a nemzet hagyományos érdekeinek védnökeivé kikiáltva – „hazafias egyesületek” egész tömegét hozták létre.

A hazafias egyesületek

A szegediek hatalmának valódi bázisai a titkos és féltitkos hazafias egyesületek, félkatonai szervezetek voltak. A legkorábbi és legvérszomjasabb ezek közül az Ébredő Magyarok Egyesülete volt, amelyet leszerelt katonák alapítottak 1917-ben. Am a legfontosabb ilyen egyesületet már a háború után alakították jobboldali katonai és polgári elemek MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) néven. Eredetileg maroknyi tiszt hozta létre a habsburgi idők tiszti kaszinójának pótlására és azért, hogy küzdjenek Magyarország területi integritásáért, társadalmi stabilitásáért, de rövidesen markánsan antilegitimista, szélsőségesen reakciós és durván antiszemita szervezetté nőtte ki magát. Arculata akkor változott meg gyökeresen, amikor egyik alapítóját, Gömböst 1919. január 19-én elnökévé választotta.⁴⁹

Gömbös, aki azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy éles támadást intézett Károlyi Mihály és politikája ellen, elnökké választása után két titkos társaságot, egy polgárit és egy katonait hozott létre a MOVE belső köreiként. A polgári társaság nyilvános neve Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület, titkos neve viszont Ételközi Szövetség lett, így hívják ugyanis a Don torkolatvidékén azt a területet, amelyen a honfoglalásig a magyar törzsek tanyáztak. A titkos szövetséget kezdetben Ekszként vagy X-ként is emlegették. Katonai megfelelője a Kettős Kereszt Szövetség volt, amely a magyar címerpajzson szereplő lotaringiai kettős keresztről nyerte a nevét. Ez is, az is ősi magyar mintára szerveződött. A korai, titokzatos magyar rítusokra emlékeztető félelmes szertartással beavatott tagoknak feltétlen hűséget és teljes engedelmességet kellett fogadniuk a társaságok vezetőinek.⁵⁰

A jelentősebb befolyással bíró egyesületek közé tartozott még az Irredentista Szövetség, a Vitézi Rend és a Keresztény Nemzeti Liga, mely utóbbinak – 1919-ben dr. Wolff Károly hozta létre – ugyancsak két titkos belső csoportja volt. Az egyiket Feltámadásnak nevezték, élén ötven „vezérharcosból” álló vezetőséggel, akik között olyan prominens politikai és egyházi személyiségeket találunk, akik vezető szerephez jutottak a Horthy-korszakban (Bethlen István, Teleki Pál, Kánya Kálmán, Bárdossy László, Prohászka Ottokár püspök, Raffay Sándor püspök és Ra-

vasz László püspök). A másik titkos csoportban, amely Szent István nevét viselte, főként bírák és egyetemi tanárok tömörültek.⁵¹

A húszas évek elején szédületes gyorsasággal nőtt a titkos és nyílt hazafias és társadalmi egyesületek taglétszáma. Összesen kb. 10 000 tagukkal keresztül-kasul behálózták az egész országot, és gyakorlatilag minden nagyobb csoportérdek kifejezőivé váltak. Képviselték a nők, az egyetemisták (Turul) és a fegyveres alakulatok tagjainak érdekeit is. Ennek a szerteágazó szervezkedésnek a tevékenységét legelőször az ún. Területvédő Liga hangolta össze, majd ennek utóda, a Társadalmi Egyesületek Szövetsége.⁵²

A hazafias egyesületeket semmiféle tényleges vagy hathatós korlátozásnak nem vetették alá, így aztán ezek igényt formáltak a hatalomra, és úgy viselkedtek, mintha egyedül ők éreznék a felelősséget a „magyarság ügyének” védelme iránt. Élen jártak a revizionizmus, az irredentizmus és legfőképpen az antiszemitizmus mételények elhíntésében és elterjesztésében. A legvadabbak az Ébredő Magyarok voltak, ők mentek a legmesszebbre a fehérterror alkalmazásában.

Az Ébredő Magyarok, bármilyen rémtettekre vetemedtek is a zsidók vagy a szervezett munkások ellen, az egész ellenforradalmi rendszerben büntetlenséget élveztek. Példátlan hatalmukat és befolyásukat Fábíán Béla, a magyar parlament alsóházának egyik zsidó képviselője tárta a közvélemény elé 1924. október 8-án. Felszólalására az adott alkalmat, hogy a szolnoki bíróság felmentett néhány „ébredő magyart”, akik bombamerényletet követtek el a csongrádi zsidó nőegylet jótékonysági bálja ellen, s a pokolgépes akció következtében többen meghaltak. Fábíán közölte, hogy az előző négy évben elkövetett valamennyi gyilkosság és bűntény el-tusolása az Ébredő Magyarok Egyesületének a műve volt.⁵³ Az egyesületet ez idő tájt Eckhardt Tibor vezette,⁵⁴ aki egyidejűleg a Fajvédő Párt egyik vezetője is volt.⁵⁵

A hazafias egyesületek főként szellemi irányítójuk, Gömbös különleges szerepe miatt lehettek a szegedi gondolat köré csoportosuló reakció-sok fő erősségei.

Gömbös Gyula. Az ellenforradalom kezdetétől 1936-ban bekövetkezett haláláig Gömbös volt a magyar szélsőséges jobboldal egyik legfőbb vezére. 1886. december 26-án Murgán, egy dunántúli sváb faluban született. Apja falusi tanító volt, anyja német ajkú sváb parasztcsaládból származott. A jákfai előnevet – elárulva társadalmi ambícióit – teljesen alaptalanul vette fel és használta. Mint annyi más alsó középosztálybeli sváb, Gömbös is a katonai pályát választotta, de minden igyekezete ellenére sem vitte a századosi rangnál többre.⁵⁶ Politikai pá-

lyája összefonódott azzal az ambivalenciával, amely a két világháború között a jobboldalnak a zsidókérdésre vonatkozó szemléletét jellemezte. Az ellenforradalmi jobboldal mindkét szárnya már korán felismerte Gömbös antiszemita és demokráciaellenes szónoklatainak lendületességét. Értelmiségellenes kirohanásait csillapíthatatlan hatalomvágya táplálta; ravasz volt és hiú; sovíniszta nacionalizmusa – meglehet, öntudatlanul – abból fakadt, hogy szívesen palástolta volna sváb származását. A dzsentrik fülének oly kedves társadalmi eszmefuttatásai egyszerre támadták a nagybirtokosokat és a finánciókéseket – az előbbieket a Habsburgokhoz fűződő nexusaik miatt, az utóbbiakat pedig zsidó tagjaik miatt. Megfogalmazta a szélsőjobb társadalmi programjának mindkét elemét, a magyar föld kultuszát, illetve a „keresztény gondolatot”, kifejezve állítólag a parasztság földreformigényét, illetve a keresztény munkásság és alsó középosztály undorodását a zsidó tőke mohóságától.⁵⁷ Miközben fennhangon támadta a legitimistákat, politikai ideológiáját legbelül antiszemitizmusa élte. A legtöbb antiszemitához hasonlóan ő is elfeledkezett az 1848–49-es szabadságharcban részt vett zsidók fontos szerepéről, és elegánsan átsiklott az általuk hozott, nagy világháborús áldozatok fölött is. A racionális érvekre fittyet hányva, a német nemzetiszocialisták módjára – akikkel 1921-től kezdve szoros kapcsolatban állt – ő is a keresztény társadalomtól idegen, azzal szemben ellenséges csoportnak tartotta a zsidóságot. Tevékenyen hozzájárult annak a náci mítosznak a terjedéséhez, hogy a zsidók egyszerre kizsákmányolók és forradalmárok, egyszerre plutokraták és bolsevikok. Antiszemitizmusa fokozatosan faji színezetet vett fel, amit egyre hangsúlyosabban vettek át tőle a „fajvédő” egyesületek. Gömbös szótárában a „fajvédelem” kétélű kifejezés volt, mert egyszerre irányult a zsidók mint kommunista ügynökök, illetve a zsidók mint kapitalisták ellen.⁵⁸

A MOVE vezetőjeként Gömbös már az ellenforradalmi győzelem előtti sorsdöntő hónapokban is mint egyfajta árnyékkormány *de facto* feje szerepelt. Felismerve a MOVE fontosságát, Horthy örömezt elfogadta Gömböstől az egyesület díszelnökségét. Szoros partneri kapcsolat alakult ki a két ellenforradalmi vezéregyéniség között, melyben Horthy a presztízst szolgáltatta, Gömbös pedig a szervezőkészséget és persze a nemzeti hadsereg törzsalakulatait.

Trianon és hatása

Két nappal a román csapatok 1919. november 14-i kivonulása után, 12 000 fős „hósi” nemzeti hadserege élén Horthy bevonult a „bűnös” Budapestre. Ideiglenes szállását a Gellért Szállóban ütötte fel, ahol a leg-

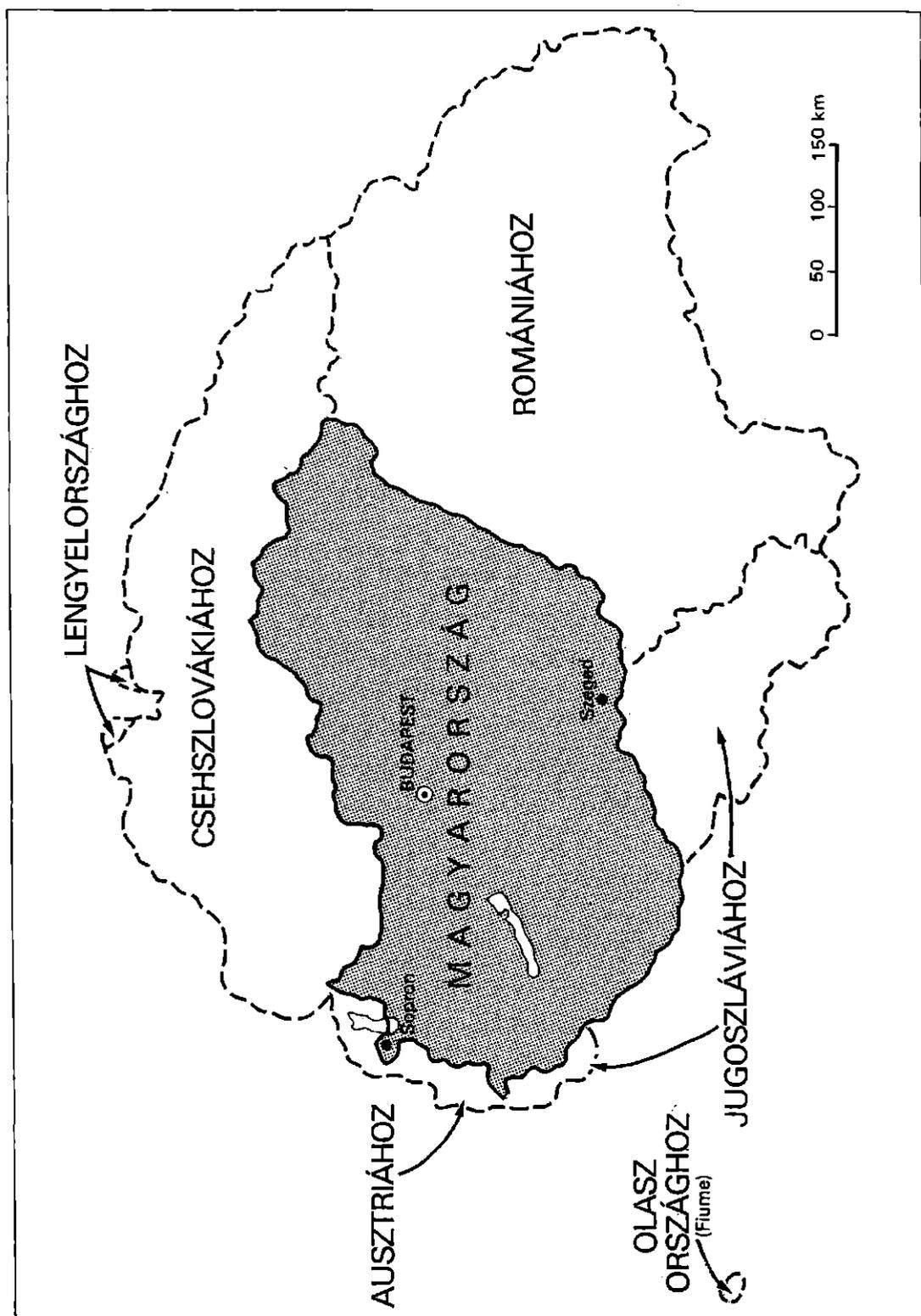
különfélébb jelentősebb szervezetek és felekezetek képviselői üdvözölték s biztosították hűségükről. A zsidó küldöttség november 20-án, Polnay Jenő vezetésével tette tiszteletét, és némileg gyászosan arról biztosította Horthyt, hogy a magyar zsidóság „lelkes bizalommal” tekint országglása elé.⁵⁹

A szövetségesek nyomására, akik aránylag kielégítően képviseleti, nem Habsburg-rezsimmel kívánták megkötni a békét, a Friedrich-kormány november 24-én Huszár Károly mérsékeltebb koalíciós kormányának adta át a helyét. A szocialisták először elvállaltak két kisebb jelentőségű tárcát, de 1920. január 15-én kiléptek az ellenforradalmi kormányból, mindössze tíz nappal a nemzetgyűlési választások előtt. Jóllehet a Friedrich-féle választójogi rendelet (1919. november 17.) viszonylag korlátozott választójogot írt elő, a választásokat a fehérterror tetőzésének megfélemlítő légkörében, a baloldali erők részvétele híján tartották. A kommunistákat természetesen kizárták, a szocialisták pedig a bojkott mellett döntöttek.

Az új nemzetgyűlés, padsoraiban túlnyomórészt konzervatív, agráriánus és magukat fennhangon „kereszténynek” deklaráló képviselőkkel, február 16-i ülésén úgy határozott, hogy véget vet Magyarországnak az 1723-as *Pragmatica Sanctio*ból és az 1867-es kiegyezésből következő, a Habsburgokhoz fűződő kapcsolatának. Abbeli szándékában, hogy egyszer s mindenkorra félretegye a dinasztikus kérdést, a nemzetgyűlés március 1-jén Horthyt kormányzóvá választotta 131 szavazatával 7 ellenében, amelyek Apponyi Albert grófot támogatták. Horthy azt a József főherceget váltotta fel, akit a Friedrich-kormány röviddel beiktatása után Károly király magyarországi kormányzójává emelt. A dinasztikus kérdés azonban a teljes Horthy-korszakban fennmaradt. Horthynak ugyan sikerült megakadályoznia, hogy Károly visszanyerje a magyar trónt, de sem ez, sem az nem oldotta meg a dinasztikus kérdést, hogy a nemzetgyűlés 1921. november elején trónfosztási törvényt alkotott, továbbá maga Károly király is meghalt 1922. április 1-jén Madeira szigetén.

Kormányzói minőségében Horthy gyakorlatilag „uralkodói” jogokat szerzett, csupán új nemesi címeket nem alkothatott, és az apostoli korona védnökségét sem gyakorolhatta a római katolikus egyház fölött. Államfőként azonban kinevezhette és felfüggeszthette a miniszterelnököt; összehívhatta, elnapolhatta és feloszlathatta az országgyűlést; halasztó hatállyal megvétózhatta a törvényhozási határozatokat. Sok jogköre származott „legfelsőbb hadúri” pozíciójából is.

Apponyi csöppet sem irigylésre méltó feladata volt néhány héttel korábban, hogy annak a magyar küldöttségnek az élére álljon, amely átvette Párizsban a szövetségesek békefeltételeit. Ezeket már a Simonyi-Sema-

1.2. térkép
Magyarország trianoni területvesztései

dam Sándor vezette kormánynak kellett mérlegelnie, tekintve, hogy Huszárt 1920. március 15-én Simonyi-Semadam váltotta fel a miniszterelnöki székben. A legitimistákból (Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja) és szabad választókból (Kisgazda- és Földművespárt) összeállított kormánynak kénytelen-kelletlen bele kellett törődnie a rendkívül szigorú békefeltételekbe. A szerződést június 4-én, a versailles-i Trianon kastélyban írták alá, s ezt a nemzetgyűlés emlékülése 1920. november 13-án ratifikálta; az 1921. évi Törvénytar XXXIII. tc. alatt van bejegyezve.⁶⁰

A győztes hatalmak figyelmen kívül hagyták az önrendelkezés Wilson által szorgalmazott elvét, a történelmi államtestet feldarabolták, s úgy vonták meg a határokat, hogy nem voltak tekintettel sem a demográfiai, sem a topográfiai, sem az gazdasági adottságokra (lásd az 1.2. térképet)

A békeszerződés büntető jellegű szankciói értelmében Magyarország elveszítette történelmi területének kétharmadát, magyar lakosságának egyharmadát, teljes népességének háromötödét. Az 1910. évi népszámlálásra alapozott 1.1. statisztikai táblán mutatjuk be Magyarország tragikus területi és népességi veszteségeit.

Ezeket a veszteségeket csak súlyosbította, hogy az ország elveszítette gazdasági erőforrásainak számottevő részét.⁶¹ A trianoni békeszerződés ezen túlmenően súlyos jóvátételi kötelezettségeket rótt Magyarországra, előírta, hogy a fegyveres erők létszáma, a tiszteké és a legénységi állományé együttvéve nem haladhatja meg a 35 000 főt, s kizárólag a belső rend fenntartására és a határok megvédésére vehető igénybe.

Magyarország bel- és külpolitikáját a két világháború közé eső időszakban jobbra az az általános óhaj határozta meg, hogy elérjék a trianoni szerződés hatálytalanítását, illetve revízióját. A revízió gondolatával Magyarország népe, a lakosságnak gyakorlatilag minden rétege egyetértett, de a revízió kívánatos vagy gyakorlatilag elérhetőnek minősíthető mértékére nézve voltak eltérések.⁶² Az uralkodó osztályok számára a revízió ügye nemcsak arra szolgált, hogy sakkban tartsa a szociális elégedetlenséget és hogy elterelje a figyelmet a honi igazságtalanságokról, de jó eszköz volt arra is, hogy helyreállíthassák a *status quo antét*, beleértve saját egykori birtokaik visszaszerzését is.

A trianoni egyezmény egyedüli pozitív következménye az volt, hogy Magyarország megszűnt konfliktusoktól szaggatott, soknemzetiségű állam lenni, és etnikailag homogénné vált. A nyelvhasználatot tekintve a nemzeti hovatartozás ismérvének, a trianoni Magyarország lakosságának etnikai összetételét 1910-ben, 1920-ban és 1930-ban az 1.2. táblázat szemlélteti.

1.1. TÁBLÁZAT
MAGYARORSZÁG TERÜLETI ÉS NÉPESSÉGVESZTESÉGEI
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN
(1910-ES ADATOK ALAPJÁN)

	<i>Terület, km²</i>	<i>Teljes népesség</i>
Történelmi Magyarország (Horvát-Szlavóniával)	325 411	20 886 487
Elcsatolás		
Ausztriához	4 020	292 031
Csehszlovákiához	61 633	3 515 351
Olaszországhoz	21	49 806
Lengyelországhoz	589	24 880
Romániához	103 093	5 256 451
Jugoszláviához	63 092	4 132 851
Teljes veszteség	232 448	13 271 370
A trianoni Magyarország	92 963	7 615 117

FORRÁS: *Magyar Statisztikai Közlemények*, Bp., 1932, 83:1. o.

1.2. TÁBLÁZAT
A TRIANONI MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGÉNEK ETNIKAI MEGOSZTLÁSA
(A NYELVHASZNÁLAT ALAPJÁN)

	1910		1920		1930	
	<i>szám</i>	<i>%</i>	<i>szám</i>	<i>%</i>	<i>szám</i>	<i>%</i>
magyar	6 730 996	88,4	7 156 727	89,5	8 001 112	92,1
német	554 594	7,3	551 624	6,9	478 630	5,5
szlovák	165 273	2,2	141 918	1,8	104 819	1,2
román	28 434	0,4	23 695	0,3	16 221	0,2
horvát	41 979	0,5	36 864	0,5	27 683	0,3
szerb	26 171	0,3	17 132	0,2	7 031	0,1
rutén	1 133	0,0	23 228	0,3	20 564	0,2
egyéb	66 537	0,9	39 014	0,5	32 259	0,4
Összesen	7 615 117	100,0	7 990 202	100,0	8 688 319	100,0

FORRÁS: *Magyar Statisztikai Szemle*, Bp., 1941, 2:772. o.; *Magyar Statisztikai Közlemények*, Bp., 1932, 83:23–24. o.

Sokan, akiknek nem magyar volt az anyanyelvük, beszéltek magyarul, s így a magyar nyelvet beszélők százalékaránya a valóságban magasabb volt az adatokban szereplő 1910. évi 88,4%-nál, az 1920. évi 89,5%-nál és az 1930. évi 92,1%-nál.⁶³ A zsidók zöme magyarul beszélőnek vallotta

magát, számukat és százalékarányukat ebben az időszakban az 1.3. táblázat tünteti fel, s a lakosság felekezeti megoszlását szintén az tartalmazza.

A zsidóság összlétszáma a háború előttihez képest körülbelül a felére csökkent, hányada az össznépeséghez viszonyítva lényegében nem változott. Viszont azzal, hogy az ország tulajdonképpen homogénné és etnikailag egységessé vált, elvesztették a magyarság számarányának javításában játszott fontos szerepüket. Mindennek következményeként a kiegyezés korával ellentétben, ahol a zsidókérdés politikailag és hivatalosan is háttérbe szorult, most a zsidóságot tették felelőssé a Magyarországra szakadt szerencsétlenségért. A veszített háború következtében támadt frusztráltság légkörében a lakoságnak egyre növekvő hányada tekintett az egész zsidóságra úgy, mintha nemcsak néhányan, hanem valamennyien látványos szerepet játszottak volna a magyarországi kapitalizmus fejlődésében, illetve a bolsevizmusban. További tápot adott az antiszemitizmusnak az a tény, hogy a zsidók – a kettős monarchia idején nyílt lehetőségekkel élve – ebben az időszakban már magas százalékban képviseltették magukat a szabad foglalkoztatású pályákon (lásd könyvünk 3. fejezetét).

1.3. TÁBLÁZAT
A TRIANONI MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGÉNEK VALLÁSI MEGOSZLÁSA

	1910		1920		1930	
	szám	%	szám	%	szám	%
római katolikus	4 785 515	62,8	5 105 375	63,9	5 634 003	64,9
görög katolikus	165 536	2,2	175 655	2,2	201 093	2,3
kálvinista	1 632 852	21,4	1 671 052	21,0	1 813 162	20,9
lutheránus	485 219	6,4	497 126	6,2	534 165	6,1
keleti ortodox	61 427	0,8	50 918	0,6	39 839	0,5
izraelita	471 378	6,2	473 355	5,9	444 567	5,1
egyéb	13 190	0,2	16 721	0,2	21 490	0,2
Összesen	7 615 117	100,0	7 990 202	100,0	8 688 319	100,0

FORRÁS: *Magyar Statisztikai Szemle*, Bp., 1941, 2:772. o.; *Magyar Statisztikai Közlemények*, Bp., 1932. 83:26–27. o.

Az első zsidóellenes intézkedések

Amikor a történelmi Magyarország legszámottevőbb nemzeti kisebbségeit magukba szívták az utódállamok, az egyetlen sebezhető kisebbség, amely a szintéren maradt, a zsidóság volt. A Monarchia széthullása feltárta annak a hallgatólagos egyezségnek a gyengeségét, amely az emancipáció nyomán az arisztokrata elit és az asszimilálódott zsidóság között ala-

kult ki. A dzsenti vezetéssel létrejött horthysta restaurációs rezsim, amely az összeomlás keltette hatalmi űrt töltötte be, szavakban kikezdte ezt az egyezséget, mivel zajos keresztény-nacionalista, antidemokratikus és antiszemita programot hirdetett meg. A zsidókat azzal vádolta, hogy a demokrácia, a liberalizmus, a szocializmus és a kommunizmus szekértolói, márpedig ezeket az eszméket a rendszer úgy tekintette, mint amelyek alááshatják a magyar nemzet és állam integritását.⁶⁴ Akárcsak Németországban, Magyarországon is őket tették meg bűnbaknak az ország minden szerencsétlenségéért, a társadalmi-gazdasági viszonyok szétzilálódását is beleértve. Hasztalan próbálkozott a zsidóság azzal, hogy demonstrálja hőhonszeretetét, hiába hivatkozott újra és újra a magyarságnak tett múltbeli szolgálataira, általánosságban mégis úgy tekintettek rájuk, mint „idegen” és „nem lojális” elemekre. Az ellenforradalom kezdeti időszakának politikailag feszült és érzelmileg robbanékony légkörében az antiszemiták figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a Magyarország ellen elkövetett „igazságtalanságokkal” szemben a harcot elsők között éppen a magyarországi zsidóság hivatalos vezetői kezdeményezték, és ebben a küzdelemben ők jártak az élen. Nem sokkal azután, hogy 1918 októberében létrejött a fegyverszünet, a magyar zsidóság vezetői az elsők között léptek fel az ország területi integritásának védelmében. Európa zsidóságához fordultak azzal a felhívással, hogy saját országaik politikusaival vessék latba befolyásukat, és segítsenek megakadályozni Magyarország feldarabolását. Az elcsatolt területek zsidóságát szintén felszólították, hogy „magatartásukkal egyértelműen... és... határozottan tegyenek hitet magyarságukról”⁶⁵.

Az ortodoxok vezetői szintén hazafias magatartást tanúsítottak. Frankl Adolf, a magyarországi ortodox zsidó hitközség elnöke például 1919 februárjában felszólalt az Agudath Yisrael kongresszusán Zürichben, és a világ zsidóságának közbenjárását kérte Magyarország területi integritásának helyreállításához. 1920 januárjában a neológ hitközség vezetősége fordult Anglia, Franciaország, az Egyesült Államok, Ausztrália és Svájc zsidóságának vezetőihez, hogy érvényesítsék befolyásukat saját kormányaiknál a magyarországi békeküldöttség álláspontjának támogatása érdekében, s hozzátették, hogy ők maguk, mármint a magyar zsidóság vezetői, osztják ezt az álláspontot. Felhívásukban egyebek között leszögezték:

Mi, magyar zsidók, magyarok akarunk maradni. Éppen most, a szükség legnehezebb időpontjában, a reorganizáció nehéz éveiben, nem akarjuk magyar Szülőhazánkat elhagyni. Forrón szeretett hazánk újjáépítésében teljes erőnkkel, származásunk egész szívósságával és lelkesedésével akarunk részt venni.⁶⁶

Ám ezek a hűségnyilatkozatok és hazafias megnyilvánulások egyáltalán nem hatottak a terrort alkalmazókra, akik „ki akarták egyenlíteni” a számlát a zsidókkal szemben. A fehérterror elsősorban a forradalmárookra zúdította dühét, de aránytalanul nagy számban szedte áldozatait a zsidók köréből, s a háború utáni Európában a magyar kormány volt az első, amely „zsidókérdést” kreált.

1920. július 19-én ismét kormányváltás történt, a Simonyi-Semadam kabinet helyébe gróf Teleki Pál kormánya lépett. Teleki arra számított, hogy ha Franciaországhoz közeledik, talán kieszközölhet némi revíziót. A franciák jóindulatát azzal akarta megnyerni, hogy Magyarországot a lengyelek oldalán akarta hadba állítani a szovjetek ellen. Lengyelország Franciaország pártfogását élvezte, és Magyarország hagyományos szövetségesei közé számított. A tervből azonban nem lett semmi, miután Lengyelország augusztusban minden külön segítség nélkül győzelmesen vívta meg a csatát Varsó alatt.

Teleki a Magyarországon uralkodó öskonzervatív arisztokráciához tartozott, ennek a körnek volt egyik ismert vezéralakja, s bár antiszemita volt, az antiszemitizmusnak egyfajta „civilizált formáját” képviselte (erről részletesen szólunk majd az 5. fejezetben). Mindkét miniszterelnöksége idején, 1920–21-ben, majd 1938–41-ben zsidóellenes törvényeket hozott, méghozzá nem is akármilyeneket. Aligha véletlen, hogy kormányfői beiktatására nem egészen egy hónappal, Budavári László képviselő a nemzetgyűlésben felvetette a zsidókérdés haladéktalan és intézményes megoldásának szükségességét. Tízpontos javaslatot terjesztett elő, amelyet a kormány nevében felszólaló Nagyatádi Szabó István is támogatott. Álláspontjuk alátámasztása céljából mindketten arra hivatkoztak, hogy az ország területén élő „nagyszámú” zsidóság milyen „fontos” szerepet játszik, vagyis ők is a két háború közti időszak antiszemitái által rendszeresen alkalmazott recepthez nyúltak. Nagy nyomatékkal hivatkoztak arra, hogy mennyi a zsidó kézben lévő föld, és hogy a felsőoktatási intézmények hallgatói között milyen magas a zsidó diákok százalékos aránya. Budavári állítása szerint 4,8 millió katasztrális hold volt zsidó tulajdonban, s ezt a tetemes földterület – úgymond – „spekulációval” és „uzsorával” szerezték.⁶⁷

Az utódállamokhoz csatolt területekről rengeteg értelmiségi és szabadfoglalkozású özönlött a trianoni Magyarországra, ahol csak nehezen tudtak elhelyezkedni. Sok volt az állás nélküli diplomás. Ezen a potenciálisan robbanékony helyzeten kívántak enyhíteni úgy, hogy egyben a zsidók arányát is vissza kívánták e pályákon szorítani az első világháború utáni Európa első jelentős zsidóellenes törvényének megalkotásával.

A tervezetet Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter terjesz-

tette elő, s 1920. szeptember 26-án fogadták el. A XXV. tc. vagy közkeletű nevén a *numerus clausus* törvény kimondta, hogy a felsőoktatási intézmények bármelyikében 6%-ra kell korlátozni a felvehető zsidó hallgatók számarányát. A törvény végrehajtási utasítását Teleki készítette el.⁶⁸

A törvényt nem hajtották végre túl szigorúan, Bethlen kormánya pedig hatályon kívül helyezte a zsidósággal kötendő új *modus vivendi* érdekében (lásd a 2. fejezetet). A törvény egyik legfontosabb hatása az volt, hogy radikalizálta a felsőfokú tanintézeteket. Az állás nélküli diplomások és értelmiségiek a szélsőjobboldal felé orientálódtak, és az egyetemek az antiszemitizmus melegágyaivá váltak. Különösen heves antiszemita uszítás folyt az orvosi karon, ahol az antiszemiták egyik fő követelése az volt, hogy a zsidó hallgatók zsidó tetemetek boncoljanak, tudván, hogy ezt az ortodox zsidó törvények szigorúan tiltják.

A *numerus clausus* törvény botránnyosan megsértette a kisebbségek védelmét biztosító szerződést, amelyet Magyarország is szíves-örömmel elfogadott, azt remélve, hogy védelmet nyújt majd az utódállamok területén élő honfitársainak. A magyarországi zsidóság vezetői azonban nem indítottak politikai akciót a *numerus clausus* ellen. Magatartásukat jól példázta Vázsonyi Vilmos, egykori igazságügy-miniszter 1924. október 27-i megnyilatkozása. A Pesti Izraelita Hitközség rendes évi közgyűlésén, a vezetőség hazafias álláspontját hangsúlyozván, kijelentette, hogy „a jogfosztó trianoni béke nem lehet forrása jogainknak”⁶⁹. A legitimista Vázsonyi hazafias és kommunistaellenes érzületéhez nem férhetett kétség. Mi több, annak idején úgy ajánlhatták személyét Horthynak, mint gyakorlatilag az egyetlen politikust akár Szegeden, akár Bécsben, kinek tekintélyén és hírnevén semminemű folt nem esett.⁷⁰ Amikor a nyugati zsidó szervezetek a *numerus clausus* ügyét a Népszövetség elé vitték, a magyarországi zsidóság vezetői egyértelműen hazafias álláspontra helyezkedtek. A brit zsidók Egyesített Külügyi Bizottságát és a franciaországi Alliance Israélite Universelle-t nem egyszerűen csak a magyar zsidóság iránti aggodalom indította ennek a lépésnek a megtételére, hanem az is, hogy a magyarországi *numerus clausus*-ban olyan precedenst láttak, amely mintául szolgálhat más országok számára is. A magyar zsidó vezetők nyilvánosan rosszállásukat fejezték ki azért, hogy ezek a külföldi szervezetek egy tisztán belső ügybe beavatkoztak. Meg voltak győződve arról, hogy Magyarország törvényes és alkotmányos keretei között a maguk erejére támaszkodva fogják elrendezni a problémát. Álláspontjukat hazafias és gyakorlati megfontolások egyaránt motiválták. Nem szerették volna, hogy sérelmeik külső beavatkozás révén nyerjenek orvoslást, különösen nem a trianoni szerződéshez kapcsolódó kisebbségi előírások alapján, mivel-hogy a trianoni szerződés egészét nemzeti katasztrófaként könyvelték el.

Ezenfelül nem is nagyon bíztak a Népszövetség útján elérhető eredményekben, és aggasztotta őket az az eshetőség is, hogy a „külföld” beavatkozása csak még jobban felfokozza a zsidókkal szemben érzett ellenszenvet. A magyar zsidóság nagy része egyébként nem tekintette magát nemzetiségnek.

A magyar zsidóság vezetői nyilatkozatban tiltakoztak a Népszövetség „intervenciójával” szemben, s ez nagyon is jól jött Klebelsberg Kunó válás- és közoktatásügyi miniszternek, aki a magyar álláspont védelmére a fenti állásfoglalásra is hivatkozhatott.⁷¹

1925. november 29-én a magyar zsidóság vezetői levélben tiltakoztak a Népszövetség titkárságánál a „külföldi petíciók” miatt, amelyek „az egyetemi *numerus clausus* vették célba Magyarországon”. Két nappal később hasonló tartalmú levelet juttattak el a magyar kormányhoz.⁷²

Az ellenforradalmi korszak első éveinek antiszemita kilengései nagy megrökönyödést keltettek a magyarországi lakosság körében, és még hevesebbet külföldön. Néhány nyugati országban a magyar termékek bojkottja is megszerveződött. Trianon nyomán az ország szörnyű gazdasági helyzetbe került, elszabadult az infláció, szükségessé vált a belpolitika általános újraértékelése. A gazdasági válságot csak nagyobb külföldi kölcsönrel lehetett megszüntetni, s emellett a hazai, de főleg a világgazdaság lelemény nyomása is arra készítette a magyar uralkodó köröket, hogy jelentős belpolitikai változtatásokat hajtsanak végre. Horthy 1921. április 14-én, a kényszerítő körülményekre való tekintettel, barátját és bizalmasát: gróf Bethlen Istvánt bízta meg az új kormány megalakításával.

Jegyzetek

1. A magyar zsidók az üldözés előtt és után. *A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozata Statisztikai Osztályának Közleményei*, Bp., 1949, 25. o. A részleteket lásd még az 1–14. számokban, amelyek 1947–49 között jelentek meg. Lásd még Hának Péter: „A lezáratlan per.” In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat, Bp., 1984. A bevándorlók különböző rétegeinek társadalmi, gazdasági, kulturális és intellektuális jellegzetességeit a 3. fejezetben tárgyaljuk, s ugyancsak ott hozzuk az első világháború utáni időszak statisztikai adatait. L. még Varga László: „Zsidó bevándorlás Magyarországon.” *Századok*, 126/1. (1992), 59–79. o.

2. A zsidók emancipációjának történetét Magyarországon és a magyar zsidóság asszimilációjával való kapcsolatát Bárány György elemezte és értékelte „Magyar Jew or Jewish Magyar?” c. tanulmányában. *Canadian–American Slavic Studies*, 8, No. 1, Spring 1974, 1–44. o.

3. A magyar földbirtokos arisztokrácia 1875-től a Szabadelvű Párt útján tartotta fenn és gyakorolta hatalmát. 1905 és 1910 között a Kossuth Ferenc hevesen osztrák-ellenes Függetlenségi Pártja által vezetett koalíció volt kormányon. Ezt a néhány esztendővel leszámítva a szabadelvűek uralkodtak egészen 1944. október 15-ig, igaz, a párt

neve gyakran változott, és a kormányzat pártpolitikai képlete szintén. 1910-től 1918-ig Nemzeti Munkapártnak nevezte magát, majd az 1918-as összeomlást követő kérészéletű forradalmi kormány bukása után különféle neveken szerepelt. Így 1920 és 1939 között mint Nemzeti Egység Pártja, 1939-től 1944-ig mint Magyar Élet Pártja.

4. 1930-ban az uralmon lévő arisztokrata elit 526 családból állt. Mindegyikük több mint 1000 kataszteri hold földet birtokolt. Alkalmazottaik száma meghaladta a 400 000 főt. További részleteket In: *Magyarország története*. Szerk.: Ránki György. Akadémiai, Bp., 1976, 8. köt. 774–777.

5. Az első világháború előtt a magyar királyságban az államhivatalnokok 96%-a magyar volt. Magyar volt a gimnáziumi tanárok 92%-a és az egyetemi oktatóknak körülbelül 93%-a. Az ország összlakosságának 54,5%-a volt magyar, de a parlamentben 405 hellyel rendelkeztek, ezzel szemben a 45,5%-ot kitevő nemzetiségek csupán 8-cal. 5 mandátumot szereztek a románok, 3-at a szlovákok. Lásd Robert A. Kann: „Hungarian Jewry During Austria-Hungary's Constitutional Period (1867–1918).” *Jewish Social Studies*, New York, 7. No. 4, October 1945, 360. o.

6. Lásd C. A. Macartney, 1:11. o.

7. A magyarországi nagyburzsoázia zsidó származású tagjainak társadalmi hátterét és érdemeit Magyarország modernizálásában Hanák Péter tárgyalja „A lezáratlan per” c. írásában. Ugyanerről szól Varga László: „The Great Generation of the Hungarian Bourgeoisie.” *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Bp., 30, No. 3–4, 1984, 353–379. o.

8. A téma történeti elemző áttekintését lásd William O. McCagg: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Columbia University Press, New York, 1972, 254. o.

9. Az „aranykorban” jó néhány zsidó író alkotott s nyomta rá bélyegét a korszak irodalmára. Említsük meg Molnár Ferenc, Kiss József, Heltai Jenő, Lengyel Menyhért, Szép Ernő nevét közülük. Goldziher Ignác, a világhírű orientalista volt az első zsidó, akit a budapesti egyetemen egyetemi tanárnak neveztek ki 1894-ben. Heltai Ferenc, Herzl unokaöccse, 1913-ban Budapest polgármestere lett, a konvertita báró Hazai Samu 1910-ben hadügyminiszter, báró Harkányi János, az egyik legősibb és roppant befolyásos pesti kitért zsidó család sarja kereskedelemügyi miniszter, Tellezky János pedig pénzügyminiszter 1913-ban, Vázsonyi Vilmos kapta az igazságügyminiszteri tárcát 1917-ben, és Zöldi Márton az első világháborúban mint tábornok szerzett nagy elismerést. Rajtuk kívül számos zsidót választottak be a magyar parlamentbe, akik annak mindkét házában jelentős szerepet vittek.

10. Figyelembe kell venni, hogy a statisztikai adatokat a magyar hatóságok állították össze, sajtóságos nemzeti politikai célkitűzéseiktől indítva. A nemzeti kisebbségek szószólói semmi kétséget sem hagytak afelől, hogy a népszámlálási adatok az ő rovásukra vannak meghamisítva. Kann, *i. m.*, 359. o. Lásd még Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Gondolat, Bp., 1983, 359. skk., valamint Joseph Rothschild: *East Central Europe Between the Two World Wars*. University of Washington Press, Seattle, 1974, 155. o.

11. Az első világháborúig a minisztérium Kultusz- és Közoktatásügyi Minisztérium, majd a második világháború végéig Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium néven szerepelt. A nemzetiségi törvény részleteire nézve lásd Jászi, *i. m.*, 408–411. o.

12. *Uo.*, 414. o.

13. A társaság 1844. február 14-én tartotta alakuló ülését a pesti Valero-házban jó néhány olyan zsidó részvételével, akik az 1848–49-es forradalom idején, majd 1867 után vezető szerepet játszottak a zsidó hitközség életében. Említhetjük Heilprin Mihályt, aki Kossuth belügyminisztériumában a sajtófőnöki tiszteletet töltötte be, dr. Jako-

bovits Fülöpöt, a pesti zsidó kórház alapítóját, Löw Lipótot, a neves rabbit, Diósy Mártont, Kossuth magántitkárát, dr. Pollák Henriket, az ő ötlete volt a társaság létrehozása. A bécsi és pozsonyi hatóságok 1846. március 24-ig késleltették a társaság alapszabályának jóváhagyását, mert attól tartottak, hogy a társaság a magyar függetlenség eszméjét fogja terjeszteni. Amikor aztán végre megkezdheték működésüket, haladéktalanul nekiláttak néhány zsidó iskola és óvoda szervezésének. Ezen intézményekben a tanítás magyar nyelven folyt. A társaság égisze alatt alakult Pesten az első reformegylet, és Einhorn Ignác rabbijelölt a Valero-házban működő ideiglenes zsinagógában első ízben tartott magyar nyelvű istentiszteletet. 1847-ben jelent meg először a társaság évkönyve, s ez több magyarpárti, hazafias témájú tanulmányt közölt. A magyar forradalom leverése után az osztrák hatóságok a társaságot feloszlatták. 1860-ban Pollák Henrik és dr. Hirschler Ignác kezdeményezésére ismét megkezdte tevékenységét, ekkor azonban már Magyar Izraelita Egylet néven. Az egylet mozgalmat indított az *Ószövetség* magyarra fordításának előmozdítására. Lásd *A Magyar Zsidók Lapja*, Bp., 1944. február 3., 3. és 7–8. o.

14. Az egyesület 1944. március 19-ig, Magyarország német megszállásáig működött, Kertész Ödön volt az utolsó vezetője. *Uo.*, 1944. január 27., 2. o.

15. Kann: *i. m.*, 364. o.

16. A kongresszus 1869 februárjáig tartott. Eötvös és a kormány egyértelműen a neológok pártján volt, helyeselte centralizációs és asszimilációs álláspontjukat. A kongresszusról lásd Nathaniel Katzburg: „The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869.” In: *Hungarian-Jewish Studies*. Szerk.: Randolph L. Braham. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1966–73, 2:1–33. o.

17. A cionizmus magyarországi szerepére és történetére nézve lásd R. L. Braham: „Zionism in Hungary.” In: *Encyclopaedia of Zionism and Israel*. Szerk.: Raphael Patai. McGraw-Hill, New York, 1961, 523–527. o.

18. 1867 és 1913 között a vasúthálózat hossza 2285 km-ről 22 084 km-re nőtt. Az utasok száma 9 millióról 166 millióra emelkedett, a postai küldeményeké 38 millióról 828 millióra. A fenti időszakban az áruszállítmányok tonnasúlya a kezdeti 9 millió ellenében 87 millióra nőtt. A széntermelés 7 millió mázsáról 91 millióra ugrott. A külkereskedelmi forgalom értéke 1882-ben 1763 millió koronát tett ki, 1912-ben 4174 milliót. (Az első világháború előtt 1 korona 20,26 centtel volt egyenlő.) 1869 és 1910 között a kereskedelemben és iparban dolgozók aránya 4,9%-ról 25,1%-ra emelkedett, a mezőgazdasági tevékenységet végzőké lecsökkent 62,4%-ra. Vö. Jászi, *i. m.*, 250. o. Lásd továbbá Iván T. Berend–György Ránki: *Economic Development in East Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Columbia University Press, New York, 1974, 402. o.

19. Jászi, *i. m.*, 414. o.

20. Istóczy Győző a Szabadelvű Párt listáján került be a parlamentbe. 1874-ben indította meg antiszemita kampányát elsősorban a nem asszimilált, illetve az újonnan bevándorló zsidók ellen. Ónody csatlakozása után, kb. 1880-tól, a mozgalom már kivétel nélkül minden zsidó ellen irányult, és magát az asszimiláció politikáját is célba vette. Istóczy és Ónody antiszemita uszítása készítette elő a légkört a tiszzaeszlári ügy számára. Istóczy nemzetközi téren is tevékenykedett a zsidók ellen. A Nemzetközi Zsidóellenes Kongresszus adta ki röpiratát „Kialtvány a zsidók által fenyegetett kormányokhoz és népekhez” címmel. A kongresszus 1882-ben tartotta első összejövetelét Drezdában.

Simonyi Iván a Függetlenségi Pártot képviselte a parlamentben. Tevékenyen fellépett a zsidók egyenjogúsítása ellen, és 1883-ban zsidóellenes politikai klubot szerve-

zett, hogy antiszemitákat segítsen parlamenti mandátumhoz. Egyikük tevékenysége sem vezetett politikai sikerekhez, a tömegek támogatását nem tudták megszerezni.

21. A kiegyezés kori antiszemitizmus történetének kritikai szempontú elemzését Nathaniel Katzburg végezte el: *Antisemiut be'Hungaria* (Antiszemitizmus Magyarországon), 1867–1914. Dvir Publishing House, Tel-Aviv, 1969, 294. o., héberül. Vö. még Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon, 1875–1890*. Kossuth, Bp., 1976, 275. o.

22. Arra a kérdésre, hogy az első világháború előtti időszakban létezett-e Magyarországon zsidókérdés vagy sem, a legtöbben igennel feleltek. Erre nézve lásd *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat, Bp., 1984, 15–115. o. Ezeket a véleményeket eredetileg a *Huszádik Század* c. folyóirat tette közzé 1917-ben.

23. Jászi, *i. m.*, 419–420. o.

24. A zsidók aránya Budapesten 1944-ig alapvetően nem változott. 1920-ban a 929 000 lakosú Budapesten körülbelül 215 000 zsidó élt. Vö. Kann, *i. m.*, 367. o.

25. Jászi, *i. m.*, 254. o.

26. *Uo.*

27. A zsidók kulturális és gazdasági helyzetének hatását a nem magyar nemzetiségekre Kann világítja meg idézett művének 373–386. oldalain.

28. A zsidóknak a pénzügyek és a szabad foglalkozások felé való áramlása részint azzal magyarázható, hogy egyenjogúsításukig, a pénzügyekkel összefüggő foglalkozásokat leszámítva, minden termelőtevékenységből ki voltak rekesztve. A helyi zsidó tőkésekhez Nyugatról érkező bevándorlók is csatlakoztak, és egy honi, versenyre kész középosztály is kiformálódott.

29. A magyarországi zsidóság helyzetét aláásó gazdasági tényezőket a világszerte ismert zsidó tudós, S. M. Dubnov professzor vizsgálta. Jászi téziseivel többé-kevésbé megegyezően egyebek között a következőket állapítja meg: „A magyarországi zsidóknak legfigyelemreméltóbb vonása a magyar hyper-patriotizmusuk, amelyet félelmeik tápláltak... A mind tehetősebbé váló magyarországi, azon belül is főleg a budapesti zsidóság... semmitől sem reszket jobban, mint az antiszemitizmus kitörésétől, ami veszélybe sodorhatja gazdasági pozícióit.” S. M. Dubnov: *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*. 10:426. o. Idézi Kann, *i. m.*, 368. o.

30. *Uo.*, 369. o.

31. Tisza Kálmán kikényszerített lemondása (1890. március 13.) után megszáporodtak Magyarországon a kormányváltások. Az 1918. novemberi összeomlásig bezárólag az egymást felváltó kormányfők nevére nézve lásd *Magyarország tiszti cím- és névtára*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp., 1942, 49:4.

32. Károlyi nemzetiügyi politikáját nemzetiségügyi minisztere, Jászi fogalmazta meg. Jászi alkotmányos-föderális rendet szeretett volna létrehozni egy demokratikus Magyarországon belül, földreformmal és más szociális reformokkal kiegészítve. A ruszinoknak, a sváboknak és a szlovákoknak juttatott autonómia (1918. december 25., 1919. január 28., illetve március 8.) azonban nem vette le a lábukról a határos nemzetiségeket, a cseheket, a románokat és a jugoszlávokat, ők ugyanis teljes függetlenségre törekedtek.

33. Károlyi saját beszámolója megtalálható: Mihály Károlyi: *Gegen eine ganze Welt*. Verlag für Kulturpolitik, München, 1924; lásd még Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Magvető, Bp., 1977.

34. A Kommunista Párt mindenekelőtt a számban csekély, politikailag azonban annál jelentősebb frakcióból szerezte tagjait, amely a mintegy félmillió oroszországi magyar hadifogoly körében jegecesedett ki. Sokan közülük tevékenyen részt vettek a

bolszevik forradalomban. 1918. november 4-én, Moszkvában tartott konferenciájukon megalakították az önálló magyar Kommunista Pártot, és elhatározták, hogy néhány száz agitátor hazaküldésével radikalizálják az országot a későbbi hatalomátvétel előkészítése érdekében. A Kommunisták Magyarországi Pártja november 24-én, Budapesten újraalakult, és december 7-én már megjelent lapjának, a *Vörös Újságnak* az első száma. A párt taglétszáma fokozatosan nőtt, 1919 februárjában a párt Budapesten 10-15 000, a vidéki városokban 20-25 000 hű követőre támaszkodhatott. 1919. március 21-én a szocialisták kénytelenek voltak egyesülni a kommunistákkal, és együttesen „koalíciós”, szovjet jellegű kormányt alakítottak. Rothschild, *i. m.*, 143. o.

35. További részleteket közöl Kunról és rezsimjéről Rudolf L. Tökés: *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic*. Praeger, New York, 1967. L. még Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Kossuth, Bp., 1979.

36. A Friedrich-rezsimről és bizonyos antiszemita megnyilvánulásairól szól Eva S. Balogh cikke: „István Friedrich and the Hungarian Coup d’Etat of 1919: A Re-evaluation”, *Slavic Review*, 35, No. 2 (1976. június), 269–286. o.

37. A Kun-rezsim 45 népbiztosa közül 32, köztük maga Kun is, zsidó vagy zsidó származású volt. Vö. Rothschild, *i. m.*, 148. o. Lásd még Nathaniel Katzburg: *Hungary and the Jews, 1920–1943*. Bar-Ilan University, Ramat Gan, Israel, 1981, 32–38. o.

38. Ténykedésükre nézve lásd Stern Samu: *A zsidókérdés Magyarországon*. Pesti Izraelita Hitközség, Bp., 1938, 15–17. o.

39. Három éven át folytatott vizsgálatok után az ellenforradalmárok beismerték, hogy a vörösteror áldozatainak száma 587 volt, zömük köztörvényes bűnöző, vagy olyan személyek, akik államcsínykísérletekben vettek részt. A fehérterror áldozatainak a száma ezzel szemben 5000-6000-re rúgott, s közöttük sok ártatlan zsidó is volt. Vö. Rothschild, *i. m.*, 153. o.

40. Unger Mátyás–Szabolcs Ottó: *Magyarország története*. Gondolat, Bp., 1965, 301–303. o. Röviddel az Antibolszevista Comité létrejötte után Perényi Zsigmond báró gyermeked Kun-ellenes összeesküvése főként azért vallott kudarcot, mert a munkásság akkor még lojális volt a forradalmi vezető iránt.

41. A szegedi csoportot részben abból a 135 millió koronából finanszírozták, amelyet az ellenforradalmárok május 2-án loptak el Kunék bécsi követségéről. Kunék az összeget eredetileg ausztriai kommunista tevékenységek támogatására szánták. Rothschild, *i. m.*, 151. o.

42. Érzékeny, jól dokumentált tanulmányban mutatja be a magyarországi fasizmus különleges voltát Deák István: „The Peculiarities of Hungarian Fascism.” In: *The Holocaust in Hungary. Forty Years Later*. Szerk.: Randolph L. Braham, Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1985, 43–51. o.

43. Az 1919–20-as év eseményeiről Horthy igen elfogultan adott számot. Tiszára mosta a fehérterrort, dicsérőleg nyilatkozott Prónay ezredestől és Ostenburg őrnagyról, az ellenforradalom során elkövetett bűnök nagy részéért felelős két tisztről. Admiral Nicholas Horthy: *Memoirs*. Robert Speller and Sons, New York, 1957, 99–115. o.

44. Különös kegyetlenség jellemezte tevékenységüket Dunaföldvárott, Pakson, Celldömölkön, Balatonfőkajáron, Jánosházán, Enyingen, Mezöszentgyörgyön, Berhidán, Szilasbalháson és sok más dunántúli településen. A részletekre nézve lásd Oscar Jászi: *Revolution and Counter-Revolution in Hungary*. P. S. King and Son, London, 1924, 153–176. o.; valamint Sulyok Dezső: *A magyar tragédia*. A szerző kiadása, Newark, 1954, 257–276. o.

45. Prónay és Ostenburgon kívül igen sok tiszt vett még részt e „hősies” akciók-

ban, így Salm Hermann gróf, Freiszberger százados, Piroska János, Sefesik György, Soltész István, Budaházi Miklós, Héjjas Iván főhadnagy, Bibó Dénes hadnagy, Kovarcz Emil főhadnagy és Babarczy István százados. Horthy mást sem tett, mint magasztalta őket, és minden kísérletet megíúsított kivizsgálásukra, esetleges vád alá helyezésükre. Mi több, legjobb tisztjeiként emlegette őket, és idővel legtöbbjüket elő is léptette. Sulyok, *i. m.*, 254–292., 441. o.

46. *Uo.*, 265–266., 282–283. o.

47. *Uo.*, 286–288. o. A helyszínen tanulmányozta a fehérterrort a Josiah C. Wedgewood ezredes vezetésével 1920 áprilisában–májusában Magyarországon tartózkodó brit munkáspárti delegáció. Megállapításaik szövegét lásd: *Report of the British Joint Labour Delegation for Hungary, May 1920: The White Terror in Hungary*. Szerk.: Trade Union Congress and Labour Party, London, 1920. június 3.

48. Sulyok, *i. m.*, 262., 265. o.

49. Böhm Vilmos, Károlyi szociáldemokrata hadügyminisztere, aki a Kun-kormányban is fontos szerepet játszik majd, elrendelte a MOVE feloszlátását és Gömbös internálását. Gömbös azonban megszökött, először a bécsi, majd a szegedi csoport-hoz csatlakozott. A Kun-rezsim megdöntése után a MOVE nyomban új életre kelt. A MOVE-hoz szorosan kapcsolódó egyik legelső titkos szervezet Csilléry András Magyar Társasága volt, amelyet még 1916-ban azzal a céllal hoztak létre, hogy fenntartsák a magyar szupremáciát a zsidók kilengéseivel szemben. A Magyar Társaságról részletesen szól Balogh, *i. m.*, 275–276. o.

50. További részleteket mutat be a MOVE-ről Dósa Rudolfné: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet, 1919–1944*. Akadémiai, Bp., 1972.

51. Értékeli a keresztény egyházak szerepét, illetve a magyarországi antiszemita hadjáráshoz fűződő kapcsolatukat Moshe Y. Herczl: *Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry*. New York University Press, New York, 1993.

52. C. A. Macartney, 1:29–33. o.

53. Sulyok, *i. m.*, 270–271., 284. és 288. o.

54. Eckhardt 1923. december 15-én választották az Ébredő Magyarok Egyesületének vezetőjévé. *Uo.*, 270. o.

55. A Fajvédő Pártot 1923-ban Gömbössel közösen alapította Eckhardt, s jó néhány képviselő is csatlakozott hozzá. Közülük a legjelentősebbek: Bajcsy-Zsilinszky Endre, Borbély-Maczkó Emil, Gömbös Gyula, Zsirkay János, Ulain Ferenc, Kiss Menyhért és Budavári László. *Uo.*, 421. o. 1932-ben, amikor Gaál Gaszton elhunyt, Eckhardt változtatott politikai álláspontján, és a Kisgazdapárt élére állt. Bajcsy-Zsilinszky szintén csatlakozott hozzá, liberális lett, és a háború alatt Magyarország egyik legtekintélyesebb liberális politikusává vált, majd amikor az ország német megszállás alá került, hősiességről tett tanúbizonyságot. A fehérterrort, a „hazafias szervezeteket” és a honi, valamint külföldi visszhangot tárgyalja Katzburg, *Hungary and the Jews*, *i. m.*, 38–59. és 80–90. o.

56. Az életrajzi részleteket lásd C. A. Macartney, 1:33–35. o.; Szabó Dezső: Gömbös Gyula. In: *Az egész látóhatár. Tanulmányok*. III. köt. Magyar Élet, Bp., 1938; Szokoly Endre: *...és Gömbös Gyula a kapitány*. Gondolat, Bp., 1960; valamint Dósa, *i. m.*

57. Ránki György: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. *Történelmi Szemle*, 1962, No. 3–4, 355–356. o.

58. Sok beszédében és *Die Juden in Ungarn* c. könyvében kristályosította ki a zsidókat a kommunizmussal azonosító teóriáját. Egy 1920-ban tartott beszédében például kijelentette: „Nekünk nincs faji öntudatunk... álmagyarok vagyunk

valamennyien, mert ha mi nem lettünk volna kivetkőzve faji öntudatunkból, különösen az utolsó évszázad alatt, akkor nem jöhetett volna ide a bolsevista zsidó uralom...” Dósa, *i. m.*, 126. o. Gömbös természetesen a kapitalizmust mint olyant korántsem elenezte. Gottfried Federhez hasonlóan különbséget tett „kizsákmányoló”, vagyis zsidó tőke, illetve „alkotó”, vagyis keresztény tőke között. Egy 1921-ben megjelent cikkében kinyilatkoztatta, hogy a „fajilag homogén kapitalizmus” híve, azé ti., amely elkülönül a zsidó üzelmektől. *Uo.*, 128. o.

59. Sulyok, *i. m.*, 285. o.

60. *Uo.*, 45. o.

61. A trianoni szerződés következtében Magyarország elveszítette vasútjainak 58%-át, faállományának 84%-át és megművelhető földjeinek 43%-át. Megfosztották vasércének 83%-ától, lignitjének 29%-ától, bitumenes szénkészletének 27%-ától. Érzékeny veszteségek érték a szarvasmarha- és egyéb háziállat-állományt, a könnyű- és nehézipart, a kereskedelmi hálózatot és a bankintézményeket. Vö. Rothschild, *i. m.*, 156. o. és Sulyok, *i. m.*, 42–43. o.

62. Trianon után a revíziós érzület magas hőfokát jól érzékeltetik az alábbi, gyakran hangoztatott jelszavak: a „Nem, nem, soha!” meg a „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország”. A korszak félhivatalos *Hiszekegyében* is a revíziós érzület tükröződött: „Hiszek egy Istenben, / Hiszek egy hazában, / Hiszek egy isteni örök igazságban, / Hiszek Magyarország feltámadásában.”

63. 1920-ban 833 475 ember közül, akiknek nem a magyar volt az anyanyelvük, 575 615 beszélt második nyelvként a magyart, 1930-ban 687 207 közül 509 891. Ha őket is hozzászámítjuk azokhoz, akiknek a magyar volt az anyanyelvük, akkor az össznépesség 96,8%-a beszélt magyarul 1920-ban, 1930-ban pedig 98%-a. Vö. Rothschild, *i. m.*, 192. o.

64. A téma alapos értékelését adja George Schöpflin, „Jewish Assimilation in Hungary: A Moot Point.” In: *Jewish Assimilation in Modern Times*. Szerk.: Béla Vágó. Westview Press, Boulder, Colo., 1981, 75–78. o. Lásd még Kovács Éva–Papp Zsuzsa: *A gazdasági elit. Modernizáció. Asszimiláció*. Bp., 1986. aug., soksz.

65. Stern, *i. m.*, 20–21. o. 1938-ban a zsidók ellen bevezetett intézkedésekre válaszul Stern azzal érvelt, hogy a Magyarországtól elszakított zsidók „a megszállt területeken mindenütt hűséges támaszai és ápolói voltak a magyar nemzeti szellemnek és a magyar kultúrának”. *Uo.*

66. Lévai: *Zsidósors Magyarországon*, 12. o. Az ortodoxiát és neológiát könyvünk 3. fejezetében tárgyaljuk részletesebben.

67. *Uo.*, 8–9. o.

68. A törvényjavaslat egészen ártalmatlan címet viselt, úgy szólt, hogy: „Tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdasági karra és jogakadémiákra való beiratozás szabályozása.” Szövegét közli a *Magyar Törvénytár. 1920. évi törvénycikkek*. Állami Nyomda, Bp., 1921, 145–146. o. A törvény hatását vizsgálja Thomas Spira: „Hungary’s Numerus Clausus, the Jewish Minority, and the League of Nations.” In: *Ungarn Jahrbuch 1972*. Hase und Kohler, Mainz, 1972, 4:115–128. o.

69. Lévai, *i. m.*, 9. o.

70. Lásd Windischgraetz Lajos herceg 1919. június 29-én kelt, Horthyhoz címzett levelét. *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk.: Szinai Miklós–Szücs László. Kossuth, Bp. 1965, 9–14. o.

71. Stern, *i. m.*, 20. o. Lásd még Nathaniel Katzburg: „The Jewish Question in Hungary During the Inter-War Period. Jewish Attitudes.” In: *Jews and Non-Jews*

in Eastern Europe. Szerk.: B. Vágó–G. L. Mosse. John Wiley, New York, 1974, 113–124. o.

72. Jacob Robinson és mások: *Were the Minorities Treaties a Failure?* Institute of Jewish Affairs of the World Jewish Congress, New York, 1943, 82. o. A *numerus clausus* törvényre nézve lásd még Katzburg, *i. m.*, 60–79. o.

MÁSODIK FEJEZET

A KONSZOLIDÁCIÓTÓL AZ „ELŐFASIZMUSIG”

A bethleni konszolidáció 1921–1931

GRÓF BETHLEN ISTVÁNNAK, a bécsi ellenforradalmi csoport vezérének miniszterelnöki kinevezése jelezte, hogy a hatalom továbbra is a nagybirtokosok és pénzmágnások kezében maradt, azokéban, akik Magyarországot a háború előtt és Teleki Pál miniszterelnöksége alatt is kormányozták. Bethlen, a nagy múltú erdélyi család sarja igen tapasztalt és rendkívül ügyes politikus volt. Személyes kapcsolatait zárkózottság jellemezte; nagy kultúrájú, köztiszteletben álló személyiség volt, a két világháború közti időszak köz-ügyeiben minden hatalomra kerülő politikus, így Horthy is kikérte a tanácsát. Noha társadalmi-gazdasági ügyekben ókonzervatív nézeteket vallott, a szellemi és egyéni szabadság kérdéseit meglehetősen toleranciával és nagyvonalúsággal kezelte. Hatalomra kerülve eltökélte, hogy konszolidálja a megcsonkított állam politikai és gazdasági életét, hogy a határrevíziók ügyét külföldön minél jobb pozícióból sürgethesse.

A hagyományos uralkodó elit a helyreállított rendszer folytonosságát és életképességét a kormánypárt révén óhajtotta biztosítani.¹ A párt Bethlen szülötte volt, aki azt egységes, hűséges és szilárd támasszá tette annak érdekében, hogy Magyarország történelmi osztályai segítségével ériék el kettős céljukat: külpolitikailag a revíziót, belpolitikailag a hagyományos feudális-burzsoá társadalmi rend életben tartását. A kormánypárt a háború közötti időszakban gyakorlatilag úgy biztosította uralkodó helyzetét a politikában, hogy módosította a választójogi törvényt, és átszervezte a törvényhozást. 1922. március 2-án kibocsátott rendeletében a meglehetősen széles körű és titkos Friedrich-féle választójogot korlátozottabb választójoggal váltotta fel, melynek keretében vidéken ismét nyílt szavazást alkalmaztak. Az országgyűlést, amelynek kétéves terminusa február 16-án járt le, új, öt évre szóló törvényhozás váltotta fel.² Miután egy amnesztia-rendelettel sikerült ügyesen és hathatósan semlegesíteni a szocialistá-

kat, a kormányzó pártnak gyakorlatilag nem maradt ellenzéke az országgyűlésben.³ Az új politikai rendszernek azzal biztosította a kellő szilárdságot és tekintélyt, hogy az ellenforradalmi jobboldal legszélsőségebb csoportosulásait, ha föl nem is tudta még oszlatni, de lépésről lépésre lefegyverezte. A vezéreiket, köztük Gömböst is, beépítette rendszerébe, s a terroristáknak megkötötte a kezét. Mi több, Gömböst megbízták az 1922. évi választások előkészítésével, és egy darabig alelnöke is volt a pártnak. Bethlen miniszterelnöksége idején először államtitkári (1928), majd honvédelmi miniszteri posztot (1929) töltött be. Magyarország nemzetközi elismertségét csak fokozta Klebelsberg Kunó grófnak, az újító szellemű, népszerű vallás- és közoktatásügyi miniszternek a fantáziadús kultúr- és oktatási politikája. Magának Bethlennek a rangját jócskán megnövelték gyors diplomáciai sikerei, így Burgenland egy részének, benne Sopronnak és környékének megtartása,⁴ Magyarország felvétele a Népszövetségbe (1922. szeptember 18.), továbbá az az 50 millió dolláros újjáépítési kölcsön, amelyet 1924 júliusában a Népszövetség juttatott az országnak.

Bármilyen gyakorlatias és leleményes volt is Bethlen politikai és diplomáciai ügyekben, a szociális problémák kezelésben szűklátókörűség, reakciós szemlélet jellemezte működését. Hiába mutatta ki nem is egyszer együttérzését a nyomorgó parasztokkal és munkásokkal, olykor atyai jóindulatot is tanúsítva irántuk, alapvetően ugyanazt a regresszív politikai vonalat vitte, mint háború előtti elődei. Az 1920. évi álságos agrárreformtörvény csöppet sem könnyített a föld nélküli parasztság sorsán,⁵ valójában jórészt csak azt a célt szolgálta, hogy az utódállamokban tervezett vagy már végre is hajtott gyökeresebb reformok hatását ellensúlyozza. A Trianon utáni Magyarország lényegében visszazökkent a háború előtti, félféudális nagybirtokrendszerbe. A korábbi *status quo* szinte maradéktalan restaurációja közepette az ókonzervatív feudális-burzsoá elit mindent elkövetett, hogy megőrizze és lehetőleg gyarapítsa is a maga kiváltságos társadalmi-gazdasági helyzetét. A kiegyezés korában az uralkodó elit úgy próbálta megőrizni előjogait, és a gazdasági lehetőségek, a szabadság és az egyenlőség kiterjesztésének követeléseivel szemben megvédelmezni, hogy felidézte „a nemzeti kisebbségek által képviselt” állítólagos „veszedelem” rémképét (lásd az 1. fejezetet). A háború után ugyanaz az osztály, ugyanabból a célból a „trianoni igazságtalanságokat” emlegette, illetve „a zsidók végzetes befolyására” hivatkozott. A konzervatív földbirtokospénzmágnás klikk meglehetősen sikeresen leplezte igazi céljait, hogy a hagyományos feudális-burzsoá intézményeket életben tartsa és minél szilárdabbá tegye. E téren kapóra jött a revíziót követő irredentamozgalom, amely gyakorlatilag az egész országot átfogta, és a lakosság körében igen

népszerű volt. Az elnyomott osztályok gazdasági nehézségei és szociális sérelmei egyaránt a nacionalizmus és a fasizmus vitorláit dagasztották.

A hithű nacionalista Bethlennek az volt a meggyőződése, hogy a társadalmi feszültségek levezetése, a politikai konszolidáció és a gazdasági helyreállítás híján lehetetlen sikeresen síkraszállnia a határrevízióért. Jóllehet Magyarország elveszítette földterületének, emberi és természeti erőforrásainak jelentős részét, azért továbbra is jócskán rendelkezett mezőgazdasági potenciállal, és aránylag fontos ipari létesítményei is maradtak,⁶ melyeknek működtetése és fejlesztése végett azonban nagyarányú tőkebefektetésre volt szükség. A Népszövetség révén szerzett helyreállítási kölcsön és az 1925. évi pénzreform⁷ enyhített az inflációs nyomáson, és csökkentette az államadósságot, de nem volt elegendő ahhoz, hogy az ország gazdaságát a kívánt mértékben helyreállítsa. A kapitalizmus fejlődése Magyarországon szorosán összekapcsolódott a zsidó pénzemberek és iparvállalkozók tevékenységével, akik hagyományosan a politikailag uralkodó arisztokrata-dzsenti földbirtokos és hivatalnoki elittel működtek együtt. Bethlen mindezt nagyon jól tudta, és különösebb nehézség nélkül állította helyre és helyezte a régi alapokra e két kör között az üzleti kapcsolatokat. Jól látta, hogy a hazai és a külföldi zsidó tőke Magyarország gazdasági életének rendbehozatalánál nem nélkülözhető, és ezért hajlandó volt a zsidókkal kapcsolatos személyes ellenérzéseit félretenni.⁸ 1921. április 19-én, bemutatkozó beszédében a következőképpen körvonalazta a zsidókérdésben elfoglalt álláspontját:

Én ellene vagyok mindenféle lármás antiszemitizmusnak. A jogrendet minden körülmények között fenn fogjuk tartani. Ha volnának hatóságok, melyek túllépik saját hatáskörüket, azokat vissza fogjuk szorítani arra a hatáskörre, amelyet a törvény számukra megállapít. És ezt a kérdést nem kívánjuk még a jogegyenlőség megbolygatásával sem érinteni. A jogegyenlőség olyan biztosítéka a nemzet életének, amelyet érinteni nem szabad. Elismerem, hogy jelenleg van zsidókérdés az országban, de ennek megoldása az, hogy gazdasági téren azok lehessünk nélkülük is, amik velük együtt vagyunk. Ez önekik is érdekük, mert abban a percben, amint nem lesznek nélkülözhetetlenek, az összhang helyre fog állni. Ebben a tekintetben tehát a kormány el van szánva arra, hogy egy konstruktív politika alapelveit rakjuk le.⁹

A politikailag uralkodó arisztokrata-dzsenti osztály és a gazdaságilag, valamint pénzügyileg befolyásos zsidók kölcsönösen előnyös együttműködésének meglelt a haszna. A szegedi klikkhez kapcsolódó elvakult antiszemitákat, ha csupán ideiglenesen is, de eltávolították a hatalmi pozíciókból. A *numerus clausus* törvényt módosították, s a zsidók, legalábbis névlegesen, megint egyenjogúak lettek honfitársaikkal. Az 1928. évi XIV. tc. betervezésekor a módosítást egyebek között a következőkkel indokolták meg:

Ezenfelül a magyarországi zsidóság köréből is felhangzott az a panasz, hogy magukat a 3.§ harmadik bekezdésével mintegy megbélyegzettnek látják. Az érzések világában ily inponderábilára is figyelemmel kell lenni, mert a polgárok közmegnyugvása minden állam virágzásának nélkülözhetetlen előfeltétele. Izraelita honfitársainknak sem szabad viszont szem elől téveszteniük, hogy a bennünket ért nemzeti katasztrófa összes életviszonyaink összezsugorodásához vezetett és számos fájdalmas korlátozást tett szükségessé.¹⁰

A kormány türelmes álláspontja ellenére a zsidókérdés nem került le a napirendről, és állandó nyugtalanság forrása maradt. A hontalan zsidók helyzete és a belőle fakadó „veszedelmek” Bethlen kormányzása idején és az egész Horthy-korszakban különleges figyelem gyűjtőpontjában állottak. Az ország vezetőit és néhány, igencsak asszimilált zsidót egyaránt súlyosan aggasztott a „nemkívánatos zsidó elemek” kelet felőli beszivárgása. A magyar kormány 1920-ban úgy döntött, hogy kiutasítja mindazokat a zsidókat, akik 1914. január 1-je után szivárogtak be az ország területére.¹¹ Bethlen kezdeményezésére ezt a rendelkezést 1925-ben kiegészítették. A nemkívánatos elemek között a zsidók külön nem szerepeltek, de a kormány felhatalmazást kapott, hogy nemzetbiztonsági okokból a nemkívánatos idegeneket kiutasíthassa.¹² 1930 elejétől minden külföldit nyilvántartásba vettek egy erre a célra létrehozott államhivatalnál, a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóságnál (lásd a 6. fejezetet). 1931 elején a koronatanács foglalkozott a zsidó beszivárgás kérdésével. Több miniszter tett jelentést arról, hogy a hontalan zsidók milyen „veszélyt” jelentenek, beleértve állítólagos kommunista tevékenységüket is. Szó esett arról is, hogy a becsvágyó zsidók magyar állampolgárok munkálmait veszik el, földbirtokokat kaparintanak magukhoz; végül úgy döntöttek, hogy a beszivárgásnak mindenképpen és minden törvényes eszközzel útját kell állni. Határozatilag kimondták, hogy a hontalan zsidók kézre kerítésére időről időre razziákat kell tartani, és elő kell készíteni azokat az intézkedéseket, amelyek alapján el lehet őket távolítani állásaikból.

Az „izraelita vallású magyarok” hivatalos vezetőit ugyan aggasztotta, hogy az idegen zsidók ellen foganatosított kormányakcióknak következményei lehetnek, de továbbra is hűségükről biztosították a kormányt, és kinyilvánították hazafias elkötelezettségüket a revízió ügye mellett. 1930-ban a magyarországi zsidóság memorandummal fordult a párizsi Alliance Israélite Universelle-hez: „A külföldi zsidóság azzal teheti a legtöbbet a magyar zsidóság érdekében, ha közreműködik abban, hogy egész Magyarország helyzete feljavulhasson, és ha orvoslást nyer az a súlyos igazságtalanság, amely Magyarországot trianoni megcsonkításával érte.”¹³

Bethlennek sikerült átmenetileg nyugvópontra helyezni a zsidókérdést és konszolidálni a politikai helyzetet, így teljes erejével nekiveselkedhetett a gazdaság rendbehozatalának. Irányítása alatt a gazdaság nagy léptekkel haladt előre, az ipar és a mezőgazdaság termelése elérte, sőt bizonyos ágazatokban még túl is szárnyalta a háború előtti szintet. Az 1929-ben bekövetkezett világgazdasági válság a Bethlen-féle rendszer gazdasági alapzatát, sőt magát a rendszert is alapjaiban rendítette meg. Alig néhány év alatt a gazdaság oly mértékig összeomlott, és az ebből fakadó politikai következmények annyira baljósak voltak, hogy Bethlen kénytelen volt kiengedni kezéből a hatalmat.¹⁴ A rendszer betonszerkezete, amely a felső középosztályt és a nagybirtokosságot fogta egybe, váratlanul málladozni kezdett. Bethlen növekvő népszerűtlenségének oka mindenekelőtt az agráriusok körében az volt, hogy szerintük Bethlen a kereskedelem érdekeit részesítette előnyben.¹⁵

Az 1931. június–júliusi országgyűlési választásokon a 245 képviselői mandátumból a kormánypárt 158-at szerzett meg, s a kormány élén Bethlent gróf Károlyi Gyula, az egykori aradi–szegedi ellenforradalmi kormány megalakítója váltotta föl.¹⁶ Károlyi fakó, színtelen politikus volt, aki ortodox pénzpolitikájával képtelen volt megállítani a gazdaság romlását, és megszilárdítani a konszolidációs időszak politikai állapotait. Noha Szegedről indult el, politikai és gazdasági nézetei közelebb álltak Bethlenéihez (akinek kabinetjében 1930 végétől külügyminiszterként tevékenykedett), mint a szélsőséges jobboldali csoportokéihoz, amelyek megszervezésében egykor részt vett. De szükségképpen ortodox költségvetési politikája és kíméletlen, kormány szintű takarékosági intézkedései a gazdasági válság közepette semmiképpen nem segíthették Bethlent és csoportját hatalmuk megtartásában. A politikai stabilitást egyként fenyegették az uralkodó osztályon, a kormánypárton belüli és kívüli erők. 1930 végén Gaál Gaszton vezetésével kivált a kormánypártból egy maroknyi képviselő, újjáalakítva az ellenzéki Független Kisgazdapártot.¹⁷ A radikálisabb agráriusokra épülő új párt egyre dacosabban helyezkedett szembe a kormánypárt földbirtokos képviselőivel, akik pedig magukat tartották az agrárügyek hitbizományosainak.

Az uralkodó koalíció szétesése annál vészterhesebb volt, mert rohamosan radikalizálódtak a koalíción kívüli erők. Ellenforradalmi emlékeik alapján az arisztokrata-dzsentri urak különösen egy balról jövő fenyegetéstől tartottak,¹⁸ jóllehet a szociáldemokraták és a gyér számú kommunista annyira gyengék voltak, s annyira lekötötte őket saját belharcuk, hogy semmiképpen sem tudták volna meglovagolni az elnyomorodott parasztság és munkásság elégedetlenségét.¹⁹ Sokkal közvetlenebbül fenyegette azonban a politikai stabilitást a szélsőségesen radikális szegedi gon-

dolat újraéledése a lecsúszó közép- és alsó középosztály, az állástalan diplomások és különösen a kis fizetésű közalkalmazottak, alacsonyabb besorítású katonatisztek körében, vagyis Gömbös Gyula eredeti tömegbázisában.²⁰ Múltja alapján ilyen körülmények között másra, mint Gömbösre, aligha eshetett azok választása, akik alig várták a Szegedről elindított nemzeti-keresztény mozgalom történelmi küldetésének beváltását.

Az inga kileng jobbra: a Gömbös-éra, 1932–1936

Gömbös antiszemitizmusa. Az ellenforradalom legelső perceitől egészen 1936 végén bekövetkezett haláláig Gömbös Gyula volt a magyarországi szélsőjobboldal legmarkánsabb képviselője és vezéralakja. Politikai pályafutása világosan tükrözte azt a kettősséget, amely a szélsőjobboldal részéről a zsidókérdés kezelését a két háború közti időszakban jellemezte. Dühödt antiszemitizmusával azonban összeegyeztethetőnek tartotta, hogy mozgalmába bevonjon „lojális és hazafias érzésű” gazdag zsidókat is, sőt az ilyeneket titkos társaságaiba is felvette. Ezt a fajta oportunizmust az diktálta, hogy mozgalmának kellő pénzügyi háttérrel tudjon biztosítani, de soha egyetlen pillanatig sem habozott, hogy az antiszemitizmust mint erős lélektani és politikai fegyvert ideológiai céljainak szolgálatába állítsa. Antiszemita demagógia segítségével toborozta híveit Horthy nemzeti hadseregébe, antiszemita jelszavakkal fűtötte a fehérterror kazánját, és antiszemita érveket használt, amikor felszólított arra, hogy a „bűnös” Budapestet meg kell büntetni. Gömbös azt kívánta, hogy azokra, akik az országban maradhatnak, általános kvótarendszert alkalmazzanak. Ezt az álláspontot ismételte meg és fejtette ki a húszas évek elején német nyelven kiadott könyvében, a *Die Juden in Ungarn*-ban. Miként ott olvasható:

A zsidókérdést rendezni kell, különben 50 vagy 100 év múlva nem lesz magyar birtokos, és az ország ügyeit ők fogják intézni. A tétel egyszerű, a zsidók bármely téren csak számarányuknak megfelelően érvényesülhetnek...²¹

Gömbös sok tekintetben anticipálta azt a politikát, amelyet azután a Harmadik Birodalom valósított meg. A nácikhoz hasonlóan neki is az volt a rögeszméje, hogy a zsidók nemzetietlenek, és a zsidókérdés részleges megoldását úgy képzelte el, hogy együttműködve a „cionista szervezetekkel”, a zsidók „fölöslegét” „kitelepítsék”. Akárcsak a nácik, politikai pályafutásának első időszakában ő is azt hirdette, hogy a zsidók alapvetően és természetüknél fogva hazafiatlanok és született internacionalisták, vagyis bolsevikok, s ez a tendencia váltja ki az antiszemitizmust. Nézeteit különféle antiszemita kiadványokban fejtette ki, többek között a *Szózat*-ban.²²

Gömbös felemelkedése. Gömbös, ez a saját bevallása szerint szenvedélyes sovinizta és nemzetiszocialista hivatásos katonatiszt 1920-ban leszereelt, hogy minden idejét a politikának szentelhesse. Számos titkos hazafi-as egyesület létrehozója lévén, igen alkalmas volt rá, hogy körülötte tömörüljenek azok a szélsőséges elemek, akik radikális fordulatot kívántak végrehajtani. Gömbös mindinkább kiábrándult Bethlen mérsékelt bel- és külpolitikájából. Tekintve, hogy a bolsevik fenyegetés elmúltával a kormányzó párt egyre kevesebb erőt mutatott, radikális elvbarátaival, köztük Eckhardttal és Bajcsy-Zsilinszky Endrével 1923 őszén új, nyíltan fajgyűlölő és kifejezetten jobboldali pártot alapított, a Fajvédő Pártot. Hitler nemzetiszocialista pártjának, az NSDAP-nek a nyomdokain a Fajvédő Párt az „aktív antiszemitizmus” mellett kötelezte el magát.²³ Antiszemita demagógiájukkal és a földreform újbóli követelésével próbálták kialakítani, illetve újra mozgósítani bázisukat a városi alsó középosztály, a radikális diákság, a föld nélküli parasztság és a kisgazdák körében.²⁴ Csupán néhány héttel a Fajvédő Párt megalakítása után Gömbös, aki 1921, tehát indulása óta kapcsolatban állt a náci mozgalommal, részt vett abban a bizarr összeesküvésben, amely egy budapesti hatalomátvétellel fejezte volna meg Hitler 1923. novemberi, müncheni sörpucscsát. Amint az a két világháború közti szélsőjobbosok elbírálásában szokásos volt, az összeesküvők rendkívül enyhe ítéletekkel úszták meg a dolgot.²⁵

Mégis, ahogy lassacskán visszatért az élet a normális kerékvágásba, sem a Fajvédő Párt puccsista, sem pedig demagóg erőfeszítései nem arattak kitörő sikert. 1923-ban Gömbös hetedmagával kilépett a kormánypártból – az 1926-os választásokon negyedmagával mandátumot is szerzett.²⁶ Miután Gömbös független akciói ily nyilvánvalóan meddőnek bizonyultak, a megszelídült politikust Bethlennek sikerült visszacsálnia a kormánypártba, ahol az volt a dolga, hogy az egykori ellenforradalmi tábor összetartását jelképezze. 1928-ban Gömbös feloszlatta a Fajvédő Pártot, és a honvédelmi minisztériumban vállalt először államtitkári, majd 1929-ben miniszteri posztot. Ebbeli minőségében kezdett hozzá, hogy immár a hatalom sáncain belül építse ki újra hatalmi bázisát. Határtalan ambíciótól hajtva, szinte kifogyhatatlan energiával vetette magát a magyar fegyveres erők felduzzasztásába, mégpedig a békeszerződésben megszabott kvótákon túlmenően. Új beosztását felhasználta arra is, hogy kinevezze saját jó embereit a folytonosan bővülő tiszti állományba. Először csak alacsonyabb rangú tiszteket nevezett ki, de miniszterelnökként már a magasabb rangfokozatokat, sőt a vezérkart is feltöltötte. A hadsereg radikalizálódása mindinkább tehertételnek bizonyult a magyar politikai élet mérsékeltbb szereplői számára. A Gömbös által kinevezett új tiszti állomány főleg sváb származású, szélsőségesen jobboldali és anti-

szemita elemekből állt, akik – mint azt a későbbi események világosan megmutatták – készségesen, sőt buzgón kiszolgálták a Harmadik Birodalmat, tekintet nélkül a Magyarországra háruló, potenciálisan végzetes következményekre.

A kormánypárton belül Gömbös tette a legtöbbet a jobbszárny mozgósításáért, egy új program hangoztatásáért. Olyanok, mint Baross Gábor, Sztranyavszky Sándor vagy Antal István öntötték szavakba a Gömbös-féle, 1932 májusában bejelentett programot, amely a maga „szolid” nyolc pontjával, a konzervatív agrárius csoport követeléseit visszhangozva, szinte mindenkinek ígért valamit.²⁷ Nem csupán a gazdasági válság keltette súlyos társadalmi és gazdasági bajokra kínált „megoldást”, hanem – és talán ez volt a legfőbb funkciója – bizonyóságot tett Gömbös újfajta tisztességéről s az ország teljes körű irányítására való alkalmaságáról.

Gömbös miniszterelnöksége. A válság okozta nehéz gazdasági viszonyok közepette a pénzügyi és üzleti élet számos képviselője, köztük zsidók is, kedvezően fogadták Gömbös 1932 májusában meghirdetett programját, és támogatásukról biztosították Gömböst, aki igyekezett mértéktartó maradni.²⁸ Bethlen és nagybirtokos arisztokrata barátai úgy gondolták, hogy Gömbös megszelídült, és nem fogja durván felforgatni a konszolidációs időszakban kiépített társadalmi és politikai rendszert. Így azután amikor Károlyi pénzügyi és költségvetési politikája nem hozta rendbe a válság tépte gazdaság szénáját, és a mérleg nyelve szemlátomást jobbra billent, maga Bethlen is beleegyezett: legyen Gömbös a miniszterelnök. Gömbös 1932. október 1-jén került a kormány élére, a németországi náci párt látványos választási sikereivel egy időben, s ezzel új fejezet kezdődött Magyarország történelmében.

Horthy egész sor elővigyázatossági intézkedést tett, hogy megnyirbálja az új miniszterelnök cselekvési szabadságát, mielőtt Gömböst kinevezte volna. Gömbösnek ígéretet kellett tennie, hogy nem folytat agitációt sem a parlament feloszlata, sem földreform, sem antiszemita törvények meghozatala érdekében.²⁹ Nem kapott szabad kezét a miniszteri lista összeállításában sem, s a kormányba be kellett vennie a tradicionális körök képviselőit is. A Bethlen-csoportból került be a kabinetbe Kállay Miklós a földművelésügyi minisztérium élére, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter maradt, Fabinyi Tihamér lett a kereskedelemügyek irányítója, és Imrédy Béla a pénzügyi tárcáé. Gömbös választottja volt Hóman Bálint, aki vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. Ugyancsak az ő kívánságára került a kormányba Puky Endre külügyminiszter és Lázár Andor igazságügy-miniszter. A honvédelmi miniszteri tárcát a miniszter-

elnök megtartotta magának. A kabinet mindenekelőtt a kormánypárt vezéralakjaiból tevődött össze, de Magyarország történelmében első ízben fordult elő (leszámítva természetesen Kun Béla kormányát), hogy egyetlen főrend sem kapott helyet benne. Gömbös korábbi társai közül jó néhányan csalódást éreztek, így Eckhardt és Ulain, akik szélsőjobboldaliakból álló kormányt képzeltek el.

Az új miniszterelnök első hivatali ténykedései nagyjából megfelelnek a Horthy- és Bethlen-kör várakozásainak. Mértéktartóan járt el, és méltányolták benne azt is, hogy a zsidókérdésben szemmel láthatólag változtak érzelmei, sőt közeledni is igyekezett a zsidó közösséghez. Az október 6-án meghirdetett kilencvenöt pontos új kormányprogram a zsidóságot nem is említette, s a hangsúlyt azokra a rendkívüli gazdasági és pénzügyi intézkedésekre helyezte, amelyek a válság leküzdése végett látszottak szükségesnek. Gömbös közeli barátját, az elkötelezett jobboldali beállítottságú Barost kérte meg, hogy teremtsen kapcsolatot a zsidóság hivatalos vezetőivel. Hamarosan létre is jött egyfajta *modus vivendi* a neológia vezetése és a titkos hazafias egyesületek fedőszerve, a TESZ (Társadalmi Egyesületek Szövetsége) között. Mint Macartney írja:

A jegyzőkönyvet egyfelől Baross és Szörtsey, a TESZ elnöke és alelnöke, másfelől a hitközségi elnök Stern és alelnöke, Szántó írta alá. Ebben leszögezték, hogy a neológ zsidóság „elismeri és helyesli Gömbös haladó politikáját”, Gömbös pedig ígéretet tett, hogy politikájával nem okoz anyagi kárt a zsidóságnak, és nem alkalmaz erőszakos módszereket velük szemben.³⁰

Gömbös a maga részéről tartotta magát az egyezséghez. Nem kezdeményezett antiszemita törvényeket, és miként a tények tanúsítják, gazdaságpolitikája nagy általánosságban meglehetősen kedvező volt a „merkantil” érdekek szempontjából. Ha meggyőző nem is volt, de mindenestre feltűnést keltett, ahogy bemutatkozó beszédében október 11-én az alsóházban a zsidókérdésről nyilatkozott. Hírhedett antiszemita múltjára célozva kijelentette:

A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén azt mondom: revideáltam álláspontomat. A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvéremnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet. Én láttam a háborúban zsidó hősokeket, ismerek olyanokat, akiknek arany vitézségi érmük van, és tudom, hogy bátran és vitézül verekedtek. És ismerek vezető zsidó férfiakat, akik velem együtt imádkoznak a magyar sorsért, és tudom, hogy a zsidóságnak azt a részét, amely nem akar vagy nem tud beleilleszkedni a nemzet társadalmi közösségébe, elsősorban ők fogják elítélni.³¹

Több nyilvános alkalommal beszélt arról Gömbös, hogy a zsidóknak nincs félnivalójuk, a magyar kormány örködni kíván a törvényes rend és polgárainak biztonsága fölött, tekintet nélkül arra, hogy melyik feleke-

zethez tartoznak. A magyarországi zsidóság hivatalos vezetői, legalábbis mai szemmel nézve a dolgokat, talán túlon túl hiszékenyek voltak Gömbös és politikája tekintetében. Hajlamosak voltak készpénznek venni a miniszterelnök nyilatkozatait, és szemet hunytak a mögöttük meghúzódó ideológia és politikai indítékok fölött. A zsidó vezetés, a korábbi gyakorlathoz híven, csak azzal törődött, hogy biztosítsa a zsidó közösség számára a zavartalan jólétet. Honszeretetét hangoztatva, elhatárolta magát a cionizmustól és más „idegen” irányzatoktól, amelyek más országokban több sikerrel fejtettek ki agitációt a zsidóság körében. 1933 áprilisában példának okáért a magyarországi zsidóság vezetői Herbert H. Lehmanhoz, New York állam kormányzójához fordultak, arra kérve, vesse latba befolyását a nagyhatalmak képviselőinél, akik éppen akkor New Yorkban tartották tanácskozásukat, hogy orvosolják azokat az igazságtalanságokat, amelyek Magyarországot a trianoni csonkolás folytán érték. Táviratukban hangsúlyozták, hogy a kormányzó, aki maga is zsidó, ezzel tehetné a legnagyobb szolgálatot a magyarországi zsidóságnak. Kérésük jogosságának alátámasztására Gömbös méltánylandó „konzolidációs” politikáját állították szembe a Németországban folyó nyílt zsidóüldözéssel.³²

Hasonló érzület fejeződött ki a zsidó vezetők részéről Gömbös miniszterelnökségének egyéves évfordulója alkalmából. A Pesti Izraelita Hitközség 1934. évről szóló jelentéséből idézzük:

El kell ismernünk, hogy Gömbös Gyula kormányzata reánk, zsidókra nézve valóban a konzolidáció további megerősödését hozta, de bizonyos, hogy még mindig sok sérelem orvoslását, sok vágyunk, kívánságunk teljesítését kell várnunk. A magyar zsidóság joggal szolgál rá arra, hogy az antiszemitizmus világáradatában Magyarország a békés megértés szigete maradjon, mert ez a zsidóság méltán hivatkozhatik arra, hogy úgy, mint a háború előtt és alatt, akként az összeomlás óta is, nemcsak itthon, hanem megszállt területeken ismételtén beigazolta magyarságát és nemzethűségét.³³

A magyarországi zsidóság hivatalos vezetői akkor is hitet tettek nemzeti és hazafias érzelmeikről, amikor még Gömbös miniszterelnöksége idején vita robbant ki Szekfű Gyula nézetei körül. A két háború közti időszaknak Szekfű volt a legismertebb történetírója, és sok kimagasló értelmiségéhez hasonlóan – akik között a zsidóknak őszinte barátai is voltak –, ő is aggodalmaskodott, hogy a zsidók számszerű túlsúlya a gazdasági élet bizonyos területein, a tudományos pályákon és a szabadfoglalkozásúak körében több „veszélyt” rejt magában, mint amennyi „hasznot” hajt Magyarország modernizációja és általános előmenetele szempontjából. Az asszimiláció híveivel szemben úgy érvelt: nem a zsidók magyarosodnak el, hanem voltaképpen ők „zsidósítják el” a magyarságot. Azt állította, hogy a zsidók és magyarok terhes viszonyát csak kétféleképpen lehet megköny-

nyítani. A zsidók vagy magukévá teszik a cionizmus eszméjét, adott esetben a kivándorlás konzekvenciáját is vállalva, vagy pedig kisebbséggé szerveződnek, és feladják az asszimilációhoz való ragaszkodásukat. Szekfű meg volt győződve arról, hogy a zsidóság teljes beilleszkedése lehetetlen, s nem csupán vallási sajátosságaik miatt, hanem a folyamatos „keleti” zsidó bevándorlás miatt is.³⁴

A zsidóság hivatalos vezetői, akiket nem töltött el a zsidó nemzettudat, természetesen visszautasították ezt a disszimilációra való közvetett felhívást. Mi sem illusztrálja jobban a zsidó vezetők naivitását, látókörük beszűkültségét, mint az, ahogy az Európa-szerte tomboló antiszemitizmust megítélték és asszimilációs-hazafias magatartásukhoz kapcsolódó elhibázott optimizmusuknak adtak hangot abban a határozatban, amelyet az ország legnépesebb és legbefolyásosabb hitközségének, a Pesti Izraelita Hitközségnek 1934. január 14-i közgyűlése fogadott el. A határozat megállapította:

Mi nem kérünk a disszimilációnak ebből az új jelszavából. Minket nem hevít semmiféle külön zsidó nemzeti khiméra, és szembeszállunk azokkal a törekvésekkel akár külföldön, akár idehaza, akár a mi sorainkból, akár a túlsó oldalról próbálják azt a gondolatot propagálni, hogy a külföldi zsidóság körében nem egy helyütt meggyökeresedett áramlatokat és mozgalmakat a mi körünkbe is átplántáljuk... Mi tiszteletben tartjuk minden állam zsidóságának jogát és szabadságát, hogy a maga felekezeti életét és a maga zsidóságának céljait a maga meggyőződése és felfogása szerint szolgálja. De úgy, amint az országos politikában, nem indulhatunk idegen példák után, hanem állami létérdekeinket csakis a hazai jogfejlődés és a magyarság ősi alkotmányos irányelvei szerint szolgálhatjuk helyesen, akként felekezeti életünk és zsidóságunk hűséges szolgálatában sem mehetünk idegen példák után, legyenek azok bármily tiszteletre méltóak is. Mi a magunk útján akarunk haladni, és a mi utunk magyarságunknak és zsidóságunknak válhatatlanul egybeforrott útja. Ez a föld, a magyar föld: a mi hazánk. Verejtéssel és vérrel öntöttük ezt a földet, és a mi hasznos munkánk csíráztatta ki számunkra a jogegyenlőségnek áldásos gyümölcseit. Átmeneti idők viharai megrázkódtathatják, megtéphetik a magyar jogegyenlőség fájának ágait, de magát a fát ki nem dönthetik, mert a magyar jogegyenlőségnek fája a magyar alkotmányban gyökeredzik. Átmenetileg megnyirbálhatják az idők viharai a mi jogainkat, de mi a mi jogainkat magunk fel nem adjuk, mi törhetetlenül ragaszkodunk a mi magyarságunkhoz, és ezt semmiféle mégoly tiszteletre méltó külföldi nemzetközi áramlatokkal megzavartatni nem engedhetjük.³⁵

Gömbös és társai kellőképpen méltányolták ezt a hazafias hitvallást. S mintegy jutalmul megígérte, hogy a neológok és ortodoxok korszerűsíthetik felekezeti szabályzataikat, amelyek még az első világháború előtti időszakban keletkeztek. 1935-ben mindkét közösségnek országos kongresszus tartását engedélyezte a kívánt új működési szabályzat megalkotására.³⁶ A kongresszusokat melegen támogatták a magyar állam vezetői,

Horthy, Gömbös és Hóman is, és bár jó néhány értékes javaslat került elő, gyakorlati eredmény nem született: a két közösség továbbra is külön, sokszor ellentétes utat követett.

Gömbös új hangneme és megváltozott magatartása, a húszas évekhez hasonlóan, most is gyakorlati megfontolásokból eredt, és nem jelentette, hogy Gömbös érzelmei változtak volna meg. Közvetlen feladata az volt, hogy a magyar gazdaságot a gazdasági válság következményeitől megszabadítsa, s ehhez igencsak kívánatos volt, ha éppen nem elengedhetetlen, hogy megnyerje a pénzügyi és üzleti életben tevékenykedő zsidók támogatását. Korábban gyakran emlegette, hogy csökkenteni kellene a zsidó befolyást ezeken a területeken, de azok között a súlyos viszonyok között, amelyek kormányra kerülésekor uralkodtak, ennek megvalósítása lehetetlen volt. A főhivatalnokok fajvédő beállítottsága jottányit sem változott ezekben az években, erről tanúskodik az első olyan minisztertanács-i ülés jegyzőkönyve, amelyet már Gömbös vezetett le. Az 1933. március 18-i ülésen áttekintették a belső és Magyarországgal kapcsolatos nemzetközi helyzetet, és meghallgatták Horthy kívánságát, aki szerint foglalkozni kellene „úgy a szellemi, mint a fizikai kiválasztás gondolatával”, mert ettől függ „a nemzet fejlesztése... a faj egészséges és erős voltának kérdése”³⁷. Fenti faji jellegű nézeteit ugyanabban az évben valamivel később részletesebben is kifejtette egy Gömböshöz intézett levelében. A kormányzót aggodalommal töltötte el a magyarság legértékesebb elemeinek állapota, s annak az óhajának adott kifejezést, hogy erősíteni kellene a magyarság súlyát a tisztikarban, a köztisztviselők körében, a középosztálybeli értelmiségiek és általában a tehetősebb rétegek között. Ezzel párhuzamosan viszont gátat vetni a fajilag „nemkívánatos elemek” szaporodásának, értve ezen a betegeket, a bűnözőket, a szellemi fogyatékosokat és a munkakerülőket.³⁸ A zsidókról nem esett szó. Mindazonáltal a liberálisok körében számoltak azzal, hogy amikor oly elterjedt a fajnemesítés gondolata és oly erőteljesen tör előre az antiszemitizmus, a zsidók nem várhatnak védelmet egy olyan politikus részéről, mint amilyen Gömbös, akinek múltja nyitott könyv volt a számukra. 1936 tavaszán oly magasra csapott a zsidók elleni uszítás, hogy főleg felsőoktatási tanintézetekben számos antiszemita kilengés történt. A Pázmány Péter Tudományegyetemen és a budapesti Műegyetemen zsidó diákokat inzultáltak.

Gömbös nemcsak a zsidókérdésben tanúsított gyakorlati és átmeneti taktikai megfontolásokból opportunus magatartást, hanem általában ez jellemezte egész belpolitikáját. Hivatali idejének első tizennyolc hónapjában, amikor hatalmi bázisa még nem volt eléggé kiépítve, óvatos mértéktartással politizált, amivel megnyerte a Bethlen-csoport tetszését, és saját szélsőjobboldali támogatóit sem haragította magára. A korszak közvetlen

politikai és gazdasági realitása diktálta politikáját, de ideológiai elkötelezettségét és politikai elképzeléseit nem akasztotta szögre, és követőinek pontosan ez imponált. Továbbra is a régi sovinszta nacionalista volt, a faji antiszemitizmus híve, gyűlölte az értelmiséget, és nem adta föl szociális radikalizmusát sem. Ez a radikalizmus ugyan nem volt magától értődően kapitalizmusellenes, de a történelmi osztályok, az arisztokrácia öröklött előjogainak eltörlését magába foglalta. Miniszterelnökségének első időszakában a Bethlen-csoportra támaszkodott, elsősorban azokra, akik a kormánypárt padsoraiban ültek az Országházban, de amilyen mértékig sikerült megszilárdítania hatalmát, úgy nőtt benne az elszántság, hogy megszerezze a cselekvési szabadságot, és kihámozza magát a konzervatív arisztokraták által ráaggatott istrángból. Maga köré próbálta felsorakoztatni a hagyományos szélsőjobbboldaliakat, az elszegényedett alsó középosztálybelieket, a munkanélküli diplomásokat és értelmiségieket, a „megalázott” tiszteket, a közhivatalnokok tömegeit és azokat a hazafias érzelmű menekülteket, akiket az utódállamok területéről űztek el. Fokról fokra jelentős hatalmi bázist épített ki úgy, hogy az államgépezet katonai és polgári hivatalaiba saját híveit nevezte ki. 1934. október 9-én egy horvát nacionalista Marseille-ben meggyilkolta Sándort, Jugoszlávia királyát és Louis Barthou francia külügyminisztert. A Népszövetség által indított vizsgálat erősen feszegette Magyarország felelősségét a merénylettel kapcsolatban. Tiltakozásul sok hivatásos tiszt mondott le, ami kapóra jött Gömbösnek, hogy a hadsereg felsőbb köreibe, beleértve a vezérkart, németbarát fiatal tiszteket nyomjon be nagy számban.

A fasiszta Olaszország politikai gyakorlatát követve megrendszabályozta a fokozatosan zsugorodó és amúgy is elbátortalanodott ellenzékét. 1935 tavaszán már annyira nyeregben érezte magát, hogy tisztogatást kezdett a kormánypártban, és új választások kiírására tett javaslatot. Március 31-e és április 7-e között tartották a választásokat közvetett szavazással, a belpolitikai élet erősödő radikalizálódásának a jegyében. A Bethlen-féle választójogi törvény alapján történő szavazásnál az eredmény egy pillanatig sem lehetett kétséges. A 245 tagú Házban a Gömböst követő kormánypártnak 170 képviselője volt, közülük 154-et küldtek be vidéki választókerületek, amelyekben nyílt szavazással választottak. A kormánypárt korábbi képviselői közül mindössze 25-en kerültek be ismét a parlamentbe, jelezvén, milyen alaposan átszervezte Gömbös a pártot. Bethlen csoportja és a függetlenek mindössze tizenkét mandátumot szereztek, és az ellenzékhez csatlakoztak.³⁹

Az 1935. évi választások nyomán polarizálódott a politikai színtér. Az ellenzéki koalíció a hagyományos konzervatív-liberális uralkodó osztály embereiből, a szociáldemokratákból, a legitimistákból és a zsidó képvise-

lőkből jött létre.⁴⁰ A negyvenes évek elején a Független Kisgazda frakció szintén hozzájuk csatlakozott. Az ellenzéki koalíció feje és vezérszónoka Bethlen volt, az ő személye vált a jelképévé annak, hogy a magyar társadalom legkülönbözőbb rétegei ellenzik az ország sorsának hozzákötését a náci Németországhoz, helytelenítik a polgárjogok és a polgári szabadság növekvő mérvű és egyre látványosabb beszűkítését. Sajnos az Ellenzéki Front roppant heterogén volt, a pártok és a frakció képtelenek voltak egyetértésre jutni abban a kardinális kérdésben, hogy a belpolitikában a nácifikálás, külpolitikában pedig a Harmadik Birodalom mellett való elkötelezettség kérdésében hogyan és milyen mértékig álljanak ellen. Nehézségeiket csak tetézte, hogy nagy volt az országon belül a szociális feszültség, és a gazdaság állapota sem volt kielégítő, továbbá az is, hogy látták: a revízió érdekében „józanul” számot kellene vetni azokkal a lehetőségekkel, amelyek a versailles-i rendezés ellenzőinek erőfeszítései nyomán megnyílhatnak.

Gömböst legfőképpen a jobbszárnytól vezérelt kormánypárt támogatta, de mögötte állt a Keresztényszocialista és a Független Kisgazdapárt is. A szélsőjobboldali ellenzéknek, mely sok kérdésben a miniszterelnököt támogatta, három képviselője volt. Kettő (gróf Festetics Sándor és ifj. Balogh István) a Magyar Nemzeti Szocialista Párthoz tartozott, egy pedig a Nemzeti Radikális Pártot képviselte, amelyet Bajcsy-Zsilinszky Endre alapított és szinte egyedül ő is fémjelzett. A Nemzeti Radikális Párt 1937-ben „egyesült” a Független Kisgazdapárttal.⁴¹

Gömbös a választások eredményéből azt a következtetést vonta le, hogy a kívánt felhatalmazást megkapta, és újult erővel látott hozzá a nemzetet gyötrő súlyos társadalmi kérdések elintézéséhez. Felújította tervét, hogy komoly földreformot kell megvalósítani, ezzel nagy riadalmat okozva Horthy és konzervatív nagybirtokos szövetségesei körében. Igazi nagy terve azonban, amely minden másnál szenvedélyesebben foglalkoztatta, az a régi álma volt, hogy Magyarországból fasiszta államot gyúrjon. A Horthy és Bethlen vezette ország politikai realitásai hosszú ideig megakadályozták t t ebben, de most úgy látta, elérkezett az a pillanat, amikor ezt a régi vágyát megvalósíthatja. Eltökélttségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a szigorúan titkos magánegyezség, amelyet Hitler jobbkezevel, Hermann Göringgel kötött, amikor 1935. szeptember 5-én Berlinbe látogatott és ott felkereste őt. Az egyezmény értelmében Gömbös két éven belül oly rendszert honosít meg Magyarországon, amely minden tekintetben a Harmadik Birodalom mása.⁴² Ambiciózus terve megvalósításában azonban meggátolta őt, hogy nem sokkal utóbb akut vesebaj döntötte le a lábáról.

A náci Németország hatása. Ha belpolitikájában nem ért is el sokat, arra azért képes volt, hogy Magyarország sorsát szinte eloldhatatlanul a náci Németországhoz kösse.⁴³ Miután Bethlen a revízió ügyét a nyugati demokráciák segítségével és az ő eszközüknek számító Népszövetség jóvoltából sem tudta szemernyit sem előrevinni, úgy döntött, hogy a legcélravezetőbb az lesz, ha Magyarország külpolitikáját a Harmadik Birodaloméhoz igazítja hozzá. Hitler Németországa volt az egyetlen nagyhatalom, amely a versailles-i igazságtalanságokat meg nem történtté kívánta tenni, és az egyedüli olyan, amelynek politikai és faji elvei megrezegették Gömbös szívének húrjait. Gömbös volt az első kormányfő, aki a kancellárrá választott Hitlernél hivatalos látogatást tett. Az 1933. június 17–19-én lezajlott látogatás politikai kompromisszummal zárult. Magyarország bátorítást kapott Csehszlovákiával szembeni revíziós követeléseiben, Romániával vagy Jugoszláviával szemben viszont nem. Sokkal fontosabb és Magyarország szempontjából egyenesen végzetes hatású volt az, hogy a Harmadik Birodalom később behatolhatott az ország életének gyakorlatilag minden területére, és módja nyílt a közvetlen beépülésre. Az 1933-as politikai megállapodást az első nagyszabású gazdasági egyezmény követte. Magyarország lehetőséget kapott, hogy eladja Németországnak agrár-főlőslegét, és ipari termékeket vásároljon, amelyek elősegítik az ország korszerűsítését és felfegyverkezését.

Az 1934 februárjában megkötött német–magyar gazdasági egyezmény jórészt annak volt köszönhető, hogy a Harmadik Birodalom gazdasági minisztere, Hjalmar Schacht új politikát indított be. Feladta az előző élelmezésügyi miniszter, Alfred Hugenberg önellátásra alapozott mezőgazdasági politikáját, és nemcsak a kereskedelmet bővítette, valamint a szükséges agrártermékek kínálatát növelte meg, de egyúttal Magyarországot Németország függőségébe vonta, megnyitván előtte a német felvevőpiacot és a német műszaki, valamint iparcikk-beszerzési forrásokat. A szemes termény és lábasjóság mellett Németország vásárolta fel csaknem a teljes magyar bauxittermelést. Magyarország viszont növekvő mennyiségben importálhatott ipari késztermékeket, az ipar fejlesztéséhez szükséges nyersanyagokat, úgymint szenet, kokszot és kátrányszármazékokat. Hivatalos adatok szerint – ezek nem tartalmazták a fegyvereladás titokban tartott volumenét – a két ország kereskedelmének bővülését 1933 és 1937 között a 2.1. táblázat tünteti föl.

Magyarországot azonban nemcsak a gyorsan növekvő kereskedelmi forgalom kapcsolta nagyon szorosan a Harmadik Birodalomhoz, hanem az is, hogy jelentős német tőke áramlott be beruházások formájában. Több német cég létesített leányvállalatokat, illetve hozott létre ipari létesítményeket Magyarországon. A német gazdasági érdekek térnyerése zsi-

dó körökben ellenérzéseket keltett a náci befolyás növelése és saját gazdasági pozícióik féltése miatt. A magyar társadalom egyes rétegei ugyanakkor úgy vélték, hogy a német tőke elősegíti a gazdasági visszaesés következményeinek felszámolását, egyben pedig a zsidó közvetítők zsarnokságától is „megszabadít”. Ahogy csökkent a munkanélküliség és nőtt az ipari termelés a harmincas évek végén, úgy nyert teret a fenti nézet. Népszerűvé főként azoknak az agrár- és ipari munkásoknak a körében vált, akik korábban nehezen tudtak elhelyezkedni, most viszont alkalmankénti munkalehetőséghez jutottak Németországban, ahol viszonylag jól kerestek, jól bántak velük, és ahonnét sokan közülük meggyőződéses nácikként tértek haza.

2.1. TÁBLÁZAT
KERESKEDELEM NÉMETORSZÁGGAL (IMPORT ÉS EXPORT)
1933 ÉS 1937 KÖZÖTT

Év	<i>Behozatal Németországból (ezer pengő)</i>	<i>A teljes behozatal %-ában</i>	<i>A kivitel Németországba (ezer pengő)</i>	<i>A teljes kivitel %-ában</i>
1933	61 507	19,7	43 701	11,2
1934	63 025	18,3	89 866	22,2
1935	91 295	22,7	108 098	23,9
1936	113 393	26,0	115 198	22,8
1937	124 762	26,2	141 586	24,1

FORRÁS: C. A. Macartney, 1:141. o.

A gazdasági behatolás Magyarországra összekapcsolódott azzal, hogy a náci párt és állam különböző szervei helyi fiókokat létesítettek. Rengeteg német fiatal és diák jött rendszeresen, nem is szólva a sok „turistáról”, akik különböző, nácik által támogatott szervezetekhez tartoztak, megjelentek egyebek között a Wandervogel ifjúsági mozgalom tagjai csoportosan, s gyakran horogkereszttel „ékített” náci egyenruhában léptek az ország területére. Küldetésük nemcsak arra korlátozódott, hogy a nemzeti-szocialista eszméket terjesszék a magyarok körében, hanem feladatuk volt az is, hogy az országban élő sváb kisebbségben erősítsék a nemzeti öntudatot és a Harmadik Birodalom iránt érzett elkötelezettséget. A nácik hatékony kémhálózatot építettek ki, beépített embereik voltak minden lényeges magyar intézményben, a rendőrségnél, a csendőrségnél, de még a kormányzói kabinetirodánál is.⁴⁴ Támogatta őket a köztisztviselők, a németbarát vezérkar nagy része, mely úgy látta: a Harmadik Birodalom az egyetlen reális erő, mely a revízió érdekében felhasználható. A Gömböskorszakban a nácik legnagyobb fogása az volt, hogy radikalizálták a sajtót,

és gombamód hoztak létre és virágoztattak fel szélsőjobboldali politikai mozgalmakat és pártokat. Bökezűen pénzelték egy sor napi- és hetilapot, például az *Új Magyarországot*, a *Magyarságot*, a *Virradatot*, a *Magyar Futárt*, a *Nemzetőrt*, az *Összetartást* és a *Pesti Újságot*, amelyek mind az antiszemitizmus mérgét csepegtették az olvasóikba. E lapok riporterei, szerkesztői, köztük Milotay István, Rajniss Ferenc, Rupprecht Olivér, Fiala Ferenc, Vajta Ferenc, Bornemisza Gábor és Maróthy Károly, tüzes náci-barát és antiszemita uszításban tobzódtak, mérgezték a magyar közvélemény lelkületét, és előkészítették a talajt azokhoz a zsidóellenes intézkedésekhez, amelyekre 1944-ben, az ország német megszállását követően kerítették sort.⁴⁵ Vezető szerepük volt abban is, hogy eszmei munícióval látták el és segítették a legkülönbözőbb szélsőjobboldali mozgalmakat és pártokat.

Gömbösnek nem adatott meg, hogy megélje a fasiszta állam kiépülését, saját szociális programjának beteljesedését, és hogy leszüretelje saját németbarát politikájának termését. Akut vesebajban szenvedett, és az döntötte őt sírba. 1936. szeptember 3-án utazott gyógykezeltetés céljából Münchenbe, október 6-án meghalt. Addig azonban feltehetőleg elégtétellel töltötte el, hogy a belpolitikában Magyarország sorsát a szélsőjobboldali, a külpolitikában a náci Németországgal kötött szövetség útjára vezette.

Szélsőjobboldali pártok és mozgalmak felemelkedése

A jobboldali erők összetételét és politikáját jellemző kettősség Gömbös kormányzásának utolsó éveiben ismét előtérbe került. Ezek a bécsi és szegedi ellenforradalmi csoportok (lásd az 1. fejezetet) a bethleni konszolidáció idején fokozatosan átrendeződtek, de nem olvadtak össze, közös célkitűzéseik ellenére is alapjában szemben álltak egymással.

A bécsi frakció liberális-konzervatív arisztokrata és dzsentri tagjai úgy tudtak vezető szerepre szert tenni és irányító pozíciókat megőrizni az államgépezetben, hogy megszerezték a szegedi csoport vezéralakjainak, Horthynak és Gömbösnek a támogatását. A szegedi csoport szélsőjobboldali frakciója viszont zömmel olyanokból állt, akik nem tudtak megbirkózni a gazdasági válsággal, és az idő múlásával egyre agresszívabbá váltak, és elszántan követelték az ország nemzetiszocialista mintájú átfarmálását és Magyarország szilárd hűségét a Harmadik Birodalom iránt. A magyarországi jobboldal hangadó és ellenzéki szárnya megegyezett a keresztény nemzeti, hazafias alapon nyugvó revíziós politika folytatásában, a bolsevizmus elleni harcban, de abban lényegesen különböztek, hogy míg a hangadó és uralkodó irányzat viszonylag mérsékeltebb, félf-

siszta álláspontot képviselt és olasz orientációt követelt, addig az ellenzék szőröstül-bőröstül a német típusú nemzetiszocializmust akarta átvenni. Magyarország két háború közötti politikája nem kis mértékben éppen a politikai jobboldal megosztottsága miatt volt ambivalens és következetlen.

Ez a politikai kettősség vagy kétértelműség a legmarkánsabb és a legdrámaibb formában minden bizonnyal a zsidókérdésben nyilvánult meg. Természetesen a magyar jobboldal mindkét szárnya antiszemita alapon állt, és nagy buzgalommal próbált hathatós megoldásokat találni erre az „égető problémára”. A mérték, a módszer tekintetében azonban szembeeső volt a különbség köztük. A jobboldal uralkodó szárnyában a zsidó felső középosztállyal jó kapcsolatokat fenntartó arisztokrata-dzsentri elemek voltak a hangadók, ők tehát „civilizált” antiszemita programmal dolgoztak. Ez azt jelentette, hogy az ország gazdasági és kulturális életében fokozatosan csökkenteni kell, és ha lehet, meg is kell szüntetni a zsidó befolyást, hogy ezzel a hazai szélsőjobboldaliakat és a külföldi nemzetiszocialistákat megbékítsék. E cél érdekében nagy nyomás alá helyezték a zsidóságot, sokuknak életlehetőségeit beszűkítették, és a megkülönböztetések kíméletlen, megalázó rendszerének vetették alá őket. A zsidók elleni náci típusú fizikai megtorlást viszont határozottan elleneztek. A kormány nem járult hozzá és nem is helyeselte azokat az atrocitásokat, amelyekre 1941 augusztusában Kamenyec-Podolszkijban és 1942 januárjában Délvidéken került sor. Ezenkívül eredményesen szálltak szembe a Harmadik Birodalomnak a zsidókérdés végleges megoldását sürgető követelésével.

A negyvenes évek elején egyre nehezebbé vált az uralkodó elit számára a zsidóság megoltalmazása és a fenti sürgetések visszautasítása. Az elit elszántan próbálta óvni Magyarország szuverenitását, és nem kívánt lemondani azokról a törékeny kapcsolatokról, melyek a nyugati demokráciákhoz fűzték, de azzal is tisztában volt, hogy a revíziós törekvések és a kereskedelmi érdekek Magyarországot a Harmadik Birodalomhoz kötik.

A kormányzó elit tehát gyakorlati megfontolásból zárkózott föl a Harmadik Birodalomhoz, közben azonban folytonos aggodalmak gyötörték terjeszkedésének méretei és az ellenzéki pozíciókba kényszerített szélsőjobb politikai és ideológiai térnyerése és fenntartás nélküli náci-barátsága miatt. A jobboldali ellenzék szívvel-lélekkel magáénak vallotta a nemzetiszocialista programot, nemcsak antiszemizmusa miatt, bár kétségtelenül ezt találta benne a legvonzóbbnak, hanem azért is, mert társadalmi és politikai reformokat követelt. Magyarország elaggott, félféudális társadalmi-politikai rendjének átalakítását és a zsidókérdés teljes megoldását ígérte.

A szélsőjobboldali mozgalom gerincét a szegedi gondolat első támogatói, a polgári és katonai bürokrácia tagjai alkották. A közalkalmazottakhoz és a tisztekhez a húszas és a harmincas években két olyan csoport csatlakozott, amely nemcsak megkérdőjelezte a birtokos arisztokrácia uralmát, de azt el is akarta ragadni tőle, továbbá nem nézte jó szemmel a birtokos arisztokrácia és a zsidó pénzügyi és üzleti körök szövetségét sem. Az egyik ilyen csoporthoz a középirtokos gazdák és a közvetítő kereskedelemben dolgozó keresztények tartoztak. Céljuk az volt, hogy kiszorítsák a zsidó vetélytársakat a mezőgazdaságból és a szorosan hozzá kapcsolódó agrártermék-kereskedelemből. Külpolitikailag nem volt ellenükre, ha Magyarország történelmi határainak helyreállítása érdekében az ország a náci Németország agresszív politikájához kötődik. Ettől azt remélték, hogy az elcsatolt területeken maradt földjeiket visszaszerezhetik, illetve hogy a revízió jóvoltából újabb földterületekhez juthatnak. A másik réteg a lépésről lépésre előnyomuló keresztény ipari és kereskedőburzsoáziából állt, mely nagy hasznot remélt a fegyverkezés jóvoltából és azoknak az iparágaknak a fejlesztése révén, amelyekben érdekeltségei voltak, de mindenekelőtt attól várt előnyöket, hogy a biztos alapokon nyugvó zsidó középosztály versenyétől e versenytársak korlátozása vagy kiütése folytán jórészt megszabadulhat. Ez a réteg szemmel láthatólag nem egyszerűen csak támpillére volt az ellenforradalmi jobboldalnak, hanem létét is csak a jobboldal részéről élvezett támogatásnak köszönhette.

A szélsőjobboldali mozgalmakat legfőképpen a dzsentrik támogatták, no meg a soraikból kikerülő katonatisztek, valamint a növekvő mértékben elvárosiasodó alsó középosztálybeli elemek. A harmincas években soraikat nagyszámú ipari munkás és földtelen paraszt duzzasztotta föl, s ez kifejezetten bele is vágott e mozgalmak célkitűzéseibe.⁴⁶ Mivelhogy radikális politikai baloldal nemigen létezett, a munkásság és parasztság eme elemeit a válság körülményei közepette a szélsőjobboldal a maga demagóg szociális és gazdasági reformígéreteivel könnyűszerrel le tudta venni a lábukról.⁴⁷

A helyzet fintora, hogy miközben a szélsőjobboldaliak a harmincas években egyre veszélyesebbé váltak, egyidejűleg pillérei is voltak a földbirtokos arisztokrácia rendszerének. Különösen az elszegényedett dzsentrikre állt ez, akik a közhivatalokban vagy a hadseregben az arisztokrácia gondolkodásmódját érvényesítették, de érvényes volt ez az új középosztálybeliekre is, akik azzal próbálták előrelendíteni karrierjüket, hogy nem annyira az arisztokrata uralkodó osztály, mint inkább a zsidóság ipari és üzleti pozícióit vették célba. Az antiszemitizmus effajta új, gazdaságilag motivált, végső soron Trianon miatt feltámadó formáját a gazdasági válság hatásai csak elmélyítették. Nemcsak arra volt alkalmas a zsidó banká-

rokat, gyárosokat és üzletembereket az ország gazdasági bajaiért vádoló antiszemitizmus, hogy megfelelő irányban levezesse a tömegek elégedetlenségét, hanem arra is, hogy elterelje a figyelmet az ósdi félféudális rendszer egyenlőtlenségeiről.

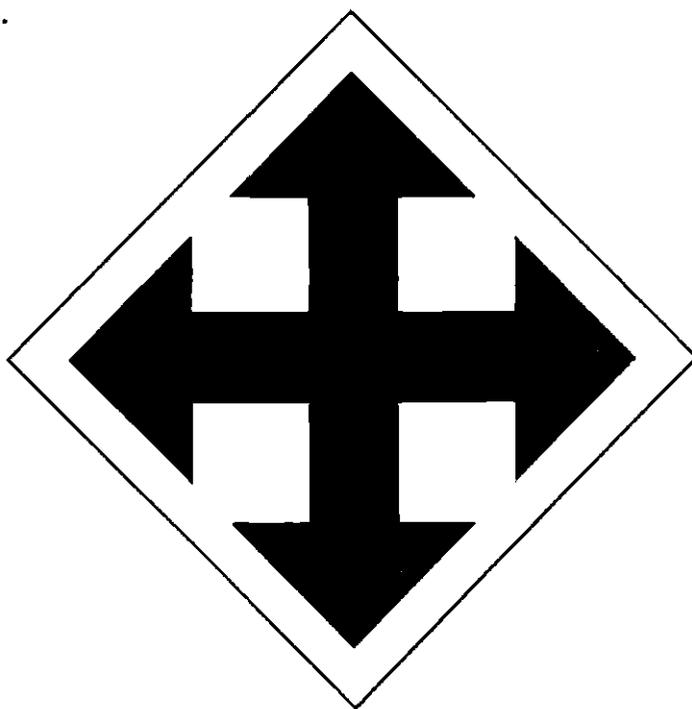
Ilyen körülmények között az arisztokrácia ambivalensen viszonyult a jobboldali mozgalmakhoz. Egyrészt jó néven vette, hogy a színen vannak és fejlődnek, másrészt azonban tartott is tőlük. E mozgalmak némelyike határozott arculatú politikai párttá jegecesedett, mások mint nyomás gyakorlására alkalmas csoportosulások számottevő és igencsak baljós politikai jelentőségre tettek szert. Ezek a pártok és mozgalmak sűrűn változtatták a színüket, gyakorta egyesültek, majd megint szétváltak, alapítóik és vezérek szeszélyesen változó politikai törekvéseinek megfelelően. A harmincas évek végéig jelentősebb befolyáshoz nem jutottak, bármekkora volt is híveiknek tábora, és bárkik álltak is az élükön, s mindaddig nem tudták a hatalmat megszerezni, amíg 1944 októberében a németek segítségével hatalomra nem jutottak.

Jobboldali szervezetek. Amikor Gömbös pártot változtatott, és ennek folytán a Fajvédő Párt 1928-ban átalakult, Szász Béla és Csomós Miklós vezetésével színre lépett az első magyar Nemzeti Szocialista Párt. A német testvérpárt nyomdokaiba lépve a magyar kettős keresztet és kardot választották jelvényükül, zöld egyenlinget rendszeresítettek, és „Bátorság” volt a köszöntésük.

Ha most eltekintünk Bajcsy-Zsilinszky Endre egyszemélyes Nemzeti Radikális Pártjától, akkor az első, magát félreérthetetlenül nácinak tekintő és súllyal bíró politikai alakulat a Nemzeti Szocialista Magyar Munkaspárt volt. Vezetője egy sajátos kalandor, „író, költő és népvezér”: Böszörmény Zoltán. Előfutára volt ez a párt a kaszáskeresztes mozgalomnak, mely száz százalékig az NSDAP-t utánozta. Böszörmény szívesen dicsekedett azzal, hogy személyesen ismeri Hitlert, nagyrészt átvette a náci párt programját és a külsőségeit, többek között a Volksgenosse, azaz néptárs megszólítást. Az 1931-ben alakult párt elsősorban a Közép-Tisza-vidék földtelen agrárproletariátusát vette célba, akiknek a körében mintegy fél évtizede heves szociális nyugtalanság volt tapasztalható.⁴⁸ A főbb programpontokat Böszörmény 1930 októberében Nemzeti Szocialista Kiáltványban tette közzé. A nép nyomorúságának legfőbb okozójaként élesen támadta a zsidó uzorát, és a liberalizmus, a demokratikus és szocialista mozgalmak szétzúzását vette tervbe. Fékevesztetten uszított a zsidók ellen, de ugyanakkor szociális és gazdasági reformokat is követelt a Hitler által is meghirdetett módon.⁴⁹

1932 júniusában Böszörmény egyik korábbi híve, Meskó Zoltán kis-

birtokos parlamenti képviselő egy rivális pártot alapított Magyar Nemzeti Szocialista Mezőgazdasági Dolgozók és Munkások Pártja néven. Ez a párt nem volt annyira szélsőséges, mint a Böszörmény-féle alakulat, ezért elfogadhatóbbnak is ígérkezett. Nevével ellentétben alapvetően „keresztény polgári” jellegű volt. Radikalizmusa abból állt, hogy zsidóellenessége faji alapú volt, és revíziót is sovén nacionalista alapról követelt. Horthy iránt lojalitást hirdetett, s magáévá tette a jelmondatot, hogy „Istennel a hazáért, és hűség a kormányzóhoz”. De mozgalmáról sokat elárult, hogy tagjai barna inget viseltek, és jelvénye is barna mezőben horogkereszt volt. 1933-ban egyesült a Szász–Csomós-féle párttal, s az új, egyesült párt Meskó általános vezetése alatt felvette a Nyilaskereszt Párt nevet, rendszeresítette a zöld egyening viseletét, és jelvényül a nyilaskeresztet választotta (2.1. kép).

2.1. ábra
A nyilaskereszt

Hitler rendszerének konszolidációja Magyarországon is növelte eszméi és eszményei vonzerejét. A valóságos politikai szervezkedési járványban, ami 1933 után kezdődött, gombamód szaporodtak a szélsőjobboldali pártok, történelmi szempontból azonban alig egy-kettőnek kell jelentőséget tulajdonítanunk. Ilyen például a gróf Festetics Sándor-féle Magyar Nemzeti Szocialista Párt. Festetics az egyik leggazdagabb magyar arisztokrata család tagjaként hosszú évekig a kormánypárt soraiban tevékenykedett, 1918-ban gróf Károlyi Mihály kabinetjében a hadügyminiszter tisztségét töltötte be. 1933 vége felé tért meg a nemzetiszocializmus-

hoz. A pártot nem ő, hanem Hehs Aladár alapította, de a huszonhat pontos programot ő készítette el. Ez a társadalmi-gazdasági bajok orvoslására ugyanazokat a gyógymódokat ajánlotta a speciális magyar viszonyokhoz igazítva, amilyenekkel Hitler is operált. Egyebek között azt ajánlotta, hogy csak „a makulátlan hűségű turáni és árja fajú egyének” lehessenek teljes jogú állampolgárok, csak nekik legyen joguk közéleti tisztséget betölteni, és csak ők birtokolhassanak földet, birtokot.⁵⁰

Ugyancsak viszonylag jelentős szélsőjobboldali párt volt az Egyesült Nemzeti Szocialista Párt, amelynek programját és belső szervezetét vezetője, az elszegényedett arisztokrata gróf Pálffy Fidél formálta a hitleri mintára. Átvette a horogkeresztet, rohamosztagot, sőt SS-t is alakított, a kormány azonban mindkettőt betiltotta. Nyugat-Magyarországon és főleg Zala vármegyében élvezett nagy népszerűséget ez a párt, s jutott az ot-tani községtanácsokban jelentős számú képviselőhöz.⁵¹

1934 januárjában kísérlet történt a szélsőjobboldali mozgalom egyesítésére. Festetics, Meskó és Pálffy egy kormányzótestületet hoztak létre, és megegyeztek a zöld ing viseletében és a nyilaskereszt közös használatában. Nem telt azonban bele egy fél esztendő, és a személyi torzsalkodások, valamint a három vezér egymást keresztező becsvágya szétfoszlatták a jobboldali mozgalom egységesítésének ábrándját. Festeticsre rásütötték, hogy nem eléggé antiszemita, s ezért 1934 júniusában kiátkozták.⁵² A Magyar Nemzeti Szocialista Párthoz csatlakozott, s 1935-ben őt is, meg ifj. Balogh Istvánt, e párt vezérét, egy debreceni birtokost, szélsőjobboldali programmal parlamenti képviselőnek választották. Meskó és Pálffy továbbra is együttműködtek az időközben átkeresztelt Magyarország Nemzeti Szocialista Pártjában. De ez sem tartott soká. 1935 szeptemberében Pálffy kigolyózta Meskót, aki újból életre keltette régi külön pártját.

Ekkorra azonban a nemzetiszocializmussal próbálkozó kezdetleges alakulatokat egytől egyig háttérbe szorította egy új fejlemény. Új vezérégyéniség, Szálasi Ferenc lépett színre, és maradt a második világháború végéig a megszemélyesítője a magyar radikális szélsőjobboldali mozgalomnak.

Szálasi Ferenc. A magyar szélsőjobboldali mozgalmakat akár Szálasi szociális háttérével, neveltetésével, katonai-politikai pályafutásával is lehetne jellemezni. 1897. január 6-án, Kassán, magyar, örmény és szlovák ősöktől leszármazó családba született. Szigorú légkörben nevelkedett, apjához és két fivéréhez hasonlóan katonai képzésben részesült, először a kőszegi Katonai Reálgymnáziumban, majd a bécsújhelyi katonai akadémián. Főhadnagyi rangban fejezte be tanulmányait, és majdnem három

évig szolgált vezérkari összekötőként az első világháborúban. Amikor 1925-ben vezérkari tiszt lett, feljebbvalóinak figyelmét katonai tárgyú írásaival vonta magára. Pályája ígéretesen alakult a vezérkarnál. 1932-re népszerű politikai-katonai előadó vált belőle, s a következő évben őrnaggyá léptették elő.

A szenvedélyes nacionalistát rendkívüli módon felháborította Magyarország megcsonkítása, ezért legtöbb energiáját arra áldozta, hogy olyan politikai-ideológiai programot dolgozzon ki, amely – mint ahogy erről meg volt győződve – végül a történelmi államalakulat visszaállításához fog vezetni. Programjának főbb pontjait még a Magyar Élet Szövetség, e Taby Árpád alapította titkos „fajvédő” szervezet tagjaként fektette le. 1930-ban csatlakozott a szövetséghez, és rövidesen annak fő ideológusa és szervezője lett. Augusztusban már felhívták Gömbös figyelmét politikai-konspirációs ténykedésére, s az akkori honvédelmi miniszter óvta a további politizálástól, „veszélyes” nézeteinek terjesztésétől.

Szálasi azonban ez sem tántorította el monomániás célkitűzésétől. 1935-ben adta ki első nagyobb politikai-ideológiai munkáját, *A magyar állam felépítésének tervét*. Az olasz fasizmus eszméinek és gyakorlatának hatására tekintélyelvű alapon, a köztulajdon bevezetésével kívánta újrendezni a magyar államiságot. A könyv körvonalazza Szálasi „hungarista” elgondolásait is arról, hogy milyen szerepet játszana az új Magyarország a Duna-medencében. Efféle elgondolásait *Cél és követelések* c., 1935-ben kiadott füzetében fejlesztette tovább.

Az új történelmi Magyarországra vonatkozó nagyszabású, kivihetetlen tervei jól szemléltetik idealizmusát és naivitását. Az imperialista nagy-magyar álmokból kiindulva új, hungarista államot akart létrehozni „Kárpát-Dunai Nagyhaza” néven, amely „Hungária” egyesült „földjeit és gyepeit” tartalmazta volna. A Kárpátok koszorúzta, egészen az Adriáig lenyúló „Ösföld” hat „Részföldből” állt volna,⁵³ amelyek mindegyikében magyaroké lett volna a politikai vezető szerep. A magyar szupremáciát egyebek között az is biztosította volna, hogy az állam irányítása és vezetése kizárólag magyar nyelven történhetett volna.

Szálasi, ez a misztikus, gyakorló spiritiszta szilárdan hitte, hogy a Gondviselés várja tőle Magyarország megmentését, illetve a Hungarista Mozgalmon keresztül egész Európáét. Mint Hitlert, őt is messianisztikus szenvedély hevítette, és híveitől feltétlen engedelmességet követelt:

Aki nem azonosul doktrínájával – fejtegette –, s aki nem fogadja el őt feltétel nélkül vezérként, s nem látja be, hogy a magyarság megmentését magasabb, isteni erő bírta rá, csak menjen. Ő egyes-egyedül is megteremti a hungarista államot a benne rejlő titkos erő segítségével.⁵⁴

Miközben világosan körvonalazta *Führer*-doktrínáját és végső politikai célkitűzéseit, társadalmi-gazdasági nézetei meglehetősen homályosak maradtak. Mint a szélsőjobbboldaliak általában, ő is felvetette az „örösváltás” szükségességét, amin a zsidóknak a gazdaságból való kiszorítását kellett érteni. Társadalmi-gazdasági programja az olasz fasizmus korporatizmusát és a német nemzetiszocializmust vegyítette, itt-ott sajtáságon magyar elgondolásokkal, így például a földosztás eszméjével, amely különösen az elszegényedett dzsentrik és hoppon maradt örököseik fülének volt kedves. Szemben az olasz fasizmus és a nácizmus vallásellenes mozzanataival, a nyilasoknak nevezett magyar szélsőjobbboldaliak személyes vallásosságuk ellenére egyházellenesek voltak. Részben kétségkívül a keresztény egyházak nagy befolyása miatt. A legfőbb ok azonban az volt, hogy a nyilasok mindenáron, már politikai megfontolásokból is, ki akarták nyilvánítani szembenállásukat a zsidókkal, a bolsevikokkal, a liberálisokkal és a hozzájuk hasonlóan gondolkodó internacionalistákkal szemben.

A zsidósággal kapcsolatos nézetei nem tértek el jelentősen a többi szélsőjobbboldali figura idevágó nézeteitől. Zsidógyűlöletében azonban nem vetemedett olyan kóros szélsőségekre, mint Hitler, Himmler, vagy a magyar zsidóság átka, Endre László. Noha az ország történetének legszörnyűbb időszakában volt a kezében a hatalom (majdnem hét hónapnyi terror fűződik a nevéhez 1944. október 15-én végrehajtott, Horthy-ellenes államcsínyétől kezdve), valójában mérsékeltebb volt sok kortársánál. Bár gyakran emlegette a „judeobolsevizmus” destruktív erőinek veszélyességét, a zsidókérdés megoldását a zsidók önkéntes, rávezetéses vagy kikényszerített emigrációjában látta. Legalábbis elméletileg még azt is megengedte volna, hogy ingóságait magukkal vigyék. De addig úgy akarta szabályozni a zsidókérdést, hogy „alkotmányosan” különálló fajként tartsák számon a zsidóságot. Közbeeső megoldásként például indítványozta, hogy vonjanak be minden, 1900 után kiadott lakhatási és iparüzési engedélyt, egyszer s mindenkorra szüntessék be a zsidó bevándorlást, és követelte „a minden téren megnyilvánuló zsidó szellem kiirtását, s a megalkuvás nélküli keresztény szellem gyakorlati felépítését”⁵⁵.

Noha ez a különc misztikus időnként teljesen elrugaskodott a valóságtól, a maga módján rendkívül hazafias, érzékeny ember volt, aki körömszakadtáig ragaszkodott meggyőződéséhez és elveihez. Amilyen hevesen ellenezett mindennemű megalkuvást nagyszabású hungarista elgondolásaiban, éppoly hajlíthatatlanul ragaszkodott Magyarország szuverenitásához. Egyes beszámolók szerint ellenezte a zsidók deportálását a német megszállás idején, alighanem azért, mert ez is csorbította Magyarország szuverenitását.⁵⁶ Természetesen egyszer sem próbálta meg-

gátolni a deportálásokat, még közbeavatkozni sem próbált, de el kell ismerni, hogy a deportálások a nyilas hatalomátvétel előtt játszódtak le. Noha nincs egyértelmű bizonyíték rá, hogy ő rendelte el a zsidók elleni drákói intézkedéseket hírhedt uralma időszakában, közvetve vagy közvetlenül nyilvánvalóan befolyásolta azokat, így azokért teljes felelősség terheli őt is.

Szálasi pártjai. Eszmerendszerének alapja és legfőbb eszköze a párt volt, erre támaszkodott végső céljainak elérésében, a történelmi Magyarország helyreállításában és isteni elhivatottsága révén a keresztény Európa megalkotásában. A szélsőjobb és szélsőbal a múltban éppúgy, mint a jelenben, tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a megfelelő szervezet kialakítása a létfontosságú. Szálasi is tudta, hogy monolit párt nélkül, anélkül, hogy a párt ne nevelné, eszmeileg át ne gyúrná tagságát, semmire sem juthat. Az első szekér, amelyre a hatalomhoz vezető útján Szálasi fölkapaszkodott, A Nemzet Akaratának Pártja volt. Azonnal megszervezte, mihamarab 1935 márciusában nyugállományba vonult. Élethossziglani barátja, Csia Sándor segédkezett neki. A párt, amely Szálasi *Cél és követelése*kjét tette meg programjául, különösen a Magyar Élet Szövetség és a Böszörmény-féle kaszárkeresztes mozgalom egykori tagjait vonzotta. A tagtoborzás először vidéken, különösen a Pest és Sopron környéki helységeken volt intenzív; később a párt vezetőinek figyelme az ipari központok munkásságára terelődött, ezért alapították meg az *Új Magyar Munkás* c. lapot. A párt népszerűségét nemcsak az fokozta, hogy radikális szociális demagógiát alkalmazott, hanem az is, hogy tömegével osztogattak zsidóellenes röplapokat, ragasztottak ki plakátokat, adtak ki röpiratokat – mindez különösen azokra a kiábrándult alsó középosztálybeli és konzervatív, „szegedi” elemekre hatott, akik addig a legkülönbözőbb jelentéktelen szélsőjobboldali pártocskákhoz és szervezetekhez húztak.

Szálasi mozgalmának viszonylagos sikeréhez nem csupán a kedvező belpolitikai légkör járult hozzá, hanem – alighanem még ennél is meghatározóbb mértékben – a fasizmus és a nácizmus nemzetközi előrenyomulása is. Ez idő tájt indítja el Olaszország – fittyet hányva a Népszövetségre – Etiópia elleni háborúját, ekkortájt éri el Hitler leglátványosabb sikereit. A Führer újrafegyverkezési programja, amely nemcsak a német gazdaságot állította talpra, de felcsillantotta a versailles-i „igazságtalanságok” közeli jóvátételét is, valamint a Rajna-vidék „illegális” újrafelfegyverzése Hitler számos külföldi hívét sóvár képzelgésre indította. A versailles-i béke és a Népszövetség által szentesített nemzetközi rend felülvizsgálatának reményét csak fokozta a tengelyszövetség és az antikomintern paktum létrehozása, valamint a spanyol polgárháborúba való német–olasz beavatko-

zás. Nemcsak a háborús előkészületekből fakadó hitleri modernizációs intézkedések, hanem a zsidókkal való könyörtelen bánásmód, a nürnbergi törvények beiktatása is megbabonázta a magyar szélsőjobbaldaliak leg-többjét.

A magyar belpolitikai élet polarizálódása, amely már Gömbös utolsó hivatali évében is világosan kirajzolódott, halála után csak súlyosbodott. A szélsőjobb dagályát most már nemcsak a zsidók érezték fenyegetőnek, hanem az uralkodó földarisztokraták is. A Gömböst 1936. október 12-én felváltó új miniszterelnök, Darányi Kálmán először olyan benyomást kel-tett, hogy a bethlenista erők nyomására helyre próbálja majd állítani a hú-szas évek végének belpolitikai egyensúlyát, anélkül azonban, hogy kocká-ra tenné Magyarország egyre szorosabbra fűződő kapcsolatait a Harma-dik Birodalommal. Ezt a látszatot erősítették nem csupán a nyilasok ellen tett lépései, akiket ekkor még nem támogattak a nácik, hanem azok a lé-pései is, amelyekre a kormánypárt jobbszárnya ellenében szánta el magát. Ez a jobbszárny Gömbös és Marton Béla főtitkár vezetésével minden jel szerint olyan domináns „tömegpárttá” kívánt válni, amely belülről is ra-dikális reformokat kezdeményezhet. Martont 1937 januárjában lemondatták, s egy hónappal később ugyanez történt Kozma Miklóssal, a Göm-bös-párti belügyminiszterrel is, aki a rendőrséget és a csendőrséget irá-nyította. Darányi politikai indítékai és céljai azonban kétértelműek, ködösek voltak. Miközben nyíltan a Horthy-barát erők szilárd szövetsé-gesének mutatkozott, burkoltan a szélsőjobb elgondolásaival rokonszen-vezett. Egyetértett például a legjelentősebb „nemzeti keresztény” egye-sületek, így a TESZ és a MOVE újraélesztésével. Még újak, így például Marton fasiszta Nemzeti Munkaközpontjának létrehozásában is közre-működött.

Szeder János elnöksége idején (Szeder a kormánypárt jobbszárnyának csongrádi képviselője volt) a MOVE egyszer csak különösen harcias hú-rokat kezdett pengetni. A Gömbös által neki juttatott sok ezer puska bir-tokában félkatonai kiképzésben kezdte részesíteni tagságát, mintegy a honvédségben folyó kiképzés kiegészítéseképpen. A valódi szándékok azonban közvetlenül politikai szándékok voltak. Új szerepük magabiztos-ságában, illetve mindinkább megelégtelve a belpolitikai események irány-zatát, az olyan jobbos figurák, mint Baross, Marton és Mecsér nyílt báto-rítását és támogatását élvező MOVE-vezérek elhatározták, hogy állam-csinnnyel vetnek véget Darányi hatalmának. Az 1937. március elején lezajlott nyílt próbálkozás rávilágított, milyen valóságos veszélyt jelente-nek a szélsőségesek az állam integritására és a félf feudális társadalmi rend stabilitására. Mind gyakrabban és mind határozottabban követelték az országgyűlés mindkét házában és a sajtóban a szélsőjobboldal hatalmá-

nak, befolyásának korlátozására hozandó határozott intézkedéseket. E nyomásnak engedve, Széll József, az új belügyminiszter április 15-én elrendelte A Nemzet Akaratának Pártja feloszlását, és vezető tisztségviselőinek, így Szálasinak a letartóztatását. Szálasit először háromhavi börtönre ítélték, de már fellebbezésének ideje alatt, mindössze tíz, börtönben töltött nap elmúltával szabadon engedték.

Az ország felzaklatott belpolitikai életében a kormány határozott fellépése a radikális mozgalmakkal szemben csak átmeneti időre hozott valamelyes enyhülést. Nem sok időbe tellett, hogy Szálasi értékes tőkét kovácsoljon magának a törvénnyel való összeütközéséből. A kormányzat is hamarosan rájött, hogy Szálasi letartóztatása és lecsukása csak növelte saját és tábora népszerűségét.⁵⁷ Szálasi ügyesen aknáztta ki váratlan „mártíromságát”, hogy újabb követőket toborozzon,⁵⁸ és befolyásos híveket nyerjen a politikai és katonai vezető körökben. Megszerezte a kormánypárti jobbszárny vezérének, Mecser Andrásnak támogatását, híve lett az újságíró Hubay Kálmán, aki korábban Gömbös körül tüsténkedett, s mellé állt két hírhedt antiszemita, akik a magyarországi végleges megoldás hajtóerőivé váltak (lásd a 13. fejezetet): Endre László és Bakó László. Katonai körökben a legfontosabb új „szermény” Rátz Jenő vezérkari főnök és Ruszkay Jenő tábornok volt. Bár nem tartozott a vezető körökhez, de azért befolyásos ember volt Rothen Ferenc, alias Franz Rothen, a népi németek vezére, aki náci szolgálatban állott, valamint a történetíró Málnási Ödön, aki hamarosan a párt legfőbb ideológusává emelkedett.⁵⁹

Szálas népszerűségére és újonnan szerzett „karizmájára” támaszkodva újra megkísérelte egyesíteni és erős, hatékony politikai erővé alakítani a szélsőjobboldali mozgalmat. 1937 októberében oroszánrészt vállalt a Magyar Nemzeti Szocialista Párt létrehozásában. Ez az új párt Balogh Nemzeti Szocialista Pártjának és a valamivel előbb Endre László és Széchenyi Lajos által szervezett Fajvédő Szocialista Pártnak az egyesüléséből született. Kezdetben a Balogh–Szálas–Széchenyi hármass irányította, de hamarosan Szálas kezébe került a tényleges vezetés. Elképzelése a jobboldali egységről csak részben teljesült, mert pártja három másik szélsőjobb- oldali párttal volt kénytelen vetélkedni, a Festeticsével, a Pálffyéval és Salló János Nemzeti Frontjával.⁶⁰ Az új párt ennek ellenére oly baljós módon gyarapította erőit és befolyását, hogy a kormánynak haladéktalanul tennie kellett valamit. 1938. február 20-án a budapesti rendőr-főkapitányság politikai osztálya terjedelmes jelentésében tájékoztatta a kormányt arról, hogy az új pártnak céljai és módszerei megegyeznek a nemrég feloszlott A Nemzet Akaratának Pártja elképzelésével.⁶¹ Négy nappal később a pártot betiltották, Szálasit pedig 72 társával együtt rendőri felügyelet alá helyezték.

A szélsőjobboldali mozgalom azonban ekkor már erősebb volt annál és működését is szélesebb körben övezte érdeklődés,⁶² semhogy hatósági intézkedésekkel hatékony ellenőrzés alá lehetett volna vonni, bármilyen határozottak voltak is azok. Nehezítette a kormányzat dolgát az Anschluss (1938) nyugtalanító hatása is. A Harmadik Birodalom közvetlen szomszédja lett Magyarországnak, és felkorbácsolta a reményt, hogy a rég áhított területi revízió most már nem várat soká magára. Darányi azzal akarta ellensúlyozni a hatósági intézkedések barátságtalan fogadtatását, hogy gesztusokat tett a szélsőjobboldal felé, és politikájába nekik tetsző elemeket vett fel. A kormányon lévő jobboldalhoz tartozó elődeinek példáját követte ezzel, s úgy gondolta, hogy ilyen és ehhez hasonló engedményekkel kifoghatja a szelet a szélsőségesek vitorláiból, és egyúttal kivívja a Harmadik Birodalom elismerését is. Ezek a körülmények adnak kulcsot az 1938. március 5-i nevezetes győri beszédhez. Ebben nagyszabású felfegyverkezési programot hirdetett meg, és ígéretet tett a zsidókérdés megoldására „törvényes és szabályos keretek között”⁶³. Arra számított, hogy a szélsőségesek bevonásával ha le nem fegyverzi is, de legalábbis meggyengíti a jobboldali radikálisokat. A rendőri felügyelet alatt álló és pártja parlamenti képviselőtét biztosítani kívánó Szálasi rávette, hogy az alkotmány keretei között működjön együtt a kormánnyal. Szálasi soha nem mondott le végső célkitűzéseiről, de közvetlen előnyöket remélve ráállt az alkura. A megállapodás értelmében a március 27-ére kitűzött lovasberényi pótválasztáson Hubay jelöltethette magát az alsóházba, s ígéretet kapott, hogy megválasztásának útjába nem gördítenek akadályt.⁶⁴ Sőt Hubay útján Darányi azt is megígérte, hogy a következő választáson a kormány hét-tíz helyet biztosít a nyilasoknak az alsóházban. Mindezen felbuzdulva Hubay a szélsőjobboldali mozgalom „törvényesítése” és helyzetének rendezése céljából új, Szálasi-barát pártot indított útjára.⁶⁵ A Magyar Nemzeti Szocialista Párt–Hungarista Mozgalom elnevezésű szervezet célját a jobboldal két szárnya közti politikai közeledés szellemében a következőkben jelölte meg: „A történelmi Nagy-Magyarország kormányzása a világléptékű nemzetiszocializmus alapján, de anélkül, hogy törvénytelen vagy forradalmi eszközöket alkalmaznánk, és úgy, hogy a magyar nemzet fejlődőképes és történelmi alkotmányát megőrizzük.”⁶⁶

Ez a megállapodás, melyről a Bethlen-csoportnak nem volt tudomása, kérészetűnek bizonyult. A földbirtokos arisztokrácia és iparbeli, valamint pénzügyi szövetségesei attól tartottak, hogy egy ilyen alku a céljával ellentétes hatást ér el, és nem pányvát vet a szélsőjobboldal nyakába, hanem még inkább szabadjára engedi őket. Május 13-án, még mielőtt beért volna nagyszabású elgondolásának gyümölcse, Darányit lemondat-

ták. Utóda Imrédy Béla lett, aki remek pénzügyi szakember hírében állt, és akiről akkoriban úgy tartották, hogy a nyugati orientáció híve. Kezdetben tényleg nagy eréllyel próbálta megfékezni a szélsőségeket. Ám a szélsőjobboldal lendülete nem tört meg, előretörése folytatódott, s nem ártott neki az sem, hogy Szálasi éppen börtönben senyvedt. Újjászervezték a Hungarista Pártot,⁶⁷ és ezzel új életet lehelték belé, s közben Imrédy álláspontja is változott (lásd a 4. fejezetet). A politikai légkör a zsidók szempontjából nyomasztóbbá vált Darányi győri beszéde óta, ahol a zsidókérdésről és annak megoldásáról beszélt. Ettől kezdve a zsidókérdés nem volt többé vitatéma (amelyet a szélsőjobboldal erőltetett)⁶⁸, hanem kormányzati feladattá vált, amelyet intézményesen kell megoldani.⁶⁹

Jegyzetek

1. Kormánypárt volt a nem hivatalos neve annak a kormánykoalíciónak, amely a Horthy-korszak magyar politikai életét meghatározta. Bethlen a Kisgazdapárt és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja egyesítésével 1920 júliusában hozta létre. A megrogzított legitimistákat 1922 februárjában Károly sikertelen királypuccsa nyomán rekesztették ki belőle. Ekkor át is szervezték. Társadalmi háttérét és fejlődését az 1. fejezetben tárgyaltuk.

2. Az új magyar országgyűlés vagy parlament alsóházát hivatalosan „a magyar országgyűlés képviselőházának” nevezték. A felsőházat Bethlen 1926. november 15-én, a XXII. tc. erejével hozta újra létre. Tagjai négyfélék voltak: örökösök, hivatalból bekerültek, választottak és kinevezettek. A majdnem 250 tagú felsőház az 1937. évi XXVII. tc. jóvoltából gyakorlatilag – a pénzügyek kivételével – egyenlővé vált a képviselőházzal. A harmincas–negyvenes években a felsőház a hagyományos tisztesség bástyájának szerepét töltötte be a szélsőjobboldali offenzívák közepette. A zsidók jogainak legerélyesebb és leghathatósabb védelmezői közül többen éppen felsőházi tagok voltak.

3. Egy 1921 decemberében megkötött egyezmény értelmében a szocialisták kiadhatták orgánumukat, a *Népszavát*, és szervezkezhettek az ipari munkásság körében, de fel kellett hagyniuk a politikai sztrájktevékenységgel és a „nemzetellenes propagandával”, továbbá nem végezhetek szervezőmunkát a parasztok, a földmunkások és a közalkalmazottak között sem. Azt is vállalták, hogy támogatni fogják a rezsim határrevíziós törekvéseit. A kormánypárt könnyű, fölényes győzelmet aratott a Horthy-korszak valamennyi parlamenti választásán. Bethlen miniszterelnöksége idején a Nemzeti Egység Pártja fölényesen megnyerte az 1922-es, 1926-os és 1931-es választásokat, a 245 képviselőházi mandátumból 143-at, 170-et, illetve 158-at megszerezve. A részletes választási eredményeket lásd Rothschild Joseph: *East Central Europe Between the Two World Wars*. University of Washington Press, Seattle, 1974. 161. o.

4. Az 1920. december 14–16-i, olasz felügyelettel végrehajtott népszavazás eredményeként.

5. Az 1920. december 7-i XXXVI. tc. értelmében csupán valamivel több mint egymillió katasztrális holdnyi, többnyire silány földet osztottak ki mintegy 7000 parasztnak. Miközben az eredeti tulajdonosok teljes kártalanításban részesültek, az új tulajdonosoknak szigorú megváltást kellett fizetniük, ami legtöbbjüket rövid idő alatt csődbe vitte. Rothschild, *i. m.*, 159. o.

6. Háború előtti földvagyonának (Horvát-Szlavónia nélkül számítva) a következő százalékos hányadait tarthatta meg:

szőlő	68,4
szántó	42,9
legelő	30,5
mező	25,1
mocsár, láp	54,0
művelhetetlen	39,0

Mivel az ország iparának nagy része Budapestre és környékére összpontosult, megmaradt ipari potenciálja még jelentősebb volt. Háború előtti ipari potenciáljának (termelési értékben számítva) megtarthatta

gépipar	90,1
nyomdaipar	89,5
textilipar	76,7
áramtermelés	60,4
bőripar	57,8
kerámiaipar	57,7
vegyipar	56,8
élelmiszeripar	55,7
vasipar, kohászat	50,3%-át.

Vö. Rothschild, *i. m.*, 167–168. o.

7. A pengő, amelynek aranyértéke 0,2632 szemer (granum) volt, 1925. november 3-án váltotta fel a koronát mint fizetőeszközt. 1941–42-ben a pengő hivatalosan kb. 20 dollárcentet ért, de a fekete piacon 11–13 pengőt kellett adni egy dollárért. Ausch Sándor: *Az 1945–46. évi infláció és stabilizáció*. Kossuth, Bp., 1958, 30–31. o.

8. C. A. Macartney nagy csodálójá Bethlennek, de helyesen állapítja meg, hogy a miniszterelnök „vérmérsékleténél fogva sokkal allergiásabb volt a zsidókra, mint a vele egyívásúak általában, s bizalmasai körében hevesen és nem is a legillegitimesebb kifejezésekkel adott hangot ennek az érzületének”. Lásd C. A. Macartney 1:38. o.

9. Sulyok Dezső: *A magyar tragédia*. A szerző kiadása, Newark, 1954. 512. o.

10. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 11. o.

11. Az 1920. évi 20 000 sz. rendelet annyira bizalmas természetű volt, hogy még a *Rendeletek Tárába* sem vették bele. Lásd *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk.: Szinai M.–Szűcs L. Kossuth, Bp., 1963, 82–109. o.

12. *Uo.*

13. Lévai, *i. m.*, 13. o.

14. Az agrártermékek nagykereskedelmi ára 1931-ben az 1929-es évi szint 78,5%-ára esett le, 1933-ban pedig 62,7%-ára zuhant. Az ipari termelés pénzbeli értéke az 1929. évinek a 61%-át tette ki. Néhány ágazatot, például a textil-, bőr- és papíripart kevésbé érzékenyen érintette a válság, viszont például a mezőgazdasági gépgyártás gyakorlatilag leállt. A jelzett időszakban az átlagkereset 23%-kal csökkent, a munkanélküliség aránya az ipari munkások és az iparosok között 5%-ról 35,9%-ra emelkedett. Tetézte a bajokat a bécsi Credit Anstalt bukása, mert a magyarországi bankrendszer a Credit Anstalttal keresztül kapcsolódott a nyugati hitelrendszerhez; így súlyos valutáris zavarok keletkeztek, és hiány állt elő külföldi valutából. Rothschild, *i. m.*, 170. o.

15. Bethlen népszerűségének sokat ártott 1926-ban a frankhamisítási botrány, illetve az, hogy kiderült, a Magyar Térképészeti Intézetnek része volt a hamis francia

bankjegyek előállításában. A magyar és a német politikai és vezető körök sok jobboldali beállítottságú tagja keveredett bele az ügybe, „hazafias” indítékokat hangoztatva. A botrány annyira megrendítette Bethlen helyzetét, hogy 1926. szeptember 24-én felajánlotta a lemondását Horthynak. A lemondást közlő levél szövegét hozza a *Horthy Miklós titkos iratai* c. kötet a 61–68. oldalon.

16. A Bethlen-korszak hivatalos okmányait lásd *Bethlen István titkos iratai*. Szerk.: Szinai M.–Szűcs L. Kossuth, Bp., 1972, 492. o.

17. Gaál 1932 októberében bekövetkezett halála után a párt irányítását Eckhardt Tibor, a Fajvédő Párt és az Ébredő Magyarok Egyesületének vezetője (lásd az 1. fejezetet) vette át.

18. *Horthy Miklós titkos iratai*, 82–109. o.

19. Lackó Miklós: „Az Új Szellemi Front történetéhez”. *Századok*, 4–5, 1972, 920. o. (Felgyűjtve: *Válságok – választások*. Gondolat, Bp., 1975, 52–170. o.)

20. *Uo.*

21. Lévai, *i. m.*, 17. o.

22. *Uo.*, 18. o.

23. Dósa Rudolfné, *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet, 1918–1944*. Akadémiai, Bp., 1972, 126. o.

24. Molnár Erik: *Magyarország története*. Gondolat, Bp., 1967, 2:382. o. Lásd még *Magyarország története*. Szerk.: Ránki György. Akadémiai, Bp., 1976. 8. köt. 811–830. o.

25. Dósa, *i. m.*, 137. o.

26. C. A. Macartney, 1:73. o. Lásd még: Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarorsággutató Intézet, Bp., 1991. 159, 173. o.

27. Kilátásba helyezett egy elmosódottan körvonalazott agrárreformot, az adók csökkentését, a mezőgazdasági eladósodás szabályozását, ipari és mezőgazdasági hitteleket, a külkereskedelem fejlesztését, a költségvetési egyensúly helyrehozását, olasz orientációt a külpolitikában, valamint a titkos és általános választójog bevezetését. Vö. C. A. Macartney, 1:101. o.

28. Állítólag megegyezés született Gömbös és a felsőház négy tagja között. A főrendek politikai és anyagi támogatást ígértek Gömbösnek, ő viszont cserébe kilátásba helyezte, hogy ha kormányra kerül, nem kezdeményez olyan törvényeket, amelyek a részvényeket és kötvényeket érintik, és nem terjeszti ki a felsőházra „a parlamenti összeférhetetlenség” feltételrendszerét. *Uo.*, 1:100–101. o.

29. *Uo.*, 103. o.

30. *Uo.*, 117. o.

31. Sulyok, *i. m.*, 512–513. o.

32. Lévai, *i. m.*, 19. o.

33. *Uo.*

34. Szekfünek minden bizonnyal legismertebb műve a *Három nemzedék*, amely először 1920-ban jelent meg Budapesten. Szekfü eredetileg a Habsburgok pártján állt, az ő uralmukat védelmezte, majd az első világháború után bírálni kezdte a dualizmust, és az ország súlyos társadalmi-gazdasági problémáit véve bonckés alá, az ellenforradalmi rendszer élharcosaként lépett föl. A harmincas években a budapesti egyetem történelemprofesszoraként felismerte a nácizmusban és a németek terjeszkedésében rejlő veszélyeket. A második világháború után rövid ideig moszkvai követ volt.

Egy másik jeles író Szabó Dezső is, aki eleinte szintén az ellenforradalom ügyét szolgálta, később azonban szembefordult a hivatalos vezetéssel, amiért „keresztény és nemzeti” címkével ellátva ugyan, de a régi rendet állította vissza. *Az elsodort falu* c. szo-

ciologikus regénye, amely először 1919-ben jelent meg, nagy hatással volt korára. Az volt az álláspontja, hogy csak a magyar parasztot lehet fajilag tisztán magyarnak tekinteni. Lásd továbbá Berend T. Iván: „The Road Toward the Holocaust. The Ideological and Political Background.” In: *The Holocaust in Hungary. Forty Years Later*. Szerk.: Randolph L. Braham, Institute for Holocaust Studies of The City University of New York, New York, 1985, 31–41. o.

35. Lévai, *i. m.*, 20–21. o.

36. A neológok országos gyűlése március 4-én kezdődött, az ortodoxoké augusztus 17-én.

37. *Horthy Miklós titkos iratai*, 131–135. o.

38. *Uo.*, 136–138. o.

39. A választások eredményét közli Rothschild, *i. m.*, 174. o.

40. Érdekes, hogy a magyar parlament mindkét házában voltak zsidó, illetve zsidó származású, de kikeresztelkedett tagjai. A felsőháznak hivatalból tagja volt Löw Immánuel és Reich Koppel, később Frankl Adolf a neológ és az ortodox hitfelekezet képviselőjében, rajtuk kívül egyebek között Láng Lajos és Vida Jenő is bent ült a felsőházban. Az alsóházban a legkülönbözőbb politikai meggyőződésű zsidók foglaltak helyet, így Bródy Ernő, Buchinger Manó, Büchler József, Györki Imre, Kertész Miklós, Sándor Pál és Vázsonyi János, Baracs Marcell, Dési Géza, Fábrián Béla, Gál Jenő, Glückstahl Samu. A képviselők korelnökeként Sándor Pált Gömbös házelnökké is megválasztotta. Gömbös pártjának budapesti képviselő-jelölti listájára jó néhány zsidót is felvett, köztük Szurday Róbertet és Lédermann Mórt. Vö. Lévai, *Fehete könyv*, 18–19. o.

41. C. A. Macartney, 1:155. o.

42. *Uo.*, 148. o.

43. Gömbös külpolitikáját lásd *uo.*, 136–154. o.

44. A Harmadik Birodalom legfontosabb ügynökei közé tartozott Hain Péter, aki a rendőrségen töltött be bizalmi állást, és Horthy személyes biztonágáért felelt, valamint Bakó László, akinek vezető szerepe volt 1944-ben a zsidók megsemmisítésében.

45. További részleteket közöl Major Róbert: *25 év ellenforradalmi sajtó, 1919–1944*. (Cserépfalvi, Bp., 1945, 108. o.) c. könyvében.

46. A kiscgazdák és a földtelen parasztok ügyéért emeltek szót az ún. falukutatók, akik nagy odaadással, de alig észlelhető eredménnyel működtek. Voltak köztük újságírók, történészek, szociológusok és közgazdászok, de regényírók és költők is. A Gömbös-féle szociális demagógiából kiábrándulva egy emberként lényegi reformokat szorgalmaztak, amilyen gyorsan csak lehet. Ezek közé a modern népiesek közé tartozott például Féja Géza is. 1937-ben Márciusi Frontot szerveztek, ezzel is utalva arra, hogy történelmileg az 1848-as márciusi forradalmárok közvetlen örököseinek tartják magukat. A harmincas évek vége felé azonban megmutatkozott, hogy két lélek lakozik bennük, s egy részük – Erdélyi József és Sinka István – elment szélsőjobbra, más részük viszont bal felé tolódott, így Kovács Imre, Veres Péter, Darvas József. Darvasnak szerepe volt a Nemzeti Parasztpárt létrehozásában, és a Németh László által meghirdetett „harmadik út” eszméjét és politikáját vallotta. Ez a „harmadik út” aktív ellenállást ajánlott mind a német, mind az orosz terjeszkedéssel szemben, és elvetette mind a kapitalizmust, mind a szocializmust.

A népiesek politikáját részletesen tárgyalja Asher Cohen: „Fajelmélet és antiszemitizmus a magyarországi baloldali népieseknél. Veres Péter, az író és politikus” c., héber nyelvű tanulmányában. In: *Studies on the Holocaust Period*. Hakibbutz Hameuchad, Tel-Aviv, 1978, 1:176–188. o.

47. A magyarországi Kommunista Pártot az ellenforradalmi erők győzelme után 1919-ben *de facto* azonnal törvényen kívül helyezték. Jogilag az „állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről” intézkedő 1921. évi III. tc. nyilvánította törvénytelennek. A törvénynek a lázítást tiltó cikkelyét mesterien alkalmazta az ellenforradalmi rendszer, de élt vele a második világháború utáni rezsim is. A törvény megtiltotta, hogy bárki „az állam és a társadalom törvényes rendjének megdöntésére vagy erőszakos aláaknázására” agitáljon vagy bujtogasson, kiváltképpen oly módon, hogy „valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló mozgalmat kezdeményez vagy vezet”. Igen hírhedt volt az a cikkely, amely büntethetőnek nyilvánított mindenkit, aki „a magyar állam és a nemzet tekintélyét sértő, vagy jó hírnevét rontó hamis állításokat hirdet vagy terjeszt”.

48. 1936. május 1-jén Böszörmény egy esztelen zendülést támasztott Nagykörösön azzal a céllal, hogy elfoglalja Kecskemétet, Ceglédet és végül a fővárost, és ezen keresztül kaparintsa meg a hatalmat. Zendülését szinte megindítása pillanatában elfojtották. Az elmezavarra hivatkozó Böszörményt elítélték két és fél évre, de hagyták, hogy Németországba szökjön. 1945-ben, Magyarország felszabadulása után Rákosi Mátyáshoz fordult, engedélyezze, hogy a Kommunista Párt tagja lehessen. C. A. Macartney, 1:159. o.

49. Lackó Miklós: *Nyílasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944*. Kossuth, Bp., 1966, 16., 18–19. o.

50. C. A. Macartney, 1:158. o.; Lackó, *i. m.*, 16., 20–21. o.

51. C. A. Macartney, 1:159. o.

52. Egyebek között Festetics szemére vetették, hogy kiterjedt birtokain zsidó jószágkormányzót alkalmaz. Ő is úgy vélekedett, mint oly sok jobboldali a harmincas évek elején, hogy a zsidókérdés „végleges megoldását” el kell halasztani, mivelhogy nyomába a gazdaságban csak fokozódnék az amúgy sem kis zűrzavar. *Uo.*, valamint Lackó, *i. m.*, 56. o.

53. Ezek a következők lettek volna: Magyarföld, Tótföld, Ruténföld, Erdélyföld, Horvát-Szlavonföld és a Nyugat-gyepű. Magyarföld az elképzelés szerint az alföldekre, a történelmi Magyarország területének legnagyobb részére terjedt volna ki.

54. C. A. Macartney, 1:160–161. o.

55. A zsidókérdésre vonatkozó nézeteit Szálasi 1946 februárjában lezajlott tárgyalásán foglalta össze. *A Szálasi-per*. Szerk.: Karsai Elek–Karsai László. Reform, Bp., 1988. 665–667. o. Lásd még Lackó, *i. m.*, 57. o. A hungarizmusra vonatkozó eszméit, így a Pax Hungaricát és annak erkölcsi, szellemi és anyagi megalapozását Szálasi *Út és Cél* c. munkájában ismertette, amely eredetileg 1936-ban jelent meg. Követői 1954 októberében Argentínában újra kiadták.

56. C. A. Macartney, 1:165. o.

57. Nem sokkal szabadulása után Csia társaságában a Harmadik Birodalomba utazott, hogy „tanulmányozza a német forradalmi technikát”, de valószínűleg egyetlen fontos emberrel sem találkozott. 1937 júliusában újból elítélték, és tíz hónapot kapott „zendülésre irányuló összeesküvésért”. 1938 júliusában a bíróság újra foglalkozott ügyével, és mivel úgy találta, hogy zendülésre irányuló tevékenységével továbbra sem hagyott fel, háromévi kényszermunkát szabott ki rá, és öt évre eltiltotta polgári jogainak gyakorlásától. A kúria augusztus 16-án jóváhagyta az ítéletet, és azonnali hatállyal elrendelte letartóztatását. Augusztus 27-én a szegedi börtönbe szállították, ahol 1940. szeptember 17-ig raboskodott. Észak-Erdély visszacsatolása után nem sokkal helyezték ismét szabadlábra.

58. Hivatalos vagy teljesen megbízható adataink a taglétszámról nincsenek, vi-

szont a legutóbbi évek publikációi mint másodlagos források olyan képet vetítenek elénk, hogy 1935 és 1944 között drámai gyorsasággal nőtt Szálasi követőinek a száma. E szerint pártja 1935 szeptemberében kb. 8000 tagot számlált, 1937 áprilisában 19 000-et, 1940 végére már 116 000-et, és 1944 szeptemberében megközelítőleg félmilliót. S ebben még nincs benne az a mintegy 100 000 ember, akik a Szálasi ellenőrzése alatt működő különböző nemzetiszocialista csoportosulások vagy töredék pártok soraiba tartoztak. Szálasi táborának szociális összetételét úgy jellemezhetjük, hogy 41–50%-ot tett ki az ipari munkás, 8–13%-ot a paraszt, 12–19%-nyi volt a diplomás és önálló, és körülbelül 17% katonatiszt. Az 1939. májusi választások eredményei Szálasi súlyát még nagyobbnak mutatták. A leadott mintegy kétmillió szavazatból csaknem háromnegyed milliót kaptak a nyilasok. Vö. István Deák: „Hungary”. In: *The European Right*. Szerk.: Hans Rogger–Eugen Weber. University of California Press, Berkeley, 1966, 392. és 396–397. o.

59. Hubay újságírói pályáját Miskolcon kezdte egy zsidó kézben lévő liberális lapnál. Azután a kormánypárt lapjához, a *Függetlenség*hez került, de amikor nekiment Darányinak, kitették a szűrét. 1937 novemberében Pálffy pártjához csatlakozott, majd átállt Szálasihoz. Rátz 1938-ban hadügyminiszter lett. Imrédy Béla szűkebb köréhez tartozott, és ő is ott volt a Magyar Megújulás Pártjának alapítói között. 1944 márciusában a Sztójay-kormányban miniszterelnök-helyettesi tárcát kapott (lásd a 13. fejezetet). Ruszkay, akit eredetileg Ranzenbergnek hívtak, a vezérkarnál dolgozott. Sok nyelvet tudott, így a hírszerzés is foglalkoztatta. Rothen 1939-ben Németországba szökött, egészen addig Szálasi külpolitikai szakértője volt. A német külügyminisztériumban ő lett a kelet-közép-európai referens. Mint hírszerző szoros kapcsolatban állt magyarországi ügynökeivel. Málnási 1937 őszén állt be Szálasihoz. Ideológiájának egyik alapgondolata az volt, hogy Hitler nemzetiszocializmusának pogányságával elmenthetően a magyar fasizmust a kereszténységgel kell összekapcsolni.

60. Nem sokkal a fúzió után Baloghot kitették, mert egy debreceni nyilasgyűlésen kifecsegte, hogy Magyarországot királysággá akarták alakítani, és I. Miklós néven Horthyt kívánták királlyá koronázni. Indiszkreciója feldühítette Horthyt, de Szálasi is, persze mindkettőt más és más okból.

61. A politikai rendőrséget Sombor-Schweinitzer József vezette. Hűségese támasza volt a konzervatív-arisztokrata rendnek, és emberileg igen tisztességes volt. Politikai beállítottsága miatt nem sokkal az ország német megszállása után elmozdították hivatalából. Amit a magyarországi jobboldali radikális mozgalom belső működéséről és fejlődéséről tudunk, annak nagy része Sombor-Schweinitzer 1943-ban készített, „A magyar nemzetiszocialista mozgalmak története” c., publikálatlan tanulmányából származik. Vö. Lackó, *i. m.*, 60. o.

62. 1938, január 11-én Endrét Pest megye alispánjává választották. A jobboldali mozgalmak tagsága és befolyása rohamosan nőtt (lásd az 58. jegyzetet).

63. Történelmi szempontból ezt a beszédet tekinthetjük a zsidóellenes politika kezdetének Magyarországon, melynek végpontja az 1944-es deportálás lett. Közvetlen következményeként hozták meg az első zsidótörvényt (lásd a 4. fejezetet).

64. Szálasi és Hubay szövetségét Gömbös sírjánál tett esküjük pecsételte meg.

65. Hubay lett a párt elnöke, és az ő feladatkörébe tartoztak a politikai és szervezési kérdések. Szálasi megtartotta magának a párt szellemi irányítását. A párt szervezeti tagolódására nézve lásd Deák, *i. m.*, 395–396. o.

66. Lackó, *i. m.*, 106. o.

67. A nyilasmozgalom és a Hungarista Párt egész sor átalakuláson ment keresztül 1938 és 1944 között. 1938. május 27-én Rupprecht Olivér megszerezte a *Magyarsá-*

got, és a hungaristák szolgálatába állította. Ez nagyot lendített a szélsőjobboldali mozgalmakon. A napilap szerkesztése Hubay kezébe került, s olyan munkatársai voltak, mint Baky és hasonszörű szélsőségesek. Augusztusban Festetics úgy látta, hogy neki is célszerű csatlakoznia hozzájuk, pártját bevitte Hubayéba. Az új szervezet a Magyar Nemzeti Szocialista Párt–Hungarista Mozgalom néven folytatta tevékenységét. 1939. február 23-án a Hubay és Széchenyi vezetése alatt álló pártot Teleki Pál miniszterelnök rendelettel feloszlatta. Nem sokkal utóbb Nyilaskeresztes Párt néven ismét működni kezdett.

68. A magyarországi szélsőjobboldali pártok és mozgalmak, valamint ezek zsidóellenes beállítottságának tömör összefoglalását adja Béla Vágó: *The Shadow of the Swastika. The Rise of Fascism and Anti-Semitism in the Danube Basin, 1936–1939* (Saxon House for the Institute of Jewish Affairs, London, 1975) c. műve (17–57. o.). Egyben arról is beszámol, hogy angol részről hogyan látták a harmincas évek magyarországi belpolitikáját.

69. A magyarországi fasizmusra és protofasizmusra nézve lásd Deák, *i. m.*, 364–407. o.; George Bárány: „Hungary: From Aristocratic to Proletarian Nationalism.” In: *Nationalism in Eastern Europe*. Szerk.: Peter F. Sugár–Ivo J. Lederer. University of Washington Press, Seattle, 1969, 259–309. o.; Bárány: „The Dragon’s Teeth: The Roots of Hungarian Fascism.” In: *Native Fascism in the Successor States, 1918–1945*. Szerk.: Peter F. Sugár. ABC-CLIO Press, Santa Barbara, 1971, 73–82. o.; György Ránki: „The Problem of Fascism in Hungary.” *Uo.*, 65–72. o.; Eugen Weber: *Varieties of Fascism*. Van Nostrand, Princeton, 1964, 88–96. és 156–164. o.; Bernard Klein: *Hungarian Politics from Bethlen to Gömbös: The Decline of Liberal Conservatism and the Rise of Right Radicalism*. Ph. D. disszertáció, Columbia University, New York, 1962; Lévai Jenő: *Horogkereszt, Kaszáskereszt, Nyilaskereszt*. Müller Károly, Bp., 1945.

HARMADIK FEJEZET

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG A PUSZTULÁS ELŐTT

Demográfiai szerkezet

A MAGYAR ZSIDÓSÁG fejlődésében az első világháború történelmi vízvonalat jelentett. Kétszáz évi fokozatos emelkedés után mind abszolút számokban, mind százalékosan elkezdődött a hanyatlás. A történelmi Magyarország zsidó lakossága 1910-ben tetőzött. A csaknem 21 milliós népességen belül 911 227 főt számlált, ami 5%-nak felelt meg. Közülük 471 355 zsidó élt a trianoni Magyarországon, vagyis az össznépeség 6,2%-a.

Az első világháború után a trianoni Magyarország zsidó lakossága fogyásnak indult. Lélekszáma 1920-ban 473 355 volt, azaz 5,9%, 1930-ban már csak 5,1%, vagyis 444 567 fő (lásd az 1. fejezetet). Egy évtized leforgása alatt 28 788-cal csökkent, vagyis 6,1%-kal, míg a nem zsidó lakosság csaknem 700 000-rel, 8,7%-kal nőtt. A százalékos csökkenés tovább folytatódott, 1941-ben már csak 4,9%-ra rúg a zsidóság aránya, a lélekszáma lefogy 400 981-re, és 1946-ban a Holocaust hatására már mindössze 1,6%-nyi, vagyis alig 143 624 fő. Kiváltképpen Budapesten volt fájdalmas mérvű a veszteség, itt 1920-ban a főváros lakosságának 23,2%-a zsidó, lélekszámuk azonban 215 650 főről 1930-ra 204 301-re ment vissza (20,3%), 1941-ben pedig 184 453-ra (15,8%).¹

1830-ig a zsidó lakosság túlnyomó többsége, 68,1% vidéken élt, részint gazdasági okok következtében, de főként azért, mert lakhelyük korlátozás alá esett. Amilyen mértékben ezek a korlátozások enyhültek, úgy áramlottak a zsidók egyre nagyobb számban a kis- és nagyvárosokba. 1890 táján a vidéken megtelepedett zsidók aránya már nem haladta meg a 36,2%-ot. 1941-ben a zsidóságnak mindössze 18,3%-a élt községekben.²

Az 1944-es katasztrófa előtti időkben a zsidó népesség csökkenésé-

ben olyan okok játszottak közre, mint az első világháborúban elszenvedett vérveszteségek – a háborús áldozatok között mintegy 10 000 zsidó katona is volt –, a születési arányszám csökkenése a háborút követő antiszemitizmus és zsidóellenes kilengések következtében,³ a válság okozta gazdasági megpróbáltatások, a viszonylag nagymérvű kivándorlás⁴ és a növekvő számú kikeresztelkedés (lásd a 25. fejezetet). Ezek a tényezők az utódállamok magyar nyelvű zsidóságát sokkal kevésbé érintették, bár a gazdasági válság hatása rájuk is pusztítólag hatott (lásd a 4. és 5. fejezetet).

Az 1941. március–áprilisban megejtett népszámlálás – ez volt a Holocaust előtt az utolsó – azt mutatta, hogy Magyarország 14 683 323 fős összlakosságából 725 005-en vallották magukat zsidó vallásúnak, vagyis 4,94%. Az 1938–42. évi zsidótörvények értelmében további mintegy 100 000, keresztény felekezetekhez tartozó személy minősült faji szempontból zsidónak.⁵

A zsidóság 1941-es földrajzi elhelyezkedését a 3.1. táblázat ábrázolja. Az 1938–39-ben Csehszlovákiától visszacsatolt területeken 146 000 zsidó élt (68 000 a Felvidéken, 78 000 Kárpátalján). 1940-ben Romániától visszakerült Észak-Erdély, ahol 164 000 zsidó élt, a Bácskában, amelyet néhány kisebb területtel együtt 1941-ben kapott vissza Magyarország, 14 000 zsidó élt.⁶

3.1. TÁBLÁZAT
A ZSIDÓK ÉS KIKERESZTELKEDETTÉK SZÁMA
A TRIANONI MAGYARORSZÁGON
ÉS A VISSZACSATOLT TERÜLETEKEN

	<i>Trianomi Magyarország</i>			<i>Elcsatolt területek</i>	<i>Összesen</i>
	<i>Budapest</i>	<i>Vidék</i>	<i>Összesen</i>		
Zsidók	184 453	216 528	400 981	324 026	725 007
Keresztény vallású zsidók	62 350	27 290	89 640	10 360	100 000
Összesen	246 803	243 818	490 621	334 386	825 007

FORRÁS: *Hungarian Jewry Before and After the Persecutions* (Budapest, Hungarian Section of the World Jewish Congress, 1949. 2. o.)

A jobboldali és antiszemita tábor a népszámlálások adatait úgy manipulálta, hogy a számok alátámasszák az ő politikai-ideológiai álláspontjukat, és azt bizonyítsák, hogy a zsidók veszélyt jelentenek.⁷

„Dokumentációt” adtak a két háború közti korszak antiszemita uszítóinak kezébe, akik a katasztrófa előkészítőiként folyton azt hangsúlyoz-

ták, milyen túlnyomó, s így értelemszerűen kártékony szerepet játszanak a zsidók a szabad pályákon és a gazdaságban. A szélsőjobboldaliak a harmincas évek súlyos gazdasági válságát ravaszul meglovagolva, „örségváltást” követeltek, a jelszót a csőcselék fosztogató ösztöneinek felkeltésére szánva. A jobboldal „keresztény nemzeti” ideológiájától nem idegen hagyományos antiszemitizmus fokozatosan náci színezetet öltött, mihelyt a faji gondolattal telítődött, és a zsidókérdés megoldását faji alapon kezdte követelni.

Gazdasági helyzet

Ellentétben a kiegyezés korával, amikor a magyar nemzeti érdekek előmozdításában a zsidóknak fontos szerepük volt és amikor létezett ugyan zsidókérdés, amivel alkalmilag elő is hozakodtak, de politikailag és hivatalosan a felszín alá szorult, az első világháború után Magyarország szerencsétlenségének nagy részéért a zsidóságot tették meg bűnbaknak. A veszített háború és a Birodalom széthullása okozta talajvesztés légkörében és az antiszemita hangulatkeltés hatására a lakosságnak mind nagyobb hányada mutatott hajlandóságot arra, hogy a zsidó közösségről a viszonylag kisszámú zsidó és kitért tevékenysége alapján alkosson véleményt, akik valóban jelentős és látványos szerepet vittek a magyar kapitalizmus és a kommunizmus történetében. Akárcsak Németországban a nemzetiszocializmus hatására, ugyanúgy Magyarországon is a zsidókat tették felelőssé nemcsak az ország katonai összeomlásáért, de a társadalmi, gazdasági állapotok szétzilálódásáért is. A magyarországi zsidóság túlnyomó többsége ellenezte Kun proletárdiktatúráját, a közvéleményben mégis nagy hajlandóság mutatkozott, hogy a bolsevik rendszert az egész zsidóság számlájára írja (lásd az 1. fejezetet). S bár a zsidók egy része éppen csak hogy meg tudott élni, az emberek jó részében mégis az a képzet élt, mintha minden zsidónak olyan fényes lett volna a sora, mint ama keveseké, akik ha nem is uralkodó, de mindenképpen számottevő befolyással rendelkeztek a szabadfoglalkozású-pályákon és a gazdaság legfontosabb területein, így a bankügyekben, az iparban és a kereskedelemben. Ez a kicsiny felső középosztálybeli réteg szorosan összeforrott Magyarország arisztokrata-konzervatív uralkodó osztályával. Ez az ipari-pénzügyi vezető kör, amelybe kb. félszáz család tartozott, viszonylag mentes maradt a két háború közötti időszak antiszemita intézkedéseinek hatásától. Továbbra is élvezte vagyonát, hatalmát és előjogait, egészen 1944. március 19-ig, amikor a németek megszállták Magyarországot. Ekkor az uralkodó arisztokrata-konzervatív csoport jó néhány tagját szintén félreállították.⁸ Asszimilációjuk és beilleszkedésük mértéke szerint

európai hitsorsosaik élvonalában haladtak, nem sok más ország volt a kontinensen, ahol pénzüket annyira respektálták volna, ahol oly „partiképesnek” tekintették volna őket és ahol a kikeresztelkedést oly mértékig méltányolták volna, mint éppen Magyarországon.

Az antiszemita propaganda egyszerűen szemet hunyt azon történelmi tényezők fölött, amelyek az arisztokrata dzsentrri uralom alatt álló Magyarországon a zsidókat bizonyos meghatározott pályák felé lökték, és nem vette számításba, hogy az ország mit köszönhetett a zsidóknak a modernizálódás és iparosítás előmenetele szempontjából. Az abszolút számokat elhallgatva, folyvást azt hangoztatta, hogy a szabadfoglalkozású pályákon, az iparban és a kereskedelemben milyen magas a zsidók százalékos aránya.

A zsidóság szembeszökő voltát felfokozta, hogy az ország nagyobb városaiban összpontosult. Főképpen a trianoni Magyarországra volt jellemző ez a helyzet. Például 1930-ban, midőn a népességnek mindössze 5,1%-át alkották a zsidók, 56%-uk városi lakos volt. Budapest lakóinak 20,3%-át tették ki, a városokban és városi jellegű településeken 11,2%-ot, a nagyközségekben 3,4%-ot, és a kisebb falvakban 1,8%-ot. A zsidó lakosság középosztálybeli jellegére vallott foglalkozási megoszlása is. Mindössze 3%-uknak biztosított megélhetést a mezőgazdálkodás, miközben ebből élt az összlakosság 52%-a, ezzel szemben 76%-uknak a kereskedelem adott kenyeret, viszont ennek a gazdasági tevékenységnek az összlakosság csupán 32%-a hódolt.⁹

A zsidóság hosszú és megpróbáltatásokkal teli történetében rejlik a magyarázata, hogy oly nagy mértékig vonzódott a kereskedelemhez, a szabadfoglalkozásokhoz. Magyarországon a zsidó értelmiségiek azért is a szabadfoglalkozások felé fordultak, mert keresztény honfitársaik más pályákat részesítettek előnyben. A birtokukat veszített és elszegényedett dzsentrrik előszeretettel lettek államhivatalnokok vagy mentek katonatisztnek, és mindkét foglalkozás hagyományosan gyakorlatilag el volt zárva a zsidók elől. 1930-ban a zsidó ügyvédek és jogászok mindössze 2%-át alkalmazták az állami igazságszolgáltatásban, és százalékarányuk az államigazgatásban még ennél is kisebb.¹⁰ A hadseregben magasabb parancsnoki posztot gyakorlatilag nem foglalhattak el. Ezzel szemben az orvosoknak 55,2%-a volt zsidó,¹¹ az ügyvédeknek 49,2%-a,¹² a mérnököknek 30,4%-a, a tudósok és írók között 31,7%-ban voltak képviselve, a festőművészek között 14,7%-ban, a zenészek körében 25%-kal, és a színészekében 26,7%-kal. Az önálló kereskedelmi vállalkozások 51,3%-a volt zsidó, az ipari vállalkozásoknak 11%-a. Az ügynököknek 75,1%-a került ki a zsidók közül, a banktisztviselőknek 59,4%-a, a kereskedőknek 45,7%-a. Zsidó volt a könyvelők 59,5%-a és a tisztviselők 19,2%-a.¹³

Az antiszemita soha nem említették, hogy a zsidók ki voltak zárva egy egész sor olyan foglalkozási ágból és területről, ahol jobbára arisztokraták és dzsentrik működtek. A mezőgazdaságban csak 0,3%-os volt a zsidó részvételi arány, a közhivatalnokok között és az igazságszolgáltatásban mindössze 1,6%-os, s még ennél is jelentéktelenebb a katonai pályán.¹⁴

Az ország nehéziparában és bankrendszerében néhány zsidó származású magyarnak jelentős szerepe volt, mindazonáltal a zsidóságon belül ezek szinte észrevehetetlenül kevesen voltak. Többségük ki is keresztelkedett, szoros szálak fűzték az arisztokrata uralkodó osztályhoz, a zsidósággal viszont alig volt kapcsolatuk.

A százalékos adatok ellenére a zsidóság általános gazdasági helyzete a háború utáni válságok idején romlott. 1920-ban 227 868 önálló iparost tartottak számon az országban, közülük 28 090 a zsidó, azaz 12,3%, 1930-ban viszont a 216 516-ból már csak 23 866, vagyis 11%. Az üzleti és pénzügyi életben 1920-ban 75 149 önálló vállalkozó tevékenykedett, 1930-ban már 83 995, de ebből a zsidók száma 53,7%-ról (40 275) 45,5%-ra (38 295) esett vissza. Az iparban volt néhány zsidó vagy zsidó származású, aki a gépgyártásnak és a nehéziparnak jelentős hányadát tartotta kezében vagy ellenőrizte, gondoljunk a Weiss Manfréd Művekre. Ámde az iparban dolgozó 140 000 zsidónak 95%-a kisiparos volt, illetve munkás és tanonc. Az üzleti életben is hasonló volt a helyzet, itt a zsidók részvételi aránya 43,0%, de a zsidó tulajdonú egységek zöme kis, családi vállalkozás. A zsidó üzletemberek zöme még Budapesten is meglehetősen szerényen élt. 1930-ban például a kb. 8000 zsidó üzletember közül 4800, vagyis 60%, családjával együtt egy-, legfőljebb kétszobás lakásban lakott.

Nem volt egyéb tehát mítosznál az az állítás, amelyet az antiszemita sajtó unos-untalan hangoztatott, hogy a zsidók általában jómódúak. Kétségkívül akadtak köztük gazdagok és olyanok, akik feltűnő jómódban éltek, de ezek száma viszonylag kicsiny volt. Ezzel szemben a zsidóságból többen nélkülöztek, mint a nem zsidó lakosságon belül. Stern Samu, a neológia vezetője szerint az 1930. évi népszámláláskor nyilvántartásba vett 444 567 zsidó közül 401 000, vagyis 90% a szegények szintjén élt. Nekik éppúgy nincs földjük vagy saját házuk, mint a 8 688 000 lélekszámú magyar lakosságon belül 6,9 millió nem zsidónak. Az össznépeességnek 5,1%-át tette ki a zsidóság, a szegények körében százalékarányuk azonban magasabb: 5,8%.¹⁵

Az 1938 és 1941 között visszacsatolt területeken a zsidók még rosszabb körülmények között éltek, minthogy ezek a területek gazdaságilag elmaradottabbak voltak, mint a trianoni Magyarország.

A kulturális és szociológiai sajátosságok

A magyarországi zsidóság kulturális és szociológiai arculatát azok a bevándorlási hullámok alakították ki, amelyeknek gyakorlatilag 1825-tel végük szakadt. A magyarországi zsidóság „családfája” három fő ágból táplálkozott, úgymint osztrák-német, cseh-morva és galíciai lengyel forrásból.¹⁶ S ezek szellemi és kulturális eltérései rányomták a bélyegüket a magyarországi zsidóság arculatára.

Számszerűleg viszonylag kicsiny volt a bevándorlóknak az a rétege, amely Ausztriából származott. Leginkább az ország nyugati részében telepedtek meg, miután I. Lipót 1670-ben kiűzte Bécsből a zsidókat. Német földről érkezett bevándorlók töltötték fel soraikat, rabbijaikat nemzedékek során át egykori szülőföldjükről hozatták, és közösségeik ezeknek a rabbiknak az irányítása alatt éltek. Ők tartották életben és erősítették a hívekben azt, amit Marton Ernő „német barokk szellemnek” nevez. Ez zárt rabbinikus gondolatrendszerben jutott kifejezésre, amelyben a tekintély és az engedelmesség erénye különös hangsúlyt kapott. A hitközségi tagok nagy része iparos vagy kereskedő volt, akik jobbra abból éltek, hogy Ausztriával álltak üzleti kapcsolatban. Nem kerestek sokat, és néhány jeles kivételtől eltekintve szerény körülmények között éltek.

A második hullám, a cseh-morva bevándorlóké akkor indult meg nagyobb számban, amikor III. Károly 1726-ban elrendelte, hogy minden zsidó családból csak egy férfi nősülhet. A rendeletnek nyilvánvalóan az volt a célja, hogy a zsidóság szaporodását visszafogja. Eredménye viszont az lett, hogy a házasodó korba lépő zsidók tömegesen lépték át a határt, és Magyarország határ menti településein telepedtek meg és szereztek feleséget. 1748-ban Mária Terézia tovább szigorított az apja által hozott rendelkezésen, a cseh és morva zsidó családok számát összesen tízezerben korlátozva. Ez újabb lökést adott a kivándorlásnak, illetve a Magyarországra településnek.

A cseh és morva zsidók az osztrák és német zsidók barokkos felfogásával ellentétes szellemet hoztak magukkal. Élharcosai voltak a felvilágosodásnak, a vallási reformnak, az egyenjogúságért és állampolgári jogaiért szálltak síkra. Utódaik a 19. században a beolvadás legmeggyőződésebb szorgalmazóivá váltak. Köreikből kerültek ki a magyarországi progresszió legnagyobb alakjai.

A cseh-morva zsidó bevándorlók kulturálisan és gazdaságilag magas szinten álltak. Akik Magyarországra jöttek nősülni, többnyire jobb módúak és műveltebbek voltak az Ausztriából vagy német földről érkezetteknel. Az ipari forradalom ekkor pirkadt, és ők Magyarországon a mo-

dernizációs folyamat élvonalához csatlakoztak. Az elsők között kapcsolódtak be a bontakozó kapitalista rendszerbe, és az elsők között váltak ennek haszonélvezőivé. Teljes mértékig éltek azokkal a lehetőségekkel, amelyeket az ország arisztokrata-konzervatív vezetése nyitott meg számukra, hogy úttörőként vegyenek részt az ipar, a kereskedelem, a bankrendszer és a nemzetközi kereskedelem fejlesztésében. Amikor a felsőfokú tanulmányokra vonatkozó tilalmakat feloldották és az 1867–68-as egyenjogúsítás szélesre tárja a kapukat a szabad pályákon, az ő leszármazottaik töltik föl a zsidó egyetemisták sorait, és belőlük rekrutálódik majd a zsidó értelmiségi elit is.

A zsidó bevándorlás harmadik hullámát azok a zsidóellenes kitörések indították el, amelyek 1648-ban Hmelnickij kozákfelkelését kísérték nyomon. A galíciai lengyel zsidók bevándorlásának újabb lendületet adott Lengyelország 1772. évi első felosztása, amikor a zsidók által sűrűn lakott Galíciát Lengyelországtól a Habsburg Birodalomhoz csatolták. Nagyon sokan azért menekültek Magyarországra, hogy megszabaduljanak az elnyomástól és az elviselhetetlen nyomortól, amelyben szülőföldjükön sínylődtek. A gazdasági életnek szinte minden ágából kirekesztve, csaknem kizárólag pálinkafőzésből tudták úgy-ahogy fenntartani magukat. Magyarországnak a Galíciával határos északi-északkeleti területén telepedtek le. Koldusszegényen érkeztek, s zömük szegény is maradt egészen a Holocaustig; a magyarországi zsidóság legalsó szintjére szorulva éltek. Abból éltek, hogy szeszt főztek, bort mértek ki, házalókként járták a falvakat, vagy fizikai munkásnak szegődtek el. A zsidó proletariátus legnagyobb része soraikból rekrutálódott.

A galíciai lengyel bevándorlók közül sokan a hászidizmus hívei voltak, annak az új vallási-lelki mozgalomnak, amely a merev, tekintélyelvi rabbinizmus ellen intézett kihívást. Eltérőleg a közösség iránt érzéketlen, hüvös barokk szellemiségtől, a hászidizmus azt hirdette, hogy a zsidóknak bensőséges kapcsolatban kell lenniük Istennel. Új istenképzetet alakítottak ki, és egy ehhez kapcsolódó sajátos életformát, amely egyebek között öltözködésükben, szokásaikban, folklórukban és rítusaikban is kifejezésre jutott, s mindez együtt egyfajta eksztatikus szabadság érzületével töltötte el őket, felszabadultnak érezték magukat vezetőik tekintélyuralma és spirituálisan a szegénység nyomasztó súlya alól. Széles körben terjesztették a jiddis nyelv használatát, és ösztönzőleg hatottak a zsidó nemzet-tudat erősödésére. Ellenálltak a beolvadás és alkalmazkodás minden kísértésének, s köreikből került ki a magyar cionizmus legtöbb alapítója és vezetője. Családjaik sokkal népesebbek voltak, mint általában a dunántúli és alföldi középosztálybeli zsidóké. A 20. században gyermekeik úgy iparkodtak kiszabadulni nyomorúságos életkörülményeik örölmalmából,

hogyan a városok és a főváros felé gravitáltak. Voltak közöttük, akik engedtek az elvilágiasodás csábításának, egy részük sikeresen elsajátította a középosztálybeli erényeket, mások, akik kevésbé voltak szerencsések, sok értelmiségihez hasonlóan, a baloldal ügyével azonosultak. Megint mások öröklött zsidótudatukat politikai tevékenységig fejlesztették, és a cionizmus különböző színárnyalatú irányzatainak megalapítóivá váltak.

A magyarországi zsidóság három rétegét földrajzilag egy idő után már nem lehetett megkülönböztetni. A Holocaust idején egymással teljesen összekeveredve éltek az ország minden részén. De azért Budapesten, az Alföldön és a Dunántúlon mégis érződött az osztrák-német, illetve a cseh-morva származású elemek dominanciája. Túlnyomó részben asszimilálódtak, a neológiához kapcsolódtak, jellegük, mentalitásuk, osztályattitűdjük tipikusan középosztálybeli: hazafias „izraelita vallású magyarok”. Az ország északkeleti vidékein élő zsidók jó része irigységgel vegyes megvetéssel tekint rájuk. Magukat pontosan olyanoknak látják, mint az ország konzervatív-arisztokrata vezetői a német megszállásig. „Magyarosodott” zsidóknak tartják magukat, és nyomatékkal hangsúlyozzák, hogy nem olyanok, mint a keleti zsidók, akik a két háború közötti időszakban a Csehszlovákiához és Romániához elcsatolt északkeleti területeken éltek.

Az „elnyugatiasodott” zsidósággal ellentétben a kárpátaljai és kisebb mértékig az erdélyi zsidók nem engedtek a reform és a beilleszkedés kísértésének. A kárpátaljai zsidók jobbára jiddisül beszéltek, és ragaszkodtak ortodox hitelveikhez.

Az ellenállást Kárpátalján az asszimilációval szemben világosan kiolvashatjuk azokból a statisztikákból, amelyek a vegyes házasságokat tüntették fel Csehszlovákia különböző részein a második világháború előtt. Csehországban a zsidó férfiak 30%-a vett feleségül nem zsidó nőt, Morvaországban 19%-uk, Szlovákiában azonban már csupán 5%, Kárpátalján mindössze 0,4%. A zsidó nőknek Csehországban 26%-a ment férjhez nem zsidó férfihoz, Morvaországban a 16,6%-uk, Szlovákiában már csak 4,8%, Kárpátalján pedig 0,9%.¹⁷

Ezen a területen a tömegeknek erősebb a zsidótudatuk, a helyi vezetés is határozottabb és a cionizmus nagyobb befolyását mutatja, mint Prágában vagy Budapesten, ahol alapjában kevésbé demokratikus és asszimilációs orientációjú országos vezetés működött. A kárpátaljai zsidóság zöme, akárcsak azok, akik a szomszédos Lengyelországban, Galíciában éltek, makacsul ragaszkodott a régi vágású ortodoxiájához és a hászidizmushoz. Az 1930-as népszámláláskor 92,6%-uk zsidó nemzetiségűnek vallotta magát, és csak 5,9% magyarnak.¹⁸

Erdélyben sajátos helyzet alakult ki, nemcsak e terület történelmi sajátosságai folytán, de azért is, hogy a zsidóságnak itt másféle volt a

háttere és mások a hagyományai. Vallási szempontból az erdélyi zsidók zöme ortodox volt, bár legszámosabb hitközségeikben hászid közösségek is működtek, főként Erdély északi, északkeleti részén, így Szatmárnémetiben és Máramarosszigeten, melyek a hászidizmus híres központjaivá váltak. Az erdélyi zsidók jobbra magyarul beszéltek, és kultúrájuk is magyar volt. Északon és a hithű ortodox közösségekben használták a jiddist is, elvértve akár kizárólagosan. Beszterce-Naszód és Máramaros vármegyében, aztán a román ajkú településeken a zsidók románul is tudtak, de nem ez volt az anyanyelvük, a románt csak második vagy harmadik nyelvként beszélték. A zsidó értelmiség és középosztály csaknem kizárólag magyarul beszélt. Még aki közülük a két háború közötti időszakban román iskolába járt, az is a magyar nyelvet használta odahaza és a mindennapi életben.

Kulturális és politikai életük szintén magyar jellegű. A zsidó sajtó magyarul íródott, a tudományos és kulturális tevékenység szintén magyar nyelven folyt¹⁹, a zsidó hírlapírók, zsidó művészek és írók jelentősen járultak hozzá az általános magyar kultúra fejlődéséhez és felvirágoztatásához.²⁰

Az erdélyi zsidóság kultúrájának és nyelvhasználatának magyar jellege sok összeütközésnek lett forrása, a bukaresti román és zsidó vezetés részéről egyaránt rosszallást kiváltva. A sors iróniája, hogy a zsidók sorsa a magyarok alatt mégis sokkal rosszabbá vált, mint a románok alatt. 1940 augusztusában a második bécsi döntés Észak-Erdélyt visszaadta Magyarországnak, de a magyar uralom az ottani zsidók számára az auschwitzi megsemmisítőtáborban végződött. Akik viszont továbbra is a Románia fennhatósága alatt megmaradt Dél-Erdélyben éltek, csaknem sértetlenül éltek túl a vést. (Az erdélyi zsidóság politikai és társadalmi-gazdasági jellegzetességeit részletesen tárgyalom az 5. fejezetben.)

Hitközségek és közösségi szervezetek

A Holocaustot megelőző években a magyarországi zsidóság jól fejlett vallási, iskoláztatási, egészségügyi és jóléti intézményhálózattal rendelkezett. Ezeket a hitközségek szervezték és működtették. Az 1868–69-ben²¹ tartott egyesítő kongresszus sikertelensége folytán a magyarországi zsidóság háromféle típusú hitközségekbe szerveződött:

1. A *neológ* (vagy másként reform, illetve kongresszusi) hitközségekbe azok tömörültek, akik modern, haladó és újító szellemű felekezeti gyakorlatot folytattak. A Pesti Izraelita Hitközség volt ennek a típusnak a prototípusa. A neológ közösségekbe azok léptek, akik eltávolodtak a judaizmus hagyományos ortodox gyakorlatától, egyszóval zömmel a magyarországi

zsidóság beolvadni kész elmei. Zsinagógaikban kórust alkalmaztak és orgonáltak, temetőikben engedélyezték a díszes sírokat, és a vallási előírások bizonyos etikai és esztétikai vonatkozásait hangsúlyozták. Az *almemart*, azaz a szószéket a folyóvíz elé helyezték, istentiszteleteiket általában magyar nyelven tartották. Nagy gondot fordítottak arra, hogy a zsinagóga épülete kívül és belül megfelelő legyen, hiszen sokuk számára az imaház volt az egyetlen kapocs, ami a judaizmushoz kapcsolta őket. Közösségeiknek csaknem minden esetben világi ember volt a vezetője. Az országos vezetőségben főpály neológok voltak túlsúlyban, mint a trianoni Magyarország legtöbb zsidó közösségében.

2. Akik ragaszkodtak a judaizmus hagyományos rítusaihoz és gyakorlatához, azok voltak az *ortodoxok*. Noha hazaszeretetük semmivel nem maradt el a neológokétól, a beolvadást, az asszimilációt elleneztek, és szigorúan betartották a judaizmus előírásait, ezeknek megfelelően rendezték be életüket. Az ortodox hitközségek élén rendszerint rabbi állt. Az idők folyamán kétféle ortodox irányzat kristályosodott ki. Az ország északkeleti részén és az ország szívében az osztrák, a német és a morva bevándoroltak leszármazottai „nyugati” típusú ortodoxiát alakítottak ki, míg a galíciai eredetű zsidóság körében, az ország északkeleti felében és Erdély bizonyos részein „keleti” típusú ortodoxia formálódott ki. A „keleti” hitközségekben a hászidizmus uralkodott. Időközben ez az éles földrajzi elkülönülés elhalványult, és a keleti, északkeleti országrészen is elterjedt mindkét ortodoxia.

3. Akadtak, ha nem is nagy számban, akik sem a neológ, sem az ortodox irányzatról nem akartak hallani. Ők tartoztak a *status quo ante*, vagy egyszerűbben csak a *status quo* vonulathoz.

3.2. TÁBLÁZAT

A NEOLÓG, ORTODOX ÉS STATUS QUO HITKÖZSÉGEK SZÁMA A TRIANONI MAGYARORSZÁGON 1930-BAN ÉS 1935-BEN

	Ortodox hitközség		Neológ hitközség		Status quo hitközség		Összesen	
	önálló	fiók	önálló	fiók	önálló	fiók	önálló	fiók
1930	136	300	96	123	24	30	256	453
1935	149	321	104	131	14	13	267	465

FORRÁS: Zsidó Világkongresszus, No. 8–9. 1948. április 1., 10. o.

Budapesten, a trianoni Magyarországon és kivált a nyugati országrészben virágzásnak indultak a neológ hitközségek. Az ortodoxok szilár-

dan tartották pozícióikat Északkeleten és Keleten. A két irányzathoz tartozó hitközségek összlétszáma nem volt állandó, a zsidó népesség mobilitásától függött, de a neológ-ortodox zsidók aránya alig változott.

A 3.2. táblázat elénk tárja, hogy 1930-ban a hitközségek 61,5%-a volt ortodox, 30,7% neológ és 7,8% ún. status quo. 1935-re ez utóbbiak hányada 3,8%-ra esett vissza, de az ortodoxok és neológok arányszáma nem változott. Viszont a tényleges lélekszám szempontjából az arány megfordult. 1930-ban 292 155-en voltak a neológok (65,5%), 130 039-en az ortodoxok (29,2%) és a status quo irányzathoz 22 373-an tartoztak (5,3%). A neológoknak kb. 65%-a a budapesti négy legnagyobb hitközség között oszlott meg. Ha leszámítjuk a fővárosi zsidókat, a zsidóság 49%-a ortodox volt, 46%-a neológ és 5% status quo. Megint csak figyelmen kívül hagyva Budapestet, egy-egy neológ hitközséghez átlagosan 470 tag tartozott, az ortodoxokhoz 270 és a status quo típusúakhoz 415. A legnagyobb, leggazdagabb és a legbefolyásosabb valamennyi közül a neológ Pesti Izraelita Hitközség, amely 1800-ban alakult.²²

Elméletileg minden egyes hitközség valamely központi szervezethez kapcsolódott és annak irányítása alatt működött. A neológ hitközségek központi szerve a MIOI, azaz a Magyar Izraeliták Országos Irodája volt, mely szorosan együttműködött a Magyar Izraeliták Országos Tanácsával. Mindkettőt a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, Stern Samu vezette. Stern sikeres üzletember volt, a magyar királyi udvari tanácsosi cím birtokosa, és egészen kitűnő kapcsolatok fűzték a magyar társadalom arisztokratikonzervatív köreihez. Az ország német megszállásakor a Zsidó Tanács elnöke lett (lásd a 14. fejezetet).

A MIOI-ban Stern segítségével volt a két alelnök, dr. Pap Róbert Szegedről és a budapesti Alapi Béla. Az ügyvezető titkári feladatkört dr. Bakonyi László látta el. A MIOI ügyeit egy szűkebb bizottság irányította, melynek Alapi alelnök állt az élén, és beletartoztak a nyolc állandó és két ideiglenes községkerület vezetői, továbbá 19 választott tag és három (Bakonyi, Csergő Hugó, Polgár György) központi tisztviselő.²³

Az ortodox hitközségeket a MAOIH, azaz a Magyarországi Autonóm Ortodox Izraelita Hitfelekezet Központi Irodája fogta össze, élen Kahan-Frankl Samuval. Jogtanácsosa dr. Reiner Imre volt. Százfős képviselőtestület irányította, benne 40 rabbi és 60 világi személy. Végrehajtó bizottságában 10-15 világi személy és 5 rabbi foglalt helyet. A MAOIH-ban a vidéki hitközségek voltak a hangadók, s ezt a helyzetet pontosan tükrözte az a tény, hogy a vezető testületekben egyetlen budapesti rabbi sem kapott helyet.

A status quo hitközségeket a Magyarországi Statusquo Ante Izraelita

Hitközségek Országos Szövetsége fogta össze, élén a debreceni Ungár Jenővel és a nyíregyházi Bernstein Bélával.²⁴

A megosztottság következtében számtalan helyen legalább kétféle, ha nem háromféle hitközségbe szerveződtek az ott élő zsidók. Főleg a városokat jellemezte ilyen helyzet, ahol viszonylag nagy számban települtek meg és laktak zsidók. Az eltérő típusú hitközségek között vallási és doktrinális tekintetben éles eltérések voltak, és alkalmasint politikai kérdésekben sem egyeztek, sőt szembe is kerültek egymással, ettől eltekintve azonban rendszerint jó volt az együttműködés mind a kommunális, mind pedig a helyi jóléti intézmények működtetésében. Ez utóbbiaknak különösen megnőtt a fontossága a harmincas években, amikor a gazdaságban a válság nagy nehézségeket okozott, és szaporodtak a zsidókat sújtó hatósági intézkedések. 1938-ig bezárólag a jóléti rendszer jobbára helyi szinten szerveződött, minden hitközség saját maga igyekezett anyagi erőforrásaihoz mérten a rászorulóknak segítségére lenni.

Amikor az Anschluss után megindult a német és osztrák zsidók menekülése, a segélyezés központosítási folyamata is felgyorsult. A tendenciát tovább erősítette az 1938 májusában elfogadott magyarországi első zsidótörvény (lásd a 4. fejezetet). A Pesti Izraelita Hitközség kebelén belül menekültügyi osztály alakult, ez viselte gondját a menekülteknek és nyújtott támogatást azoknak a magyarországi zsidóknak, akik úgy döntöttek, hogy kivándorolnak. 1938 novemberében Csehszlovákiától visszacsatolták a Felvidéket, ahol viszonylag jelentős számban éltek szegény sorsú zsidók, de az ő felkarolásuk már meghaladta a pesti hitközség anyagi lehetőségeit. Ekkor az amerikai Joint, teljes nevén American Joint Distribution Committee (AJDC) indította meg segélyezési tevékenységét Magyarországon. A Joint vezérkara jól látta, hogy a nácizmus hullámai feltornyosulóban vannak, és Magyarországon kiéleződik az antiszemitizmus, ezért magára vállalta a kezdeményezést, hogy a neológok, ortodoxok, status quo hitközségi szervezetek által külön működtetett jótékonyági intézményeket közös fedél alá hozza. Így jött létre a Joint ösztönzésére 1938 decemberében a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája, a MIPI. 1939 elején ugyancsak a Joint kérésére a Magyar Cionista Szövetség is csatlakozott a MIPI-hez.²⁵ Az amerikai szervezet havi 25 000 dollár támogatásban részesítette a MIPI-t, s ezt három egyenlő részben kellett a három nagy hitközségi irányzat rendelkezésére bocsátani.²⁶ Stern Samu és a Pesti Izraelita Hitközség főtítkára, Eppler Sándor, a Teleki-kormány beleegyezésével, 1939 júniusában Párizsban és Londonban tett látogatást. Találkoztak a nemzetközi zsidó jótékonyági szervezet képviselőivel, ahol a jelzett megállapodás született.²⁷

A Joint ösztönzésére megszületett az OMZSA, az Országos Magyar

Zsidó Segítő Akció, hogy széles körű gyűjtést indítson. A szervezőbizottság élén Ribáry Géza állt, s ő lett az OMZSA első vezetője is. 1939 őszén indult az első gyűjtés, miután az egész kezdeményezést jóindulattal kezelő Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztertől a szükséges jóváhagyást megkapták. Az OMZSA igyekezett előteremteni a MIPI növekvő feladataihoz szükséges összegeket.²⁸ A pénznek kb. a felét a Pesti Izraelita Hitközség tagjai adták össze.²⁹

1939 májusában született meg a második zsidótörvény, s ezzel tovább romlott a zsidóság jogi és gazdasági helyzete. 1939–40-ben visszacsatolták Kárpátalját és Észak-Erdélyt (lásd az 5. fejezetet), s ennek következtében még inkább felduzzadt a szegény sorsú zsidók száma. Tetézte a MIPI kötelezettségeit az is, hogy Lengyelországból és Szlovákiából a kegyetlen zsidóellenes rendelkezések miatt tömegesen menekültek az érintettek Magyarországra. Ahogy nőttek a teendők, úgy kellett újabb és újabb szerkezeti és működési módosításokat végrehajtani mind a MIPI-ben, mind pedig az OMZSA-ban.³⁰

Évről évre emelkedett azoknak a zsidóknak a száma, akik Magyarországon próbáltak menedéket találni. 1943 novemberében már kb. 15 000-re rúgott a számuk. Sokat közülük internálótáborokban helyeztek el, amelyeket a MIPI tartott fenn. Magyar zsidókat is őriztek ezekben a táborokban, olyanokat, akik nem tudták igazolni magyar állampolgárságukat, vagy akiket a zsidótörvények, állambiztonsági rendelkezések alapján politikai vagy gazdasági vétségek elkövetésében marasztaltak el.³¹

A háború folyamán a MIPI szervezeti felépítése egyre nagyobb mértékig a szakosodás irányában változott meg. 1943–44-ben jogügyi, menekültügyi, kivándorlási osztályok alakultak, közkönyhákat működtettek, és sok más egyéb segélyezési feladatkört láttak el.³²

A légkör a kiéleződő antiszemitizmus következtében ugyan romlott, az OMZSA és a MIPI azonban jórészt zaklatásmentesen végezhette a dolgát, a magyarországi hatóságok nem gátolták tevékenységüket, sőt kifejezetten jó néven vették, hogy a lakosság számottevő részének anyagi gondjait maguk a zsidók vették a vállukra. Keresztes-Fischer évente felhatalmazta az OMZSA-t, hogy pénzt gyűjtsön, a KEOKH és a belügyminisztérium más illetékes szervei lehetővé tették, hogy a menekültek, a hontalanok és az internáltak segélyekben részesüljenek. A Magyar Nemzeti Bank hozzájárult ahhoz, hogy a Jointtól érkező dollárösszegek egy részét a zsidó szervezetek részben a kivándorlás megkönnyítésére, részben pedig a külföldön élő magyar zsidó emigránsok és diákok segélyezésére használják fel.

Amikor a németek megszállták az országot, a MIPI-t és az OMZSA-t

a náci hatóságok utasítására megalakított Zsidó Tanácsnak rendelték alá.³³ A MIPI a Magyarországi Zsidók Szövetségének – így nevezték hivatalosan a Zsidó Tanácsot – szociális osztályává alakult át.³⁴

A MIPI-n és az OMZSA-n kívül a magyar zsidó közösség egész sor oktatási, kulturális, vallásos és szociális jóléti intézményt tartott fenn. Nem egy közülük nemzetközi hírnévnek örvendett, mint például a zsidó tudományok ápolásával foglalkozó nagy hírű *jesivák*. Az említett intézmények, a *jesivák* kivételével, jobbra a nagyobb városokban működtek, elsősorban Budapesten.³⁵ Jó részük 1938 után alakult a zsidótörvények okozta kényszerhelyzet következtében. Az elbocsátott zsidó művészek és zenészek saját szakterületükön kaptak lehetőséget arra, hogy tovább működjenek az 1938-ban létrehozott Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) jóvoltából. Azokat a pedagógusokat, akiket az állami iskolákból kivettek, a zsidó felekezeti iskolák alkalmazták. Ezek az intézmények egészen az ország megszállásáig csaknem háborítatlanul tevékenykedhettek. Az OMIKE előadásokat, hangversenyeket rendezett, színdarabokat mutatott be és operákat vitt színre.³⁶ A hatóságok nem zaklatták őket, s a magyarországi zsidóság majdnem normális légkörben élhette életét, mintegy tudomást sem véve arról, milyen szenvedéseket állnak ki hitsorsosaik a szomszédos országokban.³⁷

A zsidó hadviseltek és kivált a munkaszolgálatosok érdekeinek képviselőjét az Országos Izraelita Irodák Hadviseltek Bizottsága látta el.³⁸

A magyarországi zsidóságban alig pislákol a zsidó nemzeti tudat. Van abban egy nagy adag ironia, hogy az a közösség, amely a modern cionizmus legnagyobb alakjait, Theodor Herzlt és Max Nordaut adta, ennyire határozottan ellenezte a zsidó nemzet eszméjét. A neológok és az ortodoxok, mindegyik a maga indítékai alapján, de egyformán elvetették a cionizmust, és tagadták, hogy az évezredek zsidókérdésre ez kínálna a megoldást. A különféle cionista szervezeteknek alig akadtak követőik, és akik csatlakoztak hozzájuk, jobbra olyan, mindkét nembeli fiatalok voltak, akik kiábrándultak a hivatalos zsidó vezetők politikájából. Legtöbben a magyarországi zsidóság alsóbb rétegeiből jöttek. A fiatal zsidó értelmiségiek zömmel főként *galutcionisták* voltak, vagyis olyanok, akik nem is igazán akartak kivándorolni. A Magyar Cionista Szövetség vezetőinek a dolgot megnehezítette, hogy szembe kellett nézniük mind a kormány, mind a zsidó vezetők ellenkezésével. Odaadó és iskolázott emberek voltak, de sem a héber nyelvet, sem a történelmet nem nagyon ismerték. Főleg azokra vonatkozott ez, akik a trianoni Magyarországon éltek. Velük ellentétben, az 1938 és 1941 között visszacsatolt területeken az ottani zsidó közösségek vezetőiben sokkal kikristályosodottabb zsidó nemzeti tudat dolgozott. Tőlük indult ki az a lendület, amely a háború idején új életre

keltette a cionista mozgalmat. Nagy vívmányuknak tekinthető, hogy létrehozták segélyező- és mentőbizottságukat, amely sokezernyi zsidó menekültet támogatott Magyarországon, a német megszállás idején pedig zsidómentő akciók egész sorát szervezte.³⁹

A Magyar Cionista Szövetség munkájához a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége nyújtott segédkezet. A Pro Palesztina Szövetség a zsidó kivándorlást úgy támogatta, hogy ennek anyagi fedezetét iparkodott biztosítani a Keren Hajeszod, illetve a Keren Kajemet nevű alapítványok révén, amelyek rendszeresen folytattak gyűjtéseket.⁴⁰

Bármilyen fogyatékoságai voltak is a magyarországi cionista vezetőknek, magatartásuk a háború alatt sokkal pozitívabb volt, mint a magyarországi zsidók hivatalos vezetőié.

A magyarországi zsidóság vezetői

A magyarországi zsidóságnak, akárcsak a többi hivatalosan elismert vallásfelekezetnek, olyan vezetői voltak, akik tekintélyt élveztek híveik körében. Hatáskörük jellegét és korlátait megszabta, hogy irányító tevékenységüket a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága alatt végezték. A minisztériumban a vallásügyi főcsoport-hoz tartoztak a felekezeti ügyek. A zsidók esetében közvetlen ellenőrzést gyakorolt a MIOI és a MAOIH fölött csakúgy, mint a MAOIH Központi Irodája és az ország nyolc legnagyobb hitközsége fölött.⁴¹ Hasonlóképpen a közösség két legfontosabb tanintézete, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet és az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet⁴² is a főcsoport közvetlen fennhatósága alatt állt.

A neológ és az ortodox közösségek vezetői szembeszökően eltértek egymástól. A neológ hitközségeket jobbra világiak irányították, a rabbikat szinte kizárólag vallási, szellemi feladatok ellátására korlátozták, az ortodoxiát viszont csaknem kivétel nélkül rabbik vezették. Ez a különbség jórészt abból fakadt, hogy a két irányzat más történelmi pályát futott be, és hogy a 19. század hatvanas évtizede óta harcban álltak egymással. A neológok részint azért részesítették előnyben a világi vezetőket, mert reformpártiak voltak, de talán még inkább azért, hogy ily módon is elvegyék az élet az ortodoxokkal szembeni ellentéteknek, hogy csökkentsék a hitbéli feszültségek és viták hevét. Az egyedüli kivételnek a szegedi Löw Immánuel számított. Neves bibliaszakértő volt, egyidejűleg a helyi hitközség egyik vezetője és a központi neológ vezetőtestület tagja, s egyike a zsidóság köréből kikerült két felsőházi tagnak.

A német megszállásig viszonylag normális kerékvágásban haladt a zsidó közösségek élete, és a vezetés megfelelően végezte munkáját. A

vallásos, egészségügyi, oktatási és jóléti intézményhálózat nemcsak a honi zsidóságot szolgálta, de a Magyarországra menekültek ezreit is (lásd a továbbiakban). Amde a vezetés elkövetett egy súlyos mulasztást, nem készült föl olyasfajta katasztrófa lehetőségére, mint ami a szomszédos országok zsidóságára lesújtott. A közvetlen felelősség ezért a magyarországi zsidóság vezetőit terheli. A magyar zsidó vezetők a legtöbb európai ország zsidó vezetőivel ellentétben pontosan tudták, milyen sorsot szánt a náci Németország a zsidóknak. Tisztában voltak a „végleges megoldás” jelentésével, még mielőtt annak végrehajtása Magyarországon is megkezdődött (lásd a 23. fejezetet).

Sok és különböző oka volt annak, hogy nem készültek föl arra, ami jött, és hogy nem tették meg a szükséges elővigyázatossági intézkedéseket. Említsük meg közülük azt, hogy a különböző irányzatú hitközségek képteleneknek bizonyultak régi keletű és szemlátomást áthidalhatatlan ellentéteiket félretenni, és nem tudtak egységesen fellépni. A zsidóság szervezésében és irányításában nem sikerült a demokratikus elveket meghonosítani, s főleg a központi irányító testületekben nem érvényesült a demokrácia. Ne feledjük azt sem, hogy a magyarországi zsidó vezetés közönyösen szemlélte a náci gépezetben felmorzsoló európai zsidók tragédiáját, és vakhittel bízott abban, hogy őket nem söpri el a Holocaust.

Amikor a németek megszállták az országot, a zsidó közösségek összeütközésben állottak egymással, nem voltak egységesek, ez az alaphelyzet semmit sem változott 1868 óta. Akkor kísérelték meg először és utoljára, hogy túltegyék magukat politikai és vallási ellentéteiken. Az 1919–20-as fehérterror elültével megfakultak ugyan azok az illúziók, hogy a liberalizmus „aranykora” ismét visszatér, mégsem próbálkoztak azzal, hogy a három irányzat és a gyenge cionista szervezet között békességet teremtsenek.

Magát a cionista mozgalmat is belső ellentétek tépázták, négy nagy „párt” – az általános jellegű Klal, a vallásos beállítottságú Mizrahi, a szocialista irányzatú Hásómér Hácáir és a munkásegységet hirdető Ichud, amely később a Mapai nevet vette föl – vetélkedett az elsőségért. Ádáz belső harcok dúltak a Vaada (lásd a továbbiakban) és a Krausz Miklós (Moshe) vezette Palesztina Hivatal között. A két „bevett” cionista szervezet gyakran tűzött össze a nagyobb aktivitást követelő Haluc csoporttal, melyben fiatal lengyel és szlovák menekült cionista vezetők adták meg az alaphangot. Ideológiai és nemzedéki különbségek is feszültek köztük.

A magyarországi zsidóságot sokféle törésvonal szabdalta. A vallási gyakorlat tartalmát és formáit illetően a három irányzat, a neológ, az ortodox és a status quo éppen eleget pörlekedett egymással, de politikailag

szemben álltak az asszimiláltak és a cionisták is. Mindezt tetézte, hogy a jómódú és szegény zsidók eltérő érdekei is ütköztek, s ezenkívül a nagy és többé-kevésbé önálló hitközségek között is élénk rivalizálás folyt. A hitközségi vezetők között sok volt a féltékenység, az ellenségeskedés, és sokszor saját szűk hitközségi szempontjaikat helyezték a zsidóság összérdekei fölé.

Ha az ismert amerikai politológusnak, Carl J. Friedrichnek vezetési-polológiai terminusait alkalmazzuk, akkor azt kell mondani, hogy a magyarországi zsidók közösségét irányító vezetők a „fenntartó” és „megóvó”, nem pedig a „kezdeményező” típusba tartoztak. Nemigen fogtak bele olyasmibe, vagy csak egészen kivételes esetben, ami a kialakult értékrend kereteit túllépte volna. Elkötelezték magukat a tradicionális konzervatív-arisztokrata rendszer értéknormái és elvei mellett, meggyőződéssel vallották, hogy a zsidóság érdekei szétválaszthatatlanul össze vannak növe a magyarsagéival. Meg sem fordult a fejükben, hogy a zsidóság érdekében önálló politikai eszközöket kellene alkalmazniuk. Büszkén vallották magukat zsidó vallású magyaroknak. Zömmel gazdag emberek voltak, hazafias érzület töltötte el őket és nagy általánosságban konzervatív nézeteket vallottak, s abban látták hivatásukat, hogy a kormányzati intenciókat tiszteletben tartva, a magyar társadalom uralkodó értéknormáival, érdekeivel és meggyőződésével azonosítva magukat, a fennálló rend fenntartásában működjenek közre. Ugyanakkor mindent megtettek, ami erejükből telt, hogy a zsidóság alapvető érdekeit védelmezzék, s elvárták, hogy cserébe a közösség értsen egyet velük, mi több, önként kövesse őket. Tekintélyüket legitimnek minősíthetjük, mert a három Max Weber-i ismérv közül kettő jellemző volt rájuk: az egyik, hogy noha nem demokratikusan vezettek és a vezetés nem eseménytörténeti folyamatban került a kezükbe, de a hagyomány szentesítette vezetésüket, a másik pedig az, hogy vezetésüket a kormányzati és közösségi felhatalmazás jóvoltából a legalitás aurája övezte. Hiányzott azonban a harmadik ismérv, a karizma tudniillik, vagyis nem volt köztük egy sem, aki kivételes személyi képességével bárkire is a legcsekélyebb vonzerőt gyakorolta volna. Ezek a vezetők odaadóan szolgálták a zsidó közösség jólétét és emelkedését, de sem inspirációt, sem szellemi erőt nem sugároztak magukból.

A központi szervezeteket és intézményeket éppúgy, akár csak a hitközségeket, nem szervezték és nem is vezették demokratikusan. A szavazati jogot vagyoni helyzethez és bizonyos egyéb kvalifikációkhoz kötötték, így azután nem meglepő, hogy gyakorlatilag csaknem valamennyi hitközségben a vagyonosok köréből kerültek ki a vezetők. Olyan értelmiségiek is szerephez jutottak, akik az adott helyen, az illető városban tevékeny szerepet vittek a szellemi vagy politikai életben. A trianoni Magyarország te-

rületén a vezetők rendszerint jó hazafiak, cionistaellenesek és az asszimiláció hívei voltak. S mivel a közösség kiválóságainak számítottak, rutinszerűen jelölték és simán meg is választották őket. Nagyon sokat tettek hitsorsosaik érdekében, anélkül hogy a hitközséghez tartozó kis zsidókkal bensőséges kapcsolatba kerültek volna.

A neológia és ortodoxia központi szervezeteinek, valamint a budapesti intézményeknek a vezetőségeiben jobbra olyan emberek ültek, akik a felső középosztályból vagy a nemesség alsóbb rétegeiből jöttek.⁴³ Különösen jellemző volt ez a fajta társadalmi háttér az ország legnagyobb zsidó közösségének, a Pesti Izraelita Hitközség vezetőinek az esetében. A 19 tagú vezetőtestületet ügyvédek, gyárosok, országgyűlési képviselők, bankárok alkották. Tízen közülük méltóságos urak voltak, és egynek a kegyelmes cím járt. A hitközségi tagság túlnyomórészt kisvállalkozókból, iparosokból, tisztviselőkből állt, de közülük egy sem volt tagja a vezetőségnek.⁴⁴ Nem volt másként a nagyobb vidéki hitközségekben sem. A zsidó vezetők, osztályhelyzetükhöz és társadalmi rangjukhoz híven, mind politikailag, mind szociális és gazdasági kérdésekben konzervatív nézeteket vallottak, s keresztény honfitársaikhoz hasonlóan a nacionalista, irredenta törekvéseket támogatták. Feltűnően hiányoztak a vezetőségből az olyan, teljességgel asszimilálódott zsidó üzletemberek és gyárosok, mint például Goldberger Leó vagy Weiss Alfonz báró, nem is szólva az olyan kikeresztelkedett iparmágnásokról, mint Chorin Ferenc. Nem vonzotta vagy éppenséggel kizárta magából ez a kör a kiemelkedő zsidó művészeket, intellektueket, cionistákat.⁴⁵ És persze feltűnően hiányoztak – összhangban az akkoriban mindenütt másutt is érvényesülő úzussal – a nők és a fiatalok is.

Magas erkölcsi elvek vezérelték az országos vezetőket, és igyekeztek előmozdítani a zsidó közösség vallási és társadalmi jólétét, működésüket azonban a formalizmus és a jogkövetés jellemezte, az a törekvés, hogy a dzsentri viselkedésmintát kövessék. Eltérőleg a román nemzeti tudatú zsidó vezetőkötől, a magyarországiak a zsidó érdekek előmozdításában és védelmében szívesen léptek a politika színterére lépni, és egyforma heveséssel szálltak szembe a cionistákkal és egy magyar zsidó párt szószólóival. Röviddel az első zsidótörvény meghozatala után a magyarországi zsidó vezetés álláspontját Stern abban öszegezte, hogy „Magyarországon nincs önálló zsidó párt és nem is lesz... mert a zsidók zsidó vallású magyar állampolgárok akarnak maradni”⁴⁶. Így a két háború közötti időszakban a zsidó vezetők az egyre hűsbavágóbb zsidóellenes intézkedésekre apologetikával válaszoltak. A magyar nemzet iránti hűségüktől és a dzsentriarisztokrata vezető körökhöz fűződő kapcsolataiktól nem hagyták magukat eltántorítani. A vezetők előző nemzedéke az első világháború után

Magyarország területi integritásáért szállt síkra, a náci korszakbeli vezetők korosztálya hazafias alapra helyezkedett a zsidókérdést illetően. Következésként elutasították azt a gondolatot, hogy a kérdést politikailag közelítsék meg, és nem kívánták felébreszteni, még kevésbé erősíteni a nemzeti tudatot a zsidó tömegekben. Nyílt zsidópártiságuk csorbította volna állampolgári lojalitásukat.

A magyarországi zsidó vezetésnek a történelemről kialakított nézeteit és teológiai felfogását a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet 1919. január 13-i állásfoglalása határozta meg. Az intézet, amely a neológ Pesti Izraelita Hitközség égisze alatt működött, ebben az állásfoglalásban leszögezte:

A zsidóság már kétezer év óta csak vallás és nem nemzet, vagy nemzetiség. Ezen az ősi vallási állásponton volt az Országos Rabbiképző Intézet, és ezen az állásponton van ma is. Azt vallottuk és azt valljuk, hogy a magyar zsidóság a magyar nemzet szerves része, az volt és az marad. A magyar zsidók vallásuk érintetlensége mellett a magyar nemzet fiai. Ebben a szellemben fogjuk munkánkat a felekezet és az ország javára folytatni.⁴⁷

Így tehát, miközben a nemzetiszocialista mozgalom egyre nagyobb erőre kapott Németországban, az európai földrészen pedig terjedt az antiszemita uszítás dudvája, a magyarországi zsidó vezetés nem fújt riadót, és nem nyitotta fel a tömegek szemét, hogy lássa a közelítő vészt, ehelyett továbbra is a fellegekben járt. A zsidókérdést úgy ítélték meg, mintha az az egész nemzetet érintő jogi és alkotmányos kérdés lett volna. A liberális demokrácia eszméinek bűvkörében éltek, és a zsidóellenes lépéseket a szabadság és az emberi jogokat szavatoló alkotmányos előírások megsértésének tekintették, és úgy minősítették, hogy azok kinek-kinek a vallásától függetlenül, általános emberi érdekekkel ellentétesek. Nem mulasztottak el egyetlen alkalmat sem, hogy látványosan hitet tegyenek ama meggyőződésük mellett, mely szerint „a zsidóság sorsa egy az egész magyar nemzetével”. Pregnánsan jutott kifejezésre ez a beállítottság a Pesti Izraelita Hitközség 1932-ben közzétett „ünnepélyes nyilatkozatában”, a következőképpen:

A mi utunk magyarságunknak és zsidóságunknak elválhatatlanul egybeforrott útja. Ez a föld, a magyar föld: a mi hazánk. Verejtéssel és vérrel öntöttük ezt a földet, és a mi hasznos munkánk csíráztatta ki számunkra a jogegyenlőségnek áldásos gyümölcseit. Átmeneti idők viharai megrázkódtathatják, megtéphetik a magyar jogegyenlőség fájának ágait, de magát a fát ki nem dönthetik, mert a magyar jogegyenlőségnek fája a magyar alkotmányban gyökerezik. Átmenetileg megnyírható az idők viharai a mi jogainkat, de mi a mi jogainkat magunk fel nem adjuk, mi törhetetlenül ragaszkodunk a mi magyarságunkhoz. Itt porladnak őseink megszentelt hamvai, ide fűz bennünket múltunk és jelenünk, és egyek vagyunk e haza minden polgárával magyar nemzetünk boldogabb, szebb jövőjének kiküzdésében.⁴⁸

A meggyőződéses magyar nacionalistákhoz hasonlóan a magyarországi zsidó vezetők is hajlamosak voltak a hazaszeretetet isten szeretetével azonosítani. A magyarországi zsidó közösség egyik vezető személyisége így adott ennek az érzésnek hangot a harmincas évek végén:

Könnyű a hazát szeretni akkor és könnyű a hazát szeretni annak, amikor a haza dicsőséget, boldogságot ad annak, aki szereti; de a hazát szeretni kell akkor is, ha a haza nem árasztja reánk szeretetének teljességét. Istent imádni kell akkor is, ha Isten porba sújt, és mi imádjuk egy Istenünket, imádjuk, ha jutalmaz vagy büntet. Imádjuk akkor is, ha szeretetével tőlünk elfordulni látszik, és imádjuk a mi földi Istenünket: a hazát, bármilyen legyen is sorsunk ebben a hazában.⁴⁹

A magyarországi zsidó vezetők a múlt szemüvegén keresztül és nem az adott helyzet szemszögéből nézték a magyar és az általános zsidó történelmet. Az egyenjogúsítás óta, de talán már előbb is határozottan zavarta őket, ha zsidóságukat emlegették. Fő gondjuknak azt tekintették, hogy a zsidó közösséget ne érje bántódás, és felemelkedésének ne legyenek akadályai, s állandó nyugtalansággal töltötte el őket, hogy a kettős lojalitás vádját süthetik rájuk. Azzal próbálták kivédeni az esetleges vádak, hogy a feltétlen hazafiasság álláspontjára helyezkedtek. Büszkeséggel töltötték el őket azok az eredmények, amelyeket az „aranykorban” ért el a magyar zsidóság, s az a cél lebegett a szemük előtt még a kínos zsidóellenes intézkedések bevezetése után is, hogy kivívott jogaikat megóvják, és ha lehetséges, ismét helyreállítsák az érdekközösséget, amely az első világháború előtti időket jellemezte. Ámde e célokat a régi módszerek alkalmazásával kívánták elérni, noha látható volt, hogy ez a fajta viselkedés nem hozza meg a kívánt eredményt, sőt egyenesen ellenük hat. Tapasztalatlanok voltak a kizárólagos zsidó érdekekért folytatandó politikai küzdelmek terén, nem volt bensőséges kapcsolatuk a magyarországi zsidóság tömegeivel, legégetőbb gondjait, lelki világát nem is egészen értették, és ennél fogva képviselni sem tudták kellőképpen. Elhessentették maguktól a világ zsidóságának gyötrelmeit, s amikor a német megszállás bekövetkezett, egyszerűen nem tudták, mitévők legyenek, képtelenek voltak a végzetes idők megkövetelte vezetést biztosítani.⁵⁰

A náci uralom alá került Európa zsidóságának elpusztításával kapcsolatos magyarországi reakciók

A magyarországi zsidó vezetők a két háború közti évtizedekben a zsidóellenes intézkedéseket apologetikusan fogadták, amiben nagy szerepe volt annak, hogy a dolgokat a múlt szemszögéből ítélték meg, s ezen a szemléletmódjukon nem változtattak akkor sem, amikor kitört az ellenségeskedés a Szovjetunióval, és ezzel egy időben kezdetét vette a zsidók tö-

megegyés legyilkolása. A hivatalos magyarországi zsidó vezetők, a világiak és a vallásiak is, még akkor is konokul ragaszkodtak hazafias felfogásukhoz és formális jogi álláspontjukhoz, amikor már javában folyt a Holocaust. Következésképpen elvetették a „zsidó irányvonalat” és a zsidó azonosságtudatot, valamint a kizárólagos zsidó érdekek védelmét összeegyeztethetetlennek minősítették a magyar haza iránt érzett lojalitásukkal. Ezért ellemezték a zsidó nemzeti tudat fejlesztését a tömegek körében. Végeredményben struccpolitikát folytattak, abban bíztak, hogy Magyarország arisztokrata-konzervatív keresztény vezetése, mellyel szoros és kölcsönösen előnyös kapcsolatokat tartottak fenn, megoltalmazza őket, és megkíméli a magyar zsidóságot attól a sorstól, amely a szomszédos országokban hitsorsosaik osztályrésze lett. Fel sem tételezték, hogy a német megszállás legelső áldozata ennek a keresztény vezető rétegnek éppen az a része lesz, amelyet náciellenes érzelmek töltöttek el. A zsidó vezetés gyakorlatilag egészen a deportálások kezdetéig változatlanul hitte, hogy a magyarországi zsidóság, az európai zsidóság nagyobb közösségeitől eltérően, fizikailag akkor is viszonylag sértetlenül kerül majd ki a háborúból, ha gazdaságilag tönkre is megy. Bíztak benne, hogy elkerülhetik a tragédiát, azzal nyugtatgatták, azzal biztatgatták magukat, hogy valamiképpen csak megússzák, és csakugyan, Magyarország a viszonylagos biztonság szigete volt a négy és fél esztendő pusztítás óceánjában. Optimizmust merítettek a szövetséges hatalmak mind nyilvánvalóbb hadi sikereiből, győzelmük távlatából. A szövetségesek partra szálltak Olaszországban, és ettől a pillanattól kezdve már csak idő kérdése volt, hogy mikor kezdődik el a partraszállás az európai földrész nyugati szegélyén. Keleten a szovjet haderő feltartóztathatatlanul közeledett Románia határaihoz.

A magyarországi zsidó vezetők tisztában voltak azzal, hogyan bánnak a nácik a zsidókkal ott, ahol ők az urak. Nem volt ismeretlen előttük a tény, hogy mit műveltek az Einsatzgruppe-különítmények szovjet földön, tudták, mi lett a sorsa annak a 16–18 000 „hontalan zsidónak”, akiket 1941. július–augusztus havában deportáltak Magyarországról. Nemcsak arról volt tudomásuk, hogy valamennyit legyilkolták, de arról is, hogyan pusztítják mintegy futószalagon az Európa különböző országaiból német megsemmisítőtáborokba hurcolt zsidókat (lásd a 23. fejezetet). Ennek ellenére – és ebben állt a korszak egyik legnagyobb tragédiája – nem világosították föl a zsidó tömegeket (más kérdés, hogy azok aligha hittek volna nekik), és nem tettek egyetlen hathatós óvintézkedést sem, amivel Magyarország megszállása idején elháríthatták vagy legalább csökkenthették volna az előre látható katasztrófát. Valóban nagylelkűen siettek a sok ezer menekült segítségére, akik Magyarországon találtak menedéket, nem kis részben a cionistáknak köszönhetően (lásd a továbbiakban), viszont be-

csukták fülüket a kétségbeesett külföldi segélykiáltások hallatán, hogy legalább pénzzel segítsék az ott pusztuló zsidóságot.

A magyarországi zsidóság országos vezetői, beleértve a cionistákat, pontos ismeretekkel rendelkeztek a náci végleges megoldás programja tekintetében, sőt egyre újabb részleteket tudtak meg róla (1944. április második felében már perdöntő bizonyítékok voltak a kezükben arra nézve, hogy mi folyik Auschwitzban), ezzel szemben a zsidók tömege Magyarországon mit sem sejtett a koncentrációs táborokban és a gázkamrákban folyó gyilkosságokról. Aki mégis hallott valamit harangozni holmi náci rémtettekről, rémhírnek minősített és náciellenes propagandaként könyvelt el minden ilyesmit. Mint minden épeszű ember bárhol a világon, a magyarországi zsidók is úgy voltak ezzel, hogy egyszerűen elképzelhetetlennek tartották emberek millióinak futószalagszerű kiirtását a világ szemeláttára és a 20. században. Sejtették, hogy a határokon túl iszonyatosan bánnak a zsidókkal, de azzal áltatták és biztatták magukat, hogy ami másutt, kivált Lengyelországban történik, az a „civilizált” Magyarországon nem eshet meg. Mert vajon a hazafias érzelmű zsidó történetírók, világi és vallási vezetőik nem arról biztosították-e őket nap nap után, hogy a zsidósors Magyarországon ezer éve elválaszthatatlanul egybefonódott a keresztény magyarokéval?

A világi vezetők lelkiismeretesen betartották a cenzúra előírásait, és a lelki vezetőkkel egyetemben messzemenően tartózkodtak attól, hogy a zsinagógát „propagandacélokra” vegyék igénybe. Az imák és hitszónoklatok csakúgy, mint a Budapestről szerteküldött instrukciók, semmi jelét nem mutatták, mintha valami rendkívüli történt volna, pontosan olyanok voltak, mint a megszokott időkben, s ez azt a képzetet támasztotta a magyarországi zsidóságban, hogy a tragédia őket elkerüli. A sok parányi cionista szervezetet teljesen lefoglalták a tagtoborzási, kivándorlási és az Erec Jiszráellel (Izrael országa) kapcsolatos kérdések. S noha a magyarországi zsidóságot egymás után érték a csapások a zsidótörvények és az egyre szigorúbb korlátozások formájában (lásd a 4. és a 6. fejezetet), és miközben tízezreket gyilkoltak le Kamenyec-Podolszkijban és Újvidéken, vagy munkaszolgálatosokként senyedtek és pusztultak Ukrajnában, a zsidók szervezeti élete úgy folyt tovább a német megszállás idejéig, mintha nem változott volna az égvilágon semmi.

Az ország zsidó vezetői és a zsidó orgánus, *A Magyar Zsidók Lapja* a mérsékelt keresztény tábor nézeteit visszhangozta, szüntelenül hangoztatta a hűséget a hazához és a nemzethez, de nem emelte föl figyelemzavaróan a hangját, s nem döbbsített rá, hogy micsoda tűzvész pusztít körös-körül. Arra sem vállalkoztak, hogy legalább bizalmasan tudomására hozzák a vidéki zsidó közösségek vezetőinek, illetve az ország kor-

mányzati tényezőinek a nácik gyalázatosságait, amelyeket Európa-szerte a zsidók ellen elkövettek, noha ezekkel a tényezőkkel jó kapcsolataik voltak. Továbbra is megülték a zsidó és a nemzeti ünnepeket, „szabadegyetemi” előadásokat rendeztek, drámákat és operákat vittek színpadra, kiállításokat, hangversenyeket, szavalóesteket szerveztek, tekintet nélkül a mind félelmetesebben tornyosuló viharfellegekre.⁵¹

1942 elején, amikor a nácik végképp elhatározták, hogy megvalósítják a végleges megoldás programját, és az első szállítmányok már elindultak Auschwitzba, az Országos Rabbiképző Intézet ismét megerősítette, hogy 1919-ben lerögzített álláspontján nem változtat, vagyis a továbbiakban is a magyar hazaszeretet és zsidó lojalitás szellemében kíván működni. A Pesti Izraelita Hitközség szabadegyetemén a fővárosi zsidóság egyik tekintélyes egyénisége, Boda Ernő előadás-sorozatot tartott, amelynek vezérlő gondolata az volt, hogy „a magyarországi zsidóságot semmilyen elmélet és semmilyen intézkedés a szülőföld, a haza és az ősök iránti hűségtől el nem tántoríthatja”⁵². Más kiválóságok, úgymint Csergő Hugó, Munkácsi Ernő, Polgár György, Bródy Ernő, Kahan Niszon, Eppler Sándor, Sós Endre, Hevesi Ferenc, Zsoldos Jenő, szintén tartottak előadásokat, de közülük senki nem beszélt arról, hogy mit csinálnak a nácik az ország határain kívül, noha tudták, hogy mi történik külföldön.⁵³ A Pesti Izraelita Hitközség rendes és rendkívüli üléseire szintén a hallgatás összeesküvésének fátyla borult.⁵⁴

A magyarországi zsidó vezetés nyilvános álláspontjáról tudósított lapjuk vezércikke 1942 áprilisában:

A magyarországi zsidók életének méltó és felelős képviselői mindig is azt hirdették... hogy a magyarországi zsidók – magyarok. Ebben a tekintetben soha a legcsekélyebb kételyt sem hagyták. Amikor a zsidók összegyűltek vallási életük szíve körül, mindig ünnepélyesen kinyilvánították törhetetlen hűségüket, még az olyan esetekben is, amikor bánatuknak adtak hangot a reájuk szakadt nehézségek miatt. Nyomatékkal hangsúlyozták a magyarok és a magyarországi zsidóság sorsközösségét, vagyis azt, hogy a zsidóság nyelvileg, szellemiségében, kultúrájában és érzelmileg egybeötvöződött a magyar nemzettel.⁵⁵

Nem változott meg a zsidó vezetés álláspontja még 1943 szeptemberében sem, pedig addigra az európai zsidó közösségek tekintélyes hányadát már felszámolták. A zsidó lap egy másik vezércikkében, az 1941. évi népszámlálási adatok kapcsán, amelyekből kitűnt, hogy 725 000 zsidóból 585 000 vallotta magát magyarnak, olvassuk: „A magyarországi zsidók magyarok, azok szívvel-lélekkel, és integráns részét képezik a magyar nemzetnek.”⁵⁶

A zsidóság bevett vezetőinek helyzete ellen heves kihívást intézett a Zsidó Munkaközösség. Ezt a cionista csoportot Kálmán Imre, leánya és

veje, Szilágyi Dénes, valamint dr. Tamási Varga Imre alapította, és ők is irányították. Nem sokáig létezett, de amíg fennállt, 1939 és 1942 között egész sor rendkívül provokatív röpiratot adott ki, amelyek a zsidó öntudat meggyökereztetését célozták, s ebben a szellemben próbálták nevelni politikailag mindazokat, akikhez írásaik révén eljutottak. Azt hirdették, hogy a hivatalos vezetés a maga beolvadási, asszimilációs irányvonalával végérvényesen csődbe jutott, és szorgalmazták, hogy a zsidók vándoroljanak ki Palesztinába. Ebből kifolyólag aktívan közreműködtek az illegális kivándorlást (Alija Bet) célzó tevékenységben.⁵⁷

Nem változott a vezető körök beállítottsága 1944 elején sem, amikor Hitler már az utolsó simításokat végeztette Magyarország megszállásának tervén.⁵⁸ S amikor a tragédia bekövetkezett, az öngazolás magyarázkodásba fordult át. A vezetés „megértést” tanúsított, igyekezett különbséget tenni a haza és vezető csoportjai között. A szegedi gettóban például a deportálás előtt röviddel a mohácsi rabbi egy prédikációjában azt hangoztatta, hogy az „üldöztetés ellenére is szeretnünk kell hazánkat, mert nem a haza tagadott meg bennünket, hanem csupán gonosz emberek”. Pár héttel korábban, 1944 áprilisában dr. Hevesi Ferenc neológ főrabbi arra biztatta a zsidóságot, hogy „imádkozzanak Istenhez önmagukért, családjukért, gyermekeikért, de mindenekelőtt és mindenekfölött magyar szülőhazájukért. Legyen a honszeretet, a kötelességteljesítés és az ima a vezérlőcsillagunk.”⁵⁹

És nem szűntek meg az okoskodások még akkor sem, amikor már gettóba, gyűjtőtáborba zárták, és deportálták őket. 1944. április közepe táján gyűjtötték gettóba az ország északkeleti részének zsidóságát. Az alföldi és dunántúli zsidóság ezt az intézkedést is „megértőleg” vette tudomásul, mondván, hogy a gyorsan közelgő szovjet frontra való tekintettel biztonsági intézkedésekre van szükség. Elfogadták azt az okoskodást, hogy a kárpátaljai zsidóságot, ezt a be nem olvadt, ortodox hitű és „idegen” elemet a szabotázs kísértésétől távol tartani csak úgy lehet, ha összezárják és elkülönítik őket, és végszükség esetén, a háború idejére áttelepítik valahová, Magyarország valamelyik más részére. Nemcsak a magyarországi zsidóság hiszékeny vezetői keltették ezt a tévhitet, de azok is, akik a zsidótlanítási programot a legfelső szinten vezényelték. Közéjük tartozott Endre László, egyike a legszélsőségesebb zsidótlanítóknak, akit elsőrendű felelősség terhel a magyarországi zsidóság megsemmisítéséért. Nála feltétlen helyeslésre talált az a vonal, amelyet a zsidó vezetéssel való kapcsolattartásban Eichmann javasolt. Május 26-án a budapesti Zsidó Tanács beadvánnyal fordult Jaross Andor belügyminiszterhez, kérve a deportálások leállítását. Endre az irat hátoldalán a következő megjegyzést tette:

Be kell hívni a Zsidó Tanács vezetőit, és közölni kell velük, hogy csak a hadműveleti területekről van deportálás, ahol sok a kémkedés és a szabotázs. Ezek a zsidók nem asszimilálódnak, sok a beszivárgott elem, tehát ideiglenes eltávolításuk a hazai derék zsidóság érdeke. Ha a többi jól viselkedik, a kiszállítások lezárulnak.⁶⁰

A zsidótlanítás irányítóinak stratégiája bevált, a zsidók továbbra is megértőek maradtak. Azok maradtak a sírig. Hiú reményeikhez eszelősen ragaszkodtak még akkor is, amikor Budapesten csillagos házakba, majd utóbb gettóba költöztették őket, s váltig azzal áltatták magukat, hogy „a fővárosban nem ismétlődhet meg az, ami vidéken történt, már csak a külföldi követségek és a sok külföldi diplomata jelenléte miatt sem”.

Noha érkeztek hírek a külföldi zsidóság sorsáról, s ezekből világosan kitűnt, hogy Hitler antiszemitizmusa egyre vadabbul tobzódik Európaszerte, a budapesti zsidóság csak nem akart számot vetni a tényekkel, és továbbra is azt hitte, hogy a kiirtás veszélye nem fenyegeti. 1941. augusztus 14-én *A Magyar Zsidók Lapja* tévesen azt jelentette, hogy a német zsidók, akiket francia munkatáborokba hurcoltak, kérvényezték, hogy német munkatáborokba szállítsák át őket, mert „ott kívánnak inkább dolgozni”. A lap alig tett említést a varsói gettóról, de amikor egyszer szóba hozta, azt írta, hogy „a legnagyobb nehézségek és nyomorúság közepette is rendszeresen tartanak kulturális rendezvényeket”⁶¹. A lap nem szólt egyetlen szót sem arról, hogy a zsidók Varsóban és Lengyelországban éheznek, tömegével hálnak meg, s minő megaláztatásokat és kínokat kénytelenek elviselni. A varsói gettó felkelését pedig az érvényben lévő katonai cenzúra miatt végképp nem közölhette.

Ugyancsak félrevezető benyomást keltett az a beszámoló, amely a németek kezébe került orosz zsidó hadifoglyokról tudósított. A zürichi *Israelitisches Wochenblatt* szerint a hadifoglyokat a Harmadik Birodalom területén felállított táborokba szállították, de a Vöröskereszt vizsgálatai megállapították, hogy helyzetük nem kifogásolható.⁶² A magyarországi zsidók ebből a beszámolóból nem értesültek arról, hogy a szovjet hadifoglyokat általában, és különösen azokat közülük, akik zsidók voltak, „különleges elbánásban” részesítették a németek. Szintén félrevezető benyomást keltettek a német zsidók sorsát illetően. 1942. március 12-én, amikor szinte már alig élt zsidó Németországban, a lap kivonatossan és torzítva idézett egy Frankfurt am Mainból kelezett jelentést, mely úgy szólt, hogy a berlini rabbiképző szeminárium volt rektora, dr. Joseph Wohlgemuth az ottani zsidó kórházban elhunyt. Nem esett egyetlen szó sem arról, hogy Hitler 1933-as hatalomra kerülése óta mi lett a német zsidóság sorsa. Ez a hír azt a benyomást keltette, mintha a zsidók még min-

dig fenntartanak saját kórházaikat és értelemszerűen egyéb intézményeket is.

Tévesen tájékoztattak arról, hogy mi lett a sorsuk a zsidóknak Európának a nácik uralma alá került részein, és a cenzúra miatt nem adhattak hiteles információt az ukrajnai magyar zsidó munkaszolgálatosok helyzetéről sem. A lapnak szinte nem volt olyan száma, amely ne intézett volna felhívást az olvasókhoz, hogy adakozzanak pénzt és ruhaneműt a munkaszolgálatosok részére, de soha nem egészítették ki a felhívást egyetlen olyan szóval sem, amely beszámolt volna arról, milyen barbár módon bánnak ezekkel a munkaszolgálatosokkal egyes parancsnokok, az őrszemélyzet és az SS (lásd a 10. fejezetet). Nem szenteltek egyetlen sort sem annak a ténynek, hogy Ukrajnában csaknem mindenütt felszámolták a zsidó közösségeket. S ha az adakozási felhívásokat alátámasztandó, közöltek is személyes élménybeszámolókat munkaszolgálatosok tollából, ezekben csak a farkasordító hidegről esett említés, meg arról, hogy a front mentén állomásozó alakulatoknál nincs megfelelő ruházat és nincs elegendő élelem, viszont az Einsatzgruppékról mélységesen hallgattak.

Miként a zsidó sajtó, ugyanúgy a szociáldemokrata *Népszava* és a független, megbízhatóan informáló *Magyar Nemzet* is hallgatott a zsidók nácik általi üldöztetéséről. Mindkét lap, amelyet zsidók és nem zsidók egyaránt olvastak, éppúgy hallgatott az európai zsidóság kiirtásáról, akárcsak *A Magyar Zsidók Lapja*. Igaz, hogy a háború idején a lapokat cenzúrázták, de sem a zsidó, sem a baloldali, sem a liberális haladó orgánumok nem használták ki a Kállay-kormányzat (lásd a 7. fejezetet) utolsó hónapjaiban kínálkozó, valamivel kedvezőbb belpolitikai légkört, amikor a kormányzat viszonylag elnézőbb volt az „illegális” tevékenységek iránt, s még ekkor sem próbálták meg tájékoztatni a tömegeket a tényállásról. A politikai ellenzék felnőtt és ifjúsági gyűlésein, a zsinagógákban elhangzó hitszónoklatokban sem kerültek szóba a zsidóság szenvedései. A cenzúra megkerülésével készült és terjesztett röpiratok, illegális kiadványok szintén nem hozták szóba a náci véglegesmegoldás-programot, nem említették azokat a rémségeket, amelyeket a zsidó munkaszolgálatosoknak ki kellett állniuk Ukrajnában vagy a szerbiai Borban.

A szélsőjobboldali sajtó viszont gyakran írt a nácik európai „áttelepítési” programjáról.⁶³ Iparkodtak kedvezően beállítani és vonzó színekkel lefesteni az új „településeket” keleten, ahová Európa minden részéről odaterelik a zsidókat, hogy végre „produktív”, kétkezi munkát végezzenek, ne pedig „feketézéssel, csalással és bankügyletekkel” keressék meg kenyerüket. Ezeket a beszámolókat a zsidók is olvasták, s ezek is azt a tévhitet erősítették bennük, hogy a zsidók kiirtására vonatkozó híresztelések a náciellenes propaganda részei.

A magyarországi zsidó vezetők rövidlátásának, formális jogi beállítottságának és hangsúlyozott hazafiasságának nem csupán az írható a terhére, hogy elhallgatták, amit az európai zsidóság mártíromságáról tudtak, de az is, hogy nem mindig nyújtottak segítő kezet szomszédos országokbeli hitsorsosaiknak. 1943 elején például a pozsonyi Zsidó Tanács égisze alatt létrehozott illegális szervezet, a Pracovná Skupina, azaz Munkacsoport egyik alapítója és vezetője, Gisi Fleischmann pénzt kért a magyarországi zsidóság vezetőitől a munkatáborokban sínylődő szlovák zsidók számára és arra a célra, hogy lefizethessék Dieter von Wislicenyt, a szlovákiai deportálások irányítóját az SS részéről. De a magyarországi zsidó vezetők elutasították a kérést, mondván, hogy a fennálló szabályok értelmében nincs joguk pénzt adni, ha azt nem valamely helyi közösség céljaira fordítják. Arról nem is szólva, hogy pénzek „illegális” felhasználásáról még csak hallani sem akartak. Mindössze arra voltak hajlandók, hogy bizonyos összeget kiutaljanak, de csak azzal a feltétellel, ha ezt törvényes keretek között, valamely bank útján juttathatják el, ami természetesen képzelenség volt. Gisi Fleischmannt végtelenül elkésértette az a bánásmód, amiben Budapesten részesült. Erről 1943. január 14-i keltezésű levelében számolt be Nathan Schwalbnak, a Haluc genfi megbízottjának. Ebben a levélben olvassuk egyebek között, hogy „ami ott-tartózkodásomat illeti, a zsidó élet vezető személyiségeivel volt dolgom, s mindenekelőtt és teljes tárgyilagossággal meg kell állapítanom, hogy ottani barátaink nem ismerik a zsidó szolidaritást, nincs bennük szociális felelősségtudat, sem jótékonyági érzék”⁶⁴.

Stern Samu, mihelyt az ország német megszállás alá került, belátta végzetes tévedését, s mélységes sajnálkozását fejezte ki, hogy időben nem küldött segítséget a szlovák zsidóknak.⁶⁵ Fleischmann és munkacsoportja pedig némi elégtétellel vette tudomásul, hogy nem sokkal a magyarországi zsidó vezetők elutasító válaszát követően pontosan az ő segítségükkel jöhetett létre, mégpedig cionisták irányítása alatt egy olyan új szervezet, amely kifejezetten azért alakult, hogy a náci üldözések áldozatainak nyújtson segítséget.

Zsidó menekültek Magyarországon

A magyarországi zsidó közösséget méltán illeti elismerés azért, ahogyan a megszállás előtti időszakban azt a sokezernyi menekültet fogadta, akik az otthoni üldöztetés elől Magyarországra jöttek, hogy itt leljenek menedéket.

A legelső menekültek Németországból érkeztek, nem sokkal azután, hogy a nürnbergi törvényeket 1935-ben elfogadták. Őket követték már jó-

val nagyobb számban osztrák zsidók az 1938-as Anschluss nyomán, amely a Harmadik Birodalmat Magyarország tőszomszédjává tette. Egy évvel később a Németországhoz csatolt Cseh–Morva Protektorátusból menekültek a zsidók, majd Csehszlovákia feldarabolását követően a függetlennek nyilvánított szlovák bábállamból.

Ezek a német, osztrák és protektorátusbeli menekültek viszonylag jó módú emberek voltak, és vagy rokonaik éltek Magyarországon, vagy üzleti kapcsolatok fűzték őket Magyarországhoz. Így azután nemigen igényeltek anyagi támogatást a magyarországi zsidó szervezetektől.

Kisszámú lengyel zsidó menekült még a második világháború kitörése előtt Magyarországra. Főként Galíciából jöttek, hogy egyrészt jobb gazdasági körülmények közé kerüljenek, mint aminők közepette odahaza éltek, másrészt megelégték a lengyelországi, egyre elviselhetlenebb antiszemita légkört. Nagyobb tömegben akkor érkeztek, amikor 1939 szeptemberében a nácik szétzúzták Lengyelországot. Elsősorban náciellenes beállítottságú értelmiségiek érkeztek, azután a szétvert lengyel hadsereg Magyarországra menekülő katonái között is voltak zsidók. Kb. 60–80 000 lengyel keresett menedéket Magyarországon az összeomlás után, soraikban 5–6000-en lehettek zsidók. Amikor lefegyverezték őket, hagyták, hogy elhagyják Magyarországot, és csatlakozzanak az emigrációban szerveződő lengyel katonai egységekhez. Zömük 1940 márciusáig Jugoszlávián és Svájcban át Franciaországba ment, és ott beállt Kopanski tábornok hadseregébe. Akik utóbb távoztak, azok Törökországon keresztül jutottak el a Közép-Keletre, Anders tábornok hadseregébe. Nagyszámú lengyel katonai és polgári személy határozott azonban úgy, hogy Magyarországon marad. A magyar hatóságok rendkívül nagylelkűek voltak a katolikus lengyelek iránt, tekintettel a hagyományos barátságra és együttműködésre. A zsidó katonáknak szintén megadták a kellő tiszteletet. A lengyel zsidó tisztek és közkatonák zömét Esztergomtól északra, Vámosmikolán helyezték el egy táborban, ahol egészen 1944. október 15-ig, a Szálasi-puccsig egyes kivételekkel aránylag jó soruk volt.⁶⁶

A német megszállásig Lengyelországból és máshonnan érkező menekültek jó szándékú fogadtatása jelentős részben Antall Józsefen múlt, aki a belügyminisztérium polgári menekültekkel foglalkozó, IX. osztályát vezette. E minőségében Antall tetemes segítséget nyújtott a zsidó menekülteknek is, különleges táborokat, árvaházakat és más intézményeket létesítve számukra.⁶⁷ Antalltól eltérően sok magyar hivatalos személy már sokkal kevésbé bánt jóindulatúan a lengyel-zsidó polgári menekültekkel, akiknek száma hónapról hónapra nőtt. A magyar határőrségnek olyan utasítása volt, részint központilag, részint pedig saját helyi parancsnoka-

itól, hogy tartóztassák fel őket, és ne engedjék, hogy belépjenek az országba, így nehéz perceket kellett átélniük, míg valahogy átjutottak a határon.⁶⁸ Többnyire a fiatal, életerős fiataloknak sikerült Szlovákia felől Magyarországra kerülni, olyanoknak, akik már nem túrték el azokat a drákói intézkedéseket, amelyeket a németek által Lengyelországban felállított gettókból alkalmaztak.

A hivatalos zsidó vezetők vegyes érzelmekkel viseltettek irántuk. Háttal volt rájuk az antiszemita sajtó, amely szüntelenül azzal riogatta az embereket, hogy a galíciai zsidók beszivárgása, úgymond, milyen veszélyekkel terhes. Folyvást úgy érezték, hogy meg kell védeni a magyarországi zsidó közösséget az olyasféle vádaskodásokkal szemben, mintha nem lenne abszolút lojális, és mintha rokonszenvvel viseltetne a „keleti” zsidók bevándorlása iránt. Újból és újból kijelentették a nagy nyilvánosság előtt, hogy az illegális bevándorlásról nekik nincs tudomásuk, és azt a legkevésbé sem támogatják. Nézetük szerint az egész menekültkérdés kizárólag rendőri ügy, amely a hatóságokra tartozik: „A magyarországi zsidóság sose tartotta kívánatosnak ezt a fajta bevándorlást, és még kevésbé segítette.”⁶⁹

1941 júniusában, amikor megkezdődött a háború a Szovjetunióval, a probléma egyszeriben akuttá vált. Hónapról hónapra emelkedett a menekülők száma, és sürgetővé vált, hogy az addigiaknál határozottabb intézkedésekkel legyenek úrrá a helyzeten. A kezdeményezés a cionista vezetőktől indult ki, elsősorban az erdélyiektől. Kasztner Rezsőt (Rudolfot) említhetjük mindenekelőtt, akire a sors oly végzetes szerepet osztott a német megszállás után (lásd a 29. fejezetet). A magyarországi zsidóság legbefolyásosabb személyiségei közül néhányan, köztük a magyar és a román parlament korábbi és akkori tagjai, 1941 decemberében tanácskozássra ültek össze. Az összejövetelen részt vett Láng Lajos és Vida Jenő, a magyar felsőház két tagja, Büchler József, Kertész Miklós, Györki Imre és Fábíán Béla képviselők, Fischer József és Marton Ernő, a román képviselőház volt tagjai. Az első megbeszélésen Kasztner vázolta, hogy ismeretei szerint meddig mentek el a nácik elvakult zsidóellenességükben. Beszámolt az ukrajnai, a balti államokbeli, a besszarábiai és a bukovinai tömegvérengzésekről, beszélt arról, hogy teherautókba zsúfolt embereket kipufogó gázzal öltek meg, és hírt adott arról is, hogy a lengyelországi Kamenyec-Podolszkijban kb. 18 000, Magyarországról deportált „idegen” zsidót gyilkoltak meg.⁷⁰ A jelenlévők kétkedéssel fogadták a hallottakat, és nem mutattak túl nagy hajlandóságot arra, hogy valamit is csináljanak. Láng és Vida, az ipar- és a bankélet „nagymoguljai”, valamint Fábíán készen mutatkozott, hogy a Vöröskereszt útján próbáljon segíteni a Lengyelországba deportált magyar zsidókon.

A menekültprobléma egyre kritikusabbá vált. A lengyelországi gettók reménytelen körülményei rengeteg embert készítettek arra, hogy Magyarországra próbáljon szökni, és ezerszám özönlöttek zsidók Szlovákiából is, ahol elsőként került sor a zsidóság „áttelepítésére” a berlini wannsee-i konferencia után, ahol 1942 januárjában a végleges megoldás programját elfogadták. Szlovákiából márciusban indultak el az első deportáltakkal teletöltött szerelvények Auschwitzba. Egyes becslések szerint 1942-ben kb. 10 000 szlovák zsidó menekült Magyarországra. Zömük magyarul beszélt, és a lengyel menekülteknél sokkal simábban illeszkedett be a magyarországi életbe; és a magyarországi zsidóság eleinte általános közönnyel szemlélte ezt a jelenséget.⁷¹ A szlovákiai menekültek közül sokakat internáltak, néhány csoportnyit túlbuzgó szélsőjobboldaliak a lengyel határ közelében fekvő Kőrösmezőre hurcoltak, és ott állítólag agyonlőtték.⁷² Ugyanez lett a sorsa sok lengyel zsidónak is, aki 1942 szeptembere után próbált beszökni Magyarországra.⁷³

A sokezernyi menekültnek nagy anyagi támogatásra és komoly jogsegélyre volt szüksége, de ez is, az is hamarosan meghaladta a menekültek ügyeit intézők lehetőségeit. A menekültek két kategóriára oszlottak. Akiiket a hatóságok lajstromoztak vagy internáltak, voltak a „legális” menekültek, viszont sokan éltek az országban, illetőleg a fővárosban „illegálisan”, hamis keresztény papírokkal is. 1942-ben kb. 3500-an voltak a „legálisok” a fővárosban: a Columbus utcában, a Damjanich utcában, a Magdolna utcában, az Ó utcában, a Páva utcában, a Rumbach utcában és a Szabolcs utcában kényszerlakhelyeken, illetve internálótáborokban: Bácsstopolyán, Csörgön, Garanyban, Kistarcsán, Nagykanizsán és Ricsén, vagy külön táborokban: Baján, Balatonbogláron, Kalocsán és Sztarmárnémetiben. Az internálótáborokban nemcsak őket tartották fogva, hanem politikaiakat is, továbbá olyan magyar és hontalan zsidókat, akik magyar állampolgárságukat nem tudták megfelelőképpen igazolni.

A „legális” zsidó menekülteknek valamivel jobb soruk volt, mint a többieknek, mert a zsidó közösség vezetése nyíltan támogathatta őket. A legtöbb internálótábor lakóit részben vagy egészben a MIPI látta el a Jointtól származó vagy az OMZSA által gyűjtött alapból. Azoknak a „legális” menekülteknek, akiket nem vittek internálótáborba, rendszeres időközönként jelentkezniük kellett a KEOKH-nál, amely a Magyarországon tartózkodó külföldiek felügyeletét látta el. 1941-ben ez a szerv kutatta föl, fogatta össze és deportáltatta azt a kb. 18 000 „idegent”, köztük sok lengyelt, akik azután Kamenyec-Podolszkijba kerültek, ahol legnagyobb részüket az SS lemészárolta (lásd a 6. fejezetet).

Nagyobb gondot okoztak az „illegális” menekültek. El kellett látni őket hamis papírokkal, amelyek azt igazolták, hogy ők árják, magyarok

vagy lengyelek, gondoskodni kellett arról, hogy legyen hol lakniuk és legyen miből élniük. Stern, aki a magyarországi hivatalos vezetőség álláspontját képviselte, nem volt hajlandó pénzforrásokat rendelkezésre bocsátani támogatásukra, mondván, hogy kisszámú illegális menekült kedvéért nem kívánja a magyarországi zsidóság érdekeit kockáztatni.⁷⁴ Ennek a vonakodásnak a láttán a cionista és ortodox vezetők egy csoportja vállalkozott arra, hogy illegális úton, de pénzalapot teremt a számukra. Nem sok pénz gyűlt azonban össze, s ennek is tekintélyes részét arra kellett fordítani, hogy Lengyelországból és Szlovákiából menekülő zsidókat segítsenek becsempészni az országba. Felvették a kapcsolatot a külföldi zsidó szervezetekkel is, így a Jointtal, hogy tőlük szerezzék meg a szükséges támogatást. Sikerült is megteremteni a kapcsolatot, elsősorban a lengyel származású Springmann Sámuel jóvoltából, aki a cionista mozgalomnak a Poale Cion, azaz munkásszárnyához tartozott, és lévén órás-ékszerész, sok jóakarója volt a magyar hivatalos körökben és a Magyarországon dolgozó külföldi diplomaták között.⁷⁵ Közreműködésének egyik legfőbb eredménye az volt, hogy futárszolgálatot szervezett először Budapest és Isztambul, majd Budapest–Pozsony és Budapest–Svájc között.

Az első nagyobb összeg 1942 vége felé futott be palesztinai zsidóktól, és futár hozta Isztambulon át. Kíséretében érkezett egy levél is Ruth Klügerertől, aki közölte, hogy mozgalmat indít „Segítsük a menekülteket, segítsük a lengyel zsidókat” jelszóval. A mellékelt felhívás kétségbeesetten hívta fel a figyelmet, hogy a lengyel zsidó közösségek elpusztítása már teljes gőzzel folyik, a legkisebb késlekedés is végzetes lehet.

A budapesti cionista vezetés erre a felhívásra azzal válaszolt, hogy 1943 januárjában létrehozott egy segélyező- és mentőbizottságot, a Vaada ha'Ezra ve'ha'Hatzalah ot, népszerű nevén a Vaadát. Megalakításában részt vett Joel Brand, Kasztner és Springmann, ők az Ichudot képviselték, Szilágyi (Cvi) Ernő a Hásómér Hácáir csoport nevében, a Mizrahi csoport vezetője, Fränkel Jenő, és a Klal frakció képviselőjében a Magyar Cionista Szövetség elnöke, Komoly Ottó, aki polgári foglalkozását tekintve jó nevű kultúrmérnök volt. Eredetileg három célt tűztek maguk elé: zsidó életet menteni úgy, hogy embereket csempésznek át a határon, felkarolják a menekülteket, akiknek sikerült idejutniuk, és előkészítik a magyarországi zsidóság önvédelmét. Névlegesen Komoly volt a vezető, valójában azonban helyettese, Kasztner kezében futottak össze a szálak. A futárszolgálatot Springmann irányította, a pénzügyeket is ő intézte egészen 1944 januárjáig, amikor „alijázott”, azaz kivándorolt Palesztinába. A „Tijul”, azaz utazás fedőnevű tevékenységet, vagyis a menekülők áthozatalát a határon az a Joel Brand szervezte, aki 1944-ben azzal tett szert vi-

lágírrre, hogy tárgyalt Eichmann-nal az „emberéleteket áruért” alku nyélbe ütéséről⁷⁶ (lásd a továbbiakban).

Az idők folyamán bátor emberekből kiépült az a láncolat, amelynek segítségével a menekülőket át tudták csempészni a határon. Ezek az emberek a szabadságukat, sőt az életüket kockáztatták, s amit tettek, nem pénzért, hanem emberségből, nemes eszményeiktől vezérelve tették. Sok fiatal volt köztük, magyar, lengyel, szlovák cionisták vegyesen, többnyire a *haluc* (úttörő) cionista mozgalom tagjai.⁷⁷ Voltak természetesen, akik pénzt kértek és kaptak szolgálataikért, köztük rutén, lengyel, szlovák parasztok, határ menti kocsmárosok, vasutasok, a határ közelében szolgálót teljesítő közhivatalnokok, de még katonák is. A német megszállás pillanatáig kb. 500 lengyel zsidót sikerült a „Tijulnak” Magyarországra menekíteni. Kb. 2000-en a maguk erejéből jutottak el idáig Szlovákián át. 1943 vége felé tehát mintegy 2500 lengyel zsidó tartózkodott Magyarországon, közülük 800–1200 élt és dolgozott vidéken, árja papírokkal, a többiek a fővárosban találtak menedéket. A lengyel zsidó menekültkolóniában volt 114 kisgyerek, kilenczenedük árva. Őket három gyerektáborba osztották szét, 76 került Vácra, 21 Kassára és 17-en maradtak Budapesten. A menekülteknek a Vaada havi 150-200 pengőt folyósított, és alkalmilag ruhára, gyógyszerre külön segélyt is kiutalt.

A Vaada mellett működött egy Lengyel Zsidó Menekültügyi Bizottság, ezt Siegfried Moses és Boris (Bruce) Teicholz⁷⁸ irányította, ők tördtek a lengyel zsidó menekültek ügyes-bajos dolgaival. A megszállás előtti időkben a bizottság egyik fő feladata abból állt, hogy a gyakori razziák alkalmával letartóztatott menekülteket kihozza és „legális” státust biztosítson a számukra. A razziákat a zsinagógák környékén tartották, vagy azoknak a zsidó intézményeknek a közelében, ahová az „árja” zsidók rendszeresen jártak. Aki nem tudott rendesen keresztet vetni, vagy aki nem tudta végigmondani a Miatyánkot, azt letartóztatták. De sokszor ez sem segített, mert elárulta őket az, hogy körül vannak metélve. Mivelhogy a magyar hatóságok a keresztény lengyel menekültekkel kesztyűs kézzel bántak, a zsidók közül egyesek úgy próbáltak javítani sorsukon, hogy kikeresztelkedtek. De ez sok esetben visszaütött: 1943-ban a Jewish Agency bevándorlási engedélyeket adott ki Palesztinába, viszont aki kikeresztelkedett, az nem kaphatott, mondván, hogy az illető már nem zsidó, hanem keresztény.⁷⁹

A lengyel zsidó menekültek helyzetével kapcsolatban a Lengyel Zsidó Menekültügyi Bizottság több esetben is feljegyzést küldött a Vaada futárszolgálatát igénybe véve Svájcba, a nagy zsidó szervezetek ott működő képviselőihez. Ezek a szervezetek megbízottaik útján eljárak Rényei Viktornál, a genfi magyar főkonzulnál, s a közbelépésüknek lett is fogantja.

A lengyel zsidó menekültek helyzete javult a megszállást megelőző hónapokban. Annak ellenére, hogy egyes kormányzati tényezők, például az egyébként jó szándékú Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a menekültkérdésben nem tanúsított különösebb jóakaratot, 1943. november 16-án a parlament költségvetési vitájában erről a következőket mondta:

Az is természetes, hogy én ezzel kapcsolatban a legszigorúbb intézkedéseket adtam ki, amelyek abban állnak, hogy ha egy beszivárgott zsidót a határon elfognak, azt azonnal vissza kell dobni. Azt hiszem, ez a legegyszerűbb és legtermészetesebb eljárás. Ha már az ország területén belül van, akkor pedig meg kell fogni, és internálótáborba kell vinni. Ez is megtörténik minden esetben és e tekintetben a helyzet a következő. *(Halljuk! Halljuk! a jobboldalon – Egy hang a szélsőbaloldalon: A Duna-parti hotelekben vannak!)*

Hivatalos adatok szerint beszivárgott zsidó van összesen 1530 az internálótáborokban. Ebben a számban nincsenek benne a 14 éven aluli gyermekek és a 70 éven felüli öregek, betegek, továbbá a nők, akikkel szemben megtettem azt a kivételt, hogy ha akad egy zsidó család, amely befogadja, odaengedtem.⁸⁰

Mindazonáltal 1943 vége felé javult a menekültek sorsa. S ebben nemcsak annak volt szerepe, hogy Kállay miniszterelnök tisztességes kiutat keresett a háborúból (lásd a 7. fejezetet), és ennek folytán a politikai légkör oldódott, de sokat lendítettek az ortodox zsidó vezetők erőfeszítései is. Az ortodox vezetők túltették magukat a neológok jogi formalizmusán, s Blau Lipót, Brick Miksa, Deutsch Adolf, Frank József, Freudiger Fülöp, Stern Hermann és Leó saját segélyező- és mentőbizottságot szerveztek a menekültek illegális úton történő megsegítésére.⁸¹ 1943. november 16-án a cionisták és ortodoxok megállapodást kötöttek, s ebben leszögezték:

- a két bizottság munkáját összehangolják;
- a rendelkezésre álló anyagi forrásokat közösen használják föl;
- közösen kezdenek akciót, hogy további pénzösszegekre tegyenek szert.⁸²

A cionisták és ortodoxok megállapodásakor a még Magyarországon tartózkodók száma becslések szerint 15 000 körül mozgott. Megoszlásuk a következő volt:⁸³

Szlovákiából	6000–8000 fő
Németországból és Ausztriából	3000–4000 fő
Lengyelországból	1900–2500 fő
Cseh- és Morvaországból	500–1000 fő
Jugoszláviából	300– 500 fő

A Vaada tevékenysége nem korlátozódott arra, hogy a már Magyarországra került zsidó menekülteken próbáljon segíteni. Ezenkívül az elnyomás alatt élő lengyelországi és szlovákiai zsidó közösségek és a szabad

világ zsidó szervezetei között teremtett és tartott fenn összeköttetést. Szoros kapcsolatban állt a Jewish Agency isztambuli irodájával, amelyet Chaim Barlas vezetett⁸⁴ és Nathan Schwalbbal, a Haluc svájci megbízottjával.⁸⁵ Szorosan együttműködött a pozsonyi Munkacsoport képviselőivel,⁸⁶ továbbá Lengyelországban földalatti tevékenységet végző jó néhány zsidó vezetővel. 1944–45-ben ezek a kapcsolatok kibővültek és kiterjedtek más nagy zsidó szervezetekre is. Így érintkezés teremtődött a Joint, valamint az American War Refugee Board, azaz az Amerikai Háborús Menekültügyi Hivatal képviselőivel Svájcban (lásd a 29. és a 31. fejezetet). Ezeken a csatornákon nemcsak anyagi támogatás áramlott, hanem információk is, levelek, újságok továbbítottak ily módon, és beszámolóok a táborokban és gettóknak uralkodó állapotokról. A Springmann szervezte futárszolgálat még jobban kiépült, és nagyszerűen működött. 1943 vége felé már olyan emberek is közreműködtek, akik

- a magyar külügyminisztérium hivatásos diplomáciai futárszolgálatában dolgoztak;
- az európai semleges államok diplomáciai futárszolgálatában dolgoztak;
- a német és a magyar vezérkar hírszerző osztályának dolgoztak.⁸⁷

Említsünk meg néhány nevet a Vaada fontosabb kapcsolatainak és futárainak köréből: dr. Schmidt, a Bécsben székelő Abwehrstelle III. „F” budapesti csoportjának feje, Winninger (alias Duftel) József, egy zsidó származású magyar, dr. Rudi Sedlaczek, Rudi Scholz és Erich Popescu (alias Werner), mindhárman a Wilhelm Canaris tengernagy vezetése alatt álló német kémelhárításnak, az Abwehrnek az emberei voltak. Bágyoni Ferenc hadnagy a magyar katonai hírszerzéstől, Garzoly József alezredes, magyar vezérkari tiszt. A futárok közül messze kimagaslott színes egyéniségével Grosz Andor (Bandi), alias Andreas vagy Andre György, aki Andreas Grenier néven is szerepelt. Több szervezetnek is dolgozott, így az Abwehrnek, a magyar katonai hírszerzésnek, az SS-nek, az angolszászoknak és a Vaadának is. 1944-ben vált ismertté, amikor Joel Brand társaságában ő is részt vett az „emberéleteket áruért” alku előkészítésében.⁸⁸ Legtöbbjük szemben állt a náccikkal, szolgálataikért pénzt kaptak, és többnyire kiszolgálták gazdáikat is. A Vaada vezetőinek üzeneteit rendszerint eljuttatták a németek kezébe, amennyiben pedig magyar volt az illető, akkor a magyar hatóságoknak.

Ezeknek a kapcsolatoknak és futároknak a révén a Vaada Budapesten az összekötő kapocs szerepét töltötte be a pozsonyi, isztambuli, svájci zsidó képviselők között, és oroszlánrésze volt abban, hogy a szabad világ megtudhassa, mit művelnek a náci a zsidósággal. Bonyolította a levele-

zést, továbbította a pénzeket a magyarországi zsidó menekültek részére, valamint a lengyelországi és szlovákiai üldözött zsidókhoz. Különleges helyzetüknek köszönhetően a budapesti Vaada vezetői Európa legtájékozottabb emberei között voltak, hisz egészen pontos ismeretekkel rendelkeztek a nácik népiertó programjának hátborzongató részleteiről. Állításaik szerint⁸⁹ mindezekről folyamatosan és kimerítően tájékoztatták a magyarországi zsidóság hivatalos vezetőit, akik azonban nemigen vették figyelembe ezeket az információkat. Ráadásul, noha szoros kapcsolatban álltak Magyarország konzervatív-arisztokrata vezető köreivel, nyilvánvalóan nem adták tovább azt, amiről a Vaada képviselőitől értesültek. Nem változtattak álláspontjukon, amelyet az első világháború befejezésekor kialakítottak. A Vaadától kapott tájékoztatásokat ugyanúgy fogadták, mint annak idején a *numerus clausus* törvényt, Gömbös antiszemita kitöréseit vagy akár a Darányi-kormány által előterjesztett első zsidótörvény-tervezetet 1938-ban. Vagyis nem belebonyolódni a határon kívüli zsidóság ügyeibe, következetesen együttműködni a magyar állammal, tántoríthatatlanul ragaszkodni az alkotmányossághoz, ezzel a magatartással biztosítani a magyarországi zsidóság érdekvédelmét.

Jegyzetek

1. Ernő László: „Hungary’s Jewry: A Demographic Overview, 1919–1945.” In: *HJS*. 2:158. o.

2. *Hungarian Jewry Before and After the Persecutions*. Hungarian Section of the World Jewish Congress, Bp., 1949, 15. o. Lásd még Varga László: „Zsidó bevándorlás – integráció – asszimiláció.” *Hiány*, 2, 11 (1990. június), 11–13. o.

3. 1930 és 1935 között a zsidók körében például az átlagos éves halálozási szám (6207) 21%-kal volt magasabb a születések számánál (4883), holott országosan 1931–35 között a születések száma 42%-kal haladta meg a halálozásokét. Vö. Stern Samu: *A zsidókérdés Magyarországon*. Pesti Izraelita Hitközség, Bp., 1938, 22. o. Az első világháború utáni zsidóellenes megnyilvánulásokat könyvem 1. fejezete tárgyalja.

4. Az első világháború utáni két évtizedben kb. 25 000 zsidó vándorolt ki Magyarországról. Vö. *A magyar zsidóság útja. A Magyar Cionista Szövetség állásfoglalása*. Magyar Cionista Szövetség, Bp., 1938, 8. o.

5. A magyarországi zsidóság népmozgalmi adatait részletesen közli Ernő László: „Hungarian Jewry: Settlement and Demography, 1735–38 to 1910.” In: *HJS*. 1:61–136. o., valamint ugyancsak tőle, *i. m.*, 2:137–182. o. Lásd továbbá a sokszorosított formában Budapesten 1947. február 15-től 1949 májusáig megjelent *Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozata statisztikai osztályának közleményeit*. A két háború közötti időszak kikeresztelkedéseire nézve lásd Karády Viktor: „A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején.” *Medvetánc*, Bp., 2–3. sz., 1985, 68–72. o. és Yehuda Don–George Magos: „The Demographic Development of Hungarian Jewry.” *Jewish Social Studies*, New York, 45, No. 3–4, nyár–ősz, 1983, 189–216. o., valamint Zeev Rotics: „Beshule hanetunim hastatistiim al hamarot hadat bekerev jehudei Hungaria beshanim 1900–1941” (*Zsidó áttérések Magyarországon*. Megjegy-

zések az 1900–1941 közötti statisztikai adatokról), *Dapim lecheker tekufat hashoa* (Tanulmányok a vézskorszakról). Hakibbutz Hameuchad, Tel-Aviv, 1978, 1:222–228. o.

6. A zsidóság földrajzi megoszlását e területeken részletesebben taglalja könyvem 4. és 5. fejezete. Magyarország lakosságának nyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlását 1941-ben a *Magyar Statisztikai Szemle* 1941. évi 19. évfolyama 11. sz. adja, lásd 772–773. o. Vö. még ugyane folyóirat 1943. évi, 21. évfolyam 5–6. sz., 246–248. és 252. o. Vö. még Don-Magos, *i. m.*

7. Lásd például: Stefán (István) Bartha: *Die Judenfrage in Ungarn*. Essener Verlag, Essen, 1943; Kovács Alajos: *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*. Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Bp., 1938.

8. E családok közül említsük meg a Chorin, a Kornfeld, a Mauthner, az Ullmann, a Vida és a Weiss famíliát. Keresztül-kasul össze voltak fonódva egymással. Hatalmukat, befolyásukat tárgyalja a *Magyarország története*, szerk.: Ránki György és mások, Akadémiai, Bp., 1976, 775–777. o. Lásd még Kovács Éva–Papp Zsuzsa: *A gazdasági elit. Modernizáció, asszimiláció*. Bp., 1986. aug. soksz.

9. *Magyarország története*, 785. old.

10. *Uo.*, 784. old.

11. A zsidó orvosok diszkriminációját a Horthy-korszakban és a MONE (Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete) ebbeli szerepét tárgyalja Kovács M. Mária: „Aesculapius militans. A magyar orvosok politikai és érdekvédelmi szervezetei a két világháború között és a második világháború éveiben.” Kézirat. A tanulmány rövidített változatban megjelent a következő címmel: „Luttes professionnelles et antisemitisme. Chronique de la montée du fascisme dans le corps medicale hongrois, 1920–1944.” In: *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, Paris, No. 56. 1985. március, 31–44. o. Lásd még a szerző jól dokumentált könyvét: *Liberal Professions and Illiberal Politics* (Oxford University Press, New York, 1994), amely a magyarországi szabadfoglalkozású kamarák 1867 és 1945 közötti szerepét taglalja.

12. Jól dokumentált áttekintést ad a zsidó ügyvédekről Kovács M. Mária: „Ügyvédek az árral szemben”, *Medvetánc, i. m.*, 91–97. o.

13. Polgár György nyilatkozatát idézi Klein György: *A magyarországi zsidóság történetének alapvonalai, 1935–1945*. Kézirat, YIVO–Institute for Jewish Research, New York, irattári szám: 784.

14. *Uo.*, valamint Stern, *i. m.*, 24. o.

15. Stern, *i. m.*, 24–26. o. A magyarországi zsidóság társadalmi és gazdasági helyzetét a két háború közti időszakban részletesen megvilágítja Karády, *i. m.*, 42–90. o.

16. A részleteket lásd Marton Ernő: *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez*. Fraternitás, Kolozsvár, 1941, valamint *HJS*, 1:1–59.

17. Randolph L. Braham: „The Destruction of the Jews of Carpatho-Ruthenia.” In: *HJS*, 1:221–225. o. Vö. Joseph S. Roucek: „Czechoslovakia and Her Minorities.” In: *Czechoslovakia*. Szerk.: Robert J. Kerner. University of California Press, Berkeley, 1949, 171–192. o.

18. Kárpátalja zsidóságának történetéről értékes áttekintést ad Livia Rothkirchen: „Deep Rooted Yet Alien: Some Aspects of the History of the Jews of Subcarpathian Ruthenia.” In: *YVS*, 12:147–191. o. Vö. Louis Rittenberg: „The Crisis in Hungary.” *Contemporary Jewish Record*, New York, 2, No. 3, 1939. május–június, 24. o. Kárpátalja zsidóságáról további felvilágosításokat közöl Aryeh Sole: „Subcarpathian Ruthenia: 1919–1938.” In: *The Jews of Czechoslovakia*. The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1968, 1:125–154. o. Hugó Stransky: „The Religious

Life in Slovakia and Subcarpathian Ruthenia.” *Uo.*, 2:347–392. o. és Aryeh Sole: „Modern Hebrew Education in Subcarpathian Ruthenia.” *Uo.*, 2:401–439. o. A népesedéssziszti adatokat lásd e könyv 5. fejezetében.

19. Az erdélyi magyar nyelvű zsidó sajtó a következő orgánumból állt: az *Új Kelet* volt a nagy példányszámú napilap, megjelent Kolozsvárott; a nagyváradi *Népünk* c. hetilap; ugyancsak hetilapként jelent meg Temesvárott az *Új Idők*. A cionisták elméleti folyóirata, a *Noár Lapok* szintén magyarul íródott. Vö. Béla Vágó: „The Destruction of Jews of Transylvania.” In: *HJS*. 1:174. o. Az erdélyi zsidó sajtóról általában lásd Kálmán Kahán: „Az erdélyi zsidó sajtó története.” In: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*. Szerk.: Mózes Carmilly-Weinberger. A szerző saját kiadásában, New York, 1970, 185–202. o.

Az erdélyi zsidóság körében jól megalapozott héber kulturális hagyomány is élt. Azt, hogy mit köszönhet az erdélyi zsidóságnak a héber és a magyar zsidó kultúra, valamint tudomány, Mózes Carmilly-Weinberger elemzi „Héber kultúra Erdélyben” c. tanulmányában, amelyet az általa szerkesztett emlékkönyv tartalmaz. *Uo.*, 172–185. o.

20. Zsidó újságírók dolgoztak Erdélyben nem zsidó lapoknál is, így a *Brassói Lapoknál*, a *Nagyváradi Naplónál*, az *Ellenzéknél* és a *Keleti Újságnál*. Az erdélyi zsidó írók és költők közül a magyar kultúra felvirágoztatásában nem kevesen szereztek számottevő érdemeket, így Karácsony Benő, Ligeti Ernő, Szántó György, Bárd Oszkár, Korvin Sándor, Kaczér Illés, Salamon Ernő, Markovits Rodion, Brassai Viktor és Raffy Ádám. Egy részük kapcsolatban állt az Erdélyi Helikon irodalmi társasággal. A kolozsvári magyar színházat Janovics Jenő alapította közvetlenül az első világháború után. Vö. B. Vágó, *i. m.*, 174–175. o. Azt, hogy az erdélyi magyar kultúra mit köszönhet a zsidóságnak, behatóan taglalja a már említett emlékkönyv „Zsidók Erdély magyar kultúrájában” c. tanulmánya *A kolozsvári zsidóság emlékkönyvében*, 202–210. o.

21. Az 1867–68-as egyenjogúsítás után a magyarországi zsidóság egységéért főként a pesti asszimiláló zsidók szálltak síkra. Maguk mögött tudhatták báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter bátorítását és támogatását. Vö. Nathaniel Katzburg: *The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869*. In: *HJS*, 2:1–33. o.

22. A hitközség és intézményeinek történetére nézve lásd *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk.: Újvári Péter. A Magyar Zsidó Lexikon kiadása, Bp., 1929, 701–705. o. A gettósítás előtti időszak hitközségeinek felépítésére és szerveződésére nézve lásd Landeszman György–Schweitzer József: „Magyarországi hitközségek 1941 áprilisában.” *Évkönyv 1985–1991*. Országos Rabbiképző Intézet, Bp., 1991, 93–150. o. Lásd továbbá Bányai László és mások: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. MTA Filozófiai Intézet, Bp., 1990. I–II. Lásd még Szabó Imre: *Erdély zsidói*. Kadima-kiadás, Kolozsvár, 1938.

23. *OMZSA-évkönyv 5704, 1943–1944*. Szerk.: Csergő Hugó, Kohn Zoltán és Polgár György. Az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció, Bp., 1944, 229–230. o.

24. *Uo.* A zsidó hitközség vezetőiről, főleg az ortodoxokéról Nathaniel Katzburg írt: „Hanhagat ha’Kehilot.” (A hitközségek vezetősége.) In: *Hanhagat yehudei Hungaria Bamivahan Hashoa*. (A hitközségek vezetői a Holocaust próbatétele idején.) Yad Vashem, Jerusalem, 1975, 77–86. o.

25. A végrehajtó bizottságban öt neológ kapott helyet (Stern Samu elnök, Eppler Sándor, Szántó Jenő, Krämer Miksa, Zahler Emil), négy ortodox (Kahan-Frankl Samu, Freudiger Fülöp, Reiner Imre, Deutsch Adolf), egy status quo képviselő (Ungár Jenő) és két cionista (Miklós Gyula, Kahan Niszon).

26. Ezt tartalmazza az AJDC és az MIPI 1939. június 19-i keltű megállapodása. A Jointon kívül két másik nagy amerikai zsidó szervezet, az Organization for Rehabilitation and Training (ORT), valamint a Hicem-Hias is folyósított támogatást az ostromlott magyarországi zsidóságnak. Amaz szakiskolák létesítése, emez a kivándorlás szervezetének céljára. Az ORT tevékenységét az *OMZSA-évkönyv 5704* tárgyalja a 237–238. oldalon.

27. Karsai Elek: „Evian után tizenegy hónappal.” In: *Évkönyv 1971–72*. Szerk.: Scheiber Sándor. Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, Bp., 1972, 162–180. o.

28. A MIPI 1939-es kiadásait jórészt a Joint fedezte. 1940-ben az OMZSA már kb. ugyanannyival járult hozzá a költségekhez, mint amennyit a Joint adott. 1941-ben Magyarország a Harmadik Birodalom oldalán nemcsak a Szovjetunió elleni háborúba kapcsolódott be, hanem abba is, amely Anglia és az Egyesült Államok ellen folyt, s emiatt a Jointot kötelezték, hogy magyarországi tevékenységét szüntesse be. Ebben az évben már az OMZSA állta a MIPI kiadásainak legnagyobb részét, s 1942-től más anyagi bázis nem is volt. 1938 novemberétől 1939 végéig a MIPI költségei 1,5 millió pengőt tettek ki, 1940-ben 2,4 millióra emelkedtek, 1941-ben 3,5 millióra, s 1942-ben felszöktek 4,4 millióra. *OMZSA-évkönyv 5704*, 198–199. o.

29. 1942-ben az OMZSA 4 786 025 pengő bevételhez jutott. Ebből 2 585 244 pengő a neológ Pesti Izraelita Hitközségtől származott. A vidéki hitközségek összesen 1 652 289 pengőt adtak össze, a teljes összeg 36,5%-át. Hitközségtípusok szerinti megosztásban 85%-ot a neológok fizettek be (3 963 380 pengőt), 15%-ot (730 485 pengőt) az ortodoxok, és a status quo hitközségek 92 186 pengőt, azaz 2%-ot. *Uo.*, 206. o.

30. 1939 végéig a MIPI a Pesti Izraelita Hitközség égisze alatt működött Eppler Sándor vezetésével. Központja a Bethlen tér 2.-ben volt, és a hivatalt Székely Imre irányította. 1940-ben Polgár György vette át az ügyvezetést, s ő közvetlenül Stern Samu és Kahan-Frankl Samu felügyelete alatt végezte munkáját. 1942 májusában elhunyt Ribáry, és akkor az OMZSA irányításával is Polgárt bízták meg. A MIPI és az OMZSA vezetőinek névsorát 1943–44-ben szintén az *OMZSA-évkönyv 5704* közli a 231–236. oldalon.

31. A MIPI létesítette és/vagy tartotta fenn Budapesten a Columbus utcai, Damjanich utcai, Magdolna utcai, Ó utcai, Páva utcai, Rumbach utcai és Szabolcs utcai „internálótábor”, valamint vidéken a bácstopolyait, a csörgőit, a garanyit, a kistarcsait, a nagykanizsait és a ricseit.

32. A MIPI egyes részlegeinek tagolódását és feladatkörét 1943–44-ben részletesen ismerteti az *OMZSA-évkönyv 5704*, 201–214. o.

33. A MIPI-nek azokat a munkatársait és beosztottjait, akik érdemeket szereztek a náci megszállás idején, Lévai Jenő felsorolja: *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről*. Officina, Bp., 1947, 185–186. o.

34. *Magyarországi Zsidók Lapja*, 1944. július 13., 4. o. Az újság, amelynek eredetileg *A Magyar Zsidók Lapja* volt a címe, a náci hatóságok engedélyével jelent meg, s azt a szerepet szánták neki, hogy elaltassa a magyarországi zsidóság gyanakvását. Azt a benyomást kellett keltenie, hogy az OMZSA és a MIPI segíti a vidéki gettókba zárt zsidóságot, holott ezeket a gettókat már jóval előbb felszámolták. A MIPI és az OMZSA tevékenységét az ország megszállását megelőző hónapokban részletesen ismerteti *A Magyar Zsidók Lapja* január 5-i, 27-i, február 17-i és 24-i, március 2-i és 9-i száma. A MIPI tevékenységének néhány mozaikját eleveníti föl Láng Éva: „A Pártfogó Iroda.” *Kritika*, 1984. augusztus, 23–25. o.

35. Budapesten egész sor intézmény működött, árvaház, otthon szegény gyere-

keknek, testi fogyatékosok részére, gimnázium, ipariskolák, s ezek egy részét az ORT vagy a MIKÉFE tartotta fenn. Részletes listájukat lásd *OMZSA-évkönyv 5704*, 225. o. A MIKÉFE eredete 1842-ig megy vissza, rá vonatkozó részletes ismertetést közölt *A Magyar Zsidók Lapja* 1944. január 27-i és február 3-i száma. A jesivákkal kapcsolatban lásd Abraham Fuchs: *Yeshivot Hungaria*. A szerző kiadása, Jerusalem, 1978, 606. o., valamint e könyv 1. fejezetét.

36. A Pesti Izraelita Hitközség Wesselényi utcai épületének Goldmark-termében rendezték az előadásokat. A termet Goldmark Károlyról, a híres magyar zsidó zeneszerzőről nevezték el. Az OMIKE-re nézve lásd Horák Magda: „Színház a Gettóban.” In: *Évkönyv, 1983–84*. 167–199. o.

37. Az 1943–44-es évadra az OMIKE nyolc hangversenyből álló sorozatot hirdetett, öt opera-előadást és jó néhány színelőadást. Bizet *Carmen*jét, Gounod *Faust*-ját, Mozarttól a *Cosi fan tutti*t és a *Figaró házasságát*, Verdi *Aidáját*, *Rigolettóját* és *Traviatáját* tartották a repertoáron, valamint Strauss *Denevér*jét. Az 1943–44-es évad teljes programját lásd: *OMZSA-évkönyv 5704*, 243–246. o.

38. Lásd a 10. fejezetet, továbbá Lévai, *Fekete könyv*, 69–77. o.

39. Lásd a 29. fejezetet, valamint Randolph L. Braham: „Zionism in Hungary.” In: *Encyclopedia of Zionism and Israel*. Szerk.: Raphael Patai. Herzl Press and McGraw Hill, New York, 1971, 523–527. o.

40. 1943–44-ben dr. Körösy Kornél volt a vezetője a Pro Palesztina Szövetségnek. A Keren Hajeszod (Palesztinai Építő Alap) Pénzügyi Világszervezet, amely 1921-ben alakult azzal a céllal, hogy Palesztina újjáépítését támogassa, Magyarországon 1926 óta működik a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségének szakosztályaként. A Keren Kajemet le-Jiszráel (Zsidó Nemzeti Alap) a palesztinai kolonizáció földvásárló szerve. Célja, hogy Palesztina földjét a zsidó nép önkéntes adományjaiból visszavásárolja. Magyarországon 1903 óta működött. A húszas évek végétől a Holocaustig a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségének szakosztályaként tevékenykedett. *Encyclopedia of Zionism and Israel*. 627–629. és 658–660. o.

41. A nyolc községkerület nem foglalta magába a Felvidéket, melyet 1938–39-ben csatoltak vissza Csehszlovákiától, és a Kárpátalját, az 1940-ben Romániától visszatért Észak-Erdélyt és az 1941-ben Jugoszláviától visszacsatolt Délvidéket, Bácskát, a hozzá tartozó területekkel, illetve az ottani zsidó közösségeket. Ezeket az országrészeket közigazgatásilag csak ekkor kezdték beilleszteni az országos rendszerbe. Vö. *Magyarország tisztí cím- és névtára*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp., 1942, 559. o.

42. *Uo.* A Rabbiképzőre vonatkozó részleteket, így történetét és a Holocaust idején elszenvedett veszteségeit lásd Löwinger Sámuel, szerk.: *Az Országos Rabbiképző Intézet évkönyve az 1943/44, 1944/45 és az 1945/46 tanévről*. Bp., 1946.

43. A főrangra emelkedett magyarországi zsidók szerepét elemzi William O. McCagg, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Columbia University Press, New York, 1972, 254 o.

44. Lévai, *Fekete könyv*, 35. o.

45. A magyarországi és romániai zsidó vezetést jellemzi és veti össze Béla Vágó: „Contrasting Jewish Leaderships in Wartime Hungary and Romania.” In: *The Holocaust – A Generation After*. Institute of Contemporary Jewry of the Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, 1980. Uő: „T'murot b'Hanhagat Jehudei Hungaria Bijunei Milkhemet Haolom Hashnija.” (A magyar zsidó vezető rétegben végbement változások a második világháború alatt.) In: *Hanhagat Jehudei Hungaria Bamivahan Hashoa*. Yad Vashem, Jerusalem, 1975, 61–76. o. Uő: „Hamanhigut hajehudit beHungaria

ubeRomania uteguvoeha limdiniut hanatzit.” (Zsidó vezetői csoportok Magyarországon és Romániában – Reagálások a náci politikájára.) In: *Dapim lecheker takufat hashoa*. Hakibbutz Hameuchad, Tel-Aviv, 1978, 1:25–43. o.

46. Stern, *i. m.*, 31. o. Vö. George Bárány: „Magyar Jew or Jewish Magyar? Reflections on the Question of Assimilation.” In: *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945*. Szerk.: B. Vágó–G. L. Mosse. John Wiley, New York, 1974, 51–98. o.

47. Stern, *i. m.*, 30. o.

48. *Uo.*, 31. o.

49. *Uo.*, 19. o.

50. A magyarországi zsidóság hagyományos vezetőinek tehetetlenségét és ennek egynémely okát a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára és a Zsidó Tanács egyik tekintélyes tisztviselője, Munkácsi Ernő is észrevette, illetve szóvá tette *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* c. könyvében. Renaissance, Bp., 1947, 10. és 54–55. o. A zsidó vezetés működését az 1944. március 19-i utáni időkből könyvem 14. fejezetében vizsgálom. 1944. március 19-ig a zsidó sajtó sokszínű volt. Heti-, illetve havi lapok, folyóiratok, politikai, illetve kulturális irányzatúak voltak közöttük. *A Magyar Zsidók Lapjának* elődje 1882–1938 között az *Egyenlőség*, a Pesti Izraelita Hitközség félhivatalos lapja volt Szabolcsi Miksa, majd fia, Szabolcsi Lajos szerkesztésében.

51. A művészeti és kulturális programokat az OMIKE égisze alatt és támogatásával szervezték. Kultúrdélutánokat rendeztek, ahol a világirodalom leghíresebb darabjait mutatták be, Racine-t, Ibsent, Molière-t játszottak; operákat és operettekét. Az ország megszállásának hónapjában például Verdi *Aidáját* mutatták be. Az SS a megszállás első napján Bánóczi Lászlón keresztül vette fel a kapcsolatot a zsidó vezetéssel. Bánóczi az OMIKE művészeti vezetője volt, és éppen a Síp utca 12.-ben, a hitközségi székházban tartózkodott. Lásd a 14. fejezetet.

52. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1942. január 22., 7. o.

53. Eppler Sándor 1942 februárjában a nagy amerikai zsidó szervezetekről, a Jointról, az ORT-ról, a HIAS-ról és a többiekről tartott előadást. Ismertette ezek belső felépítését és vezetőit, viszont azokról a szorongatott helyzetű európai zsidó közösségekről nem szólt, amelyeken ezek a szervezetek segíteni próbáltak. *Uo.*, 1942. február 5., 5. o.

54. Lásd például Stern Samu, Kahan Niszon és Ribáry Géza felszólalását a Pesti Izraelita Hitközség rendkívüli ülésén, 1942 februárjában. *Uo.*

55. *Uo.*, 1942. április 30.

56. *Uo.*, 1942. szeptember 2. A trianoni Magyarországon 1941-ben mindössze 0,1%-a a zsidóságnak, szám szerint 9764 személy vallotta magát zsidó nemzetiségűnek. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új sorozat, 51–54. kötet, Stephaneum, Bp., 1943–46, 1948, 20. o.

57. A zsidó munkaközösségre, publikációs tevékenységére és „belső körére” nézve lásd Denis Silagi (Szilágyi Dénes): „A Foiled Jewish Political Venture in Hungary, 1939–1942.” In: *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Testimonies*. Randolph L. Braham szerk., Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1987, 191–235. o. Vö. még Nathaniel Katzburg: „Zionist Reactions to Hungarian Anti-Jewish Legislation, 1939–1942.” In: *YVS*, 16:161–176. o.

58. Ugyanilyen szellemben íródott az a felhívás, amely a zsidó munkaszolgálatosok érdekében kér segítséget. Vö. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. január 13., 3. o.

59. Eugene (Jenő) Ligeti nyilatkozata, kelte 1945. november 21., a YIVO-Insti-

tute for Jewish Research, New York, irattári száma: 768/3555, 10. o., valamint *A Magyar Zsidók Lapja* 1944. április 13., 2. o.

60. Országos Levéltár, P1434. Endre László-iratok, fond No. 17., idézi Ránki György: 1944. március 19. Kossuth, Bp., 1978, 259. o.

61. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. október 11., 2. o.

62. *Uo.*

63. A náci által pénzelt nyilas újságok és antiszemita lapok soha nem említették, hogy az „áttelepítés” a náci szótárában valójában deportálást és elpusztítást jelent.

64. A pozsonyi Munkacsoport a budapesti Mentőbizottság pozsonyi megfelelője. Yad Vashem, Jerusalem, irattári szám: M-20/93. Részletesebben lásd a 23. fejezetben. Vö. Alex Weissberg: *Advocate for the Dead*. Andre Deutsch, London, 1958, 60. o. A magyarországi zsidó vezetésről lesújtó értékelést adott egy szlovák zsidó vezető, Aron Grünhut, aki a szorongatott helyzetbe került szlovák zsidóság érdekében látogatott Budapestre 1942-ben. Lásd tőle: *Katastrophenzeit des slowakischen Judentums*. A szerző kiadásában, Tel-Aviv, 1972, 76–84. o.

65. Livia Rothkirchen: *The Destruction of Slovak Jewry*. Yad Vashem, Jerusalem, 1961, XXVII. o.

66. *Tanulmányok a magyarországi lengyel emigráció történetéből 1939–1945*. Szerk.: Lagzi István. Lengyel Tájékoztatási és Kulturális Központ, Bp.–Szeged, 1979. A lengyelek bizonyos kiváltságokat élveztek. A kormánytól rendszeres pénzjuttatásban részesültek, anyanyelvi elemi és középiskoláik voltak. Pártfogóik közé tartozott Varga Béla, a Kisgazdapárt vezetője, valamint gróf Szapáry Antal lengyel származású felesége. Saját önszegélyező egyleteket tartottak fenn, például a Polski Komitet nevűt, amelynek Kollataj-Zrzednicki tábormok, dr. Glasner és dr. Wawrzyniak voltak a vezetői. 1942-ig ügyet sem vetett a bizottság a zsidó honfitársaikra, majd feltehetően a londoni lengyel emigráns kormány nyomására változtattak elutasító álláspontjukon. Vö. Livia Rothkirchen: „Hungary – an Asylum for the Refugees of Europe.” *YVS*, 7:131–132. o. A német megszállás alatt Vámosmikolán internált lengyel zsidó tisztekkel szemben tanúsított bánásmódról nézve lásd például 1943. évi panaszukat a Magyar Országos Levéltár 1943-Kr-Ku. sz. iratában. A Szálasi-puccsal drámai változás állt be a lengyel zsidó tisztek és katonák helyzetében. 1944. november 19-én a Turcsányi Béla főhadnagy vezette vámosmikolai tábort feloszlatták, és lakóit, akárcsak sokezernyi budapesti zsidót, gyalogszerrel a Komárom–Hegyeshalom útvonalon elindították az osztrák határ felé. A tisztek, akik életben maradtak, 1945. január 14-én tiltakozó beadványt juttattak el Debrecenbe, s azzal vádolták a nyilas uralom vezetőit, hogy megszegték a hadifoglyokra vonatkozó nemzetközi konvenciót. A beadvány megtalálható a Haifai Egyetem kelet-közép-európai történelmi dokumentációs központjában H3419/Arch. M.E.I-12. sz. alatt.

67. Antall szorosán együttműködött dr. Heinrich Slavikkal, a száműzetésben működő lengyel kormány magyarországi képviselőjével. Egyebek között Antall hozta létre a váci bentlakásos iskolát, amely mintegy 100 zsidó árvának nyújtott menedéket azon a címen, hogy „lengyel katolikusokról” van szó. A német megszállás után sok más, náciellenes magyar politikussal egyetemben Antall is lefogta a Gestapo. A felszabadulás után kisgazdapárti tagként a kormányba is bekerült, rövid ideig az Újjáépítési és Közmunkaügyi Minisztériumot vezette. Első embere volt a Magyar Vöröskeresztnek is. Budapesten, 78 éves korában hunyt el. A zsidók mentésében végzett szolgálatait a Yad Vashem 1990-ben az Igaz Keresztény cím odaítélésével méltányolta. Antall pályaképéről, háttéréről további részletekkel szolgál Várkonyi Endre: „Ember maradt a legnehezebb időkben.” *Magyar Nemzet*, 1984. június 24., valamint

Yad Vashem News, 1991. ősz, 4–5. o. Lásd továbbá Kapronczay Károly „Lengyel zsidó menekültek Magyarországon a második világháború idején” c. közleményét, *Évkönyv 1985–1991, i. m.*, 199–205. o.

68. Tekintélyes magyarországi zsidók, köztük Weiss Edith bárónő, mindent megtettek, s még a határőrség lepénzelésétől sem riadtak vissza, hogy a menekülőket átsegítsék a határon.

69. *Stern, i. m.*, 25–26. o.

70. *Der Kastner-Bericht*, 36–38. o. Joel Brand ellentmond Kasztner beszámolójának, s kifejti, hogy a zsidó származású magyar országgyűlési képviselők tervezett összehívásából semmi nem lett. Vö. Weissberg, *i. m.*, 27. o.

71. Rothkirchen, „Hungary – an Asylum...” 134–135. o.

72. *Uo.*, 134. o.

73. *Bericht der Leiter des polnisch-jüdischen Flüchtlingskomites in Ungarn. Yad Vashem, Jerusalem, irattári szám: M-20/99.*

74. *Der Kastner-Bericht*, 39. o.

75. Springmann magyarországi tevékenységéről, kivált arról, amit a lengyel zsidó menekültek ügyében általában és jelesen 1941-ben az „idegen” zsidók deportálásával kapcsolatban tett, saját maga is nyilatkozott. Visszaemlékezése 1958. január 28-án kelt, és megtalálható a Yad Vashem jeruzsálemi archívumában, 500/41–1. sz. alatt.

76. Brand beszámolóját lásd Weissberg, *i. m.*, Kasztner tevékenységéről e téren érdekesen számol be Wesselényi Miklós. Vö. „Kastner’s Part in the Smuggling of Refugees – Testimony of Miklós Wesselényi.” In: *YVS*, 7:143–146. o. Lásd továbbá a 29. fejezetet.

77. Ebben az akcióban Brand legközvetlenebb segítőtársa egy magyarul beszélő szlovák zsidó menekült, Révész Peretz volt, aki a háború után Izraelben telepedett le.

78. *Der Kastner-Bericht*, 43. és 46–47. o. Teicholz magyarországi tevékenységéről további részleteket közlök a 23. fejezetben.

79. Még azoknak is adódtak bizonyos nehézségei, akik érvényes kivándorlási papírokkal rendelkeztek, a török kormány ugyanis vonakodott átutazóvízumot adni.

80. *Képviselőházi Napló*, 337. ülés, 1943. november 16. 337 o. A. Silberschein és Honti feljegyzéseiből és levélváltásából néhány megtalálható a Yad Vashem jeruzsálemi archívumában M-20/96. sz. alatt. Keresztes-Fischer kijelentését Burton Y. Berry isztambuli amerikai főkonzul említi 1943. december 23-i jelentésében, amelyet az amerikai külügyminiszternek küldött.

81. Philip Freudiger: *Five Months*. (Kéziratát 1972-ben volt szíves rendelkezésemre bocsátani.) 4. o.

82. *Der Kastner-Bericht*, 47. o. Freudiger ezzel kapcsolatos nézetét lásd kéziratának 5. oldalán.

83. *Uo.*, 45. o. A háború idején ennél jóval nagyobb számú zsidó talált menedéket Magyarországon. Sokan csak rövid ideig maradtak itt, addig, amíg módjuk nem nyílt Palesztinába vagy más szabad országba kivándorolni.

84. Barlason kívül a zsidó ügynökség isztambuli kirendeltségén (a továbbiakban a Va’ad ha-Hatzala részlege vagy egyszerűen az isztambuli Vaada [Mentőbizottság] néven említjük majd) még jó néhányan működtek. Így A. Lader mind a jeruzsálemi központ vezetőjének, Yitzhak Gruenbaumnak a személyes megbízottja, Venya Pomerantz és Menachem Bader a Ha-Kibutz ha-Meuchad, illetve a Ha-Kibutz ha-Artzi képviselője és az Agudath Yisrael képviselőjében Yaakov Griffel. A részleg működésére nézve lásd Dalia Ofer: „The Activities of the Jewish Agency Delegation in Istanbul in 1943.” In: *RAH*, 435–450. o. A budapesti Segélyező és Mentőbizottság-

gal folytatott levelezés anyagát több helyen őrzik, így a Beth Lohame-i Hagetaot irattárában, a jeruzsálemi Zsidó Állami Levéltárban és az izraeli Moresetben. A Magyarországra vonatkozó 1942–44-es fondok katalógusát lásd: *Arkhivon lishkat hakesher be-Kushta* (a *jisuv* isztambuli mentőbizottságának irattára). Összeállította Frieda Laster. The University of Haifa and The Ghetto Fighters' House, Haifa, 1977, 117. o.

85. Schwalb, általunk ismeretlen okból, a nyolcvanas évek közepéig nem engedte meg, hogy archívumát kutatók használhassák.

86. A Munkacsoport iratainak nagy része, ezen belül levelek, feljegyzések, memorandumok, amelyek Gisi Fleischmanntól származnak, a Yad Vashem jeruzsálemi levéltárban található M-20/93. jelzet alatt. További részleteket lásd Livia Rothkirchen: „Kishrei Hamachteret beyn Hamanhigut Hayehudit b'Slovakia u b'Hungaria. (A szlovákiai és magyar zsidó vezetők illegális kapcsolatai.) In: *Hanhagat Yehudei Hungaria Bamivahan Hashoa*. 118–134. o.

87. *Der Kastner-Bericht*, 51. o.

88. Lásd a 29. fejezetet. Életrajzi adataikat ismerteti a *Kastner-Bericht*; továbbá Weissberg: *Advocate for the Dead*; André Biss: *A Million Jews to Save*. Hutchinson, London, 1973; és Béla Vágó: „The Intelligence Aspects of the Joel Brand Mission.” In: *YVS*, 10:111–28. o.

89. Lásd többek között Biss, Brand és Kasztner háború utáni visszaemlékezéseit.

NEGYEDIK FEJEZET

A VÉG KEZDETE

Darányi kétértelmű politizálása

HIÁBA HITTEK Magyarországon liberális-konzervatív erők, hogy Gömbös Gyula demagóg, profofasiszta politikája átmenetinek bizonyul, ez nem így történt. Az ország bel- és külpolitikájának visszavonhatatlan alapelve lett a Harmadik Birodalom utánzása az elhatalmasodó revíziós törekvések szolgálatában. Nemcsak azért állandósult a Gömbös-féle politizálás, mert a hitleri Németország látványos sikereket ért el, hanem azért is, mert Darányi Kálmán politikai álláspontja kétértelmű volt: Darányit, Bethlen István pártfogoltját általában a hagyományos konzervatív nagybirtokos-tőkés osztály lojális tagjának tartották. Főként ezért nevezték ki földművelésügyi miniszternek, majd Gömbös egészségének megromlásával miniszterelnöknek.¹

Am, amint azt későbbi intézkedései világosan mutatták (lásd a 2. fejezetet), Darányi sokkal közelebb állt a szélsőjobboldali törekvésekhez és a Harmadik Birodalom politikájához, mint azt közeli barátai és politikustársai gondolták. Darányi, ez az alapvetően egyszerű, szűk látókörű, de rátermett bürokrata úgy szerezte meg Gömbös és számos szélsőjobboldali politikus bizalmát, hogy kétszínűsége nem keltette fel Bethlenék gyanakvását. „Konszenzust” célzó politikájával azt akarta elérni, hogy koalíciós partnerként a nyilas erőket a hagyományos kormányzat rendszerébe, de állítólag csak azért, hogy lehűtse felforgató hevületüket. Pártfogójának, Bethlennek a tudta nélkül tett engedményeket a szélsőjobboknak, még hozzá nem csupán szükségből, hanem személyes meggyőződésből is.

A szélsőjobb és a Harmadik Birodalom iránti rokonszenve csak megszilárdult, amikor többször is ellátogatott Berlinbe, s egy ízben Hitlerrel is találkozott. Miközben a Bethlen körül csoportosuló erők félreértették vagy nem voltak hajlandók felismerni Darányi kétszínűségét, a radikális jobboldal „szalonképes” szárnya nem késlekedett kihasználni azt. Ez a szárny, amelynek gerincét a dzsentri-katonatiszti csoport sokat szereplő, önjelölt vezetői alkották, meglehetősen rokonszenvvel adózott a nagybirtokos-tőkés uralkodó osztály egynémely törekvésének. De miközben egyet-

értett azzal a heves antiszemitizmussal és irrédenta sovinizmussal, amely a magyar szélsőjobb más szárnyait jellemezte (főként alsó középosztálybeliek és „megtévesztett” munkások, parasztok tömörültek köréjük), nem mindig értett egyet, s alkalmanként szemben is állt demagógiájukkal és erőszakosságukkal.

A dzsentrí-katonatiszti csoport, amelyben jelentős számú sváb származású katonát lehetett föllelni, különösen a német nemzetiszocialisták otthon és külföldön elért sikereiért lelkesedett. „Szalonképes” vezetőik alig várták, hogy Magyarország is részt kaphasson az európai „új rend” létrehozásából, vagyis hogy a tengelyállamok egyik aktív tagjaként arathassa le a náci revíziós-revansista politizálás gyümölcseit. Mindenáron csatlakozni akartak a német lendülethez, s ezért úgy érezték, Magyarország gyors és erőteljes újrafelfegyverzése nemcsak elkerülhetetlen, de kívánatos is.

A győri program

A kormány bel- és külpolitikájának szélsőjobboldali bírálói szentül meg voltak róla győződve, hogy az országnak azért elégtelen a katonai felkészültsége, mert a zsidók, a szocialisták és más németellenes elemek machinálnak ellene, a felfegyverzés az ő szemükben elsősorban az antiszemitizmussal fonódott össze. Nem véletlenül sürgették mindkét kérdésben a Harmadik Birodalom példájának átvételét és követését éppen a vezérkar felső régióiból, ahol azok a németbarát, sváb származású tisztek nyüzsögtek, akiket hivatali idejének utolsó két évében Gömbös ültetett oda. A vezetés jobbjára azoknak a tiszteknek a kezébe csúszott át, akik politikailag a szélsőjobboldali szervezetek vagy pártok szekerét tolták, mégpedig nagyon aktívan, és ebből nem is csináltak különösebben titkot. Közülük is kitűnt két tábornok: Rátz Jenő és Ruzskay Jenő.

Általában mindenki elismerte, hogy mindkét kérdés megoldása szempontjából a kulcs a kormányzó, Horthy Miklós kezében van. Két katonatiszti csoport csaknem egyidejűleg fordult hozzá, és kérte, hogy határozottan és haladéktalanul cselekedjen mindkét dologban. Az egyik csoportosulásnak Rátz volt a feje, s ő 1937 decemberében fejtette ki álláspontját azon a tanácskozáson, amelyen Rőder Vilmos honvédelmi és Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter volt jelen. A Bethlenhez húzó két minisztert Rátz érvei nem győzték meg, Horthy viszont biztosította a tábornokot, hogy valahogy megtalálják a megoldást.² A másik tiszti csoport egy feltejtésben összegezte nézeteit, Soós Károly tábornok, volt honvédelmi miniszter megbízásából. A memorandumot és a benne foglalt célkitűzéseket Soós tábornok egy 1938. január eleji magánkihallgatáson fejtette ki

Horthynak, s azon jelen volt Darányi is. Az okmányban egyrészt arról volt szó, hogy Magyarország történelmi céljait csak gyors felfegyverkezéssel lehet elérni, másrészt a tisztek a zsidókérdésről is elmondták benne véleményüket. Követeléseik között szerepelt, hogy:

- a keresztények gazdasági tevékenységének támogatásával szorítsák vissza a zsidó befolyást a gazdasági életben;
- hozzanak törvényt, amely véget vet a zsidó befolyásnak a sajtóban, a színházi életben, a filmgyártásban és más kulturális tevékenységek terén;
- „kíméletlenül üldözzenek minden baloldali agitációt”³.

A két tiszti csoport erőfeszítéseit hamarosan siker koronázta, s ebben a Nemzeti Bank akkori „liberális konzervatív” elnökének politikai pálfordulása is közrejátszott. Erre a fordulatra Rácz ösztönözte Imrédyt, majd ketten közösen létrehozták a Magyar Megújulás Pártját (lásd az 5. fejezetet). Imrédy roppant hiú ember volt, amúgy kiváló pénzügyi szaktekintély és nagy angolbarát, aki egyik pillanatról a másikra Magyarország jövődjét megváltóját fedezte fel magában. Darányival és Ráczal közösen törvénytervezetet dolgozott ki a tiszti követelések alapján, s a tervezetben a fő hangsúlyt a haladéktalan felfegyverkezésre és a zsidókérdés késlekedésmentes megoldására helyezte. Az elgondolás véghezvitele megkövetelte a kormány átalakítását, vagyis azt, hogy néhány, Bethlenhez húzó minisztert lecseréljenek.

A terv néhány részletéről 1938. március 5-én lebbent föl a fátyol Győrben, ahol Darányi történelmi jelentőségű beszédet mondott. A miniszterelnök bejelentette, hogy nagyszabású újrafegyverkezési program küszöbén áll az ország, és felkészült arra, hogy elszánt harcba kezdjen a bolsevizmussal.⁴ A zsidók és a tisztességes, liberális magyarok legnagyobb megrökönyödésére azt is közölte, hogy Magyarország hozzáfog a zsidókérdés rendezéséhez, s korlátozni fogják a zsidók szerepét az ország gazdasági és kulturális életében.

A zsidóellenes program meghirdetése a vég kezdetét jelentette Európa egykor virágzó zsidó közössége számára. Eddig az antiszemitizmus a szélsőjobb vesszőparipája volt, de most kormányprogrammá emelkedett, s azzal, hogy intézményes alapon kívánták megoldani, elrugaszkodtak az 1848-as és az 1867-es hagyománytól. Darányi zsidóellenes megnyilatkozásának azonnali sokkhatását és távlati fenyegető következményeit nem mérsékelte az a megnyugtatósnak szánt megjegyzése sem, hogy a tervezett zsidóellenes törvény lesz a „legjobb garancia” az antiszemitizmussal és türelmetlenséggel szemben.

Magyarország egyszeriben azoknak az európai országoknak az élvo-

nalába került, amelyek a náci Németország zsidóellenes politikáját tekintették követendő példának. Darányi erről a következőket mondta:

Én azt hiszem, egészen *felesleges volna elméleti vitát folytatni* afelett, hogy helyes vagy nem helyes-e a zsidókérdésről beszélni. *Zsidókérdés van.* S ez egyike elintézetlen problémáinknak. Ha pedig elintézetlen, annak *csak tervszerű és törvényes rendezését tartom lehetségesnek.* A kérdés lényegét abban látom, hogy *az ország határán belül élő zsidóság különleges diszpozíciójánál és helyzeténél fogva, de részben a magyar fajta közömbössége miatt is, aránytalanul nagy szerepet játszik a gazdasági élet bizonyos ágazataiban.* Aránytalan az elhelyezkedés abból a szempontból is, hogy túlnyomó részben az ország városaiban, elsősorban a fővárosban él. A zsidóság aránytalanul nagy számban helyezkedett el *azokban a foglalkozási ágakban, amelyekben a kereseti lehetőség könnyebb és kedvezőbb.* A zsidóságnak a fővárosban való tömörülése pedig természetesen kifejezésre jutott ennek a városnak kulturális és gazdasági életében, és ez a *megnyilvánulás a magyarság lélettörekvésével nem mindig áll harmóniában.*

Az ellentét, amely ebből az adott helyzetből kifejlődik, *akadályozza a nemzeti erők teljes összefogását, és állandó izgató momentum az ország közéletében.* A kérdés törvényes és tervszerű rendezésének tehát alapfeltétele, hogy *igazságos helyzetet teremtsünk.* Igazságos helyzetet, amely *az említett szociális aránytalanságokat helyrehozza vagy kiküszöböli, és a zsidóság befolyását a nemzeti élet kulturális és más területein illő mértékre csökkenti.*

Egy ilyen rendezés, amely *az ipar, kereskedelem és hitelélet területén, a gazdasági élet vállalkozásaiban a keresztény társadalmat az őt megillető előfeltételekhez tudja juttatni,* magának a zsidóságnak is érdekét szolgálja, mert *lényegesen enyhíteni alkalmas az antiszemitizmust és ezzel a szélsőséges, türelmetlen mozgalmak terjedését.* Ezekben kívántam érinteni a *magyar közélet néhány aktuális kérdését,* úgy hiszem azonban, kötelességem beszélni arról a pozícióról is, amelyet *az ország európai viszonylatban és a világgazdaság mai helyzetében* elfoglal.⁵

A jobboldali sajtó kitörő örömmel fogadta a győri programot. (Darányi javaslatai ezen a néven mentek át a köztudatba.) A program azonnali és teljes érvényre juttatásának igénye pár napon belül újabb lökést kapott azáltal, hogy az Anschluss következtében a náci Németország Magyarország közvetlen szomszédja lett. A kormány hivatalos szentesítését élvező zsidókérdés és javasolt megoldása egyszeriben nemzeti örületté változott. Ettől fogva olybá tűnt, mintha Magyarországnak egyéb társadalmi és gazdasági gondja-baja nem is lenne. Az uralkodó nagybirtokos arisztokrácia, amely az antiszemitizmus „civilizált” változatát üzte, nagy bajában váratlan áldásnak tekintette az új nemzeti örületet, mert azt remélte tőle, hogy eltereli a figyelmet a súlyos szociális problémákról és a földkérdésről. A lapok és rádióműsorok egyszeriben felfedezték, hogy a sajtóban, a művészeti életben, a szabadfoglalkozású-pályákon, az ipar, a bankvilág és a kereskedelem különböző területein milyen nagymértékben tengenek túl a zsidók, és ontották az idevágó statisztikákat.⁶ Ugyanezek az orgánumok

szinte mindig elhallgatták, hogy bizonyos területekről, így a közhivatalokból és a hadseregből a zsidók szinte teljesen ki vannak tiltva, és hogy a zsidók igen nagy része éppoly nyomorúságosan él, mint a kizsákmányolt keresztény munkások és parasztok. Az egész zsidóságot hajlamosak voltak egy kalap alá venni a ritka, valóban dúsgazdag – és nemritkán hivalkodó – felső középosztálybeli zsidókkal.

Az Imrédy és Rátz által kidolgozott forgatókönyvnek megfelelően Darányi átalakította kormányát, és néhány Bethlen-hű miniszterét németbarát személyekkel váltotta föl.⁷ Közvetlenül ezután két jelentősebb törvényjavaslatot nyújtott be, ezeknek szövegét titokban Imrédy készítette a tiszti csoportok fontosabb javaslatainak figyelembevételével. Az újralfegyverkezés és a gazdaságfejlesztés ötéves tervét tartalmazzák, valamint korlátozásokat a zsidókkal szemben az ország gazdasági és kulturális életének bizonyos területein.

Az első zsidótörvény

A hazai és a nemzetközi légkör nagyon kedvezően alakult tehát antiszemita intézkedés meghozatala szempontjából, s Darányi nem is vesztegette az időt. Előterjesztette a kormány 616. sz. törvényjavaslatát, melynek célját úgy határozták meg, hogy hathatósabb védelmet kapjon az ország „társadalmi és gazdasági egyensúlya”⁸. Az első átfogó zsidótörvény-tervezet kormányzati részről történő indokolását éppúgy gróf Teleki Pál készítette el, akárcsak a második zsidótörvényét (lásd az 5. fejezetet). Ő a jobboldali konzervatív-arisztokrata uralkodó körökhöz tartozott, és azt hangsúlyozta ki, hogy a zsidóság túltengése veszedelmes és káros, és ettől meg kell védelmezni a nemzetet. Aláhúzta, hogy a zsidóság korlátozása nemzeti kötelesség.⁹

A sok éven át folytatott antiszemita kútmérgezés és a szélsőjobboldal ismétlődő zavargásai és hangoskodásai megfertőzték a közvéleményt, de a zsidóságot és az irántuk baráti érzelmekkel viseltető liberálisokat lelkük mélyéig megrendítette, hogy a „liberális-konzervatív” kormányzat ilyen mohón szentesítette az antiszemitizmust.

A zsidó közösségek vezetői a sérelmezett törvényjavaslat miatt a kormányhoz, a felelős országos pártok képviselőihez és szervezeteihez fordultak, szóvá tették kifogásaikat, és kérték, hogy állják útját a tervezett törvény elfogadásának. Megdöbbenésüknek és szomorúságuknak adtak kifejezést a kormány tervezett lépésével kapcsolatban, és hivatkoztak arra, hogy a zsidóság békében és háborúban egyaránt minő nagy szolgálatokat tett az országnak. Voltak társaik is ebben a küzdelemben. A magyarországi író-, újságíró-, muzsikustársadalom és a tudományos élet jó néhány ki-

válósága nyíltan állást foglalt, rámutatván a törvénytervezet igazságtalanságára. Többek között Bartók Béla, Darvas József, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond, Szakasits Árpád emelte föl a szavát hangosan és erélyesen. Tiltakozó memorandumokban emlékeztették a kormányt, hogy a polgárok jogainak és a polgári szabadságjogoknak a védelmét, így a polgárok egyenlőségének elvét az alkotmány írja elő, és éppen ezért külön Magyarország sok más európai országnál. Emlékeztettek és figyelmeztettek, hogy ha ebből a szemérmetlenül diszkriminatív javaslatból törvény lesz, akkor erre „valamikor minden magyarnak szégyenkezve kell gondolnia”¹⁰.

A zsidóságnak és liberális barátaiknak akadt néhány támogatója az országgyűlésben. Az alsóházban a Liberális és a Szociáldemokrata Párt néhány képviselője volt a törvényjavaslat ellen. A legnyíltabban és a leghatározottabban a zsidó képviselők, például Vázsonyi János és dr. Fábíán Béla. Feltűnő hevességgel bélyegezték meg a tervezetet a szociáldemokraták.¹¹ A felsőházban Láng Lajos, Prónay György és Sigray Antal vezette a harcot ellene. Ők is, akárcsak képviselőházbeli harcos társaik, egyetemleges erkölcsi alapelvekre hivatkoztak, a szabadságra, az igazságra, az egyenlőségre, felidéztek a zsidóság történelmi érdemeit Magyarország előrehaladásában, de mindez falra hányt borsó volt. Bátor csatározásuk nem változtatott a dolgok menetén, s a törvényjavaslat, amely az idők szellemét tükrözte, mindkét házban elsöprő többséggel ment keresztül.

A zsidóság és liberális pártfogóik ügye végképp elveszett, amikor a keresztény egyházak képviselői a törvényjavaslat mellé álltak. Május második felében (ekkor már Imrédy váltotta föl Darányit a miniszterelnöki székben) a felsőház vitájában a különböző keresztény felekezetek vezetői és a zsidóság sok „barátja” olyan értelemben szólalt fel, hogy ha elfogadják a törvényt, akkor ezzel „elejét veszik a zsidókérdés további kiéleződésének, és kihúzzák a talajt az antiszemitizmus alól”. Általában csupán apróbb-cseprőbb módosításokat kívántak, például a kikeresztelkedettek érdekében, vagy hogy a tervezet bizonyos pontjainak esetleg félreérthető szövegezését tegyék egyértelművé. Raffay Sándor például, az evangélikus (lutheránus) egyház püspöke május 24-i felszólalásában nyomatékkal hangsúlyozta, hogy zsidótörvényre szükség van. Úgy tett, mintha fogalma sem lett volna arról, hogy mi az antiszemitizmus és milyen forrásokból ered, s arról beszélt meglehetősen képmutatással, hogy egy ilyen törvény elfogadásától csak akkor lehetne eltekinteni, ha a zsidók megváltoztatnák módszereiket és eddigi magatartásukat. Mindössze egyetlen módosító indítványt tett, nevezetesen, hogy a törvény előírásai ne vonatkozzanak azokra, akik 1919. augusztus 31-e előtt kikeresztelkedtek, s ne hagyják

meg az eredetileg javasolt augusztus 1-jei dátumot, amikor is Kun Béla az országot elhagyta. Felvetette még, hogy talán alkalmazni lehetne az 1868-as vagy 1895-ös évet határkő gyanánt, a magyarországi zsidóság egyenjogúsításának és a zsidó vallás „bevett” felekezetté nyilvánításának idejét, mert nézete szerint minőségi különbséget kell tenni azok között, akik 40 vagy 50 éves korukban keresztelkedtek ki valami okból, és akik 6 vagy 7 éves korukban.¹²

A felsőházban ugyanaznap ugyanilyen szellemben beszélt a református (kálvinista) püspök, Ravasz László. Noha mellékesen megemlítette, hogy a kivételezettséget elméletileg inkább a teljes beolvadás és a magyar földön való születettség alapján kellene biztosítani, nem pedig a kikeresztelkedéstől tenni függővé, ugyanakkor hozzáfűzte, hogy a zsidóság nem vallás, hanem faj. A törvénytervezetet helyeselte, mégpedig azon az alapon, hogy biztosítani fogja a nemzet békéjét, nyugalomát és biztonságát, de ezen túlmenően még azoknak is az érdekeit szolgálja, akik ellene vannak. Szólt azokról a társadalmi és történelmi tényezőkről, amelyek a zsidókban a „nemkívánatos” tulajdonságokat kiformálták, végül leszögezte, hogy a zsidókérdés lehető legjobb megoldását a teljes asszimiláció (azaz a beolvadás nemcsak a külsőségekben, de lelkileg is) vagy „a Magyarország határain kívül gyakorolt” cionizmus kínálja.¹³

Nagyjából ugyanígy érvelt Serédi Jusztinián bíboros, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása, és Glattfelder Gyula csanádi püspök is. A római katolikus egyházfők felszólalásaikban nemcsak támogatásukról biztosították a törvényjavaslatot, de ami hosszabb távon ennél is lényegesebb volt, szentesítették az antiszemitizmust és a különféle zsidóellenes irányzatokat. Álláspontjukkal, amelyre ezzel a törvényjavaslattal, valamint a többi zsidóellenes rendelkezéssel kapcsolatban helyezkedtek, előkészítették a talajt az 1944-es gettósítási és deportálási program végrehajtásához. A nyilvánosság előtt támogatták a megkülönböztető törvényeket, és ezzel lélektani hatást gyakoroltak a magyar népre. Részint erre vezethető vissza, hogy zsidó hithű honfitársaik szenvedéseit miért nézték oly könnyen a magyarországi tömegek, és hogy miért nem tanúsították a legcsekélyebb ellenállást sem, amikor 1944 márciusában a németek megszállták az országot.

A törvény előírásai. A magyar parlament mindkét házában túlnyomó többséggel, május 28-án, Horthy és Imrédy ellenjegyzésével, a 616-os javaslat törvényerőre emelkedett. Az 1938. évi XV.¹⁴ tc.-kel a magyarországi alkotmányos fejlődés meredek kanyarral letért arról az útról, amelyen 1867, ha nem 1848 óta haladt. Gyakorlati okokból az új törvényt a zsidók egyenjogúságát kimondó 1868. évi XVII. tc. kiegészítésének tün-

tették föl. Ha a *numerus clausus* törvényt leszámítjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy ez volt az első olyan törvény, amely vallásuk alapján tett különbséget magyar állampolgárok között.

A törvény kimondta, hogy a zsidóság részarányát 20%-ra kell korlátozni a szabadfoglalkozású-pályákon, valamint a tíz személynél többet foglalkoztató pénzügyi, kereskedelmi és ipari vállalkozásoknál. E cél érdekében előirányozták sajtó-, színház- és filmkamara felállítását az ügyvédi, az orvosi és a mérnöki kamarák mintájára, és előirányozták, hogy ezeken a pályákon csak kamarai tagokat foglalkoztassanak. A kamarák tagságában 20%-nál nem lehet több a zsidók aránya.¹⁵ A kvóta alól a zsidók alábbi kategóriáit vonták ki:

- a hadirokkantakat, akik frontszolgálatot teljesítettek, a hősi halottak özvegyeit és árváit;
- azokat, akik legkésőbb 1919. augusztus 1-jén keresztény hitre tértek, és azóta is megszakítás nélkül keresztény valláson vannak;¹⁶
- a fenti kikeresztelkedettek leszármazottait, ha közben nem tértek vissza a zsidó közösségbe.

Amíg az egyes kamarák tagságán belül a zsidók arányszáma nem csökken 20%-ra, az újonnan felveendő kamarai tagok esetében a zsidók aránya nem lépheti túl az 5%-ot.

Előirányozták, hogy a törvényben foglalt célokat öt év alatt kell elérni, megvalósításuk végső határideje tehát 1943. június 30-a. Kivételt csak nagyon indokolt esetben lehetett alkalmazni, s az érintett szakminiszter javaslatára a minisztertanács ezekben az esetekben a végrehajtás határidejét újabb öt évvel kitolhatta.

Alighogy a törvény megszületett, egész sor kormányrendelet jelent meg a törvény végrehajtásáról.¹⁷ Az eredeti elképzelés szerint kb. 15 000 zsidónak kellett elveszítenie állását a szabadfoglalkozású-pályákon, mégpedig félévenkénti 1500 fős ütemezésben. Ha figyelembe vesszük az általuk eltartott családtagokat is, akkor a törvény kb. 50 000 személyt érintett.

A törvény támogatói igazságtalanságot emlegettek. Nem járja – mondták –, hogy az összlakosságnak alig több mint 5%-át kitevő zsidóság arányszáma az ország gazdasági és kulturális életében 20%-os legyen.¹⁸ Szerintük semmiféle alapvető erkölcsi vagy alkotmányos princípiumon nem esett csorba azzal, hogy megkülönböztetést tesznek zsidók, nem zsidók és a kikeresztelkedettek különböző kategóriái között. Néhányan azal érveltek körükből, hogy a törvény megoldja a zsidókérdést, és útját állja a szélsőjobboldaliak antiszemita követelődéseinek, zömük éppúgy nem döbbsent rá, és a zsidók iránt rokonszenvezők sem, hogy a zsidóellenes in-

tézkedések olyan lavináját indították el, ami csakis katasztrófával végződhet. Ámde túlságosan fel voltak korbácsolva a nacionalista-soviniszta szenvedélyek, túlon túl elkápráztatta a szemeket a jobboldal „idealizmusának” görögtüze, és elhomályosította az értelmet az a remény, hogy eljött a pillanat, amikor nagyot lehet szökellni felfelé a társadalmi ranglétrán és osztozni lehet a zsidók vagyonán, s ebben az örületben ugyan ki figyelt, ki hallgatott az értelem, a józanság, a tisztesség alig hallható hangjára. Azokat a keveseket pedig, akik ezeket a hangokat hallatták, lehengerelték. Hasztalan hivatkoztak arra, hogy milyen sok értékkel gazdagították a zsidók Magyarország gazdaságát és kultúráját. Ugyancsak hasztalan ecsetelték, hogy milyen pozitív szerepet játszottak és mennyire a magyarság pártján álltak a zsidók az első világháború előtt a soknemzetiségű birodalomban, majd milyen tántoríthatatlanul őrizték magyarpártiságukat az utódállamokban. A zsidóság ellenségei eszelősen csak egyet hajtogattak és folyvást arra emlékeztették hallgatóságukat, hogy az 1919-es rövid életű kommunista diktatúrában milyen aránytalanul sok zsidó vitt vezető szerepet. Nem számított nekik, hogy a zsidóság túlnyomó többsége ellene volt a diktatúrának, éppúgy szenvedett tőle, akár csak a nem zsidó lakosság legnagyobb része (nem is beszélve a fehérterrortól, amely kiterjedtebb is volt, meg jóval hevesebb, mint a vörös). S mindig csak oda lyukadtak ki, ahová Ottlik László, aki kifejtette, hogy az antiszemitizmus „kikerülhetetlenül következett abból, hogy a zsidók pimaszul az élen járnak az intellektuális züllöttség minden tipikus megnyilvánulásában”¹⁹.

Akármilyen különös, a zsidó vezetők, amikor megpróbálták „helyére tenni” a törvénytervezet elfogadását, Darányi és Imrédy meggondolásait visszhangozták. Azzal nyugodtak bele a kormány zsidóellenes intézkedésébe, hogy kifejtették: a Harmadik Birodalomban és a szomszédos Romániában élő zsidók helyzetének romlása láttán a magyar zsidók életkörülményeinek „ésszerű” korlátozása nem csupán „kifogja a szelet a szélsőségesek vitorlájából”, de elejét veszi annak is, hogy a nyilasok antiszemita uszítása fizikai atrocitásokká fajuljon. Egyes források szerint ez a meggondolás bírta rá a zsidó vezetőket, hogy ne csak elfogadják, de pártolják is ezeket az „enyhén korlátozó” intézkedéseket.²⁰ Ugyanúgy, mint a húszas évek elején, amikor a *numerus clausus* törvény állt a figyelem előterében, a zsidó vezetők ezúttal is visszautasították a nyugati zsidó szervezetek „beavatkozását” abba, amit tisztán belügynek tekintettek.²¹

A zsidótörvény tervezetének benyújtása Darányi utolsó tette volt miniszterelnöki minőségében. Alig leplezett paktálása a szélsőjobboldallal és főként tárgyalásai Szálasival lehetetlenné tették. A zsidótörvény elfogadása ellen alig támasztott ellenvetést a liberális arisztokrata uralkodó csoport, ha támasztott egyáltalán, de az esetleges kiegyezés a szélsősége-

sekkel halálos rettegéssel töltötte el, már csak amiatt is, mert ezek nyíltan társadalmi változtatásokra készülődtek.

Imrédy a hatalomban

Az is a magyar história iróniája címszó alá tartozik, hogy liberális és Nyugat-barát beállítottsága miatt választották meg 1938. május 14-én azt az Imrédy Bélát, aki a negyvenes évek elején kivívta a nácik legteljesebb elismerését. Imrédy mélyen hívő katolikus volt, a pénz- és bankügyek kiváló szakértőjeként ismerték, és az általában elterjedt vélekedés szerint politikai meggyőződésében az angolok felé hajlott. Első hivatali ténykedései alátámasztani látszottak a róla kialakított képet. Kormányának összetételét is ilyen bizonyítéknak tekintették.²² Politikai beköszöntője az idők szellemét tükrözte. „Keresztény nemzeti” irányvonalat hirdetett meg, és két nagy eszmét állított előtérbe: „szociális igazságot és népi-nemzeti egységet.”

A nagybirtokos-tőkés uralkodó csoport elsőrendű célja abban állt, hogy az állam és a hagyományos társadalmi rend érintetlenül megőrződjék. Imrédy ennek az óhajnak megfelelően azzal kezdte kormányzati munkáját, hogy erőteljes intézkedéseket tett a szélsőjobboldal megfékezésére. Kezdeményezésére született meg a 3400-as kormányrendelet, amely megtiltotta, hogy államhivatalnok politikai párt tagja legyen. Főként azokat a köztisztviselőket és katonatiszteket akarták ezzel kordában tartani, akik a jobboldali szélsőségekkel rokonszenveztek. A rendelet megjelenése után nem sokkal sort kerítettek arra, hogy megrendszabályozzák a sajtót,²³ mégpedig abban az értelemben, hogy meggátolják annak a Szálasi Ferencnek lázító tevékenységét, aki ekkor már nemcsak szimbóluma volt az ország szélsőjobboldali mozgolódásainak, de egyúttal a katalizátora is. 1938-ban a nyilasok tevékenysége különösen megélénkült. Vad sajtóhadjáratba kezdtek a zsidók ellen, s a nagyvárosokat valóssággal elárasztották propagandájuk termékeivel. A kormányzót és a kormányt kiváltképpen az a röplap háborította föl és hozta ki a béketűrésből, amelynek az egyik oldalán az ismert „Éljen soká Szálasi!” jelszó volt olvasható, a másik oldalán pedig az állt, hogy „Ki Rebekával a Várból!” Ezt úgy fogták föl, mint burkolt célzást a kormányzó feleségére, akiről a nyilasok azt híresztelték, és állítólag nem is minden alap nélkül, hogy némi zsidó vér folyik az ereiben. Bár személy szerint Szálasinak nem volt köze ehhez a röplaphoz, mégis többrendbeli vádakkal bíróság elé került, és felforgató tevékenységéért 1938. július 7-én háromévi kényszermunkára ítélték, öt évre pedig eltiltották polgári jogainak gyakorlásától. Bebörtönzése magától értetődően nem hervasztotta el az egyre virágzóbb nyilas-

mozgalmat. Ellenkezőleg, Szálasi személye valósággal hőssé magasztosult, mártírkoszorú került a feje köré, s ezt a mozgalom jól ki tudta aknázni, aminek fényes bizonyága volt az 1939. évi májusi választási előretörés.

Külpolitikailag az Imrédy-kormány azt a célt állította tevékenységének középpontjába, hogy hasznot húzva Németország növekvő ellenségességéből Csehszlovákiával szemben, előbbre jusson a magyar revíziós tervek ügyében. Darányi és Kánya 1937 novemberében Berlinben járt, s Hitler már akkor úgy tálalta Ausztriával és Csehszlovákiával kapcsolatos terveit, hogy ebből a magyarok azt a következtetést vonták le: számíthatnak területi revízióra. Hitler nagyon konkrét formában fogalmazta meg ezt a lehetőséget. Arról volt szó, hogy ha Magyarország is részt vállal a Csehszlovákia ellen indítandó háborúban, jutalmul visszacapja Szlovákiát és Ruténföldet. A magyarok azonban óvatosak voltak, nem kívánták egyoldalúan lekötöni magukat. Ezt a politikát, amely az ország konzervatív köreinek érdekeit tükrözte, Kánya képviselte. Ezek a körök akarták a revíziót, de nyitva akartak tartani minél több lehetőséget úgy, hogy minden kedvező nemzetközi fejleményt ki lehessen használni. Sok oka volt ennek az óvatosságnak. Így többek között az is, hogy e körök egyaránt félték a bolsevizmustól és a német terjeszkedéstől, tisztában voltak az ország elégtelen katonai felkészültségével, s nem fűlött a foguk ahhoz, hogy belesodródjanak egy háborúba a nyugati demokráciák és a velük szövetséges kisantant ellen. Szerették volna, ha Kelet-Közép-Európában a területi és nemzeti viták elrendezésében Nagy-Britannia is részt venne, nemcsak Németország és Olaszország. És ha Magyarország katonai vezetői nem is, de a kormányzó és a civilek meg voltak győződve arról, hogy világháború esetén a haditengerészeti fölényrel rendelkező nyugati demokráciák kerülnének ki győztesen.

Ilyen és ezekhez hasonló megfontolások alapján ezek a körök azt látták jónak 1938-ban, ha a Németországgal folytatandó tárgyalásokon az időt húzzák. Ezt tükrözte a magyar küldöttség magatartása, amikor augusztus 21–26-án Horthy hivatalos látogatást tett Kielben,²⁴ majd szeptember 20-án, amikor Imrédy Berlinben kereste föl Hitlert. Kielben a németek hadiflottájukkal szerették volna elkápráztatni Horthyt, éppen azért, mert ismerték a kormányzó katonai doktrínáját. Horthy valóban nagy jelentőséget tulajdonított a tengeri utánpótlási vonalak ellenőrzésének. A kieli konferenciát elrontotta azonban, hogy a németek megragudtak Magyarországra bledi állásfoglalása miatt.

Imrédy Kánya és Keresztes-Fischer Lajos társaságában tett látogatást Hitlernél. A Führert különösen erőszakos hangulatban találták, kertelés nélkül beszélt arról az elhatározásáról, hogy három héten belül, akár há-

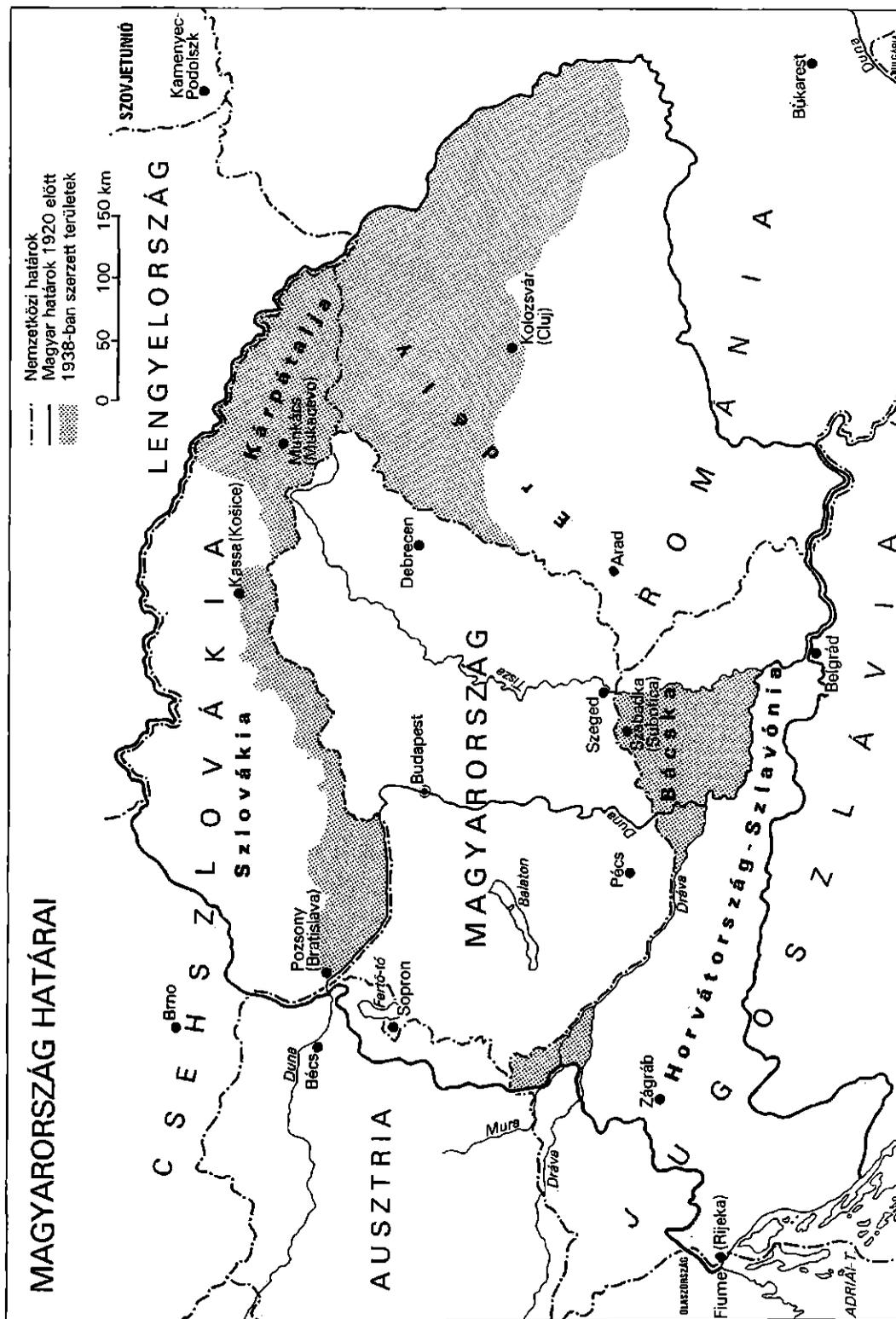
ború árán is, de „rendezi a számlát” Csehszlovákiával. Konkrét területi ígéretet tett arra az esetre, ha Magyarország beszáll a katonai akcióba, ámde Imrédy, akárcsak Horthy Kielben, elhárította a részvétel gondolatát, mondván, hogy az ország erre nincs felkészülve.

Az imént említett tényezőknek tulajdonítható az is, hogy augusztus 23-án a magyarok, ha csak átmeneti időre szólóan is, de megállapodásra jutottak a kisantanttal Bledben. A bledi megegyezés értelmében Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia elismeri, hogy Magyarországnak joga van az újrafelfegyverkezésre, viszont a felek kötelezettséget vállaltak, hogy vitáik rendezésére nem alkalmaznak erőszakot. Alig írták alá azonban az egyezményt, nyomban vita támadt az értelmezéséről. Magyar részről felvetették, hogy mivel a Csehszlovákiában élő magyar kisebbség helyzetét nem találják kielégítőnek, felmentve érzik magukat a megneemtámadási klauzula alól. A kisantant országai aláírtak egymással egy titkos jegyzőkönyvet, amelyben közös történelmi érdekeiket hangsúlyozva kötelezték magukat, hogy ha bármelyiküket támadás érné Magyarország részéről, a többiek haladéktalanul a megtámadott segítségére sietnek. A németek szemében a bledi egyezés arra irányuló kísérletnek minősült, hogy keresztelje Hitler Csehszlovákiával kapcsolatos terveit, és nem fogadták el Kánya „magyarozatát” a Csehszlovákiával kapcsolatos magyar fenntartásokról.

Magyarország közeledést keresett szomszédaihoz, s ezzel egyidejűleg bekapcsolódott egy olyan terv kidolgozásába, amelyet a lengyelek és az olaszok kezdeményeztek. Egy „vízszintes tengely” létrehozásáról volt szó Magyarország, Olaszország, Lengyelország, Románia és Jugoszlávia részvételével, egy „Harmadik Európa” kiépítéséről, amely egyformán ellenállhatna a német és az orosz terjeszkedésnek.²⁵ Ez az elképzelés azonban megbukott, mégpedig jórészt a nyugati demokráciák megbékéltetési politikája következtében. A szeptember 29-i müncheni egyezmény megpecsételte Csehszlovákia sorsát, de a békéét is, amelyet meg akartak vele menteni.²⁶ A nyugati hatalmaknak ez idő tájt nagyobb fejfájást okozott a bolsevizmus hosszú távú veszélye, mint az a közvetlen politikai és katonai fenyegetés, amelyet a nácizmus testesített meg.

A Felvidék visszacsatolása

Az olaszok müncheni álláspontjától felbátorodva, magyar és lengyel részről az az igény merült föl, hogy kapjanak ugyanolyan jogokat, mint a németek, vagyis védelmére kelhessenek csehszlovákiai honfitársaik érdekeinek.²⁷ A lengyelek meglehetősen harciasak voltak, készen akár arra is, hogy a vitatott Teschen (Cieszyn) érdekében erőszakot alkalmazzá-

4.1. térkép
Magyarország határai 1919 és 1945 között

nak,²⁸ velük ellentétben a magyarok viszont mérsékeltebb irányzatot képviseltek. Kívánságuk úgy szólt, hogy az önrendelkezés elvét érvényesítve, tárgyalással rendezzék a magyarlakta csehszlovákiai területek jövőjét. Október 3-án ilyen értelmű jegyzéket nyújtottak át, s ennek alapján október 9-én Komáromban tárgyalások kezdődtek.²⁹ Négy nappal később azonban megszakadtak, mivel a felek ellentétes történelmi és politikai álláspontjaik alátámasztására eltérő népszámlálási adatokkal hozakodtak elő.³⁰ Németország és Franciaország nem óhajtotta teljesíteni a müncheni egyezményben vállalt ama kötelezettséget, hogy újabb négyhatalmi konferencián vegyen részt, de Hitlernek sem fűlött a foga hozzá, így Magyarországnak más választása nem maradt, mint hogy német–olasz döntőbíráskodást kérjen az ügyben. A két tengelyhatalom október 30-án közölte, hogy eleget tesz ennek az óhajnak, de előzőleg ígéretet vett mind Magyarországtól, mind pedig Csehszlovákiától, hogy döntésüknek alávetik majd magukat, és azt véglegesnek tekintik.

Ribbentrop és Ciano vezetésével folytak Bécsben a tárgyalások, és az egyezményt november 2-án hozták tető alá. Ez volt az ún. első bécsi döntés, amely 4630 négyzetmérföldnyi területsávot juttatott vissza Magyarországnak Dél-Szlovákiában és a Kárpátalja nyugati részén, ahol magyarok laktak (lásd a 4.1. térképet), összesen 1 075 600 lakossal.³¹ A visszacsatolt terület egy része, 4020 négyzetmérföld kb. 895 000 lakossal, eredetileg Szlovákiához tartozott, a többi – 610 négyzetmérföldnyi 180 600 lakossal – Kárpátaljához.³² A terület magyar neve: Felvidék, amelyen egész sor olyan város feküdt – Kassa, Léva, Losonc, Munkács, Ungvár –, ahol számottevő ortodox zsidó közösségek éltek. A bevonulás a Felvidékre november 3-án kezdődött és november 8-án fejeződött be, s a visszacsatolást november 12-én szentesítette a parlament.³³

A felvidéki zsidóság

Az 1941-ben megejtett népszámlálás adatai szerint a Felvidéken 67 876 zsidó élt.³⁴ Legnépesebb telephelyeiket a 4.1. táblázat tünteti föl. Kitűnik belőle, hogy 26 városban 64 841 zsidó élt, vagyis a felvidéki zsidóságnak 95,5%-a.³⁵

Útban a második zsidótörvény felé

Az 1938. szeptember 29-i müncheni egyezmény egyaránt mérföldkő Magyarország és a világ történelmében. Első ízben teljesültek Magyarország revíziós törekvései, de egyúttal alapvető változások is jártak a nyomában mind a belpolitikában, mind pedig külpolitikailag. A nyugati hatalmak és főképp Nagy-Britannia meglehetősen rokonszenveztek a ma-

4.1. TÁBLÁZAT
JELENTŐS ZSIDÓ LAKOSSÁGGAL RENDELKEZŐ
FELVIDÉKI KÖZPONTOK

<i>Helység</i>	<i>Zsidó lakosság</i>	<i>A népesség %-ában</i>
Abaúj-Torna vármegye		
Kassa	10 079	15,0
Szepsi	200	8,5
Bars vármegye		
Léva	1 271	10,0
Verebély	223	6,6
Bereg vármegye		
Beregszász	5 856	30,2
Munkács	13 488	42,7
Szolyva	1 432	17,0
Oroszvég	909	31,3
Mezőkaszony	479	18,0
Gömör és Kishont vármegye		
Rimaszombat	635	9,0
Rozsnyó	388	5,7
Hont vármegye		
Ipolyság	773	15,4
Komárom vármegye		
Komárom	2 473	8,9
Nagymeny	522	11,8
Nógrád vármegye		
Losonc	1 747	11,7
Nyitra vármegye		
Érsekújvár	2 492	10,7
Nagysurány	563	9,0
Pozsony vármegye		
Dunaszerdahely	2 645	40,2
Galánta	1 216	23,9
Szenc	410	7,8
Nagymagyar	251	14,1
Ugocsa vármegye		
Nagyszőlős	4 264	32,0
Halmi	1 329	32,0
Ung vármegye		
Ungvár	9 576	27,2
Nagykapos	464	17,4
Zemplén vármegye		
Királyhelmec	886	23,6

gyarok ügyével, és nagy meglepedésükre szolgált a csehszlovák válság békés elintézése, amit nem is rejtettek véka alá, viszont megbékéltetési politikájuk mégis arról győzte meg magyarországi híveik jó részét, hogy Magyarország történelmi nemzeti törekvései csakis a tengelyhatalmakkal való szoros együttműködés révén valósíthatók meg. Sokan tértek erre a hitre, s köztük volt Imrédy Béla miniszterelnök is. Ám ez a páfördulása

nemcsak saját személye szempontjából bizonyult végzetesnek – hiszen ki-
végezték, amiért a tengelyt kiszolgálta –, de mindenekelőtt a magyaror-
szági zsidóság számára volt az.

Imrédy diktatórikus törekvéseire és a nácizmusra való kacsingatására
1938. szeptember 4-én derült fény kaposvári beszédében, amelyben új
programot hirdetett meg Magyarországnak. A beszéddel kétségtelenül az
volt az egyik szándéka, hogy ellensúlyozza azt a benyomást, amelyet a
londoni *Daily Telegraph*nak két nappal korábban adott interjújával kel-
tett,³⁶ s tulajdonképpen olyan elképzeléseket körvonalazott, amelyekből
már a szélsőjobboldal későbbi konkrét követeléseit rajzolódta ki.³⁷ Ka-
posvári beszédében amolyan előfasiszta programot adott. De feltűnést
keltett, hogy új zsidóellenes tervezetekről nem tett említést, s közölte,
hogy az addig tető alá hozott zsidótörvény pontosan elegendő. Ezek az
új tervek azonban mégis megszülettek, s két hónappal később, a Felvidék
visszacsatolását követően kerültek nyilvánosságra.

Imrédy szélsőjobboldali eszméi nagy hatással voltak például Jaross
Andorra, a csehszlovákiai Egységes Magyar Párt egykori titkárára, s az
egész, 26 tagú felvidéki képviselőcsoportra.³⁸ Általánosságban körülbelül
ugyanolyan politikai nézeteket vallott, mint Imrédy, de más volt az egyé-
nisége. Faragatlan volt, erőszakos, olykor egyenesen durva. Nem vezérel-
ték emelkedett eszmék, ordított róla a műveletlenség, viszont annál meg-
vásárolhatóbb és antiszemitább volt.³⁹ Pontosán ezekkel a tulajdonságai-
val lopta be magát a németek szívébe, amikor 1944 márciusában meg-
szállták Magyarországot. A németek által hatalomra segített Sztójay-kor-
mányban ő kapta meg a belügyminiszteri tárcát (lásd a 13. fejezetet).

Ő volt Imrédy rossz szelleme, ő ültette bele a miniszterelnök fülébe a
bolhát, hogy a törvényhozási folyamat „kínosan lassú”, és hogy a kabinet
összetétele sem olyan, amilyennek lennie kellene. Mindössze pár nappal
a Felvidék visszacsatolása után Imrédy a nemzeti lelkesültség hullámain
ringatózott, amit a revízió első kézzelfogható eredménye csiholt, s várat-
lanul benyújtotta lemondását a kormányszónak, abban a biztos tudatban,
hogy megint csak ő kap megbízást a kormány átalakítására, s az új kabi-
netet saját szája íze szerint állíthatja majd össze. Várakozásaiban nem is
csalatkozott, és november 15-én meg is alakította új kormányát. Kihagyta
belőle valamennyi számba jöhető politikai vetélytársát, nagyobb hatás-
kört adott a németbarát minisztereknek, Kunder Antalnak és a Felvidék
ügyeivel megbízott miniszternek, vagyis Jarosznak. A változtatásoknak
nyilvánvalóan az volt a céljuk, hogy a szélsőjobboldal pozícióit erősít-
sék,⁴⁰ s ugyanezt szolgálták mindazok a személycserék, amelyeket az ál-
lamigazgatásban és a hadseregben hajtottak végre. Az egyik legbaljósabb
valamennyi közül az volt, hogy 1938 október elején Keresztes-Fischer

Lajost a nyíltan németbarát Werth Henrikkel váltották föl a honvédvezérkar élén. December 10-én az önálló gondolkodású Kánya helyébe Csáky Istvánt nevezték ki külügyminiszternek, aki azonnal és minden habozás nélkül kijelentette: az ő vonala „azonos minden tekintetben a Róma–Berlin-tengely politikájával”⁴¹.

Imrédy késlekedés nélkül látott neki programjának megvalósításához. Újbóli kinevezésének napján a minisztertanács ülésén és a kormánypárti vezeték összejövetelén körvonalazta terveit. Nyíltan beszélt arról, hogy a törvényhozás munkájának meggyorsítása végett szükséges az alkotmány módosítása,⁴² és kifejtette, hogy kívánatos meggyorsítani a földreform-program előkészületeit is. Mindkét ülésén közölte, hogy „revidálta” korábbi álláspontját a zsidókérdésben. Ellentétben azzal, amit Kaposvárrott mondott, most már arról beszélt, azt magyarázta, hogy újabb zsidótörvényt kell hozni. A saját pártja csakúgy, mint a parlament, szívvel-lélekkel támogatta őt, és így nem ütközött akadályba a program megvalósítása. A berlini magyar követ, Sztójay Döme útján nyomban tájékoztatta a Harmadik Birodalom vezetését, hogy Magyarország mostantól fogva nyíltan tengelybarát politikát fog folytatni. S abból sem csinált titkot, hogy a zsidókérdés kezelésében szintén a Birodalom nyomdokaiba kíván lépni.

A minisztertanács december 12-i ülésén felvázolta a tervezett második zsidótörvényt. A törvényjavaslat szövegét ketten készítették el: Antal István, az igazságügyi minisztérium államtitkára, és Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszter. Teleki fogalmazta a törvénytervezet bevezetőjét. A tervezet „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” címet viselte, és 1938. december 23-án került a parlament elé. Tasnádi Nagy András igazságügy-miniszter volt az előadója (lásd az 5. fejezetet). Előzőleg, december 7-én Bartha a kötelező katonai szolgálatról terjesztett be törvényjavaslatot, jogi alapot óhajtván teremteni a kötelező munkaszolgálat bevezetéséhez (lásd a 10. fejezetet).

Imrédynek már nem adatott meg, hogy hivatalában legyen, amikor javaslata törvényerőre emelkedik. A sors iróniája, hogy közvetve a zsidókérdésbe bukott bele. Politikai ellenfeleit módfelett aggasztották diktatórikus törekvései, s nem kevésbé tengelybarát külpolitikájának esetleges következményei, kapóra jött hát nekik, amikor rájöttek, hogy családjának felmenő ágán zsidó beütés van. A családfát Rassay Károly és gróf Sigray Antal, a liberális, illetve legitimista párt vezetői vizsgálták meg. A „foltot” bizonyíthatóan arra próbálták felhasználni, hogy megszarolják a miniszterelnököt, s olyan választás elé állították, hogy vagy visszavonja a második zsidótörvény tervezetét, vagy lemond kormányfői tisztéről (ez a budapesti Imrédy-perben derült ki 1945–46-ban). Imrédy azonban nem engedett a zsarolásnak; ekkor egy magas rangú rendőrtiszt utazott Német-

országba az igazságügy-miniszter megbízásából, s ottani vizsgálatai során újabb bizonyítékokat ásott elő a miniszterelnök zsidó őseire nézve, majd a hírt nyilvánosságra hozták. 1939 januárjában jelentek meg az első röplapok Budapest utcáin azzal a leleplezéssel, hogy Imrédy származása nem makulátlan, ősei közt zsidók voltak. Horthy osztotta Imrédy politikai ellenfeleinek nézeteit, magához kérte a miniszterelnököt, és elétárta a származására vonatkozó terhelő bizonyítékokat. Az iratok hitelességét Imrédy nem tudta megcáfolni, s 1939. február 13-án benyújtotta lemondását. Három nappal később a kormányzó Teleki Pált kérte föl kormányalakításra, azt a politikust, aki a tradicionális bethleni irányzathoz, a jobboldal konzervatív beállítottságú csoportjához tartozott.

Jegyzetek

1. Darányit 1935. január 9-én annak a Kállay Miklósnak a helyébe nevezték ki földművelésügyi miniszterré, aki Gömbössel való politikai nézeteltérései miatt mondott volt le. Nem sokkal ezután, 1936 májusában Gömbös megbetegedett, és Darányi lett az ügyvivő miniszterelnök, valamint a kormánypárt ügyvivő elnöke. Hivatalosan 1936. október 10-én nevezték ki miniszterelnökké.

2. C. A. Macartney 1:212. o.

3. A beadvány egész sor társadalmi-gazdasági reformot is követelt, erőteljesebben progresszív adórendszert, az álláshalmozás tilalmát, igazságosabb birtokmegosztást és új választási törvényt. *Uo.*, 213. o.

4. A beruházási program részleteit április 2-án tette közzé Reményi-Schneller Lajos, az új pénzügyminiszter. A program Rátz javaslatának megfelelően egymilliárd pengőt irányzott elő fegyverkezésre, illetve a vele kapcsolatos kiadások fedezésére.

5. *Magyarság*, 1938. március 6.

6. Ezek a források az 1930. évi népszámlálási adatokból a legmagasabb számokat ragadták ki. A zsidók arányát az egyes foglalkozási ágakban a 3. fejezetben közöltük. Vö. továbbá C. A. Macartney 1:219. o. Leginkább a következő források adatközléseit használták a korabeli sajtóban: Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Bp., 1922; Uő: *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*. Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Bp., 1938; továbbá Klaus Schickert: *Die Judenfrage in Ungarn*. Stádium, Bp., é. n. Lásd még a 3. fejezetet.

7. A legfontosabb változás az volt, hogy Fabinyi Tihamér helyett Reményi-Schneller Lajos lett a pénzügyminiszter, az igazságügyi tárcát pedig Mikecz Ödön vette át Lázár Andortól. Darányi a földművelésügyi minisztériumot Marschall Ferencnek adta át. Az új kinevezések közül a legjelentősebb Reményi-Schnelleré volt, aki egyetlen pillanatra sem csinált titkot abból, hogy bankár létére a németek barátja, és náci barátai bizalmát végig az egész háború idején élvezte. Miniszterségét egészen 1945. március 27-ig megtartotta. Működését, tárgyalásait a Zsidó Tanács vezetőivel a 14. fejezet tárgyalja részletesebben. A népbíróság halálra ítélte, háborús bűnösként kivégezték.

8. A magyar parlament alsóházának 297. ülésén, 1938. április 8-án nyújtották be a törvénytervezetet, kb. egy hónappal Darányi győri beszéde után. A javaslat vitája a 306. üléstől a 315.-ig tartott, május 5-től 18-ig, amikor is harmadik olvasásban elfogadták. Vö. *Országgyűlés képviselőházának naplója*. 18. kötet, Athenaeum, Bp., 1938.

9. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 29. és 31. o.

10. *Uo.*, 29–30. o. Lásd továbbá Juhász Gyula mélyenszántó tanulmányát: „Hungarian Intellectual Life and the »Jewish Problem« During World War II.” In: *The Holocaust in Hungary. Forty Years Later*. Szerk.: Randolph L. Braham. Institute for Holocaust Studies of The City University of New York. New York, 1985. 53–73. o.

11. „A társadalmi és gazdasági egyensúly biztosításáról” szóló törvényjavaslat vitájában elhangzott szocialista beszédek: Peyer Károly, Esztergályos János, Reisinger Ferenc, Malasits Géza, Györki Imre, Kéthly Anna felszólalásai. *Népszava* (Bp., 1938.), *Szocialista füzetek*, 27. sz.

12. *Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben*. Fisch Henrik szerkesztésében és kiadásában, Bp., 1947, 19–24. o.

13. *Uo.*, 25–40. o.

14. A törvény teljes szövegét lásd „1938. évi XV. tc. a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról.” In: *1938. évi Országos Törvénytár*, Állami Nyomda, Bp., 1938. május 29., 87–89. o.

15. A törvény nem vonatkozott a zsidó felekezeti sajtóra.

16. A különböző keresztény felekezetek között, de az egyházak és az állam között is vita tárgyát képezte, hogy helyes-e a kikeresztelkedetteket két csoportra osztani, és ha igen, milyen ismérvek szerint.

17. Lásd például: *Zsidótörvény végrehajtása (4350/1938. M.E. sz. rend.)*, Centrum, Bp., 1938, *Jogi Hírlap*, 326. sz.; *Zsidótörvény végrehajtása lapok munkatársaira és egyéb személyzetére vonatkozólag (4960/1938. M.E. sz. rend.)*, Centrum, Bp., 1938, *Jogi Hírlap*, 333. sz. Az első zsidótörvényre nézve lásd Randolph L. Braham: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography*. Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1984, 54–69. o.

18. Nyugati fogyasztásra szánt apologetikus írás volt például Ottlik Lászlóé „The Hungarian Jewish Law” címmel. *Hungarian Quarterly*, London, 4, 1939, 339–412. o.

19. *Uo.*, 411. o.

20. A Bank of Englandnek címzett, 1938. április 8-án kelt följegyzésében H. Bruce brit pénzügyi szakértő, a Magyar Nemzeti Bank mellett működő népszövegségi tanácsadó azt állította, hogy „komoly zsidók maguk is helyeselték az effajta intézkedéseket.” A budapesti brit külképviselet egyik tagjának, A. Gascoigne-nak írott levelében konkrétan is megemlékezik erről: „Hozzám is eljöttek prominens zsidók, kérve, hogy fejtsem ki Imrédynek, ők mellette volnának egy, a zsidófoglalkoztatást korlátozó törvénynek, ha biztosak lehetnének benne, hogy más törvények ezt nem követnék...” Nathaniel Katzburg: „The Hungarian Jewish Situation During the Late 1930's.” *Annual of Bar-Ilan University Studies in Judaica and the Humanities*, Ramat Gan, Bar-Ilan, 14–15. 76. o.

21. *Uo.*, 73–83. o. Lásd még uő: *Hungary and the Jews, 1920–1943*, Ramat Gan, Bar-Ilan University, 1981. 94–113. o.

22. Imrédy eredeti kormánya még kiegyensúlyozott volt. Kánya Kálmán volt a külügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc a belügyminiszter, Reményi-Schneller Lajos a pénzügyminiszter, Teleki Pál a vallás- és közoktatásügyi miniszter, Mikecz Ödön kapta az igazságügyi tárcát, Sztranyavszky Sándor a földművelésügyit, és Rátz Jenő került a honvédelmi minisztérium élére. Rátz személye, illetve kinevezése volt a legvitatottabb az összes közül. Imrédy miniszterelnökként egészen 1938. szeptember 22-ig megtartotta a kereskedelmi és közlekedésügyi tárcát is, s csak akkor nevezte ki ennek a minisztériumnak az élére Kunder Antalt, akinek németbarátsága közismert volt.

23. Az 1938. évi törvény korlátozta a sajtószabadságot, és ennek következtében csaknem 400 sajtótermék, lap vagy időszaki kiadvány szüntette be a megjelenését. Vö. Ránki György: *1944. március 19.* Kossuth, Bp., 1978, 166. o.

24. A magyar küldöttségben részt vett Imrédy, Kánya, Rátz, Sztójay, aki akkor még Magyarország berlini követe volt, valamint – Csáky István és Keresztes-Fischer vezetésével – nagyszámú diplomata és katona is.

25. Az 1938. évi október–novemberi területi rendezést követően (lásd a továbbiakban), majd amikor a „vízszintes tengely” terve megbukott, a magyarok és a lengyelek egyaránt azon kezdtek dolgozni, hogy közös határra tegyenek szert. Ennek részleteit tárgyalja Betty Jo Winchester: „Hungary and the »Third Europe« in 1938.” *Slavic Review*, Seattle, 32, No. 4, December, 1973. 741–756. o.

26. Magyarország politikájáról München előtt és után lásd Thomas L. Sakmyster: „Hungary and the Munich Crisis: The Revisionist Dilemma.” *Uo.*, 725–740. o. Vö. Ádám Magda: *Magyarország és a kisantant a harmincas években.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1968.

27. Az olaszok a müncheni egyezménybe két utalást vetettek be a csehszlovákiai magyar és lengyel kisebbségre vonatkozólag. Az egyik paragrafus kimondja, hogy e kisebbségek kérdésének megoldásától függ a Csehszlovákia határaitra vonatkozó olasz és német garancia. A másik szerint újabb négyhatalmi konferenciát kell tartani, ha a két kisebbség kérdése három hónapon belül nem rendeződik.

28. Teschen (Cieszyn) hercegséget 1920-ban osztották föl Csehszlovákia és Lengyelország között, amikor éppen folyt a lengyel–szovjet háború. A lengyelek etnikai, a csehek történelmi alapon formáltak igényt a területre. Egy nappal a müncheni egyezmény aláírása után a lengyelek ultimátumban követelték a prágai kormánytól, hogy a vitatott területet azonnal ürítse ki. A cseheknek nem volt más választásuk, engedniük kellett.

29. A magyar jegyzék nemcsak azt követelte, hogy alkalmazzák az önrendelkezés elvét, hanem azt is, hogy a csehek engedjenek szabadon minden magyar politikai foglyot, bocsássanak el a cseh hadseregből minden magyar katonát és azt, hogy néhány határ menti települést magyar csapatok jelképesen megszálljanak. C. A. Macartney 1:278. o.

30. A magyarok igényt formáltak minden olyan területre, ahol az 1910. évi népszámlálás adatai szerint magyar volt a többség. Összesen 14 106 négyzetmérföldnyi területet követeltek. A csehszlovákok ezzel szemben saját 1930. évi népszámlálásuk számaira hivatkoztak, amelyek azt mutatták, hogy a magyarok által visszakövetelt területek 1 346 010 lakosából csak 678 000 a magyar, s a vitás terület jó néhány városában nem a magyarok vannak többségben. A vita részleteit lásd *uo.*, 285–304. o.

31. Az első bécsi döntés szövegét közli a *Documents on International Affairs, 1938.* Szerk.: Monica Curtis, Oxford University Press, London, 1943, 2:351. o. A magyar változatot lásd *A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája, 1936–1938.* Szerk.: Ádám Magda. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965, 621. és 622. dokumentum, továbbá *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945.* 2. kötet, szerk.: Zsigmond László.

32. Randolph L. Braham: „The Destruction of the Jews of Carpatho-Ruthenia.” In: *HJS*, 1:223–224. o. Nincsenek megbízható statisztikai adataink arra nézve, hogy a visszaszerzett területeken hogyan oszlott meg a népesség. Vö. például C. A. Macartney 1:302. o. és Raphael Lemkin: *Axis Rule in Occupied Europe.* Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1944, 146–147. o. Az 1930. évi népszámláláson alapuló becslés szerint a Felvidék lakossága 1 034 463 főt tett ki, ebből 78 190, azaz

7,6% volt a zsidó. *Magyar Statisztikai Szemle*, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1941, 772. o.

33. A Felvidék közjogi és közigazgatási betagolását az anyaországba Lemkin tárgyalja, *i. m.*, 146–150. o.

34. Nincs pontos adat, hogy a visszacsatolás idején hány zsidó élt ezen a területen. A becslések 52 000 és 78 000 között váltakoznak. Vö. C. A. Macartney, 1:320. o. és R. L. Braham, *i. m.*, 225. o. Lásd még a fenti 32. sz. jegyzetet.

35. Ernő László: „Hungary’s Jewry: A Demographic Overview, 1919–1945.” In: *HfS*, 2:162–163. o. A felvidéki zsidóság szociológiai elemzését lásd a 3. fejezetben.

36. Szeptember 2-i interjújában Imrédy azt hangsúlyozta, hogy Magyarország külpolitikájának célja a béke és az igazság biztosítása, és hogy egy európai összeütközés esetén Magyarország igyekszik majd megőrizni semlegességét. Az interjút átvette *Az Est*, rámutatván, hogy nyilvánvalóan nincs egyetértés Magyarország és Németország között. A németek erélyes tiltakozására a lap egy ideig nem jelenhetett meg.

37. Imrédy 1938 júliusában Rómában járt, ahol találkozott Mussolinival és Cianoval. Tanácsait alkalmasint felhasználta, amikor programját megformálta. Az olasz vezetők saját tapasztalataik alapján elmondták neki, hogy ha fölébe akar kerülni politikai vetélytársainak, akkor az övékénél radikálisabb szociális reform-elképzelésekkel kell előállnia. A Kaposvárrott meghirdetett program tartalmazta az általános kötelező katonai szolgálat bevezetésének tervét, a félkatonai jellegű levételemozgalom átalakítását, szükséghelyzetben a kormányzat rendkívüli hatalommal való felruházását és munkaszolgálatra vezényelhetőségét azoknak, akik „nem alkalmasak” rendes katonai szolgálat teljesítésére, s ezenkívül még jó néhány társadalmi reformjavaslatot. Például a szociális gondoskodás kiterjesztését, a családi pótlék rendszerének kibővítését, lépcsőzetes jövedelemadót, földreformot és a földjelzálog-adósságok rendezését.

38. Ez a 26 képviselő előzőleg a prágai parlamentben ült, és ott képviselte az utóbb visszacsatolt területet. Tisztségükben az 1939. évi V. tc. ismerte el és erősítette meg őket. Névsorukat lásd: *Magyarország tiszti cím- és névtára*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp., 1942, 49:18. o.

39. Bizonyítékok felsorakoztatása nélkül közli Macartney: „köztudott volt, hogy Jaross és politikai elvbarátai az elkobzott zsidóvagyonat alaposan megdézsmálták, s vagy ebből szereztek vagyont, vagy abból, hogy pénzért zsidóknak »mentességeket« szereztek.” C. A. Macartney, 1:308. o.

40. A jelentősebb személycserék sorából kiemelhetjük, hogy Mikeczet Tasnádi Nagy András váltotta föl az igazságügy-miniszteri székben, Teleki Mihály gróf lett Sztranyavszky helyett a földművelésügyi miniszter, az iparügyi tárcát Kunder kapta meg, míg elődje, Bornemissza a kereskedelmi és közlekedési minisztérium gazdája lett. Rátzot Bartha Károllyal cserélték föl. Rátznak azért kellett távoznia a honvédelmi minisztérium éléről, mert nem tudott kijönni az új vezérkari főnökkel, Werth Henrikkel.

41. Imrédy november 28-án először csak ideiglenesen vette át Kánya helyét. Csáky a *Popolo d’Italiának* adott nyilatkozatában tette ezt a kijelentést. C. A. Macartney, 1:318. o.

42. Imrédy olyan értelmű reformot akart a törvényhozatali munkában, hogy a „sürgős” törvényjavaslatokból 48 órán belül szülessen törvény.

ÖTÖDIK FEJEZET

A TELEKI-KORSZAK

Ki volt Teleki?

1939. FEBRUÁR 15-ÉN lemondásra kényszerült Imrédy Béla, és ezzel megnyílt az út gróf Teleki Pál előtt, hogy visszatérhessen az aktív politikai életbe és hatalomba. A magyarországi közéletnek Teleki volt az egyik legszínesebb és legellentmondásosabb figurája, híres erdélyi család sarja, olyan családé, amely mindig beleszólt az ország sorsának alakulásába. Nagy politikai tapasztalatokkal rendelkezett, s legelőször 1905-ben választották be a parlamentbe. 1920–21-ben rövid ideig volt miniszterelnök és külügyminiszter.¹ Legbensőbb hajlamai szerint sokkal inkább volt tudós, mintsem politikus, földrajztudósként és kartográfusként nemzetközi hírnévre tett szert. Rövid kormányzati ténykedése után a húszas években a budapesti egyetemen lett a földrajz professzora.

Jellegzetes képviselője volt az országban uralkodó jobboldali erők konzervatív, arisztokrata, illetve dzsentri csoportjának. Bonyolult egyéniség, elkötelezett híve annak a gondolatnak, hogy osztályának szupremáciáját mindenképpen meg kell őrizni. Ez a meggyőződése azonban a legkevésbé sem gátolta őt abban, hogy egész sor „haladó” intézkedésnek legyen kezdeményezője. Ezek mind azt célozták, hogy Magyarország a Horthy-rendszer keretei között modernizálódjék. Az államigazgatást oly módon kívánta megreformálni, hogy növekedjék a szakszerűség, és felősebben igazodjék a köz érdekeihez. Változtatásokat szorgalmazott a közoktatás terén, hogy emelkedjék a nép általános műveltségi színvonal.² Ha figyelembe vesszük a rendszer elavult jellegét és azt a tényt, hogy honi eredetű, nyugati mintájú és számottevő mértékű középosztály nem fejlődött ki, akkor el kell ismerni, hogy Teleki lépései igencsak elismerésre méltóak voltak.³

Ami a külpolitikát illeti, kortársai nagy részéhez hasonlóan ő is szenvedélyes nacionalistának, mi több, sovinsztának tekinthető, aki minden erejével azon munkálkodott, hogy megszűnjenek a „trianoni igazságtalanságok”, és visszaálljon az ország területi egysége. Hithű katolikus volt és bevallottan anglofil, akit egyaránt aggasztott a bolsevizmus és a náciz-

mus színre lépése, de aki azt is felismerte, hogy a német terjeszkedés hosszú távon milyen veszélyt rejt magában hazájára nézve. Egy világméretű összeütközésből szent meggyőződése szerint nem Németország, hanem a Nyugat kerülne ki végső soron győztesen, ennek ellenére irredenta beállítottsága és revíziós ambíciói a tengelyhatalmak karjaiba sodorták. Telekinek más volt a társadalmi háttere, mint a magyarországi szélsőjobboldalé, és külpolitikai elképzeléseik sem egyeztek. A szélsőjobboldalt, miként erről már többször is szó volt, elsősorban az elégedetlen katonatisztek, közhivatalnokok és alsó középosztálybeli elemek alkották, s nyíltan és fenntartás nélkül a Harmadik Birodalommal akartak együtt haladni, ő viszont olyan külpolitikának volt a híve, amely egyidejűleg veszi figyelembe a tengely általános célkitűzéseit és a magyar nemzeti érdekek diktálta kívánalmakat. Nézete szerint pontosan a magyar érdekek követelték meg a szövetséget a tengelyhatalmakkal, mert csak ennek révén foglalhat helyet Magyarország az „új európai rendben”, csak általa tudja kielégíteni területi követeléseit, csak ebben a szövetségben növelheti kereskedelmét és virágoztathatja fel gazdaságát. Ám odáig ez a szövetség már nem terjedhet, hogy csorbítsa Magyarország függetlenségét és szuverenitását, vagy hogy oltárán fel kelljen áldozni a nyugati hatalmakhoz fűződő kapcsolatokat.⁴

Teleki antiszemitizmusa

Teleki nem tartozott a náci típusú fajvédők közé, de jellegzetes képviselője volt annak a fajta antiszemitizmusnak, amely az arisztokrácia körében dívott. Akárcsak elődei, Darányi és Imrédy, vagy miként utóda, Bárdossy és Kállay, azt vallotta, hogy az antiszemitizmus „civilizált” formája elengedhetetlen, mert a zsidó befolyást a társadalomban és a gazdaságban fokozatosan csökkenteni kell, esetleg teljesen meg kell szüntetni. A maga kimért, aszketikus, tanáros módján valamennyi politikustársa között ő volt a Trianon utáni időszak egyik legkövetkezetesebb és legérthetlenebb antiszemita. Az „elmagyarosodott”, asszimilált zsidók ellen nem emelt kifogást, annál hevesebben ellenezte az ún. „keletieket”.

A harmincas évek vége felé antiszemitizmusában fölerősödtek a faji vonások.⁵ Alkalmassint a nácizmus hatott rá, s fokozódott benne az a meggyőződés, hogy a „keleti” zsidók külön „biológiai faj”, mi több, a magyartól elütő „ideológiai fajta”, és ily módon súlyosan veszélyezteti a keresztény magyarság létét. Ezt a fenyegetést abból eredeztette, hogy a zsidóságnak „több mint három évezredes a hagyománya, és több mint kétezer éve él önmagába zártan”. A nácik gondolatmenetét követve fejtegette, hogy éppen elzárkózásuk folytán alakultak a zsidók külön biológiai

csoporttá, vagyis specifikus fajjá. „Tíz eset közül nyolcban vagy kilencben tévedés nélkül megismerszik a zsidó”, mondotta. A zsidóság mint biológiai faj is veszedelmes, de még sokkal súlyosabb következményekkel járt, hogy „ideológiailag is időtlen idők óta elzárkóztak”. Telekit autokratikus és türelmetlen természete képtelenné tette, hogy ellenérzések nélkül tudomásul vegye azt a tényt, hogy a zsidók elütnek a többiektől életmódjukban, ruházódásukban, szokásaikban, de még abban is, hogy külön erkölcsi parancsok vezérlik őket. Osztotta más magyarországi antiszemiták nézetét arról, hogy a zsidók azért is veszélyt jelentenek, mert viszonylag nagy számban vannak képviselve az összlakosságon belül, és mert nagy a szerepük és befolyásuk az ország gazdasági, valamint kulturális életében.

Politikai ösztöneit tekintve Telekiben sok volt Machiavelliből, és habozás nélkül állította a zsidókérdést a mindenkori magyar érdekek elérésének szolgálatába. Volt idő, amikor az első világháború előtt színre lépett nemzedéki társaihoz hasonlóan ő is magyaroknak tekintette a zsidókat, mert tisztában volt azzal, hogy a soknyelvű birodalomban, amelyben a magyarság kisebbséget képez, a statisztikai arányokat javítják. Jellemző ebből a szempontból, amit 1919-ben a békekonferencián mondott.

A magyar zsidók legnagyobb része teljesen asszimilálódott a magyarokhoz... Kiváló magyar írókat, tudósokat és művészeket adtak nekünk. A magyar nemzeti lélekhez való asszimilációjuk következtében el kell ismerni, hogy faji szempontból a magyar zsidók már nem is zsidók, hanem magyarok...⁶

A békeszerződés megkötése után, amikor kialakultak a csonka Magyarország határai, és e határok között a magyarság uralkodó többséget képzett, a zsidóságra már nem volt szükség olyan értelemben, hogy a politikai mérleg serpenyőjét elbillentse. Teleki is szabadjára engedte antiszemita érzelmeit. Figyelmeztette a magyarokat, hogy a zsidók milyen veszélyt jelentenek kulturálisan és gazdaságilag, az elmagyarosodott zsidó vezetőket pedig a „keleti zsidók” veszedelmétől óvta. 1920-ban így beszélt az utóbbiak előtt:

Önök zsidók és magyarok. Ellentét feszül a keresztény magyarok és a keleti zsidók között, akik a legutóbbi fél évszázadban tömegesen özönlöttek be országunkba, és állandó jelleggel beszivárognak, hiába próbáltuk és próbáljuk útjukat rekeszteni. Önöknek helyt kell állniok ebben az összeütközésben, mert a probléma súlyos, mert ez élet és halál kérdése a magyar nép számára. Önöknek választaniok kell, magyar honfitársaik mellé állnak-e, a vagy keleti hitsorsosaik mellé.⁷

1921-ben Teleki az Egyesült Államokban tett körutat, s amikor e látogatás során amerikai diákokkal találkozott, előttük sem rejtette véka alá, hogy ellenérzésekkel viseltetik az „idegen” zsidókkal szemben. Szóba

hozta azokat a zsidóellenes megmozdulásokat, amelyek a Horthy-korszak kezdeti időszakát kísérték, s a következőket mondta:

Szeretném leszögezni, hogy tévednek, akik úgy gondolkodnak, miszerint a zsidóellenesség, amely létezett és létezik ma is Magyarországon, a zsidó vallás vagy általában a zsidóság ellen irányul. Ha mint történész kívánnám jellemezni, akkor úgy nevezhetném, hogy ez „mozgalom a galíciaiak ellen”. Mindezekelőtt a bevándorlás az, ami a problémát okozza, és az ellenőrzés, amely az idegenek egy meghatározott csoportjával szemben tapasztalható, azokkal az idegenekkel szemben, akik a nemzet ellen fordultak. Bizonyoságképpen hadd említsem mindössze a következő számokat: 1785-ben 75 000 zsidó élt a körünkben, akik a lehető legjobban kijöttek a magyarokkal és a többi, itt élő népekkel, és akik igen eltökélten iparkodtak összevegyülni és eggyé lenni a magyarokkal meg a többi fajokkal. 1910-ben a zsidók száma 912 000-re rúgott, nem számítva közéjük azokat, akik kikeresztelkedtek és akik néhány százezerre voltak tehetők. [Ezek az idegenek állampolgárságot kaptak], még mielőtt gyökeret vert volna bennük a hűség a haza és honfitársaik iránt...⁸

Teleki nem közölte diákhallgatóságával azt a tényt, hogy 1785-ben, amikor, úgymond, „a lehető legjobban kijöttek” a zsidókkal, ez utóbbiak gettóban éltek, s mindenféle korlátozásoknak és hátrányos megkülönböztetéseknek voltak alávetve. És nem világosította fel a hallgatóságot arról sem, hogy a háború előtt, amikor az ő feudális osztálya gyakorolta „liberális” uralmát a kapitalizmus és feudalizmus szövetsége formájában, a kevés számú, faji előítéletekkel megvert antiszemitától eltekintve senkit sem érdekelt, hogy a zsidók mennyien vannak, és hogy akkor a zsidókat szövetségeseiknek tekintették, akik a soknyelvű birodalomban a más nemzetiségek ellensúlyául szolgálnak. Az „idegen” zsidók „túltengése” csak azután lett fajsúlyos probléma, amikor 1918-ban az elaggott politikai szerkezet összeomlott.

Teleki antiszemitizmusának következetességét mi sem világítja meg jobban, mint az a két zsidótörvény, amelyet az ő miniszterelnöksége alatt hoztak 1920-ban és 1939-ben. Még nyoma sem volt a náci korszak zsidóellenes törvénykezésének, amikor az 1920. június 20-án megkötött trianoni szerződés egyenlőséget kimondó cikkelyének kirívó megsértéseként az első világháború utáni Európában az ő irányítása alatt elfogadják az első jelentős zsidótörvényt, az ún. *numerus clausus* törvényt. 1920 szeptemberét írták akkor. A másik fontos zsidótörvény közvetlenül az ő nevéhez fűződött. Ez volt az 1939. évi IV. tc., „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” (lásd a továbbiakban).

Gyakorlatilag nem volt olyan szférája a zsidóság életének, amelyre közvetlenül vagy közvetve ne gyakorolt volna hatást Teleki politikája. A miniszterelnököt ekkor már meglehetősen elvakította antiszemitizmusa, amely oly mértékig fosztotta meg tisztánlátásától, hogy képtelen volt fel-

mérni, milyen magasra korbácsolják honfitársaiban a rablóösztönöket a zsidótörvények. A fasizmus valódi veszélyét sem tudta belátni emiatt.⁹

A Teleki-kormány politikai és katonai intézkedései nyomán a zsidó közösségben demográfiai és strukturális átrendeződés ment végbe, és a zsidóság egész sor új társadalmi és gazdasági problémával szembesült. A magyarországi zsidó közösség történetét ebben az időszakban sok körülmény befolyásolta, de mind közül valószínűleg Kárpátalja visszacsatolása, a második zsidótörvény és Észak-Erdély visszatérése az anyaországba bizonyult a leginkább meghatározónak.

Kárpátalja visszacsatolása

1939. február 16-án a köztudottan angolbarát Teleki váltotta föl a nyíltan németbarát Imrédyt, de sok politikai megfigyelő várakozásai ellenére ez a személycsere nem hozott számottevő változást sem belpolitikailag, sem pedig az ország külpolitikájában. Az új kormány¹⁰ és programja alapján nem sokban különbözött az Imrédyétől. Ugyanez állt Teleki zsidópolitikájára is. Miniszterelnökségének első hetei azzal teltek el, hogy az Imrédy által beterjesztett második zsidótörvényt a parlamenttel elfogadtassa.

A külpolitikában Magyarország nemzeti érdekeit kívánta előmozdítani, ami elsősorban abból állt, hogy Trianon revíziójára törekedett, és egyszerre akart engedékeny lenni Németország iránt és nem kelteni bizalmatlanságot a Nyugatban. Realista lévén, jól látta a németek közép-kelet-európai hatalmának növekedését, befolyásuk erősödését, de tisztában volt azzal is, hogy a csehszlovák állam küszöbönálló felszámolásában Magyarország részvételére szükség van. Egyidejűleg azonban annak is jelentőséget tulajdonított, hogy biztosítsa a Nyugatot: Magyarország „kényszerűségből” működik együtt Németországgal, viszont mindenképpen megóvja nemzeti függetlenségét és szuverenitását.¹¹

Az 1938. november 2-i bécsi döntéssel Magyarország visszakapta a Felvidék egy részét, Dél-Szlovákia és a Kárpátalja nyugati felén a magyarlakta területeket. Ezt követően a magyar diplomácia napirendre tűzte egész Kárpátalja visszaszerzésének kérdését.¹² Az 1938. szeptember 29-i müncheni egyezmény a Szudéta-vidéket a Harmadik Birodalomhoz csatolta, Kárpátalja pedig a rövid életű Csehszlovák Szövetségi Köztársaságon belül autonómiát kapott. Szinte azonnal megindult a rutén-ukrán nacionalisták szervezkedése, amelyet főtisztelendő Augustin Vološin, a tartományi kormány feje bátorított¹³ és a Harmadik Birodalom támogatott. A szervezkedésnek új lendületet adott az ukrán nemzeti gár-

da megalakulása, mely félkatonai szervezet volt, és közkeletűen a kezdőbetűiből összevont betűszóval, ŠIC néven emlegették.

Magyarország annyira hálás volt a Harmadik Birodalomnak, amiért az segített visszaszerezni a Felyidéket, és amiért kilátásba helyezte támogatását Kárpátalja visszaszerzésében is, hogy 1939. január 13-án bejelentette: csatlakozni kíván az antikomintern paktumhoz. 1939. április 11-én pedig kilépett a Népszövetségből. Magyarország Kárpátaljára nem csupán azért tartott igényt, mert ennek elcsatolása is a „trianoni igazságtalanságok” közé tartozott, de politikai és katonai megfontolásokból is. Magyarország jelentős előnyöket remélt attól, hogy közös határa legyen Lengyelországgal.¹⁴

5.1. TÁBLÁZAT
FONTOSABB ZSIDÓ TELEPÜLÉSI KÖZPONTOK
KÁRPÁTALJÁN

<i>Helység</i>	<i>Zsidó népesség</i>	<i>A népesség %-ában</i>
Bereg vármegye		
Bilke	1103	17,6
Ilonca	887	15,8
Alsóverecke	582	24,7
Máramaros vármegye		
Akna- és Faluszlatina	2537	28,8
Huszt	6023	28,5
Nagybocskó	1708	23,0
Rahó	1607	12,9
Kőrösmező	1403	11,0
Felsőapsa	1289	18,7
Dombó	984	16,4
Alsóapsa	978	11,7
Ökörmező	952	16,1
Kökényes	914	20,0
Herincse	871	16,1
Irhóc	851	17,7
Majdánka	831	23,3
Szeklence	685	18,6
Gánya	720	21,8
Visk	571	7,5
Úrmező	395	13,1
Ung vármegye		
Nagyberezna	1237	30,7
Szerednye	619	23,6
Szobránc	395	25,5

A magyar erőfeszítéseket, hogy megnyerjék a Harmadik Birodalom pártfogását tervükhöz, végül is siker koronázta. Hitler 1939. március 13-án megadta a szabad jelzést a terület bekebelezésére. Horthy altenger-

nagy meghatott levélben mondott köszönetet Hitlernek, és megígérte, hogy a tervezett határincidens után két nappal, vagyis március 18-án „nagyszabású támadást” indít.¹⁵

Horthy terveit némileg megzavarta Szlovákia függetlenségének váratlan kikiáltása március 14-én, s ezt követte szinte azonnal a Vološin-kormány bejelentése, hogy Kárpátalja önálló állammá nyilvánítja magát „a Harmadik Birodalom védnöksége alatt”¹⁶.

A magyarok, a németekkel előzetesen kidolgozott forgatókönyvnek megfelelően, aznap, amikor a szlovák függetlenséget kikiáltották, ultimátumot intéztek a prágai kormányhoz, majd pár órával később csapataik megindultak Huszt felé.¹⁷ Március 18-ra Kárpátalját megszállták. A magyar csapatok nem ütköztek érdemleges ellenállásba. A kevéske ŠIC-gárdista szórványos kísérletét könnyűszerrel letörték. A régi álm, a magyar-lengyel közös határ végre-valahára valósággá lett.¹⁸

A kárpátaljai zsidóság

Kárpátalján 12 171 km² területen 700 000 ember élt. Az 1941. évi népszámlálási adatok szerint 78 087 volt a zsidók lélekszáma.¹⁹ Jó részük a történelmi Bereg és Ung vármegyében lakott, valamint Máramaros megyének ruténok lakta részein. A fontosabb zsidó települési csomópontokat az 5.1. táblázat tünteti fel.

A táblázatban szereplő 23 helységben 28 142 zsidó élt, Kárpátalja teljes zsidó lakosságának 36%-a. A többiek 445 kisebb településen szétszóródva éltek.²⁰

1940 szeptemberében Észak-Erdélyt is visszacsatolták Magyarországhoz, s néhány megyét, köztük Bereg-Ugocsát és Máramarost, az első világháború előtti határok szerint állítottak helyre. Máramarosszigeten, Borsán és Felsővisón sok zsidó élt, s amikor ezek a települések ismét az említett megyékhez kerültek közigazgatásilag, akkor ezek lettek az országnak a zsidók által legsűrűbben lakott megyéi. Érdekes azonban, hogy a zsidóság lélekszámának növekedése számszerűségében és százalékarányában 1910 és 1941 között alatta maradt a nem zsidó népesség növekedésének. Ez jól látható az alábbi adatokból:²¹

<i>Vármegye</i>	<i>Zsidó lakosság</i>			<i>Zsidók arányszáma</i>	
	<i>1910</i>	<i>1941</i>	<i>Növekedés %-ban</i>	<i>1910</i>	<i>1941</i>
Bereg-Ugocsa	45 510	46 621	1,6	13,8	13,1
Máramaros	65 694	78 856	20,0	18,3	16,2
Ung	17 587	20 903	18,8	10,8	9,8

Kárpátalja megszállása nyomán a Magyarországon érvényben lévő zsidótörvényeket azonnal kiterjesztették az ott élő zsidókra. Legtöbbjüket ez mélyen megrendítette, mivelhogy a csehszlovák demokratikus uralom két évtizede alatt a magyarok jogainak legfőbb védelmezői közé tartoztak, és a leghatározottabban szálltak síkra a magyar nyelvhasználat mellett. Éppen amikor ők is részei lettek a magyarországi zsidóság sorsközösségének, folyt a budapesti parlamentben a második zsidótörvény tervezetének vitája.

A második zsidótörvény

A magyarországi zsidóság jószerivel még föl sem eszmélt az első zsidótörvény által rá mért csapásból, amikor baljósabb fenyegetés körvonalaí rajzolódtak ki. Az első zsidótörvény, amelyet 1938 májusában fogadtak el, június 28-án lépett hatályba, de csaknem azonnal újult hangerővel harsant föl a követelés, hogy a zsidók ellen még ennél is szigorúbb intézkedésekre van szükség. A szélsőjobboldal, élén a nyilasokkal, megint szorongatni kezdte a kormányt, hogy a zsidók jogainak korlátozásában ne álljon meg, hanem lépjen tovább. Az Anschluss után vagyunk már, s a szélsőjobboldalt nyíltan bujtogatja és bőkezűen pénzeli a Harmadik Birodalom, jelentős pénzeszközökkel támogatva az országban folyó általános antiszemita hangulatkeltést.

Párhuzamosan a nácik ideológiai és propagandatevékenységével, egyre szemérmetlenebbül épültek be a németek Magyarország gazdaságába. Az Ausztriával bonyolított külkereskedelem is átterelődött a németek csatornáiba, s hamarosan a Birodalom lett Magyarország legnagyobb, majd pedig meghatározó kereskedelmi partnere.²²

Az első zsidótörvény elfogadásához az Anschluss adta meg a lökést, a második zsidótörvényhez a Felvidék visszacsatolása az 1938. november 2-i bécsi döntés alapján. Ez volt az az időszak, amikor Imrédy politikai pálfordulása végbement. Négy héttel a müncheni négyhatalmi egyezmény előtt, szeptember 4-én Kaposvárott még azt mondta, hogy az első zsidótörvény egyben az utolsó is. Viszont nem sokkal a Felvidék bekebelezése után a szélsőjobboldalhoz közeledvén egyszeriben felfedezte, hogy a megnövekedett zsidóközösség „életveszélyt” jelent Magyarországra nézve. Egy pártgyűlésen november 15-én így beszélt:

A visszanyert felvidéki területekkel a zsidók arányszáma, amely amúgy is kedvezőtlen volt, még kedvezőtlenebbé vált, és a keletről való beszivárgás kapuja még tágabbra tágult szét. Tehát nekünk ebben a kérdésben eddig vallott felfogásunkat bizonyos mértékben revízió alá kell vennünk.²³

A második zsidótörvény parlamenti vitája jelezte, hogy Imrédy nem-

csak kilátásba helyezett holmi átértékelést, hanem ezt el is végezte. 1939 februárjának elején már ekként érvelt:

1938 tavasza óta nagy események történtek, amelyek indokolttá teszik állásfoglalásunk revízióját. Mióta az első törvényjavaslatot a parlament letárgyalta, számos más államban történtek intézkedések, amelyeknek tendenciája, legalábbis hatása az, hogy a zsidóság helyzete azokban az államokban megnehezüljön, olyan államok felé tódul, olyan államokban keresi a maga elhelyezkedését, ahol kedvezőbb helyzetre tarthat számot. Zsidók elleni intézkedések történtek mindenekelőtt Olaszországban és Németországban. Az Anschluss és a Csehszlovákiához tartozó területek átkapcsolása következtében ismét igen nagy területek kerültek át a német jogterülethez. Lengyelországban is törvényhozási munkálatok vannak előkészületben, amelyek a zsidóság helyzetét kívánják megváltoztatni. A megmaradt Csehországban, különösen Szlovénországban, ahonnan a zsidóság ide gravitálása könnyen előállhat, szintén erős rendszabályok vannak küszöbön és részben végrehajtás alatt, törvényhozási intézkedések nélkül is. Romániában pedig, ahol egészen különleges helyzet állott elő, számos gyakorlati intézkedés és rendelet látott napvilágot, amely szintén nehezebbé teszi ott a zsidóság helyzetét.²⁴

A második zsidótörvény előkészületei antiszemita tüntetések közepette kezdődtek meg. A legsúlyosabb zavargásokat Kisvárdáról és Mátészalkáról jelentették, mindkét kisvárosban viszonylag jelentős számú ortodox zsidó lakosság élt. Kisvárdán Haynal Alajos tábornok szervezte a pogromot, azzal az ürüggyel, hogy „titkos zsidó rádióadónak” bukkantak a nyomára. Mátészalkán azzal gyanúsították a zsidókat, hogy pénzt gyűjtenek, és ebből repülőgépeket akarnak venni a csehszlovák hadsereg részére.²⁵ A törvénytervezetet Antal István, az igazságügyi minisztériumi államtitkár készítette. A bevezetőt, a törvény indoklását Teleki, akkori válás- és közoktatásügyi miniszter jegyezte. A tervezetet „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” 1938. december 23-án terjesztette a parlament elé Tasnádi Nagy András igazságügy-miniszter.²⁶

A törvényjavaslat szövege kristálytisztán tükrözte a nácik szélsőséges és faji nézeteit, amelyeket a magyarországi antiszemiták is a magukévá tettek. Az antiszemitizmusra általában jellemző és tradicionálisan manicheista beállítottság meghódította a magyar antiszemitákat is, átvették azt a nézőpontot, hogy a zsidóság nemcsak „veszélyezteti a nemzeti kultúrát és gazdaságot”, de idegen és romboló anyag is, amelyet el kell távolítani a nemzet testéből. A törvénytervezet bel- és külpolitikai érvekkel, geopolitikai és történelmi magyarázatokkal próbálta „bizonyítani”, hogy a zsidóság mindig is külön faji csoport volt, csak rá jellemző lelki és szellemi alkattal, sajátos életformával, s mindez együtt elválasztotta őket az emberiség többi részétől. Teleki gondolatmenetét követte a tervezet, hangoztatva, hogy Magyarország különösen nehéz helyzetben van, miután ha-

gyománnyosan a Nyugat módszereit alkalmazta a jobbára keleti eredetű zsidósággal szemben.

A Harmadik Birodalomban érvényesülő politikával összhangban, a törvénytervezet felhatalmazta a kormányt, hogy „segítse elő a zsidók kivándorlását”. Az indokolás viszont aláhúzta, hogy a zsidókérdés nemzetközi jellegű, és megoldása megkívánja, hogy a kellő időben és a kellő módon nemzetközi szemszögből közelítsék meg a témát.²⁷

A zsidó közösség és keresztény jóakaróik orgánumai elleneztek és hevesen bírálták a tervezetet. Rengeteg beadvány készült, és se szeri, se száma a kiadványoknak, amelyek napvilágot láttak, hogy rámutassanak a törvénytervezet igazságtalanságára, és hogy kiemeljék, mennyit köszönhet Magyarország a zsidóságnak, milyen nagy érdemeik vannak az ország boldogulásának előmozdításában.²⁸

A három nagy zsidó hitfelekezet, a neológ, az ortodox és a status quo 1939. január 12-én közös felhívást bocsátott ki, s ez aláhúzta, hogy a törvénytervezet

- megsérti a magyar alkotmányt, ellentétben áll ama alapelveivel, melyek szerint a magyar politikai nemzet egységes, a törvény előtt mindenki egyenlő, és a szerzett jogok védendők;
- ellentétes az emberi igazságossággal és az isteni törvény előírásaival;
- károsítja a magyar nemzet elemi érdekeit.

Ámde bármekkora volt is az elkeseredésük és a kiábrándultságuk, honszeretetük változatlan maradt, akárcsak a német zsidóságé. Világosan kifejeződött ez felhívásuk következő passzusában:

Ezt érdemelte a magyar zsidóság? Közjogainak csonkítását, magánjogainak korlátozását, élethelehetőségeinek elvonását, ifjúságának számkivetését?! Ezt érdemelte meg a magyar zsidó felekezet, amelynek egyetlen vágya volt történelme évszázados folyamán, hogy vallása megtartása mellett magyar és csakis magyar lehessen? Szóaljanak meg igazságunk mellett a szabadságharc csatasíkjai, Volhynia mocsarai, a Karsztok sziklái; mert a lövészárkokban nem kérdezték meg, hogy kinek mi a vallása... Szabadjon végre nekünk is egyszer kimondani, hogy *elvégre a mi hitünk, becsületünk és jogaink nem közpréda, melynek terhére lehet keresni a szociális bajok megoldását. S hozzon a magas Törvényhozás új törvényeket, amelyekben a szociális bajok enyhítésére mindenkit kötelez, akinek tehetsége van – mindenki felekezetére, származására való tekintet nélkül.* Ez a mi tiszteletteljes kérésünk. De ha csalódnánk, és ebből a javaslatból törvény lenne, annak következményeként magunk és gyermekeink százezrei lennének kénytelenek lakóhelyüket cserélni. Lakóhelyet, de nem hazát. Mert a magyar hazától semmilyen emberi törvény nem foszthat meg, éppoly kevésbé, mint az egy Isten imádatától. Ahogy az évezredek sorscsapásaiban nem tántoríthatott el bennünket sem

tűz, sem víz, sem vérpad, sem máglya, sem gályapad, sem bilincs – ugyanazzal a kitartással fogunk ragaszkodni magyar hazánkhoz, amelynek nyelve a mi nyelvünk, története a mi életünk. Ahogy hitfeleink évszázados száműzetés után is megőrizték a régi spanyol nyelvet, régi hazájuk kultúráját és szeretetét – úgy fogunk mi is virrasztani a mi igazolásunkért és a magyar feltámadásért!²⁹

Hasonlóan gyászos beadványt készítettek 1939. február 15-én azoknak a zsidóknak a leszármazottai, akik mint honvédek részt vettek az 1848–49-es függetlenségi harcokban. Miként a magyarországi zsidóság elismert vezetői, ők szintén azzal a kéréssel fordultak a parlamenthez, hogy vesse el a törvényjavaslatot, mert elfogadása tönkretenné a magyar zsidóságot, de a nemzet egészére nézve is nagy károkkal járna. De még tovább is mentek, mint a zsidóság általában. Rámutattak arra, hogy elődeik milyen áldozatokat hoztak, és ama kívánságuknak adtak kifejezést, hogy ha a javaslatból mégis törvény lesz, akkor velük tegyenek kivételt, tekintsek őket „tisztá vérű keresztény magyaroknak”, és ne úgy, mint a többi zsidót.³⁰

A zsidó közösség országos vezetői nem elégedtek meg azzal, hogy beadványokkal ostromolják a kormányhatóságokat, kezdeményezték és bátorították az olyan cikkek, kiadványok megjelenését is, amelyek a magyarországi közvéleményt felvilágosították arról, mennyire hazugak a zsidók nyakába varrt vádak. E célból a Pesti Izraelita Hitközség Társadalmi Munkabizottságot létesített. Ribáry Gézából, Deutsch Ernőből, Görög Frigyesből, Ligeti Pálból, Naményi Ernőből és Polgár Györgyből állt a végrehajtó bizottsága, s munkájuk nyomán röpiratok, plakátok, szórólapok, röplapok és levelezőlapok kerültek tömegesen forgalomba.³¹ Hangvételük, akárcsak a beadványoké, védekező jellegű volt, s a hazafiság eszméjét hangoztatták, a magyarországi zsidóság asszimilált rétegeinek általános beállítottságát tükrözve vissza.

Igen jellemző ebből a szempontból az a brosúra, amely a második zsidótörvény elfogadása után került nyilvánosságra. Történelmi áttekintéssel kezdődik, amely felsorakoztatja bizonyítékait a zsidóság Magyarország iránti hűsége tárgyában, s végkövetkeztetésképpen felidézi a zsidóság vezetőinek álláspontját az 1848–49-es forradalomban. Ezt olvassuk ott:

Magyarok vagyunk, és nem zsidók, nem külön nemzetbeliek, mert mi csak akkor vagyunk külön vallásfelekezet, midőn imaházainkban köszönetünket és legbensőbb hálánkat intézzük a Mindenhatóhoz, hazánkra és reánk is árasztott kegyelemért, de az élet minden egyéb viszonyaiban honfiak, csak magyarok vagyunk. (A magyarországi és erdélyhoni zsidók képviselőtének kiáltványa 1848. március 17-én.) Ezt valljuk ma is, 1939 tavaszán.³²

A magyarországi zsidóság változatlanul hazafias alapon állt, de a má-

sodik zsidótörvénnyel kapcsolatban álláspontjában megjelent egy új elem ahhoz képest, ahogy az első zsidótörvényt fogadta. 1938 tavaszán hajlamosak voltak tudomásul venni az első zsidótörvényt, mi több, még mentegették is, hogy tulajdonképpen meglehetősen enyhe, és „kifoghatja a szelet a szélsőségesek vitorláiból”, s mindenekfölött az jellemezte magatartásukat, hogy elhárították a külföldi zsidó szervezetek beavatkozási kísérleteit az ügybe, amelyet tisztán belügynek minősítettek (lásd a 4. fejezetet).

1938. nyár végén viszont gyakorlatilag már ők kezdeményezték, hogy a külföld lépjen közbe, és próbálja közbelépésével enyhíteni a zsidó közösségre nehezedő szörnyű nyomást. 1938. szeptember 8-án a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára, Eppler Sándor kapcsolatba lépett az Angol Zsidók Szövetségének, valamint a brit zsidó képviselők testületének közös külügyi bizottságával, s azt javasolta, hogy küldjenek megbízottat Budapestre. 1939 márciusában a magyarországi zsidó vezetés már egészen világosan látta, mit jelent a második zsidótörvény, s ismételten a brit zsidóság vezetőihez fordult, kérve a segítségüket a munkaképes zsidók kivándoroltatásában, az öregek és a betegek anyagi támogatásában. Stern Samu és Eppler 1939 májusában Londonban és Párizsban járt, s akkor személyesen újra előhozták kívánságaikat, mégpedig nagyon nyomatékos formában.³³ A probléma valóban égető volt, s nem is csupán az akkor életbe lépő új törvény miatt, hanem annak következtében, hogy a Felvidék és Kárpátalja visszacsatolásával megnőtt a zsidó lakosság száma, és így azoké is, akik rossz anyagi helyzetben voltak. A Felvidéken és Kárpátalján meglehetősen nagy számban éltek nem asszimilált, jámbor ortodox zsidók, s életkörülményeik igencsak nyomorúságosak voltak. Joggal feltételezhető, hogy ha nem is a kormány ötlete volt Sternék utazása, de mindenesetre annak tudtával és beleegyezésével látogattak külföldre, és terjesztették elő kívánságaikat a zsidóság kivándorlásának elősegítését kérve.

Némileg rontotta Stern és Eppler londoni és párizsi megbeszéléseinek esélyeit az a körülmény, hogy körülbelül ugyanakkor kereste föl az angol és francia fővárost dr. László Gyula, aki egyrészt a Kárpátalján élő zsidók és a lengyel menekültek problémáját ecsetelte vendéglátói előtt drámai színekkel, másrészt azt bizonygatta, hogy az országos zsidó vezetők tulajdonképpen nem is törődnek velük.³⁴ De Sternék annyit mégiscsak elértek, hogy végre-valahára kapcsolat teremtődött a magyarországi és a világzsidóság között, és némi pénzügyi támogatásra is ígéretet kaptak. Abból azonban nem lett semmi, hogy Nagy-Britannia politikai nyomást gyakoroljon Magyarországra.

A zsidóság és jóakaróinak hazai erőfeszítései nem hoztak eredményt.

A sajtó olyannyira felszította a zsidóellenes hangulatot, hogy a törvénytervezet ellenzői, bármennyire keményen is csatáztak, alulmaradtak az egyenlőtlen küzdelemben. A törvénytervezet vitája elhúzódott, 1939 januárjától májusig tartott. Nemcsak a zsidóság képviselői léptek föl a tervezet ellen, a zsidóság ügyének védelmében, hanem a néhány liberális politikus is a Polgári Szabadság Párt soraiból, élükön dr. Rassay Károllyal, budapesti országgyűlési képviselővel, az *Esti Kurír* főszerkesztőjével, valamint az országgyűlés padsoraiban ülő szociáldemokraták. A kisgazdapárti frakció nem volt egységes. Az Eckhardt Tibor vezette szárny a tervezet mellett foglalt állást, akadtak, akik ellene voltak, s egy harmadik csoport módosításokért szállt síkra, amelyek lehetővé tették volna, hogy megnöveljék a kivételek és kivételezések számát.³⁵ A felsőházban szintén akadtak ellenzői a tervezetnek, így Bezerédj István, gróf Károlyi Gyula, gróf Prónay György és az egykori miniszterelnök, Horthy bizalmasa: gróf Bethlen István.

Bethlen több beszédet is mondott az Országházban, és a nagy nyilvánosság előtt is mindenütt kifejtve, hogy milyen veszéllyel terhes Németország vak utánzása a zsidókérdésben. 1939. február 9-i beszédében például a következőképpen érvelt:

Hát nem látjuk-e és nem látják-e azok, akik a jobbszélsőséggel kacérkodnak, hogy a zsidókérdésnek német szisztéma alapján való megoldása ebben az országban a gazdasági és pénzügyi rendet egyik napról a másikra azonnal felforgatná, és hogy egészen más következményekkel járna, mint Németországban járt? Nem látják, hogy az ország gazdasági és pénzügyi téren egy napig fenn nem állhatna, ha ily eszközökhöz nyúlnánk? És azokat, akik a magyar földbirtokosok és a magyar intelligencia köréből kacérkodnak ma ezekkel a divatos jelszavakkal, nyomatékosan vagyok bátor figyelmeztetni, hogy a sor elsősorban rájuk fog kerülni, és világos, az a földbirtokos osztály fog elsőnek elpusztulni, amely egy ilyen kormányzat támogatására siet, és hogy az intelligencia, amelyben van történelmi érzék és amely a történelmi magyar tradíciók alapján akarja a magyar politikát továbbvinni, ha erre az útra téved, módot nyújt arra, hogy félretolassék, és helyébe történelmi tradíciók nélküli és a magyar történelmi tradíciókat semmibe vevő, félintelligens emberek üljenek, akik azután ezeket a kérdéseket másképpen fogják kezelni. De kérdem: hogyan áll külpolitikailag ez a kérdés? Egyet tisztán látok: ha nálunk a politikai élet gleichschaltolása következik be a szélsőjobboldali eszmék jegyében, akkor mi Németországnak nem barátai, hanem cselédei leszünk, és ebben az esetben a független magyar külpolitikának egyszer és mindenkorra vége lesz.³⁶

A törvénytervezetet ellenző különböző frakciókat más és más indítékok vezérelték, de abban tökéletesen egyetértettek, hogy a tervezet vérlázítóan megsérti az „alkotmányos rendszert”, rettenetes szenvedéseket zúdít sok százezer emberre, és ha hatályba lép, súlyos károkat okoz az ország

gazdasági és szellemi életében, s nem utolsósorban annak lesz a bizonyossága, hogy a kormány a náci Németországhoz igazodott.

A zsidók és a liberálisok nagy csalódással látták, hogy a keresztény egyházfők a felsőházban a második zsidótörvény tervezetét éppen úgy támogatták, miként az elsőt. Elleneztek a faji vonatkozásokat, olyan módosításokat szorgalmaztak, melyek a kikeresztelkedett zsidók jog- és érdekvédelmét szolgálták, és azt, hogy a zsidók kikeresztelkedése és beolvadása könnyebbé váljék. Raffay Sándor lutheránus püspök és Serédi Jusztinián, a katolikus egyház hercegprímása egyaránt szükségesnek tartotta, hogy történetileg áttekintse a magyarországi zsidóság magatartását. Mindketten azt a „veszélyt” hangoztatták, amelyet a zsidóság kulturális, politikai és gazdasági befolyása jelent a keresztény Magyarország nemzeti érdekei szempontjából.³⁷

Az alsóházi vitát két, érzelmileg túlfűtött esemény tette emlékezetessé. A vita egyik napján zsidó tartalékos tisztak özönlöttek el az ülésterem karzatát. Gyászruhában voltak, de mellükön csüngtek katonai kitüntetések. Komoran és némán tüntettek a készülő alávaló rendelkezések ellen. Vázsonyi János, az alsóház zsidó vallású tagja, az egykori híres igazságügyi miniszter, Vázsonyi Vilmos fia, módosító indítványt terjesztett elő, mely szerint a törvénytervezet mondja ki, hogy a zsidó frontharcosokat ugyanaz a bánásmód illeti meg, mint keresztény bajtársaikat.³⁸

A másik eseményre február 3-án került sor, s ez egyaránt mélyen megrázta a zsidó közösséget és a magyar keresztény társadalom minden tisztességes tagját. Nyilas suhancok támadtak rá a szombati istentiszteletről távozó zsidókra a Dohány utcai zsinagóga előtt. Kézigránátot dobtak köztük, s megsebesítettek 22 személyt, köztük 10 hatvanévesnél idősebb öregembert. Többen közülük behaltak sebeikbe. A merényletet Kovarcz Emil katonatiszt szervezte, a magyarországi jobboldal egyik legszélsőségesebb irányzatának vezéralakja, akiről mindenki tudta, hogy elvakultan gyűlöli a zsidókat.³⁹

Ez az eset országszerte együttérzést váltott ki a zsidók iránt, és igazolta azokat, akik régóta követelték Szálasi Ferenc szélsőjobboldali pártjának felosztatását,⁴⁰ de a sajtóban nem hagyott alább az uszítás a zsidók ellen, s a tervezett második zsidótörvény javaslatának országgyűlési vitája is folytatódott.

Teleki legalább akkora – ha nem nagyobb – erőbedobással fáradozott azon, hogy a tervezetből törvény legyen, mint elődje, Imrédy. Felesketése után elhangzott beszédeiben újra és újra kifejtette, hogy a zsidótörvényt nem taktikából szorgalmazza, hanem azért, mert ez a meggyőződése, és azzal kérkedett, hogy nincs senki az Imrédy-kabinetben, aki nálánál radikálisabb állásponton lenne a zsidókérdésben.⁴¹

A törvényjavaslatot elfogadták, és 1939. május 4-én hatályba lépett.⁴²

A törvény előírásai. A második zsidótörvény mindenekelőtt abban tért el az elsőtől, hogy részletesen meghatározta, ki tekintendő „zsidónak”. Az 1938. évi törvény nem adott ilyen meghatározást, mindössze azt szögezte le, hogy az állampolgárok mely kategóriáira nem vonatkoznak a törvény előírásai. Az 1939. évi törvény kifejezetten faji alapon állt. Ez kitűnt már a törvény indoklásául szolgáló miniszteri bevezetőből:

...az, aki az izraelita hitfelekezet tagja, *együttal a zsidó faji közösséghez is tartozik*, és természetes az is, hogy az izraelita hitfelekezethez tartozás megszűnése *nem eredményez változást* az ehhez a faji közösséghez való tartozás tekintetében.⁴³

A katolikus egyház heves ellenkezése nem bizonyult teljességgel hatástalannak. Jórészt ennek köszönhetően nem a faj, hanem a vallás minősült fő ismérvnek. Az első cikkely azt mondta ki, hogy zsidónak tekintendő, aki a zsidó közösséghez tartozik, akinek a szülei odatartoznak vagy akinek a négy nagyszülője közül kettő odatartozik, mégpedig a törvény kihirdetésekor vagy annak előtte. Azokat vonták ki a törvény hatálya alól, akik már kereszténynek születtek, akik 7. születésnapjuk előtt kikeresztelkedtek, továbbá akinek a szülei 1939. január 1. előtt keresztelkedtek ki, amennyiben őseik legalább 1849. január 1. óta Magyarország területén éltek. A törvény további kilenc kategóriát jelölt meg, amely mentességet biztosított, így a hadirokkantak, a háborús kitüntetések tulajdonosai, a háborúban meghaltak özvegyei és árvái, a titkos tanácsosok, az egyetemi tanárok és az olimpiai bajnokok kivételnek számítottak (2. cikkely).

A törvény kimondta, hogy zsidók sem honosítás, sem házasságkötés útján nem szerezhetnek magyar állampolgárságot (3. cikkely), beszűkítette a zsidók politikai és polgári jogait (4. cikkely). Megtiltotta, hogy állami tisztséget viseljenek, előírta, hogy 1940. január 1-jéig bezárólag a bírói karból és ügyészi testületből nyugállományba kell helyezni minden zsidót, s 1943. január 1-jéig a zsidó középiskolai tanárokat, tanítókat és közjegyzőket el kell bocsátani (5. cikkely). Ismét érvényre emelte az 1920. évi *numerus clausus* törvénynek azt a kikötését, hogy a felsőfokú tanintézetekbe felveendők között a zsidók számaránya nem haladhatja meg a 6%-ot (7. cikkely), és ugyanilyen kvótát állított fel a szakmai kamaráknál (9. cikkely). A keresztény szellem és a kultúra magyar jellegének védelmére hivatkozva kimondta, hogy zsidó nem lehet sem rendező, sem igazgató a filmgyártásban, illetve a színházi világban (11. cikkely). Tartalmazott a törvény egy sor gazdasági előírást, szigorúan beszűkítve a zsidók gazdasági lehetőségeit. Meghatározott időn belül vissza kellett vonni bizonyos üzleti vállalkozások iparengedélyét, és mindaddig nem adható ki

új engedély, amíg a zsidók számaránya az adott helyen nem csökken le 6%-ra, illetve bizonyos típusú kereskedelmi ágazatokban 12%-ra. Zsidó külön engedély nélkül földet nem vehet és nem adhat el, s bármikor kényszeríthető, hogy a hatóság által megszabott áron eladja vagy bérbe adja mezőgazdasági ingatlanát (12–18. cikkelyek).⁴⁴

A törvény értelmében minden, öt főnél kevesebbet foglalkoztató cég legfeljebb egy zsidót alkalmazhat, a kilenc főnél nagyobb pedig kettőt.⁴⁵ A Magyar Állami Biztosító Intézet adatai szerint 1937. december 31-én 14 817 cég működött Budapesten 72 494 dolgozóval. Közülük tíz személynél többet 742 cég foglalkoztatott, 14 075 viszont ötnél kevesebbet. Becslések szerint a törvénynek ez a pontja 250 000 zsidót érintett, köztük 65 000 budapestit.⁴⁶

Hamarosan kitűnt, hogy a második zsidótörvény a legnagyobb csapást a zsidóság alsó régióira mérte, így a bérmunkásokra és szakképzetteknekre. Akik üzleti, ipari tevékenységet folytattak, szintén megérezték az intézkedések súlyát, ők is korlátozva lettek mozgásukban, de így vagy úgy megelérték a kikapukat, amelyeken kibújhattak az előírások hálójából. Kitalálták és előszeretettel alkalmazták, nem is kis sikerrel az ún. stróman- vagy Aladár-rendszert, azaz keresztény „társat” vettek be az üzletbe, aki részt kapott a haszonból. Voltak olyan esetek is, amikor keresztények baráti alapon vállalkoztak ilyen szerepre.

A szabadfoglalkozású-pályákon már rosszabbul ütött ki a dolog a zsidók szempontjából. Főleg az ügyvédi pályán és az újságírásban zárultak be a kapuk előttük. A törvény életbeléptetése után a Sajtókamarába felvételét kérő 3435 személy közül 1863-at utasítottak el, vallásuk vagy fajuk miatt.⁴⁷ A zsidók eltávolítását a magyar társadalom vezető posztjairól, valamint kiszorításukat a szabadfoglalkozású-pályákról kormányiszervek, illetve az egyes foglalkozási ágakban felállított kamarák végezték. Kulcs szerepet kapott e téren Kultsár István, az értelmiségi munkanélküliség kormánybiztosa.⁴⁸

A második zsidótörvény az egész zsidóságra nagy csapást mért, de valóságos katasztrófaként érte a Csehszlovákiától visszacsatolt területek 150 000 főnyi zsidó lakosságát. Már az is nagy nehézséget okozott sokuknak, hogy bizonyítsák magyar állampolgárságukat, s ők szenvedték el elsőnek a faji megkülönböztetés kínos következményeit. Míg 1941. június 27-én Magyarország hadba lépett a Szovjetunió ellen, ezek közül a hontalan zsidók közül sokat összefogdostak, Kamenyec-Podolszkij környékére deportáltak, ahol aztán jó részüket lemészárolták (lásd a 6. fejezetet).

A magyarországi papság és a politikusok mérsékelt körei most is úgy okoskodtak, mint 1938-ban, és abban reménykedtek, hogy az új törvény

jóllakatja a zsidófalókat. Teleki is úgy vélte, hogy ezzel Magyarországon pont került a zsidókérdés végére, s az ország végre hozzáláthat a nemzet sürgető feladatainak elintézéséhez.⁴⁹

Akárcsak sok más magyar náciellenes személy és zsidó vezető, ő is úgy vélekedett, hogy ha nem hozzák meg ezeket a zsidóellenes intézkedéseket, akkor a szélsőjobboldaliak politikailag erőre kapnak, ennek pedig óhatatlanul az lesz a következménye, hogy a kormány az ő növekvő befolyásuk alá kerülve, a zsidókérdést a német minta szerint „oldja meg” majd. Ez az okoskodás azonban nem volt egyéb önigazolásnál, mert miközben fokozatosan súlyosbodtak a zsidókat sújtó intézkedések, semmi sem történt, hogy gátat vessenek a szélsőjobboldal növekvő politikai hatalmának.

A mérsékelték várakozásai ellenére a törvénytervezetet kísérő hangulatkeltés nemhogy befejeződött volna a törvény hatálybalépésével, hanem még hevesebbé vált, a közvéleményre még gátlástalanabban öntötték az antiszemitizmus mérgét, s mindez a nácik malmára hajtotta a vizet, és előkészítette azt a szörnyűséget, amelyre néhány évvel utóbb sor került. Nem sokat kellett várni, hogy kiderüljön: a második zsidótörvény mindössze előjáték, amelyet olyan újabb törvények követtek, amelyek még messzebb mentek a hátrányos megkülönböztetések alkalmazásában, és még nyíltabban helyezkedtek fajvédő alapra. 1939. március 11-én kihirdették a honvédelemről szóló II. tc.-et. A kormányt rendkívüli hatalommal ruházta föl ez a törvény, s ennek alapján megszerveződhetett a katonai jellegű munkaszolgálat a zsidók és a lakosság más „megbízhatatlan” elemei részére (lásd a 10. fejezetet). A Teleki-kormány zsidóellenes törvényhozási programja azzal érte el a csúcspontját, hogy elhatározták a harmadik, most már nyíltan faji alapra épülő zsidótörvény kidolgozását.

Teleki egész sor intézkedéssel próbálta megnyerni a Harmadik Birodalom tetszését. Érelődött ugyanis az erdélyi kérdésben a válság, s nem mulaszthatta el, hogy javítson alkudozási pozícióján. Ezek közül az intézkedések közül az egyik a magyarországi népi németek helyzetével volt kapcsolatban, a másik, hogy feloszlatták az országgyűlést, és új választásokat írtak ki.

A népi németek, a Volksdeutschok

Ahogy erősödött a harcias nacionalizmus a magyarok és a svábok körében, úgy vált mindinkább problematikus a Magyarországon élő német kisebbség kérdése. A náci Németország növekvő érdeklődéssel fordult az Auslandsdeutschok (a külföldi németek) felé, ezek pedig tüntető-

leg adtak kifejezést rokonszenvüknek és hűségüknek a Harmadik Birodalom iránt. A német kisebbség egyre nagyobb hányadát ragadta magával ez az érzület, különösen 1938 márciusa, az Anschluss után. A magyar kormány a Harmadik Birodalomhoz kapcsolódva iparkodott megvalósítani revíziós törekvéseit, de a német etnikai kisebbségnek nem kívánt az állam szuverenitását csorbító kedvezményeket adni. Azt a politikát óhajtotta folytatni a továbbiakban is, amelynek alapjait Jakob Bleyer professzor rakta le. Bleyer a budapesti egyetemen működött, 1923-ban alakította meg az Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein (Magyarországi Németek Népművelési Egylete) nevű egyesületet, s kulturális jogokat akart kivívni a magyarországi német kisebbség számára, az UDV elnöke, Gratz Gusztáv viszont inkább Magyarország területi és kulturális integritására helyezte a fő hangsúlyt. Míg ők álltak az UDV élén, addig az nem volt egyéb, mint holmi álmatag német kulturális egyesület. Bleyer 1933. december 5-én távozott az élők sorából, s a vezetésbe két új ember került, veje, Franz Kussbach, aki nem sok vizet zavart, valamint Franz Anton Basch, aki nagyhangú németbarát volt.

A magyarországi német etnikai csoport tényleges irányítása az ő kezébe került.⁵⁰ A Harmadik Birodalom buzdítására és anyagi támogatásával fiatalokat gyűjtött maga köré, olyanokat, akik náci stílusú radikális politikáért szálltak síkra, s megszervezte a Volksdeutsche Kameradschaftot (Népi Német Bajtársi Egyesület). Basch hevesen ellenezte az elmagyarosodást, amely még a 19. században megindult, és amelyet a sváb származású Gömbös Gyula szívvel-lélekkel helyeselt és szorgalmazott. 1934-ben Basch valósággal mártír lett a német etnikumhoz tartozók szemében, amikor három hónapra elítélték és egy évre eltiltották politikai jogainak gyakorlásától azon a címen, hogy „megsértette a magyar nemzetet”. Az UDV hivatalos irányvonala nem elégítette ki őt, s a Kameradschaftra alapozva 1938 novemberében egy új és még harcosabb szervezetet hozott létre. Ez idő tájt a svábok tekintélyes részét valósággal felvillanyozták a nácik sikerei, nem utolsósorban az, hogy Ausztriát a Birodalomhoz csatolták. Az új szervezet Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) néven alakult meg, egyre inkább önállóult, és a nácik magyarországi behatolásának egyik legfőbb eszközeként működött. Harciassága, amelyet megalakulása pillanatában már mutatott, nem rítt ki az összképből, hiszen szinte az egész ország valóságos eufóriában élt a revíziós politika első kézzelfogható sikere miatt, amelyet a Birodalommal való együttműködés révén értek el.

A Volksbund programjának főbb pontjait beiktatási beszédében körvonalazta Basch. Már nem csupán kulturális autonómiáról volt szó, saját iskolákról, saját napilapokról és folyóiratokról, hanem arról, hogy az etni-

kai csoportot ismerjék el jogi személynek, és ne gördítsenek akadályt önálló pártja megalakításának útjába sem. A Birodalom vezérei teljes egészében helyeselték a Volksbund követeléseit. Az ő pénzügyi és diplomáciai támogatásuknak tudható be, hogy néhány éven belül mindezek a célok teljesültek.

Az első jelentős frontáttörésre 1939. április 29.–május 1-jén, Teleki miniszterelnök és Csáky István külügyminiszter berlini látogatásakor került sor. Két nagyobb téma került szóba a tárgyalásokon, s az egyik a magyarországi népi németek kérdése volt, a másik Magyarország külpolitikája, különös tekintettel Lengyelországra. A két magyar politikus biztosította vendéglátóit, hogy híven követik a tengely irányvonalát, s mindössze egyetlen kikötésük volt. Nevezetesen, hogy se közvetlenül, se közvetve ne kelljen részt venniük egy Lengyelország elleni esetleges támadásban. A németek a lengyelországi támadásban való közreműködést Szlovákia átengedésével viszonzották volna, így a fenti kikötéshez való ragaszkodás gyötrelmesen nehéz döntés lehetett. Fél szemmel már Erdélyre kacsintva, Csáky azt ajánlotta, hogy ha a Lengyelországgal szövetségben lévő Románia ellen indulna háború, abba feltehetőleg Magyarország is bekapcsolódnék.⁵¹

A németek nem tudták ugyan rávenni a magyarokat, hogy vegyenek részt régi barátjuknak, Lengyelországnak a megtámadásában, ezzel szemben a magyarországi népi németek érdekében számottevő engedményeket csikartak ki. A berlini megállapodás értelmében a Volksbundot törvényes szervezetnek ismerték el, és a hatóságok jóváhagyták működési szabályzatát. Holott a Volksbund ekkor már tekintélyes és ütőképes politikai erőt képviselt, s a svábokat a Harmadik Birodalom politikája mögé zárkóztatta föl.

A Volksbund második nagy győzelme a második bécsi döntéshez kapcsolódott. Az 1940. augusztus 30-án aláírt megállapodás Erdély felosztásáról intézkedett (erre később visszatérünk). Aláírtak egy titkos jegyzőkönyvet is, német részről Ribbentrop, magyar részről pedig Csáky, s ez kimondta, hogy a német etnikai csoport tagjai különleges előjogokban részesülnek. Nevezetesen, akadálytalanul vallhatnak nemzetiszocialista eszméket, számarányuknak megfelelően kapnak képviselést a helyi és a központi kormányzati szervekben, használhatják eredeti vezetéknevüket, és szabadon létesíthetnek kulturális kapcsolatokat a Harmadik Birodalommal. A jegyzőkönyv felhatalmazta továbbá a Volksbund vezetőségét, hogy megszabhassa, ki népi német és ki tartozik ehhez az etnikai csoporthoz.⁵²

A magyar kormány ezekkel az engedményekkel saját korábbi erőfeszítéseit aknázza alá, amelyekkel a Volksbund ellensúlyozása volt a cél-

ja. Ilyen célból támogatta, hogy a német kisebbség körében a Volksbund ellenében egy másik szervezet alakuljon meg. A hűségmozgalomnak (Treuebewegung) Pehm József állt az élén, aki a második világháború után Mindszenty bíborosként vált ismertté. A másik kísérlet abból állt, hogy a Volksbund politikai megosztása céljából a kormánypárt soraiban juttatnak két képviselői helyet e szervezetnek.⁵³

A német–magyar megállapodás 1940. november 28-án lépett életbe. Basch haladéktalanul élt is a benne foglalt lehetőséggel, s a Volksbund hivatalos lapjaként megindította a *Deutsche Zeitungot* (Német Újság). A Volksbund működési szabályzatát 1941 márciusában fogadták el, és nem sokkal ezután hozzájárultak ahhoz is, hogy a sváb fiatalok ne a magyar fiatalok katonai jellegű leventemozgalamához csatlakozzanak, hanem saját ifjúsági szervezetbe tömörülhessenek. Ez utóbbi lényegében az SS-nek felelt meg.

Az 1941-ben megejtett népszámláláskor 720 291 személy vallotta magát a német etnikai csoport tagjának. Közülük 477 057 élt a trianoni Magyarország területén, 9054 a Felvidéken, 9627 Kárpátalján, 47 508 Észak-Erdélyben és 177 045 a Délvidéken, amelyet 1941 áprilisában szerzett vissza Magyarország Jugoszláviától. A népi németek nácirokon-szenve egyenes arányban nőtt a Harmadik Birodalom újabb és újabb politikai és katonai sikereivel, s legalább ilyen mértékig erősödött körükben a birodalmi nagynémet nacionalizmus is. A Volksbund hivatalos adatai szerint a népi németeknek mintegy 10%-a vitt vezető szerepet a szervezetben, vagy volt tagja az SS-nek, 28%-uk volt tagja a Volksbundnak vagy a Hitlerjugendnak, 32%-uk támogatta a Volksbundot, és mindössze 30% tartotta magát távol tőle. Ebből a 30%-ból 28% teljesen passzívan viselkedett, és csupán 2% ellenezte nyíltan a Volksbund tevékenységét.⁵⁴

A Volksbund vezérének, a Volksgruppenführer (népcsoportvezető) címet viselő Baschnak az irányítása alatt a Volksbund a legapróbb részletekig lemásolta a nácik szervezeti felépítését, az ő mintájukra építette ki a területi szervezeteket és a tömegszervezeteket. A népi németek jelentős súlyt és befolyást képviseltek, részint mert ott állt mögöttük a Birodalom, és azért is, mert a magyar gazdaságban és a magyar katonai apparátusban vezető posztok voltak a kezükben. A viszonylag kis létszámú magyarországi középosztályon belül a német származású elemek jelentős hányadot képviseltek. Fontos szerepet játszottak az iparban, a kereskedelemben és a bankszakmában, különösen nagy számban voltak képviselve a tisztikarban és a vezérkarban. Jelentős befolyással bírtak a helyi és központi közigazgatásban. Azokban a helyiségekben, ahol ők alkották a többséget, a hivatalos magyar közigazgatást is pótolták. Amikor a délvidéki képviselők is bekerültek az Országházba, a sváb származású honatyák külön parla-

menti csoportot alakítottak.⁵⁵ A Volksbundban a német volt a hivatalos nyelv, és átvették a nácik minden külsőségét, beleértve még a köszöntési módot is, teljes egészében kivonták magukat a magyar hatóságok felügyelete alól. Himmler ellenőrizte és irányította őket, állam voltak az államban.⁵⁶ Amikor megkezdődött a háború a Szovjetunió ellen, sok volksbundista önként beállt a Waffen-SS-be.⁵⁷

Az 1939. évi választások

Május 5-én kihirdették a második zsidótörvényt, s az előző napon Teleki feloszlatta az országgyűlést és kiírta az új választásokat az új választójogi törvény alapján, mely korlátozta a szavazásra jogosultak körét, de a választás titkosságát kimondta. Május 28–29-én volt a választás, amely a centrista mérsékelt és baloldali erők szempontjából katasztrofális eredményeket hozott. Annak ellenére, hogy a kormány kb. három hétre korlátozta a választási hadjárat időtartamát, és mielőtt az megkezdődött volna, három hónapra felfüggesztette a Nyilaskeresztes Párt lapjának, a *Magyarságnak* a megjelentetését, a jobboldali pártok mégis látványos sikert könyvelhettek el.⁵⁸ Az ellenzéki kiszegzdek és szociáldemokraták megtizedelődtek, és ami még ennél is súlyosabban nyomott a latban, a kormányzó párt Imrédy vezette jobbszárnya, nevezetesen a Magyar Élet Pártja megnövelte a súlyát, s akkora befolyásra tett szert, mint még soha addig.⁵⁹

Az országgyűlésben megújult lendülettel folyt az antiszemita uszítás, a szélsőjobboldal képviselői szinte egymással versengve interpelláltak, megkérdőjelezvén a kormánynak a zsidókérdésben követett politikája helyességét. Az első interpellációt Hubay Kálmán nyújtotta be. Nem egyszerűen csak azt vetette Teleki szemére, hogy „nem őszinte” a németekhez, de egyenesen azt vágta a fejébe, hogy „a miniszterelnök úr sem tudott kiszabadulni a nemzetközi zsidóságnak a szuggesztíója alól”⁶⁰.

A jobboldali sajtó

Az országgyűlésbeli hangulatkeltést antiszemita uszítás kísérte a sajtóban, s ez az uszítás egyre féktelenebb lett. A németek nyomásának engedve, a Teleki-kormány szabad utat engedett a szélsőjobboldali sajtónak, amelyre bőven hullott az áldás bőkezű anyagi támogatás formájában a Harmadik Birodalomtól, és az így megtámogatott lapok felsőfokon dicsőítették Németországot és minden tettét. Mi több, arra biztatták, azt követelték a kormánysajtótól is, hogy nemzetközileg is álljon oda a nácik mellé.⁶¹ A hivatalos lapok némileg tompított hangon írtak a nyugati szövetségesek ellen, és visszafogottabban a lengyel–német viszonyról, de a

zsidókérdésben többnyire a szélsőjobboldali sajtó álláspontját visszhangozva népszerűsítették a Harmadik Birodalom legyőzhetetlenségének gondolatát.

A Magyar Élet Pártjának hivatalos orgánumai, a *Függetlenség* és az *Esti Újság*, akárcsak a kormánypárti *Pester Lloyd* és *Magyarország*, nagyrészt ugyanolyan undorítóan írtak, akár a nyíltan náci irányzatú lapok. Kézbe venni legföljebb a Szociáldemokrata Párt lapját, a *Népszavát* és a független *Magyar Nemzetet* lehetett, csak ezeknek a hasábjain lehetett viszonylag tárgyilagos és kiegyensúlyozott beszámolókkal találkozni. De hatásuk eltörpült a jobboldali lapoké mellett, ezeknek nagyobb volt az olvasottságuk, és a táboruk gyorsan nőtt. 1939. július 12-én ismét megjelent az addig betiltott *Magyarság*, s a *Pesti Újsággal*, az *Új Magyarsággal* és a *Virradattal* együtt minden korábbinál eszelősebben dicsőítette a nácizmust, és dühödtebben gyalázta a zsidókat. Teleki hivatali időszakának első évében három antiszemita irányzatú hetilap egészítette ki a kórust, a *Holnap*, a *Nép* és a *Nemzeti Élet*.⁶² Ezeknél semmivel sem volt kevésbé elvakult a nácizmus irányában és a zsidók ellenében az *Összetartás*, az *Egyedül Vagyunk*, az *Ország* és a *Magyar Futár* c. képeslap. Ezeknek a lapoknak a kiadói, szerkesztői és munkatársai vérlázító náci és antiszemita uszítással bódították a közvéleményt, mérgezték olvasótáboruk lelkét. A leghírhedtebb volt ebben a díszes társaságban Rajniss Ferenc (*Magyar Futár*), Rupprecht Olivér (*Magyarság*), Oláh György (*Egyedül Vagyunk*), Vajta Ferenc (*Ország*), Maróthy (Meisler) Károly (*Pesti Újság*), Bornemisza Gábor (*Összetartás* és *Virradat*) és Mlotay István (*Új Magyarság*).⁶³ Amikor 1940 októberében szakadás történt a kormánypártban, Imrédy Magyar Megújulás Pártjának Mlotay, Rajniss és Oláh lettek a főideológusai (lásd a továbbiakban).

Teleki azzal, hogy szabad teret nyitott a náci propagandának, a Harmadik Birodalom kezére játszott. A közvélemény nem sokat értett meg az ő bonyolult észjárásából, nem értette meg a revíziós célkitűzések és az alapvető náciellenes beállítottság összefüggéseit, s olyan irányba tolódott, hogy inkább akadályává, semmint támaszává vált a Teleki-féle célok elérésének.

Teleki revíziós politikája

A Teleki-kormány politikája e tekintetben és minden egyéb vonatkozásban jellegzetesen képviselte a magyarországi jobboldalnak, azon belül is az uralkodó konzervatív-dzsentri csoportnak a két háború közti időszakon végighúzódó álláspontját. Ezek a politikusok Trianon igazságtalanságaira kívántak gyógyírt szerezni, s azt találták ki, hogy a nyilvánosság

előtt népszerűsítik Németországot, melynek agresszív elképzeléseit félelemmel vegyes helyesléssel figyelték, magánúton viszont folyamatosan biztosítják a nyugati szövetségeseket afelől, hogy Magyarország mindenképpen megőrzi szuverenitását és függetlenségét. Ezt a kettősséget példázta Magyarország kétértelmű magatartása történelmi szövetségese, Lengyelország iránt. Telekinek ahhoz, hogy Romániától visszaszerezze Erdélyt, szüksége volt a Harmadik Birodalom rokonszenvére és pártfogására, s ezért 1939 júliusában tudtára adta Hitlernek, hogy egy általános konfliktus esetén Magyarország a tengelyhez igazítja politikáját. De egy második levelében arról értesítette őt, hogy Magyarország erkölcsi megfontolások alapján nincs abban a helyzetben, hogy hadműveletekbe kezdjen Lengyelország ellen. A németek haladéktalanul válaszoltak, és ez a válasz fenyegető volt. Erre 1939. augusztus 8-án Csáky minden felhatalmazás nélkül tudatta Ribbentroppal, hogy Teleki leveleit tekintsék semmisnek. A Birodalom ennek ellenére bizalmatlansággal tekintett a magyar politikára, és ennek jelzése végett egyes hadianyagok szállítását leállította. A tilalmat csak akkor oldották fel, amikor Magyarország közölte, hogy nem tesz semlegességi nyilatkozatot.⁶⁴ Amikor a második világháború küszöbén Németország nyomás alá vette Lengyelországot Danzig ügyében, Magyarország azt tanácsolta Lengyelországnak, hogy engedjen. Viszont az is tény, hogy amikor Németország szeptember 1-jén, egy héttel a Hitler–Sztálin-paktum megkötése után Lengyelország megtámadásával kirobbantotta a második világháborút, Magyarország nem engedélyezte, hogy német csapatok vonuljanak át az ország területén. Magyarország megfogadta Ribbentrop tanácsát, amely úgy szólt, hogy „tartson nyitva a magyar kormány minden lehetőséget”⁶⁵, nem tett tehát formális semlegességi nyilatkozatot, viszont amíg a harcok folytak, szigorúan távol tartotta magát a konfliktustól, közben pedig rokonszenvet tanúsított Lengyelország iránt, megnyitotta határait, és kb. 60–80 000 menekült fogadott be, akiknek nagy része katona volt.⁶⁶ Horthy kormányzónak gondot okozott, hogy nem tekinti-e majd barátságtalan lépésnek Németország ezt a nagylelkűséget, s nem szerette volna kockára tenni a német támogatást Trianon revíziója tekintetében, ezért sietve megnyugtatta Hitlert, hogy Magyarország továbbra is hűséges barát marad. 1939. november 3-án kelt levelében a kormányzó emlékeztette a Führert, hogy az első világháborús összeomlás óta Magyarország igaz barátja Németországnak, rámutatott, hogy a Németország iránti nagyrabecsülés jele, hogy oly sok német származású személy került a legmagasabb kormányzati és katonai posztokra. A hűség további bizonyítékeként Horthy aláhúzta, mennyire kívánatos fellépni a Szovjetunió ellen, végül biztosította a Führert, hogy

a magyar nemzet „hálás és tökéletesen megbízható”, és „tudatában vagyunk annak, mivel tartozunk Önnek és a német nemzetnek”⁶⁷.

Útban a második bécsi döntés felé: Észak-Erdély visszacsatolása

Amikor a területi kérdés Csehszlovákiával rendeződött, a magyarországi vezetés figyelmének homlokterébe Erdély került, s ezt Romániával kellett elintézni. Alig írták alá a Hitler–Sztálin-paktumot, az Erdély-kérdés forrpontra hevült. A szovjetek részt kaptak Lengyelország területéből, s ezzel nemcsak az a veszély hárult el, hogy Románia esetleg Lengyelország oldalán belép a háborúba, de volt egy olyan következménye is, hogy átmenetileg ugyan, de érzékelhetően javult a szovjet–magyar viszony.⁶⁸ A paktum megkötését követő egy esztendő folyamán magyar részről úgy látták, hogy az erdélyi kérdés megoldásának az esélyeit megnövelte az a körülmény, miszerint a szovjetek bejelentették igényüket Besszarábiára, amelyre Románia Erdélyhez hasonlóan az első világháború után tette rá a kezét. A német–szovjet határ- és barátsági szerződéshez csatolt titkos záradék értelmében a Szovjetunió szabad kezet kapott Észtország, Lettország és Litvánia vonatkozásában, továbbá Finnország, Lengyelország és Románia bizonyos része tekintetében. Amikor Lengyelország már-már elesett, megindult ellene a Szovjetunió is, viszont Romániával szemben támasztott igényét mindaddig nem akarta forszírozni, amíg bizonytalan volt, miként reagál a Nyugat és főleg Franciaország. 1939. november elején a szovjet sajtó mégis foglalkozni kezdett a besszarábiai kérdéssel, igaz, hogy meglehetősen tompított hangon. A magyarok azonnal felfogták a jelet, és gyorsan kidolgozták terveiket, hogy szinkronban a szovjetekkel ők is előálljanak követeléseikkel Romániával szemben.⁶⁹ December 12-én a magyar vezérkar nyíltan németbarát főnöke, Werth Henrik memorandumot készített, s ebben leszögezte, hogy a Románia elleni orosz támadás esetén Magyarország nem maradna tétlen, azonnal támadna, hogy visszafoglalja „egész Erdélyt”⁷⁰.

A magyar kormány számot vetett bizonyos körülményekkel, így azzal, hogy a Nyugat és kivált Anglia netán fellép majd román szövetségese érdekében, továbbá azzal is, hogy az adott pillanatban Németországnak nem érdeke a béke felborulása Délkelet-Európában már csak azért sem, hogy a román olajszállításokban ne legyen fennakadás. Mindezeket figyelembe véve határozták meg az esetleges beavatkozás feltételeit. A kormányzati előterjesztés értelmében Magyarország akkor mozdul, ha a románok gyilkolni kezdenék a kisebbségeket, ha bolsevik jellegű forradalom törne ki, vagy ha harci cselekmények nélkül önként átengednének kisebb-

ségek lakta területeket a két legfőbb követelő bármelyikének, Bulgáriának vagy Oroszországnak.⁷¹

1940 tavaszán diplomáciai puhatolózások kezdődtek, hogy kipuhatólják, mire lehet számítani az egyes hatalmak, elsősorban Anglia és Olaszország részéről.⁷² Március 24-én Molotov ismét felvetette a román kérdést, a Harmadik Birodalom azonban éppen akkor végzett a Nyugat ellen indítandó támadás terveinek kidolgozásával, s nem szerette volna veszélyeztetni az olajmezők sorsát. Rendkívüli terveket dolgozott ki, hogy szükség esetén elébe vágjon az eseményeknek, és elfoglalja ezeket a mezőket. Ehhez viszont Magyarország közreműködése is szükségesnek látszott. Megkeresték a magyar kormányzatot, hogy engedélyezze német csapatok átvonulását az ország területén, sőt az is szóba került, hogy közösen lépjenek föl Románia ellen. Ezt a gondolatot Werth messzemenően támogatta. Ámde az oroszokat józanságuk és gyakorlatiasságuk viszsztatartotta attól, hogy Románia ellen akcióba kezdjenek, s csak akkor változott meg az álláspontjuk, amikor Franciaország kapitulált.

Franciaország 1940. június 23-án írta alá a fegyverszüneti megállapodást, s Molotov még azon a napon tájékoztatta gróf Friedrich Werner von Schulenburg moszkvai német követet, hogy a Szovjetunió igényt tart Besszarábiára és Bukovina egy részére. Három nappal később az oroszok ultimátumot intéztek Romániához, és követelték, hogy a szóban forgó területeket négy napon belül ürítse ki. Franciaország ekkor már a porban hevert, Németország nem vétózta meg a szovjet követeléseket, Románia számára tehát nem maradt más lehetőség, mint hogy eleget tegyen az ultimátumban foglaltaknak. A magyar kormány úgy látta, hogy most jött el a pillanat, amikor előhozakodhat saját követeléseivel Romániával szemben, annál is inkább, miután ezeket a magyar követeléseket orosz részről is jogosultnak minősítették.⁷³

Július 10-én Münchenben Teleki és Csáky Hitler elé terjesztették az Erdélyre vonatkozó magyar igényt. Némi csalódottsággal kellett tudomásul venniük azt a közlést, hogy ha Magyarország megtámadja Romániát, akkor nem számíthat segítségre se Németországtól, se Olaszországtól.⁷⁴ Horthy előzőleg már érintkezésbe lépett Hitlerrel, és próbálta rávenni, hogy egyezzen bele az Erdélyt illető magyar tervekbe. Ismételten emlékeztette a Führert, hogy amikor Németország vereséget szenvedett az első világháborúban, az egész világ cserben hagyta és egyedül Magyarország állt mellé mint barát és szövetséges. Arra hivatkozott, hogy Európában egyedül Erdély képez természetes erődöt, és mivel a német–oros ellenségeskedés előbb-utóbb elkerülhetetlenül kirobban, német érdek is, hogy Erdély megbízható barát birtokába kerüljön. A románok – miként megfogalmazta – „morálisan el vannak rothadva”, és az a tulajdonságuk,

hogy „minden szövetségesüket becsapták és elárulták”. Újfent aláhúzta barátságát a Harmadik Birodalom iránt, és ennek mintegy alátámasztásaképpen szükségét érezte, hogy hangot adjon saját, mélyen gyökerező antiszemitizmusának. Közölte, hogy az erdélyi zsidók azért voltak elégedettek a román uralommal, mert abban az országban mindenki megvesztegethető és megvásárolható. A zsidókkal szemben azért is nagyok az ellenérzések Magyarországon, mert „minthogy minden tisztességes ember a fronton volt, a zsidók itt forradalmat rendeztek és bolsevizmust teremtettek”⁷⁵.

Románia, teljesen elszigetelődve és minden oldalról szörnyű nyomásnak kitéve, még ugyanebben a hónapban kétségbeesett lépésre szánta el magát: felmondta politikai függetlenségének angol–francia garanciáit, és a Harmadik Birodalomhoz fordult azzal a kéréssel, szavatolja az ország politikai függetlenségét.⁷⁶

Hitlerék már dolgoztak a Barbarossa-terven, így fontos volt a számukra, hogy mind Magyarország, mind Románia közreműködését biztosítsák, felajánlották tehát közvetítésüket. A németek diplomáciai úton közvetlen nyomást gyakoroltak mindkét országra,⁷⁷ igyekeztek rávenni a magyarokat, hogy túlzott és lehetetlen területi követelést ne támasszanak, a románokat pedig arra, hogy tanúsítsanak bizonyos fokú engedékenységet.⁷⁸ Ez a fajta diplomáciai befolyásolás akkor tetőzött, amikor augusztus 16-án a romániai Turnu-Severinben a magyar–román tárgyalások megkezdődtek.⁷⁹

A tárgyaló felek rögtön a kezdet kezdetén éles hangot ütöttek meg, s miután tíz napon keresztül eredménytelenül huzakodtak, mindkét részről a németekhez fordultak. Ribbentrop attól tartott, hogy Oroszország esetleg akcióba kezd Románia ellen, megszerezte az olaszok egyetértését, és közösen „baráti tanácskozásra” hívták meg Bécsbe a román és a magyar külügyminisztert. Ribbentrop és Ciano augusztus 28-án érkezett meg Bécsbe. Szakértőik bevonásával kidolgozták a döntőbíráskodás feltételeit, és kijelölték az új határokat. Augusztus 30-án a tervezetet a magyarok és a románok tudomására hozták.

A megoldás alapjául az a hitleri irányelv szolgált, hogy a magyarok az általuk hivatalosan követelt több mint 90 000, majd 60 000 km²-nyi terület helyett mindössze 43 000 km²-t kapjanak meg. A feltételek elfogadását a tengely külügyminiszterei kötelezővé tették, még csak vitát sem engedtek, mert attól tartottak, hogy vita esetén soha nem születne megoldás. Az ünnepélyes aláírás a Belvedere palotában volt, s míg Manoilescu román külügyminiszter ajultan esett össze, a magyarok lelkesedése nem ismert határt a német és olasz szakértők által készített térkép és az új határvonalak láttán.⁸⁰

A németek és olaszok által kidolgozott feltételek értelmében Magyarországhoz csatoltak 43 591 km²-nyi területet, kb. 2,5 milliós lakossággal (lásd a 4.1. térképet).⁸¹ Visszakerült Erdély északi része, egész Szilágy, Beszterce-Naszód, Csík és Szolnok-Doboka vármegye, Háromszék és Maros-Torda vármegye nagyobbik része és Kolozs vármegyének bizonyos részei. A területi átrendezés folytán Máramaros, Szatmár és Ugocsa vármegyét az első világháború előtti határok között állították helyre.⁸²

A románok két hetet kaptak, hogy átadják a területet. A magyarok szeptember 5-én vonultak be, és szeptember 13-ra a visszafoglalás be is fejeződött. Átmeneti ideig katonai kormányzat működött, s ezalatt zsidó-ellenes intézkedéseket foganatosítottak.⁸³ Október 2-án lépett életbe az Észak-Erdély visszacsatolását rögzítő törvény, s a katonai kormányzatot akkor polgári kormányzat váltotta föl.⁸⁴

5.2. TÁBLÁZAT
ERDÉLY VISSZACSATOLT RÉSZÉNEK NÉPESSÉGE

<i>Az 1910-es magyar népszámlálás szerint (anyanyelv szerint)</i>		<i>Az 1930-as román népszámlálás szerint (nemzetiség szerint)</i>		<i>Az 1941-es magyar népszámlálás szerint</i>	
magyar	1 125 732		911 550		1 347 012
román	926 268		1 176 433		1 066 353
német	90 195	német	68 694	német	47 501
jiddis		zsidó	138 885	jiddis	45 593
rutén	16 284			rutén	20 609
szlovák	12 807	egyéb	99 585	szlovák	20 908
egyéb	22 968			roma cigány	24 729
				egyéb	4 586
Összesen:	2 194 254		2 395 147		2 577 291

FORRÁS: C. A. Macartney, 1:423. o.

A magyar katonai hatóságok nem bántak kesztyűs kézzel a románokkal sem. A magyarok egész Erdélyt akarták, és hamarosan röplapok árasztották el az országot azzal a szöveggel, hogy „Trianon halott, de Bécs is meg fog halni”. A tengelyhatalmak felléptek, hogy a magyarokat mérsékletre bírják. Manoilescu 1940. október 18-án a Ducénál emelt panaszt a magyarok arcátlansága miatt, mire Ciano azt mondta, hogy húszévi román elnyomás után nincs mit csodálkozni a magyarok magatartásán, már csak azért sem, mert „a magyarok szívük mélyéig barbárok és közismerten vad természetűek”⁸⁵.

A visszacsatolt terület lakosságának összetételét az 5.2. táblázat tünteti fel. A népszámlálási adatfelvétellel kapcsolatban nem szabad megfeledkezni arról, hogy a magyarok és a románok egyaránt ezekkel a szá-

mokkal iparkodtak alátámasztani igényüket és igényjogosultságukat Erdélyre. S ugyanez a szempont vezérelte őket a zsidó kisebbség szerepeltetésénél is.

Az erdélyi zsidóság

A zsidóság egyaránt szenvedett a magyar és a román antiszemitizmus következtében, s őrlődött, miközben a két hagyományos ellenség nemzeti törekvéseiért harcolt egymás ellen. Már említettük, hogy az első világháború előtt a magyarok szempontjából milyen fontos volt számszerű súlyuk növelése a soknemzetiségű birodalomban, s ezért, vagyis statisztikai megfontolásból a zsidókat a magyar nemzetiséghez sorolták. Az emancipációt követő „aranykorban” (1867–1918) a zsidók legnagyobb részének már magyar volt az anyanyelve. A jiddis nyelv használata gyors ütemben szorult vissza.

Erdélyben a jiddisül⁸⁶ beszélő zsidók aránya nagyobb volt, mint Magyarországon, s amikor Erdély 1918. december 1-jével Romániához került, a román hatóságok arra biztatták a zsidókat, hogy inkább jiddisül beszéljenek, mint magyarul, és zsidó nemzetiségűeknek vallják magukat és ne magyarnak.

Erdély felosztása előtt az ott élő zsidók száma kb. 200 000 főre rúgott. Négyötödük, 164 052 személy azokon a területeken lakott, amelyek visszakerültek Magyarországhoz. A legjelentősebb zsidó településközpontokat Észak-Erdély területén az 5.3. táblázat tünteti fel, az 1941. évi népszámlálás adatait alapul véve.

Észak-Erdély 11 megyéjében 50 település, félszáz kisebb-nagyobb város, illetve falu adott otthont Észak-Erdély zsidó lakossága 67,9%-ának, azaz 111 334 személynek. A többiek elszórtan, még kisebb településeken húzódtak meg.⁸⁷

A trianoni szerződés értelmében Románia által elfoglalt területeken a zsidó népesség földrajzi megoszlása egyenlőtlen volt. Nagy számban éltek Erdély nyugati, északnyugati fertályain, amelyek a kelet-magyarországi és kárpátaljai nagy zsidó települési csomópontokhoz kapcsolódtak. Sok zsidó élt Nagyváradon, Nagykárolyban, Szatmárnémetiben, Máramarosszigeten, s ezeknek a városoknak erősen zsidós jelleget kölcsönöztek. 1910 és 1941 között a bevándorlás, a belső vándorlás és más egyéb népmozgalmi okok bizonyos demográfiai változásokat idéztek elő, s mindezek következtében a zsidók százalékaránya ezekben a megyékben és városokban magasabb volt, mint az országos (4,2%) vagy akár az erdélyi átlag (3,2–3,6%).

5.3. TÁBLÁZAT
FONTOSABB ZSIDÓ TELEPÜLÉSI KÖZPONTOK
ÉSZAK-ERDÉLYBEN

<i>Helység</i>	<i>Zsidó lakosság</i>	<i>A népesség %-ában</i>	<i>Helység</i>	<i>Zsidó lakosság</i>	<i>A népesség %-ában</i>
Beszterce-Naszód vármegye			Máramaros vármegye (folyt.)		
Beszterce	2 370	14,5	Alsóvisó	514	10,9
Naszód	417	13,0	Petrova	584	12,3
Óradna	295	6,7	Bárdfalva	508	20,5
Magyarnemecse	248	14,7	Barcánfalva	393	9,7
Bihar vármegye			Felsőszelistye	357	8,7
Nagyvárad	21 133	22,7	Jód	217	7,2
Margitta	1 725	26,1	Maros-Torda vármegye		
Érmihályfalva	1 662	18,2	Marosvásárhely	5 693	12,7
Székelyhíd	605	10,2	Szászrégen	1 635	16,1
Nagyszalonta	593	3,9	Erdőszentgyörgy	239	6,8
Csik vármegye			Szatmár vármegye		
Gyergyószentmiklós	559	5,1	Szatmárnémeti	12 960	24,9
Csikszereda	299	4,3	Nagybánya	3 623	16,9
Gyergyótölgyes	198	4,4	Nagykároly	2 255	14,2
Háromszék vármegye			Nagysomkút	879	27,9
Sepsiszentgyörgy	400	2,8	Szinérváralja	712	12,6
Kolozs vármegye			Aranyosmeggyes	316	7,1
Kolozsvár	16 763	15,1	Sárkőzújlak	179	4,5
Bánffyhunяд	960	18,7	Szilágy vármegye		
Hídalmás	301	15,3	Szilágysomlyó	1 496	16,5
Máramaros vármegye			Tasnád	752	13,6
Máramarossziget	10 144	39,1	Szilágycsehi	531	15,2
Felsővisó	4 269	34,7	Zilah	394	4,6
Visóoroszi	1 084	29,8	Szolnok-Doboka vármegye		
Borsa	2 409	19,6	Dés	3 719	19,3
Majszin	1 067	19,0	Szamosújvár	847	13,4
Szaplonca	920	23,3	Magyarláros	717	29,7
Tiszakarácsonyfalva	911	46,0	Bethlen	714	20,8
Rozália	737	21,2	Udvarhely vármegye		
Dragomérfalva	684	20,5	Székelyudvarhely	329	2,7

A nagyobb városok demográfiai változásairól az alábbi táblázat alapján alkothatunk képet.⁸⁸

	<i>A zsidó népesség</i>		<i>Növekedés %-ban</i>
	<i>1910</i>	<i>1941</i>	
Kolozsvár	7 046	16 763	138,0
Marosvásárhely	2 755	5 693	106,6
Nagyvárad	15 155	21 333	40,8
Szatmárnémeti	7 194	12 960	81,6

A jelzett átrendeződés következtében Budapestet leszámítva Kolozsvárott⁸⁹ és Nagyváradon élt a legtöbb zsidó. De nemcsak ezeknek a városoknak a zsidó lakossága nőtt, hanem azoké a megyéké is, ahol e városok feküdtek. Bihar vármegyében – itt feküdt Nagyvárad – a lakosságnak 2,5%-át tették ki a zsidók 1910-ben, 1941-ben már 6,1%-át. Kolozs vármegyében Kolozsvárral együtt arányuk 4,4%-ról, 7,1%-ra, Szatmár megyében pedig Szatmárnémetivel együtt 7,4%-ról 8,1%-ra emelkedett.⁹⁰

A zsidók számaránya a Keleti- és Déli-Kárpátok vidékén, mindenekelőtt Székelyföldön, továbbá a Bánátban mindig viszonylag alacsony volt. 1910 és 1941 között százalékos arányuk ezekben az országrészekben tovább csökkent, s még nagyobb mérvű volt a csökkenés Erdély középső vármegyéiben. Jól mutatják ezt a folyamatot az alábbi számok:

Vármegye	A zsidók százalékaránya	
	1910	1941
Beszterce-Naszód	5,7	4,3
Csík	1,6	0,2
Háromszék	0,8	0,6
Szilágy	4,3	2,9
Szolnok-Doboka	5,1	4,3
Udvarhely	1,1	0,7

Az ún. aranykorban Erdély zsidói nyelvükben és kultúrájukban a magyarsággal azonosultak. Drámai módon fejezte ki ezt az azonosulást Marton Ernőnek, a kolozsvári *Új Kelet* főszerkesztőjének terjedelmes memorandumja, amelyet 1940 szeptemberében, vagyis közvetlenül Észak-Erdély magyar annektálása után a magyar parlament valamennyi képviselőjének elküldtek. Ha máshonnét nem, a memorandumból is megtudhatták a magyar törvényalkotók és kormányzati személyiségek, miként osztozott Erdély zsidó kisebbsége a magyarok sorsában a két háború közti időszakban, és hogy miként szegült szembe a románok és a Román Zsidók Uniója (Uniunea Evreilor Romani) minden asszimilációs kísérletével.⁹¹ Erdély zsidóságát a történelmi múlt és a kulturális hagyományok Magyarországhoz kapcsolták, Romániához viszont létük társadalmi-gazdasági és politikai realitásai, s ez a kettős kötődés a két háború közötti időszakban súlyos konfliktusok forrásává vált. A történelem finitora és egyik nagy tragédiája, hogy 1940-től kezdve, amikor Erdélyt felosztották, azok a zsidók kerültek rosszabb helyzetbe, akik visszakerültek Magyarországhoz, noha oly sok kulturális és érzelmi szállal kötődtek hozzá, és azok bizonyultak szerencsésekknek, akik román területen maradtak, annak ellenére, hogy Romániában gyakoriak voltak a zsidóellenes kilengések.

Az erdélyi zsidóság a két háború közti időszakban kevesebb érdeklő-

dést tanúsított a politika és a hagyományos pártok, a konzervatív, a liberális és a parasztpárti tevékenység iránt, mint hitsorsosaik, akik a Regátban éltek. A zsidó értelmiség és középosztály aktív elemei vagy a Zsidó Pártot, vagy a Magyar Pártot támogatták.

Az erdélyi zsidó nemzeti és politikai tudat erősítésében az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetségé volt az oroszánrész. A szövetség 1918. november 20-án jött létre cionista alapon, s megszületését és fennmaradását azoknak a különböző cionista szervezeteknek köszönhette, amelyek lelkesen segítették munkáját, ha egymással nem is mindig értettek egyet. Részint a szövetség működésére vezethető vissza, hogy a harmincas években néhány erdélyi zsidót, így Fischer Tivadart, Fischer Józsefet és Marton Ernőt beválasztották a román parlamentbe.⁹²

A Goga–Cuza-érában (1937–38) megszorodtak a zsidóellenes kilengések, és a nácizmus sajátos román változata hódított teret a Vaszárda tevékenysége nyomán. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy akadtak zsidók, akik a föld alá kényszerített baloldalhoz kerestek utat. Tekintélyes számú zsidó jutott Erdélyben is arra a belátásra – ez a nácizmus mételyzte légkörben máshol is hasonló volt –, hogy az antiszemita szennyáradat megállítására csakis a marxizmusnak van receptje. Így az illegális Kommunista Pártnak mind az országos, mind a helyi vezetésébe szép számmal kerültek zsidók.⁹³ Amikor 1940 júniusában a szovjetek bekebelezték Besszarábiát és Észak-Bukovinát, a zsidók elleni uszítás új erővel tört fel. Részint ez a magyarázata, hogy az erdélyi zsidóság körében meglehetősen elégedettség fogadta a második bécsi döntés hírére. Főként az idősebbek örültek, akik még az 1918 előtti Magyarországra emlékeztek, és akiknek fogalmuk sem volt arról, hogy az adott pillanatban milyenek is a tényleges viszonyok Magyarországon, és milyen antiszemita politika hódít.

Az erdélyi zsidóság annak a történelmi környezetnek lett az áldozata, amelyben élt. A románok nehezteltek rájuk, mert a magyar kultúrához kötődtek, és mert a magyar revízióval és irredentizmussal nem szálltak szembe. A magyarok, főleg a szélsőjobbaldaliak „renegátoknak” bélyegezték őket, mondván, hogy a baloldal kiszolgálói. Íme, az egyik ok, amiért a zsidó nemzeti tudat az erdélyi zsidóságban erősebb volt, mint a magyarországi. Mindenesetre tény, hogy amikor az erdélyi cionista vezetők közül többen, így Marton Ernő és Kasztner Rezső bekapcsolódott a magyarországi vezetés munkájába, ez élenkítőleg hatott a sokáig illegálisban dolgozó cionista mozgalomra.⁹⁴

Az erdélyi zsidóság társadalmi és gazdasági helyzete nem mutatott különleges vonásokat. Sok volt közülük az üzletember vagy kereskedő, és viszonylag magas százalékban képviseltették magukat a szabadfoglalkozá-

súak és az ún. fehérgallérosok körében, de csak mint magántisztviselők, mert államhivatalnok nemigen akadt köztük. A bányászat és a nehézipar azonban csak keveset foglalkoztatott. Jövedelemmegoszlásukról nincsenek adataink, de az Erdélyre vonatkozó tanulmányokból kiderül, hogy az ott élő zsidóknak igen nagy hányada éppen csak megélt, és sokan voltak a zsidó közösség nagylelkűségére utalva. A legtöbb szegény zsidó a zsúfolt északnyugati zsidó központokban élt.

Sok zsidó volt teli illúziókkal, és várt sokat attól, hogy a románok uralmát a magyaroké váltja fel, ámde egykettőre jött a csalódás, a kiábrándulás. Észak-Erdély megszállása 1940. szeptember 13-án befejeződött, s a katonai hatóságok azonnal bevezették a Magyarországon már előzőleg hatályba léptetett zsidóellenes intézkedéseket. A zsidó lapokat betiltották, és ez lett a sorsuk a nem kifejezetten vallásos egyleteknek, szövetségeknek is.⁹⁵ Az erdélyi demokratikus, mérsékelt beállítottságú sajtóval sem bántak másként. A helyi lapokat, folyóiratokat átszervezték, hogy a jobboldal szócsöveiként működjenek tovább, a liberális hírlapírókat, például Balogh Edgárt, Jordáky Lajost elnémították. A kolozsvári *Hitel*, *Pásztortűz* és *Katolikus Szemle* hangot váltott, munkatársaik egy része nemkülönben, olyanok is, akik egészen addig mérsékelt beállítottságúak voltak, most köpönyeget fordítottak, és beálltak a fasizmus szószólói közé. Még a kolozsvári lapoknál is hevesebb antiszemita uszításba kezdtek a kisebb városokban megjelenő újságok, így a dési *Szamosvölgye*, a sepsiszentgyörgyi *Székelly Nép* és a gyergyószentmiklósi *Gyergyói Lapok*. Jobbraátot csináltak a különféle gazdasági és társadalmi egyletek, a Baross Szövetség, a Hangya Szövetkezet, a Wesselényi Lövészegylet, de még az Erdélyi Helikon is, amely Nyíró Józsefnek, a szélsőjobboldal „irodalmi képviselőjének” befolyása alá került.⁹⁶

Különösen a Székelyföld négy „szent” magyar megyéjére nehezedett a hadsereg nyomása. A terület zsidóságának állampolgárságát felülvizsgálták, sokukat „kétes” állampolgárságúnak minősítették és őrizetbe vették. A katonai kormányzat kezdeményezésére hozott zsidóellenes intézkedéseket folytatták, sőt még meg is tetézték a polgári hatóságok. Kíméletlenül megszorongatták a zsidóságot gazdaságilag, és megnehezítették iskoláztatásukat. Akik az üzleti életben tevékenykedtek vagy szabadfoglalkozást űztek, ki tudták játszani a törvényeket vagy találtak kiskapukat, viszont a köztisztviselőket kevés kivételtől eltekintve elbocsátották, az állami gimnáziumokból és felsőfokú tanintézetekből elbocsátották a zsidó tanulókat, szinte teljesen kizárván őket az állami oktatási rendszerből. A *numerus clausus* oly mértékig hajtott túl, hogy a legtöbb visszacsatolt vármegyében gyakorlatilag a *numerus nullus* érvényesült.⁹⁷ Az erdélyi zsidóság vezetői ezt a problémát úgy hidalták át, hogy Kolozs-

várt és Nagyváradon zsidó felekezeti gimnáziumot létesítettek, viszont az egyetemi tanulmányok lehetőségét nem tudták biztosítani. Az 1940–41-es tanévre a kolozsvári egyetemre mindössze tíz zsidó hallgatót vettek föl, s őket is csak nagy protekcióval.⁹⁸ Viszont az előadásokra alig tudtak bejárni, mert a keresztény hallgatók zsidóveréseket rendeztek.⁹⁹

Észak-Erdélyt, miként a többi területet is, 1938–39-ben a Harmadik Birodalom jóvoltából kapta vissza Magyarországra, s a visszacsatolt ország-részek „gleichschaltolása” világosan jelezte, hogy Magyarország hajlandó magáévá tenni a Hitler által körvonalazott új európai rend koncepcióját.

A Birodalom körüludvarlása

A magyarok természetesen nagy lelkesedéssel fogadták Észak-Erdély visszatérését. Nem csupán történelmi álláspontjukat látták igazolva általa, de egyúttal újabb lépésnek tekintették azon az úton, amely a trianoni igazságtalanság végérvényes orvoslásához vezet. Tudatában voltak azonban annak a ténynek is, hogy két év alatt három országrészt aligha szerezhetek volna vissza, ha nem karolta volna föl követeléseiket a Harmadik Birodalom. Az ország vezetőinek szíve megtelt hálával a Birodalom iránt, s számított ennek további támogatására is, és már csak azért is, mert a jobboldali sajtó sovíniszta hangoskodása még heccelte is, iparkodott mindenben a németek kedvében járni és teljesíteni minden kívánságukat.¹⁰⁰

Bécsben a Harmadik Birodalom formálisan nem igényelt mást, csak azt, hogy a népi németek jogi státusát ismerjék el, de Sztójay révén azt is tudtára adták a magyarországi vezetőknek, hogy szívesen vennék, ha engedékenységükben ennél messzebb mennének, például ha a magyarok túlteljesítenék gazdasági kötelezettségeiket, ha szociális reformokat vezetnének be, ha hatálytalanítanák a szélsőjobb ellen hozott rendelkezéseket, és mindenekelőtt ha „megoldanák a zsidókérdést”.

Az országgyűlésben az erőviszonyok átalakultak, a szélsőségesek egyre féktelenebbé váltak, a közvélemény átbillent a szélsőjobboldal felé, s mindezzel számot vetve Teleki, hogy az arisztokrata-dzsentrí osztály uralmának folytonossága meg ne törjön, politikájában a szélsőjobboldal kívánalmaihoz igazodott. Alig fejeződött be Észak-Erdély visszafoglalása, Szálasit kiengedték a fegyházból,¹⁰¹ majd nem sokkal utána hatályon kívül helyezték a 3400-as sz. rendeletet, amely megtiltotta a közhivatalnokoknak, hogy beleártsák magukat a politikába. Ez a rendelet 1938 nyarától 1939. szeptember 29-ig volt érvényben, s a visszavonás napján egyesült egymással a Nyilaskeresztes és a Nemzeti Szocialista Párt.

Teleki le akarta csillapítani saját pártja Imrédy vezette jobbszárnyának morgolódását, ezért 1940. október 8-án közölte, hogy a kormány tel-

jesíti a németek minden, Sztójay útján közvetített óhaját. Bejelentette, hogy kormánya készen áll a földreformra, hamarosan egy társadalmi reformprogramot terjeszt elő, és előkészíti a harmadik zsidótörvényt, amely „világos lesz, radikális és egyszerű, s nélkülözni fogja az előzőek bonyolultságát és nem lesznek benne lyukak, amelyeken ki lehet bújni alóla”¹⁰².

A szélsőjobboldal türelmetlenül követelte, hogy a zsidókérdést a Harmadik Birodalomhoz hasonlóan a maga teljességében oldják meg. Az alsóház 1940. november 26-i ülésén, ahol a munkaszolgálatos-rendszer bizonyos kérdéseit tárgyalták, Matolcsy Tamás, a Nyilaskeresztes Front képviselője azt indítványozta, hogy a zsidókat ne munkatáborokba helyezték el, hanem internálótáborokban. Testvéröccse szintén a fenti párt tagja, Matolcsy Mátyás, a megrögzött antiszemita újságíró, Hitler szellemében követelte: „zsidóságnak ebből az országból és erről a földről távoznia kell”¹⁰³.

A zsidókérdés radikális megoldásának követeléseit a kormány ugyan a nyilvánosság előtt teljes egyértelműséggel nem utasította vissza, Teleki mégis talált alkalmat, hogy részletezze nézeteit. Az uralkodó arisztokrata-dzsentri osztály felelős politikusaihoz hasonlóan ő is kifejtette, hogy csaknem egymillió embert képtelenség megfosztani minden életlehetőségtől anélkül, hogy „ne tennők lehetővé számukra a távozást valahová máshová. A zsidókérdés európai kérdés, és végérvényesen csak az új, szervezett Európa keretei között oldható meg.”¹⁰⁴

A témát gyakorta hozta szóba, és mindig ebben a szellemben taglalta. 1940 vége felé, a parlament egyik ülésén célzott rá, hogy előkészületben van a harmadik zsidótörvény, amelynek vezérelvét, hogy a zsidóságot el kell különíteni az ország lakosságának többi részétől, a náciktól kölcsönözték. Majd így folytatta:

A társadalmi feladatok felsorolása közé tartozik a zsidókérdés. Ez a kérdés európai kérdés... Ez a kérdés csak az egységes európai rendezés keretében oldódhat meg gyökeresen, ebben fog nálunk is megoldódni, ha ilyen európai rendezés lesz... Én jellemeztem ezt a veszedelmet, amely ebből a nagy tömegeből származik, jellemeztem a második zsidótörvény indokolásában is, amelynek nagy részét én írtam. Ott megmondtam azt is, hogy ez a folyamat fájdalmas folyamat, mert nagyon sok nehézséggel, fájdalommal jár. El is ismerem itt az egyéni tragédiát, látom ezeket, de sokszor a köz szolgálata az egyéni tragédiákkal sem foglalkozhat úgy, mint az – mondjuk – emberileg méltányosnak látszanék. Ezt a kérdést nem valamilyen szadizmusból, hanem a nemzet érdekében tartom megoldandónak... A következtetés ebből tehát az, hogy meg kell akadályozni a ma már óriási tömegű zsidóság elkeveredését a nem zsidókkal. Először azért, mert jellemvonásaik, karakterük sokkal átütőbb erejű és az elkeveredésnél domináló, tehát a százalékos arányok lényegesen kevesebbet mondanak, mint

amit ez a keveredés jelent. Másodszor azért, mert középosztályunknak és felső osztályunknak igen tekintélyes része el van zsidósodva. Ezt mondtam már máskor is, hogy 30 évvel ezelőtt kellett volna ezt a problémát megoldani, és nem ránk, most működő felelős emberekre hagyni. A második következtetés az, hogy az ország gazdasági életének kulcsait nem szabad zsidó vagy félzsidó, vagy pedig strómankézben hagyni. Harmadszor: egyidejűleg nem szabad minden életlehetőséget elvonni 800 000, az elkeveredettekkel együtt egymillió lakostól, ha más otthont nem biztosíthatunk nekik – és ez ma Közép-Európa érdeke is. Én nem politizálok, én tényeket mondok, és sok olyan ember, akit igen okosnak tart a világ, ugyanezen a nézeten van... Természetesen én nem törvényt faragok és nem régi törvényeket módosítok bicskával átfaragva a kopjafát, hanem józan új, komoly megoldást akarok hozni...¹⁰⁵

Négy hónappal később hivatali utóda, Bárdossy László beiktatási beszédében csaknem szó szerint megismételte elődjének ezeket a szavait (lásd a 6. fejezetet).

Kijelentéseivel Telekinek kettős célja volt. Egyfelől világosan körvonalazta a saját és elvbarátai álláspontját a zsidókérdésben, másfelől ki akarta fogni a szelet a hazai és külhoni szélsőjobboldal vitorláiból, amely mind hangosabban bírálta az ő politikáját. Ám ezt a második célját nem érte el. Imrédyt és Jarosst, valamint a körjük tömörült képviselők csoportját nem győzte meg, s attól a szándékuktól sem tudta eltántorítani őket, hogy kilépjenek a MÉP-ből és egy új, nyíltan németbarát pártot alakítsanak.

A Magyar Megújulás Pártja. Az Imrédy vezette szélsőjobboldali frakció már 1940 júniusában válságot idézett elő a Magyar Élet Pártjában, de a robbanás október 18-án történt, amikor 18 képviselő kivált a MÉP-ből, és bejelentette, hogy Magyar Megújulás Pártja néven új politikai csoportosulást alakít. Köztük volt Kunder Antal, Mester Miklós és Oláh György, s hozzájuk csatlakozott Rajniss Ferenc, aki nem volt országgyűlési képviselő, ám annál hírhedtebbé tették antiszemita cikkei. Imrédy állt az új párt élére mint országos pártvezető, s a szűkebb vezetőség rajta kívül Jarossból és Rátz Jenőből állt.¹⁰⁶ Tizenöt pontos programjuk nem sokban tért el a nyilaskeresztesekeitől, de sajátos arculatot az kölcsönzött mégis neki, hogy az alsó középosztály, az új középosztály, a jobboldali beállítottságú értelmiségiek és köztisztviselők szája ízének megfelelően iparkodtak követeléseiket összeállítani. Leszögezték, hogy Magyarország a lehető legszorosabb szövetségben kíván lenni a Harmadik Birodalommal, és intézményrendszerét a nemzetiszocialisták, különösen pedig a fasiszták elvei alapján kívánják átrendezni.

Ami a zsidóságot illeti, leszögezték: „a zsidókérdést úgy kell megoldani, hogy Magyarország tökéletesen megszabaduljon a zsidóktól és a zsidó

szellemtől”. A program 14. pontja átmeneti megoldásként előirányozta, hogy a zsidókat el kell távolítani a kulturális életből, és haladéktalanul ki kell venni a kezükből a földtulajdont. Az imrédysták eleinte még úgy gondolták, hogy a zsidókérdés elsősorban égető gazdasági kérdés, hamarosan azonban egy gyékényre kerültek a nyilasokkal, s elfogadták azt a koncepciót, hogy a zsidókérdést úgy kell megoldani, ahogy a németek terveit és irányítását alatt egész Európában megoldják.¹⁰⁷ E szellem vezérelte a pártot a német megszállás után, amikor az imrédysták szívvel-lélekkel támogatták a gettósítást és deportálást elrendelő intézkedéseket.

A Magyar Megújulás Pártja viszonylag kicsiny párt volt,¹⁰⁸ de élvezte a németek bizalmát és nagylelkű pénzügyi támogatását, s ezért gyorsan nőtt befolyása és tekintélye. A németek nemcsak azért bíztak benne, mert jól ismerték vezetőit és mert tudták, hogy a Harmadik Birodalom elkötelezett hívei, volt ennél nyomósabb okuk is. Az általuk elképzelt náci orientációjú Magyarországon ettől a párttól és vezetőitől várták a stabilitás és a törvényes rend megteremtését. Ekkor még veszélyt szimatoltak a nyilasokban zavaros hungarista programjuk miatt, éppúgy tartottak tőlük, mint a vasgárdistáktól, akikkel volt elég bajuk, amikor Románia gyakorlatilag német megszállás alá került.

Imrédyéket meglehetősen jól ítélték meg a németek, pontosan látták, hogy ez a csoport, ez a párt ostora lesz a kormány politikájának, és azon iparkodik majd, hogy Magyarország beilleszkedjék a kiépülőben lévő „új európai rendbe”. Lapjaik, az *Új Magyarország*, a *Magyar Futár* és az *Egyedül Vagyunk* Milotay, Rajniss, illetve Oláh¹⁰⁹ szerkesztésében fenn hirdették a Birodalom dicséretét, minden lépését helyeselték, beleértve a zsidókérdés kezelését is, s még ennél is tovább mentek azzal, hogy mintegy „kedvet csináltak” az ország német megszállásához.¹¹⁰

Teleki manőverei. Az imrédysták és a különféle nyilas csoportok hevesen rivalizáltak egymással. Ruzskay valamikor novemberben leültette ugyan egy asztalhoz Imrédyt és Szálasit, de a kölcsönös ellenszenv, sőt ellenséges érzület egymással szemben csak nem oszlott el. A két frakció csak abban értett egyet, hogy zsidóellenesek és elégedetlenek Teleki vezetésével. Bár az imrédysták kiváltak Teleki táborából, a kormány az országgyűlésben számottevően nem gyengült meg, miután Erdély 51 képviselőt küldött be a parlamentbe, s ők Telekit támogatták. Az arisztokrata-dzsentri vezetés jobban féltette uralmát a nyilasoktól, mint az egyébként irigyelt és ugyanakkor megvetett „zsidóságtól”, amely úgy mond, „markában tartja” az ország gazdasági és politikai életét, s iparkodott valamiképpen kordában tartani a szélsőjobbot. Világosan kifejezésre jut ez abból a levélből, amelyet 1940. október 14-én Horthy intézett Te-

lekihez, s ebben azt ajánlotta, hogy a miniszterelnök vegyen fontolóra intézkedéseket a nyilasok és imródysták elmozdítására a vezető posztokról („az ellenséget jó posztokkal aligha lehet megvásárolni”), valamint hogy fogja vissza némiképpen a sajtó ellenséges hangját Amerikával és Angliával szemben. A levél megírására kétségkívül főleg az készítette a kormányzót, hogy a nyilasok biztatására bányászok léptek sztrájkba, általános sztrájkot akartak kibontakoztatni, az egész akció háttérében pedig egy államcsíny körvonalai látszottak felsejleni. A kormányzó nyilasellenes, de egyúttal zsidóellenes érzelmeiről egyaránt tanúskodott a levél, kivált az alábbi passzusa:

Ami a zsidókérdést illeti, én egész életemben antiszemita voltam, zsidókkal sohasem érintkeztem. Tűrhetetlennek tartottam, hogy itt Magyarországon minden-minden gyár, bank, vagyon, üzlet, színház, újság, kereskedelem stb. zsidó kezekben legyen, és hogy a magyar tükörképe – kivált külföldön – a zsidó. Azonban, minthogy a kormányzat egyik legfontosabb feladatának az életstandard emelését tartom, tehát gazdagodnunk kell, lehetetlen a zsidókat, kiknek minden a kezükben volt, egy-két év leforgása alatt kikapcsolni, és hozzá nem értő, leginkább értéktelen, nagyszájú elemekkel helyettesíteni, mert tönkremegyünk. Ehhez legalább egy emberöltő kell. Én hirdetem talán először hangosan az antiszemitizmust, azonban nem nézhetek nyugodtan embertelenségeket, szadista, okatlan megaláztatásokat, mikor még szükségünk van rájuk. Azonkívül messze veszélyesebbnek és értéktelenebbnek tartom hazámra nézve példának okáért a nyilasokat, mint a zsidót. Az utóbbi ide van érdekből is kötve, és adoptív hazájához hűségesebb, mint a nyilas, kik – mint a Vassgárda – országunkat megzavart elméjükkel német kézre akarják játszani.¹¹¹

Telekit valóban aggasztotta a német terjeszkedés, amelyben hosszabb távon veszélyt látott Magyarországra nézve, de azt is tudta, hogy hazája területi követelései csak a németek segítségével lehet érvényt szerezni. S a háború első éveiben amilyen mértékig hatalmazódtak a Wehrmacht hadi sikerei, úgy erősödött benne ez a meggyőződés. Teleki gyakorlatias érzéssel megáldott politikus volt, s 1940 októberének első napjaiban beleegezését adta, hogy német csapatok Románia úti céllal átvonuljanak az országon. A hivatkozás úgy szólt, hogy az Antonescu-féle román hadsereg felkészítéséhez kívánnak segítséget nyújtani, de ezen túlmenően biztosítani kívánják a romániai olajmezőket, s az odavezényelt erők képezik a magját a Szovjetunió ellen indítandó támadásnak, amelyet a románokkal közösen hajtanak majd végre.

A náci sajtó a zsidókérdés általános megoldását állította előtérbe, s Romániát és Szlovákiát állította szembe Magyarországgal, mondván, hogy míg az előbbi országokban „helyes” intézkedéseket hoztak a zsidók ellen, Magyarországon „továbbra is megtűrik nagy gazdasági befolyásu-

kat”. 1940. november elején Sztójay egyik követi jelentésében szinte hisztérikusan közölte, hogy addig nem lehet szorosabbra fűzni a német–magyar kapcsolatokat, amíg a zsidókérdést Magyarország meg nem oldja. Azt állította, hogy a németek rosszallással tekintenek Magyarországra, és egyre türelmetlenebbek a zsidókérdés megoldásának késése miatt. „Úgy találom, a zsidókérdés alakulásának oly messzemenő a jelentősége, hogy döntően befolyásolhatja a német–magyar kapcsolatokat, sőt mi több, felelősségem teljes tudatában merem állítani, hogy ez a legdöntőbb tényező mind között.”¹¹²

Telekire tehát nagy nyomás nehezedett, s igyekezett bizonyosságát adni, hogy ő személy szerint, de az ország is hű a Birodalomhoz. November 20-án Csáky társaságában Bécsbe sietett, és gondja volt rá, hogy a szeptember 27-én kötött német–olasz–japán háromhatalmi egyezményhez mindenki mást megelőzve Magyarország is csatlakozzék.¹¹³ Tárgyalt Hitlerrel és Ribbentroppal a háborúról, általában a világhelyzetről és ezen belül a magyar–német kapcsolatokról, s ő volt az, aki szóba hozta a zsidókérdést. Mint mondotta, amint megkötik a békét, a zsidókat el kell távolítani Európából. A Schmidt vezette jegyzőkönyvben az áll, hogy Hitler véleménye szerint az európai zsidókérdés megoldása a leendő béke egyik legfontosabb pontja. Ekkor még nem született meg a döntés a végleges megoldásról, s így a Führer kilátásba helyezte, hogy az érdekelt országokat lehetőség szerint be kell kapcsolni a rendezésbe, Franciaországot pedig kényszeríteni kell, hogy bizonyos gyarmatait engedje át¹¹⁴ erre a célra.¹¹⁵

Magyarország azzal, hogy nem sokkal az antikomintern paktumhoz való csatlakozás után aláírta a háromhatalmi egyezményt és kilépett a Népszövetségből, feladta semlegességét, és sorsát formálisan is a tengelyhez kötötte.

Összeesküvés Jugoszlávia ellen

Miután a tengelyhatalmak Nyugaton elérték céljaikat, 1940 első felében a Balkán felé fordult érdeklődésük. Németország és Olaszország egyaránt elsősorban mint nyersanyagforrásra tekintett erre a térségre, voltak azonban távolabbi céljaik is, ezek viszont már keresztezték egymást. A németek ugródeszkeként kívánták felhasználni a Balkánt a Szovjetunió tervbe vett megtámadásához és az angolok kezében lévő Közel-Kelet meghódításához, az olaszok ezzel szemben a Földközi-tenger térségét akarták céljaik szolgálatában „olasz tengerré” tenni. Nagyravágyó terveik megvalósításának első lépéseként 1940. október 28-án hitszegő módon megtámadták Görögországot. A két európai tengelyhatalom el-

lentétes katonai törekvései előtérbe állították Jugoszlávia kérdését, amelynek magyar vonatkozása is volt.

A magyarok egyszerűen dilemmába kerültek. Égtek a vágytól, hogy az első világháború végén Jugoszláviához csatolt területeket visszaszerezzék, miközben néminemű rosszallással figyelték, hogyan terjeszkedik Németország Közép-Európában. Bekebelezte Ausztriát, feldarabolta Csehszlovákiát, legyőzte Lengyelországot, és gyakorlatilag megszállása alá helyezte Romániát. Ebben a helyzetben Jugoszlávia, amely a kisantant utolsó mohikánja és egyetlen sértetlen tagja volt, a magyarok szemében kettős minőségben lett fontos, egyrészt mint olyan ország, amely kapcsolatot jelenthet a Nyugat felé, másrészt mint amely esetleg bevonható egy olasz–magyar tömbbe, s egy ilyen tömb megkísérelhette, hogy a Harmadik Birodalom további terjeszkedésének útját állja.

A magyarok számot vetettek mindeme történelmi, katonai és politikai realitásokkal, és egy meglehetősen ellentmondásos irányvonalat érvényesítettek. Alighogy Észak-Erdélyt bekebelezték, kérlelni kezdték Berlint, hogy segítsen területi revíziót végrehajtani és megkaparintani Jugoszlávia magyarlakta részeit.¹¹⁶ Egyidejűleg érintkezésbe léptek a jugoszlávokkal, diszkrétan tájékoztatták őket elképzeléseikről, területi igényeikről és arról, hogy a két országot érintő témákat közvetlen tárgyalások útján kívánják rendezni. Vagyis a tengely közvetítése nélkül. Ezeknek a diplomáciai ügyeskedéseknek az árnyékában magyar részről olyan tervek készültek, hogy amennyiben Jugoszláviát akár Németország, akár Olaszország megtámadná és ennek következtében az szétesne, akkor miképpen tehetnék rá a kezüket a magyarlakta területekre és Horvátországra.

Ezekkel a tervekkel egyidejűleg csöndes diplomáciával próbálták felmelegíteni a kapcsolatokat Jugoszláviával.¹¹⁷ A szeptemberi és októberi óvatos közeledés decemberre gyümölcsöt érlelt, amikor is sikerült „békét és örök barátsági szerződést” kötni a jugoszlávokkal.¹¹⁸ A szerződés kimondta, hogy a két fél „konzultációt folytat egymással minden olyan kérdésben, amely nézetük szerint kihat kölcsönös kapcsolatukra”. Született egy szóbeli megállapodás is arról, hogy a jugoszlávok megteremtik a kellő kulturális lehetőségeket a magyar kisebbség számára a Vajdaságban. A németek és az olaszok magától értetődően lépést tartottak ezekkel a fejleményekkel, minthogy a tengelyhatalmak egyik fő célja az volt, hogy Jugoszlávia is csatlakozzék a háromhatalmi paktumhoz. 1941 márciusában diplomáciai válság támadt, s a magyarok riadtan értesültek azokról a híresztelésekről, hogy a németek állítólag felajánlották Jugoszláviának, hogy amennyiben csatlakozna a paktumhoz, garantálják területi integritását. Egy ilyen alku áthúzta volna a magyar területi revízió tervét. Az új külügyminiszter, Bárdossy László¹¹⁹ felhívta Berlin figyelmét, hogy „a

magyar–jugoszláv szerződés a Führer kifejezett kívánságára jött létre”¹²⁰. Bárdossy 1941. március 21-én udvariassági látogatást tett a Führernél és Ribbentropnál Münchenben, ahol ismertették vele a német elképzeléseket.

A következő napok drámai eseményei a magyar sovinszta-reviziósok malmára hajtották a vizet. A németek nyomására a jobboldali irányzatú jugoszláv kormány engedett, és március 25-én Dragiša Cvetković miniszterelnök, valamint Cincar-Marković külügyminiszter aláírásával pecsételte meg Jugoszlávia csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez. Két nappal később a jobboldali kormányt megbuktatták, és egy nyugati irányzatú kabinet alakult Dušan Simović tábornok vezetésével. Még ugyan ezen a napon Hitler úgy döntött, hogy a Marita hadműveleti terv hatályát ki kell bővíteni, s ez ne csak Görögországra vonatkozzék, miként eredetileg tervezték, hanem Jugoszláviára is. Sztójay útján felkérték Magyarországot, hogy a készülő katonai akcióban vegyen részt és járuljon hozzá német csapatok átvonulásához az ország területén, s nagylelkű árat kínáltak cserébe mindezért: Bácskát és a Bánátot, sőt kijárást a Földközi-tengerre is azzal, hogy Magyarország használhatja Fiume kikötőjét. Másnap a minisztertanács megtárgyalta az ajánlatot, majd pár órával később Horthy értesítette Hitlert a kedvező döntésről. Március 28-án kelt levelében a kormányzó kifejezést adott ama gyanújának, hogy a jugoszláv események hátterében a Szovjetunió van, és egyetértett azzal, hogy magyar és német katonai szakértők összeüljenek a tervek összehangolása végett.¹²¹ Ez március 30-án, amikor Friedrich von Paulus tábornok Budapestre látogatott, meg is történt.

A tervet Teleki vegyes érzelmekkel fogadta, félt ugyanis a nyugati hatalmak negatív reagálásától. Félelme teljes mértékben alátámasztást is nyert. Március 3-án jegyzékben tájékoztatta Londont és Washingtonot a magyar állásponttól, majd március 30-án ismételten hozzájuk fordult, és tudomásukra hozta, hogy Magyarország beavatkozása Jugoszláviában nem hódító szándékból történik, hanem csakis azért, hogy a magyar kisebbség jogait megvédelmezze. A válasz, amit kapott, nagyon is egyértelmű volt. Barcza György londoni magyar követ április 2-án jelentette Telekinek, hogy ha Magyarország teljesíti a németek kívánságát és engedi a német csapatok átvonulását, valamint ha hadat üzen Jugoszláviának és részt vesz az ellene irányuló katonai akcióban, akkor Anglia megszakítja a diplomáciai viszonyt Budapesttel. Április 6-án a németek megtámadták Jugoszláviát, és Magyarországot használták felvonulási terepnek, mire London beváltotta fenyegetését. Teleki, noha túl hevesen nem ellenezte a katonai előkészületeket, sem pedig a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács döntését, négy nappal korábban mégis öngyilkosságot követett el.

Horthyhoz címzett búcsúlevelében szemére vetette a kormányzónak Magyarország gyáva hitszegését, és önmagát vádolta, hogy nem beszélte le elég határozottan a kormányzót erről a lépésről.¹²² Horthy április 3-án próbált magyarázatot adni Hitlernek és Mussolininak Teleki öngyilkosságával kapcsolatban, s önmaga és a nemzet lelkiismeretét azzal az érveléssel próbálta megnyugtani, hogy a német támadás csapása alatt Jugoszlávia széthullott, megszűnt létezni, így a vele kötött szerződés amúgy is hatályát veszítette. Biztosította a Führert, hogy a március 28-án kelt levelében foglaltaknak megfelelően Magyarország változatlanul folytatja katonai előkészületeit.¹²³

A németek április 6-án megtámadták Jugoszláviát, április 10-én Horvátország kikiáltotta függetlenségét, s egy nappal később – az előzetesen kidolgozott menetrendnek megfelelően – Magyarország is mozgásba lendült. Megszállta a Bácskát, a baranyai háromszöget, valamint Jugoszlávia északnyugati határán az Ausztriával határos Mura és Dráva között fekvő Muraközt és Muravidéket. Magyarország részéről a háborúban való részvétel április 14-én befejeződött. Tíz nappal később Horthy személyesen fejezte ki hódolatát Hitlernek. De azért mélységes csalódás is érte, mert Hitler a Bánátra vonatkozó ígéretét nem teljesítette. A Führer nem szeretne volna felingerelni Romániát, ezért inkább úgy döntött, hogy a Bánátot német megszállás alatt tartja.¹²⁴ Ezt leszámítva, az április 27-i Hitler–Horthy-megállapodás szerint Magyarországnak 11 624 km²-nyi terület jutott, amelyet formálisan 1941. december 27-én kebeleztek be.¹²⁵ 1941. július 29-én a polgári közigazgatás megkezdte munkáját, Bácskát betagolták Bács-Bodrog vármegyébe, a baranyai háromszöget Baranya vármegyéhez kapcsolták, a Muravidéket Zala és Vas megyéhez, a Muraközt pedig Zala megyéhez. Bácskát és a baranyai háromszöget, amíg magyar uralom alatt állt (1941–45), Délvidék néven tartották számon.¹²⁶

A délvidéki zsidóság: népmozgalmi adatok

A Jugoszláviától visszacsatolt területeken összesen valamivel kevesebb mint egymillió ember élt, ebből 14 202 volt a zsidó. Zömük Bács-Bodrog vármegye négy nagyvárosában lakott. A főbb zsidó települési csomópontokat az 5.4. táblázat szemlélteti.

A Muraközben ez idő tájt a legnépesebb zsidó közösséget Csáktornyan találjuk, 482 személyt, az ottani lakosság 7,0%-át. A visszacsatolt területek teljes zsidó népességének 80,6%-a, számszerűen 11 445 személy, tíz településen elosztva élt.¹²⁷ Akárcsak a Felvidék vagy Észak-Erdély esetében, a délvidéki zsidóság is túlnyomó részben magyar anyanyelvű, s ennek is, akárcsak a többi visszacsatolt terület zsidóságának, nagy megráz-

kódtatást okozott, hogy tapasztalni volt kénytelen: Magyarország már egyáltalán nem az, ami az első világháború előtt volt, nem az, ami emlékeikben élt. Ellenkezőleg, haladéktalanul kiterjesztették rájuk is a trianoni ország részben érvényben lévő zsidóellenes rendelkezéseket, amelyek ráadásul az új Bárdossy-kormányzat alatt még tovább szigorodtak.

5.4. TÁBLÁZAT
FONTOSABB
ZSIDÓ TELEPÜLÉSI KÖZPONTOK
A DÉLVIDÉKEN

<i>Helység</i>	<i>Zsidó lakosság</i>	<i>A népesség %-ában</i>
Szabadka	3549	3,5
Újvidék	3621	5,9
Zenta	1432	4,4
Zombor	1011	3,1
Ada	326	2,4
Topolya	319	2,3
Újverbász	302	3,2
Óbecse	234	1,1
Palánka	169	3,1

Jegyzetek

1. Teleki 1920. július 19-től 1921. április 14-ig töltötte be a miniszterelnöki tisztséget. Többször is volt külügyminiszter, így 1920. április 19-től szeptember 22-ig, 1920. december 16-tól 1921. január 18-ig, majd 1921. április 12–14. között. Az Imrédy-kabinetben vallás- és közoktatásügyi miniszter volt 1938. május 14-től 1939. február 16-ig. *Magyarország tiszti cím- és névtára*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp., 1942, 49:4. o.

2. Charles Gati: „Modernization and Communist Power in Hungary.” *East European Quarterly*, 5, no. 3, 1971, 342–343. o.

3. Tilkovszky L.: *Teleki Pál (1879–1941): Életrajzi vázlat*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974, 70. o.

4. Teleki háttérére és külpolitikájára nézve lásd C. A. Macartney, 1:221–226., 329–490. o. Lásd még Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964.

5. Vö. 1939. február 13-i keltezésű hosszú levele. Ezt miniszterelnöki kinevezése előtt egy nappal írta egy John A. Keyser nevű angol személynek, akinek különböző érdekltségei és jó kapcsolatai voltak Magyarországon. Idézi Nathaniel Katzburg: „Paul Teleki and the Jewish Question in Hungary.” *Soviet Jewish Affairs*, London, no. 2, November 1971, 105–111. o.

6. Nicholas M. Nagy-Talavera: *The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Rumania*. Hoover Institution Press, Stanford, 1970, 66. o.

7. Teleki levele J. A. Keyserhez.

8. Paul Teleki: *The Evolution of Hungary and Its Place in European History*. New York, 1923, 141. és köv. o. Idézi Robert A. Kann: „Hungarian Jewry During Austria–

Hungary's Constitutional Period (1867–1918).” *Jewish Social Studies*, New York, no. 4, October 1945, 383–384. o.

9. Teleki a politikáját ellenző bethlenistákat emlékeztette arra, hogy „a magyar fasiszták semmivel sem rosszabb magyarok, mint ők, esetleg még jobbak is, mert világosabban látják a legfontosabb magyar problémát”, nevezetesen a zsidókérdést. Sulyok Dezső: *A magyar tragédia*. A szerző kiadása, Newark, N. J. 1954, 368. o. Talavera idézi, *i. m.*, 151. o.

10. Az 1939 februárjában megalakult Teleki-kormány összetétele a következő volt: gróf Csáky István külügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter, gróf Teleki Mihály földművelésügyi miniszter, Kunder Antal iparügyi, valamint kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter, Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter, Tasnádi Nagy András igazságügy-miniszter és Bartha Károly honvédelmi miniszter. *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 1939, 4–6. o.

11. Nem sokkal azután, hogy Teleki elfoglalta hivatalát, utasította Barcza György londoni követet, hogy biztosítsa a brit külügyminisztériumot afelől, miszerint „Magyarország földrajzi fekvése és politikai helyzete következtében bizonyos határig kénytelen lojálisan együttműködni Németországgal. Azonban mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy az együttműködés ne csorbítsa vagy tegye kockára Magyarország szuverenitását, függetlenségét és becsületét. A kormány nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy a brit kormány megértéssel legyen iránta és támogassa, s semmi olyasmire nem vetemedik, ami Nagy-Britannia érdekeit sértené.” C. A. Macartney, 1:331. o.

12. A területet sokféleképpen említik, például Ruska Kraina, Podkarpatskaja Rusz, Kárpátaljai Oroszország, Kárpátaljai Ruténia, Kárpát-Ukrajna. Történelmileg ez az egész térség, akárcsak Szlovákia, jó ezer évig Magyarországhoz tartozott. 1919-ben a saint-germaini békeszerződés folytán Csehszlovákiához került. Az 1945. június 29-i szovjet–csehszlovák szerződés Kárpát-Ruténiát a Szovjetunióknak adta, és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságba tagolta Ukrajna Kárpátokon túli területeként.

13. Vološin 1938. október 26-tól 1939. március 14-ig volt az autonóm tartomány miniszterelnöke. Randolph L. Braham: „The Destruction of the Jews of Carpatho-Ruthenia.” In: *HYS*, 1:234. o.

14. Az antikomintern paktumhoz való csatlakozás miatt a Szovjetunió megszakította az 1934-ben létesített diplomáciai viszonyt Magyarországgal. Vö. Stephen D. Kertesz: *Diplomacy in a Whirlpool: Hungary Between Nazi Germany and Soviet Russia*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 1953, 46., 204. és 206. o.

15. *Magyarország és a második világháború*. Szerk.: Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos és Zsigmond László. Kossuth, Bp., 1961, 211–212. o.

16. Kertesz, *i. m.*, 45. o. Lásd még Michael Winch: *Republic for a Day: An Eye-Witness Account of the Carpatho-Ukraine Incident*. Robert Hale, London, 1939.

17. Magyarországot nyugtalanította az a lehetőség, hogy Ruténia román részét vagy annak egy darabját Románia megszállja, s ezt meg akarta akadályozni, továbbá el kívánta érni, hogy az új határokat román részről ismerjék el. *Documents on German Foreign Policy*. Government Printing Office, Washington D. C., D. sorozat, 6. kötet, xxxviii–xxxix. o.

18. Kárpátalját, miután magyar fennhatóság alá került, kormánybiztos ellenőrzése alá helyezték. Báró Perényi Zsigmondot nevezték ki ebbe a tisztségbe, s a területet tíz képviselő képviselte az országgyűlésben. (Lásd *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 18. o.) A térség visszaszerzésére vonatkozólag további részleteket közöl C. A.

Macartney, 1:329–343. o. és az Ádám Magda szerkesztésében megjelent *Magyarország külpolitikája, 1938–1939. c. kötet*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970, 809. o. Vö. még Oscar Jászi: „The Problem of Sub-Carpathian Ruthenia.” In: *Czechoslovakia*. Szerk.: Robert J. Kerner. University of California Press, Berkeley, 1949, 193–215. o., Raphael Lemkin: *Axis Rule in Occupied Europe*. Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1944, 150–153. o. és Paul Robert Magossi: *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus, 1848–1948*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1978.

19. A kárpátaljai zsidóságról értékes és alapos dokumentált történeti áttekintést ad Livia Rothkirchen: „Deep-Rooted Yet Alien: Some Aspects of the History of the Jews in Subcarpathian Ruthenia.” *YVS*, 12:147–191. o., további részleteket lásd a 3. fejezetben.

20. Ernő László: „Hungary’s Jewry: A Demographic Overview, 1918–1945.” In: *HJS*, 2:163–164. o.

21. *Uo.*, 169–170. o.

22. Németország részaránya Magyarország külkereskedelmében óriási mértékben megnőtt a harmincas években. 1930-ban az egész magyar kivitelnek 10,3%-a irányult Németországba, 1939-ben már 52,2%. A Németországból származó behozatal ugyanebben az időszakban 21,2%-ról 52,5%-ra emelkedett. Gati, *i. m.*, 341. o.

23. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 33. o.

24. *Uo.*, 34–35. o.

25. *Uo.*, 33–34. o.

26. A képviselőház 358. ülésén terjesztették be a törvénytervezetet. A vita 1939. február 24-én, a 372. ülésen kezdődött meg, és március 27-ig, azaz a 388. ülésig tartott, s akkor harmadik olvasásban elfogadták. A felsőház által kívánt módosításokat a bizottságok április 21-én, április 28-án és május 3-án tárgyalták (391., 393., 394-es üléseken), illetve döntöttek ezek tárgyában. Lásd *Az Országgyűlés képviselőházának naplója*. 18. kötet, Athenaeum, Bp.

27. Lévai, *Fekete könyv*, 38–39. o.

28. Lásd a következő kiadványokat: *Apponyi György gróf, Bartók Béla, Berda József (és társaik) tiltakozása a zsidótörvény ellen*. Hungária, Bp., 1939; *Hozzászólás a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvényjavaslathoz tüzharcos szempontból*. Femes, Bp., 1939, 15. o.; *A második zsidótörvény célja, indoklása, következményei. Néhány szó a magyar zsidó értelmiség nevében a magyar közvéleményhez*. Pester Lloyd, Bp., 1939, 22. o.; *Egyház és társadalom a fajelméletről és a második zsidótörvény javaslatáról. Egyházfők, tudósok, államférfiak, közírók és testületek megnyilatkozásai*. Szerk.: Sós Endre. Periszkóp, Bp., 1939, 82. o.; *Tiszteletteljes folyamodása a Magyar Izraelita Vallásfelekezet Törvényes Képviselési Szerveinek a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 702. sz. törvényjavaslat tárgyában*. Pester Lloyd, Bp., 1939, 26. o. A második zsidótörvényre nézve vö. még Randolph L. Brahm: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography*. The Institute for Holocaust Studies of The City University of New York, New York, 1985, 54–69. o.

29. Lévai, *Fekete könyv*, 39–40. o. A 26 lap terjedelmű beadvány címe: „A Magyar Országgyűlés Méltóságos Felsőházának és Tekintetes Képviselőházának! Tiszteletteljes Folyamodása a Magyar Izraelita Vallásfelekezet Törvényes Képviselési Szerveinek.” Ennek egy másolata a szerző birtokában van.

30. „A magyar Országgyűlés méltóságos Felsőházának és tekintetes Képviselőházának tiszteletteljes kérvénye az 1848/49. évi szabadságharcban részt vett zsidó

honvédek leszármazóinak.” A dokumentum egy másolata a szerző birtokában van. A szöveg felsorolja azoknak a személyeknek a nevét, akik ennek a csoportnak a végrehajtó bizottságát alkották.

31. Lévai, *Fekete könyv*, 39–40. o.

32. Vida Márton: *Ítéletek! Néhány kiragadott lap a magyar–zsidó életközösség könyvéből*. Földes, Bp., 1939, 62. o. A második zsidótörvényről, háttéréről, tartalmáról és a zsidó vezetés vele kapcsolatos magatartásáról lásd Lévai, *Fekete könyv*, 36–56. o., és e könyv 3. fejezetét.

33. Nathaniel Katzburg: „The Hungarian Jewish Situation During the Late 1930’s.” In: *Annual of Bar-Ilan University Studies in Judaica and the Humanities*. Bar-Ilan University, Ramat Gan, Israel, 1977, 14–15:83–93. o.

34. *Uo.*, 94–95. o. Rothkirchen, *i. m.*, 147–191. o.

35. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 34. o.

36. *Uo.*, 35–36. o.

37. Raffay és Serédi 1939. április 15-i felszólalásának szövegét közli a Fisch Henrik szerkesztésében megjelent: *Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben*. A szerző kiadása, Bp., 1947, 41–63. o.; a keresztény egyházak magatartását a zsidókérdéssel kapcsolatban a 30. fejezetben tárgyaljuk részletesebben.

38. Israel Cohen: „The Jews in Hungary.” *The Contemporary Review*, London, November 1939, 37. o. Vö. Vázsonyi János országgyűlési képviselőnek a második zsidótörvény tárgyalása alkalmából elmondott parlamenti beszéde. Törekvés, Bp., 1939, 15. o.

39. Kovarczot, a Szálasi-féle Hungarista Mozgalom vezéralakját 1939-ben választották be a képviselőházba. A zsinagóga elleni támadásban játszott szerepéért büntetőjogilag felelősségre vonták, de mielőtt büntetésének letöltését 1941 tavaszán megkezdte volna, kiszökött Németországba, ahol szoros kapcsolatot épített ki a Gestapóval. 1944 áprilisában tért vissza Magyarországra, és azonnal bekapcsolódott a zsidók elleni akcióorozatba. Benne volt az október 15-i nyilaspuccsban, amely eltávolította helyéről Horthyt, és a totális mozgósítás minisztereként bekerült a Szálasi-kormányba. A népbíróság háborús bűnősként halálra ítélte, és 1946-ban kivégezték.

40. 1939. február 24-én végérvényesen feloszlatták, de két héttel később Teleki engedélyezte, hogy újjáalakuljon új néven mint Nyilaskeresztes Párt. Lásd Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–44*. Kossuth, Bp., 1966, 156–157. és 159. o. Ugyancsak lásd könyvünk 2. fejezetében.

41. Lackó, *i. m.*, 162–163. o.

42. „1939. évi IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról.” In: *1939. évi Országos Törvénytár*. Állami Nyomda, Bp., 1939, 91–102. o. A végrehajtási utasítást az 1939. augusztus 22-i 7720/1939. M. E. rendelet tartalmazza.

43. Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970, 85. o.

44. A zsidók foglalkozási megoszlásának adatait lásd a 3. fejezetben. Vö. Nathaniel Katzburg: *Hungary and the Jews, 1920–1943*. Bar-Ilan University, Ramat Gan, Israel, 1981, 114–157. o.

45. További adatok a zsidók szerepéről a gazdaságban, lásd Lévai, *Fekete könyv*, 48–49. o.

46. Louis Rittenberg: „The Crisis in Hungary”: *Contemporary Jewish Record*, 2, No. 3, május–június 1939, 28–30. o.

47. Lévai, *Fekete könyv*, 55. o. A Sajtókamaráról bővebben lásd a 15. fejezetben.

48. A zsidótörvények gazdasági kihatásait a magyar zsidóságra a következő mű-

vek tárgyalják: Yehuda Don: „The Economic Effect of Antisemitic Discrimination: Hungarian Anti-Jewish Legislation, 1938–1944.” *Jewish Social Studies*, New York, 48, no. 1, Tél, 1986 63–82. o. Uő: „Anti-Semitic Legislations in Hungary and Their Implementation in Budapest. An Economic Analysis.” In: *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Testimonies*. Szerk.: Randolph L. Braham. Institute for Holocaust Studies of The City University of New York, New York, 1987, 49–71. o. L. még Karády Viktor: „A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején.” *Medvetánc*, 1985/2–3. 41–90. o.

49. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 37. o.

50. Basch a Bánátban született, a Hatzfeld nevű községben, 1901. július 13-án. A második világháború után a főbb háborús bűnösök perében vádlottként szerepelt, és 1946. április 26-án Budapesten kivégezték. Róla és a magyarországi népi németekről több helyütt is olvashattuk. Vö. G. C. Paikert: *The Danube Swabians*. Martinus Nijhoff, The Hague, 1967, 7–241. o., C. A. Macartney, 1:69–70. o., 169–172., 178–179. és 326., valamint Johann Weidlein következő munkái, melyek mind a szerző saját kiadásában jelentek meg Schorndorfban: *Der madjarische Rassennationalismus*. 1961, 131. o., *Jüdisches und deutsches Schicksal in Ungarn*. 1969, 84. o., továbbá *Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten, 1930–1950*. 1957.

51. Csáky elgondolását 1939. április 27-én továbbították báró Villani Frigyesnek, Magyarország római követének azzal, hogy hozza Ciano tudomására. C. A. Macartney, 1:347–348. o.

52. Paikert, *i. m.*, 118–119. o. A jegyzőkönyv szövegét lásd: *Magyarország és a második világháború*. 290–293. o.

53. Joseph Rothschild: *East Central Europe Between the World Wars*. University of Washington Press, Seattle, 1974, 194–195. o.

54. Sulyok Dezső, *i. m.*, 205. o.

55. C. A. Macartney, 2:41. o.

56. *Uo.*, 1:457. o.

57. A toborzást Gottlob Berger SS-Gruppenführer irányította, és költségeit részben abból a pénzből fedezték, amelyet kivándorlási engedélyekért zsidók fizettek. Vö. Lévai: *Eichmann in Hungary*. Pannonia Press, Bp., 1961, 223–225. o., Tilkovszky Lóránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Kossuth, Bp., 1974.

58. A különböző magyarországi nemzetiszocialista pártok választási koalícióba tömörültek. Részt vett benne a Nyilaskeresztes Párt, amelyet akkor Hubay Kálmán irányított, mivel Szálasi éppen rács mögött volt, az Egyesült Nemzeti Szocialista Párt, élén Pálffy Fidéllel és Baky Lászlóval, valamint még néhány töredék pártocská Maróthy (Meisler) Károly, Matolcsy Mátyás és Meskó Zoltán vezetése alatt. Míg 1935-ben mindössze 2 mandátumot szereztek, most 49-et, s ebből maga a Nyilaskeresztes Párt 31-et.

59. A kisgazdák mindössze 11, a szociáldemokraták csupán 5 képviselőt küldtek be az új parlamentbe, míg a régiben 26, illetve 14 képviselőjük ült. Oly kevesen voltak, hogy jelentősebb ellenzéki tevékenységet nem tudtak folytatni. Tény, hogy egészen addig, amíg az ország nem került megszállás alá, ezek a pártok bel- és külpolitikailag gyakran a kormány támogatóiként léptek fel. 1940. január 20-án például egy szociáldemokrata képviselő kifejezetten támogatásáról biztosította Telekit külpolitikája tárgyában, és négy nappal később a párt befolyása alatt működő Szakszervezeti Szövetség nyilatkozatban szögezte le, hogy elveti az osztályuralom gondolatát. Aláhúzták azt is, hogy hívei az alkotmányosságnak, és ragaszkodnak az „ezeréves Magyarország nemzeti céljaihoz”. A szociáldemokraták oly módon keltették az ellenzéki

látszatát, hogy pro forma a kormány ellen szavaztak, vagy tartózkodtak a szavazástól, ha vitás téma került terítékre. A kisgazdák ennél is messzebb mentek, és olykor-olykor a MÉP-pel szavaztak együtt. Ezeknek az ellenzéki pártoknak a befolyása meglehetősen korlátozott volt. A szociáldemokratáknak még volt némi tömegbázisuk a fővárosban és egyik-másik iparvárosban, de a kisgazdák alapján csak képviselőházi mandátumaik mértékében bírtak súllyal. C. A. Macartney, 2:378–379. o.

A kormánypárt 1939. február vége felé Nemzeti Egység Pártjára keresztelte át a nevét. 183 mandátumot szerzett, az alsóházi helyek 70%-át. De báró Vay László, aki vérmes antiszemita volt, mint a párt vezére, a NEP-et fokozatosan a jobbszárny uralma alá hajtotta. Választási szövetségre lépett a Keresztény Párttal, amely azonban jelentősen visszaesett: összesen 4 mandátumot szerzett az 1935. évi 14-gyel szemben. Az 1939. évi választásokat tárgyalja Lackó Miklós, *i. m.*, 164–183. o. Vö. C. A. Macartney, 1:349–352. o. A MÉP alakulását és működését lásd Sipos, *i. m.*, 100–108. o.

60. Lackó, *i. m.*, 186–187. o.

61. C. A. Macartney, 1:353. o. 1940 áprilisában a napilapok főszerkesztőit a miniszterelnökség arra figyelmeztette, hogy újságjaikban messzemenően vegyék figyelembe Németország külpolitikai érdekeit. *Uo.*, 395. o.

62. Lackó, *i. m.*, 184. o. Vö. Major Róbert: *25 év ellenforradalmi sajtó, 1919–1944.* Cserépfalvi, Bp., 1945, 108. o.

63. A legvadabbul Fiala Ferenc, Mikes (Mischek) Ferenc, Oláh György, Hubay Kálmán uszított a zsidók ellen. A német megszállás után a *Stürmer* magyar változatát, a *Harcot* Bosnyák Zoltán szerkesztette. Erről a lapról a 14. és a 15. fejezetben lesz szó.

64. *Documents on German Foreign Policy.* D sorozat, 6. kötet, 712., 784., 8. kötet, 289., 489., 519., 520., 533., 572. dokumentum.

65. C. A. Macartney, 1:363. o. Amikor Villani tájékoztatta Cianót, hogy Magyarország nem engedélyezi német csapatok átvonulását, az olasz külügyminiszter 1939. szeptember 11-én a következőt írta a naplójába: „a magyarok előbb vagy utóbb megfizetnek ezért”, mert a németek nem szoktak feledni. Másnap Villani azt közölte, hogy ugyanezzel a kéréssel fordult Magyarországhoz a „dicső szlovák hadsereg”, s a válasz részükre is az, hogy nem. Villani egyébként úgy jellemezte a szlovákokat, hogy a németek „cinkosai és kitartottjai”. *The Ciano Diaries, 1939–1943.* Szerk.: Hugh Gibson. Doubleday, Garden City, N. Y., 1946, 142. o.

66. Közülük kb. 100 000 távozhatott 1940 júniusáig. Zömük belépett a francia vagy a brit hadseregbe. 1943–44-ben kb. 15 000 lengyel menekült maradt Magyarországon, s közülük 3000 zsidónak a zsidó közösség viselte a gondját. C. A. Macartney, 1:368–369. o. Lásd még Antall József: *Lengyel menekültek Magyarországon a háború alatt.* Rácz Endre, Bp., 1946, 94. o., valamint a 3. fejezetet.

67. *Horthy Miklós titkos iratai.* Szerk.: Szinai M.–Szűcs L. Kossuth, Bp., 1963, 216–220. o.

68. A Hitler–Sztálin-paktum titkos jegyzőkönyvének megfelelő pontja értelmében a Szovjetunió 1939. szeptember 17-én indult meg Kelet-Lengyelország irányába, és csapatai az előzetesen kijelölt demarkációs vonal mentén találkoztak pár nappal később a német egységekkel. A diplomáciai kapcsolat újrafelvételét a Szovjetunióval szeptember 24-én jelentették be, s három nappal később Kristóffy József, az új moszkvai követ átnyújtotta megbízólevelét Mihail I. Kalinyin elnöknek. A szovjet–magyar kapcsolatok mindaddig javuló tendenciát mutattak, amíg 1941. június 22-én Hitler a Barbarossa-terv alapján meg nem kezdte a hadműveletet. 1940 őszén a két kommunista vezető, Rákosi Mátyást és Vas Zoltánt kiengedték a fegyházból, amnesztiában részesítették őket, és november 2-án elutazhattak Moszkvába. Ellenszolgálatás-

képpen a Szovjetunió visszaadott 58 zászlót, amelyek akkor kerültek az oroszok birtokába, amikor 1849-ben Világosnál a Görgey Artúr vezette magyar csapatok letették a fegyvert I. Miklós cár seregei előtt. Ezek a gesztusokon kívül, amelyek a kölcsönös jóindulat kinyilvánítását szolgálták, a szovjet–magyar gazdasági kapcsolatok is érzékelhetően javultak. Vö. C. A. Macartney, 1:370., 468. o.

69. Alig kezdett a szovjet sajtó írogatni Besszarábiáról, Antonescut Rómába küldték, hogy tudakolja meg, mit szólna Olaszország, ha az oroszok megtámadnák Romániát. Román részről arra kérték az olaszokat, hogy dolgozzák meg a magyarokat, értessék meg velük, hogy „ha veszélyeztetik Romániát, akkor az kénytelen lesz kiegyezni az oroszokkal”. Mussolini vállalta, hogy a román álláspontot és óhajt közli a magyarokkal, és bizonyos katonai támogatást is ígért arra az esetre, ha Romániát orosz részről támadás érné, olyan jellegű segítséget, amilyenben Francót részesítették Spanyolországban. *The Ciano Diaries*. 182–183. o.

70. Egy beszámoló szerint Werth utasította Faragho Gábor tábornokot, a Moszkvába újonnan kinevezett katonai attasét, hogy lépjen érintkezésbe a szovjet vezérkari főnökkel, és próbálja elérni, hogy egyeztessék Romániával szembeni terveiket. C. A. Macartney, 1:386–387. és 389. o.

71. *Uo.*, 389. o.

72. Ez idő tájt az angolok úgy vélekedtek, hogy Románia léte és fennmaradása elengedhetetlen, azt tanácsolták tehát a magyaroknak, hogy cselekedjenek óvatosan, ne keveredjenek összeütközésbe se Németországgal, se Oroszországgal. *Uo.*, 387. o. Magyarország külpolitikájában jobbra Olaszország felé orientálódott, az olaszok nem lelkesedtek Magyarország revíziós terveitől, mert nem kívánták a béke felborulását a Balkánon. 1940. január 5–6-án találkozott Velencében Ciano Csákyval, és iparkodott meggyőzni őt arról, hogy az orosz fenyegetésre való tekintettel Magyarországnak érdeke, hogy szót értsen Romániával. Azt a jó tanácsot adta neki, hogy ha Magyarország „élni akar, és különösen, ha szerény mértékig is prosperálni szeretne, akkor ajánlatos, hogy ne alakuljon... mozaikállammá”. Csáky biztosította Cianoét, hogy „Magyarország nem kezdeményez a Balkánon, és nem szítja a tüzet”. Február 19-én Ciano Villani útján ismételten figyelmeztette a magyarokat, hogy maradjanak veszteg, és ne provokáljanak konfliktusokat.

A magyar–olasz kapcsolatokat újból áttekintették, amikor március 23. és 27. között Teleki Rómában tett látogatást. Telekit Ciano „tárgyilagos és értelmes” politikusnak találta, aki biztosította vendéglátóit afelől, hogy nem indul meg Románia ellen, „mert nem szeretné magára venni a felelősséget még közvetve sem, hogy ő nyitotta meg Európa kapuit Oroszország előtt”. Teleki valószínűleg sejtette vagy tudta, hogy Ciano nem szereti a németeket, s érzékeltette az olasz külügyminiszterrel, hogy ő maga inkább a szövetségesekkel rokonszenvez, és nem szívesen látna egy „alapvetően német diadalt”. Amikor Mussolininél járt, az közölte vele, Telekivel, hogy eltökélt szándéka hadba lépni Németország oldalán. *The Ciano Diaries*. 185., 192., 210. és 225–227. o.

73. 1940. július 7-én Molotov biztosította Kristóffy, hogy a szovjet kormány véleménye szerint a magyar igények megalapozottak, és ezért támogatják azokat. Ezt megismételték az augusztus 16. és 26. között Temesvárott folytatott magyar–román tárgyalásokon is. Lásd Kertész, *i. m.*, 50. o.

74. *The Ciano Diaries*. 274–275. o. A német külügyminisztérium hivatalos tolmácsa, Paul Karl Schmidt vezette jegyzőkönyvet lásd *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. Szerk.: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1968, 506–509. o. A külügyminisztériumnak az Erdéllyel kapcsolatos magyar–

német tárgyalásokra vonatkozó további dokumentumait lásd *uo.*, 510–526. o., valamint *Documents on German Foreign Policy*. D sorozat, 10. kötet, xxviii–xxxi. o., 11. kötet, xviii. o. Ide vonatkozó okmányokat közöl, minisztertanácsi ülések jegyzőkönyveit is beleértve, a *Magyarország és a második világháború* c. kötet, 259–306. o.

75. *Horthy Miklós titkos iratai*. 221–225. o. 1940. november 18–19-én Berghofban találkozott Hitler Cianóval, és azt a „titkot” súgta meg neki, hogy Horthy nacionalista étvágya kiterjed Fiuméra is. Állítólag Horthy maga kérte Hitlert, hogy vesse föl az olaszoknál Trieszt kérdését. Vö. *The Ciano Diaries*. 312–313. o.

76. Kertesz, *i. m.*, 51. o. Románia területi engedményeket tett Bulgáriának és Magyarországnak, majd miután II. Károly királyt a Ion Antonescu tábornok vezette kormány félreállította, testestül-lelkestül felzárkóztak a nemzetiszocializmus mellé. Kiléptek a Népszövetségből és a balkáni antantból, majd 1940 októberében „német tanácsadó egységeket” hívtak meg az országba, hogy segítsenek a román hadsereg kiképzésében. Befogadtak egy teljes páncélosadosztályt, mégpedig a hálás magyarok beleegyezésével, akik maguk is hozzájárultak ahhoz, hogy „a Románia és Németország közti összeköttetési vonalak biztosítása céljából” német katonai személyek állomásozzanak a jelentősebb magyar vasúti csomópontokon. *Uo.*, 52. o.

77. Miután Hitler Münchenben tárgyalt a magyarokkal, érintkezésbe lépett II. Károly román királlyal, hogy végérvényes megoldást találjanak Bulgáriával és Magyarországgal a területi kérdésekben. A király válaszát Ion Gigurtu miniszterelnök és Mihail Manoilescu külügyminiszter személyesen adta át július 23-án Salzburgban. Károly király arra számított, hogy ha gesztust tesz a tengely irányában, elnyeri Hitler nagyrabecsülését, ezért azt indítványozta, hogy Hitler közölje a délkelet-európai általános rendezés feltételeit, és garantálja azt. Ugyanezt közölték román részről az olaszokkal is július 27-én. Ciano a következőképpen vélekedett a románokról: „Egyszerűen undorítóak. Ha kinyitják a szájukat, ömlik belőle a mézesmázos hízelkedés. Fenekednek a franciák ellen, az angolok ellen, a Népszövetség ellen. Mély megvetéssel emlegetik a versailles-i diktátumot, csöpögnek az alázattól.” Az olasz álláspont egyébként hasonló volt a Hitleréhez. *The Ciano Diaries*. 279. o. Vö. C. A. Macartney 1:414. o. A tárgyalásokra és a második bécsi döntésre nézve lásd Béla Vágó: „Le second dictat de Vienne: Le partage de la Transylvanie.” *East European Quarterly*, 5, no. 1. 1971, 47–73. o.

78. 1939 őszén a magyarok két követelést támasztottak, egy maximálisat és egy minimálisat, amelynél alább semmi esetre sem adhatják. A maximális igény úgy hangzott, hogy az 1919-ben elcsatolt 103 000 km²-ből kapjanak vissza 78 000-et. A magyarországi statisztikák szerint ezen az összterületen 4,2 millió ember élt, 50%-uk román, 37%-uk magyar és 10%-uk német. A minimális követelés 50 000 km²-re vonatkozott 2,7 millió lakossal, s ez a lakosság egyenlően oszlott meg a románok és a magyarok között. A területi kívánságot a románok és a bolgárok Dél-Dobrudzsára vonatkozóan elfogadták, de a magyaroknak mindössze 14 000 km²-nyi területet akartak visszaszolgáltatni, Szatmár és Nagykároly környékét. C. A. Macartney, 1:387–388., 414. o.

79. A magyar küldöttséget Hóry András vezette, a románát Valer Pop.

80. *The Ciano Diaries*. 287–289. o.

81. C. A. Macartney, 1:422–423. o. A terület nagyságára és a lakosság lélekszámára nincs pontos adat. Vágó azt írja a 77. jegyzetben említett tanulmányában, hogy a magyarok saját bevallásuk szerint 43 046 km² területet kaptak vissza, a románok szerint viszont 42 243 km²-t. A népszámlálási adatokban is van némi eltérés, az 1930. évi

adat 2 388 909 lakos, az 1940. évi 2 612 102. *Uo.*, 65–66. o. Kertész, *i. m.*, 207. oldalán azt írja, hogy 43 492 km²-t csatoltak vissza Magyarországhoz 2,6 millió lakossal.

82. Ernő László: „Hungary’s Jewry: A Demographic Overview, 1918–1945.” In: *HfS*, 2:165., 169. o.

83. A hadsereg Gömbös kormányzata idején kezdett beavatkozni hagyományosan polgári ügyekbe. A katonák olyan erőszakosak voltak, hogy Teleki lemondással fenyegetőzött, ha nem fékezik meg őket. 1940. szeptember 1-jén levelet írt Horthy-nak, és ebben számolt be parázs vitájáról Werthtel. A levélhez terjedelmes előterjesztést csatolt, amelyben tételesen felsorolta, miben mutatkozik a hadsereg növekvő befolyása a polgári kormányzaton belül. *Horthy Miklós titkos iratai*, 233–252. o.

84. Teleki Hlatkyt, Bihar vármegye rendőrfőkapitányát bízta meg a polgári közigazgatás irányításával. Amíg a rendkívüli állapot érvényben volt, addig nem tartottak választásokat, de Észak-Erdély 63 helyet kapott a képviselőházban és megfelelő számú mandátumot a felsőházban. A románok részére tartalékoltak 12-t, hogy akkor töltsék be, ha Románia ugyanennyi képviselői helyhez juttatja a területén élő magyar kisebbséget. Kineveztek tehát 51 képviselőt, közülük 3 német volt, a többi magyar. Zömük a MÉP Teleki vezette frakciójához tartozott. C. A. Macartney, 1:430. Névso-
rukat közli *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 18–19. o.

85. *The Ciano Diaries*. 294. és 302. o. A románokkal való bánásmódot Észak-Erdély megszállása idején és a Horthy-korszakban részletesen tárgyalja a Tribunalul Poporului, Cluj: *Complectul de judecată. Hotărîrea no. 1, Ședința Publică din 13 Martie 1946*. (Ítélet. 1. számú határozat. 1946. március 13-i nyilvános tárgyalás) 59. o. A népbíróság háborús bűnök miatt 63 személyre mondott ki ítéletet. Vö. *Horthysta atrocitások Erdély északi részében (1940. szeptember–1944. október)*. h. n., é. n. L. még: *The Horthyist-Fascist Terror in Northwestern Romania, September 1940–October 1944*. Szerk.: Fătu, Mihai–Mușat, Mircea. Meridiane, Bukarest, 1986.

86. Az erdélyi zsidóság eredetét és történetét tömören összefoglalja és külön kitér Kolozs megyére Carmilly-Weinberger Mózes: „Zsidók Erdélyben.” In: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*. Szerk.: Mózes Carmilly-Weinberger. A szerkesztő kiadásában, New York, 1970, 7–28. o., valamint 263–268. o.

87. László, *i. m.*, 165–167. o. Erdély főbb hitközségeit tekinti át Szabó Imre: *Erdély zsidói*. Kadima-kiadás, Kolozsvár, 1938. Lásd még Carmilly-Weinberger, *i. m.*, 31–78. o.

88. László, *i. m.*, 171. o.

89. A kolozsvári zsidók demográfiai statisztikáját lásd „Statisztikai adatok Kolozsvár zsidóságáról az 1919–1936-os években.” In: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*. 105–113. o.

90. László, *i. m.*, 173. o. Lásd még: Gaál György: „Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban.” *Korunk*, Kolozsvár, 3, no. 2/8 (1991. augusztus): 1029–34. o.

91. M. E. átirat és a kolozsvári rendőrkapitányság jelentése Marton Ernő memorandumáról, 1941. szeptember 26.–1941. október 29. OL, K149-BM.Res. PTI-től átvett i. 651/2. 1941-6-15 091.

92. „Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség.” In: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*. 134–137. o.

93. A zsidó származású kommunisták közül említsük meg Breiner Béla, Jakab Sándor és Kohn Hillel nevét. Amikor Erdély északi részét visszacsatolták Magyarországhoz, a kommunisták helyzete sokkal rosszabbra fordult, 1940-ben sok százat lefoglaltak, és Kistarcsára vagy Garanyba internáltak. 1941-ben tömegperbe fogták egy

részüket, és „közszelemlére” állították őket, ami még inkább felszította az antiszemitizmus lángját. Sok zsidót, akit kommunista-rokonszenvvel gyanúsítottak, különleges büntetészázadokba osztottak, és kivittek Ukrajnába. Közülük csak nagyon kevesen maradtak életben. Vö. Vágó: „The Destruction of the Jews of Transylvania.” In: *HfS*, 1:176. és 185. o.

94. Az erdélyi cionizmus rövid összefoglalását lásd Livia Bitton: „The Zionist Movement in Transylvania.” *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*. 277–285. o.

95. A hatóságok betiltották az *Új Keletet*, a *Népünket* és a többi zsidó sajtóterméket, a zsidókat kitiltották a sajtóból, s ezenkívül feloszlatták a kolozsvári Haggibor és a nagyváradai Makkabi nevű zsidó sportegyletet. Vö. Vágó, *i. m.*, 179. és 214. o. Az *Új Kelet* 1948-ban újból megindult, de akkor már Tel-Avivban, Marton Ernő és Schön Dezső szerkesztésében.

96. Vágó, *i. m.*, 183–184. és 215–216. o.

97. A csíkszeredai gimnáziumba egyetlen zsidó tanulót sem vettek föl, a gyergyószentmiklósi is csak négyet. Egyikük kivételezett volt, a másik három pedig kikeresztelkedett. *Uo.*, 179. és 214. o.

98. Kolozsvárott Márk Antal kezdeményezte a zsidó gimnázium megszervezését, és ő volt az első igazgatója is. Személyes ismeretségben állt Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterrel. Amikor 1942-ben elhalálozott, dr. Bach Endre került helyette az iskola élére. A gimnáziumról, tanáiról és diákjairól *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* számol be a 113–114. oldalakon. *Uo.*, a 269–276. oldalakon olvasható tömör összefoglalás az erdélyi zsidó elemi és középiskolákról 1840 és 1940 között.

99. Az 1932/33-as tanévben a 4158 diákból 443 volt zsidó, azaz 11%. Az 1936/37-es tanévben már csak 67 zsidó diák tanult, azaz a diákság 7,6%-a. Vágó, *i. m.*, 179. és 214–215. o.

100. Horthy személyes levelében fejezte ki háláját Hitlernek 1940. szeptember 2-án. Két nappal később Teleki a parlament két háza előtt zengte Hitler és Mussolini dicséretét. A németek rajongója, Sztójay egyetlen alkalmat el nem mulasztott Berlinben, hogy a leghízelgőbb módon ne hálálkodott volna hazája nevében. Lásd *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. 525–531. o.

101. Szálasi 1940. szeptember 17-én szabadult, és október 7-én már a nyilaskezesek és nemzetiszocialisták egyesüléséből létrejött új párt élére állt. Az egyesülésnek Ruzskay Jenő volt az élharcosa, aki a német külügyminisztérium magyarországi hírszerzését képviselő Franz Rothen tanácsára alig egy hónappal előbb csatlakozott Baky és Pálffy Nemzeti Szocialista Pártjához. Az új Nyilaskeresztes Párt – „a nemzetiszocializmus egyedüli letéteményese Magyarországon” – Szálasi vezérlete alatt működött. A „Pártvezető” fölállított egy négytagú „tanácsszervet”, melyben Csia Sándor, Hubay Kálmán, Széchenyi Lajos és Ruzskay foglalt helyet. Az október 1-jén elfogadott program egyebek között kimondta, hogy a zsidókat el kell távolítani Magyarországról. Lásd Lackó, *i. m.*, 230–234. o.

102. C. A. Macartney, 1:436. o.

103. *FÁA*, xxxvii. o.

104. C. A. Macartney, 1:458. o.

105. *Képviselőházi Napló*, 1940. december 3., 1186. o.

106. Rátz altábornagy 1938. május 14-ig töltötte be a vezérkari főnök tisztét, amikor is fél évre honvédelmi miniszter lett. A Sztójay-kormányban miniszterelnök-helyettes, majd a Szálasi-puccs után a felsőház elnöke lett. Mint háborús bűnöst életfogytiglani kényszermunkára ítélték.

107. Sipos, *i. m.*, 241. o.

108. A pártnak 1940 decemberében mindössze 20 mandátuma volt, vagyis 5,9%-os képviselettel rendelkezett. De ezzel a 20 képviselővel a szélsőjobboldal ereje 70-re emelkedett, vagyis 20,8%-ra. Az új párt a szélsőjobboldali ellenzéken belül 28,5%-ot képviselt. *Uo.*, 203. o.

109. Ezeknek az újságíróknak a háttéréről és szerepéről lásd *uo.*, 205–215. o.

110. A Magyar Megújulás Pártját részletesebben tárgyalja Sipos, *i. m.*, 181–254. o. Vö. Lackó, *i. m.*, 218–247. o. és C. A. Macartney, 1:435–437. o.

111. *Horthy Miklós titkos iratai.* 260–265. o.

112. Sipos, *i. m.*, 183. o. Lásd még C. A. Macartney: „Hungarian Foreign Policy During the Inter-War Period with Special Reference to the Jewish Question.” In: *Jews and Non-Jews in Eastern Europe.* Szerk.: B. Vágó–G. L. Mosse. John Wiley, New York, 1974, 125–136. o.

113. A háromhatalmi szerződés és a Magyarország csatlakozásáról szóló jegyzőkönyv szövege megtalálható a *Magyarország és a második világháború* c. kötetben, 304–306. o.

114. A Führer minden bizonnyal a Madagaszkár-tervre utalt, amelyet 1940 nyarán a német külügyminisztérium *Deutschland III.* osztályán dolgoztak ki, és amelyet a Reinhard Heydrich vezette Birodalmi Biztonsági Főhivatal nagy lelkesedéssel fogadott. A terv előírta, hogy az akkor francia ellenőrzés alá tartozó Madagaszkár szigete a németek kezébe menjen át, s a német flotta részére kikerítendő terület kivételével egy közvetlenül Himmler alá rendelt rendőrkormányzó fennhatósága alá kerüljön. A zsidókat Madagaszkárra kívánták áttelepíteni, a költségeket az elkobzandó zsidó vagyontól óhajtották fedezni. Eredetileg Palesztinára gondoltak, a sziget csak mint alternatív telephely jött számításba. Palesztina, amely „a keresztény és a muszlim világhoz tartozott”, igen alkalmas helynek látszott arra a célra, hogy túszerként tartsák őket, s ily módon ériék el, hogy „fajtestvéreik” Amerikában jól viselkedjenek. Vö. Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews.* Quadrangle Books, Chicago, 1961, 260–261. o.

115. *A Wilhelmstrasse és Magyarország.* 551. o.

116. Jugoszlávia kérdését Sztójay vetette föl 1940. október 15-én, amikor von Weizsäckerrel folytatott megbeszélést Magyarország csatlakozásáról a háromhatalmi paktumhoz. Vö. *A Wilhelmstrasse és Magyarország.* 542. o.

117. A magyarok arra törekedtek, hogy megosszák a kisantantot, és első számú ellenségüket, Romániát meggyengítsék, s ezért 1937 novemberében késznek mutatkoztak, hogy garanciát vállaljanak a magyar–jugoszláv határra nézve, amennyiben Jugoszlávia kötelezi magát, hogy Magyarország és valamely harmadik ország háborúja esetén megőrzi semlegességét. A német dokumentumok tanúsága szerint a magyarok még csak kulturális autonómiát sem követeltek a jugoszláviai magyar kisebbség részére. Vö. *Documents on German Foreign Policy.* D. sorozat, 2. kötet, 114. dokumentum és 5. kötet, 178. dokumentum.

118. *Uo.*, 11. kötet, 365., 431., 478., 480. és 514. dok. A paktumot 1940. december 12-én írták alá, és a magyar parlament 1941. február 3-án ratifikálta a háromhatalmi szerződéssel együtt. A ratifikációs okmányokat február 27-én cserélték ki Budapesten. A tárgyalásokon fontos szerepe volt báró Bakách-Bessenyei György belgrádi magyar követnek.

119. Bárdossy Csáky 1941. január 27-i halála után február 4-től lett külügyminiszter. Lásd a 6. fejezetet.

120. C. A. Macartney, 1:471. o.

121. A szövegét lásd *Horthy Miklós titkos iratai.* 289–291. o.

122. Teleki levelének facsimiléjét lásd *uo.*, 292. és köv. o.
123. *Uo.*, 293–294. o.
124. *Documents on German Foreign Policy*. D sorozat, 12. kötet, 340., 344., 353., 366., 371. dokumentum.
125. A bekebelezési okiratot lásd Lemkin, *i. m.*, 631–633. o.
126. Jugoszlávia szétdarabolásában Magyarország szerepét lásd C. A. Macartney, 1:385., 446–490., 2:3–14. o. Továbbá: *Magyarország és a második világháború*. 307–338. o. Juhász Gyula, *i. m.*, 252–334. o. A magyar–német eszmecserére a jugoszláv kérdésben lásd *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. 552–591. o. és *Documents on German Foreign Policy*. D sorozat, 12. kötet, xxvi–xxix. o.
127. László: *Hungary's Jewry: A Demographic Overview. 1918–1945*. 167. és 173–174. o. A délvidéki zsidóság sorsát a 20. fejezetben tárgyaljuk.

HATODIK FEJEZET

A BÁRDOSSY-KORSZAK

Ki volt Bárdossy?

TELEKI öngyilkossága után nem sokkal Horthy kormányzó Bárdossy Lászlót nevezte ki miniszterelnöknek. Voltaképpen szerencséje volt, csak úgy kerülhetett a kormány élére, hogy négy hónap leforgása alatt két neves politikus is elköltözött az árnyékvilágból. Elődjétől eltérően középosztályból jött, beteges alkatú ember volt, de nem mindennapi ésszel és heves természettel megáldva. Önteltségével és zabolátlanságával gyakran sértette vérig beosztottjait és fölötteseit egyaránt. Mint államhivatalnok kívánt karriert csinálni, és latba vetette ezért nem csekély tehetségét. Először a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban tisztviselősködött, majd a konzuli szolgálatban, 1920 után pedig a külügyminisztériumban. Előbb a sajtóosztályt vezette, a harmincas években a londoni követségben volt tanácsos, majd Bukarestben követ. Bárdossy, aki Csákyt követte a külügyminiszteri poszton, ezt az állását megtartotta miniszterelnökként is.¹

A Horthy-korszak vezető politikusaihoz hasonlóan őt is rettegéssel töltötte el a bolsevizmus, és szíve vágya volt, hogy „Trianon igazságtalanságait” felszámolja. Németország megítélésében és a zsidókérdés kezelésében Imrédyhez közelebb állt, mint Telekihez. Eszmei-politikai nézetei kísértetiesen hasonlítottak Gömböséihez, akivel házassági alapon rokoni kapcsolatban is állott. Végletesen antibolsevista, antiszemita és revíziós beállítottsága olyan bel- és külpolitikát eredményezett, amely nagy szerencsétlenséget zúdított egész Magyarországra és különösen a zsidóságra. Nem egészen egyéves miniszterelnöksége alatt Magyarország részt vállalt Jugoszlávia előzőnlésében, hadat üzent a Szovjetunióknak és az Amerikai Egyesült Államokknak, és egész szorosra fűzte a Harmadik Birodalomhoz fűződő szálakat. A zsidókérdés szempontjából kormányfői tevékenységét az jellemezte, hogy a zsidókat sújtó rendelkezéseket kiterjesztette a délvidéki zsidóságra, tető alá hozta a nyíltan faji alapon álló harmadik zsidótörvényt, erősen megszigorította a zsidó munkaszolgálatosok helyzetét. Ugyancsak kormányzásának időszakára esik a zsidók tömeges legyilkolása Kame-

nyec-Podolszkijban és Újvidéken. Az 1944-es német megszállásig máshol nem is került sor ilyesmire.

Bárdossy zsidópolitikája

Bel- és külpolitikai programját Bárdossy április 24-én ismertette az országgyűlésben, tíz nappal azután, hogy a jugoszláviai hadművelet befejeződött. Az egyik legfontosabb kérdésként a zsidókérdést nevezte meg, és abban a szellemben ígért gyors és messzemenő megoldást, ahogyan azt négy hónappal korábban, költségvetési beszédében Teleki kilátásba helyezte. Bárdossy a következőképpen fogalmazott:

Szükség van a második zsidótörvény egyes alapvető rendelkezéseinek – így például a zsidó fogalmi meghatározásának – szabatosabbá tételére... a zsidó fogalmának egyszerű, világos s a különböző (felekezeti és faji) szempontokat össze nem vegyítő, határozott megállapítása... törvényes úton meg kell akadályozni a zsidóság elkeveredését a nem zsidókkal. Gondoskodni kell arról is, hogy a zsidóság a nemzet társadalmi, kulturális, politikai és szellemi életének mindazon helyeiről, ahonnan a nemzet lelki, erkölcsi, világnézeti és politikai irányítása, valamint a nagy tömegek lelkületének kialakítása és a jövő generáció nevelése folyik, teljes mértékben kirekesztessék.

Az ország gazdasági életének kulcspozícióit nem szabad zsidó-, félzsidó- vagy strómankézben hagyni. Viszont nem téveszthetjük szem elől azt a tényt, hogy az országban egymillió zsidó él, és ha minden életlehetőséget el akarnánk vonni tőlük, ez súlyos gazdasági és szociális zűrzavarokat idézhet elő.²

Bárdossy is, akárcsak Teleki, aláhúzta, hogy mindössze átmeneti intézkedésekről van szó, mert a zsidókérdés végső megoldásával meg kell várni a háború végét, amikor az ügyet általános európai keretben fogják elrendezni.

A zsidókérdés megoldására vonatkozó tervre olyan értelemben utalt Bárdossy, hogy fél szemmel már a tervezett harmadik zsidótörvényre pislantott. A törvény előkészítése ekkor már javában folyt. Közben újabb és újabb rendelkezések láttak napvilágot, amelyek a zsidóság egy-egy meghatározott körét érintették. Nem telt el még két hét sem azóta, hogy beült a miniszterelnöki székbe, amikor április 16-án kiadatta a 2870/1941. M. E. sz. minisztertanácsi rendeletet, amely szabályozta a zsidók munkaszolgálatát. A végrehajtási utasítást 27 300. eln. 8-1941. számmal 1941. augusztus 19-én adta ki a honvédelmi minisztérium, s gyökeresen megváltoztatta a zsidók katonai szolgálatának addigi jellegét és feltételeit (lásd a 10. fejezetet).

A Délvidékkel kapcsolatban a Bárdossy-kormány nem várta be a formális bekebelezést, noha a nemzetközi jog ezt írta elő, s már április 28-án rendeletet adott ki, hogy mindazok „a szerbek, bosnyákok, mon-

tenegróiak, cigányok és zsidók, akik 1918. október 31-e előtt nem voltak Nagy-Magyarország állampolgárai”, három napon belül hagyják el az országot. Csak azok képeztek kivételt, akiknek házastársuk magyar vagy német, a terhes nők, akik két héten belül várták gyermekük megszületését, és azok, akik elmúltak 75 évesek. A kiutasítottak magukkal vihatték ékszereiket, személyes holmijukat és személyenként 50 pengőt. Egyes források szerint a rendelet megjelenésének másnapján 50 000 fő lépte át Újvidéknél a határt.³

A harmadik zsidótörvény

Az első zsidótörvényt a Felvidék visszacsatolása után fogadták el, a másodikat rögtön Kárpátalja visszatérte után. A két törvény a kormány antiszemita politikájának szülötte volt, de egyben szimbolikus ajándék is azért a politikai és diplomáciai segítségért, amit a Harmadik Birodalomtól kaptak. A harmadik zsidótörvény életbeléptetésével Észak-Erdélyért és a Délvidékért „mondtak köszönetet”.

A törvény első ránézésre meglehetősen ártalmatlannak látszott, mert hiszen címében a zsidó szó egyáltalán nem is szerepelt. Ennek ellenére ennél nyíltabban és gorombábban fajüldöző törvényt Magyarországon még nem hoztak.⁴ Törvényerőre 1941. augusztus 2-án emelkedett, és az érvényben lévő házassági törvény bizonyos vonatkozásait szabályozta újra.⁵ A 4. rész (9. és 10. cikkely) az alatt a cím alatt, hogy „Zsidók és nem zsidók házasságának tilalma”, valamint a büntetőszankciókat tartalmazó 5. rész egyértelműen az 1935. évi nürnbergi törvények alapjára helyezkedett.

A törvénytervezet indoklása azt igyekezett bizonyítani, hogy a zsidókkal kapcsolatban folytatott politika a 19. század végétől kezdődően milyen kedvezőtlen hatásokat váltott ki:

Magyarországon a zsidóság az egyetlen nagyobb néptömeg, amely eltérő fajként tűnik fel a magyarság és az árja fajhoz tartozó hazai nemzetiségek mellett. Annak megvilágítására, hogy mily irányban következhetik be a nem zsidók és zsidók magyarországi fajkeveredése, nem annyira a hazai nyolcszázézeres zsidó tömeget kell szembeállítani a kb. tizenhárommilliós nem zsidó lakossággal, hanem inkább a kb. hatszázezer főnyi értelmiségi foglalkozású zsidót a kb. négymilliónyi értelmiségi foglalkozású nem zsidóval.⁶

A zsidó meghatározásának vallási ismérvét kizárólagosan faji kritériummal cserélték föl, és a törvény megtiltotta zsidók és nem zsidók házasságát, illetve házasságon kívüli nemi kapcsolatát. Messze túllépték az addigi zsidótörvények előírásait, s ebben az új törvényben zsidónak nyilvánítottak mindenkit, akinek legalább két nagyszülője zsidónak született,

és származásától függetlenül mindenkit, aki a zsidó hitfelekezethez tartozott. Nem számított zsidónak, még ha két nagyszülője zsidó volt is, ha az illető kereszténynek született, és születésekor a szülei is valamely keresztény hitfelekezethez tartoztak. Viszont hiába született valaki kereszténynek, ha kettőnél több nagyszülője volt zsidó, akkor zsidónak számított ő is.

A keresztény egyházak képviselői a felsőházban ekkor már egyöntetűen és határozottan ellenezték az előterjesztést.⁷ Az egyházfők részint azért is ellenezték a törvényjavaslatot, mert az sok hívőjüket érintette, kikeresztelkedettek és született keresztényeket egyaránt. A felsőház egy olyan kompromisszumos formulát javasolt, hogy bizonyos kivételes esetekben az igazságügy-miniszternek legyen joga nem zsidónak minősíteni azt is, akinek két nagyszülője zsidó, de az illető már kereszténynek született, vagy „hétéves kora előtt kitért”. Ez a kompromisszumos formula sok magyart megmentett, köztük arisztokratákat, a kormányzati és a politikai elithez tartozó személyeket, akik enélkül zsidónak minősültek volna.⁸

A törvény hatálybalépése után jó néhány „fajgyalázási” ügy került a büntető törvényszék elé. A törvénynek azonban mégis inkább lélektani és propagandisztikus pusztító hatása volt. Magyarország hadba lépését a Szovjetunió ellen amúgy is túlfűtött izgalmi állapot kísérte, s a törvény ezt csak még inkább felkorbácsolta, s az antiszemita pszichózis egyfajta „szent kereszties hadjárat” hisztériájává növekedett a „judeobolsevizmus” ellen. A magyar közvéleményt így fölkészítették arra, hogy elfogadja azokat a kíméletlen zsidóellenes intézkedéseket, amelyeket a német megszállás után vezettek be.

Háború a Szovjetunió ellen

A külpolitikában Bárdossy kevésbé volt kétértelmű, mint Teleki. Valószínűleg pontosabban felmérte, hogy miként vélekednek a nyugati hatalmak Magyarországról, és az a meggyőződés munkált benne, hogy a revíziós politika eredményeit biztosítani csak az Olaszországgal és Németországgal való egészen szoros együttműködéssel lehetséges. Ezért kapcsolta Bárdossy minden korábbinál szorosabb szálakkal Magyarországot a tengely politikájához, amelyet ebben az időpontban legfőképpen egyetlen gondolat mozgatott: a háború a Szovjetunió ellen.

Horthy 1941. április 24-én Münchenkirchenben, a főhadiszálláson kereste föl Hitlert, és félreérthetetlenül kifejtette, hogy Magyarország szilárdan el van tökévelve a bolsevizmus elleni harcra.⁹ Ugyanezt hozta Róma tudomására Bárdossy is június 4–5-i udvariassági látogatása alkalmával.¹⁰

Alighogy 1940 júniusában a Franciaország elleni hadművelet befejeződött, elkezdődtek a Szovjetunió megtámadásának előkészületei. Hitler eredetileg még ez év őszére tervezte a támadás megindítását, de az időpontot későbbre tolták, 1941. május 15-re. Időközben március végén a jugoszláviai események váratlan fordulatot vettek, majd kirobbant a háború a Balkánon, ezért a szovjetek elleni akciót még későbbre, június 22-re kellett halasztani.¹¹ Hitler eredetileg nem szándékozott igénybe venni a magyarok közreműködését, és erről katonai vonalon tájékoztatta őket. Azt kívánta viszont, hogy Kárpátalján erősítsék meg a határokat, nehogy szovjet erők kerüljenek a német vonalak mögé, s engedélyezzék a német déli hadseregcsoport, a Heeresgruppe Süd egy részének magyar területre vezénylését, továbbá folytassák és fokozzák az áru- és nyersanyagszállítást a Harmadik Birodalomba.

Ezeket a kívánalmakat magyar részről vegyes érzelmekkel fogadták. Egyfelől voltak, akik szerették volna távol tartani magukat a háborútól, már csak azért is, mert a Szovjetunióval szemben nem voltak területi követeléseik, továbbá mert nem kívánták kockáztatni fegyveres erejük ütőképességét, és a hadsereget olyan állapotban akarták tartani, hogy ha Dél-Erdély visszahódítása végett háborúba kell menni Románia ellen, akkor biztos támaszkodhassanak rá. Másfelől nyugtalanította őket az a lehetőség, hogy német győzelem esetén hátrányuk származhat a távolmaradásból. Bartha honvédelmi miniszter, Werth Henrik vezérkari főnök és más katonai szaktekintélyek a kilátásokat úgy ítélték meg, hogy a németek hatnyolc hét leforgása alatt lerohanják az oroszokat.¹² A magyar aggodalmakat, hogy hátrányos helyzetbe kerülhetnek, megerősíteni látszottak a felderítés adatai, melyekből kitűnt, hogy az ország hagyományos ellenfelei – Horvátország, Románia és Szlovákia – arra készülnek, hogy tevőleges részt vállaljanak a hadjáratban.

A katonai vezetés, kiváltképpen Werth, beadványokkal ostromolta a kormányzót és a kormányt, hogy Magyarország „önkéntes alapon” vegyen részt a háborúban.¹³ A minisztertanács június 15-én elutasította ezt a követelést, de a német támadás megindulásának másnapján, június 23-án Magyarország megszakította a diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval. A németek félre nem érthető célzásokat tettek, mennyire kívánatos volna, ha Magyarország tevőlegesen bekapcsolódna,¹⁴ a vezérkar németbarát tisztjei pedig szüntelenül azt duruzsolták, hogy a német győzelem „küszöbön áll” a bolsevizmus fölött, s a győzelem gyümölcseiből jó volna részesedni; mindez meghozta a kívánt eredményt. Június 26-án úgymond szovjet légitámadás ért egy sor magyarországi várost, így Kassát, Munkácsot és Rahót,¹⁵ s ezzel megvolt a kellő ürügy, hogy Magyarország hadba lépjen a szovjetek ellen. Ezzel csaknem egy-

idejűleg a magyar légi erő megtorlásképpen bombázta Sztanyiszlav (Stanisławów) városát. A magyar parlament hozzájárulását a hadba lépéshez a kormány előzetesen nem kérte, de a fejleményekről Bárdossy a hadba lépés megtételének napján, vagyis *ex post facto* tájékoztatta a képviselőházat.¹⁶ Csatlakozván a bolsevizmus ellen indított kereszties hadjáratához, az év végére Magyarország abban a helyzetben találta magát, hogy Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal is háborúba keveredett.¹⁷

Az ősz folyamán kiderült, hogy a hadjárat a Szovjetunió ellen nem lesz villámháború, a győzelem nem születik meg oly könnyedén, mint előzőleg Lengyelország és Franciaország esetében. A németbarát vezérkariak módosították és fokozták követeléseiket. Miután Magyarország „önként” belépett a háborúba, most már azt akarták, hogy a tengely háborús erőfeszítéseivel Magyarország megint csak „önként”, de nagyobb mértékben járuljon hozzá. Werth terjedelmes előterjesztést adott át Bárdossynak, s ebben kifejtette, hogy ha az ország „önként” fokozza háborús erőfeszítéseit, akkor politikai engedményeket lehet kapni a németektől, mégpedig a következő formákban:

- helyreállíthatók lesznek Magyarország ezeréves határai;
- „kitelepíthető” (vagyis kiutasítható) a szláv és román lakosság;
- kitelepíthető a zsidóság;
- Magyarország is részesedik majd a Szovjetunió nyersanyagaiból.

Még Bárdossyt is felbosszantotta, hogy Werth beleüti az orrát a politika ügyeibe, s ennek kifejezését is adott 1941. augusztus 26-án kelt terjedelmes levelében, amelyet Horthynak írt. Megvádolta a vezérkari főnököt, hogy fittyet hány az ország legszentebb érdekeire, nevezetesen egyebek közt arra, hogy a haderőt nem szabad elfecsérelni, és olyan ütőképes állapotban kell tartani, hogy bizton lehessen rá támaszkodni, ha ez a későbbiekben szükséges lesz.¹⁸ Horthyt ez az érvelés meggyőzte, szeptember 6-án elcsapta Werthet, és Szombathelyi Ferenc vezérezredest nevezte ki a helyére.

Akárcsak Werth, ő is sváb származású volt (eredetileg Knauznak hívták). De abban különbözött elődjétől, hogy szerinte a nemzet érdeke megköveteli az erő megőrzését, s ebből következőleg azt az álláspontot képviselte, hogy csak korlátozott mértékben szabad részt vállalni a tengely háborús erőfeszítéseiben. Egy nappal kinevezése után a kormányzó Bárdossy, a külügyminisztériumból Szentmiklóssy Andor és az új budapesti német követ, Dietrich von Jagow (aki júliusban váltotta föl ezen a poszton Otto von Erdmannsdorfot) társaságában látogatást tett a Führer főhadiszállásán. Ennek a látogatásnak az volt a célja, hogy elfogadtassák a német

vezetéssel a magyar elképzeléseket. Beleegyezést kértek ahhoz, hogy a magyar csapatokat visszahozhassák a frontról, mert „a veszteségek... felszerelésben oly nagyok, hogy a csapatok harctéri értéke szinte teljesen megszűnt”. Ismét elővették régi érvüket, miszerint a csapatok frontszolgálatára az országot mind katonailag, mind gazdaságilag túlságosan meggyengíti, és képtelenné teszi, hogy ellássa a rend fenntartását Délkelet-Európában, ami pedig létérdeke a Harmadik Birodalomnak is.¹⁹

Tekintettel azonban arra, hogy az oroszok nem várt kemény ellenállást tanúsítottak, mi több, a tél folyamán ellentámadásba mentek át, a tengelyhatalmak hallani sem akartak arról, hogy a magyar csapatokat kivonják, éppen ellenkezőleg, ragaszkodtak ahhoz, hogy Magyarország növelje háborús részvételét. A tengely hivatalos személyiségei egymásnak adták a kilincset, oly sűrűn jöttek ezzel a követeléssel Budapestre.²⁰ Végül a magyarok engedtek, és beleegyeztek, hogy a hét megszálló hadosztály mellé további kilenc „könnyű hadosztályt” küldenek a frontra. A harcoló csapatok létszáma a gépesített és a többi kiegészítő alakulattal együtt 200 000 fő körül mozgott. Ezt a kontingenst, vagyis a második magyar hadsereget Jány Gusztáv tábornok vezényelte. A megszálló csapatok létszáma 40-50 000 fő körül mozgott. A második magyar hadsereg „kiszolgálására” munkaszolgálatos-egységeket küldtek ki Ukrajnába. Zömmel hadköteles korú zsidókból állították össze ezeket az egységeket, amelyek között voltak rendes és voltak ún. büntetőalakulatok. 1942-ben több tízezer magyar zsidó teljesített szolgálatot a frontokon Ukrajnában. Jó részük eltűnt vagy fogságba esett, amikor 1943-ban bekövetkezett a voronyezsi katasztrófa, vagyis a magyar haderő végzetes veresége (lásd a 10. fejezetet).

Az antiszemitizmus felerősödése

Magyarország belépése a második világháborúba vízváltónak tekinthető az ország zsidósága szempontjából. A háború legelső hónapjaiban számottevően romlott a zsidók helyzete. Bevezették a harmadik zsidótörvényt, s közben folyt a dühödt uszítás. Nemcsak a bolsevizmus rémségeiért tették felelőssé őket, de az ország minden gazdasági bajáért a zsidókat okolták. A szélsőjobboldal nemcsak azt követelte, hogy Magyarország fokozza háborús erőfeszítéseit, de azt is akarta, hogy a zsidókérdésben ugyanazt tegyék, amit a németek, vagyis a zsidókat, valamint a nemkívánatos nemzetiségi csoportokat „telepítsék ki”.

A szlávok és románok kitelepítését, mint kivihetetlen elképzelést, mindjárt a kezdet kezdetén elejtették. Ezzel szemben lázas buzgalommal vadásztak a hontalan zsidókra, és akiket elkaptak, kitelepítették. Július

hónapban 30-35 000-et fogtak le, és közülük kb. 16–18 000 személyt Kamenyec-Podolszkij környékére „telepítettek ki”, ahol is a következő hónapban legtöbbjüket legyilkolták a nácik és ukrán cinkosaik.

Az elvadult zsidóellenes hecckampány a sajtóban és a kormány zsidóellenes intézkedései együtt úgy hatottak, hogy a közvéleményben éles fordulat ment végbe jobb felé. A zsidókat hibáztatták a háborúért és minden háborús nehézségért, beleértve az áruhiányt és a feketepiacot is. Az efféle vádaskodásokkal szemben a zsidók igencsak sebezhetőek voltak, mert hiszen az üzleti életben, az iparban, a kereskedelemben és a pénzvilágban még mindig jelentős szerepet vittek. Mindenki iparkodott készleteket felhalmozni. Így van ez minden hadviselő országban, de mégis, a hiányokat és az árak emelkedését kizárólag „a zsidók machinációira” vezették vissza. A keresztény középosztály hagyományos antiszemitizmusát felerősítette növekvő rokonszenve, sőt már-már csodálata a náci Németország iránt. Ugyanez az érzés töltötte el egyre nagyobb mértékben az ipari munkások és parasztok növekvő hányadát. A zsidóellenesség hisztérikus légkörében folyvást újabb és újabb intézkedéseket követeltek és hoztak a zsidók ellen. Rendelet jelent meg rendelet után a munkaszolgálatosokról és a zsidótörvények mind szigorúbb végrehajtásáról, tovább súlyosbítva a zsidók helyzetét az üzleti életben és a szabadfoglalkozású-pályákon. 1941 vége felé egy újabb törvénytervezet készül, amely „bevett” vallásból „elismertté” degradálta a zsidót.²¹

Bármennyire húsba vágóak voltak is azonban ezek a rendelkezések, a magyarországi zsidóknak nem ingatták meg azt a meggyőződését, hogy nincsenek életveszélyben, fizikailag nem fenyegeti őket semmi. Ennek ellenére a zsidóságot csakúgy, mint a magyar társadalom tisztességes részét a lelke mélyéig megrendítette az a két tömeggyilkosság, amelyre a Bárdossy-érában került sor. A későbbi eseményeket is figyelembe véve ma már elmondható, hogy a Kamenyec-Podolszkijban és a Délvidéken megrendezett vérfürdők a magyarországi Holocaustnak előjátékai voltak.

A kamenyec-podolszkiji vérengzés

Menekültek Magyarországon. Ausztria náci bekebelezése, Csehszlovákia feldarabolása és Lengyelország megszállása nyomán sok ember keresett menedéket Magyarországon. Különféle becslések szerint közülük 15–35 000 lehetett osztrák, német, lengyel és szlovák származású zsidó.²² Egy részük árjaként szerepelt Magyarországon, hamis papírokkal élt, mások hivatalos tartózkodási engedélyt tudtak szerezni, és megint mások Palesztina felé „átutazóban” tartózkodtak Magyarországon, s a budapesti Palesztina Hivatal jóvoltából e státusuk folytán szabadon mo-

zoghattak. A menekültek jelentős hányada, zsidók és nem zsidók vegyesen, internálótáborba került Csörgőre, Garanyba és a Zemplén megyei Ricsére. De akármilyen minőségben tartózkodtak is Magyarországon, kötelesek voltak lajstromba vétetni magukat a Magyarországon élő külföldi állampolgárok fölött joghatósággal rendelkező szervnél, a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóságnál (KEOKH).

A KEOKH-ot az 1930. évi XXVIII. tc.-kel hozták létre. A svájci idegen-ellenőrzési rendszer mintájára szerveződött. A Bethlen-kormány belügyminisztere, Scitovszky Béla megbízásából Pásztóy Ámon (eredeti nevén Polczer Antal Ferenc) tanulmányozta a svájci rendszert és készítette el magyarországi változatának tervét. Pásztóy²³ sváb származású ember volt, jobboldali érzelmű, s ugyancsak ő fogalmazta a XXVIII. tc. végrehajtására vonatkozó bizalmas utasítást, amelynek alapján a KEOKH funkciója fokozatosan átalakult. A KEOKH eredeti rendeltetése az volt, hogy felügyeletet gyakoroljon, de lassacskán elnyomó szervvé változott. Törekvése az volt, hogy a zsidóknak lehetőleg minél nagyobb hányadát KEOKH-joghatóság alá vonja, ezért azt az utasítást adta, hogy magyar állampolgárnak csak az a zsidó személy tekinthető, akinek magyar állampolgárságát igazoló bizonyítványa van. Mindenki más, még ha Magyarországon született is, a KEOKH fennhatósága alá került. A KEOKH nyilvántartásában a harmincas évek végére már 8000 ilyen név szerepelt. Soknak közülük Magyarországon születtek a szülei, másoknak a rokonságában olyanok voltak, akik az első világháborúban magyar oldalon harcoltak és hősi halált haltak.²⁴

Pásztóy Ámon 1937-ig a KEOKH helyettes vezetője volt, ekkor előléptették, ő lett a vezetője. 1941. július 1-jéig töltötte be ezt a hivatalt, amikor Siménfalvy Sándor vette át tőle az irányítást.²⁵ Pásztóy ekkor átkerült a belügyminisztériumba, a VII. osztály, az ún. közbiztonsági osztály élére. A KEOKH VII/c alosztályként tagolódt be a belügyminisztérium szervezeti rendjébe. 1942-ben a KEOKH-ban Siménfalvynak Sándor Jenő és Szentkláray Emil volt a helyettese, főtanácsosként Kéry Károly dolgozott a hivatalban, tanácsosként Abrudbányay Zoltán, Axmann János, Ferenczy Énok, Glaser Elemér, Kiss Árpád, Kmetty István, Pintér György, Solymosi László, Szojka Kálmán, Zakariás Dénes. Ott dolgozott Farkas János és Lehotzky Tivadar százados, továbbá fogalmazói minőségben Bajóti Antal, Batizfalvy Nándor, Eltzenbaum László és Máthé Sándor. Hét városban működtek irodáik²⁶: Csíkszeredán Mihályi Jenő vezetésével, Esztergomban Ivánkovich József, Kassán Pilisy Tamás, Kolozsvárott Elekes Ernő, Máramarosszigeten Sátor Gy. Zoltán, Nagyváradon Sághy László és Újvidéken Szőke Jenő állt a hivatal élén.

A második világháború kitörésével drámaian megnőtt a KEOKH feladatköre és felelőssége a menekültek tömeges beözönlése miatt. Amikor Magyarország is belépett a háborúba, majd Magyarországtól északkeletre jelentős ukrán területek kerültek magyar katonai közigazgatás alá, terv készült, hogy a hontalan zsidókat az újonnan „felszabadított” területekre telepítsék ki. Az ötlet Martinidesz Ödöntől, a KEOKH egyik főnyomozójától és dr. Kiss Árpád rendőrtanácsostól származott.²⁷ Mindketten megrögzött antiszemiták voltak, akikről mindenki tudta, hogy elégedetlenek Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterrel, amiért túlságosan jóindulatú a zsidók, kivált a zsidó menekültek iránt.²⁸ Elkésérítette őket, hogy a miniszter „zsidóbarátságával” tüntető hálátlanságot tanúsít a Harmadik Birodalom iránt, ahelyett hogy nagyra becsülné azt a segítséget, amelyet 1938–41 között a területi revízió eredményes végrehajtásában nyújtott Magyarországnak.²⁹ Martinidesz és Kiss tervüket Kozma Miklósnak nyújtották be, aki 1935. március 4-től 1937. február 3-ig Gömbös, majd Darányi kormányában töltött be belügyminiszteri tisztséget, és aki Horthy bizalmasaként akkor Kárpátalja kormányzói biztosa volt.

A „hontalan” zsidók összefogdosása és deportálása. A két szerző a „lengyel és orosz zsidók” kiűzésének elgondolását azzal indokolta, hogy a magyarországi zsidóellenes intézkedések következtében a hontalan zsidók nem tudnak elhelyezkedni, viszont Galíciában új életet kezdenének. Kozmát valósággal lázba hozta az ötlet, és haladéktalanul tájékoztatta róla Werth Henrik vezérkari főnököt, valamint Bartha Károly honvédelmi minisztert. A két németbarát katona osztotta Kozma lelkesedését. Werth előterjesztéssel fordult Horthyhoz, s a kormányzó, valamint Bárdossy azonnal egyetértett a tervvel. Bárdossy június végére minisztertanácsi ülést hívott össze e tárgyban, amelyre a vezérkartól Werthet és László Dezsőt, továbbá Kozmát hívta meg. A minisztertanács úgy határozott, hogy „minden kétes állampolgárságú egyént ki kell utasítani Kárpátaljáról, és át kell adni őket a kelet-galíciai német hatóságoknak”³⁰. Kozmát bízták meg a terv végrehajtásával, bár az túlmutatott Kárpátalja határain. A lebonyolítás technikai részleteit a csendőrség részéről Kricsfalussy-Hrabár Endre alezredes és Ághy őrnagy, valamint a kárpátaljai határrendőrség főnöke, Meskó Arisztid dolgozta ki. A vezérkarnál szolgáló Sáska Elemér ezredes állítólag egyeztetette a terveket a Gestapóval.³¹

A kabinetben állítólag egyvalaki ellenezte a tervet: Keresztes-Fischer, s ő tiltakozott is ellene. De véleményét nem vették figyelembe. A minisztertanács tagjaira meggyőzően hatott az az érv, hogy a zsidókat csupán azért teszik át Galíciába, mert ott munkát és megélhetést találnak, de nem

6.1. kép
„Hontalan” zsidók összegyűjtése és deportálása, 1941 nyara

kezelik őket „idegenekként”, mert ez már a magyar kormányzat alá eső terület.

A zsidók kiűzésének „törvényes” alapját Batizfalvy Nándor, a KEOKH tisztviselője dolgozta ki. A minisztertanács határozata alapján az „áttelepítés” részleteit a július 12-én kelt 192/1941. sz. rendelet tartalmazta. Abból indult ki, hogy a határokon kívül végbemenő katonai és politikai fejlemények megteremtették a lehetőséget az áttelepítésre, s ennek érdekében az illetékes rendőrhatalóságok által kijelölt „alkalmatlan idegeket” az országból való végérvényes eltávolításuk első lépéseként lajstromba kell venni. A rendeletet kiegészítette egy titkos utasítás, amelyet a KEOKH új vezetője, Siménfalvy Sándor írt alá. Az utasítás leszögezte: a rendelet fő célja, hogy „az országba főként az utóbbi időben beszivárgott lengyel és orosz zsidók minél nagyobb számban és minél előbb elszállításra kerüljenek”³². A deportálandók a rendelet értelmében mindössze 30 pengőt³³, háromnapos ételt és személyi használatra szolgáló holmijukat vihették magukkal. A zsidókat a határ menti Kőrösmezőn kellett egybegyűjteni és átadni a katonai hatóságoknak.

Bizonyos helyi hatóságok, főként azokban a megyékben, ahol nagy számban voltak ilyen „idegen” zsidók, annyira felbuzdultak, hogy a központi utasítást meg sem várva, a saját szakállukra adtak ki rendelkezéseket. Máramaros vármegye alispánja dr. Ajtay Gábor 1941. július 8-án kiadott rendelkezése mintául szolgált a többi megyében is. E szerint:

A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. tc. és annak végrehajtási utasítása, valamint az előkészítés alatt álló harmadik zsidótörvény arra kényszerítik és fogják kényszeríteni az ország területén lakó zsidókat, hogy a gazdasági életben és a szabad pályákon elfoglalt pozíciókat úgy, ahogy az a közszolgálat terén megtörtént, adják át a magyarságnak. Máramaros vármegye területén, ahol a zsidótörvény végrehajtása és – többek között – az ezzel kapcsolatos iparrevízió meg sem kezdődött, több mint 45 000 zsidó él, akik, illetőleg elődeik, Galíciából, Bukovinából és Lengyelországból szivárogtak a vármegye területére. Magában Máramarossziget megyei városban a zsidók száma meghaladja a 10 000-et. A zsidókkal kapcsolatos törvényes rendelkezések végrehajtása, amely a közeljövőben a legnagyobb szigorral meg fog kezdődni, gazdasági létalapjában fogja az itteni zsidóságot érinteni. Figyelemmel Galícia egy jó részének a honvédsapatok által történt megszállására, a kérdés méltányos rendezését a zsidótörvény rendelkezéseinek végrehajtása előtt megkísérlem, s felhívom a vármegye területén lakó zsidóságot, s elsősorban azokat, akik Galíciába kívánnak átköltözni, hogy a vonatkozó jelentkezési ívek kitöltése végett illetékes hatóságuknál, nevezetesen: Máramarosszigeten a város polgármesterénél, illetőleg az általa kijelölt szervnél, községekben pedig a községi elöljáróságoknál 8 napon belül jelentkezzenek. Felhívom az érdekeltek figyelmét arra, hogy átköltözésüket központilag fogom megszervezni és lebonyolítani, amit nagyban megkönnyít az a körülmény, hogy a megszállt területekről a lakosság nagy részét az oroszok

eltávolították, illetőleg azok az orosz csapatokkal elmentek, így a zsidóság elhelyezése s az új élet elindítása nagyobb nehézségekbe nem ütközik. A zsidóság érdekét szolgálja az, ha az itteni pozícióinak mielőbbi felszámolásával a vármegye területén lévő bizonytalan helyzetét likvidálja, s hatósági támogatással új életet kezd Galícia földjén.³⁴

Amikor a formalitásokkal végeztek, a KEOKH hozzálátott, hogy begyűjtse a jobbára lengyel születésű vagy származású, hontalan zsidókat. Amde ezek között a hontalanok között szép számban voltak magyar zsidók is, akik a szükséges igazolások híján nem tudták magyar állampolgárságukat bizonyítani. Jó néhány magyar állampolgárságú zsidót egyszerűen csak azért tartóztattak le, mert szálka volt a helyi hatóság szemében. Így például a putnoki zsidókat, noha valamennyien magyar születésűek voltak, állítólag megpróbálták deportálni.³⁵

A Budapesten lefogott „idegen” zsidókat részben a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógába vitték, részben a Magdolna, Páva és Szabolcs utcai gyűjtőhelyekre. Rendszerint éjjel fogták le őket, alig pár órával azután, hogy közölték velük a deportálási határozatot. Csak azokkal a nőkkel tettek kivételt, akik terhességük kilencedik hónapjában voltak, továbbá a súlyos betegekkel és a 70 évesnél idősebb férfiakkal, illetve nőkkel.

Kárpátalján jártak el a legnagyobb kíméletlenséggel, zsidó közösségek egész sorát úgy távolították el, hogy egyetlen ember nem maradt belőlük. A rendelkezés értelmében mindenki háromnapos élelmet vihetett magával, de ennek beszerzésére nem adtak módot, az emberek csak azt tudták hamarjában összeszedni, amit éppen odahaza találtak. Alig lakoltatták ki őket, a helyi keresztények feltörték és kifosztották az elhagyott lakásokat.³⁶

A lefogott zsidók nyugtalanságát azzal a KEOKH-mesével próbálták lecsillapítani, hogy közölték velük: Lengyelországba küldik őket, és ott megkapják azoknak a hitsorsosaiknak a házaikat, lakásaikat, akik a szovjet csapatokkal együtt arról a területről elmentek.³⁷

A három évvel későbbi általános magyarországi tömegdeportálás vette előre árnyékát. A hontalanokat marhavagonokba zsúfolták, s ezekben szállították a szovjet határnál fekvő Körösmezőre. A keserves utazás 24–48 órát vett igénybe.

A körösmezői gyűjtőhelyről a zsidókat naponta 200-tól 2000-ig terjedő csoportokban dobták át a határon. Augusztus 9-éig a Körösmezőn összegyűjtött 17 306 zsidóból 15 567-et már átszállítottak a tengelyhatalmak fennhatósága alá került Galíciába.³⁸ Augusztus 1-jéig a zsidókat a Dnyeszter folyón szállították át; ez a terület Kricsfalussy-Hrabár Endre csendőr alezredes vezényletével magyar közigazgatás alatt állt. Úgy választották ki a területet, hogy elejét vegyék a deportált zsidók esetleges

„visszaszivárgásának”. A kevés számú átkelőhelyet éjjel-nappal szigorúan őrizték. Amikor a németek vették át a területet, a zsidókat először a folyó nyugati partján húzódó, magyar fennhatóságú területre helyezték át. Mivel ekkor már nem kínálkozott a folyó adta természetes határ, további csendőregységeket vezényeltek a hágók őrizetére, így például Volócra, Ökörmezőre, Királymezőre, Kőrösmezőre és Ruzspolyána-Borsára, hogy a zsidók visszaszökését megakadályozzák. Augusztus végére további, mintegy 4000 zsidót deportáltak Galíciába.³⁹

Mivel dokumentumok nem állnak elegendő számban rendelkezésre, nehéz pontosan rekonstruálni a magyar zsidóság vezetőinek attitűdjét és reakcióit. Arra a rémisztő hírre, hogy a magyar hatóságok Máramaros vármegye zsidóinak 60%-ának deportálását tervezik, július vége felé, vagyis a deportálások tetőpontján, a neológ és az ortodox közösségek vezetői érintkezésbe léptek Halász Gézával, aki a kárpátaljai kormánybiztos helyettese volt, hogy rávegyék, akadályozza meg a magyar állampolgárságú zsidók deportálását. Minden bizonnyal érték Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert is, mert a találmányra végrehajtott, tömeges deportálások augusztus elején megszűntek. A belügyminiszter egyik határozata szerint augusztus 10-étől hontalan zsidókat csakis a minisztérium előzetes engedélyével lehetett deportálni. Ez a határozat nem csupán polgári, hanem igen sok munkaszolgálatos zsidót is megmentett a deportálástól s a szinte bizonyos haláltól. Így Máthé Kálmán tábornok július 23-án kelt parancsa, mely szerint minden „hontalan” munkaszolgálatost fel kell kutatni, le kell szerelni és deportálni kell, augusztus 27-én érvényét veszítette.⁴⁰

A határon átszállított zsidókat végül Kolomea környékén vonták össze, onnét 300-400 fős csoportokban gyalogmenetben indították útnak Kamenyec-Podolszkijba, ahol ideiglenes barakkokban szállásolták el őket. Útközben karszalagos ukrán milicisták támadták meg és rabolták ki a szerencsétleneket. Aki ellenkezett, nem akarta átadni értékeit, azt habozás nélkül megölték.⁴¹

Kolomeából és Kamenyec-Podolszkijból alig pár héttel korábban vonultak ki a szovjet csapatok, de maradt ott néhány odavalósi zsidó, főként nők és gyerekek. Sokat nem tudtak segíteni a Magyarországról kitoloncolt menekülteken, de megosztották velük a fedelet a fejük felett.⁴²

A hontalan zsidók lemészárlása. A németek nem készültek fel arra, hogy ilyen nagy tömegben zúdulnak rájuk a magyarországi zsidók. Első reakciójuk az volt, hogy a deportálások leállítását kérték, mondván, „nem tudnak mit kezdeni ezekkel a zsidókkal”, és „veszélyeztetik összeköttetési vonalaikat”⁴³. A magyaroknak persze eszük ágában nem volt visszafogad-

ni őket, így aztán az ukrajnai Vinnyicában, egy német katonai értekezleten szóba is került ez a téma.⁴⁴ Wagner őrnagy vezette a tanácskozást, amelyen Franz Jaeckeln SS-tábornok, az SS és a katonai rendőrség körzeti parancsnoka (aki az év őszén a balti államokban a zsidókérdés végleges megoldását irányította⁴⁵), megnyugtatta a jelenlévőket, hogy 1941. szeptember 1-jéig bezárólag „befejezi ezeknek a zsidóknak a likvidálását”⁴⁶.

A Magyarországról kitelepített zsidókat augusztus 27–28-án gyilkolták meg.⁴⁷ Egy szemtanú beszámolója szerint azt mondták nekik, döntés született arról, hogy Kamenyec-Podolszkijt meg kell tisztítani a zsidóktól, s ezért máshová viszik őket. SS-egységek, ukrán segéderők és állítólag egy magyar utászalakulat fogta körül a menekültek táborát, majd valamennyiüket, köztük a helyi zsidókat is, gyalogmenetben elindították. Kb. 15 km-es menetelés után olyan területre értek, ahol nagy bombatölcsérek szaggatták föl a talajt. Megparancsolták nekik, hogy vetkőzzenek le, majd legéppuskázták őket. Jó néhányukat súlyos sebesülten, de még élve temették el.⁴⁸

Nem tisztázott, hogy Kamenyec-Podolszkijban vagy pedig Galícia más részein részt vettek-e magyar csapatok a tömeggyilkosságokban. Egyes jelentések úgy szólnak, hogy Kamenyec-Podolszkijban egy magyar utászalakulat, zömmel sváb származásúak, részt vett a mészárlásban, más jelentések viszont azt állítják, hogy Ukrajnának a magyar csapatok által megszállt részein a magyar alakulatok az üldözött magyar és szovjet zsidók pártját fogták. Jó néhány ilyen esetről maga az SS tett jelentést, mégpedig a magyarok magatartásán felháborodva. A német biztonsági rendőrség (SIPO) és biztonsági szolgálat (SD) főnöke 1941. július 15-én kelt 23. sz. oroszországi hadműveleti jelentésében megállapította, hogy „a honvédség... szemlátomást pártfogolja a lengyeleket és a zsidókat”, s hozzátette, hogy „a zsidók ellen indított rendőri akciót a honvédség leállította”⁴⁹.

Egy másik okmányban, a 67. sz. oroszországi hadműveleti helyzetjelentésben, amely 1941. augusztus 29-én készült a kamenyec-podolszkiji akció lezárása után, a SIPO-SD főnöke diadalittasan szögezi le, hogy „a magyarok megszállta területet leszámítva, a Hotyintól Jamolig húzódó térséget megtisztítottuk a zsidóktól”⁵⁰. Jó néhány, Ukrajnában szolgálatot teljesítő magyar tiszt és közlegény szemtanúja volt azoknak az atrocitásoknak, amelyeket a Szovjetunió megszállt területein követtek el. Különösen feldúlta őket „férfiak, asszonyok és gyerekek legéppuskázása” a különítmények (Einsatzgruppen) és az ukrán milicista alakulatok által. Felháborodásuknak hazaküldött leveleikben éppúgy hangot adtak, mint ahogy elég nyíltan beszéltek ezekről a dolgokról, amikor szabadságra ha-

zautaztak.⁵¹ Ezeket az információkat a budapesti Vaada iparkodott összegyűjteni és eljuttatni külföldre, hadd tudja meg a szabad világ, mi az igazság (lásd a 3. és a 23. fejezetet).

Nem lehet pontosan megállapítani, hogy a kamenyec-podolszkiji vérfürdőben mennyien lelték halálukat. Jaeckeln a 80. sz. oroszországi hadműveleti jelentésben, 1941. szeptember 11-én 23 600-ra teszi a számukat,⁵² s a végleges megoldás programjának a végrehajtásában ez volt az első állomás, amikor az áldozatok számát már ötjegyű számmal lehetett csak kifejezni. Kb. 14-16 000 volt közöttük magyarországi zsidó,⁵³ a többiek helybéliek.⁵⁴

A Magyarországról kitelepített mintegy 18 000 zsidóból nagyjából 2000 személy maradt életben. Kb. 1000 főt a 10. magyar büntető zászlóalj áthajtott a Dnyeszteren túlra, s onnét augusztus 28-án vitte vissza őket Tarnopolba egy különítmény, amely a krakkói SIPO vezetőjének parancsnoksága alatt működött.⁵⁵ Mások lengyel parasztok vagy megvesztegetett magyar katonai személyek segítségével menekültek meg.

Akik megmenekültek, visszaszökve Magyarországra elmondták szenvedéseiket, és beszámoltak a tömeggyilkosság hátborzongató részleteiről. Egyikük, Stern Lajos, Joel Brandnak, a Vaada egyik vezetőjének veje, a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájának tagjaiból álló küldöttséggel, amelynek Polgár György volt a vezetője, felkereste Keresztes-Fischer belügyminisztert, és elébe tárta, mi történt Kamenyec-Podolszkijban. A minisztert láthatólag mélyen megrendítette a beszámoló, és közölte, hogy torkig van már ezekkel a dolgokkal. Utasította Pásztóyt, hogy a deportálásokat azonnal állítsa le. Pásztóy kénytelen volt hét szerelvényt, amely a határ felé tartott, visszarendelni, köztük két szerelvényt, amely már meg is érkezett Körösmezőre.⁵⁶ Mint fentebb már utaltunk rá, a németek maguk sem örültek az ilyesfajta „rendezetlen” megoldásnak.

Néhány baloldali beállítottságú magyar liberális, valamint a haladó gondolkodású politikusok ugyanúgy fogadták a hírt, miként Keresztes-Fischer. Köztük volt a kormánypolitika talán leghatározottabb bírálója, Bajcsy-Zsilinszky Endre kisgazdapárti képviselő, akit 1944 telén a nyilasok kivégeztek.

A ma birtokunkban lévő bizonyítékok egyértelműen azt tanúsítják, hogy az 1941 augusztusában Magyarországról kitoloncolt 16-18 000 zsidó a végleges megoldás programjának esett áldozatul. Joggal feltételezhetjük, hogy 1941 júniusának végén, midőn a magyar vezetés elhatározta a „hontalan” zsidók „repatriálását”, nem volt tudatában, hogy a kitelepítés kiirtásukkal jelent egyet. Hírek arról, hogy a Szovjetunió németek megszállta területein különítmények tömeggyilkosságokban tobzódnak, nyár vége felé kezdtek befutni Magyarországra, s ezeket a híreket azok a

tisztek és közlegények hozták, akik a véres tettek színhelyeiről tértek haza, és szemtanúi voltak a mészárlásoknak. Ennek ellenére sem állapítható meg teljes bizonyossággal, vajon a magyar vezetésnek volt-e tudomása augusztus végén arról, hogy a valóságban mibe torkollott a kitelepítettek sorsa; nem tudni, hogy ezeknek a vezetőknek voltak-e értesüléseik a magyarországi zsidók legyilkolásáról, és ha tudtak is róla, tehettek volna-e bármit, hogy a vérengzést megakadályozzák.

A délvidéki vérengzés

Hadművelet a partizánok ellen. Még el sem űlt a vihar, amelyet a Kamenyec-Podolszkijban rendezett vérfürdő kavart, máris új botrány, újabb tömegmészárlás híre rázta meg a nemzetet. Ezúttal arról a hadműveletről volt szó, amellyel a magyar kézbe került jugoszláv területet, a Délvidéket kívánták megtisztítani a minden korábbinál tevékenyebben működő partizánoktól.

A jugoszláv ellenállás a megszállók ellen szinte rögtön az 1941. áprilisi vereség után megkezdődött, de igazi lendületet csak akkor kapott, amikor 1941. június 22-én a németek megtámadták a Szovjetuniót. Az ország északi részében, a németek megszállta Bánátban csetnik gerillák működtek igen aktívan. Jobbára németektől zsákmányolt fegyverekkel felszerelve a német fennhatóság alá került bánáti területet használták támaszpontul, és onnét törtek be a magyar kézben lévő Bácskába. Főleg az ún. Sajkás vidékén, a Duna és a Tisza összefolyása által képzett háromszögben követték el rajtaütéseiket.

Tömegmészárlás a Sajkás vidékén. Olyan híreszteléseket lehetett hallani, hogy a partizánokat ezeknek a rajtaütéseknek az elkövetésére a németek bujtogatták, így akarván megakadályozni, hogy a magyarok és a szerbek között „túlontúl baráti” szálak szövődjenek, vagy rávenni a magyarokat Szerbia megszállására.⁵⁷ Más vélemények szerint azért kezdtek hadműveleteket a magyarok a partizánok ellen, hogy a Bánát németek által elfoglalt, de egykor Magyarországhoz tartozott részét ismét visszaszerezzék.⁵⁸ A partizánok egyre merészebb vállalkozásokba fogtak, s a magyar hatóságok úgy határoztak, hogy „kifüstölik odúikat”. 1942. január 3-án és 4-én a csendőrség helyi alakulatai Zsablya községben és környékén házról házra haladva razziáztak, és közben hét csendőr megsebesült. A csendőrök parancsnoka, Fóty Ferenc őrnagy nem tudott úrrá lenni a helyzeten, és ezért érintkezésbe lépett Újvidék főispánjával, dr. Fernbach Péterrel, és segítséget kért tőle. Ez utóbbi Keresztes-Fischer belügyminiszterhez fordult engedélyért, hogy erősítést küldhessen Fótynak. A mi-

niszter a kormány és a kormányzó hozzájárulását kérte, hogy a fegyveres erőt bevethessék.⁵⁹

A beleegyezés birtokában Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnök utasította a Szegeden állomásozó V. hadtest parancsnokát, Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagyot, hogy egységeivel legyen a helyi csendőr- és rendőralakulatok segítségére. Feketehalmy-Czeydner hangos németbarát és vad antiszemita volt, s úgy gondolta, itt a fényes alkalom, hogy móresre tanítsa a partizánokat. Tudta, hogy az idő tájt magas rangú német és olasz vendégeket vártak Budapestre, s nekik is imponálni akart.⁶⁰

Három gyalogsági zászlóaljat rendelt a helyszínre Deák László ezredes parancsnoksága alatt. A csendőri és immár katonai alakulatokat erősítették azok a nemzetőrsegédek, amelyeket éppen akkoriban állítottak föl az ott élő magyarokból és németekből.

Zsablyán időközben hat partizánt kivégeztek, és a rend ezzel helyreállt. Deák és Fóty viszont továbbra is hamis jelentéseket küldött arról, hogy a falu és környéke heves harcok színtere. Feketehalmy-Czeydner úgy döntött, hogy példás megtorláshoz folyamodik, megbünteti a falut és környékét. A területet körülfogták, és a lakosságot módszeresen lemészárolták. A Bajcsy-Zsilinszky által készített felterjesztésben az állt, hogy csak Zsablyán kb. 1400 embert gyilkoltak le, köztük sok nőt és gyereket.

Pusztulniok kellett, szögezte le Feketehalmy-Czeydner, „mert támogatták a partizánokat”, a gyerekeknek meg azért kellett meghalniok, mert különben „bosszút álltak volna, amint megemberesednek”⁶¹. Csurogon még magasabb volt az áldozatok száma, ott 1800 embert öltek meg.⁶² A mézszárlást két nagy raktárépületben követték el, s a leggyilkoltak között kb. 100 zsidó is volt.⁶³ A megtorló akciót ugyanilyen kíméletlenül hajtották végre Boldogasszonyfalván, Gyurgyevo-Mozsorban, Sajkásgyörgyén és Titelen. Titelen 36 zsidó élt, egy kivételével mindet megölték.⁶⁴ Az áldozatok jó részét arra kényszerítették, hogy a jeges Tiszába ugorják, és bunkóbotokkal püfölték a fejüket, míg csak végleg el nem nyelte őket a víz. Másokat előbb agyonlőttek, és tetemüket hajították a hullámsírba.

Az újvidéki vérengzés. Feketehalmy-Czeydner hivatalos jelentésben számolt be a Sajkás térségében történekről. Felterjesztése alapján a magyar hatóságok január 12-én a büntető cselekmények kiterjesztését rendelték el Újvidéken is. A döntést Szombathelyi január 17-én közölte Feketehalmy-Czeydnerrel.⁶⁵

Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselőtársától, dr. Rupert Rezsőtől értesült egészen pontosan és hitelesen arról, hogy mi történt Sajkás térségé-

ben. Január 19-én mindkettőjüket fogadta Bárdossy miniszterelnök, és közölte, hogy utasítást adott az atrocitások leállítására.

A valóságban Szombathelyi csak január 22-én adott utasítást az atrocitások beszüntetésére.

Az újvidéki akció lebonyolításával Grassy József vezérezredest bízták meg. Január 20-án vonult be egységei élén, és velük együtt érkeztek csendőralakulatok is Szekszárdról Zöldi Márton csendőr százados vezénylete alatt. Este hét órakor Feketehalmy-Czeydner megbeszélésre hívta össze a helyi hatóságok képviselőit, köztük Gaál Lajos csendőr ezredest és Tabián rendőr századost. A tábornok közölte az egybegyűltekkal, hogy a városban három napra a hadsereg veszi át az ellenőrzést, és ez alatt az idő alatt elvégzi a „tisztogatást”. Felhívta a figyelmüket arra, hogy „ha késlekednek fegyvert használni, akkor ezzel nagy veszélyt idéznek fel”⁶⁶. A várost körülkerítették, elvágták a külvilágtól, a telefon- és távíró-összeköttetést megszakították. Grassy aláírásával 19 pontot tartalmazó rendelet készült, és ezt falragaszokon hozták a lakosság tudomására. Gyakorlatilag rendkívüli állapotot vezettek be a városban. Elrendelték

- a kijárási tilalmat este 6 és reggel 8 között, ez alól kivételt csak a közhivatalnokok, az élelmiszerüzletek alkalmazottai képeztek, s csak azok a közintézmények működhetnek, amelyek erre külön engedélyt kaptak;
- rendkívüli eseteket (például haláleset a családban) leszámítva, senki vasúton el nem hagyhatta a várost;
- senki a városba be nem léphetett, kivéve azokat, akik élelmet vagy tüzelőanyagot szállítottak, de a várost ezek is csak külön engedéllyel hagyhatták el;
- minden üzletet zárva kell tartani, kivéve az élelmiszerboltokat, amelyek reggel 8-tól este 6-ig tarthatnak nyitva;
- tilos minden közlekedés, a gépkocsi-, az autóbusz- és a szekérforgalom egyaránt;
- tilos rádiót hallgatni;
- minden templomot, imaházat zárva kell tartani;
- tilos a klubok látogatása vagy magánszemélyeknél tartott összejöveteleken való részvétel;
- az ablakok legyenek csukva és elfüggönyözve.⁶⁷

A város átfésülése másnap reggel 8 órakor kezdődött meg, viszonylag nyugodt légkörben. A várost nyolc körzetre osztották. Kb. 6-7000 „gyanús” egyént fogtak le és vittek be a főparancsnokságra, illetve más ideiglenes gyűjtőhelyekre, majd átszállították őket a városi leventeparancsnokság épületébe, ott működtek az ún. igazolóbizottságok. Mintegy száz

személyt tartottak őrizetben, és 15–50-et rövid kihallgatás után a helyszínen agyonlőttek, majd a Dunába dobtak.⁶⁸ Január 22-én a tisztogatás irányítói úgy döntöttek, hogy a város „jómódú polgárai” közül szednek túszokat, vagyis elkezdődött a tehetős zsidók összefogdosása.

Az antiszemizmussal már amúgy is megmérgezett katonákat azzal bujtogatták Zöldiek, hogy nagy zsákmányra van kilátás, külön adag rumot osztottak nekik,⁶⁹ és elhitették velük: a helybeliek rálőttek magyar fegyveresekre. Zöldi maga szervezte meg az állítólagos „támadást” saját csapatai ellen, és kreált „bizonyítékokat” is oly módon, hogy bepólyált „sebesült” katonákat vonultatott föl a polgárokból és katonákból álló közönség előtt.⁷⁰ Szüksége volt ürügyre, hogy felfokozhassa a partizánvadászok indulatait, és katonáit a partizánok titkos segítői ellen heccelje, mivel az első két nap eredményével Feketehalmy-Czeydner nem volt elégedett, még több hullát akart. Grassy félreérthetetlen kíméletlenséggel közölte embereivel: „nem azért vagyunk itt, hogy szemetet szedjünk, hanem hogy megtisztítsuk a terepet. Ezt a bandát ki kell nyírni!”

A „lövöldözések” megtorlásaképpen Feketehalmy-Czeydner parancsot adott a túszok tömeges kivégzésére. Azokra is vonatkozott ez a parancs, akiket a honvédségi és rendőri alakulatok aznap akár az utcán fogtak le, akár pedig lakásaikból hurcoltak el. A hőmérő higanyszála $-30\text{ }^{\circ}\text{C}$ -ot mutatott. Az első tömeges kivégzésre a Miletić utcában került sor, 30–40 embert, férfiakat, nőket és gyerekeket vegyesen összetetereltek, megparancsolták nekik, hogy feküdjenek a földre, és kézfegyverekkel agyonlőtték valamennyit. Ezzel egy időben a Miletić és Grčkoškoška utca sarkán egy másik csoportot, szerbeket és zsidókat vegyesen küldtek a másvilágra, s a vérengzés délelőtt fél tíztől délig tartott, percnyi szünet nélkül. A Belgrád rakparton kb. 60 emberrel végeztek. Nagyszabású mérszárlásnak volt a színhelye az Uspenski ortodox temető, ahol 250 személyt gyilkoltak halomra, valamint a NAK sportstadion. Az áldozatokat meztelenre vetköztették, és azt parancsolták nekik, hogy pucéran fussanak versenyt, s aki a leggyorsabb közülük, azt életben hagyják. De amint a tömeg futni kezdett, megszólalt a géppuska, és lekaszálta valamennyit, az utolsó szálig.⁷¹

A legvéresebb jelenetek azonban a Duna-parton játszódtak le. A város különböző részeiből gyalogmenetben kísérték vagy teherautón hozták a lefogottakat a strandra. Négyes sorokba állították őket, és meztelenre vetközve kellett várniuk kivégzésükre. Ágyúlövedékekkel szaggatták föl a Duna egybefüggő jégpáncélját, és a stégre hajtott szerencsétleneket úgy lőtték le, hogy a vízbe bukjanak. Szemtanúk beszámolóí szerint nagyon sokan, főleg gyerekek, rimánkodtak hóhéraiknak, hogy végezzenek velük minél előbb, annyira „kibírhatatlan” volt

a hideg. A strandi kivégzőosztagnak Korompay (Kronpecher) Gusztáv volt a parancsnoka.⁷²

A vérfürdő valódi méretei csak akkor váltak láthatóvá, amikor a Dunán elolvadt a jég, és az áldozatok tetemei a felszínre úsztak. A vérengzés tényéről azonban szinte azonnal értesült Budapest. Bács-Bodrog vármegye főispánja, Deák Leó⁷³ január 23-án délután átjutott a vesztegzáron, és telefonált feletteseinek Budapestre, gyaníthatólag még Keresztes-Fischert is felhívta. Budapestről elrendelték, hogy a lövöldözésnek azonnal vessenek véget. Feketehalmy-Czeydner az utasításnak megfelelően este 7 óra tájban közhírré tette, hogy a megyei főispán kívánságára a katonai akció este 9-kor befejeződik. Egyes források szerint Szombathelyitől Feketehalmy-Czeydner azt az utasítást kapta, hogy január 22-én fejezze be a tisztogatást, de csak 48 órával később állította le az akciót.

A lakosságnak szóló közlés azt célozta, hogy utólagosan igazolja, amit a katonaság az előző három nap folyamán cselekedett, de egyben figyelmeztetést is tartalmazott, hogy ha bárki akár csak egyetlen ujjal is bántja a katonaságot vagy a csendőrséget, az illetőt minden további nélkül kivégzik. Ha pedig a tettest nem találják meg, akkor egy előre elkészített névjegyzék alapján 20 embert lefognak, és rajtuk torolják meg a történetet.⁷⁴

További kegyetlenkedések. Újvidéken leállították ugyan a tisztogató műveleteket, de azok Óbecsén és Szenttamáson tovább folytatódtak. Óbecsén egyenként szedték össze a zsidókat és szerbeket, majd internálták őket.⁷⁵

Statisztikai összegezés. A délvidéki vérengzéseknek 3309 személy esett áldozatául, köztük 141 kisgyerek, 299 asszony és öreg. Az áldozatok között 2550 szerb és kb. 700 zsidó volt. Egyedül Újvidéken 879 embert gyilkoltak le, köztük 53 nőt és gyermeket, 90 idős személyt. Az újvidéki áldozatok sorában volt 550 zsidó, 292 szerb, 13 orosz (jórészt olyanok, akik annak idején a Vrangel-féle hadseregben szolgáltak, majd Újvidéken telepedtek meg kicsiny kolóniát alkotva), valamint 11 magyar.⁷⁶

A mézárulás fogadtatása. A mézárulás részletei csak azután váltak ismertté, hogy a kijárási tilalmat feloldották, és jó néhányan a Délvidékről Budapestre menekültek vagy oda érkeztek látogatóba. A tisztességes magyarokat mélységesen megrázta azoknak a rettenetes kegyetlenkedéseknek a híre, amelyeket magyar katonák és csendőrök jobbra sváb-német származású magas rangú tisztjeik parancsára véghezvittek. Mindenfelől egyre erőteljesebben szólalt meg az a követelés, hogy rendeljenek el vizsgálatot az ügyben. Ilyen értelmű kérdések hangzottak el az országgyűlés

mindkét házában már január 29-én, a felsőházban gróf Zichy János, a képviselőházban Bajcsy-Zsilinszky részéről. Talán mondani is felesleges, a jobboldal mindkettőjüket azzal hurrogta le: nem tűrjük, hogy „a hadsereg becsületébe gázoljanak”.

A kormány, nem beszélve a honvédelmi miniszterről és a vezérkari főnökről, teljesen kielégítőnek találta Feketehalmy-Czeydner jelentését a délvidéki eseményekről, és a honvédség pártját fogta a polgári bírálókkal szemben. A kormányzó is többé-kevésbé ilyen magatartást tanúsított. Amikor Jugoszláviában bíróság elé állították és felelősségre vonták Feketehalmy-Czeydnert (lásd a 7. és a 32. fejezetet), arra hivatkozott, hogy levelet kapott Keresztes-Fischer Lajos vezérezredestől, a belügyminiszter testvérétől, a kormányzói katonai iroda akkori vezetőjétől, s ebben a levélben egyebek között az állt, hogy bár „zsidó körökben most hevesen támadnak, de nem kell vele törődni, nem lesznek ennek káros következményei egy olyan jó katonára és jó hazafira nézve”⁷⁷, mint amilyen Feketehalmy-Czeydner.

Pontosan nem lehet megállapítani, hogy mikor íródott ez a levél, az viszont minden kétséget kizáróan tény, hogy a kormányzó ismerte a délvidéki vérengzés részleteit. Nemcsak onnan tudta, hogy a parlament mindkét házában a külügyi bizottsága meghallgatásokat tartott ez ügyben, de tudnia kellett róluk Bajcsy-Zsilinszky memorandumából is, amelyet 1942. február 4-én vett kézhez. A kigazdapárti képviselő teljes részletességgel beszámolt az esetről, megnevezte az összes felelősöket, nemcsak a katonai vezetésben, de a kormányzatban is, lentről egészen Bárdossy miniszterelnökig bezárólag, akinek azt vetette Bajcsy-Zsilinszky a szemére, hogy a figyelmeztetés ellenére se tette meg a szükséges elővigyázatossági intézkedéseket, hogy elhárítsa a küszöbön álló katasztrófát.⁷⁸ C. A. Macartney azt írja, hogy a szlovákiai magyarok vezére, Szüllő Géza szintén felterjesztést intézett Horthyhoz, és kérte, hogy a kormányzó rendelje el az ügy kivizsgálását.⁷⁹

A kormány valóban kiküldött egy vizsgálóbizottságot Babós József hadbíró ezredes, katonai ügyész vezetésével. Babós titokban állítólag a Nyilaskeresztes Pártnak volt a tagja. A bizottság jelentése egyértelműen bizonyította, hogy Újvidéken tömeggyilkosság történt. Bárdossynak politikailag rosszul jött az ügy, és igyekezett minél gyorsabban fátylat borítani rá. Nem volt hozzá bátorsága, hogy „a hadsereg becsületébe gázoljon”, még kevésbé ahhoz, hogy magára vonja a Harmadik Birodalom haragját. Ez annál is hihetőbb, mert újabb kutatások szerint Ribbentrop január 6-i, budapesti látogatása során állítólag arra buzdította a magyar hatóságokat, hogy indítsanak ilyen akciókat.⁸⁰

1942. március 9-én iktatták be hivatalába az új kormányt Kállay Mik-

lós miniszterelnöksége alatt, s röviddel ezután újabb vizsgálat indult. A miniszterelnök tervei között szerepelt az is, hogy jobb kapcsolatokat alakítson ki a szerbekkel.⁸¹ Lépése azért is figyelmet keltett, mert akkor még nem teremtette meg az alapját a nyugati hatalmakkal való kapcsolatfelvételnek.

Mindenesetre kivizsgáltatta a délvidéki vérengzés ügyét, s amikor elkészült a jelentés,⁸² felbízott egy tekintélyes szerb képviselőt, Popovics Milánt, hogy a mézszárlások témáját vesse föl a képviselőházban. A július 15-i vita során Kállay a Házban elismerte, hogy megengedhetetlen szörnyűségek történtek a Délvidéken a szerbek ellen, és ígéretet tett, hogy törvényes eljárást indíttat a bűnösök ellen. Első lépésként 250 csendőr és államhivatalnok azonnali elmozdítását rendelte el a Bácskából.⁸³ A vérengzés témája 1942. december 2-án a képviselőházban ismét szóba került, Bajcsy-Zsilinszky egyebek között felvetette, hogy a túlélőknek kártérítést kellene adni.⁸⁴

A második magyar hadsereg 1943. január 12-én megsemmisítő vereséget szenvedett Voronyezsnél, és a háború mérlege abban az évben egyre határozottabban billent át a szövetségesek javára. Ezzel együtt Magyarországnak egyre kevésbé fűlt a foga a háború folytatásához, s ennek az erősödő hangulatnak tökéletesen megfelelt Kállay törekvése is, hogy javítson az ország külföldi megítélésén, és kedvezőbb irányba terelje az ország politikai helyzetét. A délvidéki tömegmészárlás kivizsgálásával polgári személyekből összeállított bizottságot bízott meg, amely 600 oldalnyi anyagot gyűjtött össze a történekről. Az új bizonyítékok alapján 15 magas rangú tiszt ellen indult eljárás.⁸⁵

A per 1943. december 14-én kezdődött meg Budapesten dr. Gazda Imre százados vezetésével, a vádat Babós József képviselte. A vádiratban egyebek között az állt, hogy a bíróság elé állított tisztek függelemsértést követtek el, ártottak a magyar honvédség és csendőrség hagyományos jó hírének azzal, hogy a rájuk bízott fegyveres alakulatokat nem az előírásoknak megfelelő célokra vették igénybe, és arra biztatták őket, hogy büntetteket kövessenek el.⁸⁶

Ha figyelembe vesszük, hogy Magyarország, még ha vonakodva is, de a tengely kötelékébe tartozott és hadviselő fél volt, megállapíthatjuk, hogy a körülményekhez képest a pert tisztességesen folytatták le. Még ha politikai indítékok álltak is a háttérben, akkor is bátorságra és tisztességre vallott, hogy zsidók és szerbek megöléséért magas rangú tiszteket ültettek a vádlottak padjára.

A vádlottak azzal védekeztek, hogy közvetlenül a honvédelmi miniszter, Bartha és Keresztes-Fischer belügyminiszter parancsai szerint jártak el,⁸⁷ de védekezésüket nem fogadták el. A külvilág csodálkozva, a liberá-

lisok hálás elégedettséggel nyugtázták a bíróság példásan szigorú ítéleteit. Feketehalmy-Czeydnert 15 évi, Grassyt 14 évi, Deákot 13 évi és Zöldit 11 évi börtönbüntetésre ítélték. Négy további magas rangú tiszt egyenként 10 évet kapott, és megbüntettek jó néhány kisebb bűnöst is.⁸⁸

A magyar katonai büntető törvénykönyv értelmében a vádlottak szabadlábban védekezhettek. Ezt kihasználva a négy fővádlott kiszökött az országból, Bécsbe menekült, ahol a Gestapo vendégszeretetét élvezte. A menekülést Albrecht főherceg segítette elő, aki korábban igényt formált a magyar trónra, és Heinrich Himmler bizalmi emberei közé tartozott. Albrecht fenntartás nélküli támogatója volt a magyarországi szélsőjobboldali politikai mozgalmaknak, az Ébredő Magyarok Egyesületének és a Magyar Országos Véderő Egyesületnek.⁸⁹

A tisztek szökése és az ősi katonai becsületkódex megszegése a szélsőjobboldal kivételével mindenkit mélyen felháborított. A kormányajtó és a mérsékelt lapok egyaránt ki voltak kelve magukból. Január 18-án a Kállay-kormány hivatalos nyilatkozatot tett közzé, és ebben megállapította, hogy a szökés „megbotránkoztató és példa nélkül álló eset a magyar hadsereg történetében”. Az ügy ugyanezen a napon a kabinet ülésén is szóba került. Arra azonban semmi bizonyíték nincs, hogy akár diplomáciai, akár jogi lépés történt volna a bűnösök kiadatása érdekében, mint ahogy arra nézve sincs, hogy netán tiltakoztak volna a Harmadik Birodalomnál, amiért politikai menedéket nyújtott nekik.⁹⁰

Alighogy a főtisztek megszöktek, Karl Werkmeister követségi tanácsos nyomban riasztotta a német külügyminisztériumot. Jelentette, hogy egy társasági összejövetelen találkozott Szombathelyivel, aki igyekezett őt meggyőzni arról, hogy az ügy nem lebecsülendő, mert a délvidéki mérszárlás – mint mondotta – „nemzeti szerencsétlenség”. Amikor a tanácsos megkérdezte, miért kellett újból elővenni az ügyet, amelyet majd egy esztendeje egyszer már lezártak, Szombathelyi közölte, hogy ez a belügyminiszter kívánságára történt. Werkmeister azonban a külügyminisztériumra gyanakodott, és a német külügyminisztérium államtitkárától, Gustav Steengracht von Moylandtól kért tanácsot és utasítást, mitévő legyen a magyarok által indított újabb vizsgálattal kapcsolatban.⁹¹ 1944. január 19-én SS-Brigadeführer Walter Hewel, a külügyminisztérium rendkívüli és meghatalmazott követe a Führer főhadiszállásán tájékoztatta Ribbentropot, hogy a Werkmeister által feltett kérdéssel, illetve a szóban forgó ügy kezelésével kapcsolatban mi Hitler elképzelése. Azt javasolta, közöljék a magyarokkal, hogy a több ezer nő és gyerek megölésének históriája mesebeszéd, és ne adjanak ilyesminek hitelt, elképzelhetetlen, hogy a honvédség ilyen rémségeket elkövessen. Közöljék azt is, hogy a tömeggyilkosság a zsidók koholmánya,

és hogy Németország mindazoknak menedéket nyújt, akiket zsidók üldözésével vádolnak.⁹² Ribbentrop részére összefoglalót készített az ügyről Gustav Hilger követségi tanácsos Andor Henckének, a külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének. Bemutatta a per hátterét, majd megállapította, hogy a bírósági tárgyalást „külpolitikai célból” rendezték meg, elnyerni kívánván ezzel Németország ellenségeinek tetszését, az egész ügyet úgy kell tehát felfogni, hogy „a magyar kormány bizonyos körei” ily módon kívánják kifejezésre juttatni németellenes beállítottságukat.⁹³ Egy másik dokumentum meg is nevezi, hogy az említett kör belső magját Kállay, Ghyczy Jenő külügyminiszter és Keresztes-Fischer belügyminiszter alkotja.⁹⁴

A négy főtitzt nem sokáig élvezte azonban a németek nyújtotta menedék biztonságát. 1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot, s ők nyomban visszatértek és folytatták félbeszakadt pályafutásukat. Edmund Veessenmayer, a Harmadik Birodalom akkori nagykövete lépett közbe, követelve, hogy az újonnan kinevezett Sztójay-kormány szüntesse be az ellenük indított eljárást, és garantálja teljes rehabilitációjukat.⁹⁵ Április végén „önként” megjelentek a most már teljesen náci szellemű katonai bíróság előtt, amely azon nyomban visszavonta az ellenük kibocsátott elfogatási parancsot, beszüntette a vizsgálatot, és visszaadta rangjukat.⁹⁶ Rögtön bekapcsolódtak a Sztójay-kormány politikájának végrehajtásába, a zsidókérdés „megoldásába”. Az október 15-i Szálasi-puccs révén kerültek azonban igazán reflektorfénybe. Feketehalmy-Czeydner a honvédelmi miniszter helyettese lett. Egyebek között az volt a feladata, hogy állítson föl nyolc új hadosztályt, ezen belül négy magyar SS-hadosztályt. Beosztását felhasználva kiegyenlítette számláját Bajcsy-Zsilinszky Endrével szemben is, aki a képviselőházban küzdött ellene. Tíz katonatiszt társaságában Vargyasy Gyula altábornagy katonai bírósága elé állította, s halálra íteltette. Az ítéletet Bajcsy-Zsilinszky 1944. december 24-én hajtották végre Sopronkőhidán.⁹⁷

Bárdossy bukása

A kamenyec-podolszkiji és a délvidéki vérengzés megrendítő hatással volt a magyarországi zsidóságra és a magyarországi liberális táborra. Egszeriben rádöbbsentette őket, hogy amit nem akartak elhinni, az mégis bekövetkezhet, vagyis Magyarországon is megisméltlódhatnak az Európa német megszállás alá került részein történtek. Az emberek jó része azonban hajlamos volt úgy okoskodni, hogy ezek a tömeggyilkosságok véletlen „balesetek” csupán, rendellenességek, amelyeknek sem súlyosabb következményei nem lesznek, sem pedig folytatódni nem fognak. Bárdossyt és

kormányát heves bírálatok érték a vérfürdőkkel kapcsolatos politikája és magatartása miatt, Horthyt azonban nem ezzel haragította magára a miniszterelnök, hanem azzal, hogy túlon belül elkötelezte magát a tengely mellett, és túlságosan a saját feje után ment, a saját szakállára kezdett politikát csinálni.

Horthy politikailag sérelmezte és kifogásolta, hogy Bárdossy mind bel-, mind pedig külpolitikájában hagyta eluralkodni az ideológiai elemeket, úgy próbálta növelni személyes népszerűségét és megszilárdítani politikai helyzetét, hogy a németek és a magyarországi szélsőjobboldal kegyeit kereste. Nem maradt észrevétlen, hogy egymás után többször is kellemetlen helyzetbe állította a kormányzót: ezt tette, amikor megpróbálta kiszorítani a kormányból Horthy három hű emberét (Keresztes-Fischert, Bánffy és Varga Józsefet), továbbá szembeszegült Horthyval, amikor felvetette egy újabb zsidótörvény gondolatát, és a „zsidók kitelepítését” is megpendítette.⁹⁸

Bárdossy politikai döntései és machinációi kétségkívül nagy súllyal estek a latba, amikor a kormányzó végül is arra az elhatározásra jutott: meneszti miniszterelnökét. A döntő ok azonban az volt, hogy Bárdossy szembeszegült Horthy kívánságával fiának, Istvánnak kormányzóhelyettesé és örökösévé történő megválasztása tárgyában.⁹⁹ Bárdossy ebben a kérdésben megmakacsolta magát, s 1942. március 7-én le kellett mondania. Két nappal később a kormányzó Kállay Miklóst nevezte ki miniszterelnökké.

Jegyzetek

1. A Bárdossy-kormány alapvetően azonos volt a Teleki-kabinettel. Keresztes-Fischer Ferenc töltötte be a belügyminiszteri tiszteket, Reményi-Schneller Lajos a pénzügyminiszterit, báró Bánffy Dániel kapta a földművelésügyi tárcát, Varga József volt az iparügyi miniszter, és átmenetileg a kereskedelmi és közlekedési miniszter. Hóman Bálint állt a vallás- és közoktatásügyi minisztérium élén, Radocsay László volt az igazságügy-miniszter és Bartha Károly a honvédelmi miniszter.

2. *Képviselőházi Napló*, 1941. április 24., 5–6. o. Lásd még: *FÁA*, 1:XLIX. o.

3. C. A. Macartney, 2:13. o.

4. 1941. évi XV. tc. a házassági jogról szóló 1894:XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről. In: *1941. évi Országos Törvénytár*. Állami Nyomda, Bp., 1941. augusztus 9., 95–99. o.

5. A törvény egyebek között foglalkozott a házasságkötést megelőző orvosi vizsgálattal, a házasságkötési kölcsönrel és a válókokkal.

6. „Az 1941:XV. tc. A házassági jog módosításáról és védelméről.” In: *Magyar Törvénytár*, 1941, 58. o. Lásd még: Lévai, *Fekete könyv*, 59. o.

7. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 140. o.

8. További részletek: Nathaniel Katzburg: *Hungary and the Jews, 1920–1943*. Bar-Ilan University, Ramat Gan, Israel, 1981, 158–183. o. és Tilkovszky Loránt:

„A zsidótörvények mint a Holocaust előzményei.” In: *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*. Szerk.: Randolph L. Braham és mtsai. The Rosenthal Institute for Holocaust Studies, New York, 1995. Vö. még Randolph L. Braham: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography*. Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1984, 54–69. o.

9. Horthy azért látogatott el Hitlerhez, hogy köszönetet mondjon neki, amiért lehetővé tette a Délvidék visszacsatolását, és hogy kérje a Bánát magyar fennhatóság alá helyezését. Nem sokkal a látogatás előtt hosszú levélben fejtette ki nézeteit Hitlernek. Állítása szerint az emberiséget fenyegető legnagyobb veszedelem a kommunizmus, és a világnak addig sem békéje, sem nyugalma nem lesz, amíg a Szovjetunió meg nem semmisül. A teljes szöveget lásd *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk.: Szinai M.–Szücs L. Kossuth, Bp., 1963, 296–300. o.

10. Bárdossy a kialakult szokás szerint ellátogatott Rómába. Ciano szerint ez „egyike volt a klasszikusan haszontalan” látogatásoknak, és azt jövendölte, hogy Bárdossy „ugyanúgy, mint a többiek, fenségesen robog majd át és tűnik majd el egykettőre a magyar politika egén”. Vö. *The Ciano Diaries, 1939–1943*. Doubleday, Garden City, N. Y., 1946, 362–363. o.

11. A Barbarossa-hadműveletnek, azaz a Szovjetunió ellen indítandó háborúnak a részletes tervét a Wehrmacht vezérkari főnöke, Franz Halder tábornok 1940. december 5-én terjesztette Hitler elé. A hadjárat megkezdésének végleges időpontjáról az 1941. április 30-i tanácskozáson döntöttek.

12. Bartha június 9-i római tartózkodásakor is optimistán ítélte meg a németek erejét. Ama meggyőződésének adott kifejezést, hogy „az orosz hadsereg hat-nyolc hétnél tovább nemigen lesz képes ellenállást tanúsítani, mert gyenge az emberanyaga”. *The Ciano Diaries*, 364. o.

13. A német katonai előkészületekről a Szovjetunió ellen a berlini magyar katonai attasé, Homlok Sándor ezredes tájékoztatta folyamatosan Werthet. Homloknak egyébként az volt a meggyőződése és azt is tanácsolta, hogy a hadjáratban Magyarországnak is részt kell vennie. Homlok jelentését és Werth memorandumát lásd: *Magyarország és a második világháború*. Szerk.: Zsigmond László és mások. Kossuth, Bp., 1961, 350–362. o.

14. Kurt Himer tábornok, a német vezérkar budapesti összekötője is azok közé tartozott, akik Magyarország aktív bekapcsolódását sürgették.

15. A magyar vezérkar hírszerző osztályának vezetője, Újszászy István a háborús bűnösök Nürnbergi perében tett tanúvallomásában előadta, hogy a bombatámadást szovjet felségjelű német repülőgépek hajtották végre. Szerinte a provokáció ötlete a budapesti német légiattasétól, Cuno Heribert Fütterer tábornoktól és a magyar vezérkarnál szolgáló László Dezső vezérőrnagytól származott, s célja az volt, hogy Magyarországot beugrassák a háborúba. A bombázás után nem sokkal Krúdy Ádám ezredes, a kassai repülőtér parancsnoka levelet írt Bárdossynak, és ebben leszögezte, hogy saját szemével látta: német repülőgépek voltak a támadók. *Magyarország és a második világháború*, 345. o. Egy másik elmélet szerint a szovjet légierőben szolgáló cseh és szlovák pilóták vezették a bombázógepeket. Vö. Nándor A. F. Dreisziger: *Hungary's Way to World War II*. Danubian Press, Astor Park, Fla., 1968, 167–178. o. Újabb kutatások szerint nem bizonyítható egyértelműen a német részvétel a bombázásokban. Erről részletesen lásd: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1991. július.

16. A háború után Horthy szemrehányást tett Bárdossynak, hogy úgymond nem tájékoztatta őt Magyarország hadba lépésének igazi hátteréről. Jelesül elhallgatta előle, hogy a háború küszöbén a szovjet külügyminisztérium támogatást ígért

Magyarországnak az erdélyi kérdés magyar szempontból kedvező rendezéséhez, amennyiben Magyarország nem adja föl semlegességét. Állítása szerint nem tudta, mert nem közölték vele az igazságot a magyar városok ellen intézett bombatámadások ügyében sem, holott ezek a bombázások szolgáltattak *casus belli*t Magyarországnak hadba lépéséhez. Lásd Admiral Nicholas Horthy: *Memoirs*. Robert Speller and Sons, New York, 1957, 190–191. o.

17. A hadiállapot Magyarország és Nagy-Britannia között 1941. december 7-én, Magyarország és az Egyesült Államok között öt nappal később, december 12-én lépett életbe. Magyarország háborús részvételét részletesen tárgyalja C. A. Macartney, 2:17–32. o.

18. *Horthy Miklós titkos iratai*, 300–308. o.

19. C. A. Macartney, 2:54–55. o.

20. Ribbentrop 1942. január 6–8-án tett látogatást Budapesten, Ciano január 15–18 között. A legfontosabb látogató azonban valószínűleg Keitel tábornagy volt, aki szakértők társaságában január 20-án tárgyalt Budapesten. A tárgyalásokra Sztójaynak az a Berlinből származó figyelmeztetése nyomta rá a bélyegét, hogy Erdély sorsa attól függ, mit válaszol Magyarország a német kívánságokra. *Uo.*, 67. o.

21. A tervezetet a képviselőház 1941. december 18-án hagyta jóvá, és 1942. június 19-én lépett hatályba mint az 1942. évi VIII. tc. Ennek értelmében a zsidó felekezeti felsőházi tagok elvesztik felsőházi tagságukat, s kimondta azt is, hogy a hitközségi adó fizetése nem lehet kötelező. Vö. még N. Katzburg, *i. m.*, 184–192. o.

22. Majdnem lehetetlenség meghatározni, hogy egészen pontosan hány zsidó menekült volt Magyarországon Hitler hatalomra kerülése után. Kállayhoz közel álló egyes magyar hivatalos személyek 70 000-es létszámot emlegetnek. A budapesti Mentőbizottság (Vaada) szerint azonban 1943 novemberében csak kb. 15 000-en lehettek. Közülük 6000–8000 Szlovákiából menekült, 1900–2500 Lengyelországból, 300–500 Jugoszláviából, 3000–4000 Németországból és Ausztriából, 500–1000 a Cseh–Morva Protektorátus területéről. *Der Kastner-Bericht*, 45. o. Lásd még a 3. és a 27. fejezetet.

23. Pásztóyt 1945 nyarán letartóztatták a KEOKH-nál és a deportálásokban játszott szerepe miatt. 1946 januárjában azonban a néppügyész ismeretlen okból szabadlábra helyezte. 1948 januárjában újból letartóztatták, a Népbíróság 15 000 ember lemészárlásáért háborús bűnösnek nyilvánította, és kötél általi halálra ítélte. A Népbíróságok Országos Tanácsa az ítéletet helybenhagyta, 1949. augusztus 10-én felakasztották. Lásd Geyer Arthur: „Az első magyarországi deportálás.” In: *Új Élet naptár, 1960–1961*. MIOK, Bp., 1960, 75., 77. és 82. o.

24. *Uo.*, 75–76. o.

25. Siménfalvyt 1945 nyarán tartóztatták le, és a hontalan zsidók deportálásában játszott szerepéért ötévi börtönre ítélték. Geyer, *i. m.*, 82. o.

26. *Magyarország tiszti cím- és névtára*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp., 1942, 48–49. o. A Vörös Hadsereg előnyomulására való tekintettel 1944. július 1-jén a Kassán, Kolozsvárott, Máramarosszigeten, Nagyváradon és Újvidéken működő irodát bezárták. Lásd a belügyminisztérium 148 734/1944. BM sz. rendeletét a *Budapesti Közlöny* 1944. június 22-i, 139. számában.

27. Kisst 1945-ben letartóztatták, és 46-ban 15 év kényszermunkára ítélték. Lásd Geyer, *i. m.*, 82. o.

28. Keresztes-Fischer Ferenc az angolokhoz húzott, és Horthy körének egyik legmérsékeltebb tagja volt. Belügyminiszterként minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a

körülményekhez képest védelmezze a zsidók jogait. Amikor 1944. március 19-én a németek megszállták az országot, letartóztatták, és a Linz közelében lévő mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták. 1948-ban Ausztriában halt meg.

29. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 40–42. o.

30. Hollós Ervin: *Rendőrség, csendőrség, VKF*. 2. Kossuth, Bp., 1971, 235–236. o.

31. *Uo.*, 236. o.

32. Geyer, *i. m.*, 77. o.

33. 1941–42-ben 1 pengő hivatalosan 20 centet ért. A feketepiacon azonban 11–13 pengőt ért egy dollár. Vö. Ausch Sándor: *Az 1945–46. évi infláció és stabilizáció*. Kossuth, Bp., 1958, 30–31. o.

34. Lévai, *Fekete könyv*, 279–280. o.

35. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 42. o. Geyer azt írja (*i. m.*, 78. o.), hogy a putnoki zsidókat „az utolsó pillanatban” fordították vissza Kőrösmezőről.

36. A zsidók összegyűjtése után, 1941-ben történt lakáskifosztásokra Jaross Andornak szóló följegyzésében úgy hivatkozik Tomcsányi Vilmos 1944. április 13-án, hogy 1944-ben sem lehet mást várni a zsákmányra éhes keresztényektől. Lásd *MOL*, 11. tekercs.

37. Leslie Gordon (Friedmann) nyilatkozata, amelyet 1961. május 23-án tett az izraeli rendőrségen a küszöbön álló Eichmann-perrel kapcsolatban. Israel Police, Bureau 06, 1646. sz. dokumentáció.

38. *MOL*, K774-1941. Kárpátaljai Kormányzói Biztos Hivatalának iratai.

39. *Uo.* A Galíciába deportált zsidók számát nem egyformán adják meg a különböző források. A Bárdossy-perben a bíróság elnöke 30 000 főt említett, a deportálásban való közreműködés miatt felelősségre vont tisztek vádiratában 18 500 személyről volt szó. A nürnbergi perben szereplő egyik német okmány (PS-1197) 11 000-re teszi számukat. C. A. Macartney, 2:37. o. A bíróság előtt Siménfalvy 18 500 deportáltról beszélt, Pásztóy kb. 16 000-ről. Geyer, *i. m.*, 81. o.

40. *MOL*, K774-1941.

41. Leslie Gordon nyilatkozata (lásd a 37. jegyzetet).

42. A hontalan zsidók ellen indult akcióról közölt részleteket 1958. január 28-i keltezésű nyilatkozatában Springmann Sámuel. Lásd a Yad Vashem jeruzsálemi irattárában 500/41-1. sz. alatt. Springmann lengyelországi születésű volt. A budapesti Vadának egyik vezetője és másokkal együtt alapítója volt, sok embert mentett meg a deportálástól, köztük saját családjának néhány tagját is.

43. C. A. Macartney, 2:38. o.

44. PS-197. Az okmány másolatát közli: *Nazi Conspiracy and Aggression*. Government Printing Office for the Office of United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality, Washington, D. C., 1946, 3:210–213. o. Vö. még Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews*. Quadrangle Books, Chicago, 1961, 520. o.

45. Jaeckelnt 1946. február 6-án egy rigai népbíróság halálra ítélte, és még ugyanaznap délután fel is akasztották. Gerald Reitlinger: *The Final Solution, An Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939–1945*. The Beechurst Press, New York, 1953, 194. o.

46. PS-197. Lásd Hilberg, *i. m.*, 520. o.

47. Karsai Elek: *A budai Vártól a gyepűig, 1941–1945*. Táncsics, Bp., 1965, 30–31. o.

48. Karsai Elek, *i. m.*, továbbá Leslie Gordon nyilatkozata, aki az egyik temetői kommandó tagja volt, valamint Salzer Izidor: „Nyitány Kamenyec-Podolszkijban. Jegyzőkönyv.” In: *Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből, 1941–1945.* Összeállította Vihar Béla. Héhaluc, Bp., 1945, 14–15. o.

49. NO-4526.

50. NO-2837.

51. Lásd még Arthur D. Morse: *While Six Million Died. A Chronicle of American Apathy.* Random House, New York, 1968, 304–305. o.

52. NO-3154.

53. Geyer, *i. m.*, 81. o.

54. A helyi zsidó közösségre nézve lásd *Kamenets-Podolsk u'Sevivata.* Szerk.: A. Rosen, Ch. Sharig, Y. Bernstein. Association of Former Residents of Kamenets-Podolsk and Its Surroundings in Israel, Tel-Aviv, 1965.

55. A 66. sz. hadműveleti jelentés a szovjet frontról, 1941. augusztus 28., NO-2839.

56. Geyer, *i. m.* Lásd továbbá Majsai Tamás adatgazdag tanulmányát: „A körösmezei zsidó deportálás 1941-ben.” In: *Ráday-gyűjtemény évkönyve, IV–V.* 1984–85, Akadémiai, Bp., 1986, 59–86. o. A tanulmányhoz mellékelte a szerző e tragédia 30 dokumentumát (195–237. o.), köztük jó néhány ismert személyiség, például Slachta Margit és Weiss Edith bárónő beszámolóját, illetve levelét, továbbá deportáltaktól származó leveleket. L. még Fejes Judit, „On the History of Mass Deportation From Carpatho-Ruthenia in 1941.” In: *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later, i. m.*

57. C. A. Macartney, 2:69. o.

58. Lévai, *Fekete könyv*, 281. o. Ezt a feltevést látszik igazolni az az utasítás, amelyet a vezérkari főnökség hírszerző osztályának vezetője, Újszászy István vezérőrnagy adott Fóty Ferenc csendőr alezredesnek, aki Újvidéken teljesített szolgálatot. E szerint: „Zűr zavart kell kelteni, hogy bebizonyosodjék, miszerint a Bánátban rossz a közbiztonság, mivelhogy a partizánok rendszeresen be-betörnek ide a Bácskából. A németek erre át kell engedjék a Bánát igazgatását a magyaroknak. A Bácskában a magyar csendőrség és katonaság képes helyreállítani a rendet, miként ezt tevékenységükkel a Délvidéken már bebizonyították, viszont a Bánátban a németek nem tudják megfékezni a partizánmozgalmat.” Hollós, *i. m.*, 302. o.

59. Hollós a budapesti népbíróság jegyzőkönyveit használja legfőbb forrásul, azt írja, hogy a kezdeményezés Keresztes-Fischertől eredt, s ő vette rá Bárdossyt, Bartha honvédelmi minisztert és Szombathelyi vezérkari főnököt. Szerinte Keresztes-Fischer az egész akcióról folyamatosan tájékoztatva volt. A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája.* Kossuth, Bp., 1987. L. még: Hollós, *i. m.*, 301–305. o.

60. Lásd a 20. jegyzetet.

61. C. A. Macartney, 2:71. o.

62. Bajcsy-Zsilinszky Endre kisgazdapárti képviselő memoranduma szerint Csurogon az áldozatok száma 3000 volt. *Uo.* Egy jugoszláv forrásból (Zdenek-Zdenko Löwenthal) viszont arról értesülhetünk, hogy ennél jóval kevesebbet, 1000 embert öltek meg Csurogon.

63. Zdenek-Zdenko Löwenthal, szerk.: *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia.* Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia, Belgrade, 1957, 28. és 148. o. A csurogi mészárlás részleteit lásd *uo.*, 145–148. o.

64. *Uo.*, 29. és 149. o.

65. Karsai, *i. m.*, 99. o. Az újvidéki zsidóság tragédiáját 1941 áprilisában, amikor magyar csapatok szállták meg a várost, majd később, amikor a németek megszállták Magyarországot, e mű 21. fejezetében tárgyaljuk.

66. C. A. Macartney, 2:72. o.

67. Karsai, *i. m.*, 109–111. o.

68. C. A. Macartney, 2:72. o. Macartney és Hollós nem egyezik abban, hogy mikor indították meg a razziákat, sem abban, hogy hány körzetre osztották föl a várost, és eltérő adatokat közölnek a letartóztatottak és a kivégzettek számáról is. Vö. Hollós, *i. m.*, 303. o.

69. Feketehalmy-Czeydner letartóztatás terhe mellett kötelezte a város polgármesterét, dr. Nagy Miklóst, hogy nagy mennyiségű rumot bocsásson a katonaság rendelkezésére. Karsai, *i. m.*, 112. o.

70. Lévai, *Fekete könyv*, 281. o. Löwenthal, *i. m.*, 29. és 150–151. o. C. A. Macartney azt írja, hogy néhány lövés valóban eldördült a városban, de egyetlen magyar katonát vagy csendőrt sem lőttek le. C. A. Macartney, 2:72. o. Vö. Geyer, *i. m.*, 43–44. o.

71. Löwenthal, *i. m.*, 29. és 150–153. o. Lásd még Erih Kos: *Novosadski pokolj* (Az újvidéki vérengzés). Izdanja Rad, Belgrád, 1961

72. *Uo.*, 30. és 153–154. o. Karsai, *i. m.*, 112. o. Lásd még Mandel Lajos: „A »koreszme« magyarországi főpróbája. Jegyzőkönyv.” In: *Sárga könyv*, 16–20. o.

73. Deák Leót Tito emberei tévedésből lőtték le 1945-ben, mert összetévesztették Deák László ezredessel.

74. A szöveget közli Karsai, *i. m.*, 113–114. o.

75. A. Sajti, *i. m.*, 156., 159., 162–163. o. Egyes források szerint tömeges kivégzésekre is sor került. L. még: Löwenthal, *i. m.*, 30. és 154–157. o. Lásd még Joseph Lewinger: „The Massacre of Jews During the »Police Raid« in Bácka, January, 1942.” In: *Dapim lecheker tekufat hashoa*. Hakibbutz Hameuchad, Tel-Aviv, 1978, 1:189–212. o.

76. Lévai, *Fekete könyv*, 282. o. C. A. Macartney, 2:73. o. A vérfürdőért bíróság elé állított 15 magas rangú tiszt tárgyalásán a gyilkosságok áldozatainak számát 3309 főben jelölték meg. A vádirat szerint ebből 653 személyt Zsablyán öltek meg, 869 főt Csurogon, 168-at Óbecsén és 47-et Temerinben, mégpedig 1942. január 4-e és 8-a között. Január 9-e és 14-e között folytatódott a mészárlás, ekkor Mozsoron 195 volt az áldozatok száma, Tündéresen 32 és Dunagárdonyban 74. Január 21-e és 23-a között Újvidéken 879 személyt gyilkoltak le. *Magyarország és a második világháború*, 421. o. Az újvidéki mészárlásról lásd továbbá Szabó E. Zoltán: *Ez történt Újvidéken*. Müller Károly, 1945.

77. C. A. Macartney, 2:74. o.

78. A memorandumból részleteket közöl Karsai, *i. m.*, 116–199. o.

79. C. A. Macartney, 2:74. o.

80. A. Sajti, *i. m.*, 161–162. o.

81. Kállay több oldalról próbálta megkönyékezni a szerbeket. Elrendelte, hogy javítani kell a Bácskában élő szerbek helyzetén. Az újvidéki szerb ortodox püspök helyet kapott a felsőházban. Popovics Milánt rábeszélték, hogy fennén hirdesse Kállay véleményét, mely szerint „a helyi szerbek és a magyarok között mindig csak kívülről szították a viszályt”. Külpolitikailag Kállay igyekezett ápolni a jó viszonyt mind Milan Nedić tábornokkal, a quisling-kormány miniszterelnökével, mind pedig a csetnikek vezérével, Draža Mihailović tábornokkal. C. A. Macartney, 2:145–146. o.

82. Az első jelentés, amely Kállay részére készült, megkísérelte a szerencsenmos-

datást. A parlamenti vitában 1942. július 14-én Kállay a szerb áldozatok számát 2250 főben határozta meg. C. A. Macartney, 2:107–108. o.

83. Popovics és Kállay kijelentéseit a parlamentben Karsai idézi, *i. m.*, 162–164. o.

84. Részleteket a beszédből lásd *uo.*, 214–220. o.

85. Hárman katonatisztek voltak – Feketehalmy-Czeydner, Grassy és Deák –, a további tizenkettő csendőrtiszt. Név szerint: Horkay József, Gál Lajos, Báthory Géza, Fóty Ferenc, Stepán László, Kun Imre, Csáky József, Budur Károly, Kacs Kovics Balázs, Képiró Sándor, Zöldi Márton és Gerencsér Mihály. *Magyarország és a második világháború*, 418–419. o. Vö. még *RLB*, 64. dok.

86. *Magyarország és a második világháború*, 421. o.

87. Karsai, *i. m.*, 385. o.

88. C. A. Macartney, 2:201. o. Geyer azt állítja, hogy az öt fővádoltat halálra ítélték. Feketehalmy-Czeydner, Grassy, Zöldi és Deák mellett ötödikként Korompay Gusztávot említi, a „strand hóhérat”, de ő nem szerepelt az ügy 15 vádlottja között. Geyer: „Az 1942. évi újvidéki razzia.” 48. o.

89. C. A. Macartney, 2:201–202. o. Vö. az 1. fejezettel.

90. Karsai, *i. m.*, 390. o.

91. *RLB*, 63. dok.

92. *Uo.*, 64. dok.

93. *Uo.*, 65. dok.

94. *Uo.*, 64. dok.

95. Lásd Veessenmayer 642. sz., 1944. március 31-én, Ribbentropnak küldött táviratát. Német Külügyi Levéltár, Koblenz.

96. Karsai, *i. m.*, 174. o.

97. *Uo.*, 618–623. o. A délvidéki bűntények elkövetőit a háború után a magyarok és a jugoszlávok bíróság elé állították, és sokukat Újvidéken kivégezték. A részleteket lásd a 32. fejezetben.

98. Nicholas Kállay: *Hungarian Premier*. Columbia University Press, New York, 1954, 8. o. Magyarul: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban*. Európa-História, Bp., 1991, I–II. kötet.

99. Horthy először 1941. november végén fordult Bárdossyhoz ez ügyben. A kormányzó ekkor 73 éves volt, s nemcsak ő, hanem az egész dzsentri arisztokrata vezetés hevesen szemben állt Albrecht főherceg törekvéseivel, aki viszont a németek, valamint a magyar szélsőjobb rokonszenvét bírta és támogatását élvezte. Horthy elérte, hogy a parlament 1942 februárjában fiát, Istvánt válassza kormányzóhelyettesé. Nem sokkal ezután Horthy István kiment a frontra mint pilóta. 1942. augusztus 20-án gépével lezuhant, és szörnyethalt. A kormányzóhelyettes-választás háttérét lásd *Horthy Miklós titkos iratai*, 309–312. o., C. A. Macartney, 2:74–79. o. Továbbá Mario D. Fenyo: *Hitler, Horthy and Hungary. German–Hungarian Relations, 1941–1944*. Yale University Press, New Haven, 1972, 57–60. o.

HETEDIK FEJEZET

A KÁLLAY-KORSZAK

Kállay politikája

KÁLLAY 1942. március 9-i miniszterelnöki kinevezésével a politikai inga Bárdossy nyíltan németbarát irányzatáról ismét Teleki óvatos anglofil vonalára lendült. Nem volt könnyű érzékelni ezt a kormány összetételéből¹ vagy Kállay döntéseiből, nyilatkozataiból, amelyeket az első tíz hónapban tett. Jagow, a budapesti német követ a külügyminisztériumnak küldött jelentésében az új miniszterelnökről a következő értékelést adta:

Kállay alapján apolitikus egyéniség, és a legutóbbi néhány évben sem a belpolitikában, sem a külügyekben nem volt aktív. A nemzetiszocializmust „idegen koncepciónak” tartja, és bensőleg nem rokonszenvez vele. Ennek ellenére Németország tekintetében kétségtelenül elődje politikáját fogja folytatni.²

Jó oka volt Jagownak, hogy ezt a véleményt alakítsa ki, mert Kállay miniszterelnöki minőségében először március 19-én állt a nyilvánosság elé, és megnyugtatta a németeket, hogy a háború a „mi háborúnk”, és hogy Magyarország harcolni fog az érdekeiért. Nem sokkal utóbb több száz baloldalt, köztük jó néhány szociáldemokratát letartóztattak, lecsuktak vagy büntetőszázaddal a frontra küldtek.³

Kállay Miklós ősi középnyemesi család sarjaként a Szabolcs megyei Nyíregyházán, a 11. század óta fennálló családi birtokon született 1887-ben. A jóképű, tipikus magyar úr Horthy személyes barátja volt, akinek politikájával és nézeteivel általában egyetértett. Egyetemeinek elvégzése után (Genf, Párizs és Budapest egyetemén tanult, a politikai tudományokból szerezte doktorátusát) politikai pályájának első 18 évét a megyei közigazgatásban töltötte, ahol a főispánságig vitte. A gazdaság és különösen a mezőgazdaság érdekelte, ehhez értett, ezért Gömbös földművelésügyi minisztere volt 1932. október 1. és 1935. január 9. között. 1937-ben Horthy egyszerre felsőházi taggá és árvíz- és öntözésügyi hivatali elnökké nevezte ki, ami jól tükrözte, mennyire tisztelte és csodálta.⁴

Noha egyáltalán nem volt a nácik és még a németek híve sem, Kállay az arisztokrata-dzsenti rend tipikus képviselőjeként élkötelezte magát a

status quo fenntartása mellett. Olyan hazafi volt, aki a nacionalizmus értelmét az elavult társadalmi rend megoltalmazásában látta. A Harmadik Birodalomra vonatkozó álláspontja úgy ingadozott, ahogy a hadiszerencse, ezért sok megfigyelő szerint „hintapolitikát” folytatott.

Kállay általános célkitűzései nem ütöttek el lényegesen elődeinek célkitűzéseitől. Meg akarta őrizni a társadalmi és gazdasági rend értékeit és jellegét, jóvá akarta tenni a trianoni igazságtalanságokat, meg akarta óvni az ország szuverenitását és függetlenségét, és fenn akarta tartani katonai erejét, hogy minél kedvezőbb legyen a háború utáni rendezés. Noha belpolitikai megfontolások is kétségkívül belejátszottak bizonyos mértékig irányvonalába, az alapvetően mégis a Harmadik Birodalom katonai fölényébe vetett hitére épült.⁵ Ideiglenes kudarcai ellenére, amelyek 1941–42 telén érték, 1942-ben Németország katonai erejének és hódításainak teljében pompázott. Kállay maga is megfogalmazta ezt, amikor 1942. június 6–8-i, a Führerrel folytatott megbeszéléseiről hazatért. A kormánypárt június 11-i ülésén Kállay hangsúlyozta, hogy Németországban szerzett benyomásai és tapasztalatai megerősítették a végső német győzelembe vetett meggyőződését.⁶ Hivatali idejének első tíz hónapjában őszintén németbarát politikát folytatott tehát, amit bizonyít kortársának, a liberális ellenzék egyik vezetőjének, Sulyok Dezsőnek a visszaemlékezése is: „Csak a voronyezsi áttörés és Paulus tábornok sztálingrádi katasztrófája után változtatta meg igazán a háborúról kialakított értékelését... Amíg németbarát politikát folytatott, addig mélyen meg volt győződve e politika helyességéről.”⁷

Második hivatali évében pusztult el a második magyar hadsereg Voronyezsnél (1943. január 12.), és győzték le a németeket Sztálingrádnál (1943. február 2.). Kállay ekkor politikát kezdett váltani olyan irányban, hogy kiügyeskedje Magyarországot a tengelyszövetségből. Noha nem volt politikailag túlságosan kifinomult, a katonai kudarcok ráébresztették, hogy Magyarország hagyományos érdekei most a Harmadik Birodalomhoz fűződő kapcsolatainak meglazítását kívánják, hogy minél nagyobb játéktérre tegyen szert egy függetlenebb politika vitelében. Mégis, miközben azon volt, hogy kiszabadítsa Magyarországot – még a tengelyhatalmak egyre valószínűbb veresége előtt – a tengelyhez fűződő bonyolult kapcsolatainak szövevényéből, Horthyhoz és osztályának más politikusaihoz hasonlóan Kállayt is valósággal megbénította rettegése a Szovjetuniótól és a kommunizmustól. Ahogy telt az idő, úgy egészült ki ez a rettegés a baljós sejtéssel, hogy a németek megszállhatják az országot, és a nácizmus még diadalmaskodhat. Noha mindkettővel szemben álltak, Magyarország konzervatív uralkodó osztályai inkább a kommunizmusban látták a legfőbb rosszat, amelyhez képest a náciz-

mus, ha végképp nem lehetett kitérni előle, még mindig kisebb rossz volt.

A nyugati szövetségesek partra szálltak Szicíliában, majd megdőlt Mussolini rendszere, és 1943 nyarán Olaszország kivált a háborús küzdelmekből. Kállay ekkor, felettébb gyakorlatiatlanul, úgy próbálta megoldani dilemmáját, hogy titokban szervezni kezdte hazája fegyverletételét, de csakis a nyugati hatalmakkal szemben. A hidegháborús korszak marxista történészei minden alap nélkül úgy vélekedtek, hogy Berlin egyenesen bátorította Kállay tapogatózását, mert a nácik, érzékelve a keleti front összeomlását, szívesen összeálltak volna a „nyugati imperialistákkal” a közös bolsevista ellenfél ellen. Effajta összejátszásra utalhat szerintük az a kimondatlan egyezség is, melynek értelmében a brit és amerikai légierő tartózkodott Magyarország bombázásától, viszont Magyarország vállalta volna, hogy nem lövi a légterén áthaladó brit és amerikai repülőgépeket. E történészek szerint az egyezség a gyakorlatban a Birodalom érdekeit szolgálta, hiszen a magyar hadiipar, a vasúti hálózat és a vízi utak *de facto* a németek kezében voltak.⁸

Kállay naiv módon szem elől tévesztette a régió geopolitikai realitásait, a brit–amerikai–szovjet kapcsolatok politikai bázisát, valamint e nagy szövetség katonai háttérét – s közben kétszínűen, opportunista módon politizált. Az volt a célja, hogy megóvja az ország integritását – ideértve az 1938–41 között visszaszerzett területek megtartását –, és hogy fenntartsa a dzsentri uralom alatt álló társadalom szociális-gazdasági rendjét. Miközben mindenképpen el akarta kerülni az ország szovjet megszállását, nem tett óvintézkedéseket a kívülről jövő német támadás, illetve egy nácibarát államcsíny elhárítására. Így például megtehetette volna, hogy fokozatosan felváltja a tisztikar nyíltan németbarát tagjait olyanokkal, akik feltehetőleg Magyarország és kormányzója iránt lojálisak; és az ország határain belül állomásozó magyar hadtesteket harckészültségben tartja. 1944 elején még mindig 14 magyar hadosztály állomásozott magyar területen, és ez a haderő számos magyar katonai szakértő véleménye szerint bizvást feltartóztathatta volna a viszonylag gyengén felszerelt német erőket, ha rögtön megtették volna a kellő megelőző lépéseket, amint beérkeztek az első hírszerzői jelentések a német csapatok határ menti összevonásáról.⁹

Am az is lehetséges, hogy Magyarország akkor sem kerülhette volna el a rettegett katasztrófát, ha Kállay meghozza a megfelelő intézkedéseket. Hogy mást ne mondjunk, egy percig sem lehetett volna abban biztos, hogy a magyar haderő – még akár maximális elővigyázatosság mellett is – hajlandó lett volna németellenes harci cselekményekbe bonyolódni. Ez legalábbis részben bebizonyosodott 1944 októberében, amikor Horthy

végre tevőlegesen próbálta kiléptetni Magyarországot a háborúból (lásd a 26. fejezetet). Mi több, az ország jobboldali politikai erői még mindig nagyon jelentősek voltak. A németek nemcsak a nyilasokra és Imrédyékre számíthattak, hanem a kormánypárt jelentős részére is. Olaszországtól eltérően Magyarország 1943-ban korántsem tehette volna le a fegyvert a nyugati szövetségesek előtt, hiszen azok akkor még nagyon messze jártak. De a távoli szovjetek előtt sem tehette le Magyarország a fegyvert 1943-ban, még ha ez lett volna is a szándéka, márpedig nem ez volt. Egy ilyen fegyverletételre irányuló nyílt próbálkozás minden valószínűség szerint német katonai válaszlépést provokált volna ki még akkor is, ha Kállay maximálisan elővigyázatos. Mégis, visszamenőleg azt kell mondanunk, hogy ebben az esetben Magyarország legalább fegyveres ellenállást tanúsíthatott volna a németek ellen, és legalább becsületét megmenthette volna, megelőzve Romániát az átállásban, némi plusz jópontokat szerezve történelmi igényeinek érvényesítéséhez. Ez a stratégia azonban tetemes áldozatokkal járt volna, ami ellentétes volt Kállaynak (és elődeinek) azzal a célkitűzésével, hogy az ország fizikai integritásán ne essék csorba, és fennmaradjon a nemzet katonai ereje, ha netán a háború után szükség lenne rá.

Magasztos, csak éppen elérhetetlen célokat tűzött maga elé, s ebből következett, hogy politikája ide-oda ingadozott. Ahogyan a szövetségesek egyre-másra aratták 1943 folyamán hadi sikereiket, úgy próbálta szorosabbra fűzni a titkos kapcsolatokat a nyugati hatalmakkal, és úgy nőtt fokról fokra a németek bizalmatlansága is. A Vörös Hadsereg a Kárpátok vonulatához közeledett, s a németek arra az elhatározásra jutottak, hogy nem engedik a magyaroknak Olaszország példáját követni, s ezért elibük vágnak. Annál is inkább, mert ha Magyarország akkor lépett volna ki a háborúból, amikor a szovjet csapatok átkeltek a Dnyeszteren, akkor Közép- és Dél-Európában könnyen bekeríthették volna a Wehrmacht erőit, és ezzel végzetes csapást mértek volna a Birodalomra. A németek döntésébe, hogy katonailag lépni kell, jelentős mértékig belejátszott az is, hogy Magyarországon nagyobb számú zsidóság létezett, s nem akartak lemondani ennek megsemmisítéséről.¹⁰ Bármennyire különös is, a mából visszatekintve mégis úgy tűnik, hogy ha Magyarország nem próbálkozott volna a kiugrással, ha megmarad katonailag tessék-lássék, ám politikailag gyanún felüli szövetségesnek, és ha nem vállalkozik olyan diplomáciai manőverekre, amelyek eleve kudarcra voltak ítélve és talán egyéb célt nem is szolgáltak, mint azt, hogy alibit teremtsenek, nos, akkor könnyen lehetséges, hogy a magyarországi zsidóság viszonylag sértetlenül élte volna túl a háborút.

Kállay politikája a zsidókérdésben

Első hivatali évében Kállay álláspontja a zsidókérdésben jobbára ugyanolyan kétértelmű volt, mint egész politikája. A zsidókérdés fizikai „megoldását” határozottan ellenezte, de politikailag nem volt ellenére – legalábbis 1942-ben nem –, ha „humánus” megoldásokat tartalmazó javaslatokat dolgoztak ki, a zsidók kitelepítésére vonatkozó előterjesztéseket is beleértve.

Kállay visszaemlékezéseiben azt állítja, hogy miniszterelnökként csakis azért vetemedett zsidóellenes megnyilatkozásokra, mert le akarta csitítani a szélsőjobboldalt az országban, és kedvében kívánt járni saját kormánypártja jobbszárnyának. Mint mondotta, miniszterelnöksége idején a zsidók ellen csak azért foganatosított bizonyos intézkedéseket, mert ezzel a nemzet érdekeit mozdította elő, maguk a zsidók is belátták és elfogadták, hogy erre szükség van. Azzal érvelt, hogy amíg az ország független, addig a zsidók élete nem forog veszélyben. A korlátozó intézkedések, amelyeket ellenük hoztak, nem lépték túl a gazdaság területét, tehát a háború után érvényteleníthetők, addig viszont alkalmasak arra, hogy levezessék a tömegindulatokat, és hogy bizonyos anyagi áldozatok árán megmentseék a zsidók életét. Kállay, akárcsak tisztességes belügyminisztere, Keresztes-Fischer, úgy gondolta, hogy ezek a rendelkezések olyan „engedmények, amelyek révén az ország túlélheti a háborút anélkül, hogy függetlenségét és erkölcsi integritását kellene feláldoznia”¹¹.

Első nyilvános nyilatkozatát Kállay 1942. március 12-én tette a zsidókérdésben, amikor a kormánypárt gyűlésén nagy beszédben körvonalazta követendő politikáját. A szóban forgó témában a következőket mondotta:

A zsidókérdést a magam részéről egyszerűen szociális problémának tekintem, napjaink legégetőbb szociális problémájának. Természetesen van bizonyos faji vonatkozása, sok gazdasági vetülete és más összefüggései, viszont jómagam ezt az egész komplexumot *sine ira et studio* a társadalmi igazság vagy társadalmi igazságtalanság medrében kívánom tartani és kezelni.

A zsidók egyénileg és mint közösség gyakran aszociálisak. Ha bármely országban megvonjuk a mérleget, azt találjuk, hogy végeredményben kártékonnyak. Vegyük Magyarországot. Gyakorta halljuk, hogy bár a zsidók tevékenysége többnyire káros Magyarország szemszögéből, de mégis hajt hasznot is. Vitathatatlan tény, hogy jórészt nekik köszönhető a kereskedelem és az ipar gyors kiépülése. Abban is bizonyos vagyok viszont, hogy ugyanezt mi is meg tudtuk volna csinálni, nélkülük is. Talán nem olyan gyorsan, de ez nem is lett volna baj, mert erre a tempóra nem volt igazán szükség, és nagy árat fizettünk érte. Másrészt, talán soha ki nem heverjük azt a kárt, amit egyéb vonatkozásban az 1918-as forradalom idején okoztak Magyarországnak. A probléma tehát a következőképpen áll: jóvá kell tenni mindazt a társadalmi igazságtalan-

ságot, amely azért szakadt Magyarországra, mert a zsidók oly aránytalanul nagy szerepet játszottak Magyarország gazdasági életében. Az én álláspontom ebben a kérdésben a következő: minden intézkedés helyénvaló, amely a magyar nemzet egészének érdekeit szolgálja. Ennél nincs szükség sem többre, sem kevesebbre. Ami valóban a javát szolgálja, ami valóban előrevisz, azt meg kell tenni kímélet és személyre való tekintet nélkül. A magyarországi zsidóság problémája nemzeti probléma, és nem egyes egyének problémája. A nemzet a törvényhozás útján intézkedéseket hozhat, mint ahogy már hozott is, és ezeknek a rendelkezéseknek maradéktalanul érvényt kell szerezni. Ugyanakkor, hogy egyéni túlkapaszkodásokat nem tűrök, az ilyenek ellen fel fogok lépni, akár olyasmit tapasztalok, hogy túl akarnak menni a törvény vagy a kormány rendelkezései által megvont határokon, akár azt, hogy nem szereznek érvényt nekik minden területen. Az egyéni akciók ugyanis a törvény megkerülését jelentik, és a visszaélések melegágyai.

A zsidók tevékenységének korlátozása a gazdasági életben nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy a magyar nép gazdaságilag előrehaladjon, márpedig ez a mi legfőbb célunk, és ezzel senki és semmi nem szállhat szembe.¹²

Hasonló értelemben beszélt és érvelt Kállay március 19-én is a parlamentben. Azt hangsúlyozta, hogy Magyarország azért visel háborút, mert ezt a háborút a saját háborújának tekinti. Az ország hűséges a tengelyhatalmakhoz, hűséges a közös ügyhöz. A szegedi gondolat szellemében¹³ azt fejtegette, hogy Magyarország történelmi küldetést teljesít, amikor „a kereszténység védőbástyájaként dacol a bolsevizmus ázsiai veszedelmével”. Miként pártjának gyűlésén, úgy most a parlamentben is a nemzet szociális problémáinak összefüggésében tért ki a zsidókérdésre.

A társadalmi kérdések között utalnom kell arra, hogy társadalmi tagozódásunk és rétegződésünk sem egészséges. A társadalmi kapillarizáció, ami egészségessé tette a nemzetek társadalmát, nálunk hiányokat mutat fel. Ennek is adottsága van. Amikor a nemesi kiváltságok megszüntetésével meg kellett volna indulnia az egészséges keveredésnek, az alulról jövő elemek felszívargásának, a felül elhullottak eltűnésének az alsó rétegekben, akkor lassanként egy át nem eresztő réteg férközött, tódult be, egy át nem eresztő réteg keletkezett az alsó néprétegek és a felsők között. (Rajniss Ferenc: Ez igaz! – *Úgy van! Úgy van!*) Ez az át nem eresztő réteg a zsidóság volt. (*Úgy van! Úgy van!*) Ennyiben társadalmi probléma a zsidóság kérdése is. Annak, a mindnyájunk által tehetségesnek, pompásnak elismert magyar parasztságból kevesen jutottak a felsőbb társadalmi rétegekbe, nagyrészt az volt az oka, hogy ez az át nem eresztő réteg az egészséges társadalmi kapillarizációt megakadályozta.¹⁴

Beszédét nagy tetszés fogadta, a különböző parlamenti pártok képviselői, Lukács Béla, gróf Teleki Béla, Imrédy Béla, Maróthy Károly egyetértésüket fejezték ki azzal, amit tőle hallottak, és sürgős tettekre buzdították a zsidókérdésben.¹⁵

Június 6-án Kállay Hitlerhez volt hivatalos, s látogatása előtt, 1942.

április 20-án politikai nyilatkozatot tett. A hazai és külföldi nácik kegyeit elnyerendő, ezúttal túlment a zsidókérdés szociális keretein, és megemlítette, hogy Magyarországon a zsidókérdés megoldása érdekében kívánatosnak látszik mintegy 800 000 zsidó „kiutasítása”. Nyomban hozzátette azonban, elődeinek nyomdokaiban maradva, hogy ez természetesen csak távlati cél, amelynek teljesítése a háború utánra marad.¹⁶

Kállay az antiszemitizmus „civilizált” változatát vallotta, álláspontja az volt, hogy a zsidókat fokozatosan kell kiszorítani az ország gazdasági, társadalmi és kulturális életéből. S ha eltekintünk a zsidó munkaszolgálatosokkal szemben Ukrajnában és Borban elkövetett kegyetlenkedésektől, amelyek nem az ő közvetlen hatáskörébe tartoztak, akkor meg kell állapítanunk, hogy miniszterelnöksége idején a zsidókkal szemben tömeges fizikai erőszakot nem alkalmaztak. De részint saját politikai céljai érdekében, részint pedig azért, hogy a németek kedvében járjon, Kállay alaposan megnehezítette a zsidók életét jogi, társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt, s eltűrte a féktelen antiszemita propagandát és uszítást, ami végül is a nácik malmára hajtotta a vizet az ország megszállása idején.

Belül és az ország határain túlról nagy nyomás nehezedett rá, és saját pártjának jobbszárnya is folyvást szorongatta, így Kállay kénytelen-kelletlen újabb törvényeket hozatott a zsidók ellen,¹⁷ egész sor zsidóellenes politikai nyilatkozatot tett, és azt is engedélyezte, hogy több ezer zsidó munkaszolgálatost adjanak át a németeknek, akik a bori rézbányákba kerültek (lásd a 10. fejezetet), továbbá több tízezer munkaszolgálatost hurcoljanak ki Ukrajnába.

A Kállay-kormány működésének első négy hónapja után, az általa foganatosított intézkedések láttán Jagow azt jelentette Ribbentropnak, hogy a miniszterelnök hű a Harmadik Birodalomhoz. Sőt még azt is megállapította, hogy „a zsidókérdésben keményebb az álláspontja, mint amelyet az elődei elfoglaltak”¹⁸.

1942 júniusában már gőzerővel haladt az európai zsidóság módszeres kiirtása. A náci uralom alá került Európából szakadatlanul gördültek a deportálónvonatok a lengyelországi megsemmisítőtáborok felé. A tervek között szerepelt a magyar földön élő, majdnem egymillió zsidó bevonása is a végleges megoldás programjába. Jagow értékelésén felbuzdulva, a nácik próbára akarták tenni Kállayt, meg akarván bizonyosodni afelől, hogy valóban olyan megbízható-e, amilyennek Jagow lefestette, s a zsidókérdést tekintették a próbakőnek. Azonnali hangos és összehangolt kampányba kezdtek, minden lehetséges oldalról nyomást gyakoroltak rá, hogy ideológiájukból eredő végcéljukat elérjék. Hivatalos politikai és diplomáciai csatornákon keresztül azzal a követeléssel bombázták, hogy a magyar kormány haladéktalanul zárkózzék fel és al-

kalmazza a végső megoldást a zsidókérdésben azokkal a zsidókkal szemben, akik az ország határain belül élnek, de terjessze ki azokra is, akik külföldön élnek, pontosabban egyezzen bele, hogy az utóbbiakkal szemben a befogadó országban hatályos zsidóellenes rendelkezéseket fogantatosíthassák. De mindez még nem volt elég. Nem hivatalosan, az RSHA (Reichssicherheitshauptamt, Birodalmi Biztonsági Főhivatal) és a magyarországi szélsőjobboldal egyes képviselőinek bekapcsolásával s a miniszterelnök megkerülésével arra biztattak – politikai és ideológiai érveket latba vetve –, hogy dolgozzák ki az összes magyarországi zsidó többszakaszos deportálásának titkos tervét. A háborús bizonytalanságok közepette bármilyen hibákat és baklövéseket követett is el Kállay, az tény és tagadhatatlanul egyik legfőbb érdeme, hogy a nácik imént említett főbb követeléseinek egyikét sem teljesítette.¹⁹ Konokul ellenszolgált annak, hogy a zsidókérdést Magyarországon szélsőséges módon, náci mintára oldják meg, s mi sem bizonyítja ezt szembeötlőbben, mint az a tény, hogy amikor a németek megszállták az országot, a zsidóság tulajdonképpen fizikailag sértetlen volt.

Német nyomás a „végső megoldás” érdekében

A német–magyar viszony a zsidókérdés miatt 1942 nyarán baljós fordulatot vett. A magyarországi zsidóság megsemmisítése részét képezte az európai zsidók kiirtására vonatkozó náci tervnek, melynek részleteit 1942. január 20-án dolgozták ki Wannseeben, a Führer parancsára²⁰ Reinhard Heydrich SS-tábornok (Obergruppenführer), az RSHA vezetőjének irányítása alatt.²¹ „A külügyminisztérium szándékait és elgondolásait az európai zsidókérdés tervbe vett végső megoldásával kapcsolatban” az az előterjesztés tartalmazta, amelyet a minisztérium *Deutschland* osztályának vezetője, Martin Luther szerkesztett. Egyébként Wannseeben is ő képviselte a külügyet.²² Az 1941. december 8-án kelt irat a magyarországi zsidósággal kapcsolatban a következőket írta elő:

- a németek áttelepítik azokat a zsidókat, akiket a magyar kormány átad;
- a németek kinyilvánítják készségüket, hogy a magyar zsidókat keletre deportálják;
- nyomást kell gyakorolni a magyar kormányra, hogy a nürnbergi törvények mintájára alkosson zsidóellenes törvényeket.²³

Kállaynak a nyilvánosság előtt tett kemény hangú kijelentései felvilányozták a németeket,²⁴ akik a magyar kormányhoz fordultak, járuljon hozzá, hogy a Harmadik Birodalomban, továbbá az Európa németek

megszállta területein élő magyar zsidókra is kiterjeszthessék a zsidóellenes rendelkezéseket, és hogy Magyarország kezdjen hozzá a végleges megoldáshoz.

Luther 1942. június 3-án feljegyzést készített, amelyben nyugtázta Kállay április 20-i beszédét, majd indítványozta, hogy német részről az alábbi követeléseket támasszák:

- a magyar kormány egyezzen bele, hogy a magyar zsidó állampolgárokat vessék alá a Birodalomban már végrehajtott „áttelepítési” programnak;
- tegyék kötelezővé Magyarországon a sárga csillag viselését;
- szerezzék meg a magyar kormány hozzájárulását ahhoz, hogy a magyar zsidóságot engedje át keletre telepítés céljából, Horvátországhoz, Romániához és Szlovákiához hasonlóan;
- Magyarország és Németország kössön egyezményt, és a területi elv alapján rendezze a zsidó polgárok vagyonának kérdését.²⁵

Kállay nem váltotta be a németek hozzá fűzött reményeit, hiszen nem teljesítette a németek speciális követeléseit, és arra utasította a Birodalomban, valamint az Európa német megszállás alá került országaiban szolgálatot teljesítő magyar diplomáciai képviselőket, hogy gondoskodjanak az ott élő magyar zsidó polgárok életének és érdekeinek a védelméről (lásd a 8. fejezetet).

A németek azonban nem tágtottak, fokozták nyomásukat, s Kállay kénytelen volt valamit kitalálni, hogy halogató taktikájára magyarázatot adjon. Azzal érvelt, hogy Magyarországon nem lehet a zsidókérdést olyan könnyen megoldani, mint Németországban, egyrészt nagyobb számuk miatt, másrészt mert a nemzetgazdaságban is jelentősebb a szerepük. Hivatkozott arra is, hogy a németek saját érdeke is azt diktálja, hogy ne erőltessék a dolgot, lévén hogy Magyarország ipara a Harmadik Birodalom részére termel. A zsidókérdés szélsőséges megoldása ellen ezt a gazdasági érvet hozták fel mindazok a hivatalos magyar tényezők is, amelyek a zsidókérdést illetően érintkezésben álltak a németekkel.

A németek a külügyminisztérium és a budapesti követség útján ostromolták a magyarokat, de azok a német hivatalos személyek is próbáltak pressziót gyakorolni, akik különböző megbízatásokkal Budapesten jártak. Sűrűn megfordult Budapesten például dr. Karl Clodius, a német külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának helyettes vezetője. Budapesten jártában megbeszéléseket folytatott a zsidókérdésről magyar kormányhivatalnokokkal éppúgy, mint bizonyos szélsőjobboldali személyekkel. Míg az utóbbiak, így például Heszlényi József vezérőrnagy

– a kormány tudta vagy beleegyezése nélkül – készséggel konspiráltak volna a zsidókérdés bárminemű megoldására (lásd a 9. fejezetet), az előbbieket Kállay elgondolásait visszhangozták. Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke például korántsem kertelt, amikor Clodiusszal beszélt. Egy 1942. július 31-én kelt bizalmas jelentés szerint Baranyai közölte német vendégével, hogy

a zsidóság felszámolása és a zsidó tőke kiszorítása a magyar gazdaságból a lehetetlenséggel határos, s a Magyar Nemzeti Bank ezen áll vagy bukik. Mindaddig, amíg van független magyar kormány, egyetlen felelős magyar személyt sem találnak, aki német óhajra teljesen felszámolná a zsidó tőkét.²⁶

Csakhogy a németeket nem lehetett eltéríteni a szándékuktól. Mivel Európa többi részén a végleges megoldás programja teljes gőzzel haladt a végkifejlet felé, még eltökéltebben ragaszkodtak ahhoz, hogy a magyar zsidóság se kerülhesse el sorsát.

A diplomácia mozgásba lendül

1942. augusztus 21-én, vagyis a lengyelországi zsidóüldözések középpontján kelt memorandumában Luther áttekintette az európai zsidókérdésre vonatkozó német politikát. Hangsúlyozta, hogy a magyar kormányt eddig azért nem kérték fel a zsidók kiebrudalására, mert „a magyarországi zsidóellenes törvényalkotás egyelőre úgysem ígérne elégitő sikert”²⁷.

Ribbentrop 1942. szeptember 24-én utasította Luthert, a külügyminisztérium osztályvezetőjét, hogy gyorsítsa meg a zsidóknak az európai országokból történő kitelepítését, de ne hagyja ki Magyarországot sem. „A zsidók ugyanis mindenütt lázítanak (a németek ellen), és őket terheli a felelősség a szabotázsakciókért és merényletekért is.”²⁸ Luther, hogy az utasításnak eleget tegyen, magához kérte Sztójajt. Október 2-án találkozott a magyar követtel, és a megbeszélésről október 6-i keltezésű részletes jelentésben számolt be Ribbentropnak. A találkozás alkalmával Luther tájékoztatta Sztójajt, hogy német részről milyen intézkedéseket kívánnak a magyar zsidókkal szemben mind a megszállt területeken, mind Németországban, mind pedig Magyarországon.

Luther nyomtatékkal közölte, hogy a német csapatok biztonsága végett a megszállt területeken és Németországban egyaránt véget kell vetni a magyar zsidókkal szemben a kivételes bánásmódnak. Azt kérte, hogy a magyar kormány telepítse őket haza 1942. december 31-ig, vagy pedig járuljon hozzá, hogy az illető országban hatályban lévő zsidóellenes intézkedéseket érvényesítsék velük szemben, vagyis kötelezzék őket megkülönböztető jel, csillag viselésére, rendeljék el internálásukat, áttelepítésü-

ket. Ami a vagyonukat illeti, azt indítványozta, hogy ezt a kérdést a területi elv alkalmazásával, gondnokság alá helyezéssel oldják meg. Afelől is biztosította Sztójajt, hogy ugyanígy járnak majd el az olasz zsidókkal. Sztójay jelezte, hogy kormánya csupán néhány zsidó hazatérését kívánja, és hozzá fog járulni, hogy a külföldön élő többi magyar zsidót kitelepítsék, mert „természetesen nem kíván Magyarország más államok mögött kullogni”. Ami a magyarországi zsidóságot illeti, Luther iparkodott meggyőzni Sztójajt, hogy német részről a lehető leggyorsabb megoldást óhajtják, nevezetesen azt, hogy

- törvényes intézkedésekkel távolítsanak el minden zsidót az ország kulturális és gazdasági életéből;
- jelöljék meg a zsidókat;
- telepítsék a zsidókat keletre, hogy a végleges megoldást alkalmazhassák velük szemben;
- kössenek megállapodást a magyar zsidók vagyonáról a területi elv alapján.

Sztójay afelől puhatolózott, hogy ugyanezeket az intézkedéseket ajánlják-e az olasz kormánynak is, és hogy vajon ő, Luther, a német kormány hivatalos álláspontját közölte-e. Azt a választ kapta, hogy hivatalos álláspontnak csak azt tekintse ez idő szerint, amit a megszállt területeken tartózkodó zsidókkal kapcsolatban elmondott, mire Sztójay azt javasolta, hogy a másik két témát Jagow útján tudassák a magyar kormánnyal, de még október 18-a előtt. Ő ugyanis utána Budapestre utazik, és személyesen próbálja majd megértetni Kállayval és Horthyval a zsidókérdés összefüggésrendszerét. Jelezte, hogy tekintettel azokra a tapasztalatokra, amelyeket Horthy 1919-ben szerzett a zsidósággal és a Kun-rezsimmel kapcsolatban, a kormányzó a legnagyobb megértéssel fogadja majd a németek kívánságait. Megpendítette, hogy a túl sietős végleges megoldás esetleg gazdasági nehézségeket okozhat, lévén hogy 8–900 000 zsidó él az országban. Említést tett arról, hogy Kállayt zavartják a kitelepített zsidók sorsára vonatkozó „híresztelések”, amelyeknek hitelét ő, mármint a miniszterelnök „személy szerint kétségbe vonja”, s hozzáfűzte, hogy a miniszterelnök súlyt helyez arra, hogy a kitelepítést követően a zsidóknak biztosítva legyen a megélhetésük. Elégedetten nyugtázta Luther ama kijelentését, mely szerint „az összes kitelepített zsidót keleten útépitéseknél veszik igénybe, s ez vonatkozik a magyar zsidókra is magától értetődően, majd utóbb zsidó rezervátumokban helyezik el őket”. Mielőtt Sztójay elkészönt volna, még egyszer biztosította a német külügyi tisztviselőt afelől, hogy Kállay megértéssel van a német álláspont iránt a zsidókérdés megoldását illetően,

s kifejezte az ő saját személyes megalégedését a német kezdeményezések láttán, minthogy „nemcsak Magyarországon, de Németországban is tapasztalta a zsidók romboló aknamunkáját”.

Az október 6-i előterjesztés végén Luther arra kért felhatalmazást Ribbentroptól, hogy a németországi és magyarországi zsidókra vonatkozó követeléseket továbbíthassa Jagownak azzal, hogy ez utóbbi azokat hivatalosan közölje a magyar kormánnyal.²⁹

Luther megbeszélése Sztójayval és előterjesztése Ribbentrophoz élénk tevékenységre serkentette a külügyminisztériumot. Az ügybe más osztályok is bekapcsolódtak, s Lutheren és Ribbentron kívül Emil Rintelen rendkívüli követet és a birodalmi külügyminiszter titkárságának tagját, továbbá Ernst von Weizsäcker külügyi államtitkárt is bevonták. Weizsäcker október 14-én fogadta Sztójajt, alig pár nappal azelőtt, hogy a követ Budapestre utazott. Az volt az utasítása, hogy győzze meg Sztójajt afelől, miszerint Ribbentrop kívánsága, hogy a magyar kormány egyezzen bele a magyarországi zsidóság áttelepítésébe keletre.³⁰ Jagow megkapta az utasítást, hogy a Weizsäcker–Sztójay megbeszéléssel egyidejűleg lépjen érintkezésbe a magyar kormánnyal. Luther közölte ezt a budapesti német követtel, tájékoztatván őt október 6-i előterjesztésének tartalmáról, s azt a feladatot adta neki, győzze meg a magyarokat afelől, hogy a Führer el van szánva a zsidókérdés azonnali és totális megoldására.³¹

A Kállay-kormány első ízben került szembe a zsidókérdés megoldásának félreérthetetlen és határozott követelésével, de úgy döntött, hogy megpróbálja az időt húzni. Ennek a taktikának megfelelően Ghyczy külügyminiszter-helyettes Jagow tudomására hozta, hogy a németek által felvetett részletekre Kállay abban a beszédében fog reflektálni, amelyet október 22-én készül elmondani a kormánypárt konferenciáján.³² Ez a beszéd azonban nagy csalódást okozott a németeknek, a miniszterelnök ugyanis csak egészen futólag érintette a németek által felvetett kérdéseket, a döntő követeléseket, hogy tudniillik a magyarországi zsidókat jelöljék meg és telepítsék át, egy árva szóval sem említette. Arról beszélt, hogy a kormánynak elhatározott szándéka minden zsidót eltávolítani az ország társadalmi és gazdasági életének kulcspozícióiból, és az égető lakáshiányt megoldani. De hangsúlyozta azt is, hogy nem engedi szóhoz jutni azokat, akik azt állítják, hogy az ország minden gondja és baja a zsidókérdésből ered, és akik úgy tesznek, mintha a zsidókérdésen kívül más probléma nem is léteznék.

Kállay megjegyzései a zsidókérdésben minden bizonnyal két célt szolgáltak. Egyrészt elő akarta készíteni a németeket, hogy követelőzéseikre milyen válaszra számítsanak, másrészt figyelmeztetni kívánta a nácik uszályába került szélsőjobboldali elemeket, akik a zsidókérdés ürügyén

„saját hitvány egyéni érdekeiket” próbálják előmozdítani, és „mérgezik, rontják a hazai légkört”. Kállay kijelentette:

Ellent kell mondjak azoknak, akik ebben az országban semmi más problémát nem látnak, csak a zsidókérdést. Holott a valóságban rengeteg a problémánk, és ezek mellett a zsidókérdés elhalványodik. Akik ezen a szemüvegen keresztül nézik Magyarországot, azok alantas emberek, s ki kell közösiíteni őket sorainkból. Az ország érdekeiért megteszek mindent, amire csak képes vagyok, és elmegyek akár a legvégső határig, de nem tudom és nem is akarom eltérni, hogy bárki is foltot ejtsen Magyarország becsületén és hírnevén, vagy hogy politikai szélsőségességükkel, hitvány propagandájukkal nemes célunkat, a nemzeti erők összpontosítását meghiúsítsák.³³

Kemény szavak voltak ezek, s arról tanúskodtak, hogy Kállay el van szánva független belpolitika folytatására, amely összhangban áll Magyarország érdekeivel és szuverenitásával. Kállay bátorságát mutatja az a tény, hogy erre a határozott álláspontra hónapokkal a második magyar hadsereg voronyezsi összeomlása előtt helyezkedett. Mindössze egyetlen engedményt tett a zsidókérdésben: nevezetesen, hogy kiterjesztette a munkaszolgálatot. Eleget tett a hadvezetés kívánalmának, és elrendelte, hogy minden katonaköteles korú zsidót, függetlenül attól, hogy katonai szolgálatra alkalmas-e, be kell sorozni, és „ily módon is növelni kell a magyar haderő ütőképességét”³⁴.

Két nappal korábban Sztójay Weizsäckernél volt vendégségben, kötetlen és bizalmas megbeszélés folyt köztük. Sztójay a zsidókérdésben a német állásponttal rokonszenvezett, és lépten-nyomon aláásta Berlinben miniszterelnöke pozícióját. Vendéglátójától most azt hallhatta, hogy Magyarország nem a német elveknek megfelelően kezeli a zsidókérdést.³⁵

Kállay október 27-én fogadta Jagowot, és világosan tudtára adta álláspontját. Elmondta a német követnek, hogy hamarosan közli, a kormány véleménye szerint mi legyen a németek ellenőrzése alatt lévő nyugati területeken élő magyar zsidókkal, de leszögezte, hogy a zsidókérdés kezelése Magyarországon határain belül belügy. Kifejtette, hogy a zsidókérdés Magyarországon szerfölött bonyolult, mivelhogy nagyon sok zsidó él az országban. Jagowot ezek az érvek láthatólag nem győzték meg, és azt vette ellenük, hogy a zsidókérdés „nemzetközi jellegű”. Javasolta, hogy magyar és német szakértők üljenek össze, akik majd áthidalják és megoldják azokat a nehézségeket, amelyeket a miniszterelnök felemlített.³⁶ Pár héttel később Kállay újabb érvet vitt be a vitába. Arról tájékoztatta Jagowot, hogy a zsidókérdés megoldását Magyarországon megnehezíti az a körülmény, hogy a parasztok nem antiszemiták, és ha a zsidóságot felszámolják, akkor a kormány meg kell gyorsítsa a Volksdeutschok, azaz a német etnikum beolvasztását.³⁷ Ezt az álláspontját november 20-i beszédé-

ben is megismételte, mire a németek megrettentek, hogy vajon mi lesz a szászokkal és a svábokkal, s nem utolsósorban azokkal közülük, akik a Harmadik Birodalommal rokonszenveznek, és akik köréből a Waffen-SS bőven merítette utánpótlását.³⁸

Sztójay december 2-án hozta a német külügyminisztérium tudomására a magyar kormány hivatalos álláspontját a zsidókérdésben. Terjedelmes jegyzékben hívta fel a németek figyelmét arra a tényre, hogy a szuverén magyar nemzet az elsők között kezdeményezett zsidótörvényeket a zsidók kirekesztésére az ország gazdasági és kulturális életéből. Ami azokat a külön kívánságokat illeti, hogy a zsidókat jelöljék meg és telepítsék át, Sztójay közölte, hogy ezek teljesítésére Magyarországnak nincsenek meg a szükséges technikai eszközei. Hangoztatta, hogy a 14 millió lakosú Magyarországon 800 000 zsidó él (200 000-rel több, mint a 60 milliós Németországban), felszámolásuk érzékeny kárt okozna Magyarország gazdaságának, holott érdeke Németországnak is, hogy a termelésben ne legyen fennakadás, mivelhogy „a magyar ipar 80%-a” a német gazdaságot szolgálja ki.³⁹

A zsidókérdéssel kapcsolatban tetézte Kállay gondjait az a körülmény, hogy a magyarországi jobboldali antiszemita körök is egyre hevesebben szorongatták. Szélsőjobboldali politikusok és katonák a parlamentben kellemetlenkedtek és vonták kérdőre a kormányt, mit tesz és mit nem a zsidókérdésben. Mások nem ezt a hivatalos fórumot használták fel, hanem titkon a németekkel játszottak össze anélkül, hogy erről Kállaynak tudomása lett volna.

Nyilaskeresztes képviselők december 3-án két interpellációt nyújtottak be, melyekre Kállay azzal válaszolt, hogy zsidók munkatáborba vagy gettóba zárása ez idő szerint nem indokolt, de ellentétes is volna az érvényben lévő törvényekkel, majd hozzátette, hogy egyébként az előző három év leforgása alatt négy nagyszabású törvény amúgy is szabályozta a zsidók gazdasági státusát.⁴⁰

A német külügyminisztérium hivatalosan gyakorolt nyomást Kállayra, közben pedig a Wehrmachtnak és a végleges megoldás lebonyolításával megbízott himmleri szervezetnek, az RSHA-nak az emberei a miniszterelnök háta mögött a magyarországi szélsőjobboldal figuráival paktáltak. Rangsorban kiemelkedett közülük Heszlényi József vezérőrnagy, a negyedik gyalogoshadtest parancsnoka, Homlok Sándor altábornagy, berlini magyar katonai attasé és egy Fáy nevű külügyminisztériumi tisztviselő. Különféle tervezeteket készítettek arra, hogy a végleges megoldás előkészítő lépéseként hogyan toloncolják ki Magyarországról a „hontalan” zsidókat.⁴¹ Kállay pozícióját igyekezett aláásni Albrecht Habsburg főherceg, felsőházi tag. 1942. december 11-én kapcsolatba lépett Gott-

lob Berger tábornokkal (SS-Gruppenführer), az SS főhivatalának (SS-Hauptamt) vezetőjével, és arról panaszkodott neki, hogy a magyar kormány nem tanúsít kellő igyekezetet a németek által szorgalmazott zsidóellenes intézkedések meghozatalában. Mint Bergertől tudjuk, Albrecht „szorosán együttműködött az RSHA-val” s azt javasolta, Hitler „mutassa meg nekik, melyek a további teendők”⁴².

A magyar kormány hivatalos válaszára Luther fogalmazta a német memorandumot 1942. december 18-án kelt feljegyzésében. Úgy találta, hogy a magyarok készsége a zsidó befolyás kiküszöbölésére az ország gazdasági és kulturális életéből méltánylandó, csak éppen nem elegendő. Helytelenítette, hogy a magyar kormány a Harmadik Birodalomban és a német megszállás alá került nyugati területeken található magyar állampolgárságú zsidóknak kivételes bánásmódot igényel, miközben a többi külföldi zsidót már kitelepítették onnét. Haragjának adott kifejezést, hogy odahaza a zsidókérdésben úgy járnak el, ahogy, és leszögezte, hogy a Birodalom segítségére siethetne Magyarországnak abban az esetben, ha a zsidók megjelölése és áttelepítése szétzilálná a gazdaságot. Aláhúzta, hogy a zsidókérdés radikális megoldása Magyarországnak is érdeke, s ezzel nem kellene megvárni, míg a háború befejeződik, amiként azt Kállay indítványozta.⁴³

A magyar kormány „jóindulatú” magatartása a zsidók iránt gyanút keltett a németekben, és ezt a gyanakvásukat csak felfokozta az a titkos jelentés, amely a Horthyval és más magyar vezető kormányférfiakkal folytatott megbeszélések alapján készült. A magát meg nem nevező szerző „hitelt érdemlő” forrásokra hivatkozva azt állította, hogy a magyarok bizalma a tengely győzelmében és a tengely haderőinek fölényében megrendült, és ma már politikai hibának tekintik, hogy Magyarország önként belépett a háborúba a Szovjetunió ellen. Magyarország szeretné „olcsón megúszni”, ha a háború kedvezőtlen véget érne, és ezt bizonyítja, hogy „a magyar kormány titkos békét kötött a zsidósággal”. Tekintettel ezekre a fejleményekre, szinte a nullával egyenlő annak valószínűsége, hogy Magyarországon további zsidóellenes intézkedésekre kerüljön sor.⁴⁴

1943. január 15-én Luther újból találkozott Sztójayval. Szemrehányást tett a követnek, hogy kérésük ellenére nem kapta meg azoknak a magyar zsidóknak a névsorát, akiket 1942. december 31-i határidővel haza kellett volna hívni a Birodalomból, illetve a németek megszállta Nyugat-Európából, s közölte, hogy ezt a határidőt január 31-ig meghosszabbították, de ez most már a „végső időpont”. Figyelmeztette Sztójayt, a Führer el van szánva, hogy „történjék bármi, még a háború alatt eltávolít minden zsidót Európából”, és a németek „hosszabb távon nem nézhetik tétlenül” a „veszélyt”, már tudniillik azt, hogy egymilliónyi zsidónak

nyújt Magyarország menedéket. Sztójay, mint mindig, most is próbált magyarázkodni, közölvén, hogy ő maga nem ért egyet azzal, aminek továbbításával kormánya megbízta.⁴⁵

Luther figyelmeztetését megtoldotta Budapesten Fritz Gebhardt Hahn német követségi titkár, aki követelte, Magyarország ismerje el, hogy a zsidóság milyen súlyos fenyegetést jelent.⁴⁶

Szélsőjobbaldali nyomás alatt

A németek ismétlődő követeléseivel kapcsolatos hivatalos magyar kormányálláspontot ferde szemmel nézték Kállay ellenfelei, beleértve még a MÉP jobbszárnyához tartozó néhány politikust is. Báró Vay László, felsőházi tag egyike volt a lehangosabban elégedetlenkedőknek.⁴⁷ Ez a közismert antiszemita 1943-ban szintén tagja volt annak a parlamenti küldöttségnek, amely március 12-én Münchenben a náci párt székházában látogatást tett Martin Bormann-nál. Lukács Béla, a MÉP vezére állt a küldöttség élén, amelyben helyet kapott Laky Dezső professzor, Thuránszky Pál és Huszovszky Lajos, valamennyien a képviselőház tagjai. Pár héttel elutazásuk előtt jobboldali MÉP-párti képviselők egy csoportja beadványt adott át Lukácsnak, s ebben azt követelték, hogy „a szegedi gondolat szellemében határozott, harcos és jobboldali belpolitikát folytassanak, szigorú intézkedésekkel a zsidók, a felforgató elemek, továbbá új és hathatós intézkedésekkel a zsidók ellen”⁴⁸. Nagyjából ezzel egy időben Vay felkereste Jagowot, és kifejezte reményét, hogy Münchenben a zsidókérdésről is szó lesz majd, mert „e téren sok még a tennivaló Magyarországon”. Mint mondotta, Lukácsot és társait alaposan és ellentmondást nem tűrően el kellene igazítani ebben a kérdésben. Jagow azonnal riasztotta a külügyminisztériumot, nehogy kiszivárognon, hogy Vaytól származik az értesülés.⁴⁹

Mindenesetre Vay tanácsát megszívlelték, és a külügyi hivatal belföldi osztályának egyik munkatársa, a követi rangban lévő Bergmann Ribbentrop jóváhagyásával 1943. március 9-i keltezéssel terjedelmes előterjesztést készített Bormann részére. A Luther által 1942. október 6-án szövegezett előterjesztéssel összhangban azt javasolta Bormann-nak, hogy Lukácsék útján a következőket tanácsolja a magyar kormánynak:

- hozzanak törvényt, amely a zsidókat kivétel nélkül kirekeszti az ország szellemi és gazdasági életéből, és kártérítés nélkül azonnal elkobozza minden vagyonukat;
- késelem nélkül kötelezzék a zsidókat megkülönböztető jelzés viselésére, hogy könnyebb legyen a kormányintézkedéseket érvénye-

síteni velük szemben, és hogy a lakosság távol tarthassa magát tőlük;

- az illetékes német szervezet révén azonnal kezdjék meg a deportálást és elszállítást keletre.⁵⁰

Bármennyire tüsténkedett is a jobboldal, a miniszterelnök tántoríthatatlanul kitartott politikája mellett. Elhatározásában, hogy a korábbinál függetlenebb vonalat vigyen, megerősítette őt a magyar és a német haderő januári és februári katasztrofális veresége is.

A katonai kudarc után nem sokkal Kállay és szűkebb köre a kormányban egész sor félhivatalos politikai és diplomáciai lépést kezdeményezett, hogy megpróbáljon tisztos kiutat találni a háborúból, és ismét helyreállítsa Magyarországnak mint nem hadviselő félnek a státusát. Ilyen értelmű tapogatózások kezdődtek a nyugati szövetségesek irányában a semleges országok fővárosaiban, Isztambulban, Bernben, Lisszabonban és Stockholmban. 1943 tavaszán a külügyminisztérium politikai osztályának munkatársa, a náciellenes beállítottságú Szegedy-Maszák Aladár Stockholmban tett látogatást, látszólag azzal a céllal, hogy ott találkozzék Böhm Vilmos szociáldemokrata politikussal, aki közvetlenül az első világháború után vezető szerepet játszott Magyarország politikai életében, s ezt a látogatást felhasználta arra, hogy érintkezésbe lépjen az angolokkal. Böhm maga is az angoloknak dolgozott, rendszeresen készített szemléket a magyar sajtóból a részükre. Bernben az ottani magyar követ, Bakácz-Besseney György folytatott tárgyalásokat, elsősorban a berni amerikai követség egyik vezető tisztviselőjével, Royall Tylerral, aki a harmincas években mint a Népszövetség pénzügyi megbízottja tartózkodott Budapesten. Ám a legfontosabb kapcsolatok Isztambulban létesültek, itt egész sor tekintélyes magyar közéleti személyiség dolgozott a fent említett célok érdekében, sokszor egymástól függetlenül. Így a befolyásos magyar napilapnak, a *Magyar Nemzet*nek külföldi tudósítója, Frey András, azután Szent-Györgyi Albert és Mészáros Gyula professzorok. Az utóbbi már 1943 február–márciusában érintkezésbe lépett bizonyos személyekkel, akikről úgy gondolta, hogy a nyugati szövetségesek isztambuli képviselői (valójában azonban német ügynökök voltak, s Mészáros, aki feltehetőleg kétfelé játszott, kettős ügynök volt, informálta őket).⁵¹ Fontos szerepet kapott ezekben a tapogatózásokban Veress László, aki rendszeresen ingázott Budapest és Isztambul között, és az ankarai brit követtel, Sir Hugh Knatchbull-Hugessennel tartott fenn kapcsolatot.⁵² Magyar részről megpróbálták a Vatikánt is megnyerni, hogy segítsen kapcsolatot kiépíteni a nyugati szövetségesekkel. Az egykori londoni ma-

gyar követ, Barcza György ezért utazott magánlátogatásra Rómába 1943 tavaszán.⁵³

Miközben Kállay „nemhivatalos” küldöttei „titkos” tárgyalásaikat folytatták, Kállay maga szintén lázas diplomáciai tevékenységet fejtett ki. Ennek csúcspontja volt az a látogatás, amelyet Rómában tett 1943. április 1-je és 3-a között. Feltehetőleg ki akarta puhatolni Mussolini véleményét egy esetleges különbékéről, s javasolta, hogy Olaszország és Magyarország, esetleg Finnország bevonásával, „alakítson ki olyan közös politikát a tengelyen belül, amely nem érintené a szövetségi kötelezettségeket és nem sértené a szövetségesi hűséget”⁵⁴.

Rosszállását fejezte ki Kállay, amiért szerinte Mussolini a zsidókérdésben engedett a német követelődzéseknek, s közölte, hogy Magyarország pontosan az ellenkezőjét teszi ennek. Majd hozzátette, bár számszerűen és számarányát tekintve jóval nagyobb a zsidó lakosság Magyarországon, mint Olaszországban, ebben az ügyben „nem tűr külső beavatkozást”. Mussolini álláspontját kiváltképpen azért találta érthetetlennek, mert Olaszországban a zsidók száma nem haladta meg a 60 000 főt, az ország politikai és gazdasági életében nincs jelentős szerepük, és Magyarországtól eltérően „a nép körében szinte egyáltalán nem él az antiszemitizmus”. Az egyetlen részletkérdés, amelyben Mussolini szembe helyezkedett a németekkel, az volt, hogy az Olaszországban lévő magyar zsidókkal szemben nem léptetett életbe hátrányos megkülönböztetést, és helyzetük ugyanolyan volt, mint a többi magyar állampolgáré.⁵⁵

Kállay római tartózkodása idején Jagow táviratot küldött Ribbentropnak, és javasolta, hogy a magyarországi általános politikai vonal megváltoztatása érdekében lépjenek közbe. Felpanaszolta, hogy a magyarországi politikai helyzet egyre barátságtalanabb, és a zsidók lassacskán visszanyerik „negatív” befolyásukat. Németország – miként indítványozta – úgy javíthatna a helyzeten, ha elérné, hogy egy szélesebb alapokon nyugvó kormány alakuljon, s ebben a németbarát volt miniszterelnök, Imrédy Béla is helyet kapna.⁵⁶

Kállay azzal próbálta növelni politikai és diplomáciai lépéseinek a hitelét, hogy az országon belül viszonylag kesztyűs kézzel bánt a zsidósággal. A németek határozott rosszállása ellenére tűrte, hogy ha nem is nagy számban, de állandó jelleggel vándoroljanak ki zsidók Palesztinába,⁵⁷ és semmit sem tett az ellen, hogy a maroknyi asszimilált zsidó továbbra is ott üljön a felsőházban.⁵⁸

A németeket kiváltképp az bosszantotta, hogy a magyar honvédelmi minisztérium tisztviselői folytonosan panaszkodtak, amiért „a doni visszavonulás során... a biztonsági szolgálat emberei csapatostul lönek agyon zsidó munkaszolgálatosokat”. Figyelmeztették a németeket, hogy

ha az efféle incidenseknek nem vetnek véget, akkor nem küldenek több munkaszolgálatos-alakulatot Ukrajnába.⁵⁹ A voronyezsi katasztrófa után Nagybaczoni Nagy Vilmos került a honvédelmi miniszteri székbe, s a munkaszolgálatosok helyzete számottevően javult.⁶⁰

Az első klessheimi találkozó

A németeknek nagy csalódást okozott, hogy Magyarország vonakodott elfogadni a zsidókérdés megoldására tett javaslatukat, s egyre növekvő gyanakvással figyelték Kállay lépéseit, amelyekkel igyekezett fokozatosan kivonni Magyarországot a háborúból. Magyarország kereken megtagadta a németek ismételt követelését, hogy küldjön csapatokat a Balkánra. 1943. március 31-én pedig úgy döntöttek, hogy kéri a második magyar hadsereg hazabocsátását a frontról. Ezek a katonai döntések (valamint a svédországi, svájci és törökországi német felderítés jelentései Kállaynak a szövetségesekkel folytatott „titkos” tárgyalásairól, továbbá a magyarországi náci ügynökök, köztük Baky László beszámolóit a hazai belpolitikai fejleményekről) arra készítették Ribbentropot, hogy délkelet-európai kérdésekkel foglalkozó szakértőjét, Edmund Veesenmayert helyszíni szemlére küldje. Ezzel egyidejűleg meghívták Horthyt, hogy a Salzburg közelében lévő klessheimi kastélyban tegyen látogatást Hitlernél „a katonai helyzet és a magyar csapatok kérdésének megtárgyalása céljából”⁶¹. A találkozóra, az első klessheimi konferenciára április 17–18-án került sor.

A Hitlerrel folytatandó tárgyalás előkészítéseképpen a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, Szentmiklóssy Andor készített egy memorandumot. Ebben összegezte a kormányzó számára Magyarország bel- és külpolitikájának általános irányvonalát. Részletesen felsorolta, mivel járul hozzá Magyarország a közös háborús erőfeszítésekhez, és felsorakoztatta azokat az érveket is, amelyekkel azt kívánta bizonyítani, hogy Németországnak is érdeke, hogy történelmi határai között újra erős Magyarország létezzen. A zsidókérdésben a memorandum az ismert magyar álláspontot szögezte le. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Magyarország volt az első olyan ország Európában, amely az első világháború után határozott zsidóellenes intézkedéseket hozott, és ahol a magyarországi zsidókat jelentős mértékben visszaszorították a kulturális és gazdasági életben. Rámutatott azokra a nehézségekre, amelyek a zsidók aránylag nagy számából adódnak, hangsúlyozta, hogy azonnali teljes kirekesztésük az ország életéből visszavetné a termelést, holott ennek 80%-a német szükségleteket elégít ki. Elvetette azt a német kívánságot, hogy a zsidókat megkülönböztető jel viselésére kötelezzék és áttelepítsék, mert az előbbi

megnehezítené a már meghozott zsidóellenes intézkedések érvényesítését, az áttelepítés pedig az adott időpontban kivihetetlen, mert hiányoznak hozzá a jogi és technikai feltételek.

Hitler szemrehányást tett, hogy a magyar katonák csapnivalóan harcoltak, Kállay defetista magatartást tanúsít, Magyarország háborús részvételét a minimumra akarja csökkenteni, ha nem egyenesen azon mesterkedik, hogy átállítsa az országot a másik oldalra, mint ahogy a magyar megbízottak isztambuli és sokféle másutt tapasztalható tevékenységéből ez gyanítható. A bűnlajstromon szerepelt az a vád is, hogy Kállay védi a zsidókat. Horthy azzal érvelt, hogy a zsidókat megfosztották szinte minden életlehetőségüktől, de megölni talán mégsem lehet őket. Ribbentrop – aki szintén jelen volt a megbeszélésen – azzal vágott vissza, hogy más megoldás nincs: vagy megölik a zsidókat, vagy koncentrációs táborokba küldik őket. Hitler Lengyelország példáját hozta fel, ahol „azokat a zsidókat, akik nem akartak dolgozni, agyonlőtték, akik nem voltak képesek dolgozni, elpusztultak”. Mint kifejtette, a zsidókkal úgy kell eljárni, mint a tüdőbaj kórokozóival, ha nem akarjuk, hogy megfertőzzék az egészséges testet, mert „azok a nemzetek, amelyek nem pusztítják el a zsidókat, maguk pusztulnak el”⁶².

Horthy nem készült föl teljesen arra, hogy kényes politikai kérdések megvitatásába bocsátkozzék bele, mégis mindent megtett, hogy megvédelmezze Magyarország álláspontját, és elhárította Hitler ismételt kívánságát, hogy menessze Kállayt.

A németek a legkevésbé sem voltak meglegedve azzal, ahogy Horthy reagált a követeléseikre. Goebbels 1943. május 8-án a következőket jegyezte be naplójába:

A zsidókérdést a legkevésbé kielégítően Magyarországon oldották meg. A magyar államot átszövik a zsidók, és legutóbbi tárgyalásaik során Hitler nem tudta meggyőzni Horthyt afelől, hogy az eddigieknél is sokkal szigorúbb intézkedésekre van szükség. Maga Horthy családilag is alaposan össze van fonódva a zsidókkal, és ellenáll minden olyan próbálkozásnak, hogy a zsidó problémához erélyesebben nyúljon hozzá. Egész sor emberiességi ellenérvet sorakoztatott fel, amelyek azonban a legkevésbé sem alkalmazhatók erre a helyzetre. Amikor a zsidókról van szó, egyszerűen nincs helye az emberiségnek. A zsidókkal végezni kell. A Führer óriási erőfeszítéseket tett, hogy megnyerje Horthyt a saját álláspontja számára, de ez csak részben sikerült.⁶³

1943. május 7-én, miután Horthy hazatért Magyarországra, hosszú levelet küldött Hitlernek, és ebben válaszolt a Führer által felvetett kérdésekre.⁶⁴ Bármennyire kitért is minden részletre, a levél mégsem győzte meg Hitlert, annál is kevésbé, mert Veessenmayer a márciusi-áprilisi magyarországi látogatásáról készült jelentésével rációfolt a Horthy levelében foglalt állításokra.

Veesenmayer első magyarországi küldetése

Veesenmayer 1943. április végén készítette el jelentését, s bár Ribbentrop megbízatásából látogatott el Magyarországra, úti beszámolóját először mégsem neki, hanem Heinrich Himmlernek küldte meg, ami azt mutatja, hogy SS-Brigadeführerként elsősorban az SS iránt érzett hűséget, s csak utána tekintette magát a külügyminisztérium tisztviselőjének. A jelentést csak akkor továbbították, amikor Himmler már megismerkedett a benne foglaltakkal. Az április 30-i keltezésű összefoglaló „pökhendi nemzetnek” minősítette Magyarországot, és hozzátette, hogy alig lelni benne „nemzeti tartást”, és ugyanakkor mint szövetséges nem sokat ér. Hibáztatta Veesenmayer a magyar politika irányítóit, a hivatalban lévőket és a színpalak mögött tevékenykedőket egyaránt. Kállayról, Bethlenről, Ullein-Reviczkyről, Chorinról és Goldberger Leórról volt szó, ez utóbbi – szerinte – a kormányzó rossz szelleme. Kirohanást intéz jelentésében a zsidók ellen, rájuk hárítja a felelősséget az országban tapasztalható defetista hangulatért és azért, hogy „széles körben szabotálják a közös háborús célokat”. Nézete szerint a magyarok azért nyújtanak menedéket a zsidóknak, mert meggyőződésük, hogy ily módon mentesülnek a súlyos légitámadások alól, és a háború utáni időkre gondolva ekként vélik leginkább szolgálhatni a magyar érdekeket. „A zsidók fogják majd annak idején bizonyítani, hogy Magyarország csupán kényszerűségből vett részt a háborúban a tengely oldalán.” Magyarországon Németországnak két fő ellenséggel kell számolnia: a zsidókkal és a velük rokoni kapcsolatban lévő arisztokratákkal.

Veesenmayer megállapította, hogy Horthynak nagy a tekintélye, majd hozzátette, hogy bár „rossz befolyások” alatt áll, mégsem kell őt támadni, sőt a tervbe vett változásokat is vele együtt, nem pedig az ő ellenében vagy nélküle kell véghezvinni. Jellemzi a jelentés mindazokat a politikusokat és katonai személyiségeket, akik Kállay utódként számításba jöhetnek, elmondja róluk, mit tudnak és mit érnek, és azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy a választékból a legjobb Imrédy és Bárdossy, kettőjük közül az egyik lenne a legjobb miniszterelnöknek. A kívánatos változásokra csak úgy kerülhet sor, ha a Harmadik Birodalom kikényszeríti azokat, s a Kállay-rendszer végének a kezdetét az jelentené, ha „egy német SS-hadosztály lenne a helyszínen... és hathatós intézkedésekkel lépneek föl a zsidók ellen”⁶⁵.

A jelentésnek a zsidókérdést taglaló része nyilvánvalóan nagy hatást tett Horst Wagnerra, aki Luther helyére került mint az *Inland II.* osztály vezetője. Wagner úgy találta, hogy a beszámoló tökéletesen összhangban van a zsidókérdés magyarországi állásáról kialakított saját felfogásával, s

mivel a jelentésnek ez a része „igen nagy jelentőségű a zsidókérdés külpolitikai vonatkozásai szempontjából”, javasolta, hogy egy másolatot kapjon ebből von Thadden is.⁶⁶

A német külügyminisztérium teljes sebességre kapcsol

Április végén Ribbentrop egyórás tárgyalást folytatott Sztójayval, s összegezte a magyarországi zsidókérdéssel kapcsolatos német kifogásokat, és körvonalazta a követeléseket. Sztójay 1943. április 28-án jelentést küldött erről a találkozásról, és közölte a magyar kormánnyal, hogy Ribbentrop a következő igényeket fogalmazta meg:

- a zsidóság a nemzetiszocializmus szemszögéből végtelen megvéte-
tésnek a tárgya, és olyan ösellenség, amellyel nem lehet megbéké-
lni;
- Hitler el van tökéelve, hogy Európát megtisztítja a zsidóktól, s elren-
delte, hogy 1943. nyár végéig bezárólag Németország és a meg-
szállt területek egész zsidóságát áttelepítsék keletre;
- Németországnak az a kívánsága, hogy szövetségesei ugyanígy járja-
nak el a saját zsidóikkal szemben;
- Németország előbb vagy utóbb megteszi a szükséges intézkedése-
ket Magyarország vonatkozásában.

Ribbentrop az addigi közbelépéseket áttekintve, beleértve a Klessheimben lezajlott tárgyalásokat, megismételte mindazokat a kifogásokat, amelyeket Hitler Horthynak felhozott. Sztójay azzal zárta jelentését, hogy Ribbentrop a zsidók internálását ajánlotta, s tekintve, hogy „a német magatartás a zsidókérdésben megkeményedett és a lehető legszigorúbb”, azt javasolta, hogy a zsidókérdést Magyarországon szintén „ilyen módon oldják meg, ha el akarják kerülni a harmadik közbelépést” a németek részéről.⁶⁷

Mivel a nácik uralma alá került Európában a végleges megoldás átfogó programját vagy már végrehajtották, vagy teljes gőzzel végzik, ezért a németek szemlátomást azt akarták, hogy „a csaknem egymilliónyi magyarországi zsidó” ellen is megkezdődjék végre az akció. Volt bennük bizonyos félsz, hogy a varsói gettólázadás példája nem lesz-e ragadós, mert újabb bizonyosságot szolgáltatott arra nézve, hogy az „áttelepítés” programja hogyan is fest a valóságban.

Egyre növekvő mértékben nyugtalanította őket, hogy három szövetségeseüknél Közép- és Délkelet-Európában, vagyis Magyarországon, Bulgáriában és Romániában késik a végleges megoldás alkalmazása. Himmler azt akarta kierőszakolni, hogy ebben a három országban tegyék alkal-

masszá a politikai légkört, és dolgozzák meg úgy a közvéleményt, hogy a zsidóság megsemmisítésének semmi ne álljon az útjában. Himmler kevesellte a külügyminisztérium diplomáciai kezdeményezéseit, és 1943 májusában azt javasolta Kaltenbrunnernak, az RSHA vezetőjének, hogy kezdjenek vizsgálatot a zsidók rituális gyilkosságainak ügyében. Rendezzenek látványos pereket, vonultassák fel a legjobb szakértőket, széles körben terjesszék a per során felszínre került „bizonyítékokat”, hogy „a kérdéses országokból könnyebben lehessen kitelepíteni a zsidókat”. A helyi rituális gyilkossági esetek hitelét növelendő, a propagandaszervek utasítást kaptak, hogy árásszák el a közvéleményt Helmuth Schlamm *Die jüdischen Ritualmorde* c. írásának példányaival.⁶⁸

Május 21-én Sztójay megbeszélést folytatott Wagnerral, akit tájékoztatott arról, hogy a Hitler–Horthy-találkozó nyomán Kállay „fontolóra vette, hogy határozott intézkedéseket kezdeményez a zsidók ellen”. Ismételten rámutatott a nehézségekre, amelyeket a zsidókérdés megoldása támaszt Magyarországon, és kifejtette, hogy a zsidóellenes intézkedéseket fokozatosan lenne célszerű bevezetni. Az első lépésként a zsidóknak csak egy részét telepítenék át, mégpedig azokat, akiknek eltűnése nem kelt riadalmat a hátramaradókban, s csak akkor folytatnák az akciót, ha az első kitelepítettek már egzisztenciát tudtak teremteni maguknak.⁶⁹

Okkal feltételezhető azonban, hogy a Sztójay által előadottak nem fedték pontosan a kormány akkori hivatalos álláspontját. A külügyminisztérium utasította Jagowot, hogy tájékozdják Budapesten e tárgyban.⁷⁰ Jagow 1943. június 2-án jelentette feletteseinek, hogy személyes véleménye szerint kétséges, vajon Sztójajnak volt-e felhatalmazása a fentiek közlésére. Kállay 1943. május 29-i beszédében fejtette ki álláspontját, amely Jagow szerint nem sokat változott, mert leszögezte: mindaddig nem hajlandó deportáltatni a zsidókat, amíg nem tudja, hogy hová kerülnek.⁷¹

Június 11-én Sztójajnak újabb megbeszélése volt a zsidókérdésről a külügyminisztériumban. Ezúttal a politikai osztály helyettes vezetőjével, Otto von Erdmannsdorffal találkozott. Megint a zsidókérdés radikális megoldásának gazdasági bonyodalmaival ecsetelte, és megkönnyebbülésének adott hangot, hogy Kállay a zsidókérdés humánus megoldását óhajtja Magyarországon.⁷²

Nagyon valószínűtlen, hogy a németeket meggyőzték volna Sztójay bizonykodásai. Gyanakvásuk nemhogy eloszlott, hanem inkább megnőtt, amikor 1943 júliusában Himmler hivatala egy Horthyval folytatott beszélgetésről kapott jelentést. Ebből kitűnt, hogy a zsidókérdésben a kormányzó nagymértékben osztja miniszterelnöke nézeteit. A jelentés meg nem nevezett készítője hangsúlyozta, hogy Horthy hajlandónak látszik az országot megszabadítani „a kis zsidóktól”, akik eredetileg Galíciá-

ból jöttek, viszont azokat a zsidókat, akik a tudomány, az ipar, a pénzügyek területén érdemeket szereztek, hazafiaknak tartja, és nem akarja, hogy nekik bántódásuk essék. Ámde még a kis zsidók esetében is megfélelőbbnek tartaná, ha Magyarországon vehetnék hasznukat, semhogy Ukrajnába küldjék őket.⁷³

Körülbelül öt hónappal Sztálingrád után Kállay egyre erőteljesebben kereste a háborúból kivezető utat. Erőfeszítéseinek újabb lendületet adtak a nyári események, Olaszország kapitulációja és ennek nyomán a szövetségesek hadi sikerei Olaszországban, Észak-Afrikában, a Távols-Keleten, valamint a Vörös Hadseregéi keleten.⁷⁴ Ámde Kállayról is elmondható ugyanaz, ami 1944. október 15-e kapcsán Horthyról, hogy a legegyszerűbb katonai óvintézkedéseket sem tette meg, amivel eltorlaszolhatta volna a közelítő katasztrófa útját. A vezérkarban és általában a tisztikarban a németbarát elemek a helyükön maradtak, s az országos és helyi sajtó kevés számú kivételtől eltekintve antiszemita és antibolsevista uszítással fertőzte a lakosságot. Súlyosbította Kállay helyzetét, hogy saját pártjában, a MÉP-ben a jobbszárny bizalmatlan volt vele szemben, a jobboldali ellenzéki pártok állandó támadásainak ösztüze zúdult rá,⁷⁵ és a baloldali ellenzéki csoportok körében alig akadt egy-két támogatója.⁷⁶ Az ország politikai vezetői között csak a kormányzó jóindulatára számíthatott, és mindössze néhány miniszterben, Keresztes-Fischer Ferencben, báró Bánffy Dánielben és Ghyczy Jenőben bízhatott meg száz százalékgig. A magas rangú katonatisztek között nagyon kevés híve volt, a 29 főtisztből 21 volt sváb származású, és ezek jobbára a Harmadik Birodalommal rokonszenveztek.⁷⁷

Kállay a konzervatív-arisztokrata osztályérdeket képviselte, és nem mutatott hajlandóságot arra, hogy azt a megoldást válassza, amelyet az ország gyenge, ám aktív centrista és a centrumtól balra elhelyezkedő demokratikus erői ajánlottak. Ezek az erők nem egyszerűen csak határozottan elleneztek a költséges és értelmetlen háborút, de helytelenítették a zsidók ellen életbe léptetett intézkedéseket is. 1943. július 31-én a Független Kisgazdapárt, a Földmunkáspárt és a Polgári Párt terjedelmes memorandumban követelte a munkaszolgálat megszüntetését és azt, hogy a zsidókat is a rendes katonai egységekbe sorozzák be. Ebben a memorandumban egyebek között a következők olvashatók:

...A magyar alkotmányos jogrendet magasabb síkon is helyre kell állítani. A magyar alkotmány egyik legfőbb alapja a jogegyenlőség, melyet közjogilag alaptörvénynek kell tekinteni, noha nekünk nincsenek – forma szerint – alaptörvényeink, mint a papirosalkotmányú országoknak. Vagyis: a magyar alkotmány szellemében törvény nem kerülhet ellentétbe a jogegyenlőség elvével. Ha mégis létrejön ilyen törvény, aminthogy létrejött nem is egy, akkor egy

újabb törvényhozási aktusnak kell emez ellentét megszüntetéséről gondoskodnia. Csak két eshetőség adódhat: vagy novellárisan kiküszöbölni az alkotmány sérelmet a törvényből, ha lehet és érdemes, vagy eltörölni magát a törvényt. A két zsidótörvény és az új honvédelmi, valamint az ún. fajvédelmi törvény zsidókról szóló rendelkezései élesen szemben állanak a magyar történelem és alkotmány jogegyenlőségi alapelvével. Sőt a jogegyenlőségi elv félrelökése annyira eluralkodik a törvényeken és a törvények zsidó vonatkozású szakaszain, hogy itt a novelláris rendezés csak részben segíthet. Magukat a zsidótörvényeket el kell törölni, és el kell törölni a másik két törvényből minden, jogegyenlőséggel összeegyeztethetetlen szakaszt. Addig pedig, míg ez megtörténhet, ebben a szellemben kell sürgősen revízió alá venni a zsidó munkaszolgálatos kérdést és az egész ügyet a lehető legenyhébben kezelni, sőt megkezdeni a törvények adta minden lehetőség céltudatos kihasználásával a zsidók visszavételét a magyar hadseregbe.⁷⁸

A felhívás aláírói azt is követelték, hogy Magyarország lépjen ki a háborúból, nyilvánítsa magát ismét semlegesnek, továbbá azokat a katonatiszteket, akik háborús bűnöket követtek el, szereljék le és büntessék meg. Kállay nem volt abban a helyzetben, hogy ezeket a merész követeléseket magáévá tegye, viszont továbbra is azt a vonalat vitte, amely olyannyira bosszantotta, sőt olykor egyenesen pánikba ejtette a németeket.

1943. augusztus 17-én Horthy, Kállay és náciellenes beállítottságú szűkebb körük titkos tanácskozásra ültek össze. Rajtuk kívül jelen volt gróf Bethlen István, gróf Esterházy Móric, gróf Károlyi Gyula, Ghyczy Jenő és Keresztes-Fischer Ferenc. Egyetértettek abban, hogy Magyarország elvben kész különbékét kötni, ha a szövetségesek

- garantálják, hogy az ország területét szovjet csapatok nem szállják meg;
- kötelező erejű nyilatkozatot tesznek Magyarország jövőendő határait nézve;
- elismerik a fennálló rendszert és a jelenlegi kormányt, amely esetleg kiegészülne szociáldemokrata politikusokkal.⁷⁹

A németek erről a titkos tanácskozásról éppúgy tudomást szereztek, mint Kállay tapogatózásairól a semleges fővárosokban.⁸⁰ S nem vesztették az időt, azonnal megtették ellenintézkedéseiket. Szeptember 23-i dátum alatt a következők olvashatók Hitler propagandaminiszterének, Goebbelsnek a naplójában: „Ami más csatlós országok esetleges árulását illeti, Horthy könnyen faképnél hagyta minket, ámde a Führer megtette a szükséges óvintézkedéseket...”⁸¹

Tény és való, hogy még abban a hónapban megtették a szükségintézkedéseket Magyarországgal kapcsolatban. Magyarország stratégiailag kulcsfontosságú helyet foglalt el Közép-Európában, rajta keresztül vezettek az utánpótlási vonalak a keleten és a Balkánon harcoló csapatokhoz,

és nélküle a náci hadigépezetet működtető romániai olajmezőket sem tarthatták volna. Hitler joggal aggodalmaskodott, hogy megismétlődhet az olasz eset, és Magyarország netán kapitulál. A vezérkar ezért 1943. szeptember 30-án elkészítette Magyarország megszállásának és lefegyverzésének tervét,⁸² melynek kidolgozásában Maximilian von Weichs tábornagy is részt vett, akit az előző hónapban neveztek ki a délkelet-európai német haderő főparancsnokává. A katonai terv kíséretében új politikai irányvonal lépett érvénybe. Veesenmayert még ugyanebben a hónapban újból Magyarországra küldték, hogy „a helyszínen tanulmányozza, miként volna a gyakorlatban megnövelhető a német befolyás a magyarországi belpolitikai fejleményekben”⁸³.

Veesebmayer második magyarországi küldetése

Veesebmayer 1943. december 10-én készítette el második jelentését, és az megerősítette Hitler Magyarországgal kapcsolatos gyanúját. Sötét képet festett Magyarországról mint szövetségről, és egész sor előterjesztést tett arra nézve, miként lehetne a helyzeten „javítani”. A javítást úgy képzelte el, hogy Horthy gyengeségei ellenére is meg kellene hagyni a helyén. Nem sokat tévedett, amikor úgy jellemezte a kormányzót, hogy alapvetően jó katona, de „csapnivaló politikus”, aki „nem ért semmit sem a bel-, sem a külpolitikából”.

Előrevetítvén a német megszállást, azt állította, hogy „a magyar probléma minden vonatkozásban a lehető legtökéletesebben megoldódik”, ha Horthyt „kiszabadítják környezetének karmaiból”, és a „Führer katonájává teszik”. Horthynak olyan tanácsadókra van szüksége, mint „a Führer, a Birodalom és a Birodalom olyan megbízottja, aki hivatása magaslatán áll”. A zsidókérdéssel kapcsolatban leszögezte, hogy „az első számú ellenség a zsidóság, az 1,1 milliónyi zsidóság ugyanannyi szabotőrt jelent... és a bolsevikok szálláscsinálóit kell látni bennük”.

Veesebmayer három mellékletet fűzött a jelentéshez. Az elsőben Bethlennel folytatott megbeszéléséről számolt be, a másodikban arról, hogy mit tárgyalt a németbarát Jurcsek Béla közellátási minisztériumi államtitkárral, a harmadikban részletesen leírta, hogyan képzei a belenyúlást a magyar ügyekbe. Azt javasolta, hogy szünet nélkül és fokozódó hevességgel bírálják a kormányt a zsidókérdés kezelése tárgyában, közben pedig biztosítsák Horthyt afelől, hogy az „udvari zsidókat” majd megkímélik. Leszögezte továbbá, hogy „a korábbi egyeztetett terv alapján haladéktalan cselekvésre van szükség a zsidókérdésben”⁸⁴.

Veesebmayer budapesti tartózkodása idején a magyar kormány újabb fejfájást okozott a németeknek. 1943. december 14-én megkezdődött

Budapesten a rég várt per azok ellen a németbarát katonatisztek ellen (egyebek között Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagy, Grassy József vezérőrnagy, Zöldi Márton százados ült a vádlottak padján), akiknek részük volt az 1942. évi januári–februári délvidéki tömeggyilkosságokban (lásd a 6. és a 32. fejezetben). Ezeket a tiszteket, akik szerbeket és zsidókat gyilkoltattak le, államérdekből vonták felelősségre, de a pert a németek ellenük irányuló provokációnak tekintették.⁸⁵

Kállay ahhoz fűzte reményeit, hogy az angolok és az amerikaiak a Balkánon partra szállnak. Ebből ugyan semmi nem lett, mindazonáltal a miniszterelnök egyre lázasabban kereste a tisztet kiutat, hogy elhárítsa Magyarország megszállását akár német, akár szovjet csapatok által, mivel mindkét lehetőség iszonyattal töltötte el. Fő célja abból állt, hogy visszaszerezze Magyarország „teljes cselekvési szabadságát”⁸⁶, s ennek érdekében arra próbálta rávenni a vezérkar főnökét, Szombathelyi Ferenc vezérezredest és Horthy kormányzót, hogy eszközöljék ki a magyar katonai alakulatok hazahozatalát Ukrajnából, a frontról, enélkül ugyanis az előretörő szovjet erőket nem lehet megállítani a Kárpátoknál.⁸⁷ Önálló vonalat próbált vinni Kállay, és szerette volna megakadályozni, hogy az ország idegen katonai megszállás alá kerüljön. Gyakorta foglalt el kétértelmű és megalkuvó álláspontot. Érthető módon halálosan félt Oroszországtól és a kommunizmustól, képtelen volt reálisan felmérni, hogy a szövetségeseiket mire kötelezte egymás iránt háború alatti politikai és katonai együttműködésük. A „titkos” tárgyalások feltűnő módon folytak tovább, viszont a miniszterelnök elmulasztotta megtenni a legszükségesebb katonai óvintézkedéseket. Mindez végeredményben oda vezetett, hogy előbb a németek szállták meg az országot, majd a szovjetek. Nagyon valószínű, hogy ha Kállay nem követ el ennyi hibát, az ország szovjet megszállása akkor is bekövetkezik, szinte elkerülhetetlenül.⁸⁸ A legjobb esetben is csupán annyit érhetett volna el, és ez már-már irreális feltételezés, hogy a németeket lebeszéli egy lojális ország megszállásáról, vagyis arról, hogy erre a célra vegyék igénybe fegyveres erejük egy részét, amire másutt oly égető szükség volt. Mondani sem kell talán, hogy ha legalább ennyit elér, a magyarországi zsidóság sorsa is egészen másként alakulhatott volna.

A német megszállást megelőző néhány hónapban a zsidókérdés némileg háttérbe szorult, hiszen más gondjuk volt a németeknek és más Kállaynak is. Emez azon fáradozott, hogy kiléptesse Magyarországot a háborúból, amazok viszont azon, hogy ne tudja kiléptetni. Kállay politikájának gyengeségei 1944 márciusának elején kerültek a gyújtópontba, amikor már minden jel arra mutatott, hogy küszöbön áll a német megszállás. A Magyarországot közvetlenül fenyegető veszély ellenére a Kállay-kormány nem tette meg a döntő katonai ellenintézkedéseket, és to-

vábbra is „gyáván, erélytelenül, kétértelműen” politizált, hogy a történetírásban hosszabb ideig vallott véleményt idézzünk.⁸⁹ Ez az irányvonal a magyar nemzet szempontjából nem volt ugyan végzetes, de akaratlanul is megpecsételte a magyarországi zsidóság sorsát.

Ami pedig Kállay személyes sorsát illeti, amikor végül a németek megszállták Magyarországot, ő a budapesti török követségre menekült. Az 1944. október 15-i Szálasi-puccs után el kellett hagynia menedékhelyét, s nem sokkal utóbb Mauthausenba deportálták. A háború után előbb Rómában telepedett le, majd 1951-ben átköltözött Amerikába. New Yorkban halt meg 1967. január 14-én, 80 éves korában.

Jegyzetek

1. A Kállay-kormány március 9-én alakult meg, nagyjából ugyanabban az összetételben, mint a Bárdossy-kabinet. A kormánylista a következőképpen festett: belügy-miniszter – Keresztes-Fischer Ferenc; honvédelmi miniszter – Bartha Károly; igazságügy-miniszter – Radocsay László; kereskedelmi és közlekedésügyi, továbbá iparügyi miniszter – Varga József; pénzügyminiszter – Reményi-Schneller Lajos; válás- és közoktatásügyi miniszter – Hóman Bálint; közellátási miniszter – Györffy Benyey Sándor; földművelésügyi miniszter – báró Bánffy Dániel; propagandaminiszter – Antal István. A kormány tagjai közül csak Keresztes-Fischer, Radocsay, Varga és Bánffy volt igazán hű Kállayhoz.

1943. július 24-ig Kállay a külügyminiszterséget is megtartotta magának, majd ezt a tisztséget hívének, Ghyczy Jenőnek adta át. Amikor a kormány megalakult, a németek attól tartottak, hogy a külügyminiszteri tárcát a minisztérium sajtófőnöke, Ulllein-Reviczky Antal kapja meg, holott ők Bárdossy kinevezése érdekében buzgólkodtak.

2. Mario D. Fenyo: *Hitler, Horthy and Hungary*. Yale University Press, New Haven, 1972, 61. o.

3. *Uo.*, 64. o.

4. C. A. Macartney, 2:82.

5. Kállay szerint miniszterelnöki kinevezésének másnapján találkozott Lukács Bélával, a kormánypárt elnökével és más vezetőkkel, akik tudomására hozták, sem nem számíthat a párttagság támogatására, sem nem kormányozhat hatékonyan, ha nem szegődik az ő németbarát irányvonaluk mellé. Konkrétan – állítja Kállay – ahhoz kötötték támogatásukat, hogy Kállay 1. tegyen engedményeket a közvéleménynek a zsidókérdésben; 2. tegyen Németországnak elkötelezett nyilatkozatokat, és 3. oszlassa el Gömbös híveinek aggodalmait. Nicholas Kállay: *Hungarian Premier*. Columbia University Press, New York, 1954, 66–69. o.

6. Jagow 1942. június 12-i távirata a német külügyminisztériumnak. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. Szerk.: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1968, 488. dok.

7. Sulyok Dezső: *A magyar tragédia*. A szerző kiadása, Newark, 1954, 477. o. Lásd még Karl Werkmeister 1942. szeptember 26-i, alább hivatkozott nyilatkozatát.

8. Lásd például A. I. Puskásnak, a magyar származású szovjet szerzőnek *Magyarország a II. világháborúban* c., oroszról magyarra fordított munkáját, Kossuth, Bp., 1971. Lásd különösen 158–162. o.

9. Adonyi Ferenc: *A magyar katona a második világháborúban*. Klagenfurt, 1954. 58. o., valamint *Magyarország honvédelme a második világháború előtt és alatt*. Szerk.: Dálnoki Veress Lajos. München, 1974, 2:11–13. o., idézi Ránki György: *1944. március 19. Második kiadás*, Kossuth, Bp., 1978, 109., 127. o.

10. Kállay „titkos” kapcsolatkeresését a nyugati hatalmakkal C. A. Macartney tárgyalja 2:162. és köv. o. Vö. Fenyő, *i. m.*, Kállay, *i. m.* és Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Kossuth, Bp., 1988. 285–386. o.

11. Kállay, *i. m.*, 70. o.

12. *Uo.*, 74–75. o. A korabeli napisajtóban nincs nyoma annak, hogy Kállay ilyen beszédet mondott volna.

13. A szegedi gondolatról bővebben az 1. fejezetben.

14. *Képviselőházi Napló*, 1942. március 19. 92–93. o. L. még: Kállay, *i. m.*, 82. o.

15. Johann Weidlen: *Der Ungarische Antisemitismus in Dokumenten*. A szerző saját kiadásában, Schorndorf, 1962, 139–142. o.

16. Mielőtt Kállay a zsidók tervezett kitelepítéséről nyilatkozott volna, előzőleg informálta „a zsidóság hivatalos vezetőit”. Lásd Kállay, *i. m.*, 99. o. Erről a nyilatkozatról és Kállay többi antiszemita nyilatkozatairól lásd Weidlein, *i. m.*, 143–161. o. A napisajtóban nem jelent meg ilyen nyilatkozat Kállaytól.

17. Kállay miniszterelnöksége alatt hozták az 1942. évi XV. tc.-et, amely a zsidók tulajdonában lévő erdők és földbirtokok kisajátításáról intézkedett. A törvénytervezetet a parlament júliusban hagyta jóvá, augusztus 5-én lépett hatályba, és szeptember 6-án tették közzé. A szövegét lásd: „1942. évi XV. tc. a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól.” In: *1941. évi Országos Törvénytár*. Athenaeum, Bp., 1942, 73–83. o. A törvénytervezet vitájában elhangzott beszédekből idéz Weidlein, *i. m.*, 145–154. o.

A törvény elfogadásakor – egy idevágó forrás szerint – 1,57 millió katasztrális hold volt zsidó kézen, ebből 970 000 hold szántó és 600 000 hold erdő. Julius Fischer-Carol Klein: *Reports on the Jewish Situation. A Memorandum on the Situation of Hungarian Jewry*. World Jewish Congress, New York, 1944. március 14., 10. o.

Kállay állítása szerint a zsidó birtokok kisajátítása nem okozott kárt a zsidó tömegeknek, mivelhogy „jobbára nagybirtokokról volt szó”. Kállay, *i. m.*, 69–71. o.

A zsidó birtokok kisajátításáról szóló 1942. évi XV. tc. részleteit tárgyalja Nathaniel Katzburg: *Hungary and the Jews, 1920–1943*. Bar-Ilan University, Ramat Gan, Israel, 1981, 192–200. o.

18. Béla Vago: „Germany and the Jewish Policy of the Kállay Government.” In: *HJS*, 2:189. o.

19. Kállay 1956. március 6-án kelt hivatalos írásbeli nyilatkozatában a zsidók jóvátételi követelésének támogatásaképpen leszögezte, hogy az 1938 márciusát követően hozott valamennyi zsidóellenes intézkedés Magyarországon a Harmadik Birodalom követelésére és/vagy nyomására született. A nyilatkozat szövegét lásd: *Judenverfolgung in Ungarn*. United Restitution Organization, Frankfurt am Main, 1959, 1–5. o.

20. „A zsidókérdés kívánatos megoldását” tartalmazó konkrét tervek kidolgozására Hermann Göring adott utasítást Heydrichnek címzett, 1941. július 31-i levelében. PS-710.

21. A wannseei konferenciát részletesen tárgyalja Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews*. Quadrangle Books, Chicago, 1961, 262–266. o. A konferencia 15 oldalas jegyzőkönyvét lásd IV B 4–1456/41 ghs (1344) sz. alatt a Német Külügyi Levéltárban, Bonn. A jegyzőkönyv magyar szövegét Glavina Zsuzsa fordításában, Szinai Miklós bevezetőjével lásd *Kritika*, 1992. október, 36–39. o.

22. A konferenciát eredetileg 1941. december 9-re hívták össze.

23. *RLB*, 66. dok. (NG-2586).

24. Kállay határozott németbarát és zsidóellenes álláspontot képviselt az 1942. év folyamán, legalábbis retorikájában. A budapesti német követség követségi tanácsosa, Karl Werkmeister szeptember 26-án felterjesztett jelentésében foglalja össze Kállay üzenetét, amelyet a keleti fronton harcoló magyar katonákhoz intézett. Mint írta, Kállay őszintén hisz abban, amit az üzenet tartalmaz, hogy Magyarországnak a tengelyhatalmak oldalán kell részt vennie a háborúban. Werkmeister nem titkolta, hogy Magyarországon tapasztalható defetizmus, mégpedig „felsőbb körökben”, de azt állította, hogy ez a zsidók „suttogó propagandájának” a következménye, s azt javasolta, hogy a németek kényszerítsék ki a zsidók rádió-vevőkészülékeinek bevonását. *Uo.*, 69. dok.

25. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. 487. dok.

26. *Documents of Destruction. Germany and Jewry, 1933–1945*. Szerk.: Raul Hilberg. Quadrangle Books, Chicago, 1971, 188. o.

27. Német Külügyi Levéltár, Bonn.

28. *RLB*, 68. dok.

29. *Uo.*, 70. dok.

30. *Uo.*, 71–73. és 76. dok.

31. *Uo.*, 75. dok.

32. *Uo.*, 78. dok.

33. Kállay, *i. m.*, 123. o. Beszédének ezt a részét Jagow azonnal jelentette a német külügyminisztériumnak. *RLB*, 81–82. dok.

34. Kállay, *i. m.*, 123–124. o.

35. *RLB*, 79–80. dok.

36. Lásd Jagow távirati jelentését a külügyminisztériumnak 1942. október 27-én. *Uo.*, 83. dok.

37. Lásd Jagow jelentését a külügyminisztériumnak 1942. november 13-án. *Uo.*, 84. dok. A november 12-i Kállay–Jagow megbeszélést értékeli Szinai Miklós: „Kállay Miklós politikája és a Holocaust” c. tanulmányában. *Magyar Tudomány*, 37. 1. 1992. január, 111–119. o.

38. Kállay e beszédéről a napisajtó nem emlékezett meg. A magyarországi népi németekről lásd G. C. Paikert: *The Danube Swabians. German Population in Hungary, Rumania and Yugoslavia and Hitler's Impact on Their Patterns*. Martinus Nijhoff, The Hague, 1967, 324. o. Rokonszenvvel tárgyalja a magyarországi népi németek szerepét könyveiben Johann Weidlein: *Jüdisches und deutsches Schicksal in Ungarn*. 84. o.; *Der madjarische Rassennationalismus*. 131. o.; *Geschichte der Ungarn-deutschen in Dokumenten, 1930–1950*. A szerző kiadása, Schondorf, 1957, Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945*. Kossuth, Bp., 1978. Lásd az 5. fejezetet is.

39. *RLB*, 86. dok. Jagow november 13-i és Sztójay december 2-i közléseit Luther december 2-án továbbította Ribbentrophoz és Weizsäckerhez. *Uo.*, 87. dok.

40. Lásd Jagow december 4-i táviratát. *Uo.*, 88. dok.

41. Randolph L. Braham: „The Holocaust in Hungary: A Historical Interpretation of the Role of the Hungarian Radical Right.” *Societas*, Wisconsin, Oshkosh, 2, No. 3, 1972. nyár, 195–220. o.

42. *RLB*, 89. dok.

43. *Uo.*, 90. dok.

44. *Uo.*, 91. dok.

45. *Uo.*, 92. dok.

46. *Uo.*, 95. dok.

47. A MÉP jobbszárnyának 1940 novemberéig Vay volt a vezetője, akkor Lukács Béla vette át szerepkörét, és egyúttal a pártelnökséget is. Vay előzőleg Debrecenben és Hajdú vármegyében volt rendőrfőkapitány, s mint felsőházi tag tagja volt a Külügyi és a Közigazgatási Bizottságnak. *Magyarország tiszti cím- és névtára, 1942.* Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp., 1942, 49:9., 13. és 716. o.

48. C. A. Macartney, 2:209. o.

49. *RLB*, 96. dok. Röviddel az 1944. március 19-i német megszállás után a kormányzó párt Lukács vezette irányító testülete megbízta Vayt (1944. április 5-én), hogy gyűjtse egybe és egyesítse „a kormánypárttal együttműködni kész” valamennyi jobboldali erőt a nemzeti egység érdekében. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, 814. o.

50. *RLB*, 97. és 98. dok.

51. Német dokumentumok tanúsága szerint Mészáros jó ideje a német hírszerzés szolgálatában állt, s a bécsi irodához tartozott. *NA*, T-120. másolat, 688. tekercs, 311975-976. felv. Lásd a 11. fejezetben is.

52. Ezeket a tárgyalásokat, valamint Kállay különbéke-kötési próbálkozásait lásd Ránki: *1944. március 19.* Kossuth, Bp., 1978, 7-47., és 58-94. o. 1979-ben egy mélyinterjú során a háború után Londonban letelepedett Veress László izgalmas részleteket mondott el saját küldetéséről és azokról az emberekről, akik szintén részt vettek benne. Lásd Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén.* RTV-Minerva-Kossuth, Bp., 1982, 22-70. o.

53. Barcza római tevékenysége miatt Hitler keserű szemrehányásokat zúdított Horthyra a klessheimi találkozó alkalmával, 1943. április 17-18-án. A találkozót részletesen ismerteti *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939-1944.* Magvető, Bp., 1983. II. köt. 67-113. o.

54. C. A. Macartney, 2:147. o.

55. Kállay, *i. m.*, 151. o.

56. Vágó, *i. m.*, 195. o.

57. *RLB*, 99. és 100. dok.

58. A felsőház pénzügyi bizottságának öt vagyonos zsidó, illetve kitért tagja volt: Chorin Ferenc, Egry Aurél, Goldberger Leó, Kornfeld Móric és Vida Jenő. 1943. április 13-án Chorint és Egryt beválasztották a felsőház külügyi bizottságába. Április 15-én Jagow táviratban számolt be a választásról a külügyminisztériumnak azzal a megjegyzéssel, hogy ez is azt bizonyítja, hogy Magyarország nem hajlandó a zsidókérdésben a németek által szorgalmazott politikát folytatni. *Uo.*, 102. dok.

Chorin szerepét Magyarország politikai és gazdasági életében, valamint kapcsolatát Horthyhoz részletesen ecsetelte von Thadden a Wagnerhez felterjesztett 1943. augusztus 27-i keltezésű dokumentumban (Inl. II. 2464g), valamint a bukaresti német követ, Manfred Killinger 1943. augusztus 28-i táviratában, amelyet a külügyminisztériumnak küldött. *NA*, T-120. másolat, 4355. tekercs, K213640-61. felv.

59. *RLB*, 101. dok. Az SD és magyar csatlósai által a zsidó munkaszolgálatosokkal szemben a doni, voronyezsi frontról történő visszavonulás alatt elkövetett kegyetlenkedéseket a 10. fejezetben tárgyaljuk.

60. Nagybaczoni Nagy Vilmos 1942. szeptember 24-től 1943. június 12-ig töltötte be a honvédelmi miniszteri tisztséget. Részletesen lásd a 10. fejezetben.

61. C. A. Macartney, 2:149. o. A meghívás Ribbentroptól Jagow útján érkezett április 11-én. Lásd *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, 56. dok.

62. *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk.: Szinai Miklós, Szücs László. Kossuth, Bp., 1963, 373–386. o.

63. *The Goebbels Diaries, 1942–1943*. Szerk.: Louis P. Lochner. Doubleday, Garden City, N. Y., 1948, 357. o. A Hitler–Horthy-tárgyalás jegyzőkönyvét lásd *RLB*, 103. dok. A Horthy-féle változatra nézve lásd emlékiratait: *Memoirs*. Robert Speller and Sons, New York, 1957, 204–206. o.

64. *Horthy Miklós titkos iratai*, 391–400. o. A levél lényegében megismétli Szentmiklóssy memorandumának érveit. Tartalmáról Ribbentrop május 27-én tájékoztatta Jagowot. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, 720–722. o.

65. *RLB*, 104. dok. (NG-2192). Vö. C. A. Macartney, 2:148. o.

66. Wagner május 14-i feljegyzése Veessenmayer részére. *RLB*, 105. dok. Veessenmayer négy nappal később teljesítette Wagner kérését (Inl. II. 1297g), és a jelentést szigorúan bizalmasként kezelte (*NA*, 4355. tegercs, K213586–590. felv.).

67. Lévai Jenő: *Eichmann in Hungary*. Pannonia Press, Bp., 1961, 55–57. o.

68. *Uo.*, 221–222. o.

69. *RLB*, 106. dok. (NG-5637). Wagner előterjesztése Gustav Steengracht von Moyland államtitkárnak, Weizsäcker utódjának 1943 májusában.

70. Jagow 1943. május 25-én azt az utasítást kapta Ribbentroptól, hogy ellenőrizze, Sztójaynak volt-e felhatalmazása a fentiek közlésére (*NA*, 4355. tegercs, K123685.). Megkapta továbbá a Steengrachtnak szóló Wagner-memorandum másolatát azzal, hogy mondjon véleményt Sztójay kijelentéseiről (Inl. II. 1378g, 1103. sz. távirat, június 1., 1943, *uo.*, 4355. tegercs, K213683–684).

71. *RLB*, 107. dok. Von Thadden június 3-án feljegyzést juttatott el Wagnernak (Inl. II. 1540g), és ebben felhívta a figyelmet arra, hogy Kállay nem hajlandó újabb intézkedésekre a zsidókkal szemben. (*NA*, 4355. tegercs, K213678. felv.). Jagow is észrevételezte Kállaynak a zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját 1943. május 25-én Steengrachtnak küldött levelében, s egyben a budapesti olasz követnek, Filippé Anfusónak Kállay politikájáról alkotott véleményéről is beszámolt. Anfuso szerint Kállay kész teljesíteni a német követeléseket, kivéve a zsidókérdést, tekintettel a zsidók nagy számára és jelentős gazdasági szerepükre. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, 720–721. o. Kállay Nemzeti Sportcsarnok-beli beszédét bőven ismerteti a *Függetlenség* 1943. május 30-i száma.

72. *RLB*, 108. dok.

73. *NA*, T-120 mikrofilm, 1096. tegercs, 452386–387., hivatkozik rá Fenyő, *i. m.*, 76. o.

74. Kállay „titkos” tárgyalásaira nézve lásd Fenyő, *i. m.*, 140. és köv. o., valamint C. A. Macartney 2:120. és köv. o.

75. Nem sokkal azután, hogy Horthy Klessheimből hazatért, memorandumot nyújtottak át neki az alsóház 33 jobboldali tagjának, köztük Imrédynek és Mester Miklósnak aláírásával, melyben panaszt tettek Kállay belpolitikája ellen. Az 1943. május 5-én kelt beadvány hangsúlyozta, hogy a zsidóságot ki kell tépni a nemzet testéből, és óvott a nyugati szövetségesekkel való paktálástól. Szövegét közli: *Horthy Miklós titkos iratai*, 386–390. o. A német megszállást követően Mester megváltoztatta álláspontját, és szorosán együttműködött a magyarországi zsidóság egyes vezetőivel. Lásd a 29. fejezetben.

Rémülten látva Kállay kiugrási próbálkozásait, saját pártjának, a MÉP-nek 30 jobboldali tagja memorandumot intézett Lukács Béla pártelnökhöz azt sürgetve, hogy a kormány térjen vissza bel- és külpolitikájában a szegedi gondolathoz, így például folytassa erélyesen a hadviselést vállalva a Harmadik Birodalommal, és oldja meg a

zsidókérdést Kállay 1942 eleji nyilatkozatával összhangban, azaz deportálja a zsidókat. Az aláírók között olyan ismert politikai személyiségek voltak, mint Hóman Bálint, Huszovszky Lajos, Marton Béla és Thuránszky Pál. Kállay szerint „1943 őszén” juttott el hozzá a memorandum. Lásd uő: *Hungarian Premier*, 228–237. o. A *Szegedi Új Nemzedék* című lap, amely 1944. április 9-i számában a teljes szöveget közölte, ezt az időpontot 1944. február 18-ra teszi.

76. A baloldalon elsősorban a szociáldemokraták részéről kapott támogatást, csakhogy a szociáldemokrácia ez idő tájt nem képviselt számottevő erőt.

77. Fenyo, *i. m.*, 171. o.

78. Bajcsy-Zsilinszky Endre kisgazdapárti képviselő, ez a rettenthetetlen politikus nyújtotta be a memorandumot a kormánynak. A dokumentum elemzést adott az ország bel- és külpolitikai helyzetéről, és javaslatokat tett arra nézve, hogyan és miként lehetne új irányban elindulni. Kivonatokat közöl az okmányból *FÁA*, 2:383–384. o. Lásd még C. A. Macartney, 2:169. o. és Kállay, *i. m.*, 237–243. o.

79. Ránki, *i. m.*, 30. o.

80. Vö. Kaltenbrunner 1943. október 26-i átiratát Himmlerhez. Az irat alapját egy hírszerzői jelentés képezte, mely közvetve valószínűleg gróf Sigray Antaltól, a legitimisták vezéréből származott. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, 740–742. o. Röviddel Magyarország német megszállása után Hans Geschke készített jelentést azokról a kapcsolatokról, amelyeket „magyar politikusok ellenséges tisztekkel” tartottak fenn. A jelentés egyik példányát Sztójay Döme miniszterelnök 1944. június 5-én kapta kézhez. Másik példányát Veessenmayer 1944. június 9-én továbbította a német külügyminisztériumnak. Német Külügyi Levéltár, Bonn.

81. *The Goebbels Diaries, 1942–1943*, 480. o.

82. Ránki, *i. m.*, 48–49. o.

83. A politikai osztály vezetőjének, Andor Henckének 1943. szeptember 17-i feljegyzése Franz Sonnleithner részére, aki Ribbentrop titkárságán dolgozott. *RLB*, 109. dok. Hencke mellékelte Gerhardt Feine jelentésének másolatát. Feine Werkmeister utódja lett követségi tanácsosi minőségben a budapesti német követségen. Jelentésében felmérte, hogy milyen politikai erők állnak Magyarországon a németek oldalán, illetve velük szemben, és elemezte a kormányzó magatartását is. A jelentés szövegét lásd *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, 733–735. o.

84. *RLB*, 110. dok. (NG-5560).

85. A németeket szemlátomást dühítette, hogy a kormány magatartása fokozatosan megenyhült a zsidóság irányában. Több ezer zsidó munkaszolgálatost hozattak haza Ukrajnából, közöttük sok olyat, akit a Sicherheitsdienst bántalmazott. A zsidók politikamentes oktatási és kulturális tevékenységét alig vagy egyáltalán nem akadályozták. A belügyminisztérium még azt is megengedte, hogy a félig illegális Magyar Cionista Szövetség Magyarország vidéki városaiban fiókirodákat nyisson. Erről írt *A Magyar Zsidók Lapja* 1944. január 5-i számának 11. oldalán.

86. Kállay 1944. március 1-jén személyes levelet intézett az öt fenntartás nélkül támogató miniszterekhez, s ebben összegezte politikáját. Szövegét lásd Kállay, *i. m.*, 397–406. o. Vö. Nicholas Horthy, Jr.: „Hungarian Relations with Germany Before and During the War.” In: *Nazi Conspiracy and Agression*. 8. kötet. Government Printing Office, Washington, D. C., 1946, 756–769. o.

87. A magyar csapatok visszarendelésének kérdését Szombathelyi vezérezredes is felvetette, amikor 1944. január 24-én találkozott Hitlerrel és Wilhelm Keitel altábornaggyal. Horthy ugyancsak szóvá tette február 12-i, Hitlernek írt levelében a magyar csapatok kérdését.

88. Csak találgatni lehet, hogy ha Magyarország előbb ugrott volna ki a háborúból, mint Románia, ha előbb állt volna át a szövetségesek oldalára, akkor területi törekvései kedvezőbb elbírálásban részesültek volna-e a háború után.

89. *Magyarország és a második világháború.* Szerk.: Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos, Zsigmond László. Kossuth, Bp., 1961, 395. o., valamint 387–424. o.

NYOLCADIK FEJEZET

A MAGYAR ZSIDÓK SORSA A NÉMET MEGSZÁLLÁS ALATT ÁLLÓ EURÓPÁBAN

A KÁLLAY-KORMÁNY nemcsak annak a szívós és egyre agresszívebb német követelőzésnek állt ellent, hogy Magyarországon léptessék életbe a „végleges megoldást” elősegítő intézkedéseket, de ugyanilyen határozottsággal védelmezte a magyar állampolgárságú zsidók érdekeit is, akik náci befolyási övezetekben éltek. 1944. március 19-ig, amíg Magyarországot a németek meg nem szállták, a Harmadik Birodalomban és a németek megszállta Európa különböző részein a magyar zsidóknak összehasonlíthatatlanul jobb volt a helyzetük, mint más nemzetiségű hit-sorsosaiknak, s ezt a magyar kormány védelmének köszönhették.

Németország, a Németországhoz csatolt területek és a Főkormányzóság

A második világháború kitörése, Lengyelország, Nyugat-Európa és a Balkán villámgyors meghódítása után a németek ezeken a területeken is egész sor drákói rendelkezést léptettek életbe a zsidók ellen. Mindez azonban csupán előkészítette a tömeges megsemmisítés programját, amelynek megvalósításához 1941 júniusában, a Szovjetunió megtámadása után kezdtek hozzá. Az intézkedésekkel a zsidókat sárga csillag viselésére kötelezték, gettókba zárták és elvették javaikat. A németek ugyanezt a sorsot szánták azoknak a külföldi állampolgárságú zsidóknak is, akik a megszállt vagy a Birodalomba bekebelezett területeken, illetve az ún. Főkormányzóság területén éltek.¹

A háborúnak ebben a korai szakaszában a magyar kormányt kettős cél vezérelte. Nem elégedett meg azzal, hogy kivételezettséget biztosított a magyar zsidóknak a zsidók ellen máshol bevezetett intézkedések alól, hanem a magyar állampolgárokat megillető jogvédelemben is részesítette őket. Továbbra is kiadott útlevelet a részükre, és akár Németországon át

is utazhattak,² és határozottan fellépett azokban az esetekben, ha a németek magyar zsidók tulajdonát sajátították ki.³

Az 1942. január 20-i wannseei konferencia után – itt határozták el a „végső megoldás” üzemszerű végrehajtását – szinte már az elviselhetetlenségig fokozódott a kormányra nehezedő nyomás, hogy „oldja meg” a zsidókérdést, és járuljon hozzá a zsidóellenes intézkedések kiterjesztéséhez a német érdekszférában élő magyar zsidókra. A Kállay vezette magyar kormány azonban ellenállt, és utasította Sztójay Döme berlini magyar követet, valamint a Birodalomban és a Cseh–Morva Protektorátusban lévő képviselőit, hogy továbbra is lépjenek föl a német fennhatóság alatt élő vagy ott tartózkodó magyar zsidó állampolgárok érdekeinek védelmében.⁴

A német külügyminisztérium *Deutschland* osztályának akkori vezetőjét, Martin Luthert annyira kihozta a sodrából Sztójay gyakori interveniálása, hogy utasította Dietrich von Jagow budapesti német követet, próbálja elfogadtatni a magyar kormánnyal a magyar zsidókkal kapcsolatos német álláspontot.⁵ 1942. augusztus 18-án az Eichmann vezetése alatt álló RSHA IV. B 4. b részlegének jogi szakértője, SS-Obersturmbannführer Friedrich Suhr, aki kormánytanácsosi címet is viselt, felvette az érintkezést a külügyminisztériumban Karl Klingenfuss-szal, és megkérte: tisztázza, mire lehet számítani a magyar kormány részéről, ha a magyar zsidókra is kiterjesztik a német zsidókat sújtó rendelkezéseket, vagyis a megkülönböztető jel viselését és a keletre telepítést.⁶ Klingenfuss ismerte a magyar kormány álláspontját és makacsságát ebben a kérdésben, ezért óvatosságot ajánlott, és azt tanácsolta, hogy a magyar zsidókkal „átmenetileg tegyenek kivételt”⁷. A németek megszállta területeken lévő külföldi zsidók problémája Luther hatáskörébe tartozott, s ez ügyben terjedelmes előterjesztésben azt indítványozta Ribbentropnak, hogy félreérthetetlen formában közöljék a magyar kormánnyal, amennyiben a magyar zsidókat 1943. január 1-jéig nem hívja haza, ugyanolyan bánásmódban lesz részükhöz, mint a helybeli zsidóknak.⁸

Tekintve, hogy a magyar kormány halogató taktikát alkalmazott e tárgyban, Luther hosszú megbeszélést folytatott Sztójayval 1943. január 15-én. Nemcsak a Birodalomban élő magyar állampolgárságú zsidók kérdését taglalta, hanem azt is, hogy Magyarországon belül is „megoldatlan” a zsidókérdés. Elismételte, hogy a Führer eltökélte egész Európának még a háború alatti, zsidóktól való megtisztítását, és sajnálkozását fejezte ki, hogy Magyarország, noha szövetségese Németországnak, egymillió zsidót oltalmaz. Ezek a zsidók, fejtegette Luther, olyan veszélyt jelentenek Németországra, amelyet az nem vállalhat. Azt is leszögezte, hogy ha a Kállay-kormány 1943. január 31-ig nem reagál, úgy a Birodalom terü-

letén élő, magyar állampolgárságú zsidókat is bevonják a végső megoldás programjába.⁹ A határidőt utóbb 1943. április 1-jéig meghosszabbították.¹⁰

A németek neki is láttak tervük megvalósításának anélkül, hogy akár a magyar kormány, akár a berlini magyar követség értesítésével fárasztották volna magukat. Ám a terv részletei kitudódtak, és amikor a követség titkára, Tahy László szóvá tette, hogy kormányát mélységesen nyugtalanítja a dolog, a németek visszakoztak.¹¹ A német külügyminisztérium nevében Fritz Gebhardt von Hahn azzal a kéréssel fordult Tahyhoz, hogy 1943. április 15-ig adja át azoknak a magyar zsidóknak a névjegyzékét, akik Németországban élnek, s azokat is vegye bele, akik a Cseh–Morva Protektorátusban tartózkodnak.¹² Egyidejűleg utasította Eichmannt, hogy „egyelőre” tartózkodjék a német területeken fellelhető magyar zsidók letartóztatásától, illetve akiket már lefogott, azokat engedje szabadon.¹³

A berlini magyar követség csak 1943. május 31-én adta át a kért listát. Hetven olyan zsidó nevét tartalmazta, akik a Harmadik Birodalomban laktak, tizenkilenc olyanét, akik a Cseh–Morva Protektorátusban, tizenhat olyanét, akik a Főkormányzóságban, és tizenhat olyanét, akik Hollandiában. Azokat vették föl a névsorba, akiknek magyar állampolgársága fölül nem volt semmi kétség, és akik az előzőleg hazaszállítottak csoportjából kimaradtak.¹⁴ A névsorhoz csatolt írásban arra kérték a németeket, hogy azokat a magyar zsidókat, akiket már internáltak vagy keletre deportáltak, bocsássák szabadon. Meg is nevezték, hogy azokra gondolnak, akiket a theresienstadti, az auschwitzi és a sosnowitzi táborba vittek.¹⁵ Amikor a listát a németek megkapták, Eberhard von Thadden, a külügyminisztérium *Inland II.* (belföldi) osztálya zsidó részlegének főnöke azt a következtetést vont le, hogy a névsorban nem szereplő zsidók nem érdeklik a magyar kormányt.¹⁶

A németek erőfeszítései nem merültek ki abban, hogy a magyar zsidók problémáját összességében „megoldják”, de érvényesíteni próbálták elképzeléseiket az egyes egyénekkal szemben is, akik Németországban vagy a hozzá csatolt területeken éltek.¹⁷ A legérdekesebb esetek közé tartozott Mészáros Edmund és Glück-LaGuardia Gemma esete. Mészáros kikeresztelkedett magyar zsidó volt, aki keresztény feleségével Berlinben élt. 1943 kora őszén Budapestre látogatott. A szegedi egyetem egyik professzora feljelentést tett ellene, mert amikor a vallás- és közoktatásügyi minisztérium egyik tisztviselőjével tárgyalt, kedvezőtlen színben festette le a berlini állapotokat. Eichmann hivatala folytatott nyomozást az ügyben, és arra a megállapításra jutott, hogy Mészáros valójában zsidó, igazi neve Reisz Ödön, és 1901-ben tért át a római katolikus hitre.¹⁸

Gemma LaGuardia a New York-i polgármesternek, Fiorello LaGuardiának volt a húga, és egy Glück Hermann nevű budapesti zsidóhoz ment feleségül. Az asszony idegen nyelveket tanított Budapesten. A *Magyar Szó* c. lapban denunciálták, utána letartóztatták. Mivel értékes túsznak tekintették, először Mauthausenba került, ahol különleges táborba tették, majd Himmler személyes utasítására átvitték Ravensbrückbe.¹⁹

Magyar kormányképviselők azt szorgalmazták, hogy a magyar zsidó állampolgárok térjenek haza a Harmadik Birodalomból és a hozzá csatolt területekről, s egyidejűleg felléptek tulajdonuk védelmében, vagy ha azt elvették tőlük, akkor azért, hogy visszakapják. Egy ide vonatkozó egyezmény értelmében a jelzett területeken élő magyar zsidók vagyona a magyar államhoz tartozónak minősült. Az egyezmény előírásainak megfelelően Spányi prágai magyar konzul 1943. június 29-én a német külügyminisztérium és a Cseh–Morva Protektorátus megbízottjának egy névsort nyújtott át a magyar zsidókról, és felsorolta az illető személyek ingó és ingatlan vagyontárgyait is.²⁰ A német érdekszférában élő magyar állampolgárságú zsidók javainak kérdését von Thadden a budapesti német követtséghez is eljuttatott, 1943. december 17-i keltezésű átiratban tette szóvá. A magyar kormány, mint ugyanaznap Jagow visszaigazolta, a még mindig német területen lévő zsidók javait illetően ragaszkodik a területiség elvéhez, és ahhoz is, hogy a korábban ott élt vagy időközben repatriált zsidók javait visszaszámazzák.²¹

Az RSHA (Reichssicherheitshauptamt, Birodalmi Biztonsági Főhivatal) azon buzgólkodott, hogy a Harmadik Birodalmat maradéktalanul megtisztítsa a zsidóktól. Véget akart vetni a türelmes magatartásnak, amely abban nyilvánult meg, hogy a külföldi zsidók repatriálására vonatkozó és a külügyminisztérium által megszabott határidőt hivatalosan újra és újra meghosszabbították. 1943. július 5-én közölték von Thaddennal, hogy a végső megoldás érdekében jelöljék meg a hazatelepítés végső időpontját. Az utasítás úgy szólt, hogy a semleges országok és a tengelyhez tartozó országok zsidó állampolgárainak legkésőbb 1943. július 31-ig meg kell kapniuk a kiutazási engedélyt, s ez vonatkozzék a magyar zsidókra is. Akiket a határidő leteltétől számított harmadik nap után német területen találnak, azokkal „minden tekintetben úgy járnak el, ahogy a német állampolgárságú zsidókkal”. Felszólították von Thaddent, hogy „tegyen félre minden skrupulust a zsidókérdés végső megoldása érdekében”²².

Hasztalan adta azonban a „jó tanácsot” az RSHA, német részről folytatódott a halogató taktika a külföldi zsidók hazatelepítésével kapcsolatban. Különösen a Cseh–Morva Protektorátusban élő magyar zsidók esetében. A német hatóságok egyes alkalmakkal egyszerűen nem voltak haj-

landók a magyar állampolgárságú zsidókat átadni a prágai magyar konzulátus tisztviselőinek.²³

1943. augusztus 12-én az *Inland II.* osztály vezetője, Horst Wagner felszólította a semleges országokat és Németország szövetségeseit, hogy egy megadott időpontig bezárólag gondoskodjanak zsidó állampolgáraik hazaviteléről. A körirat leszögezte, hogy akik a megjelölt határidőn belül nem távoznak, leszámítva azokat, akik betegség vagy közlekedési nehézségek miatt nem tértek haza, ugyanolyan bánásmódban részesülnek, mint a német zsidók. Magyarország számára augusztus 26-a volt a határidő.²⁴ A magyarok augusztus 23-án adtak választ, 6 listát nyújtottak át a németek ellenőrizte területeken élő magyar zsidókról.²⁵

A németek szempontjából az egyik legzavaróbb és potenciálisan a legnyugtalanítóbb esemény az volt, hogy kilenc zsidót el kellett volna engedniük Theresienstadtból. Számukra egyáltalán nem volt örvendetes, hogy ezek az emberek a maguk bőrén tapasztalták, mi folyik a táborban. Az RSHA ajánlásának megfelelően Wagner utasította a külügyminisztérium cseh–morva protektorátusbeli megbízottját, hogy ne teljesítse a magyar kormány kérését, és „rendőri biztonsági” okokra hivatkozva tagadja meg a zsidók elengedését és hazatérését a theresienstadti mintagettóból.²⁶ Spányi 1943. október 6-án megismételte a kérést, és biztosította a németeket afelől, hogy a magyar kormány minden módon megakadályozza a hazatért zsidókat abban, hogy németellenes propagandát folytathassanak.²⁷

Ugyanezen a napon a külügyminisztérium megbízottja azt javasolta von Thaddennak, hogy a szóban forgó kilenc zsidót szállítsák át Bergen-Belsenbe, az ottani különleges átmenőtáborba.²⁸ Eichmann azonban elvetette a javaslatot, mondván, hogy Bergen-Belsen már amúgy is „túlzsúfolt”²⁹. A prágai magyar főkonzulátus viszont nem tágitott, és ragaszkodott a zsidók kiadatásához. 1944. január 11-én terjedelmes memorandumot adtak át a külügyminisztérium megbízottjának, amelyben arra emlékeztették, hogy immár több mint száz szóbeli és írásbeli jegyzéket küldtek annak az 1116 magyar zsidónak az ügyében, akik 1940. december 20-i adataik szerint a protektorátus területén éltek. A főkonzulátus ismét kérte, engedjék el Theresienstadtból a kilenc zsidót.³⁰ A memorandumot továbbították a külügyminisztériumnak azzal a sürgős kéréssel, hogy adjon felhatalmazást a szóban forgó zsidók átadására. Von Thadden elvben hajlandó is volt erre, már csak azért is, hogy Spányi ne tűnjön föl rossz színben a saját kormánya előtt. Von Thadden szerint ugyanis Spányi előzőleg beleegyezett abba, hogy magyar zsidókat Prágából Theresienstadtba szállítsanak, noha tudta, hogy ez gettóba zárásukkal egyenlő.³¹ Végül a kilenc zsidót nem sokkal azelőtt, hogy 1944. március 19-én a né-

metek megszállták Magyarországot, átvitték Bergen-Belsenbe, az ottani Bevorzugtenlagerbe.³²

Az ország megszállása után a kormányzati fellépés végképp megszűnt, s a zsidókérdés magyarországi „megoldásával” együtt a német befolyási övezetben lévő magyar zsidók hazatelepítése is végleg lekerült a napi-rendről. 1944. március 22-én megalakult a Sztójay-féle quisling-kormány, s a németek ettől kezdve akadálytalanul hozhatták meg a Birodalom területén és a Cseh–Morva Protektorátusban élő zsidókkal szemben ugyanazokat az intézkedéseket, amelyeket saját zsidó állampolgáraikkal szemben érvényesítettek. Edmund Veesenmayer SS-Brigadeführer, az új magyarországi német rendkívüli és meghatalmazott követ 1944. június 17-én³³ jelentette a külügyminisztériumnak, hogy az új magyar kormány közölte érdektelenségét a külföldön élő magyar zsidók ügyében. Von Thadden továbbította a hírt Eichmann-nak, majd két nappal később a külügyminisztérium protektorátusbeli megbízottját is értesítette.³⁴

Nyugat-Európa német megszállás alatt

Nyugat-Európából, a megszállt Franciaországból, Belgiumból és Hollandiából 1942 nyarán kezdték deportálni a zsidókat. A németek arra törekedtek, hogy a helyi és a rendezetlen állampolgárságú zsidókon kívül az idegen állampolgárságú zsidókat is deportálják. Sok olyan zsidó is élt ezekben az országokban, akik a semleges országok vagy a Németországgal szövetséges országok állampolgárai voltak, s az ő tervbe vett deportálásuk egész sor politikai kérdést vetett fel. A deportálásokat Eichmann irányította. Eichmann 1942. július 9-én a német külügyminisztériumhoz fordult, és állásfoglalást kért abban a kérdésben, vajon a Nyugat-Európára vonatkozó tervezett deportálási program kiterjeszhető-e az ott élő külföldi állampolgárokra.³⁵ Ilyen igény már június 22-én is érkezett, s válaszul július 26-án Luther közölte Eichmann-nal, hogy a külügyminisztériumnak nincs elvi kifogása az ellen, ha az elfoglalt Franciaország, Belgium és Hollandia területéről külföldi zsidókat visznek „munkára az auschwitz-i táborba”. Pszichológiai megfontolások mellett szólnak, tette hozzá, hogy először a „hontalan” zsidókat internálják. Továbbá azt tanácsolta Eichmann-nak, hogy a magyar és román állampolgárságú zsidók deportálása esetén „ügyeljen javaik biztonságára”³⁶.

A magyar kormány éppen úgy törődött az ezekben az országokban élő zsidók érdekeivel, mint a Harmadik Birodalom vagy a Cseh–Morva Protektorátus területén élőkével. A berlini magyar követség 1942. szeptember 17-én közölte a német külügyminisztériummal, hogy a magyar kormánynak szándékában áll lépéseket tenni az internált magyar zsidók

kiszabadítása érdekében, és emlékeztette a németeket, hogy a megszállt Franciaországban, Belgiumban és Hollandiában fellelhető zsidó javak a magyar nemzeti vagyon részét képezik.

A zsidó javak kérdése csaknem olyan súllyal esett a latba, mint a magyar zsidók ügye. Mindaddig, amíg a Kállay-kormány volt uralmon, folyt a vita arról, hogy ezek a javak kit illetnek. 1943. január 19-én különbizottság indult a megszállt Nyugat-Európába Schedel Andor műszaki tanácsos vezetésével, hogy az egyes országokban leltárt vegyen föl a zsidó javakról. 1944. január 7-én a minisztertanács Krafft Frigyes Vilmost kormánybiztosnak nevezte ki a Harmadik Birodalomra és Nyugat-Európa megszállt részére kiterjedő hatáskörrel. Azt a különleges megbízatást kapta, hogy ügyeljen a zsidó javakra, és ha szükséges, vegye őket ellenőrzése alá.³⁷

1942 őszén a németek intenzív kampányba kezdtek, hogy rákényszerítsék a magyarokat egyrészt, hogy sorsukra hagyják a külföldön élő magyar zsidókat, másrészt, hogy odahaza a saját zsidókérdésüket német mintára „oldják meg”, és pedig végérvényesen. Ilyen értelmű direktívát kapott Luther október 3-án Franz Rademachertől, a német külügyminisztérium *Deutschland III.* osztályának hivatalvezetőjétől. Rademachert feldühítette az a magyar kívánság, hogy a megszállt Nyugat-Európában a magyar zsidókkal a „legnagyobb kedvezmény” elve alapján kivételezzenek, és ha intézkedéseket foganatosítottak volna velük szemben, akkor ezeket hatálytalanítsák. Rademacher tájékoztatta Luthert, hogy utasították a német hatóságokat a megszállt Nyugat-Európában, miszerint a magyar zsidók internálása fenntartandó, de ne deportálják őket. Utasította Luthert, hogy közölje a magyarokkal: sem Németországban, sem a németek megszállta nyugati területeken nincs többé mód „kivételes elbánást” biztosítani a magyar zsidók számára, odahaza pedig távolítsanak el minden zsidót az ország gazdasági, valamint kulturális életéből, mégpedig úgy, hogy megkülönböztető jel viselésére kötelezik és áttelepítik őket keletre.³⁸

Luther minden késedelem nélkül utasította Jagowot, hogy hozza a magyar kormány tudomására, miszerint 1943. január 1-jétől megszűnik a magyar zsidók iránt tanúsított „kivételes bánásmód” Nyugat-Európában, s ugyanaz a sors vár rájuk, mint a többi zsidóra, azaz deportálják őket.³⁹ A magyar kormány próbálta az időt húzni, október 13-án azt a kérést tolmácsolta, hogy tisztázzák, mely országokat kell Nyugat-Európán érteni, valamint arra nézve is felvilágosítást kért, hogy mi történik a magyar zsidók javaival.⁴⁰ Luther október 15-én utasította Jagowot, hogy közölje a magyarokkal, Nyugat-Európán Franciaország, Belgium és Hollandia megszállt övezete értendő.⁴¹

Klingenfuss 1942. december 3-án tájékoztatta az RSHA-t arról, hogy mit közöltek a magyar kormánnyal, s felhívta a figyelmet, hogy ugyanezt az értesítést eljuttatták a német külügyminisztérium párizsi, brüsszeli és hágai megbízottjának is. Kivételt csak azzal a néhány zsidóval kapcsolatban alkalmaznak, tette hozzá Klingenfuss, akikre vonatkozólag a magyar kormány ezt külön kéri.⁴²

A németek ekkor még vonakodtak hivatalosan megszüntetni a „kivételes bánásmódot” a szövetséges és semleges országok zsidó állampolgárai iránt, viszont sokukat deportálták feltűnés nélkül „munkára keletre”. Csak Hollandiából kb. másfél száz magyar zsidó jutott erre a sorsra. 1942 szeptember–októberében vitték el őket a westerborki táborból.⁴³ Egy német–magyar megállapodás értelmében a magyar állampolgárságú zsidókra eredetileg 1943. január 1-jei határidőt jelöltek meg, amit 1943. augusztus 26-ig meghosszabbítottak, de politikai megfontolások alapján nem tartották be ezt sem.⁴⁴

Az 1943. január 14-i Sztójay–Luther megbeszélés alapján január 25-én a magyar követség „sürgős” jegyzéket adott át a német külügyminisztériumnak, s ebben azt kérték, hogy a mellékelt három névsorban szereplő összesen 101 magyar zsidó, akik közül 51 Franciaországban, 23 Belgiumban és 27 Hollandiában él, visszatérhessen Magyarországra, javaikat pedig helyezték biztonságba, amíg véglegesen nem döntenek a sorsukról. A jegyzék azt is követelte, hogy a listában szereplő zsidók közül mindazokat, akiket internáló- vagy munkatáborba vittek, engedjék szabadon, hogy haza tudjanak térni.⁴⁵

Nyugat-Európa megszállt országaiban nem sok magyar zsidó élt, ők is 1943 nyarától lassan, de folyamatosan repatriáltak. Szeptemberben a németek magatartása radikálisan megváltozott a joghatóságuk alatt lévő szövetséges és semleges országokbeli zsidókkal szemben. Ez azzal függött össze, hogy Európát minél előbb „zsidótlanítani” akarták, már csak azért is, mert módfelett felbőszítette őket Olaszország kilépése a háborúból.

A német biztonsági rendőrség és biztonsági szolgálat vezetője 1943. szeptember 23-án körlevélben értesítette az alá tartozó nagyobb egységeket a megszállt Európában, hogy a német befolyási övezetben lévő szövetséges és semleges országokbeli zsidókat⁴⁶ egyelőre nem lehet „munkára áttelepíteni keletre”, de azért „időlegesen” elszállíthatók, mégpedig a 14 éven felüli férfiak a buchenwaldi, a nők és a gyerekek a ravensbrücki koncentrációs táborba. A magyar nemzetiségűekkel szemben ezek az intézkedések október 10-ével lépnek hatályba.⁴⁷

Belgium. A január 25-i magyar jegyzékre a németek először azt választották, hogy a Belgiumban élő 23 magyar zsidó hazatérését készek elő-

segíteni.⁴⁸ De hamarosan kiderült, hogy ez nem is olyan egyszerű, miután jó néhányat közülük nem sikerült fellelni. Valószínűleg a biztonsági rendőrség már előzőleg letartóztatta őket.⁴⁹ Az ügy függőben maradt, majd 1943. október 10-től a náciok a magyar származású zsidókat is úgy kezelték, mint a németeket, s 11 magyar zsidót lefoglaltak és Mechelenbe deportáltak. Mindaddig, amíg a németek nem szállták meg Magyarországot, a brüsszeli magyar konzulátus többször is interveniált az érdekükben.⁵⁰ A megszállás azonban gyökeresen megváltoztatta a helyzetet, s attól kezdve a németek azt csinálhattak a Belgiumban rekedt magyar zsidókkal, amit csak akartak.⁵¹

Franciaország. Amikor a megszállt Franciaországban Pétainék bevezették zsidóellenes intézkedéseiket, a németek úgy gondolták, hogy ezeknek a hatályát minden további nélkül kiterjeszthetik szövetségeseik zsidó állampolgáira is. A magasabb SS- és rendőralakulatok nem tettek különbséget zsidó és magyar zsidó között, az utóbbiakkal szemben ugyanúgy jártak el, mint az előbbiekkal szemben. Mindezt annak a leiratnak az alapján, amelyet 1942. július 2-i dátummal Luther küldött SS-Brigadeführer Otto Abetz párizsi német követnek. E szerint néhány személy kivételével a magyar kormányt, úgymond, nem érdekli, mi történik a magyar nemzetiségű zsidókkal.⁵²

Amikor elrendelték, hogy a megszállt Franciaországban élő magyar zsidók is kötelesek viselni a sárga csillagot, a magyar kormány azonnal utasította Sztójajt, hogy tiltakozzék az intézkedés ellen, különös tekintettel arra a tényre, hogy az olasz és a román zsidókra a csillagviselési kötelezettség ekkor még nem vonatkozott. Sztójay 1942. augusztus 11-én felkereste Luthert, és közölte vele, hogy neki személy szerint nagyon kínos, hogy ezért tiltakoznia kell, miután ő maga „élharcosa az antiszemitizmusnak”⁵³.

A magyar kormány szeptember 14-én világosan leszögezte álláspontját, amikor is a párizsi főkonzul közölte Abetzcel, hogy a kormány senkit nem hatalmazott fel olyan nyilatkozat megtételére sem Budapesten, sem Berlinben, miszerint közömbös lenne számára a magyar állampolgárságú zsidók sorsa. A jegyzékben az állt, hogy a magyar kormány elvárja „a legnagyobb kedvezmény” elvének alkalmazását állampolgárai esetében, s kifejezte azt a nyomatékos kívánságát, hogy a magyar útlevél tekintélyét tiszteletben tartva, mindazokat, akiket internáltak, bocsássák szabadon. A magyar zsidók javait a magyar kormány a magyar nemzeti vagyon részének tekinti – húzta alá a jegyzék –, s felkérte a német hatóságokat, hogy ilyen természetű ügyekben lépjenek érintkezésbe a magyar konzulátussal.⁵⁴

Nem sokkal ezután Himmler azt az utasítást adta SS-Gruppenführer Heinrich Müllernek, az RSHA IV. osztálya (Gestapo) vezetőjének – Eichmann közvetlen felettesének –, hogy azt a kb. 10 000 Franciaországban élő zsidót, beleértve a magyarokat és románokat is, akiknek gazdag rokonaik vannak Amerikában, egy különleges táborban helyezték el, mert mint „értékes túszoznak” esetleg hasznukat vehetik.⁵⁵

Rudolf Schleier párizsi német követ jelentéséből kitűnik, hogy a magyar konzulátus becslése szerint 1943 elején 1600 magyar zsidó élt a megszállt Franciaországban. Közülük 65-en voltak rajta azon a 90 nevet tartalmazó listán, amely a bizonyítottan magyar állampolgárok neveit sorolta föl, és akiknek hazatérését 1943. február 24-i dátummal engedélyezték. A többiek, kb. 1000 személy állampolgárságának tisztázását megkezdték. A fennmaradó 500 személy esetében nem nyert bizonyítást, hogy magyar állampolgárok, s mint azt a német biztonsági rendőrséggel közölték: a magyar kormány levette róluk a kezét.⁵⁶ A francia rendőrség szerint 2065 magyar zsidó élt a megszállt Franciaországban. Nevüket átadták a magyar hatóságoknak, és felszólították őket, hogy gondoskodjanak hazaszállításukról. Akikre nem tartanak igényt, azokkal szemben ugyanazokat az intézkedéseket fogják alkalmazni, amelyeknek a többi zsidót is alávetik.

A megszállt Franciaországban és kivált a Párizsban élő magyar zsidók önfeláldozó pártfogóra találtak egy római katolikus pap, dr. Uhl Antal személyében. Uhlt zsidómentő tevékenysége miatt a Gestapo letartóztatta, majd a magyar kormány hazarendelte. Uhl atya sok üldözött magyar zsidón segített. Hamis papírokkal látta el őket, és olyan igazolványokkal, mint a Magyar Katolikus Misszió tagjait. A misszió két apácája, Tergina Irén és Kipper Berta segítették Uhlt emberbaráti munkájában. A zsidók érdekében eljárak a magyar főkonzulátusnál, és élelemmel látták el azokat, akiket a párizsi Tourelle-be internáltak.⁵⁷

A magyar hatóságok nemcsak azoknak a magyar zsidóknak az érdekében interveniáltak, akik Franciaország megszállt részein éltek, de iparkodtak hazasegíteni és kiszabadítani azokat a magyar zsidókat is, akik Vichy-Franciaországban rekedtek, illetve akiket Drancy⁵⁸, Beaune-la-Rolande és Fresnes táboraiban vagy börtöneiben tartottak fogva. A német biztonsági szolgálat (SD) eleinte hajlandó lett volna elengedni az internált magyar zsidókat azzal a feltétellel, hogy a Franciaországban élő többi zsidót a magyar kormány a sorsukra hagyja. A magyarok azonban továbbra is eljárak Berlinben annak érdekében, hogy állítsák le a magyar zsidók letartóztatását Vichy-Franciaországban, és engedjék szabadon azokat, akiket internáltak. Von Thadden „rendőri biztonsági” okokra hivatkozva elutasította a kérést, hogy a Vichy-Franciaországban lévő zsidók

hazatérhessenek, de bizalmasan közölte, hogy a párizsi német követség esetleg „felülbíráhatja” egyes internált zsidók ügyét. Közölte viszont, hogy szabadon csak azzal a feltétellel bocsátják őket, ha a német fennhatóság alá tartozó területeket 14 napon belül elhagyják. Magyar részről elvben elfogadták a javaslatot, és kérték, hogy utasítsák az illetékes hatóságokat Párizsban és Vichyben a kiutazási engedély és átutazási vízum késedelemmentes kiadására a szabadon engedendő zsidók részére. Eichmann pontosan tudott ezekről a fejleményekről, von Thadden azonban 1944. február 16-án azzal nyugtatta meg, hogy a magyaroknak nem adtak határozott választ.⁵⁹ Von Thadden feltehetőleg tudta, hogy a németek Magyarország megszállására készülnek. Veessenmayer 1944. május 25-én tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy a Sztójay vezette új magyar kormány elejtette azt a kívánságot, hogy a magyar nemzetiségű zsidók hazatérhessenek Vichy-Franciaországból.⁶⁰

Hollandia. A magyar kormány képviselői a Hollandiában élő magyar állampolgárságú zsidók érdekében is megmozdultak. A kormány utasítására 1942 decemberében Sztójay Berlinben eljárta azért, hogy a magyar zsidók javainak felszámolását Hollandiában állítsák le, s várják meg, amíg magyar részről gondnokot neveznek ki.⁶¹ Ezt a megbízatást Kollár Kálmán kapta, az amszterdami és lipcsei Pantheon Könyvkiadó tulajdonosa. Kollár személyéről 1943. február 3-án adott felvilágosítást von Hahnak SS-Brigadeführer Otto Bene, a német külügyminisztériumnak a megszállt Hollandia birodalmi biztosa mellett működő megbízottja.⁶²

1942 szeptemberében és októberében kb. 150 magyar nemzetiségű zsidót soroltak be a Hollandiából deportálandók közé. Magyarországon ez az intézkedés heves reakciót váltott ki, főként a hazai zsidóság vezetőinek körében, akik rögtön akcióba léptek, hogy elérjék a még Hollandiában maradt magyar zsidók hazahozatalát.

Kormányának utasítását követve, az amszterdami tiszteletbeli magyar főkonzulátus vezetője, Jäger Arthur 1943. január 16-án egy 14 nevet tartalmazó listát adott át Bene hivatalának. Csupa olyan személyekről volt szó, akiknek állampolgárságát hitelt érdemlően meg tudták állapítani, és kérték, hogy tegyék lehetővé számukra a hazatérést.⁶³ Bene közölte, hogy 14 napon belül erre sor kerülhet, hacsak időközben nem deportálták őket keletre.⁶⁴ Bene azonban túl derülátóan ítélte meg a lehetőségeket, ugyanis a repatriáláshoz szükség volt a hollandiai SIPO és az SD, valamint Eichmann berlini hivatalának hozzájárulására. A szóban forgó személyeknek március 15-én megengedték, hogy hazainduljanak. 1943 folyamán még négy kisebb csoport követte őket. Szeptember 23-án a biztonsági

rendőrség és biztonsági szolgálat főnöke új rendelkezéseket léptetett életbe.⁶⁵

Bene 1943. március 30-án öt névsort terjesztett fel a külügyminisztériumnak. Az első azoknak a magyar zsidóknak a neveit tartalmazta, akik még Hollandiában voltak,⁶⁶ a második azokét, akiket Westerborkba internáltak.⁶⁷ Két listán szerepeltek azok, akiket „keletre szállítottak”, végül az ötödik a repatriáltakat sorolta föl.⁶⁸ Utasítást kért, mi történjék a Hollandiában lévő zsidókkal, akik iránt a magyar kormány szemlátomást nem tanúsít érdeklődést.⁶⁹

Időközben az RSHA a külügyminisztériummal párhuzamosan, de tőle függetlenül akcióba lendült, hogy a Kállay-kormány interveniálása ne maradjon megválaszolatlanul. Március 31-én Eichmann egyik legbensőbb munkatársa, Otto Hunsche utasítást adott SS-Sturmbannführer Willi Zöpfnek, a SIPO és az SD hollandiai illetékesének, aki egyúttal az Eichmann-féle IV. B 4 részleg hollandiai irodáját vezette, hogy a Westerborkba internált mintegy 80 magyar zsidót mindaddig ne szállíttassa keletre, amíg a magyar képviselőkkel nem tisztázzák, hogy repatriálásukra igényt tartanak-e. Zöpf április 10-én kötelességszerűen továbbította az utasítást SS-Obersturmführer Albert Konrad Gemmekernek, a westerborki tábor parancsnokának.⁷⁰

A SIPO és az SD főnöke köriratában szeptember 23-át jelölte meg a magyar zsidók hazaszállítási határidejeként, röviddel a határidő lejárta után jó néhány magyar zsidót letartóztattak és lakásukat kifosztották.⁷¹ A zsidók tömeges elszállítása azonban csak 1944 februárjának elején vette kezdetét, amikor Hitler már eldöntötte, hogy megszállja Magyarországot. 1944. január 23-án Zöpf közölte Gemmekerrel, hogy a köriratban foglalt intézkedéseknek azonnal tegyen eleget, vagyis a 14 évesnél idősebb férfiakat Westerborkból Buchenwaldba, a nőket és gyerekeket Ravensbrückbe vigyék át. Négy nappal később a buchenwaldi transzport elindítását február 2-ára, a ravensbrückit február 3-ára tűzték ki. Valójában már február 1-jén elszállítottak egy 27 fős transzportot Buchenwaldba. (A csoportban egy spanyol zsidó is volt.) Február 5-én Ravensbrückbe vittek 63 nőt és gyereket, akik között szintén volt néhány spanyol. Zöpf február 8-án jelentette Eichmann hivatalának, hogy a szállítmányok elmentek, de azt is közölte, hogy a deportáltak között volt néhány olyan zsidó is, akiket a magyar kormány haza akart vitetni.⁷² A két nagyobb transzport után már csak egyéni akciók révén került egy-két magyar zsidó német koncentrációs táborokba. Az 1944. március 19-i megszállás után a Hollandiában vagy bárhol másutt Nyugat-Európában összeszedett magyar zsidók túlnyomó részét Bergen-Belsenbe hurcolták.⁷³

Görögország és Olaszország

Görögországban és Olaszországban viszonylag kevés magyar zsidó élt. Életüket és javaikat a megszállásig nem fenyegette veszély. A zsidókérdést Olaszországban meglehetősen jóindulattal kezelték, sok menedéket kereső zsidó számára nyújtottak oltalmat.⁷⁴ A magyar kormány közreműködött azoknak a zsidóknak a hazatérésében, akik 1939. szeptember 1. után kiállított érvényes útlevéllel rendelkeztek, és akiknek a magyar állampolgárságát a milánói főkonzulátus vagy a trieszti magyar konzulátus igazolta.⁷⁵ 1943. április 1–3. közti római látogatása alkalmával Kállay miniszterelnököt biztosította Mussolini afelől, hogy az Olaszországban élő magyar zsidókat a többi magyar állampolgárt megillető bánásmódban részesítik, és semmiféle hátrányos megkülönböztetéssel nem sújtják.⁷⁶

A magyar zsidókat, akárcsak a külföldi zsidók különböző kategóriáit, Görögországban megkímélték attól a sorstól, amely a görög zsidóknak lett osztályrésze 1943-ban.⁷⁷ Magyarország megszállása után azonban velük szemben is kíméletlenül érvényesítették a zsidóellenes intézkedéseket, ők is a végleges megoldás programjának áldozataivá váltak. Veessenmayer 1944. június 27-én táviratilag értesítette a külügyminisztériumot, hogy az SD elhatározta a Görögországban élő magyar zsidók deportálását, erről az új magyar kormányzattal nem is konzultálnak, mivel bizonyosra vehető, hogy „a magyar kormányt nem fogja érdekelni”, mi történik a magyar zsidókkal Görögországban. Ami javaikat illeti, Veessenmayer ezzel kapcsolatos javaslatának megfelelően ezeket elkobozzák, és zár alá veszik mindaddig, amíg „a német befolyási övezetben élő magyar zsidók javainak kérdését” végérvényesen el nem rendezik.⁷⁸ Élt néhány magyar zsidó Bulgáriában is, ahol, legalábbis 1941-ben, türhetően bántak velük.⁷⁹

Szlovákia

A wannseei konferencia után legelőször a szlovákiai zsidóságon érvényesítették a végleges megoldás programját. 1942 márciusában kezdődtek meg a deportálások, melyek az ottani zsidóság háromnegyed részét, kb. 58 000 személyt érintettek. Október végéig folytak az „áttelepítések”⁸⁰. Szlovák zsidók ezrei, főként akik beszéltek magyarul, szöktek Magyarországra és találtak menedéket. Nagyon nehéz, szinte lehetetlen megállapítani, hogy a deportáltak közül mennyi volt a magyar állampolgárságú zsidó, az újabban felszínre került bizonyítékokból az derül ki, hogy az 1941. szeptember 9-ével életbe léptetett Zsidókódex (Židovský kodex) gazdasági természetű megkülönböztető intézkedései egyaránt vonatkoztak a magyar és szlovák nemzetiségű zsidókra. A magyar kormány rend-

szeresen interveniált ez ellen, s azzal érvelt, hogy a magyar zsidók gazdasági tevékenységét magában Németországban sem akadályozzák. Az idevágó vizsgálat zavarba ejtő eredményét Hanns Elard Ludin, a pozsonyi német követ 1942. március 26-án terjesztette fel a német külügyminisztériumba.⁸¹ Május 12-én Rademacher bizalmasan tájékoztatta Ludint – kérve őt, hogy ezt az információt ne adja tovább a szlovák kormánynak –, hogy bár Németország igyekszik eltávolítani a külföldi zsidókat gazdasági életéből, viszont ama országok zsidó állampolgárainak vagyonát nem árjásítja, és megkíméli őket a zaklatásoktól, amely országok megtorlással élhetnek a Harmadik Birodalommal szemben. Aláhúzta, hogy főleg angol, amerikai és szovjet állampolgárságú zsidókról van szó, viszont magyar zsidók a Birodalom gazdasági életében nem játszanak említésre méltó szerepet.⁸²

A magyar kormány szorgalmazta, hogy kössenek olyan egyezményt, amely a magyar zsidók helyzetét szabályozza Szlovákiában. A berlini szlovák követség 1942. június 23-án a német külügyminisztérium tanácsát kérte. A szlovákok az árjásítás tekintetében nem tettek különbséget a szlovák és magyar nemzetiségű zsidók között, a magyar részről felvetett kérdések viszont kényes és alapvető politikai problémákat érintettek, s ezeket a németekkel kívánták tisztázni. Ugyancsak tanácskozni óhajtottak velük a német–szlovák biztonsági szerződés 4. pontjáról, amely kimondta, hogy Szlovákia hangolja össze külpolitikáját a Német Birodaloméval.

A magyarok által felvetett kérdésekkel kapcsolatban a szlovák követség a következők tisztázását kívánta:

- Van-e joga a magyar államnak azt igényelni, hogy a magyar állampolgárságú zsidók vagyonának árjásítása keresztény magyar állampolgárok javára történjék, illetve magyar vagy szlovák állampolgárok javára, vagy szlovákiai, illetve magyarországi tulajdonban lévő társaságok, jogi személyek javára?
- Az árjásítást magyar gondnokságok vagy szlovák hatóságok révén végezzék el?
- Van-e ilyen természetű egyezmény a Német Birodalom és Magyarország között?
- Milyen szabályok érvényesek azokra, akik zsidó vagyont igényelnek, és azokra, akik felmérik az ilyen vagyonokat?⁸³

Ezekre a kérdésekre nem egykönnyen kaptak választ. A német külügyminisztérium jó néhány osztályát megmozgatták, s ezek a problémák nagy vitákat kavartak.⁸⁴ 1942. november 30-án Ludin hivatala ismét megkereste a külügyminisztériumot, és érdeklődött, hogy van-e titkos szerződés a németek és a magyarok között a Birodalomban élő magyar

zsidókra vonatkozólag, mivel Vojtech Tuka miniszterelnök állítása szerint a magyarok egy ilyenre hivatkozva erőltetik az ügyet a szlovákoknál.⁸⁵

Miután a szlovákok által feltett kérdések politikai összefüggéseit tisztázták, Klengenfuss 1942. december elején kapcsolatba lépett a német követséggel, közölte a német válaszokat, de azzal a kéréssel, hogy csak akkor használják ezeket, „ha feltétlenül szükséges”. Ludint felhatalmazták, nyugtassa meg a szlovák kormányt afelől, hogy gyanakvása alaptalan, és a Birodalom zsidóellenes politikáját egységesen érvényesítik. A zsidókat sújtó intézkedések alkalmazásában vannak ugyan különbségek, de ezek abból adódnak, hogy a megállapodásokat az egyes érintett kormányokkal nem egyazon időben kötötték.

Klengenfuss leszögezte, hogy a magyar zsidókkal a Birodalomban nem tesznek kivételt, vagyis

- a magyar zsidókra is kivétel nélkül vonatkoznak a zsidókkal szemben hozott törvények;
- a Birodalomban és a megszállt területeken élő magyar zsidókra is vonatkozik a megkülönböztető jel viselését elrendelő intézkedés és az áttelepítési kötelezettség. Ezeket az intézkedéseket részben már alkalmazzák is velük szemben;
- az áttelepített magyar zsidók javait zárolták, amíg jogilag végérvényesen nem rendeződik a kérdés a magyar állammal;
- a vagyoni jogi kérdést a területi elv alapján fogják rendezni, és tárgyalást kezdenek e tárgyban a magyar kormánnyal.

Jelezte továbbá Klengenfuss, hogy a magyar kormány fenntartásokkal fogadta azt a módot, ahogyan a magyar zsidók javait a megszállt Nyugat-Európában kezelik, s ezért magyar részről azt a kívánságot tolmácsolták, hogy ezeknek a vagyonoknak a kezelésére jelöljenek ki gondnokot.⁸⁶

A szlovák–magyar viszonyban a magyar zsidók szlovákiai helyzete továbbra is feszültség forrása volt. Dr. Mališ, a berlini szlovák követség tanácsosa ismételten érintkezésbe lépett Lutherral, és elmondta neki, hogy a magyarokkal folytatott tárgyalások során „nagy nehézségek” vannak. Szlovák részről a német vonalnak megfelelően közölték a magyarokkal, hogy vagy hazavitetik zsidó állampolgáraikat, vagy tudomásul veszik, hogy a Szlovákiában hatályos zsidóellenes intézkedéseket alkalmazzák velük szemben, az „áttelepítést” is beleértve. A magyarok az utóbbit nem fogadták el, de a magyar nemzetiségű zsidók hazavitelére sem mutattak túl nagy hajlandóságot. Dr. Mališ aggódott, hogy ha a szlovákok egyoldalúan döntenek és elkezdik a magyar zsidók „áttelepítését”, akkor a magyar kormány esetleg a magyarországi szlovákokon áll majd bosszút. „Ebben az összefüggésben a fajra való hivatkozás nem célravezető – húzta alá

Mališ – mivelhogy a magyar törvény előírásai efféle különbségtételt nem tesznek lehetővé.” Luther tájékoztatta Mališt az aktuális német állásponttól a Birodalom területén élő magyar zsidókkal kapcsolatban, Klingenfussnak a pozsonyi német követséghez küldött leiratának megfelelően, és azt javasolta, hogy a szlovákok is e szerint járjanak el, már csak azért is, hogy „ennek a kérdésnek a megoldása Európa-szerte egyforma legyen”⁸⁷.

Mindaddig, amíg a Kállay-kormány volt uralmon, vagyis 1944 márciusáig, a magyar állampolgárságú zsidók Szlovákiában a magyar kormány védelme alatt álltak. A deportálásokat egyébként csak 1942 késő ősziéig folytatták. 1944-re a helyzet Szlovákiában már viszonylag stabilizálódott, és a zsidóknak ekkor sokkal jobb volt a sorsuk, mint Magyarországon, ahol az SS és magyar csatlósai kíméletlen szigorral terelték gettókba, illetve deportálták őket. A menekülők áradata 1944 tavaszán megfordult, és sok zsidó Szlovákiában lelt ideiglenes menedékre. Az augusztusi beszercebányai felkelés után azonban októberben ismét hozzáfogtak a még Szlovákiában maradt zsidók deportálásához, s akkor az oda menekült zsidóknak is ugyanaz lett a sorsuk, mint Magyarországon maradt hitsorsosaiknak.

A Kállay-kormány határozottan védelmezte a *bona fide* magyar nemzetiségű zsidókat a nácik uralma alá került Európában, és következetesen szegült szembe a németek erősödő nyomásával, mely Magyarországon is a végleges megoldás programjának végrehajtását szorgalmazta. Sajnos Kállay törekvéseit sok beosztottja nem támogatta. Egész sor magas rangú diplomata és katonatiszt konspirált a szélsőjobboldali politikusokkal együtt az RSHA megbízottaival, hogy a tömeges deportálás terve mielőbb megvalósuljon.

Jegyzetek

1. A németek megszállta Lengyelország keleti részét közigazgatásilag főkormányzósággá szervezték, élére Hans Frank főkormányzót állították. A szervezés kapcsán kisebb vita kerekedett a németek és a magyarok között amiatt, hogy hol húzódjék a határ. A kérdést 1942-ben elhúzódó tárgyalások során végül is rendezték. A részleteket, valamint a két küldöttség összetételét lásd *NA*, T-120. mikrofilm 2561. tekercs, E310873-927. felvétel.

2. 1940-ben Adolf Eichmann ellenezte, hogy magyar zsidók átutazóvizumot kapjanak, mert attól tartott, hogy ez rontja a zsidók kivándorlásának esélyeit Németországból. *RLB*, 1. dok.

3. Lásd például Ernst Wörmann 1940. október 19-i memorandumát. *RLB*, 2. dok.

4. A Harmadik Birodalomban élő vagy ott tartózkodó magyar zsidók törvényes jogait és érdekeit egy feltehetőleg magyar származású német ügyvéd, dr. Ernst (Ernö)

Katinszky gondjaira bízta a magyar kormány. Katinszkyt 1926. május 12-én kérték fel, hogy a berlini magyar követség mellett „lássa el a magyar képviseleti testületek jogi érdekképviselését”. A zsidók érdekében a háború alatt végzett tevékenységét lásd *NA*, 4665/4. tekercs, K1509/K350109. sorozat.

5. Luther 1942. augusztus 17-i jegyzékét lásd *RLB*, 4. dok.

6. *Uo.*, 5. dok.

7. *Uo.*, 6. dok.

8. *Uo.*, 7. dok.

9. *Uo.*, 92. dok.

10. Bergmann 1943. február 18-i leirátát a budapesti német követséghez lásd *uo.*, 8. dok.

11. *Uo.*, 9. dok. Luther szerint több mint 530 magyar zsidó maradt a Birodalomban, s ebben a számban nem foglaltatnak benne sem azok, akik 1942 októberében a Cseh–Morva Protektorátusban éltek, sem az a 250 személy, aki Berlinben. *Uo.*, 73. dok.

12. A német külügyminisztériumnak a cseh–morva protektorátusbeli megbízottja 1941. január 8-i jelentésében azt írta, hogy 1940. december 20-án 1116 magyar zsidó élt a protektorátusban. *NA*, 4664. tekercs, K1509/K350291. sorozat.

13. *RLB*, 10. dok.

14. A listára nézve vö. *NA*, 4664. tekercs, K1509/K350960. sorozat.

15. *RLB*, 11. dok.

16. Vö. von Thadden 1943. június 2-án kelt levele (Inl. II. A 4579) Eichmannhoz. *NA*, 4664. tekercs, K1509/K350960. sorozat.

17. A Cäcilie von Henczre, szül. Pordisra vonatkozó levelezést lásd *NA*, 4664. tekercs, K1509/K350354. sorozat.

18. *Uo.*

19. *Uo.*

20. *RLB*, 12. dok.

21. A német külügyminisztérium és a budapesti német követség levélváltását e tárgyban lásd *NA*, 4355. tekercs, K214290-295. felv.

22. NG-2652-E.

23. A berlini magyar követség e tárgyban 1943. augusztus 7-én panasszal élt a német külügyminisztériumnál (*RLB*, 13. dok.). Augusztus 18-án von Thadden tájékoztatta a magyar követséget (Inl. II. A 6510), hogy mielőtt bármilyen további lépést tennének, informálódni kell azokról az esetekről, amikor a protektorátus birodalmi vezetője megtagadta a kiutazási vízum kiadását. *NA*, 4664. tekercs, K1509/K350792. sorozat.

24. *RLB*, 14. dok.

25. *Uo.*, 15. dok. A listát lásd *NA*, 4664. tekercs, K1509/K350960. sorozat.

26. *RLB*, 16. dok.

27. *NA*, 4664. tekercs, K1509/K350960. sorozat. Az okmány tartalmazza a kilenc Theresienstadtba hurcolt zsidó nevét is.

28. *Uo.* Rolf Günther, Eichmann helyettese Berlinben 1943. július 10-én átiratban közölte von Thaddennal, hogy valószínűleg átszállították őket. A levél szövegét lásd *uo.*

29. Lásd Eichmann 1943. november 15-i levelét. *RLB*, 17. dok.

30. *RLB*, 18. dok.

31. *Uo.* 19. dok.

32. *NA*, 4664. tekercs, K1509/K350291. sorozat.

33. Lásd Veessenmayer 173. sz. táviratát (Inl. II. A 2100). *Uo.*
34. *Uo.*
35. *RLB*, 20. dok.
36. *Uo.*, 27. dok.
37. *Uo.*, 21. dok. Lásd még Lévai Jenő: *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről*. Officina, Bp., é. n., 100. o.
38. *RLB*, 22. dok. A Rademacher által említett szempontot valószínűleg Klingenfuss ötölte ki. Rademacher október 2-án bízta meg őt azzal, hogy írásban foglalja össze a témával kapcsolatos álláspontot, még mielőtt Luther október 5-én találkoznék Sztójayval, hogy „megvitassa vele a zsidókérdést”. *NA*, 4355. tekercs, K213392. felvétel.
39. Lásd Luther 1942. október 8-i táviratát. *RLB*, 23. dok.
40. *Uo.*, 24. dok.
41. *NA*, 4355. tekercs, K213335. felv.
42. *RLB*, 25. dok.
43. Az 1942 szeptemberében és októberében Hollandiából deportált zsidók névsorát lásd a levéltárban, a IV B 4 (189h) részleg iratanyagában: *Rijksinstituut voor Oorlogdocumentatie, Amsterdam*. (Későbbiekben *Rijksinstituut*.)
44. *Uo.*
45. *NA*, 4664. tekercs, K1509/K350792. sorozat.
46. Az okmányban a következő országokat sorolták fel: Olaszország, Svájc, Spanyolország, Portugália, Dánia, Finnország, Magyarország, Románia és Törökország. Az okmány szövegét lásd *Rijksinstituut*.
47. *Uo.*
48. Lásd Luther 1943. január 28-án kelt telexüzenetét a brüsszeli német követségnek. *RLB*, 26. dok.
49. Lásd Hahn 1943. február 8-i leiratát G. K. Dielhez. *NA*, 4664. tekercs, K1509/K350792. sorozat.
50. Lásd Mayr-Falkenbergnek a brüsszeli német követségről 1944. március 25-én továbbított táviratát. *Uo.*, 4664. tekercs, K1509/K350109. sorozat.
51. Von Thadden adta ki azt az utasítást 1944. április 19-én, hogy a Belgiumban lévő magyar zsidók esetében húzni kell az időt. *Uo.*
52. *RLB*, 29. sz. dok.
53. *Uo.*, 28. sz. dok.
54. *Uo.*, 29. sz. dok.
55. *Uo.*, 30. sz. dok.
56. *Uo.*, 31–32. sz. dok.
57. *Uo.*, 33–34. sz. dok., továbbá Lévai, *i. m.*, 98–100. o.
58. A berlini magyar követség által 1943. december 27-én átadott előzetes lista szerint 13 magyar zsidót őriztek Drancyban, *NA*, 4664. tekercs, K1509/K350960. sorozat.
59. *Uo.* Lásd még *RLB*, 36. dok. A *MOL*, K63-1942-11/7, illetve K-63-1943-11. sz. iratában érdekes dokumentumok találhatóak, így például az az 1943. január 20-án kelt jelentés is, amelyet a Vichyben működő magyar követség tanácsosa, Hertelendy Andor küldött Kállay Miklós miniszterelnöknek, a megszállt francia övezetben élő magyar zsidók helyzetéről.
60. *NA*, 4665. tekercs, K1509/K350109. sorozat. Rolf Günther, Eichmann helyettese Berlinben június 7-én értesítette erről az összes érdekelt német rendőri szervet, s utasította őket, hogy a magyar zsidókat szállítsák Auschwitzba. *Rijksinstituut*.
61. *RLB*, 39. dok.

62. *Uo.*, 40–41. dok.

63. Ezt a névsort további rövid kiegészítő listák követték. Például Jäger egy kilenc nevet tartalmazó listát adott át január 25-én. A hónap végén egy valamivel hosszabb névsort nyújtott be Amszterdamban Jäger és Berlinben Sztójay. A névsorok másolati példányát megkapta Eichmann hivatala is, akik egy 1943. február 20-i keltezésű ügyiratban megállapították, hogy a megnevezett személyek közül hetet Bene hivatalának ajánlására „keletre küldtek munkára”. *Rijksinstituut*.

64. *RLB*, 42. dok.

65. Mindent egybevetve, Hollandiából összesen 78 magyar zsidó tért haza. Tizenötön indultak el március 18-án, heten május 13-án, harmincketten augusztus 18-án, tizenhatan augusztus 16-án, és nyolcan október 23-án. *Rijksinstituut*. Névsorukat lásd *uo.*

66. 1943 elején 103 magyar zsidó élt még Hollandiában, névsorukat lásd *NA*, 4664. tekercs, K1509/K350792. sorozat. Megtalálható az amszterdami levéltár anyagában is. *Rijksinstituut*.

67. A Westerborkban fogva tartott 80 magyar zsidó listáját lásd *uo.*

68. 150 magyar zsidót deportáltak keletre, és 1943 folyamán hetvennyolcan repatriáltak Hollandiából. Névsorukat nézve lásd a 43. és 58. jegyzetet, továbbá *NA*, 4664. tekercs, K1509/K350792. sorozat.

69. *RLB*, 43. dok. Különösen nehéz eset volt azé a tizenhét zsidóé, akinek magyar állampolgárságát nem sikerült azonnal igazolni. Névsorukat 1943. június 9-én Hágában adta át Bene SS-Sturmbannführer Zöpfnek, hogy tegye meg a szükséges lépéseket. Néhányuk esetében tisztázódott az állampolgárságuk, ezeknek a neveit Jäger hivatala augusztus 21-én közölte azzal a kéréssel, hogy adják meg nekik a hazatérési engedélyt. Az amszterdami levéltár anyagában. *Rijksinstituut*.

70. *Uo.* Különböző náci tisztviselők tevékenységét tárgyalja a németek megszállta Hollandiában Jacob Presser: *The Destruction of the Dutch Jews*. E. P. Dutton, New York, 1969.

71. Lásd Jäger 1943. október 18-i tiltakozó jegyzékét Benéhez. Az amszterdami levéltár anyagában. *Rijksinstituut*.

72. *Uo.*, s ugyancsak ott található a Buchenwaldba és Ravensbrückbe hurcolt zsidók névsora is.

73. *Uo.*

74. Lásd Leon Poliakov–Jacques Sabille: *The Jews Under the Italian Occupation*. Centre de Documentation Juive Contemporaine, Paris, 1955. A könyv megjelent jiddis, olasz és francia nyelven is.

75. *RLB*, 44. dok.

76. Nicholas Kállay: *Hungarian Premier. A Personal Account of a Nation's Struggle in the Second World War*. Columbia University Press, New York, 1954, 151. o.

77. A görögországi zsidók, így az ott élő 22 magyar zsidó helyzetéről Velics László athéni magyar nagykövet 1943. március 16-án és 1943. november 4-én küldött jelentést Kállay Miklós miniszterelnöknek, lásd *MOL*, K63-1943-13. sz. irat.

78. *RLB*, 45. dok.

79. Lásd Jungerth–Arnóthy Mihály szófiai magyar nagykövet 1941. december 11-i jelentését, *MOL*, K150-I-13-1942-49.

80. Livia Rothkirchen: *The Destruction of Slovak Jewry*. Yad Vashem Institute, Jerusalem, 161, XXIII. és XXV. o.

81. *NA*, 4666. tekercs, K348233. felv.

82. *Uo.*, K348237. felv.

83. *Uo.*, K348239-240. felv.

84. *Uo.*, K348241-248. felv.

85. *Uo.*, K348249-250. felv.

86. *Uo.*, K348253-255. felv.

87. *Uo.*, K348251-252. felv.

KILENCEDIK FEJEZET

AZ ELSŐ TÖMEG- DEPORTÁLÁSI TERVEK

Az eredeti célkitűzés

A MAGYARORSZÁGI szélsőjobboldal köreiből felszította a tettvágyat az első számottevő siker, hogy tudniillik 1941. július–augusztusban 16–18 000 „hontalan” zsidót, köztük sok Magyarországra menekült zsidót is, kényszerítettek Galíciába „áttelepülni” (ezek jó részét Kamejnyec-Podolszkijnál lemészárolták). Ezen felbuzdulva úgy döntöttek, hogy valamennyi „hontalan” zsidótól megszabadítják az országot. Az ő malmukra hajtotta a vizet, hogy a Harmadik Birodalom egyre erőteljesebben követelte a magyarországi végleges megoldást, s Európának a náci megszállta részén teljes gőzzel folyt a zsidótlanítás. Ezek a szélsőjobboldali elemek elégedetlenek voltak azzal, ahogy Magyarország hivatalos vezetői vonakodtak a zsidóság elleni kemény és erőszakos fellépéstől, és arra az elhatározásra jutottak, hogy a saját kezükbe veszik a dolgot.

Olyan szélsőjobboldaliakról volt szó, akik nem mozogtak a rivaldafényben, jobbra ismeretlenek voltak, és az ország politikai életében, valamint a hadseregben a második vonalban vagy még hátsóbb sorokban helyezkedtek el. A németek azonban felfigyeltek rájuk, s mivel nekik olyan politikusokra volt szükségük, akik hajlandóak voltak a végleges megoldásban közreműködni, így ez a társaság éppen a zsidókérdésben vallott nézetei miatt jött kapóra nekik. Annál is inkább, mert a németeket is zavarta a magyar kormány vonakodása, ezért aztán ezekkel a második vonalbeli figurákkal próbálták meg a végleges megoldás szekerét mozgósítani.

„Hontalan” zsidón, akit a szélsőjobboldal ki akart iktatni az ország életéből, a következőket értették: először azokat az üldözötteket, akik a náci megszállta Európából és Szlovákiából Magyarországra menekültek, másodsor a külföldi származású zsidókat, főleg galíciaiakat, akik az első világháború éveiben jöttek Magyarországra és telepedtek itt meg, vagyis

azokat, akik ugyan évtizedek óta éltek az országban, de nem vették föl a magyar állampolgárságot, és harmadszor azt a nagyszámú zsidóságot, amely az 1938–41 közötti években visszacsatolt területeken élt.¹ Míg a trianoni Magyarországon élő zsidók zöme kulturálisan és minden egyéb vonatkozásban is hasonulni, beolvadni próbált a magyar környezetbe, ezek jobbra vonakodtak magukat izraelita felekezetű magyaroknak vallani, és foggal-körömmel ragaszkodtak zsidó hagyományaikhoz.

Az „idegen” zsidók jó része nemcsak azoknak a hátrányos megkülönböztetést tartalmazó rendelkezéseknek a következményeit nyögte, amelyeket 1938 után Magyarország egész zsidósága ellen léptettek életbe, de ezenkívül a legtöbbjük még szegény is volt, és el kellett túrnia a különleges rendőrhatalósági zaklatást is, amiben a hontalan zsidók részesültek. Ennek ellenére és ezzel együtt fizikai létük nem forgott veszélyben, életüket többé-kevésbé biztonságban tudhatták körülbelül addig, amíg 1941. június 27-én Magyarország háborúba nem lépett a Szovjetunió ellen.

A Horthy-rendszert a zsidókérdésben bizonyos kétértelműség jellemezte, ámde ez az ambivalens politika logikusan és szükségszerűen vezetett el odáig, hogy ha először csak részlegesen is, de nyíltan átvegyék a náci megoldást. Röviddel a hadba lépés után megszületett a gondolat, hogy a hontalan zsidók esetében azt kell tenni, amire a Harmadik Birodalom példája tanít, s nem törvényes megoldást kell velük szemben alkalmazni, hanem fizikai kényszert, vagyis le kell tartóztatni, internálni és „áttelepíteni” valamennyit.

Először csak az idegen zsidóknak szánták ezt a sorsot, s velük bántak el ily módon, de három évvel később az egész zsidósággal szemben alkalmazták ezt a megoldást, hasonlóan szomorú eredménnyel.

A terv mögött meghúzódó szélsőjobbaldaliak

Nem egészen világos, hogy kinek vagy kiknek az agyában fogant meg az ötlet, miszerint fizikai erőszakkal kell megoldani a hontalan zsidók problémáját, de a rendelkezésünkre álló bizonyítékok alapján azonosítani tudjuk azokat a politikai figurákat és magas rangú katonatiszteket, akik ezt az akciót kezdeményezték és szorgalmazták. A németbarát főtisztek közül is kiemelkedett Heszlényi József vezérőrnagy, a negyedik gyalogoshadtest parancsnoka és Homlok Sándor altábornagy, berlini magyar katonai attasé.

Heszlényi életrajzát csak nagyon hézagosan ismerjük. 1942-ben a honvédelmi minisztérium III. csoportfőnökségét vezette, vagyis hadtápfőnök volt.² Szoros és jó kapcsolatokat épített ki a Wehrmacht és a német

külügyminisztérium gazdasági szakértőivel, elsősorban dr. Karl Clodiuszal, a gazdaságpolitikai osztály helyettes vezetőjével. 1942 június–júliusában már a negyedik gyalogoshadtest parancsnoka, pécsi székhellyel, majd átvezényelték Ukrajnába, a második magyar hadsereghez. Alakulata a Don mentén, Voronyezs térségében helyezkedett el, s 1943-ban jórészt a második magyar hadsereggel együtt elpusztult. Amikor a németek megszállták Magyarországot, Edmund Veessenmayer, az új követ és birodalmi főmegbízott őt szemelte ki a honvédelmi miniszter helyetteséül. Úgy jellemezte Heszlényit, hogy „egyike a legkitűnőbb katonáknak, és rendkívül nagy tekintéllyel rendelkezik a hadseregben”. S azt is hozzátette, hogy „politikai szempontból makulátlan”³.

1944-ben a katonai helyzet rohamosan romlott, s ekkor Heszlényit az újonnan szervezett harmadik magyar hadsereg élére állították. A zsidókérdéssel kapcsolatban 1944 szeptemberében hívta fel magára újólá a figyelmet. Alakulatai Dél-Erdély megszállt részén állomásoztak, Arad környékén, s ő mint főparancsnok egész sor zsidóellenes rendelkezést adott ki. Egy hónappal később Szálasinak, a Nyilaskeresztes Párt vezérének egyik legfőbb támasza volt az október 15-i puccs során (lásd a 26. fejezetet). Egy forrás szerint öngyilkosságot követett el, amikor a vert magyar csapatok már kiszorultak az országból, és Ausztriába vonultak vissza.⁴

Homlok ugyanolyan politikai nézeteket vallott, mint Heszlényi, és ambíciói is hasonlóak voltak. Késmárkon született, elvégezte a Ludovika Akadémiát, és a vezérkarhoz került. 1927-től 1934-ig katonai attasé volt Párizsban. 1934-ben ismét a vezérkarnál kapott beosztást, egy ideig az 5. osztályt irányította, melynek az volt a feladatköre, hogy a vezérkar elé kerülő kérdések katonapolitikai összefüggéseit elemezze. 1938–39-ben jelentős szerepe volt a kárpátaljai bevonulás előkészítésében. 1941-ben Berlinbe nevezték ki katonai attasénak. Onnét küldött jelentéseiben előre jelezte az orosz–német háború kitörését, és szorgalmazta, hogy Magyarország feltétlenül vegyen részt ebben a háborúban a Harmadik Birodalom oldalán. Amikor Németországban bekövetkezett az összeomlás, Ausztriába menekült, s ott az amerikaiak fogságába került. Mivel nem ismerték korábbi tevékenységét, amerikai segítséggel kapott állást a Nemzetközi Menekültügyi Szervezetnél, és Ausztriában dolgozott. 1951-ben áttelepült az Egyesült Államokba, 1952-től 1956-ig a Magyar Nemzeti Bizottság alkalmazottja volt New Yorkban. 1956-ban nyugdíjba ment, és 1963 áprilisában hunyt el ugyancsak New Yorkban.⁵

Heszlényi a minisztérium III. csoportfőnöksége vezetőjeként gondoskodott a magyar fegyveres erők anyagi ellátásáról. 1942 januárjában Berlinbe utazott azzal a megbízatással, hogy a Wehrmacht és a német külügyminisztérium illetékeseivel két kérdésben állapodjon meg. Az egyik az

volt, hogy Galícia gabonatermésének egy részét Magyarországnak szerezzze meg, másrészt hogy a Szovjetunió megszállt területeinek gazdasági hasznosításába Magyarországot is bekapcsolja.

Heszlényi berlini utazásának időpontját és küldetésének célját jelentették dr. Karl Clodiusnak. A Wehrmacht illetékesei úgy döntöttek, hogy a galíciai termékből a magyaroknak nem juttatnak, a másik kérést illetően pedig kitérő választ adnak.⁶ Clodiust egyébként jól ismerték Budapesten, ahol gyakran megfordult, és a két ország kereskedelmi kapcsolatainak bonyolításában fontos szerepet játszott. Heszlényi vele, valamint a Wehrmacht részéről Radtke őrnaggyal és Becker tábornokkal január 7-én kezdte meg tárgyalásait. Észrevette, hogy a németek a megszállt területekre vonatkozó magyar gazdasági igényekkel szemben meglehetősen elutasítóak, s ekkor a „fegyverbarátságra” hivatkozva a katonák jóindulatát próbálta megszerezni. De ezzel nem ért el semmit.⁷ A tárgyalásokról Becker tábornok készített összefoglalót, s ebben megemlíti, hogy Heszlényi egyebek között a Magyarországon élő „idegen” zsidók kérdését is szóba hozta. Közölte, hogy „Magyarország vissza akarja irányítani Oroszországba azt a 12 000 zsidót, aki a háború idején jött Magyarországra”. Az illetékes német helyi hatóságok nem adták meg ehhez a szükséges engedélyt, Becker tábornok ezért azt javasolta, teremtsenek alkalmat Heszlényinek, hogy a kérdést Berlinben tárgyalhassa meg az illetékesekkel.⁸ Ez meg is történt. „Az OKW illetékes osztálya” megbeszélést hozott össze Heszlényi javaslatának megtárgyalására, s meghívta rá az SS és a külügyminisztérium részéről a megszállt keleti területen működő tisztviselőket is.

Heszlényi ugyan Magyarország nevében lépett fel, de arra nézve nincs bizonyíték, hogy a „hontalan” zsidók kérdésének felvetéséről, az ezzel kapcsolatos javaslatának megtételéről a kormánynak tudomása lett volna, illetve erre felhatalmazást adott volna neki.⁹ A németek az adott időpontban meglehetősen óvatosan viselkedtek. A javaslat nyilvánvalóan megnyerte tetszésüket, mégis azt válaszolták, hogy célszerű lenne várni néhány hónapot, „legalább a tavasz végéig, mert egyelőre szállítási nehézségekkel küszködnek”¹⁰.

Időközben a Bárdossy-kormány helyébe a Kállay-kormány lépett (1942. március 9-én), és a szélsőjobboldal által szorgalmazott deportálási terv, átmenetileg legalábbis, lekerült a napirendről. Kállay óvatos politikát folytatott, egyes katonai és politikai alárendeltjei azonban egyre türelmetlenebbé váltak a zsidókérdésben, és a kulisszák mögött azon mesterkedtek, hogy a megoldást ne húzzák-halasszák vég nélkül. A zsidóság „áttelepítésének” többszakaszos tervében a 100 000 „idegen” zsidó kitelepítése lett volna az első lépés.

A terv feléléstése

Körülbelül négy hónappal Kállay kinevezése után a Heszlényi vezérőrnagy által megpendített ötletbe ismét életet leheltek. A magyar kormány kialakította általános politikáját, és többé-kevésbé a zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját is meghatározta, a németek pedig a wannseei konferencián eldöntötték, hogy a végleges megoldást fogják alkalmazni. Tény, hogy ekkorra már a szlovák zsidókkal együtt sok magyar anyanyelvű zsidót is elnyelt az auschwitzi pokol.¹¹

Az „idegen” zsidók „áttelepítésének” gondolatával ezúttal Homlok Sándor hozakodott elő. Július 2-i keltezésű levelében emlékeztette az OKW-t a Heszlényi által felvetett javaslatra, és végérvényes döntést sürgetett.¹² A hónap vége felé Karl Klingenfuss, a német külügyminisztérium *Deutschland* (később *Inland*) osztályának követségi tanácsosa hivatala egyetértését fejezte ki azzal a tervvel kapcsolatban, hogy Magyarország meg akar szabadulni nemkívánatos zsidóitól, és ígéretet tett, hogy megpróbálja biztosítani a szállítási lehetőségeket, amelyek hiánya januárban megakadályozta a terv megvalósítását. Megígérte azt is, hogy megvizsgálja, vajon nem lehetne-e a Magyarországról kitelepítendő zsidókat Transznisztriában elhelyezni, vagyis a Dnyeszter és a Bug által közrefogott területen, amelyet a Szovjetuniótól Romániához csatoltak.¹³ Augusztus elején arról tájékoztatta az OKW-t, hogy az ügyet végérvényes döntés végett az RSHA-hoz tették át, Himmler hivatalához, amely az „áttelepítés” kérdésével volt megbízva.¹⁴ A románokra ez idő tájt nagy nyomás nehezedett a zsidókérdéssel kapcsolatban, ők azonban szembe helyezkedtek ezekkel a követelésekkel, s elvetették azt a gondolatot, hogy magyar zsidókat telepítsenek a Bug és Moldávia vidékére.¹⁵ Klingenfuss váratlan égi áldásnak tekintette a románok ellenkezését, és rögtön (1942. augusztus 5-én) jelentette Eichmann-nak, akinek az volt a feladata, hogy a deportáltakat Auschwitzba, valamint a német megszállás alatt álló Lengyelország más haláltáborába irányítsa.¹⁶

Az egész ügy újabb lendületet kapott azzal, hogy szeptember 17-én Klingenfuss ismét érintkezésbe lépett Eichmann-nal, s közölte vele, hogy Wiesner őrnagy a Wehrmacht részéről tudni szeretné, mi az RSHA válasza, mivel a téma a hónap végén egy konferencia napirendjén szerepel.¹⁷ 1942. szeptember 25-én Eichmann levélben közölte, hogy technikai nehézségek vannak, és a zsidó menekültek deportálása végett nem mozgósíthatja az egész deportálási gépezetet. Azt ajánlotta, hogy várjanak, amíg Magyarország is hajlandó lesz a végleges megoldás alkalmazására.¹⁸ Klingenfuss szeptember 30-án továbbította az információt az OKW-nak.¹⁹

A magyarországi zsidókérdés megoldásának első szakaszát képező 100 000 zsidó „áttelepítésének” tervéről nemcsak a magasabb német hivatalok tudtak, valamint Heszlényi és Homlok, de perdöntő bizonyítékok szerint vezető magyar politikai személyiségek is. 1942 augusztus és szeptember havában nyugat-európai körutazása során Németországot is útba ejtette Ottlik György, a kormány német nyelvű félhivatalos lapjának, a *Pester Lloyd*nak a főszerkesztője, aki egyúttal a felsőház befolyásos külügyi bizottságának is tagja volt. Amikor útjáról hazaért, 1942. október 10-én terjedelmes írásbeli jelentésben számolt be tapasztalatairól a külügyminisztériumnak, amelyet akkor a miniszterelnök vezetett. Mint írta, Berlinbe érkezésének napján háromórás megbeszélést folytatott Sztójay berlini magyar követtel, akitől úgy értesült, hogy a németek a zsidókérdést még a háború folyamán „radikálisan meg akarják oldani”. Azt is kifejtette neki Sztójay, hogy a magyar–német kapcsolatokban két dolog okoz feszültséget. Az egyik a magyar magatartás a Magyarországon élő német népcsoporttal kapcsolatban, ami azonban már megoldódófélben van. A másik – a követ szavait idézve – „ennél sokkalta súlyosabb teher-tétel, hogy a zsidóknak túl nagy a befolyásuk és a szerepük Magyarországon”.

Ottlik a beszámolóban megállapította, hogy

amíg ez fennáll, addig nem lehet a magyarokban bízni. Sztójay tehát helyesnek találná, ha Magyarország nem várná meg a kérdés éles feltevését, hanem meggyorsítaná az őrségváltás tempóját, és zsidó lakosságunk tekintélyes részét kitelepítené a megszállt Oroszországba. Követünk előbb 300 000-ról beszélt,²⁰ azután lealkudta önmagát 100 000-re. Közbevető megjegyzésemre nem titkolta, hogy ez nem kitelepítést, hanem kivégzést jelentene.²¹

Wisliceny látogatása Budapesten

1942. október elején Budapestre látogatott SS-Hauptsturmführer Dieter Wisliceny, aki Pozsonyból irányította a szlovákiai zsidók deportálását. 1942. október 8-án tett útjáról jelentést a pozsonyi német követnek, Hanns Elard Ludinnak, s ebben közölte, hogy két nappal korábban összeismerkedett egy bizonyos Fáy nevű személlyel, aki nem más, mint Kállay személyi titkára.²² A pozsonyi magyar külkereskedelmi kirendeltség titkára, dr. Szarka mutatta be az illetőt neki.²³

Szarka dr. gazdasági ügyekkel foglalkozott, és feltehetőleg ismerte Augustin Moráveket, az ÚHÚ (Ústredny Hospodarsky Úrad, azaz Központi Gazdasági Hivatal) vezetőjét, sőt hivatali kapcsolatban is volt vele. Az ÚHÚ-t 1940-ben hozták létre, és a szlovák miniszterelnök közvetlen fennhatósága alatt működött. Teljes felhatalmazása volt, hogy az ország gazdasági és társadalmi életéből kiszorítsa a zsidókat, javaikat pedig árjá-

sítsa. Morávek hivatala 1941 májusától folytatott tárgyalásokat a szlovákiai zsidók kitelepítéséről egyrészt Wislicenyvel, akit a szlovák kormányzat az ÚHÚ tanácsadójává nevezett ki, másrészt a gazdaság és pénzügyek minisztériumának tanácsadójával, dr. Erich Geberttel.²⁴

Amikor Wisliceny Budapesten járt, a szlovákiai zsidóságnak mintegy a háromnegyedét, kb. 58 000 személyt már deportálták Auschwitzba.²⁵ Joggal tekintették tehát Wislicenyt a végleges megoldás egyik fő szakértőjének. Tekintettel a zsidókérdés magyarországi „megoldatlanságára”, Szarka doktornak minden bizonnyal imponált Wisliceny teljesítménye, s alighanem ezért is hozta őt össze Fáyval.

Wisliceny beszámolt Ludinnak arról, hogy október 6-án a sváb-hegyi Golf Klubban ebédelt Fáyval, majd ebéd után Fáy afelől érdeklődött, hogy hogyan oldották meg a zsidókérdést Szlovákiában, és közben saját véleményét is kifejtette a zsidókérdés magyarországi állásáról. Mint jelentésében olvasható:

Fáy közölte, hogy a meglévő törvények nem elégségesek, és a zsidókkal kapcsolatos koncepció nincs kellően kidolgozva. A gazdaság zsidótlantítása nem érte el a kívánt eredményt. A kérdés roppantul bonyolult, mert a zsidóság jelentős gazdasági tényező, és mert a létszáma is nagy. A zsidók áttelepítése, ami egész Európában már folyamatban van, Magyarországról csak fokozatosan történhet. Fáy megkérdezte, igaz-e, hogy Romániából is áttelepítés alatt állnak-e a zsidók. Azt válaszoltam kérdésére, hogy tudomásom szerint az előkészületek már megtörténtek. Ekkor hirtelen azzal a kérdéssel lepett meg, hogy az áttelepítési program szempontjából Magyarországot is számításba vették-e. Magyarország ugyanis – tette hozzá – kb. 100 000 zsidót szeretne áttelepíteni Kárpát-Ukrajnából és a Romániától visszacsatolt területekről. A második szakaszban kerülnének sorra a Kárpát-medencében élő zsidók, végül azok, akik Budapesten, a fővárosban laknak. Közöltem vele, hogy magánemberként tartózkodom Budapesten, és erre a kérdésre nem tudok válaszolni. Nincs tiszta képem arról, hogy a magyar zsidóság letelepítésének a keleti területeken megvannak-e a feltételei. Az volt a benyomásom, Fáy kérte meg Szarkát, hogy hozza össze velem, és ezeket a kérdéseket felsőbb utasításra tette föl nekem.²⁶

Rendkívül fontos ez az okmány, mégpedig két szempontból. Először ebben a dokumentumban történik említés arról, hogy kikből is állt volna az a 100 000 főnyi zsidóság, amelyet az áttelepítésre kiszemeltek: kárpát-ukrajnai és észak-erdélyi zsidókból. Másrészt kiviláglik belőle, hogy létezett egy többszakaszos „áttelepítési” program, amely a végleges megoldásba torkollt volna.

Nem világos, hogy ki találta ki az „áttelepítést”, Fáy, Szarka vagy valamelyik másik magyar náci, például a hírhedt zsidófalók közül Baky László, Endre László vagy báró Vay László, s azt sem tudjuk, hogy az illetőnek saját ötlete volt-e, avagy együtt főzte ki a katonai vezetés egyes

tagjaival. Azt azonban szinte bizonyosra vehetjük, hogy Kállay miniszterelnök nem tudott róla és nem járult volna hozzá. Wisliceny ugyan azt írta, hogy Fáy szerinte „magasabb helyről származó parancsot” teljesített, amikor erről faggatózott, de ezt nem tekinthetjük elégséges bizonyítéknak.

Himmler érdeklődése a terv iránt

1942. október 13-án Ludin kötelességszerűen továbbította Wisliceny jelentését a német külügyminisztériumnak, kísérőlevelet is mellékelve hozzá.²⁷ Nem sokkal utóbb már az RSHA-nál Himmler személyes érdeklődését is felkeltette. 1942. november 30-án Himmler terjedelmes levelet írt Ribbentropnak, melyben áttekintette azt a javaslatot, amelyet hite szerint a magyar kormány nevében Heszlényi tett az OKW-nak. Emlékeztette a külügyminisztert, hogy magyar államférfiak mostanában azzal a kívánsággal jelentkeznek, oldják meg náluk is a zsidókérdést. Mintegy megismételve Fáy szavait úgy, ahogy azok Wisliceny jelentésében olvashatók, tájékoztatta Ribbentropot, hogy a végleges megoldást több szakaszban kell lebonyolítani, s az első lépés az lenne, ha Magyarország keleti részéből „kitelepítenek” 100 000 zsidót. Közölte, hogy kezdetben ellenezte a zsidókérdés részleges megoldását Magyarországon, most viszont kész Wislicenyt kinevezni a budapesti német követségre, ahol „tudományos tanácsadóként” működhetne, lévén hogy nagy szakértelmet árult el Szlovákia zsidótlanításában. Himmler mindehhez hozzáfűzte, hogy ha Magyarországon „ez az égető kérdés megoldódik”, az minden bizonnyal nem téveszti el hatását a bolgár és a román kormányra sem, s azok is inkább hajlandónak mutatkoznak majd a saját zsidókérdésük megoldására.²⁸

Ribbentrop kívánságára²⁹ Martin Luther, a német külügyminisztérium *Deutschland* osztályának az idő szerinti vezetője utasította Dietrich von Jagow budapesti követet, hogy járjon utána, vajon a magyar hatóságok tényleg hajlandók-e 100 000 „idegen” zsidót deportálni, vagy akár az ország egész zsidóságát.³⁰ Jagow 1943. február 18-án válaszolt, tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy a budapesti német katonai attasé érintkezésbe lépett a magyar vezérkarral, hogy megtudakolja, vajon Heszlényi és Homlok a magyar kormány megbízásából kérte-e az idegen zsidók deportálását. De hogy az attasé mit tudott meg és Jagow mit jelentett, az rejtély, a német külügyminisztérium anyagában ugyanis nincs nyoma ennek a zárójelentésnek.³¹

A szélsőjobboldali figurák a Kállay-korszakban nem értek el semmit, de machinációik, titkos paktálásuk a Wehrmachttal és az RSHA-val, va-

lamint saját szakállukra tett ajánlatuk 100 000 „hontalan” zsidó áttelepítésére mégsem maradt meddő fáradozás. Ez talán hivatkozási alapja lehetett annak az egyezségnek, amelyet 1944. március 18-án kötött Horthy Hitlerrel, s amely egyebek között azt tartalmazta, hogy 100–300 000 magyar zsidót a Birodalom rendelkezésére bocsátanak „a haditermelés céljára”.

Jegyzetek

1. A magyarok és a velük rokonszenvezők sérelmezték a trianoni és az első világháborút lezáró más szerződéseket, s ezekkel a területekkel kapcsolatban nem megszerzésről, hanem visszaszerzésről beszéltek, mivel az első világháború előtt mindezek a területek Magyarország részét képezték.

2. *Magyarország tiszti cím- és névtára*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp., 1942, 49:628. o.

3. *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Összeállította és szerk.: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1968, 847. o. Vö. Nemeskürty István: *Requiem egy hadseregért*. Magvető, Bp., 1974, 37. o.

4. C. A. Macartney, 2:340. o. Neve szerepelt 1946-ban azok között a magyar háborús bűnösök között, akik amerikai kézre kerültek Németországban. Lásd William S. Key vezérőrnagy 1946. június 12-i levelét Szviridov altábornagyhoz, a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökéhez. In: *Criminals at Large*. Szerk.: I. Pintér–L. Szabó. Pannonia Press, Bp., 1961, 298–299. o.

5. Homlokról további részletek találhatóak a következő művekben: *Magyarország és a második világháború*. Összeállította és szerk.: Zsigmond László, Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. Kossuth, Bp., 1961; *A Wilhelmstrasse és Magyarország*; valamint Karsai Elek: *A budai Sándor palotában történt*. Táncsics, Bp., 1963; végül C. A. Macartney.

6. NA, T-120. másolat, 2563. tekercs, E312577-578. felv.

7. Uo., E312569-570. felv.

8. Uo., E312575-576. felv.

9. Sem Horthy, sem Kállay nem tesz említést emlékiratában Heszlényiről. Jelen mű szerzője 1956. január 26-án személyes beszélgetést folytatott Kállayval, s ő azt állította, hogy soha nem hallott Heszlényiről.

10. Lásd Alfred Jodlnak, az OKW főnökének 1942. július 21-i levelét a német külügyminisztériumhoz. RLB, 46. dok.

11. A szlovákiai zsidók összetételése 1942 márciusában kezdődött. Az első transzportban 999 lányt szállítottak március 26-án Auschwitzba. 1942. május végéig kb. 40 000 zsidót deportáltak Szlovákiából. Livia Rothkirchen: *The Destruction of Slovak Jewry*. Yad Vashem, Jeruzsálem, 1961, XXII–XXIII. o.

12. RLB, 46. dok.

13. NA, T-120. másolat, 4355. tekercs, K213390. felv. A szóban forgó okmány, valamint a többi, *Inland* osztálytól származó irat lelőhelyére nézve lásd továbbá RLB, XXIX. o.

14. NA, T-120. másolat, 4355. tekercs, K213391. felv.

15. Uo., K213388-389. felv.

16. Uo.

17. Uo., K213385-386. felv.

18. RLB, 47. sz.

19. NA, T-120. másolat, 4355. tekercs, K213381-382. felv.

20. A Magyarországhoz 1938–41-ben visszacsatolt területeken durván ennyi volt a zsidók lélekszáma. Lásd a 4. és 5. fejezetben.

21. Karsai Elek: *A budai Vártól a gyepűig, 1941–1945*. Tánácsics, Bp., 1965, 203–206. o.

22. Wisliceny nem említi Fáy keresztnevét. Lévai Jenő 1971. augusztus 25-én azt írta e könyv szerzőjének, hogy Gedeon volt a keresztneve. Tény, hogy amikor Kállay vezette a külügyminisztériumot, szolgált ott egy Fáy-Halász Gedeon nevű tisztviselő. A miniszter kabinetjében dolgozott, és a kormányhivatalnokok hivatalos névjegyzékében az áll, hogy dr. Fáy-Halász Gedeon minisztériumi segédtitkár. *Magyarország tisztí cím- és névtára*. 1942, 49:36. o. Az 1943-as kötet 37. o. szerint a miniszter melletti szolgálatra beosztott segédtitkár volt, ezt az állást töltötte be egészen a német megszállásig.

Dr. Szegedy-Maszák Aladár, a magyar külügyminisztérium politikai osztályának egykori munkatársa (1943–44) azt írta 1971. november 3-i levelében, hogy Fáy a miniszteri kabinetben „technikai és ügyviteli kérdésekben Kállaynak mint külügyminiszternek a személyi titkára volt”. Lévai 1971. október 26-i levele szerint Fáy 1944 márciusában átkerült a külügyminisztérium politikai osztályára. Akkor Sztójay állt a minisztérium élén, de tulajdonképpen dr. Jungerth-Arnóthy Mihály külügyminiszter-helyettes vezette a minisztériumot. A háború után Fáy-Halász Gedeon az Egyesült Államokba költözött, de a hatvanas évek végén áttelepült Münchenbe.

Raul Hilberg alighanem fonetikusán értelmezte a Wisliceny-féle dokumentumban szereplő Fay családnevet, és ezért tévesztette össze Vay László családnevével, amelyet németesen „faj”-nak kell ejteni. Vay az a hírhedten antiszemita politikus, akit a korabeli források sűrűn emlegetnek. Lásd Hilberg: *The Destruction of the European Jews*. Quadrangle, Chicago, 1961, 522–523. o. Hilberg tévedését mások is magukévá tették. Így például Nicholas Nagy-Talavera: *The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Rumania*. Hoover Institution Press, Stanford, CA, 1970, 184. o. Vay László bárónak is része volt a végleges megoldásban, német kapcsolata azonban nem Wisliceny, hanem közvetlenül Martin Bormann volt.

Münchenben 1966-tól kezdve Gedeon Fáy-Halász a Bajorországi Magyar Református Egyházközség Lelkészi Hivatalának egyik vezető tisztviselője, dr. Czanik Géza irányítása alatt, aki korábban Szolnok-Doboka vármegye alispánjaként is Endre László jó társának bizonyult. A Hollandiában élő magyar történészhez, Várdy Péterhez intézett levelében Fáy megpróbálta tisztára mosni múltját, azt állítva, hogy nevét sűrűn összetévesztik Vay nevével. A BMRELH azonban kénytelen volt egy 1990. február 28-án kelt nyilatkozatában Fáy és Czanik védelmére kelni, akiknek múltját a BMRELH belharcában érdekelt lelkész, bizonyos Sipos Tibor leplezte le, miközben azért el kellett ismernie, hogy Fáy annak idején kapcsolatban állott Wislicenyvel. Ami az 1942. évi ebédet illeti, amelynek során Fáy megbeszélte Wislicenyvel a zsidók esetleges „áttelepítését” Magyarországról, a nyilatkozat a következőt jegyzi meg: „Fáy azt állítja, hogy a külügyminisztérium hivatalnokának minőségében nem volt kompetenciája, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzék, és ezt késedelem nélkül tudomására hozta az illető személynek.”

23. Szarka Gábor a Magyar Királyi Külkereskedelmi Hivatal főelőadója volt Po-

zsonyban. Vö. *Magyarország tiszti cím- és névtára*. 323. o. Lévai 1971. október 26-i magánlevelében közölte, hogy Szarkát 1944-ben Koppenhágába helyezték át.

24. Rothkirchen, XIV. és XX. o.

25. *Uo.*, XXV. o.

26. *RLB*, 74. dok.

27. *Uo.*

28. *Uo.*, 48. dok.

29. A kérést 1942. december 10-én továbbította Franz Sonnleithner, a külügyminiszter titkárságának tagja. *Uo.*, 49. dok.

30. *Uo.*, 50. dok.

31. A könyv szerzője legalábbis képtelen volt fellelni ezt az okiratot Bonnban, a Német Külügyminisztérium Levéltárában.

TIZEDIK FEJEZET

A MUNKASZOLGÁLAT

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ idején a katonai szolgálatot kiegészítő munkaszolgálat működött Magyarországon, amely jellegét és célkitűzését tekintve példa nélkül állt. Több százezer katonaköteles korú férfit vontak be ebbe a rendszerbe, olyanokat, akiket „megbízhatatlanoknak” minősítettek, és ezért nem adtak fegyvert a kezükbe. Katonai egységekbe szervezték őket a magyar hadsereg katonatisztjeinek parancsnoksága alatt, fegyverek helyett szerszámokkal felszerelve, és elsősorban építkezéseken, útépitésre, erődítési munkálatokra használták fel őket részint Magyarországon határain belül, részint a határokon túl, Ukrajna és Jugoszlávia magyarok és németek megszállta területein. Eredetileg minden „megbízhatatlan” elemet munkaszolgálatra akartak beosztani, tehát románokat, szerbeket, szlovákokat és kommunistákat is, gyakorlatilag főleg zsidók ellen alkalmazták.

Előzmények

A munkaszolgálat előzményei Magyarországon az ellenforradalmi rendszer talajában gyökereztek, az 1919-ben, a Kun Béla-féle proletárdiktatúra megdöntése után kiépült rendszerhez kötődtek. A franciák által megszállt Szegeden csoportosult katonatisztek körében fogalmazódott meg az a gondolat, hogy a rendes katonai szolgálatra politikai „megbízhatatlanság” címén alkalmatlannak tartott elemeket különleges munkaszolgálatos-alakulatokba kellene besorozni. Ennek a szegedi tiszti társaságnak Horthy Miklós, Magyarország majdani kormányzója állt az élén. Az ún. „szegedi gondolat” vezérelte őket, és azok a szuperhazafias titkos szervezetek álltak mögöttük, amelyek a húszas években éltek virágkorukat.

Budapest még a románok megszállása alatt állt, amikor 1919. augusztus 21-én az ellenforradalmi nemzeti hadsereg főparancsnoka, Horthy felvetette, hogy a szervezett munkásságot zárják ki a tervezett új hadseregből, mert „megbízhatatlanok”. Novemberben javaslatának hatályát kiterjesztették a zsidókra is.¹

1919 őszén a fővezérség és a hadügyminisztérium² berkeiben azt tervezték, hogy a katonaköteles korú, de politikailag megbízhatatlan férfiak részére különleges egységeket, ún. „munkásalakulatokat” létesítenek. Az elgondolás az volt, hogy a „megbízhatatlanok” katonai szolgálatukat munkaszolgálatosokként töltsék, a fegyverviselés jogától megfosztva. Ezek az elképzelések megelőlegezték azt a gyakorlatot, amelyet a második világháború idején alkalmaztak, amikor is a munkaszolgálatosok nem kaptak egyenruhát, hanem saját polgári ruházatukat hordták, és karszalagot kellett viselniük a rendes katonai szolgálatot teljesítőktől való megkülönböztetésül.

Az első munkásalakulatot Horthy utasítására 1919. december 6-án állították föl. Rendelkezése értelmében 40 ilyen alakulatot kellett szervezni, és 6000 „internált politikai fogolynak” kellett „rátermett és erélyes” katonatisztek vezénylete alatt szolgálnia. Egy-egy alakulatba 100–200 embert osztottak be, hogy fegyelmезetten és szakszerűen végezzenek a nemzet szempontjából halaszthatatlanul fontos közmunkákat.³

A két háború közti időszakban Magyarország nyúlt először intézményesen a zsidókérdéshez. Megelőzve a nácik zsidóellenes törvényhozási programját, Magyarország már 1920 szeptemberében kirívóan diszkriminatív törvényt hozott (az ún. numerus claususra vonatkozót), amelynek hatása jócskán túlnőtt az eredeti szándékokon. Az volt a deklarált cél, hogy csökkenjen a felsőoktatásban részt vevő zsidók száma; a törvény azonban közvetve más területeken is zsidóellenes intézkedésekhez vezetett. Katonai körökben a zsidókérdést először Belitska Sándor honvédelmi miniszter vetette fel a Teleki-kabinet 1921. február 8-i ülésén. Azt a dilemmát tárta a kabinet elé, hogy a zsidók külön alakulatokban töltsék-e le katonaidejüket, vagy pedig a többi katonával elvegyülve. Személyes véleménye az volt, hogy a zsidókat külön alakulatokban, de a reguláris egységeken belül kellene elhelyezni.⁴

Bethlen István gróf miniszterelnöksége idején (1921. április 4.–1931. augusztus 24.) senki nem vetette fel hivatalosan a zsidókérdést, sem pedig Károlyi Gyula gróf miniszterelnöksége alatt (1931. augusztus 24.–1932. október 1.), noha számos burkolt, de annál következetesebb megkülönböztetést alkalmaztak a zsidók ellen jó néhány területen, így például a magasabb közhivatalokban és a hadseregben. Magyarország nyíltan jobboldali orientációja Károlyi utódjához, Gömbös Gyulához fűződik. Az ő miniszterelnöksége alatt (1932. október 1.–1936. október 12.) kezdett igazodni az ország politikája a Harmadik Birodalomhoz, mert a magyar revizionisták ettől remélték a trianoni igazságtalanságok jóvátételét. Jóllehet Gömbös volt a szegedi gondolat egyik értelmi szerzője és meg-

testesítője, 1938-ig eltartott, amíg politikai nézetei meghozták a maguk gyümölcsét.

A munkaszolgálat törvényi megalapozása

1938 drámai politikai és diplomáciai manőverei, valamint katonai akciói nemcsak arra világítottak rá, hogy Európa-szerte mennyire megerősödött a náci befolyás, de jellemezték azt is, hogy frontális támadás indult a versailles-i békeszerződés egész rendszere ellen. Az Anschlusszal csaknem egy időben Magyarország hozzálátott, hogy lemásolja a Harmadik Birodalom példáját mind katonailag, mind pedig a zsidók ellen hozandó intézkedések terén. A magyar haderő korszerűsítésére és felduzzasztására irányuló módszeres kampányt Darányi Kálmán miniszterelnök hirdette meg 1938. március 5-i, győri beszédében (lásd a 4. fejezetet). Az első jelentősebb zsidóellenes törvény „a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” két hónappal később emelkedett törvényerőre, s ezzel megindult a zsidók állampolgári jogainak módszeres, intézményes korlátozása, amely hat évvel később elpusztításukban tetőzött.

Augusztusban a „trianoni igazságtalanságok” jóvátételére és a fegyveres erők korszerűsítésére, valamint felduzzasztására tett erőfeszítések felélénkültek. Horthy kormányzó hivatalos látogatást tett Németországban, ahol felajzották őt Hitler tervei a csehszlovák kérdés „megoldására”. Feltehetőleg bátorítást kapott a németektől, hogy bizonyos rendkívüli katonai terveket dolgoztasson ki ő is, és tegyen intézkedéseket a haderő modernizálására.⁵ Horthy németországi útjával egy időben Magyarország megállapodást írt alá a kisantant tagjaival. Kinyilvánították, hogy vitáikban nem alkalmaznak fegyveres erőt, viszont elismerték Magyarország jogát ahhoz, hogy felfegyverkezzék (lásd az 5. fejezetet). A megállapodás után kb. két hónappal Magyarország az első bécsi döntés értelmében visszacsatolhatta Szlovákia magyarok lakta déli részét, a Felvidéket (lásd a 6. fejezetet).

Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a müncheni egyezmény a Szudéta-föld hovatartozandóságának „rendezésével” nem zárta le a csehszlovák válságot, mi több, a nácik csak vérszemet kaptak, és a háború egyre kevésbé látszott elkerülhetőnek. Mindezt látván a revízió hívei Magyarországon nem kívánták tovább halogatni az ország katonai és gazdasági erőforrásainak mozgósítását. 1938. december 7-én Bartha Károly honvédelmi miniszter az alsóházban egy honvédelmi törvénytervezetet terjesztett be, amely bevezetni szándékozott az általános hadkötelezettséget. In-

doklásképpen arra az általános elvre hivatkozott, hogy háború vagy háborús veszély idején minden állampolgár köteles személyének és javainak felajánlásával megvédelmezni hazáját.

Az 1939. évi II. tc.⁶ szabályozta a honvédelem rendszerének minden részletét, meghatározta a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács, a félkatonai leventeintézmény, a katonai szolgálat és a légvédelem feladatkörét, valamint szervezeti felépítését. Ez a törvény nem irányult kifejezetten a zsidók ellen (a második zsidótörvény ekkor előkészületi szakaszában tartott), mégis egyes rendelkezései törvényes alapot szolgáltatottak a kötelező munkaszolgálat bevezetéséhez, illetve jogilag igazolták a német megszállás alatt hozott kíméletlen rendszabályokat. Ebben a tekintetben a legfontosabbnak azokat a rendelkezéseket tekinthetjük, amelyeket a 87–94., valamint a 141. paragrafusok tartalmaznak. Az előbbiek kimondták, hogy minden 14–70 év közötti személy munkára vezényelhető a nemzet védelme érdekében, és köteles ezeket a munkákat fizikai és szellemi képességeihez mérten kielégítően végezni, az utóbbi rendkívüli hatalommal ruházta föl a kormányt háború vagy háborús veszély idejére.

A munkaszolgálat jogi alapját a 230. paragrafus teremtette meg. Ennek első cikkelye leszögezte, hogy minden olyan magyar állampolgár, aki 21. életévét elérte és a katonai szolgálatra tartósan alkalmatlannak minősítették, kötelezhető arra, hogy „közérdekű munkaszolgálatot” teljesítsen, egy-egy alkalommal három hónapot meg nem haladó időtartamban, különleges munkatáborban. Első pillantásra nem is nagyon derült ki, hogy a munkaszolgálat intézménye milyen szándékokat szolgált és milyen méretűre tervezték. Felületesen nézve nem tűnt kizárólagosan, vagyis szükségképpen hátrányosan megkülönböztető természetű intézkedésnek, ugyanis az eredeti terv szerint a munkaszolgálatosok ugyanolyan egyenruhát, ugyanazt a zsoldot és ellátmányt kapták volna, mint a rendes katonák. A gyakorlatban azonban hamar bebizonyosodott, hogy a Horthy-korszak kezdeti elgondolása kél új életre, vagyis a „megbízhatatlanok” – és a kommunistákat, valamint a zsidókat természetyszerűleg ide sorolták – szisztematikus kirekesztése a katonai szolgálatból. A törvénynek ez volt az elsődleges, bár ki nem mondott célja. Arra használták, hogy kizárjanak vele a hadseregből minden potenciálisan „megbízhatatlan” elemet, s a harmincas években ilyennek számítottak bizonyos nemzeti kisebbségek (a románok, a szerbek és a szlovákok) és nem utolsósorban a zsidók, akiket fokozatosan az ország társadalmi-gazdasági életéből is el akartak távolítani. A munkaszolgálatnak a szigorúan vett katonai, honvédelmi célzata ezért másodrendű fontossággal bírt csupán.

A honvédelmi minisztérium magatartása

A 230. paragrafusban foglaltak gyakorlati alkalmazását a honvédelmi minisztériumnak kellett részletesen kidolgoznia. A minisztérium dolgát megnehezítette, hogy a parlament éppen akkor tárgyalta a második zsidótörvény tervezetét. A javasolt törvény 5. paragrafusa kimondta, hogy zsidó az államigazgatásban sem országos, sem helyi szinten nem alkalmazható. Kimondta azt is, hogy a hadseregben sem maradhat zsidó sem polgári alkalmazottként, sem katonatisztként, noha ezek száma csekély volt.

A honvédelmi minisztérium azon volt, hogy tisztázza, miként érinti a hadsereget a második zsidótörvény, és kialakítsa saját álláspontját a zsidókérdésben. Ebből a célból 1939. március 31-ére értekezletet hívtak össze. A tanácskozáson a hadsereg felső régióihoz tartozó vezető személyiségek vettek részt. A meghívókat két nappal előbb küldték szét, feltüntetve a napirendre tűzött témát. A megbeszéléstől a következő kérdések tisztázását várták:

- elvileg kit kell zsidónak tekinteni;
- név szerint ki zsidó a tisztikarban, valamint a hadapródok között, a ténylegesek, illetve a tartalékosok körében;
- milyen eljárás alkalmazandó, hogy megállapítsák, vajon zsidó-e valaki vagy sem;
- milyen eljárással állítható össze kategóriák szerinti csoportosításban a hadseregben lévő zsidók névjegyzéke?⁷

Az értekezlet résztvevői arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a „ki a zsidó” kérdését a második zsidótörvény alapján kell eldönteni, azzal a megszorítással, hogy tényleges katonatisztknél még szigorúbban kell alkalmazni a törvényt, mint egyébként. Nem tudtak megegyezni azonban abban, hogy mi legyen a tartalékos tisztekkel, továbbá hogy mi legyen azokkal, akik magas katonai kirüntetések birtokosai, s függőben maradt az a kérdés is, hogy teljesíthet-e rendes katonai szolgálatot zsidó vagy sem. Ez utóbbi tárgyban három lehetőség merült fel. A minisztérium elnöki osztályának vezetője, Németh Imre ezredes azt javasolta, hogy a zsidókat külön egységbe gyűjtve osszák be a harci alakulatokhoz szigorú felügyelet és vezénylet alatt. László Dezső ezredes a vezérkar nevében azt indítványozta, hogy a zsidókból különleges alakulatokat szervezzenek, és a keresztényekből álló csapatok előtt helyezték el azokat. A honvédelmi miniszter azt az álláspontot képviselte, hogy a zsidókat különleges munkasalakulatokba osszák be. Az értekezlet résztvevőinek többsége a két első javaslat valamelyike felé hajlott, tudniillik hogy a zsidók a harci alakulatok kötelékében szolgálnak. Végül azonban a döntést elnapolták,

mondván, várjuk meg, míg elkészül a statisztika, és kiderül, hogy mennyi zsidó van a hadseregben, kivált a tisztikarban. Abban viszont teljes volt a nézetazonosság, hogy minden tiszt és tisztos⁸ származását gondosan meg kell vizsgálni, és a hatályos zsidótörvény értelmében az aktív szolgálatból le kell szerelni azt, akiről megállapítást nyer, hogy zsidó. Kivételt csak azok képezhetnek, akik az első világháború idején tanúsított bátorságukért magas kitüntetést, vitézségi érmet kaptak.⁹

A minisztérium elnöki osztálya 1939. április 4-én elkészítette saját javaslatát. Az imént felsorolt ajánlásokon túlmenően indítványozta azt is, hogy zsidót ne vegyenek fel hadapródiskolába, ezzel szemben igenis adjanak fegyvert a zsidók kezébe, mert különben keresztények ontanák véruket a zsidók helyett is. A zsidó egységeket keverjék a keresztényekével, mert ha elkülönítenék őket, akkor amazok „könnyebben tennék le a fegyvert, szöknének át az ellenséghez vagy követnének el árulást”.

Az elnöki osztály álláspontját körvonalazó irat statisztikai adatokat is közölt a zsidók hadseregben belüli számáról és arányszámáról. Kitűnt, hogy a tényleges és hivatásos tiszték között alig akad zsidó, szó sem volt arról, hogy a tisztikarban hemzsegnének a zsidók. A fegyveres erők összlétszáma ekkor 102 007 főt tett ki, ebből mindössze 2292 volt a zsidó, azaz 2,24%. A 6153 tényleges tisztos között csupán kilencen voltak zsidók, ugyancsak kettő az 5415 továbbszolgáló tisztos közül. A 10 669 sortisztosból 30 volt zsidó, a sorköteles szolgálatukat töltő öregkatonák 31 594 főt számláló soraiban 1101 zsidó volt, s a 48 176 újonc között 1150.¹⁰

Meghatározta az irat azt is, milyen eljárást kell alkalmazni, hogy megállapítsák, milyen fajúak és milyen vallásúak azok, akik a hadseregben szolgálnak, s felsorolta, hogy pontosan milyen iratokat kell bemutatni. Előírták, hogy mindenki mutassa be saját születési bizonyítványát és keresztlevelét, de ezenkívül a szülőkét és mind a négy nagyszülőét is.¹¹

A zsidókérdésnek a hadseregben belüli megoldása végett a honvédelmi minisztérium április 5-ére újabb értekezletet hívott össze. A résztvevők megint csak nem jutottak egyetértésre a zsidók hadseregben belüli státusára nézve. Werth Henrik vezérkari főnök azt ajánlotta, hogy a zsidók is teljesítsenek fegyveres szolgálatot, de külön, zárt egységekben, keresztény tiszték „nem elnéző” vezénylete alatt. A honvédség főparancsnoka, Sónyi Hugó vele szemben azt javasolta, hogy elkülönített és zárt munkasalakulatokba osszák be a zsidókat, de ne adjanak fegyvert a kezükbe, mert ellenkező esetben „évtizedekre megronthatják a keresztényeket”. A HM polgári csoportfőnöke, Pruzsinszky János államtitkár azt adta elő, hogy a német módszer, vagyis a teljes kirekesztés Magyarországon nem alkalmazható, mert ez esetben keresztények arra éreznének kísértést, hogy át-

térjenek judaista hitre, és így mentesítsék magukat a katonai szolgálat alól. Általános nemzeti érdek – tette hozzá –, hogy a zsidók is teljesítsenek fegyveres szolgálatot, mert különben háború idején kizárólag keresztények ontanák vérüket. A honvédelmi miniszter azzal torkolta le, hogy „a métely is okozhat veszteségeket”, és megismételte azt az indítványt, hogy a zsidókat munkásalakulatokba osszák be. Akik pedig nem alkalmasak munkára, azokat vigyék különleges internálótáborba, ahol szigorú felügyelet és fegyelem alatt lesznek.

Mindössze egyetlen józan és mérsékelt hang szólalt meg az értekezleten. Ambrózy Árpád hadbíró tábornok azt az ellenvetést tette az elhangzottakkal kapcsolatban, hogy egész hadbírói pályafutása során egyetlen olyan esettel sem találkozott, amikor zsidót nagyobb arányú kötelességmulasztás miatt kellett volna vád alá helyezni. Felhívta a tanácskozás résztvevőinek figyelmét, hogy ha a zsidóknak megtiltják a katonai szolgálatot, ezt a keresztények óhatatlanul sérelmesnek fogják találni.¹²

A vitában felmerült szempontok figyelembevételével az elnöki osztály április 21-re elkészítette javaslatát a zsidótörvények hadseregben belüli alkalmazására. A minisztérium vezetőségi értekezlete az előterjesztést apróbb változtatásokkal május 15-én jóváhagyta. E szerint a tényleges tisztek és tisztfeleségek bizonyítani kötelesek, hogy mind a négy nagyszülőjük keresztény.¹³ Tisztesek esetében elegendő, ha a szülők keresztények. A zsidó tartalékos tisztek megtarthatják rangjukat, de ha behívják őket, valamint általános mozgósítás esetén, harctéri beosztást nem kaphatnak.¹⁴ Nem született döntés abban a tárgyban, hogy teljesíthet-e zsidó fegyveres szolgálatot. 1939 nyarán a minisztérium és vezérkar egész sor értekezletet tartott e témakörben.

A zsidótörvények hadseregbeni alkalmazásáról a végső döntés a nyár végén született meg, a részletes végrehajtási utasítást 1939. szeptember 23-án adta ki a honvédelmi miniszter. A második zsidótörvény 5. paragrafusára hivatkozva elrendelte, hogy az utasítás megjelenésének napjától kezdve zsidó nem lehet sem tényleges tisz, sem tisztes. Azokat a zsidókat, akiket fegyveres szolgálatra alkalmasnak találnak, arányosan szétosztva kell a harci egységekbe besorolni. Akik viszont nem alkalmasak fegyveres szolgálatra, azokat különleges munkaszolgálatos-egységekbe kell beosztani. De semmiképpen sem szolgálhatnak hírszerzéssel foglalkozó alakulatnál, nem végezhetnek irodai, írnoki munkát, nem lehetnek futárok, hírvivők, és nem dolgozhatnak raktárban. Zsidónak a hadseregben vagy a munkaszolgálatban alsóbb parancsnok semmiféle könnyítést vagy kedvezményt nem adhat, hacsak erre a minisztériumtól nem kapott külön engedélyt vagy felhatalmazást.¹⁵

A munkaszolgálat megszervezése

A munkaszolgálat általános elveit és megszervezésének részleteit a minisztertanács 5070/1939. M. E. sz. rendelete tartalmazta. A rendeletet Teleki miniszterelnök május 12-én ellenjegyezte.¹⁶ Az 1939. évi II. tc. 230. paragrafusára hivatkozva a rendelet a munkaszolgálat elsőrendű célját a következőkben jelölte meg:

- a munkaszolgálatra behívott fiatalok kiképzése vagy átképzése, összhangban képességeikkel;
- úgy kell őket felhasználni, hogy kielégítsék a haderő igényeit, és elvégezzék a védelmi munkákat;
- a minisztérium beleegyezésével bármely más közhasznú munkára igénybe vehetők.

A rendelet a sorozóirodákat hatalmazta fel, hogy eldöntsék, ki alkalmas fegyveres szolgálatra, ki küldendő munkaszolgálatra, illetve ki mentendő fel mindkettő alól. Akiket munkaszolgálatra soroznak be, különleges munkatáborokba kerülnek, de három hónapnál nem hosszabb időre, s „katonailag szervezett munkásalakulatokban” szolgálnak. A táborok számáról, jellegéről, belső szervezetéről és ellátásáról a honvédelmi miniszter dönt, s az ő joghatósága alá tartozik (az illető hadosztály parancsnoksága révén) minden olyan kérdés, amely a vezénnyel, a fegyelemmel, a kiképzéssel és a konkrét szervezőmunkával függ össze. A miniszter gyakorolja a tábornok fölött a legfőbb parancsnokságot a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF) révén. Ez utóbbit a hadsereg főtisztjei közül a miniszter javaslatára az államfő nevezi ki.¹⁷

A munkaszolgálat 1939. július 1-jei hatállyal lépett életbe. Legelőször az 1916-ban születettek korosztályát hívták be, közülük is azokat, akiket fegyveres szolgálatra alkalmatlannak minősítettek. A munkaszolgálat működését tekintve nem sokban különbözött a honvédségtől. A munkaszolgálatosoknak¹⁸ a helyi kiegészítő parancsnokságokon kellett jelentkezniük. A szokásos vizsgálat és minősítés után megkapták beosztásukat a közérdekű munkaszolgálatos-zászlóaljok valamelyikébe, és be kellett vonulniuk a kijelölt táborokba. A zászlóaljakat az akkor működő nyolc hadtest között osztották szét, és a hadtestparancsnokság alá rendelték. Az embereket 200–250 fős századokba sorolták, a századok szakaszokra osztottak. A szakaszok rendszerint rajokból álltak. A századokat rendeltetésük szerint csoportosították, és a zászlóalj közvetlen irányítása alá kerültek. A munkaszolgálatosok „szabványfegyvere” nem puska volt, hanem lapát és rohamásó.

A tiszteket a szokásos módon kellett szólítani, rangfokozatuk, nem pedig nevük megnevezésével. Az örszemélyzet tagjait az „oktató úr” megszólítás illette meg. Az 1939 júliusában felállított munkaszolgálatos-zászlóaljakat a 10.1. táblázat sorolja fel.

Miután Észak-Erdélyt Romániától (1940. augusztus–szeptember) és a Bácskát, valamint Baranyát Jugoszláviától (1941. április) visszacsatolták Magyarországhoz, a hadtestek számát felemelték kilencre (lásd a 13.1. térképet) és egyik-másik munkaszolgálatos-zászlóalj parancsnokságát is áthelyezték máshová. 1943 márciusában a III. munkaszolgálatos-zászlóalj parancsnoksága Kőszegen székel, a VI. zászlóaljé Püspökkladányban. A X. munkaszolgálatos-zászlóaljat Nagybánya székhellyel áttették az újonnan megszervezett IX. hadtest fennhatósága alá, melynek Kolozsvárott volt a parancsnoksága. A XI. rimaszombati székhelyű munkaszolgálatos-zászlóalj a VII. hadtesthez lett beosztva, a tasnádi XII. pedig a IX. hadtesthez.¹⁹

A honvédelmi minisztériumban külön osztályt szerveztek, ennek élén állt a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője, s központilag innét irányították és felügyelték a munkaszolgálat egész rendszerét. A KMOF széles körű hatáskörrel volt felruházva, nevezetesen

- minden olyan kérdés rá tartozott, ami elvileg összefüggött a munkaszolgálattal;
- gondoskodott a munkatáborok központi igazgatásáról;
- törvényjavaslatokat készített elő, hogy a munkaszolgálati rendszer hatékonyan működjön;
- foglalkozott a munkaerő mozgósításával kapcsolatos valamennyi problémával;
- figyelemmel kísérte a munkaszolgálat működését más országokban;
- döntött a munkaszolgálat minden személyi kérdésében;
- elkészítette a munkaszolgálati rendszer eredményes működését biztosító költségvetést.²⁰

A honvédelmi minisztérium számításai szerint évente 90 000 fiatal került sorra, közülük mintegy 20 000-re rúgott a munkaszolgálatra beosztandók száma, de 6000 főnél nem volt több, aki akár képzettségénél, akár gyakorlatánál fogva alkalmas volt ipari munkára. A többieket mezei vagy erdei „tömegmunkára”, valamint útépitésre kívánták igénybe venni.

A katonai munkaszolgálat szempontjából a besorozottakat két csoportra osztották, vagyis különválasztották – még ha nem is maximális szigorral – az ún. „megbízhatatlan” elemeket. Ennek ellenére a munkaszolgálatnak 1939-ben nem volt kifejezetten és végletesen a zsidókat sújtó

diszkriminációs jellege. A két csoport között ez idő tájt zöld, fegyelem és elszállásolás tekintetében nem volt lényegbevágó különbség. A család is nagyjából ugyanolyan támogatásban részesült mindkét kategória esetében, és a munkaképtelenekké váltakkal szemben sem alkalmaztak különbségtételt. Az egyedüli megkülönböztetés az volt, hogy a munkaszolgálatosok zöld anyagból készült M betűt viseltek a hajtókéjükön. 1939 nyarán és őszén a KMOF a munkaszolgálatosokkal különféle közhasznú katonai és polgári közmunkákat végeztetett.²¹

10.1. TÁBLÁZAT
MUNKASZOLGÁLATOS-ZÁSZLÓALJAK 1939-BEN ÉS 1941-BEN

<i>Hadttest</i>	<i>Munkaszolgálatos-zászlóalj</i>	
	<i>1939</i>	<i>1941</i>
I. Budapest	I. Budapest (Soroksári út)	I. Bp. Óbuda (Hajógyári sziget)
	IX. Esztergom (Kenyérmező)	IX. Esztergom (Tábor)
II. Székesfehérvár	II. Komárom (II. sz. erőd)	II. Komárom
III. Szombathely	III. Pápa (Lovassági barakkok)	III. Kőszeg
IV. Pécs	IV. Mohács	IV. Mohács
V. Szeged	V. Hódmezővásárhely	V. Hódmezővásárhely
VI. Debrecen	VI. Hajdúböszörmény	VI. Szolnok
VII. Miskolc	VII. Pétervására	VII. Pétervására
VIII. Kassa	VIII. Kassa (Zrínyi u. barakkok)	VIII. Kassa
IX. Kolozsvár		X. Nagybánya*

* A X. nagybányai munkaszolgálatos-zászlóaljat röviddel azután állították fel, hogy létrejött a IX. kolozsvári hadtestparancsnokság Észak-Erdély 1940. szeptemberi visszacsatolása nyomán

FORRÁS: *Magyarország tiszti cím- és névútára* (Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp., 1942.) L. kötet, 631. o.; *FÁA*, 1:83–86. o. és Szita Szabolcs: *Halálérőd*. Kossuth, Bp., 1989, 11. o.

Az átmeneti szakasz

A honvédelmi miniszter 1939. szeptember 23-i rendelkezései arra voltak hivatottak, hogy a zsidótörvényeknek érvényt szerezzenek a hadseregben, mindazonáltal a zsidók helyzete és jogállása a hadseregben és a munkaszolgálatban alapvetően nem változott egészen 1941 áprilisáig. A vezérkar és a szélsőjobboldal időről időre olyan követelésekkel állt elő, hogy a fegyveres erőkön belül a zsidóellenes rendelkezéseket keményebben és nagyobb buzgalommal alkalmazzák, de történni nem sok történt. A munkaszolgálati rendszert csak akkor alakították át és a zsidók helyzete csak akkor változott meg radikálisan, amikor Magyarország bekapcsolódott a Jugoszlávia ellen indított háborúba.

A Wehrmacht sikert könyvelhetett el 1939 szeptemberében Lengyelországban és 1940. április–májusban Nyugat-Európában, s mindezek látán a németbarát érzelmekkel telített vezérkarban még jobban megerősödött az a meggyőződés, hogy a háborút a Harmadik Birodalom nyeri meg. Nem véletlen, hogy Werth Henrik, a vezérkar főnöke e hadi sikerek közepette sürgette meg Barthát, hogy léptessen életbe további szigorításokat a zsidók ellen. 1940. április 18-án beadvánnyal fordult hozzá, ebben egész sor kérdést vetett föl a zsidók hadseregben belüli helyzetével kapcsolatban, és körvonalazta, hogy egy általános mozgósítás esetén milyen magatartást kellene tanúsítani velük szemben. Korábbi ajánlásait újból összegezve a következő indítványokat tette:

- A zsidókérdést a politikai vonaltól függetlenül, a honvédségen belül adminisztratív úton, radikálisan és sürgősen meg kell oldani.
- Zsidókat fegyveres szolgálatra, valamint különleges műszaki munkák elvégzésére kell kötelezni, mégpedig ott, ahol a véres veszteségek a legnagyobbak.
- Zsidó a jövőben nem lehet tartalékos tiszt, altiszt vagy tisztos.
- Zsidó – kivéve családfenntartót – nem lehet póttartalékos.
- Zsidókat nem lehet beosztani anyaországi alakulatokhoz, kivonuló, de nem harcoló alakulatokhoz, irodákba, törzsekbe, gh.-ba, küldöncnek, lóápolónak, kocsisnak.
- Tart. ti. és altiszti minősültséggel bíró zsidókat e jellegüktől meg kell fosztani (kivéve a háborút viseltek, akik harcos csapatnál szolgáltak és a Károly-csapatkeresztben kívül más hadi kitüntetéssel is rendelkeznek).
- Összes zsidó legénység – a rep., hv., pc. és hír. csapatok kivételével – minden fegyvernemre arányosan legyen elosztva.
- Zsidókat polgári foglalkozásukban nem lehet meghagyni (keresztények elől minden nyereséget learatnak), a hadseregben pedig

csak olyan helyekre lehet beosztani, ahol nem keltik annak látszatát, mintha a veszteségek alól ki akarnák magukat vonni.²²

A minisztériumban sokan rokonszenveztek ezekkel a javaslatokkal, mégsem valósultak meg. Az adott időpontban Magyarország fő gondja az volt, hogy az erdélyi kérdés miatt nem kerülnek-e nyílt konfliktusba Romániával. A zsidók között sok volt az orvos, az állatorvos, a gyógyszerész, a mérnök, sokuk rendelkezett gépjármű-vezetői jogosítvánnyal, s ezekre az emberekre égető szükség volt a hadseregben. A vezérkar április 15-én arról panaszkodott, hogy sok katonai és munkaszolgálatos-alakulatot nem tudnak elirányítani, mert nincs vagy kevés a fentebb felsorolt szakember. Április 12-én és július 9-én pontosan ennek a témának a megbeszélésére értekezletet tartottak a honvédelmi minisztériumban. Az utóbbin az a határozat született, hogy a zsidó szakembereknek polgári foglalkozásuknak megfelelő beosztást kell adni a hadseregben, de vezető tisztségbe nem kerülhetnek, parancsnokok nem lehetnek. A zsidó sofőrök mint segéd-gépkocsivezetők kerüljenek járműre, és segítsenek a vezetőnek. Mindazokat a zsidókat, akikre a fegyveres erőknél nem volt szükség vagy akiket alkalmatlannak találtak arra, hogy ott szolgáljanak, különleges munkásszázadokba²³ hívták be. Ezek kizárólag zsidókból álltak, és akárcsak a közérdekű munkaszolgálatos-alakulatokat, ezeket is keresztény tisztek parancsnoksága alá helyezték. A munkásszázadokba beosztott zsidó tisztek csak szakasz- vagy rajparancsnokok lehettek, de ebben a beosztásban is csak 1941 derekáig maradhattak meg.

1940 nyarán végrehajtották a mozgósítási és általános felfegyverzési programot, s a különleges munkásszázadokat is háborús létszámúra töltötték föl. Július 17-én 60 munkásszázad volt, de a terv úgy szökött, hogy rövid időn belül 90-100-nak kell lenni.²⁴

A zsidók mozgósítását különben a vezérkar szorgalmazta. Így, úgymond, nemcsak katonai érdekek elégültek ki, de a zsidók nem bomlasztathatják a hátszögöt, és a magyarság láthatja, hogy a zsidók is kiveszik részüket a mozgósításból.²⁵

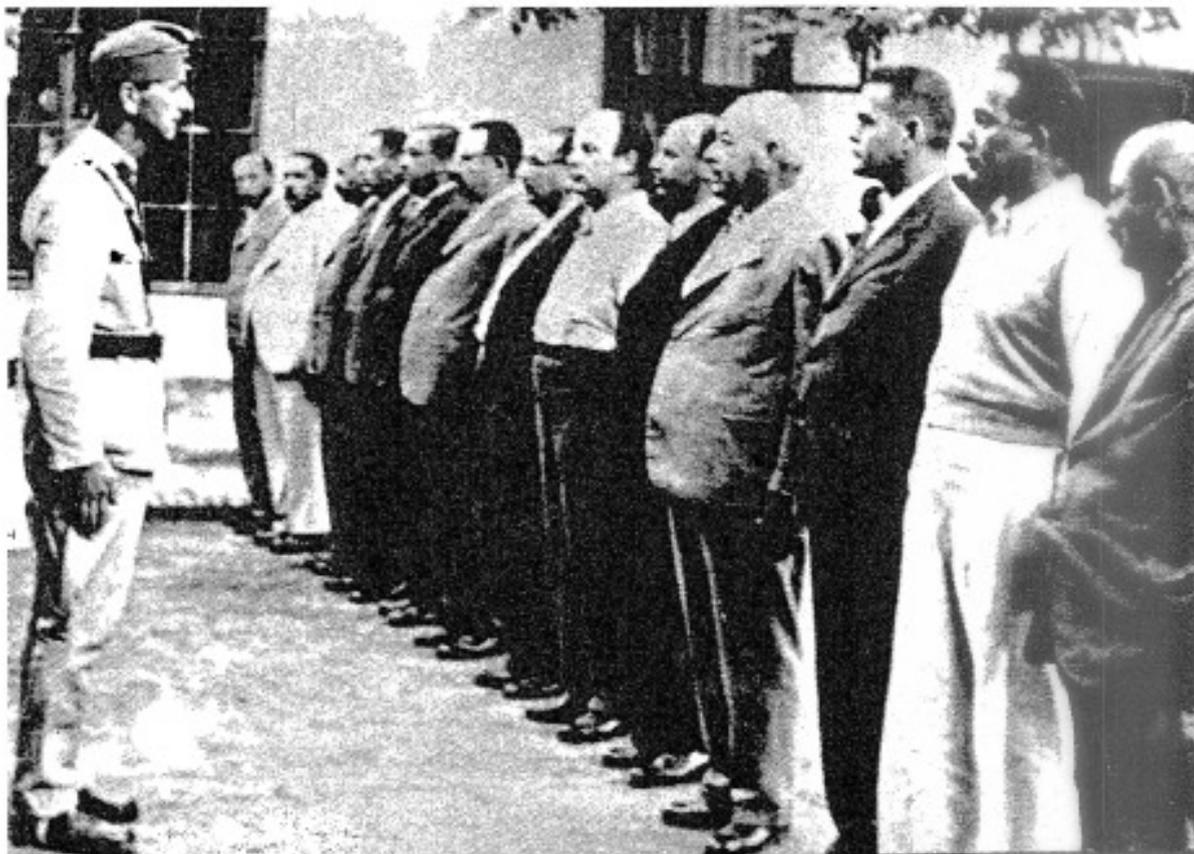
A zsidó munkaszolgálatot a magyar-román válság forrponjtján, 1940. augusztus 23-án szabályozta a honvédelmi minisztérium. A Legfelsőbb Honvédelmi Tanácsnak egy korábbi határozata alapján a minisztérium titkos rendeletet adott ki,²⁶ amely úgy szökött, hogy minden zsidót – és nem csupán a hadviseltek – munkára kell behívni, s életkoruk és egészségi állapotuk szerint osztályozva kell őket besorolni. A fiatalabbakból és egészségesekekből táborig zsidó munkásszázadokat kell szervezni, a korosabbakat és törékeny egészségi állapotúakat, akik csak kiegészítő szolgálatra alkalmasak, honi zsidó munkásszázadokba kell beosztani.²⁷ Akik ezekből a szá-

zadokból netán megbetegednének, „lábadozó kórházi zsidó munkásszázadokba” kerülnek. A titkos rendelet alapján először a 25–42 év közöttieket, majd a 43–48, és végül a 49–60 év közöttieket kell behívni (lásd a 10.1.–10.4. képet).

1940-ben zsidó munkásszázadokkal egész sor katonai jellegű munkát végeztek el. Erdőirtásra vették őket igénybe a román határ mentén. Utakat építettek, mocsarakat csapoltak le, folyószabályozási munkálatokat bízta rájuk, pályaudvarokon vagonokat rakodtak ki, repülőtereket építettek és tartottak karban. Alkalmanként zsidó munkaszolgálatosokat kiadtak nagybirtokokra is. A munkafeltételek viszonylag elviselhetőek voltak, sok munkaszolgálatos még bizonyos előjogokat is élvezett, ami eléggé figyelemre méltó, ha arra gondolunk, mennyire megmérgezte ebben az időben az antiszemitizmus a légkört. Hogy néhány példát is említsünk: azok a zsidó munkaszolgálatosok, akiknek az alakulata az illetők vagy barátaik lakhelyének közelében dolgozott, hazamehettek étkezni és aludni. Sok jómódú zsidó pénzzel el tudta intézni, hogy ne hívják be munkaszolgálatra, vagy ha mégis behívták, jó pénzért társaival végeztette el a reá kirótt „piszkosabb munkákat”.

Észak-Erdély visszacsatolása után a munkaszolgálatosok helyzete rosszabbra fordult. A Teleki-kormány bel- és külpolitikája élesen jobbra tolódott a belső politikai nyomás hatására, és arra a közkeletű felismerésre, hogy az ország további revíziós törekvéseit csak a Harmadik Birodalommal való szoros együttműködésben lehet megvalósítani. Imrédy és szűkebb köre kivált a kormányzó pártból, megalakította a Magyar Megújulás Pártját, s ez a párt azt írta fel a zászlójára, hogy szorosabbra kell fűzni a szövetséget Németországgal, és a zsidókérdésben az ő példáját kell követni. Teleki engedett a követelésüknek, és 1940. október 8-án bejelentette, hogy hamarosan előterjeszti egy új zsidótörvény tervezetét, amely „világos lesz, radikális és egyszerű, s nem enged kibúvót, nem teszi lehetővé, hogy kijátsszák, mint az előzőt”. A következő hónapban Magyarország minden más országot megelőzve elsőként csatlakozott a háromhatalmi paktumhoz.

Ezek a politikai lépések óhatatlanul kihatottak a zsidó munkaszolgálatosok helyzetére. A legelső intézkedések közé tartozott ebben az időszakban, hogy nagy számban szerelték le azokat a zsidó katonákat, akik részt vettek Észak-Erdély visszafoglalásában. Jó részüket azonnal behívták munkaszolgálatra. Horthy eredetileg azt tervezte, hogy a zsidó katonákat és tiszteket elbocsátják a hadseregből. A minisztertanács azonban másként intézkedett, s elrendelte, hogy a katonaköteles korú zsidókat vigyék munkatáborba, és állítsák be fakitermelésre.²⁸ Sokukat, főleg a diplomásokat és a műszaki képzettségűeket, a hadsereg különböző alakula-

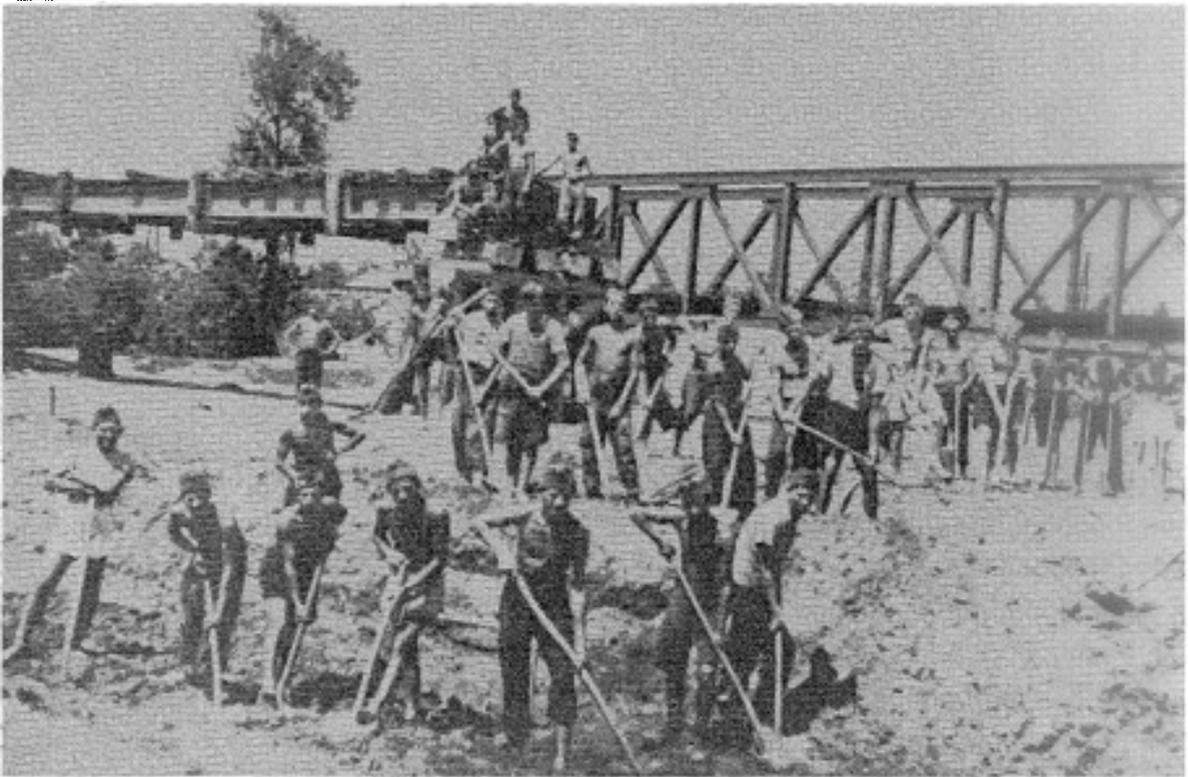
10.1. kép
Munkaszolgálatos-tábor, Abony, 1940

10.2. kép
Munkaszolgálatosok Sárospatakon, 1940

10.3. kép
Munkaszolgálatos-tábor, Mátészalka, 1939

10.4. kép
Dolgozó munkaszolgálatosok, 1941

taihoz osztották be, életkoruk és képzettségük figyelembevételével.²⁹ De érvényben maradt a honvédelmi miniszter szeptember 14-én kelt utasítása is, hogy bizonyos beosztásokba, bizonyos egységekhez, amelyeket „védetteknek” nyilvánítottak és kizárólag keresztényeknek tartottak fenn, nem kerülhetnek.³⁰

Nem sokkal azután, hogy Teleki előállt a nyíltan faji alapon álló harmadik zsidótörvény tervével, a honvédelmi minisztériumban szintén hozzákezdtek, hogy kidolgozzák, mit tehetnének hozzá a tervezett törvényhez, és ezeknek az újabb szempontoknak miként szerezhetnének érvényt a hadseregben. November 5-én értekezlet ült össze, s a minisztériumok különböző osztályainak képviselőiből álló tanácskozás a következő főbb irányelvekben egyezett meg:

1. A zsidók a *levantekötelezettség helyett* később meghatározandó elnevezéssel ellátott kötelezettség alá esnek (pl. *tábori munkaszolgálatos előképzés*).

2. Az *általános hadkötelezettség* alól a zsidókat kivonni nem lehet, *igénybe kell őket venni a honvédségen belül, de nem katonai szolgálatra; a szakképzettséggel rendelkezőknek a honvédelmi igazgatás keretén belül történő felhasználására meg kell találni a megfelelő eljárást és módozatokat; a hivatásos és a nem tényleges zsidó tisztekkel, altisztekkel és tisztesekkel való bánásmódra – az érdekelt osztályok írásbeli véleménye után – új javaslatot kell tenni.*

3. *A zsidók kivándorlását elő kell segíteni.*

4. A polgári foglalkozásban való meghagyás kérdésében az értekezlet nem döntött, de „*a kívánság mégis az, zsidó a polgári foglalkozásában ne legyen meghagyható*”.

5. Az 1939:II. tc. 72. és 73. §-át – mely a hadkötelezettség teljesítéséből folyó hátrányokat elhárító, a szerzett jogokat védő rendelkezéseket tartalmazta –, „*általában a zsidó bevonultak javára is érvényben kell tartani, mert közjogi kötelezettség teljesítéséről van szó*”, azzal a megszorítással, hogy a zsidó „*a szolgálat befejezése után visszavételt csak annyiban követelhet, amennyiben a vállalat a visszavétel által a zsidó létszámot nem kénytelen túllépni*”.

6. Ami pedig az ilyen formában hadkötelezettséget teljesítő zsidókra vonatkozó *büntető rendelkezéseket* illeti, az értekezleten a következő álláspont alakult ki: „*Ha a zsidók a honvédség tagjaivá válnak, úgy a törvény büntető rendelkezései eo ipso rájuk is érvényesek. Ha pedig nem lesznek a honvédség tagjai, akkor is a katonai büntetőbíráskodás alá lesznek helyezhetők a szükséges esetben.*”³¹

Egyes minisztériumi osztályok képviselői, így a vezérkaré, azt kívánták, hogy még ezeknél is szigorúbb intézkedéseket léptessenek életbe, például, hogy teljesen zsidótlanítsák a hadsereget, és a zsidók kizárólag csak munkaszolgálatot teljesítsenek. Werth azonnali intézkedésként javasolta, hogy egyszerű adminisztratív úton intézkedjen a minisztérium a tartalékos tisztek és polgári alkalmazottak státusa ügyében. Szerinte 1940.

március 31-ig el kell bocsátani valamennyi zsidót, s ugyanezt kell tenni a csendőrségnél. Az elbocsátottakat osszák be munkaszolgálatos-alakulatokhoz. A minisztériumi osztályvezetők többsége egyetértett ezzel. Bardóczy Ferenc alezredes, a 8. osztály vezetője például „etikai érvekkel” támogatta meg a vezérkar álláspontját, kifejtve, hogy ha a zsidókat meghagyják tiszti rangjukban, vagy polgári alkalmazottként továbbra is foglalkoztatják őket, ezzel a minisztérium a második zsidótörvény előírásaival kerül ellentmondásba, amelyekből az következik, hogy a zsidók másodrendű állampolgárok. Mivel tehát a zsidóknak ez a társadalmi helyzetük, már csak „erkölcsileg” is lehetetlen meghagyni nekik a rangjukat. Sem a katonák, sem a polgári lakosság nem tudna azzal a tisztelettel nézni rájuk, ami egy katonatisztnek, egy ranggal bíró embernek kijár.³² A minisztérium különböző osztályain szintén lázas tanácskozások folytak arról, hogy a tervezett harmadik zsidótörvényből milyen következtetéseket vonjanak le, és milyen intézkedéseket tehetnének. A legvégletesebb álláspontra a vezérkar helyezkedett, nevezetesen azt akarta, hogy a lehető legszigorúbb intézkedések tétessenek meg. Bartha azon a nézeten volt, hogy a minisztérium olyan értelemben befolyásolja a törvényalkotást, hogy a magas kitüntetésekkel dekorált zsidó tűzharcosokkal tegyenek kivételt. A fegyelmi ügyekkel és kitüntetésekkel foglalkozó osztály vezetője, Hindy Iván ezredes ezzel szemben azon fáradozott, hogy zsidó és zsidó között ne tegyenek különbséget. Ellenzett mindennemű kivételezést, és azt hangoztatta, hogy a zsidókérdésnek a hadseregben mindössze egyetlen megoldása létezik, éspedig a teljes zsidótlanítás.³³

A hadsereg szélsőségesének álláspontját visszhangozták a szélsőjobboldali pártok képviselői a parlamentben, 1940 novemberében. Főleg a Nyilaskeresztes Párt képviselői tűntek ki gyűlölködő követeléseikkel. Szöllősi Jenő például azt indítványozta, hogy a kormány „szervezen becsületes munkaszolgálatot, szorítsa rá őket munkára, és ne okozzon az államnak felesleges pénzügyi kiadásokat, és ne okozzon a falu népének erkölcsi megbotránkozást”, – majd felszólította a kormányt, hogy szüntesse meg „a zsidó munkatáborokban tapasztalt szörnyű állapotokat”, mégpedig úgy, hogy „a zsidókat nagy táborokban a falu lakosságától távol szállásolják el, és komoly katonai fegyelem alatt komoly munkát végeztetnek velük”. Gosztonyi Sándor azt ajánlotta, hogy a munka nélküli keresztényeknek szervezzenek közmunkát és a számlát fizettségük meg a zsidósággal. A nemzet két nagy társadalmi problémával néz szembe, az egyik a munkanélküliség, a másik a „zsidók kivételes helyzete”, s ezt a két problémát együtt és egymással összekapcsolva kell megoldani, hangoztatta Gosztonyi. Matolcsy Tamás szerint a zsidókat nem munkatáborba, hanem internálótáborba kell küldeni, s öccse, Má-

tyás, a vad zsidófaló újságíró azt követelte, hogy „a zsidóságnak ebből az országból és erről a földről távoznia kell”³⁴.

Szöllősi követeléseit visszhangozta Endre László abban a levélben, amelyet november 5-én írt Teleki miniszterelnöknek. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja, aki a későbbiekben valamennyi honfitársa közül az egyik fő felelős a magyarországi zsidók elpusztításáért, a nácik faji eszméit hirdette, és azzal érvelt, hogy a keresztény vért tisztán kell tartani. Azt írta a miniszterelnöknek, hogy a zsidó munkaszolgálatosok súlyos veszélyt hoznak a falusi lakosságra, mert keresztény hajadonokat „rontanak meg”, és megfelelő ellenintézkedéseket sürgetett. Endre László levelét áttették a honvédelmi minisztériumhoz, a HM-ből pedig az IM-be továbbították azzal a javaslattal, hogy a harmadik zsidótörvénybe vegyék fel. Baky László, a magyarországi zsidók elpusztításának másik fő felelőse, a képviselőházban hirdette a náci típusú fajelmélet tanait, és szorgalmazta a zsidók elkülönítését, mert, mint megállapította, sok kárt okoznak a politikai nemzetnek.³⁵

A parlament 1940. évi novemberi ülészakán merült föl először az a gondolat, hogy a zsidó munkaszolgálatosok ne nemzetiszínű, hanem sárga karszalagot viseljenek.³⁶ A vezérkar szintén ezt javasolta. De a terv átmenetileg lekerült a napirendről, mert a 260 különleges munkásszázadban szolgáló 52 000 zsidó munkaszolgálatos zömét éppen ez időben szándékoztak leszerelni.³⁷

1941. április közepéig formálisan nem rendelték el, hogy a zsidó munkaszolgálatosokat a fegyverviselés tilalmán kívül hátrányos megkülönböztetésben részesítsék, de azért ennek bizonyos előzetes jelei már 1940 vége felé mutatkoztak. Már ekkor sok zsidó munkaszolgálatostól törvénytelenül elvették az egyenruhát, és arra kötelezték őket, hogy saját polgári ruházatukat viseljék, abban dolgozzanak. December 2-án a zsidókat szinte kizárólag zsidókból álló „vegyes munkásszázadokba” rakták, és elkülönítették őket a többi, fegyverviselésre alkalmatlannak minősített, jobbára baloldali „megbízhatatlan” elemektől.³⁸ Ezeknek a megkülönböztető intézkedéseknek nem volt semminemű törvényes alapjuk, és foganatosításukra mint „belső adminisztratív intézkedésekre” került sor.

A zsidó munkaszolgálat újraszabályozása

A harmadik zsidótörvény előkészítésével az igazságügyi minisztérium volt megbízva. Mivel azonban az IM-et nem kötötte határidő, a honvédelmi minisztérium úgy döntött, hogy nem vár, és a saját hatáskörébe tartozó zsidó munkaszolgálati rendszer szabályozásához maga teremt „jogi” alapot. Az 1939. évi II. tc. 141. paragrafusára hivatkozott, amely háború

vagy háborús veszély idejére rendkívüli hatalommal ruházta föl a kormányt. 1941. elején rendelettervezetet készített a zsidó hivatásos tisztek helyzetének tisztázása végett. További cél volt, hogy jogi alapot teremtsenek ahhoz, hogy a katonaköteles korú és nem hivatásos állományú zsidók katonai kötelezettségüket kizárólag kiegészítő alakulatokban teljesítsék, rang nélkül és fegyvertelenül. A tervezet megszerkesztői a második zsidótörvénynek azt a pontját vették alapul, amely meghatározta, hogy ki tekintendő zsidónak.

A tervezetet a minisztertanács az igazságügyi minisztérium jóváhagyásának birtokában elfogadta, és április 16-án Bárdossy László ellenjegyzésével mint a minisztertanács 2870/1941. M. E. sz. rendelete jelent meg.³⁹

A zsidó közösség vezetői azonnal felismerték, hogy ez a rövid rendelet milyen súlyos következményekkel terhes, s Bárdossyhoz és a kormányhoz fordultak, hogy ne léptessék életbe. Április 23-i beadványukban azzal érveltek, hogy a rendelet megfosztja a zsidókat ama joguktól, hogy fegyverrel a kézben harcoljanak, sőt ezen túlmenően becsületükben sérti mindazokat, akik katonai pályafutásuk során bármiféle rangra emelkedtek. Emlékeztették a kormány tagjait, hogy 20 000 zsidó harcolt becsülettel a függetlenségért 1848–49-ben, és 10 000 zsidó halt hősi halált a hazáért az első világháborúban. Magas méltóságok és magas rangú katonatisztek tanúvallomásait csatolták a beadványhoz, amelyek mind egybehangzóan igazolták, milyen példás magatartást tanúsítottak zsidók az első világháború idején.⁴⁰ Tán fölösleges is mondani, hogy ezekben az antiszemizmusról megmérgezett időkben a beadvány annyit ért, mint a falra hányt borsó.

Az ország örömmámorban úszott a Jugoszlávia fölött aratott katonai diadal, Bácska és Baranya visszaszerzése miatt. A németek iránt érzett hálát sokan úgy akarták leróni, hogy a Harmadik Birodalom példájának követését és további zsidóellenes intézkedések meghozatalát sürgették. S ahogy múlt az idő, úgy lettek ezek az elemek egyre hangosabbak és egyre követelődőbbek. A zsidó vezetők beadványának kézhezvétele után tartotta a miniszterelnök szűzbeszédét a parlamentben; Bárdossy újabb, az addigiaknál is radikálisabb zsidóellenes programot körvonalazott. Nem sokkal később megindult a hajsz a „hontalan” zsidók ellen, ami deportálásukkal és elpusztításukkal végződött (lásd a 6. fejezetet).

A zsidó vezetőknek a rendelet következményeit illető rossz előérzete nem bizonyult alaptalannak. A honvédelmi minisztérium augusztus 19-én utasítást adott (27 300. eln. 8-1941. sz. alatt) a rendelet végrehajtásáról. Az utasítás minden részletre kiterjedően szabályozta a kiegészítő szolgálat rendszerét, amely minden hadköteles korú zsidóra vonatkozott.⁴¹ Akiket kiegészítő szolgálatra hívtak be, éppúgy két évet kellett hogy letölt-

senek, mint a sorállományba besorozottak. Csak azokat nem hívták be, akik a hatályos törvények értelmében mentességet élveztek.⁴²

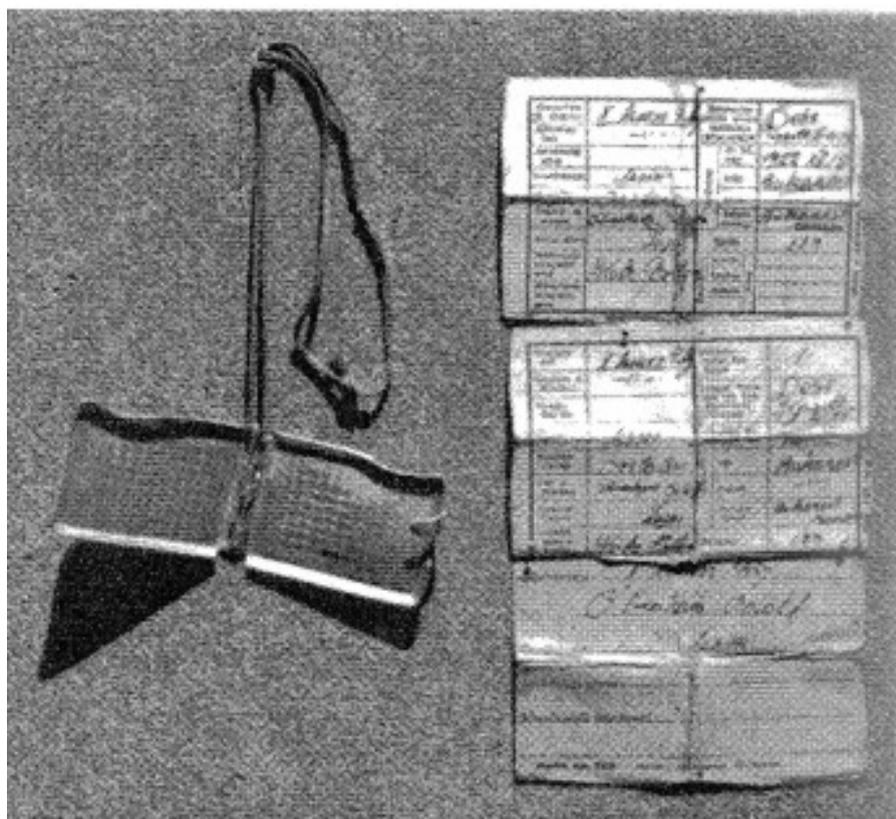
A zsidó tiszteket megfosztották rangjuktól,⁴³ és ettől kezdve gyakorlatilag mindenkinek, akit a szolgálatra alkalmasnak minősítettek, kiegészítő szolgálatot, azaz munkaszolgálatot kellett teljesítenie.⁴⁴ A tiszti „emléklapokat” vissza kellett adniuk, és az új okmány, amelyet helyette kaptak, már nem tüntette föl korábbi rangjukat. Ezekre az igazolványokra, csakúgy, mint a katonai nyilvántartó könyvbe, az illetők neve mellé német mintára nyomtatott Zs betűt bélyegeztek, annak jelzésére, hogy az illető zsidó. Mint érdekességet említjük meg azonban, hogy a zsidókkal szemben foganatosított törvényes és adminisztratív intézkedések ellenére 1942 májusában még mindig 129 zsidó tiszttel teljesített tényleges katonai szolgálatot. A hatályos törvények értelmében zsidónak minősültek, és zömmel a hadosztály-parancsnokságokon szolgáltak.⁴⁵

A munkaszolgálat a háború idején

Amikor ezt az utasítást kibocsátották, Magyarország már két hónapja háborúban állt a Szovjetunióval. Az ellenségeskedések első néhány hónapja során a tábori munkaszolgálatos-századok jó része olyan utakat és hidakat épített, amelyek az anyaország és Ukrajna magyarok által megszállt területei között biztosították az összeköttetést. Leginkább a Kárpátokat átszelő hágókban dolgoztak.

A háború idején a zsidó munkaszolgálatosok helyzete folyamatosan romlott. A tisztek és tisztések, valamint a tábori munkaszolgálatos-századok mellé rendelt őrszemélyzet tagjai között sok volt az antiszemita, aki kegyetlenül bánt beosztottjaival, de ettől függetlenül is általában romlott a bánásmód a zsidó munkaszolgálatosokkal szemben. Elvették tőlük a katonaruhát, kötelezővé tették a sárga vagy fehér karszalag viselését, és ezzel kiszolgáltatták őket a legkülönbözőbb „kitolásoknak”.

Egyenruha és ruházat. Engedélyezték, hogy a zsidó munkaszolgálatosok katonai egyenruhában járjanak, csak rangjelzést és sapkarózsát nem viselhettek. A munkaszolgálat első évében gyakorlatilag csaknem valamennyi munkaszolgálatos katonaruhát hordott, még azok is, akiket a háború kitörése után, 1941 júniusától kezdve vezényeltek Ukrajnába. Ekkor is, sőt végig a háború alatt, ugyanolyan szabvány katonai okmányokkal és személyi igazolványokkal voltak ellátva, akár a rendes sorkatonák, nekik is volt zsoldkönyvük, és nyakukban is lógott az ún. dögcédula (lásd a 10.5. és 10.6. képet). A tiszteletadás jelei a munkaszolgálatosoknál ugyanazok voltak, mint a fegyveres szolgálatot teljesítő alakulatoknál, a

10.6. kép
„Dögcédula”

behívás, a leszerelés, a szabadságolás módjában nem volt semminemű különbség.

A kor általános zsidóellenes légkörében nagy megrökönyödést keltett a németeknél, hogy a zsidók katonai egyenruhát hordanak, s ez nem nagyon tetszett az antiszemita beállítottságú magyar tiszteknek és közkatonáknak sem. A vezérkari főnök 1941. december 18-án Vinnyicában járt, majd hazatérve panaszt emelt a honvédelmi miniszternél, hogy a zsidó munkaszolgálatosok, miként saját szemével látta, uniformisban feszítettek. Azzal érvelt, hogy ez a gyakorlat árt a hadsereg jó hírének, és a németeket kifejezetten bosszantja. Egyes honi és tábori alakulatoknál a zsidó munkaszolgálatosoktól öntevékenyen elvették a katonaruhát, és kötelezték őket, hogy saját polgári ruhájukat hordják. A helyi parancsnokok arra hivatkoztak ezekben az esetekben, hogy nincs elegendő egyenruha.

A hadsereg egyes vezetői nem sokkal Magyarország hadba lépése után követelték, tegyék általánosan kötelezővé, hogy a zsidó munkaszolgálatosok polgári ruhát viseljenek. A többi zsidóellenes lépéshez hasonlóan, ezt is a vezérkar kezdeményezte. A második magyar hadsereg bevetésének előkészítése során, 1942. október 6-án a vezérkar azt indítványoz-

ta, hogy a KMOF alá tartozó, valamint a tábori munkásszázadokban szolgáló zsidókat kötelezzék polgári ruha viselésére, vagy ha ez akadályba ütköznék, a jó egyenruhát vegyék el tőlük, és bújtassák őket rosszabb minőségű uniformisba, illetve gyakorló-egyenruhába, olyanba, amit kiképzéskor szoktak a katonákra adni. A honvédelmi minisztérium március 17-én helybenhagyta ezt az előterjesztést. Rendelkezést adott ki, és ebben a tábori alakulatokba beosztott zsidók „uniformisaként” polgári ruhát, sárga karszalagot és rozetta nélküli katonasapkát írt elő (lásd a 10.7. képet). Úgy rendelkezett, hogy azok a zsidók, akiknek nincs rendes polgári öltözkük, kapjanak a csehszlovákoktól és jugoszlávoktól zsákmányolt egyenruhákból.⁴⁶ Elvileg katonai csizmával és kincstári szerzőkkel is el kellett volna látni őket, a valóságban azonban az ilyesmi inkább kivételnek számított, semmint szabálynak.⁴⁷ 1942 elején már a legtöbb munkaszolgálatos saját polgári ruháját viselte, saját lábbelit hordott, nem kincstárit.

10.7. kép
„Egyenruhás”
zsidó
munkaszolgálatosok
Galíciába vagy
Ukrajnába indulásuk
előtt

1942 őszéig a munkaszolgálatosok ruházatával még nem is volt különösebb probléma. Körülbelül erre az időre azonban elvásott, elrongyolódott az Ukrajnába, majd valamivel később a jugoszláviai Borba vezényelt munkaszolgálatosok ruházata, tönkrement a nehéz fizikai munkában és a hosszú menetelésekben. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy nagyon sok alakulat különösen embertelen tisztek parancsnoksága alatt állt, és az őrszemélyzet tagjai között is nagy számban voltak szadisták, akik a megerőltető munka után rendszeresen fegyelmezőgyakorlatokat végeztek a munkaszolgálatosokkal, békaugratták, bukfenceztették, vízbe zavarták őket. Gyakran előfordult, hogy megvonták tőlük az étellemezési fejadagjukat, amely amúgy is igen szegényes volt, kiváltképpen a velük végeztetett megerőltető fizikai munka mellett. Sokan kénytelenek voltak egymás ruhadarabjukat szerencsésebb társaiknak eladni, vagy a helyi lakosság körében némi ennivalóért elcserélni. Mások féltve őrzött utolsó értéktárgyaikat bocsátották áruba, hogy legyen miből pótlólagos táplálékot szerezni. A munkaszolgálatosoktól ellopott fejadagot a keret gyakran jó módú zsidóknak adta el „bón” fejében. Vagyis az illető kötelezvényt írt alá, amelyet azután a tisztek vagy az őrszemélyzet tagjai „beváltottak” az illető családjánál, ha Ukrajnából hazautaztak szabadságra. Voltaképpen váltságdíj volt ez, amivel a csontig lesóványodott és teljesen lerongyolódott szerencsétlenek próbáltak nyomorúságos sorsukon legalább ideig-óráig könnyíteni. A zsidó segélyszervezetek minden erőfeszítése ellenére 1943–44 telén a szörnyű körülmények között rengeteg munkaszolgálatos pusztult el Ukrajnában.

A sárga karszalag. 1942 tavaszáig nem volt általánosan kötelező a zsidók számára a sárga karszalag viselése. Hogy kellett-e hordani vagy sem, az attól függött, milyen ember volt az alakulat parancsnoka. A háború kezdeti időszakában az Ukrajnába vezényelt munkaszolgálatosok jó része leszedte zakója ujjáról a sárga karszalagot. Egyes alakulatoknál a zsidó munkaszolgálatosok a nemzeti kisebbségek tagjaihoz hasonlóan nemzeti színű karszalagot varrtak föl. Akadtak egységek, ahol 1941 májusától – törvényellenesen – kötelezővé tették a sárga karszalag viselését, hogy a hadsereg és a polgári élet antiszemitaik kedvezzenek.⁴⁸

A karszalagviselést akkor szabályozták, amikor Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnök⁴⁹ visszatért a fronton tett szemleútjáról. Azt tapasztalta, hogy sokfelé egyenruhában dolgoznak a zsidók, és alig lehet megkülönböztetni őket a katonáktól. Sürgette a honvédelmi minisztert (1941. december 18.), hogy rendelje el a zsidó munkaszolgálatosok számára egy „széles karszalag hordozását, amelyről messziről fel lehet őket ismerni”. A karszalag színét nem határozták meg, annál is kevésbé,

mert a vezérkar tudta, hogy bizonyos német alakulatok szintén sárga karszalagot viselnek meghatározott tábori feladatok végzésekor. A vezérkar nem akarta feldühíteni, sem pedig megzavarni a németeket, ezért azt indítványozta, hogy ne sárga karszalagot öltessenek a munkaszolgálatosokkal, hanem fehérét, benne sárga Dávid-csillaggal. A KMOF hozzáfűzte, hogy a karszalag állandó viselését tegyék kötelezővé, s hogy le ne essen, varrassák föl a kabát ujjára. Végül mégis a sárga karszalag mellett döntöttek, mert már megrendelték és a németekkel is tisztázták az ügyet: ha a munkaszolgálatosokat kivetkőztetik a mundérból és polgári ruhában kell járniuk, akkor nem lehet őket senkivel összetéveszteni.

A zsidó származású keresztényeket, vagyis azokat a kikeresztelkedetteket, akik a hatályos törvények szerint zsidónak minősültek, keresztény munkaszolgálatos-századokba osztották be, s fehér karszalag viselésére kötelezték.⁵⁰

A zsidó munkaszolgálatosokat már messziről föl lehetett ismerni a kabátujjukon virító sárga karszalagról, s így könnyű prédáivá váltak a magyar és német antiszemitáknak. Munkaszolgálatos-alakulatok tartózkodtak az ország határain belül és a hadszíntéren, a front mentén. Jó néhányat Észak-Erdélybe vezényeltek, a román határ közelébe, ahol utakat építettek, erődítési munkálatokat végeztek. A legszörnyűbb kegyetlenkedéseknek azok voltak kitéve, akik Ukrajnába és a szerbiai Borba kerültek.

Zsidó munkaszolgálatosok Ukrajnában

A honvédelmi miniszter és a vezérkar eredetileg arra számított, hogy a hadjárat a Szovjetunió ellen hat-nyolc hét alatt a németek és szövetségeseik teljes győzelmével ér véget. 1941 szeptemberére azonban a magyarok is felismerték, hogy a háború elhúzódik és nagyon költséges lesz. A kormány tehát a vezérkar nagy megdöbbenésére megpróbálta korlátok közé szorítani Magyarország részvételét, hogy amennyire csak lehet, megóvja a haderőt és az ország anyagi forrásait, és így a háborút követő rendezés idejére az ország kedvező helyzetben legyen. A németek viszont másmilyen tervet dédelgettek. A magyarokat ekkor még mindig lenyűgözte a nácik katonai eredményessége, és változatlanul az foglalkoztatta őket, hogyan tudnák revíziós törekvéseiket valóra váltani. Így aztán a németeknek nem esett túlságosan nehezükre meggyőzni őket, hogy fegyverkezzenek föl és vessék be a második magyar hadsereget a Szovjetunió ellen.⁵¹ Ez a döntés a hadköteles korú zsidókra is kihatott, hiszen a vezérkar már előzőleg olyan határozatot hozott, hogy mozgósítás esetén a behívandók 10%-a zsidó legyen.⁵² A honvédelmi miniszter ezt 1942. március 17-én utasításba adta (15 802. sz. utasítás), és azzal egészítette ki,

hogyan valamennyi zsidó munkásszázadot a hadműveleti zónába kell vezényelni.⁵³

1941 végén a kilenc hadtesthez beosztott munkaszolgálatos-zászlóaljakban viszonylag kevés zsidó szolgált. 1941. december 11-én a honvédelmi minisztérium utasítást adott, hogy készítsenek kimutatást (feltehetőleg azért, hogy fel tudják mérni a ruházati igényeket), s ebből kitűnt, hogy december 15-én 23 018 fő teljesített munkaszolgálatosként aktív szolgálatot, és ebből 14 413 volt zsidó. Megoszlásukat a 10.2. táblázat mutatja be.

10.2. TÁBLÁZAT
TÉNYLEGES MUNKASZOLGÁLATOSOK
1941 DECEMBERÉBEN

<i>Hadtest- parancs- nokság</i>	<i>Keresztény keret</i>	<i>Keresztény munkaszolgálatos</i>	<i>Zsidó munkaszolgálatos</i>	<i>Összesen</i>
I.	149	628	1 984	2 761
II.	65	622	3 154	3 841
III.	66	504	782	1 352
IV.	62 (2286) ^a	322	612	3 282
V.	97	2 349	2 887	5 333
VI.	36	35	617	688
VII. ^b	64	530	789	1 383
VIII.	69	714	2 531	3 314
IX.	64	615	1 057	1 736
Összesen	672 (2286)	6 319	14 413	23 690

^aA zárójelben levő szám a nem ténylegesek valószínű létszáma.

^bA hadtestparancsnokság jelentette, hogy a nem ténylegeseket nem vette be a kimutatott létszámba.

FORRÁS: *FÁA*, 1:401. o.

Nem sokkal azután, hogy a második magyar hadsereget Jány Gusztáv vezérezredes vezénylete alatt a frontra küldték, a fronton szolgáló munkaszolgálatosok száma meredeken felszökött. Tízezrével hívtak be zsidókat, de a behívás inkább egyéni kiválasztás, mint korosztályok szerint történt. SAS-behívót kaptak (Siess, Azonnal, Sürgös), s pár napon belül valamelyik munkaszolgálatos-zászlóalj parancsnokságára vagy a kijelölt kiegészítő parancsnokságra kellett bevonulniuk. A magyar hatóságoknak ezekkel a tömeges behívásokkal két céljuk volt. Ki akarták elégíteni a hadsereg munkaerőigényét, másrészt a maguk módján „megoldást” kerestek az ország alapvető társadalmi és gazdasági problémáira. S volt még egy

harmadik szempont is: kedvében járni az antiszemitáknak, teljesíteni ideológiai követelésüket.

Mint említettük, az embereket egyéni kiválasztás alapján hívták be. Az egyik döntő szempont az volt, hogy olyanokat vigyenek munkaszolgálatra, akik a zsidó közösségben kiemelkedő szerepet játszottak. Különös előszeretettel kerítették sort azokra, akik tehetősek voltak, vagy mint szabadfoglalkozású diplomások nevet szereztek maguknak, illetve olyanokat, akik az iparban és az üzleti életben foglaltak el vezető pozíciókat, továbbá ismert cionistákat és hitközségi vezetőket. De mindenekelőtt azokat mozgósították, akik ellen keresztény környezetük valami okból „kifogást” emelt. A bejelentések, pontosabban feljelentések jó része irigy és erkölcsileg züllött egyénektől érkezett, akik a behívandó zsidók vagyont akarták megkaparintani, vagy a helyükbe akartak lépni. Mások az antiszemita alapon álló Baross Szövetség helyi szervezetének biztatására vettek tollat a kezükbe, vagy az elhárítás, a szakmai egyletek, kamarák valamelyike állt mögöttük.

Nem lennének tisztességesek, ha említetlenül hagynánk azt a tényt, hogy ha nem is gyakran, de előfordult, hogy egyes zsidók vagy zsidó csoportok érdekében beadvánnyal fordultak a honvédelmi miniszterhez vagy a kormányzóhoz. Az ilyen esetek azonban nem voltak túlságosan jellemzőek. Kivételezést vagy áthelyezést túlnyomó részben kikeresztelkedettek számára és szabadfoglalkozású értelmiségiek számára kértek, mindenekelőtt orvosoknak. Ilyenfajta kérelmet nyújtott be például a Magyar Szent Kereszt Egyesület, amely a római katolikus hitre térteket tömörítette, továbbá a budapesti Lipótvárosi Orvostársaság.⁵⁴

A honvédelmi minisztérium „a hazafias érzelmű honpolgárok és szervezetek kívánságának eleget téve” 1942. április 22-én titkos utasítást adott a KMOF-nak és a kilenc hadtest parancsnokának, gondoskodjanak arról, hogy a tábori munkaszolgálatos-századok személyi állományában 10–15%-ban „közismert vagy jómódú” zsidók legyenek. Az utasítás értelmében ilyen zsidók esetében nem kell szigorúan ragaszkodni ahhoz a rendelkezéshez, amely a frontszolgálatra kiküldhetők életkorának felső határát 42 évben szabta meg abban az esetben, ha „bomlasztó” tevékenységet, pl. „suttogó propagandát” folytatott az illető.⁵⁵

A SAS-behívókat közvetlenül a hadtestparancsnokságok küldték ki. Az illetékes kiegészítő parancsnokságnak csak a névsort küldték meg, hogy ellenőrizhessék, érkezett-e a rajta szereplő személyek valamelyikével kapcsolatban bejelentés.⁵⁶ A névsorokat a minisztériumtól kapott adatok alapján állították össze, a minisztérium pedig különféle forrásokból érkező bejelentéseket vett figyelembe. A sok bejelentés (vagy inkább feljelentés) „névtelen magánszemélyektől” vagy „hazafias érzelmű cso-

portoktól”, felvilágosítással szolgált arról, hogy a kifogásolt zsidó személy ki fia-borja, mit csinál, „mivel van ártalmára” a társadalomnak. Névsort állítottak össze azokról a zsidó orvosokról, akiket a zsidótörvények alapján kizártak az orvoskamarából, azután a közismert és gazdag zsidókról, s nem utolsósorban az úgymond „megbízhatatlanokról”. A behívásoknak ezzel a sajátos módjával, a szelektálásnak ezekkel a szempontjaival, mint mondták, azt célozták, hogy véget vessenek a zsidók „suttogó propagandájának”.

A listák alapján behívott zsidók közül sokan voltak munkaképtelenek és mindennemű szolgálatra alkalmatlanok vagy az életkoruk, vagy az egészségi állapotuk miatt. Szép számmal akadt köztük nyomorék és elmebeteg.⁵⁷

Büntető munkaszolgálatra szemelték ki azokat (zsidókat és nem zsidókat egyaránt), akiket nemzetbiztonsági szempontból ítétek veszedelmeseknek, vagy olyanokat, akik „kockázatot” jelenthettek. Nagy számban voltak köztük kommunisták és más baloldaliak – egy részük zsidó származású volt –, akiket az adott időpontban internálótáborok szökésbiztos drótkerítése mögött őriztek politikai vétségek miatt. Ezeket különleges, azaz büntetőszázadokba osztották be, és kiküldték a frontra. Úgy jelölték meg őket, hogy a sárga karszalagjukon fekete folt éktelenkedett, jelezvén, hogy az illető büntetett előéletű.

A vezérkar adatai szerint 1942. március 24-én 14 269 főre rúgott azoknak a „megbízhatatlan elemeknek” a száma, akikre különleges századok vártak. Közülük 1485-en internálótáborban ültek, s így a belügyminiszter fennhatósága alatt álltak.⁵⁸ Százan egy különleges névsorban szerepeltek. A kilenc hadtest sorozóhivatala 11 484 ilyen személyt tartott nyilván, 1200 „megbízhatatlan” személy ipari üzemben dolgozott, jobbára Budapest környékén.⁵⁹ A „megbízhatatlanok” azonosítását, minősítését és lajstromozását Szombathelyi Ferenc akkori vezérkari főnök május 30-án rendelte el. A különleges büntető munkaszolgálatos-századok rendeltetését úgy határozta meg, hogy feladatuk megszabadítani a nemzetet az érdekei szempontjából kártékony elemektől, bárkik és bárhol legyenek is ezek. Szombathelyi úgy rendelkezett, hogy amint ezek a századok az előírt létszámra feltöltődnek, haladéktalanul küldjék ki őket a frontra.⁶⁰

A kb. 250 000 főt számláló második magyar hadsereg első alakulatai Jány Gusztáv⁶¹ parancsnoksága alatt 1942. április 11-én indultak el a frontra.⁶² A második magyar hadsereg kötelékébe különböző típusú munkaszolgálatos-századokba beosztva nagyjából 50 000 zsidó tartozott.⁶³ A hadsereg egységei részt vettek a németek nyári általános táma-

10.8. kép
Menetelő munkaszolgálatosok Ukrajnában

dásában, és július 10-én Voronyezstől délre érték el a Dont (lásd a 10.8. képet).⁶⁴

Német–magyar súrlódások. Sok magyar – tisztok, legénység és zsidó munkaszolgálatosok egyaránt – Ukrajnába vagy az egykori lengyel Galícia területére érkezvén, saját szemével láthatta vagy hallhatta, hogy a német különítmények, az Einsatzgruppék tömeggyilkosságokat hajtanak végre a zsidók ellen.⁶⁵ Nemcsak helybéli zsidókat végeztek ki tömegesen, de olyanokat is, akiket keletre deportáltak, így például 1941. augusztus végén Kamenyec-Podolszkijban az ún. „hontalan” magyar zsidókat.⁶⁶ A németek mindennemű óvintézkedése ellenére a gyilkolást annak méretei miatt nem lehetett titokban tartani. Nagyon sok magyar szemtanút valósággal megdermesztett a látvány, ahogy ártatlan férfiakat, nőket és gyerekeket egyszerűen halomra géppuskáztak. Ezek a szemtanúk hozták az első híreket arról, hogy a nácik zsidóellenes hajszájának milyen véres valóság a végeredménye. Ők írtak először ezekről a lidérces élményeikről hazaküldött leveleikben, vagy beszéltek róluk élőlőzoban, amikor hazamentek szabadságra. Ezeknek a tanúságtételeknek, beszámolóknak egy része a zsidó vezetők tudomására jutott és utat talált az amerikai sajtóhoz, amely jó néhány ilyen közölt.⁶⁷

A zsidókkal szemben elkövetett kegyetlenkedésekben magyarok is részt vettek, akadtak olyanok, akik szörnyen megkeserítették a hozzájuk beosztott zsidó munkaszolgálatosok életét. Viszont tudunk olyanokról is,

akik felemelték a szavukat a zsidók és a lengyel vagy ukrán helyi lakosság védelmében. Ebből azután surlódások támadtak a német és magyar katonai és politikai hatóságok között.

A magyarok tevékenysége Kelet-Galíciában különösen bosszantotta a németeket. Német hivatalos személyek jelentéseiből tudjuk, hogy a magyarok nem egyszerűen csak zsidókat vettek pártfogásukba, de a helyi lengyel és ukrán lakosságot is arra ösztökölték, hogy tegyék szóvá területi követeléseiket. Kloetzel, a német külügyminisztérium krakkói megbízottja 1943. november 23-án hosszú jelentést küldött feletteseinek. Valósággal tajtékozott, amiért a Sztanyiszlav környékén állomásozó munkaszolgálatos-századok tagjai magyar egyenruhát hordtak. Nem fogadta el azt az érvet, hogy azért kaptak egyenruhát, mert a polgári ruházat a kemény munkában elrongyolódott, és elutasította azt a magyarázatot is, hogy a munkaszolgálatosokat kizárólag leselejtezett uniformisokba öltöztették. A zsidók magatartásának jellemzésekképpen idézte egyikük állítólagos kijelentését, amelyet egy német rendőr előtt tett. Az illető állítólag jiddis tájshólásban azt mondta: „Örmester, zsidó fatyok, de semmit sem tehetsz felem, mert én matyar katona fatyok.” Kloetzel szerint ahogy fogyatkoznak a munkásszázadok, úgy lesznek többen a partizánok Galíciában. Végül, de nem utolsósorban arról panaszkodott, hogy magyar tisztek túlzott kíváncsiságot mutatnak a zsidókérdés megoldása iránt és előszeretettel fényképezik le a zsidó tömegsírokat Sztanyiszlav környékén.⁶⁸

Más forrásokból is tudunk arról, hogy a zsidó munkaszolgálatosok miatt surlódások támadtak a németek és magyarok között. Német részről hevesen ellenezték, hogy zsidók legyenek a honvédség kötelékében és hogy munkaszolgálatos-századokat állomásoztassanak a Német Birodalom határainak közelében. A németek szentül meg voltak győződve arról, hogy a magyarok eltűrik nagyszámú zsidó szolgálattételét a hadseregben, s úgy vélték, hogy ezek a zsidók nagyon rossz hatással vannak a közelben tartózkodó Wehrmacht-egységek legénységére. Valójában persze nem ez volt a helyzet, a hadseregben csak korlátozott számban szolgáltak zsidók vagy zsidó származású műszakiak, s akik szolgáltak, azok a hatályos törvények értelmében nem minősültek zsidóknak, vagy ha mégis, csak azért túrték meg őket, mert a hadsereg szempontjából nélkülözhetetlen műszaki képzettséggel rendelkeztek.⁶⁹

A németek egyrészt féltek, hogy a zsidók „bomlasztó” hatást fejtenek ki a Wehrmachtra Ukrajnában, másrészt idegesítette őket, hogy munkaszolgálatos-századok állomásoztak Hegyeshalom környékén, Magyarországon északnyugati részén, a Harmadik Birodalom határának tőszomszédságában. Rolf Günthert, Eichmann helyettesét Berlinben például különösen az hozta ki a sodrából, hogy egy munkaszolgálatos-század ott

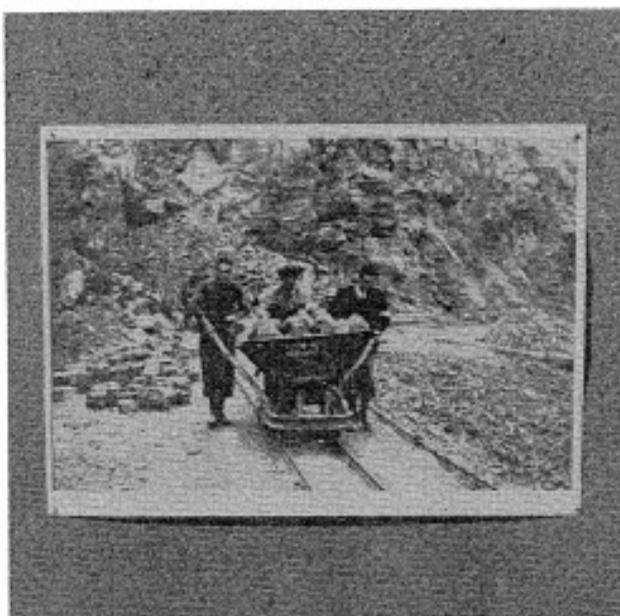
végzett vasútépítő és -karbantartó munkálatokat. A század többnyire értelmiségiekből, diplomásokból: ügyvédekből, gyárosokból állt, s nemcsak az volt féltő, hogy „szemmel tartják” a határ menti forgalmat, de az is, hogy mivel közös vendéglőbe jártak, kapcsolatba kerülhetnek a Hegyeshalomban állomásozó német katonákkal és polgári személyekkel.⁷⁰

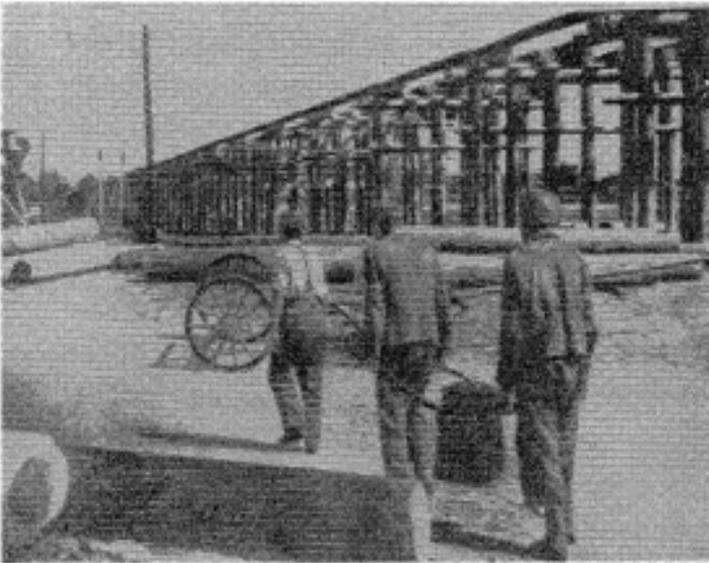
Abból is súrlódások, ellentétek támadtak, hogy 1943. január–februárban a voronyezsi és sztálingrádi katonai vereség utáni visszavonulás során egyes német katonai, rendőri és biztonsági alakulatok vagy saját számlájukra, vagy szélsőjobboldali magyarokkal közösen, szörnyű kegyetlenkedésekkel tombolták ki magukat a csontig lesoványodott zsidó munkaszolgálatosokon.

A munkaszolgálatosok munkája és szenvedései

A munkaszolgálatos-századok Ukrajnában azt a munkát végezték, amit a magyar és a német katonai hatóságok számukra kijelöltek.⁷¹ Utak, vasutak építésére, karbantartására használták őket, havat takarítottak velük, lőszert, élelmet és más anyagokat raktak ki és be, a hadviseléssel összefüggő műszaki munkálatokat végezték, drótakadályt állítottak, tankcsapdát ástak, bunkerokat emeltek, géppuskafészeket készítettek, és aknaszedést végeztek a harcmezőn (lásd a 10.9. képet). Az erődítési munkálatok különösen télidőben tették próbára az emberek fizikumát, amikor a megfagyott földre a csontig lesoványodott, legyengült emberi roncsok jószerivel bele se tudták vágni a lapátot vagy rohamásót. A terepet sokszor úgy aknátlanították, hogy az embereket csapatostul hajtották az aknamezőre. Az aknák felszedése közben rengeteg volt a halott és súlyos sebesült. Nekik kellett kihúzniuk a trén szekereit az esőtől feláztatott utakon a kátyúból, s bizony gyakran őket fogták be a kimerültségtől összerogyott, a túlhajszoltság következtében kidőlt és elhullott lovak helyett. Voltak szadista parancsnokok, akik csak azért vonatták velük a súlyosan megrakott kocsikat, hogy „az állatok erejét megkíméljék”.

Ukrajnában a zsidó munkaszolgálatosok rendkívül rossz körülmények között éltek és dolgoztak, egyrészt mert a századparancsnokok és a keretlegények között rengeteg volt az antiszemita és kegyetlenkedésre hajlamos alak, másrészt mert az SS és a tábori csendőrség alakulatai a közelükben tomboltak. S itt nem csupán arról volt szó, hogy a századparancsnokok és a keretlegények gyűlölték a zsidókat, de arról is, hogy közvetlen feletteseiktől, a hátszorból csakúgy, mint a frontvonalban, olyan utasításokat, olyan parancsokat kaptak, amelyek a kormány hivatalos irányelveivel ellentétben álltak.

10.9. kép
Zsidó munkaszolgálatosok különböző ukrainai munkahelyeken

A honvédelmi minisztérium hatáskörébe tartozó személyekre egyformán vonatkozott a fegyelmi szabályzat, a hivatalos irányelvek e tekintetben nem tettek különbséget fegyveres szolgálatot teljesítő katonák vagy fegyvertelen munkaszolgálatosok között. Miután 1941-ben az országhatárokon belül állomásoztatott századoknál sok volt a kihágás, a KMOF szükségesnek látta felhívni mind a tíz munkaszolgálatos-zászlóalj tisztjeinek figyelmét arra, hogy a szolgálati szabályzat előírásai a munkaszolgálatosokra is vonatkoznak. Minden tisztnek, aki valamely munkaszolgálatos-zászlóaljhoz kapott beosztást, erre nézve írásban kellett kötelezettséget vállalnia.⁷² Az Ukrajnába kiküldött tisztek és keretlegények azonban többnyire ahhoz a velük szóban közölt utasításhoz tartották magukat, amelyet útnak indulásuk előtt a kiegészítő parancsnokságon kaptak. Murray (Metzl) Lipót alezredes, a hírhedt „nagykátai hóhér” 10-12 munkaszolgálatos-századot indított el Nagykátáról. A kiegészítő parancsnokságon azzal bocsátotta útnak a munkaszolgálatos-századok parancsnokait, ne merészeljenek egyetlenegy embert se visszahozni, mert a rájuk bízottak kivétel nélkül az állam ellenségei. A munkaszolgálatosok már Nagykátán és a többi kiegészítő parancsnokságon ízelítőt kaptak abból, ami Ukrajnában várt rájuk. Még el sem hagyták az ország területét, és már bántalmazták őket, megaláztatások egész sorát kellett eltűrniük.⁷³ Murray azt állította, hogy ő pontosan úgy járt el, ahogy őt és a kiegészítő parancsnokságok tisztjeit 1942. március elején Horvay Artúr vezérőrnagy eligazította. Egy eligazításon Horvay állítólag a következő irányelveket közölte velük:

- tilos zsidóval szóba állni, az őrszemélyzet tagjai is csak úgy válhatnak szót velük, hogy az három lépés távolságra áll tőle, és egy tanú is jelen van;
- zsidók csak a kijelölt út közepén haladhatnak úgy, hogy az út két oldalán örök helyezkednek el;
- zsidók havonta csak egyszer fogadhatnak látogatót, és csak a legközelebb hozzátartozóik kereshetik fel őket;⁷⁴
- csomagot zsidó nem kaphat;
- a zsidók leveleit szigorú cenzúrának kell alávetni;
- boltban zsidó nem vásárolhat;
- zsidónál ötven pengőnél több pénz nem lehet;
- zsidó nem dohányozhat, mivel cigaretta-fejadagban nem részesül.⁷⁵

Ukrajna pedig még messzebb volt, távol a központi hatóságok figyelő szemeitől, így aztán tiszt és keretlegény gátlástalanul élhette ki szadista hajlamait a felügyeletére bízott munkaszolgálatosokon. Kíméletlenül

bántalmazták őket, szűkös fejadagjukat megdézsmálták vagy egyszerűen ellopták. Gyakran kényszerítették őket arra, hogy a szabad ég alatt háljanak. Egyesek, például Kaucsky György tartalékos hadnagy, az első pillanattól úgy bántak velük, hogy még mutatóba se maradjon életben senki az egész századból. 1942. október 1-jéig az ő parancsnoksága alá helyezett munkaszolgálatosok közül 96 személyt agyonlőttek, s több mint 30-at Kaucsky saját kezűleg gyilkolt le.⁷⁶ Mások azzal szórakoztak, hogy „ötórai teát” adtak a zsidóknak vagy egy akkoriban játszott népszerű magyar film címét parafrázálva „tóparti látomássá” kellett lenniük. Az előbbi azt jelentette, hogy a keret szállásán agyba-főbe verték őket, az utóbbi azt, hogy bezavarták őket a közeli mocsárba. Gyakori eset volt, hogy fel kellett mászniuk a jeges fákra, kukorékolni, mint a kakasnak, és közben azt kiáltozni, hogy „Koszorú zsidó vagyok!” Akadtak keretlegények, akik télidőben addig locsolták vízzel a munkaszolgálatost, amíg „jégszoborrá” nem dermedt, vagy a háta mögött gúzsba kötött kezénél fogva fára akasztották. Rendszeresen mulattak efféle kegyetlen tréfákon a keret tagjai, amikor a munkaszolgálatosok napi munkájuk végeztével bevánszorogtak a körletbe.⁷⁷

A munkakörülmények csaknem elviselhetetlenek voltak. A munkaszolgálatosoknak silány volt a felszerelésük, rongyokban jártak és éheztek. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter olyan jelentést kapott, hogy egyes munkásszázadok zsidó munkaszolgálatosait farkasordító hideg télidőben nyári ruhában vagy rongyokba burkolva vonultatják egyik helyről a másikra dolgozni, sokuknak a rongyok alól kilátszik a mezítelen testük. Napi ételmük olyan löttyből állt, amiben csak itt-ott úszkált egy-egy csont vagy valami zöldségféle. Tésztakészítmények pedig nem voltak engedélyezve számukra.⁷⁸

Ezeket a csontvázszerű, betegség gyötörte munkaszolgálatosokat nemcsak saját keretlegényeik kínozták, de azok a magyar és német katonák is ütötték-verték, akik mellett dolgozniuk kellett. Ebből a szemszögéből különösen kíméletlenek voltak azok az alakulatok, melyeknek soraiiban sok magyarul beszélő népi német szolgált, zömmel dunántúli, bácskai és bánáti svábok, akik ádázul gyűlölték a zsidókat.

A háború után Szombathelyi a fejére olvasott vádakkal szemben védekezve, írásbeli vallomásában ekként összegezte a zsidókkal szemben a hadseregben alkalmazott bánásmódot

*A zsidókérdés a hadseregbe katasztrofális kihatással volt. Rettenetes korrumpáló hatása volt. Minden érték átértékelődött. A kegyetlenségből hazaszeretet lett, az atrocitásokból hősiesség, a korrupcióból erény, s ilyen körülmények között jól gondolkozó emberek nem tudtuk megérteni az eseményeket. A fegyelem kétféle lett. Egy a zsidókkal szemben, ahol minden szabad volt...*⁷⁹

Ezekre a rémségekre a zsidó munkaszolgálatosok különféleképpen reagáltak. Sokan a végsőig tartották magukat, óriási önfegyelemmel próbálták megőrizni lelki egyensúlyukat és fizikai erejüket, és óvták magukat, nehogy valamilyen konfliktusba keveredjenek. Az életösztön működött bennük, és ez az eltökéltség erőt adott nekik a szörnyűségek elviselésére. Túl akarták élni a dolgot, haza akartak jutni, visszatérni szeretteik meghitt körébe. Némán tűrték, és szenvedéseiket, bánatukat megosztották társaikkal. Egyesek abban kerestek vigasztalást, hogy az egek urához fordultak, imádkoztak.

Voltak századok, amelyekhez legalább ideiglenesen ún. tábori rabbiakat osztottak be. A keleti frontra küldött munkásszázadok rabbikkal való ellátását Nagy Vilmos honvédelmi miniszter kezdeményezte 1943. március 30-án kiadott utasításában.⁸⁰ Május 22-én Ruszkiczay-Rüdiger tábornok a miniszter nevében arról tájékoztatta a kilenc katonai körzet parancsnokságát, hogy 50 tábori rabbi kiképzését tervezik. 1943. július 1. és 14. között, amolyan gyorstalpaló tanfolyamon kívánták kiképezni őket a budapesti Ferenc József laktanyában.⁸¹ A körzetparancsnokságok nem mutattak túlzott lelkesedést. A Kolozsvár székhelyű kilencedik körzetparancsnokság például ellenezte a tervet, kifejtve, hogy a rabbik csupán a zsidó faji öntudatot gerjesztenék, és pozíciójukkal visszaélve, rémhíreket költenének és terjesztenének a magyarok kárára. A terv elvetését indítványozták, és felvetették, hogy a várható káros hatást úgy lehetne legjobban elkerülni, ha a közönséges munkaszolgálatosokként már behívott rabbiakat saját századaikból egy különleges egységbe tömörítenék, ahol rajtuk kívül mások nem szolgálnának.⁸²

Nem világos, hogy az ötven, Budapesten kiképzett rabbi közül végül is hányat küldtek ki a harctérre. Akiket kiküldtek, azok eredményessége és tekintélye főleg a zászlóalj- vagy századparancsnokok hozzáállásától függött, legalábbis Nagy Vilmos viszonylag kurta minisztersége alatt.

A maroknyi rabbi erőfeszítéseitől függetlenül sok munkaszolgálatos szellemi és lelki állapota úgy romlott, ahogy egyre tovább tartott a háború és a temérdek szenvedés. Különösen azok sínylették meg sorsukat, akik közép- vagy felső középosztályi háttérüknél fogva nem szokhattak hozzá a viszontagságok elviseléséhez. Sokan közülük fokozatosan demoralizálódtak, az éhezés hatására mindenüket, olykor még ruházatukat, lábbeli-jüket is eladták, és végül elpusztultak.

Voltak azonban olyan munkaszolgálatosok is, akik nem tűrték az arcpirító igazságtalanságokat, és szembeszálltak velük. 1941 május–júniusában, mielőtt Magyarország háborúba bocsátkozott volna, viszonylag nagy számban szöktek át a Szovjetunióba. A Körösmező környékén és a szovjet határ mentén állomásozó hat munkaszolgálatos-század utakat épí-

tett az előkészületben lévő invázió számára. Közülük május 25. és június 6. között összesen 123 munkaszolgálatos állt át a szovjetekhez. Az illetékes magyar hatóságok a tömeges átszökést azzal magyarázták, hogy a munkaszolgálatosoknak iszonyúan megerőltető fizikai munkát kellett végezniük, miközben lépten-nyomon szörnyű megaláztatásoknak voltak kitéve, s ráadásul még az a gondolat is szüntelenül gyötörte őket, hogy ha előbb-utóbb le is szerelnek, a harmadik zsidótörvény következtében nem lesz megélhetésük.⁸³ Miután Magyarország hadat üzent a Szovjetunióknak, a munkaszolgálatosok kezdtek átszökdösni a partizánokhoz, hogy soraikban vegyék föl a harcot a közös ellenség ellen. A partizánok jó hasznát vették magyartudásuknak, könnyebben tudták csapdába csalni a magyar katonai egységeket.⁸⁴ Bizonyos esetekben azonban a menekülésnek ez az útja balul végződött, mert egyik-másik partizáncsapat, főleg a Bandera parancsnokságát elismerő ukrán egységek a németek ellen harcoltak ugyan, de szemben álltak a Szovjetunióval is, és a zsidókban is ellenséget láttak.

1943. január 12-én Voronyezs közelében Uriv hídfőállásnál, amelyet a magyarok tartottak, a szovjetek áttörtek, s ezzel kezdetét vette mind a második magyar hadsereg, mind a zsidó munkaszolgálatos-századok végpusztulása.⁸⁵ Magyar részről iszonyatosak voltak a veszteségek. Nagybaczoni Nagy Vilmos állítása szerint a fronton harcoló 200 000 emberből mindössze 60-70 000 menekült meg, és a félszázezernyi munkaszolgálatos közül alig 6-7000 tért haza Magyarországra.⁸⁶ Akik nem estek el, azok a Vörös Hadsereg fogságába kerültek, és fogolytáborokban kötöttek ki. A túlélőket újraszervezték, és tavasszal friss harci csapatokkal és munkaszolgálatosokkal töltötték föl őket.⁸⁷

A Magyar Honvédelmi Minisztérium adatainak felhasználásával Macartney táblázatos kimutatást készített a magyar sorkatonák és munkaszolgálatosok 1941. június 27. és 1943. december 31. közötti veszteségeiről. Kimutatásának adatait a 10.3. táblázat tartalmazza.

Joggal feltételezhető, hogy a honvédelmi minisztérium, a hivatalos szervek szokása szerint, veszteséglistáit a tényleges veszteségeket minimalizálva állította össze. Kisebbségnek igyekeztek feltüntetni a harcok áldozatainak számát a valóságosnál, nehogy a közvéleményt túlságosan feldúlják. Mi csak a hivatalos adatokat ismerjük, és így nincs mód arra, hogy megállapítsuk, pontosan mekkora veszteségeket is szenvedett a magyar hadsereg, és mekkora volt a kiegészítő alakulatok áldozata. A voronyezsi összeomlást olyan zűrzavar követte, melynek következtében sok század egyszerűen felbomlott. Ezrek és ezrek estek el a Don-kanyarban, és további tízezreket ejtett fogságba a diadalmasan előrenyomuló szovjet hadsereg. Jó néhány munkaszolgálatos-század parancsnoki kara kerekelt oldott, em-

bereiket maroknyi altisztre bízták vagy egyszerűen sorsukra hagyták. Ezek a szerencsétlenek tetves rongyokba, takarókba burkolózva csellengtek magányosan vagy kisebb-nagyobb csoportokba verődve, s a vég nélküli és szörnyen kimerítő visszavonulás során hihetetlen megpróbáltatásokat és megaláztatásokat szenvedtek. A hadtápszolgálat összeomlott, nem volt mit enni, még azt a sovány fejadagot sem kapták meg, amit amíg a századok együtt voltak, többé-kevésbé kiosztottak köztük. Alkalmilag sikerült bekéredzkedniük valami fedél alá, ahol meleg volt, de többnyire innét is, rövid időn belül kizavarták őket a szintén menekülő német és magyar katonák, s a munkaszolgálatos gyalogolhatott egész éjjel, ha el akarta kerülni a fagyhalált.

10.3. TÁBLÁZAT MAGYARORSZÁG KATONAI VESZTESÉGEI, 1941–43

	<i>Reguláris erők</i>	<i>Segéderők</i>	<i>Összesen</i>
<i>1941. június 27.–1942. december 31.</i>			
Elesettek vagy halottak	8 506	1 628	10 134
Sebesültek	23 736	318	24 054
Eltűntek vagy fogságba esettek	3 224	202	3 426
<i>1943. január 1.–december 31.</i>			
Elesettek vagy halottak	6 560	2 158	8 718
Sebesültek	15 781	716	16 497
Eltűntek vagy fogságba esettek	59 436	20 434	79 870
Összesen	117 243	25 456	142 699

FORRÁS: C. A. Macartney, 2:100. o.

A munkaszolgálatos-századok maradványaiban hihetetlen megpróbáltatásaik ellenére általában nagyobb volt a fegyelem és elevenebben élt a bajtársi szellem, mint a visszavonuló magyar alakulatokban. A magyar hadsereg védővonalát a Vörös Hadsereg alig néhány nap alatt áttörte, s sok egység – szemtanúk beszámolója szerint – pánikszerűen és nagy összevisszaságban vonult vissza.⁸⁸ A 35. gyalogezred parancsnoka, Vécsey Béla alezredes például így számolt be a történekről:

Kénytelen vagyok megállapítani, hogy ezek a zsidók sokkal fegyelmezettebbek, mint a mi honvédeink, munkakészségük és teljesítményük is jobb, mint a honvédeké. A zsidók a legnagyobb tűzben fegyver nélkül is kihozták a sebesült és halott honvédeket, volt is egy zsidó századnak vagy ötven halottja és kétszer annyi sebesültje.⁸⁹

Egy másik esetről ezt írta Vécsey:

A zsidó századok előtt igen bátran viselkednek, nem hagynak sem sebesült,

sem halott embert vissza. Még megérjük, hogy hősök lesznek belőlük akkor, amikor a mi gyalogságunk mindig megszalad.⁹⁰

A sokszor hőskölteménybe illő visszavonulás alatt a hátráló, menekülő csapatok fosztogatták és öldösték a kiszolgáltatott munkaszolgálatosokat, s közben egymással is szüntelenül marakodtak. A németek gyakran a demoralizált magyarokon töltötték ki haragjukat, rajtuk bosszulták meg a vereséget, s már csak azért is őket zaklatták, mert a magyarok számlájára írták a szovjetek doni áttörését. A SIPO- és az SD-alakulatok, de alkalmilag Wehrmacht-katonák is valami egészen kivételes kíméletlenséggel, örvöngő dühvel vetették rá magukat a zsidókra, s ezzel csak még inkább maguk ellen hangolták a józan és tisztességes magyarokat, mert voltak ilyenek is a tisztikarban csakúgy, mint az egyszerű sorállományban.⁹¹ Jány Gusztáv vezérezredes amikor értesült azokról a kegyetlenkedésekről, amelyeket egyes német egységek⁹² elkövettek, kötelességének érezte, hogy a második német hadsereg parancsnokánál tiltakozzék. Tiltakozó átíratában egyebek között ez állt:

a zsidók a magyar hadseregben munkásszázadokba vannak szervezve, és ezen beosztásukban fontos munkákat (pl. útkarbantartás, erődítés stb.) végeznek. E munkásalakulatok működésének lehetetlenné tétele a magyar hadseregen kívül álló közegek részéről nem engedhető meg.⁹³

Alacsonyabb rangú magyarok, akik szemtanúi voltak a zsidókkal szemben elkövetett kegyetlenkedéseknek, budapesti feletteseiknek tettek jelentést észleleteikről. Mások szóban számoltak be, amikor sebesültként Magyarországra kerültek kórházba. Ezek a jelentések éppúgy csak olajat öntöttek a németek dühének tüzére, miként Nagy honvédelmi miniszternek az a rendelkezése is, hogy a tisztek és altisztek bánjanak tisztességesen és emberhez méltóan a zsidó munkaszolgálatosokkal.⁹⁴

A visszavonuló németek és magyarok súrlódásai, összetűzései az ukrainai zsidó munkaszolgálatosok helyzetét alig vagy egyáltalán nem befolyásolták, már csak azért sem, mert a honvédelmi miniszter imént idézett rendelkezése el sem jutott e távoli vidékre. A központi hatóságok mérhetetlenül messze voltak Ukrajnától, és így mindazok, akiket gyűlölet töltött el a zsidókkal szemben, zavartalanul gyötörhették a munkaszolgálatosokat. Sokukat már legyengített az éhezés, a zord hideg, agyonmártak a tetvek, alig volt jártányi erejük, a legkülönbözőbb betegségek kínozták, különösen a tifusz döntötte le a szerencsétleneket a lábukról. Kórház nem volt, gyógyszer szintén nem, pusztultak, akár a legyek, s az útszéli árok lett a sírgödruk. Nem volt ritka eset, hogy tifuszos és egészséges munkaszolgálatosokat tizenöt percig futtattak, aztán bezavarták őket a jeges vízű folyóba „fürdeni”, s amikor kijöhettek a vízből, ott kellett állniuk a parton,

míg az éles, hideg szélben meg nem száradtak, s mindezt a szadista keret parancsára.⁹⁵

A magukat tifuszosnak valló vagy valóban tifuszos munkaszolgálatosokat ezerszám irányították Dorosics kolhozfaluba, amely Kijevtől nyugatra feküdt Zsitomir és Korosztyeny között. Itt egy „kórház” működött, amely egy téglalapú épület néhány szobájából állt, s a legtöbb beteget nyitott pajtákban helyezték el. A karantén területét drótsövénnyel kerítették körül. Tucatnyi ember halt meg naponta, a tetemeiket a közeli istállóban rakták halomba. 1943. április 30-án, a zsidó húsvét utolsó napján a hatóságok úgy határoztak, hogy a járványt véglegesen leküzdik. Az egyik pajtát, benne kb. 800 munkaszolgálatossal, felgyújtották. Élő fáklyákként ugráltak ki a szerencsétlen betegek a lángoló épületből, ekkor a keretlegények géppuskából tüzet nyitottak rájuk. Tucatnyi sebesültnek sikerült elmenekülnie.⁹⁶

Amint a dorosicsi rémtett híre eljutott Nagybaczoni Nagy honvédelmi miniszterhez, azonnal kijelölt egy katonai bizottságot, elrendelte a vizsgálatot a tűz keletkezésének és a felelősök személyének megállapítására. A vizsgálat eredményét összegező jelentés szerint senkit sem terhelt felelősség, még csak gondatlanság sem történt, a „tüzet az okozta, hogy a zsidók közül néhányan dohányoztak”. Arról egyetlen szó sem esett a jelentésben, hogy ki rendelte el a beteg munkaszolgálatosok összezsúfolását és ilyen lehetetlen körülmények teremtését. De nem történt említés arról a vérfürdőről sem, amelyet a pajtát körülvevő keretlegények rendeztek.⁹⁷

Nagybaczoni Nagy Vilmos minisztersége

A sors iróniája, hogy a munkaszolgálatosok Ukrajnában akkor szenvedtek a legtöbbet, amikor Nagy Vilmos vezérezredes állt a honvédelmi minisztérium élén. Pedig Nagy jó szándékú ember volt, aki mindent megtett, ami hatalmában állt, hogy a munkaszolgálatosok helyzetén javítson. A miniszteri esküt 1942. szeptember 24-én tette le, és 1943. június 12-ig maradt hivatalban. A szenvedélyes németbarát Barthát nemcsak azért menesztették, mert mindent megtett, hogy Magyarország minél aktívabban vegye ki részét a háborúból, hanem azért is, mert növekvő mértékben bonyolódott bele a belpolitikába, és főleg mert eltűrte, hogy oly botrányos módon bánjanak a munkaszolgálatosokkal.

Amikor Nagy hivatalba lépett, azonnal észlelte, hogy a minisztériumban vad antiszemita légkör uralkodik. A minisztériumi osztályvezetők és helyetteseik lehetőleg sabotálták, de legalábbis kijátszották utasításait, amelyekkel a munkaszolgálatosok helyzetén próbált könnyíteni. Zsidóel-

lenes beállítottságról tettek tanúbizonyságot a személyzeti és a mozgósítási osztályok vezetői is.⁹⁸

Októberben Nagy látogatást tett Hitler főhadiszállásán, Vinnyicában, s ezt az alkalmat arra is felhasználta, hogy szemlét tartson a fronton, s ezenközben jó néhány munkaszolgálatos-századnál is megfordult. A munkaszolgálatos-századok parancsnokainak megpróbálta elmagyarázni, hogy a hozzájuk beosztott emberektől csak akkor várhatnak jó munkát, ha tisztességesen bánnak velük. Személyesen elbeszélgetett néhány munkaszolgálatossal, már csak azért is, hogy megmutassa a tiszteknek és keretlegényeknek, hogy ezeket a „szerencsétlen flótásokat” ő „katonáknak és emberi lényeknek” tekinti.⁹⁹

Október 27-én, röviddel azután, hogy szemleútjáról visszaérkezett, a minisztertanács ülésén számolt be tapasztalatairól. A munkaszolgálatosokkal kapcsolatban leszögezte: „Ha jó munkát kívánunk a munkaszolgálatosoktól, úgy azokkal jól kell bánni, jól kell őket ruházattal és élelemmel ellátni.”¹⁰⁰

Nagy megjelent a parlament előtt, és ott is ilyen értelemben beszélt. A felsőház ülésén például kijelentette:

Megváltoztattam a kisegítő munkaszolgálat rendszerét, és miután a honvédelmi kötelezettség nem lehet az állampolgárra büntetés, megszüntetem azokat a jelenségeket, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy ezt a szolgálatot bárki is büntetésnek tekintse. A nemzet javainak lehető megőrzése érdekében intézkedtem aziránt is, hogy mindenki, aki a honvédségre nézve értékes és a katonai szolgálatban felhasználható szakismeretekkel rendelkezik, a honvédség által való igénybevétele esetén, szakképzettségének megfelelő munkakörhöz juthasson. Meggyőződésem az, hogy a fenti elvek alapján kiadott és a jövőben kiadandó intézkedésemmel egyrészt a nemzet erkölcsének megőrzését és javainak kellő felhasználását szolgálom, másrészt az emberiség, a tisztesség és a becsület útját követve a nemzet összetartásához járulok hozzá.¹⁰¹

Az alsóház költségvetési vitájában felszólalva Nagy ugyanebben a szellemben taglalta a munkaszolgálat kérdését. 1942. november 19-én leszögezte:

Én a magam részéről a törvény és az emberiség álláspontján állok, mert nekem munkásra van szükségem, aki nekem azért kell, hogy el is végezze azt a műszaki munkát, amelyet nem akarok a csapattal elvégeztetni. Ha pedig munkát követelek, akkor nekem annak az embernek a munkaképességéről gondoskodnom kell. A bevonultak ne tekintsék ezt a munkásszázadba való bevonulást megalázásnak. Ez honvédelmi szolgálat, ez kötelező mindenkire, törvényes alappal bír. Viszont azonban legyenek meggyőződve arról is, hogy a parancsnokok olyan beosztottaknak tekintik őket, akikről ők emberségesen és tisztességesen gondoskodni tartoznak.¹⁰²

Nagy a következő utasításokat adta ki azért, hogy javítson a munkaszolgálatosok sorsán:

- a munkaszolgálatosokkal ezentúl ne bánjanak úgy, mintha hadifoglyok lennének;
- aki beteg és alkalmatlan, azt a munkaszolgálatból le kell szerelni;
- az élelmezést meg kell javítani, olyan ellátmányt kell adni, hogy az emberek dolgozni tudjanak;
- a testi fenytésnek és a bántalmazás minden formájának véget kell vetni;
- azokat a személyeket, akik embertelenül bántak a munkaszolgálatosokkal, vagy zsarolták őket, meg kell büntetni.¹⁰³

A honvédelmi miniszter utasításai nagy általánosságban kedvezően befolyásolták azoknak a munkaszolgálatosoknak a helyzetét, akik az országhatáron belül állomásoztak. Viszont a frontra, a táborig alakulatokhoz nem jutottak el, a parancsnokok és a keret mit sem hallottak arról, amit feletteseik odahaza elrendeltek. Természetesen akadtak olyan tényleges és tartalékos tisztek, de egyszerű katonák is a keretben, akik a rájuk bízott és vezényletük alá helyezett munkaszolgálatosokkal rendszeren bántak és a gondjukat viselték. A parancsnokok egy része szinte emberveszteség nélkül hozta haza századát. Másoknak ez nem sikerült, de nem mindig ők voltak a hibásak.¹⁰⁴

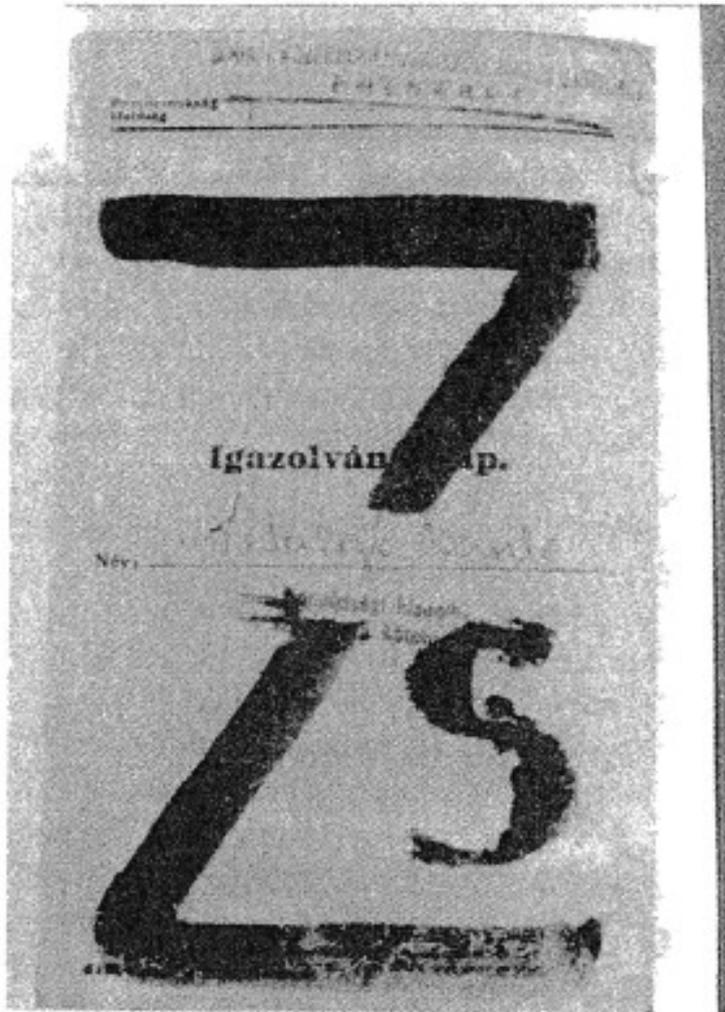
Nagy miniszter 1942. december 11-én különmegbízottjának nevezte ki Röder Jenő vezérőrnagyot, és azzal a feladattal bízta meg, kísérelje figyelemmel, hogy szóbeli és írásbeli utasításai eljutnak-e az ország területén tartózkodó alakulatokhoz.¹⁰⁵ Kötelessége volt kivizsgálni a munkaszolgálatosokkal szembeni bánásmóddal kapcsolatos panaszokat, és lehetőség szerint orvoslást találni rájuk. Röder szerint Szombathelyi nevezte ki Tanító Béla vezérőrnagyot ugyanezzel a megbízatással, csak az Ukrajnába kivezényelt munkaszolgálatosokra kiterjedő hatáskörrel.¹⁰⁶

Nyilvánvalóan Röder előterjesztése alapján, Nagy 1943. március 9-én egész sor új rendeletet adott ki a háttországban alkalmazott munkaszolgálatosokkal kapcsolatos bánásmód tárgyában. A 110 160. eln. KMOF 1943. sz. rendelet a bánásmódra vonatkozó általános alapelvek alkalmazásának részletes előírását tartalmazta, megszabta a fegyelmezés, a felügyelet és a munkavégzés módját.¹⁰⁷

Az 1942. évi XIV. tc. Különös fintora a sorsnak, hogy Nagynak kellett kiadnia azt a rendeletet is, amely az 1942. évi XIV. tc. végrehajtási utasításául szolgált. Ezt a törvénycikket, mely a munkaszolgálatot szabályozó valamennyi hatályos rendelkezést mintegy összegezte, július 31-én fogadták el, mégpedig a parlament mindkét házában a jobboldal hangos ová-

ciója közepette.¹⁰⁸ Technikai szempontból az új törvény csak kiegészítése volt az 1939. évi II. tc.-nek, megteremtve a jogi alapot a munkaszolgálati rendszer számára. Gyakorlatilag azonban jelentősen súlyosbította a zsidók helyzetét a hadseregben, mert a „zsidó” meghatározásánál a harmadik zsidótörvényt vette alapul, amely nyíltan fajvédő szellemben készült.

Az 1942. évi XIV. tc. végrehajtását célzó, imént említett rendeletet (55 000. eln. oszt./1942 HM) 1942. december 21-én ellenjegyezte Nagy. Ez pontosan megszabta, ki tekintendő zsidónak és ki nem, mégpedig a fajvédő törvény alapján, előírta, hogy a hadköteles korú zsidóknak mint a kisegítő munkaszolgálatos-alakulatok egyszerű tagjainak melyek a kötelességeik, s figyelmen kívül hagyta, hogy előzőleg milyen rangjuk volt a honvédségnél, meghatározta, milyen alapon lehet a munkaszolgálat alól kivételezettséget, illetve felmentést kapni. Kimondta, hogy a zsidóknak

10.10. kép
„Zs”-vel megjelölt igazolványlap

korábban kiadott katonai okmányokat be kell vonni, és helyettük segédszolgálati igazolvánnyal kell ellátni őket, s az új igazolvány fedéllapjára feltűnő Zs betűt kell írni (lásd a 10.10. képet).¹⁰⁹

Nagy arra hivatkozott, hogy a rendelet kiadásának kötelezettségét elődjétől örökölte, és a maga részéről iparkodott a rendeletet a lehető legenyhébb formában kiadni. Ragaszkodott például ahhoz, hogy ne egyéni kiválasztás szerint és a SAS-rendszer alapján történjék a behívás, hanem korosztályok szerint, továbbá hogy a munkaszolgálatosokra is terjedjen ki a honvédségnél érvényben lévő szolgálati szabályzat hatálya.¹¹⁰

A munkaszolgálat átszervezése

Röviddel azelőtt, hogy Nagy felesküdt, a KMOF új rendeletben szabályozta a munkaszolgálatos-alakulatok szervezeti felépítését, valamint a munkaszolgálatosok minősítési és kiképzési rendjét. Az 1942. szeptember 11-én kelt rendelkezés¹¹¹ tulajdonképpen azokra a munkaszolgálatos-századokra vonatkozott, amelyek a II–VI. és IX–XIII. zászlóaljok kötelékébe tartoztak.¹¹² Előírta a kiképzés módját és a napi programot, különbséget téve, hogy építő vagy műszaki alakulatról van-e szó, és hogy a behívottnak milyen a személyi minősítése.

1942 őszén a németek fokozták nyomásukat, hogy Magyarország lásson hozzá a végleges megoldás megvalósításához, mégpedig a szerint a minta szerint, amit a Harmadik Birodalom befolyási övezetébe tartozó országokban is alkalmaztak. A magyar kormány ellene szegült ennek a követelésnek, de úgy érezte, hogy jelét kell adnia jóakarátának és megértésének. Erre a legalkalmasabbnak a munkaszolgálat területe kínálkozott. A Kállay-kormány úgy gondolta, hogy a munkaszolgálat ellenére a zsidók kivételes helyzetben vannak, mivel nem kell fegyveres szolgálatot teljesíteniük. Tekintettel a németek nyomására és számításba véve az ország munkaerőigényeit, Kállay úgy rendelkezett, hogy „minden katonaköteles korú zsidót, akár alkalmas katonai szolgálatra, akár nem”, „munkatáborba kell küldeni”¹¹³. A zsidók általános behívásával kívánták megoldani azt a problémát, hogy legyen kikkel pótolniok a 42 évesnél idősebb korosztályt, akiket fel akartak váltani és le akartak szerelni, főleg a fronton.

Nagy szemleútján megfigyelte, ahogy ezek a 42 évesnél idősebb emberek nehéz fizikai munkát végeztek, és ennek hatására 1942. november 6-án szigorúan bizalmas rendeletet bocsátott ki. Elrendelte, hogy a 24–33 év közötti zsidókat hívják be, és fokozatosan váltsák föl velük a 42 évesnél idősebbek korosztályát, sőt ez utóbbiakat szereljék is le. A 24–33 éves-

ket falragaszokon szólították fel a jelentkezésre.¹¹⁴ A rendelet meghatározta, hogy kiknek nem kell bevonulniuk. Köztük voltak a kivételezettek és a külföldi zsidók. Kimondta azt is, hogy munkaszolgálatra csak azok hívandók be, akik munkaképesek. Akiket nemzetbiztonsági szempontból veszélyesnek minősítettek, azok részére külön század felállítását rendelték el, s minden munkaszolgálatos-zászlóaljban szerveztek ilyen századot.¹¹⁵

A honvédelmi miniszter rendszert akart vinni a behívások és sorozások gyakorlatába, ezért előírta, hogy minden 18 és 48 év közötti zsidót jegyzékbe kell venni. Az 1942. november 14-én kiadott rendelkezésben felszólították az érintetteket, hogy jelentkezéskor a szokásos okmányaikon kívül vigyenek magukkal fejenként két fényképet, az egyiket a kiegészítő parancsnokság és a helyi népmozgalmi nyilvántartó hivatal pecsétjével ellátva az illetők visszakapják, ez szolgál a „nyilvántartásba vétel igazolásául” (lásd a 10.11. képet).¹¹⁶ A nyilvántartásba vételi eljárás befejezése után, 1943-ban néhány évjáratot rövidebb-hosszabb szolgálat-tételre hívtak be.¹¹⁷

További reformintézkedések. A németek nagy nyomást gyakoroltak Horthy kormányzóra és Kállayra,¹¹⁸ s kívánságukra Nagy benyújtotta lemondását. Június 12-én Csatay Lajos vezérezredes lépett a helyére,¹¹⁹ s ő 1942. június 23-án szabályozta a munkaszolgálatosok munkakörülményeit, díjazását, élelmezését és elhelyezését, valamint azt is, hogy milyen

10.11. kép
Nyilvántartó lap

módon fedezzék a munkaszolgálat költségeit. Csatay előzőleg a IV. hadtestnek volt a parancsnoka, és határozottan szemben állt a kommunizmussal, valamint általában mindennel, ami baloldali, s elődjénél jóval több rokonszenv élt benne a németek iránt. Igazi hivatásos katona volt viszont, aki hűséggel szolgálta Horthyt és a rendszert. Erős kézzel vezette a minisztériumot, s noha nem tanúsított lágyszívűséget a munkaszolgálatosok iránt, mégis korrektül járt el velük kapcsolatban. Így bármennyire furcsa is, de a német megszállás idején a minisztérium sok embert mentett meg. 1944-ben a legkülönbözőbb korú munkaképes zsidók tömegét hívták be, akiket így nem zártak gettóba és nem is deportáltak.¹²⁰

A voronyezsi összeomlás után néhány hónappal az ukrajnai munkaszázadokat átcsoportosították és részlegesen átszervezték. Csak azokat a századokat hagyták meg a korábbi joghatóság alatt, amelyek utak karbantartásával foglalkoztak. A többi „műszaki alakulat” maradványait összevonták, és Sellyey alezredes, valamint Szentkatolnay őrnagy vezénylete alá helyezték.¹²¹

Mint már említettük, Nagy reformintézkedései nem jutottak el azokhoz az alakulatokhoz, amelyek a magyar határokon kívül állomásoztak, és ezekben sok helyen a zsidó munkaszolgálatosokkal szemben továbbra is embertelen bánásmódot alkalmaztak. Csatay ezért kénytelen volt megismételni Nagy március 9-i utasításait. Közölte, hogy a munkaszolgálatosokkal kapcsolatos bánásmódot illetően továbbra is ezek a mérvadóak, s figyelmeztetőleg hozzátette, hogy ezektől semmiféle eltérést nem tűr, és aki nem az előírtak szerint jár el, azt hadbíróság elé állítja.¹²²

1943 októberét írták ekkor, s a Kállay-kormány éppen azzal próbálkozott, hogy Magyarországot kimentse a tengellyel kötött szövetségből. A gyenge baloldali és centrista demokratikus ellenzék, élén Bajcsy-Zsilinszky Endrével, élénken tevékenykedett annak érdekében, hogy Magyarország térjen rá egy új irányvonalra, és állítsa helyre korábbi semlegességét. Egy terjedelmes memorandumban július 31-én az ellenzék tagjai megfogalmazták azt a követelést is, hogy a munkaszolgálatosokat vegyék vissza a honvédség soraiba (lásd a 7. fejezetet).

A kormány egyes tagjai, így maga Kállay is, rokonszenvezett ezzel a követeléssel. Az ő számukra az volt a legfontosabb, hogy úgy érjenek el jelentős fordulatot és úgy vonják ki Magyarországot a háborúból, hogy az ország ne kerüljön se szovjet, se német megszállás alá. Így azután a kormány jó néhány olyan intézkedést tett, amelyek azt célozták, hogy megmutassák, mennyire eloldozta már magát Magyarország a tengelytől, és mennyire eltávolodott a nemzetiszocializmus szellemével átítatott politikától. A politika módosulása a zsidókkal kapcsolatban főként abban jutott kifejezésre, hogy intézkedések születtek a munkaszolgálatosok hely-

zetének javítására, no meg abban, hogy bíróság elé állítottak néhány olyan személyt, akik zsidókkal szemben túlon túl elragadtatták magukat. Az 1942. januári bácskai vérengzésben részt vett tisztek ellen bírósági eljárás indult, s ezenkívül vádat emeltek néhány olyan katonatiszt, munkás-század-parancsnok és keretlegény ellen is, akik a vezényletük alá beosztott zsidókkal embertelenül bántak.¹²³ Ez utóbbiak nagy részét azonban vagy felmentették, vagy csak ideiglenesen függesztették fel arra az időre, amíg fellebbezésükről nem döntöttek. Pár hónappal később, miután a németek megszállták az országot, valamennyiüket rehabilitálták.

További átszervezési intézkedések. A Harmadik Birodalom irányítói egyetlen pillanatra sem tévesztették szem elől a velük szövetségben lévő országok belső fejleményeit, és sanda pillantásokkal nézték a magyar hatóságok „provokatív” lépéseit. A németek előtt nem maradtak titokban Kállay szándékai, és tudomást szereztek arról is, hogy „titkos” tárgyalásokba bocsátkozott a nyugati hatalmakkal. Különösképpen az bosszantotta őket, hogy a magyar kormány megmakacsolta magát a végleges megoldás kérdésében. 1943 nyarán újabb bosszúság érte őket, amikor Olaszország fordított hátat a tengelynek, s nagy fejfájást okoztak nekik azok a jelek, amelyekből arra következtettek, hogy Magyarország is az olaszok példájának követésére készül. Mindezek alapján arra az elhatározásra jutottak, hogy Magyarország kiugrását nemcsak hogy meg kell akadályozni, de ki kell kényszeríteni Magyarország maximális háborús részvételét. Követelték újabb csapatok frontra küldését, továbbá azt, hogy a Harmadik Birodalom igényeinek kielégítésére a magyarok növeljék az ipari és mezőgazdasági termelést. A honvédség és a magyar polgári lakosság szükségleteit szintén ki kellett elégíteni, s ez a kettős, külső és belső igény hozta magával, hogy felmerült az ország határain belül és azokon kívül működő, különböző típusú munkaszolgálatos-egységek kibővítésének és központosításának gondolata. Ezeknek az egységeknek a szervezeti és igazgatási központosítását sürgette az a körülmény is, hogy a mozgósítás következtében nem volt elegendő a szakképzett munkaerő sem az iparban, sem a mezőgazdaságban, s emiatt nehezen tudták teljesíteni a rájuk kirótt kötelezettségeket. Ipari üzemek és birtokok egész sora fordult a honvédséghez, és kért segítséget, igényelt munkaszolgálatosokat. A belső béke érdekében, valamint hogy kielégíthetőek legyenek a hadsereg és a Harmadik Birodalom növekvő követelése, a honvédség nagy számban vezényelt munkaszolgálatos-századokat különböző üzemekbe, amelyek más és más minisztérium fennhatósága alatt működtek.¹²⁴ Ezek a századok végső fokon továbbra is a honvédség hatáskörébe tartoztak, de munkájukat az illető üzem irányította.

1943 nyarán több mint 800 000 ember végzett munkaszolgálatot, zsidók és nem zsidók vegyesen. Ezt a hatalmas tömeget három munkaszolgálati rendszerben foglalkoztatták:

- katonai munkásszázadokban, amelyek magyarokból és a trianoni Magyarországon élő nemzeti kisebbségek tagjaiból állottak;
- közérdekű munkaszolgálatos-zászlóaljokban;
- kisegítő zsidó munkásszázadokban.

Horthy kormányzó 1943. november 4-én elrendelte, hogy a hatékonyabb és gazdaságosabb működés, valamint a nagyobb munkafegyelem biztosítása érdekében e három rendszert egységesítsék és központosítsák. Honvédelmi Munkaszervezet néven új szervezeti forma létesült, amely összefogta a három szervezetet, s ellátta a következő feladatokat:

- katonai, közérdekű és kisegítő munkaszolgálat szervezése, kiképzése és felszerelése, belföldi és határokon kívüli igénybevételre egyaránt;
- szakképzett és nem szakképzett munkások mozgósítása és szétosztása a hadiüzemek között;
- munkások mozgósítása és beállítása azoknak a helyére, akik katonai szolgálatot teljesítenek;
- felügyelet gyakorlása a munkaszolgálatosok elhelyezése, ellátása, foglalkoztatása és díjazása felett.¹²⁵

Az új rendszerben az állami vállalatok és a hadiüzemek részéről felmerülő munkaerőigényekkel a honvédelmi minisztériumhoz kellett fordulni. A legfőbb döntési jogkört a miniszter kezébe tették le, ő pedig a minisztérium meghatározott osztályaival és a Honvédelmi Munkaszervezettel együttműködve intézkedett.¹²⁶

Röder Jenő visszaemlékezése szerint a gyakorlati irányítás feladatával a minisztérium munkaügyi csoportját bízták meg, s a felügyeletet 1944-ben Hennyey Gusztáv altábornagy gyakorolta.¹²⁷ A csoport két részlegre oszlott. Az egyiket a KMOF alkotta, élén Hornyval, fő feladata abból állt, hogy elbírálja a munkaerő-kérelmeket, és javaslatokat tegyen a kérelmek teljesítését illetően, felügyeljen, hogyan osztják el a munkaerőt, és gondoskodják róla, hogy a munkaszolgálatos-századokból oda jusson, ahol a leginkább szükség van rájuk. A másik részleget Gátföldi (Spanner) Egon ezredes parancsnoksága alá helyezték, akinek az volt a megbízatása, hogy a munkaszolgálatos-egységeket szervezze, az utánpótlásról és a fegyelemről gondoskodják.¹²⁸ Ezt a szervezeti sémát a német megszállás után, 1944-ben ismét átalakították.

Ez az átszervezés, akárcsak a munkaszolgálatosokkal kapcsolatos bá-

násmódot szabályozó minisztériumi döntések, nemigen érintette a munkaszolgálati rendszer valóságos állapotát. Csatay figyelmeztetéseknek éppúgy nem volt foganatjuk, mint elődjének. S különösen Ukrajnában, valamint a szerbiai Borban nem változott a munkaszolgálatos-századokba beosztott emberek helyzete.¹²⁹

Munkaszolgálatosok Borban

A magyar zsidóság tragédiájának mélypontjai közé tartoznak a zsidó munkaszolgálatosok által a bori rézbányákban elszenvedett megpróbáltatások és az erőltetett menet, amelyre 1944 őszén került sor, amikor a tengely kiűrtette a Balkánt. 1943-ban a hadi helyzet a németek szempontjából rosszabbra fordult, s egyre növekvő gondot okozott nekik, hogyan és honnét biztosítsák a hadiipar számára szükséges nyersanyagokat, a vasat és a színesfémeket. Vereségeik következtében a szovjet területekről ki kellett vonulniok, értékes nyersanyagforrások csúsztak ki a kezeik közül, s így azután kénytelenek voltak a Harmadik Birodalomhoz közelebb fekvő területeken fokozni a bányászati kitermelést. A hadianyagiparnak főleg a réztermelés növelésére volt szüksége.

A német hadiipar rézszükségletének 50%-át a Belgrádtól mintegy 200 km-re délkeletre fekvő bori rézbányák adták. Miután Jugoszlávia kapitulált, 1941 áprilisában a németek rátették a kezüket a bori rézbányákra. A Preussische Staatsbank (Porosz Állami Bank) azzal az ürüggyel vette át a párizsi Mirabeau Bank érdekeltségei közé tartozó Société des Mines de Bor nevű társaságot, hogy a bányákból Angliának szállítanak hadianyagot.¹³⁰ A vállalkozás Franz Neuhausen általános felügyelete alá került, aki a szerbiai gazdasági ügyek főgondnoki teendőit látta el. A bánya működtetésébe bekapcsolódott a Siemens cég, valamint Albert Speer építkezési vállalata, az ún. Organisation Todt is.¹³¹

Egyezmény a munkaszolgálatosok odavezényléséről. Gerhard Fränk a Todt (OT) alelnöke és egyben Speer egyik közeli munkatársa volt a fegyverkezési és haditermelési minisztériumban.¹³² Az ő ötlete volt, hogy magyar zsidó munkaszolgálatosok dolgozzanak a bori rézbányákban.

1943. február 20-i feljegyzésében leszögezte, hogy a bányákban 13 000 emberre lenne szükség, de egyelőre csak 3000 dolgozik. Ellenezte a szerbek foglalkoztatását, mondván, hogy ezek vagy „passzív ellenállást tanúsítanak, vagy átállnának a partizánokhoz”. Ami a bolgárokat illeti, ők egyrészt nem szívesen dolgoznának Szerbiában, másrészt amúgy is odahaza van szükség rájuk, mert hazájukban kell erősítési munkálatokat végezniük.¹³³

A jugoszláviai zsidóságot az előző évben elpusztították, így aztán más

megoldás nem is nagyon kínálkozott, mint az, hogy magyar zsidó munkaszolgálatosokat igényeljen a hiányzó munkaerő pótlására. E célból Fränk érintkezésbe lépett SA-Obergruppenführer Dietrich von Jagow budapesti német követtel. Ez utóbbi számára nem okozott nehézséget, hogy a tervhez „néhány befolyásos úr” jóváhagyását megszerezze a magyar honvédelmi minisztériumban, ámde a dolgot nyélbe ütni, munkaszolgálatosokat kiszállítani a magyar kormánnyal kötendő egyezmény nélkül nem volt lehetséges, ez pedig már politikai természetű kérdésnek számított. Fränk és Speer áldásával megkeresték a német külügyminisztériumot, hogy ők intézzék el a tranzakciót, amelyet egyébként az SS birodalmi vezetője már jóváhagyott.¹³⁴

Fränk kérését a német külügyminisztérium *Inland* osztályához beosztott Bergmann követ február 23-án Ribbentrophoz továbbította, aki azonnal jóváhagyta.¹³⁵ Bergmann ezután utasította Jagowot, hogy kezdjen tárgyalásokat, tisztázza a kivezénylés részleteit és a fizetés feltételeit. Mindezeket a kérdéseket meg kellett konzultálni egyrészt a Todt-szervezet Hauptfrontführerével, Wilhelm Neyerral, és az OT budapesti képviselőjével, bizonyos Leitner századossal.¹³⁶

Neyer befolyásos ember volt Budapesten, különösen a munkaszolgálatlal összefüggő ügyekben volt súlya szavának. Mint az OT összekötője, szoros kapcsolatban állt a honvédelmi minisztériummal és különösen a KMOF-fel. Hornyé tőszomszédságában volt az irodája, s mivel ezenkívül még szoros szálak is fűzték a németül perfektül beszélő Hornyhoz, közvetlen befolyást gyakorolt a KMOF tevékenységére. Mindenről pontosan tudott, ami a munkaszolgálatlal kapcsolatban történt, befolyásolta a munkaszolgálatosok bevonultatására és szétszétására vonatkozó valamennyi döntést.¹³⁷ Egyébként ő tartotta az OT részéről a kapcsolatot a magyar iparügyi minisztériummal is.¹³⁸

Amint Bergmann utasítása megérkezett Jagowhoz, Neyer azonnal érintkezésbe lépett a KMOF-fel, és kérte a magyar kormány beleegyezését, hogy magyar munkaszolgálatos-századokat vehessenek igénybe német hadiipari célok érdekében végzendő munkára. Húsz munkaszolgálatos-századot kért 4000 emberrel az észtországi Reval német hajógyárba, és 10 000 főt Borba, a rézbányákba.¹³⁹ Ezenkívül azt kívánta, hogy a második magyar hadsereg kötelékébe tartozó munkaszolgálatos-századokat Ukrajnában töltsék föl.

Horny késlekedés nélkül továbbította a német igényeket Nagy Vilmos miniszternek, aki tudott arról, hogy Borban milyen iszonyúak a körülmények. A miniszter határozottan ellenezte a német követelések teljesítését, s a minisztertanács az ő előterjesztése alapján határozott.¹⁴⁰ Közben a honvédelmi minisztérium és a vezérkar „befolyásos urai”, köztük Szom-

bathelyi Ferenc vezérezredes vezérkari főnök, biztosították a németeket arról, hogy a kívánt létszámú munkaerőt megkapják. Nagynak a fülébe jutott, hogy beosztottjai a háta mögött a németekkel paktálnak, s éktelen dühbe gurult. Kihozta őt a sodrából egyrészt az, hogy sem Szombathe-lyinek, sem a többieknek nem volt politikai felhatalmazásuk ilyesmit ígér-ni, másrészt pedig tudta, hogy a bori bányákban olyan körülmények kö-zött dolgoztatják az embereket, mint annak idején a rabszolgákat.¹⁴¹

A németek természetesen nem adták föl tervüket, fokozták nyomásu-kat, s most már azt is követelték, hogy Nagyot menesszék a honvédelmi minisztérium éléről. Kállay miniszterelnök és Bornemissza Géza iparügyi miniszter, akik ismerték a honvédelmi tárca gazdájának álláspontját a ma-gyar állampolgárok bérbeadásával kapcsolatban, 1943. június 12-én megpróbálták Nagyot jobb belátásra bírni és rávenni, hogy legalább 2000 munkaszolgálatos Szerbiába irányításához járuljon hozzá. Nagy Vilmos azonban hajthatatlan maradt, annál is inkább, mert már szemernyi kétsé-ge sem volt az iránt, hogy a németek ezt a háborút elveszítették.¹⁴²

Nagy lemondása után már semmi sem állt útjában annak, hogy a né-metek kérése teljesüljön. Jagow június 23-án jelentette, hogy a magyarok határozott ígéretet tettek 6000 munkaszolgálatos kivezénylésére, s ezeket a századokat magyar tisztek fogják irányítani.¹⁴³ A végleges megállapo-dást július 1-jén hozták tető alá, s másnap írták alá, az OT nevében Neyer, magyar részről pedig Ruszkiczay-Rüdiger Imre vezérezredes, honvédelmi miniszterhelyettes.¹⁴⁴ Az egyezmény kimondta, hogy

- a magyar kormány a Todt-szervezet rendelkezésére bocsát 3000 zsidó munkást katonai alakulatokba szervezve. A munkaszolga-latosokat Prahovónál adják át a németeknek. Az első szállítmány, vagyis 1000 fő legkésőbb 1943. július 15-ig a helyszínen lesz;
- a zsidó századok magyar katonai parancsnokság alatt maradnak, s ha valami nehézség támad, a zsidó zászlóalj parancsnoka írásbeli jelentést juttat el egyrészt a magyar honvédelmi minisztériumnak, másrészt az OT-nak;
- a végzett munka fejében a németek havi 100 tonna rézércet jut-tatnak Magyarországnak, olyan minőségben, hogy az legalább 30%-ban tartalmazzon a magyar öntödékben is felhasználható rezet. A szállítmányokat fizetség ellenében Prahovóban vehetik át a magyarok;
- a kiküldendő munkaerő működtetésének, élelmezésének és elhe-lyezésének részleteit az a vegyes bizottság dolgozza ki, amely a ma-gyar honvédelmi minisztérium megbízásából 1943. május 26. és június 1. között helyszíni szemlét tartott;

- a magyar honvédelmi minisztérium további zsidó munkaerőt bocsát az OT rendelkezésére, amennyiben a Harmadik Birodalom ellátási minisztériuma pótlólagos részszállítmányokat helyez kilátásba.¹⁴⁵

A honvédelmi minisztérium és az ország németbarát körei nagy megelégedéssel fogadták a megállapodást, magasztalták, hogy milyen előnyös Magyarországra nézve. A KMOF emberei és természetesen maga Horny is azt hangoztatták, hogy a fenti együttműködés elősegíti a magyar ipari termelés bővítését is. Az ország ipara hozzájut annak a réznek egy részéhez, amit a magyar munkaszolgálatosok Borban a felszínre hoznak.¹⁴⁶ Ám akik ennyire dicsérték a megállapodást, és ennyire örvendeztek megkötése fölött, még véletlenül sem említették, hogy a magyar hadiipar nélkül is már jobbra a Harmadik Birodalmat szolgálja ki.

A megállapodást július 2-án írták alá, de a jelek szerint a magyar honvédelmi minisztérium meg sem várta a megállapodást, és már korábban is átengedett bizonyos számú magyar zsidó munkaszolgálatost a németeknek. A bori poklot túlélők egy csoportja azt vallja, hogy már 1943. június 15-én megérkeztek a bányába.¹⁴⁷

A magyar–német megállapodás részleteit a 111 470. eln. KMOF-1943. sz. honvédelmi minisztériumi rendelet tartalmazta, amely Ruszki-czay-Rüdiger aláírásával jelent meg július 6-án.¹⁴⁸ A munkaszolgálatos-századoknak 1943. július hó folyamán kellett útnak indulni. A pontos dátumot a 10.4. táblázat mutatja.

A bányamunkára kiszemelt és a bori alakulatba beosztott munkaszolgálatosok elindulás előtt rövid szabadságot kaptak, hogy otthon összedhessék a legszükségesebb holmijaikat, ruhaneműiket. A tervezett indulás időpontjánál két nappal korábban kellett szolgálattételre jelentkezniük.¹⁴⁹ Ezeknek a munkaszolgálatos-századoknak a költségeit a magyar hatóságok fedezték, amíg el nem érkeztek a szerbiai Prahovóig. Innen már az OT gondoskodott róluk. A Borba vezényelt századok fölött a közvetlen parancsnokságot Balogh András alezredes gyakorolta. Mielőtt útnak indultak volna, a munkaszolgálatosokhoz és a búcsúztatásukra Hódmezővásárhelyen megjelent családtagokhoz Neyer intézett lelkesítő, bátorító szónoklatot, s próbálta eloszlatni az ott összegyülekezett tömeg és a magyar társadalom tisztességes tagjainak nyugtalanságát.¹⁵⁰

A 10.4. táblázatban felsorolt munkásszázadok 1943 augusztusának első napjaiban érkeztek Borba. A 3000 munkaszolgálatos között sok volt a jiddisül beszélő kárpátaljai és felvidéki zsidó. Voltak közöttük szombatosok is, és egy századra való Jehova tanúja (ez volt a 801. sz. jászberényi század). A szekta tagjait azért sorozták „közérdekű munkásszázadokba”,

mert nem voltak hajlandók fegyvert fogni. A következő nagyobb szállítmány 1944 májusában érkezett. A majdnem 6200 magyar munkaszolgálatoson kívül¹⁵¹ a németek ott dolgoztattak szerb fegyenceket, görög és orosz hadifoglyokat, illetve Olaszországnak a tengelyből való kiválása után kisszámú olaszt is.¹⁵²

10.4. TÁBLÁZAT
AZ 1943 JÚLIUSÁBAN BORBA IRÁNYÍTOTT
MUNKASZOLGÁLATOS-SZÁZADOK

<i>Alakulat</i>	<i>Jelenlegi helye</i>	<i>Menetkészültséget el kell érnie</i>
V. közérdekű munkaszolgálatos (kmsz) zászlóalj parancsnoksága	Szeged	
V/1. kmsz század	Páhi	1943.
V/2. kmsz század	Szeged	július 11-ig
V/3. kmsz század	Páhi	
V/4. kmsz század	Szeged	
XII/5. kmsz század	Tasnád	
101/62. század		
101/63. század	Szentkirály-	1943.
101/64. század	szabadja	július 20-ig
101/68. század		
110/59. század		
103/4. század	Székesfehérvár	
108/81. század	Zombor (Bükkszállás)	
108/84. század	Zombor (Bácsszentiván)	1943.
108/90. század	Zombor (Bácskertes)	július 30-ig
801. sz. különleges munkaszolgálatos-század a „Jehova tanúi” szektából	Jászberény	

FORRÁS: *FÁA*, 2:378. o.

Munkakörülmények. Megérkezésük után a munkaszolgálatosokat elosztották azokba a táborokba, amelyek a Bor és Žagubica közti kb. 30 km-en létesültek. Legnagyobb volt közülük a „Berlin”, ez volt az OT és a ma-

gyar katonai személyzet főhadiszállása. A magyar munkaszolgálatosok itt ugyanúgy, mint a többi táborokban, például a „München”, a „Bregenz”, a „Graz”, a „Heidenau”, az „Innsbruck”, a „Vorarlberg” vagy a „Westfalen” nevezetűben, magyar katonai felügyelet alatt éltek. Munkájukat azonban német művezetők felügyelték. Keserves körülmények között dolgozták le napi 11 órájukat, amelynek fejében 7 dinár fizetséget, negyed kiló kenyeret és némi híg levest kaptak.¹⁵³

A munkaszolgálatosok egy része a Bor–Žagubica vasútvonalat építette, voltak, akik útjavításokon dolgoztak. A zöm azonban a bányákban robotolt. Különösen megerőltető munka jutott azoknak, akik a pár száz méter mélységben lévő, 5 km hosszú felvonulóvájatot készítették. Térdig vízben dolgoztak, alig kaptak levegőt a robbantások nyomában terjengő fojtogató porban és lőporfüstben.¹⁵⁴

Szabad idejükben, általában vasárnaponként is rendszeresen „házi munkára” vezényelték őket, fát vágattak vagy az épületek karbantartását végeztették velük. Némelyik századparancsnok és keretlegény kegyetlensége szinte nem ismert határt. A legkisebb fegyelemsértés is elegendő volt ahhoz, hogy a „bűnöst” háta mögött összekötözött kezénél fogva egy fára lógassák fel, kötéllel verjék, míg csak el nem vesztette az eszméletét.¹⁵⁵

Különösen kitűnt kegyetlenségével a tisztek közül Asztalos Ferenc, Császár őrmester, Juhász Pál, Katz József, Schnitzer János, Szokolits Ferenc, Tóth András és Torma Frigyes.¹⁵⁶ Nemcsak válogatott kínzásokban részesítették a munkaszolgálatosokat, de az OT-től hetente kiadott ellátmányukat is megdézsmálták.

Minden századnak külön parancsnoka volt, és katonai segédszemélyzete. A főparancsnokságot előbb Balogh András alezredes, majd 1943 decemberétől Marányi Ede alezredes gyakorolta.¹⁵⁷ Kegyetlenségében Marányi sok beosztottján is túltett, különösen Magyarország 1944. március 19-i megszállása után.

A lét- és munkakörülmények szörnyűségesek voltak mind a táborban, mind pedig a bányában, de ennek ellenére viszonylag kevesen vesztették el az életüket.¹⁵⁸ Tömegesen csak 1944. szeptember–októberben pusztultak az emberek, amikor a Vörös Hadsereg előnyomulása és a jugoszláv partizánok támadásai miatt a tengely kiűrtette a Balkánt, s a visszavonuló csapatok a munkaszolgálatosokat is magukkal hurcolták.

A pusztulás útja. A németek 1944 augusztusának végén döntöttek úgy, hogy kiűrtik Bort és környékét. Az OT beszüntette működését, és minél több gépi berendezést próbált megmenteni. A majdnem 6200 munkaszolgálatost „hazamenetelésük” előtt a „Berlin” nevezetű főtáborba gyűjtötték össze. Az első, a becslések szerint 3200–3600 főt szám-

láló kontingens, kb. 100 főnyi keret kíséretében, szeptember 17-én távozott Borból, többek között Pataki Sándor főhadnagy és Juhász Pál alhadnagy parancsnoksága alatt.¹⁵⁹ Néhányan, nyilván azok közül, akik beszéltek szerbül, elszöktek; másokat, főleg olyanokat, akik leszakadtak a menetről, a jugoszláv partizánok mentettek meg.¹⁶⁰ Visszavonulásuk első állomáshelye Belgrád volt, ahova Žagubica, Petrovac, Mala Krsna és Szendrő érintésével október 2-án érkeztek. Noha kegyetlenül hajtották őket, és alig kaptak élelmet és vizet, csupán egyetlen haláleset történt ezen az útszakaszon.¹⁶¹

Az út menti szerbek segíteni próbáltak rajtuk, élelmet és vizet hoztak nekik, szökésre buzdítva őket, de kevésnek volt ehhez bátorsága.¹⁶² Belgrádba érkezve, a munkaszolgálatosokat néhány napra Zimonyba, a jugoszláv fővároshoz közeli vásár területére „szállásolták el”.

Néhány nap elteltével a menet elindult második úti célja, Újvidék felé, amelyet Pančevo, Jabuka, Glogony, Opava és Titel érintésével értek el. Ezen az útszakaszon a munkaszolgálatosoknak még több megpróbáltatásban volt részük. Pančevo mellett nyolc éhező munkaszolgálatost gyilkoltak meg, mert elhullott kukoricát szedtek, illetve ivóvízért könyörögtek. Az errefelé lakó, többnyire nácibarát svábok feljelentették a „fosztogató” zsidókat. A kimerült, csontig lesoványodott munkaszolgálatosok szökni próbáltak. A németek elfogták 147-üket, és egy kivételével, aki meg tudott szökni, a Jabuka felé vezető úton valamennyiüket kivégezték.¹⁶³

Pančevóból a munkaszolgálatosokat északnyugatnak, Perlez, Titel és Újvidék felé hajtották. Német kíséretük kiegészült a helyi német milícia fekete egyenruhás, „DM” (Deutsche Miliz) feliratú karszalagot viselő tagjaival. Útközben egy halom rothadt dinnye mellett haladtak el. Engedélyt kaptak, hogy fogyasszanak belőle, de a németek 250-üket lelőtték. Amikor a menet elérte Jugoszlávia Magyarországhoz visszacsatolt területét Titel közelében, ismét magyar őrök vették át a felügyeletet. Újvidéken a menetet szigorúan elzárva tartották a vasútállomás közelében mintegy három napig.

A harmadik állomáshely Cservenka volt. Érintették többek között Szenttamás, Újverbász és Kula sváb településeket. Szenttamás közelében mintegy 20 zsidót öltek meg, mert vizet próbáltak inni, és Újverbász közelében további tízet, mert már képtelenek voltak járni.¹⁶⁴ Október 6-án értek be Cservenkába. Másnap mintegy 800 munkaszolgálatost továbbhajtottak Zombor felé sváb SS-legények és bosnyák usztasák kíséretében. Onnan – elképzelhetetlen kegyetlenkedések közepette – Bezdánon és Pélmonostoron keresztül Mohácsra kísérték őket, ahol ismét magyar őrse-

mélyzetet kaptak.¹⁶⁵ A Cservenkán maradtak őrzését egy SS-egység vette át.¹⁶⁶

Vérfürdő 1944. október 7–8-án. Cservenkán a zsidó munkaszolgálatosokat a Gläser Welker Rauch téglagyárban szállásolták el. Október 7-én futótűzként terjedt el a hír, hogy Zomborban a németek elutasították a parancsnok ellátmánykérelmét, ami arra utal, hogy elhatározták a zsidók likvidálását, mert így akarják szabaddá tenni az utat a visszavonuló tengelycsapatok előtt. Rettegésben és félelemben tel el az egész nap. Az SS meg akarta törni a zsidók lelkierejét, és teljesen el akarta csigázni ezeket az embereket, hogy aztán könnyűszerrel végezhesen velük. Egész nap válogatott kínzásokat kellett elszenvedniök, ide-oda hajtották őket. Este kilenckor tértek vissza a téglagyárba, de alig másfél órával később ismét felverték őket.

Magyar őreik kifosztották az embereket, mielőtt átadták volna őket a németeknek. Az SS megparancsolta nekik, hogy rakják le minden maradék értéküket, húzzák le az ujjukról még a jegygyűrűt is, majd húszasával-harmincasával egy hatalmas gödörhöz parancsolták őket, amely a téglagyártáshoz szükséges alapanyag tárolására szolgált. A gödröt nem sokkal azelőtt 50 zsidó és jó néhány Jehova tanúja munkaszolgálatossal ásatták nagyobbra.¹⁶⁷ A tömegmészárlás egyik életben maradt áldozata¹⁶⁸ a következőképpen emlékezik vissza arra, ami azután történt:

A gödör lehetett vagy 40–50 m hosszú és 8–10 m széles, a mélysége jó másfél méter... Az egyik végén négy SS-katona állt. Kettő kísérte az áldozatokat, kettő pedig lőtt. Húszat az egyik oldalon lőttek le, húszat a másikon... Három méterről tüzeltek... Én mindezt saját szememmel láttam. Aztán én is sorra kerültem. Az SS odalépett hozzám, lőtt, aztán továbbhaladt. Én is megkaptam a járandóságomat, a golyót...¹⁶⁹

Október 8-án hajnali 4 óra tájban ért véget a lövöldözés, addigra 700–1000 zsidót lemészároltak.¹⁷⁰ Egy órával később, akik életben maradtak, az SS őrizetében elindultak Zombor felé. De a vérengzés még nem fejeződött be. Ószivác közelében egy motorkerékpáros német katona agyonlőtt az út szélén pihenő néhány zsidót. Később magyar katonák zúdítottak a menetoszlopra tüzet egy vasúti szerelvényből. Jó néhányan lelték halálukat Zomborban, majd az úton Zombor és Bezdán között.¹⁷¹ Végül október 12-én megérkeztek Bajára, amely június óta nem látott zsidót.

Még Baján időztek, amikor a nyilasok, a németek támogatásával, október 15-én államcsínyt hajtottak végre. A helyzet még rettenetesebbé vált nemcsak a munkaszolgálatosok, hanem a budapesti zsidók számára is. Bajáról Bonyhádra hajtották őket, ahol sokan életüket veszítették, majd pedig Szentkirályszabadjára. Itt Marányi alezredes, aki ismét a parancs-

nokuk lett, hetüket kivégezte „a rend és a fegyelem helyreállítása végett”¹⁷². A halálmenet november elején ismét nekiindult Mosonmagyaróvár felé, a Veszprém–Győr útvonalon.¹⁷³ Az osztrák határ közelében rövid ideig dolgoztatták őket más, Budapestről odahajtott áldozatokkal együtt;¹⁷⁴ erődítményeket építettek „Bécs védővonalában”. A túlélők közül sokan német koncentrációs táborokban kötöttek ki: Bergen-Belsenben, Buchenwaldban, Dachauban, Flossenburgban és Oranienburg-Sachsenhausenben, és csak kevesen tértek vissza közülük.

A Borból evakuált zsidó munkaszolgálatosok között volt Radnóti Miklós, az ismert magyar költő és műfordító is. A Mosonmagyaróvár felé vezető útszakaszon érte a vég. Már nem tudott járni, ezért több más járóképtelen munkaszolgálatossal együtt Győrbe vitték, de egyik kórház sem vette fel őket. Tóth András hadapród őrmester, aki már Borban is hírhedt volt brutalitásáról, úgy döntött, hogy likvidálja őket. Radnótit 21 másik munkaszolgálatossal együtt magyar örök lötték le, s temették tömegsírba a Győr melletti Abdán.¹⁷⁵ Mikor a háború után exhumálták, megtalálták utolsó verseit elrongyolódott viharkabátja zsebében.¹⁷⁶ A versek a Bor megjárta zsidó munkaszolgálatosok haláltusáját, mártíriumát fejezik ki megdöbbentő erővel.

A másik kontingenst, megközelítőleg 2600 munkaszolgálatost, szeptember 29-én evakuálták Borból. Ők sokkal szerencsésebbek voltak. A sors fintora, hogy sokan közülük mindent megtettek, hogy az első kontingensbe kerüljenek, hogy hamarabb „hazaérjenek”. Csalódottságuk azonban rövidesen örvendezésbe fordult. Szinte a hajuk szála sem görbült, úgy éltek túl a háborút. Ugyanazon az útvonalon haladtak, mint az első kontingens. Erősen őrizték a menetet: húsz fegyveres magyar katona járt előttük, húsz pedig mögöttük. Oldalról ötméterenként haladt mellettük egy-egy katona. Amikor Žagubicába értek, a szerb parasztok riasztották a partizánokat, akik – ügyelve a munkaszolgálatosok épségére – sok, hátul menetelő katonát leterítettek. Az őrszemélyzet többi tagja egy puskalövés nélkül letette a fegyvert. Az egyik munkaszolgálatos, Perl Ipoly tolmácskodásával a partizánok kihallgatták a magyar tiszteket és öröket. Nem késett soká az ítélet: kivégeztek közülük mintegy százat, köztük Torma Frigyest és Schnitzer Jánost. A felszabadított munkaszolgálatosoknak a szerb parasztok enni adtak, és gondjukat viselték. Bor szovjet felszabadítása után nem sokkal Temesvárra vitték őket mintegy 200 járóképtelen munkaszolgálatossal együtt, akiket hátrahagytak a „Berlin” táborban a visszavonuló magyarok.¹⁷⁷

A Sztójay-korszak. Amikor 1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot, és megalakult a nácibarát Sztójay Döme vezette kor-

mány, a munkaszolgálat intézménye különös módon sok ezer zsidó férfi számára kínált megmenekülést a fenyegető deportálás elől. Az ukrajnai és bori zsidó munkaszolgálatosok nyers, olykor kegyetlen bánásmódot kényszerültek elszenvedni, ám azok a munkaszolgálatosok, akiket behívtak vagy akik önként bevonultak, de az ország területén maradtak, sokkal kedvezőbb helyzetbe kerültek. Legalábbis a nyilas hatalomátvételig.

A történelem furcsa firtora, hogy a honvédelmi minisztérium, amely az előző négy-öt évben a zsidók szenvedéseinek egyik legfőbb okozója volt, most hirtelen egyike lett azoknak a kormányhivataloknak, amelyek zsidó életek mentésével kezdtek foglalkozni. Hogy mi indította erre a minisztériumot, azt nem látjuk egészen világosan. Csak feltételezhetjük, hogy néhány politikushoz és vezető katonához hasonlóan jó néhány katonai parancsnok is rádöbbsent, mit is takar a valóságban a gettósítás és deportálás programja, felébredt bennük az emberiség érzése, és úgy érezték, hogy a zsidók megmentése érdekében mindent meg kell próbálniuk, amit csak tudnak. Ezek közül a katonatisztek közül is kiemelkedik Reviczky Imre, a nagybányai X. munkaszolgálatos-zászlóalj parancsnoka. Minden zsidó, aki ennél a kiváló férfinál jelentkezett szolgálattételre, azonnal felvételt nyert, és ennivalót, valamint megfelelő szállást kapott, függetlenül attól, hogy milyen korú és egészségi állapotú volt.¹⁷⁸

Talán az ország munkaerőgondjaira tekintettel akarták a munkaképes zsidók életét megóvni. A munkaerőhiány hátrányosan érintett olyan programokat is, amelyekhez a németeknek fűződtek fontos érdekeik (lásd a 10.12. és 10.13. képet). 1944. május 1-jén az OT, a Wehrmacht és a Sicherheitspolizei képviselőinek részvételével tanácskozást tartottak Budapesten. Az a határozat született, hogy mindennemű munkaerőigénnyel, vonatkozzék az akár zsidókra, akár nem zsidókra, Neyerhez kell fordulni, s neki mint az OT-nak a magyar honvédelmi minisztériumba besztott összekötőjének kell az összes ilyen ügyekben intézkednie.

A magyar és német hatóságok felmérték, hogy mekkorák a munkaerőgondok, és azt is, hogy a hadsereg igényei sem az ipari, sem az agrártermékek iránt nem csökkennek, ezért megállapodtak, hogy kb. 150 000 munkaképes zsidót mentesíteni kell az éppen akkor kezdődő „kitelepítés” alól. A tervek a zsidó munkaszolgálatos-századok számát 210-ről 575-re kívánták növelni.¹⁷⁹

A megállapodást nem támogatta Eichmann különítménye, amely Magyarország zsidótlanításán fáradozott. A különítmény álláspontját SS-Hauptsturmführer Theodor Dannecker juttatta kifejezésre. Kifejtette, hogy a munkaképes zsidó munkásoknak a közös háborús erőfeszítések érdekében nagyobb hasznát vehetik Németországban, és ezért sem különleges szelekciónak nem vetik alá őket, sem pedig gázba nem kerülnek.¹⁸⁰

10.12. kép
Munkaszolgálatosok déli pihenője, Kiszombor, 1944

10.13. kép
Menetelő munkaszolgálatosok, Nyergesújfalu, 1944

A honvédelmi miniszter, Csatay Lajos azonban hajthatatlannak bizonyult, és ragaszkodott a megállapodáshoz. Felhívást adatott ki, hogy minden zsidó férfi 18-tól 48 éves korig jelentkezzék az illetékes kiegészítő parancsnokságon, és vonuljon be munkaszolgálatra.¹⁸¹ Bár az ország nagy részén ezt a felhívást kiplakatirozták, valószínűleg az érintettek közül sokan nem szereztek róla tudomást. Már csak azért sem, mert a vidéki zsidóság nagy részét ekkor már gettókba zárták, és sokat közülük deportáltak. Kivételt csak a budapesti zsidók képeztek. A honvédelmi minisztérium ebből a helyzetből kiindulva úgy döntött, hogy a munkaszolgálatoszászlóaljok parancsnokságai útján SAS-behívókat küldet szét szokatlanul nagy számban, azzal, hogy ha a címzett már nem található meg a lakásán, akkor kutassák föl a gettóban vagy az internálótáborban is, és ott kézbesítsék neki. Akadtak hadosztályparancsnokok, akik magukban a gettókban végeztettek sorozást. Ezt tette például a szombathelyi III. hadtest vezérkari főnöke, Újvárossy Dezső ezredes, aki június 6-án szigorúan bizalmas utasítást küldött Körmendre, az ottani főszolgabírónak, hogy menjen be a gettóba, és ott, a gettó falain belül hirdesse meg a honvédelmi minisztérium felhívását. Felkérte továbbá a zsidó tanácsokat, hogy a megnevezett korosztályokhoz tartozó zsidókat június 12-én küldjék az általa megjelölt helyre, és a sorozóbizottságot is vezessék oda. Újvárossy utasította a körmendi parancsnokot, hogy mozgósíttasson rendőröket és orvosokat, akik segítenek a sorozóbizottságnak.¹⁸²

Mindez mélyen felháborította azokat a német és magyar hivatalos személyeket, akik a végleges megoldás megvalósításán buzgólkodtak. Különösen feldúlta ez a fajta tevékenység Ferenczy László alezredest, aki a zsidók gettókba terelésével és összegyűjtésével volt megbízva. Nemcsak közvetlen feletteseinél tett panaszt, köztük Endre Lászlónál, hanem SS-beli „kollégáinál”, akik a gettósításban, összegyűjtésben és deportálásban együttműködtek vele. Május elején, az erdélyi zsidók gettósítása idején Ferenczy szoros kapcsolatot tartott fenn Dieter Wislicenyvel, aki Kolozsvárott képviselte akkor az SS-t. Tőle értesült a Budapesten működő Eichmann-különítmény utasításáról, amely úgy szólt, hogy a magyar honvédelmi minisztériummal történt megállapodás értelmében a gettósítási körzetekből munkaszolgálatra egyetlen zsidót sem szabad kiemelni. Ferenczy erre megtiltotta a behívók további szétküldését.¹⁸³ A minisztérium mozgósítási osztályának ez idő szerinti vezetője, Hennyey altábornagy nyilvánvalóan tudott a dologról, mert egy május 25-i értekezleten kijelentette, hogy a behívók kézbesítését május 15-én leállították. Az értekezlet után is küldtek ki még behívókat, de ezeket már oda kellett kikézbesíteni, ahol a zsidókat az Auschwitzba szállítás előtt összevonták.

Ferenczy nagy bosszúságára a munkaszolgálatosoknak sok helyütt

megengedték, hogy szabadon járjanak-keljenek, még keresztény őrszemélyzet sem kísérte őket, és eltávozási engedélyeiket sem vonták vissza.¹⁸⁴ Sárga csillagot sem kellett viselniük, mindössze sárga vagy fehér karszalagjuk jelezte, hogy zsidók, illetve kikeresztelkedtek.¹⁸⁵

Hírét vette Ferenczy annak is, hogy mi történik az I. munkaszolgálatos-zászlóaljnál, amelynek Jászberényben volt a parancsnoksága. A tisztek, köztük Bódy Sándor, a zászlóalj orvosa, mintegy 400 munkaszolgálatosnak adtak tíznapos eltávozást. Négyüket június elején a német biztonsági rendőrség fogta el. Amikor a németek értesültek az eltávozások részleteiről, úgy határoztak, hogy az emberek további szétszéledését megakadályozandó, általános razziát tartanak Hatvanban, a vasútállomáson. Június 7-re tüzték ki a razzia időpontját, arra a napra, amikor az eltávozottaknak ismét szolgálattételre kellett jelentkezniük egységüknél.¹⁸⁶

Az igazoltatás és razzia minden incidens nélkül zajlott le. Az északmagyarországi zsidókat június 5-e és június 10-e között gyűjtötték össze, hogy bevagonírozzák és deportálják. A hatvani pályaudvaron várakozott egy szerelvény, telizsúfolva deportáltakkal. Amikor a szabadságról visszatérő munkaszolgálatosokat szállító vonat befutott Hatvanba, a deportáltakat kísérő magyar osztag, melynek az újvidéki hóhér, Zöldi Márton százados volt a parancsnoka, vagonukat hozzákapcsoltatta az ő szerelvényükhöz,¹⁸⁷ s így a munkaszolgálatosok is Auschwitzban kötöttek ki. Hasonló sors jutott 30, Zöldi által Kecskeméten, június 20-án lefogott munkaszolgálatosnak is.¹⁸⁸ Mindez nem tántorította el a honvédelmi minisztériumot, és továbbra is küldözgette a behívókat az országnak mindama részeibe, amelyeket még nem zsidótlanítottak végérvényesen.¹⁸⁹

Június 7-én a honvédelmi minisztérium titkos rendelkezést hozott a zsidó kisegítő szolgálatosok hadifogolytábor-szerű elhelyezéséről. Felületesen nézve ez büntető jellegű rendelkezés volt (és sok századnál így is alkalmazták), valójában azonban az volt a célja, hogy védelemben részesítsék a zsidókat az SS-szel és magyar csatlósáikkal szemben, és kimentsék őket a deportálásból. A rendelet értelmében a munkaszolgálatra újonnan behívottakat, valamint a már korábban mozgósított szakmunkásokat, mérnököket és műszakiakat külön hadifogolytábor-szerű táborokban kellett elhelyezni annak a gyárnak vagy üzemnek a közelében, ahol ezeket az embereket dolgoztatták. A táborokat drótsövénnyel vagy palánkkal kellett körülkeríteni, és éjjel-nappal őriztetni. A zsidók a tábort csak keresztény őrszemélyzet kíséretében hagyhatták el, és ha kaptak is eltávozást, lehetőleg akkor is a táboron belül kellett tartani őket.¹⁹⁰ 1944 nyarán a hadsereg sok zsidó polgári személy számára is kínált menedéket. A munkaszolgálatosok mellett katonailag fontos létesítményekben sok budapesti zsidó dolgozott, férfiak és nők vegyesen. A német megszállás után Bu-

dapestet, de más célpontokat is rendszeres légitámadások érték, s a bombázások okozta romok eltakarításához gyakran vették igénybe a zsidók munkáját.¹⁹¹

A munkaerőhiány egyre égetőbbé vált, s a kormány nem tehetett egyebet, most már nőket is behívott munkaszolgálatra. 1943-ban a női munkaszolgálatosok a női munkaszolgálat országos felügyelőjének irányítása alatt álltak.¹⁹² Amikor 1944-ben átszervezték a munkaszolgálati rendszert (lásd az Első függelék), a többi munkaszolgálatossal egyetemben a nőket is a Honvédelmi Munkaszervezet felügyelete alá helyezték.

Az 1944. évi toborzás során elsősorban a 18–30 éveseket hívták be a nők közül, azokat, akik zsidó cégeknél dolgoztak.¹⁹³ Amikor csökkent a deportálási veszély Budapesten, a honvédelmi minisztérium alkalmasnak találta a pillanatot, hogy újraszabályozza azoknak a munkaszolgálatos-századoknak a helyzetét, amelyek a különböző minisztériumok felügyelete alatt működő cégeknél, vállalatoknál dolgoztak.¹⁹⁴

Az SS és magyar szekértolói 1944. október 11-én 194 munkaszolgálatost öltek meg a kiskunhalasi vasútállomáson. Valamennyien a 101/322. sz. munkásszázadhoz tartoztak. Szerelvényük mellett egy másik állt, amely egy SS-alakulatot szállított. A vérengzés akkor következett be, amikor rajtakapták a munkaszolgálatosokat, hogy megosztják szükös élelemadagjukat egy másik vonat menekültjeivel. Az állomás nyilas érzelmű vasutasai is segédkezett nyújtottak az SS-eknek. Itt gyilkolták meg Örkényi Strasser Istvánt, a neves szobrászt. Két nappal később 62 munkaszolgálatost és politikai foglyot lőttek agyon Debrecenben.¹⁹⁵ Október 16-án, Horthy kiugrási kísérletének másnapján az SS 216 munkaszolgálatost ölt meg Pusztavámon. Megásatták velük saját tömegsírjukat, és belegéppuskázták őket.¹⁹⁶

A zsidók helyzete valamelyest javult augusztusban és szeptemberben, amikor Sztójajt Lakatos Géza vezérezredes, az első magyar hadsereg korábbi főparancsnoka váltotta fel a miniszterelnöki székben. A megfogyatkozott zsidóság vezetői, köztük a cionistákat irányító Komoly Ottó, számítottak rá, hogy a németek újabb rohamot indítanak majd a budapesti zsidók „kitelepítésére”, s néhány magyar hivatalos személlyel közösen tervet dolgoztak ki, hogy azokat a zsidókat, akik még megmaradtak, telepítsék vidékre, külön munkatáborokba. A tervről tájékoztattak olyan személyeket is, akik a magyarországi ellenzékhez tartoztak, így Bereczky Albert lelkeszt a református egyház részéről.¹⁹⁷ Az egészből azonban nem lett semmi, a felgyorsult események túlfutottak rajta. Ősz elején már Horthy kormányzó is belátta, hogy a harc reménytelen, és elhatározta, hogy kilépteti Magyarországot a háborúból. Október 15-i, rosszul előké-

szített kiugrási kísérlete a fegyverszünet tervével egyetemben kudarcba fulladt. Szálasi Ferenc és a Nyilaskeresztes Párt a németek segítségével puccsot hajtott végre, és átvette a hatalmat. A nyilasok uralma alatt a munkaszolgálatosok helyzete, akárcsak az egész zsidóságé, ismét elviselhetetlenné vált.

A nyilas korszak. A nyilaspuccs olyan szélsőjobboldali elemeket juttatott hatalomra, akik ádázul gyűlölték a zsidókat, de a magyar uralkodó osztály arisztokrata-konzervatív tagjait nemkülönben.

A Szálasi-kormányban Beregfy Károly vezérezredes, a debreceni székhelyű VI. hadtest korábbi parancsnoka került a honvédelmi minisztérium élére. Beregfy vad antiszemita volt, aki mindent elkövetett, hogy végképp lehetetlenné tegye a zsidók életét. A hatalomátvétel után egy héttel elrendelte, hogy minden zsidó férfi 16 és 60 év között, valamint minden zsidó nő 16 és 40 év között vonuljon be „honvédelmi szolgálatra”. A bevonulási kötelezettség teljesítésére az érintettek mindössze két napot kaptak.¹⁹⁸ Október 26-án Beregfy felhatalmazást adott arra, hogy jelentős számú munkaszolgálatos-századot engedjenek át a németeknek (lásd a Második függelék), hogy a Harmadik Birodalom és Magyarország határán Bécs védelmére erősítési munkálatokat végezzenek. A századoknak Tata és Győr érintésével kellett Mosonmagyaróvárra vonulniuk, majd onnét Hegyeshalomra, a magyar határállomásra vezényelték őket.¹⁹⁹ Az alakulatokat november 2-án indították útnak.

A zsidó nőket november 2-án, majd 3-án szólították fel ismét a jelentkezésre. Először azokat hívták be, akiknek az életkora 16 és 50 év között volt, és varrni tudtak.²⁰⁰ Utána megismételték az október 26-i felhívást, hogy minden 16 és 40 év közötti zsidó nő vonuljon be „honvédelemmel kapcsolatos munkaszolgálatra”²⁰¹.

A „bevonultatás” után sok ezer zsidó nő indult el a munkaszolgálatosokkal együtt a Birodalom határa felé azon az úton, amelynek végállomása a halál volt. A „Keleti fal” építésében kellett részt venniük, drótakadályokat, tankcsapdákat állítaniuk, valamint egyéb erősítési munkálatokat végezniük a Bécs felé előnyomuló ellenség megállítására (lásd a 26. fejezetet).

Ahogy a Vörös Hadsereg egyre jobban közeledett Budapest felé, úgy sürgették a nyilasok a munkaszolgálatos-századok Hegyeshalom–Sopron–Kőszeg vonalra vezénylését, hogy ott, Magyarország nyugati határa mentén végezzék el mindazokat a munkálatokat, amelyeket Bécs védelme megkövetelt. A munkaszolgálatosokat és az ún. „védett” századokat a Józsefvárosi pályaudvaron vagonírozták be. Utóbbiakban csupa olyan ember volt, akik semleges országok, főleg Svájc és Svédország menlevelével

rendelkeztek. A bevagonírozás nagyjából azonos körülmények között ment végbe, mint a vidéki zsidóké. Becslések szerint kb. 50 000 zsidó munkaszolgálatost adtak át a németeknek.²⁰²

Ezeknek a munkaszolgálatosoknak a helyzete alig különbözött a leg hírhedtebb koncentrációs táborok zsidó foglyainak helyzetétől. Különösen tragikus körülmények között sínylődtek a munkaszolgálatosok Fertőrákoson, Balfon és Hidegségben, Sopron és Kőszeg környékén. Novemberben kezdődött meg Budapest kiürítése. A Szálasi-kormány Kőszegen rendezkedett be. Kb. 8000 munkaszolgálatos volt a környéken, őket Hegyeshalom és Zurdorf érintésével hurcolták ki az országból.²⁰³

Fedél nemigen került a fejük fölé, enni alig kaptak, s hosszú órákon át dolgoztatták őket az 1944–45-ös tél hónapjaiban. Aki összeesett a kimerültségtől és nem tudta folytatni a munkát, azt a helyszínen agyonlőtték és tömegsírba lökték. Minél inkább közeledett a Vörös Hadsereg, annál vadabbul tomboltak a nyilasok és SS-barátaik. Százával gyilkolták a munkaszolgálatosokat a legdermesztőbb hidegvérrel. A felszabadulás után egész sor tömegsírt tártak föl, és exhumálták a tetemeiket. Hidegségben 790 munkaszolgálatost találtak a tömegsírban, Ilkamajorban 400-at, Nagycenken 814-et, Sopronbánfalván 350-et, Mosonszentmiklóson 300-at és Hegyeshalom közelében 220-at.²⁰⁴ Kőszegen még gázt is használtak elpusztításukra. 1945. március 22-én és 23-án ürítették ki a várost. 95 csontvázzá lesóványodott és beteg munkaszolgálatost beteltek egy barakkba, kívülről elrekesztették a bejáratot, és három német különítményes, aki erre volt rendszeresítve, gázt bocsátott be a helyiségbe. Annak a 2500 munkaszolgálatosnak a közelében ásták el őket, akik szintén ezen a környéken pusztultak el, illetve lötték őket agyon.²⁰⁵ Kiskunhalas és Pusztavám is tömeges szörnyűségeknek volt a színtere.

Azokat a munkaszolgálatosokat, akik élve átvészelték mindezt, a Harmadik Birodalomba hurcolták. Sokan közülük először a mauthauseni koncentrációs táborba kerültek, majd onnét a günskircheni táborba. Amikor egyik helyről a másikra hajtották őket, el kellett szenvedniök az SS szüntelen bántalmazásait és gyilkos szeszélyeit. Egy ilyen menetelés közben lelte halálát Burgeisenberg közelében Fenyő László, az ismert költő.

A 101/16., a 108/8. és a 110/7. sz. munkásszázadok mintegy 360 munkaszolgálatosának több szerencséje volt. Miután 1945 márciusának végén a soproni laktanyában vonták össze, Almásy Tibor hadnagy megmentette őket.²⁰⁶

Azoknak a munkaszolgálatosoknak a helyzete, akik Budapesten maradtak, egy árnyalattal jobb volt, mint a Nyugat-Magyarországra hurcol-

také. A 101/359. sz. századnak, mely ruhagyűjtő munkásszázad volt, egy derék és emberséges katonatiszt állt az élén: Ocskay László. Eredetileg az ún. zsidó hadviseltek bizottságának irányítása alatt dolgoztak. Ez a bizottság a Zsidó Tanács székházában, a Síp utca 12.-ben működött. 1944 decemberében felállították Budapesten a gettót, és ezt a századot akarták megbízni a gettó rendjének fenntartásával. A nyilasok ehhez nem járultak hozzá, és a századot áttelepítették az Abonyi utcába, a zsidó gimnázium épületébe. Ez már kívül esett a gettón. A század az SS-nek dolgozott, és bármennyire különös is, de az SS védelme alatt állt. Stella Adorján segítségével, aki sok magas katonai kitüntetés birtokosaként tartalékos tiszt volt, a század 25 tagja különleges egységgé szervezte magát dr. Wilhelm György vezetése alatt. Kapcsolatba lépett a Nemzetközi Vöröskereszttel is. A Nemzetközi Vöröskereszt T-egységeként az üldözött zsidók megsegítésének és mentésének munkájában, és ellenállási akciókban is közreműködött (lásd a 29. fejezetet).

A szövetségesek győzelme már csupán idő kérdése volt, a Szálasi-kormány azonban úgy tett, mintha nem állt volna a küszöbön a végső összeomlás. Komoly formában foglalkozott a zsidókérdés különféle vonatkozásaival, így a munkaszolgálatosok ügyével is. 1945. január 15-én például a nyilas honvédelmi minisztérium megkísérelte kideríteni, hogy még hány munkaszolgálatos-század létezik, ezek helyileg hol vannak és mit csinálnak.²⁰⁷ Hat nappal később a Fővezérség rendeletet bocsátott ki, és ebben megtiltotta, hogy keresztény magyarok, legyenek akár katonák vagy polgári személyek, érintkezést tartsanak fenn zsidó munkaszolgálatosokkal.²⁰⁸ Ez azonban már csak a haláltusájukat vívó nyilasok és náciak görcsös kapkodásának egyik utójele volt. A munkaszolgálatosokat és a többi zsidót továbbra is kínozták, ám egyre jobban szorult a hurok a nyakukon a szövetségesek diadalmas előnyomulása folytán. Magyarország április 4-én végleg felszabadult. A náci befolyási övezetbe hurcolt munkaszolgálatosoknak és más zsidó deportáltaknak még egy hónapot várniuk kellett, hogy a Harmadik Birodalom maradék vezérei feltétel nélkül megadják magukat.

A munkaszolgálatosok segélyezése

A munkaszolgálati rendszer 1939. évi felállítását követően néhány hónappal a központi zsidó szervezetek kezdtek egyre komolyabb figyelmet fordítani a zsidó hadviseltek és katonai szolgálatot teljesítők jogaival és érdekeivel kapcsolatos kérdésekre. Ebben az ország legnagyobb és anyagiilag is legerősebb szervezete, a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) járt az élen. A PIH égisze alatt 1939 novemberében megalakították a Hadviseltek

Hitközségi Ügyosztályát, a HHÜ-t, amely szorosan együttműködött a hitközség jótékonyági és adománygyűjtő szervezeteivel, amelyeket nem sokkal előbb szerveztek meg. A legfontosabb szervezet a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája volt, és ennek adománygyűjtő szerve, az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció, az OMZSA (lásd a 3. fejezetet).

A HHÜ rövid időn belül átalakult a hadviseltek szervezetévé és szervezetileg a Magyar Izraeliták Országos Irodájának, valamint a Magyarországi Autonóm Ortodox Izraelita Hitfelekezetnek lett alárendelve, élvezve mindkettőnek a támogatását. A nevét is megváltoztatta Országos Izraelita Irodák Hadviseltek Bizottságára (ОПНБ), vagy közismertebben Hadviseltek Bizottságára (НБ). A pesti hitközség székházában, a Síp utca 12.-ben működtek irodái, vezetője dr. Fábíán Béla volt.²⁰⁹

A kikeresztelkedett munkaszolgálatosok érdekeinek képviselőjére 1941 novemberében létrehozták a Hadviseltek Bajtársi Csoportját. A Szent Kereszt Egyesület volt a védnöke, s az egyesület feje, Cavallier József lett a csoport vezetője. Magyarország 1941. június 27-i háborúba lépése előtt a НБ a faji és felekezeti alapon hozott törvények és rendeletek ellen harcolt.

A munkaszolgálatos-századokban különösen gyötrelmesre fordult a zsidók helyzete, miután egyenruha helyett saját polgári öltözködésüket viselték, s még inkább 1942 tavasza végétől, amikor a második magyar hadsereget a Donhoz vezényelték. Ősszel a zsidók zömének már nem volt megfelelő ruházata, hogy elviselje az orosz tél viszontagságait. 1942 szeptemberében a belügyminiszter hozzájárult ahhoz, hogy a MIOI és a MAOIH gyűjtést indítson a zsidóság körében, és téli ruhát gyűjtsön a munkaszolgálatosok részére.²¹⁰ Nem sokkal később a НБ általános irányításával országos téliruha-gyűjtési akció kezdődött. A központi zsidó szervezeteken és intézményeken túlmenően mozgósítottak minden hitközséget és zsidó közösséget. Felkeresték a hitközség tagjait, a rabbik az istentiszteletek alkalmával szólították föl a híveket az adakozásra, és felhívásokat tettek közzé *A Magyar Zsidók Lapja* hasábjain.²¹¹ Az 1942. őszi gyűjtés szép eredménnyel zárult, huszonnyolc tehervagonnyi téli holmit tudtak kiküldeni a frontvonalban didergő zsidó munkaszolgálatosoknak.²¹²

Az ukrajnai munkaszolgálatosok különleges igényeit a honvédelmi minisztérium is felmérte, és közölte a НБ-val, hogy a gyűjtési akció során legyen azokra is tekintettel. Ezeknek a holmiknak az összegyűjtése megszakítás nélkül folyt egészen a deportálásokig. A munkaszolgálatosok csoportosan és egyénileg is kaptak küldeményeket.

A НБ időről időre jelentette, hogy a csomagok továbbításában nincs fennakadás, mégsem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy a küldemé-

nyek valóban eljutottak a munkaszolgálatosokhoz Ukrajnába és Borba. Sok panasz volt, hogy a csomagokat ellopják vagy megdézsmálják a kezetlegények, s olyat is lehetett hallani, hogy csak drága pénzért továbbították őket a címzetteknek. Röder Jenő vezérőrnagy állítása szerint az 1943 folyamán összegyűjtött ruhaneműt az ősszel vasúton kiszállították a frontövezetbe. A határig magyar katonák őrizték a vagonokat, ott azonban a németek gondjaira bízták a vonatot. Röder szerint a szállítmányokból egy fikarcnyi sem jutott el a zsidó munkaszolgálatosokhoz.²¹³

Foglalkozott a HB azzal is, hogy segítsen a munkaszolgálatosok és családtagjaik problémáit megoldani. Gyakran előfordult, hogy különféle panaszokat továbbított az illetékes kormányhatóságokhoz, mindenekelőtt a KMOF-hez. A leggyakoribb panaszok közé tartozott, ha valakit „jogtalanul” hívtak be, vagy nem szerelték le, noha elmúlt 42 éves. Bajok voltak a hadviselteknek folyósítandó nyugdíjakkal is, a munkaszolgálatosok családtagjainak járó pótlékokkal (beleértve az özvegyi és árvasági járadékokat), és súlyos problémák jelentkeztek a tényleges szolgálatot teljesítőkkel kapcsolatos bánásmód, valamint a felszerelés tekintetében.²¹⁴ Az idők folyamán a munkaszolgálatosokra vonatkozó törvények alkalmazásával kapcsolatos legtöbb információ szintén a HB-nál halmozódott föl, és ha a honvédelmi minisztérium e tárgyban meg akart tudni valamit, rendszerint a HB-hoz fordult. *A Magyar Zsidók Lapja* rendszeresen tájékoztatta olvasóit a nyugdíjakra, hadisegélyekre és más segélyekre vonatkozó törvényekről, szabályokról.²¹⁵

A HB kompetenciáját mindezekben az ügyekben a KMOF is elismerte. 1943. szeptember 9-én bejelentette, hogy a munkaszolgálatosokkal kapcsolatban mindennemű egyéni és magánbeadvánnyal, valamint kéressel a HB-hoz kell fordulni.²¹⁶ A HB-t elárasztották a kérések és kérdések, s olyan ügyekben is hozzá fordultak, amelyekre egyáltalán nem terjedt ki a hatásköre (például, hogy az egyes munkaszolgálatos-századok hol tartózkodnak, hová vezénylik, vagy leszerelik-e őket stb.). Ezért a bizottság kénytelen volt nyilatkozatot közreadni, hogy senki ne tekintse a HB-t kormány szervnek. A HB mindenekelőtt szociális küldetést teljesít – húzták alá ebben a nyilatkozatban –, s a szoroson katonai jellegű ügyekben sem felvilágosítást adni, sem befolyást gyakorolni nem tud.²¹⁷

A német megszállás kezdetétől a HB tevékenységi köre bővült, s kiterjedt mindazokra a budapesti zsidókra, akik a magyar vagy német hatóságok által kijelölt hadimunkák elvégzésében részt vettek. A háború vége felé már azzal is foglalkozott, hogy a szovjet fogolytáborokba került deportáltak és munkaszolgálatosok a legnagyobb biztonságban és a legkisebb késedelemmel hazakerüljenek.

Magyar zsidók szovjet hadifogolytáborokban

Pontosan nem lehet megállapítani, hogy a háború alatt a magyarországi zsidók közül hányan estek szovjet hadifogságba. A becslések 20 000 és 30 000 között mozognak.²¹⁸ A zsidó munkaszolgálatosok két típusa került szovjet hadifogolytáborokba: olyanok, akik elszöktek egységeiktől, hogy megmeneküljenek a rémséges bánásmódtól, és olyanok, akiket az 1943. januári voronyezsi áttörés után a Vörös Hadsereg fogságba ejtett. Ez utóbbiak voltak többen. Többé-kevésbé egyforma bánásmódban volt része mindkét csoportnak, viszont azok, akik bizonyos „politikai érdemeiket” tudtak felmutatni, külön kedvezményeket kaptak. Az esetek többségében nem számított, hogy ezeket a munkaszolgálatosokat a magyarok és a németek előzőleg szörnyen meggyötörték és kíméletlenül üldözték. Közös táborokba kerültek a Wehrmacht tagjaival és a honvédség soraiból ejtett foglyokkal. Az sem volt ritkaság, hogy ugyanoda csukták egykori parancsnokaikat, tisztjeiket és keretlegényeiket is, ahová őket. Előfordult, hogy rosszabbul ment a soruk, mint volt tisztjeiknek, mert a táborok vezetősege sokszor megkülönböztetett elbánásban részesítette azokat a foglyokat, akik tiszti rangot viseltek.²¹⁹

A zsidó munkaszolgálatosokkal sokkal rosszabbul bántak a szovjet hatóságok, mint ahogy az Egyesült Államokban bántak a japán-amerikaiakkal, ebben a bánásmódban sokkal több volt a primitívség és brutalitás. Végtére is háború dúlt, s a hatóságoknak sem idejük, sem módjuk nem volt, hogy aszerint próbáljanak különbséget tenni a hadifoglyok között, hogy melyikük rokonszenvezhetett a szovjetekkel és melyikük nem. Ne feledjük el azt sem, hogy a szovjetek szemszögéből a munkaszolgálatosok olyan tevékenységet folytattak, amely az ellenség szekerét toltá, annak hajtott hasznot. S ha őszinték vagyunk, akkor azt is számításba kell venni, hogy a szovjet hatóságok a saját alattvalóikkal sem voltak túlságosan kíméletesek, ha azok „hagyták magukat foglyul ejteni”. Ha saját embereit szabadította ki a Vörös Hadsereg az ellenség táboráiból, akkor a kiszabadítottakat különféle „átnevelő”- és „javító”-táborokba küldték. E táborok sem voltak sokkal különbek azoknál a hadifogolytáboroknál, amelyekben a munkaszolgálatosokat őrizték.

A szovjet tisztek és hivatalos személyek magatartása, akik a munkaszolgálatosok foglyul ejtésében, majd hadifogolytáborba szállításában közreműködtek, nagy eltéréseket mutatott. Sokan közülük enyhén szólva nem kedvelték a zsidókat, s nem is nagyon akarózott nekik észrevenni, hogy ki zsidó, ki nem, és hogy a hadifoglyok közül ki náci vagy nyilas. Másrészt viszont a tisztikarban és tisztviselői karban szép számmal lehetett olyanokat is találni, akik tudták, milyen üldözésnek voltak kitéve a zsi-

dók a náci uralom alá került Európában, nem volt ismeretlen előttük, hogy mit jelentett munkaszolgálatosnak lenni, és őszinte együttérzés élt bennük ez utóbbiak iránt. Akadtak köztük, akik maguk is zsidók voltak, és beszéltek jiddisül. Az ilyenek nagylelkűségének tulajdonítható, hogy a fogságba esett munkaszolgálatosok közül nem is kevesen „elszökhettek” a frontövezetben összetákolt ideiglenes gyűjtőtáborokból, és megmenekültek attól, hogy a Szovjetunió belsejébe vigyék őket valamely ottani hadifogolytáborba. A hadifogolytáborok munkaszolgálatos foglyai közül soknak a magyar Kommunisták Pártja Szovjetunióba emigrált vezetői vagy szimpatizánsai nyúltak a háta alá. Így Farkas Mihály, Gerő Ernő, Illés Béla, Vas Zoltán, akik aztán a háború utáni Magyarországon vezető szerephez jutottak. Sok esetben az ő közbelépésüknek volt köszönhető, hogy a Vörös Hadsereg által fogságba ejtett, végsőkéig leromlott munkaszolgálatosok megmenekültek a biztos haláltól, bekerültek a davidovkai kórházba, ahol talpra állították őket.²²⁰ A Szovjetunióban élő magyar emigránsok gondoskodtak arról is, hogy a Moszkvából magyar nyelven sugárzó Kossuth rádió időről időre beszámoljon hallgatóinak a munkaszolgálatosok helyzetéről, s közölje a hadifogolytáborokba kerültek nevét. A fogságba esett munkaszolgálatosok közül azonban nem sokan részesültek ebben a szerencsében, mert jól informált források szerint adását nem lehetett Magyarországon fogni. Többségüket szétszórta az irtatlanul nagy Szovjetunió egész területén, távoli vidékeken lévő hadifogolytáborokba, így jutottak egyesek az Északi-Jeges-tenger partvidékére, Szibériába, az Urálba és a Kaukázusba. A főbb hadifogolytáborok, ahol magyar zsidó munkaszolgálatosokat őriztek, a következők voltak:

Arhangelszkben a 211/1., 211/2. és 221/1. sz. tábor, az aszbeszti tábor, az asai 130-as, a belci 103-as, a bogorodszki 437-es, a boriszovi 183-as és 425-ös, a cseljabinszki 8-as, 9-es és 68/5-ös, a cserepoveci 437-es, a gomeli 189/13-as, a gorkij 30/0-s, 117/1-es és 242-es, a harkovi 7149/2-es, a kalinyini 7381-es, a karagandai 99-es, a kijevi 62/4-es és 62/16-os, a kimri 384/7-es, a kirovi 307/3-as, 307/8-as, 7303/3-as, 7307/2-es és 7307/8-as, a krasznogorszki 27/1-es és 27/3-as, a krasznokamszki 207/8-as, a magnyitogorszki 30-as, a minszki 168/15-ös, a moszkvai 27/1-es és 435-ös, a Nyizsnyij Tagil-i 153/1-es, 153/2-es, 153/3-as, 153/4-es és 153/6-os, az odesszai tábor, a petrovenkai 256/13-as, a rosztovi 251/1-es, a rudnyicsniji 3171-es, a rusztvai 182/3-as, a Szaratov körzeti 157-es, a szevasztopoli 245/16-os, sahti 182/3-as és 182/7-es, a sztálingrádi 108/2-es, a sztalinói 280/14-es és 280/26-os, a sztriji tábor, a Szverdlov körzeti 523/5-ös, a talicai 165-ös, a volszki 137/1-es, a vorkutai tábor és a zaporozszei 100/1-es tábor.²²¹

Amikor a háború befejeződött, azok a magyar zsidók, akik életben

maradtak, és azok, akik a német koncentrációs táborokból tértek vissza, akcióba kezdtek, hogy a volt munkaszolgálatosokat minél előbb hazasegítsék a szovjet hadifogolytáborokból. Erre a célra alakult az Országos MUSZ Szervezet, mely azt is feladatának tekintette, hogy a nácizmus és a fasizmus áldozatainak segítsen ismét talpra állni. További szervezetek is létrejöttek. Így a Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége, az Országos Zsidó Segítő Bizottság és a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, a DEGOB. Az előbbi kettő a volt munkaszolgálatosok érdekeinek védelmére és ügyeik képviselésére alakult, a DEGOB pedig azért, hogy összegyűjtse a volt deportáltak, munkaszolgálatosok és életben maradtak vallomásait, visszaemlékezéseit és általában az üldözöttek korának dokumentumait.²²²

Ezeknek az egyleteknek, szövetségeknek a vezetői tömeggyűléseken ismertették és népszerűsítették célkitűzéseiket, felhívásokkal és beadványokkal bombázták fáradhatatlanul a magyar és szovjet hatóságokat, sürgették a munkaszolgálatosok késedelem nélküli hazahozatalát. Az egyik ilyen népes összejövetelt 1946. április 14-én a Royal kávéházban rendezték meg.²²³ A szovjet hatóságokhoz Szekfü Gyula útján fordultak, aki akkor Magyarország moszkvai nagykövete volt.²²⁴ Mindezek az erőfeszítések nem hoztak eredményt mindaddig, amíg 1947. február 10-én sor nem került a békeszerződés aláírására.²²⁵ Néhány személynek már korábban is sikerült valamiképpen hazatérnie,²²⁶ de a volt munkaszolgálatosok zöme akkor tért haza, amikor a magyarok és románok is visszatelepülhettek a Szovjetunióból. A hazaérkező munkaszolgálatosok első névsorát 1947. június 19-én tették közzé,²²⁷ s ettől kezdve a volt munkaszolgálatosok egyre nagyobb számban érkeztek haza.²²⁸

Jegyzetek

1. *FÁA, VII–VIII. o.*
2. A minisztériumot honvédelmi minisztériumra keresztelték át.
3. *FÁA, XI. o.*
4. *Uo., XIII. o.*
5. A kielii látogatás 1938. augusztus 22-én kezdődött. A németeknek kettős céljuk volt a találkozóval. Egyrészt el akarták kápráztatni Horthyt és kíséretét, Imrédy Béla miniszterelnököt, Kánya Kálmán külügyminisztert és Rátz Jenő honvédelmi minisztert, másrészt bizonyos hatást kívántak gyakorolni a nyugati hatalmakra is.
6. A képviselőház 1939. január 27-én, a felsőház február 4-én fogadta el a törvényt, amelyet március 11-én hirdettek ki. Szövegét lásd „1939. évi II. tc. a honvédelemről”. In: *1939. évi Országos Törvénytár*, Állami Nyomda, Bp., 1939. március 11. Lásd továbbá Fehér József: „A munkaszolgálat jogi története.” *Holocaust Füzetek*, 1993/2, 19–25. o.
7. A meghívót a miniszter nevében Zách Emil altábornagy írta alá. Szövegét lásd *FÁA*, 1:3–5. o.

8. Magyarországon a tisztéseknek két fajtája volt ismeretes: az altiszt és a tiszt vagy sortisztés.

9. *FÁA*, 1:15. o.

10. *Uo.*, 14–20., 27–28. o. Az irat statisztikai adatokat tartalmazott arra nézve, hogy a honvédségnél mekkora volt az arányszáma a zsidó orvosoknak, állatorvosoknak, hadbíráknak és más diplomásoknak.

11. *Uo.*, 20. o. A tisztek és tisztí feleségek származásának megállapításáról és ennek módjáról először a honvédelmi minisztérium 1939. szeptember 23-i keltezésű, 47 988. sz. rendelete intézkedett. Lásd a továbbiakban.

12. *Uo.*, 21–24. o.

13. Sok magas rangú katonatisztnek nagy nehézséget okozott beszerezni a saját és házastársa keresztény származását igazoló okmányokat. Egy kimutatás szerint 70 tábornoknak és ezredesnek támadtak efféle nehézségei. Köztük Barabás Emil, Domaniczky Ödön, Henney Gusztáv, Horváth László, Náday István és Szombathelyi Ferenc altábornagyoknak. Lásd Szakály Sándor: „A hadsereg és a zsidótörvények az ellenforradalmi Magyarországon.” *Valóság*, Bp., 1985. szeptember. 98. o.

14. *FÁA*, 1:24–32. és 42–48. o. A zsidó tartalékos tisztekre vonatkozó határozat alapjául a minisztérium jogügyi osztálya vezetőjének, Szentgyörgyi Lajosnak a szakvéleménye szolgált. Szentgyörgyi azt az álláspontot fejtette ki, hogy ha az elnöki osztály ajánlásait elfogadják, és a tartalékos tiszteknek megtiltják az egyenruha-viselést, ezzel a zsidókat korlátozó törvények szellemét sértik meg, minthogy a törvények előkészítői és támogatói szüntelenül azt hangsúlyozzák, hogy ezeket a törvényeket a szükség szülte és nem a gyűlölet. *Uo.*, 37. o.

15. A 47 988-as számú HM utasítás. *FÁA*, 1:102–103. o. Ez a parancs tartalmazta a hadsereg minden tagjára vonatkozóan (a tisztek esetében a feleségekre is kiterjedően) azt az eljárási módot, ahogyan az illető származása megállapítható a zsidótlanítás céljából. Ezt az eljárást először a honvédelmi minisztérium 1942. május 16-i 27 500. sz. parancsa szabályozta, amelyet az 1942. évi XIV. tc. elfogadását követően adtak ki. Ez a törvény írta elő a zsidók munkaszolgálatát. Majd szeptember 23-án újabb parancs látott napvilágot e tárgyban 47 530-as számmal. Az előző, a 27 500. sz. parancs a származást vizsgálók eligazítása végett röviden vázolta a zsidóság történetét Magyarországon, összefoglalta az elmagyarosodás menetét, és külön kitért a névváltoztatásokra. A rendeletek szövegét lásd *uo.*, 2:8–24. és 90–94. o. Vö. Szakály, *i. m.*, 94–101. o.

16. A rendeletet 1939. május 17-én közölte 111. számában a *Budapesti Közlöny*. A honvédelmi minisztérium április 24-i rendelettervezetén alapult, amelyet május 12-én tárgyalta meg a minisztertanács. A kormány bizonyos módosításokat eszközölt, és egyebek között elfogadta a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kívánságát, hogy az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatára maradjon önálló. Egy ideig ez a munkaszolgálat valóban a többiektől függetlenül létezett. *FÁA*, 52–63. o.

17. A munkaszolgálatosoknak Fábry Dániel tábornok volt az első felügyelője. Őt 1940-ben e tisztségben Stemmer László ezredes követte, 1941–43-ban pedig Horny Ernő ezredes. 1943 őszén a KMOF-et átszervezték (lásd a továbbiakban), és 1944-ben Henney Gusztáv altábornagy vette át az irányítást. *Uo.*, 2:837. o.

18. A munkaszolgálatosokat egy idő után csak úgy hívták, hogy „muszosok”.

19. *FÁA*, 2:309. o. A hadosztályparancsnokok és hadműveleti főnökök névsorát az 1942-es évben lásd *Magyarország tiszti cím- és névtára*.

20. *FÁA*, 1:74–76. o. 1943-ban megváltoztatták a KMOF hatáskörét. A németek

mind több és több munkaszolgálatost követeltek, s ezért 1943 őszén a honvédelmi minisztériumban létrehozta egy munkaügyi csoportot. Henney Gusztáv altábornagy állt az élén. Két alosztály tartozott alá. A KMOF volt az egyik Horny irányítása alatt, ennek volt a feladata, hogy a munkaszolgálatos-alakulatokat szétossza, és az ellenőrzést gyakorolja fölöttük. A másiknak, amelyet Gátföldi (Spanner) Egon ezredes vezetett, az volt a dolga, hogy a személyügyi, elszállásolási és szervezési kérdéseket intézze. *Uo.*, 2:204. o.

21. A munkaszolgálati rendszerre vonatkozó iratanyagot, a sorozásra, leszerelésre, felszerelésre, ruházatra és járandóságokra vonatkozó dokumentumokat a működés kezdeti időszakából lásd *FÁA*, 1:90–102. és 108–148. o.

22. *Uo.*, 1:128–131. o.

23. *Uo.*, XXVI. és 137–142. o.

24. *Uo.*, 143. o. A munkaszolgálatos-századok hadilétszámra emelését a honvédelmi minisztérium 12 508/M. 1b–1940. sz. rendelete írta elő. *Uo.*, 138. o.

25. *Uo.*, 145–147. o.

26. 441/Om. biz. 1b–1940. sz. rendelet. Szövegét lásd *uo.*, 1:281–283. o.

27. Miután Magyarország belépett a második világháborúba, jobbára a tábort munkaszolgálatos-századokat küldték ki a hadműveleti övezetbe, Ukrajnába. Akik az ország határain belül maradtak, azok a hadosztályok által kezdeményezett és általuk ellenőrzött munkálatokat végeztek. Bizonyos esetekben a gyárak igénye döntött a beosztásról, az, hogy szakmunkásokat vagy szakképzetleneket igényelt az üzem, vagy sem. Azt, hogy 1942-ben milyen munkákat végeztek munkaszolgálatosokkal, és hogyan osztották szét őket, lásd *uo.*, 1:547–575. és 2:108–115. o.

28. Lásd Otto von Erdmannsdorff budapesti német követ 1940. szeptember 12-i és szeptember 19-i, 609., illetve 619. sz. táviratát. A német külügyminisztériumból származó dokumentumok másolatai a szerző birtokában.

29. A honvédelmi minisztérium 1940. október 25-i utasítása (HIL. HM. eln. 1b–1940-1-111 119) a minisztérium előző rendeletén alapult (507 706. 10-1940), amely előírta, hogy minden nem tényleges állományú zsidót a hadseregből munkaszolgálatos-zászlóaljba kell áttenni. *FÁA*, 1:234–236. o.

30. Lásd a 44 710. eln.–1940. sz. rendeletet, amely 109 ilyen beosztást, illetve egységet nevez meg. *Uo.*, 219–221. o.

31. *Uo.*, XXXII–XXXIII. o.

32. *Uo.*, 261–262. o.

33. *Uo.*, XLIII. és 289–290. o.

34. *Uo.*, XXXV–XXXVIII. o.

35. *Uo.*, CVII. o.

36. Halmai János nyilas képviselő november 14-én interveniált az alsóházban az ellen, hogy miért tűrik nemzetiszínű karszalag viselését a zsidóknál. *Uo.*, XXXVI. o.

37. *Uo.*, 243–246. o. A sárga karszalag viselését kötelező érvénnyel 1941 augusztusában rendelték el. Lásd a továbbiakban.

38. A közérdekű munkaszolgálatos-századokban úgy különítették el a zsidókat a többiektől, hogy a zászlóalj 3. és 4. századait „vegyes” összetételűekké nyilvánították, azaz ezekben kizárólag zsidók szolgáltak. *Uo.*, XXXVIII. o.

39. A tervezet április 4-én készült el a honvédelmi minisztériumban. Az igazságügyi minisztérium néhány stiláris változtatást eszközölt, Horthy pedig azt kívánta, hogy tegyenek kivételt azokkal a katonatisztekkel, akik az első világháborúban tanúsított hősiességükért kitüntetésben részesültek. A rendelet a *Budapesti Közlöny* 1941. április 19-i számában látott napvilágot. A honvédségnél mint 25 252. eln. 15-1941.

sz. általános parancs lépett életbe, miután megjelent a *Honvédségi Közlöny* 1941. április 22-i, 68/18. számában. *Uo.*, 296–303. és 763. o. Vö. Szakály, *i. m.*, 94–101. o.

40. Egyebek között ilyen értelemben nyilatkozott József és Ferdinánd főherceg, báró Lukachich Géza, Say Gusztáv tábornok, báró Szurmay Sándor, a volt honvédelmi miniszter, Molnár Dezső vezérőrnagy és báró Gaudernák József. *FÁA*, 1:303. o.

41. A parancsot 1940. december 11-én, majd 1942. március 19-én kiegészítették. Az eredeti és a módosított szövegeket lásd *uo.*, 1:309–326. o.

42. A kivételezési kérelem alátámasztására a kérelmezőknek mellékelniök kellett állampolgársági bizonyítványukat, igazolást, hogy az 1918–19-es forradalomban semmi kifogásolható tevékenységet nem végeztek, továbbá csatolni kellett a kitüntetések listáját, ha volt, a vitézségi érem kísérlőiratát, illetve a hadirokkantság igazolását. A kivételezési eljárást 1943. február 28-án módosították. *Uo.*, 2:274–286. o.

43. Ezeknek a tiszteknek a megszólítása a segédszolgálatra való bevonulásuk után 1941-ben a rendelkezés értelmében az volt, hogy megnevezték rangjukat, de elébe tették a „volt” szócskát. A honvédelmi minisztérium 1942. december 21-i 55 000. sz. rendelete még ettől is megfosztotta a zsidó tiszteket, megtiltotta rangjuk használatát még ebben a formában is. *Uo.*, 1:495. o.

44. *Uo.*, 2:4. o.

45. Rang szerinti megoszlásuk a következő volt: 34 alezredes, 23 őrnagy, 56 százados, 15 főhadnagy és 1 alhadnagy. *Uo.*

46. *Uo.*, 1:400–401., 404., 412., 421–423., 425., 542–543. és 2:77–79. o.

47. 1942 végétől a zsidóknak lábbeliről is saját maguknak kellett gondoskodniok. 1943 folyamán sok zsidónak nem volt lábbelije. 1943 vége felé jó néhány katonai parancsnok azt javasolta, hogy lássák el őket olyan csizmával, amelyeket a honvédség tagjai már nem használnak. A helyzeten a zsidó jótékony célú segélyszervezetek is próbáltak javítani. *Uo.*, 2:474–478. o.

48. Bácska és Baranya visszacsatolása után a helyi lakosság panaszolta, hogy a munkaszolgálatosok nemzetiszínű karszalagot hordanak. A vezérkar erre 1941 májusában azzal a követeléssel állt elő, hogy vezessék be a sárga karszalagot. *Uo.*, 1:333–336. o.

49. Werthet a vezérkari főnöki tisztségben Szombathelyi, a VIII. hadtest volt parancsnoka váltotta föl 1941. szeptember 6-án.

50. *FÁA*, 1:426–427 és 493. o.

51. 1942 elején látogatott Magyarországra Ribbentrop és Keitel tábornagy, s ekkor döntött el, hogy a második magyar hadsereget a frontra küldik.

52. *FÁA*, 1:422–423. o.

53. *Uo.*, 509–510. o.

54. *FÁA*, 2:63–68. o.

55. A honvédelmi minisztérium 23 123. eln. 1b–1942. sz. rendelete. *Uo.*, 1:524–525. o.

56. Muray (Métzl) Lipót alezredes, a nagykátai és tápiószéki kiegészítő parancsnokság vezetője, saját állítása szerint a hadosztály mozgósítási főnökétől, Hajós Béla alezredestől nagyon gyakran csak egy papírlapra felírva kapta meg azoknak a zsidóknak neveit, akiket be kellett hogy vonultasson. *Uo.*, 169. o.

57. *Uo.*, 1:178., 184., 190., 514–525., 545–546., valamint 2:70–72., 125. és 169. o.

58. 16-an közülük Budapesten ültek börtönben, 104-en a KEOKH hatáskörébe tartoztak, és szintén börtönben vagy fogházban voltak, 166-ot Kolozsvárott őriztek börtönben, a többiek internálótáborokba voltak zárva, Kistarcsán 302-en, Garanyban

293-an, Nagykanizsán 450-en, Szabadkán 30-an és Topolyán 124-en. *Uo.*, 1:512. o. A vezérkari főnöknek a különleges munkásszázadok felállítására vonatkozó 1942. március 24-i előterjesztését lásd *uo.*, 510–513. o.

59. *Uo.* 1942 tavaszán a második magyar hadsereggel együtt három büntetőszázadot küldtek ki a frontra. A minisztertanács 1943. november 16-án jóváhagyta a honvédelmi miniszter javaslatát, hogy az iparvállalatoknál dolgozó „megbízhatatlan” elemeket össze kell szedni, és ugyanilyen századok kötelékében ki kell vezényelni valamennyit a frontra. Másként nem biztosítható „a munkafegyelem, és nem lehet elejét venni az ellenséges lázításnak”. *Uo.*, 2:443–444. o. Az egyik (481.) büntetőszázad 1942–43-ban Kisvárdán állomásozott. Itt szolgált Winter Jenő, akinek Olga utónevű felesége látta el a századot friss politikai és katonai hírekkel, valahányszor meglátogatta férjét. A nyolcvanas évek végén „J. and O. Winter Holocaust Research Fund” néven külön Holocaust Kutatási Program létesült emlékükre a City University of New York továbbképző központjában. Winter Jenőről és Olgáról részleteket közöl Vadász Ferenc: *Megtörténhetett?* A szerző kiadása, Bp., 1994.

60. A 34 411. eln. 2. VKf. D–1942. sz. rendeletet lásd *uo.*, 2:42–51. o. A büntetőszázad-beli élményeiről Kossa István számolt be *A Dunától a Donig* c. visszaemlékezésében. Athenaeum, Bp., 1948.

61. A háború után Jány Gusztáv tábornokot letartóztatták, és bíróság elé állították. 1947-ben három hónapig tartott a pere, amelyben az volt a vád ellene, hogy felelősség terheli a hadsereg pusztulásáért a keleti fronton. Október 4-én mondták ki rá a halálos ítéletet, s 1947. november 28-án agyonlőtték. Vö. Karsai Elek: *Ítélt a nép.* Kossuth, Bp., 1977, 275–292. o.

62. C. A. Macartney, 2:93. o.

63. Pontosán nem állapítható meg, hogy hány zsidó munkaszolgálatost küldtek Ukrajnába, és az sem, hogy hány különféle típusú munkaszolgálatos-századot vezényeltek oda. Az 50 000 főt Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszter említi *Végzetes esztendő, 1938–1945* (Körmendy, Bp., 1946) c. emlékiratának 107. oldalán. (A könyvet némileg átdolgozva 1986-ban Ránki György előszavával kiadta a Gondolat Kiadó.) C. A. Macartney hivatalos adatokra hivatkozva azt közli, hogy 1942-ben 37 000; jobbra zsidó munkaszolgálatos került Ukrajnába (2:100). Lévai forrás megjelölése nélkül 40 000 zsidóról beszél, akik 1942–43 telén a Donnál, valamint Ukrajna más részein teljesítettek munkaszolgálatot. Lásd *Fekete könyv*, 272. o. A különböző típusú munkaszolgálatos-századokról, amelyek 1943 januárjában, vagyis közvetlenül a második magyar hadsereg összeomlása előtt Ukrajnában állomásoztak, összeállítást közöl a *FÁA*, 1:CXXII–CXXIII. o.

64. C. A. Macartney, 2:97. o. A munkaszolgálatos-rendszernek az Ukrajnában való bevetésig elvezető, tömör áttekintése megtalálható Szita Szabolcs: *Halálerőd.* Kossuth, Bp., 1989, 10–18. o.

65. Az ún. Einsatzgruppék keleti működését Raul Hilberg foglalja össze *The Destruction of the European Jews* (Quadrangle Books, Chicago, 1961) c. könyvében, 242–256. o.

66. Lásd a 6. fejezetet.

67. Arthur D. Morse: *While Six Million Died. A Chronicle of American Apathy.* Random House, New York, 1967, 304–305. o.

68. NA, T–120. mikrofilm, 688. tekercs, 311 981–985. felv. Ez az okmány szerepelt a háborús főbűnösök nürnbergi perében is (NG–3522). Lásd a 3012–PS-t az *IMT*, 31:493–495. oldalain.

69. A németek főleg a 101. sz. magyar vasútépítő zászlóaljra panaszkodtak. A

Wehrmacht főparancsnoksága, a német külügyminisztérium és a budapesti német követség között 1943 februárja és júniusa között folytatott levelezésből kiviláglik, hogy a zászlóaljban mindössze két zsidó szolgált, egy műszaki rajzoló és egy irodista. *Judenverfolgung in Ungarn*. United Restitution Organization, Frankfurt am Main, 1959, 129., 131., 139. és 155. o. A műszakiak mellett néhány gépkocsivezető és autószerelő dolgozott a honvédségnél. Lásd pl. *FÁA*, 1:428–430. o.

70. *RLB*, 53. dok.

71. A második magyar hadsereg a Heeresgruppe Südnek volt alárendelve, Maximilian von Weichs tábornagy parancsnoksága alá. Szombathelyi állítása szerint a magyarok hatásköre kimerült abban, hogy gondoskodjanak az ember- és hadianyag-utánpótlásról, továbbá hogy az alakulatoknál fenntartsák a fegyelmet. *FÁA*, 1:276–277. o.

72. Az 1941. december 23-i 112 015. eln. KMOF–1941. sz. parancs a munkaszolgálatos-zászlóaljok parancsnokainak szólt. *Uo.*, 415–417. o. A visszaélések miatt mind Nagy Vilmos, mind pedig utóda, Csataj Lajos kénytelen volt új utasításokat kiadni a zsidó munkaszolgálatosokkal kapcsolatos bánásmód tárgyában. Lásd a továbbiakban.

73. Murayt 1945. március 16-án fogták el és állították bíróság elé jó néhány más olyan tiszttel együtt, akik a munkaszolgálatosokkal szintén kegyetlenkedtek. A vádlottak padjára került Herczegh Tibor, Molnár Tibor és Sponer Rudolf. Murayt a Népbíróságok Országos Tanácsa április 30-án halálra ítélte (NOT 25/1945/21.), és az ítéletet 1945. május 1-jén végrehajtották. A per részleteire és Muray vallomására nézve lásd *FÁA*, 1:148–201. o.

74. Ez csupán akadémikus kérdés volt, miután a zsidókat napokon, de legkésőbb néhány héten belül kiküldték a frontra.

75. *FÁA*, 1:156. o.

76. *Uo.*, 2:125–126. o. Hasonló határozatot hozott és hajtott végre a 22. gyalogezred parancsnoka, Haynal Alajos ezredes. Vö. Nemeskürty István: *Requiem egy hadseregért*. Magvető, Bp., 1974, 184. o.

77. *FÁA*, 2:193. o. Más konkrét rémtettekről, különösen ami a 101/28, 101/35, 101/310, 101/339, 109/42 és a 118/93 sz. munkaszolgálatos-századokat illeti, Szita Szabolcs számol be, *i. m.*, 20. o. Ez a forrás a következő, különösen kegyetlen tiszteket nevezi meg: Fiam István, Farkasdi Zoltán, Kicsi Péter, Seik Imre Henrik, Stinka Rudolf, Toronyi Károly és Zsoldos György.

78. *FÁA*, 1:279–280.

79. *Uo.*, LXV–LXVI. o.

80. Lásd a 17 602/el. 16/b–1943. sz., 1943. március 30-án kelt parancsot, amelyet Nagy honvédelmi miniszter Szombathelyi Ferenc tábornokhoz, vezérkari főnökhöz intézett, valamint lásd Nagy ugyanezen a napon kelt utasításait, amelyek az ország kilenc katonai körzete parancsnokainak szóltak, *MOL*, 25. tekercs. A forrás közli a szolgálattételre kiválasztott rabbik névsorát is. Lásd továbbá Shimon A. Shnur (korábban a Kassai Schwartz Simon) személyes beszámolóját. Ő rabbinövédként szerepel a listán, az Országos Rabbiképző Intézet 21 másik kiválasztott növendékével együtt. (Beszámolójának másolata a szerző tulajdonában.) További részletekre nézve lásd Löwinger Sámuel szerkesztésében: *Az Országos Rabbiképző Intézet évkönyve az 1943/44, 1944/45 és az 1945/46. tanévről*. Bp., 1946. Lásd továbbá „Táboriletkészítés, anno...”, *Új Élet*, 1993. november 1. Schmideg József itt közölt naplója 1943. július 1-jétől 14-éig terjed, felsorolja a kiképzésben részesülő táborigazgatók nevét, akik közül az egyik a naplóró volt.

81. Lásd az 1943. május 22-én kelt, 32 550/el. sz. parancsot.

82. *Uo.*

83. *FÁA*, 1:337–345. o.

84. *Uo.*, 2:61–63. o.

85. A Vörös Hadsereg téli támadása azzal kezdődött, hogy áttörte a magyar állásokat. A magyar csapatok bal szárnyán a második német hadsereg helyezkedett el, a jobb szárnyán a nyolcadik olasz hadsereg, valamint a harmadik és negyedik román hadsereg. C. A. Macartney, 2:97. o.

86. *FÁA*, 1:278. o. és Nagy, *i. m.*, 107. és 128. o. A második magyar hadsereg összeomlását publicisztikusan és célzatos beállításban dolgozta fel Nemeskürty a 76. jegyzetben említett művében. Beszámolóját a munkaszolgálatosok sorsáról a mű 179–194. oldalain találjuk. Azoknak a munkaszolgálatosoknak a jó részét, akik túléltek az ukrainai viszontagságokat, 1943 végén vagy 1944 elején leszerelték. A német megszállás után legtöbbjük szeretteivel együtt gettóba került, és Auschwitzban végezte.

A német megszállásig a honvédelmi minisztérium a zsidó veszteségeket belefoglalta időközönként kinyomtatott Veszteségi Lajstromába, és itt lényeges adatokat közölt a harctéren elesett munkaszolgálatosokról. Az 1943 januárjától júniusáig terjedő listákat lásd *MOL*, 12. tekercs. Az 1942–43-ban, főként Ukrajnában elpusztult, több mint 34 000 zsidó munkaszolgálatos igazolványát a magyar hatóságok 1990 végén adták a jeruzsálemi Yad Vashemnek.

A kommunista rendszer 1989–90-ben történt felbomlása után számosan kísérletet tettek a Holocaust, s benne a munkaszolgálatos-rendszer természetének eltorzítására, illetve kétségbe vonták a zsidó veszteségek számadatait. Lásd például Stark Tamás, Szabó Péter és Szakály Sándor tendenciózus „tanulmányát” („A magyar munkaszolgálat”) a *Magyar Nemzet* 1992. február 20-i számában. E cikk megfelelő bírálata olvasható Rónai Tamás: „Maradjunk a tényeknél” c. válaszcikkében, *Magyar Nemzet*, 1992. február 26.

87. A különleges katonai alakulatokról és munkaszolgálatos-századokról, amelyek 1943 tavaszán és kora nyarán kerültek Ukrajnába, felsorolás található: *FÁA*, 1:LXXX–LXXXII. o.

88. Nem sokkal a voronyezsi áttörés után, 1943. január 24-én Jány tábornok napiparancsot adott ki, és ebben leszögezte: „a második magyar hadsereg elveszítette a becsületét, mert leszámítva néhány embert, aki hű maradt esküjéhez, és teljesítette kötelességét, a többiek nem tették meg azt, amit elvártak tőlük”. Nemeskürty, *i. m.*, 134. o.

89. *Uo.*, 189. o.

90. *Uo.*

91. SS-Sturmabführer Christensen 1943. március 19-i leiratában, amelyet valamennyi SD-alakulat parancsnoka megkapott, elismeri, hogy Ukrajnában „ellenséges elemekkel”, köztük gyerekekkel együtt magyar zsidókat is agyonlőttek. 3012-PS, lásd *IMT*, 31:493–495. o.

92. Német alakulatok által elkövetett kegyetlenkedések közül mutat be néhány elrettentő esetet. *FÁA*, 1:LXXV–LXXVI. o.

93. *Uo.*, CXXIII. o.

94. *RLB*, 55., 57. dok.

95. Hasonlók történtek például a 101/35. munkaszolgálatos-században és azoknál az alakulatoknál, amelyek 1943 elején az ukrainai Horcsikban állomásoztak. Zsoldos György szakaszvezetőt a háború után ezek miatt 15 évi kényszermunkára ítélték. *FÁA*, 2:194. o.

96. A kórháznak dr. Menyász Emil kolozsvári nőgyógyász volt a parancsnoka, és egy budapesti sebész, dr. László János a helyettese. Mindketten munkaszolgálatosok voltak. Singer Zoltán: „A 110/34-es munkásszázad története.” In: *Volt egyszer egy Dés...*, a Dés és Vidékéről Elszármazottak Landsmannschaftja, Tel-Aviv, é. n., 245–280. o. Singer maga is ott volt a dorosicsi kórházban, és sikerült életben maradnia. Lásd még Sinka Erzsébet: „Hazatérés után. Zelk Zoltán írásaiból.” *Kritika*, 1983/4, 6–7. o. Szita Szabolcs, *i. m.*, 21. o.

97. Nagy, *i. m.*, 106–107. o. A táborparancsnok, Szentkatolnay-Reintz Dezső 1943 júliusában a honvédelmi miniszternek küldött táviratában szintén azt jelentette, hogy a tüzesetért maguk a zsidók a felelősek. Lévai, *Fekete könyv*, 277. o.

98. Nagy, *i. m.*, 83. o. Az 1b osztály élén 1939-től 1941-ig Nagyöszy Miklós alezredes állt, 1942-ben Cseke Mihály ezredes, 1943-ban Gecsányi Ágoston ezredes, 1944-ben Gál Aladár alezredes. A mozgósítási 1. om. osztályt Dobák Dénes alezredes irányította. *FÁA*, 2:836. o. Úgy tűnik, hogy Nagy Vilmos tábornok egyetértett a zsidótörvények hadseregen belüli alkalmazásával. Pleplár Károly, egy zsidó vagy félzsidó származású hadnagy mentesítési kérelmét elutasította – miként a honvédelmi minisztérium válaszában olvasható –, azzal az indoklással, hogy „a zsidótörvényt maximálisan alkalmazni kell a fiatal tisztek esetében, mert különben soha nem tudjuk megtisztítani a tisztikart a zsidóktól”. Lásd Szakály, *i. m.*, 99. o.

99. Nagy, *i. m.*, 99. és 105. o., valamint *FÁA*, 1:277–278. o.

100. *Uo.*, 1:LXXI. o.

101. Lévai, *Fekete könyv*, 272. o.

102. *FÁA*, 1:172–174. o.

103. Nagy, *i. m.*, 83. és 140. o. Utasításait az 1942. december 19-én kiadott 121 480. eln. KMOF–1942. sz. parancs tartalmazta. *FÁA*, 2:178–184. o.

104. Említést érdemelnek a következő személyek: Májer Sándor őrmester a 110/34-es munkásszázadnál; dr. Juhász Attila, a humánus századparancsnok, akit a nyilasok Ukrajnában 1944 őszén felakasztottak; Szerdahelyi Elek és Tosch Nándor főhadnagyk a 101/14-es munkásszázadnál, amely az ország határain belül működött; Seress László a 110/60-as táborig munkásszázadnál; Körössy Antal, a 108/15-ös munkásszázad parancsnoka, valamint Kiss Barna főhadnagy, a 101/2-es munkásszázad parancsnoka.

Külön meg kell emlékezni Reviczky Imre ezredesről, a nagybányai X. munkaszolgálatos-zászlóalj parancsnokáról, aki alakulatából több ezer munkaszolgálatos életét mentette meg, kivált az ország német megszállása után. A Yad Vashem őt, Kiss Barnát és Körössyt derék és emberséges viselkedésük jutalmául az Igaz Keresztényeknek járó legmagasabb elismerésben részesítette: mindhárman megkapták a Becsület Érdemrendet, a Becsület-émléklapot, és elültethettek egy-egy emlékfát Jeruzsálemben a Yad Vashemnél az Igazak Sugárútján. Az ő tetteikről részletesen ír Singer, *i. m.* (lásd Juhász és Máyer); Szerdahelyiről és Toschról lásd *FÁA*, 2:51–56. o.; Kiss Barnáról megemlékezik Salamon Elemér: *Mozgó vesztőhely*. Athenaeum, Bp., 1945, 115. o.; Seressről lásd Szilágyi-Windt László: *Az újpesti zsidóság története*. A szerző saját kiadásában, Tel-Aviv, 1975, 221–223. o. Wagner Gyula emberi helytállásáról és embermentő tevékenységéről lásd Kovács Károly és Kovács Teodor: *Elkésztet köszönet*. In: *Évkönyv 1981/1982*. Magyar Izraeliták Országos Képviselője, Bp., 1982, 289–292. o. Meg kell emlékezni Inotay Béla budapesti ügyvédre is, aki egy galíciai büntetőszázad parancsnokaként határozott utasítás ellenére is megkímélte a hozzá beosztott emberek életét. Vö. Barzilay István: Brassai Viktor, a szocialista költő, akinek orosz golyó oltotta ki életét. *Új Kelet*, Tel-Aviv, 1972. szeptember 8., Reviczky

ezredesről lásd Reviczky Ádám: *Vesztes háborúk – megnyert csaták*. Magvető, Bp., 1985.

105. *FÁA*, 2:175–176. o.

106. Röder visszaemlékezései 1959 márciusában keletkeztek. *Uo.*, 202–206. o. Tanító tevékenységéről nincsenek közelebbi ismereteink.

107. *Uo.*, 286–304. o.

108. A törvénytervezetet 1942. június 10-én terjesztette a honvédelmi miniszter a parlament elé. Alapjául azok a megbeszélések szolgáltak, amelyeket az egyes osztályokon március 3-ig folytattak. Június és július folyamán a parlament mindkét házában elhangzott felszólalásokból, köztük a Baky Lászlóéból, Meskó Zoltánéból és Bartha Károlyéból részleteket közöl *FÁA*, 1:445–499. o.

109. *Uo.*, 490–499. o. A rendeletet a *Honvédségi Közlöny* 1942. december 28-i 58. sz. tette közzé. A németek természetesen a legapróbb részletekig ismerték mindezeket az intézkedéseket. Lásd *RLB*, 52. dok.

110. Nagy, *i. m.*, 109–110. o. Nagy valószínűleg az 1942. november 6-i, szigorúan bizalmas rendeletre utal, amelyet később tárgyalunk.

111. 120 780. eln. KMOF–1942. sz. rendelet. *FÁA*, 2:96–106. o.

112. A rendelet megnevezi, hogy az I., a VII. és a VIII. munkásaszózlóaljból kiket vezényelnek el kiképzésre. Ezeket munkaszolgálatosoknak, a többieket kiegészítő munkásoknak hívja. A XI., a XII. és a XVIII. munkásaszózlóaljat 1943 késő nyarán állították föl. Nem sokat tudunk róluk, azt sem, hogy hol jelölték ki az állomáshelyüket. Vö. *FÁA*, 1:LXXXVI, 2:97., 103., 153., 157., 328., 370–376., 402. és 639. o.

113. A zsidók általános behívására vonatkozó szándékát Kállay a kormányzó párt 1942. október 22-i ülésén jelentette be. Nicholas Kállay: *Hungarian Premier*. Columbia University Press, New York, 1954, 122–124. o.

114. A néhány falragasz szövegét lásd *FÁA*, 2:144–146. o., továbbá *uo.*, a IV. sz. mellékletben.

115. 5600 M. 1b–1942. sz. rendelet, *uo.*, 2:130–135. o.

116. *Uo.*, 2:148–149. o. Az ide kapcsolódó dokumentumokat lásd 149–172., és 255–274. o.

117. 1943. március 28-án behívták a férfiak 25–37 éves korosztályait. Július 1-jén rendkívüli behívások voltak, amelyek az 1906–18 és az 1919–22 közötti születésűek bizonyos kategóriáit érintették. Július 19-én a 38–42 év közötti évjáratok kerültek sora. *Uo.*, 308–312., 367–369. és 379–383. o.

118. 97/Om. KMOF–1943. sz. rendelet. *Uo.*, 363–367. o. Ez a rendelet minden valószínűség szerint Nagy Vilmos minisztersége idején készült. Ebben az időszakban különböző intézkedések születtek, hogy javítsanak a zsidó munkaszolgálatosok helyzetén. Közéjük tartozott az a terv, amely 1943. április–június táján merült fel, hogy az országhatárokon belül állomásozó századokhoz rabbikat is bevonultatnak, továbbá az 1943. április 7-i rendelet, amely a zsidó munkaszolgálatosok közvetlen családtagjait (feleség, gyerekek és szülők) hadi járadékra jogosultnak minősítette. Ennek összegét 1943. november 23-án felemelték. *Uo.*, 320–328., 330–337. és 445–446. o.

119. A nyilasok uralma idején Nagy Vilmost Sopronkőhidára vitték, és az ottani fegyházban tartották fogva, majd amikor közeledett a Vörös Hadsereg, Németországba szállították, s ott szabadították föl az amerikaiak. Lemondásának előzményeiről és körülményeiről, valamint sorsa alakulásáról a nyilasuralom idején, a *Végzetes esztendő*k ben számolt be a 133–154. és 263–268. oldalakon. 1976 júniusában Budapest közelében, Klotildligeten halt meg 92 esztendőskorában, nyugdíjasként.

120. Az 1944. évi deportálások idején Csataj azon kevesek közé tartozott – ha

nem ő volt az egyetlen –, akik elleneztek, hogy a munkaképes zsidókat „hadiszükségből” elvigyék. A végsőig kitartott Horthy mellett. A Szálasi-uralom idején feleségével együtt öngyilkos lett a Gestapo fogságában. C. A. Macartney, 2:283., 463. o.

121. Lásd a második magyar hadsereg parancsnokának 1943. április 7-i parancsát. *FÁA*, 2:328–330. o.

122. 180 475. eln. KMOF–1943. sz., 1943. október 9-én kelt rendelet. *Uo.*, 415–416. o.

123. 1943. október 22-én 22 tiszt és keretlegény ellen emeltek vádat a zsidó munkaszolgálatosokkal való embertelen bánásmód miatt. Így Tövisváry Brunó, Szalkay Zoltán, Hajdú László és Galgóczy Konrád ellen. *FÁA*, 2:417–430. o. Lásd még *uo.*, 384–393. oldalt, ahol a 101/83. sz. munkásszázad parancsnokáról, Palotás Istvánról van szó. További dokumentumrészletek Palotásról: *MOL*, 20. tekercs, Tövisváryról és Galgóczyról: 21. tekercs.

124. Csatay állítása szerint 1943 novemberében 72 000 munkást vezényeltek fakitermelésre, hogy a nemzet tűzifaszükséglete kielégíthető legyen. Az iparügyi, a földművelésügyi és a kereskedelmi minisztérium volt a gazdája ennek a programnak, s e három minisztérium irányítása alatt 95, 16 és 53 munkásszázad dolgozott. *FÁA*, 2:448–449. o.

125. *Uo.*, 456–464. o.

126. A vállalatok, az állami intézmények a minisztérium 17/a, 43. vagy 45. csoportjai útján fordulhattak a hatóságokhoz. *Uo.*, 459–464. o.

127. Hennyey helyettesévé Fábíán Lajos vezérőrnagyot nevezték ki. 1944-ben a Lakatos-kormányban Hennyey a külügyminiszteri tisztséget töltötte be.

128. *FÁA*, 2:204. o.

129. A főszevegben idézett személyes beszámolón kívül rengeteg visszaemlékezéssel, vallomással rendelkezünk, amelyek mind arról adnak számot, mit éltek át a munkaszolgálatosok Ukrajnában és a lengyel Galíciában. Vö. *FÁA*, 13., 23., 67., 72., 78. és 84. dok., továbbá a New York-i YIVO Zsidókutató Intézetben (Institute for Jewish Research in New York) a 768/855., 769/1519., 772/1147., 769/1519., 772/1147., 769/2339., 774/2984. és 775/3057. jelzetű anyagot. Fontos történelmi értékű dokumentum Danzig Hillel német nyelvű visszaemlékezése, amely 1945 áprilisában íródott. A visszaemlékező, ismert kolozsvári cionista vezető, Ukrajnában teljesített munkaszolgálatot. Írása elsőként számolt be arról, hogy hogyan is festett a munkaszolgálati rendszer, és milyen sors jutott osztályrészül a munkaszolgálatosoknak Ukrajnában. Jelentése 1945 áprilisában eljutott a Jewish Agency genfi és jeruzsálemi irodájához. Megtalálható a jeruzsálemi Központi Cionista Levéltárban (S26/1190.) Héberül 1976-ban jelent meg Tel-Avivban. A dokumentumok jó része azoknak a szemtanúi beszámolóknak az alapján készült, amelyeket 1945-ben, közvetlenül a háború befejezése után íratott és gyűjtött össze a DEGOB Budapesten.

130. Nathan Eck: „The March of Death From Serbia to Hungary (September 1944) and the Slaughter of Cservenka.” In: *YVS*, 2:255. o.

131. *Uo.*, 256. o.

132. Érdekes módon Speer nem említi visszaemlékezéseiben, hogy magyar zsidó munkaszolgálatosok is robotoltak a bori rézbányákban. Vö. Albert Speer: *Inside the Third Reich*. Macmillan, New York, 1970, 705. o.

133. *RLB*, 58. dok.

134. *Uo.*

135. *Uo.*, 59. és 60. dok.

136. *Uo.*, 61. Vö. *Judenverfolgung in Ungarn*, 132–135. és 141. o.

137. Röder Jenő altábornagy nyilatkozata, *FÁA*, 2:202–203.
138. *Uo.*, 395–398. o.
139. *RLB*, 54. és 56. dok.
140. *FÁA*, 1:279. o.
141. Budapesti interjú 90. születésnapja alkalmából. *Új Élet*, 1972. október 15., 4. o.
142. *Uo.*
143. *RLB*, 56. dok.
144. *Uo.*, 62. dok.
145. *Uo.*
146. *FÁA*, 2:205. o.
147. Eck, *i. m.*, 256. o. Lehetséges, hogy összekeverte a dátumokat, s június 15-e helyett július 15-re emlékezett.
148. *FÁA*, 2:370–378. o.
149. A szabadságolt zsidó munkaszolgálatosok közül néhányan nem jelentkeztek szolgálattételre a megadott időpontban. Távolmaradásukat vagy egyáltalában nem igazolták, vagy „el nem fogadható indokokat” jelentettek. A honvédelmi minisztériumban terv készült ezeknek a „rebelliseknek” a frontra küldésére. *Uo.*, 468–469. o.
150. *Uo.*, 205. o.
151. Oberbefehlshaber Südost az OKW/WFSt/OP (H)-hoz (Horst Buttlar-Brandenfels vezérőrnagyhoz) 1944. szeptember 10-én. Idézi Hilberg, *i. m.*, 518. o. A zsidó munkaszolgálatosok zömét 1944 márciusában felvonultatták, lásd Zdenko Löwenthal, szerk.: *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia*. Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia, Belgrad, 1957, 35. és 179. o.
152. Eck, *i. m.*, 256. o.
153. *Uo.*, 257. o.
154. Löwenthal, *i. m.*, 35. és 179–180. o.
155. *Uo.*, 35. o. Vö. Groner Tibor vallomásával. *FÁA*, 1:372–374. o. Az elkövetett bűntettek jó néhány részlete napvilágra került 1945 májusában, Szaulich Károly perében. Szaulich Károly tisztként szolgált Borban, és viselt dolgaiért 15 év börtönbüntetést kapott. *Uo.*, 2:580–584. o.
156. Nagy György (Djordje Nadj): *A 108/84 bori munkaszolgálatos-század, a bori halálút, a cservenkai tömeggyilkosság története*. Kézirat, é. n. A tiszték közül Schnitzer Jánost és Torma Frigyeszt 1944 októberében jugoszláv partizánok fogták el és végezték ki, a többieket, miután különböző népbíróságok ítékeztek felettük, nem sokkal a háború után. (Nagy 60 oldalas kéziratának másolata, amely a túlélők, áldozatok és a katonai személyzet neveinek sokaságát tartalmazza, a szerző birtokában van.)
157. Löwenthal, *i. m.*, 35. o. és Nagy, *i. m.*, 8. o.
158. Valamit könnyített a munkaszolgálatosok helyzetén, amikor 1943 őszén engedélyezték, hogy a családtagok és barátok csomagot, mindenekelőtt ruhaneműt küldjenek nekik. *FÁA*, 2:438., 493–494. o.
159. Eck, *i. m.*, 261. o. A szerkesztő tévesen (Jóház, Pataky) betűzte Juhász és Pataki nevét.
160. A bori kínokról, a visszavonulás szörnyűségeiről és a partizánok szabadítóakcióiról szólnak György István könyvei: *Fegyvertelenül a tűzvonalban*. Cserépfalvi, Bp., 1945, 204. o.; *Halálraitéltek*. Kossuth, Bp., 1957, 238. o.; továbbá Szüts László: *Bori garnizon*. Renaissance, Bp., 1945, 167. o. Vö. még *FÁA*, 1:371–374. o.
161. Wintergrün Lajos munkaszolgálatost azért lőtte agyon Szalai N. tizedes, fel-

tehetőleg Juhász Pál alhadnagy parancsára, mert felszedett egy cső kukoricát az út menti mezőről. Nagy György, *i. m.*, 45. o. Palásti László, az ismert író, aki ugyancsak túlélte a megpróbáltatásokat, azt állítja, hogy Wintergrünt maga Juhász lőtte agyon. Lásd „És elindultak a vagonok...” In: *Mementó. Magyarország 1944*. Gáti Ödön és mások szerk. Kossuth, Bp., 1975. 131. o.

162. Eck, *i. m.*, 263. o.

163. Löwenthal, *i. m.*, 36. és 182–184. o.

164. *Uo.*, 36. és 184. o.

165. Nagy György, *i. m.*, 53. o.

166. Löwenthal, *i. m.*, 36. és 184. o. Az SS-ek állítólag a Prinz Eugen von Savoya egységhez tartoztak, amely Vogel tábornok parancsnoksága alatt állt. Szita Szabolcs, *i. m.*, 58. o. Az egységben sok helyi sváb és boszniai muzulmán is szolgált.

167. A gödörösást a visszaemlékezések szerint Tóth András hadapród őrmester rendelte el. Nagy György, *i. m.*, 48. o.

168. Túlélte a vérengzést, és súlyos sebesülése ellenére is ki tudott mászni a tömegsírból Teichmann Zalman, Ziegler Nathan, Mandel Jenő. Pottsmann Vilmos és Hoch János úgy menekült meg, hogy beugrott a gödörbe, mielőtt találat érte volna. Nagy György, *i. m.*, 49. o. Teichmann Zalman, aki a kárpátaljai Huszti járás szülőtte volt, jiddis nyelven részletesen beszámolt az eseményről. Ennek angol fordítását lásd Eck, *i. m.*, 261–294. o.

169. *Uo.*

170. A Cservenkán lemészároltak számát nem lehet pontosan megadni. Az SS nem vezetett gyilkos tetteiről jegyzőkönyvet. A kivégzést túlélte Teichmann 1000 és 1500 közé tette a meggyilkoltak számát. Lásd Eck, *i. m.*, 279. o. Jugoszláv források azonban 700-ra becsülték a meggyilkoltak számát. Löwenthal, *i. m.*, 36. és 185. o. Lásd még Gárdos Károly (Dos): „Cservenka – 1944. október 7.” In: *Tanúk vagyunk!* Szerk.: Galili G. Ervin. A szerkesztő kiadása, Tel-Aviv, é. n., 108–115. o.; valamint a személyes vallomásokat in: *FÁA*, 2:632–638, 640–641. o.

A jugoszláv hatóságok kihantolták és tisztességgel eltemették az áldozatokat 1945 januárjának elején, a kulai és cservenkai körzet svábjait használva fel erre a célra. Néhány évvel később a tetemeket újra eltemették Zombor zsidó temetőjében. Nagy György, *i. m.*, 54. o.

171. Szita Szabolcs, *i. m.*, 66. o.

172. Löwenthal, *i. m.*, 37. és 187. o.

173. Szita Szabolcs, *i. m.*, 67. o.

174. A részleteket a 26. fejezetben tárgyaljuk.

175. Szita Szabolcs, *i. m.*, 67. o.

176. Radnóti 1909. május 4-én született Budapesten. Polgári szülők gyermeke volt, de egész életét baloldali emberként élte le. Életére és munkásságára nézve lásd *Új Magyar Lexikon*, Akadémiai, Bp., 1961, 5:516. o.; *Radnóti Miklós 1909–1944*. Szerk.: Baróti Dezső. Magyar Helikon, Bp., 1959; *Radnóti Miklós összes versei és műfordításai*. Szépirodalmi, Bp., 1956; Koczás Sándor: *Radnóti Miklós. Verseik és műfordítások*. Bp., 1954; *Napló*. Magvető, Bp., 1989.

177. Nagy György, *i. m.*, 55–56. o. A bori tragédiáról lásd továbbá Spira György nyilatkozatát: *FÁA*, 2:632–635. o., valamint a YIVO Intézetben a következő tanúvallomásokot: Groner Tibor (768/3583), Singer Max (769/841), Neumann Sándor (771/3485), Engel György (772/2356), Klein Jenő (772/2407), Derera Miklós (773/1643), Benedek L. (773/1788), Fischer László (773/1902) és Rosenthal R. (775/3062).

178. Lévai, *Zsidósors Magyarországon, i. m.*, 153. o. A részletekre nézve lásd Reviczky Ádám, *i. m.*

179. Veesenmayer 1944. május 8-i 1247. sz. távirata. NA, T-120. mikrofilm, 4665. tekercs, K1509/K350109. felvétel.

A hírhedten zsidófaló Endre László belügyminisztériumi államtitkárként azt állította, hogy a deportálástól 80 000 ember menekült meg azáltal, hogy munkaszolgálatot teljesített. Lévai, *i. m.*, 152. o.

180. *Der Kastner-Bericht*, 141. o.

181. *FÁA*, 2:539. o.

182. Lásd Újvárossy 1944. június 6-i feljegyzését (24 534/M. III. Mo.-1944), amelyet a körmenyi főjegyzőnek írt. *MOL*, 99. tekercs. A sorozás június 12-én zajlott. Lásd még *FÁA*, 2:539-540., valamint Szita Szabolcs, *i. m.*, 50-51. o.

183. Ferenczy I/6. sz. jelentése 1944. május 10-i kelettel az erdélyi gettósítás menetéről.

184. Ferenczy II/2. sz. jelentése, 1944. május 29-én. Ebben említést tesz arról, hogy az ungvári táborban 31 zsidónak kézbesítettek ki behívót. Azt is közli, hogy a munkaszolgálatosok által használt engedélyekből (menlevelekből) szemléltetésül néhányat eljuttattak Eichmann-nak és Endrének.

185. *FÁA*, 2:518-519. o.

186. Ferenczy 1944. június 7-i, III/1. sz. jelentésében számolt be az észak-magyarországi (III. zóna) zsidók összegyűjtéséről. A térségben működő „zsidótlanító” különítmény székhelye Hatvan volt.

187. A magyarországi ortodox zsidó hitközség jogtanácsosa, Reiner Imre állítása szerint Hatvanból 600 munkaszolgálatost deportáltak. Nyilatkozata az izraeli rendőrség 06 ügyosztályának iratanyagában található 347. jelzettel. A YIVO Intézet őrzi a következő, Hatvanból deportált egykori munkaszolgálatosok írásbeli tanúvallomását: Guttmann Endre (768/3587), dr. Puder Sándor (770/225), Nathan Tibor (772/2128), Sprunz József (772/2435), Ecker Sándor (773/2114) és Klein Ernő (774/2874).

188. Szita Szabolcs, *i. m.*, 52. o.

189. Lásd például Ferenczy 1944. június 12-i III/2. jelentését az észak-magyarországi zsidók deportálásáról.

190. A 151 158. eln. 42.-1944. sz. rendelet hatálytalanította a 110 160. eln. KMOF-1943. sz. rendeletet. *FÁA*, 2:548-552. o. A rendelet egy sor előírást tartalmazott a zsidókkal kapcsolatos bánásmóddal és foglalkoztatásukkal kapcsolatban.

191. *Vádirat*, 3:268-269. o.

192. A női munkaszolgálat országos főfelügyelői tisztét 1943-ban Sturm Dénes nyug. ezredes töltötte be. *FÁA*, 2:837. o.

193. *Vádirat*, 3:53-54. o.

194. A 7200. eln. 6. k-1944. sz., 1944. augusztus 11-i rendelet. *FÁA*, 2:600-605. o.

195. Szita Szabolcs, *i. m.*, 58. o.

196. *Mementó. Magyarország 1944. i. m.*, 54-55. o. A vérfürdő részleteit, az áldozatok töredékes névsorával lásd Zsadányi Oszkár: „Kiskunhalas-Pusztavám.” *Memento-Egyenlőség*, Toronto, 1983. október 21. Vö. Bokor Péter: „Emléktábla helyett.” *Élet és Irodalom*, 1985. január 4. A szemtanú beszámolója: Domonkos István: „Két ismeretlen jegyzőkönyv.” *Új Írás*, 1988. szeptember. 104-105. o. Részletesen szól a kiskunhalasi tömeggyilkosságról az 1946-47-ben Kalocsán és Kiskunhalason megtartott

háborús bűnügyi tárgyalások alapján Gáspár Ferenc: A kiskunhalasi tragédia, kézirat, 1993, egy példánya a szerző birtokában.

197. Lásd Bereczky Albert: *A magyarországi protestantizmus és a zsidóüldözés*. Sylvester, Bp., é. n.

198. Az 1944. október 21-i parancsot lásd *FÁA*, 2:643–644. o.

199. 1975. M. 42–1944. sz. parancs. *Uo.*, 651–657. o. Lásd még Szita Szabolcs, *i. m.*, 62. skk. o.

200. 171 005. eln. 45–1944. sz. parancs. *FÁA*, 2:658. o.

201. *Uo.*, 659. o.

202. Lévai, *Fekete könyv, i. m.*, 275. o.

203. Felerészben a városi Czeke-téglagyárban és a Gulner-malomban helyezték el őket. A többi 4000-et a város másik végében egy sörgyárban. Valamennyien egy bizonyos Bauer Oberscharführer parancsnoksága alá tartoztak. Harsányi László: *A kőszegi zsidók*. MIOK, Bp., 1974, 211–217. o.

204. Lévai, *Fekete könyv, i. m.*, 275–276. o.

205. Harsányi, *i. m.*, 214–215. o. További részletek Szita Szabolcs, *i. m.*, 62. skk. o. Stepán Balázs: „Gázkamra Kőszegen.” *Magyar Hírlap*, 1992. április 10.

206. Almásy Tibor hadnagyot a Yad Vashem 1988-ban nyilvánította Igaz Kereszténnyé. Életútjáról részleteket közöl Szita Szabolcs, „Almásy Tibor helytállása Sopronban”, *Holocaust Füzetek*, 1993/2, 34–37. o.

207. 11 207/7. m. 1945. sz. rendelet. *FÁA*, 2:669. o. Az 1944 ősztől 1945 tavaszáig fennállt munkaszolgálatos-századok számozását, mozgásait, összetételét lásd Szita Szabolcs, *Halálerőd, i. m.*, 269–280. o.

208. 1031/1 kr. fővezérség–1945. sz. rendelet. *FÁA*, 2:672. o. A rendeletet Endre László adta ki mint a hadművelleti területek polgári közigazgatási vezetője még a nyilasuralom alatt lévő országrészek főispánjainak. *Uo.*, 673. o.

209. Fábrián maga számol be a Hadviseltek Bizottságában végzett munkájáról, de érinti politikai pályafutásának egyéb részleteit is emlékiratában: *The Reminiscences of Béla Fábrián*. Columbia University Oral History Research Office, New York, No. 79. 1950. november–1951. január, 2 kötet, 456 o., kézirat.

210. A belügyminisztérium 98 640/1942–V. sz. rendelete. Az engedélyt két hónapra adták, de a háború végéig újra és újra meghosszabbították. *FÁA*, 2:107., 120., 305. és 358–361. o. Az engedély meghosszabbítása iránti kérelmet, valamint a felhívást pénzbeni adakozásra és ruhaneműgyűjtésre *A Magyar Zsidók Lapja* közölte.

211. 1942 szeptemberétől a lapnak csaknem minden száma közölt ilyen felhívásokat. Lásd *uo.*, 106–107., 117–119., 352–354., 478–480., 493–494., 572–573., 595–597. o.

212. A PIH 1942–43. évi jelentése megállapítja, hogy 1942. november 17-e és 1943. február 3-a között 8174 takarót, 10 930 télikabátot, 906 bundát, 7238 zakót, 3354 szőrmemellényt, 5334 mellényt, 16 306 pár harisnyát, 26 944 meleg sapkát, 27 970 pár kesztyűt, 22 141 nyári zakót, 15 435 alsónadrágot, 40 381 inget, 25 096 meleg alsót, 70 224 meleg zoknit, 34 022 lábszárvédőt, 25 338 sálát, 7766 térdmelegítőt, 18 742 csuklómelegítőt, 15 768 fülvédőt, 42 958 zsebkendőt, 23 362 darab szappant, 1790 pár lábbelit és 15 824 darab egyéb holmit gyűjtöttek és továbbítottak a határon túlra. *Uo.*, 200. o. A jelentés arról is számot adott, hogyan haladt a ruhanemű és a pénz gyűjtése a továbbiakban.

213. *Uo.*, 206. o.

214. *Uo.*, 227–230. o.

215. *Uo.*, 484–489. és 491–493. o.

216. *Uo.*, 405. o.

217. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. március 16., 6. o.

218. Lásd Danzig Hillel idézett nyilatkozatát (129. jegyzet).

219. Nemeskürty, *i. m.*, 212. o.

220. Lévai, *Fekete könyv, i. m.*, 273. o. További részleteket közöl a Szovjetunióba szakadt magyar kommunistákról Gosztonyi Péter: „A magyar antifasiszta mozgalom a Szovjetunióban a II. világháború alatt.” *Menóra*, 1992. június 19., június 26.

221. A Szovjetunióban lévő egyéb táborokban is őriztek kisebb magyar zsidó csoportokat. A táborok helyét és számozását az *Új Élet* közleményei alapján közöljük. A lap 1946. január 10-e és 1947. szeptember 26-a között számolt be róluk. Alapos tanulmányt készített George Bárány: *Jewish Prisoners of War in the Soviet Union During World War II*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1983, 161–209. o. Lásd még *Hírek az elhurcoltakról*. 1945. június 3.–október 20. Lásd még Barta (sz. Krausz) Ágnes 1990. december 5-i visszaemlékezéseit a szluckyi szovjet lágere, ahová a német lágerekből való felszabadulása után került. Visszaemlékezéseinek másolata a szerző birtokában van.

222. A négy szervezet mindössze néhány évig működött. Viszont egyes országokban, ahol a háború után egykori muszosok telepedtek le, így elsősorban Izraelben és az Egyesült Államokban, továbbra is működtek MUSZ-szervezetek. Szovjet hadifogolytáborok egykori lakóinak beszámolóit nemcsak a YIVO és a Yad Vashem gyűjteményében lelhetjük föl, de őriz ilyeneket a Haifai Egyetem közép-kelet-európai történelmi dokumentációs központja is. Lásd még Stark Tamás: „Magyar zsidók szovjet fogságban.” *História*, 2. sz. 1994, 11–12. o. és uő: „Magyarországi zsidók szovjet fogságban.” *Iskolakultúra*, 11–12. sz., 134–139. o.

223. A gyűlés fontosabb szónokai sorában ott találjuk dr. Perényi Zsigmondot, dr. Dániel Miklóst és Kádár Lászlót az Országos MUSZ Szervezet képviselőjében. *Új Élet*, 1946. április 25., 6. o.

224. *Uo.*, 1946. április 4., 7. o. A Szekfünek eljuttatott felhívással egyidejűleg az Országos MUSZ Szervezet kampányba kezdett, hogy a szovjet fogságban lévő munkaszolgálatosokról minél több és részletesebb adatokat gyűjtsön össze. *Uo.*, 1946. június 13., 3. o.

225. Nem sokkal a békeszerződés aláírása után Gyöngyösi János külügyminiszter közölte a magyar zsidóság vezetőivel, hogy a békeszerződés 21. cikkelye intézkedik a hadifoglyok hazaengedéséről. Hazatérésük tehát hamarosan várható. *Uo.*, 1947. március 6., 11. o.

226. Benedek Ármin volt az első egykori munkaszolgálatos, aki szovjet hadifogságból tért vissza Budapestre. Kijelentette, hogy rendesen bánnak a zsidókkal, a németekkel és a magyarokkal. *Uo.*, 1946. augusztus 22., 11. o.

227. *Uo.*, 1947. június 19., 9. o. További névsorokat lásd a lap következő számaiban.

228. A munkaszolgálatosokról bővebben írtam könyvemben, amelynek ez a fejezet csak rövidített változatát alkotja. Lásd Randolph L. Braham: *The Hungarian Labor Service System, 1939–1945*. East-European Quarterly and Columbia University Press, Boulder, Colorado, 1977. Rövid áttekintést ad Szita Szabolcs: „Történelmi áttekintés a munkaszolgálatról (1941–1945).” *Holocaust Füzetek*, 1993/2, 26–37. o.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

ÚTON A PUSZTULÁS FELÉ

A német megszállás előzményei

A MAGYARORSZÁG MEGSZÁLLÁSÁRA vonatkozó német döntés egy sor összetett politikai-katonai tényező eredője; ezek közül a „megoldatlan” zsidóprobléma, noha fontos volt, mégsem játszott döntő szerepet. Olaszország 1943 júliusában vált ki a tengelyszövetségből; a Vörös Hadsereg keleten feltartóztathatatlanul tört előre; Észak-Afrikában, Szicíliában és Dél-Olaszországban a nyugati szövetségesek sorozatos győzelmet arattak – mindez a Harmadik Birodalom vezetőit arra készítette, hogy mindenáron biztosítsák kelet-európai szövetségeseik abszolút hűségét és engedelmességét. Különösen aggasztották őket a magyarországi politikai fejlemények, főként Kállay Miklós miniszterelnökségének második évében.

A németek jól tudták, hogy Kállay megpróbál – saját megbízottai és a semleges hatalmak közvetítése révén – kapcsolatot teremteni a nyugati szövetségesekkel. Bosszantotta őket, hogy Magyarország nem hajlandó teljes mértékben hozzájárulni a háborús erőfeszítésekhez. További olaj volt a tűzre, hogy a magyarok halogató taktikához folyamodtak, válaszul arra a gyakori sürgetésre, hogy gyors „megoldást találjanak a magyarországi zsidókérdésre”.

A magyar kormány ellenszegülése azután vált teljesen nyilvánvalóvá, hogy a második magyar hadsereg 1943 januárjában Voronyezsnél megsemmisítő vereséget szenvedett. Az összeomlást követően a kormány még erősebben követelte, hogy fegyveres erői maradványait vonják vissza az orosz frontról, és bízzák meg a magyar határok védelmével.

Kállay jobb légkört akart teremteni a nyugati szövetségesekkel folyó érdemi tárgyalásokhoz, s valószínűleg lelkiileg is fel akarta készíteni az országot a háborúból való esetleges kiválásra – ezért 1943-ban egy sor olyan intézkedést léptetett életbe, amelyek nyilvánvalóan bosszantották a németeket. Enyhített a cenzúrán, aminek következtében az ellenzéki sajtó és politikusok nyíltan, néha hangosan követelték a háborúból való kiválást; elismerte a Badoglio-kormányt; megpróbálta megtisztítani a külkép-

viseleteket a nyíltan nácibarát elemektől; új vizsgálatot rendelt el a délvidéki tömeggyilkosságok ügyében, s az értük felelős főtisztakat bíróság elé állíttatta; továbbra is fizikai védelmet biztosított a zsidóknak, noha a háború utáni időszakra „radikális megoldást” hirdetett; s végül, de nem utolsósorban, elhatározta, hogy a magyar haderőt a „Kárpátok védelmére” rendeli vissza.

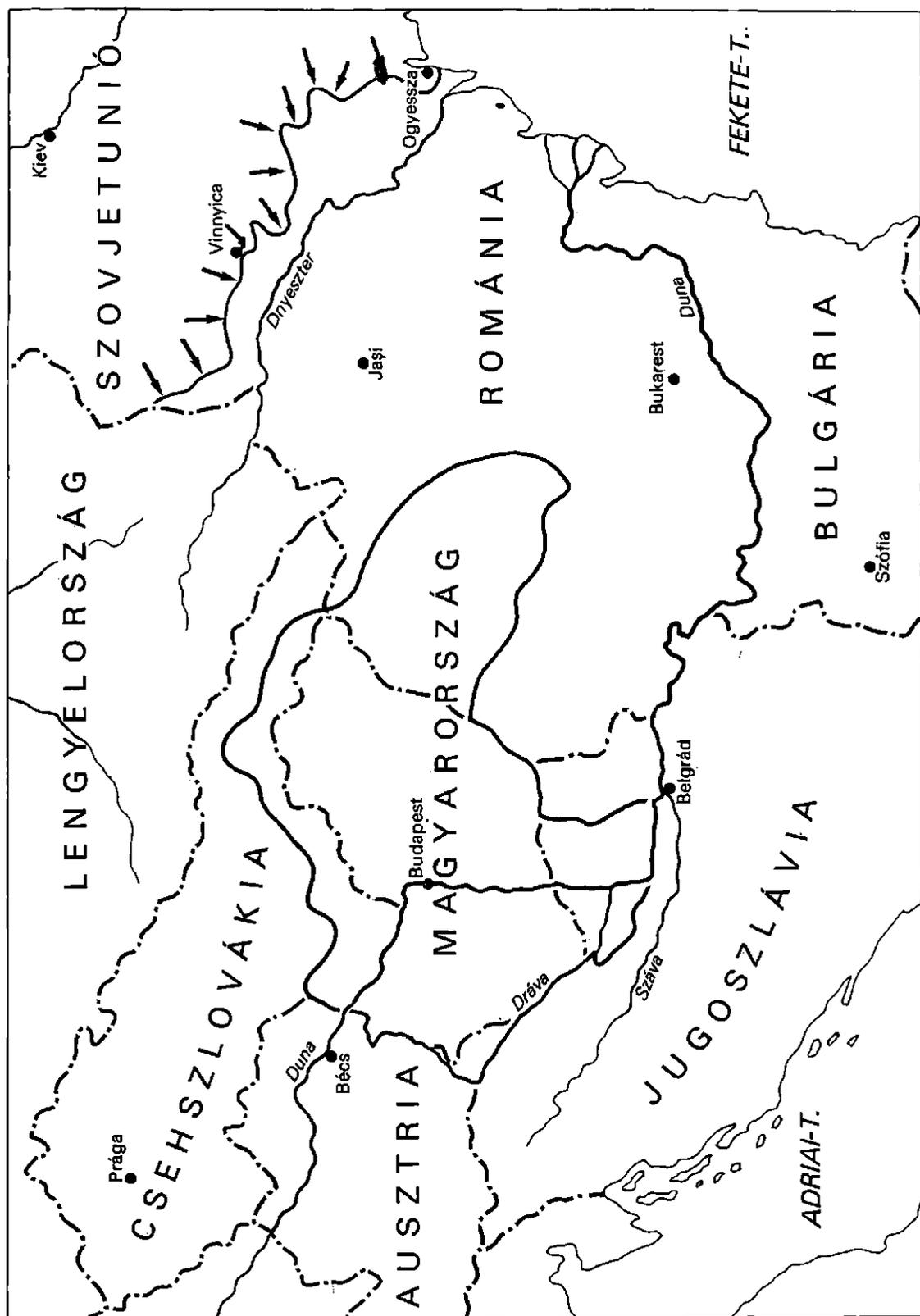
Az országban egyre világosabban felismerhető németellenes érzület, s a magyar kormánypolitikának a Harmadik Birodalom nemzeti és biztonsági érdekeire tett lehetséges hatása a budapesti német követ, Dietrich von Jagow egész sor jelentésének tárgya volt. Átfogó beszámolót készített és adott át 1943. december 14-én a német külügyminisztériumnak a magyarországi helyzetről Edmund Veesenmayer SS-Brigadeführer, aki akkor a német külügyminisztérium különleges megbízatásokért felelős államtitkárának, Wilhelm Kepplernek az adjutánsa és különleges tanácsadója volt. Veesenmayer, aki később Hitler teljhatalmú megbízottja lett Budapesten, nemcsak „első számú közellenségnek” és „bolsevik előőrsnek” tartotta a magyarországi zsidókat, hanem nyíltan azt vetette fel, hogy „a magyar problémát gyakorlatilag teljesen meg lehetne oldani, ha Horthyt megszabadítanánk környezetétől” és a „Führer katonájává tenénk”. Sürgette, hogy „a Führer és a Birodalom teljhatalmú megbízottja” váltsa fel Horthy tanácsadóit (Veesenmayer jelentésének részleteiről lásd a 7. fejezetet).

Hitler később Veesenmayer jelentését használta fel arra, hogy igazolja Magyarország megszállását. 1944. március 12-i, a megszállásra vonatkozó parancsának első bekezdése leszögezi:

Egy ideje nekem és a birodalmi kormánynak tudomására jutott, hogy a magyar Kállay-kormány az egyesült európai nemzetek elárulását készíti elő. A magyar népet, mely jóakaratot tanúsított irányunkban, a Magyarországon mindent ellenőrzésük alatt tartó zsidók, a magyar arisztokrácia egyes reakciós vagy részben zsidó és korrupt elemei hozták ebbe a helyzetbe.¹

Veesenmayer harcias hangvételű jelentése, amely már előrevetítette a megszállás árnyékát, olyan időszakban született, amikor a Harmadik Birodalom ingatag katonai helyzete egyre kétségbeejtőbbé kezdett válni. 1944 tavaszára a Németországra nehezedő katonai nyomás állandósult és leküzdhetetlenné vált. A szovjet haderők már elvágták a Lvov–Odessza vasútvonalat, átkeltek a Bug folyón, és a Romániába való behatolás küszöbén álltak (lásd a 11.1. térképet). A nyugati szövetségesek pedig, miután sikeresen szálltak partra Anziónál, Róma felé vonultak.

Kállay kettős politikája, noha a két célkitűzés – az angol–amerikai jelenlét ösztönzése Magyarországon és a szovjet megszállás elkerülése

11.1. térkép
A keleti front a német megszállás napján (1944. március 19.)

– irreális volt, egyebek között azért vezetett katasztrófához, mert elmulasztotta a szükséges katonai óvintézkedéseket egy esetleges német invázióval szemben.

Kállay következetesen figyelmen kívül hagyta a magyar határok menti német csapatösszevonásokra vonatkozó hírszerzői jelentéseket. Visszautasította a küszöbönálló megszállásra vonatkozó „híreszteléseket”, mert meg volt győződve arról, hogy Németország nem kockáztatná meg a magyarországi közlekedési útvonalak elvesztését – a szövetségesek hallgatólagosan belementek abba, hogy amíg Magyarország független marad, ezeket nem bombázzák.² Figyelmen kívül hagyta a német csapatmozdulatokról szóló jelentéseket: ezeket a nácik „taktikai fenyegetéseinek” nevezte, amelyek célja az ő lemondatása és az olyan németellenes politikusok félreállítása, mint Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter.³ A Magyarországgal kapcsolatos német szándékokra vonatkozó értesülések egyik legfőbb forrása a Vaada volt. A zsidó mentési és segélyszervezet vezetőit az egyik budapesti Abwehr-ügynök, Josef (Józsi) Winninger csaknem egy héttel a megszállás előtt arról tájékoztatta, hogy „Magyarország nem lesz többé önálló”⁴. Furcsa módon a hivatalos zsidó vezetők sem tették meg a szükséges óvintézkedéseket, jóllehet már egyáltalán nem volt kétséges előttük, hogy mit tettek a nácik a megszállt Európa zsidóságával (lásd a 23. fejezetet).

A fegyveres erőket meg sem próbálták felkészíteni a lehetséges ellenállásra. A második magyar hadsereg maradványai Ukrajna nyugati részén maradtak, ahol megszálló feladatokat teljesítettek; az országon belüli erők gyakorlatilag a békeidőben szokásos készültségi állapotban voltak, többnyire németbarát tisztek parancsnoksága alatt. A lehetséges szovjet megszállástól való félelem, amely hosszú távon fenyegetőbbnek látszott, mint a német megszállás közvetlen veszélye és egy nyíltan náci típusú totalitárius rendszer bevezetése, elhomályosította Kállay gondolkodását, és szinte megbénította akaratát. Makacsul figyelmen kívül hagyta Bajcsy-Zsilinszky Endre és Kiss János altábornagy, a kicsiny ellenállócsoport – később a nyilasok által kivégzett – vezetőinek tanácsát, akik a „leghatározottabb ellenakciót és a munkások felfegyverzését” követelték. A Szociáldemokrata Párt képviselőinek azt a kérését is elutasította, hogy nyíltan és félreérthetetlenül szakítson a tengelyhatalmakkal, és a szövetségesekhez forduljon támogatásért a náci veszéllyel szemben.⁵ Ha hallgatott volna e magyar baloldali politikusok ajánlataira – akiknek nézeteit gyakran osztotta, ám mint a feudális konzervatív arisztokratának el kellett vetnie őket –, akkor némi szerencsével már a románokat megelőzve kivonhatta volna Magyarországot a háborúból, s így Magyarország élvezhette volna mindazokat a politikai előnyöket, amelyek így hagyományos ellen-

ségének jutottak. A baloldaliak javaslatai azonban, jóllehet nemes szándékból fakadtak, rendkívül irreálisak voltak: az ilyen lépések ellen szólt a front messzisége, a földrajzi és a hazai politikai-katonai helyzet.⁶

Noha Kállay és néhány más katonai vezető a voronyezsi vereség óta őszintén szerette volna kivonni Magyarországot a háborúból, következetesen visszautasították a szövetségeseknek azt a tanácsát, hogy még azon az áron is forduljanak szembe a németekkel, hogy kinyilvánítják készségüket: megvédik az ország határait egy lehetséges német invázióval szemben. A nyugati szövetségesekkel folyó tárgyalásaik elsődleges célja nem is annyira Magyarország kivonása volt a háborúból, mint inkább az ország esetleges orosz megszállásának megakadályozása.⁷ Figyelmük középpontjában a hagyományos társadalmi-gazdasági rend és a nemzeti politikai értékek megőrzése állt, ezért halálisan féltek a bolsevik megszállás fokozódó rémétől. A katonai hátrányok ellenére is inkább a Harmadik Birodalom oldalán folytatták a háborút, semmint hogy feltétel nélkül megadják magukat a „szövetségeseknek”, azaz az oroszoknak.

A megszálláshoz vezető események láncolatát közvetlenül az a magyar kérés váltotta ki, hogy a magyar haderőt Ukrajnából a Kárpátok védelmére vonják vissza. Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök a kormányzó és Kállay nevében mind Keitelnek, mind Hitlernek megemlítette a kérdést a német főhadiszálláson 1944. január 24-én. A magyar haderők visszavonására vonatkozó hivatalos szóbeli kérését Kállay abban az emlékiratban is megerősítette, amelyet február 14-én adott át Keitelnek. 1944. február 12-i magánlevelében Horthy is ugyanezzel a kérdéssel fordult Hitlerhez.⁸ A hónap vége felé Kállay szintén kapcsolatba lépett Keittel, és valóságos ultimátumként terjesztette elő döntését a magyar haderők visszavonásáról.

Ezek a követelések (különösen Horthyé, aki mindeddig nem azonosult az ún. Kállay-vonallal), valamint az arra vonatkozó megerősített hírszerzői jelentések, hogy egy amerikai küldöttség érkezik Budapestre, amelynek feladata, hogy Magyarország megadásának részleteit kidolgozza⁹ – megerősítették Hitlert abban az elhatározásában, hogy megszállja Magyarországot, s megakadályozza Horthyt az olasz példa követésében.

A ma már hozzáférhető bizonyítékok arra utalnak, hogy a megszállásra vonatkozó döntésben inkább ezek a katonai és geopolitikai tényezők, mint a megoldatlan zsidókérdés volt a döntő elem. 1948 nyarán, a „minisztériumok perében” Karl Ritter, a német külügyminisztérium különleges megbízatásokért felelős követe Ribbentropot idézte a két alapvető okkal kapcsolatban, amely Hitlert Magyarország megszállására indította: „Röviddel ezelőtt Horthy azt kérte, hogy a magyar hadosztályokat vonják vissza az orosz frontról. Ezzel egy időben híreket kaptunk arról, hogy a

magyar miniszterelnök, Horthy tudtával, Nagy-Britanniával tárgyal arról, hogy Magyarország kilép a közös küzdelemből.”¹⁰ Ezt az értékelést erősítette meg Walter Warlimont ezredes, Alfred Jodl helyettese a Wehrmacht-főparancsnokságnál, aki azt állította, hogy a megszállást „Hitlernek a magyar kormányzó elleni dühe és bosszúszomja” miatt rendelték el, amelyet az utóbbi február 12-i levele váltott ki.¹¹

Hitler eredeti elképzelése szerint Magyarországot román, horvát és szlovák csapatok segítségével teljesen fel kellett volna darabolni. Ion Antonescu marsall és Josef Tiso szlovák elnök, akik február 26–28-án látogatást tettek Hitlernél, érdeklődést mutattak Hitler katonai tervei iránt. Hitler különösen azt szerette volna elérni, hogy Magyarország fokozza katonai erőfeszítéseit, s így a románoknak se legyen ürügyük arra, hogy – miként a sztálingrádi vereség óta tették – csökkentsék katonai hozzájárulásukat. A tervet szemmel láthatólag annak nyomán vetették el, hogy Wilhelm Höttl (Walter Hagen) SS-Sturmbannführer, a biztonsági rendőrség bécsi hírszerző szolgálatának (ehhez tartozott Magyarország is) vezetője részletes emlékiratot készített.¹² E szerint a csatlós haderők részvétele a megszállásban a kívánt eredmény ellen hatna, mert „a kommunistáktól a nyilasokig terjedő egységfrontot” hozna létre.

Ráadásul Magyarország ilyen, a németek és a csatlós államok általi közös megszállása

- lehetetlenné tenné új kormány megalakítását;
- Horthy lemondásához vezetne;
- katonai, politikai és gazdasági káoszt idézne elő, ellenállási mozgalom kifejlődéséhez vezetne;
- hosszú időre sok német hadosztályt kötne le.

Attól tartva, hogy a katonai beavatkozás nem vezet szükségképpen a megszabott célkitűzések megvalósításához, tehát előre nem látható stratégiai és külpolitikai nehézségeket okoz, az emlékirat szerzője „evolúciós módszerek” alkalmazását ajánlja, melyek nyomán a jobboldal politikai vezetőit és szakértőit bíznák meg az új magyar kormány megalakításával. Rátz Jenőt, Ruszkay Jenőt, Imrédy Bélát és Baky Lászlót említette azok között, akiknek egy ilyen jobboldali, németbarát kormányban részt kellene venniük. Az „evolúciós módszer” előnyei Höttl szerint az alábbiak lennének:

- belülről szilárd, németbarát Magyarország;
- továbbra is Horthy maradna Magyarország államfője;
- a magyar fegyveres erők és biztonsági egységek érintetlenek maradnának és a Birodalom rendelkezésére állnának;

- az ország teljes gazdasági kiaknázása;
- nagyobb katonai erőfeszítések Románia részéről, amelynek már nem lenne ürügye arra, hogy katonaságot állomásoztasson Erdélyben;
- német csapatok szabadulnának fel más célokra.

Höttl az emlékiratot – amely kívánt célok elérése érdekében követendő módszerekre is tartalmazott külön javaslatokat és ajánlásokat – Kaltenbrunnernak küldte el. A Birodalmi Biztonsági Főhivatal főnöke átnézte, majd továbbította Hitlernek, aki azonnal jóváhagyta. A terv alapvető elgondolása az volt, hogy Horthyt rábeszéljük: egyezzen bele és működjen közre abban, hogy Magyarország politikája egy „korlátozott” megszállás keretei között a német kívánságnak megfelelően alkalmazkodjék a Harmadik Birodaloméhoz, az ország fokozza katonai részvételét a közös háborús erőfeszítésekben, és „könyörtelenül” távolítsa el a politikailag nem kívánatos elemeket és a zsidókat.

Az emlékiratban foglaltaknak megfelelően Hitler március 12-én aláírta és kiadta a Margaréta-hadműveletre – ez volt a „korlátozott” megszállás fedőneve – vonatkozó parancsot.¹³ A megszállást Maximilian von Weichs tábornagy vezetése alatt kellett végrehajtani, a csapatok feltűnés nélküli összevonását Magyarország határai mentén március 15-re kellett befejezni. Az egységeknek a készülődést partizánellenes műveletként, illetve „a tavaszi keleti offenzívára való felkészüléshez szükséges hadgyakorlatként” kellett álcázniuk. A Führer azt is kikötötte, hogy a reguláris Wehrmacht- és Luftwaffe-egységek mellett a megszálló erők között legyen néhány SS-egység is, amelyet a Reichsführer-SS (Himmler) bocsát rendelkezésre. Ezeket Kaltenbrunner közvetlen ellenőrzése alá kell helyezni, s céljuk a végleges megoldás megvalósítása. Ezek a különleges SS-osztatok egy 500-600 gestapósból és SD-tagból álló rohamcsapatból – közvetlen parancsnokuk Hans Geschke SS-Standartenführer – és egy 200-300 tagú különleges alakulatból tevődtek össze – ezt Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV.B.4. alosztályának vezetője irányította.¹⁴

Miután befejeződtek a megszállás előkészületei, Hitler sürgős meghívást küldött Horthynak, hogy jöjjön a Salzburg melletti klessheimi kastélyba, hogy megtárgyalják „általában a katonai helyzetet és a magyar csapatok visszavonását”, amelyet a kormányzó február 12-i levelében kért.¹⁵

A klessheimi kastélyban tartott értekezlet

Noha mind Horthy, mind Kállay először arra hajlott, hogy visszautasítsák a meghívást, Szombathelyi meggyőzte őket,¹⁶ s úgy döntöttek,

hogy Horthy Szombathelyi, Csatay honvédelmi miniszter és Ghyczy külügyminiszter társaságában keresi fel Hitlert. A négytagú magyar küldöttség 1944. március 17-én este utazott el Budapestről, és semmiféle utasítást vagy előre nem látható eseményekre vonatkozó tervet nem hagyott hátra, amely a miniszterelnök és a kormány számára irányelvül szolgálhatt volna az értekezlet „negatív” eredménye esetén. Az egyetlen nem hivatalos óvintézkedést szemmel láthatólag a külügyminiszter tette, aki helyettesével és a külügyminisztérium politikai osztályának volt vezetőjével, Szentmiklóssy Andorral abban egyezett meg, hogy amennyiben „a látogatás nem közzelendő a sajtóban” szövegű táviratot küld, a német megszállás biztosra vehető.

Hitler röviddel március 18-án történt megérkezése után fogadta Horthyt. A tárgyalások feszült légkörben folytak; Hitler alapvetően a kész tényeket próbálta indokolni. Arra hivatkozott, hogy a német nép előtt felelős azért, hogy Magyarországot megakadályozza az olasz „árulás” követésében. Párhuzamos „tárgyalások” folytak Ghyczy és Ribbentrop, valamint Csatay, Szombathelyi és Keitel között.¹⁷

A „tárgyalások” elhúzódtak, nehogy a magyar küldöttség még az előtt hazatérjen, hogy a megszállás megkezdődik, vagy akár be is fejeződik. A vonat este fél tízkor indult el Salzburgból, éppen 90 perccel azelőtt, hogy a német csapatok megkezdtek inváziójukat Magyarország ellen.

Horthy és kísérete írásos egyezmény nélkül távozott, Hitler csupán arról „biztosította”, hogy a német csapatok azonnal elhagyják Magyarországot, míhelyt „elfogadható” kormány alakul, és hogy a megszállásban nem vesznek részt a csatlós államok csapatai. Nem történt viszont utalás az SS-egységek visszavonására.

Horthy és kísérete március 19-én érkezett vissza Budapestre. Miközben a vonat Budapesttől nyugatra, Bicskénél megállt, von Jagow lépett be a kormányzó fülkéjébe, és bemutatta utódját, dr. Edmund Veessenmayert, akit Hitler német követnek és teljhatalmú német megbízottnak nevezett ki Magyarországra. Röviddel ezután Hain Péter, a Horthy személyes biztonságáért felelős detektívek főnöke, aki egyúttal fizetett Gestapo-ügynök is volt, bemutatta a kormányzónak Ernst Kaltenbrunnert.

A koronatanács március 19-i ülése

Horthy délelőtt 11-kor érkezett vissza Budapestre. 12.45-re összehívta a koronatanácsot. Az ülésen részt vett az az öt ember, aki Klessheimben járt (a négytagú budapesti küldöttséghez Bécsben csatlakozott Sztójay Döme berlini magyar nagykövet), továbbá Kállay Miklós, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Reményi-Schneller Lajos

pénzügyminiszter, Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter, Bornemissza Géza iparügyi miniszter, Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatás-ügyi miniszter, Radocsay László igazságügy-miniszter, Szász Lajos közellátásügyi tárca nélküli miniszter és Antal István tárca nélküli nemzetvédelmi-propagandaminiszter. Az ülés jegyzőkönyvét Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár vezette.

Horthy áttekintette találkozóját Hitlerrel, hangsúlyozta azokat az érveket, amelyekkel megpróbálta lebeszélni a németeket az ország megszállásáról. Arról próbálta meggyőzni a németeket, hogy a megszállás a kívánttal ellentétes hatással járna, mert egy ilyen lépéssel csupán azt érnék el, hogy az angolok és amerikaiak bombáznák a tengelyhatalmak háborús erőfeszítéseit szolgáló ipari üzemeket, náciellenes ellenállási mozgalom jönne létre, és a munkások sztrájkba lépnének. A németek, akik már kidolgozták a megszállásra vonatkozó terveket, szenttelenül hallgattak, s azt hajtogatták, hogy a Kállay-kormány „áruló” tevékenysége miatt meg kell védeniük biztonságukat és nemzeti érdekeiket. Külön kiemelték Szent-Györgyi Albert szegedi egyetemi tanár és Szvatkó Pál újságíró tevékenységét.

A német vezetők utalásai természetesen nem voltak teljesen alaptalanok. Szent-Györgyi professzort, a Nobel-díjas tudóst Kállay valóban azal bízta meg, hogy az Isztambulban tartózkodó angolokat és amerikaiakat tájékoztassa a magyar nép és kormány németellenes álláspontjáról és politikájáról. Szent-Györgyit Frey András, a megbecsült budapesti napilap, a *Magyar Nemzet* egyik szerkesztője és Mészáros Gyula professzor kíséerte el Isztambulba. Szent-Györgyit csapdába csalták, és ahelyett, hogy az angolokkal és amerikaiakkal tárgyalt volna, valójában német ügynökök előtt fedte fel a miniszterelnök terveit.¹⁸ Szvatkó bátor újságíró volt, aki a magyarországi náciellenes erők törekvéseinek gyakran hangot adott. A németeket különösen bosszantó cikke a *Magyarország* 1944. január 1-jei számában jelent meg. Utalva arra, hogy milyen nehéz Magyarország kivonása a háborúból, egyebek között ezt írta:

A Teheránban elhatározott elv egyébként is rengeteg ellentmondásba ütközik, s alkalmazása sok esetben fizikai lehetetlenség. *Hogyan adja meg magát pl. feltétel nélkül a háborút befejezni akaró ország, ha határainál és közelében semmiféle szövetséges haderő nincs, amellyel szemben a feltétel nélküli megadás gyakorlatilag végrehajtható volna? Mit cselekedjék?*¹⁹

A németek a kezdetektől tudták, hogy a magyar megbízottak kapcsolatban állnak az angolokkal. Egy titkos közlés szerint, amelyet 1943. július 16-án Grote tanácsos, a német külügyminisztérium munkatársa írt alá, Szent-Györgyi és Mészáros ennek az évnek februárjában–márciusában létesített kapcsolatot az „ellenséggel”. Hitler is célozgatott ezekre a kap-

csolatokra Horthynak, amikor az először tett látogatást a klessheimi kastélyban 1943 áprilisában. Nagyon valószínű, hogy a német információ forrása maga Mészáros volt, aki nyilvánvalóan kettős ügynöki szerepet játszott. Német forrásokból kiderül, hogy „a külügyminisztérium szigorúan bizalmas úton rájött arra, hogy Mészáros professzor már régóta a német hírszerzés bécsi irodájának szolgálatában áll, amiért havi 300 török fontot kap”²⁰.

Horthynak Hitler közléseiről adott beszámolóját az értekezlet többi résztvevője is megerősítette. Kállay azonnal benyújtotta kormánya lemondását, s azt javasolta, hogy az új kormány a különböző minisztériumok rangidős államtitkáraiból alakuljon meg. Keresztes-Fischer tájékoztatta a koronatanácsot a németek által foganatosított rendőri intézkedésekről, s közölte, hogy átmenetileg sem képes többé ellátni hivatalát. A miniszterelnök felszólította Horthyt, hogy tartson ki, s megerősítette a kormányzó mellett szóló érveit, hogy hivatalában marad. Horthy azzal érvelt, legalábbis emlékirataiban ezt állítja, hogy míg ő az államfő, addig a németek nem olvasztják be a magyar hadsereget, „és nem próbálhatják meg hatalomba iktatni a Nyilaskeresztes Pártot, hogy az meggyilkolja a magyar hazafiakat, kiirtson 800 000 magyar zsidót és tízezernyi menekültet, akik Magyarországon kerestek oltalmat”²¹. Annak fényében, hogy később milyen végzetes engedményeket tett zsidó „munkások” átadása ügyében, igencsak kételkedhetünk Horthynak a zsidóság biztonsága iránt érzett aggodalmai őszinteségében vagy hihetőségében.

Noha Klessheimben hivatalos megegyezés nem született,²² semmiféle kétség nem fér ahhoz, hogy a magyar zsidókkal szembeni bánásmódot is megvitatták, s Horthy olyan engedményeket tett, amelyek végzetesnek bizonyultak a magyarországi zsidóság szempontjából.

A koronatanács előtti beszámolójában Horthy nem utalt ezekre az engedményekre, csupán megjegyezte, hogy Hitler kifogásolta, „hogy Magyarország semmit sem tesz a zsidókérdés ügyében, vonakodik leszámolni az ország népes zsidóságával”. Ebben az összefüggésben idézte Hitler kijelentését a finnországi zsidókról. A Führer állítólag ezt mondta: „Finnországnak 6000 zsidója van csak, és mégis a finn újságokban ezek a zsidók lázítanak a németek ellen és Finnországnak a háborúból való kilépése mellett.”²³

Bármilyen tömör volt is a zsidókérdésről szóló beszámoló, a koronatanácsról készült jegyzőkönyvből világosan kiderül, hogy a kormányzó, miközben számos német követelésnek eleget tett, a náci megszállást kisebb rossznak tartotta, mint egy lehetséges orosz „inváziót”.

Látható, hogy Horthy vagy szándékosan nem tájékoztatta a koronatanácsot arról a „megegyezésről”, hogy zsidó „munkásokat” adnak át a

németeknek, vagy a tanács úgy döntött, hogy ezt a nyilvánvalóan fogós kérdést kihagyja a jegyzőkönyvből.²⁴ A bizonyítékokból azonban kiderül, hogy Horthy – talán vonakodva és akaratán kívül – valóban hozzájárult jelentős számú „zsidó munkás átadásához német haditermelési célokra”. Horthy beleegyezése fontos volt a németek számára, akik szerették volna megőrizni Magyarország látszólagos szuverenitását, biztosítani az új, náci barát magyar kormány együttműködését, és törvényes keretet biztosítani a „korlátozott” zsidóellenes művelethez.

Horthy altengernagy szerepe általában a német megszállás során és különösen a zsidókérdésben a háború utáni történetírás egyik legvitatottabb kérdésévé vált. A marxista történészek és újságírók, különösen azok, akik Magyarországon élnek, általában őt és polgári-arisztokrata környezetét tartják végső soron felelősnek a katasztrófáért. Elítélik Magyarország háború alatti vezetőit, mert nem hallgattak a határok mentén folyó német csapatösszevonásokról szóló figyelmeztetésekre, vonakodtak megtenni bármilyen katonai ellenintézkedést, úgy döntöttek, hogy elfogadják Hitler klessheimi meghívását, és végül mert úgy döntöttek, hogy továbbra is Horthy maradjon az államfő.²⁵

Azzal, hogy Horthy nem mondott le, majd úgy döntött, hogy közreműködik a Sztójay-kormány megalakításában (lásd a 13. fejezetet),

- törvényesítette a megszállást, s hozzájárult ahhoz, hogy az egész magyar államgépezetet a németek szolgálatába állítsák, ami nélkül valószínűleg nem hozhattak volna létre vagy tarthattak volna fenn rendezett megszállást;
- pacifikálta a magyar tömegeket, s ezáltal biztosította a németek megkívánta törvényességet és rendet, szavatolta a haditermelés zavartalan folytatódását, s elősegítette a quisling-szellem kialakulását az országban;
- éppen azoknak a tömeges bűnöknek az elkövetéséhez járult hozzá, legalábbis közvetve, amelyeket félelmei szerint a nyilasok követnének el, ha nem maradna hivatalában.

Horthy korábbi honvédelmi minisztere, Nagy Vilmos egyike azoknak, akik a háború után azt állították, hogy Magyarország elkerülhette volna a megszállás fájdalmaival és borzalmaival, ha Horthy ellenállt volna a német követeléseknek, köztük a Sztójay kinevezésére irányulónak. Szerinte ha Horthy ellenállt volna, az ország követte volna őt, s a világ is megtudta volna, hogy Magyarország a náciizmus áldozata, nem pedig egyik csatlósa.²⁶

Másfelől viszont számos, különösen Nyugaton élő zsidó és nem zsidó történész és laikus szerint Horthy és alárendeltjei az adott helyzetben a

legjobb utat választották. Nézetük szerint Magyarország háború alatti vezetői, ameddig csak lehetett, megőrizték az ország függetlenségét, miközben csak szavakban álltak ki a tengelyszövetség mellett. Ráadásul – mondják – a Trianon utáni Magyarország zsidó lakosságának mintegy a fele (főleg a Budapesten élők) azért maradt életben, mert Horthy úgy döntött, hogy továbbra is államfő marad, s ebben a minőségben 1944 júliusa és októbere között a megfelelő döntéseket hozta (lásd a 25. fejezetet).

Noha mindkét álláspontban van megfontolásra érdemes mozzanat, a tárgyilagosság úgy kívánja, hogy különbséget tegyünk Horthy eredeti, márciustól júliusig érvényesülő álláspontja és a július és október közötti, megváltozott magatartása között. Noha a magyarok talán nem voltak elég erősek ahhoz, hogy megakadályozzák a német megszállást – a hadsereg zöme a keleti fronton volt lekötve, a helyi katonai erők pedig szétszórtak voltak²⁷ –, visszatekintve, Horthy súlyos hibájául kell felrónunk, hogy ha már a kitartás mellett döntött, visszavonult az aktív vezetéstől, és az államügyek intézésében szabad kezet adott újonnan kinevezett miniszterelnökének, Sztójay Dömének és a németek által támogatott magyar kormánynak. Különösen végzetesnek bizonyult ez a zsidók számára. A Horthy aláírásával 1944. március 22-én beiktatott Sztójay-kormány szinte azonnal nekilátott a németek megkívánta zsidóellenes program megvalósításának. A március 29-i minisztertanácsi ülésen Sztójay, az új miniszterelnök kijelentette, hogy Horthy az összes zsidórendeletre vonatkozóan „szabad kezet adott az ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni”²⁸.

Sok háború alatti és utáni emlékiratíró, köztük a magyarországi zsidó közösségek néhány vezető személyisége²⁹ azzal próbálja megmagyarázni Horthy visszahúzódását, hogy szinte házi őrizetben tartották. Igaz ugyan, hogy a németek el akarták szigetelni, Horthy mégis elég gyakran élt közéleti funkcióival, hogy ezzel is jelképezze a magyar szuverenitás fennmaradását. Április 15-én például Csatay Lajos honvédelmi miniszterrel együtt felhívást intézett a csapatokhoz, amelyben felszólította őket, hogy „vállvetve harcoljanak német bajtársaikkal, igaz és tiszteletre méltó szövetségeseikkel”. Május 5-én hadgyakorlatot szemlélt meg Budapest mellett, s látogatást tett a Ludovika Katonai Akadémián, ahol új tiszteket avattak.³⁰ Ezenkívül is ellátta államfői feladatait: aláírásával nevezték ki az új államtitkárokat, főispánokat stb.; a Sztójay-kormány legtöbb rendeletét kézjegyével látta el, csakis azokat nem, amelyek a zsidókra vonatkoztak.

A zsidóellenes intézkedések kormányrendeletekkel és utasításokkal léptek hatályba, amelyekhez az alkotmány értelmében nem volt szükség

a kormányzó ellenjegyzéséhez, de Horthy még arról a jogáról is lemondott, hogy ezeket előzetesen neki bemutassák. Ezzel a magatartással, mint Macartney professzor helyesen megjegyezte, Horthy „nem tett egyebet, mint Poncius Pilátus: mosta kezeit, de nem javasolta elutasításra a németek egyetlen kérését sem”³¹. A történelem menete világosan mutatja, hogy a német követeléseket vissza lehetett volna utasítani, vagy szabotálni lehetett volna – ez történt Bulgáriában, Romániában és Franciaországban is, valamint 1944 júliusában a budapesti zsidók esetében –, ha Horthynak és a magyar hatóságoknak valóban fontos lett volna zsidó hitű vagy származású állampolgárainak sorsa. A németek – mint azt az 1944 júliusa utáni események mutatták – teljesen tehetetlenek lettek volna a magyar hatóságok buzgó és hatékony együttműködése nélkül.

Horthy magatartását feltehetően az a szemmel látható meggyőződése határozta meg, hogy a németeket csak az a „néhány százezer zsidó munkás” érdekli, akikre hadiiparuknak van szüksége, s akiknek átadásába a klessheimi kastélyban nem hivatalosan beleegyezett. Talán azt gondolta, hogy a „zsidó munkások” átadásával nemcsak kielégítené Németország „jogos” igényeit, és siettetné a megszállás végét, hanem megszabadulna az általa nyíltan megvetett „galíciai zsidóktól” is. Végül pedig az is elképzelhető, hogy egyszerűen korábbi miniszterelnöke tanácsát követte, akinek ítéletét és barátságát igen nagyra értékelte. Kállay azt tanácsolta, hogy tartson ki, mentse meg a hadsereg sérthetetlenségét és egységét, valamint „Lehetőleg vonuljon vissza a kormányzó úr az egyes ügyek intézésétől.”³²

Horthy nyilvánvaló döntése az volt, hogy a Sztójay-kormányznak szabad kezet ad a zsidókérdés kezelésében. A háború alatt és után ezt a magatartást sokan élesen bírálták. Köztük volt Mester Miklós, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkára is. Mester, aki Imrédy jobboldali radikális képviselője volt, 1944 nyarán élesen németellenes álláspontot foglalt el, és szoros kapcsolatban állt az ellenzék vezetőivel, valamint Bereczky Alberttal és Komoly Ottóval. Egy Komollyal augusztus 25-én folytatott beszélgetésben Mester nyíltan kijelentette, hogy „el kell ítélnie a kormányzót, mert kezdetben nem érdekelt a dolog [a zsidókérdés]”³³.

Elég valószínű, hogy Horthy egyszerűen nem ismerte fel, mi következik abból, amibe Klessheimben beleegyezett. A látogatás idején már elmúlt 76 éves, és számos kortárs szerint nemcsak politikailag volt alkalmatlan, hanem a szenilitás sok tünetét is mutatta. Néha emlékezetkihasználásban is szenvedett, gondolatai elkalandoztak, gyakran önmagát ismételte. Egyes ellenfelei, köztük Veessenmayer, a kormányzó gyengeségeit saját érdekeik előmozdítására használták ki.

Második, 1943. december 14-i magyarországi jelentésében Veessen-

mayer alapvetően jó katonaként, azonban „nyomorúságos politikusként” jellemezte Horthyt, aki „semmit sem ért a bel- és külpolitikából”³⁴.

Miután a Birodalom magyarországi teljhatalmú megbízottjává nevezték ki, egyik első táviratában tájékoztatta Ribbentropot egy Horthyval folytatott beszélgetéséről, amelyben az új magyar kormány megalakításával kapcsolatos német kívánságokról esett szó. Veesenmayer a következő megjegyzést fűzi ehhez:

Most, hogy 24 órán belül már három hosszabb találkozásom volt a kormányzóval, egyre inkább arra a következtetésre jutok, hogy Horthy vagy hihetetlenül hazug, vagy egyszerűen fizikailag már nem felel meg feladatának. Állandóan ismétli önmagát, gyakran néhány mondaton belül ellentmond önmagának, s néha nem tudja, hogyan folytassa. Mondanivalója bemagolt formulának hangzik, s félek, nehéz lesz meggyőzni, még kevésbé megnyerni.³⁵

Veesenmayer következtetését, hogy Magyarország lehető legteljesebb kiaknázását úgy kell elérni, hogy közben névleg Horthy maradjon az államfő, Ribbentrop is megerősítette, mikor 1944. április 2-án arra utasította Veesenmayert, hogy fokozatosan távolítsa el Horthyt az államügyek intézésétől, amíg teljesen el nem szigetelődik, s csak az új magyar kormánnyal tárgyaljon.³⁶

Horthy szellemi képességeinek hanyatlása különösen 1948 márciusában vált feltűnővé, amikor tanúként jelent meg Veesenmayer perében. Ez persze már a Hitlerrel való klessheimi találkozó után négy évvel történt, és Horthy azóta még szenilisebbé válhatott – vagy talán szándékosan hazudott, hogy saját bűnösségét leplezze. Mindenesetre a védelem keresztkérdéseire Horthy kijelentette, hogy a zsidók gettóba tömörítését és bevagyonírozását a Gestapo, és nem a magyar csendőrség végezte – az utóbbi ugyanis az ő parancsnoksága alatt állt –, és azt állította, nem emlékszik az 1938-ban, 1939-ben és 1941-ben hozott magyarországi zsidótörvényekre. Arra sem emlékezett, hogy 1941 augusztusában Magyarország kiutasított 12 000 zsidót³⁷, akiknek többségét azután Kamenyec-Podolszkijban lemészárolták.

Bármilyen pszichopatológiai magyarázatot adjunk is Horthy helyzetére, bárhogyan érvelt is vagy okoskodott, annyi tény, hogy a sorsdöntő hónapokban: áprilisban, májusban és júniusban, amikor a vidéki zsidóság gettóba tömörítése és deportálása volt napirenden, Horthy alig valamit vagy semmit sem tett Magyarország zsidó állampolgárainak érdekében. Márpedig, mint erre a július és október közötti események bőséges bizonyítékot szolgáltatottak, sok mindent tehetett volna. Júliusban véget vetett a Magyarországról történő további deportálásoknak.

Az újabb hozzáférhető történelmi dokumentumok arra utalnak,

hogy – különösen a budapesti zsidók szempontjából – előnyös volt Horthynak az a döntése, hogy államfő marad. A magyar zsidóság többsége – a vidéki zsidók – és általában a magyar nemzet számára viszont végzetesnek bizonyult, hogy Horthy beleegyezett abba, hogy a német megszállás első négy hónapjában pusztta báb maradjon.

A „Jägerstab”-terv

Túl azon, hogy államfő maradt, leváltotta Kállayt, és új, németbarát kormányt nevezett ki, Horthy abba is beleegyezett, hogy növekedjék Magyarország hozzájárulása a közös háborús erőfeszítésekhez. Ebben az összefüggésben arra is áldását adta, hogy „magyar zsidó munkaerőt” adjanak át „a német haditermelés céljaira”.

Hitlernek nem esett nehezére Horthy elé tárnai igényeit. A németek szörnyű veszteségeket szenvedtek a keleti fronton, repülőgépiparuknak az angolszász légierő és különösen az amerikai nyolcadik és tizenötödik légierő súlyos károkat okozott. Erhard Milch tábornagy, a légügyi minisztérium államtitkára és a Luftwaffe fegyverkezésének irányítója, 1944. február 23-án azzal az ötlettel kereste fel Albert Speer fegyverzet- és haditermelés-ügyi minisztert, hogy a két minisztérium lehetséges erőit és erőforrásait egyesítve hozzanak létre vadászrepülőtorzset, „hogy leküzdjék a repülőgép-termelésben mutatkozó válságot”³⁸.

Milch láthatóan annak a döntésnek megfelelően cselekedett, amelyet felettese, Hermann Göring birodalmi marsall hozott. Hitler egyetértésére hivatkozva Göring arra kérte Himmlert egy 1944. február 14-i táviratban, hogy a koncentrációs táborokból adjon munkaerőt föld alatti repülőgépgyárak építéséhez. 1944. március 9-i levelében Himmler arról biztosította Göringet, hogy tervek készülnek kb. 100 000 táborlakó e célra való kiszolgáltatására.³⁹

A terv, amelynek részleteit Xaver Dorsch, Speer minisztériumának egyik osztályvezetője dolgozta ki, hat föld alatti ipari létesítmény felépítését irányozta elő – egyenként több mint 300 000 m² alapterülettel és 1944. novemberi befejezéssel. Az egyik telepet a Cseh–Morva Protektorátusban kellett felépíteni magyar zsidó munkások segítségével. A vadászrepülőtorzsz élére Hitler Karl Saurt, a fegyverkezési minisztérium osztályvezetőjét nevezte ki, akit Milch és Speer is támogattak.⁴⁰

1944. március 18-án – aznap, amikor Horthy Hitlernél járt – Speer a Lóherelevél palotában, a klessheimi kastély parkjának egyik hajlított vonalú pavilonjában lábadozott.⁴¹ A protektorátusban tervezett építkezések közvetlen munkaerőigényeit feltehetően Speer közlését, valamint a „magyar államférfiak” Wisliceny által említett 1942-es, 100 000 zsidóra vo-

natkozó ajánlatát figyelembe véve tárgyalták meg (lásd a 9. fejezetet). Hitler és Speer április 6-án és 7-én újból áttekintette a vadászrepülőtorzs tervezetének munkaerőigényét. Speer április 9-i feljegyzései szerint abban egyeztek meg, hogy a Junkers Műveknek a bővítés nyomán havi 100 ME-262-t és 2000 egyéb harci repülőgépet kell előállítania, továbbá hogy az eredeti tervtől eltérően nem építenek föld alatti repülőgépgyárat Franciaországban, Belgiumban vagy Hollandiában, hanem csak a biztonságosabb protektorátusokban. Mivel Hitler nem volt megelégedve a Szi-léziai Ipari Szövetség teljesítményével, megparancsolta, hogy a protektorátusokbeli építkezést a Todt-szervezet végezze azzal a 100 000 zsidóval, akiknek szállítását Himmlertől kérni fogja.⁴²

Az április 6–7-i döntés nyomán, a zsidó munkaerő iránti kérés kedvező fogadtatását észlelve Horthynál, Hitler április 9-én tájékoztatta Milch-et, hogy 100 000 magyar zsidót „kell összeszedni föld alatti repülőgépgyárok építésére a Birodalomban”⁴³.

Alighogy kinevezték új tisztségébe, Saur 1944. április 14-én szigorúan titkos ülésre hívta össze a vadászrepülőtorzset, s közölte, hogy a 100 000 magyar zsidó alkalmazásával kapcsolatos részleteket Schlempp és Schmelter, Dorsch két beosztott szakértője dolgozta ki. Ugyanezen a napon (nem egészen egy hónappal a megszállás után) Veessenmayer arról tájékoztatta Ribbentropot, hogy Sztójay „kötelező érvényű biztosítékot” nyújtott arról, hogy a hónap végéig 50 000 munkaképes zsidót bocsátanak a Birodalom rendelkezésére, s május végéig további 50 000-et. Jelentette továbbá, hogy az SD és a magyar rendőrség akciója nyomán már a gyakorlati megvalósulás szakaszába lépett Sztójay ígérete. Azt is közölte, hogy a tervbe a kormányzó is beleegyezett, és a magyar fegyveres erők és a belügyminisztérium is kész az együttműködésre.⁴⁴

Horthy hozzájárulása „zsidó munkások” átadásához

A háború után, különösen a háborús bűnösök pereiben megerősítést nyert Veessenmayernek az az állítása, hogy a kormányzó hozzájárulását bírta.⁴⁵

Ribbentrop szerint a kormányzó egyetértett azzal, hogy „jelentős számú zsidó munkást kell a német haditermelés rendelkezésére bocsátani”⁴⁶. Otto Winkelmann SS-rendőrtábornok (Höhere SS-Polizeiführer in Ungarn – a magyarországi magasabb SS- és rendőri erők parancsnoka), 1944-ben Himmler közvetlen képviselője Magyarországon a minisztériumok perében azt vallotta, hogy „törvényes egyezséget” kötöttek a magyar kormánnyal „kezdetben 100 000 zsidó elszállításáról”⁴⁷. Ezt erő-

sította meg Ernst Kienast SS-Hauptsturmführer, Winkelmann budapesti adjutánsa is, aki azt tanúsította, hogy felettese szerint „a magyarországi zsidókérdés megoldásának szükségességét Hitler egyértelműen megállapította Klessheimben, és sürgősen keresztül is vitte”, noha „arról nem történt megegyezés, hogy a megoldás milyen formát öltjön, sem arról, hogy meddig terjedjen a program”⁴⁸.

Saját perében tett tanúvallomásaiban 1948-ban Veessenmayer leszögezte:

Horthy maga mondta nekem, hogy csak a gazdag, gazdaságilag értékes, jó módú budapesti zsidók megvédésében érdekelt. Ami a többi zsidót illeti – s itt igen csúf kifejezést használt –, az nem érdekli, és kész munkára engedni őket a Birodalomba vagy akárhová. Ehhez hozzájárult; s nem azt követően, hogy erre kértem, hanem miután megvitatta a dolgot miniszterelnökével és minisztériumaival, s megegyezett velük. Ezt az is bizonyítja, hogy később először mérsékelte a deportálásokat, végül le is állította őket. Ha valaki később megtilt valamit, azt korábban engedélyeznie kellett.⁴⁹

Horthy effajta jellemzését Baký is megerősítette. A börtönben leírt vallomásaiban Baký azt állította, hogy a zsidók gettósítását elrendelő 1944. április 7-i rendeletet azért adta ki, mert Endre László kérte tőle, azon az alapon, hogy „a kormányzó hozzájárult, hogy munkavégzés céljára zsidókat adjunk át a németeknek”⁵⁰. Állítása szerint ezt el is hitte, mert egy korábbi kormányzói kihallgatáson Horthy ezt mondta a kormány egyik tagjának: „Ki akarják vinni az országból a zsidókat. Én utálom a galíciai kommunista zsidókat, ki az országból velük, ki, ki! De Baký belátta, hogy Chorinék és Vidáék is épp olyan jó magyarok, mint te meg én. Ezekről szó sem lehet.”⁵¹

Baký értékelését Horthy magatartásáról Kurt Haller, Veessenmayer munkatársa is megerősítette. Szerinte „Horthy a budapesti asszimilálódott zsidókat magyaroknak tekintette, de a szegényebb vidékieket csupán csőcseléknek, akikért hosszú ideig semmit sem tett.”⁵² Ugyanez a vélemény fejeződik ki egy Horthyval folytatott interjúról szóló névtelen jelentésben, amelyet 1943 júliusában adtak át Himmlernek. Horthy állítólag késznek mutatkozott megszabadítani az országot „az eredetileg Galíciából jött zsidóktól”, de meg kívánta védeni azokat a zsidókat, akik „sokat tettek a tudományban, az iparban és a pénzügyekben”⁵³. Horthy aggodalmát e „hazafias” zsidók jólétéért Hitler is ismerte. Feldühítette a kormányzó 1944. július 7-i döntése a deportálás leállításáról, ám hangsúlyozta: „a budapesti zsidókkal szembeni intézkedéseket... a magyar kormány javaslataival összhangban álló... mentesítések figyelembevételével... kell foganatosítani.” Követelése figyelmeztetéssel párosult: bármilyen eltérés „a Klessheimben elhatározott módszerektől, amelyek az-

óta érvényesülnek, a magyar nemzet létét fenyegetheti”⁵⁴. Hitler üzenete világosan arra utal, hogy Horthy Klessheimben hozzájárult néhány intézkedéshez, amelyet a Führer Magyarország megszállásával rendelt el.⁵⁵

Endre, Pest megye korábbi alispánja, aki a német megszállás után a belügyminisztérium zsidó ügyekkel megbízott egyik államtitkára volt, s mint ilyen a zsidók megsemmisítésének egyik fő felelőse, tanúvallomásaiban szintén kijelentette, hogy „a kormányzó nem emelt kifogást a deportálással szemben, mondván, hogy minél hamarabb befejeződik a művelet, annál hamarabb hagyják el a németek az országot”⁵⁶.

Horthy beleegyezéséről a legmeggyőzőbb bizonyítékot talán Ravasz László püspök említi. Amikor a felsőház elnökétől, Perényi Zsigmondtól értesült a kárpátaljai és északkelet-magyarországi zsidók gettósítása során elkövetett kegyetlenkedésekről,⁵⁷ felkereste Horthyt, hogy kifejezze aggodalmát. Április 28-i találkozásukkor Horthy azt mondta neki, hogy „Magyarországtól nagyszámú munkaszolgálatost követeltek... Így fog kikerülni pár százezer zsidó az ország határain kívül, de hajuk szála sem fog meggömbülni, mint annak a sok százezer magyar munkásnak sem, akik a háború kezdete óta Németországban dolgoznak.”⁵⁸

A magyar külügyminisztérium hivatalos tájékoztatója a deportálásokról szólva 1944 júniusában arról informálta a külföldi újságírókat, hogy:

A magyar hatóságok zsidó munkaerőt bocsátottak a Birodalom rendelkezésére. Így tesznek eleget a közös hadviselés érdekében a német szövetséges óhajának, anélkül hogy ez károsan befolyásolná Magyarország haditermelését. Tehát nem deportálásról, hanem szabályszerű munkaerő-átcsoportosításról van szó.⁵⁹

Ez a kijelentés összhangban állt Sztójay 1944. június 26-i emlékiratával, amelyet a deportálás „magyarázata” céljából a külföldi magyar diplomáciai képviselőknek táviratoztak meg:

Tekintettel a magyar munkaerőpiacra, valamint arra, hogy az ország teljesen kiveszi részét a háborúból, a magyar kormány képtelen emelni a Németországba küldendő magyar munkások számát, ehelyett úgy kíván eleget tenni a németek kéréseinek, hogy zsidókat bocsát rendelkezésükre. Ennek a meg egyezésnek az alapján küldtünk magyar zsidókat Németországba. Mivel tapasztalataink szerint külföldi országokban a zsidók munkaképe csökken, ha nincs velük a családjuk, családtagjaikat is velük küldtük.⁶⁰

Ez a Sztójay-távirat az egyetlen hivatalos magyar megerősítés arra nézve, hogy a zsidókat „megegyezés” alapján adták ki a németeknek.⁶¹

Ebből a szempontból történelmileg fontos az a dokumentum is, amelyet Török Sándor író, a Zsidó Tanács és a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetségének egyik vezetője ismertetett 1944. szeptember 2-án

Komoly Ottóval.⁶² Törököt aggodalommal töltötte el az a terv, amelyről Komoly, Bereczky, valamint a magyar ellenzék néhány vezetője akkortájt tárgyalt Ferenczy László csendőr alezredessel (ez a csendőrtiszt irányította a vidéki deportálásokat), adjutánsával, Lulay Leó századossal és a Lakatos-kormány néhány tisztségviselőjével. E terv szerint a magyarországi maradék zsidóságot – ez akkor szinte kizárólag a budapesti zsidókat jelentette – külön magyarországi gyűjtőtáborokban helyezték volna el, „hogyan tegyenek a németeknek”, s megakadályozzák Németországba való deportálásukat (lásd a 25. fejezetet). A Török birtokában lévő dokumentumból, egyebek mellett, kiderült, hogy nyolc nappal korábban a magyar kormány megegyezett a német kormánnyal, hogy az átveszi a magyar kormánytól a zsidókat, és munkára Németországba viszi őket. A vonatokat a német kormány adja, az embereket nem név szerint, hanem leszámolt csoportokban veszik át. A dokumentumot Krüger SS-tiszt írta alá. A dokumentum tanulmányozása után Komoly arra a következtetésre jutott, hogy keletkezésének időpontja vagy március, vagy április, mert a német és magyar hatóságok által fogantatosított zsidóellenes intézkedések tökéletes összhangban álltak ennek a megegyezésnek a szövegével.

C. A. Macartney, aki nem vádolható Magyarország vagy Horthy iránti ellenszenvvel, a zsidókérdés klessheimi kezelésével kapcsolatban az alábbi következtetésre jutott: „Csak az látszik bizonyosnak, hogy Horthy egy bizonyos lépéshez hozzájárulását adta: ahhoz, hogy jelentős számú magyar zsidót küldjenek német hadiüzemekbe dolgozni.”⁶³ Más összefüggésben, Veesenmayer 50 000 zsidó munkásra irányuló kérését tárgyalva Macartney igen helyesen „teljesen jóhiszemű követelésnek” minősíti ezt a kérést, „hiszen Horthy már Klessheimben hozzájárult ahhoz, hogy zsidó munkaerővel látja el a Birodalmat”⁶⁴.

Döntő bizonyítékok szólnak tehát amellett, hogy Horthy valóban hozzájárult „zsidó munkások” átengedéséhez a német hadiipar céljaira. Ezt a hozzájárulást aknázták ki később a német és magyar zsidótlanítással foglalkozó különítmények a végleges megoldás megvalósítására. Ennek a célnak a megvalósításában nemcsak a magyar államhatalmi szervek, hanem a német megszálló erők és hatóságok is együttműködtek.

Jegyzetek

1. A Führer utasításáról további részleteket lásd a továbbiakban. Lásd továbbá Ránki György: *1944. március 19.* 2. kiad. Kossuth, Bp., 1978, 48–57. o.

2. Kállay személyes közlése 1956-ból. Lásd a szerző recenzióját Kállay: *Hungarian Premier* (Columbia University Press, New York, 1954) c. művéről. In: *Jewish Social Studies*, 18, no. 3, 1956. július, 226–227. o.

3. C. A. Macartney, 2:223. o.

4. Alex Weissberg: *Advocate for the Dead: The Story of Joel Brand*. André Deutsch, London, 1958, 65. o.; *Der Kastner-Bericht*, 53. o.

5. C. A. Macartney, 2:231. o. Miként a későbbi események világosan bebizonyították, a legtöbben megelégedtek azzal, hogy óvták a kormányt; ők maguk sem készültek fel a megfelelő ellenállásra. További részleteket lásd a 29. fejezetben.

6. Kállay háború alatti határozatlanságát a háború után még néhány legközelebbi szövetségese is bírálta. Nagy Vilmos, Kállay korábbi honvédelmi minisztere például emlékirataiban azt állítja, hogy ahelyett, hogy Janus-arcú politikát folytatott volna, Kállay azzal menthette volna meg Magyarországot jövőjét, ha világosan állást foglal a háborúban való további részvétellel szemben. Nagy Vilmos: *Végzetes esztendő, 1938–1945*. Körmendy, Bp., 1946, 157. o.

7. A nyugati szövetségesek képviselőivel való különféle kapcsolatfelvételekről és tárgyalásokról lásd C. A. Macartney, 2:209–218. o. A nyugati szövetségesekkel való közvetlen kapcsolatok esetleges létesítésére közvetítőként Charles Telfer Howie ezredes kínálkozott, egy német hadifogolytáborból megszökött dél-afrikai tiszt, akinek valamilyen módon sikerült menedékre lelnie Magyarországon. Howie szerepéről további részleteket lásd Szent-Iványi Sándor: *A Howie-epizód. Menóra–Egyenlőség*, Toronto, 1974. október 19., 6. o. Lásd még a 7. fejezetet.

8. A levél szövege megtalálható: *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk.: Szinai Miklós–Szűcs László. Kossuth, Bp., 1963, 408–410. o.

9. Az arról szóló megállapodást, hogy a küldöttséget Magyarországra küldik, azokon a tárgyalásokon dolgozták ki, amelyeken Bakách-Besseney György, korábbi párizsi és berni követ, Allen W. Dulles, svájci OSS-főnök és Royall Tyler, a berni amerikai követség munkatársa vett részt. A delegáció, amelyet egy ezredes vezetett, a március 16-áról 17-ére virradó éjjel érkezett meg, de néhány nappal később valamennyi tagját letartóztatták Újszászy István vezérőrnaggyal, a belügyminisztérium Államvédelmi Központjának akkori vezetőjével és Kádár Gyula ezredessel, a vezérkar kémelhárító szolgálatának fejevel együtt; mindketten részt vettek a delegáció fogadásán. C. A. Macartney, 2:255. o. Lásd továbbá Kállay, *i. m.*, 219., 386–387. o. Részletesen számol be az epizódról Hans Geschke SS-Standartenführer, a Magyarországon tartózkodó német biztonsági rendőrség és szolgálat vezetője, akinek Otto Winkelmannhoz címzett jelentésének másolatát később átadták Sztójay Dömének, egy másik másolatot pedig Veessenmayernak küldtek el a német külügyminisztériumba. IV 3-213/44 g. Rs. sz. dokumentum a bonni Német Külügyi Levéltárban. Lásd még Florimond Duke: *Name, Rank, and Serial Number*. Meredith Press, New York, 1969.

10. A minisztériumok perének jegyzőkönyve (IV. törvényszék, IX. eset). 1948, 12 224. o. Idézi C. A. Macartney, 2:223. o.

11. Walter Warlimont: *Inside Hitler's Headquarters, 1939–1945*. Praeger, New York, 1964, 412–413. o.

12. Egyes források szerint az emlékirat szerzője Ernst Kienast, a Reichstag-iroda akkori igazgatója volt. C. A. Macartney, 2:225. o. Az emlékirat szövegét D-679. sorszámú dokumentumként közli: *IMT*, 35:358–365. o. A magyar szöveget lásd: *Magyarország és a második világháború*. Szerk.: Zsigmond László, Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. Kossuth, Bp., 1961, 443–447. o. Höttl beszámolóját lásd Wilhelm Hoettl: *The Secret Front*. Praeger, New York, 1954, 196–197. o. Höttl szerint az emlékiratot Walter Hewel, a külügyminisztériumnak a Führer főhadiszállásán lévő rangidős összekötő tisztje adta át Hitlernek. További részleteket lásd C. A. Macartney, 2:217–218. o. Lásd még a Höttlrel a hetvenes évek

végén készült interjút: Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén*. RTV–Minerva–Kossuth, Bp., 1982, 182–201. o.

13. Elkészítettek és Margaréta II.-művelet fedőnévvel láttak el egy szükségtervet is Magyarország teljes megszállására abban az esetben, ha Horthy nem lenne hajlandó együttműködni. A március 12-i parancsot Hitler mint a Wehrmacht főparancsnoka adta ki. A parancs hivatalos elnevezése: OKW/Wehrmacht Ops. Staff Op. No. 77683/44. A dokumentumot a védelem terjesztette be a Veessenmayer-perben, s mint „167. sz. Veessenmayer-dokumentum” szerepel a „Document Book V, a, Veessenmayer”-ben.

14. C. A. Macartney, 2:228. o.

15. Noha az ausztriai helység hivatalos neve Klesheim, a szövegben végig Klessheimként említjük, hogy alkalmazkodjunk a legtöbb ide vonatkozó szöveg írásmódjához. A meghívás sürgőssége és jellege Ribbentrop Jagowhoz intézett március 15-i táviratában tükröződik. Ebben a külügyminiszter követeli, hogy Horthyt még aznap tájékoztassák, a válaszát legkésőbb másnap déli 1 óráig sürgönyözzék meg. Jagow aznap este a *Petőfi* c. opera szünetében kért kihallgatást a kormányzótól, aki a nemzeti ünnep alkalmából látogatott el az Operába. Ribbentrop táviratának szövegét lásd *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Összeállította és szerk.: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1968, 781–782. o. Lásd továbbá C. A. Macartney, 2:232. o.

16. Szombathelyi azzal érvelt, hogy a Führerrel történő személyes találkozón Horthy meg tudná Hitlert győzni arról, hogy engedje meg a „halott hadsereg” – a magyar haderők keleti frontjának maradéka – visszatérését, és megnyugtathatná, hogy Magyarország el van szánva a Kárpátok védelmére. Ghyczy egyetértett, hozzátéve, hogy a Führerrel való találkozás elutasítása Horthy magatartását kedvezőtlen színben tüntetné fel Antonescu és Tiso, a román és szlovák vezető álláspontjához képest. C. A. Macartney, 2:233. o.

17. Március 12-i parancsában világosan leszögezte: „Elhatároztam, hogy eltávolítom a Kállay-féle áruló klikket. Német csapatok lépnek Magyarország területére, és átmenetileg megszállják az országot.” A tárgyalásokról szóló beszámolóhoz vö. C. A. Macartney, 2:233–241. o.; Nicholas (Miklós) Horthy: *Memoirs*. Robert Speller, New York, 1957, 212–217. o.; Kállay, *i. m.*, 412–422. o.; Paul Schmidt: *Statist auf diplomatischer Bühne, 1923–1945*. Athenaeum, Bonn, 1950, 551–552., 576–577. o.; Magyar kiadása (rövidített): *Hitler tolmácsa voltam*. Bp., 1971. Lásd továbbá Szombathelyi beszámolóját az ülésről: *Magyarország és a második világháború*, 448–455. o. A hivatalos beszámolót lásd a március 19-i koronatanácsi ülés jegyzőkönyvében: *Horthy Miklós titkos iratai*, 419–431. o.

18. Kállay, *i. m.*, 181. o.

19. *Horthy Miklós titkos iratai, i. m.*, 430–431. o.

20. *NA*, T-120. 688. tekercs, 311 975–976. felv.

21. Horthy, *Memoirs, i. m.*, 215. o.

22. Az értekezlet kedvező kimenetelében bízva a németek előkészítettek egy közleménytervezetet, amely azonban nem került aláírásra. Szövegét illetően lásd *A Wilhelmstrasse és Magyarország, i. m.*, 782–783. o.

23. A koronatanács ülésének jegyzőkönyvét lásd *Horthy Miklós titkos iratai, i. m.*, 419–431. o.

24. C. A. Macartney kimutatta, hogy Hitlerrel való találkozásról maga Horthy is négy különböző változatot készített: 1. a koronatanácsi ülésen hivatalosan feljegyzett változatot; 2. a Kállaynak elmondott változatot, amely a *Hungarian Premier*ben jelent

meg; 3. a saját emlékirataiban megjelent változatot és 4. a Macartneynek elmondott változatot. Horthy négy beszámolója – Macartney szerint – „nem fér össze egymással – nem annyira a lényegre, mint inkább a beszélgetések számát és időtartamát illetően, s azzal kapcsolatban, hogy mikor mit mondtak. *Mindegyik gyakorlatilag teljesen átsiklik azokon az engedményeken, amelyeket Horthy kétségkívül tett.*” (kiemelés – R. B.) Macartney, 2:234. o.

25. Sok kitűnő történész szerint Magyarország akkori katonai ereje elegendő volt ahhoz, hogy ellenálljon a német megszállásnak, ha a kormány megtette volna az ellenálláshoz szükséges intézkedéseket. A megszállás során felhasznált német és a rendelkezésre álló magyar erők értékelését lásd Ránki, *i. m.*, 65–72. o. és C. A. Macartney, 2:227–228. o.

26. Nagy Vilmos, *i. m.*, 192–193. o. Hogy Magyarország nem tett elővigyázatosági rendszabályokat nemzeti érdekeinek megvédésére a német megszállást megelőző hónapokban, azt C. A. Macartney is hangsúlyozza. Lásd C. A. Macartney, 2:190. o.

27. Magyarország tarthatatlan katonai helyzetét Szombathelyi tárta fel a miniszterelnöknek. Kállay, *i. m.*, 410. o.

28. Lévai Jenő: *Eichmann in Hungary*. Pannonia Press, Bp., 1961, 66. o.

29. Lásd például Diamant, Freudiger és Link, a budapesti ortodoxia befolyásos tagjainak beszámolóját. *HJS*, 3:78. o.

30. Mario D. Fenyő: *Hitler, Horthy and Hungary*. Yale University Press, New Haven, 1972, 178–179. o. Lásd továbbá *The New York Times*, 1944. április 16., 17. o.

31. C. A. Macartney, 2:275. o.

32. *Horthy Miklós titkos iratai*, *i. m.*, 429. o.

33. Lásd Komoly 1944. augusztus 25-i naplóbejegyzését. *HJS*, 3:166. o. Magyarul: Komoly Ottó naplója. In: *Ráday-évkönyv*, 1983, 238–306. o. Lásd még Schmidt Mária szerk.: *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács*. Minerva, Bp., 1990, 142. o.

34. *RLB*, 110. dok.

35. *Uo.*, 114. dok.

36. *Uo.*, 117. dok.

37. Minisztériumok pere (IV. törvényszék, XI. eset), Horthy 1948. március 4-i vallomása, gépirat 2735. és 2745. o.

38. Albert Speer: *Inside the Third Reich*. Macmillan, New York, 1970, 395. o.

39. Göring, Himmler és beosztottjaik (Brandt, Kammler, Pohl és Fegelein) e tárgyra vonatkozó levelezésének szövegét lásd PS–1584-(I)-PS, újra közölve *IMT*, 27:351–364. o. Speernek ezzel kapcsolatos nürnbergi kihallgatását lásd *uo.*, 32:497–500. o.

40. Speer, *i. m.*, 396. o.

41. *Uo.*, 397. o.

42. R–124 (USA 179), lásd továbbá *Vádirat*, 1:133–136. o. Lévai, *Eichmann in Hungary*, *i. m.*, 81. o. Lásd továbbá Karsai Elek: *A budai Vártól a gyepűig, 1941–1945*. Tánácsics, Bp., 1965, 689. o.

43. C. A. Macartney; 2:280. o.

44. *RLB*, 134. dok.

45. Horthy talán csak munkaszolgálatosok vagy az 1938 és 1941 között visszaszerzett területeken élő, munkaképes „galíciai” zsidók átadására gondolt. Az előbbiekre utal az igen kétes értékű *Memoirs*-ban, 219. o. Kasztner azt állítja, hogy Horthy nemcsak beleegyezését adta „zsidó munkások” kiszállításához német hadiipari célokhoz, s ezáltal tulajdonképpen szentesítette a deportálásokat, hanem arról is tudomása

volt, hogy „német tanácsadókat (das Judenkommando)” bíznak meg azzal, hogy e feladatot megoldásában a magyar hatóságoknak segítsenek. *Der Kastner-Bericht*, 61. o.

46. Ez Veesenmayer perében derült ki. Lásd a minisztériumok perét (IV. törvényszék, XI. eset), július 22-i tanúvallomás, gépirat 13 243. o.

47. Winkelmann vallomása a Veesenmayerral foglalkozó minisztériumok perében, 1948. október 18., gépirat 26 172–26 173. o.

48. C. A. Macartney, 2:238–239. o. Lásd továbbá Ernst Kienast 1947. augusztus 14-i kijelentését (NG-2528).

49. Veesenmayer 1948. július 22-i vallomása, gépirat 13260. o.

50. Lévai, *Fekete könyv, i. m.*, 128. o.

51. Az Endre–Baky–Jaross-per. Szerk.: Karsai László és Molnár Judit. Cserépfalvi, Bp., 1994, 105. o.

52. Ránki, *i. m.*, 175. o.

53. Fenyő, *i. m.*, 76. o.

54. *RLB*, 199. dok.

55. Lásd még Fenyő, *i. m.*, 209. o.

56. C. A. Macartney, 2:283. o. Baky, Endre és Jaross ügyében hozott ítéletében a Népbíróság arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy Horthy hozzájárult a zsidók deportálásához, de kiemelte, hogy Endre ténykedése e téren független volt Horthy hozzájárulásától. *Budapesti Népbíróság*, Nb.X.4419/1945, ítélet, 32. o. Belügyminisztérium, Bp.

57. Magát Perényit Kahan-Frankl Samu és Reiner Imre budapesti ortodox vezetők tájékoztatták a Zsidó Tanács részéről. Munkácsi: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Renaissance, Bp., 1947, 142. o.

58. *Uo.* Ravasz püspök ugyanezt a tanúvallomást ismételte meg a háborús bűnösök budapesti tárgyalásán. E szerint Horthy azt is megemlítette, a munkások családját is kiküldik, hogy együtt lehessenek, és „családjukat ne a nemzet tartsa el, amikor ők [a munkások] ott kinn keresnek”. *EBŰ*, 343. o. Lásd még *Pro Memoria* c., 1944–45 fordulóján született kéziratát, mely a szerző tulajdonában van. Ellentétben azzal, amikor Horthy „több százezer munkásról” beszél, Kállay arról szólva, hogy más, német befolyás alatt álló országok, köztük Franciaország és Olaszország, milyen készségesen nyújtanak százezerszámra munkásokat a Harmadik Birodalomnak, azt állította, hogy mielőtt 1942. március 9-én elfogadta a miniszterelnökséget, Magyarország „csak 24 000 munkást engedett ki”. Ezek Kállay szerint önkéntesek voltak, akik magas bérért dolgoztak külföldön. Azt állítja, hogy miniszterelnöksége alatt „senki sem ment ki” – de bizonyítékot nem hoz fel. Kállay, *i. m.*, 114. o.

59. C. A. Macartney, 2:283. o.

60. Lévai, *Eichmann in Hungary, i. m.*, 119. o.

61. Lásd e dokumentum Lévai által adott értékelését. *Fehér könyv. Külföldi akciók zsidók megmentésére*. Officina, Bp., 1946, 54–55. o.

62. *HŰS*, 3:200–201. o. Lásd még a hetvenes évek végén Török Sándorral készített interjút. Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt*. A szerző kiadása. Bp., 1986, 189–217. o.

63. C. A. Macartney, 2:239. o.

64. *Uo.*, 280. o.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

A MEGSZÁLLÓ ERŐK ÉS HATÓSÁGOK

MIKÖZBEN 1944. MÁRCIUS 18-ÁN a klessheimi kastélyban minden a forgatókönyv szerint alakult, a német haderők felkészültek az este 11 órára tervezett invázióra, a különféle politikai és rendőri szervek pedig készen álltak arra, hogy feladataik végrehajtásának azonnal nekilássanak. A Wehrmacht-főparancsnokság képviselője, Kraussoldt őrnagy délután 5-kor értesítette a német külügyminisztériumot, hogy szigorú cenzúrát és utazási korlátozásokat rendeltek el Magyarország határai mentén.¹ A Birodalom többi, kulcspozícióban tevékenykedő vezetőjét, akiket közvetlenül érintett a megszállás, így Heinrich Himmlert és Hermann Göringet, ezekről a lépésekről hivatalosan maga Wilhelm Keitel tábornok, a hadsereg általános vezérkari főnöke tájékoztatta.²

A Wehrmacht

A Magyarországot megszálló német erők Hermann Foertsch tábornok irányítása alatt négy támadó csoportban lépték át a magyar határt (Déli, Délnyugati, Északnyugati, Északi csoport). Hozzájuk csatolták a 21. páncélosadosztályt is. A megszállásban többek között részt vett az 1. Brandenburgi ezred, az 5. SS-rendőrezred, a 202. páncélosadosztály, a 16. SS-páncélgránátos-hadosztály is. A megszálló erők főparancsnoka Maximilian von Weichs tábornagy volt.³

Az invázió első szakaszában a német csapatok a Tisza vonaláig foglalták el az országot: csak március vége felé hatoltak be Észak-Erdélybe. Egy-két lövöldözéstől eltekintve a megszállás a terveknek megfelelően zajlott, a magyar hadsereg és a lakosság nem lépett közbe, nem tanúsított ellenállást. Tekintve, hogy a megszállás fő célkitűzései az invázió után röviddel teljesültek, a Wehrmacht-csapatok nagy részét egy hónapon belül már frontszolgálatra rendelhették – április 25-én már hivatalosan is befejezetteknek nyilvánították a Margaréta-hadműveletet. Von Weichs tábornagy visszatért az orosz fronton lévő főhadiszállására, a Wehrmacht ma-

gyarországi teljhatalmú megbízotti posztját Hans Greiffenberg tábornok, volt budapesti katonai attasé vette át. Az F hadseregcsoport Foertsch tábornok elnöklete alatt lezajlott konferenciáján kiderült, hogy a Wehrmacht nem kapott felhatalmazást arra, hogy „beavatkozzék a zsidókérdésbe”. Ez a német követség és a magyar partnereivel együttműködő SS előjoga lett.

Foertsch tábornok kijelentette, hogy a főváros nagy lélekszámú zsidósága bizonyos védelmet jelent a légitámadások ellen. Ami a megszállással megvalósítandó német célokat illette, Foertsch főleg azt tartotta kívánatosnak, hogy az országgyűlés közbenjárása nélkül kell új kormányt alakítani, és a magyar gazdaságot és haderőt alá kell rendelni a Birodalom háborús szükségleteinek. Utasította beosztottjait, hogy minden eshetőségre felkészülve, tartsák csapataikat nagyfokú készségben.⁴

A Führer és a külügyminisztérium képvisellete

A Führer és a külügyminisztérium személyes képviselője dr. Edmund Veesenmayer volt, akit Hitler 1944. március 19-én nevezett ki a Nagynémet Birodalom teljhatalmú megbízottjának és magyarországi követének.⁵ Veesenmayer volt a szerzője annak a két baljós, Magyarországgal foglalkozó jelentésnek, amelyek alapjául 1943-as helyszíni vizsgálódásai szolgáltak. Horthy látogatása alkalmából Salzburgba rendelték, és utasították, hogy álljon készen küldetésére.

Veesenmayer és törzse Horthy különvonatán érkezett Magyarországra. A bicskei megállásnál mutatták be a kormányzónak, s ennek során fejtegette ki nézeteit egy új magyar kormány megalakításáról. Nem állapítható meg teljes bizonyossággal, miként reagált elképzeléseire Horthy. Ribbentropnak küldött első táviratában Veesenmayer hangsúlyozta, hogy délelőtt 11 órai Budapestre érkezése után nyomban „munkához látott”. Azt állította, hogy a beszélgetés során Horthy alapjában „pozitív” hozzáállást mutatott.⁶ Horthy viszont azt állítja, hogy hevesen visszautasította Veesenmayernek azt az elgondolását, hogy Imrédy Bélát, „a zsidót” nevezze ki kormányfőnek.⁷

Veesenmayernek óriási, talán mindenre kiterjedő hatalma és felelőssége volt. Hitler külön felhatalmazására megbízták azzal, illetve felelőssé tették azért, hogy⁸

- felügyelje Magyarország politikai fejlődését és egy új nemzeti kormány megalakítását;
- biztosítsa az ország olyan irányítását, ami lehetővé teszi, hogy Magyarország összes, elsősorban gazdasági erőforrását a közös háborús erőfeszítések céljaira használhassák fel;

- irányítsa minden, Magyarországon működő német polgári szervezet működését, és szabja meg a politikai irányvonalat a magasabb SS- és rendőri vezetők számára,⁹ akiket azért neveznek ki törzshöz, hogy végrehajtsák „a német szervek által Magyarországon elvégzendő SS- és rendőri feladatokat, különösen pedig a zsidókérdéssel összefüggő rendőri feladatokat”.

Óriási és buzgó törzs segítette Veesenmayert. Tagjai között találjuk Gerhardt Feine követségi tanácsost, ügyvivőt és Veesenmayer helyettesét, dr. M. Bodent, aki H. Bunzlernak, a követség gazdasági szakértőjének utóda lett, Adolf Heizinger követségi tanácsost, a külföldi állampolgárságú zsidók kezelésének szakértőjét, akit 1944. május vége körül Theodor Horst Grell váltott fel; Franz von Adamovic-Waagstaettent, egy köszvényben és isiászban szenvedő férfit, aki a zsidóellenes törvényhozás szakértője volt; Kurt Brunhoff és Helmut Triska tanácsosokat, akik a sajtóért, illetve a kulturális ügyekért voltak felelősek; Ballensiefen SS-Hauptsturmführert, a zsidóellenes propaganda szakértőjét, aki a Bosnyák Zoltán vezetése alatt álló Zsidókérdéskutató Magyar Intézet megszervezésében segédkezett (lásd a 15. fejezetet); valamint Carl Rekowski, Veesenmayer személyi referensét.¹⁰

Négy magas rangú szakértő is csatlakozott a törzshöz – Felix Benzler, Ruhle, Schmidt és Franz A. Six¹¹ –, akik a gazdasággal, a sajtóval, a kultúrával és a rádióval összefüggő kérdések intézésére kaptak felhatalmazást. Elvileg függetlenek voltak, jelentéseiket közvetlenül berlini minisztériumaiknak küldték, ám szorosan együttműködtek Veesenmayerral és a német követséggel.¹²

Veesenmayer rendkívül fontos, talán döntő szerepet játszott a magyar zsidóság elpusztításában. Két 1943-as, Magyarországgal foglalkozó jelentésén kívül, amelyeket a megszállásra vonatkozó döntés során Hitler figyelembe vett, Veesenmayer volt az egyik fő szervezője a magyar zsidók 1944-es deportálásának is. Befolyását és hivatalának súlyát állandóan felhasználta, hogy a magyar quisling-kormányt egyre keményebb zsidóellenes intézkedések megtételére ösztönözze – ezekről az intézkedésekről rendszeresen beszámolt németországi főnökeinek.

Veesenmayer Bad Kissingenben született, 1904. november 12-én. Fiatalon csatlakozott a nácizmushoz, 1932-ben lépett be a Nemzetiszocialista Német Munkáspártba. Két évvel később belépett az SS-be, ahol gyorsan haladt előre a ranglétrán. 1938. szeptember 13-án Untersturmführerré nevezték ki, ezután hauptsturmführeri, majd standartenführeri, 1942. január 30-án pedig oberführeri rangot kapott. 1944. március 15-én, röviddel magyarországi kinevezése előtt SS-Brigadeführerré nevezték

ki – ez volt a legmagasabb rangja. A német külügyminisztériumba Wilhelm Keppler mellé nevezték ki, aki a különleges megbízatásokkal foglalkozó államtitkár-helyettes volt. Ebben a minőségben Veesenmayert különleges politikai feladatokkal bízták meg: 1940-ben Olaszországban, 1941-ben Zágrábban és Belgrádban, 1942-ben Franciaországban és Spanyolországban, 1943-ban pedig Magyarországon.

Horvátországban és Szerbiában Veesenmayer szoroson együttműködött kollégájával, Felix Benzlerrel, a szerb bábkormányhoz akkreditált követel: utasításokat kértek Ribbentroptól arra nézve, hogyan gyakoroljanak nyomást Szerbia katonai parancsnokára a szerb zsidókérdés gyors és drákói megoldása érdekében.¹³ Ottani tapasztalatait használta fel a magyar zsidókkal való bánásmód tekintetében is.

Veesenmayer szívélyes viszonyban volt a Birodalom számos legfőbb vezetőjével, köztük Heinrich Himmlerrel. Zsúfolt magyarországi teendői közben is szakított magának időt arra, hogy Himmlernek születésnapjára gratuláljon. A gratulációt Himmler köszönettel nyugtázta.¹⁴

A magyar zsidóság katasztrófájáért elsősorban felelős személyek között Veesenmayert is bűnösnek találták Nürnbergben, és 1949 áprilisában 20 év börtönre ítélték. Büntetését John J. McCloy németországi amerikai főmegbízott már 1951-ben 10 évre mérsékelte – ugyanezen év december 16-án már szabadon is bocsátották.¹⁵ A nyugat-németországi Darmstadtban telepedett le, ahol 1977 decemberében bekövetkezett haláláig a Pannel és Bulgomme illatszercég képviselőjeként működött.¹⁶

Magyarországi tevékenységéről szóló jelentéseit Veesenmayer rendszerint Karl Ritteren, a különleges megbízatásokkal foglalkozó követen keresztül juttatta el a külügyminisztériumba, fontosabb ügyekben közvetlenül Ribbentropnak írt. Állandó és szoros kapcsolatot tartott fenn a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) szerveivel is, különösen a zsidókat és a „Birodalom egyéb ellenségeit” érintő ügyekben.

A külügyminisztériumban a zsidókérdéssel közvetlenül foglalkozó szerv *Inland II.* osztály volt, amelyet Horst Wagner és helyettese, Eberhard von Thadden vezetett. Az *Inland II.* osztály – különleges megbízatása alapján – összekötő szereppel rendelkezett a Birodalmi Biztonsági Főhivatalban (RSHA). Az *Inland II.* osztály történeti elődje a *Referat Deutschland* (Német Referatúra) volt, amelyet 1938-ban hoztak létre. Névleges vezetője Vicco von Bülow-Schwante, a külügyminisztérium protokollfőnöke volt, a tényleges vezető viszont dr. Emil Schumberg. A *Referat Deutschland* megbízatása szerint a zsidók üldözése nyomán felmerült kényes diplomáciai problémákkal, a külföldi német képviseletek útján terjesztendő náci propagandával kellett foglalkoznia, s együtt kellett működnie a Gestapóval és Himmler hírszerző szolgálataival.

1939-ben Bülow-Schwantét Martin Luther váltotta fel, aki mint a párt-részleg (*Referat Partei*) vezetője 1938-ban került a külügyminisztériumba. 1940. május 7-én Ribbentrop az újonnan létrehozott *Deutschland* osztály – a *Referat Deutschland* utóda – vezetőjévé léptette elő Luthert. Az új részleg fő feladatai közé tartozott a Birodalmi Biztonsági Főhivatallal (RSHA) és a Gestapóval való együttműködés a végleges megoldásban; külföldi diplomáciai utak szervezése és gyilkossági tervek kidolgozása.

A *Deutschland* osztály hivatali helyiségeit a külügyminisztérium központjától távolabbra, a Rauchstrasséra helyezték át, s tevékenységét 1941 közepétől kezdve egyre sűrűbb fátyol borította. A korábbi gyakorlattól eltérően a Gestapótól, az SS-től és a Birodalmi Biztonsági Főhivataltól a külügyminisztériumba befutó közléseket most először nem az államtitkári hivatalnak küldték meg, hanem közvetlenül Luthernak továbbították. A háború előrehaladtával egyre szorosabbá vált a kapcsolat a Birodalmi Biztonsági Főhivatal és Luther osztálya között. Ezt nagyrészt az tette lehetővé, hogy a biztonsági főhivatal ügynökei mindenütt jelen voltak, beszivárogtak a külföldi német követségekbe, nagykövetségekbe és konzulátusokba, hol kereskedelmi attasénak, hol tudományos szakértőnek álcázva magukat. Különösen szoros volt ez az együttműködés a végleges megoldás külföldi végrehajtásában. A faji politika és a zsidókérdés a *Referat Deutschland III.* reszortja volt, amelyet Franz Rademacher vezetett. Az 1940 májusában kinevezett Rademacher ötölte ki az ún. Madagaszkar-tervet Európa zsidóságának áttelepítésére. 1942-ben és 1943-ban Rademacher osztálya különösen sokat tett az egész földrészre kiterjedő zsidóüldözések előmozdítására. Ami Magyarországot és más kelet-közép-európai államokat illetett, az ügyosztály egyszerre törekedett a végleges megoldás valóra váltására, illetve arra, hogy ezeknek az államoknak az állampolgáira is terjesszék ki a Harmadik Birodalomban és a náci megszállás alá került Nyugat-Európában bevezetett zsidóellenes intézkedések érvényét. Rademacher legközelebbi kollégái a Referatúrán Gerhardt Todenhöfer (1940. augusztus–1941. július), dr. Herbert Müller (1941. november–1942. április), dr. Karl Klingenfuss (1942. július–december) és Fritz-Gebhardt von Hahn (1943. január–május) voltak. Rademacher szerencsecsillaga akkor áldozott le, amikor ő is belekeveredett Luther balul sikerült akciójába, amelyet a német külügyminiszter ellen indított. 1943 februárjában Luther végzetes baklövést követett el: memorandumot küldött Himmlernek, amelyben főnöke, Ribbentrop gyengeelméjűségét taglalta. Ez az illojalitás még az amúgy erkölcsileg érzéketlen Himmlert is felháborította, aki felhívta Ribbentrop figyelmét a memorandumra.

A megtorlás gyorsan és határozottan következett. Luthert a sachsen-

hauseni „politikai bunkerba” zárták, ahol „meghalt”. Ernst von Weizsäcker államtitkárt Steengracht von Moyland váltotta fel; számos iroda-, szekció- és részlegvezetőt távolítottak el, illetve cseréltek ki. A *Deutschland* osztály helyébe egy új szerv – az *Inland* – lépett, amelyet közvetlenül a külügyminiszter alá rendeltek, és visszaköltöztették a Wilhelmstrasséra.¹⁷ Az új szerv vezetésével egy korábbi ifjúsági vezetőt és sportinstruktort, Wagnert bízták meg.¹⁸ A zsidó- és szabadkőműves-problémákkal, faji politikával és a külföldi „önkéntesek” német hadseregbe való toborzásával az *Inland II A* alosztály foglalkozott, amelynek vezetőjévé von Thadden neveztek ki.¹⁹

A Birodalmi Biztonsági Főhivatal szervei

Ernst Kaltenbrunner SS-Obergruppenführer, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője irányította az SS- és Gestapo-egységek Magyarországra érkezését. Veesenmayerhoz hasonlóan Kaltenbrunner is Horthy különvonatán érkezett Magyarországra. A bicskei megállás alkalmából Hain Péter detektív főfelügyelő, a személybiztonsági szolgálat vezetője mutatott be Horthynak – mint kiderült, Hain már legalább 1938 óta a Gestapo szolgálatában állt.²⁰ Kaltenbrunner három nap múlva tért vissza Németországba, miután döntő szerepet játszott az új magyar kormány megalakításában, és beindította az SS- és Gestapo-egységek működését Magyarországon.

A magasabb SS és rendőrség parancsnoka. Kaltenbrunner távozása után Otto Winkelmann SS-Obergruppenführer lett a magasabb SS és a rendőrség parancsnoka, Himmler és a Birodalmi Biztonsági Főhivatal képviselője. Himmler 1944. március 31-én nevezte ki. Ő volt valamennyi, Magyarországra küldött, a Reichsführer-SS-nek alárendelt egység parancsnoka, így a biztonsági rendőrségé, a rendfenntartó erőké és több Waffen-SS-hadosztályé.²¹

Winkelmann a schleswig-holsteini Bordesholmban született 1894. szeptember 4-én.²² Eredeti foglalkozására nézve rendőr volt, aki gyorsan haladt előre a ranglétrán, különösen miután 1932-ben belépett a náci pártba, majd 1938-ban az SS-be. Amikor 1946. május 17-én a magyar rendőrség kihallgatta, Winkelmann a következő önéletrajzi adatokat szolgáltatotta:

Apám kisvárosi tisztviselő volt. Egyetlen gyermek voltam. Magániskolába jártam, majd elvégeztem a középiskolát, a záróvizsgát 1914-ben Kielben tettem le. Egy szemeszter jogot hallgattam, majd az első világháború kitörésekor beléptem a hadseregbe. Tartalékos hadnagyként szereltek le 1920-ban. Leszerelésem előtt, még 1919-ben a veszfáliai Sennelagerban beléptem az

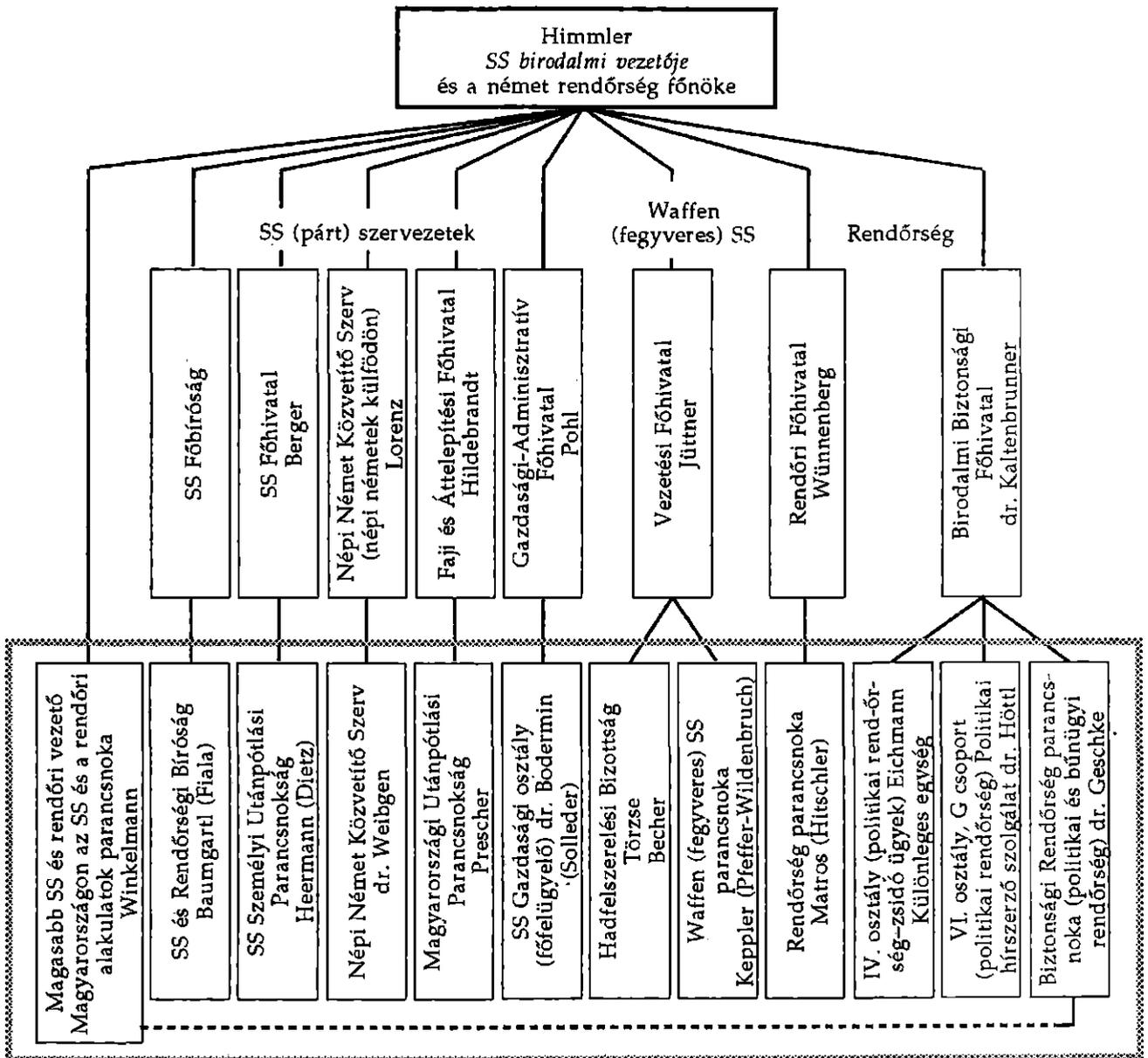
Állambiztonsági Rendőrségbe... Innen Altonába kerültem, ahonnan 1926-ban tértem vissza Düsseldorfba. 1928 végén Dortmundba helyeztek át, ahol 1930. február 1-jéig maradtam. Itt áthelyeztek a községi rendőrséghez, és őrnagyi rangban a görli tzi városi rendőrség parancsnoka voltam 1937. november 23-ig. 1937-ben a berlini belügyminisztériumba helyeztek át, ahol őrnagyként a közbiztonsági főhivatalban működtem. Tevékenységi köröm fokozatosan terjedt ki a kommunális rendőrség, a csendőrség, az állami és kommunális biztonsági rendőrség, valamint a tűzoltóság főfelügyelőségére. Később a kommandóhivatal parancsnokává neveztek ki, és altábornagy lettem. Ezen a poszton működtem 1944 márciusáig.²³

Mint Himmler és a Birodalmi Biztonsági Főhivatal képviselője, Winkelmann rövidesen elszánt vetélytársa lett Veesenmayernak, aki a Führert és a német külügyminisztériumot képviselte.²⁴ Rivalizálásukban nagyrészt a Himmler és Ribbentrop közötti ellenségeskedés tükröződött. Noha Veesenmayer mint a Nagynémet Birodalom teljhatalmú megbízottja a nagypolitikai szférában kétségkívül nagyobb hatalommal és befolyással rendelkezett, a maga területén, azaz a Magyarországon tartózkodó Gestapo-, SS- és német rendőri erők területén Winkelmann szinte teljes önállóságot élvezett.

A nácik által megszállt Európa sok magasabb rangú SS és rendőri vezetőjétől eltérően, akiket a háború után kivégeztek, Winkelmann sértetlenül megúszta. 1945. május 1-jén az amerikaiak Neunkirchennél elfogták, és 1945. október 27-ig az oberurseli amerikai kihallgatóközpontban tartották fogva. Ekkor átadták a magyaroknak, tanúként a magyar háborús bűnösök tárgyalására. Kiadatását a magyarok több ízben kérték, ám az amerikai hatóságok ezt mindannyiszor visszautasították, és saját őrizetben tartották. Ezt azzal indokolták, hogy „a vádak elégtelennek bizonyultak, nem háborús bűnökre vonatkoznak”. Winkelmann 1948. szeptember 1-jén adták vissza az amerikai hatóságoknak. Németországban sohasem állították bíróság elé, 1977 szeptemberében bekövetkezett haláláig szülővárosában, Bordesholmban élt, havi 1705 márka 82 pfenniges rendőr ezredesi nyugdíjból.²⁵ Winkelmann hatásköre (lásd a 12.1. képet, amelyet maga készített, mialatt a magyar rendőrség kihallgatta) a következő, Magyarországon tartózkodó Gestapo-, SS- és német rendőri egységekre terjedt ki:²⁶

- a biztonsági rendőrség (politikai és belügyi rendőrség) parancsnoka – Dr. Hans Geschke;
- VI. osztály, G csoport (politikai rendőrség; politikai hírszerzés) – dr. Wilhelm Höttl;
- IV. osztály (politikai rendőrség – zsidókérdések); Adolf Eichmann különítménye;

- a rendfenntartó erők (Ordnungspolizei) – Matros, utóda Hitschler;
- a fegyveres SS-csapatok (Waffen-SS) parancsnoka Keppler, utóda Pfeffer-Wildenbruch;
- lómustrabizottság, fegyverkezési törzs – Kurt A. Becher;
- SS-gazdasági ügyek – intendáns: dr. Bobermin, utóda Solleder;
- magyarországi ellátóegység – Prescher;
- VOMI (népi németek ügyei) – dr. Weibgen;
- magyarországi SS-tartalék egység – Heermann, utóda Dietz;
- SS- és rendőri bíróság – Baumgartl, utóda Fiala.

A zárójelben lévő nevek az utódokat jelölik.

12.1. kép

Az SS birodalmi vezetője és a német rendőrség szervezeti felépítése (csak azokat a főhivatalokat tüntettük fel, amelyek Magyarországon is ténykedtek)

Az az Einsatzgruppe, amely reguláris Wehrmacht-egységekkel együtt jött be Magyarországra, 500-600 Gestapo- és SD-tagból állt Hans Geschke SS-Standartenführer közvetlen parancsnoksága alatt. Geschke helyettese és a budapesti SIPO vezetője Alfred Trenker SS-Obersturmbannführer és kormányfőtanácsos volt.²⁷ A Trenker parancsnoksága alatt álló német rendőri egységek feladata volt az ellenzéki és németellenes magyar vezetők, parlamenti képviselők (köztük Bajcsy-Zsilinszky Endre) és a pályaudvarokon és azok körül tartózkodó zsidók tömeges le tartóztatása közvetlenül a német megszállás után (lásd a 15. fejezetet).

E hadjárat során az SS a Hain Péter parancsnoksága alatt álló magyar rendőrség teljes együttműködését élvezte. Trenker július végéig teljesített szolgálatot Budapesten, ekkor Berlinbe helyezték át, hogy összegyűjtse mindazokat, akiknek részük volt a július 20-i Hitler-ellenes államcsínykísérletben. Budapesti posztját Gottstein SS-Sturmbannführer vette át.²⁸

A rendfenntartó erőket Matros ezredes főparancsnoksága alatt az ország stratégiai központjaiba telepítették: Budapesten, Debrecenben, Kolozsvárott, Marosvásárhelyt, Miskolcon, Szegeden, Pécsen és Székesfehérvárott.²⁹

Winkelmann törzséhez tartozott Ernst Kienast, Winkelmann politikai tanácsadója és Wilhelm Höttl, helyettes parancsnok, aki a biztonsági politikát és a kémelhárítást irányította.³⁰ Mindketten a nácik elismert Magyarország-szakértői voltak, és ideológiai meggyőződéstől meg becsúgytól hajtvva, vezető szerepet játszottak a megszállás utáni magyar kormány létrehozását célzó német politika kialakításában.

Az Eichmann-Sonderkommando. A magyarországi végleges megoldás céljából 150–200 emberből különleges kommandóosztagot szerveztek Adolf Eichmann közvetlen parancsnoksága alatt.³¹ A Birodalmi Biztonsági Főhivatalban lévő irodáját – IV.B.4 alosztály – már a megszállás előtt riadóztatták, s utasították a szükséges előkészületek megtételére. Maga Eichmann feltehetően nagy elégtételt érezhetett, mert végre alkalma nyílt arra, hogy immár olajozottan működő halálgépezetét tömeges méretekben tegye próbára egy nagyszabású műveletben. Valószínűleg teljesen igazolva látta 1942. szeptember 25-i álláspontját, amikor elutasította a magyar jobboldal bizonyos elemeinek, köztük Heszlényi Józsefnek és Homlok Sándornak a kérését, hogy deportáljanak Magyarországról 100 000 hontalan zsidót. Azzal érvelt, hogy nincs értelme a teljes deportálógépezetet mozgósítani a magyar zsidóság egy töredéke miatt, s jobb lenne várni, amíg elérkezik a végleges megoldás ideje (lásd a 9. fejezetet).

Eichmann Magyarországon pályafutása csúcsára érkezett. „A mester” – ahogy Heinrich Müller, közvetlen berlini felettese nevezte – a leg-

jobb formáját mutatta. Sokéves tapasztalat birtokában, amelyet a Berlinből központilag irányított deportálási és megsemmisítési program terén szerzett, Magyarországon végre alkalma nyílt, hogy hatékonyságát próbára tegye.

Eichmann háttérét és szakértelmét a náci uralom alatt álló Európa deportálási programjának megvalósításában teljes részletességgel a hatvanas évek elején tartott jeruzsálemi bírósági tárgyalás fedte fel. Eichmann Solingenben született 1906. március 19-én, de az ausztriai Linzben nevelkedett. Két évet járt az Elektromérnöki, Építőipari és Építészeti Főiskolára. 1925 és 1927 között az Oberösterreichische Elektrobau ügynökésként dolgozott, 1933-ig pedig a Vacuum olajtársaság felső-ausztriai képviselője volt. 1932. április 1-jén lépett be a náci pártba, majd röviddel ezután az SS-be. 1934. október 1-jén az SD központi hivatalába nevezték ki, a zsidókérdés szakértőjévé. Ausztria annektálása után az országból való „emigráció előmozdításán” működött, majd a zsidó kivándorlás birodalmi központjának létrehozása után, 1939-től a Birodalom egész területéről – beleértve a protektorátusokat is – történő zsidó kivándorlással foglalkozott. Amikor 1939-ben létrejött a Birodalmi Biztonsági Főhivatal, Eichmann-t kinevezték a zsidó ügyek alosztályának vezetőjévé, amely a főhivatal Heinrich Müller által vezetett IV. osztályához tartozott. Eichmann alosztályát 1939 és 1941 között IV.D.4-ként, 1941 és 1944 között IV.B.4-ként, 1944–1945-ben IV.A.4-ként ismerték. Azt követően, hogy a náci vezetők elhatározták a végleges megoldást (amint ez Göring 1941. július 31-i, Reinhard Heydrichhez, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal akkori vezetőjéhez írott leveléből, és az 1942. január 20-i wannseei konferenciából kiderül), Eichmann részlege kapta azt a megbízatást, hogy gyűjtse össze és szállítsa koncentrációs táborokba a zsidókat. Annak ellenére, hogy sorsdöntő szerepet játszott az európai zsidóság megsemmisítésében, Eichmann-nak aránylag alacsony rangja volt a náci hierarchiában. Legmagasabb rangja Obersturmbannführer volt (alezredes), amellyé 1941-ben nevezték ki. A Birodalmi Biztonsági Főhivatalon belül technikailag Müllernek volt alárendelve, gyakran közvetlenül Heydrichnek, majd annak halála után Kaltenbrunnernak, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetőinek tett jelentést.

Eichmann-t az amerikaiak elfogták, de kiléte nem derült ki. Sikerült egy hadifogolytáborból megszöknie, és Argentínában letelepednie. Utolsó lakhelye Buenos Aires egyik külvárosa, San Fernando volt, ahol feleségével, Veronikával (szül.: Liebl) és négy fia közül hárommal élt Ricardo Klement néven. Amikor 1960. május 11-én izraeli ügynökök elfogták, Eichmann a német–argentín Mercedes Benz Műveknél dolgozott Buenos Aires egyik külvárosában, Suarezben. Hosszú és érzelmektől fűtött

per után Jeruzsálemben bűnösnek találták, és 1962. május 31-én az izraeli Ramlában felakasztották.³²

Magyarország német megszállása idején Eichmannt csábíthatta az a kilátás, hogy villámgyorsan megsemmisítheti a magyar zsidóságot, hiszen ez volt a náci megszállás alatt lévő Európa egyik utolsó, viszonylag érintetlen nagyobb létszámú zsidó közössége. A Birodalmi Biztonsági Főhivatalt már azelőtt riadóztatták az esetleges magyarországi műveletek ügyében, hogy Hitler aláírta volna az ország megszállását elrendelő parancsot. Eichmann és szárnysegédei 1944. március 10. és 12. között találkoztak Mauthausenban, hogy kidolgozzák a deportálási és megsemmisítési program tervét.³³ A program megszervezésére és irányítására kijelölt Sonderkommandóban Eichmann legközelebbi munkatársai kaptak helyet, akik sokéves tapasztalattal rendelkeztek a végleges megoldás programjának megvalósításában Európa különböző országaiban. Köztük volt Hermann Alois Krumei, Otto Hunsche, Dieter Wisliceny, Theodor Dannecker, Franz Novak, Franz Abromeit és Siegfried Seidl. Kevésbé jelentős résztvevők voltak Schmidtsiefen, Kryschak, Rau, Hartenberger, Girzick, Burger, Wolf, Ramberger és Schmidt.³⁴

A Sonderkommando tagjai március 19-én kora reggel érkeztek Budapestre, a német csapatok előőrsével együtt. (A legtöbb beszámoló szerint maga Eichmann csak március 21-én érkezett meg. Ő maga úgy emlékezett, hogy születésnapján, március 19-én.) Főhadiszállásukat először Pest szívében, az Astoria Szállóban szervezték meg. Néhány nap múlva a Vasmunkások Székházát foglalták el a Magdolna utcában. Végül a Majestic Szállóban telepedtek le. Budának ez a része nemcsak távolabb volt a várostól, hanem szebb is volt, mint a zsúfolt, nagyon városias Pest. Hunsche szerint a Sonderkommando azért választotta ki ezt a területet, mert „körös-körül minden zöld volt, és dalolni is lehetett”³⁵.

Adminisztratív szempontból Eichmann Winkelmann-nak volt alárendelve, aki mint magasabb SS- és rendőrparancsnok a rangidős SS-tiszt volt Magyarországon. Saját területén – a végleges megoldás ügyében – viszont „teljhatalma” volt, s ebben a kérdésben közvetlenül állt a berlini Birodalmi Biztonsági Főhivatallal kapcsolatban.

A Sonderkommando aránylag kis létszámú csapat volt, mégis sikeresen valósította meg a zsidóirtás programját. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy élvezték az újonnan alakult Sztójay-kormány támogatását, amely nagy buzgalmat mutatott a zsidókérdés megoldásában. E célból a magyar kormány gyorsan megteremtette a törvényes alapokat, és a német és magyar zsidótlanító egységek rendelkezésére bocsátotta az államhatalom eszközeit.³⁶

Jegyzetek

1. *RLB*, 111. dok.
2. 1944. március 19-én kelt távirat. Német Külügyi Levéltár, Bonn.
3. Magyarország hadtörténete. Szerk.: Liptai Ervin, Zrínyi, Bp., 1985, II. k. 374. o. A csapatösszevonást Hermann Foertsch tábornok irányította bécsi főhadiszállásán. Noha nem az összes hadosztály volt teljes harci készütségben, gépesítettségük magas fokú volt. Tartalékként riadóztatták a csatlós államok hadseregeit. Lásd még C. A. Macartney, 2:227–228. o.
4. Az értekezletet 1944. március 21-én tartották. Lásd a Bürker vezette jegyzőkönyvet, kelt 1944. március 22-én, RH 24022/25. sz. akta. Bundesarchiv, Militärarchiv, Freiburg. NOKW–1912.
5. *RLB*, 113. dok. Höttl szerint Veesenmayert Ribbentrop javaslatára és Keppler ajánlatára nevezték ki, hogy így akadályozzák meg von Horstenau tábornok, zágrábi főkonzul kinevezését, aki magyarszakértő és Horthy személyes barátja volt, s akit a német titkosszolgálat ajánlott. Wilhelm Höttl: *The Secret Front*. Praeger, New York, 1954, 198. o.
6. *RLB*, 112. dok.
7. Nicholas Horthy: *Memoirs*. Robert Speller, New York, 1957, 216. o.
8. *RLB*, 113. dok.
9. Kezdetben jelentős jogi feszültség volt Veesenmayer és Winkelmann magasabb SS- és rendőrparancsnok között. Lásd *uo.*, 116., 118. dok. A Veesenmayer–Winkelmann ellentét részleteiről lásd a továbbiakban.
10. Feine, aki Karl Werkmeistert váltotta fel, különösen szorgalmazta a zsidókkal szembeni gazdasági intézkedéseket. A háború után koppenhágai nyugatnémet követ volt, s ott halt meg 1959. április 9-én, 65 éves korában. *Criminals at Large*. Szerk.: Pintér István–Szabó László. Pannonia Press, Bp., 1961, 210–214. o. Boden egyike volt azoknak a Magyarországon működő német gazdasági szakértőknek, akik közreműködtek a Weiss Manfréd Művek német gondnokság alá vételében 1944-ben (lásd a 16. fejezetet). Heizinger 1905. február 3-án született Esslingen–Mettingenben. 1940. február eleje óta a német külügyminisztérium *Inland II.* osztályán szolgált. Állítása szerint Magyarországon ő hozott ki 100–200 külföldi állampolgárságú zsidót a vidéki gettókból. Magyarországi tevékenységéről szóló beszámolóját lásd NG–4457. Grell a háború után a nyugat-németországi Heilbrunnban telepedett le, ahol páncélszekrénykereskedőként tevékenykedett. *Criminals at Large*, 195. skk. Brunhoff a háború után az NSZK főkonzulja volt Sydneyben. *Uo.*, 195. o. Rekowski 1899. április 25-én született. Veesenmayer magyarországi személyügyi referense volt. 1945. december 17-én aláírt vallomását lásd NG–2054.
11. Benzler szintén Szerbiában szolgált, és közreműködött a zsidók deportálásában. A háború után büntetés nélkül megúszta. Six SS-brigadenführeri rangban 1943 februárjától 1945-ig a német külügyminisztérium kultúrpolitikai osztályának vezetője volt. Korábban a VII. osztály (ideológiai kutatások) vezetője volt a Birodalmi Biztonsági Főhivatalban.
12. C. A. Macartney, 2:228. o.
13. NG–2722. és NG–2723.
14. NG–2967
15. *Criminals at Large*, 68. o.
16. *Uo.*, 70. o. Sajat életrajzi összegzését lásd NG–1628. Lásd továbbá *NMT*, 14:858–859. o.

17. További részleteket lásd *RLB*, XXVII–XXVIII. o. és 164. dok. Lásd még a Német Külügyminisztérium Alapítólevele *uo.*, 966–967. o. és Christopher R. Browning: „Referat Deutschland”, *Jewish Policy and the German Foreign Office* (1933–1940). In: *YVS*, 12:37–73. o.

18. Horst Wagner 1906. május 7-én született. 1937. május 1-jén lépett be a náci pártba, s röviddel ezután az SS-be. Legmagasabb rangja SS-Standartenführer volt. Adolf Eichmann 1960 májusában történt elfogását követően letartóztatták, de 1961-ben óvadék ellenében szabadon bocsátották. Dossziéja a berlini Dokumentációs Központban van. További részleteket lásd a 32. fejezetben.

19. Eberhard von Thadden a háború után elfogták. 1949-ben a szövetségesek szabadon bocsátották, de 1950 decemberében a nürnbergi esküdtszék vád alá helyezte. Megszökött, de újból elfogták, és 1952 júniusában Kölnben újból vád alá helyezték. Az ügyet végül elismítetták, és von Thadden gyárigazgató lett Düsseldorfban. *Criminals at Large*, 195. skk.

20. Háború utáni perében Hain bevallotta, hogy miközben 1938-ban Horthyval Kielben járt, találkozott Hubert tábornokkal, a Gestapo képviselőjével, „akit azután rendszeresen tájékoztatott a magyarországi politikai eseményekről”. C. A. Macartney, 2:246. o.

21. Der Reichsführer-SS. Tgb. Nr. 48/12/44. Német Szövetségi Levéltár (Bundesarchiv), Koblenz.

22. NO-4139. A dokumentum Winkelmann értékelését is tartalmazza Veessenmayer magyarországi szerepéről.

23. *Criminals at Large*, 77. o. Winkelmann szerepéről Jaross Andor, Ferenczy László, Vajna Gábor, Kovarcz Emil és más magyar háborús bűnösök által adott értékelését lásd *uo.*, 78–106. o.

24. Winkelmann hosszú feljegyzésben fejtette ki véleményét a Veessenmayerral való nézeteltérésről, amelyet 1944. május 8-án Himmlernek címzett. Tgb. Nr. 255/44g. Német Szövetségi Levéltár, Koblenz.

25. *Criminals at Large*, 107–116. o.

26. *Uo.*, 72–73. o.

27. Geschke a háború után rövidesen meghalt, így nem állították bíróság elé. Trenker 1905. július 2-án született Zattigban, amely az első világháború után Csehszlovákiához került. 1928 és 1938 között a bécsi rendőrségnél dolgozott, s az Anschluss után azonnal a Gestapo munkatársa lett. A salzburgi, a klagenfurti, a poseni (Poznań) és a müncheni Gestapo-irodáknál dolgozott. A hatvanas évek végéig még mindig nem fogták perbe. Ingatlanügynök lett Münchenben. Lévai Jenő: Bíróság elé kell állítani Alfred Trenkert, a budapesti zsidóság üldözőjét. *Menóra–Egyenlőség*, Toronto, 1969. június 28., 8. o. Lásd még Bokor Péter: *Végtátek a Duna mentén*. RTV–Minerva–Kossuth, Bp., 1982, 83–97. o.

28. Gosztonyi Péter: Aki 1944-ben élet-halál ura volt Budapesten. *Menóra–Egyenlőség*, 1978. december 23.

29. *Nachrichtenblatt des Chefs der Ordnungspolizei*, 1944. július 25. Német Szövetségi Levéltár, Koblenz.

30. Kienast a Potsdam melletti Novavesban született 1910. május 30-án. Magyarországszakértő lett, mert már azelőtt is több évet töltött itt, hogy kinevezték Winkelmann törzsébe. 1935-ben cserediákként érkezett Magyarországra; öt év múlva attasénak nevezték ki a budapesti német követségre. 1941 februárjában lépett be a Waffen-SS-be, 1942. december 20-án az SS-Főhivatal délkeleti osztályára helyezték. 1943-ban újból Magyarországra küldték. A német megszállás után Berger SS-Ober-

gruppenführer, az SS-Főhivatal vezetője Winkelmann törzsébe helyezte át. 1945 májusában az amerikai hadsereg elfogta, és néhány évig hadifogságban volt. 1948 júniusában Veesenmayer ellen tanúskodott annak perében. Lásd a minisztériumok pere (IV. törvényszék, XI. eset), 1948. június 2., gépirat 7143–7158. o. Eskü alatt tett nyilatkozatát, amelyben Veesenmayer magyarországi tevékenységét részletezi, lásd NG–2528.

Höttl 1915. március 19-én Bécsben született. Doktorátust szerzett történelemből, s Délkelet-Európára szakosodott. A Birodalmi Biztonsági Főhivatal délkelet-európai VI. osztályának vezetője lett, amelynek központja Bécsben volt. Mint magyarszakértő a megszálló erőkkel együtt érkezett. Az SS-ben sturmbannführeri rangja volt. Számos háborús bűnös perében volt tanú, de vád alá nem helyezték. Az ausztriai Alt Ausseeben telepedett le, ahol magán-középiskolája van. *Criminals at Large*, 117–149. o. Saját beszámolóját lásd *Die geheime Front*. Veritas, Stuttgart, 1953, 512. skk. Walter Hagen írói néven jelent meg. Lásd nürnbergi vallomását is NG–2317., PS–2615. és PS–2738.

31. A Holocaustról szóló irodalom Eichmann egységét hol Sondereinsatzkommandónak, hol Sonderkommandónak, hol egyszerűen Kommandónak nevezi. Hivatalos neve Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und der SS volt. Szervezetileg ezért Magyarországon Hans Geschke Eichmann közvetlen felettese volt.

32. Adolf Eichmann tevékenységének, elfogásának és perének óriási irodalma van. Életrajzi adatokhoz lásd Randolph L. Brahm: *The Eichmann Case: A Source Book*. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1969. Eichmann pszichológiai arculatát lásd Michael Selzer: „The Murderous Mind.” *The New York Times Magazine*, 1977. november 27. Lásd még Gideon Hausner: *Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichmann-per története*. Európa, Bp., 1984.

33. Lásd Wisliceny 1946. január 3-i, Nürnbergben tett vallomását. *IMT*, 4:355–373. o. Lásd különösen 368. skk.

34. Eichmann magyarországi Sonderkommandója legtöbb tagjának életrajzi adatai megtalálhatók: *RLB*, 2:943–952. o. Lásd még 440. dok. Novakról további adatokat lásd Bokor, *i. m.*, 98–114. o. Theodor Danneckerről lásd Ember Mária: „Egy úr Eichmann stábjából” c. cikksorozatát (*Magyar Nemzet*, 1984. május 13., 20., 27., június 3., 10., 17., 24., mindegyik számban: 4. o.)

35. Az SS eredetileg eljátszott azzal a gondolattal, hogy a zsidó hitközség Síp utca 12.-ben lévő fő igazgatási központját használja főhadiszállásnak. Munkácsi: *Hogyan történt?*, 27–28. o.

36. C. A. Macartney, 2:245. o. A megszálló erőkről és a náci birodalom magyarországi képviselőiről további részleteket lásd Ránki György: *1944. március 19. 2. kiadás*, Kossuth, Bp., 1978. 154–160. o.

TIZENHARMADIK FEJEZET

A SZTÓJAY-KORMÁNY

NOHA AZ 1944. MÁRCIUS 19-I KORONATANÁCSI ÜLÉSEN TÖRTÉNT HIVATALOS lemondásával, majd néhány tagja röviddel ezután bekövetkező letartóztatásával a Kállay-kormány minden tekintetben megszűnt, hivatalosan csak március 22-én oszlatták fel.¹ A két időpont között lázas tárgyalások folytak Veessenmayer vezetésével egy olyan új kormány megalakításáról, amely élvezné a Harmadik Birodalom bizalmát.

A tárgyalásokat kezdetben kudarcra fenyegették a különböző német és magyar párt- és kormánysszervek ellentmondó érdekei és hatalmi harcái. Himmler és a Birodalmi Biztonsági Főhivatal, kívánságaikat Ernst Kaltenbrunner közvetítésével tudtul adva, ragaszkodtak ahhoz, hogy tisztán náci típusú kormány alakuljon annak a Magyar Nemzeti Szocialista Pártnak az irányításával, amelyet Pálffy Fidél és Bakó László szervezett és vezetett. (A különböző politikai pártokról lásd az 1. és 2. fejezetet.) A német külügyminisztérium és Veessenmayer inkább a koalíciós kormány felé hajlott, amely a Magyar Nemzeti Szocialista Párt és az Imrédy Béla vezette Magyar Megújulás Pártja vezetőiből alakulna meg.²

Horthy, noha nagyon szerette volna előmozdítani a németeknek is elfogadható új magyar kormány megalakulását – „hogy véget érjen az ország katonai megszállása” –, hevesen tiltakozott az ellen, hogy Imrédyt – Veessenmayer első választottját – nevezze ki miniszterelnöknek. Horthy megvetette Imrédyt, és állandóan úgy emlegette, mint „a zsidót”³. A kormány eredetileg Kállay első javaslatával kacérkodott, hogy alakítsanak a különböző minisztériumok rangidős közigazgatási államtitkáraiból szakértői kormányt, ezt az elgondolást azonban Veessenmayer kereken elutasította.⁴

Noha ideológiai meggyőződése rendíthetetlen volt, Veessenmayer elsősorban mégiscsak arra törekedett, hogy olyan új kormány jöjjön létre, amelynek segítségével maximális gazdasági és katonai hozzájárulást csikarhat ki a Harmadik Birodalom számára, és megvalósíthatja a végleges megoldást.⁵

A Führer deklarált óhajainak megfelelően Veessenmayer azért akarta mindenáron elérni ezeket a célokat, hogy – a „bajtársiasság és fegyverba-

ráság” szellemében megszerzett teljes magyar együttműködés révén – lehetővé válják a német csapatok újbóli bevetése a szovjet fronton. Noha Veesenmayer jelentős előrehaladást ért el a célok érdekében, azt javasolta Ribbentropnak, hogy amíg nem lesznek teljes mértékben urai a helyzetnek, addig a csapatok maradjanak készen, minden eshetőségre felkészülve.⁶

Gondosan törekedett arra, hogy megőrizze a magyar függetlenség és nemzeti szuverenitás látszatát. Meggyőződése szerint ezek a célkitűzések úgy érhetők el a legteljesebben, ha a kormányzó aláírásával és folyamatos együttműködésével a törvényesség látszatát kölcsönzi nekik. Elsősorban ezért vetette el Kaltenbrunner ajánlatát, hogy színtiszta nemzetiszocializmust vezessenek be Magyarországon. S az 1944. március 19. és október 15. közötti események, különösen azok, amelyek a zsidók megsemmisítésével voltak kapcsolatban, fájdalmasan igazolták Veesenmayer feltevésének igazát: a Birodalom érdekeinek jobban megfelelt, ha „együttműködnek Magyarországgal, mint ha ellene tesznek”, és mindenekelőtt ha „Horthyval és nem Horthy ellen” cselekszenek.

A „Horthyval” kifejezés természetesen azt jelentette, hogy a kormányzót, a magyar szuverenitás jelképét kíméletlenül kihasználják a Birodalom érdekében. Különösen kidomborodott ez a megszállásra mindjárt következő időszakban, amikor Veesenmayer minden erejét lekötötte egy „megfelelő” kormányzat alakítása. A quisling-kormány létrejötte után Veesenmayer inkább azon mesterkedett, hogy elszigetelje Horthyt a kormányzati ügyektől vári dolgozószobájában.⁷

Emiatt utasította vissza Veesenmayer a Nyilaskeresztes Párt vezére, Szálasi miniszterelnöki jelöltségét is. Szálasi késznek mutatkozott átvenni a hatalmat és mozgósítani a nemzetet a bolsevizmus elleni harcra, ha a „népakarat és az államfő” felhatalmazza erre. Pártja, amely többnyire alsó középosztálybeli és elégedetlen katonai elemekből állt, visszaszorult a megszállás után. A baloldali ellenzéki pártok feloszlata után új híveket szerzett a munkásosztályból.

Miután nem kapta meg a miniszterelnökséget, Szálasi a végül is megalakult Sztójay-kormányt azzal vádolta, hogy „nem nemzetiszocialista, átmeneti jelenség, amely a nemzet kívánsága és akarata ellenére jött létre”. Két nappal ez után a vád után, április 3-án Veesenmayer fogadta Szálasi. Noha megpróbálta meggyőzni Veesenmayert, hogy ő és mozgalma Hitler egyedüli igaz barátai, a teljhatalmú megbízott igen csalódott volt a találkozó után. Véleményét Ribbentropnak 1944. április 5-én írott jelentésében így összegezte: „Szálasi egészében csalódást keltett bennem. Szerintem nem őszinte, ügyes taktikus, szellemileg nem különösen kiemelkedő. A további fejlemények mutatják majd meg, mennyire tudom őt

politikai céljaimra felhasználni.” Mint realista felismerte, hogy Szálasi jelentős erőt képvisel, amelyet meg kell nyerni a megszállás első szakaszában, és a jövő érdekében talonban kell tartani. Ítélete 1944. október 15-én tökéletesen igazolódott, amikor Horthy kiugrási kísérlete nyomán Szálasi végül hatalomra került.⁸

Az új magyar kormány megalakítását célzó tárgyalások kezdetén Veessenmayer elég kemény magatartást tanúsított Horthyval szemben. A március 20-án délután tartott megbeszélésen a teljhatalmú megbízott arról tájékoztatta a kormányzót, hogy „elmúlt az örökös kompromisszumkeresés időszaka”, és Horthy kívánsága, hogy „időt nyerjen... nem felel meg Hitler akaratának”.⁹

A március 22-én, a kora reggeli órákban végül kikovácsolódott kompromisszumban Veessenmayer álláspontjának győzelme tükröződött, jóllehet mind a Birodalmi Biztonsági Főhivatalnak, mind Horthynak volt némi örölnivalója. Az új kormány összetétele a következő volt:¹⁰

Sztójay Döme miniszterelnök és külügyminiszter lett. Igen jó kapcsolatai voltak a berlini náci hierarchiával, a miniszterelnöki posztra állítólag Ribbentrop javasolta, noha Horthy is a maga számlájára írta a kinevezést. Sztójay (eredeti nevén Sztojakovics) altábornagyi rangot viselt a magyar hadseregben. 1928 és 1933 között katonai attasé volt Berlinben, majd 1935-től 1944-ig meghatalmazott miniszter, rendkívüli követ. Az új miniszterelnök kabinetjének tagjai: Rátz Jenő miniszterelnök-helyettes, Jaross Andor belügyminiszter, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter, Csatay Lajos honvédelmi miniszter, Kunder Antal kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter, Antal István igazságügy-miniszter, valamint válás- és közoktatásügyi miniszter, Szász Lajos iparügyi miniszter és Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter. A földművelésügyi minisztert bízták meg a közellátási minisztérium vezetésével is, az igazságügy-miniszter pedig ideiglenesen a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot is irányította. Antalt bízták meg a Magyar Királyi Nemzetvédelmi Propagandahivatal vezetésével is.¹¹

Első pillantásra az új kormány nem radikálisan nácibarát tagokból állt. A kormány négy tagja – Antal, Jurcsek, Reményi-Schneller és Szász – a hagyományos kormányzó párt jobbszárnyához tartozott és a Kállay-kormánynak is tagja volt; hárman – Jaross, Kunder és Rátz – Imrédy pártjának tagjai voltak; ketten pedig hivatásos katonák. Csatay alapvetően Horthy embere volt, akit azért neveztek ki, hogy biztosítsa a magyar haderő érintetlenségét; kinevezése után Sztójajt gyakorlatilag kooptálták a kormánypártba.

A Birodalmi Biztonsági Főhivatal érdekeit szavatolták, de a magyar zsidók sorsa gyakorlatilag megpecsételődött, amikor a két hírhedt anti-

szemité, Endre Lászlót és Baky Lászlót nevezték ki a közigazgatási, illetve a politikai osztályokért felelős államtitkárokká a belügyminisztériumban.

Endre Abonyban született 1895. január 1-jén. Kiskunfélegyházán nevelkedett, és 1918-ban politikai tudományokból szerzett doktorátust. 1931-től a magyar nácizmus egyik vezető figurája; a német megszállás alatt a zsidóellenes intézkedések szellemi atyja. Hatalomra kerülése előtt gödöllői főszolgabíró, majd Pest megyei alispán.¹² A zsidó ügyek elismert szakértője lévén, Jaross Andor a belügyminisztérium adminisztratív irányítására szemelte ki 1944. március 27-én.

Eichmann, akihez szoros személyes barátság fűzte, azt mondta, hogy Endre „paprikával megszórva falná fel a zsidókat”. S valóban, amikor Jaross megkérdezte, vállalkozna-e „a zsidókérdés lebonyolítására” a belügyminisztériumban, Endre kihúzta íróasztalfiókját, s ezt válaszolta: „Az összes szükséges törvényvázlat megtalálható ebben a fiókban; mindent előkészítettem.”¹³

Az 1944. június 26-i koronatanácsi ülés után Endre kezéből kivették a zsidókérdés irányítását, de államtitkári beosztását megtartotta. 1944. szeptember elején a Lakatos-kormány arra kényszerítette, hogy erről a pozíciójáról is lemondjon, de a Szálasi-puccs után, október 25-én a hadművelési területek kormánybiztosává nevezték ki.¹⁴ Amikor az oroszok Budapesthez értek, elmenekült, de 1945-ben Ausztriában elfogták. Hosszú és nagy figyelemtől kísért tárgyalás után bűnösnek találták és halálra ítélték. 1946. március 29-én felakasztották.¹⁵

Baky, aki Endréhez hasonlóan azok közé tartozott, akik a legeggyértelműbben felelősek a magyar zsidóság tragédiájáért, 1898. szeptember 13-án született Budapesten. A magyar tisztikar legnyíltabban antiszemita tagjai közé tartozott. Csendőrségi pályafutás után 1938-ban csendőr őrnagyi rangban vonult vissza, hogy idejét a szélsőjobboldali politikának szentelhesse. Belépett a Nyilaskeresztes Pártba, s 1939-ben, abonyi képviselőként választották a parlament alsóházába. 1941. szeptember 12-én kilépett a Szálasi-pártból, s újjászervezte a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot, amelynek névleges vezetője Pálffy Fidél lett. A párt sajtóorgánumban, a *Magyarságban*, parlamenti és egyéb beszédeiben a magyar nácizmus és antiszemizmus egyik fő szószólója volt. A Gestapo és az SS titkosszolgálatában állt, amelynek vezetőit rendszeresen tájékoztatta a magyarországi politikai fejleményekről. Endréhez hasonlóan Bakyt is felmentették a zsidókérdéssel kapcsolatos kötelességei alól a június 26-i koronatanácsi ülés után négy nappal, de továbbra is államtitkár maradt a belügyminisztériumban. A Lakatos-kormány alatt lemondott állásáról. Lemondását szeptember 2-án fogadták el, de csak 1944. szeptember 6-án

hozták nyilvánosságra.¹⁶ Miként Endrét, őt is 1945-ben fogták el Ausztriában, s háborús bűneiért kötél általi halálra ítélték. 1946. március 29-én végezték ki.

Bakyt hivatalosan 1944. március 24-én nevezték ki posztjára. Endre kinevezését csak április 9-én tették hivatalosan közzé, jóllehet a magyar sajtó már március 30-án beharangozta küszöbönálló kinevezését.¹⁷ Két nappal korábban kijelentette: „Egyelőre semmit sem mondhatok feladataimról. A fontos az, hogy előzetes bejelentés vagy hajcihő nélkül, a lehető leggyorsabban végezzem munkámat. Eljön az idő, amikor a közönség megtudja, miért neveztek ki a belügyminisztérium államtitkárává.”¹⁸ Ugyanezen a napon Baky határozottabban nyilatkozott: „Feladatom a baloldali és zsidó bajkeverők végleges és teljes likvidálása. Biztos vagyok benne, hogy a kormány képes lesz megoldani ezt a hatalmas és történelmileg óriási fontosságú feladatot.”¹⁹

Horthy jóváhagyta Baky és Endre kinevezését, akikre még emlékezett mint korábbi szegedi tisztjeire. Néhány hónap múlva láthatóan más véleményvel volt róluk, de akkorra már túl késő volt a zsidók szempontjából.²⁰

A Sztójay-kormány március 22-én délután 6 órakor esküdött fel. S április 2-án Horthy egyetértésével megjelent az a közlemény, amely törvényesítette a megszállást.²¹ A közlemény leszögezte:

Magyarországot a háromhatalmi-paktumban egyesült európai nemzeteknek a közös ellenség ellen vívott közös háborújában segítsék, különösen pedig hogy minden erő mozgósításával és hatékony biztosítékok nyújtásával határozatosan küzdjenek a bolsevizmus ellen, közös megegyezés eredményeként német csapatok érkeztek Magyarországra... A két szövetséges kormány megegyezett, hogy a foganatosítandó intézkedések elősegítik, hogy Magyarország minden rendelkezésére álló erőforrásával segítse a közös ügy végső győzelmét, a magyar és a német nép közötti régi barátság és fegyverbarátság szellemében.²²

A *The New York Times* értesülése szerint a magyarokat „felvilágosították”, elmondták nekik, hogy a „Német Birodalom a kb. 1 millió zsidó és további 1 millió szocialista és egyéb menekült magyar földön való korlátozások nélküli jelenlétét a Balkán-félszigeten lévő német fegyveres erők biztonsága elleni konkrét fenyegetésnek tekintette.”²³

Sztójajt, akit kompromisszum nyomán neveztek ki, Veessenmayer figyelmeztette, hogy kormánya próbatétel előtt áll, őszinteségét különösen azzal kell bizonyítani, hogy megoldja a zsidókérdést, és ellátja Németországot azokkal a javakkal, amelyekre oly nagy szükségük van.²⁴

A rendőrség

Mint a legtöbb, centralizált kormányzati rendszerű országban, a rendőrség Magyarországon is a belügyminisztérium keretei között tevékenykedett. A rendőrség felett végső soron a belügyminiszter gyakorolta a felügyeletet, helyettesén, az országos főkapitányon keresztül. A német megszállás előtt 1943-ig a belügyminisztériumnak 18 osztálya volt, ezek közül három foglalkozott közvetlenül rendőrségi ügyekkel:

1. a VI. rendőrségi osztály, vezetője Horváth Dezső. Két alosztálya volt: VI/a rendőrségi alosztály és VI/b csendőrségi szolgálati alosztály, Fráter Iván, illetve Vadászy István csendőr ezredes vezetésével;
2. VII. közbiztonsági osztály, vezetője Pásztóy Ámon. Három alosztálya volt: VII/a közbiztonsági alosztály, VII/b egyesületi alosztály és VII/c Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság, Benczúr-Ürmössy Gábor, Páskándy János, illetve Siménfalvy Sándor vezetésével;
3. VIII. rendőri büntető osztály, vezetője Tersztyánszky Jenő.²⁵

Keresztes-Fischer ezeken az osztályokon keresztül ellenőrizte a rendőrséget és a csendőrséget. Rendőrségi ügyekben közvetlen alárendeltje Éliássy Sándor, budapesti rendőrfőkapitány volt. Mint a Magyar Királyi Rendőrség Budapesti Főkapitányságának vezetője Éliássy politikai szervek széles hálózata felett gyakorolt ellenőrzést, melyek közül a zsidókérdés szempontjából messze legfontosabb a politikai rendészeti osztály volt.

A német megszállás előtti években a politikai rendészeti osztályt viszonylag mérsékelt emberek irányították, köztük Kálnay Gyula és Sombor-Schweinitzer József.²⁶ Ebben az időszakban elsősorban nem a zsidókérdéssel foglalkoztak; az arisztokrácia és a dzsentrí uralma alatt álló fél-fasiszta rendszert a szélsőjobb- és szélsőbaloldaltól akarták megvédeni. Rajta tartották szemüket nemcsak az illegális Kommunista Párt tagjain és a vele rokonszenvezőkön, de a legális Nyilaskeresztes Párton is.

Az 1943. évi átszervezések nyomán a VI. osztály új neve – változatlanul Horváth vezetésével – rendőrségi osztály lett. (A megszállás után Laszner Zoltán vette át a vezetését.) A csendőrségi szolgálati alosztályt pedig önálló, XX. csendőrségi szolgálati osztállyá szervezték Pinczés Zoltán csendőr ezredes parancsnoksága alatt.

A német megszállás után a belügyminisztérium néhány részlegének gyökeresen megváltozott feladatköre; a zsidókérdés „megoldására” állították őket. A VII. osztály, amelynek élére Király Gyula csendőr alezredes neveztek ki, fontos szerepet játszott ebben a kampányban.²⁷ Döntő

szerepet kapott ebben a VII/b egyesületi alosztály, amely a Központi Zsidó Tanács, s rajta keresztül az egész zsidóság felügyeletét vette át. A korábbi, Páskándy János vezetése alatt álló részleget a megszállás után Blaskovich Lajos vette át, aki Endre személyes barátja és ideológiai-politikai szövetségese volt. Legközelebbi munkatársai között, az ún. „zsidó részlegben” találjuk Vassányi Istvánt, Bachó Pongrácot és Szelóczky Gézát. Kültagként Bosnyák Zoltán, ez az elvakult antiszemita is részt vett az alosztály zsidóellenes irányvonalának kialakításában.²⁸ Ez az egység szorosan együttműködött dr. Argalás Lajossal, a törvény-előkészítő osztály helyettes vezetőjével, akit a zsidóellenes törvények és rendeletek előkészítésével bíztak meg.²⁹

A politikai osztályt Hain Péter vezetésével szervezték át. Hain mint detektív-főfelügyelő már szolgált a politikai osztályon. Annak az alosztálynak a vezetője volt, amely az állami vezetők, köztük Horthy biztonsága felett őrködött – 1937 óta töltötte be ezt a posztot. Ebben a minőségben kísérte el Horthyt számos külföldi útjára. Amikor 1938-ban Hain Kielben tartózkodott, találkozott a bécsi Gestapo képviselőjével, Hubert tábornokkal, „akit ezután rendszeresen tájékoztatott a magyarországi politikai eseményekről”³⁰. A Gestapónak tett hosszú és hűséges szolgálatainak jutalmául bízták meg a németek az osztály átszervezésével.³¹

A Hain által kidolgozott terv értelmében a politikai osztályt kivonták a főkapitányság ellenőrzése alól, és közvetlenül Baky államtitkár ellenőrzése alá helyezték. Nevét Állambiztonsági Rendészetre változtatták – vagyis a Gestapo magyar megfelelője lett –, és főhadiszállását a Svábhegyre költöztették, ahol a Gestapo és Eichmann Sonderkommandója is székelt. Az újonnan szervezett állambiztonsági rendészet négy részlege közül az egyiket Koltay László irányítása alá helyezték, és megbízták azzal, hogy „foganatosítson törvényes intézkedéseket a zsidónak tekintett személyekkel szemben”³². Eichmann Sonderkommandójához hasonlóan ez a részleg is IV/4-es volt, s központja a Majestic Szállóban, egy emelettel az Eichmanné fölött rendezkedett be.

Koltay irodájának műveleteit összehangolták Eichmannéival. A két iroda közötti együttműködés a zsidók és a „politikailag megbízhatatlan” magyarok letartóztatásában annyira szoros volt, hogy gyakran még a Sztójay-kormány tagjai sem tudták pontosan, hogy az adott letartóztatást melyik szerv hajtotta végre, és hol található a letartóztatott személyek.

A megszállást közvetlenül követő időszakban Koltay irodája részt vett a „náciellenes elemek” utáni hajtóvadásban, s a zsidóellenes rendeletek elfogadása után különösen buzgón alkalmazta azokat. Rendkívül aktív részt vállalt a zsidó tulajdon kisajátításában és a csillapíthatatlan né-

met követelések teljesítésében. Saját kezdeményezésére és az ezernyi feljelentés nyomán³³ Koltay irodája készítette el a zsidó újságírók, ügyvédek és egyéb szabadfoglalkozásúak neveit tartalmazó listákat. Az összeírtaknak a Rabbiképző Intézet Röck Szilárd utca 26. alatti helyiségében kellett jelentkezniük „átmeneti táborba” (sokuk számára ez volt az első megálló Auschwitz felé). A listákat átadták a Zsidó Tanácsnak, amely a katonai jellegű behívókat kénytelen volt kiküldeni a listán szereplő szerencsétleneknek. Jóllehet ezt a feladatot rákényszerítették a Zsidó Tanácsra, a háború alatt és után emiatt szigorúan bírálták (lásd a 14. fejezetet).

Május közepén, amikor elkezdődtek a tömeges deportálások, Hain állambiztonsági rendészete több mint 7000 „rendőrségi vizsgálatot” folytatott le, és 1950 zsidót letartóztatott. Közülük 940-et Hain átadott a németeknek.³⁴ Ezenkívül zsidó áldozataitól kisajátított nagy mennyiségű ékszert és értéket, valamint sok műkincset, köztük El Greco, Goya, Rembrandt, Van Dyck és Rubens festményeit. Az elkobzott tulajdon egy részét Csánky Dénes, a Sztójay-kormány megbízottja vette át; a többit Hain, valamint magyar és német társai sikkasztották el.³⁵ Emiatt és politikai okokból is Bakó 1944 nyarán Nagy Valért nevezte ki Hain helyett. Amikor azonban az október 15-i nyilas államcsínnel Horthyt kiűtötték a nyeregből, Haint rehabilitálták, és újból kinevezték az Állambiztonsági Rendészet főnökévé.

1944 júniusában a rendőrség és a csendőrség állambiztonsági szolgálatait egyesítették, és Ugray Gábor csendőr alezredes központi parancsnoksága alá helyezték. A belügyminisztérium VII/d politikai alosztályaként működő rendőrségi ágazat élére Zurányi Rudolf rendőrtanácsost nevezték ki, miközben a csendőrségi részleg vezetője Beodray Ferenc csendőr alezredes lett. Azért hajtották végre az összevonást, hogy „egyesített vezetés, irányítás és felügyelet alá helyezték a politikai szervezetek és mozgalmak megfigyelését és felderítését az egész országban”³⁶.

Ennek tevékenységét kiegészítendő, az új Szálasi-kormány a Nemzeti Számonkérő Különítményt is létrehozta, amelynek legfőbb feladata az volt, hogy „gyanús” személyek politikai nézeteit és magatartását vizsgálja. Rövid működése során Orendy Norbert csendőr alezredes parancsnoksága alatt állt.³⁷ A különítmény által vizsgált legfontosabb ügy a magyar ellenállás vezetőié volt, köztük Bajcsy-Zsilinszky Endréné, Kiss Jánosé, Nagy Jenőé és Tartsay Vilmosé. Az utóbbi hármat december 8-án, Bajcsy-Zsilinszkyt december 24-én végezték ki.³⁸

A XX. és XXI. osztály

A rendőrséggel kapcsolatos három osztályon kívül a belügyminisztérium két további osztálya is foglalkozott zsidóügyekkel a német megszállás alatt. A XX. és XXI. osztályról van szó. Az előbbit Baky László vezette, aki ily módon kezében tartotta a VI. (rendőrségi), a VIII. (rendőri büntető) és a XVIII. (országmozgósítási) osztályt. Röviddel hivatalba lépése után Jaross rábízta a VII. osztályt is.³⁹ Baky így megszerezte az ellenőrzést mind a rendőrség, mind a csendőrség felett. Röviddel a német megszállás előtt a XX. (csendőrségi szolgálati) osztály vezetését elvették Pinczés Zoltán csendőr ezredestől, és Balázs-Piri Gyula csendőr ezredesnek adták át, aki addig a III. csendőrkerület parancsnoka volt. Mint a zsidók elleni akciók legfőbb központja, a XX. osztály – Jaross belügyminiszter április 4-i utasításának megfelelően – is kézhez kapta Ferenczy László alezredes majdhogynem napi jelentéseit a gettósítási és deportálási program állásáról.⁴⁰ Ezek a május 3-tól július 9-ig terjedő, Balázs-Piri ezredes irodájának címzett dokumentumok a legfontosabbak közül valók, amelyeknek közül volt a magyar zsidóság katasztrófájához.

Miközben Baky kezébe került a rendőrség és a csendőrség, Endre László megszerezte a teljes közigazgatási apparátus feletti hatalmat. Alárendelték a III. (vármegyei és községi), a IV. (városi), és a XXI. (lakásügyi) osztályt. Noha külön-külön ezeket az osztályokat Sótonyi Gábor, Sass Elemér, illetve Palásthy Ferenc vezette, mégis Endre volt az, aki közvetlenül irányította a helyi, járási és megyei közigazgatást, ideértve a főispánokat, az alispánokat és a polgármestereket. E helyi tisztségviselőknek a rendőrséggel és csendőrséggel összehangolt intézkedései mozdították elő a magyar zsidóság tragédiáját. Különösen fontos szerepet játszott a zsidók összegyűjtésében és deportálásában az a „külön szolgálat”, amelyet május 13-án a XXI/b (menekültügyi) alosztályon belül hoztak létre. Ezt a különleges egységet először Endre barátja, Molnár Zsigmond, az elnöki osztály korábbi miniszteri titkára vezette, míg május 30-án fel nem váltották dr. Ajtay Gábor miniszteri osztálytanácsossal, akit azután június 24-én dr. Takáts Albert, az elnöki osztály másik tanácsosa követett. Ő volt egyúttal Endre titkára is.⁴¹ A „külön szolgálat” ténykedését összehangolták a Blaskovich Lajos vezette VII/b alosztályéval.

A Szálasi-korszakban a belügyminisztériumot ismét átszervezték. Amikor 1944 végén Budapestet ostromolni kezdték a szovjet csapatok, és a kormány Nyugat-Magyarországra tette át székhelyét, a zsidóügyek intézését a XI. osztályra bízták, amelyet Toldi Árpád, a zsidó vagyonok leendő kormánybiztosa, Fejér megyei főispán vezetett, helyettese pedig Avar László, a korábbi zentai polgármester lett.⁴²

Csendőrség

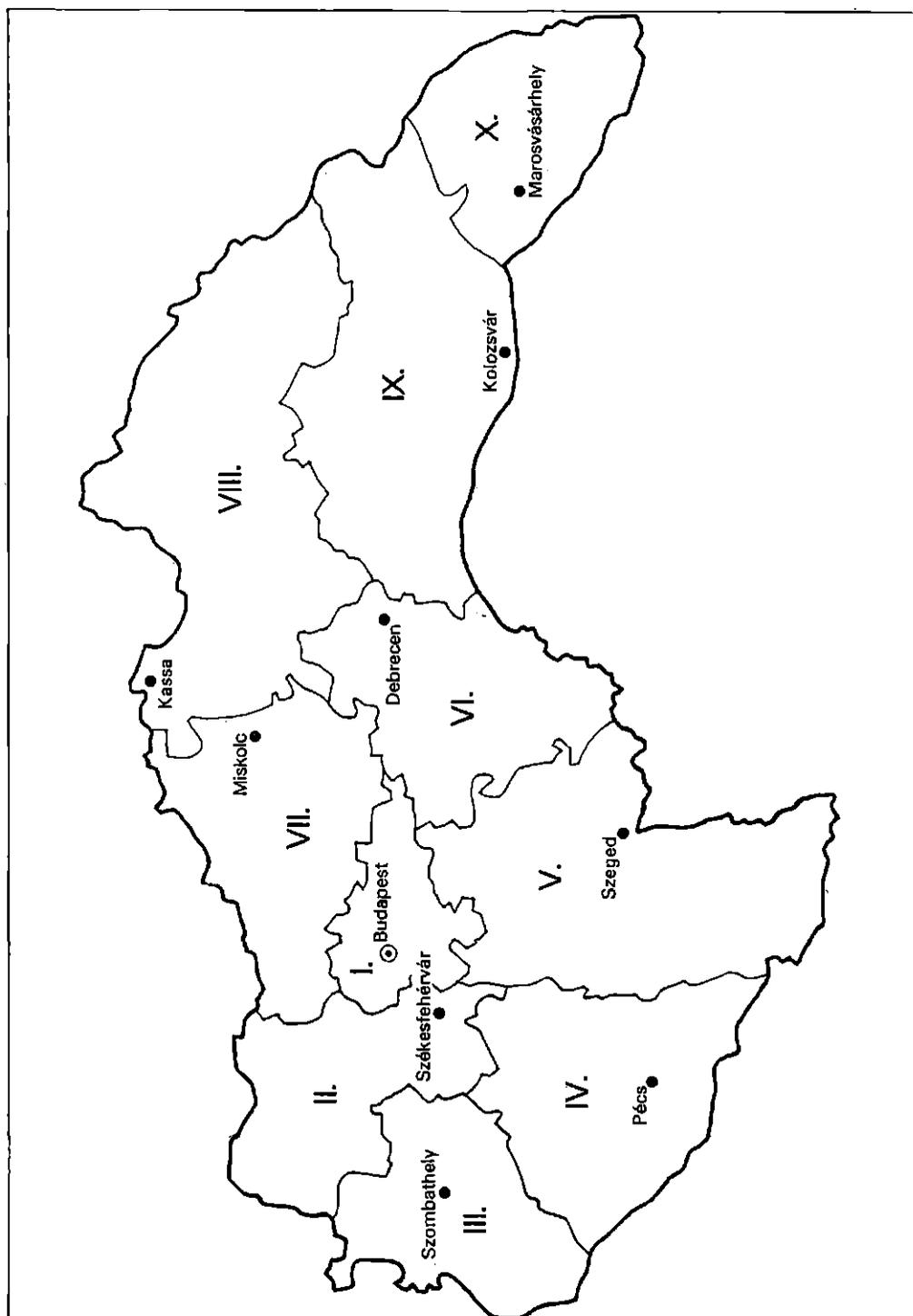
A csendőrség elsődleges feladata a törvényesség és rend fenntartása, valamint a közbiztonság szavatolása volt egész Magyarországon, kivéve Budapestet, a városokat és megyeszékhelyeket, ahol ezeket a feladatokat a rendőrség látta el. Noha a rendőrség a belügyminisztérium hatáskörébe tartozott, a csendőrség a honvédelmi minisztériumnak is alá volt rendelve. Az előbbiben a VI. osztály fennhatósága alá tartozott, amelynek vezetője 1942-ig Vadászy István csendőr ezredes volt.⁴³ A részleg közbiztonsággal és a csendőrök fizetési és nyugdíjrendszerével éppúgy foglalkozott, mint a csendőrség általános gazdasági és ellátási problémáival. A Magyar Királyi Csendőrség felügyelőjének parancsnoksága alatt működött. A felügyelői posztot 1942. november 15-ig Nemerey Márton altábornagy töltötte be.⁴⁴ Őt ekkor Faragho Gábor altábornagy váltotta fel.⁴⁵ A honvédelmi minisztérium elsősorban kiképzési és fegyelmi ügyekben látott el hatásköri felügyeletet.

A csendőrség a fegyveres erőkhöz hasonlóan területi elv szerint működött: Magyarország 10 csendőrkerületi parancsnokságra oszlott (13.1. térkép). Mindegyik parancsnokság élén egy csendőr ezredes állt, aki döntő szerepet játszott a hatáskörébe tartozó területen élő zsidók gettóba zárásában és deportálásában. A 13.1. táblázatban soroljuk fel a kerületi központokat és parancsnokaikat.

13.1. TÁBLÁZAT
A CSENDŐRKERÜLETEK KÖZPONTI PARANCSNOKSÁGAI
ÉS PARANCSNOKAI 1942-BEN, 1943-BAN ÉS 1944-BEN

Körzet- szám	Központi parancsnokság	Parancsnok		
		1942	1943	1944
I. Budapest	Torzsay Lénárd	Halmy József	Halmy József	Halmy József
II. Székesfehérvár	Zirczy József	Sellyey Vilmos	Sellyey Vilmos	Sellyey Vilmos
III. Szombathely	Poltáry Vilmos	Balázs-Piri Gyula	Orbán László	Orbán László
IV. Pécs	Perey László	Hajnácskóy László	Hajnácskóy László	Hajnácskóy László
V. Szeged	Sellyey Vilmos	Liptay László	Liptay László	Liptay László
VI. Debrecen	Sasady Artúr	Szilády Gyula	Szilády Gyula	Szilády Gyula
VII. Miskolc	Bátky József	Kiss Jenő	Kiss Jenő	Kiss Jenő
VIII. Kassa	Tölgyesy Győző	Tölgyesy Győző	Tölgyesy Győző	Tölgyesy Győző
IX. Kolozsvár	Vattay Ferenc	Paksy-Kiss Tibor	Paksy-Kiss Tibor	Paksy-Kiss Tibor
X. Marosvásárhely	Pintér Aladár	Papp János	Papp János	Papp János

FORRÁS: *Magyarország tiszti cím- és névtára*,
1942, 48. o., 1943, 677. o., és 1944, 693. o.

13.1. térkép
Csendőrkörületek központi parancsnokságaikkal 1944-ben

Mindegyik kerületparancsnokság saját nyomozóalegységet tartott fenn, amelyeknek a kerületen belüli politikai és bűnügyi nyomozás volt a dolga. Az alegységek parancsnokai a kiképzés és a fegyelem kérdéseiben a kerületi csendőrparancsnoknak feleltek, míg szakmai ügyekben a m. kir. csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága alá tartoztak.⁴⁶

A csendőrség központi nyomozóegységén belül külön törzsalosztály végezte a kimondottan politikai természetű nyomozásokat. Két alegysége, az államrendőrségi és a közbüntényes közül az előbbi öt szekcióra tagolódott, amelyek közül a III. szekció hatáskörébe tartoztak a cionista szervezetek, a zsidó közösségek és intézmények.⁴⁷

A különböző csendőrkerületek csendőrei elsősorban a zsidók felkutatásával és összegyűjtésével voltak megbízva. A nyomozóalegységek csendőreit viszont a gyűjtőtáborokban és a bevagonírozási központokban vetették be. Ők végezték a zsidók kifosztását, drákói módszerrel csikarva ki az áldozatok értéktárgyaira vonatkozó információkat. De felhasználták a csendőrnnyomozókat a bevagonírozásnál és a deportálásnál is. A végleges megoldás programjának Magyarországon tapasztalt gyorsasága és hatékonysága nagyrészt a csendőrség részvételének tulajdonítható, hiszen a csendőrséget a német megszállás első napjaiban a Harmadik Birodalom érdekeinek kiszolgálására fogták.⁴⁸ Ellentétben a Baky-perben tett vallomásával, Otto Winkelmann 1950-ben azt állította, hogy Baky László a megszállás napján már a német követségen várt rá, és „csendőreit a rendelkezésére bocsátotta”, hozzásegítve a Gestapót programjának végrehajtásához.⁴⁹ Baky tevékenyen elősegítette a német katonai és rendőri egységek, valamint a magyar csendőri és rendőri szervek zökkenőmentes együttműködését is, mert röviddel a megszállás után több ilyen értelmű utasítást is kibocsátott.⁵⁰

A zsidók deportálása, amely 1944. május 15-én vette kezdetét, területi egységek szerint terveződött és szerveződött, kezdve a VIII. kerület zsidóságán. A kerületparancsnokok tevékenyen részt vettek a zsidók lefogásában a hatáskörük alá eső területeken. A gettósítási-deportálási program legfőbb irányítása Ferenczy László csendőr alezredes kezében volt. A következő, terepen tevékenykedő közvetlen tettestársai voltak: Tölgyesy Győző ezredes (Kárpátalja, Északkelet-Magyarország), Paksy-Kiss Tibor ezredes (Észak-Erdély), Orbán László ezredes (a délnyugati területek), és Sellyey Vilmos ezredes (a fennmaradó területek).⁵¹

Noha a csendőrség Csataj Lajos honvédelmi miniszternek és néhány közvetlen beosztottjának a fegyelmi és kiképzési fennhatósága alá tartozott, a zsidóellenes intézkedésekkel megbízott csendőrtisztek mégis inkább a belügyminisztérium vezérlete alatt tevékenykedtek. A belügyminisztériumon belül az ún. „deportáló trió” (Jaross, Baky és Endre) teljes

összhangban járt el a csendőrséget közvetlenül felügyelő osztályvezetőkkel (Balázs-Piri Gyulával és Király Gyulával) a zsidóellenes politika kialakításában. Technikai értelemben természetesen valamennyien Sztójay Döme miniszterelnöknek, a kormányfőnek tartoztak elszámolással (lásd a 13.2. táblázatot).

13.2. TÁBLÁZAT
A CSENDŐRSÉG VEZÉNYLETI RENDJE
A ZSIDÓELLENES INTÉZKEDÉSEK IDEJÉN

<i>Sztójay Döme</i> miniszterelnök			
<i>Jaross Andor</i> belügyminiszter		<i>Csatay Lajos</i> honvédelmi miniszter	
<i>Baky László</i> államtitkár	<i>Endre László</i> államtitkár	<i>Faragho Gábor</i> a csendőrség felügyelője	
<i>Király Gyula</i> osztályvezető VII. osztály	<i>Balázs-Piri Gyula</i> osztályvezető XX. osztály	<i>Czigány József</i> ezredes m. kir. csendőrség központi nyomozóparancsnok	
<i>Ferenczy László</i> összekötő az SS-hez			
<i>Tölgyesy Győző</i>	Paksi-Kiss Tibor	<i>Orbán László</i>	<i>Sellyey Vilmos</i>
a terepen fogatosított intézkedésekért felelős csendőrtisztek			

A csendőrség volt a budapestiek kivételével a magyarországi zsidók kevesebb mint két hónap alatt történő összegyűjtésének és deportálásának fő eszköze. Az e célból mozgósított csendőrök száma Faragho altábornagy szerint 20 000 körül mozgott.⁵² A belügyminisztérium XX. osztálya jelölte ki a konkrét feladatokat, gyakran a Ferenczy hivatalán keresztül érkező kérések eredményeképpen.⁵³ A gettóba záráshoz, összegyűjtéshez és deportáláshoz igénybe vett csendőrök közül sokan sváb származásúak és különösen vérengzőek, nácibarát érzelműek voltak. A magyarországi Holocaust legtöbb túlélője tanúsítja a csendőrök kegyetlen és barbár viselkedését e rettenetes időszakban. A csendőrség „hősi cselekedeteit” egy Kanadában élő magyar emigráns később ugyanúgy „magyarázta”, ahogy a legtöbb háborús bűnös: a csendőrök a törvényt és a rendet védelmezték, és csupán feljebbvalóik rendelkezéseit hajtották végre.⁵⁴

Hogy biztosítsa a zsidóellenes műveletek hatékonyságát, a zsidótlantást irányító főparancsnokság gondoskodott a részt vevő csendőregységek rendszeres cseréjéről. Adott megye zsidó lakosainak gettósítását, összegyűjtését és deportálását rendszerint az ország másik részéből származó egység végezte, megakadályozandó a helyi zsidókkal fenntartott kapcsolatok nyomán elképzelhető korrupciót vagy lazaságot. Désen például a zsidóellenes hadjáratot egy 40 zilahi csendőrből álló különleges egység folytatta; Besztercén 26 nagydemeteri csendőr működött; Szászrégenben 40 szegedi csendőr, Máramarosszigeten pedig 50, Miskolcra érkezett csendőr.

Ferenczy László csendőr alezredes volt az, aki a zsidóellenes műveletekért felelt – állítólag Faragho altábornagy javasolta erre a posztra.⁵⁵ Formálisan ő volt az az összekötő tiszt, aki a csendőrségi műveleteket a német biztonsági szolgálat, különösen pedig az Eichmann-féle különleges egység műveleteivel összehangolta. Főhadiszállása a sváb-hegyi Lomnic Szálló második emeletén volt, nem messze Eichmann főhadiszállásától, a Majestic Szállótól.

Ferenczy sötét figura volt, rendíthetetlenül hűséges volt a németekhez, jóllehet 1944 nyarán egy időre a kormányzó szövetségesének mutatkozott. 1898-ban született Felsővisón. Sváb származású volt. 1940 márciusától 1942 júliusától egy csendőrnnyomozó-egység parancsnoka volt Kassán, ahol azzal is meg volt bízva, hogy fogja el azokat a zsidó menekülteket, akik Szlovákiából szöktek Magyarországra. Miután főszerepet játszott csaknem 450 000 vidéki zsidó összegyűjtésében és deportálásában (1944. április 16-a és július 8-a között), a szövetségesek sikeres normandiai partraszállása és Baký július 8-i állítólagos államcsínykísérlete után pálfordulásra készült. Augusztusban kapcsolatba lépett a magyar zsidók vezetőivel: Stern Samuval, Komoly Ottóval, Kasztner Rezsővel és Krausz Miklóssal, azzal a szándékkal, hogy „megmentsék a németektől a megmaradt zsidókat”, mert – mint állította – őt a németek becsapták. Terve – valójában alibikeresés – találkozót irányzott elő a kormányzóval, hogy hivatalos utasításokat kapjon a deportálások leállítására. Azzal is hatni akart a zsidó vezetőkre, hogy kifejezte eltökéltségét: a csendőri erőket felhasználja a németek ellen, ha azok megpróbálják a magyarok akaratára ellenére deportálni a budapesti zsidókat (lásd a 29. fejezetet).

Noha a zsidó vezetők hitelt adtak Ferenczy alibikeresésének, sőt meg is szervezték találkozóját Horthyval, Ferenczy láthatóan sohasem adta fel szoros kapcsolatát a németekkel. Egy forrás szerint a zsidó vezetőkkel és Horthyval létrehozott új kapcsolatát nemcsak arra használta fel, hogy folyamatosan tájékoztatni tudja a németeket, hanem arra is, hogy megvesse Szálasi október 15-i puccsának alapjait.⁵⁶ Amikor Szálasi hatalomra ke-

rült, újból nyíltan szerepet vállalt a zsidóüldözésben.⁵⁷ Mint a magyar zsidótlanítási különítmény parancsnokát, lojális csendőrtiszti törzs segítette, köztük Uray László százados, „vagonírozási” szakértője, és fő segítő-társa, Lulay Leó százados.⁵⁸

Röviddel azelőtt, hogy az oroszok elkezdték Budapest ostromát, a csendőrséget és a rendőrség közbiztonsági szerveit a harc céljából egy főfelügyelő egységes parancsnoksága alá rendelték. A csendőrség és a rendőrség főfelügyelőjét Szálasi nemzetvezető nevezte ki a belügyminiszter és a honvédelmi miniszter javaslatára.⁵⁹ A csendőrség harctéri megbízatása mellett továbbra is foglalkozott a zsidókérdéssel. Mint korábban, továbbra is a köztisztviselőkkel szorosán együttműködve.

A közigazgatás

Veesenmayer és a Birodalomban lévő felettesei jól tudták, hogy a német megszálló hatóságok csak akkor képesek megfelelően működni, ha a magyar államapparátus támogatását élvezik. Tudták, hogy a hadsereg, a csendőrség és a rendőrség lojalitásának megszerzésén kívül azt is szavatolniuk kell, hogy az állam egyéb központi és helyi igazgatási és végrehajtó szervei lojálisak maradjanak. Amikor megalakult a Sztójay-kormány, a németek ragaszkodtak ahhoz, hogy mind a különböző minisztériumok irányításával megbízott államtitkárokat, mind a fontosabb osztályok és részlegek vezetőit németbarát elemekkel váltsák fel. A belügyminisztériumban például a tisztviselői kar megtisztítását Baky és Endre kinevezése szavolta. A külügyminisztériumban a tisztogatás fő áldozatai között volt Szentmiklóssy Andor külügyminiszter-helyettes és Szegedy-Maszák Aladár, a politikai osztály vezetője. Mindkettőt le tartóztatták és Dachaubá hurcolták, ahol Szentmiklóssy meghalt. Szegedy-Maszák túlélte a megpróbáltatásokat, és az amerikai csapatok szabadították ki.⁶⁰ Lemondtak Magyarország semleges országokba küldött képviselői is, akik nem voltak hajlandók elismerni a Sztójay-kormány törvényességét. Köztük volt Ullein-Reviczky Antal stockholmi követ⁶¹ és Ambró Ferenc madridi követ.⁶² Magyar állampolgárságuktól és tulajdonjogaiktól megfosztották őket.

A központi kormánysszervekben végrehajtott tisztogatás után a németek és magyar bérenceik figyelmüket a helyi szervek felé fordították. A német külügyminisztériumba küldött 1944. április 14-i jelentésének tanúsága szerint Veessenmayer arra kérte Sztójajt, váltsa le azokat a megyei fő- és alispánokat, akik németellenes érzelmeket tápláltak. Május elejére Veessenmayer arról számolhatott be, hogy az ország 41 főispánja közül 29-et váltottak le. Kicserélték a magyar városok kétharmadában

és Budapesten is a polgármestert. A legtöbb újonnan kinevezett előljáró a kormánypárt jobbszárnyához, elsősorban Imrédy Magyar Megújulás Pártjához tartozott. Fölöttük a fővédnökséget Jaross, az imrédysta belügyminiszter vállalta.⁶³

A széles körű tisztogatás áldozatául esett vagy lemondásra kényszerült többek között Deák Leó, Újvidék, Zombor és Bács-Bodrog megye főispánja, akit megyei főispánként Piukovics József, újvidékié pedig Fernbach Péter váltott fel; Reök Andor, Baja és Szabadka főispánja, akinek helyébe Baján Endrey Béla, Szabadkán Vojnits Gyula lépett; Tukats Sándor szegedi főispán, akit Magyary-Kossa Aladár váltott fel; Széchenyi Endre, Somogy megye főispánja, utóda Szathmáry Lajos; Siménfalvy Árpád, Ungvár, Ugocsa és Ung megye főispánja, utóda Réthy-Haszlinger Ferenc; Szücs István, Vas megyei főispán, utóda Mesterházy Ferenc; és báró Jósika János, Szilágy vármegye főispánja, akinek utóda Szlávay László lett.⁶⁴

A helyi kormányzati szervezetekben elvégzett tisztogatással eljött az idő valamennyi társadalmi szervezet, egyesület és intézmény gleichschartolására. A munkásosztály lojalitását biztosítandó, a működésükben már korlátozott szakszervezeteket Marton Béla vezetése alá helyezték. Marton munkaügyi biztosként tökéletesen megfelelt új posztja követelményeinek, hiszen már az 1930-as években foglalkozott azzal, hogy a munkásokat a fasiszta orientációjú Nemzeti Munkaközpontba szervezze.⁶⁵

Néhány tisztességes megyei és városi vezető, sőt rendőrtiszt inkább lemondott, mintsem hogy részt vegyen a zsidók elleni hajszában. Közéjük tartozott Jósika János báró, Szilágy megye főispánja,⁶⁶ és Bethlen Béla gróf, Szolnok-Doboka megye főispánja, aki kijelentette, hogy inkább nyugdíjba vonul, mintsem tömeggyilkossá váljék.⁶⁷ Dr. Schilling János, Szolnok-Doboka megye alispánja, aki tevékeny részt vállalt a megye zsidó lakosságának gettósítására és összpontosítására irányuló előkészületekben, később véleményt változtatott, és – betegséget színlelve – május 2-án, egyetlen nappal a művelet megkezdése előtt lemondott.⁶⁸ Lemondott Örményi Antal, Gyergyószentmiklós rendőrkapitánya is.⁶⁹

A helyi, kerületi és megyei tisztviselők többsége azonban, köztük a közalkalmazottak, a rendőr- és csendőrtisztek, teljes mértékben együttműködtek a német és magyar hatóságokkal. Sokan közülük túlbuzgóságot is mutattak mind az írásos utasítások,⁷⁰ mind a különböző előkészítő értekezleteken Endre Lászlótól hangoztatott szóbeli kívánságok végrehajtásában. Ilyen értekezletet tartottak például 1944. április 12-én Munkácson a kárpát-ukrajnai zsidóüldözés előkészítésekor, vagy április 26-án Szatmárnémetiben és 28-án Marosvásárhelyt az észak-erdélyi zsidók gettósításával kapcsolatban (lásd a 17. és 18. fejezetet). Ezekon a értekezle-

teken a megfelelő kerületek köz-, rendőr és csendőr tisztviselői vettek részt, köztük a nagyobb városok polgármesterei és rendőrkapitányai, a csendőrpáncsnokok és egyes megyék alispánjai.

Miután visszatértek az értekezletekről, a három legfőbb hatalmi szerv városi és megyei képviselői egyeztették terveiket a zsidóellenes hajsza megvalósításában. Városi vagy megyeközpontokban lévő főhadiszállásokon közösen döntöttek arról, hogy hol legyen a helyi gettó, s döntöttek a gettósítás részleteiről is. Az összegyűjtési műveletek ún. bizottságai valójában szinte teljesen a rendőrség, a csendőrség és a köztisztviselők képviselőiből álltak. Ez utóbbiak között gyakran feltűntek a helyi tantestületek képviselői.

Ahogy a zsidók lefogása, gettósítása és bevagonírozása, úgy vagyoniuk kisajátítása, „árjásítása” is rutinszerű, bürokratikus módszerekkel zajlott. Csak maroknyian vetették fel az etika, a morál vagy a korrektség kérdését a számtalan zsidóellenes intézkedést tapasztalva; és a legtöbben közülük is inkább pozíciójukról való lemondással, semmint nyilvános tiltakozással fejezték ki ellenérzésüket.

Mint a náci Németországban, a magyar hivatalokban is rejtjelezett nyelvhasználattal illették a végleges megoldás számos mozzanatát. Így például a gettósítási és deportálási folyamatot többnyire „tisztogatási akcióként” vagy „átköltöztetésként” emlegették. Különösen kifinomult nyelvi kifejezésekkel illették a zsidó tulajdonban lévő vállalatok, otthonok „törvényesített elkobzását”, illetve a bennük található értékek eltulajdonítását. A deportált zsidók ingatlanait mint „elhagyott lakásokat” emlegették. A lakások berendezési tárgyairól – bútorokról, ruházatról, fehérneműről, porcelánról és konyhai eszközökről – mint a „zsidók által hátrahagyott vagyontárgyokról” beszéltek. Az ingó és ingatlan vagyontárgyak törvényes tulajdonosait „elköltözködött zsidóknak” vagy egyszerűen „távol lévő zsidóknak” nevezték.

A köztisztviselők buzgóságán nemegyszer túltettek azok a lánglelkű „hazafias” felajánlkozások, amelyeket ezerszámra tettek a mohó egyének, amikor öskeresztény származásuk alapján zsidó tulajdonra támasztottak igényt. Az egész államapparátust betöltötte a zsidóellenes intézkedések végrehajtása. Mintha minden egyes település hivatalnoki kara mást sem tett volna, mint listákat állított össze: a begyűjtendő zsidókról, a maguk és hitvesük keresztény származását kielégítően dokumentáló alkalmazottakról, a zsidó kereskedelmi, mezőgazdasági és ipari vállalatokról, az orvosokról és más szabadfoglalkozásúakról, egyes katonai célra felhasználható javakról (rádiókészülékekről, távcsövekről, kerékpárokról, személygépkocsikról, írógépekről stb.), hogy csak néhányat említsünk.⁷¹ Kétség sem férhet hozzá, hogy a közhivatalok közreműködése sorsdöntő volt ab-

ban, hogy a rendőrség és a csendőrség végrehajtotta a végleges megoldást. A háború befejeztével számos szolgálalkú hivatalnok ellen emeltek – sikerrel – vádat a zsidóüldözésekben játszott szerepéért; a háború végén megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány az első intézmények között osztotta fel a Magyar Királyi Csendőrséget.⁷²

A zsidó közösség megsemmisítését előkészítő tervek nemcsak a magyar állam államhatalmi szerveinek e célra történő alárendelését irányozták elő, hanem egy olyan Zsidó Tanács létrehozását is, amelyet – mint csaknem minden, náci uralom alatt álló országban – arra szemeltek ki, hogy a végleges megoldás programjának lehető leggyördülékenyebb megvalósításához szolgáljon eszközül.

Jegyzetek

1. A Kállay-kormány és egyes tagjainak Horthy és az új miniszterelnök által aláírt lemondására vonatkozó dokumentumokat lásd *Budapesti Közlöny*, 67. sz., 1944. március 23., 1–2. o.

2. C. A. Macartney, 2:248–249. o.

3. 1938 nyarán Rassay Károly liberális politikus és Sigray Antal gróf legitimista politikus – mindketten képviselőházi tagok – bizonyítékokat fedeztek fel arra vonatkozóan, hogy Imrédy dédanyja zsidó származású volt, és 1814-ben keresztelték meg. Imrédy ellenfelei, köztük Horthy is, ügyesen használták ki ezt az értesülést, s egyebek között 1939. február 15-én a miniszterelnöki posztról való lemondásra kényszerítették. C. A. Macartney, 1:327–328. o. Politikai ellenfelei még 1944-ben is kihasználták Imrédy „zsidóságát”. 1944. szeptember 15-én például Perlaky Gyula, a belügyminisztérium VII/a alosztályának vezetője, kiadta azt a BM-rendeletet, amely arra utasított minden államigazgatási és rendőri szervet, hogy kobozzák el az Imrédy ellen irányuló illegális röpirat példányait. A röpirat szövege így hangzott: „Zsidókl! Hitsorsosok! Utolsó reménységünk Imrédy, imádkozzatok érte! Kiadja a Zsidó Hitközség Akiba Nyomda.” A röpirat feltehetően a nemzetiszocialisták Baký-féle csoportjától származott. Az utasítás szövegét lásd *Vádirat*, 3:552. o.

4. *RLB*, 114. dok. Elég érdekes, hogy Horthynak szakértő kormány létrehozására vonatkozó javaslatát Imrédy is támogatta, aki azt állította, hogy a kormányzó elvileg nem ellenezte, hogy őt nevezzék ki miniszterelnöknek. *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1944.* Összeállította és szerk.: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1968, 786. o.

5. Magyarország katonai és gazdasági kizsákmányolását értékeli Ránki György: *1944. március 19.* 2. kiadás, Kossuth, Bp., 1978, 186–237. o.

6. A felettébb valószínűtlen szükséghelyzetek között, amelyek a német csapatok közbelépését követelték volna, Veessenmayer megemlítette a) Sztójay lemondásának, b) Horthy ezután következő lemondásának, c) egy közös, a baloldaltól a jobboldalig terjedő ellenállási mozgalomnak, d) az általános passzív rezisztenciának és e) egy, a közlekedési hálózatra is kiterjedő általános sztrájknak a lehetséges következményeit. 534. sz., 1944. március 24-én kelt távirat. Német Külügyi Levéltár, Bonn.

7. Veessenmayer e vonatkozásban Ribbentrop utasításait követte. Lásd Altenburg 532. táviratát (1944. április 2.) a bonni Német Külügyi Levéltárban.

8. *RLB*, 119. dok. Lásd még C. A. Macartney, 2:290–291. o.

9. *RLB*, 114. dok.

10. A hivatalos kinevezések Horthy és Sztójay aláírásával történtek. Lásd *Buda-pesti Közlöny*, 67. sz., 1944. március 23., 1. o.

11. A propagandahivatalról máshol közlünk részleteket. A Gömbös uszályába tartozó Antal elvakult antiszemita volt, aki vezető szerepet vitt az 1938–42. évi zsidóellenes törvényjavaslatok megszövegezésében. Imrédy 1938-as kormányában államtitkár volt, majd Kállay Miklós 1942 áprilisában állította a propagandahivatal élére – e pozícióját még a német megszállás után is magáénak mondhatta, egészen a Lakatos-kormány megalakulásáig, 1944 augusztusáig. Antal beszélte le Serédit arról, hogy pásztorlevélben tiltakozzon a deportálások ellen. A szélsőjobb e bajnokát Macartney professzor így jellemezte: „örök szürke eminenciás, aki befolyásával mindegyre gonosz ügyeket pártolt”. Macartney, 1:112–113. o. A Szálasi-korszakban a propagandahivaltalt Kassai (Schallmayer) Ferenc vezette.

12. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 77. o.

13. Karsai Elek: *Ítélt a nép*. Kossuth, Bp., 1977, 200. o. Endre antiszemita nézeteire vonatkozóan lásd Endre László: *A zsidókról. A berni per tanulságai*. Stádium, Bp., 1942.

14. A kinevezést hivatalos formában a *Buda-pesti Közlöny* 1944. október 29-i száma közölte. Lásd még Baky, Endre és Jaross népbírósi ítéletének 4. oldalát. Buda-pesti Népbírósi ítélet, Nb.X. 4419/1945. A dokumentum a budapesti Belügyminisztériumban található.

15. C. A. Macartney, 1:186–187. o. Lásd még Lévai Jenő: *Endre László, a magyar háborús bűnösök listavezetője*. Müller Károly, Bp., 1945, 112. o.

16. *Buda-pesti Közlöny*, 203. sz., 1. o.

17. *Uo.*, 70. sz., 1944. március 28. 1. o.; *Uo.*, 80. sz., 1944. április 9., 1. o.; *Új Magyarország*, Bp., 1944. március 31. A lap üdvözölte Endre kinevezését, „a nemzeti érzésű igazgatás kiváló szakértőjeként” magasztalva őt. Hangsúlyozta, hogy a „zsidókérdés megoldása” a belügyminisztériumra tartozik.

18. *Magyarország*, Bp., 1944. március 29.

19. *Uo.*

20. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 168–169. o.

21. Természetesen a németek gratuláltak elsőként. NG–5575.

22. C. A. Macartney, 2:252. o.

23. *The New York Times*, 1944. március 23.

24. C. A. Macartney, 2:252. o.

25. *Magyarország tiszti cím- és névtára*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp., 1942, 49:48–49. o.

26. Sombor-Schweinitzer Keresztes-Fischer politikai vonalát követte, s röviddel a megszállás után őt is letartóztatta a Gestapo. A flossenburgi gyűjtőtáborba vitték, és az amerikaiak szabadították fel Heiligkreuthalmon. A felszabadulás után az amerikai hatóságoknak segített a háborús bűnösök kihallgatásában. Hollós Ervin: *Rendőrség, csendőrség, VKF 2*. Kossuth, Bp., 1971, 43., 45–46. o.

27. 1944. október 29. után, vagyis a nyilas érában a szekciót Hajnácskőy László csendőr ezredes, a IV. csendőrkerület parancsnoka vezette. *A Szálasi-per*. Szerk.: Karsai Elek és Karsai László. Reform, Bp., 1988. 602. o.

28. 1944. június 9-én például Bosnyák felhívást intézett minden zsidó közösség vezetőjéhez, hogy adjanak listákat a körükben élő vagy munkaszolgálatot teljesítő zsidókról. *MOL*, 99. tekercs.

29. Munkácsi, *i. m.*, 72–74. o. Bosnyák belügyminisztériumi feladataival kapcsolatban lásd még dr. Argalás, Munkácsi Ernő és Nagy József tanúvallomását dr. Berend Béla 1946-os perében. Berend-peranyag NB 2600/1946, 313., 342. és 354. o. További részleteket Bosnyákról lásd a 14. fejezetben.

30. *Uo.*, 385. o. Lásd még C. A. Macartney, 2:246. o.

31. Állítólag sem az imrédysta Jaross, sem a nemzetiszocialista Baky nem volt teljesen megelégedve Hain kinevezésével. Baky végül is hozzájárult a kinevezéshez, mert meg volt győződve arról, hogy Hain biztosan hibákat követ majd el, s ezek miatt leválthatják. Az alkalom 1944 nyarán érkezett el, amikor súlyos szabálytalanságokat tártak fel a zsidóktól elsajátított értékekkel, műkincsekkel és egyéb vagyontárgyakkal kapcsolatban. Ellentét pattant ki Baky azon tervével kapcsolatban, hogy a rendőrség olvadjon bele a csendőrségbe. Miközben Hain Kaltenbrunnert kereste fel segítségért, Baky Nagy Valér rendőrtanácsost állította a helyére. Baky lépését Winkelmann is támogatta, és így Kaltenbrunner jóváhagyta. Hollós, *i. m.*, 385–396. o.

32. *Uo.*, 390. o. Koltay (Kundics) felesége állítólag zsidó volt. Korábban a hamisítási ügyekkel foglalkozó osztályon volt detektívfelügyelő, Munkácsi, *i. m.*, 42. o.

33. Koltay szerint közel 35 000 feljelentés érkezett zsidók és baloldaliak ellen. Lévai, *Fekete könyv*, 106. o. Maguk a németek állították, hogy „egyetlen más országban sem tapasztaltak annyi feljelentést, mint Magyarországon”. Lásd Stern kijelentését: *HfS*, 3:12. o. Ugyanezt mondták egyébként Hollandiában és Franciaországban is.

34. Lévai, *Fekete könyv*, 122. o.

35. *Uo.*, 196. o. A *The New York Times* 1995. február 27-i moszkvai tudósítása szerint néhány ezek közül a képek közül szovjet, azaz orosz kézbe került, és kiállították a Puskin Múzeumban (1995. február 27-től július 16-ig). Nem tisztázott, hogy vajon ezeket a képeket a szovjet csapatok Magyarországon zsákmányolták-e, vagy az egykori Birodalom területén, ahová a nácik vihették ezeket. *The New York Times*, 1995. február 28.

36. Jaross Andor belügyminiszter 11 200/1944. VII. res. sz., 1944. június 9-én kelt rendelete. *MOL*.

37. Hollós, *i. m.*, 400–416. o.

38. *Uo.*

39. Eredetileg a VII. osztály Jaross közvetlen fennhatósága alá tartozott. Baky röviddel azután kapta meg, hogy államtitkárrá nevezték ki. Lásd Baky, Endre és Jaross népbírói ítéletét, Nb. X. 4419/1945, 24. o. Belügyminisztérium, Bp. Lásd továbbá Baky 1945. június 1-jén kelt, Szombathelyi Ferenc tábornoknak, az egykori vezérkari főnöknek címzett levelét azokból a hónapokból, amikor mindketten szökésben voltak nyugaton. *Uo.*

40. Ferenczy a belügyminisztérium XX. osztályára küldte jelentéseit, a másolatokat Endre László, továbbá a Király Gyula vezette VII. osztály, Faragho Gábor tábornok, illetve Czigány József ezredes, a m. kir. csendőrség Központi Nyomozó Parancsnokságának vezetője kapta.

41. Az egységet a belügyminiszter 1944. május 13-i 3410/1944. sz. általános rendeletével hozták létre. *Vádirat*, 1:312–313. o. Lásd még *Új Élet*, Bp., 1979. május 1.

42. A már Szombathelyre áttelepült belügyminisztérium 1945. január 25-i felépítését, lásd *MOL*, 135. tekercs.

43. *Magyarország tiszti cím- és névtára, 1942*, 48. o.

44. *Uo.*, 633. o.

45. *Uo.*, 1943, 677. o., *Uo.*, 1944, 693. o.

46. 1944-ben ezt a parancsnoki posztot Czigány József csendőr ezredes töltötte be.

47. Az I. szekció a jobboldali, a II. a baloldali pártokkal, a IV. a nemzeti kisebbségekkel, az V. a kémelhárítással foglalkozott. Hollós, *i. m.*, 99–100. o.

48. A XXII. hegyi hadtest rádióüzenete a Streckenback hadtestnek, az SS-rendőrezred 5. hadtestnek, valamint a 100. Jäger hadosztálynak 1944. március 24-én. A rádióüzenet egyebek közt azt hangsúlyozta, hogy a csendőrséget átszervezik, és a magasabb SS- és rendőri vezető rendelkezésére bocsátják. Szövetségi Archívum, Freiburg. Kiemelte a magyar rendőrségnek és csendőrségnek a németeknek való alárendeltségét Foertsch tábornok is, amikor 1944. március 21-én eligazítást tartott a Magyarországon tartózkodó német katonatisztek számára. *Uo.*

49. Macartney, 2:245, 254.

50. Lásd például az 1944. április 19-én kelt 6000/1944 BM VII. res., és a 7000/1944 BM VII. res. sz. rendeleteket. *MOL*, 17. tekercs.

51. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 97. o. Baky, Endre és Jaross 1945–46-os tárgyalásán Hajnácskőy László ezredes, a IV. csendőrkerület volt parancsnoka azt erősítette, hogy az V. zónában (amely saját kerületét és a II. kerületet egyszerre foglalta magában) a zsidóellenes hajszát Sellyey Vilmos ezredes parancsára hajtották végre. Lásd a fent idézett népbírószági ítéletet. A zsidóellenes hadműveletek részleteit lásd a 17–22. fejezetekben.

52. Lásd Farago nyilatkozatát a minisztertanács ülésén, miután elhangzott Baky és Endre jelentése a deportálásokról. A minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei az Országos Levéltárban találhatóak, *MOL*, 1. tekercs.

53. Lásd Baky, Endre és Jaross fent idézett népbírószági ítéletét, 28. és 31. o.

54. *Magyar Királyi Csendőrség. A csendőr békében, háborúban és emigrációban.* Szerk.: Kövendy Károly. Sovereign Press, Toronto, 1973, 430. o. A magyar zsidók tragédiájának „magyarázata”. *Uo.*, 125–126. o.

55. A háborús bűnösök 1945–46-os budapesti pere során Farago kijelentette, hogy Ferenczyt Baky ajánlatára voltaképpen a németek nevezték ki. Ferenczy viszont ragaszkodott ahhoz, hogy Farago nevezte ki. Lévai, *Fekete könyv*, 123. o.

56. Lévai személyes közlése 1977. szeptember 6-án.

57. Állítólag 1944. október 17-én helyezték ebbe a pozícióba, amikor átvette Czigány József ezredes posztját is a m. kir. csendőrség Központi Nyomozó Parancsnóságának élén. Tárgyalásán Ferenczyt azt állította, hogy a zsidóellenes osztag tényleges vezetője dr. Toldi Árpád, a volt megyei főispán volt – ezt az állítást azonban cáfolta Lulay vallomása. Lásd a fent idézett jegyzőkönyv 3., 15. és 22. oldalát. Lulay azt vallotta, hogy vöröskatona, a Kommunista Párt tagja volt, fegyverrel látta el az ellenállókat, és megoltalmazta a svéd védett csillagos házakat. *Uo.*, 16. o.

58. Ferenczyt bűnösnek találták a deportálásban játszott szerepe miatt, és 1946-ban felakasztották. Ferenczy részletesebb jellemzését lásd Munkácsi, *i. m.*, 156–160. o. Lásd továbbá a 17. és 32. fejezetet.

59. 6220/1944. M. E. sz. kormányrendelet, *Budapesti Közlöny*, 280. sz., 1944. december 7., 1. o.

60. Szegedy-Maszákot 1946 januárjában washingtoni követté nevezték ki. 1947 júniusában lemondott, tiltakozásul a magyarországi kommunista hatalomátvétel ellen. 1953 és 1968 között az Amerika Hangja magyar adásának dolgozott. Washingtonban, 84 éves korában, 1988. március 25-én hunyt el.

61. *The New York Times*, 1944. március 23. További részleteket arról, hogy a német megszállás és a magyar követek magatartása a Sztójay-kormány létrejötte után

miként tükröződött az amerikai diplomáciai levélváltásokban, lásd *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944. Volume 3. The British Commonwealth and Europe*. Government Printing Office, Washington, 1965, 847–083. o.

62. NG-5681.

63. Ránki, *i.m.*, 119–121. o.

64. *Budapesti Közlöny*, 103. sz., 1944. május 7., 1. o.

65. Ránki, *i.m.*, 121–122. o.

66. *Tribunalul Poporului, Cluj. Complectul de judecata. Sedinta publica din 31 Mai 1946*. (Népbíróság, Kolozsvár. Ítélet, Nyilvános tárgyalás, 1946. május 31.) 116. o. Lásd még a 18. fejezetet.

67. Lásd Veessenmayer 1944. május 8-i táviratát. *RLB*, 264. dok.

68. *Tribunalul Poporului, Cluj. Sedinta publica din 31 Mai 1946*. (Népbíróság, Kolozsvár. Ítélet, Nyilvános tárgyalás, 1946. május 31.) 133., 137–138. o. Lásd még a 18. fejezetet.

69. *Uo.*, 107. o.

70. Lásd a 16. fejezetben a 6163/1944. res. BM. VII sz. rendeletet.

71. A *MOL* gyűjteményében számszámra vannak ilyen listák és keresztények kérévényei zsidó vállalatok, lakások és vagyontárgyak iránt.

72. A csendőrséget az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 májusában az Ideiglenes Nemzetgyűlés felhatalmazására oszlatta fel egyebek közt azért, mert feltétel nélkül kiszolgált az elmúlt rendszereket a demokratikus magyar szervezetek és mozgalmak elfojtásával és felmorzsolásával. Lásd az 1690/1945. M. E. sz. rendeletet a *Magyar Közlöny* 1945. május 10-i számának 3–4. oldalán. A rendelet meghagyta, hogy új, országos Államrendőrséget kell létrehozni. Röviddel a kommunista rendszer összeomlása után a rendeletet alkotmányellenesnek nyilvánították. A Magyar Köztársaság Alkotmánybírósága 1991. augusztus 28-án egyebek között azon a címen helyezte hatályon kívül, hogy a kollektív bűnösség elvét alkalmazta az egyéni felelősség elve helyett. „44/1991. (VIII.28.) AB határozat.” *Magyar Közlöny*, 1991/93.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

A ZSIDÓ TANÁCS

Irányelvek

A ZSIDÓ TANÁCS létrehozását az SS a végleges megoldáshoz vezető első lépésnek tekintette. Felállításával az SS a másutt már alkalmazott, jól bevált minta szerint járt el. A végleges megoldás programjának megvalósításához annak feltételezésével kezdtek hozzá, hogy a magyar és a német kormány közötti megegyezés értelmében a zsidókérdés az SS kizárólagos hatáskörébe tartozik. Ezt a feltevésüket a magyar hatóságoknak a megszállás első néhány hónapjában tanúsított magatartása teljes mértékben megerősítette.

A németek azt az eljárást követték, amelyet Reinhard Heydrich, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője 1939. szeptember 21-én körvonalazott. A nácik által megszállt Lengyelországban bevetett rohamcsapatok (Einsatzgruppen) parancsnokaihoz intézett levelében Heydrich átmene-tinek tekintette a Zsidó Tanács¹ feladatkörét, eszköznek „a (hosszabb időt igénylő) végső célhoz”. (Ez ekkor még nem fizikai megsemmisítést jelent.) A levél egyebek között megszabja, hogy a Tanács

- az adott hitközség befolyásos személyiségeiből és rabbijaiból álljon;
- „teljes felelősséget vállaljon... valamennyi utasítás pontos végrehajtásáért...”;
- vegye névsorba az adott területen élő zsidókat;
- tudomására kell hozni „a kiürítés pontos napját és idejét...”;
- felelős „a zsidók megfelelő elszállásolásáért” a gettóban.²

A nácik döntő szerepet szántak a zsidó tanácsoknak, amelyeket akaratlan bűntársaikká tettek. Tulajdonképpen a nyílt, noha akaratlan együttműködés csapdájába csalták őket, jóllehet a tanácsok mindent elkövettek, hogy időt nyerjenek és enyhítsenek hitsorsosaik szenvedésein.

A zsidók kiirtására vonatkozó tervük végrehajtása közben az SS-nek és magyar bérenceinek figyelembe kellett venniük a szovjet haderők gyors előrenyomulását a keleti hadszíntéren, a művelethez rendelkezésre álló

német erők korlátozottságát, valamint annak szükségességét is, hogy a nagy zsidó közösségben hamis biztonságtudatot és optimizmust ébresszenek, minimálisra csökkentve ezáltal az ellenállás kockázatát – „biztosítani kell, hogy a zsidók ne lázadjanak, mint tették ezt a varsói gettóban”³.

Mindezek a megfontolások arra készítették őket, hogy tervüket vilámgyorsan valóra váltsák – ezért azonnal elkezdték a Zsidó Tanács létrehozását és céljaiknak való alávetését.

Noha zsidó tanácsokat hoztak létre Magyarország összes gettójában és/vagy gyűjtő- és bevagónírozási központjában, a náci számára elsősorban a budapesti Zsidó Tanács volt fontos. A vidéki zsidóság gyors ütemű gettóba tömörítése és deportálása miatt az ottani zsidó tanácsok rövid életűek voltak. Általában a hagyományos helyi hitközségi (kehillah-) vezetőkből álltak.⁴ A zsidó tanácsoknak és a vidéki gettóknak, amelyek felett névleges fennhatóságuk volt, alig volt kapcsolatuk egymással, egymástól függetlenül reagáltak azokra a parancsokra és utasításokra, amelyeket a központi és helyi magyar és német hatóságoktól, illetve a budapesti Zsidó Tanácstól kaptak. Gyakorlatilag teljes elszigeteltségben kellett működniük, mert a zsidókat röviddel a megszállás után minden kommunikációs eszköztől megfosztották.

A budapesti Zsidó Tanács

1944. március 19-ének baljós vasárnap reggelén, amikor a németek megszállták Magyarországot, a Pesti Izraelita Hitközség, az ország legnagyobb neológ gyülekezete Stern Samu elnökle alatt éppen éves közgyűlését tartotta. A zsidóellenes intézkedések miatt, amelyeket a németek Budapestre érkezésük után azonnal foganatosítottak, az ülés viharos gyorsasággal fejeződött be. Aznap délután Hermann A. Krumej és Dieter Wisliceny, Eichmann különleges alakulatának tagjai jelentek meg a zsidó hitközség székházában, a Síp utca 12.-ben, és Stern Samut keresték. A házban csak Bánóczi Lászlót találták, aki az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület, az OMIKE színházigazgatójaként egy előadás próbáját készítette elő. Személyesen őt tették felelőssé azért, hogy hívja össze másnap délelőtt tíz órára a hitközség elöljáróságát. Röviddel ezután Csergő Hugó, a hitközség főjegyzője délután 6 órára összehívott néhány zsidó vezetőt. Az otthonában tartott ülésen részt vettek: Boda Ernő és Pető Ernő elnökhelyettesek, Munkácsi Ernő, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára, Fábrián Béla, a Hadviseltek Bizottságának vezetője, valamint két további hitközségi tisztviselő.⁵ Úgy döntöttek, hogy mivel zsidó vallású magyar állampolgárokat képviselnek, mielőtt

még bármilyen kapcsolatba lépnének a németekkel, a megfelelő magyar hatóságokkal konzultálnak.

A vallási közösségek fölött a közvetlen joghatóságot a vallás- és közoktatásügyi miniszter gyakorolta. Mivel őt nem érték el, felhívták Tomcsányi Kálmán belügyminisztériumi államtitkárt és Thuránszky László miniszterelnökségi államtitkárt,⁶ aki azt mondta, hogy arra a kérdésre, „tárgyaljanak-e a németekkel”, másnap reggel a rendőrfőkapitány fogja megadni a választ. A másnapi baljós és velős válasz ez volt: „Amit a németek kívánnak, teljesíteni kell!” A válaszadó Bartha Gyula főkapitány-helyettes volt, aki a magyar hatóságok álláspontját közvetítette. A parancs világosan bizonyította a német és a magyar hatóságok egyetértését a zsidóprobléma kezelésében. Ennek az egyetértésnek az alapján születtek meg azok az utasítások, amelyek nyomán május 15. és július 8. között közel 450 000 zsidót deportáltak.

Március 20-án reggel a Pesti Izraelita Hitközség elöljárói a legroszszabb lehetőségekre is felkészülve gyülekeztek a székházban. Többen feleségükkel jelentek meg, és kis táskában hozták magukkal a legszükségesebbet. A németeket dr. Gábor János, a hitközség egyik ügyvédje várta, aki jól beszélt németül. Az elkövetkező hónapokban ő lett az összekötő a Tanács és Eichmann Sonderkommandója között.

Az ülés a hitközségi épület harmadik emeletén, az elöljárósági teremben zajlott. Amíg a német gyorsíróra vártak, aki a jegyzőkönyvet készítette, Krumej, észrevéve a táskákat, mindenkit megnyugtatóan, hogy nem lesznek letartóztatások. Továbbá biztosította őket, hogy a háborús körülmények miatt lesznek ugyan bizonyos korlátozások, de senki személyes és tulajdonjogait nem fogják megsérteni, és nem lesznek deportálások. A gyorsíró megérkezése után a különleges alakulat képviselői ismertették első utasításaikat.

Krumej udvariasan, ám határozottan tájékoztatta a PIH vezetőit, hogy mostantól kezdve minden zsidóügy kizárólagosan az ő hatáskörükbe tartozik. Másnap délig Zsidó Tanácsot kell létrehozniuk, amelynek minden zsidó a hatáskörébe tartozik. Igazolványokat fognak kiállítani, amelyek a Tanács tagjait mentesítik a zsidóellenes intézkedések alól, hogy megfelelően el tudják látni feladataikat. Senki sem hagyhatja el lakóhelyét, a hitközség hivatalos lapja és a többi zsidó kiadvány ezentúl csak a Gestapo cenzúraengedélyével jelenhet meg. A németek ezután közölték, hogy másnap délután 5 órára össze kell hívni a fővárosban lévő összes zsidó intézmény vezetőit. A PIH vezetőit újból megnyugtatták, hogy zsidó volta miatt senkit sem ér bántódás. Mindenki folytassa munkáját, a hitközség elláthatja feladatait, beleértve a vallási jellegűeket is. A PIH vezetőit megkérték, nyugtassák meg a tömegeket, és kerüljék el a pánikot – e

célből az újságban vagy a rabbikon keresztül tájékoztassák őket a németek ígéreteiről.

Annak nyomatékául, hogy minden zsidó ügy a németek kizárólagos hatáskörébe tartozik, Krumej és Wisliceny tájékoztatta a zsidó vezetőket, hogy az egész Pesti Izraelita Hitközség Alfred Trenker SS-Obersturmbannführer és kormányfőtanácsos, a biztonsági rendőrség (SIPO) budapesti vezetője közvetlen hatáskörébe fog tartozni.⁷

A hitközség egyik elöljáróját annyira megnyugtatták a németek ígéretei, hogy az ülés után rögtön felhívta feleségét: „Minden rendben van, a németek még segíteni is akarnak nekünk.”⁸

Rövid idővel az ülés után Stern Samu, aki nemcsak a Pesti Izraelita Hitközség, hanem a Magyar Izraeliták Országos Irodája (MIOI) elnöke is volt, elkészítette a Tanács összetételére vonatkozó tervet. A Tanácsba a fontosabb zsidó hitközségi szervezetek képviselőit válogatta be, hogy a rákényszerített intézkedések terheit közösen viseljék, és a felelősséget is közösen vállalják. Ennek megfelelően a Tanácsnak a következő nyolc tagja volt: Stern Samu elnök, dr. Boda Ernő, dr. Pető Ernő és dr. Wilhelm Károly a pesti neológ hitközség képviselőjében, dr. Csobádi Samu a budai neológ hitközség képviselőjében; Kahan-Frankl Samu és Freudiger Fülöp az ortodox hitközség képviselőjében és dr. Kahan Niszon, a cionisták képviselőjében.⁹

Másnap, március 21-én a németek elfogadták a Tanács összetételére vonatkozó javaslatot. Ez azon az ülésen történt, amelyen közel 200 zsidó elöljáró vett részt, köztük vidéki hitközségek néhány, éppen Budapesten tartózkodó vezetője. A zsidókat újból megnyugtatták, hogy a magyar zsidó közösség biztonsága nem forog veszélyben. Wisliceny közölte, hogy a háborús körülmények miatt lesznek ugyan bizonyos korlátozások, de a zsidó hitközségi, kulturális és vallási élet folytatódhat (Alles geht weiter, wie vorher...)¹⁰

Mivel a budapesti Zsidó Tanács hatáskörének az egész magyarországi zsidó közösségre ki kellett terjednie, a Magyar Zsidók Központi Tanácsa nevet vette fel. A Központi Zsidó Tanács, csakúgy, mint utódszervezetei, csak ritkán tartott hivatalos ülést. Legtöbb döntése az események nyomán szükséghelyzetben született, s ezeket a Sternből és két legközelebbi munkatársából, Petőből és Wilhelmből álló elnökség hozta.¹¹ A három vezető azonban a felmerülő problémákról gyakran tárgyalt a Tanács más tisztségviselőivel is.

Szoros együttműködésük a Tanácsban betöltött tisztségük egész időtartama alatt legalább annyira alapult a kölcsönös bizalmon és a hosszan tartó személyes barátságon, mint a Tanács néhány más tagjával szemben táplált közös bizalmatlanságon. Tovább erősítették ezt az együttműkö-

dést az állandó szükséghelyzetek kívánalmái, amelyek olyan gyors döntéseket igényeltek, amelyeket egy nagyobb „döntéshozó” testület nehezebben hozhatott volna meg.

A döntések titkossága azonban a Tanács számos munkatársát keserítette el, akik nemcsak hogy nem bíztak ítéleteikben, hanem amiatt is nehezteltek, hogy közös felelősséget kell vállalniuk olyan döntésekért, amelyek meghozatalában nem volt részük. A legkiemelkedőbb „lázázó” Berend Béla és Stöckler Lajos volt, egyikük sem került be eredetileg a Tanácsba. A „triumvirátussal” ideológiai-politikai és társadalmi-vallási okok miatt szálltak szembe. Berend és Stöckler saját állításuk szerint a „védtelen” „kis zsidók” érdekeit próbálták képviselni és védelmezni; azokét, akik az ún. „sárga csillagos házakban” és a budapesti gettóban (lásd a 24. és 25. fejezetet) sínylődtek szemben a „kiváltságos” zsidókkal, akik közül sokan, kitérésük vagy a hatóságok nyújtotta mentesítés következtében, különleges helyzetet élveztek.¹² A triumvirátus tagjait a vagyonos felső osztályok elitista beállítottságú képviselőinek tekintették.

Stern Samu magyarázata

Arra a kérdésre válaszolva, hogy miért vállalta el a Zsidó Tanács elnökségét, Stern azt állítja, hogy a németek nem csapták be, s hogy tudta, mi történt a zsidókkal Európa nácik megszállta részében. Mint mondja: „Hallottam eleget a Gestapo hírhedt zsidóosztályának módszereiről, tudtam, hogy mindig elkerülték a feltűnést, nem szerettek ijedtséget, félelmet kelteni, csöndben, higgadtan és a legnagyobb titokban dolgoztak, hogy a mit sem sejtő, gyanútlan áldozatok még akkor se tudják, mi vár rájuk, ha már vagonban indították őket útnak a halál felé.” Ismerte szokásaikat, tetteiket és szörnyű hírüket. Szerinte a Tanács többi tagja is tudta mindezt, amikor beleegyezett abba, hogy részt vegyen a Tanács munkájában.¹³

Ennek ellenére magára vállalta, hogy vezetője lesz egy olyan zsidó tanácsnak, amelynek technikai értelemben nincs is törvényes alapja, hiszen az SS utasítására jött létre, és – legalábbis kezdetben – kizárólag az SS-nek tartozott felelősséggel. Döntését így magyarázza:

...a kiszolgáltatott rab nem emelhet kifogást, hogy melyik cellába lökik be... Én 16 éve álltam a Pesti Izraelita Hitközség élén... Gyáva, férfiatlan és felelőtlen magatartásnak, önző menekülésnek és megfutamodásnak véltem, ha most, éppen most hagyom cserben hittestvéreimet, amikor a legnagyobb szükség van vezetésre, amikor tapasztalt és összeköttetésekkel is rendelkező férfiak áldozatos munkája talán valamit segíthet mégis. Mint vélekedett volna rólam a külföld zsidósága, ha kibúvót keresek a kötelezettség teljesítése alól?... Bizonyos, hogy a háború hónapok alatt befejeződik, a németek tökéletes leverésével. Számítottam azonban arra, hogy a megmeneküléshez esetleg túl hosszú lesz ez a néhány hónap is, egyéb segítségre is szükség lehet köz-

ben. Gondoltam arra, hogy esetleg a Kormányzót is igénybe kell majd vennem a magyar zsidóság megmentése érdekében, azt a Kormányzót, akit húsz éve ismertem, és mindig, ha erre szükség volt, kérdésekkel ostromoltam zsidóügyben. Tudtam és tudnom kellett, hogy kiszolgáltatottságunkban belülről csak a Kormányzó segíthet rajtunk, kívülről egyelőre nem is kaphatunk segítséget...¹⁴

Eleve számítottam mindenféle eshetőségre, de mindenképpen arra az egyre tekintettem, hogy különböző taktikai lépésekkel kell elodáznom a végső veszedelmet, az egész magyar zsidóság elpusztulását. Idős ember létemre, akinek az egészségét már aláásta az idő, minden biztonnyal könnyebb lett volna, ha félreállhatok, és nem kellett volna vállalnom a Tanácsban ezt a nehéz szerepet. De vajon nem lett volna lelkiismeretlenség, ha félreállok?... Viharos időkben a nyáj látja kárát annak, ha a tapasztalt pásztort tapasztalatlan és véletlenül odaszegődött pásztor cseréli fel.¹⁵

A megszállás előtt alig két hónappal Sternt az egész országban ünnepelték 70. születésnapja alkalmából.¹⁶ Magyar királyi udvari tanácsos volt, s mint sikeres üzletembernek, kiváló kapcsolatai voltak a magyar társadalom arisztokrata-konzervatív elemeivel. Mint a legnagyobb magyar zsidó hitközség és az országos iroda elnöke, nagyra becsült vezető volt. Általános tiszteletnek örvendett nagylelkűsége és az a képessége, hogy zsidóügyekre nagy pénzüsszegeket tudott összegyűjteni. A magyarországi zsidóság neológ, asszimilálódott és cionistaellenes részének képviselője és egyik fő szószólója volt. Mély zsidó gyökereinek azonban mindig tudatában maradt, s minden *törvényes* lehetőséget kihasznált a magyarországi zsidók ügyének és érdekeinek előmozdítására. Tragédiája és általában a Zsidó Tanács tragédiája részben abból fakadt, hogy azt az arisztokrata-konzervatív keresztény magyar vezető réteget is megti-zedelték, amellyel jó kapcsolatai voltak. Miután a megszállás első napjaiban e réteg vezető képviselőit is letartóztatták, a zsidó közösség teljesen elszigetelődött, és az SS könnyű prédájává vált. A tragédiát tovább fokozta, hogy a hivatalos zsidó vezetők továbbra is ragaszkodtak a hagyományos törvényes módszerekhez, beadványokkal és panaszokkal éltek. Ezek a módszerek igen hatékonyak bizonyultak a megszállás előtti, félparlamentari időszakban, ám tökéletesen elégtelenek voltak a náci uralom szélsőséges végkorszakában. Stern például annyira megszokta, hogy a hatóságokkal legalisztikus-formális módszerek révén tárgyaljon, hogy még a tömeges deportálás kellős közepén, 1944 júniusában is elutasította azt az ötletet, hogy titkos felhívást körözzenek „a magyar keresztény társadalomhoz” (lásd a továbbiakban). Stern jelentős személyes bátorságról és rettenthetetlenségről tett tanúbizonyságot, s minden lehetőt elkövetett, hogy megnyerjék a versenyfutást az idővel, de neki és a Tanács legtöbb tagjának alig volt – ha volt egyáltalán – közvetlen kapcsolata az ország zsidó tömegeivel.

A Tanács felfogása és politikája

A magyarországi zsidóság ortodox és konzervatív-asszimilációpárti vezetői, csakúgy, mint a cionista vezetők, tudták, mit műveltek a németek Kelet-Közép-Európa szomszédos országaiban,¹⁷ ugyanakkor sem a zsidó tömegeket, sem az ország keresztény vezetését nem tájékoztatták teljesen és pontosan a végleges megoldás tervéről. Ráadásul nem tettek óvintézkedéseket, hogy a német megszállás esetére elhárítsák vagy csökkentsék a lehetséges katasztrófát. Ennek következtében a magyarországi zsidóságnak, mely szinte Auschwitz közvetlen szomszédságában élt, fogalma sem volt a gázkamrákról és a német koncentrációs táborokban elkövetett tömeggyilkosságokról. Akik hallottak valamit erről, az információt rémhírnek, jobb esetben náciellenes propagandának tekintették. Vezetőikhez hasonlóan azzal áltatták magukat, hogy ami Lengyelországban és másutt történt, az nem történhet meg Magyarországon, ahol a zsidók sorsa több mint ezer éve fonódik össze a keresztény magyarok sorsával. A jól tájékozott zsidó vezetők nem ismertették meg tömegeikkel, hogy mi folyik a szomszéd országokban, s mivel törvénytisztelő polgárok voltak, betartották a szigorú cenzúraszabályokat, és megtiltották a zsinagógák felhasználását ilyen „propaganda”-célokra.

Benoschofsky Ilona, aki a főváros zsidó közösségének egyik tevékeny tagja volt, majd a háború után a budapesti Zsidó Múzeum igazgatója lett, úgy vélekedik, az járhatott a Zsidó Tanács tagjainak fejében, hogy ha már úgysem lehet megmenteni a magyar zsidóságot, jobb, ha az nem is sejtí sorsát. Tekintve, hogy a németek kivégzéssel fenyegették mindazokat, akik a deportálásokat emlegették, a Tanács nem hozhatta nyilvánosságra, hogy a deportálás valójában a gázkamrát és a krematóriumot jelenti.¹⁸ Benoschofsky azt is állítja, hogy „ha a Zsidó Tanács azt gondolta is, hogy nincs menekvés a tömegek számára, önmaga előtt azért látott kiutat”. Tekintve, hogy a Horthy-korszak zsidóellenes intézkedései mindenekelőtt a zsidóság alsó rétegeit érintették, a Zsidó Tanács tagjai, akik csak hallomásból ismerték ezeket, ezúttal is bízhattak abban, hogy mentésséget nyernek.¹⁹

A Zsidó Tanács tagjai érthető módon megpróbálták külön védelmet és kedvezményeket biztosítani családjuknak, és néha a saját érdekeiket mozdították elő, mégis túlzás azt állítani vagy feltételezni, hogy ezt tudatosan tették, és a tömegek érdekei ellen cselekedtek. Igaz, rövidlátó, túl formalisztikus és legalisztikus magatartást tanúsítottak, s ítéleteikben gyakran tévedtek, mégis tiszteletre méltó emberek voltak, akik, bár rosszul megválasztott módszerekkel, mégis menteni igyekeztek a menthe-

tőt a zsidó közösség felkészületlensége és atomizálódása, valamint a németek és magyar szövetségeseik túlereje láttán.

A Tanács tagjainak nyújtott kedvezmények

Elég valószínű azonban, hogy a németek politikájának és céljainak értékelésében a magyar zsidó vezetőket bizonyos fokig befolyásolták azok a kedvezmények, amelyekben az SS őket és családtagjaikat részesítette. Szokványos SS-módszer volt ez minden, náci megszállás alatt álló országban, mégpedig nemcsak a zsidó vezetőkkel, hanem a helyi tisztségviselőkkel szemben is. A nácik így nyerték el bizalmukat és együttműködésüket. A zsidók esetében ezek a kedvezmények elsősorban azt jelentették, hogy a vezetőket és legközelebbi családtagjaikat mentesítették számos zsidóellenes intézkedés hatálya alól. Ezek a kedvezmények azonban rendszerint átmenetiek voltak, mert mihelyt adott területen befejeződött a gettóba tömörítés és a deportálás, magukat a vezetőket is összeszedték, és ugyanolyan bánásmódban részesítették, mint a többieket. A náciknak nyilvánvalóan ez volt a szándékuk Magyarországon is, és vidéken így is jártak el. Horthynak a deportálás leállítására vonatkozó, 1944. július 7-i döntése azonban lehetővé tette, hogy a Központi Tanács vezetői és a budapesti zsidók elkerüljék vidéki társaik sorsát.

Egyszerre különös és meglepő, hogy a magyar zsidó vezetők, akik már sokat tudtak a nácik eljárásairól, ugyanúgy cselekedtek, mint a náci megszállás alatt álló Európában élő társaik, akiknek ilyen ismereteik még nem voltak.

A magyarországi zsidóság egyik első, a nácik által kedvezményes elbánásban részesített vezetője óbudai Freudiger Fülöp volt. Fivérét, Sámuel a Gestapo március 21-én, kedden letartóztatta, és több más tüsszal együtt a Rabbiképző Intézet Röck Szilárd utca 26. alatti épületébe vitte, amely akkor Wisliceny ellenőrzése alatt álló SS-internálótábor volt. Freudiger, akinek Stern semmiféle ígéretet nem tett, hogy a Tanács hivatalosan közbenjár fivére érdekében, elhatározta, hogy maga veszi kezébe az ügyet, és felkereste Wislicenyt az Astoria Szállóban, az Eichmann-féle különleges alakulat akkori ideiglenes székhelyén. Tájékoztatta Wislicenyt, hogy fivére letartóztatása miatt nem tud elmenni arra az ülésre, amelyet aznap délutánra az SS a zsidó vezetőkkel tervezett. Wisliceny, aki rájött arra, hogy Freudiger azon vezetők egyike, akikkel előző nap találkozott, biztosította arról, hogy fivérét szabadon fogják bocsátani. Freudiger és Wisliceny kapcsolata a hét vége felé szilárdult meg; az SS-vezető Kahan Niszonnal és Weiss Edith bárónővel együtt meghívta, amikor visszatért váratlan pozsonyi utazásáról. Wisli-

ceny a pozsonyi Mentő Bizottság (Va'adat Hatzalah) tagjának, Michael Dov Weissmandel rabbinak „ajánlólevelével” akart az ortodox, a neológ és a cionista frakció bizalmába férkőzni. Weiss bárónőt nem találta meg, ezért csak Kahan és Freudiger ment el a Rabbiképzőbe. Wisliceny megkérte Kahant, hogy várjon az előszobában, s mikor kettesben maradt Freudigerrel, átadta neki Weissmandel héber nyelvű levelét. Weissmandel szerint a magyarországi zsidóságra ugyanaz a sors vár, mint a német megszállás alatt álló európai országok zsidó lakosaira, a magyar zsidó vezetők ennek ellenére próbáljanak tovább tárgyalni az ún. „Európa-tervről” Wislicenyvel, „akiben meg lehet bízni”²⁰.

Noha röviddel ezután Kasztner Rezső vette át az SS-szel folytatott tárgyalások irányítását, ami Freudiger és Wisliceny kapcsolatának meglazulásához vezetett, ahhoz elég szilárd maradt ez a kapcsolat, hogy Freudiger további kedvezményekhez juthasson. Valahányszor Wisliceny visszatért Budapestre egy-egy országrész gettósítási és deportálási programjának befejeződése után, Freudiger mindig felkereste. Bonbonosdobozokat hozott, de ezekben nemcsak édesség, hanem a családi ékszerek egy-egy darabja is volt. Amikor az ékszerek elfogytak, készpénz került a dobozokba – két alkalommal 50-50 000 pengőt nyújtott át. Wisliceny, akinek ízlettek a „bonbonok”, viszonzásul vidéki gettókból, Nagyváradról, Debrecenből, Sopronból, Pápáról és Székesfehérvárról Budapestre hozatott kb. 80 (főként ortodox) zsidót.²¹ Ezek szinte valamennyien megmenekültek, miután a Kasztner-csoporttal együtt június 30-án elhagyták Budapestet (lásd a 29. fejezetet). Wisliceny közreműködésével sikerült Freudigernek és családjának 1944. augusztus 9-én Romániába menekülnie.

Hasonló kedvezményekben volt része a magyar zsidóság sok más vezetőjének is. Amikor Reiner Imre, a Magyarországi Ortodox Izraelita Hitfelekezet központi irodájának jogtanácsosa és a Zsidó Tanács vezető tisztségviselője megtudta, hogy idős szüleit a nyíregyházi gettóba zárták, Freudiger társaságában a sváb-hegyi Majestic Szállóba, az Einsatzgruppe állandó székhelyére sietett, hogy panaszt nyújtson be. Krumey biztosította arról, hogy mivel ő a Zsidó Tanács tagja, szüleit mentesítik a gettósítás alól, és Budapestre lehet hozni őket.²² Wilhelm Károlynak is sikerült két nővérét Kassáról Budapestre hozatnia.²³ Freudiger szerint Eichmann utasította Krumeyt, hogy a Központi Zsidó Tanács tagjainak közeli hozzátartozóit hozassa a fővárosba.²⁴

Ez a kedvezmény láthatóan a vidéki zsidó tanácsok vezetőire is kiterjedt. A vidéki Gestapo-főnököknek állítólag utasítást adtak, hogy a helyi zsidó tanácsok vezetőit hozzák Budapestre. Ilyen értelemben rendelkezett Wisliceny is.²⁵ Csakhogy a helyi Gestapo-képviselők és a kommandó

tagjai, Eichmann értelmezésével összhangban, miszerint az utasítás „csupán a tanácsok azon tagjainak biztosít kegyelmet, akik segítőkészek és együttműködők”, gyakran nem hajtották végre ezeket az utasításokat. Azokat a helyi vezetőket, akiket nem hoztak Budapestre (s ide tartozott a legtöbb vidéki zsidó előljáró), azzal vádolták, hogy szabotálták a nácik utasításainak végrehajtását, s ezért – rendszerint az utolsó transzportban – a többi zsidóval együtt őket is deportálták.²⁶ A deportálás megkezdése előtt a helyi zsidó vezetőknek rendszerint megengedték, hogy a gettón kívül lakjanak.²⁷

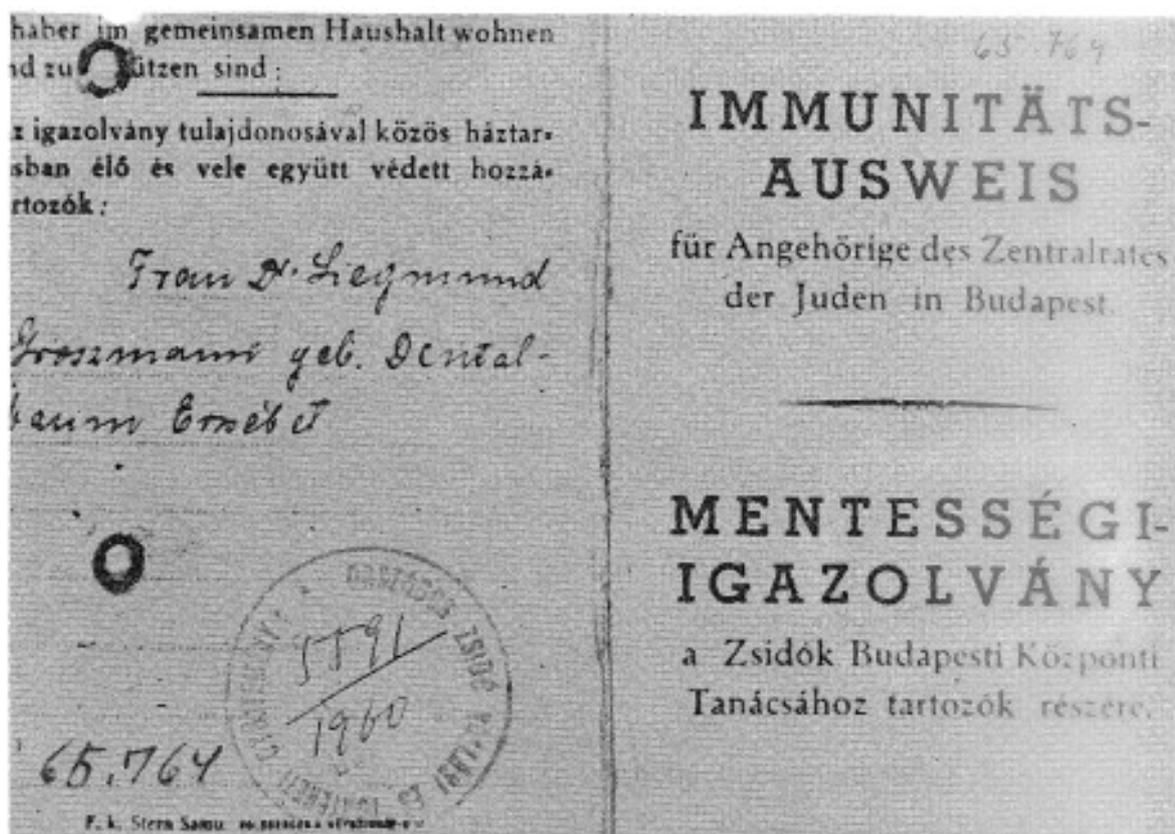
Talán ide kell sorolnunk azt a „kedvezményt” is, amelyet Eichmann Kasztner Rezsőnek nyújtott: engedélyezte, hogy szülővárosa, Kolozsvár gettójából 388 zsidót kimentsen. Háború után megjelent emlékiratában Eichmann megjegyzi, hogy azért engedte meg a Kasztner-csoport menekülését, mert „ezerfős kis csoportok nem érdekelték”, és „Kasztner nagy szolgálatot tett nekünk azzal, hogy segített békés mederben tartani a deportálást”²⁸.

A sértetlenséget biztosító igazolványok ügye

A zsidó vezetők nemcsak hozzátartozóik, barátaik és a közösség más tagjainak életét tudták megmenteni. Ezenkívül is élveztek bizonyos kiváltságokat, amelyek segítségével hatékonyabban szolgálhatták az elnyomottakat, egyúttal azonban a saját életüket is elviselhetőbbé tudták tenni. Az egyik ilyen kiváltság, amely a megszállás idején sokfelé gyűlöletet váltott ki a zsidókból, és heves vita lett a háború után, az ún. mentességi igazolvány (Immunitäts-Ausweis) volt. Ennek segítségével az igazolvány birtokosa szabadon mozoghatott, és rá nem voltak érvényesek azok a korlátozások, amelyeket a közösség többi tagjának be kellett tartania. Az igazolványok természetesen létfontosságúak voltak a közösség nevében eljáró vezetőknek, akiknek állandóan az utcán kellett lenniük – gyakran az egyik német vagy magyar hivatalból mentek a másikba.

A Magyarországon használatos igazolványok mintája a francia *carte d'immunité* volt, amelynek egyik példányát Goldstein Ernő, a franciaországi magyar zsidó kolónia vezetője hozta haza Párizsból – ő egyúttal az ottani American Joint Distribution Committee titkára is volt. A francia mintától eltérően azonban a magyar sértetlenséget biztosító igazolványok kétnyelvűek voltak, s a német biztonsági rendőrség és a magyar rendőri szervek képviselői is aláírták őket.²⁹

A Zsidó Tanács kb. 250 ilyen igazolványt kapott;³⁰ jelentkezők viszont ezrével akadtak, mindenki, akinek bármi dolga volt a zsidó hitközséggel. A telefonok szünet nélkül csengtek, a Tanács irodáit megostro-

14.1. kép
Mentességi igazolvány

molták a folyamodók, akik egy kis biztonságot szerettek volna szerezni maguknak. Ilyen körülmények között kellett vállalnia a Tanácsnak a korlátozott számú igazolvány szétosztásának nehéz feladatát. Az elsődleges kritérium az volt, hogy az *adott időszakban* ki szolgálja a hitközséget, így az igazolványokat a Központi Tanács tagjainak, a Tanács vezető tisztségviselőinek és az összekötő csoport tagjainak – akik a német és magyar hatóságokkal tartották a kapcsolatot –, valamint az elnöki osztály tagjainak adták. Igazolványokat adtak a gyülekezetek vezetőinek és fontosabb tisztségviselőinek, a Tanács jogi, műszaki, lakás-, szociális, élelmiszer-ellátási és munkaszolgálatos-osztálya vezetőinek, valamint a Temetkezési Egylet (Chevra Kadisha) vezetőinek. Igazolványt kaptak vezető orvosok és a jóléti szervezetek irányítói. Igazolványt kapott *A Magyar Zsidók Lapja* szerkesztője, valamint az Országos Irodának mindazon vezetői, akik egyik fenti kategóriába sem tartoztak.³¹

A névsort dr. Kohn Zoltán, a Tanács titkára állította össze, végső formáját pedig dr. Gábor János és Munkácsi Ernő alakította ki. Tekintettel a rendelkezésre álló igazolványok korlátozott számára és a nagyszámú folyamodóra, várható volt, hogy a szétosztás nagy vitát vált ki. A rangidős-

séget, különösen a nem lényeges funkciókban, alá kellett rendelni a pillanatnyi igényeknek, amelyeket az újoncok gyakran hozzáértőbben láttak el. Azok a folyamodók, akik nem kaptak igazolványt, a Tanács leghangosabb ellenzékévé váltak. Joggal feltételezhetjük, hogy panaszaik nem voltak teljesen alaptalanok. Néhány – feltehetően igen korlátozott számú – esetben az igazolványokat valószínűleg személyes rokonszenv, múltbeli szolgálatok elismerése vagy politikai megfontolások alapján adták ki.

A Zsidó Tanács tagjainak a sérthetlenségi igazolvány teremtette személyes biztonságát tovább fokozta 1944 augusztusában, hogy mentesültek a sárga csillag viselése alól.³² Noha ebben a kiváltságban a mentesített zsidók (25. fejezet), valamint azok is részesültek – például Kasztner és Brand Joel (29. fejezet) –, akik üzleti tárgyalásokat folytattak az SS-szel, a Zsidó Tanács tagjait külön amiatt is bírálták, hogy „elkülönültek a hitközség egészétől”. Az egyik leghevesebb bíráló Stöckler Lajos volt, a Zsidó Tanács egyik vezetője a nyilas korszakban, aki családtagjaival együtt továbbra is dacosan viselte a sárga csillagot.³³

A védelem és a személyes érdekek előmozdításának természetes ösztöne további bátorítást kapott, amikor Horthy július 7-i lépése után átmenetileg enyhült a deportálás veszélye. A Tanács néhány gazdagabb tagja tulajdonának védelmével kezdett foglalkozni; Pető, Wilhelm és Stern tulajdonuknak az akkor hatályban lévő zsidóellenes intézkedések alóli mentesítését kérték. Nemcsak beadványt készítettek, hanem személyesen is felkeresték Mester Miklóst, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkárát. Komoly Ottót, aki ebben az időszakban szinte napi kapcsolatban állt Mesterrel, elkeserítette az a tény, hogy a nagy tragédia közepette egyesek a vagyonukkal vannak elfoglalva. Rossz érzése szeptember 6-i, Mesterrel folytatott beszélgetését felidéző naplóbejegyzésében tükröződik: „Egy kissé furcsának érzem ezt, ha arra gondolok, hogy a zsidóság vezetői a zsidóságot fenyegető veszélyek között a saját vagyoni helyzetük megszilárdítására gondolnak.”³⁴

A közösség atomizálódása

A magyarországi zsidóság tragédiájának oka csak részben volt az, hogy a zsidó vezetők, egyebek között az általuk élvezett kiváltságok miatt, feltehetően rosszul mérték fel a helyzetet – az okok közé tartozott a közösség atomizálódása is. Az ország hirtelen megszállása idején a zsidók között teljes széthúzás uralkodott. Alig-alig történt kísérlet a két háború közötti korszakra jellemző állandó csetepaték felszámolására a neológ, az ortodox és a status quo hitközségek, valamint a féllegális cionista szervezet között.

A helyzetben az volt a legszomorúbb, hogy a viszálykodás még a német megszállás után is folytatódott. Világosan látható ez a Központi Zsidó Tanácsban, ahol a neológ képviselők általában azt hangsúlyozták, hogy a német és magyar hatóságok törvényeit s utasításait szigorúan be kell tartani, míg az ortodox és cionista vezetők néha merészebb álláspontot képviseltek. A Tanácson belüli ellentétekre a nácik is felfigyeltek, és kajánul számoltak be róluk berlini feletteseiknek.³⁵

A vallási viszályokon kívül a magyarországi zsidóságot az asszimilált-akkulturált csoportok és a cionisták (akik közül sokan szintén teljesen asszimilálódtak) közötti politikai konfliktusok, a gazdagok és szegények eltérő gazdasági érdekei, a nagyobb, részben önálló gyülekezetek rivalizálása is sújtotta. Mindezt a féltékenység és a személyes gyűlölködés tetézte, amely e közösségek számos vezetőjét szűk látókörű célok követésére ösztönözte.³⁶ A magyarországi zsidóság vezetői emiatt tökéletesen alkalmatlanok voltak arra, hogy a szélsőséges vészorszak igényeihez alkalmazkodó, hatékony vezetést valósítsanak meg.

Az SS a Tanács különleges feladatának azt szánta, hogy hamis biztonságérzetet keltve, engedelmességbe ringassa a zsidó tömegeket. Ugyanez volt a szándékuk a cionista vezetőkkel is, akikkel később sajátos „mentési” üzleteket kötöttek. Noha ezek a vezetők egyre jobban tudatára ébredtek annak, hogy milyen funkciót szánnak nekik, tehetetlenek voltak, és úgy érezték, csapdába csalták őket. A hatalom a németek kezében volt, akik ráadásul a magyarországi antiszemita elemek lelkes támogatását is élvezték, s rendelkezésükre állt az ország egész elnyomó apparátusa. A dánoktól eltérően a magyarok alapvetően passzívak maradtak, sokan közülük – az előző két évtized bűnös antiszemita propagandájától átítatva – mire sem vágytak inkább, mint hogy a zsidóktól kisajátított vagyonból részesüljenek. Ilyen körülmények között a Tanács tagjai először halogató taktikával, majd később a kormányzóval való kapcsolat újrafelvételével próbálták menteni a menthetőt. A cionista vezetők viszont az ún. Európa-terv keretében az SS-vonalat követték: megpróbálták lefizetni a németeket (lásd a 29. fejezetet). A vidéki zsidóság szempontjából a két módszer egyaránt hasznavehetetlennek bizonyult: őket, a hazai internálótáborokban, munkaszolgálatos-egységeknél lévők és még közel 18 000 egyéb személy kivételével, rövid időn belül Auschwitzba deportálták.³⁷

Akárhogyan okoskodtak, akármilyen módszerekkel éltek a Zsidó Tanács tagjai, történelmi tény marad, hogy ezek a tehetetlen, elszigetelődött emberek akaratlanul és kellenlenül bár, mégis együttműködtek a nácikkal és magyar martalócaikkal a végleges megoldást előkészítő lépések végrehajtásában, miközben tetteiket folyton úgy értékelték, hogy az adott körülmények között azok a közösség javát szolgálják. Mint Itzak Olshan, Iz-

rael Legfelsőbb Bíróságának főbírája jelentette ki a lengyelországi Bendzin zsidó tanácstagjait érintő perben, „akárhogyan járt is el a Zsidó Tanács, a nácikat szolgálta... Még azok is segédkeztek a náciknak, akik a zsidó közösség javán fáradoztak...”³⁸

Erőik korlátozottsága miatt, meg azért is, mert szükségtelenül nem akarták maguk ellen hangolni a lakosságot, a németek, mint a német érdekszférában mindenütt, Magyarországon is a zsidókat és a helyi hatóságokat használták fel a zsidóellenes intézkedések végrehajtására. Bár a zsidó vezetők az hajtotta, hogy a németekkel fenntartott jó kapcsolatuk révén időt nyerjenek a zsidó életek megmentésére, mégis ők ringatták hamis biztonságérzetbe a tömegeket, ők adták ki az internálási behívókat, ők sajtátítottak ki lakásokat, ők osztották szét a sárga csillagokat, ők költöztették a zsidókat különleges „csillagos házakba”, és ők adtak át rengeteg pénzt. Akaratuk ellenére eszközeivé váltak a náciknak annak a zsidóellenes kampánynak számos mozzanatában, amely a vidéki zsidóság deportálásához vezetett.

A Zsidó Tanács tevékenysége nemcsak a zsidó közösség jelentős részét aggasztotta, hanem a magyar társadalom kicsiny, de egyre hangosabb náciellenes részét is. Bizonyítékok vannak arra, hogy a magyar földalatti ellenállás valóban figyelmeztette a Tanácsot: kollaborálásért felelősségre fogják vonni. Dán Dezső erdélyi zsidó, aki nagy szolgálatoakat tett a Vaadának,³⁹ saját állítása szerint egyike volt azoknak a közvetítőknek, akik a Tanácsot figyelmeztették. Az 1962-es Eichmann-perben elmondott tanúvallomását kiegészítő dokumentumban elmondja, hogy a Magyar Függetlenségi Front 1944 májusában őt és dr. Latkóczy Imrét bízta meg azzal, hogy Sternt figyelmeztesse: a magyar ellenállási mozgalom kollaboránsnak tekinti a Zsidó Tanácsot, és annak tagjait háborús bűnösökként fogják felelősségre vonni. Állítólag azt is követelték Sterntől, hogy a Tanács számoljon fel minden kapcsolatot az SS parancsnokságával, idézésekkel vagy táviratokkal ne rendeljenek többé munkára embereket, ne késztesék őket pénz átadására – hiszen az erőfeszítések céltalanok: a vonatok továbbra is gördülnek Auschwitz felé.⁴⁰

Cselekedhettek volna-e másként a zsidó vezetők? Mi történt volna, ha lemondanak a tanácsbeli tagságukról? Miként Horthy a klessheimi kastélyból való visszatérése után, a zsidóság hagyományos legitimista vezetői is úgy érveltek, hogy ha őrhelyükön maradnak, ahelyett hogy gyáván elmenekülnének vagy lemondanának, tapasztalt vezetésük alatt ha teljesen elkerülhetők nem is, de enyhíthetők lennének a zsidóság veszteségei. Ha testületileg lemondtak volna, a németek és magyar bérenceik kétségkívül könnyen találtak volna újabb és újabb zsidó vezetőket, akik kiszolgálták volna őket. Ha pedig nem hajtották volna végre az interná-

lásokra és lakásrekvirálásokra vonatkozó utasításokat, nagyon valószínű, hogy a német és magyar Gestapo-egységek módot találtak volna arra, hogy sokkal kegyetlenebb módon hajtsák végre ezeket az internálásokat és rekvirálásokat.

Másfelől viszont: noha Stern és munkatársai lemondásának minden bizonnyal azonnali letartóztatásuk és esetleg kivégzésük lett volna a következménye, a zsidó tömegek korábban tudatára ébredhettek volna a német megszállás valóságának, és senkihíziak és zsidó quislingek utasításait valószínűleg nem hajtották volna végre olyan engedelmesen, ahogy a hagyományos vezetőket, akikben megbíztak. A németek pontosan emiatt ragaszkodtak ahhoz, hogy a zsidó hitközségek régi, hagyományos és bizalommal övezett vezetői maradjanak a zsidó tanácsok tagjai.

Viszont ha Stern és munkatársai nem vállalták volna magukra a németek által rájuk rótt feladatokat, s valamilyen csoda folytán túléltek volna a megpróbáltatásokat, miközben zsidók százezreit lemészárolták, a túlélők biztosan elítélték volna őket amiatt, hogy csak addig maradtak a hatalomban, amíg ahhoz tisztelet és megbecsülés kapcsolódott, a leg-sötétebb órában viszont elhagyták a közösséget.

A Tanács a nyilvánvaló kockázatok ellenére is úgy döntött, hogy az időnyerést célzó halogató taktikát alkalmazva vállalja el a nehéz feladatot. A Tanács megalakulása idején ráadásul még nem lépett hivatalba a németbarát magyar bábkormány. Hivatalos magyar irányelvek hiányában, a kormányzó és az új kormány zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját nem ismerve, a Tanács egyfajta *modus vivendit* próbált kialakítani a németekkel. Abban is reménykedtek, legalábbis a megszállás kezdeti szakaszában, hogy a németek Magyarországon más eszközökkel szándékoznak megoldani a zsidókérdést, mint Európa többi megszállt országában. Reményeik alapjául a következők szolgáltak: azok az ígérek és kijelentések, amelyeket az SS-tisztek tettek a zsidó vezetőkkel való első találkozás során; az a tény, hogy a kormányzót, aki korábban egyetértett Kállay zsidópolitikájával, a posztján hagyták; annak felismerése, hogy a németek katonai helyzete most sokkal rosszabb; az a remény, hogy a németek, akik tudatában vannak a megszállás népszerűtlenségének, inkább megbékéltetni, mint maguk ellen fordítani kívánják az országot; hogy a zsidótörvények ellenére a zsidók Magyarországon aránylag jól élnek, és a radikális megoldásra vonatkozó javaslatok hangos politikai ellenállást váltanának ki az országgyűlésben, ahogy ezt az 1938 és 1942 között hozott zsidótörvények fogadtatása bizonyította; végül hogy a Vörös Hadsereg már a Kárpátok lábához érkezett.⁴¹

A Tanács feltevései és várakozásai sajnos nem teljesültek be. Azok az intézkedések, amelyeket a Sztójay-kormány a németekkel egyetértésben

március 29-e után hozott, amikor kiadták a zsidóellenes rendeletek első sorozatát, fokozatosan szétoszlatták ezeket a reményeket. De addigra a Tanács már csak eszköz volt a németek kezében a zsidó tömegek félrevezetésére.

A zsidó tömegek megnyugtatósa

A folyamat a Központi Zsidó Tanács felhívásával kezdődött, amely a hitközség hivatalos lapjának, *A Magyar Zsidók Lapjának* első, német cenzúra által ellenőrzött számában jelent meg.⁴² Az 1944. március 23-i számban a Tanács az alábbi, „Felhívás a magyar zsidósághoz!” c. cikket tette közzé:

A mai időkben nyíltan, félre nem érthető módon kell beszélni, mert minden magatartáshoz, minden cselekvéshez mélyreható és komoly következmények fűződnek. De azért is szükség van a világos és nyílt beszédre, mert ez alkalmas arra, hogy sok lappangó bizonytalanságot oszlasson el, és teljes határozottsággal jelölje meg azt az utat, amelyen mindenki megkímélheti önmagát és a közösséget a hátrányoktól. Mert ma, inkább, mint bármikor, tisztában kell lennünk azzal, hogy nemcsak önmagunkért vagyunk felelősek, hanem magatartásunkból balmegítélés származhatik valamennyiünkre is. Az illetékes hatóságok határozott utasításának közlésével jelölhetjük meg azokat a követendő elveket és cselekvési módokat, amelyek mindenkire kötelezőek.

A Magyar Zsidók Lapja ezúttal is és a jövőben is pontosan és hitelesen fogja tájékoztatni a magyar zsidóságot azokról az utasításokról és rendelkezésekről, amelyeket a hatóságok előszabnak.

Mindenki dolgozzék, teljesítse kötelességét, vegyen részt ereje megfeszítésével a hatóságok által előírt módon munkájával, azon a helyen, amelyre kötelessége állította.

Rámutathatunk arra, mégpedig az illetékes hatóságok határozott állásfoglalása alapján, hogy a zsidó hitélet, kulturális és szociális élet folyik tovább. Ez mindenkire megnyugtatóan hathat.

A zsidóság részéről egy Központi Tanács alakítása kívántatott meg, mely a szükséghez képest nagyobb taglétszámú belső választmányokat a maga hatáskörében önállóan alakítja meg. A Központi Tanács az egyetlen meghatalmazott és felelős szerve az egész zsidóságnak, amely hivatva van, mint illetékes szerv, a német hatósággal az érintkezést fenntartani.

Az a kijelentés történt, hogy zsidó volta miatt senkit nem tartóztatnak le, és ha egyes letartóztatások szükségesek, ez más okokból történik.

Budapest területét zsidónak engedély nélkül elhagynia nem szabad, ugyan csak tilos lakást változtatni engedély nélkül. Vidékről zsidó nem jöhet Budapestre. A vidékről újabban Budapestre érkező zsidó nyomban bejelentendő. Utazási vagy lakásváltoztatási kérelmeket a Központi Tanács útján kell benyújtani.

Nyomatékosan felhívjuk mindenkinek a figyelmét arra, hogy mindezeket a rendelkezéseket a legszigorúbban és a leglelküismeretesebben tartsa be. Csak ezeknek a rendelkezéseknek pontos követése szolgálhat biztosítékkal arra, hogy a megengedett kereteken belül mindenki folytathassa polgári életét.

A Központi Tanács nyomatékosan figyelmeztet mindenkit, hogy a Tanácsnak hatósági rendelkezés folytán történt felhívására tartozik a központban haladéktalanul megjelenni és rendelkezésre állni.

A Központi Tanács felhívásának megnyugtató hatását erősítette meg egy héttel később Groszmann Zsigmond főrabbi felhívása. Felszólította a zsidókat, hogy „jöjjenek a templomba”, és ne hallgassanak „a csüggedők és csüggesztők szavára. A legilletékesebb helyről hangzott el, hogy senki és semmi sem fog téged megzavarni a vallási és hitélet gyakorlásában.”⁴³

A március 21-i jelenet, amikor a főváros zsidó vezetőit megnyugtatták, március 28-án a vidéki zsidó hitközségek vezetői számára is megismétlődött. A Központi Tanácsnak az ülésre szóló meghívását Stern aláírásával március 24-én küldték el. Ebben arról tájékoztatták a vidéki zsidó vezetőket, hogy a Központi Tanács március 20-a óta állandó érintkezésben van a német hatóságokkal, s ezek a hatóságok „a legnagyobb súlyt helyezik arra, hogy az ország izraelita lakossága pánikmentes hangulatban, nyugodtan folytathassa nemcsak magánéletét, hanem hitéletét, szociális és kulturális tevékenységét is”. „Ennek elérése végett – folytatódik a meghívás – az egész országra kiterjedő hatáskörrel megalakult a Magyar Zsidók Központi Tanácsa, amely további, rangsorban utána következő szeryganánt az Országos Bizottság megalakítását fogja foganatosítani. Ezért vált szükségessé, hogy a bevezetőben jelzett tanácskozást megtartsuk. Nagyon kérjük, méltóztassék meghívásunknak okvetlenül eleget tenni, mert a mai nehéz napokban az egész zsidóság sorsdöntő érdekei fűződnek a zsidóság kellő megszervezéséhez és a pánikmentes hangulat fenntartásához.”⁴⁴

A március 28-i tanácskozás délelőtt 11 órakor kezdődött a Pesti Izraelita Hitközség székházában. Ez volt a történelmi múltú magyar zsidó közösség utolsó országos ülése.⁴⁵ Az SS-t Hermann A. Krumej képviselte, aki megismételte a korábban adott ígéreteket a németek szándékait illetően. Amikor dr. Reiner Imre, az ortodox hitfelekezet jogtanácsosa a megszállás első napjaiban letartóztatottak sorsa iránt érdeklődött, Krumej minden jelenlévőt megnyugtatóan, hogy már tett lépéseket ebben az ügyben, de erőfeszítéseit eddig nem koronázta siker. Az ülésen Krumej egyetértésével arról döntöttek, hogy az átfogó hatáskörrel felruházott Központi Tanácson kívül országos szervezetet is létrehoznak.⁴⁶

A tárgyaláson részt vevő zsidó vezetők magatartása és hangulata változó volt. A megszállás kezdeti szakaszában a legoptimistábbak egyike

nyilvánvalóan Freudiger Fülöp volt, aki csak néhány napja lépett személyes kapcsolatba Wislicenyvel, s a náci tiszt lefizetésével máris sikerült kiszabadítania fivérét a Röck Szilárd utcai internálótáborból. A magyarországi zsidóság lehetséges sorsára vonatkozó nézeteit az ülésen szintén részt vevő Leitner Sándornak, a nagyváradi ortodox hitközség fejének fejtette ki: „Nem hiszem, hogy ugyanaz a sors vár ránk, mint a lengyel zsidókra. Vagyunkról le kell mondanunk, sok fájdalomra és nélkülözésre kell felkészülnünk, de az életünkért nem aggódom. Végül ez a háború is be fog fejeződni, s újból fogjuk kezdeni, mint 1919-ben.”⁴⁷

Dr. Kahan Niszon, a cionisták képviselője a Központi Tanácsban sötétebb és profetikusabb hangot ütött meg: „Sorsunk nemcsak az anyagi romlás, még csak nem is testi és lelki kínok láncolata, emberi méltóságunk utolsó morzsáinak elvesztése, hanem a *biztos fizikai megsemmisítés*.”⁴⁸

Maga Leitner, Nagyváradra visszatérve, a legtöbb helyi vezetőhöz hasonlóan, inkább Freudiger álláspontját képviselte, s minden lehetőt megtett, hogy megnyugtassa a zsidó lakosságot, és eloszlassa az uralkodó pánikhangulatot.⁴⁹

A március 28-i ülés legtöbb résztvevője úgy vélekedett, hogy mivel a magyar hatóságok semmiféle segítséget nem hajlandók nyújtani, a zsidó vezetők a helyi SS-kommandókkal próbáljanak meg egyezkedni. Csak néhány küldött hangoztatta kétségeit ezzel az elgondolással szemben, és csak Munkács küldötte volt határozottan ellene. Javaslatára szerint a zsidók tanúsítsanak passzív ellenállást – ezt a javaslatot azonban határozottan elvetették.⁵⁰

Az első tárgyalás Eichmann-nal

Új székhelyén, a sváb-hegyi Majestic Szállóban Eichmann március 31-én fogadta először a Zsidó Tanács küldöttségét. Ekkorra már egy sor drasztikus zsidóellenes rendeletet hoztak, köztük a sárga csillag kötelező viselését elrendelőt. Ezernyi zsidó volt már letartóztatva és bebörtönözve Kistarcsán és másutt. Az ülés hivatalos jellegű volt, Boda Ernő gyorsíró feljegyzéseket készített róla. Eichmann nézeteit és utasításait az alábbi jegyzőkönyv tartalmazza:

Pro memoria, az 1944. március 31-én reggel 1/2 9-től 3/4 10-ig lefolytatott tanácskozásról a sváb-hegyi Majestic Szállóban.

Jelen voltak: a német hatóságok részéről Eichmann és Krumej Obersturmbannführerek, Wisliceny Hauptsturmbannführer és még egy német tiszt. A mi részünkről Stern Samu elnök, dr. Boda Ernő és dr. Pető Ernő elnökhelyettesek és dr. Gábor János ügyvéd.

Stern Samu elnök mindenekelőtt előterjesztette az aktuális kérelmeket, amelyek külön *pro memoriába* vannak foglalva. Ezután Eichmann Obersturmbannführer vette át a szót, és elsősorban a sárga csillagról nyilatkozott. Kijelentette, hogy a sárga csillagot a Központi Tanácsnak kell kiadnia. Arra a megjegyzésre, hogy 5-ig ezt nem lehet megoldani, kijelentette, hogy ez esetben ideiglenes jelvénnel kell pótolni, de 5-től fogva mindenesetre sárga csillagot kell viselni, amely ideiglenes csillagot azután a Központi Tanács által kiadandó hivatalos csillaggal kell kicserélni. Közölte azután, hogy mindenki, aki csillaghordásra köteles, a Központi Tanács alá tartozik, tekintet nélkül arra, hogy mi a vallása. Tanácsolta, hogy sürgősen lépünk valamely gyárral érintkezésbe, mert kb. hárommillió csillag elkészítéséről kell gondoskodni. Azt kívánja, hogy a csillag az egész országban egységes legyen, és már gyárilag daraboltassék szét. Járjunk el a közellátási minisztériumban, hogy utalják ki a szükséges anyagot, amennyiben bármely nehézséggel találkozánk, lépünk érintkezésbe Endre László államtitkár úrral, aki az összes ügyeket intézi. Véleménye szerint kb. 70 000 m anyagra lesz szükség. Tanácsolta továbbá, hogy a jelvényekért kérjen a Központi Tanács díjazást, esetleg 3 pengőt. És arra az ellenvetésre, hogy soktagú szegény család nem tudna annyit fizetni, azt felelte, hogy azok helyett fizessenek a gazdagok, de a Központi Tanácsnak a csillagok révén is módja lehet gondoskodni pénzügyi fedezetéről.

Sorra vette azután Eichmann Obersturmbannführer a Stern Samu elnök által előterjesztett kérelmeket:

Az elutazás kérdésére vonatkozóan kijelentette, hogy a távolsági utazás ügyét egyelőre nem intézi el (időközben azonban már beterjesztett ily irányú kérvények egész sorozatát jóváhagyóan tudomásul vette és utazást engedélyezett). Ami a környéken lakókat illeti, akik mint tisztviselők vagy munkások a fővárosban vannak foglalkoztatva, és akiknek munkahelyükről lakóhelyükre oda és vissza kellene utazniok, erre nézve azt kérdezte, hányan lehetnek ilyenek, és amikor arról értesült, hogy több ezren, azt felelte, hogy ezt a kérdést meg fogja fontolni, és írásban fog választ adni.

A lakásügyekben azt mondta, hogy ha valakit kitesznek a lakásából, és nem volt elegendő ideje előzetesen más lakást keresni, akkor mehet akár rokonához vagy barátjához, és a Központi Tanácsnak utólagosan kell bejelenteni a lakásváltoztatást jóváhagyás végett. Ha azonban valaki lakást akar változtatni, akkor a Központi Tanács útján kell előzetes engedélyt kérni.

Igénylések tekintetében hozzájárul ahhoz, hogy csak oly igénylést teljesítsünk, amit írásban az ő hozzájárulásukkal nyújtanak be. Tehát egy német, már megszővegezett parancsot kell felvinni aláírás és pecsételés végett, amely igazolásul rendelkezésünkre fog állni.

A kistarcsai dolgokat⁵¹ elő fogja venni, terminust nem mond, de ha az ott lévők jól viselkednek, az annál hamarabb fog megtörténni, és erre még visszatér. Mindenesetre jegyzéket lehet felterjeszteni, a tisztségviselőket ki fogja engedni, csak arra vigyázzunk, hogy ne akarják őt becsapni.

Az eddig történt szállításokról számlákat lehet Eichmann Obersturmbannführer részére összeállítani, és neki átadni.

Említettük neki, hogy jelentkezni akarunk a kormányzónál. Azt ő tudomásul vette.

Elvileg kijelentette, hogy legfőbb feladatának tartja, hogy az ipari és hadiipari termelés nagyobb lendületbe jöjjön, és evégből munkásosztagokat fog felállítani, főleg zsidó munkásokból. Ha a zsidóság megfelelő magatartást tanúsít, akkor semmiféle bántódása nem lesz, hanem a munka arányában lesz része mindenben, mint az egyéb munkásoknak. Esetleg éjjelre mindig haza is mehetnek. Felvetettük azt a kérdést, hogy a munkatáborosok Magyarországon maradnak-e? Erről egyelőre még végleges választ nem tudott adni. Hivatkoztunk arra, hogy 42 éves korig a zsidó férfiak munkatáborokban vannak. Ezekhez a munkatáborokhoz ők sem akarnak nyúlni, de megfelelő nekik 45–56 éves ember is. Egyelőre kb. 300 vagy 400 embert kérnek. Szeretné, ha ilyenek önként jelentkeznének, mert ha mi nem állítjuk ki őket, akkor erőszakhoz kell nyúlnia. Ezek az emberek nagyon jó elbánásban és jó fizetésben részesülnek majd, éppen úgy, mint más munkások. Mondtuk, hogy nekünk ehhez felhatalmazásra lenne szükségünk, és azt a választ adta, hogy szokjunk le a liberális szokásról, ne kérjünk, hanem parancsoljunk.

Pénzügyi szempontból centralizálni kívánja az egész magyarországi zsidóságot, ami azt jelenti, hogy mindazokat, akik csillagviselésre kötelezettek, a Központi Tanács alá rendeli, tehát a kitérteket is. A kitértek a leggazdagabbak, tessék azoktól nagyobb összegeket beszedni. A megjelenő rendelet fogja ezt az intézkedést autorizálni, és a Tanácsnak a felépítése olyan legyen, hogy minden megfoghatóan benne legyen. Legyen egy osztálya, amely az egész magyarországi zsidóság iskolaügyét ismeri, tudja, hol vannak iskolák, hány tanuló van, és milyen épületben. Legyen például statisztikai, legyen technikai osztálya, hogyha valamire szükség van, az intézkedhessék. Eichmann Obersturmbannführer megjegyezte, hogy a maga részéről nagyon érdeklik a zsidó történelmi emlékek és a könyvtár. 1934 óta foglalkozik zsidó ügyekkel, és jobban tud héberül, mint mi. Mondtuk, hogy van múzeumunk, ahol régiségeket őrzünk, és könyvtáraink vannak, ezeket valószínűleg már szerdán meg fogja tekinteni, és kérte, hogy jelöljük ki azt, aki ezekkel behatóan foglalkozik.

Szóba hozta ezután, hogy az ortodoxok is kérték, engedje meg egy ortodox zsidó újság megjelenését. Ezt ő nem engedi meg, hanem azt kívánja, hogy csak *A Magyar Zsidók Lapja* jelenjék meg, és esetleg ott adjunk 1-2 oldalt az ortodox újság részére.⁵² *A Magyar Zsidók Lapját* minden zsidó családnak járnia kell, ezt kötelezővé teszi, és ez is egyik jövedelemforrása legyen a hitközségnek.

Megmondtuk még, hogy ha valamire szükségük van, nagyon nehéz nekünk kijelölni valamilyen üzletet, ez rendkívül kínos volna ránk nézve.

Azt válaszolta, hogy ők mindent a legapróbb részletekig jegyzékbe vesznek, és azután leltár szerint fogják visszaadni, illetve megtéríteni, de a szükségletek beszerzésével mi vagyunk megbízva.

Az organizációval kapcsolatban egy térkép elkészítését kéri, amibe bele kell rajzolni, mely városokban hol vannak zsidó intézmények, és ehhez a térkép mellé egy Anlagot kell készíteni, amely feltünteti az intézmények nevét, jel-

legét. A szervezés tekintetében minden hitközség megmarad hitközségnek, de egyébként minden hitközséghez tartozó intézmény a Központi Tanács rendelkezése alá kerül. De ha valaki például alapítványt tett, hogy a Talmudtóra-egyletben a lelkiüdvéért imádkozzanak, annak nincs semmi értelme, hogy ily alapítvány megmaradjon. Ezt a pénzt használják más célra, és az alapítványok is a Központi Tanács rendelkezése alá kerülnek.

Hangsúlyozta, hogy mindezek a dolgok addig tartanak, amíg a háború tart. A háború után a zsidók szabadok lesznek, és azt tehetnek, amit akarnak. Mindaz, ami a zsidókérdésben történik, tulajdonképpen csak a háború idejére szól, a háború befejeztével a németek megint mindent engedni fognak, mint azelőtt.

Általában kijelentette, hogy nem barátja az erőszaknak, és azt kívánja, hogy e nélkül menjenek a dolgok, mert a Personált náluk nagy P-vel írják. Vagyis nekik szükségük van minden emberre, tehát nem állíthatnak annyi őrt fel. Eddigi tapasztalatai szerint ott történtek csak erőszakosságok és kivégzések, ahol a zsidóság az ellenkezésbe csapott át. Ha itt megtörténne, hogy akár a rutén partizánokhoz, akár Tito bandáihoz csatlakozna a zsidóság – mint Görögországban –, akkor kíméletlenül lekaszálja őket, mert háború van, és háborúban nem lehet másképp eljárni. De ha a zsidóság megérti, hogy nem kíván tőle mást, mint hogy rendet és fegyelmet tartson és dolgozzék abban a munkakörben, amit kijelöltek számára, legyen az akár a nyergesiparban, akár erdőirtásban, akár otthoni munkában, például kesztyűcsinálásban, akkor nemcsak hogy bántódástól nem kell tartania, de meg fogja védeni minden bántástól, és ugyanabban az elbánásban, fizetésben fog részesülni, mint a többi munkások. Nagy súlyt vet arra, hogy ezt a gondolatát a zsidóság széles rétegeivel is közöljék, ezért a megjelenő rendelet intézkedik majd arról is, hogy minden zsidó háztartásnak kötelessége lesz *A Magyar Zsidók Lapját* járattatni. Ajánlja, hogy az árat úgy szabjuk meg, hogy a Zsidó Tanácsnak kellő jövedelme legyen belőle.

Az igen természetes, hogy egyesek, mint ilyen nagyszámú zsidóságban előfordulhat, olyat követnek el, amiért nem lehet felelősséget vállalni. Ezt ő is természetesnek találja, és kellően tud majd a tekintetben mérlegelni. Viszont megismételte, hogy minden egyéni atrocitástól is meg akarja védeni a zsidóságot, és ezért bárhol történik, akár a német katonák részéről, azonnal jelentés neki, és azokkal a legkeményebben fog elbánni. A legszigorúbban meg fogja büntetni azokat, akik zsidó vagyontól akarnak meggazdagodni.

A zsidóság megszervezése egységes legyen, a kultuszadót, ha szükségesnek látjuk, emeljük, és a Zsidó Tanács intézkedésének mindenki engedelmeskedni tartozik, és hogy ez megtörténjék, erről majd ő gondoskodik.

Egyébként kijelentette, hogy ő a nyílt szó barátja, és mindent nyíltan és őszintén mondjunk meg neki, és ő őszinte választ fog adni. Olyan nagy gyakorlat van már a zsidóügyek intézésében, hogy ne higgyük azt, hogy őt bárki félrevezetheti valamiben, és ha ezt valaki megpróbálja, akkor meggyűlik vele a baja.

Ezután megható jelenet következett. Dr. Gábor János felállott, és elmondotta, hogy a sárga csillag bevezetése őt kétségbe ejti. Néhai édesatyja őrnagy

hadbíróként vett részt a világháborúban, nagyapja pedig 48-as honvéd volt. A sárga csillag viselése a csőcseléket bátorítani fogja arra, hogy a zsidókat az utcákon megtámadják és megsejényítsék. Erre Eichmann kijelentette, hogy nem fogja tűrni a zsidóknak a sárga csillag miatt való bántalmazását, és ha ilyen eset előfordulna, jelentsék neki, majd ő el fog bánni a támadókkal.⁵³

Meglepő, s egyszersmind tragikus, hogy a zsidó vezetők milyen hiszékenyen reagáltak Eichmann magyarázataira és ígéreteire: hiszen valamennyien, különösen pedig Stern ekkorra már nagyon is tisztában voltak a náci módszerekkel. Ahelyett, hogy hatékony óvintézkedéseket tettek volna, naivan hozzáláttak az Eichmann által javasolt formális szervezeti intézkedések végrehajtásához.

Tervek a hitközségi rendszer strukturális átszervezésére

Az elkövetkező néhány nap során, miközben a németek és magyar bérenceik már végső formába öntötték a zsidók kifosztására és gettósítására vonatkozó terveiket – a deportálás előjátékát –, a budapesti zsidó vezetők végrehajtották a Krumey egyetértésével március 28-án hozott döntéseket, és teljesítették Eichmann március 31-i utasításait.

A magyar zsidók megszervezésére vonatkozó terveket dr. Munkácsi Ernő, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára dolgozta ki. Javaslatai szerint a Központi Zsidó Tanács megtartaná vezető szerepét, de munkáját a Budapesti Nagytanáccsal közösen végezné. A tervek szerint ez utóbbi 25–27 tagú lenne, s ők, valamint a tíz neológ és két status quo hitközség elnöke együttesen alkotnák az Országos Nagytanácsot. Mindkét nagytanácsnak csak tanácsadói joga lenne. Az országot tíz gyülekezeti vagy hitközségi kerületre osztanák, és az egyes kerületi székhelyek hitközségeinek elöljárói felelnek a Központi Zsidó Tanács utasításainak végrehajtásáért.

Munkácsi nemcsak a hitközségek igazgatására vonatkozó országos tervet dolgozta ki – részletes adminisztratív tervet készített a Központi Zsidó Tanács számára is. Ez kilenc osztály létrehozását irányozta elő – mindegyiket más feladatkörrel és más felelősséggel. Noha a változó követelmények nyomására kisebb változások történtek, a legtöbb osztály viszonylag változatlan formában működött egészen az októberi nyilaspuccsig.

Az elnöki ügyosztály volt messze a legfontosabb: feladata a Központi Zsidó Tanácshoz érkező és általa kiadott utasítások végrehajtása volt. Wislicenynek a Tanács vezetőivel április 20-án tartott tárgyalás során tett javaslatával összhangban a Tanács ügyvezető titkárt választott, hogy biztosítsa rendelkezéseinek azonnali és hatékony végrehajtását. A választás Kohn Zoltánra, a Pesti Izraelita Hitközség tanfelügyelőjére esett. Noha

a kinevezést csak ideiglenesnek szánták – Munkácsi felépülésére várva –, Kohn egészen június elejéig megmaradt hivatalában, amikor feladatait Müller Rezső, a Zsidó Tanács lakásügyi hivatalának vezetője vette át.⁵⁴ Az elnöki ügyosztály tevékenységi körét hat fő munkacsoport között osztották fel. Ezek közül talán az volt a legfontosabb, amelyiket a német és magyar hatóságokkal való kapcsolat tartásával bíztak meg. Első vezetője az izraelita hitközség egyik ügyésze, Vági József volt, munkatársai dr. Gábor János, dr. Gergely György, dr. Eppler Erzsébet és dr. Pető László.⁵⁵ A csoport elnöke röviddel ezután Gábor lett, elsősorban kiváló német nyelvtudása miatt. Egy másik munkacsoport a fordításokat végezte. Vezetője dr. Kiss Dezső volt. Ez a csoport elsősorban *A Magyar Zsidók Lapjába* szánt anyagokat fordította németre, hogy a cenzúrát végző SS-hatóságok megítélhessék, alkalmasak-e közlésre. E csoport tagjai készítették a német nyelvű beadványokat és levelezést is. Kisst, aki korábban a budapesti *Pester Lloyd*-nál dolgozott, munkájában Bródy Ernő, Bodrogh-Bacher Pál és dr. Túróczi-Trostler József segítette – valamennyien a német nyelv kiváló ismerői.⁵⁶ A harmadik munkacsoport neve vidéki osztály volt: feladata a kapcsolattartás a vidéki kerületekkel, hitközségekkel és gyülekezetekkel. A Goldschmied József vezetése alatt működő csoportban számos bátor fiatal *haluc* vett részt, akik gettókat kerestek fel, híreket gyűjtöttek az ottani körülményekről, és tájékoztatták a vezetőket a gettósítás méreteiről.⁵⁷ Sajnos elég kevesen voltak, s így csak néhány gettóba tudtak eljutni. Egyes esetekben sikerült ugyan kicsempészniük cionista elvbarátaikat, a gettóba gyűjtött zsidók vezetőit azonban nem tudták meggyőzni információik hitelességéről. Inkább hittek a hagyományos budapesti vezetőknek, akiknek utasításait hivatalos csatornákon kapták meg.

A három másik munkacsoport kevésbé volt fontos. Hirdetmények sajtó útján történő terjesztésével, statisztikai és demográfiai adatok gyűjtésével, személyi és jogsegélyügyekkel foglalkoztak.

A pénzügyi osztály a hitközségi adó- és pénzügyeket intézte. Vezetője Büchler Bertalan, a Pesti Izraelita Hitközség számvivője, helyettese Szüsz Arthur volt.⁵⁸ A szociális ügyosztály a MIPI jóléti feladatait vette át. Első vezetője a MIPI korábbi feje, dr. Polgár György volt. Polgár június végén a Kasztner-csoporttal elhagyta az országot. Távozása után az osztály vezetője Földes István lett. Feladatok tekintetében a legtevékenyebb osztály a gazdasági és műszaki osztály volt. Hatáskörébe tartoztak a Központi Tanácshoz tartozó összes intézmény gazdasági és műszaki ügyei, továbbá azok a beszerzések és szállítások, amelyekre a zsidó közösség utasítást kapott a német és magyar hatóságoktól. A hatékonyabb működés érdekében funkcióit különböző szakcsoportok között osztották fel. Az egész osz-

tályt a rendkívül rátermett és lelkiismeretes Domonkos Miksa irányította, aki – a rá nehezedő állandó nyomás ellenére – fáradhatatlanul dolgozott üldözött közössége érdekében. Hatékonyságát fokozta, hogy mivel az első világháborúban magas tiszti kitüntetést kapott, mentesült a zsidóellenes intézkedések hatálya alól. Ebben a minőségében talán ő volt az egyik leg-értékesebb és leghatékonyabb zsidó vezető a nyilas korszakban és a szovjet ostrom idején.⁵⁹

Az oktatási és kulturális ügyosztály a megszállás idején csak részben foglalkozott a nevében megjelölt feladatokkal. Noha több „progresszív” és ortodox oktatási intézményt működtetett Budapesten, elsődleges feladata az volt, hogy a diákságot a Tanács munkájának elősegítésére szervezze meg. Diákokat használtak küldöncnek a zsidókra kényszerített telefonkorlátozások miatt. Az osztály alkalmazottaival együtt akkor is az ő segítségüket vették igénybe, amikor időről időre lakásokat kellett elvenni, és a kiköltöztetett zsidókat el kellett helyezni.

A külföldi ügyosztály intézte a kivándorlási ügyeket, és elvileg a cionista szervezetek és a Palesztina Hivatal ügyeiben is illetékes volt.

A hitéleti hivatal hatáskörébe tartoztak a különböző gyülekezetek válásgyakorlással kapcsolatos problémái. Egyik részlege, a szertartási ügyosztály és anyakönyvi hivatal különösen sokrétű feladatot látott el a megszállás alatt, mert ez foglalkozott a kitérésekkel. Ugrásszerűen nőtt azoknak a zsidóknak a száma, akik életük megmentése érdekében ki akartak keresztelkedni. 1944. január 1. és március 17. között például csak 176-an keresztelkedtek ki; március 20. és május 5. között viszont 1072-en. Az anyakönyvi hivatal halálesetek bejegyzésével is foglalkozott: a megszállás első heteiben Budapesten 420 haláleset és csak 39 születés történt.⁶⁰

Az egyik legnagyobb és legelfoglaltabb részleg a lakás- és utazási ügyosztály volt. Különösen tevékeny volt a lakásügyi részleg, amely állandóan nagy nyomás alatt állt, mert folyton elárasztották a működésével kapcsolatos kérelmek és panaszok. Az érintett zsidóknak, akiknek lakását – a magyar és német hatóságok ismétlődő követeléseit kielégítendő – el kellett venni, igen sok keserőséget okozott ez az osztály. Feladatai különösen a szövetségesek légitámadásai után váltak nehezzé, és szinte emberfeletti erőfeszítéseket követeltek júniusban, amikor a zsidókat utasították, hogy a megjelölt csillagos házakba költözzenek (lásd a 24. fejezetet). Az ügyosztály hatékonyan látta el feladatát, noha időnként elkerülhetetlen volt, hogy könyörtelenül járjon el – mindez Müller erőteljes és hatékony irányításának köszönhető. Legközelebbi munkatársai Trobits Miksa, az osztály ügyintézője, dr. Kun Ármin, dr. Kurzweil István és Bánó Dezső voltak. Az utóbbi kettő korábban a Pesti Izraelita Hitközség közérdekű

lakáshivatalában dolgozott, amely a Zsidó Tanács ügyosztályának alapjául szolgált.⁶¹

A kitértek ügyosztályát a kikeresztelkedett zsidók ügyeinek intézésére hozták létre, akiket a németek a Zsidó Tanács hatáskörébe utaltak. Az osztály rövid életű volt, mert miután a keresztény egyházak képviselői panaszt nyújtottak be amiatt, hogy a németek zsidóként kezelik a kitérteket, egy új szervezet, a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége hatáskörébe kerültek át.⁶²

Állandóan nagyszámú zsidó jelentkezett a hitközség székházában panaszaival, és hogy tájékoztatást kapjon – az ő érdekükben rövidesen tájékoztató irodát hoztak létre. Később, a nyár folyamán ebben az irodában állították össze, cionista irányítás alatt, az ún. Kasztner-csoportot.⁶³

Az idő előrehaladtával rettenetesen megnövekedtek a különböző osztályok munkaterhei. Híre ment annak, hogy a zsidó vezetők kérésére a Gestapo valóban szabadon engedett néhány embert; erre sok ezer zsidó vette ostrom alá a Tanács székházát különböző egyéni kedvezményekért. Néhányan azt szerették volna, ha a központi szervezet megkeresi hozzátartozóikat; mások arról akartak megbizonyosodni, hogy internált családtagjaik vagy barátaik megfelelően vannak elszállásolva és ellátva; ismét mások a lakásuk elvételéből eredő igazságtalanságért akartak elégtételt venni, vagy utazási engedélyt akartak szerezni. Egyre több üldözöttet érdekelt a kikeresztelkedés lehetőségei – így reméltek megmenekülni az üldözéstől.

Ennek következtében óriási mértékben emelkedett a Zsidó Tanács különböző osztályain alkalmazott tisztviselők és irodai alkalmazottak száma. Sokan önként vállaltak feladatot, azt remélvén, hogy a Tanáccsal kapcsolatba kerülve, s ezáltal a Tanács „védelmét” élvezve, könnyíteni tudnak saját sorsukon. Néhányan fáradhatatlanul és odaadóan dolgoztak üldözött hittestvéreik érdekében; mások a háború előtti időszak bürokratikus hagyományaihoz ragaszkodtak. Egyesek azonban diktatórikus eljárásokat követtek, s a német és magyar hatóságokkal fennálló közvetlen kapcsolataikkal büszkélkedtek. De beépített ügynökök jelenlétét gyanítva, mindenkinek, a Tanács vezetőinek is, igen óvatosan kellett cselekednie.⁶⁴

Noha egyfajta biztonságot még a deportálások Horthy által július elején történt leállításai után is jelentett az, ha valaki a Tanácsnál állt alkalmazásban, a szabadulás és a mentés új lehetőségeinek felbukkanásával ennek vonzereje némileg csökkent. Létrejött a svájci hatóságok közreműködésével az az iroda, amelyben bizonyos számú zsidó kivándorlási céllal névsorba vétethette magát. Az új mentési központok nemcsak a fiatal *halucok*at vonzották, hanem számos tanácsi alkalmazottat és önkéntest is,

akik rögtön otthagyták Síp utcai állásukat és ügyfeleiket. Az átállást az a hit táplálta, hogy az új központok új és nagyobb lehetőséget teremtenek a személyes biztonságra és mindenekelőtt a kivándorlásra.

A hitközségi működési szabályzatot, amely a Tanács különböző ügyosztályainak feladatait szabta meg, és amelynek a tervek szerint az egész zsidó közösség életét szabályoznia kellett, a Tanács jogászaival és igazgatási szakértőivel az Eichmann-nal folytatott tárgyalás után néhány nappal készítették el. A szabályzatot hosszú vita után hagyta jóvá a Tanács, és az gyakorlatilag a Horthy-rendszer bukásáig, 1944 októberéig érvényben maradt. A történelem iróniája, hogy a széthúzó, tagolt és egymással szemben ellenséges zsidó hitfelekezetek végül is náci felügyelet alatt egyesültek. Ez a „Danaidák ajándéka”, ahogy Munkácsi nevezi, a magyarországi zsidóság szervezetlenségét tükrözte a megszállás előtt, többek között azért is volt olyan könnyen manipulálható. Különös módon a különböző hitközségi és cionista szervezetek vezetői még a németek megkívánta szervezet megteremtése idején is a funkciók elosztásán marakodtak. Kahan Niszon közbenjárt Freudigernél, hogy a cionisták kapják a vidéki ügyosztályt és a tájékoztató irodát. Freudiger ezt el is intézte, mert úgy gondolta, azután, hogy a németek elszigetelték egymástól a hitközségeket, csak a cionisták képesek kapcsolatot tartani a vidéki zsidósággal.⁶⁵

A szervezeti alapokmány tervezetét április 4-én adták át Eichmannnak, aki, miközben már végső formába öntötte a megsemmisítés tervét, két nap múlva jóváhagyólag visszaadta.

Eichmann gépies jóváhagyását megszerezve, a Tanács tagjai, akik nem vették észre, hogy pusztán társasjátékot játszanak velük, levelet küldtek az összes fontosabb zsidó hitközség elöljáróinak, amelyhez egy 18 pontos kérdőívet is csatoltak. A vészjósító levél szövege ez volt:

A Magyar Zsidók Központi Tanácsa a felsőbb hatóságoktól utasítást kapott, hogy a magyar zsidóságot országosan szervezze meg, és pedig akként, hogy a Budapesten székelő Központi Tanácstól kapott utasításokat az egyes vármegyék székhelyén lévő hitközség elnöke, ha pedig két hitközség van, akkor mind a két hitközség elnöke vegye át, és azokat felelősség mellett hajtsa végre. Az illető vármegyék zsidóságának érdekeit a hatóságok előtt ugyancsak a vármegyék székhelyén lévő hitközség, illetve a hitközségek elnökei képviselik. Felhívjuk figyelmét arra, hogy a Budapesten székelő Magyar Zsidók Központi Tanácsa a felsőbb hatóságoktól kapott utasításokat hajtja végre, és azoknak azonnali és tökéletes végrehajtásáért a Tanács tagjai saját személyükben a legmesszebbmenő következmények terhe mellett felelősek. Ugyanaz a felelősség terheli azt a személyt is, aki a Központi Tanácstól kapott utasításokat nem teljesíti, aminek az egész magyar zsidóság sorsára végzetes hatása lehet. A szervezésre vonatkozó további utasításainkat elnök úrnak rövidesen meg fogjuk küldeni. Jelen levelünkben foglaltaknak forduló postával való igazolását kérjük.⁶⁶

Röviddel azután, hogy a Tanács kiküldte körlevelét, felhívást tett közlé a magyarországi zsidóság hivatalos lapjában, amely próbálta megnyugtani, egyszersmind engedelmességre sarkallni a zsidókat. Biztosítani kellett őket arról, hogy még mindig hagyományos, bevált vezetőik irányítják őket, egyúttal azt a tanácsot adni, hogy engedelmesen hajtsák végre a Tanács és a hatóságok utasításait. A felhívás szövege az alábbi volt:

Testvérekl

A magyar hatóságok utasítására és kinevezése alapján megalakult a Magyar Zsidók Központi Tanácsa. Tagjai azok a férfiak, akiket a zsidó közbizalom még a békeévekben választott a felekezeti intézmények élére.

A Központi Tanács a magyar zsidóságnak egyetlen, a hatóságok által elismert szerve. Hatáskörébe tartozik mindenki, aki az izr. hitfelekezethez tartozik, vagy aki a legújabb rendeletek értelmében zsidónak számít.

A magyar hatóságok kizárólag a Központi Tanáccsal tárgyalnak, vele közlik az egész ország zsidóságát érintő utasításait. Ezeknek az utasításoknak a legpontosabb végrehajtásáért nemcsak a Központi Tanács minden egyes tagja felel életével, hanem mindazok is életükkel felelnek, akik a Központi Tanács utasításait a legpontosabban nem teljesítik.

Testvérekl A magyar zsidóság a hatósági intézkedések végrehajtását saját szerveivel köteles foganatosítani. A Központi Tanács tehát nem hatóság, hanem csak a hatóságok végrehajtó szerve.

A Központi Tanács nem engedheti meg, hogy egyesek engedetlensége miatt a kapott utasítások teljesítése megghiúsuljon és ezáltal soha nem tapasztalt szerencsétlenség zúduljon az egész közösségre!

A Központi Tanács felhívására mindenki köteles ott, ahová hívják, megjelenni. A Központi Tanács minden zsidó szellemi, anyagi javai felett, sőt munkaereje felett korlátlan intézkedési jogot, illetve kötelességet kapott. Valamennyien a Központi Tanács közegei vagytok, asszonyok, leányok, férfiak, fiúk egyaránt. Vegyétek tudomásul, hogy a Központi Tanács legsúlyosabb intézkedései is hatósági intézkedés alapján történnek, és pontos végrehajtásuktól úgy az egyes egyénnek, mint az egész közösségnek élete függ.

Isten legyen velünk, és adjon erőt, képességet, hogy feladatunkat híven teljesíthessük.

A Magyar Zsidók Központi Tanácsa⁶⁷

A lap ugyanezen számában egy cikk is megjelent „Nyugalom és fegyelem, a kötelességek önfeláldozó teljesítése” címmel, amelyben újból figyelmeztettek mindenkit, hogy maradjon nyugodt és fegyelmezett, és dolgozzon, ameddig csak képességeiből telik. A Központi Tanács megnyugtatta őket, hogy az illetékes hatóságoktól kapott ígéreték és határozott biztosítékok alapján a kötelmeiket teljesítő zsidók „ugyanolyan elbá-

násban, élelmezésben és fizetségben részesülnek, mint más munkások”, és meg fogják „védeni” őket.⁶⁸

Érdemes megjegyezni, hogy a Központi Zsidó Tanács április 6-i felhívása a „magyar hatóságokra” hivatkozik, mint arra a hatalomra, amely a Tanácsot kinevezte, és amelynek utasításait végre kell hajtania. Minden biztonnal feltételezhetjük, hogy a Sonderkommando és legfőbb magyar támaszai, Baky, Endre, Hain és Koltay akkorra már megegyeztek a végleges megoldás részleteiben, s taktikai okokból úgy döntöttek, hogy a zsidóügyeket névleg a magyar hatóságok hatáskörébe vonják. Ezzel természetesen azt is el akarták érni, hogy a zsidóellenes intézkedések vonzóbbá váljanak a magyar szervek számára, amelyek most már részt vettek végrehajtásukban, s általában elfogadhatóbbá váljanak a magyar közvélemény előtt.

A német és magyar hatóságok által foganatosított intézkedések kísértetiesen emlékeztettek azokra, amelyeket a nácik korábban Európa más részein alkalmaztak. Hogy az igazságot eltitkolják, a zsidó vezetőket arra kényszerítették, hogy továbbra is ébren tartsák tömegeikben a hamis biztonságérzetet. Április 13-án Stern Samu „Dolgozz és ne csüggedj!” címmel felhívást adott ki, amelyben értesítette a zsidóságot, hogy „az illetékes hatóságok minden utasítását, rendelkezését, rendeletét és parancsát haladéktalanul, pontosan, panasz és zúgolódás nélkül kell teljesíteni”. Arról is tájékoztatta őket, hogy a Központi Zsidó Tanács most építi ki szervezetét, „és így még behatóbban és még nagyobb odaadással lesz módja a reá háruló kötelességeket teljesíteni”⁶⁹. Ezzel egybehangzóan dr. Hevesi Ferenc főrabbi, elődei hazafias hagyományait követve, felszólította a zsidókat: „Imádkozz mennyei Atyád színe előtt magadért, családodért, gyermekeidért, de legelsősorban és mindenekfölött magyar Hazáért! Hazaszeretet, kötelességteljesítés és imádság legyen életed vezérfénye! Kövesd világosságát, és veled lesz az Isten!”⁷⁰

Dr. Boda Ernő, a Pesti Izraelita Hitközség elnökhelyettese, egyúttal a Tanács tagja, aki az Eichmann-nal március 31-én folytatott tárgyalás jegyzőkönyvét vezette, a zsidókhöz intézett felhívásában akaratlanul is Eichmann néhány elgondolását ismételte meg. „A törvény szava” c. felhívás arra emlékeztette a zsidókat, hogy népük nemcsak az írás, hanem a törvény népe is, „és ezért gondolkodás és latolgatás nélkül alá kell vetnünk magunkat a legszigorúbb intézkedéseknek is”. Felszólította a zsidókat, hogy „bizzanak vezetőikben, azoknak rendelkezéseit fogadják azzal a tudattal és megadással, hogy a vezetőket a legszigorúbb intézkedésekben is testvéri szeretet vezeti”. Hogy a zsidók ismerjék a rájuk vonatkozó törvényeket és utasításokat, Boda hangsúlyozta, hogy mindenki fizesse

elő és olvassa *A Magyar Zsidók Lapját*, amely akkor már a magyar zsidók egyetlen tájékoztatási eszköze volt.⁷¹

A Tanács „legalizálása”

Mihelyt a német és a magyar hatóságok politikája a zsidókérdés terén összhangba került egymással, megteremtődött a Zsidó Tanács működésének jogi alapja. 1944. április 19-én a kormány elfogadta az 1520/1944. M. E. sz. rendeletet: „Kormányrendelet a zsidók önkormányzata és érdekképviselője tárgyában”. A rendelet három nappal később lépett hatályba. Ezzel véget ért a március 21-én német hatalmi szóval létrehozott Tanács „illegális” korszaka. Egy történelmi forrás szerint a rendelet tervezetét Berend Béla, a Tanács tagja, és Bosnyák Zoltán, Berend tanácsbeli tagságának támogatója dolgozta ki.⁷²

Bosnyák a magyarországi antiszemitizmus egyik vezéralakja volt, több antiszemita mű szerzője.⁷³ Pályafutását elemi iskolai tanítóként kezdte, majd sikerült iskolaigazgatói kinevezést kapnia. Jötevője, Endre László szinte a megszállás másnapján kiemelte, és a belügyminisztérium újonnan létrehozott zsidóosztályára nevezte ki.⁷⁴ Mivel zsidóügyekben szakértőnek számított, ő lett az igazgatója a náci szellemű Zsidókérdéskutató Magyar Intézetnek, és ő volt az intézet élesen antiszemita lapjának, a *Harcnak* a szerkesztője is.⁷⁵

A Berend és Bosnyák által kidolgozott eredeti terv szerint a Tanács elnevezése Magyarországi Zsidók Közösségi Szervezete lett volna 10 (5 vallási és 5 laikus) taggal. Főtitkárnak Berendet szemelték ki.⁷⁶ Tervezett szervezetének (rövidítve: MAZSIOSZ) hatókörét Berend az 1944. április 12-én Endréhez írt levelének függelékében vázolta fel (lásd a továbbiakban). Javasolta, hogy a belügyminisztériumban hozzanak létre zsidóosztályt, amelynek közvetlen és kizárólagos hatáskörébe tartozik az egész zsidóság, s amelynek vezetője szorosán együttműködik a MAZSIOSZ igazgatóságával. Azt is javasolta, hogy a zsidókat kötelezzék arra, hogy egész vagyonukat jelentsék be az új szervezetnek (egy példányt a minisztérium kapna), s ennek egy részét az állam, másik részét állami felügyelet mellett a szervezet használja fel a zsidóság mezőgazdasági és ipari átképzésére. Ebben a tervezetben a zsidóság vezetősége kizárólag cionistákból állt volna, akiknek kilétét „pesti tárgyalásai után” kívánta felfedni. Biztosította Endrét, hogy „ő és agytrösztje” őszintén törekszik a zsidók elkülönítésére és háború utáni kivándorlására, s felajánlotta saját tervét a zsidók által viselendő Dávid-csillagra vonatkozóan.

Endre nem vette magának a fáradságot, hogy válaszoljon (mindig is igyekezett elkerülni a zsidókkal való közvetlen érintkezést, függetlenül at-

tól, hogy milyen tisztséget viseltek), de elég valószínű, hogy Bosnyákkal megtárgyalta Berend javaslatainak érdemeit és a belőlük fakadó következtetéseket. Nyilván úgy döntöttek, hogy nem fogadják el őket, hiszen akkorra már elkészültek a zsidók kisajátítására, gettósítására és deportálására vonatkozó tervek. Emiatt inkább egy olyan Zsidó Tanács felállítása mellett döntöttek, amelynek szervezete alapján nem különbözött a március 20-a óta már működő intézményétől. A Tanácsnak szánt szerepet nem módosító, egyetlen eltérés néhány új tag, köztük Berend beválasztása volt.

A rendelet egy kilenctagú Zsidó Tanács létrehozását irányozta elő. Elnevezése: Magyarországi Zsidók Szövetsége. Kötelékébe tartozott minden zsidó, akinek sárga csillagot kellett viselnie. A Tanács a belügyminisztérium irányítása alatt működött, közvetlenül pedig a VII/b (egyesületi) alosztály hatáskörébe tartozott. Ezt az alosztályt 1944-ben Blaskovich Lajos, Endre egyik legközelebbi barátja irányította. Titkára Vassányi István volt, aki dr. Nagy Józsefet juttatta be a Tanács tagjai közé.⁷⁷

A szövetséget megbízták, hogy

- örködjék a kötelékébe tartozó zsidók magatartása felett, és e tekintetben reájuk kötelező rendelkezéseket tehet;
- képviselje a kötelékébe tartozó zsidók közös érdekeit;
- mozdítsa elő a kötelékébe tartozó zsidók szociális, oktatási és kulturális érdekeit;
- teljesítse mindazt, amit a jogszabály vagy hatósági rendelkezés feladatává tesz.

A szövetségnek mindezen funkciókat az elkészítendő alapszabályzat szerinti szervezeti keretek között kellett ellátnia. Ez az alapszabály a belügyminiszter jóváhagyásával lép hatályba. Az alapszabályok elkészítésére és a szövetség feladatainak ideiglenes ellátására a rendelet szerint kilenctagú „Ideiglenes Intézőbizottságot” kell kinevezni.

A magyar zsidóság vezetői a kormányrendelet megszületését arra próbálták kihasználni, hogy újra felvegyék a kapcsolatot a magyar hatóságokkal. Azonnal felkeresték Endre titkárát, Takáts Albertet, aki utasította őket, hogy vagy Bosnyákkal, vagy Argalás Lajossal, a belügyminisztérium törvény-előkészítő osztályának helyettes vezetőjével, a zsidóellenes törvénytervezetek szerzőjével vegyék fel a kapcsolatot. Április 23-án Argalás fogadta a Kahanból, Munkácsiból és Petőből álló küldöttséget. Megindokolta a kormányrendeletet, s javasolta, hogy mivel ő csak az előkészítésben vett részt, a zsidó vezetők Blaskovich Lajossal, a minisztérium zsidó ügyosztályának vezetőjével vegyék fel a kapcsolatot. Blaskovich május 1-jén Argalás, Bosnyák és Vassányi István jelenlétében fogadta

Munkácsit. A tárgyalás lényegében terméketlennek bizonyult, csupán a létrehozandó új Ideiglenes Intézőbizottság jellegét, valamint az abba tagként kiszemelt jelöltek alkalmasságát tekintették át.⁷⁸

Argalás szerint a rendelet meghozatalát elsősorban az indokolta, hogy jogi keretekkel lássák el a zsidók ellen a német megszállás óta hozott intézkedéseket, s biztosítsák a zsidók érdekképviseletét.⁷⁹

Két nappal a rendelet megjelenése után és körülbelül két héttel azelőtt, hogy kinevezték az új „Ideiglenes Intézőbizottság” tagjait, a Központi Zsidó Tanácsot a kollaborálás vádja érte: jóllehet akaratlanul, de hozzájárult olyan idézések kiadásához és szétosztásához, amelyek sok újságíró, jogász és egyéb szabadfoglalkozású internálásához, majd deportálásához vezettek. Az ő nevük egy külön listán szerepelt, amelyet a német és magyar zsidótlanítási egységek készítettek és adtak át a Tanácsnak.⁸⁰

Az Ideiglenes Intézőbizottság tagjait május 8-án az Endre László államtitkár által aláírt, 176 774/1944. VII. b. sz. belügyminisztériumi rendelettel nevezték ki.⁸¹ A tagok: Stern Samu, dr. Pető Ernő, dr. Wilhelm Károly, dr. Berend Béla főrabbi, Kahan-Frankl Samu, Freudiger Fülöp, dr. Török Sándor, dr. Nagy József és dr. Gábor János.

Ezalatt vidéken már teljes lendülettel folyt a gettóba tömörítés, és az első auschwitzi transzportok már elindultak Kistarcsáról és Topolyáról.

Az Ideiglenes Intézőbizottság kinevezett tagjai május 15-én gyűltek össze a bizottság megszervezésére – aznap, amikor a tömeges deportálás megkezdődött.⁸² A gyűlésen a kilenc kinevezett tag közül csak hatan vettek részt: Stern beteg volt, Berend kimentette magát, Törököt pedig nem tudták elérni.⁸³ Az ülésen Kahan-Frankl elnökölt. Az ülés feladata az volt, hogy Sternt megválasszák a bizottság elnökének, és kijelöljenek egy bizottságot az alapszabály-tervezet elkészítésére.⁸⁴

A németek által jóváhagyott Központi Zsidó Tanács felváltása a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottságával változást jelentett a magyarországi zsidóság hivatalos vezetésében. Bodát, Csobádit és Kahant Berend, Gábor, Nagy és Török váltotta fel. Az előbbieket azonban felkérték, hogy tanácsadókként vegyenek részt az Ideiglenes Intézőbizottság munkájában, miként a Zsidó Tanács tanácsadóit: dr. Bakonyi Lászlót, a MIOI főtitkárát, dr. Csergő Hugót, dr. Munkácsi Ernőt, dr. Kohn Zoltánt, a Pesti Izraelita Hitközség tanfelügyelőjét és dr. Reiner Imrét, az ortodox hitfelekezet jogtanácsosát is.⁸⁵ Jegyzőnek Kahan Niszont választották meg.⁸⁶

Az új tanácstagok kinevezésének háttere

Csak a háború után váltak ismertté azok az okok, melyek az Ideiglenes Intézőbizottság új tagjainak kinevezésekor szerepet játszottak.⁸⁷ Dr. Nagyot, a budapesti zsidó kórház orvosát egyik betege, dr. Vassányi István ajánlotta, aki Endre beosztottja volt a belügyminisztériumnak azon az osztályán, amely az új Zsidó Tanácsot létrehozta.⁸⁸ Török Sándor, az ismert író, ebben az időben letartóztatásban volt. Őt Bosnyák javaslatára nevezték ki, miután valaki közbenjárt Törökné nevében, aki természetesen szeretne volna kiszabadítani férjét. A kikeresztelkedett Török képviselte a Tanácsban a keresztény zsidókat. Dr. Gábor kinevezését a németek javasolták, hogy biztosítsák kapcsolatuk folytonosságát a zsidó vezetőkkel.

Berend és a Tanács. Messze a legvitatottabb kinevezés dr. Berend Béla szigetvári főrabbié volt. Törökhöz hasonlóan őt is Bosnyák ajánlotta, aki nek Lévai szerint Festetics Domonkos gróf, ez a híres antiszemita földbirtokos és képviselőházi tag úgy mutatta be, mint „tisztafejű, nacionalista zsidó papot”⁸⁹. Jóllehet rendőrségi kihallgatásán, mielőtt megvádolták volna népellenes bűncselekményekkel (lásd a továbbiakban), Berend elismerte, hogy csakugyan megkereste Bosnyákot, méghozzá Festetics javaslatára,⁹⁰ tárgyalásán és azután mindig azt mondta, hogy ezt saját kezdeményezéséből, egy cionista csoport döntése nyomán tette. A védelem egyik tanújának, Kálmán Imrének a vallomására hivatkozva Berend váltig azt állítja, hogy még 1941-ben, a Betar nevű jobboldali revizionista cionista csoport összejövetelén néhány aggódó zsidó, köztük Szilágyi Dénes, Varga Imre és Kauders Ferenc elhatározta, hogy kapcsolatba lép a szélsőjobboldal vezéralakjaival azok „cionizálása” végett, és rá osztották ki Bosnyákot.⁹¹

Berend Béla 1911. január 12-én született Budapesten, és New Yorkban halt meg 1987 júniusában. Szülei Presser Adolf és Máriás Regina. Legtöbb kortársa szerint fiatal rabbiként rendkívül indulatos, kissé kényszeres nonkonformista volt, idealisztikus és ideologikus politikai eszmék vezérelték. Munkácsi úgy véli, magatartásában az ország hagyományos, kapitalista zsidó vezetésével szembeni kihívó, forradalmi álláspont tükröződött.⁹² Berend állítólag ugyanezt a megvetést tanúsította a szigetvári hitközség vezetése iránt is.⁹³ Haragja elsősorban a gazdag, kitért zsidók ellen irányult, akik, nézete szerint, a szegények rovására különleges kiváltságokkal bírtak. Az asszimilációs hagyományos vezetés hazafias álláspontjával (3. fejezet) szemben Berend meggyőződéssel vallotta, hogy a zsidóságnak nincs helye Magyarországon, és ki kellene vándorolnia.⁹⁴ A gazdagokkal, a kitértekkel és a hivatalos vezetők hazafiasságával való nyílt szembenállása kapóra jött Bosnyák Zoltánnak. Mindketten úgy vélték,

hogy a kitérés nem változtat a zsidók helyzetén, s nem jelenthet előnyt azokkal szemben, akik ragaszkodnak a hitükhöz. Úgy látszik, abban is egyetértettek, hogy kívánatos a zsidók eltávozása Magyarországról. Nincs arra bizonyítékunk, hogy Berend hivatalosan bármelyik cionista csoport tagja lett volna,⁹⁵ Bosnyák és környezete mégis hajlott arra, hogy a cionizmus szószólójának tekintse, s mint az összes többi cionistát, őt is arra biztatták, hogy a zsidók kivándorlásának szükségességét hangoztassa. Ebből a szempontból a magyar antiszemita álláspontja megegyezett a német nemzetiszocialistáknak a végleges megoldást megelőző nézeteivel. A náci szintén a cionistákat pártfogolták (akik szerint zsidó nemzeti politikai tudat kialakítására van szükség) a hagyományos asszimilánsokkal szemben (akik következetesen hazafias álláspontot foglaltak el).⁹⁶

Ideológiai előítéleteitől vezérelve Bosnyák a német megszállás előtt gyakorlatilag éppoly tevékeny volt, mint utána, jóllehet tevékenységének jellege természetesen megváltozott. A megszállás előtt különösen az volt a célja, hogy feltárja a zsidók differenciált kezelését, és hogy felvilágosítsa a szélsőjobb képviselőit, köztük Bosnyákot a *Talmudra* vonatkozó nézeteik „téves” vagy „torz” voltáról. Afféle keresztes hadjáratot indított, hogy lebeszélje őket a *Talmud*nak Luzsenszky Alfonz gróf által kialakított értelmezéséről.⁹⁷ Luzsenszky, sok-sok antiszemita könyv és röpirat, így a nagy port felvert *A Talmud magyarul* szerzője nemcsak a magyar antiszemita mozgalmak és pártok, hanem a más országokban, így a Harmadik Birodalomban működők számára is bevett propagandisztikus hivatkozási alapnak számított.⁹⁸

Ami a zsidók differenciált kezelését illeti, Berend, aki tábori lelkész is volt, különösen a munkaszolgálatban tapasztalt egyenlőtlenségeken akadt fenn. 1940 decemberében például, amikor a munkaszolgálat még viszonylag új és eléggé elviselhető intézmény volt, beadványt juttatott el a honvédelmi minisztériumba, amelyet rajta kívül Gyenes Imre és Fried László, két pécsi munkaszolgálatos is aláírt. A beadvány azokra az egyenlőtlenségekre mutatott rá, amelyek a gazdag, kitért zsidók kedvezményeiből fakadtak.⁹⁹

Berendet megszállás előtti tevékenysége és jobboldali kapcsolatai – melyek a zsidó hitközség előtt nem voltak ismeretesek – alapján nevezték ki az újjászervezett Zsidó Tanácsba. Állítása szerint, korábbi kapcsolatait kihasználva, ő kereste fel Bosnyákot, amikor megtudta, hogy a magyar antiszemita vezetőt a belügyminisztériumba helyezték. Továbbá hogy a magyar szuverenitás megőrzése volt a célja, amikor Bosnyákkal együtt magyar alapítású szövetséggel akarta felváltani a németek által kinevezett Zsidó Tanácsot. Ezzel állítólag az volt a célja, hogy a zsidókérdés kezelése a németek kezéből a magyarok kezébe kerüljön át.¹⁰⁰ Arról szándékozott

meggyőzni Magyarországon új náci urait, hogy végső céljuk – az ország megszabadítása az itt élő zsidóktól – megegyezik a zsidó vezetőkével, akik nem kívánnak Magyarországon maradni, inkább a megteremtendő zsidó hazába akarnak menni. Ezért nem is kell deportálni a zsidókat, mert a háború után amúgy is kivándorolnának.¹⁰¹

Berend beválasztása a Tanácsba, állítólag a vidéki hitközségek képviselőjében, szemmel láthatólag már az április 19-i 1520/1944. sz. kormányrendelet előtt eldöntött tény volt. A népbíróság előtt tett vallomásaiban elmondta, hogy a pécsi Gestapo-egység röviddel április 17-i (állítólag a BBC hallgatása miatti) letartóztatása után szabadon bocsátotta, mert kihallgatójának megmutatta Bosnyák levelét, azt bizonyítandó, hogy a Zsidó Tanács tagjának van kiszemelve.¹⁰² Az a tény, hogy gyorsan szabadon engedték, továbbá hogy szabadon utazhatott, miközben gyakorlatilag minden zsidót szigorú korlátozásoknak vetettek alá, sokak számára azt igazolta, hogy lepaktált a németekkel. Hogy Berend valóban részt vett a Tanács átszervezésének előkészítésében, az abból a két levélből is kiderül, amelyet Endrének küldött, még május 8-i hivatalos kinevezése előtt. A leveleket felhasználták a háború után, amikor vádat emeltek ellene. Egyebek között ezt írta Endrének:

Igénybevételem esetén, teljesen új (nem levitézlett plutokratákból), értelmes fejű zsidókból (rabbi, tudós, jogász stb.) kialakítanám a *MAZSIOSZ vezérkarát* amellyel aztán lehetne dolgozni, úgy, hogy a háború végére – Szent Bertalan-éjszaka és egyéni tragédiák ezre nélkül – lelkiileg is „reisefertiggé” tennök az „izr. hitfelekezeti magyar állampolg.” és fajilag hozzájuk tartozók *millió tömegét*. Azonos a célom a Méltóságodéval, a „magyar–zsidó” együttélést még a háború tartama alatt úgy elválasztani, hogy azt soha többé összeforrasztani ne lehessen, hogy csak egyetlen megoldás maradjon hátra, mint 3279 évvel ezelőtt Egyiptomban: *az exodus, a végleges elvonulás*.¹⁰³

Noha Endre nem válaszolta meg ezeket a leveleket, közvetve a háború után mégis nyugtázta őket, ugyanis amikor az amerikai hatóságok 1945 júliusában kihallgatták, Endre azt vallotta, hogy „a zsidók különválasztását és az országból való kiszállítását a szigetvári rabbi javasolta. Nekem az volt az álláspontom, hogy legyen a zsidóknak is hazájuk; e nézetemben a szigetvári rabbi is osztozott.”¹⁰⁴

A magyarországi zsidóság hagyományos vezetői meglepetéssel és döbbenettel fogadták Berend kinevezését a Zsidó Tanácsba. Megütközéssel fogadták körükben a fiatal vidéki főrabbit, aki azelőtt semmilyen felekezeti vagy cionista szervezetben nem működött. A meglepődést hamarosan aggodalom és szorongás váltotta fel, amikor tudomást szereztek Berend és Bosnyák kapcsolatáról. A korszak szélsőségesen veszélyes körülményei között rövidesen hitelre talált az a híresztelés is, hogy más jobboldaliakkal, köztük talán még Endrével is kapcsolatban áll.¹⁰⁵

Gergely, aki a Tanács és az SS közötti összekötő iroda tagja volt, azt mondja, hogy Krumej tett arra célzást előtte és a Tanács másik tagja, Gábor János előtt, hogy Berendet Endre kívánságára nevezték ki.¹⁰⁶ A Tanács persze azt a lehetőséget is mérlegelte, hogy Krumej a maga célzaival a Tanács és a magyar hatóságok viszonyát akarta feszültebbé tenni, hogy így védelmezze és mozdítsa elő a németek érdekeit. Mégis úgy döntöttek, hogy mivel megállapítást nyert Berend szoros kapcsolata Bosnyákkal, Endre bizalmas barátjával, minden szükséges óvintézkedést megtesznek. Berend levelezését figyelték, lépéseit gondosan ellenőrizték. Stern utasítására Gergely átnézte Berend postázásra szánt leveleit, s néha olyan információkhoz jutott, amelyek megerősítették a Tanács gyanúját.¹⁰⁷ Emiatt és egyéb – valódi és képzelt – leleplezések miatt a Tanács néhány vezetője és tisztségviselője egyre jobban tartott attól, hogy Berend esetleg veszélyes lehet a zsidó közösségre. Egy idő után annyira feszültté vált a viszony köztük és Berend között, hogy tervet dolgoztak ki eltávolítására: a németek szemében akarták gyanússá tenni.¹⁰⁸ Gergely szerint valóban felvették a kapcsolatot Weininger Ferenc fakeskedővel, aki egyúttal német ügynök is volt, s bizalmasan tájékoztatták arról, hogy Berend tevékenysége német érdekeket sért.¹⁰⁹ A Berend állítólagos németellenes tevékenységére vonatkozó közlés hamarosan Eichmannhoz is eljutott, aki azonnal őrizetbe vette Berendet, ám – állítólag Bosnyák és Endre kérésére – hamarosan szabadon bocsátotta.¹¹⁰

Berend sajnos semmit sem tett annak érdekében, hogy eloszlassa a hagyományos zsidó vezetők feltételezéseit a Bosnyákhöz és más jobboldaliakhoz fűződő kapcsolatáról. Ahelyett, hogy a Tanács többi tagjával összhangban és szorosan együttműködve aknázza volna ki a hatalmon lévő jobboldaliakhoz fűződő kapcsolatait, ki tudja, miért, úgy határozott, hogy önállóan cselekszik. A kezdeti bizalmatlanság emiatt tovább fokozódott. A Tanács hagyományos zsidó vezetői a jelenlétében szinte sohasem tárgyaltak meg lényeges kérdéseket, mert attól féltek, hogy besúgóval állnak szemben.¹¹¹

Mint korábban említettük, az átszervezett Tanács május 15-én, a tömeges deportálások megkezdésének napján ült össze először. Kétséges, vajon egy nagyobb összhangban működő és egységesebb Zsidó Tanács befolyást gyakorolhatott volna-e a deportálás mértékére és gyorsaságára. Azt azonban bizton feltételezhetjük, hogy a Tanács morálja és hatékonysága fokozódott volna, ha Berend eloszlatta volna munkatársai bizalmatlanságát, és hajlandó lett volna a megbízott közvetítő szerepét játszani a hatóságokkal szemben. Bosnyákkal fenntartott szoros kapcsolata miatt ugyanis valóban *persona grata* volt a belügyminisztériumban a zsidóellenes intézkedések központjában, ahová gyakran ellátogatott. Jóllehet a há-

ború alatt és után sokat találgatták, miről tárgyalhatott a belügyminisztériumban, joggal feltételezhetjük, hogy gyakran zsidóügyekben és egyéni mentési akciókban járt el. E látogatásairól a Tanács többi tagja előzetesen rendszerint mit sem tudott. Berend azonban néha a Tanács nevében is eljárta. Egy olyan időszakban, amikor Endre nem akarta megengedni, hogy zsidók lépjenek a minisztérium épületébe (állítólag attól félt, hogy a zsidók „megfertőzik” a magyar tisztviselőket, vagy károsan hatnak rájuk), Berendnek sikerült külön engedélyt szereznie a Tanács többi tagja számára, akik mentési erőfeszítéseik során így felkereshették a minisztériumot.¹¹²

1944 júliusában, amikor Horthy leállította a deportálást, és a keresztény egyházak vezetőinek ígéretet tett arra, hogy a kitértket mentesítik a legtöbb zsidóellenes intézkedés alól, Berend interjút adott a *Harc* c., szélsőségesen antiszemita lapnak, s a szélsőjobboldaliak álláspontjával egybehangzóan azt hangsúlyozta, hogy a kitérés sem változtat a zsidók helyzetén.¹¹³ A háború után Berend azt állította, hogy célja a tömeges kitérés megakadályozása volt, hogy így fennmaradjon a közösség egysége, és jobban meg lehessen védeni. A szélsőjobboldal viszont azért ellenezte a kitéréseket, mert a végleges megoldást az egész zsidóságra ki akarták terjeszteni, köztük azokra is, akik – mint a marannusok – csupán az üldöztetés elkerülése érdekében fogadták el a kereszténységet.¹¹⁴ Az interjú emiatt mind a háború alatt, mind utána nagy felháborodást váltott ki a zsidók között, noha egyesek nem tekintették ártalmasnak.

Egyes források szerint Berend sugalmazására született a *Harc* 1944. december 16-i számában megjelent cikk is, amely röviddel a budapesti gettó létrehozása után jelent meg. „A nagy elkülönítés” c. írás hangsúlyozta, hogy a zsidók elégedettek az ellenük hozott intézkedésekkel.¹¹⁵

Berendnek a nyilas korszakban, különösen pedig a város szovjet ostroma idején a gettóban kifejtett tevékenységéről dicsérő és elítélő vélemények is születtek. Számos beszámoló szerint igen bátran teljesítette kötelemét, miközben a Tanács több tagja, köztük Stern, Pető és Wilhelm bujkálni kényszerült. Temetkezési szertartásokat végzett, a hatóságokkal tárgyalt zsidók szabadon engedése vagy a gettó ellátása ügyében, vigaszt nyújtott a betegeknek és éhezőknek. A viszontagságos időszakban kétségtelenül sok zsidót mentett meg a majdnem biztos haláltól. Gyakran járt papi öltözékben. Egyesek azonban nemcsak kétségesnek, hanem egyértelműen ártalmasnak találták működését. Voltak tanúk, akik azzal vádolták, hogy értéktárgyakat tulajdonított el a temetés előtt álló halottaktól,¹¹⁶ mások pedig azzal, hogy részt vett egy nyilas razziában, amelynek az volt a célja, hogy a „védett” épületekben összezsúfolt zsidóktól pénzt és értékeket csikarjon ki (lásd a 26. fejezetet). Konkrétan azzal vá-

dolták, hogy része volt a Pozsonyi út 49. és 52. sz. ház január 7-i razziájában, amit soha nem is tagadott. A rendőrségi és a tárgyalótermi jegyzőkönyvek azonban nem vágnak egybe. Aláírt rendőrségi vallomásában (1945. május 8.) még azt is elismerte, hogy megtartotta a zsidóktól elkobzott javakat.¹¹⁷ Bár első fokon kimondták, hogy a razzián való részvételével segédkezet nyújtott egy felfegyverzett nyilas félkatonai egység erőszakoskodásához, másodfokon helyt adtak állításának, hogy részvételével meg akarta akadályozni az erőszak alkalmazását; rá akarta beszélni a zsidókat, adják át értéktárgyaikat, mert ezeket úgylis elveszik tőlük másnap, amikor a tervek szerint gettóba szállítják őket. Volt túlélő, aki azzal vádolta Berendet, hogy bujkáló zsidókat jelentett fel a nyilas hatóságoknál.¹¹⁸

A Berendet körülvevő gyanakvás nagyrészt azokból az ügyletekből eredt, amelyeket Berend Sarlósi Józseffel, a gettókerület nyilas parancsnokával folytatott. Sarlósival 1944. december 6-án került kapcsolatba, amikor néhány nyilas, aki nem tudta, kiről van szó, letartóztatta, és a megtorlás házába, Sarlósi Szent István körút 2. alatti főhadiszállására vitte. Berend megemlítette barátságát Bosnyákkal, amit Sós Edith, Bosnyák titkárnője telefonon is megerősített. Azt mondta, hogy Berend Bosnyák „bizalmasa”¹¹⁹. Berend ezután még hat vagy hét alkalommal járt a megtorlás házában. Noha néhány látogatása a Tanács aktív tagjainak, köztük Domonkosnak, Földesnek, Komolynak és Stöcklernek a tudtával történt, hogy könnyítsenek a nélkülöző gettó sorsán, más látogatásai állítólag kétségesebb célokat szolgáltak. Hores Ilona szerint, aki Sarlósi titkárnőjeként gyorsírásos jegyzeteket készített Berend látogatásairól, Berend bujkáló zsidókat, köztük a Zsidó Tanács tagjait is feljelentett.¹²⁰

Berend 1945. január 17-én hagyta el Budapestet, röviddel azután, hogy a Vörös Hadsereg felszabadította a várost. Sátoraljaújhelyre, második felesége, Windt Ilona szülővárosába költözött. Csak rövid időre került ki a közéletből, mert a zsidóüldözés szigetvári és budapesti túlélői rövidesen feljelentették, s Berendet besúgás gyanújával letartóztatták.

Berend pere. Berend felszabadulás utáni jogi hercehurcája 1945. április 16-án kezdődött, amikor a budapesti rendőrség azzal a kéressel fordult a sátoraljaújhelyi rendőrséghez, hogy tartóztassák le és szállítsák Budapestre Berendet, mert bizonyítékok vannak rá, hogy „a Gestapo besúgója volt”¹²¹. Budapestre hozták, és tüzetes kihallgatásoknak vetették alá. 1945 májusának első felében számos vallomást írt alá, amelyekben a korábbi rendőri jelentésekben szereplő cselekmények közül többet elismert.¹²²

Konkrétan bevallotta, hogy írt Endrének a szigetvári zsidók javainak

összegyűjtésében betöltött szerepéről, feljelentett bujkáló zsidókat, részt vett két „védett” ház nyilas razziájában, értéktárgyakat tulajdonított el a gettó halottaitól, és öt vagy hat nőt is kihasznált, segítséget ígérve nekik.¹²³

A vallomások tisztázatlan körülmények között születtek, s elég valószínű, hogy legalábbis néhányat kénzással kényszerítettek ki belőle.

Berendet 1945. május 18-án vették előzetes letartóztatásba. A rendőrség és az ügyészség buzgón hajtotta fel a tanúkat, gyűjtötte a bizonyítékokat és az eskü alatt tett tanúvallomásokot – a vádiratot előkészítendő. Néhány fő háborús bűnös vallomását is csatolták, amelyet röviddel 1946. eleji kivégzésük előtt tettek. Valamennyien, köztük Endre, Baky, Ferenczy, Pálffy Fidél és Koltay László azt állították, hogy nem ismerték Berendet, vagy nem találkoztak vele.¹²⁴ A Budapesti Népügyészség azonban könnyen összeállította a vádiratot, amelyet 1946. július 4-én nyújtottak be a Budapesti Népbírósághoz. Egyebek között a következő tettei miatt emeltek ellene vádat:

- informálta a csendőröket, hol keressék a szigetvári zsidók vagyontárgyait;
- elkísérte a nyilasokat 1945. január 7-én a Pozsonyi út 49. és 52. sz. házak razziájára, és pénzt, értéktárgyakat csikart ki a zsidóktól;
- informálta a Pécsen működő Gestapo-egységet a szigetvári zsidók vagyontárgyairól és háttéréről;
- kollaborált Bosnyákkal, mert átadott neki egyebek között értékes könyveket, Tóra-tekerceket és más zsidó kegyzsereket, valamint dr. Guttman Mihály értékes könyvgyűjteményét;
- kollaborált Sarlósival, mert bujkáló zsidókat jelentett fel;
- a *Harcnak* adott interjújában becsmérelt bizonyos embercsoportokat; valamint
- gyűrűket és más értéktárgyakat vett el a gettó halottaitól.¹²⁵

A per 1946. augusztus 2-án kezdődött. Berend védőügyvédje Dietz Károly volt, akit a Budapesti Ügyvédi Kamara jelölt ki. A vádat Rhosóczy Mihály képviselte. A per, amely egyike volt azoknak, amelyek a háború utáni Magyarországon a legnagyobb port verték fel, néhány hetes megszakítással október végéig tartott.¹²⁶ Számos tanú állításával szemben Berend kijelentette, hogy cselekedeteit az a kívánság motiválta, hogy segítsen az üldözött közösségen. Politikai-filozófiai elméletét az alábbiakban foglalta össze:

A zsidóproblémában az *antiszemitizmus cionizálásának* elvét akartam érvényesíteni. Hogyha a fasiszták meg akarnak szabadulni a magyarországi zsidóságtól, várják meg a háború végét, mert a zsidókérdés világprobléma. Úgy

kell megoldani, hogy a kétezer éve eltévedt zsidóság hazát találjon. Az vezetett, hogy megvalósítsam a *becsületes, tisztességes kivándorlást*. A fasisztákkal bizonyos türelmi állapotot akartam teremteni. Azt akartam, hogy véget vessünk a kisebbségi sorsnak, mivel így minden 25-30 évben üldözik a zsidóságot.¹²⁷

Berend szerint ugyanez, a népe iránti törődés vezette arra is, hogy interjút adjon a *Harcnak*, és részt vegyen a razziában. A Népbíróság ezt nem fogadta el. Egy 1946. november 23-án nyilvánosságra hozott döntésben a vádirat két pontjában találták bűnösnek, és 10 évi börtönre ítélték.¹²⁸ Eltérő véleményt hangoztatott 1946. november 25-én dr. Gálfalvy István, az elnöklő hivatásos bíró, aki szerint a nyilasok Berend távollétében is kirabolták volna a zsidókat, s a jelenléte valószínűleg meggátolta őket abban, hogy erőszakhoz folyamodjanak áldozataikkal szemben. Nézete szerint Berend bűnéül csak a *Harcnak* adott interjút lehet felróni, amiért csak egyévi börtön járt volna neki.¹²⁹

Röviddel az ítélet elhangzása után Berend több fellebbezést adott be a Népbíróságok Országos Tanácsához (NOT), s ezekben az alsóbb szintű bíróság döntésének megváltoztatását kérte.¹³⁰ A NOT dr. Szabó Zoltán elnökletével összeült grémiuma egyetértett a fellebbezésben foglalt érvekkel. Az alsóbb fokú bíróság ítéletét abban a tekintetben helybenhagyták, hogy bűncselekmény hiányában a vádirat négy pontja tekintetében felmentették Berendet. A másik két vádpont tekintetében viszont a NOT megváltoztatta az ítéletet: bűncselekmények hiányában felmentette a vádlottat a háborús bűncselekmények és a népellenes bűncselekmények vádjára. 1947. április 11-i határozatában a NOT hangsúlyozta, hogy Berend cselekedetei általában segítettek a zsidókon, és kiemelte a budapesti gettóban 1944 és 1945 januárja folyamán tanúsított pozitív tetteit.¹³¹

Felmentése után Berend rövidesen az Egyesült Államokban telepedett le, ahol Albert B. Beltonra változtatta nevét. Csaknem kétéves vizsgálati fogság után történt felmentése nem vetett véget a megszállás előtt és alatt játszott állítólagos szerepe feletti vitának. Háború alatti cselekedeteire vonatkozó gyanúsítások és híresztelések töretlenül éltek tovább több évtizeden át, dacára a NOT döntésének, amelyet szintén eléggé szkeptikusan szemléltek.¹³² Akiknek segített – és jó néhányan valószínűleg az ő segítségével – köszönhették életben maradásukat az utolsó hónapokban –, azok továbbra is esküdtek rá, sokan mások viszont változatlanul kétségbe vonták háború alatti viselkedésének tisztességes voltát. Különösen keserűen és kritikusan értékelték Berendet a Zsidó Tanács korábbi vezetői és tisztségviselői, akiknek a legtöbbször, ismeretlen okból, nem idézték be tanúként a perben. Ennek talán az volt az oka, hogy a Tanács több tagját és tisztségviselőjét szintén jogi eljárásnak vetették alá, s

néhányukat egy évvel korábban egy időre még vizsgálati fogságban is tartották.¹³³ Néhányan, köztük Stern, Eppler és Gergely még a NOT végső döntése előtt írták le a vallomásukat a Tanács működéséről, amelyben értékelték a saját szerepüket és Berend állítólagos káros szerepét is.¹³⁴ Mások, köztük Pető és Freudiger Berendről adott kritikai értékelésüket sok évvel később adták közre.¹³⁵ Emlékirataikban vagy vallomásaikban legtöbbször a saját tapasztalataira hagyatkozott, jóllehet megítélésüket és észrevételeiket esetleg az 1945–46-os sajtóbeszámolók és országosan ismert személyiségek első dokumentált történeti beszámolóí is befolyásolták – ezek pedig szintén elítélték Berendet.¹³⁶ A Tanács két tagja, Nagy és Török, nem voltak ennyire elítélők, jóllehet az utóbbi Berend magatartását bizonyos negatív pszichológiai vonásokra vezette vissza.¹³⁷ Freudiger értékelését erősítették meg Bertl Emil időszakos közleményei is. Bertl korábban az alsóházi országgyűlési jegyzőkönyvek szerkesztője volt, akit a megszállás után Endre és Bosnyák mellé helyeztek át a belügyminisztérium új zsidóügyi osztályára.¹³⁸ További megerősítést nyert ez az értékelés az 1961–62-es Eichmann-per során, amikor az izraeli rendőrség egy Dieter Wislicenytől származó dokumentumot hozott nyilvánosságra, amelyben Eichmann helyettese Berendet „Endre besúgójának” nevezte.¹³⁹ A dokumentumnak ezt a részét használta fel Freudiger 1961. május 25-i vallomásához, amelyben arról beszél, hogy állítólag mint a „zsidó összeesküvés vezetőjét” jelentették fel Endrénél és Eichmann-nál, s ezért volt kénytelen 1944. augusztus 9-én elhagyni Magyarországot.¹⁴⁰

A NOT 1947-ben hozott döntése ellenére Berendnek a Holocaust időszakában tanúsított közszereplését, néhány kivételtől eltekintve¹⁴¹, továbbra is általában negatívan ítélik meg a kiadott emlékezésekben¹⁴², történeti írásokban¹⁴³, könyvekben¹⁴⁴ és cikkekben¹⁴⁵. Bírálói talán túl élesen ítélik el Berendet, s figyelmen kívül hagyják azokat a tényezőket, amelyek ezt az alapvetően tragikus személyiséget arra indíthatták, hogy a Központi Zsidó Tanácsba Endre által történt kinevezése segítségével a kicsiny vidéki hitközség homályából országosan ismert alakká emelkedjék. Jóllehet ebben az életben maradás ösztöne is szerepet játszhatott, miként gyakorlatilag minden emberi cselekedetben, talán az a meggyőződés is motiválhatta, hogy a bevett hitközségi és cionista vezetők eljárása nem célravezető, sőt talán alapvetően káros. Úgy tűnik, hogy Kasztnerral és cionista elvbarátaival ellentétben, akik SS-vonalon kísérelték meg a mentést (lásd a 29. fejezetet), valamint Sternnel és neológ s ortodox munkatársaival szemben, akik az időnyerés csödhöz vezető legalisztikus-hivatalos módját részesítették előnyben, Berend meg lehetett győződve arról, hogy a magyarországi zsidóság megmentésének legjobb módja, ha köz-

vetlenül tárgyalnak a végső megoldás iránt elkötelezett magyar szélsőjobboldali vezetőkkel.

Ez a megközelítés bizonyos eredményekkel is járhatott volna, ha Berend arra törekszik, hogy elnyerje a Tanács többi tagjának bizalmát. Ehelyett titkolódzó, gyanút keltő, „magányos farkas” módján tárgyalt a magyar szélsőjobboldal képviselőivel. Ráadásul, noha az 1944-es tragikus események közepette talán nem volt tisztában vele, feltételezéseit megcáfolta a történelem. A magyar nácik, akiktől segítséget remélt, még a németeknél is buzgóbban hajtották végre a zsidók összeszedését, gettóba tömörítését és deportálását. A németeket meglepte, hogy a magyar fajvédők milyen gyorsan és hatékonyan cselekedtek, állításuk szerint a megszállt Európa egyetlen országában sem működtek ennyire hatékonyan együtt velük. Eichmann egyébként a holland hatóságokat is hasonlóan magasztalta.

Az átszervezett Tanács működése

Noha az átszervezett Zsidó Tanács Endre útmutatásai szerint működött, s így a zsidóügyek formálisan ismét a magyarok hatáskörébe kerültek, funkciója továbbra is az maradt, mint elsősorban az SS ellenőrzése alatt álló elődjéé. Működésének kezdete egybeesett a tömeges deportálás megkezdésével, napi közel 12 000 zsidó Auschwitzba szállításával. Világos bizonyítékok voltak arra, hogy a zsidókat már nemcsak egyszerűen hátrányos megkülönböztetések érik, nemcsak kirabolják őket – a megsemmisítésük van napirenden. A Tanács mégis továbbra is engedelmesre szólította fel őket. Május 19-én, amikor a kárpát-ukrajnai és északkelet-magyarországi zsidókat már a gázkamrába küldték, a Tanács felhívta a zsidó közösséget, hogy bízzanak meg tevékenységében. Felszólította őket, hogy „bizakodjanak és higgyenek”, „feltétlen és megértő bizalmukat” helyezték a Tanácsba. A Tanács szerint akadt olyan hittestvérük, aki idegenül, sőt ellenséges szemmel figyelte a Tanács működését, és mindenféle kétes forrásból származó, kósza hírek alapján bírálatot gyakorolt olyan kérdésekben, amelyeknek körülményeit, okát, súlyát, végrehajtási módját, természetét és főleg esetleges következményeit nem ismerhette, egyúttal pedig olyan hatáskört tulajdonított a Tanácsnak, mellyel az nem rendelkezett. Az ilyen bírálatok rendszerint súlyos következtetésekre vezettek, nemcsak a Tanács, hanem az igazság rovására is.¹⁴⁶

A körülötte dúló pokoli események közepette a Tanács a működési szabályzatára vonatkozó részletek kidolgozásán fáradozott. Miközben a vonatok napi embermennyiségükkel folyamatosan haladtak Auschwitz felé, a Tanács május 22-én megegyezett egy tervezetben, amelyet jóváha-

gyásra felterjesztett a belügyminisztériumhoz.¹⁴⁷ Bosnyák ellenzése miatt a tervezetet hivatalosan sohasem fogadták el, Bosnyák ugyanis feltehetően azt a tervezetet pártolta, amelyet Berenddel együtt dolgoztak ki.¹⁴⁸ A Tanács ennek ellenére a szabályzat szerint működött, mintha csak a belügyminisztérium jóváhagyta volna.

Miközben a Tanács megpróbált megbirkózni – folyton csökkenő forrásokból merítve – a folyamatosan rosszabbodó helyzettel, megpróbált számos lengyelországi *Judenrat* túlélési technikájára is hagyatkozni. Ahogy befejeződött a kárpátaljai, az északkelet-magyarországi és az észak-erdélyi deportálási akció (lásd a 17–18. fejezetet), a Tanács azzal a kéréssel fordult a magyar hatóságokhoz, hadd maradjanak a még nem deportált zsidók Magyarország területén. Az 1944. június 8-án kelt terjedelmes memorandum részletes statisztikai adatokat vonultatott fel a rendelkezésre álló munkaerőről, amelyet a hadban álló ország nagy fontosságú célokra használhatna fel. Konkrétan is megnevezte a memorandum, amelyet a keresztény egyházfőknek is megküldtek, azokat a munkálatoakat, amelyeket a nemzet szempontjából fontosnak ítélt.¹⁴⁹ Ám a magyar zsidó vezetők munkába állításán keresztül elérni kívánt mentési akciója éppoly meddőnek bizonyult, mint a lengyelországi zsidó vezetőké. Miközben teljes gőzzel folyt a végleges megoldás programjának végrehajtása, a Tanács munkáját tovább bonyolította az egyre nagyobb számú áttért zsidó kérdése, akiknek ügyét a keresztény egyházak karolták fel.

A Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége

A Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottságának összetétele július közepéig változatlan maradt. Ekkor azonban sor került a zsidó származású keresztények saját szervezetének létrehozására. Ez nagyrészt annak az eredménye volt, hogy a keresztény egyházak közbenjártak a zsidókkal szembeni embertelen bánásmód miatt, és különösen amiatt, hogy a kitértekre is kiterjesztették a zsidóellenes intézkedéseket. A keresztény egyházi vezetők szembenállása sajnos elsősorban a különböző kormányzati vezetőkhez intézett hivatalos közleményekben, s nem nyilvános felszólamlásokban vagy szentbeszédekben fejeződött ki. A részükről kifejtett hivatalos nyomás ennek ellenére a nyár folyamán, a tömeges deportálások idején egyre nagyobb lett. Sztójay miniszterelnök azonban csak azután reagált, hogy Serédi Jusztinián hercegprímás úgy döntött, hogy június 29-én pásztorlevelet olvastat fel a katolikus templomokban. A miniszterelnök és Magyarország hercegprímása részleges alkut kötött: a prímás lefújta a pásztorlevél terjesztését, Sztójay pedig késznek mutatkozott arra, hogy bizonyos engedményeket tegyen a deportálá-

sok és a kitértek ügyében. Az alkut a prímás gerecsei nyári lakában július 8-án dolgozták ki. E szerint Sztójay hozzájárult ahhoz, hogy a kitértek saját szervezetet hozzanak létre, a budapesti zsidók deportálását pedig elhalasztották. Sietett hozzátenni, hogy amennyiben a deportálásokat újból megkezdik, a kitértek mentességet fognak élvezni.¹⁵⁰

Ekkorra a vidéki deportálások természetesen már befejeződtek, s maga a kormányzó is – a nagy bel- és elsősorban külföldi nyomás hatására – úgy döntött, hogy a deportálás nem folytatódhat. A Serédi–Sztójay-meg egyezés híre kiszivárgott, és a budapesti zsidók között a kitérés újabb hullámát indította el, amit a nácik meg akartak előzni, illetve érvénytelennek akartak tekinteni a zsidósággal való leszámolás során.

A zsidó származású keresztények külön szervezetének létrehozását azok is szorgalmazták, akik felismerték a fokozódó feszültséget kitértek és zsidók, valamint vezetők között. A Zsidó Tanács vezetését és apparátusát természetesen jobban foglalkoztatták a vallásukhoz ragaszkodó zsidók, mint a kitértek problémái, akiknek viszont sokkal több védelmezőjük akadt a keresztények között. A két üldözött csoport közötti feszültség kezdett elviselhetetlenné válni, Török óriási erőfeszítései ellenére, aki a maga módján mindkét csoportnak segíteni akart. E feszültségek tükröződtek Éliás József lelkésznek, a Jó Pásztor Misszió vezetőjének május 24-én, a tömeges deportálás megkezdése után kilenc nappal Törökhöz írt levelében:

Református egyházunk felfogása az, és ebben valamennyi keresztény egyház megegyezik, hogy a pásztorlása alá tartozó zsidó származású egyháztagek semmiféle vonatkozásban ne kerüljenek egy másik felekezetnek, ez esetben az izraelita hitközösségnek intézkedési joghatósága alá. Azzal a kéréssel fordulunk a magyar királyi kormányhoz, hogy keresztény vallású, zsidó származású egyháztagek ügyeinek intézésére külön bizottságot hívjon létre, vagy kormánybiztost nevezzen ki az egyházak vezetőinek javaslata alapján. Mi tehát semmiképpen nem nyugodhatunk abba bele, hogy olyan szerv intézkedjék a mi egyházunk tagjai felett, amelyik jelentős részben az izraelita hitközösség tagjaiból áll. Az arányszám és a magyarországi bevett történelmi egyházak jelentősége szerint is méltánytalan az, hogy a kilenc jelenlegi intézőbizottsági tag között csak egy keresztény vallású van, de ha mind a három történelmi keresztény egyháznak (katolikus, református, evangélikus) ott volna a képviselője – amely szám (3) minimálisnak mondható –, akkor sem egyezhetnénk abba bele, hogy egy izraelita többségű hatóság intézkedjék a keresztény vallásúak felett. Mindaddig azonban, amíg az egyházak kívánságai megvalósulhatnak, azt a helyzetet vesszük alapul – már a törvénytisztletünknel fogva is –, amelyet a Belügyminiszter úr Ónagyméltóságának rendelete állapított meg akkor, amikor Szerkesztő Urat a kilenctagú intézőbizottság tagjává nevezte ki. Mi tehát – amíg nem jön más megoldás – támogatni fogjuk Szerkesztő Urat nehéz munkájában, de kérjük és elvárjuk, hogy szempontjainkat – és így a keresztény egyházban lévő zsidó származású egyének szempontjait is – fel-

mérni, képviselni és érvényesíteni méltóztassék. A Központi Tanács – amelyben nemhogy nem volt képviselése a keresztény egyháznak, de még keresztény vallású tagja sem volt, ürítette ki a lakásokat, vetett ki anyagi megterheléseket a mi egyháztagjainkra nézve is, viszont határozott tapasztalatom, hogy amikor a keresztyén vallásúak valamiféle támogatásért fordultak hozzá, közegei a keresztyén egyházakhoz utasították őket. A Központi Tanács az átértéket is érintő intézkedéseiről a keresztyén egyházakat nem értesítette, ezek támogatását természetesen éppen ezért nem is kérte, hanem magától értetődőnek tartotta azt a helyzetet, hogy ő keresztyén egyháztagok fölött is rendelkezik. Ez a helyzet magától értetődő is volt a hatóság rendelkezései értelmében, de nem volt mégsem magától értetődő, ha azt a szempontot vesszük figyelembe, hogy ha a keresztyén egyházak hatóköre alá helyeztek volna zsidó vallású és zsidó vallásúnak mindenképpen megmaradó egyéneket, erről a keresztyén egyházak a hitközséget értesítették volna és hivatalosan is mint felekezetet a felekezetet, megkeresték volna. Mert ha mint hatóságilag kinevezett népi szerv működött volna, és ha nemcsak a teherviselésben, hanem a szociális gondoskodásban felekezeti különbség nélkül részesítette volna a zsidó származású egyéneket, akkor nem tenném ezt szóvá. Mivel azonban mint népi szerv bízott meg, de a gyakorlatban mint felekezeti szerv működött, bizony nehezményezhető az a nagy hallgatás, amiben a keresztyén egyházakat és azok illetékes lelkigondozó-szociális szerveit részesítette. Mivel azonban a mai megpróbáló idők nem alkalmasak arra, hogy ilyen kérdéseket felvessünk, csupán arra helyezem a súlyt, hogy az eddigi állapotok megszűnjenek, és addig is, amíg az egyházak vezetőinek kívánsága teljesül, viszonylag rendeződjék a helyzet.¹⁵¹

Az egyházak nevében Éliás a következőket javasolta:

- minden keresztény vallású zsidó ügyét Török kezébe tegyék le;
- állapítsák meg a keresztény vallású zsidók számát, és azok megfelelő arányban részesüljenek a teherviselésben és a gondozásban;
- intézkedések végrehajtásánál keresztény vallású egyénekhez csak keresztény személyeket küldjenek;
- a keresztény vallású egyénektől juttatott összegeket Török Sándor rendelkezésére bocsássák, aki azokat az új keresztények részére használja fel;
- a Szent Kereszt Egyesület és a Jó Pásztor Misszió kiküldi megbízottait, és azok összekötő tisztet látnak el;
- a megkeresztelkedett zsidókat a Tanácsban a három történelmi keresztény egyház küldöttei képviseljék.¹⁵²

Török a Tanács tudomására hozta ezeket a javaslatokat, végrehajtásukra azonban nem került sor. A keresztény egyházak vezetői azonban továbbra is nyomást gyakoroltak a belügyminisztériumra. E közbenjárások nyomán Endre bizalmasa és titkára, Takáts Albert július 6-án, amikor vidéken és a Budapest közvetlen szomszédságában lévő községekben már

befejeződött a deportálás, fogadta az áttért zsidók küldöttségét. Az ülés egyik eredménye az volt, hogy a háromtagú küldöttség (Török, Somló Endre és Sebestyén András) működésiszabályzat-tervezetet dolgozott ki egy megalakítandó Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége számára.¹⁵³ A 28 cikkelyből álló tervezetet másnap adták át Takátsnak egy kíséreléssel együtt, amelyben Török és társai azt kérték, hogy mivel az áttért zsidók már nem tartoznak a Magyarországi Zsidók Országos Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottságához, az egyházak kívánságának megfelelően mentesítsék őket a sárga csillag viselése alól.¹⁵⁴

Július 11-én Török a működésiszabályzat-tervezet egyik példányát elküldte Ravasz László püspöknek. Ugyanezen a napon azonban mind Blaskovich, mind Takáts arról tájékoztatta Törököt, hogy mivel a külön szervezet létrehozásához kormányrendeletre van szükség, az áttért zsidókkal kapcsolatos kérdésekkel a Zsidó Tanács külön részlege fog foglalkozni. Az egyházak, a Jó Pásztor Misszió, valamint a Szent Kereszt Egylet vezetői nem tántorodtak el attól az elhatározásuktól, hogy az áttért zsidókat kivonják a Zsidó Tanács hatásköréből. A kormányzati jogi akadályt július 12-én távolították el, amikor Jaross azt ajánlotta a minisztertanácsnak, hogy módosítsák a Zsidó Tanács létrehozására vonatkozó rendeletet, s így tegyék lehetővé a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetségének létrehozását, amely hasonló feltételek mellett védelmezné és mozdítaná elő a keresztény zsidók érdekeit, mint amelyek a Zsidó Tanácsra vonatkoznak.¹⁵⁵

Az új szervezetet létrehozó rendeletet július 14-én hozták,¹⁵⁶ s egyúttal Jaross kinevezte Ideiglenes Intézőbizottságának tagjait is. Ezek: dr. Auer György, Sebestyén András, Antal Sándor, Rózsa Pál, dr. Kádár Mihály, Török Sándor, Tamás Elemér, Somló Endre és Balassa Sándor.¹⁵⁷

Auert választották meg elnöknek, Törököt pedig alelnöknek, de a szövetség tényleges vezetője Török maradt.¹⁵⁸ Mihelyt megnyiták a szövetség irodái a Vörösmarty utcai Skót Misszió épületében, vezetői kapcsolatot kerestek a keresztény egyházak laikus és vallási vezetőivel, köztük Radvánszky Alberttal, a felsőház alelnökével és az evangélikus egyház egyetemes egyházi és iskolai felügyelőjével, s köszönetet mondtak támogatásukért, egyben további segítségüket kérték.¹⁵⁹

Az új szövetség létrejötte után az áttértek számos szervezete kérte felvételét, valamint azt, hogy mentesítsék őket a Zsidó Tanács joghatósága alól. Ezek közül a szervezetek közül a legfontosabb a Magyarországi Keresztény Testvérgyülekezetek és a Krisztus-hívő zsidók voltak. Kérésüket Török szervezete teljes mértékben támogatta.¹⁶⁰

Július vége felé a Keresztény Zsidók Szövetsége hosszú beadványt intézett Jarosshoz, amelyben segítségét kérte a tagjait érintő néhány fonto-

sabb probléma megoldásához. Hangsúlyozták az egészen fiatalok és az idősek nyomorúságát, egy sor javaslatot tettek külön otthonok és kórházak létrehozására, továbbá arra, hogy tegyék lehetővé, hogy a semleges államok és a Nemzetközi Vöröskereszt segíthessen a rászorulókon.¹⁶¹

A Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége működését folyamatosan bővítette egészen a Szálasi-éra kezdetéig. Ekkor gyakorlatilag megszűnt, és az áttértek érdekeinek védelmét újból a Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Intézőbizottsága vette át.¹⁶²

Az Ideiglenes Intézőbizottság átszervezése

Török és a búvóhelyre vonult Kahan-Frankl Samu lemondásával két hely üresedett meg az Ideiglenes Intézőbizottságban. Ezeket július 22-én Boda Ernő és Stöckler Lajos csipkegyáros kinevezésével töltötték be.¹⁶³

Stöckler július 27-én kezdte meg működését a Bizottságban, amikor az életben maradt, szinte kizárólag budapesti zsidók helyzete némileg javult. Rövidesen a Bizottság fenegyerekévé vált; nem volt hajlandó elfogadni azt a módszert, hogy a legfőbb vezetők – Stern, Pető és Wilhelm – általában titokban mérlegelnek és hoznak olyan döntéseket, amelyekért azután rendszerint az egész Bizottságnak kell vállalnia a felelősséget.¹⁶⁴

Augusztusban híresztelések kaptak lábra a budapesti zsidók „különbönálló” deportálásáról. A Lakatos-kormány időszakában a deportálásra vonatkozó híreszteléseket olyanok váltották fel, amelyek szerint „titkos terv” létezik a zsidóknak valahol vidéken történő „összegyűjtésére”, hogy így „óvják meg” őket a deportálástól. Az összegyűjtést joggal tekintették a deportálás lehetséges előjátékának – a megakadályozását célzó titkos tárgyalásokat Ferenczy László csendőr alezredes folytatta, aki korábban a vidéki gettósítási és deportálási programot irányította. Zsidó részről Komoly Ottó és a Bizottság három fő vezetője tárgyalt, akik megpróbálták kihasználni Ferenczy ekkori alibikeresését (lásd a 25. fejezetet). A Bizottságnak azok a tagjai, köztük Stöckler, akik előtt szükségképpen eltitkolták a tárgyalásokat, türelmetlenné váltak, és beadványokkal bombázták a legfelső vezetést, kérve, hogy a döntéshozás folyamatában részt vehessenek.¹⁶⁵

Stöckler a szegényebb zsidó rétegek érdekeinek szószólójává vált.¹⁶⁶ A „védtelen kis zsidók” védelmében odáig ment el, hogy ellenezte ún. „védett házak” létrehozását a Pozsonyi úton a svéd menlevéllel rendelkező zsidók számára, mert attól tartott, hogy ez a nem védett zsidóknak ezekből az épületekből való kiköltöztetésével járna. Stöckler (és családja) abban is eltért a Tanács többi tagjától, hogy nem volt hajlandó kihasználni a sárga csillag viselése alóli mentességből adódó lehetőségeket.

A Zsidó Tanács magatartását és politikáját nemcsak a saját engedetlen tagjai, hanem a Pesti Izraelita Hitközség rabbisága is élesen bírálta. Július 26-i, Groszmann Zsigmond főrabbi elnökletével zajlott ülésén a rabbiság az alábbi nyilatkozatot fogadta el, amelynek alapvető célja az volt, hogy elhárítson magától minden felelősséget a magyarországi zsidókat ért katasztrófáért:

Rabbiságunk dr. Hevesi Ferenc javaslatára egyhangúlag leszögezi saját lelkiismerete ítélőszéke előtt, de meg azért is, hogy az eljövendő generáció és utókor tisztán lásson: *A magyar zsidóságra szakadt súlyos megpróbáltatásért, amely úgy kívülről, mint belülről megtámadta közösségünket, feladatát a végsőkig fokozott mértékben teljesítő rabbiságunk egyáltalán nem felelős.* Már akkor, amidőn március havában kívülálló hatóságok megbízták hitközségünk vezetőit egy Központi Zsidó Tanács tagjainak javaslatba hozásával, ezen Tanácsba rabbiságunk egyetlen tagja sem nomináltatott a felszólított felekezeti tényezők részéről. Azóta a Zsidó Tanács egy alkalommal sem kérte ki rabbiságunk véleményét még vallási kérdésekben sem; minden ténykedése, eljárása és intézkedése rabbiságunk tudta nélkül történt, mintha a zsidóság nem volna hitközség. Különösen szükségesnek tartjuk leszögezni, hogy a templomoknak profán célokra való felhasználása és ezáltal a hívek templomlátogatási lehetőségének és az istentiszteletek megtartásának nagymérvű csorbítása nem utolsósorban járult a sajnálatos kitérésű járvány elharapózásához. Egyébként a hívek nagy része szóbelileg és levélbelileg kifejtette előttünk azon felfogását, hogy a Zsidó Tanács vagy tehetetlenségből, vagy nemtörődömségből cserbenhagyta a híveket, akik kétségbeesésükben a zsidóságtól való megfutamodásban keresnek menedéket. A kitérésű mozgalomnak szomorúan tapasztalható elfajulását még növelte azon tény, hogy hitközségünk épületében, a Zsidó Tanács égisze alatt, működött egy hivatalos kikereszteltető szerv. Rabbiságunk közbelépésére volt szükség, hogy ez a szerv ebben az épületben illetően munkásságát beszüntesse. Az ezen visszaélések miatt bekövetkezett lelki bomlásért rabbiságunk tehát elhárítja magunkról a felelősséget. Ugyanígy elhárítjuk magunktól a felelősséget a magyar zsidóság egy részének bekövetkezett deportálásáért, egyrészt azért, mert amidőn el akartunk járni az egyházak vezető papjainál és magas kormánytényezőknél, ilyen irányú felajánlásunkat a Tanács elnöke elhárította, másrészt azért, mert felépítésünknek semmiféle támaszt és autoritást nem nyújtottak felekezeti hatóságaink, sőt akadályozni igyekeztek ilyen irányú munkásságunkat. Csak legújabbban, hogy halottaink szertartásos eltemetése lehetőségét külső hatóságoknál szorgalmazzák az eljáró felekezeti tényezők, nem veszik igénybe a rabbiság részéről felajánlott közbenjárást, mintha a halottak eltemetése nem volna vallási, hanem csak valami adminisztrációs aktus.¹⁶⁷

A rabbinátus és a Stöckler-frakció, valamint a vezető hármass közötti feszültség jelentősen növekedett a budapesti zsidók augusztus 26–27-re tervezett deportálása előtti napokban, valamint a következő hetekben, amikor a zsidók vidéki összegyűjtésére készültek tervek. Azonban a Lakatos-érában a helyzet jelentősen javult, és a Tanács néhány vezető tisztségviselője még különbizottságokat is kezdett alakítani a deportált zsidók

megsegítésére. Az október 15-ét közvetlenül megelőző euforikus napokban, amikor Horthy megpróbálta kiszakítani Magyarországot a szövetségesek elleni háborúból, egy sor munkacsoport jött létre, amelyeknek egyebek között az volt a feladatuk, hogy gyűjtsék és osztályozzák a deportáltak leveleit, határozzák meg a táborok helyét és lakóik számát, névsort fektessenek fel a deportáltakról, élelmiszert, ruhákat és gyógyszert gyűjtsenek a deportáltak számára, megtegyék az általános előkészületeket a visszatérők fogadására, ideértve lakásuk felkutatását, kórházak, otthonok és egyéb intézmények létrehozását a fiatalok és az idősek számára.¹⁶⁸

A naiv optimizmus, amely e tervekhez kapcsolódott, október 15-én ért véget, amikor német segítséggel Szálasi került hatalomra. Az események nyomán a Zsidó Tanácsot újból átszervezték. Ferenczy László csendőr alezredes, aki csupán néhány héttel korábban a budapesti zsidóság megmentőjének szerepében tetszelgett, zsidóügyekben az új rendszer teljhatalmú megbízottja lett. Részt vett az új Zsidó Tanács létrehozásában,¹⁶⁹ amelynek elnöke Stern Samu, elnökhelyettese Stöckler Lajos, tagjai pedig Berend Béla, Földes István, Komoly Ottó, Nagy József, Szegő Miklós és Vas Lajos lettek.¹⁷⁰ Noha az új Tanácsot hivatalosan sohasem nevezték ki, egészen Budapest megszállásának végéig működött. A gazdasági és műszaki osztály vezetője, Domonkos Miksa, jóllehet hivatalosan nem volt a Tanács tagja, a nyilas korszakban az egyik legbátrabb és leghatékonyabb zsidó vezetőnek bizonyult.

Röviddel újbóli kinevezése után Stern úgy döntött, hogy Pető és Wilhelm példáját követve ő is bujkálni fog. (Mindhármukat figyelmeztették, hogy mivel tevékeny részük volt Ferenczy korábbi „mentési” terveinek valóra váltásában, és így túl sokat tudnak, Ferenczy elhatározta, hogy likvidálja őket.)¹⁷¹ A Tanácsban betöltött helyét 1944. október 28-án Stöckler vette át, aki ebben a minőségében a budapesti gettó vezetője is lett, ahol fáradhatatlanul dolgozott.¹⁷²

A Tanács tagjai a főváros felszabadulását megelőző néhány hónapban minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy gondoskodjanak a gettóban, a nácik megszállta Európa e még mindig legnagyobb létszámú zsidó közösségében (lásd a 26. fejezetet) élő, csontig soványodott és betegségek-től gyötört emberekről. Tanúi voltak ama folyamat utolsó szakaszának, amely közel 500 000 magyar zsidó megsemmisítéséhez vezetett – ez a folyamat tíz hónappal korábban, az első Tanács létrehozásával kezdődött. Kevesen, talán senki sem hitte volna akkoriban, hogy az első zsidóellenes intézkedések, köztük azok, amelyek célja a zsidók megfélemlítése és elszigetelése volt, csupán a gettósítás és a deportálás előjátékát alkották.

Jegyzetek

1. Heydrich és általában a németek hol mint Judenratra, hol mind Ältestenratra hivatkoznak a Tanácsról szólva.

2. 3363-PS. A dokumentum újra megjelent: *Nazi Conspiracy and Aggression*. Government Printing Office, Washington, D. C., 1946, 6:97–101. o.

3. „Eichmann Tells His Own Damning Story.” *Life*, 49, no. 22., 1960. november 28., 109. o.

4. Néhány helyi hitközségi vezető, akit később a helyi zsidó tanácsok vezetőivé neveztek ki, naplót vezetett tevékenységéről és tapasztalatairól. Lásd például Leitner Sándor kéziratát: *Die Tragödie der Juden in Nagyvárad*. Yad Vashem, Jerusalem, JM/2686, 96. o. Angol változata a jeruzsálemi Central Zionist Archivesban hozzáférhető, File no. S26/1469.

5. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 14. o.

6. Thuránszkyt 1944. április 8-án váltották le. *Budapesti Közlöny*, 80. sz., 1944. április 9., 1. o.

7. Krumey és Wisliceny utasításait egy kilencpontos „jelenléti ív” tartalmazta, amelyet az összes jelenlévő között szétosztottak. Szövegét lásd *Vádirat*, 1:25–28. o.

8. Munkácsi, *i. m.*, 17. o.

9. Uo. Lásd még Lévai, *Fekete könyv*, 89. o. 1945. december 28-i vallomásaiban Stern tévesen azt állítja, hogy az ülést 1944. március 25-én tartották, amikor is a németek egy általa vezetett zsidó tanács létrehozását követelték. *HJS*, 3:5. o. Magyarul: *Kortárs*, 1989. november, 115–124. o.

A cionisták, akiket kooptáltak a zsidó közösség vezetésébe, a zsidó hitközség 1944. március 19-i ülésén kifejezték bizalmatlanságukat a hivatalos vezetés iránt. Munkácsi, *i. m.*, 12. o.

10. Lévai, *Fekete könyv*, 89. o.

11. Pető Ernő a Veszprém megyei Vámoson született 1882. augusztus 20-án. Amikor a Zsidó Tanácsba választották, a Pesti Izraelita Hitközség elnökhelyettese volt. Röviddel a háború után ő és a Tanács két másik jogásza, Boda és Wilhelm ellen kollaborálás gyanúja miatt fegyelmi vizsgálatot indított az Ügyvédi Kamara. Mindhármutat tisztázták, a Kamara arra a következtetésre jutott, hogy az adott körülmények között mindent megtettek a zsidók megsegítésére. 1955 márciusában Pető São Paulóban telepedett le, s itt halt meg a hatvanas évek végén. Beszámolóját a Tanácsban végzett tevékenységéről lásd *HJS*, 3:49–74. o. Dr. Wilhelm Károly 1886. február 17-én született Kassán. Jogi doktorátusának megszerzése után a budapesti tőzsdén kapott állást. Jogi irodája a Hatvani Cukorgyárat és más iparvállalatokat képviselte. Amikor kinevezték a Tanácsba, a Pesti Izraelita Hitközség egyik vezetője volt. A nyilas korszak alatt a svájci követség pincéjében bujkált. A felszabadulás után a Magyar Cukoripari Tröszt főigazgatója lett, s az maradt az iparág államosításáig. 1948-ban Svájcba távozott, s itt halt meg 1951. szeptember 20-án. (Wilhelm lányának, Pásztor Magdának személyes közlése.)

12. Berend 1945–47-es budapesti pere során ismertette nézeteit (lásd a továbbiakban). Stöckler egy sor 1947-es cikkben ismertette a Tanácsban játszott szerepét. Lásd: „Gettó előtt – gettó alatt.” *Új Élet*, Bp., 1947. január 22., 30.; február 6., 13., 20.; március 6.; április 17. További információkat Berendről és Stöcklerről lásd a továbbiakban.

13. *HJS*, 3:6. o. Magyarul: *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács*. Szerk.: Schmidt Mária. Minerva, Bp., 1990, 60. o.

14. Stern és Pető azt állítja, hogy a vidéki zsidók deportálása alatt Horthy el volt szigetelve, és még mindig hajlamos volt hinni Jaross belügyminiszternek aki félrevezette a deportálásokkal kapcsolatban. *HfS*, 3:17., 55. o.

15. *Uo.*, 6–7. o.

16. *A Magyar Zsidók Lapja*, Bp., 1944. január 13., 4. o. Stern 1874. január 5-én született Jánosházán, és 1946. június 9-én halt meg Budapesten. Két nappal később a rákoskeresztúri zsidó temetőben a családi sírhelyre temették el. *Új Élet*, Bp., 1946. június 13., 4. o.

17. Lásd a 23. fejezetet arról, hogy mikor és mennyit tudtak meg a magyar és külföldi, zsidó és nem zsidó vezetők a végleges megoldás titkairól.

18. Benoschofsky Ilona bevezető tanulmánya, *Vádirat*, 2:44–45. o.

19. *Uo.*

20. A pozsonyi Vaada vezetői, köztük Gisi Fleischmann és Weissmandel rabbi 1942. május végén kezdtek tárgyalni Wislicenyvel – röviddel azután, hogy nagyszámú szlovák zsidót deportáltak Auschwitzba. Kétfélmillió dollárt fizettek volna, ha leállítják az európai zsidók Lengyelországba történő deportálását. A terv, amely nem terjedt ki a lengyel zsidókra, „Európa-tervként” vált ismeretessé. Részleteit lásd a 23. és 29. fejezetben.

21. Philip Freudiger: Five Months. In: *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Testimonies*. Szerk.: Randolph L. Braham. Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1987, 265–266. o.

22. Reiner Imre vallomása. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial Document 347. o.

23. *Uo.*

24. Freudiger, *i. m.*, 10. o.

25. *Uo.* Valószínűleg ez magyarázza, hogy Wisliceny miért tehetett eleget Freudiger és a Tanács néhány más tagja kéréseinek.

26. *Uo.*

27. Lásd például Leitner, *i. m.*, 32. o. Az ortodox Leitner a nagyváradi Zsidó Tanács vezetője volt. Azok között volt, akiket 1944 júniusában Budapestre hoztak.

28. Eichmann Tells His Own Damning Story. *Life*, 49, no. 23. 1960. december 5., 146. o.

29. Az igazolás szövege: „...ezen igazolvány tulajdonosa a Magyarországi Zsidók Szövetségének tagja. Tartózkodjon minden intézkedéstől e személlyel és vele közös háztartásban élő családtagjaival szemben, illetve vegye fel a kapcsolatot az alább felsorolt szolgálattal...” A német részt először Krumej SS-Obersturmbannführer, majd Krieger SS-Hauptsturmführer írta alá. A magyar részt a Magyar Királyi Állambiztonsági Rendészet nevében Koltay szignálta.

30. A Tanácsnak adott igazolványokon kívül a német és magyar rendőrhatalóságok adtak el ilyen bizonyítványokat néhány gazdag egyénnek.

31. Gergely György: *Beszámoló a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottsága munkájáról*. Kézirat, 1945, 12. o. (Későbbiekben: *Beszámoló*.) Gergely szerzőségét Berend hitelesítette.

32. Ezzel kapcsolatos további részleteket, köztük a tanács megfontolásait lásd Stern vallomása. *HfS*, 3:7–8. o.,

33. Stöckler Lajos. *Új Élet*, 1947. február 6. Lásd még Munkácsi, *i. m.*, 218. o.

34. *HfS*, 3:212. o. Magyarul: *Ráday Évkönyv*, 1983. március, 276. o., illetve *Kollaboráció vagy kooperáció?*, 186. o.

35. *RLB*, 248. dok.

36. A központi és helyi zsidó vezetés jellegéről és a zsidó hitközségek szerkezetéről a megszállás előtt lásd a 3. fejezetet.

37. A csaknem 18 000 vidéki zsidó közül megközelítőleg 16 000 maradt életben: a többséget Strasshofba vitték, mások a Kasztner-féle csoport tagjai voltak (lásd a 21. és 29. fejezetet).

38. A bendzini büntetőperben 1964. május 22-én hoztak ítéletet.

39. Elősegítette például, hogy Springmann Sámuel magyar szervezetekbe, köztük a KEOKH-ba épüljön be. Béla Vago: *The Intelligence Aspects of the Joel Brand Mission*. In: *YVS*, 10:119. o. Dán Dezső háború alatti tevékenységéről (Dán egyébként népbíró volt több háborús bűnös perében) lásd *A nagy per* c. kéziratát, a haifai egyetem Strochlitz Intézetének irattárában: H3 hy8-Arc. ML. 3.

40. Police of Israel. Bureau 06. Eichmann Trial Document 367. o.

41. *Beszámoló*, 5. o.

42. A zsidóellenes intézkedések bevezetése után a zsidókat már nem „magyar zsidóknak”, hanem „Magyarországon élő zsidóknak” tekintették. Ennek megfelelően 1944. április 27-én az újság nevét *Magyarországi Zsidók Lapjára* változtatták.

43. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. március 30., 1. o.

44. Munkácsi, *i. m.*, 20–21. o.

45. Jóllehet a németek különleges utazási engedélyeket adtak ki, az ülésen csak néhány vidéki zsidó vezető vett részt, köztük a pécsi dr. Greiner József, a szombathelyi Wesel Imre, a kassai dr. Kolos Ákos, a győri dr. Unger Gyula, a székesfehérvári dr. Szegő Miklós, a nagyváradi dr. Meer Samu, a szolnoki dr. Mandel Sándor, a kolozsvári dr. Fischer József, a szegedi dr. Pap Róbert, a miskolci Feldmann Mór, a nagyváradi Leitner Sándor és a debreceni Ungár Jenő. *Uo.*, 21. o.

46. Munkácsi, *i. m.*, 21–22. o.

47. Leitner, *i. m.*, 12. o.

48. *Uo.*

49. *Uo.*, 14. o. Freudiger, Kahan és Leitner túléltek a Holocaustot. Freudiger Romániába szökött, Kahan és Leitner pedig bekerült a Kasztner-csoportba.

50. Freudiger, *i. m.*, 250. o.

51. Azokról a zsidókról van szó, akiket a megszállás első napjaiban letartóztattak és a kistarcsai táborba internáltak.

52. *Az Orthodox Zsidó Újság* kiadói április 6-án arról tájékoztatták az olvasókat, hogy rajtuk kívül álló okok miatt a lap többé nem jelenhet meg. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. április 6., 8. o.

53. Munkácsi, *i. m.*, 28–33. o.

54. *Uo.*, 62. o.

55. Eppler Erzsébet vallomása, Dokumentációs Ügyosztály, Jewish Agency for Palestine, Bp., 3647. jegyzőkönyv, 1946. február 27. YIVO-levéltár, 768. akta.

56. *Uo.*

57. Munkácsi, *i. m.*, 82. o.

58. Eppler Erzsébet fent idézett vallomása.

59. Az osztály névleges vezetője Székely Dezső volt. Eppler Erzsébet vallomása. Lásd még a 26. fejezetet.

60. *Magyarországi Zsidók Lapja*, 1944. május 11., 4. o. A nyári hónapok folyamán rendkívül gyorsan nőtt a kikeresztelkedettek száma. (25. fejezet.)

61. Eppler Erzsébet fent idézett vallomása.

62. Munkácsi, *i. m.*, 35–36. o. További részleteket a szövetségről lásd a továbbiakban.

63. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 84. o. Lásd a 29. fejezetet.
64. Munkácsi, *i. m.*, 24–25. o.
65. Freudiger, *i. m.*, 244–245. o.
66. Lévai, *Fekete könyv*, 104. o. Lásd még Munkácsi, *i. m.*, 36–37. o.
67. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. április 6., 1. o.
68. *Uo.*, 2. o.
69. *Uo.*, 1944. április 13., 1. o.
70. *Uo.*, 2. o.
71. *Uo.*, 1944. április 20., 1. o.
72. Lévai: *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry*. The Central European Times, Zürich, 1948, 103. o. Lásd még 3. függelék, 20. tétel.
73. Fontosabb antiszemita írásai: *Harc a zsidó sajtó ellen*. Held János, Bp., 1938, 95. o.; *A zsidókérdés*. Stádium, Bp., 1940, 170. o.; *A magyar fajvédelem úttörői*. Stádium, Bp., 1942, 300. o.; *Die Verjudung unserer Hauptstadt*. Berta, Bp., é. n., 64. o.; *Szembe Judeával*. Centrum, Bp., 1943, 463. o.
74. Hogy Bosnyák milyen fontos szerepet játszott a belügyminisztériumban, azt a Berend-per során, 1946-ban dr. Argalás Lajos, Munkácsi Ernő és dr. Nagy József hangsúlyozta tanúvallomásában. NB. 2600/1946, 313., 342. és 354. o.
75. Sok társától eltérően Bosnyák a háború után egy ideig elkerülte a felelősségre vonást. Amikor a Vörös Hadsereg Budapesthez közeledett, nyomtalanul eltűnt. Jól dokumentált kutatás szerint egy ideig Romániában, Hosszúfalun élt. Bosnyákot periratainak tanúbizonyosága szerint az 1950-es évek elején kivégezték. BMTI-V-120 779. Bosnyák háború utáni életének egyéb érdekes mozzanatairól részletesen lásd Kutrucz Gizella: „Egy kutatás anatómiája Magyarországon.” *Mezőra–Egyenlőség*, Toronto, 1985. július 5., 12., 19., 26., augusztus 2. és 9., valamint *Válogatott közügyeim*. Gondolat, Bp., 1990.
76. 96/1944. B. M. sz. rendelet, idézi Lévai, *Fekete könyv*, 109. o.
77. Munkácsi, *i. m.*, 73. o.
78. Munkácsi, *i. m.*, 72–74. o.
79. *Uo.*, 73. o.
80. Lásd a 17. fejezetben: „Internálás a Tanács közreműködésével”.
81. *Budapesti Közlöny*, 108. sz., 1944. május 13., 3. o.
82. A kinevezés csak azután vált hivatalossá, hogy május 13-án megjelent a hivatalos közlönyben.
83. 176 774/1944. VII. b. B. M. kormányrendelet, amely Törököt kinevezte, címül a Rökk Szilárd u. 26.-ot, azaz az F. J. Országos Rabbiképző Intézet épületét adja meg, amely ekkor az SS fogháza volt.
84. *Magyarországi Zsidók Lapja*, 1944. május 19., 2. o.
85. Lévai, *i. m.*, 120. o. Lásd még Munkácsi, *i. m.*, 75–76. o.
86. Munkácsi, *i. m.*, 76. o.
87. Az egyértelműség kedvéért az Ideiglenes Végrehajtó Bizottságot továbbra is Zsidó Tanácsnak nevezzük.
88. „Néptörvényszék a Zsidó Tanács felett.” In: *Fehér könyv*. Szerk.: Bródy Sándor és mások. Globus, Bp., 1945, 71. o.
89. Lévai, *Fekete könyv*, 119–120. o.
90. A magyar államrendőrség budapesti főkapitányságának politikai és rendészeti osztálya által 1945. május 4-én elkészített jelentés, lásd Berend tárgyalási aktájában NB. 2600/1946. sz. alatt, 5. o.

91. Ezt az állítást cáfolta Szilágyi Dénes mind az 1970-es években Berenddel folytatott személyes levelezésében, mind pedig emlékirataiban. A Berend által emlegetett csoportról szólva Szilágyi ezt írta: „Nem álltunk szóba olyan magyarokkal, akik magyarok és zsidók szétválását úgy szorgalmazták, hogy gyűlölettel és rosszindulattal viseltettek a zsidók mint egyének iránt, és különféle elméleteket tápláltak a zsidó faji kisebbségről és kártékonyaságról.” Szilágyi tagadta, hogy Berend valaha is a csoport belső köréhez tartozott volna. Csupán felkérték, írjon egy tanulmányt „a judaizmus nemzetspecifikus lényegéről”, amit meg is írt, bár soha nem jelent meg nyomtatásban. E megbízatásával kapcsolatban egy lábjegyzetében Szilágyi hangsúlyozza: „Merőben alaptalanok az olyan állítások, hogy a Zsidó Munkakollektíva és dr. Berend között más kapcsolatok is lettek volna, illetve hogy megbíztuk volna, alakítsa ki a Munkaközösség irányvonalát.” Lásd Denis Silagi: „A Foiled Jewish Political Venture in Hungary, 1939–1942.” In: *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Testimonies. i. m.*, 208–209., 210., 219. és 234. o.

92. Munkácsi, *i. m.*, 60. o.

93. Hogy Berend és Szigetvár zsidó hitközségi vezetői között nem volt meg az összhang, az Kozári (Friedmann) Ernő, Berend első felesége, Belák Rózsi nagybátyja tanúvallomásából derül ki. NB. 2600/1946, 320. o.

94. Munkácsi, *i. m.*, 60. o.

95. Egyik „feltétlen hívének” arra a kérdésére, hogy miért New Yorkba ment Izrael, „cionista álmai országa” helyett, Berend azt mondta, félt, hogy ugyanaz lenne a sorsa, mint dr. Kasztnéré – meggyilkolnák. Egy nyilvánosságra hozott jelentés szerint Berend 1956 és 1961 között, „a hírhedten cionista- és Izrael-ellenes »Judaista Tanács«-ban tevékenykedett.” Lásd Naftali Kraus: „Egy »cionista« rabbi Izrael ellenségeinek szolgálatában.” *Új Kelet*, Tel-Aviv, 1982. május 27., 6. o. Lásd továbbá Mordechay B. Granit vezércikkét a *Der Allgemeine Zhurnal* c., New York-i jiddis nyelvű lapban, 1979. március 23.

96. Az 1930-as években a nácik valóban szorgalmazták, hogy a zsidókat e két kategória szerint válasszák külön. Az SS hivatalos lapja, a *Schwarze Korps* például 1935. május 15-i számában kijelenti: „A cionisták szigorúan faji állásponton állnak, s Palesztinába kivándorolva segítenek felépíteni saját zsidó államukat... Az asszimilált zsidók megtagadják fajukat, s hűségeselek akarnak lenni Németországhoz, vagy azt állítják, hogy keresztények, mert megkeresztelkedtek, hogy aláássák a nemzetiszocialista elveket.” A nácik végig hangsúlyozták, hogy „a német zsidó szervezetek próbálkozásai arra, hogy meggyőzzék a zsidókat, maradjanak Németországban”, nem szolgálják a Birodalom érdekeit, és ellentétesek a nemzetiszocialista elvekkel. Lucy S. Dawidowicz: *The War Against the Jews, 1933–1945*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1975, 84. o.

97. Lévai, *Fekete könyv*, 119–120. o.

98. Luzsenszkyt a háború után bíróság elé állították és 12 évi börtönre ítélték, amit később 3 évre mérsékeltek. *Új Élet*, 1946. március 18. 1. o.

99. „A magyar Dreyfus-ügy.” *Egyleti Élet* (New York), 1947. november 14.

100. Személyes közlés, 1972. december 3. Lásd még: Néptörvényszék a Zsidó Tanács felett. 71., 72. o.

101. „A magyar Dreyfus-ügy.”

102. 1946. október 21-i perirat, NB. 2600/1946, 318. o.

103. *Uo.*, 386. o. Noha az ügyész csak az április 12-i és a május 1-jei levelet nevezte meg, Berend április 1-jén írta első levelét Endrének. Így fejezte be: „Egy

a célunk: miért ne csinálnók együtt?” Két mellékletben részletezte javaslatait. Valamennyi a szerző birtokában van.

104. Berend tárgyalási aktája, NB. 2600/1946, 561. o. Endrének az amerikaiaknak adott válaszaire egyébként Major Róbert, az igazságügyi minisztérium akkori sajtófőnöke hívta fel az ügyészség figyelmét.

105. Domonkos Miksa tanúvallomása Berend 1946-os perében. *Uo.*, 331. o.

106. Július végétől Gergely Raoul Wallenbergnek dolgozott, majd a Nemzetközi Vöröskeresztnek Komoly Ottó gyermekakciója keretében (29. fejezet). A háború után George Emile Gregory néven Ausztráliában telepedett le.

107. Gergely szerint Berend egyik levelének címzettje szülővárosa, Szigetvár egyik magas rangú csendőrtisztje volt. Ebben állítólag beszámol a Tanácsban végzett tevékenységéről. Gergely (Gregory) 1978. szeptember 25-i feljegyzése, a szerző tulajdonában. Lásd még *Beszámoló*.

108. Gergely szerint a terv részleteit kidolgozó bizottság fiatal egyetemistákból állt, köztük volt Windholz Erzsébet és ő is. *Uo.*

109. Weinzingerral a kapcsolatot Windholz Erzsébet teremtette meg, akinek a férje szintén fakereskedő volt. *Uo.*

110. *Beszámoló*, 21–22. o.

111. NB. 2600/1946, 332. o. Lásd még Stern vallomását: *HJS*, 3:21–22. o.

112. Munkácsi, *i. m.*, 60. o.

113. „Egy rabbi a zsidók tömeges megkeresztelkedéséről...” *Harc*, Bp., 1944. július 29.

114. Ezt hangsúlyozta Bosnyák is a *Harc* ugyanezen számának „A zsidóság áttérése” c. vezércikkében: „A zsidók meg akarnak menekülni, el akarják kerülni a rájuk váró sorsot; nem zsidóságuktól akarnak menekülni – tudjuk, ez amúgy is lehetetlen –, hanem a zsidóságot érintő jogi rendelkezések következményeitől.” Minden zsidóra ki akarván terjeszteni a deportálást, a nácik a cenzúrázott zsidó lapokat is felhasználták arra, hogy visszatartsák a zsidókat a kikeresztelkedéstől. Lásd például a *Magyarországi Zsidók Lapja*, 1944. július 13-i és augusztus 1-jei cikkét, mindkettő 1. o. A két cikket újraközli a *Vádirat*, 3:177. és 369–370. o.

115. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 389–390. o. Ezt a kérdést hangsúlyozta 1975. június 4-i ítéletében a Fővárosi Bíróság is, abban a keresetben, amelyet dr. Albert B. Belton (korábban Berend) indított a *Kortárs* c. irodalmi folyóirat és az ismert regényíró, Moldova György ellen, aki az 1975. februári számban részletet közölt *A Szent Imre-induló* c. regényéből, amelyben Berend nevét, egyebek mellett, Endrééhez kapcsolja. No. 4.P.23 238/1975/6.

116. Berend ezt 1945. május 11-én tett beismerő vallomásában ismerte el, bár meglehet, hogy lelki vagy fizikai kényszer hatására. Tárgyalásán tagadta, hogy halottakat fosztott volna ki. Berend egyik legfőbb gyanúsítója, Izsák József, aki a gettó rendőrfőnöke volt, sikkasztónak bizonyult, és Berend tolvajlásaira vonatkozó állításai minden jel szerint hallomáson és közvetett bizonyítékokon alapulnak. NB. 2600/1946, 98–99., 268. o.

117. *Uo.*, 264–265. o. Rendőrségi vallomásában megnevezte azokat a sátoralja-újhelyi címeket, ahol a vagyontárgyak föllelhetők.

118. Berend ezt fent idézett, 1945. május 8-i vallomásában ismerte el. Hasonló terhelő nyilatkozatot tett Berend ténykedéseiről Eli Paneth Haifában, 1944. december 28-án, vagyis röviddel Palesztinába érkezése után. Lásd Central Zionist Archives, Jeruzsálem, S 25/7839. dokumentum.

119. Berend vallomása a per alatt. *Uo.*, 275–276. o.

120. Hores Ilona 1945. május 14-én tett tanúvallomása. *Uo.*, 13–14. o. A rendőrségen aláírt vallomásában (1945. május 12.) Berend, akit aznap szembesítettek Hores-sel, beismerte, hogy Hores állításai megalapozottak. *Uo.*, 6., 271. o. A tárgyaláson azonban már mind Berend, mind Hores azt állította, hogy a látogatások elsődleges célja a zsidók megsegítése volt.

121. *Uo.*, 559. o. Berend rendőrségi dossziéjának száma: 3554/1945.

122. Lásd például az 1945. május 4-i és 12-i rendőrségi jelentéseket. *Uo.*, 5–6. o.

123. Berend aláírt vallomásait (május 8. és 12. között) lásd *uo.*, 264–271. o.

124. *Uo.*, 188–192. és 281. o. Ferenczy, aki néhányszor találkozott vele, valóban Berend németellenes beállítottságát hangsúlyozta. *Uo.*, 189–190. o. A Berend-per egyik tanúja, dr. Horti László helyettes népügyész, 1946. március 25-én – csupán négy nappal Endre tervezett kivégzése előtt – kijelentette, hogy Endre szerinte „fogadta Berend rabbit, és hosszú beszélgetést folytatott vele a zsidóproblémáról”. Berend viszont azt állította, hogy sohasem találkozott Endrével. *Uo.*, 296. o.

125. *Vádirat*, 1945 Nü. 216/20. *Uo.*, 384–388. o.

126. A per szövegét, a vád és a védelem tanúinak vallomásával együtt lásd *uo.*, 282–373. o.

127. „Nácibérenc rabbi a népbíróság előtt.” *Világosság*, Bp., 1946. augusztus 3.

128. Bűnösnek találták abban, hogy részt vett a nyilas razziában, és interjút adott a *Harcnak*. Bűncselekmény hiányában nem találták bűnösnek a vádirat egyéb pontjaiban. Az ítélet szövegét lásd NB. 2600/1946, 389–404. o.

129. Gálfalvy ettől eltérő véleményét lásd *uo.*, 374–376. o.

130. *Uo.*, 451–477. o.

131. NOT. V. 8293/1946–12. A szöveget lásd *uo.*, 405–424. o. A NOT döntését 1947. május 14-én hozták nyilvánosságra, és 1947. június 11-én lépett hatályba.

132. A háború utáni Magyarországon számos zsidó és nem zsidó közösségi és politikai vezető vélekedett úgy, hogy az igazságszolgáltatásra, beleértve a NOT-ot is, jelentős nyomás nehezedett az alsóbb szintű bíróság döntésének megváltoztatása érdekében, állítólag azért, nehogy „egy rabbi háborús bűnősként írja be nevét a történelembe”. Dr. Görög Frigyes volt budapesti Joint-vezető és a New York-i székhelyű World Federation of Hungarian Jews korábbi elnökének személyes közlése, továbbá Antl Ödön és Varga Béla tiszteletes, a háború utáni magyar országgyűlés volt elnöke, illetve tagja, nyilvános megállapítása. Egy 1976. november 18-i, a World Federation of Hungarian Jewshoz intézett és 1976. december 9-én Dudley G. Sipprelle bécsi amerikai konzul által hitelesített levelében Major Róbert, a magyar igazságügyi minisztérium sajtóirodájának volt vezetője egyebek között kijelentette: „Tudomásom volt arról, hogy dr. Berend elítélése és a perújrafelvétel között a magyar zsidó közélet számos vezető személyisége kereste fel a bírákat dr. Berend érdekében, mert megakarták akadályozni, hogy – a magyar zsidók üldözése után – egy zsidó papot ítéljenek el.” Több ilyen értelmű, eskü alatt tett vallomás – köztük dr. Görög Frigyesé, dr. Farkas Erviné és Varga Béla volt országgyűlési elnöké – van a szerző birtokában.

133. A Tanács három jogász tagját – dr. Bodát, dr. Petőt és dr. Wilhelmet – beidézték az Ügyvédi Kamarához, hogy számot adjanak tevékenységükről, de végül is tisztázták őket. Wilhelmet 1945 őszén Krausz Miklóssal és Krausz Hermann-nal együtt le is tartóztatták, azzal a váddal, hogy nagy mennyiségű külföldi fizetőeszközt halmoztak fel. A hatóságok arra gyanakodtak, hogy a pénzt svájci menlevelek eladásából szedték össze. Egy időre még *Stern*t is házi őrizetben tartották. Végül azonban mindhármukat szabadon bocsátották és tisztázták. További részletekért lásd a *Világ*

1945. november 20-i és 27-i számában közölt cikksorozatot. Ismeretlen okból a Tanácsra és más zsidó vezetőkre, köztük a Vaada vezetőire terhelőnek látszó vallomásokat a Berend-peranyaghoz csatoltak. NB. 2600/1946. Lásd Shulem Offenbach és Stöckler Lajos 1946. július 20-án, illetve május 14-én tett vallomását. *The Tragedy of Hungarian Jewry*, 315–326. o.

134. Stern 1945. december 28-án a Jewish Agency for Palestine budapesti irodájának dokumentációja számára készítette vallomását. Lásd a 3627. jegyzőkönyvet a YIVO-nál (768. akta) és a jeruzsálemi Yad Vashem Intézetben (015. irattári anyag). Publikált változatát lásd *HfS*, 3:1–47. o. Eppler értékelését Berendről lásd *uo.*, 1946. február 27-i 3647. jegyzőkönyv. Gergely értékelését lásd *Beszámoló*, 21–22. o.

135. Freudiger, *i. m.*, Pető nyilvános vallomását lásd *HfS*, 3:49–74. o.

136. Lásd például: *A tíz hónapos tragédia*. Szerk.: Szelemhegyi Ervin, Gyenes István, Kiss Károly és Lévai Jenő. Müller Károly, Bp., 1945, 43. o.; Lévai Jenő: *A margitkőrúti vérszékelyek*. Légrády, Bp., 1945, 70. o.

137. Nagy utalását lásd „Néptörvényszék a Zsidó Tanács felett”, 72. o. Lásd még Török vallomását 1946. március 17-éről a Jewish Agency for Palestine számára. 3643. jegyzőkönyv a YIVO-levéltárban, 768. akta.

138. Freudiger Fülöp szerint áthelyezése előtt Bertl, aki különösen jó viszonyban volt bátyjával, Freudiger Sámuekkal, kapcsolatba lépett a zsidó vezetőkkel, mert aggódott az üzlet lehetséges háború utáni kihatásai miatt. Biztatták, hogy fogadja el az ajánlatot, és segítsen a zsidókon. Freudiger, *i. m.*,

139. „Bemerkungen des D. Wisliceny zum Bericht des dr. Kastner”, 1947. március 25., Bureau 06 of Israel Police, Eichmann Trial Doc. 901. o.

140. Freudiger tanúvallomása az Eichmann-per 1961. május 25-i 52. ülésén. Másnap az *Új Kelet* nevű magyar nyelvű napilap címoldalán beszámolót közölt a felfedezésről „Berend, a szigetvári rabbi a nyilasok és Eichmann informátora volt” címmel. Berend elkésetten reagált: ötoldalas gépelt szövege („Madarat tolláról, Freudigert barátjáról... avagy bárók, ha találkoznak”) 1970 januárjában született, s azt próbálja bizonyítani, hogy Freudiger és Wisliceny között érdekközösség állt fenn.

141. Lásd például Levi Ben Simon, egy magyar származású izraeli (korábbi nevén Péteri Lipót) rendkívül éles hangú röpiratát az izraeli cionista „establishment” ellen: *Miért nem lehetett megmenteni 6 000 000 zsidó testvérünket a megsemmisítéstől?* A szerző kiadása, Jeruzsálem, é. n., 36. skk.

142. Joel Paldi: *...és jött a fergeg*. Neografika, Tel-Aviv, é. n., 374. o. Héberül is hozzáférhető.

143. Bernard Klein: „The Judenrat.” *Jewish Social Studies*, 22, no. 1, 1960. január, 27–42. o. Lásd doktori disszertációját is: *Hungarian Jewry in the Nazi Period*. Columbia University, New York, 1956, 83–85. o.

144. Moldova György: „A Szent Imre-induló.” *Kortárs*, 20, 2. sz., 1975. február, 274–275., 277–278., 292., 301. o. A regény könyv alakban való megjelenésekor a szerző Berend nevét Bárányra változtatta. Lásd a 145. jegyzetet is.

145. Berend legnagyobb bánatára számos írás még a NOT 1947-es döntése után is magyar szélsőjobboldaliakkal kötötte össze a nevét. Háború alatti tevékenységének egyes részletei háborús bűnösök pereivel vagy az általa indított perekkel kapcsolatos folyóiratcikkekből derülnek ki. Lásd például az *Új Kelet* 1961. május 26-i, 1982. március 12-i (Schön Dezső), május 14-i és 27-i számát (Naftali Kraus), valamint a *Der Allgemeiner Zhurnal* már idézett számában Mordechay B. Granit írását. Berend, aki honosítása során Albert Bruce Beltonra változtatta nevét, először 1973 decemberében folyamodott jogi eszközökhöz. Ekkor keresetet nyújtott be a szerző (Braham. – *A*

szerk.), a World Federation of Hungarian Jews és mások ellen, mert a *Hungarian-Jewish Studies* 3. kötetében (World Federation of Hungarian Jews, New York, 1973) újraközölték Stern Samu és Pető Ernő szerinte becsületsértő emlékiratait. Kifogásolt egy szerkesztői lábjegyzetet is, amely származására vonatkozott. Számos halasztás után a New York-i Legfelső Bíróság 1979. február 14. és 26. között Martin Evans bíró elnökletével esküdtszéki tárgyalást tartott. Dr. Belton 1 millió dolláros kártérítési és 10 millió dolláros büntető igényét Evans bíró elutasította, mielőtt még az esküdtszék elé került volna. Február 26-i döntésében Evans bíró egyebek között leszögezte:

„Szem előtt tartva, hogy történeti kutatásról van szó, ezek nem dr. Braham ténykijelentései. Anyaggyűjtés ez, amelyet más tudósok fognak komolyan tanulmányozni, nem dr. Braham személyes állításai. Úgy vélem, elegendő bizonyíték van arra, hogy dr. Brahamet nem a személyes rosszindulat vezérelte. Jóllehet ebben az ügyben a személyes rosszindulat valójában nem is fontos, világos és meggyőző bizonyítékokkal azt kellene megmutatni, hogy a rosszindulat vezérelte, ami azt jelenti, hogy teljesen és vakmerően figyelmen kívül hagyja az igazságot, és rendkívül felelőtlenül jár el. Úgy vélem, az ügyben nem merült fel olyan bizonyíték, amely erre utalna. Minden korábbi kutatása arra utal, hogy komoly kérdések merültek fel dr. Berend szerepével kapcsolatban. Valószínűleg fel kell tárnunk, miért játszotta ezt a szerepet a magyar zsidóság körében. Mindezen körülmények miatt úgy gondolom, a felperesnek nem sikerült világos és meggyőző – vagy akár túlnyomó – bizonyítékokkal igazolnia, hogy ebben az ügyben bármilyen rosszindulat szerepet játszana, ezért, az összes körülmény mérlegelésével, helyben kell hagyni az alperes indítványát.” (Supreme Court, State of New York, Part 29. County of New York, Index No. 3955/74.) Belton rabbi fellebbezett, de 1980. január 22-én a Legfelső Bíróság fellebbezési osztálya egyhangúlag jóváhagyta Evans bíró ítéletét. (First Judicial Department in the County of New York, Case 7206.)

A határozatot 1980. március 18-án New York állam Fellebbviteli Bírósága, majd 1980. október 6-án az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága is jóváhagyta. Belton ezenkívül is több ízben beperelte jelen munka szerzőjét. 1984 decemberében azzal az Avar János és Zöldi László által készített interjúval kapcsolatban indított pert, amely az *Élet és Irodalom* 1984. június 15-i számában jelent meg. Eredetileg dr. John Brademast, a New York University elnökét is beperelte, abban a téves hitben, hogy ő annak az intézménynek a vezetője, amelyhez e könyv szerzője tartozik. A keresetet a bíróság 1986 decemberében utasította el. Belton 1987 májusában újabb peres keresetet nyújtott be azzal az interjúval kapcsolatban, amelyet ügyvédem, Samuel A. Abady a *New York-i Figyelő*nek adott 1987. január 16-án. Az interjúból kitűnik az ügyvéd jogászai és személyes véleménye Berend tevékenységéről.

1975-ben Belton a Magyar Írók Szövetségének irodalmi és kritikai folyóiratát, a *Kortársat* is beperelte, mert 1975. februári számában részletet közölt Moldova György, a jól ismert magyar író regényéből. *A Szent Imre-induló* c. regényben Berend neve Endre névvel áll összefüggésben. A Fővárosi Bíróság 1975. június 4-én elutasította Belton visszavonásra irányuló kérelmét, kijelentve, hogy a per során tett tanúvallomások fényében a felperesről kifejezett vélekedés „nem tekinthető alaptalannak”. Fővárosi Bíróság, Bp., 4.P.23 238/1975/6. sz. akta. Berend háború alatti tetteinek rokonszenvező áttekintése Schmidt Mária idézett művében található (337–390. o.) Freudiger, Komoly, Pető, Stern és Stöckler írásai mellett. Berend rabbi New Yorkban, 1987. június 24-én halt meg.

146. *Magyarországi Zsidók Lapja*, 1944. május 19., 1. o.

147. *Uo.*, 1944. május 25., 2. o.

148. Bernard Klein, *i. m.*, 36. o. Lásd még Munkácsi Ernő cikkét az *Új Életben*, 1946. április 11.
149. *MOL*, 180. tekercs.
150. Az egyezés szövegét lásd Lévai Jenő: *Szürke könyv magyar zsidók megmen-téséről*. Officina, Bp., é. n., 52–53. o. A kitérésekről és a keresztény egyházak magatartásáról a további részletekhez lásd a 25. és 30. fejezetet.
151. Munkácsi, *i. m.*, 152–153. o.
152. *Uo.* Éliás beszámolóját lásd Protocol No. 3652/a, Personal Testimonies, 768. akta a YIVO-nál.
153. A szövetség eredeti neve Magyarországi Zsidószármazású Keresztények Szövetsége volt. *Vádirat*, 3:139. o.
154. *MOL*, 180. tekercs, valamint *Vádirat*, 3:139–140. o.
155. *Uo.*, 138–139., 149–150. o.
156. A 2540/1944. M. E. sz. kormányrendelet szövegét lásd *Budapesti Közlöny*, 157. sz., 1944. július 14., 4. o. A szöveget közli: *Vádirat*, 3:150–151. o.
157. Jaross 190 031/1944. VII. b., 1944. július 14-i rendeletét lásd *uo.*, 152–153. o. A legtevékenyebb keresztény zsidó vezető Török Sándor, az ismert író volt. Lásd *MOL*, 180. tekercs.
158. Török beszámolóját lásd a YIVO 3643. sz. jegyzőkönyvében.
159. Török Radvánszkyhoz írt levele. *Vádirat*, 3:265–266. o. Lásd még Auer és Török későbbi, külön kéréseket tartalmazó levelét augusztus 3-ról és szeptember 15-ről *uo.*, 342–343., 553–555. o.
160. Lásd dr. Kiss Ferenc, a Magyarországi Keresztény Testvérgyülekezetek munkatársa, illetve Ungár Aladár és dr. Földes D. Dezső, a Krisztus-hívő Zsidók képviselőjének július 13-i és július 19-i levelét, valamint Auer és Török július 28-i levelét. *Vádirat*, 3:289–293. o.
161. *Uo.*, 317–325. o.
162. 1944. november 28-án Solymossy János, a zsidók összeköltöztetésére kirendelt miniszteri biztos azt tervezte, hogy a nyolctagú Tanácsot négy keresztény zsidó delegálásával tizenkét tagúra bővíti, de ebből semmi sem lett. Lévai: *A pesti gettó*. Officina, Bp., é. n., 51. o.
163. 191 449/1944. VII. b. sz. rendelet Jaross belügyminiszter aláírásával. *Budapesti Közlöny*, 169. sz., 1944. július 28., 12. o.
164. Stöckler 1946. május 14-én a budapesti rendőrségen tett vallomásaiban – amely a Tanács tagjai elleni cselekvés lehetőségét firtatta – foglalta össze a „triumvirátussal” fennállt ellentéteit. Stöckler vallomását lásd NB. 2600/1946, 111–114. o.
165. Meglehetősen érdekes Stöckler azon állítása, hogy rendszeres kapcsolatban állt Ferenczyvel és törzsével. Lásd „Gettó előtt – gettó alatt”, valamint Sternhez intézett emlékeztetőjét augusztus 28-áról. *Vádirat*, 3:485–487. o. Lásd még Stöckler 1946. május 14-i vallomását. *The Tragedy of Hungarian Jewry*, 321–326. o.
166. Lévai, *Fekete könyv*, 203–204. o.
167. *Vádirat*, 3:266–268. o. Dr. Groszmann és dr. Hevesi főrabbinon kívül az ülésen részt vett dr. Scheiber Sándor, dr. Farkas és dr. Schwartz rabbisági tagok is, valamint dr. Bernáth és dr. Berkovits vendég tagok.
168. Az október 11-én és 12-én kidolgozott terv a Nemzetközi Vöröskereszt, valamint a semleges országok, különösen Svédország és Svájc együttműködését irányozta elő. A tervet kidolgozó számos tisztviselő és zsidó vezető között volt Krausz Miklós, Komoly Ottó, dr. Görög Frigyes, Kluger László, Glückstahl Andor, Hajek

Ernő, Eppler Erzsébet, dr. Heller Imre, dr. Nagy József, Weisz Arthúr, Balog Andor, dr. Reiner Imre és a Zsidó Tanács több tagja. *Vádirat*, 3:611–615. o.

169. Lévai, *Fekete könyv*, 222. o.

170. Miután Polgár György június 30-án az ún. Kasztner-csoporttal (29. fejezet) elhagyta az országot, Földest nevezték ki a Tanács szociális osztályának élére. Komoly a Magyar Cionista Szövetség elnöke volt, és július után vezető szerepet játszott a mentés magyar vonalában (29. fejezet). Szegő korábban a székesfehérvári zsidó hitközség vezetője volt. 1945. január 5-én, amikor a gettóból hazafelé tartott, a nyilasok letartóztatták és meggyilkolták. Lévai, *Fekete könyv*, 253. o. Lásd még E. M.: „Dr. Szegő Miklós.” *Új Élet*, 1946. január 3., 6. o.

171. *HJS*, 3:44. o.

172. Stöckler a háború után is aktív, noha rendkívül vitatott vezető maradt. Vezetője lett a MAZOT-nak (Magyar Zsidók Országos Egyesülete), a Pesti Izraelita Hitközségnek, valamint a Magyar Zsidók Központi Tanácsának. Az ő vezetése alatt szervezték újjá és helyezték a kommunista állam ellenőrzése alá a zsidó hitközséget és intézményeit. 1953 januárjában, amikor a szovjet befolyás alatt álló országokban az antiszemita kampány tetőpontján volt, az ÁVH letartóztatta. A háború utáni időszakban játszott vitatott szerepéről lásd Eugene Duschinsky: „Hungary.” In: *The Jews in the Soviet Satellites*. Szerk.: Peter Meyer et al. Syracuse University Press for the American Jewish Committee, New York, 1953, 373–489. o.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

AZ ELSŐ ZSIDÓELLENES INTÉZKEDÉSEK

Letartóztatások és megfélemlítés

AZ SS- ÉS GESTAPO-EGYSÉGEK, amelyek 1944. március 19-én a kora reggeli órákban a Wehrmacht-egységekkel együtt jöttek Magyarországra, a megszállással párhuzamosan kezdték meg működésüket. A terveket már korábban kidolgozták hírszerzői jelentések és Wilhelm Höttl állam-
biztonsági és kémelhárítói irodája budapesti részlegének a németellenes erőkről összeállított listája alapján. A bebörtönözendő ellenséges érzelű személyek névsorában Magyarország vezető politikai és gazdasági személyiségei szerepeltek, köztük az arisztokrata-konzervatív elit tagjai, akikről nagymértékben függött a zsidók biztonsága, valamint az üzleti és pénzügyi élet zsidó vagy zsidó származású vezetői. A névsor sok vezető művészt, újságíró és kormánytisztviselőt is tartalmazott – köztük a rendőrség, a diplomáciai és a kémelhárító szolgálat néhány kiemelkedő tagját –, akiket a Harmadik Birodalom tényleges vagy potenciális ellenfelének tartottak. A letartóztatási parancsokban a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) által meghatározott birodalmi érdekek tükröződtek.

A megszállás után nem sokkal letartóztatott vezető politikai és pénzügyi-gazdasági személyiségek között volt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Keresztes-Fischer Lajos, a kormányzó katonai irodájának vezetője, Sigray Antal, Szapáry Lajos, Csekonic István és Apponyi György grófok, valamint Gratz Gusztáv, Rassay Károly, Laky Dezső és Somogyváry Gyula, a képviselőház tagjai, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szentiványi Lajos és Nagy Ferenc kisgazdapárti politikusok. Buchinger Manó, Mónus Illés, Malasits Géza és Peyer Károly¹, a Szociáldemokrata Párt vezetői és tagjai, Parragi György és Szvatkó Pál újságírók, Szentmiklóssy Andor és Szegedy-Maszák Aladár² külügyminisztériumi tisztviselők, Baranyai Lipót, a Nemzeti Bank ny. elnöke, Sombor-Schweinitzer József, a politikai rendőrség vezetője, Aschner Lipót, Chorin Ferenc, Goldberger Leó és Kornfeld Móric, vezető zsidó tőkés

és nagyiparosok.³ A németek letartóztatták a lengyel menekültek vezetőit és az olasz Badoglio-kormány magyarországi képviselőit is. Április közepe felé tartóztatták le Újszászy István vezérőrnagyot, a belügyminisztérium Államvédelmi Központjának vezetőjét, Kádár Gyula ezredes, a vezérkar kémelhárító szolgálatának (Vkf 2) vezetőjét és az ismert színésznőt, Karády (Varga) Katalint.⁴

A letartóztatások ellen sem a Sztójay-kormány, sem a kormányzó nem tiltakozott, az érintettek sem álltak ellent; az egyetlen kivétel Bajcsy-Zsilinszky Endre volt, aki pisztolyt fogott elhurcolóira, és maga is megsebesült. Ez volt az egyetlen civil vérontás Magyarországon a megszállás napján.⁵ Egyetlen alsóházi képviselő, Közi-Horváth József mert felvetni a parlament március 22-i ülésén a letartóztatások és az alkotmányos rend megsértésének problémáját.⁶ Tasnádi-Nagy András képviselőházi elnök azonban a házszabályokkal ellentétesnek nyilvánította a győri képviselő hozzászólását, akit képviselőtársai is lehurrogtak.

Néhány vezető németellenes személyiségnek sikerült időben megszöknie. Köztük volt Bethlen István gróf, aki egy föld alatti alagúton, Kállay, aki a török követségen⁷ talált menedéket, Szakasits Árpád, Kéthly Anna, Tildy Zoltán és Varga Béla, a Szociáldemokrata és a Kisgazdapárt tagjai, valamint néhány kommunista vezető.

A nácik által hozott listák alapján történő letartóztatásokkal egy időben az SS és a Gestapo nagyszámú zsidót is letartóztatott, akik véletlenül vasútállomásokon és hajóállomásokon vagy ezek körül tartózkodtak.⁸ Amikor Himmler a megszállás napján kora délután érdeklődött a zsidó vezetők elleni kampány eredményei felől, és szemmel láthatólag nem volt megelégedve, Winkelmann elrendelte 200 zsidó ügyvéd és orvos őrizetbe vételét. Nevüket találomra keresték ki a telefonkönyvből, és letartóztatásuk után nemsokára Mauthausenbe küldték őket.⁹ A letartóztatásokat az SS biztonsági rendőrsége végezte Alfred Trenker SS-Obersturmbannführer parancsnoksága alatt.

A letartóztatott zsidók száma napról napra növekedett: ún. „egyedi akciók” nyomán március 31-ére már 3364 zsidót vettek őrizetbe.¹⁰ Április 2-án a magasabb SS- és rendőrparancsnok azt jelentette, hogy 3451 zsidót tartóztattak le a „különösen fontos személyiségeken” kívül. Azt is megjegyezte, hogy a magyar hatóságokkal ellentétben, amelyek úgy érezték, hogy a lakosság nem ért teljesen egyet a németek által foganatosított letartóztatásokkal, az emberek üdvözölték a gazdagabb zsidók elleni akciókat, és csak azokkal a „szegény zsidókkal” rokonszenveztek, akiket nyilvánosan megverték, és boltjaikat a német katonai egységek kifosztották.¹¹

A németek által kezdeményezett zsidóellenes intézkedésekre való lehetséges magyar reakciók miatti aggodalom nyilvánult meg április 4-én is,

amikor egy tisztból és a 6. rohamcsapat (SS biztonsági rendőrség) 12 emberéből álló különítmény érkezett Szegedről a korábban Jugoszláviához tartozó bácskai Zomborba, „zsidók azonnali letartóztatása” céljából. Mivel a különítmény vezetőjének, Hanke Obersturmführernek csak szóbeli felhatalmazása volt a Szegeden állomásozó 6. rohamcsapat Sturm-bannführerétől, Blunktól, a 42. vadászhadosztály Brauner-osztaga nem teljesíthette emberekre és járművekre vonatkozó kérelmét, utalva „a lehetséges következményekre a magyar hatóságok részéről”¹². Egyes zsidók engedélyezett letartóztatása viszont töretlenül folyt tovább.

Április 16-ára, amikor megkezdődött az északkeleti országrészben élő zsidók rendszeres összegyűjtése¹³, az egyedi akciók során letartóztatott zsidók száma 7289-re emelkedett.¹⁴ A Budapesthez közeli községben, Alsógödön minden felnőtt zsidó férfit beidéztek a község házára április 20-án. Az idézést állítólag Kovács Sándor, Alsógöd község népmozgalmi nyilvántartója szignálta. A beszámolók szerint a zsidókat nyomban a nagykanizsai internálótáborba szállították, noha semmiféle ruha- és élelmiszer-csomag nem volt náluk. Valamivel később a sárvári internálótáborba szállították át őket, majd „ismeretlen úti céllal” május 21-én deportálták őket. Egy sem tért vissza közülük.¹⁵ Április 18-i táviratában, amely az aznapi SS-jelentést tartalmazta, Veesenmayer a biztonsági rendőrség marosvásárhelyi parancsnokságának közlését is megsürgönyözte, amely szerint az ezen a területen élő magyar lakosság azt látván, hogy egyre közelebb kerül a front, „a zsidókérdés gyors és gyökeres megoldását” kérte, „mivel a zsidók bosszújától jobban félnek, mint az oroszok brutalitásától”¹⁶.

A legtöbb, Budapesten letartóztatott zsidót átmenetileg a Rökk Szilárd utca 26. alatti Rabbiképző Intézet helyiségeibe internálták. Az intézetet hivatalosan „kisegítő toloncházzá” alakították át, valójában azonban Wisliceny főparancsnoksága alatt álló Gestapo-börtön volt.¹⁷ Magyar főtisztje Ubrizsi Pál, Baky László csaknem ugyanennyire hírhedt unokaöccse volt.¹⁸ Innen és a többi kisegítő toloncházból, például a Mosonyi utcából a zsidókat rendszerint a kistarcsai, a topolyai vagy a csepeli internálótáborokba vitték, ahonnan elsőik között deportálták őket Auschwitzba.¹⁹

A legfontosabb internálótábor valószínűleg a kistarcsai volt. A Budapesttől északkeletre lévő tábor a megszállás előtt elsősorban politikai foglyok internálására szolgált. Befogadóképessége csupán 200 személy volt, ám a megszállás alatt csaknem 2000 embert zsúfoltak össze benne. Közülük kb. 280 volt a száma azoknak az ún. „prominens” zsidóknak és ügyvédeknek, akiket a németek a Rökk Szilárd utcai toloncházban való egyhetes tartózkodás után túszként tartottak fogva. A foglyok egy másik

15.1. kép
Zsidó túsok és politikai foglyok Kistarcsán, 1944

csoportjához azok tartoztak, akiket a Gestapo különböző ürügyekkel, így szabotázs és kémkedés vádjával tartóztatott le. A harmadik csoportba azok a zsidók tartoztak, akiket a magyar rendőrség a megszálláskor és röviddel azután a pályaudvarokon vett őrizetbe.

Az internálótábor parancsnoka egy tisztességes rendőrfelügyelő, Vasdényei István volt, aki minden lehetőet elkövetett a táborlakók sorsának enyhítéséért. A MIPI-vel és más zsidó szervezetekkel működött együtt a táborélet elviselhetőbbé tétele érdekében. A táborlakókkal szembeni bánásmód azonban nem volt egységes, és az első és utolsó deportált csoport tulajdonképpen innen indult el; ezeket azonban Vasdényei tudta nélkül, illetve akarata ellenére indították útnak.²⁰

A foglyok élelmezése és általános gondozása a MIPI hatáskörébe tartozott. Ez a szerv gondoskodott a lengyel, szlovák és egyéb menekültekről és külföldiekről, akiket a garanyi, a csörgői, a nagykanizsai és a ricsei táborokba internáltak. A MIPI vezető képviselője Kistarcsán Gál Miklós, majd deportálása után dr. Bródy Sándor volt. Az internáltak élelmezését nagyrészt az Ortodox Népasztal, a Weisz Mór vezetése alatt működő közkonyha vállalta. E művelet sikere Boros Sándor heroikus erőfeszítéseinek

köszönhető. Kistarcsáról indult el az első vonat Auschwitz felé, április 28-án. Ezzel a vonattal deportálták többek között Vázsonyi Jánost, volt parlamenti képviselőt. Az utolsó, Auschwitzba deportált csoportot is Kistarcsáról sikerült Eichmann-nak kicsempésznie.²¹

A megszállást követő hetek letartóztatásai több célt szolgáltak. A németek szerették volna megfosztani tényleges és potenciális vezetőitől a németellenes magyar ellenzékét (ide sorolták a zsidók politikai szövetségeseit és arisztokrata-dzsentri barátait is), demonstrálni akarták magyarországi hatalmukat, meg akarták félemlíteni a zsidókat, és túszoakat akartak szedni, hogy zsarolják a zsidó közösséget, és ellenőrzést nyerjenek különböző iparágak felett.

A németellenes beállítottságú keresztény politikusok és befolyásos személyiségek letartóztatásával a zsidóság teljesen elszigetelődött, s a náci és magyar bérenceik könnyű prédájává vált. A németek túlerejét látva, akik a Sztójay-kormány támogatását is élvezték (a csendőrségével és egyéb erőszakszervezeteivel együtt), a zsidó vezetők, legalábbis kezdetben, úgy vélték, hogy egyetlen reményük, ha az időnyerés érdekében együttműködnek velük. A túszoakat okosan nemcsak arra használták fel a németek, hogy biztosítsák maguknak az ellenőrzést Magyarország legfontosabb ipari konzernjei, köztük a Weiss Manfréd Művek felett (lásd a 16. fejezetet), hanem arra is, hogy a zsidó vezetőkbe és tömegekbe hamis biztonságérzetet csepegtessenek: néha önként vagy a zsidó vezetők külön kérésére szabadon engedték néhány túszoikat.²²

A nyugtalan zsidók félelmeit enyhítő Wisliceny és Krumej arról biztosította a zsidó vezetőket, hogy senkit sem ér csak azért bántódás, mert zsidó, s csak a „csirkefogókat”, valamint a politikailag prominenseket fogják fogva tartani.²³ Állításaik hitelül valóban kedvezően bíráltak el egy, a Központi Zsidó Tanács által benyújtott kérelmet, és március 24-én Kistarcsáról szabadon bocsátották az összes 16 éven aluli gyermeket, 50 év fölötti nőt és 60 év fölötti férfit.²⁴ Az akció híre gyorsan elterjedt, s ennek nyomán a vidéki hitközségek vezetői számos kérelmet juttattak el a Központi Zsidó Tanácshoz azzal a kéréssel, hogy továbbítsa őket a megfelelő német hatóságokhoz.²⁵ Ezúttal azonban gyakorlatilag az összes ilyen kérelem válasz nélkül maradt. Az egyetlen ismeretes kivétel az volt, amikor a Kasztner-csoportnak engedélyt adtak arra, hogy különböző vidéki gettókból, különösen Kolozsvárról, Kasztner szülővárosából néhány száz zsidót felhozzanak a fővárosba, az SS és Kasztner közötti megállapodás részeként, illetve amikor Freudigernek engedélyezték, hogy – miután lefizette Wislicenyt – 80, főként ortodox zsidót hozasson fel nyolc városból Budapestre (lásd a 29. fejezetet).²⁶

Követelések és lefoglalások

A zsidók és a Harmadik Birodalom egyéb ellenfeleinek tömeges letartóztatásával párhuzamosan az SS megkezdte a zsidó közösség kifosztását is. A megszállás első időszakában a követelések és lefoglalások a különböző német egységek arra irányuló terveinek voltak alárendelve, hogy Budapesten és más nagyobb városokban megteremtsék szálláshelyüket. Alighogy március 20-án Wisliceny és Krumej „megnyugtatta” a zsidó vezetőket, máris eljűk terjesztették az első német követeléseket. A március 21-i első kérés 300 matracra, 600 lepedőre és 30 nyomdászra vonatkozott. A nyomban átadott nyomdászokat a Szociáldemokrata Párt nyomdájába – a *Világosság*hoz – vitték, amely rövidesen gyártani kezdte a náci-barát rölapokat és propagandaanyagokat.

Amikor a németeket tájékoztatták arról, hogy ilyen rövid idő alatt nehéz összegyűjteni a matracokat és lepedőket, egyikük pisztolyt rántott, és kijelentette, hogy ha délután 5 órára nem teljesítik a kérést, lelövi a felelős vezetőket. A zsidóknak rá kellett jönniük arra, hogy semmi sem lehetetlen. („Ha tízezer zsidó kivégezhető tíz perc alatt, akkor másfél óra csak elég egy ilyen kérés teljesítésére.”²⁷) Öt órára a németek megkapták a háromszáz matracot, amelyeket a zsidó kórház betegei alól húztak ki, és a hatszáz lepedőt, amelyeket a zsidó munkaszolgálatosok számára tartalékoltak. Sok vödröt, súrolórongyot, seprűt és egyéb tisztítóeszközt is kértek.

Ugyanaznap a németek elfoglalták az ortodox hitközség Dob utca 31. alatti központját a mellette lévő zsinagógával és iskolával együtt²⁸, s lakatanyává és műhelyé alakították át. A zsidó közösség vagyonát csökkentő kérések mindig ismétlődtek, amikor valamelyik SS- vagy Gestapo-egység lakhelyet változtatott. A német követeléseket rövidesen kiegészítették magyar bérenceik igényei is, akik központjukat ugyanazon a sváb-hegyi részen rendezték be.²⁹

A különböző német egységek és szervezetek ismétlődő követelései a megszállás első napjaiban arra készítették Krumejt, hogy megvédje a Sonderkommando speciális érdekeit. Ezért egyetértett a zsidó vezetők azon kérésével, hogy németek engedély nélkül ne léphessenek be a Zsidó Tanács Síp utca 12. alatti épületébe.

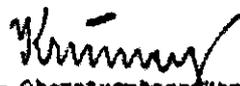
A szokványos ágyneműn és háztartási javakon kívül a németek rövidesen különböző luxuscikkeket is kezdtek követelni. Ide tartoztak pipe-recikkek, illatszerek, ezüstművek, autók és fehérneműk. Egy magas rangú német tiszt háztartásának berendezéséhez például Stern Samutól eredeti Watteau-képeket kértek. Hogy a zsidók mennyire buzgón teljesítették a németek követeléseit, jóakaratauk elnyerése céljából (legalábbis kezdetben

Budapest, den 21. 3. 44

Das Betreten dieses Hauses VII., Síp u.12 durch Organe deutscher Verbände bzw. Organisationen ist strengstens untersagt. Übertretungen werden bestraft.

Der Chef der Einsatzgruppe I der Sicherheitspolizei und der SD

i.A.

SS - Obersturmbannführer

N.S.: Bei zufälligen Unklarheiten ist die im Hotel "Astoria" zuständige Dienststelle fernmündlich anzurufen bzw. aufzusuchen.

Budapest, 3/21/44

Német egyesületek és szervezetek közegei számára e házba, a VII., Síp u. 12.-be való belépés *szigorúan tilos*. Az utasítás megszegése büntetést von maga után.

A Biztonsági Rendőrség és Biztonsági Szolgálat
I. sz. Einsatzgruppéjának parancsnoka

SS-Obersturmbannführer

Ui.: Kétséges esetben az Astoria Szállóban működő illetékes irodát kell telefonon vagy személyesen megkeresni.

15.2. kép Krumey 1944. március 21-i rendelete

erre gondoltak), arra jellemző a Franz Novak kérésével kapcsolatos reagálásuk. Novak, a különleges alakulat zenebarát szállítási szakértője egy zongorát kért; azonnal nyolcat kínáltak fel neki, mire megjegyezte: „Nem hangszerüzletet akarok nyitni; csupán zongorázni akarok.”³⁰

Bármennyire költségesek és idegtépőek voltak ezek a kívánságok, rövidesen elhomályosították őket a lakások tömeges kiürítésére vonatkozó drasztikusabb és demoralizálóbb parancsok. A megszállás előtt a szövetségesek és a Kállay-kormány között hallgatólagos megegyezés volt érvényben arról, hogy nem bombázzák Magyarországot; a német megszállás után a szövetségesek már nem érezték ezt magukra nézve kötelezőnek. Az amerikaiak először április 2-án bombázták Budapestet. A brit légierő

április 3-án és 4-én támadott; a célpontok: a pesti pályaudvarok, a csepeli fegyvergyárak és a tököli repülőgéppalkatrész-gyár. Ezek és a további bombázások jelentős károkat okoztak – ezenkívül az antiszemita indulatok fokozódásához vezettek az országban. A célpontok ipari és munkásterületek voltak. Viszonylag csekély számú volt a zsidó veszteség – s ezt a náci ki is használták. Azt állították, hogy a szövetséges „judeo-terroristák” szándékosan kímélték meg „helybeli gengsztertürsaikat”³¹.

A Budapest elleni első légitámadások a zsidóellenes érzelmek hullámát váltották ki, ami megkönnyítette a hatóságok számára a zsidó lakások tömeges kiürítését a légitámadások keresztény áldozatainak javára. Városszerte röplapokat szórtak szét, amelyek arra szólítottak fel, hogy minden bombázásban meghalt magyarért száz zsidót végezzenek ki. Rátz és Kunder ez ügyben felkereste Veesenmayert, s átadták Sztójay üzenetét, miszerint a forradalom veszélye fenyeget, hacsak nem történnek drasztikus lépések. Némileg még Veesenmayert is megdöbbenetette a javasolt megtorlások szigorúsága, hiszen 30-40 000 zsidó főbelövését követelték. Az ellen azonban nem volt kifogása, hogy a jövőbeli légitámadások alkalmából minden megölt magyarért tíz zsidót végezzenek ki. Rátz és Kunder arról biztosították, hogy a magyar kormány kész végrehajtani a megtorló intézkedéseket.³²

Noha tömeges kivégzésekre nem került sor, elsősorban azért nem, mert a német és magyar hatóságok már a zsidókérdés „rendezett” megoldása mellett döntöttek, a budapesti zsidókat felszólították, hogy nagyszámú lakást adjanak át rövid időn belül. Nem sokkal az április 4-i légitámadás lefújása után Szentmiklóssy József tanácsos felkérte a Központi Zsidó Tanács lakásügyi osztályának munkatársát, Kurzweil Istvánt, hogy keresse fel a Városházán. Igen bizalmasan arról tájékoztatta, hogy aznap délután Endre parancsban követeli a Tanácstól 500 lakás 24 órán belüli átadását, hogy menedéket nyújtsanak a támadás keresztény áldozatainak, és megtorolják a bombázást.

Néhány órával később Koltay és Martinidesz (lásd a 6. fejezetet) személyesen megjelent a Tanács központjában, és hivatalosan is átadta a parancsot. Csak Kahan-Frankl Samut és Bakonyi Lászlót találták, akikhez később Reiner Imre is csatlakozott.³³ Stern Samu, akit telefonon hívtak fel, azt javasolta, hogy a légitámadás áldozatait a Wesselényi utcai zsidó iskola tornatermében szállásolják el. Kahan-Franklt és Reinert a Sváb-hegyre vitték, ahol először találkoztak Eichmann-nal. Miután tájékoztatták arról, hogy Stern magas lázzal kórházban fekszik, Eichmann állítólag azt üvöltötte, hogy móresre tanítja a tanácsot („Ich werde Euch Schlitten fahren lehren!”). A magyar és német náci „újabb zsidó trükknek” tekintették az iskolai tornaterem felajánlását, s elrendelték, hogy a

tanács 24 órán belül adjon át 500 lakást, a VIII. és IX. kerületből – a súlyosan lebombázott Pestszenterzsébet melletti területről – a VI. és VII. kerületbe költöztetve a zsidókat. Szentmiklóssy, aki szintén jelen volt a megbeszélésen, azt javasolta, hogy a rekvirálások a Zsidó Tanács felügyelete alatt történjenek, különben a hatóságok egyszerűen ingóságokkal együtt kidobják a zsidókat lakásukból.

A Tanács aznap este nyolc órára rendkívüli ülést hívott össze, amelyet, az újabb légitámadások miatt, a központ óvóhelyén tartottak. Az ülés a kora reggeli órákig tartott. Noha néhány résztvevő, elsősorban Csobádi Samu, aggályait fejezte ki a Tanácsra rótt feladatok miatt, senki sem volt hajlandó vállalni a felelősséget a parancs megtagadásáért. Aznap este a Tanács úgy döntött, hogy vállalja a rekvirálások terhét, s a parancs végrehajtásával Müller Rezsőt bízta meg. Nagy sietve kinyomtatatták a rekvirálási űrlapokat, és a különböző hitközségi szervezetek, köztük a Temetkezési Egylet (Chevra Kadisha), valamint a MIPI alkalmazottait, továbbá a tanítókat azonnali rendkívüli ülésre hívták össze. A rövid ülésen Müller körvonalazta feladataikat, és végrehajtási utasításokat adott ki, majd a Városháza lakásügyi hivatalába küldték őket. Ott rekvirálási csoportokat alakítottak, amelyek mindegyikében két zsidó, egy rendőr és egy keresztény tanító vett részt.

A rekvirálási csoportok, különösen pedig a keresztény tanítók feladatait egy Szentmiklóssy által április 4-én aláírt rendelet (619 926/1944. XVII.) körvonalazta. A rendelet a Zsidó Tanácsot jelölte ki a lakásrekvirálásokról felelős fő végrehajtó szervnek. A keresztény tanítókat azzal bízták meg, hogy döntsék el, milyen tárgyakat kell a kilakoltatott zsidóknak otthagyniuk, és hogy felügyeljenek a leltár készítésére. A házfelügyelőkkal együtt azért is őket tették felelőssé, hogy a tényleges kiköltöztetéskor az összes hátrahagyandó tételt jó karban adják át.

A rendelet lényegi kikötései az alábbiak voltak:

Utasítás a bombatámadás által hajléktalanná vált családok részére történő igénybevételi eljárás során hatósági ellenőrzésre kirendelt tantestületi tagurak számára.

A légitámadás által hajléktalanná vált családok elhelyezése céljából az 1200/1943. M. E. sz., illetve az 1280/1943. B. M. sz. rendeletek alapján a m. kir. belügyi kormányzat egyelőre 500 lakásnak kellő berendezéssel és felszereléssel való igénybevételét rendelte el oly módon, hogy az igénybe veendő lakásokat a Központi Zsidó Tanács jelöli meg.

A lakások kijelölése úgy történik, hogy az ott lakókat felszólítják, hogy lakásukat a szükséges felszerelési és berendezési tárgyakkal együtt, ma délután 4 óráig leltár kíséretében adják át.

A leltározáshoz a székesfőváros polgármestere hatósági megbízottként a tantestület tagjait rendelte ki. Minden lakásban egy tantestületi tag jelenik meg

egy rendőr kíséretében, a Központi Zsidó Tanács két megbízottjával. A tantestületi tag felügyelete alatt készítik el az érdekeltek a lakás leltárát.

A tantestületi tagok közreműködése a következőkből áll:

1. Megállapítják, hogy a lakásban milyen felszerelési, berendezési és szükségleti tárgyakat kell benthagyni, és pedig ágyakat ágyneművel, szekrényeket, asztalokat, székeket, lámpákat, felsőruhaneműt, fehérneműt, étkező- és konyhafelszerelést (tányérok, evőeszközöket, főzőedényeket stb.). Mind ezt oly szükséges mértékben, hogy a hajléktalanná vált és mindenüket elvesztett családok életüket a legszükségesebb berendezésekkel és eszközökkel huzamosabb időn át tovább folytathassák. A lakásban otthagyható felszereléseket és tárgyakat tehát ennek figyelembevételével kell meghatározni és leltárba venni.

2. Az illető lakó kiköltözésekor a tantestületi tagok – a házfelügyelő jelenlétében – ellenőrzik, hogy a leltárba felvett tárgyakat valóban otthagyták-e a lakásban. Ellenőrzik és megállapítják az elektromos árammérő, valamint a gázmérő állását, és ezt is feljegyzik a leltár végére, továbbá ellenőrzik azt, hogy a kályhában a tüzet eloltották-e, a vízvezetéki berendezést gondosan elzárták-e, az összes felszerelési tárgyak ép és használható állapotban maradtak-e, és általában a lakás lakható állapotban maradt-e. Azután a lakás ajtaját gondosan lezárják, lepecsételik, aláírásukkal, majd pecsétnyomójukkal vagy más megfelelő eszközökkel alkalmazott zárjegy útján. Az elköltöző lakó az így lezárt borítékot a Központi Zsidó Tanácsnak szolgáltatja be.

3. A lakásokat ezután az illetékes kerületi elöljárók utalják ki, az említett borítékok átadása mellett. A tantestületi tagok majd külön értesítésre a kijelölt új lakóval együttesen újból megjelennek az illető lakásban. A házfelügyelő jelenlétében megállapítják, hogy az ajtó pecsétje sértetlen-e. A lakásban minden rendben van-e, a leltári tárgyak mind épségben megvannak-e, a villanymérő és gázóra állása egyezik-e a leltárban feltüntetett állással. A lakóval ezután a lakás ilyen átvételét igazoltatják, és ezt az igazolást az illetékes kerületi elöljárókhöz juttatják el.³⁴

A 60-70 rekvirálócsoport április 5-én délelőtt indult el feladata teljesítésére, aznap, amikor a sárga csillag kötelező viselését előíró rendelet életbe lépett. Mivel a kulcsok és a leltár átadásának határideje csupán néhány órát engedélyezett, sok zsidót valósággal kidobtak a lakásából. Mivel a rekvirálócsoportok nekiláttak munkájuknak, a Zsidó Tanácshoz új parancs érkezett további ezer lakás átadására az április 4-én délután történt bombázás megtorlásaként. Mivel 4 órára nem adták át az 1500 kulcsot, Koltay letartóztatta Kahan-Franklt és Wilhelmet, s a Sváb-hegyre vitte őket. Másnap csak Szentmiklóssy közbenjárására engedték őket szabadon, aki a késésért a keresztény tanítók és rendőrök időigényes kijelölését okolta. Endre két óra hosszabbítást adott, és délután fél hétre 1500 kulcsot adtak le a Városházán.³⁵

Nyilvánvaló, hogy a kurta határidő szorításában ténykedő rekviráló-

csoportok gyakran igazságtalanul és durván cselekedtek, sok gyötrelmet okozva a kilakoltatott és javaiktól megfosztott zsidóknak. A Zsidó Tanács lakásügyi osztálya, amelyet a rekvirálások nyomán kibővítettek, rövidesen a Tanács egyik legnagyobb osztálya lett. Jelentős hatalommal ruházták fel, egy sor alosztálya alakult. Az egészet Müller irányította, segítőtársai Trobits Miksa és Kun Hermann, az osztály adminisztratív és jogi tisztviselői, valamint Kurzweil István, Bánó Dezső, Bodnár György és Heller Imre voltak.³⁶ Müller Rezső, ez az erős akaratú ember, aki magánbankár volt, mielőtt a Tanács mozgósította, odaadóan tevékenykedett a rábízott feladatok sikeres végrehajtásán, de eközben cselekedetei olykor komoly bírálatra adtak okot.³⁷

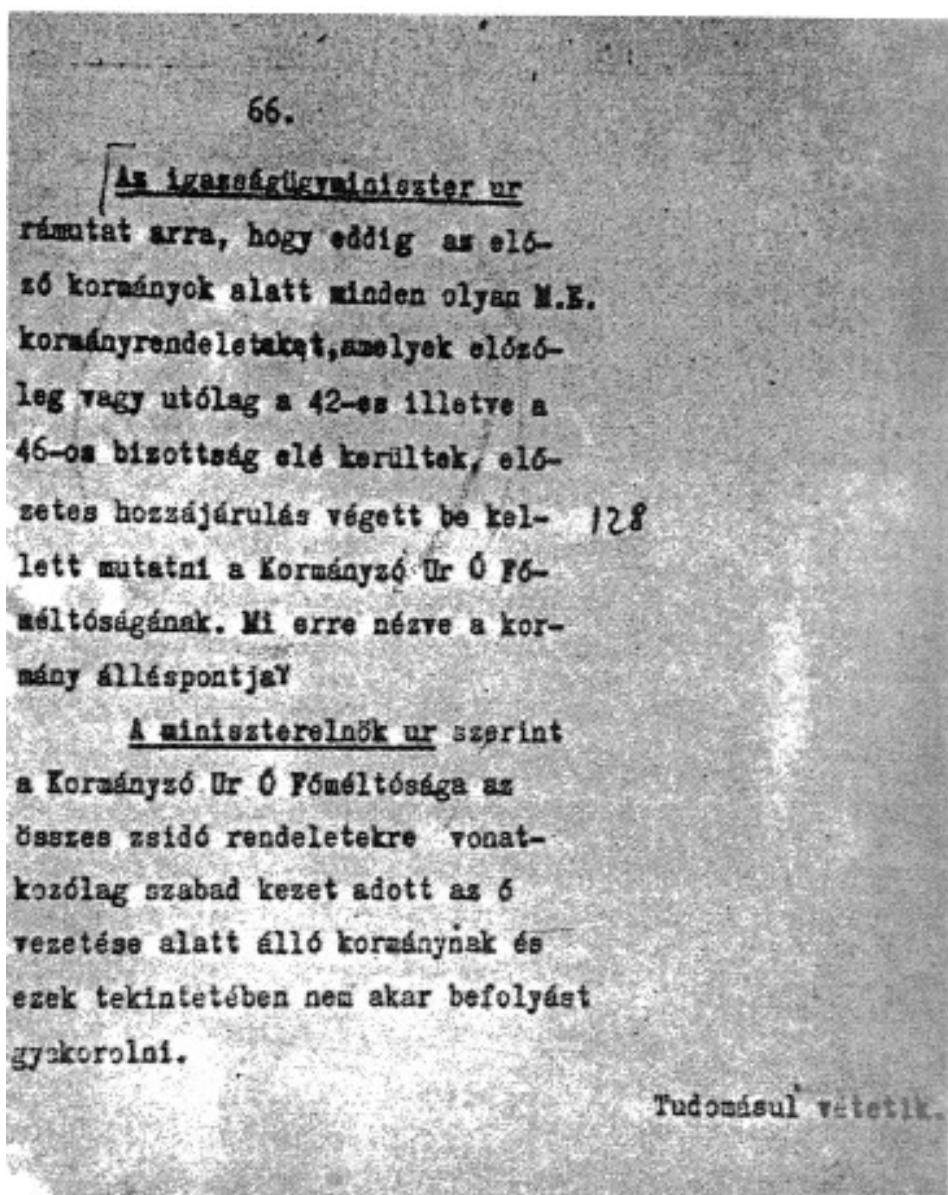
A Tanács igénybevételével végrehajtott lakásrekvirálási kampány csupán a kezdete volt annak a lavinának, amely a magyar zsidóság nagy többségének megsemmisítéséhez vezetett. Szinte ezzel egy időben hoztak egy csomó rendeletet, amelyek célja a zsidók elszigetelése és koldusbotra juttatása volt – a gettósítás és a deportálás előjátékaként.

A zsidók elszigetelése: zsidóellenes rendeletek

A magyarországi zsidók elszigetelését célzó náci lépések hasonlítottak a másutt már sikerrel alkalmazott lépésekre, csupán apróbb változtatások révén igazodtak a helyi körülményekhez. Az első lépések önkényes adminisztratív intézkedések voltak, így például arisztokraták, dzsentrik, iparbárók és pénzmágnások letartóztatása, az utóbbiak között számos zsidóval vagy zsidónak született egyénnel, továbbá zsidók lefogása pályaudvarok, hajóállomások, buszvégállomások környékén. Krumej és Wisliceny a zsidó vezetőkkel való első, március 20-i találkozásukon megpróbáltak magyarázatot adni az intézkedésekre, de csak később vált világossá, hogy trükkjükkel csupán bizalmat akartak a zsidókban ébreszteni.

Az utazási tilalmat április 7-én „törvényesítették”³⁸. Egy sor olyan intézkedés előzte meg, amelynek célja egy és ugyanaz volt: a zsidók elszigetelése. A Sztójay-kormány március 27-én kibocsátott rendelete például megtiltotta, hogy zsidók telefont birtokoljanak és használjanak – ebben az évben még száznál is több rendelet szolgált a végleges megoldás „törvényesítését” (lásd a 3. függelék).³⁹

Zsidóellenes rendeleteket még a tömeges deportálások megkezdése után is hoztak, hogy a deportálástól még nem érintett területeken élő zsidókat abba a hitbe ringassák, hogy a zsidóellenes lépések csak a nem asszimilálódott zsidóság ellen irányulnak. A propaganda-hadjárat el is érte kitűzött célját. Mint Ebenhard von Thadden is hangsúlyozta 1944.

15.3. kép

Az 1944. március 29-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve

május 26-án kelt jelentésében, vagyis amikor már javában deportálták a kárpátaljai és északkelet-magyarországi, valamint az észak-erdélyi zsidóságot, hogy „az ország más részein élő zsidók a deportálások ellenére is csendesek”⁴⁰.

A Sztójay-kormány zsidóellenes rendelkezései Horthy aláírása nélkül jelentek meg, aki nyilvánvalóan tudott legalábbis némelyikükről, és talán helyeselte is azokat, de ravaszul őrizkedett attól, hogy kibocsátásukban közvetlen része legyen. Más politikai és katonai vezetőkhez hasonlóan nem kételkedhetett már a háború végső kimenetelében. Opportunista álláspontjára fény is derült. Amidőn a minisztertanács sorsdöntő, március

29-i ülésén Antal István igazságügy-miniszter aziránt érdeklődött, mi a követendő eljárás azon rendeletek esetében, amelyeket előzetes jóváhagyás céljából rendszeren a kormányzó elé kell terjeszteni, a miniszterelnök arról tájékoztatta őt és az egész kormányt, hogy Horthy szabad kezet adott a kormánynak zsidóellenes rendeletek kibocsátásához, s ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni.⁴¹

Ugyanezen az ülésén a minisztertanács hat fontosabb rendeletet fogadott el. Ezek megtiltották nem zsidók alkalmazását zsidó háztartásokban, intézkedtek zsidó köztisztviselők és jogászok elbocsátásáról, kizárták a zsidókat a sajtóból és a színházi életből,⁴² s előírták, hogy a zsidók bejelenteni tartoznak gépjárműveiket, ami az első lépés volt ezek kisajátítása felé. Bármennyire korlátozó jellegűek voltak is ezek a rendeletek, jelentőségük eltörpült a 1240/1944. M. E. sz. rendeleté mellett, amely április 5-ével kötelező jelleggel előírta a sárga csillag viselését – a végleges megoldás programján munkálkodó nácik egyik első konkrét intézkedése mindenütt ez volt.

A zsidók megjelölése

A zsidók megjelölése az első volt azon rendelkezések sorában, amely megsemmisítésükhöz vezetett. Nyilvánvaló célja az volt, hogy a zsidókat elkülönítse és megkülönböztesse a lakosság többi részétől. Az árulkodó jelzést viselni kényszerülő zsidók világosan felismerhetővé váltak, s így könnyű prédái lettek a megsemmisítő folyamat következő lépéseinek: a gettósításnak és a deportálásnak.

A sárga csillag bevezetésére vonatkozó javaslatot Jaross Andor belügyminiszter terjesztette a minisztertanács elé. Azzal érvelt, hogy a megkülönböztető jelzésre azért van szükség, mert a nemzet közbiztonsága és katonai érdekei megkövetelik, hogy a „megbízhatatlan” zsidókat világosan és könnyen fel lehessen ismerni. Ez a felismerhetőség – folytatta – megkönnyítené a zsidók cselekedeteinek és magatartásának ellenőrzését, s távol tartásukat olyan helyektől, ahol jelenlétük a nemzet katonai érdekeit veszélyeztetné. Mivel a jelzés bevezetésében a hangsúly a nemzetbiztonságra és a katonai szükségszerűségre esett, „törvényes” alapot találtak a rendelet elfogadására (a honvédelemről szóló 1939-es II. törvény 141. cikkelyének 2. szakaszában).⁴³

Ha a késlekedés veszéllyel jár, a veszély időszakában a minisztérium olyan rendelkezéseket hozhat, amelyek túllépnek a következő szakaszokban felsorolt felhatalmazáson: a joghatóságán belüli igazgatási, jogi, eljárásjogi és törvényhozási területeken olyan rendeleteket bocsáthat ki, amelyek a szükség-körülmények létrehozta helyzetben elkerülhetetlenül szükségesek a nemzet-

védelem szempontjából, s ebből a célból a hatályos törvényektől eltérő rendeleteket bocsáthat ki.⁴⁴

A rendelet megszabta, hogy április 5-től kezdve minden hatévesnél idősebb zsidó személy 10 × 10 cm nagyságú, posztóból, selyemből vagy bársonyból készített hatágú, kanárisárga csillagot viseljen ruhájának bal mellrészére varrva. A rendelet (2. szakasz) megszabta, hogy az 1941-es XV. törvény (a fajvédelmi törvény – értékelését lásd a 6. fejezetben) 9. és 16. cikkelye alapján határozzák meg, ki minősül zsidónak.

A rendelet (3. szakasz) nem terjed ki arra a zsidóra, akit:

az 1914–1918. évi háborúban az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért arany vagy legalább két ízben I. osztályú ezüst vitézségi éremmel, vagy mint főtisztet a kardokkal ékesített III. osztályú vaskoronarenddel, vagy annál magasabb, de ugyancsak kardokkal ékesített kitüntetéssel, vagy mint törzstisztet kardokkal ékesített III. osztályú vaskoronarendnél magasabb, de ugyancsak a kardokkal ékesített kitüntetéssel tüntettek ki, úgyszintén arra sem, aki legalább 75%-os hadirokkant, végül arra sem, aki az 1939:IV. tc. 2. paragrafusa első bekezdésének 6. pontjában, a 7720/1939. M.E. sz. rendelet 66. par.-ában, a 2220/1941. M.E. sz. rendelet 3. par.-ában vagy a 8550/1941. M.E. sz. rendelet 2. par.-ában meghatározott kivétel alá esik.⁴⁵

A kivételezettek sora a rendelet nyilvánosságra kerülése után néhány nappal a keresztény vallási közösségek aktív és nyugdíjas lelkipásztoraival és az egyházi rendek tagjaival, a hősiességükért kitüntetett zsidók feleségével, özvegyével és gyermekeivel, az első világháborúban meghalt katonák özvegyeivel és árváival, a kereszténnyel házasságot kötött kitért zsidókkal és a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal igazolásával rendelkező külföldi nemzetiségű zsidókkal bővült.⁴⁶

A zsidó származású lelkipásztorokat, szerzeteseket és apácákat, valamint a keresztényekkel házasságban élő kitért zsidókat annak a beadványnak a nyomán mentesítették, amelyet a Szent Kereszt Egyesület juttatott el Sztójay miniszterelnökhöz. A beadványt Serédi Jusztinián hercegprímás is támogatta, aki kijelentette, hogy „a hatágú csillag nem a zsidó faj, hanem a zsidó vallás jele, amely ellentmondást és hitehagyottságot jelöl a keresztények szemében”. Sürgette a miniszterelnököt, hogy mentesítse a lelkipásztorokat és szerzeteseket, miként a korábbi zsidótörvényekben is mentességet élveztek; máskülönben vonakodva bár, de azt fogja tanácsolni nekik, hogy ne viseljék a csillagot. Április 5-i válaszában Sztójay felhívta Serédi figyelmét az aznap nyilvánosságra hozott és kívánságait is tartalmazó 1450/1944. M. E. sz. rendeletre.⁴⁷ Serédinek a kitért zsidók iránti különleges figyelmét Ravasz László, a református egyház püspöke is osztotta, aki hasonló felhívásokkal élt.

Először április 3-án intézett felhívást a belügyminiszterhez, majd április 6-án a miniszterelnökhöz.⁴⁸

Néhány nappal később tisztázták a második világháborúban elesettek özvegyeinek és árváinak mentesítését; kikötötték, hogy csak azokat az özvegyeket és árvákat mentesítik, akiknek férje, illetve apja a honvédelmi miniszter igazolása szerint harcokban esett el.⁴⁹

Az 1240/1944. M. E. sz. rendelet megszabta, hogy a sárga csillag viselésére vonatkozó rendelkezéseket megszegő zsidókat pénzbüntetésre, valamint kéthavi, illetve háború idején hathavi börtönre ítélik. A náci sajtó túl enyhének tartotta ezeket a büntetéseket, s emiatt Veesenmayer szemrehányást tett a miniszterelnöknek. Erre válaszul a minisztertanács április 14-én jóváhagyta a belügyminiszternek azt az indítványát, hogy a megkülönböztető jelzést nem viselő zsidókat internálják.⁵⁰

Jaross, biztos lévén a minisztertanács egyetértésében, már két nappal korábban meghozta a maga ilyen értelmű intézkedését. Április 12-én valamennyi rendőr- és csendőrparancsnokságot utasította, hogy „haladéktalanul internálandó” minden zsidó, aki nem viseli előírászerűen a jelzést.⁵¹ Az intézkedéseken felbátorodva a rendőrség és a csendőrség hajtóvadászatot indított. Sok zsidót tartóztattak le és internáltak azzal az ürüggyel, hogy a csillag nem a megfelelő kanárisárga volt, hogy eltért a megszabott mérettől, vagy hogy nem megfelelően varrták fel a ruhára. Az utóbbi ellenőrzésére ceruzát vagy más, hasonló tárgyat használtak. Ha keresztül tudták dugni az öltéseken – és sokszor keresztülleröltették –, a zsidókat azonnal internálták.

Hogy elvegyék a zsidók kedvét attól, hogy megpróbáljanak közbenjárni a letartóztatottak és internáltak ügyében, a budapesti rendőrkapitány, Petrányi György aláírásával parancsot adtak ki, amely minden magánjellegű érintkezést megtiltott a rendőrség alkalmazottai és a sárga csillagot viselő zsidók között az utcán és nyilvános helyeken.⁵²

A Tanács vezetői és a cionista vezetők tisztában voltak a jelzés baljós következményeivel. A cionista vezetőket isztambuli társaik korábban kifejezetten óvták az engedelmességtől. 1943. szeptember 25-i és október 23-i levelében Menachem Bader a budapesti Vaada vezetőit utasította, hogy megszállás esetén még passzív formában se működjenek együtt a németekkel. Külön figyelmeztette őket, hogy a zsidók összeírása és a megkülönböztető jelzés viselése „a megsemmisítés előkészítése”. A magyar zsidó vezetők ennek ellenére továbbra is együttműködtek a hatóságokkal, s felhívták a zsidókat, hogy maradjanak nyugodtak, fegyelmezettek és törvénytisztelők. Még külön utasításokat is kiadtak a jelzés viselésére vonatkozóan, amelyek a kormányrendelet intézkedéseire és Eichmann március 31-i szóbeli közléseire támaszkodtak. Arra utasították

a zsidókat, hogy amíg a szabványjelzések nem hozzáférhetők, mindegyikük maga szerezzék be a hatóságok által megszabott sárga csillagot, s figyelmeztették őket, hogy minden közterületen, utcán, villamoson, vonatokon, óvóhelyeken, éttermekben és munkahelyeken viseljék a jelzést.⁵³

Április 5-én a magyarországi zsidók viselni kezdték a megkülönböztető jelzést, s nem tudták, hogy ez csupán előjátéka végső megsemmisítésüknek. A legtöbb zsidó a tényekbe való beletörődéssel viselte. Néhányan kérkedően hordták, zsidóságuk iránti dacos büszkeséget mutatva; mások, főleg az asszimilálódott-akkulturálódott rétegből, szégyenbélyegnek tekintették.

Az események rövidesen megmutatták, hogy a sárga csillagot Magyarországon – miként bárhol másutt a németek által megszállt Európában – nem egyszerűen a zsidók megalázása és lealacsonyítása érdekében vezették be – noha ez is fontos célkitűzés volt –, hanem elsősorban azért, hogy elszigeteljék és a végleges megoldás további lépései szempontjából könnyen felismerhetővé tegyék őket.⁵⁴ A magyar zsidó tömegek nem voltak tudatában a megkülönböztető jelzés baljós következményeinek. A következményekre sem a parányi ellenállási mozgalom tagjai, sem a központi vagy helyi zsidó vezetők nem figyelmeztették őket. A vidéki hitközségi vezetők voltaképpen éppoly tájékozatlanok voltak, mint a tömegek. A csend, a félelem és a naiv politikai megfontolások hatását a szövetségesek megmagyarázhatatlan tétlensége hatványozta meg. A néhai dr. A. Leon Kubowitzki, a New York-i zsidó világkongresszus korábbi vezetője például azt állítja, hogy számtalanszor követelte az amerikai hatóságoktól, hogy Magyarországra irányuló rádióadásaikban figyelmeztessék a zsidókat: ne viseljék a megkülönböztető jelzést. 1944. április 7-én, alig két nappal azután, hogy a magyarországi zsidók számára kötelezővé tették a jelzés viseletét, levelet írt a Háborús Menekültügyi Hivatalnak, s ebben egyebek mellett leszögezte: „Más országok tapasztalatából tudjuk, hogy ... a sárga jelzések, amelyeket a zsidók kénytelenek viselni, a deportálási és megsemmisítő intézkedések végrehajtásának elengedhetetlen eszközei. Ezért hadd javasoljuk, hogy a Magyarországra sugárzott rádióadások szólítsák fel a zsidó lakosságot, hogy ne viselje a sárga jelzéseket...”

Ezt a javaslatot, csakúgy, mint a többi, Kubowitzki szerint „alapos megfontolás után több amerikai kormányhivatal elvetette”⁵⁵.

A Kossuth rádió magyar nyelvű moszkvai adásai viszont⁵⁶, miközben erőteljesen elítélték a zsidóellenes rendelkezéseket, és állandóan arra hívták fel a lakosságot, hogy segítsen az üldözött zsidókon, a zsidóknak azt tanácsolták, hogy „ne hagyják magukat gettóhangulatba kényszeríteni. Viseljék emelt fővel a sárga csillagot. Zsidó férfiak ne hagyják magukat elhurcolni. Csatlakozzanak a partizánosztagokhoz.”⁵⁷

A zsidó tömegek, amelyeket az utazás, az érintkezés és a kommunikáció minden eszköztől, beleértve a rádiót és a telefont is, megfosztottak, szinte kizárólag csak azokra a hírekre és utasításokra hagyatkozhattak, amelyeket hivatalos, nácik által cenzúrázott újságjuk közölt. Itt pedig hétről hétre arra emlékeztették és figyelmeztették őket, hogy kötelesek viselni a megkülönböztető jelzést. Az április 6-i és 13-i figyelmeztetés után április 20-án azt a tanácsot kapták, hogy a jelzést erősen varrják fel zakójukra és kabátjukra is, gondoskodjanak arról, hogy a jelzés világosan látható legyen, ne takarja a gallér vagy más tárgy.⁵⁸ A következő, április 27-i szám újból arra figyelmeztetett mindenkit, hogy szigorúan be kell tartani a jelzésekre vonatkozó szabályokat, s a csillagot nem szabad sállal vagy egy kezükben lévő tárggyal, például retiküllel vagy hangszertokkal eltakarni.⁵⁹ A május 4-i figyelmeztetés, amely majdnem egy héttel követte az első zsidószállítmányt, amely Kistarcsáról Auschwitzba indult, és egybeesett az Észak-Erdélyben és másutt zajló gettósítással, gyakorlatilag fenyegetés volt. Hangoztatta, hogy még mindig vannak olyanok, akik gondatlanságból vagy információhiányból nem viselik a megfelelő jelzést a megfelelő helyen. Kérték őket, hogy hallgassanak a figyelmeztetésekre, és összes barátjukat és rokonukat is emlékeztessék erre.⁶⁰

A Tanács ismételt figyelmeztetései fokozták az országban élő zsidók félelmét, akiket a gyakori razziák, internálások és feljelentések már amúgy is megfélemlítettek. Egérutat azonban csakis úgy remélhettek volna, ha nem hordják az árulkodó jelzést. Ilyen felvilágosítást viszont sehonnan sem kaptak.

Míg a keresztény lakosság általában ugyanolyan közömbösen fogadta az első zsidóellenes rendeletek és intézkedések hírét, ahogy a gettósítást és a deportálásokat, a jobboldali elemek és a náci sajtó nagy lelkesedéssel üdvözölték őket. A *Magyarság*, Pálffy és Bakó Magyar Nemzeti Szocialista Pártja orgánumának április 1-jei száma szerint: „A magyar társadalom nagyobbik és jobbik része a felszabadulás örömeivel fogadta a rendeletek közlését, és úgy érzi, hogy nem volt hiábavaló az az évek óta folyó küzdelem, amely a magyarországi zsidóság ellen társadalmi, szellemi és politikai téren folyt.”⁶¹ Ugyanez az érzület fejeződött ki a *Pester Lloyd*-ban és más lapokban. Endre március 31-i rádióinterjúja nyomán mindenki őt tartotta annak a személynek, aki a zsidókérdés megoldását szolgáló összes intézkedés irányításáért és megvalósításáért felelős.⁶² Endre biztosította hallgatóságát, hogy a március 29-én elfogadott kormányrendeletek csak a kezdetét jelentik azoknak az intézkedéseknek, amelyek a zsidókérdés teljes megoldásához vezetnek Magyarországon.⁶³

A „törvényes” zsidóellenes lépések gyorsasága, alapossága nagyrészt Endrének és az SS-nek az összehangolt munkájából következett, amire

Veesenmayer április 22-i távirata is hangsúlyosan utalt.⁶⁴ Ami Endre rádiónyilatkozatát illeti, csakugyan igaza lett, mert a zsidók atomizálásával, elkülönítésével és elszigetelésével csaknem egy időben a magyar hatóságok megindították a rohamot újabb megalázásukra – ezúttal az ország „társadalmi és szellemi-kulturális” légköre megtisztításának örve alatt.

Társadalmi és szellemi „megtisztulás”

Szinte rögtön a német invázió után felgyorsult az a harmincas években kezdődött kampány, amelynek célja a zsidó befolyás korlátozása, majd kiküszöbölése a magyar társadalom szociális és kulturális szférájából. A zsidóknak a keresztény társadalomból való kiközösítését célzó egyik első intézkedés annak a rendeletnek a kibocsátása volt, amely megtiltotta, hogy zsidók katonai egyenruhát viseljenek.⁶⁵ Ezután tiltották meg, hogy zsidó diákok iskolai egyenruhát viseljenek.⁶⁶ A zsidókat kitiltották a közfürdőkből és uszodákból⁶⁷, nem járhattak étterembe, élelmiszerboltokba és hasonló helyekre, köztük édességboltokba, bárókba, eszpresszókba és kávéházakba.⁶⁸ Csak külön erre a célra kijelölt fürdőket és élelmiszer-ellátó intézményeket használhattak. Egyes helységekben, különösen kisebb városokban és nagyközségekben, ahol a zsidóknak nem voltak saját intézményeik, legalábbis bizonyos ideig, engedélyezték nekik a közintézmények igénybevételét, de csak kivételes körülmények között és korlátozott időtartamra – rendszerint néhány órán át –, amelyet a helyi hatóságok szabtak meg.

A zsidók elszigetelése, amely a keresztény társadalom konzervatív-arisztokrata rétege vezető képviselőinek letartóztatásával kezdődött – a zsidóság többnyire hozzájuk fordulhatott védelemért –, a megszállást esetleg enyhíteni képes ellenzéki pártok és mozgalmak betiltásával folytatódott.

1944. március 29-én a BM az alábbi ellenzéki pártokat és mozgalmakat tiltotta be: a Szociáldemokrata Pártot, a Független Kisgazdapártot és a Magyar Parasztszövetséget. Több vezéralakjának lemondása nyomán gyökeres belső változáson ment keresztül a hivatalos kormánypárt, a Magyar Élet Pártja. A lemondottak között volt Bornemissza Géza, gróf Hunyadi Ferenc, Makkai János, Mezey Lajos, Tóth András és Zichy Nándor parlamenti képviselők, valamint Ottlik György, a felsőház tagja, a kormány német nyelvű lapjának, a *Pester Lloyd*nak korábbi főszerkesztője. Tovább súlyosbodott a helyzet, amikor két nácibarát politikai szervezet bukkant fel, új tápot adva a régebbi és hagyományosabb náci pártok zsidóellenes agitációjának. Az egyik a Bródy András vezetése alatt álló Kár-

pátaljai Ruszinok Népi Egység Pártja volt, a másik a Német Nemzetiszocialista Törvényhozók Blokkja, amelynek élén Hamm Ferenc állt.⁶⁹

Azzal is fokozták a zsidók elszigetelődését, hogy feloszlatták, kisajátították a központi és helyi zsidó szervezeteket – intézményeket, a zsidóságot a Központi Zsidó Tanács irányítása alá rendelték (lásd a 14. fejezetet).⁷⁰

A zsidók elszigetelése a magyar keresztény társadalom „szellemi tisztaságának” megóvására indított kampánnyal párosult. E célból az új kormány elrendelte az összes zsidóktól vagy zsidó származású keresztényektől származó művek eltávolítását a köz- és iskolai könyvtárakból. A 10 800/1944. M. E. sz. rendelet kibocsátását követően – „A magyar szellemi élet megóvása zsidó szerzők irodalmi műveitől”⁷¹ – gondosan megrendezett könyveltávolítások zajlottak Budapesten és számos nagyobb városban.

Az április 30-i rendelet arról intézkedett, hogy a függelékben felsorolt magyar és a külföldi zsidó szerzők műveit⁷² nem szabad kinyomtatni, kiadni vagy terjeszteni.⁷³ Azoknak a vállalatoknak, intézményeknek és könyvtáraknak, amelyeknek birtokában e szerzők műveinek példányai voltak, megtiltották, hogy eladják vagy kikölcsönözzék ezeket, s 15 napon belül teljes leltárt kellett készíteniük a birtokukban lévő könyvekről. A leltárnak a szerző(k) nevét, a mű címét, nyelvét és jellegét, valamint a rendelkezésre álló példányok számát kellett tartalmaznia. A leltárt öt példányban a sajtóügyek m. kir. kormánybiztosának kellett benyújtani. Neki viszont három példányt a Magyar Papirosipari Nyersanyagbeszerző Kft.-nek kellett átadnia. A társaságot felhatalmazták arra, hogy megparancsolja a vállalatoknak, intézményeknek és könyvtáraknak: saját költségükre június 15-ig szolgáltatassák be a birtokukban lévő készletet. Beszállítás után a könyveket a kormánybiztos vagy megbízottja jelenlétében bezúzták, a szállítókat pedig a papírhulladék kormány által meghatározott értékének erejéig kárpótolták.

Kivételt csak a hatóságok által meghatározott tudományos művekkel, valamint néhány olyan intézménnyel és könyvtárral tettek, amelynek szigorú felügyelet alatt végzett kutatás céljából megengedték, hogy zsidó szerzőktől származó irodalmi műveket tartson.

A sajtóügyek magyar királyi kormánybiztosa Kolosváry-Borcsa Mihály, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye déli választókerülete parlamenti képviselője (MÉP) és az Országos Magyar Sajtókamara elnöke volt. Április 7-én nevezték ki, bár erről nyilvánosan csak április 15-én tettek bejelentést.⁷⁴ Kormánybiztosi minőségben Kolosváry-Borcsa minden sajtó- és könyvkiadási ügyet a kezében tartott. Felügyeletet gyakorolt a Magyar Távirati Iroda és a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. fölött is.

15.4. kép
„Szellemi megtisztulás”: zsidó szerzők műveinek megsemmisítése

Nem volt új számára ez a terület. Már az Imrédy-kormány idején, 1938–39-ben sajtóügyi osztályvezetőként tevékenykedett. A Kállay-korszakban az Országos Magyar Sajtókamara élére került, amely együttműködött az Országos Sajtótanáccsal és a miniszterelnöki hivatal sajtóosztályával. Ez utóbbi és a mellette működő szervek a következő feladatokat látták el:

- figyelemmel kísérték a Magyarországon kiadott sajtótermékeket, illetve politikai kiadványokat;
- tájékoztatták a sajtót a kormány intézkedéseiről, illetve konkrét esetekben a kormány álláspontjáról;
- eligazítást adtak minden olyan ügyben, amely sajtópolitikai természetű volt.

1944 elején a sajtóosztály két alegységből állt. A sajtópolitikai osztály vette kezébe az osztály legtöbb felelős döntését, míg a sajtó-közigazgatási osztály dolga egyebek között az volt, hogy jogi ügyeket bonyolítson, illetve részt vegyen a sajtóra vonatkozó törvényalkotás előkészítésében.⁷⁵

A német megszállás után Kolosváry-Borcsa kormánybiztos irányította azt az összehangolt, összpontosított propaganda-hadjáratot, amely a szövetségesek ellenében a tengelyhatalmak háborús érdekeit szolgálta. Maga is demagóg újságíró lévén, oroszánrésze volt abban, hogy a magyar sajtópropaganda sok éven át zsidóellenes pszichózist szított a lakosság körében.

Kolosváry-Borcsának néhány héttel kinevezése után nyílt arra alkalma, hogy kormánybiztosi teljesítményével elbüszkélkedjék. A „Világnézeti Akadémia” c. műsor keretei között elhangzott rádióbeszédében azt állította, hogy a kormánynak végre sikerült „világos helyzetet teremtenie” a kultúra területén, ugyanis megakadályozta, hogy zsidó szerzők megjelentethessék műveiket, és bezáratta az összes zsidó tulajdonban lévő könyvesboltot és könyvkiadót.⁷⁶

A zsidó szerzők és a zsidó tulajdonban lévő könyvkiadók és könyvesboltok elleni hajszán kívül Kolosváry-Borcsa feladata volt az is, hogy barátait különböző, nem nyilas sajtóorgánumok élére kinevezve a kormányérdekeknek rendelje alá a sajtót. Nitsch Mátyást például kinevezte a *Pester Lloyd* főszerkesztőjévé, Gáspár Jenőt, helyettesét pedig az *Új Idők* főszerkesztőjévé és a nagy hírű, zsidó tulajdonban lévő kiadóvállalat, a Singer és Wolfner igazgatójává. Barabás Endre lett a *Magyarország* főszerkesztője. A sajtó teljes engedelmességéért szavatolt az ellenzéki orgánumok elhallgattatása is. A hallgatásra ítélt fő ellenzéki (tehát zsidóbérencnek ítélt) újságok között volt a *Mai Nap*, a *Népszava*, a Szociáldemokrata Párt lapja, a *8 Órai Újság*, az *Esti Kurír* és a *Magyar*

Nemzet, a megszállás előtti időszaknak talán a legmegbecsültebb és legmegbízhatóbb lapja.⁷⁷

Kolosváry-Borcsa nagy napja június 16-án jött el, amikor a budapesti német követség sajtóattaséja, Kurt Brunhoff társaságában amolyan könyvmegsemmisítési szertartáson elnökölt. Hivatalos jelentések szerint a szertartáson 120 zsidó származású magyar és 130 külföldi szerző művét zúzták be. A propagandacéllal lefilmezett ünnepség során 447 627 könyvet, 22 teljesen megrakott tehervagon rakományát semmisítették meg.⁷⁸

1944 júniusában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is tervezte a *numerus nullus* elvének bevezetését a felsőoktatásba, hogy a fajvédelmi törvények értelmében zsidónak minősülő diákok közül egy se nyerhessen felvételt. A törvényhozást „ideiglenesen” félretették, alighanem azért, mert akkor már teljes gözzel haladt előre a végleges megoldás programja.⁷⁹

A nemzet szellemi megtisztulását előmozdítandó, indítványozták a zsidók eredeti családnevének és utónevének kötelező visszaállítását.⁸⁰ Mindez bősz zsidóellenes propaganda-hadjáratba ágyazódott, amely a zsidóságot egyszerre azonosította a kapitalizmus és a bolsevizmus átkával. E témát falragaszok, mozifilmek, összehangolt sajtóközlemények sulykolták a közvéleménybe (lásd a 15.5. képet).

A zsidóellenes propaganda-hadjárat vezényleésében különösen két tesztület járt elől: az egyik már a német megszállás előtt is létezett, a másikat csak néhány hónapra rá hozták létre:

A Magyar Királyi Nemzetvédelmi Propagandahivatal. A lényegében propagandaminisztériumként működő hivatalt 1942 áprilisában szervezték meg, amikor is Antal Istvánt Magyar Királyi tárca nélküli Nemzetvédelmi Propagandaminiszterré nevezték ki. A több tájékoztatási orgánummal is rendelkező, a kormány bőkezű támogatását élvező Hivatal fő feladata az volt, hogy a közvéleményt a tengely érdekeinek megfelelően befolyásolja. A Hivatal zsidóellenes hadjárata különösen eldurvult a német megszállással. Antal István megszakíthatatlan vezetése alatt, aki egyidejűleg a Sztójay-kormány igazságügy- és megbízott vallás- és közoktatásügyi miniszterének posztját is betöltötte, a Propagandahivatal hét osztályt egyesített. A legfontosabbak közé tartozott az I. (nemzetpolitikai) osztály, amely a propagandával és a közvélemény formálásával foglalkozott, illetve a III. (tájékoztatási) osztály, amely a közhangulatot figyelemmel kísérve, irányelveket adott ki a közvélemény befolyásolásával foglalkozó orgánumok számára.⁸¹

15.5. kép
A bolsevizmust a zsidósággal azonosító falragasz

Mindkét ügyosztályt Eszterhás István vezette.⁸² Antalt eltávolították a hivatal éléről a rövid életű Lakatos-kormány időszakában. A Szálasi-kormány Kassai (Schallmayer) Ferencet állította a helyére.

A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet. Azon a napon, amikor bejelentették Kolosváry-Borcsa újrakinevezését, új intézetet alapítottak „a zsidókérdésre vonatkozó ismeretek előmozdítására”⁸³. Neve A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet lett. Alapító tagjai: Endre László, Kolosváry-Borcsa Mihály, Zimmermann Lajos, Lator Géza, Doroghi Farkas Ákos, Réthy-Haszlinger Ferenc és Bosnyák Zoltán. Az intézetet Ballensiefen SS-Hauptsturmführer, a zsidóellenes náci propaganda szakértőjének tanácsára és irányításával hozták létre, vezetője Bosnyák Zoltán lett, akinek a belügyminisztérium zsidó osztályán volt irodája. A működési szabályzat április 15-én elfogadott 3. paragrafusa szerint az intézet célja „a magyarországi zsidókérdés rendszeres, tudományos vizsgálata, az idevágó adatok gyűjtése és tudományos feldolgozása, továbbá a magyar közvéleménynek mind a magyarországi, mind az általános zsidókérdéssel való megismertetése”⁸⁴.

Az intézetet hivatalosan május 12-én avatták fel a Vörösmarty tér 4. alatti új központban, a volt zsidó tulajdonú Unio Club helyiségeiben. Oktatási anyaga elsősorban a budapesti Zsidó Múzeumból, valamint a különböző zsidó könyvtárakból és intézményekből a hatóságok által elkobzott kegyeszekből és könyvekből állt. A megnyitóbeszédet Endre tartotta, aki az éppen kezdődő tömeges deportálásokra utalva kijelentette, hogy a kormány elhatározta „hogy a zsidókérdést a körülményekhez képest a legrövidebb időn belül a végleges megoldáshoz juttatja”⁸⁵. Bosnyák az intézet fontosságáról beszélt, hangsúlyozva, milyen kiemelkedő szerepet játszottak a zsidók a magyar gazdasági életben és a különböző értelmiségi hivatásokban. Ballensiefen a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvére* emlékeztető stílusban a „világzsidóság” és a világ meghódítására irányuló állítólagos összeesküvés kérdéséről beszélt.⁸⁶

A megnyitóülésen jelent meg először az intézet lapja, a *Harc*, amelynek mintája a *Der Stürmer* volt.⁸⁷ Terveket ismertettek állandó zsidóellenes kiállításról.

Az intézet bevételei egyéni és intézményi hozzájárulásokból tevődtek össze. Bosnyák és Endre „önkéntes” adakozásra hívta fel a megyei és városi közhivatalnokokat, hangsúlyozva az intézet munkájának fontosságát.⁸⁸ Származott némi bevétel a *Harcnak* és Bosnyák másik kiadványának, a *Célnak* az eladott példányaiból is.⁸⁹

Ahogy látszólag vég nélkül özönlöttek a zsidóellenes rendeletek, a zsidókat arra szólították fel és figyelmeztették, hogy szigorúan tartsák be

őket. A keresztény lakosságot viszont állandóan arra emlékeztették, hogy hazafias kötelességük feljelenteni azokat a zsidókat, akik megpróbálják megsérteni az ellenük hozott intézkedéseket.⁹⁰ Egy mindent elnyomó katonai terrorgépezettel szembesülve és az alapvetően passzív, időnként ellenséges lakosságtól körülvéve, a zsidó tömegek az ellenük hozott rendelkezéseket azzal a fatalizmussal és engedelmességgel tartották be, amelyhez századokon át hozzászoktak. Az a remény éltette őket, hogy a közeledő Vörös Hadsereg meghiúsítja ellenségeik sötét terveit. Reményeik azonban szertefoszlottak, mert a zsidótlanító osztagok gyorsabb ütemben valósították meg terveiket, mint amilyenben a Vörös Hadsereg közeledett. Ezek a tervek a zsidók deportálása és végső megsemmisítése felé vezető úton még egy lépés megtételét írták elő – a magyarországi zsidóság tulajdonának kisajátítását.

Jegyzetek

1. Peyer letartóztatásáról, és arról, hogy 10 nap alatt 3120 zsidót fogtak el, Feine március 29-i távirata számolt be. Német Külügyi Levéltár, Bonn, 591. sz. távirat.

2. Szegedy-Maszákot április közepén tartóztatták le, miután megvádolták azzal, hogy a diplomáciai szolgálat segítségével a londoni lengyel emigráns kormánytól származó híreket és pénzt ad át a lengyel emigráns szervezeteknek. *RLB*, 251. dok. Lásd még a 13. fejezet 59. jegyzetét.

3. Hatvany Ferenc bárót, fontos magyar cukorfinomító-érdekeltségek fejét, akinek sikerült elmenekülnie, 1944 júliusában találták meg és tartóztatták le. Koncentrációs táborba vitték. *The New York Times*, 1944. július 18., 5. o.

4. *RLB*, 251. dok. Rendkívül sok értesülést tartalmazó személyes beszámoló Kádár Gyula könyve: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Magvető, Bp., 1978, 828. o.

Röviddel a megszállás után Hans Geschke SS-Standartenführer részletes jegyzéket készített arról, hogy a letartóztatott magyar politikusok és kormányzati tényezők közül kiknek milyen kapcsolataik voltak a nyugati hatalmak képviselőivel, különös tekintettel Magyarországnak a háborúból való kiugrására. Az említettek között szerepelt Szentmiklóssy Andor, Szegedy-Maszák Aladár, Újszászy István vezérőrnagy, Kádár Gyula ezredes, Baranyai Lipót és Laky Dezső. A jegyzék kitért Bakách-Besseney György báró amerikai kapcsolatára és berni magyar követként játszott szerepére. Egy másolatát Sztójay kapta meg június 6-án, egy továbbit Veesenmayer június 9-én küldte meg a német külügyminisztériumnak. Maga a jelentés Otto Winkelmann-nak, a magasabb SS és rendőrség magyarországi parancsnokának készült. Német Külügyi Levéltár, Bonn, IV 3-213/44 g. Rs. sz. dokumentum.

5. C. A. Macartney, 2:254., 256. o.

6. A megszállás első napjaiban a németek 9 felsőházi tagot és 13 parlamenti képviselőt tartóztattak le. *Uo.*, 248. o.

7. Kállay 1944. október 25-ig a török követségen maradt, ekkor adta meg magát a nyilasoknak, akik azzal fenyegetőztek, hogy betörnek, és erőszakkal viszik el. *Uo.*, 255. o.

8. Dr. Vázsonyi János parlamenti képviselőt, Vázsonyi Vilmos volt igazságügyminiszter fiát például egész családjával az Eötvös téri hajóállomáson tartóztatták le, ahonnan felesége bajai birtokára akart utazni. Eppler Erzsébet 1946. február 27-i val-

lomása, YIVO-levéltár, 768. akta, 3647. jegyzőkönyv. Kistarcsára vitték, ahonnan április 28-án, az első, Auschwitzba tartó vonattal deportálták.

9. C. A. Macartney, 2:255. o. Lásd még Ránki György: *1944. március 19.* Kosuth, Bp., 1968, 92. o.

10. *RLB*, 246. dok.

11. *Uo.*, 247. dok.

12. NOKW-1995.

13. Noha a zsidók gettóba tömörítésére vonatkozó hivatalos kormányrendelet csak április 27-én született meg, a kárpát-ukrajnai zsidókat már április 16-tól kezdve gettókba kényszerítették. Lásd a 17. fejezetet.

14. *RLB*, 251. dok.

15. A dokumentumokat a szerzőhöz 1993. április 29-én Valas György (Budapest) juttatta el.

16. *Uo.*

17. A Rabbiképző gyakorlatilag október 15-ig Gestapo-börtönként szolgált, ekkor a Szálasi-kormányzat az Államvédelmi Központ börtönévé alakította át. Lévai, *Fekete könyv*, 93. o. Lásd még Feldmann Tibor személyes elbeszélését a YIVO-levéltárban, 768/3620.

18. Röviddel a felszabadulás előtt Ubrizsi Svájcba menekült. Hasonlóan szadista helyettesét, Kiss XII. Jánost azonban letartóztatták, és 1946-ban tizenkét évre ítélték. Sós Endre: „Ubrizsi.” *Új Élet*, Bp., 1946. október 31., 9. o.

19. A németek több ezer zsidó internálását tervezték Çsepelen: 850-et a város különböző részein, 750-et a Mauthner gyárban, 500-600 „prominens budapesti zsidót” a Weiss Manfréd Művek keleti szárnyában, 600-at a nyugati szárnyban, 450-et a Művek északi részében, 300-at a Soroksári úton és 600-at a Tsuk Szörme gyárban. *RLB*, 252. dok. Hogy milyen volt az élet az Országos Rabbiképző Intézetben és a kistarcsai táborban, lásd Bramer Frigyes: „Koncentrációs tábor a Rabbiképző épületében” In: *Évkönyv, 1971–1972*, Szerk.: Scheiber Sándor. Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1972, 219–228. o.; Katz Dezsőné szül. Ungár Ilona beszámolóját, akit 1944. március 20-án Budapest egyik vasúti pályaudvarán tartóztattak le, azután Kistarcsára, majd április 29-én Auschwitzba vittek, lásd *Vádirat*, 1:28–30. o. Lásd még a YIVO-nál található alábbi személyes visszaemlékezéseket: Weiser Józsefné (771/3276), Koltay A.-né (771/3523), Lissauer Zoltán (772/2122), Hamvai Lajos (773/1693), Löwy Ernő (773/1707) és Reichard Károly (773/1711).

20. Mint sok más tisztességes keresztényt, aki az üldözött zsidók érdekében közbenjárt, Vasdényeit is a Yad Vashem legnagyobb kitüntetésével tüntették ki 1969. november 11-én: Becsület Érdemrendet és az Igaz Keresztényeknek kijáró igazolványt kapott, és jogot nyert arra, hogy fát ültessen el az Igazak Sugárútján a jeruzsálemi Yad Vashemben.

21. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 236–237. o. Lásd még Bramer Frigyes: „Zsidó túsok – Kistarcsa 1944 B pavilon.” In: *Évkönyv, 1973–1974*, 340–351. o. A Kistarcsáról történő utolsó deportálás részleteiről lásd a 25. fejezetet.

22. Wilhelm Károlyt például, akit röviddel a náci vezetőkkel való találkozása után, március 20-án délután tartóztattak le, Krumey engedte szabadon, aki az Astoria Szállóban, amely akkor Eichmann különleges alakulatának központja volt, felismerte. Lévai, *Fekete könyv*, 92. o. Freudigernek Wisliceny segítségével sikerült kiszabadítania fivérét a Rökk Szilárd u. 26. alatti internálótáborból. Freudiger és Wisliceny üzletelésének részleteiről lásd a 14., 23. és 29. fejezetet.

23. Lévai, *Fekete könyv*, 89. o.

24. *Uo.*, 92. o. A Központi Zsidó Tanács dr. Vági József vezette küldöttsége jelent meg a táborban, hogy kb. 160 gyermeket és idős embert Budapestre kísérjen. Vasdényei István rendőrfelügyelő, a kistarcsai tábor jó szándékú parancsnoka könyörgött Váginak, hogy „ne küldjenek több ügyfelet”. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 38. o.

25. Külön beadványt adtak be Lázár Jenő ismert régiségkereskedő érdekében március 26-án; Vajda Lajos és Benedek György, a kecskeméti, illetve nagykovácsi zsidó hitközség elnöke érdekében április 5-én; és Wesel Imre, a szombathelyi hitközségi körzet vezetője érdekében május 2-án. Később hasonló beadványt intéztek Szegő Miklós, a székesfehérvári hitközségi körzet, Meer Samu, a nagyváradi zsidó hitközség feje, dr. Fischer József, a kolozsvári zsidó hitközség feje és sok más zsidó vezető ügyében. Részleteket lásd *uo.*, 38–40. o.

26. Freudiger Fülöp: Five Months. In: *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Testimonies*. Szerk.: Randolph L. Brahm. Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1987, 256–266. o.

27. Lévai, *Fekete könyv*, 88. o.

28. Munkácsi, *i. m.*, 26. o.

29. Amikor például Eichmann különítménye és magyar párja, Koltay László egysége úgy döntött, hogy a Majestic Szállót használja főhadiszállásul, a zsidókat felkérték, hogy adjanak 150 asztalt, 150 padot, 200 széket, 300 söröspoharat, 150 rádiót, 100 dohányzóasztalt és széket, 300 likőrpoharat, 300 borospoharat, 6 koktéлкеverőt, 150 papírhulladék-kosarat, 150 íróasztalt székekkel és 150 asztali lámpát. 15 padnak, asztalnak, székeknek és lámpának, feltehetően, mert a kommandók vezérlő tisztjeinek szánták, különösen jó minőségűnek kellett lennie. (Eppler Erzsébet vallomása.)

30. Lévai, *Fekete könyv*, 93. o.

31. 1944 folyamán többször bombázták Budapestet, és különösen súlyos támadás érte július 2-án. A szövetségesek sok más várost is bombáztak, köztük Bánhidát, Győrt, Szegedet, Szolnokot, Debrecent, Kolozsvárt és Nagyváradot. C. A. Macartney, 2:262–263. o.

32. *RLB*, 131. dok.

33. Reiner beszámolóját lásd Israel Police, Bureau 06, 347. dok. A vallomás 1960. október 5-én készült az Eichmann-per előkészületei során.

34. Munkácsi, *i. m.*, 42–50. o.

35. *Uo.*, 47–48. o.

36. Eppler Erzsébet vallomása.

37. Lévai, *Fekete könyv*, 120. o.

38. 1270/1944. M. E. sz. rendelet. *Budapesti Közlöny*, 1944. április 7. 4. o. A végrehajtási utasítást a belügyminisztérium 96 900/1944 V. sz. utasítása tartalmazta. Az ország rendőri szervei 1944. április 19-én kapták kézhez.

39. A német külügyminisztériumot rendszeresen tájékoztatták e törvények és rendeletek kibocsátásáról. Sokat már javaslat formájában is németre fordítottak. Az e tárgyú, Budapestről feladott küldemények jegyzékét lásd *RLB*, 1:XIX–XX. o. Március 31-én kelt táviratában Veessenmayer elragadtatását fejezte ki a „szokatlan gyorsaság” fölött, amellyel az új magyar kormány „a mi szellemünkben” nekilátott a zsidókérdés megoldásának. 642. sz. távirat, Német Külügyi Levéltár, Bonn.

40. *RLB*, 166. dok.

41. Lásd a 66. tételt a március 29-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvéből. Szövege: *Vádirat*, 1:50–51. o. Noha Horthy „zsidóügyekben” lemondott alkotmányos felelősségéről, ami jócskán megkönnyítette a zsidótlánítók dolgát, a szélsőjobb és a

németek azt akarták, egyáltalán ne foglalkozzék politikai és kormányzati ügyekkel. Az utóbbiak idevágó álláspontját Altenburg április 2-i táviratából olvashatjuk ki, amelyben Veessenmayernak Ribbentrop azon utasítását továbbítja, hogy tartsák a kormányzót elszigetelve a Várban, távol a kormányzat „üzemétől”. Lásd Német Külügyi Levéltár, Bonn, 532. távirat.

42. A sajtó- és a színházi kamara sietve foganatosította a rendeletet. Első lépésként 40 zsidó származású újságírót és minden egyes műszaki író kizártak a sajtókamarából; a színházi kamara 310 zsidó művészt golyózott ki. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 79. o.

43. A minisztertanács március 29-i ülésének jegyzőkönyvében a 4. pont. *Vádirat*, 1:51–52. o.

44. 1939. évi II. tc. a honvédelemről. In: *1939. évi Országos Törvénytar.* Állami Nyomda, Bp., 1939, 62. o.

45. A különböző zsidóellenes rendeletek kikötötték, hogy a vitézségért adott felmentés a családtagokra is kiterjesztendő. Jaross módosította ezt a törvénycikket: „feltéve, hogy magatartásuk a [román, csehszlovák és jugoszláv] megszállás ideje alatt a magyarsághoz való hűség szempontjából kifogástalan volt”. *Vádirat*, 1:112. o.

46. 1540/1944. M. E. sz. kormányrendelet. *Budapesti Közlöny*, 77. sz., 1944. április 5., 4. o. A rendeletnek a belügyminiszter általi magyarázatát lásd *Vádirat*, 1:109–113. o. Lásd még *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. április 6., 7–8. o. A KEOKH-val kapcsolatos részletekre lásd a 6. fejezetet.

47. Az 1450/1944. M. E. kormányrendelet módosította az 1240/1944. M. E. rendelet 3. cikkelyét: a mentesítettek csoportját a szerzetesekkel és lelképásztorokkal, valamint zsidók keresztény házastársaival és gyermekeivel bővíti. A szöveget lásd *Budapesti Közlöny*, 77. sz., 1944. április 5., 4. o. Lásd még Lévai, *Fekete könyv*, 98–99. o. Lévai tévesen 1540/1044-es kormányrendeletéről beszél.

48. Lévai, *Fekete könyv*, 99–100. o.

49. *Magyarországi Zsidók Lapja*, 1944. április 27., 4. o. A zsidóellenes törvények és kormányrendeletek alóli mentességet az 1730/1944. M. E. kormányrendelet szabályozta.

50. A bírságot a 1928:X. sz. törvény és a 1939:II. sz. törvény 212. cikke szabja meg. *Vádirat*, 1:163. o.

51. A 172 069/1944. VII.a. sz. utasítást Király Gyula ezredes április 12-én írta alá. Szövegét lásd *MOL*, 132. tekercs.

52. 4689/fk/el. 1944. sz. rendelet. Szövegét lásd *Vádirat*, 1:165. o.

53. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. április 6., 3. és 8. o.; 1944. április 13., 3. o. Bader vallomását lásd *RAH*, 442. o.

54. A zsidók megkülönböztető jelzésének náci módszereit tömören tekinti át Philip Friedman: „The Jewish Badge and the Yellow Star in the Nazi Era.” *Historica Judaica*, 17, no. 1, 1955. április, 41–70. o.

55. *Unity in Dispersion: A History of the World Jewish Congress*, World Jewish Congress, New York, 1948, 184. o.

56. A Kossuth rádiót a Kommunisták Magyarországi Pártja Külföldi Bizottsága hozta létre a Függetlenségi Front érdekeinek előmozdítására, és 1941-től 1945. április 3-ig működött. *Vádirat*, 1:21. o.

57. *Uo.*, 90–91. o.

58. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. április 20., 3. o.

59. *Magyarországi Zsidók Lapja*, 1944. április 27., 4. o.

60. *Uo.*, 1944. május 4., 3. o.

61. *Vádirat*, 1:96. o.

62. Endre funkcióit félhivatalosan akkor ismertették, amikor április 9-én hivatalosan kinevezték. A hivatalos magyar hírügynökség, a Magyar Távirati Iroda április 11-én kijelentette, hogy Endrének, „a magyar fajvédelem e harcos személyiségének, aki nem ismer kompromisszumot”, az a feladata, hogy „megoldja a zsidóprobléma technikai oldalát”. Lévai, *Fekete könyv*, 107. o.

63. *Vádirat*, 1:88–89. o.

64. 129. sz., a német külügyminisztériumnak címzett távirat. *RLB*, 144. dok.

65. 26 666/Elnökség – 1944. H. M. *Budapesti Közlöny*, 77. sz., 1944. április 5., 4. o.

66. 8700/1944. V. K. M. *Uo.*, 102. sz., 1944. május 6. 4. o.

67. 444/1944. B. M. *Uo.*, 98. sz., 1944. május 2., 1–2. o.

68. 500/1944. B. M. *Uo.*, 113. sz., 1944. május 20., 4. o.

69. Az összejövetelek részleteiről, vezéralakokról vö. *A tíz hónapos tragédia*. Szerk.: Szerellemhegyi Ervin, Gyenes István, Kiss Károly és Lévai Jenő. Müller Károly, Bp., 1945, 2:16., 24. és 32. o.

70. Lásd például a 172 207/1944. VII.b. sz., április 24-én kelt rendeletet, amelyet Jaross adott ki a zsidó szervezetek és intézmények felosztatásáról. *MOL*, 15. tekercs. Ez és a 17. tekercs még számos hasonló rendeletet őriz.

71. A rendelet szövegét lásd *Budapesti Közlöny*, 97. sz., 1944. április 30., 5–6. o. A rendelet nyomán a vármegyei alispánok felszólították a hatáskörükbe tartozó hivatalnokokat, „tisztítsák meg” a köz- és vállalati, iskolai, intézményi könyvtárakat a zsidó szerzők műveitől. Lásd például Szilágy vármegye alispánjának, dr. Sámi Bélának 1944. május 10-én kiadott, 7942/1944. K. sz. utasítását. *Dosar Nr. 40029*, 14. kötet, 174. o.

72. A névsort június 25-én a 11 300/1944. M. E. révén egészítették ki. Szövegét lásd *uo.*, 142. sz., 1944. június 25., 14–15. o.

73. A magyar és külföldi zsidó szerzők listáját, akiknek műveit betiltották, a 4. függelék közli.

74. *Budapesti Közlöny*, 84. sz., 1944. április 15., 1. o. A Lakatos-kormány időszakában „saját kérésére” 1944. szeptember 9-én felmentették tisztségéből. Helyébe Hlatky Endre nyugalmazott főispán lépett. *Budapesti Közlöny*, 206. sz., 1944. szeptember 10., 1. o. A Szálasi-puccs után azonban, október 31-én újból kinevezték. *Budapesti Közlöny*, 249. sz., 1944. november 1., 1. o. Háborús bűnök miatt 1946-ban kivégezték.

75. A sajtóosztály, az Országos Magyar Sajtókamara és az Országos Sajtótanács felépítésére, feladatköreire és személyi állományára nézve lásd *Magyarország tisztí címe és névtára*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp., 49. kötet (1942), 26, 32. o.; 50. kötet (1943), 27, 33–34. o.; 51. kötet (1944), 27, 34–35. o., illetve pótkötet 8. o.

76. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 136. o.

77. *A tíz hónapos tragédia*, i. m., 2:14. o.

78. *Uo.*, 55. o. Lásd még Scheiber Sándor: „Zsidó könyvek sorsa Magyarországon a német megszállás idején.” *Magyar Könyvszemle*, Bp., 86, 3. sz., 1970, 233–235. o.

79. Antal István miniszter utasításai alapján Pusztai János, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium felsőoktatási tanácsosa terjesztett elő ilyen javaslatot, lásd *MOL*, K63 6-1942-44-Z-11-57800. sz. irat.

80. „A zsidók magyar neveinek megvonását kéri a belügyminisztertől a Honszeretet Egyesület szegedi főcsoportja.” *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. április 22.

81. A Propagandahivatal szerkezetére, személyi felépítésére nézve lásd *Magyarország tiszti cím- és névtára, 1942*, 639. o., valamint az 1944. évre szóló kiadás pótfüzetét, 76–77. o.

82. Eszterhás Istvánt úgy nevezték ki ezeknek az ügyosztályoknak az élére, hogy közben a sajtóügyek m. kir. kormánybiztosaként, a miniszterelnöki hivatalban is szolgált. Itteni felettese Kolosváry-Borcsa Mihály volt. *Uo.*, 7–8. o.

83. Az intézet elődjét Endre László állítólag már 1942 májusában létrehozta Budapesten. Bosnyák Zoltán vezetése alatt az intézet Endre megyeházi irodájában vert tanyát. Lásd „Pest megyében zsidókutató intézet létesült.” *Székelly Nép*, Sepsiszentgyörgy, 1942. május 28., 8. o.

84. *Vádirat*, 1:166–169. o. A működési szabályzatot a 174 288/1944. VII. 5. sz. rendelet alapján hagyta jóvá a belügyminiszter.

Az intézetnek a magyar társadalomhoz intézett felhívásai, különféle úrlapjai a *MOL* 145. tekercsén tanulmányozhatók.

85. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 135. o. Lévai a felavatás napját tévesen május 15-ben jelöli meg. Veessenmayer, aki május 22-i táviratában tájékoztatta a német külügyminisztériumot az avatóüléstről, a napot helyesen május 12., péntekben jelöli meg. *RLB*, 162. dok.

86. Ballensiefen feldühítette von Thaddent, aki ebben a hónapban jött Budapestre: tapintatlan volt, és a német követség egyetlen tagját sem hívta meg a megnyitóünnepségre. *RLB*, 164. dok.

87. A *The New York Times* tévesen azt jelentette, hogy a Sztójay-kormány egy hónapra betiltotta a lapot. *The New York Times*, 1944. július 9.

88. Lásd Endre és Bosnyák felhívásait (augusztus 1., illetve augusztus 18.) in: *Dossier Nr. 40029*, 16. kötet, 469., illetve 476. o. Szilágy vármegye hivatalnoki karának példájából kiindulva, akik évi 500 pengő támogatást szavaztak meg az intézetnek, a felhívások eredménnyel járhattak. *Uo.*, 475. o. Lásd még *MOL*, 145. tekercs.

89. Endre utasítása (39 542/1944. III., kelt 1944. május 20-án), amely minden kormánytisztviselőt felszólít a *Cél* megvásárlására, *uo.*, a 70. tekercsen olvasható. A fajji eszméket propagáló lapnak a „népművelő bizottságok” közvetítésével kellett eljutnia az olvasókhöz.

90. Baky e célból a *Magyarság* április 16-i számában külön felhívást intézett a magyar lakossághoz. A szöveget lásd *Vádirat*, 1:169–170. o. A *Magyarság* április 9-i számában jelent meg Abonyi Ernő interjúja Bakyyal, amelyben az utóbbi kifejtette a zsidóellenes intézkedések jellegét és következményeit. *Uo.*, 136–140. o.

TIZENHATODIK FEJEZET

A GAZDASÁGI MEGSEMMISÍTÉS

A zsidók kifosztása

A NÁCIK zsidóellenes programjának egyik alapvető célkitűzése a zsidó tulajdon kisajátítása volt. A német és magyar nemzetiszocialisták között tökéletes egyetértés uralkodott ebben a tekintetben, s a magyar polgári lakosság amorális rétegeinek teljes támogatását is élvezték.

Noha a magyarországi zsidók vagyonát csak az 1944. március 19-i megszállás után kobozták el, a zsidók elszegényedése már 1938-ban megkezdődött, amikor Magyarországon, a német nyomásnak és a hazai szélsőjobboldali agitációnak engedve, elfogadták az első zsidótörvényt. A kampány egy sor további alapvető törvény és rendelet elfogadásával folytatódott, amelyek célja az volt, hogy csökkentsék, végső soron pedig kiküszöböljék a zsidók szerepét a nemzetgazdaságban. A magyarországi zsidóság számszerűleg csekély felső rétegének, amely vezető szerepet játszott az ország ipari, kereskedelmi és pénzügyi életében, s gazdagsága, valamint a keresztény arisztokráciában fellelhető barátai révén némileg védett helyzetben volt, a megszállásig sikerült elég könnyen túltennie magát az egyre szigorúbb korlátozásokon. A magyar zsidóság tömegeire viszont, különösen a nem asszimilálódott kárpát-ukrajnai és észak-erdélyi ortodox zsidókra, óriási gazdasági terhek nehezedtek, s szinte képtelenek voltak úrrá lenni helyzetükön. A gyorsan romló gazdasági helyzet nyomására 1938-ban, illetve 1939-ben létrejött a MIPI (Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája) és az OMZSA (Országos Magyar Zsidó Segítő Akció).

Bár e jóléti szervezetek központi és helyi irodái enyhítették valamelyest a nélkülözők sorsát, a legtöbb zsidó gazdasági helyzete tovább romlott, különösen Magyarországnak a Szovjetunió elleni hadba lépése, 1942. június 27. után. Nem elég, hogy a többi magyar állampolgárral osztva viselnie kellett a háború okozta áruhiányt, a magyar zsidóságnak ezenfelül a mind szigorúbb gazdasági korlátozások terhét is hordoznia kellett. Tovább súlyosbította a zsidók gazdasági terheit, hogy sok munka-

képes családfőt munkaszolgálatra osztottak be. De akármilyen nehezek voltak is gazdasági körülményeik, a zsidókat kitartásra bírta a remény, hogy a szövetségeseké lesz a győzelem. A zsidó tömegek, akárcsak vezetőik, el sem tudták képzelni, hogy Magyarországot éppen az a szövetséges hatalom fogja megszállni, amelynek az országban való jelenlététől nemcsak ők, de sok konzervatív magyar is tartott.

A végleges megoldás közgazdasága

Alig telt el néhány nap a német megszállás után, szertefoszlottak a zsidók és sok náciellenes magyar állampolgár reményei. Sztójay Döme új quisling-kormányára rögtön magáévá tette a német és magyar zsidótlanítók terveit, amelyek a zsidókérdés „késlekedés nélküli megoldására” vonatkoztak.

E „megoldás” sokágú folyamat volt, amely a vidéki zsidók Auschwitzban és más koncentrációs táborokban véghezvitt, tömeges lemészárlásában tetőzött. A Sztójay-kormány egyik fő célkitűzése a zsidóság teljes kifosztása volt. Egész sor „törvényes” intézkedés született evégből, amelyek fedezéke mögött az új államapparátus háborítatlanul bocsátkozhatott a maga lázas fosztogató hadjáratába. Mire a zsidókat bevaгонírozták, csak kicsiny batyukat vihettek a kezükben a ruházatukon kívül, amelyet viseltek. De még ezektől is megfosztották őket, mihelyt megérkeztek Auschwitzba.

A zsidóság szisztematikus kifosztásába szinte minden központi, megyei, járási és helyi közigazgatási szerv bekapcsolódott. A jó néhány minisztérium (a pénzügy-, a kereskedelem- és közlekedésügyi, a földművelésügyi és a közellátási minisztérium) által kibocsátott rendeletek, utasítások, körlevelek országszerte egyforma gördülékenységgel foganatosultak a helyi szervek hatáskörében. A zsidó vagyontárgyak kisajátítására vonatkozó jogalkotást legtöbbször a minisztertanács vagy a belügyminisztérium végezte.

A kisajátítási folyamat szinte nyomban a megszállás után megindult. A németek, mint ahogy később magyar cinkosaik is, kisajátítottak bármit a zsidóktól, amire szállásaik és irodáik felszereléséhez, berendezéséhez szükségük volt.¹ Ezután pedig nagy mennyiségű magyar és külföldi fizetőeszközt, ékszert, gyémántot csikartak ki a zsidó vezetőktől különféle „mentőakciók” ellentételezéséül.²

Am bármennyire súlyos, gazdaságilag bénító költségterhekkal jártak is ezek a kezdeti rekvirálások és váltságdíjak, eltörpültek a mellett a szisztematikus, állami vezénnyel véghezvitt rablás mellett, amely a zsidónak tekintett több mint 800 000 állampolgárt érintette. Az év zsidó húsvétjá-

nak végzetes első napján, április 16-án kezdődött meg Kárpátalja és Északkelet-Magyarország zsidóságának gettósítása, összhangban a Baky László által április 7-én kibocsátott, 6163/1944. BM VII. res. sz. rendelettel.³ A gettósítás folyamata során, mely folyamat gyorsan átterjedt az ország valamennyi vidékére, a zsidókat először megfosztották otthonaiktól és értéktárgyaiktól, így ékszereiktől és pénzüktől is. A helyi gettókbán, amelyekben a zsidók csak rövid időket töltöttek, a csendőrök és más állami hivatalnokok „rábeszélésére” át kellett adniuk minden értéket, amelyet netán „becsempészték”. Mihelyt átkerültek a nagyobb gettókba, amelyek általában a megyeszékhelyek téglagyáraiban létesültek, újabb, középkori kínzásoknak vetették alá őket, hogy kicsikarják tőlük a még náluk maradt értékeket. A különleges feladatokra kiképzett csendőrnyomozók különösen kegyetlenül bántak a jobb módúnak gondolt zsidókkal, könnyörtelenül megkínózták őket, hogy kiszedjék belőlük eldugott értékeik lelőhelyét vagy azoknak a keresztény barátaiknak, szomszédaiknak a nevét, akik tulajdonuk elrejtésében netán segítségükre voltak.⁴ A tehetetlen áldozatoknak újabb kegyetlenkedéseket és alapos motozást kellett kiállniuk, amikor bevagonírozták őket az Auschwitzba induló szerelvényekbe.

A zsidótlanítók – amolyan gonosz fricskaként – a sarc egy részét a zsidóellenes fellépés finanszírozására fordították, ideértve a gettósítás és a deportálás során felmerült költségeket is.⁵ Noha a németek lelkesen helyeselték a végleges megoldás effajta finanszírozását – Európa más megszállt országaiban is így jártak el maguk is –, alig várták, hogy rátehessék kezüket minél tekintélyesebb zsidó tulajdonra, hogy finanszírozhassák saját vállalkozásaikat, így a különféle Waffen-SS-egységek felfegyverzését.

A német kisajátítások folyamata

A németek nyomban a megszállás után nekiálltak e tervük megvalósításának. Amint azt a végleges megoldás forгатókönyve megkívánta, mindenekelőtt csalóka biztonságérzetbe akarták ringatni a magyar zsidóságot. A nyugalom és a kiegyensúlyozottság légkörét akarták meghonosítani a zsidó közösségben. Nem csupán azért, hogy elejét vegyék a varsói gettolázadáshoz hasonló megmozdulásnak, hanem azért is, hogy megakadályozzák a zsidókat bankbetétjeik gyors kivételében. Okoskodásuk hosszú évekre visszatekintő zsidóellenes akciók tanulságaiból merített.

1944. március 20-án, hétfőn, a megszállás utáni első munkanapon – amint azt a nácik előre tudták – a bankszámlával és széfekkel rendelkező zsidók megrohmozták a bankokat, hogy kivegyék letéteiket és értékcsikkeiket. A zsidóság vezetőivel folytatott másnapi tanácskozás során az Eichmann-féle különleges alakulat két vezetője, Dieter Wisliceny

és Hermann Alois Krumey szükségesnek tartotta kijelenteni, hogy igen fontos számukra a pánik elkerülése. Felszólították a zsidó vezetőket, hogy nyugtassák meg tömegeiket: minden rendben van, s kérik fel őket, tegyék vissza pénzüket és értéktárgyaikat.⁶ A nácik, akik nagyon szerették volna rátenni kezüket a zsidó vagyona, nemcsak a zsidó vezetőkhez fordultak, hanem a magyar hatóságoknál is közbenjártak. Március 20-án Gerhardt Feine követségi tanácsos, a német követség gazdasági és jogi szakértője, valamint Veessenmayer helyettese arra utasította Csizik Béla pénzügyminisztériumi államtitkárt, hogy a magyar hatóságok azonnal korlátozzák a pénzkivételt, naponta és személyenként 1000 pengőre, és pecsételjék le az összes széfet. Aznap este a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének Végrehajtó Bizottsága, valamint a Magyar Nemzeti Bank ilyen értelemben utasította valamennyi fiókját. Feine kérését másnap Bruno Langbiehn Hauptmannführer is megismételte, aki Krumey nevében Éliássy Ferenc rendőrkapitányt kereste fel.⁷

A március 29-i minisztertanácson Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter döntést kért arra vonatkozóan, vajon fenn kell-e tartani a március 20-i intézkedések hatályát, mivel a banki kivétek a március 20-i 207 millió pengőről 21-ére 70 millióra, március 22-ére pedig alig 19 millió pengőre estek vissza.⁸ A bankhatóságok intézkedései, valamint a zsidó vezetők felhívása szemmel láthatóan elérte a kívánt célt.

A zsidó közösség gazdasági hatalma óriási mértékben csökkent, amikor közvetlenül az invázió után letartóztatták a legkiemelkedőbb zsidó nagyiparosokat és pénzembereket. Néhányukat Mauthausenbe deportálták; másokat, köztük Chorin Ferencet és családját kiengedték Portugáliába, miután Magyarország legnagyobb gyáripari komplexumának, a Weiss Manfréd Műveknek ellenőrzését a Waffen-SS-nek engedték át.

A magyar és különösen a budapesti zsidó hitközségek kincstárát a német és a magyar hatóságok állandó és egyre arcátlanabb követelése a végletekig kimerítették. Azt a látszatot, hogy a zsidó hitközségek és általában a zsidók gazdagok, az is táplálta, hogy az antiszemita az ország gazdasági életében, valamint a hitközségi ügyekben vezető szerepet játszó, viszonylag igen kisszámú gazdag zsidó életszínvonalán és életvitelén keresztül ítelték meg a zsidókat. Ezt a látszatot erősítették meg a pozsonyi és budapesti különleges alakulat vezetőivel folytatott pénzügyi tárgyalások is, amelyek során a Vaada képviselői azt remélték, hogy zsidó életek mentése érdekében le tudják fizetni a németeket.

A zsidókérdés megoldására vonatkozó német–magyar egyezmény egyebek között azt is kimondta, hogy a zsidó vagyona a magyar szerveket illeti. Legalábbis elméletben, a megszálló csapatok igényeit, így zsidó tu-

lajdonban lévő lakásokat berendezésükkel együtt, a német parancsnokságok csakis a helyi magyar rendőri és csendőri egységeken keresztül elége-
gíthették ki, és az így átvett javakat „a csapatok kivonulásakor nyugta el-
lenében visszaszolgáltatni” voltak kötelesek.⁹

Ám a megszállás első két hónapjában, amikor a magyar hatóságok nem voltak hajlandók tárgyalni a zsidó közösség vezetőivel, és tulajdon-
képpen a németek gyakorolták a fő hatalmat, elsősorban a német ható-
ságok, köztük az SS és a Wehrmacht bombázták a zsidókat a legkülönbö-
zőbb javakra és szolgáltatásokra vonatkozó követelésekkel (lásd a 14. fe-
jezetet). Magyar részről „hivatalos” követelésekkel szinte kizárólag a
Magyar Királyi Államrendőrség Hain Péter és Koltay László vezette hi-
vatalai álltak elő.¹⁰

A németek abszolút kényurakként viselkedtek – azok is voltak. Amire
szükségük volt, azt egyszerűen elkobozták a zárgondnokság alá helyezett
zsidó intézményektől és hivataloktól. Miután kiválasztották székhelyü-
ket, a különböző német hatóságok, elsősorban az SS, rendszerint meg-
parancsolták a zsidó tanácsoknak, hogy lássák el őket a szükséges búto-
rokkal és hivatali berendezésekkel. A zsidóknak gyakran meghagyták,
hogy bútorozott lakásokat adjanak át az SS és a Wehrmacht főtisztjeinek,
s lássák el őket festményekkel, szőnyegekkel és hangszerekkel. Amikor a
zsidó tanácsok már nem voltak képesek megvásárolni a hatóságok által
igényelt javakat, a németek egyszerűen birtokba vették a magyar hatósá-
gok által már korábban bezáratott megfelelő zsidó boltokat.

Különösen a budapesti zsidókat sújtották a német és magyar hatósá-
gok arcátlan követelései. Pénzbeli és anyagi áldozatokon kívül nagyrészt
nekik kellett megtéríteniük a fővárost ért szövetségi légitámadások okozta
károkat. Minden nagyobb légitámadás után arra kötelezték őket, hogy
nagy számú lakást ürítsenek ki a légitámadások keresztény áldozatai szá-
mára. Végül külön csillagos épületekben helyezték el őket. Bármennyire
elgyötörtek voltak, mégis továbbra is vállalták a rájuk kényszerített áldo-
zatokat, abban a reményben, hogy a szövetségesek győzelme elég gyorsan
bekövetkezik, és így elkerülhetik vidéki hittestvéreik sorsát.

A Sztójay-kormány „törvényhozó” intézkedései

A magyarországi zsidók elszegényedésében a Sztójay-féle quisling-
kormány nácik által inspirált „törvényhozói” programja is közrejátszott.
Ebből a célból kormányrendeletek egész özönét bocsátották ki. Elbocsá-
tották a viszonylag kisszámú zsidó köztisztviselőt, kizárták a különféle bi-
zottságok zsidó tagjait;¹¹ a zsidó ügyvédek arra kényszerítették, hogy
adják fel praxisukat; a zsidó újságírókat és művészeket kizárták szakmai

szövetségeikből; a zsidó gyógyszerészeket pedig arra kényszerítették, hogy adják vissza engedélyüket.¹² Az állami szervezetek és intézmények zsidó szállítóitól bevonták engedélyüket¹³, miként a zsidó szabadalmi ügyvivőktől is.¹⁴ Elbocsátották a tőzsde és az árupiacok zsidó tisztviselőit és alkalmazottait.¹⁵

Április 6-án a belügyminisztérium „szigorúan bizalmas” körrendeletet bocsátott ki (6138/1944. BM VII. res., aláírta Király Gyula csendőr ezredes), amely minden rendőrparancsnokságot és rendőri szervet arra utasított, hogy hatékony intézkedésekkel akadályozza meg, hogy zsidók elrejtsek, magánúton eladják vagy keresztény barátaiknál helyezték el megőrzésre drágaköveiket és értéktárgyaikat.¹⁶ Április 14-én a minisztertanács meghallgatta Reményi-Schneller pénzügyminiszter beszámolóját arról, hogy milyen intézkedéseket szándékozik tenni az összes pénzügyi, kereskedelmi és hasonló vállalat zsidótlánítására.¹⁷ Javaslatait az egy-két nappal később közzétett kormányrendeletbe (1600/1944. M.E.) foglalták, amely a zsidó vagyon bevallásáról és zár alá helyezéséről intézkedett.¹⁸ Ez az átfogó intézkedés aznap lépett hatályba, amikor a kárpát-ukrajnai zsidókat kezdték gettókba hurcolni – csaknem két héttel a hivatalos gettósítási rendelet előtt.

A rendelet szerint a zsidók április 30-ig a legközelebbi állami pénzügyi hivatalnál kötelesek bejelenteni összes vagyonuk folyó értékét az erre a célra adott hivatalos úrlapon. Kiskorúak és gondnokság alatt lévők vagyonát gondviselőjüknek és megbízottjuknak kellett bejelenteni. A zsidók kötelesek voltak minden vagyonukat bejelenteni, kivéve maximálisan 10 000 pengő értékű háztartási eszközt és ruhaneműt; a háztartási eszközök közé nem lehetett műtárgyakat, szőnyegeket és ezüstneműeket sorolni. Érvénytelennek minősítettek minden olyan, március 22-e után kötött jogi tranzakciót, amelynek során zsidók tulajdonjogokat ruháztak át nem zsidókra, s ezeket a vagyontárgyakat szintén be kellett jelenteni.

A vagyonbevallásnak tartalmaznia kellett az összes ékszert és aranyat, biztosítási kötvényeket, takarékpénztári és csekkszámházakat. A zsidók csak havi 1000 pengőt vehettek ki a bankból, függetlenül attól, hogy hány helyen volt folyószámlájuk.¹⁹ A zsidók által bérelt széfeket lezárták, s a megfelelő intézményeket utasították, hogy készítsenek leltárt a tartalmukról. A zsidó kereskedelmi és ipari intézményeket bezártnak nyilvánították, raktárkészletükről és felszerelésükről leltárt vettek fel.²⁰ A gazdaság szempontjából fontosnak ítélt iparvállalatokat a magyar hatóságok által kinevezett keresztény igazgatók vezetése alatt újból megnyitották.²¹ Az igazgatókat hivatalosan a zsidók anyagi és vagyoni jogi ügyeinek megoldására kinevezett m. kir. kormánybiztos nevezte ki. A kinevezéseket a hiva-

talos lap, a *Budapesti Közlöny* „Hivatalos rész”-ében hozták nyilvánosságra.

Ahogy a gyakori bombázások, a zsidóellenes intézkedések, a hadsereg igényei és a németek által eszközölt kisajátítások okozta gazdasági károk nyomán a javak egyre szűkösebbek lettek, a magyar hatóságok egyre inkább kezdték felhasználni a zsidóktól elkobzott javakat és anyagi erőforrásokat.²² Április 21-én bezárták és lepecsételték a zsidó tulajdonú kiskereskedéseket.²³ Kunder Antal kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter szerint ennek egyik oka az volt, hogy a boltokat rendszeresen kirabolták, s ezért óvintézkedésekre volt szükség, hogy a zsidó tulajdonú javakat az ország gazdasági szükségletei érdekében megmentsék.²⁴

Nem volt alaptalan Kunder aggodalma. A zsidó kereskedelmi és iparvállalatok árucikkeit és berendezési tárgyait nem csupán hivatalos személyek, hanem a keresztény lakosság erkölcstelen elemei is fosztogatták. Valóságos versenyfutásba kezdtek a keresztény vállalkozók, hogy minél több zsidó tulajdonra tehessék rá a kezüket.²⁵ Olykor „törvényes” eszközöket vettek igénybe, ti. meghatalmazásért folyamodtak az illetékes állami vagy helyi hatóságokhoz. Máskor azonban előfordult, helyi hivatalnokokhoz fordultak, különösen ha az illetők részt vettek a zsidó tulajdon zárolásában, akik azután egyszerűen „eltekintettek” a hatályos törvényektől, és úgy ruházták át a keresztény üzletemberekre a zsidóktól elkobzott árucikkeket, hogy nem írták elő az állam kártalanítását.²⁶ Elvileg elsőbbséget kellett adniuk az elkobzott zsidó üzletek és üzemek szétosztásánál a légitámadások keresztény áldozatainak.²⁷

Arra nézve, hogy mi módon kellett leltárba venni, elszállítani és raktározni a zsidóktól kisajátított értéktárgyakat és ingó vagyontárgyakat, több, Endre László és a pénzügyminisztérium által kibocsátott rendelet is szólt.²⁸ Az 50 500/1944. K. K. M. sz., a kereskedelem- és közlekedésügyi minisztérium által kibocsátott rendelet értelmében minden településen listákat fektettek fel a zsidó tulajdonban lévő vállalatokról, és ezeket azután a megfelelő kerületi kereskedelmi és iparkamarákba továbbították. Hasonló listák készültek az iparügyi minisztérium 25 700/1944. IX. IP. M. sz. rendelete nyomán a zsidó iparvállalatokról.²⁹

A zsidó üzletemberek és gyártulajdonosok ellen hozott intézkedéseket némileg más formában azután kiterjesztették a zsidó irodai alkalmazottakra, kézművesekre és gazdálkodókra is. Az irodai alkalmazottakat elbocsátották, a kézművesek és iparosok műhelyeit bezárták vagy keresztény tulajdonba adták; a gazdálkodók földjeit, jószágait és mezőgazdasági gépeit elkobozták és keresztényeknek adták.³⁰

A gazdasági tartalmú zsidóellenes rendeletek áradata még azután sem csappant meg, hogy deportálták az ország vidéki zsidóságának zömét. Ez

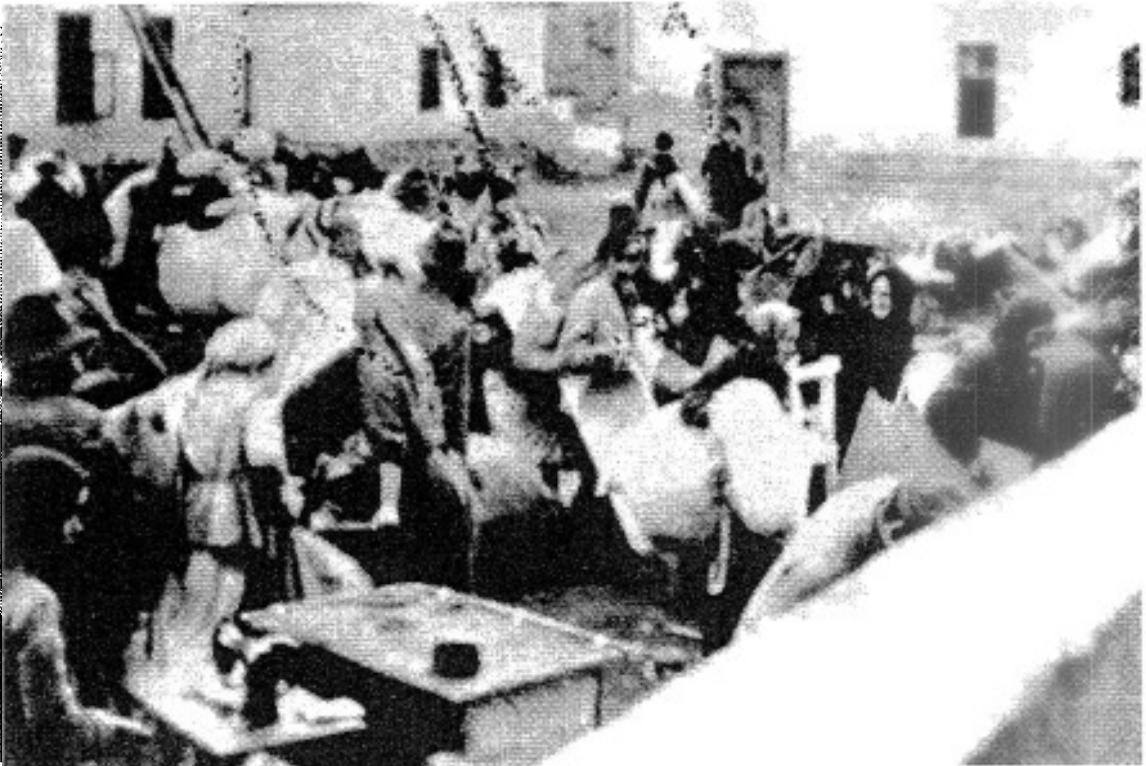
csak megerősítette a főváros és Nyugat-Magyarország túlnyomórészt asszimilált zsidóságának bizakodását, akiket addig nem deportáltak, hogy a hatóságok megkímélik őket. Így okoskodtak: „Ha a hatóságok az életünkre törnének, ugyan miért hoznának rendeleteket?”

A legtöbb zsidó hűségesen eleget tett az összes intézkedésnek. Néhánynak sikerült elrejtienie egyes értéktárgyait, vagy keresztény barátoknak és szomszédoknak „kölcsonadni” őket. Akinél azonban ilyen tranzakciókra gyanakodtak, azt barbár nyomásnak és kínzásnak vetették alá, amikor a gettóban vagy a deportálás előtt kihallgatták. Az érintett keresztények, akiket megrémítettek a rendszer figyelmeztetései és a rendkívül súlyos büntetés fenyegetése, néha bejelentették a tranzakciókat a hatóságoknak.

A vagyontól megfosztott és megélhetésükben korlátozott – már gettóban élő – zsidók élelemaadagjait is megkurtították. Egy kormányrendelet, amelyet Jurcsek Béla mezőgazdasági és közellátási miniszter április 22-én írt alá, arról intézkedett, hogy a zsidók cukorfejadagját havi 30 g-ra csökkentsék.³¹ Megtiltották, hogy szilárd zsiradékot vásároljanak, s csupán havi 300 g növényi olajat kaphattak. Nem vehettek disznó- vagy borjúhúst, s csupán heti 100 g marha- vagy lóhúst igényelhetek.³² Mindössze napi két órán át járhattak el vásárolni, és csakis a helyi hatóságok által kijelölt boltokba és piacterekre.³³

Április 27-én a közellátási miniszter rendeletileg³⁴ kötelezte „az élelmiszer-ellátás szempontjából zsidónak tekintendő személyeket”, hogy május 1-jéig személyi adataikat írásban küldjék meg a községi előljáróságnak, állítólag azért, hogy új élelmiszerjegyeket kaphassanak. A zsidók, akiket senki sem figyelmeztetett, ezt a parancsot éppúgy teljesítették, mint a korábbiakat. Mindez a nagyszabású gettósítás előestéjén történt, s a hatóságok arra használták fel az adatokat, hogy kiegészítsék velük azokat a listákat, amelyeket a hónap elején Baky parancsára készítettek a Gestapónak, a csendőröknek és a velük együttműködőknek a zsidók összegyűjtésére.

A nagyszabású kisajátítási intézkedések egy időben kezdődtek el a zsidók gettósításával. Az eljárás mikéntjét Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter több rendelete is megadta; ő informálta időközönként a minisztertanácsot az összegyűjtött zsidó vagyon értékéről.³⁵ A zsidóktól elvett javak leltárba vételének felelőssége a pénzügyminisztérium javára lépő helyi igazgatóságokat terhelte.³⁶ Az igazgatósági tisztviselők összehangolták működésüket a rendőrséggel és a csendőrséggel. A gettósítás során, amikor a zsidók általában kevesebb mint fél órát kaptak pitymallatkor az összezsomagolásra, a tisztviselők nyomban elkobozták minden értéktárgyukat. Egyéb javaikat, így bútoraikat, edényeiket, ruháikat

16.1. kép
Fosztogatás 1944-ben

leltározni kellett, és ideiglenesen a „lepecsételt” lakásokban hagyni. A gettósítás, majd a reá következő deportálás után az ingó vagyont gyakran raktárakba szállították, hogy a különféle állami és helyi meghagyásoknak megfelelően szétosszák. A szükséges szállítóeszközökről a honvédelmi minisztérium gondoskodott, fontos szerepet játszva a zsidóktól elkobzott javak szállításában és elraktározásában.³⁷ A deportált zsidók otthonait és azok berendezését keresztények kapták. Többnyire elsőbbséget élveztek azok a személyek, akik részt vettek a zsidóellenes intézkedések foganatosításában, tehát legfőképpen csendőrök és családtagjaik.³⁸ A ki nem utalt lakásokat pecsét alatt kellett tartani. Ám mihelyt a zsidókat erőszakkal eltávolították otthonukból, tulajdonukat azonnal elkezdték fosztogatni (16.1. kép). Az ékszereket és a pénzt gyakran a leltárt készítő tisztviselők tették el; a „lepecsételt” lakásokat német és magyar egyenruhás személyek éppúgy feltörték, mint a lakosság mohó és erkölcstelen tagjai. A falvakban a zsidó tulajdonban lévő teheneket, mezőgazdasági gépeket és felszereléseket azonnal elvitték a helyi parasztok, mihelyt a zsidókat a rendszerint a megyeszékhelyeken található gettókba gyűjtötték.

Május 15-étől, a tömeges deportálások kezdetétől sokan egymással versengtek a zsidóktól elkobzott vagy általuk hátrahagyott irodahelyiségek, üzletek, ipari létesítmények, gazdaságok, boltok és lakások birtoklásáért.³⁹ A gazdasági élet felbomlását megakadályozandó, a kormányzati szervek külön keresztény gondnokokat vagy igazgatókat jelöltek ki ezek működtetésére. A kijelölés rendszerint protekciós megfontolások vagy az érdekelt egyének által benyújtott beadványok alapján történt.⁴⁰ A zsidó cégek irányítását sok esetben azoknak a nem zsidó strómanoknak a kezében hagyták, akiket a zsidó tulajdonosok eredetileg „csendestársként” vettek be, hogy eleget tegyenek az 1930-as évek végén hozott megkülönböztető törvények kívánalmainak. Ezt a törvény betűjének kijátszására szolgáló rendszert a népnyelv akkoriban „Aladár-rendszernek” nevezte.

Elkobozták a magyar hatóságok a zsidó közösségi intézmények vagyonát is. Bizonyos esetekben a vagyon átszállt a Központi Zsidó Tanácsra; a legtöbbször azonban jóvátételként adták át a helyi közigazgatás szerveinek, a zsidóellenes intézkedések költségeit fedezendő. A legértékesebb kulturális gyűjtemények, így például a magánkönyvtárak, többnyire a budapesti Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet tulajdonába mentek át (lásd a 15. fejezetet).⁴¹ A helyi szervek kártérítést kaptak a zsidók gettósítása során felmerült költségeikért, így a gettók és bevagonírozási központok létrehozásáért, fenntartásáért, valamint a keresztények átköltöztetéséért a zsidóktól szerzett pénzeszközökből.⁴² Miközben arra buzdították a helyi szerveket, fogják vissza kiadásait, egyúttal felhatalmazták őket, hogy kiadásaiak megtérítése céljából az államkincstárhoz forduljanak.⁴³

A zsidók deportálásával a helyi hatóságok szabad kezet kaptak a zsidóságuk és berendezési tárgyaik tekintetében, csupán a temetők emlékeztettek ideig-óráig az egykor virágzó zsidó közösségekre.⁴⁴

Magyar reagálás a német kisajátításokra

A magyar hatóságokban riadalmat keltett, hogy a németek folyamatosan és egyre arcátlanabban kobozták el a zsidók tulajdonát a megszállás első két hónapjában. Noha ebben az időszakban kizárólagos joghatósággal ruházták fel a németeket a zsidókérdésben, a zsidó vagyont a magyar nemzeti örökség részének tekintették. Jóllehet abban a németek és magyarok egyetértettek, hogy kívánatos a zsidó tulajdon kisajátítása, a zsákmány felosztását illetően már élesen ütköztek a nézetek. A nemzetgazdasági érdekeken alapuló versengés igen heves volt, hiszen becslés szerint a zsidók vagyonát 7–9 milliárd aranypengőre értékelték.⁴⁵

Az első magyar tisztviselő, aki a német rekvirálások jellegét és mértékét a Zsidó Tanáccsal ellenőrizte, Bodnár Richárd, a kereskedelmi és iparkamara, a kereskedelmi és közlekedési minisztérium egyik szervezeti titkára volt. Május 17-i első látogatása után szinte mindennap megjelent a Tanács központjában, hogy megvizsgálja a német követeléseket. A zsidó vezetők üdvözölték ezt az érdeklődést; nemcsak újabb bizonyítéknak tekintették arra, hogy a magyarok újból joghatóságuk alá akarják vonni a zsidókérdés kezelését, hanem arra is eszközt láttak benne, hogy az elkobzott zsidó vagyon az országban maradjon. Bodnár kezdeményezésétől felbátorodva a zsidó vezetők bővítették kapcsolataikat a magyar tisztviselőkkel, hogy előmozdítsák azt, ami egyre inkább közös érdeknek mutatkozott. Gábor János és Domonkos Miksa különösen sikeresen építette ki és bővítette jó kapcsolatait Molitor Sándorral és Kiss Gyulával, a kereskedelmi és közlekedési minisztérium tisztviselőivel. Ennek következtében május végétől kezdve szorosán ellenőrizték a németek követeléseit és beszerzéseit. A magyarokat Domonkos folyamatosan tájékoztatta a német igényekről, s e vállalkozás során gyakran életét is kockáztatta.⁴⁶

Nemzeti gazdasági érdekeiket követve a magyarok egy sor ellenintézkedést tettek, amelyek nyilvánvalóan dühítették a németeket. Mivel a zsidó vagyon lehető legnagyobb részét az országban akarták tartani, előfordult, hogy még a csomagokat szállító vagonokat is lekapcsolták a deportálónvonatokról. Különösen fontos volt számukra a zsidóktól kisajátított műkincsek visszatartása. 1944 nyarán Csánky Dénest, az ismert festőművészt és az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum igazgatóját nevezték ki a *zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételére és megőrzésére ki-*

*rendelt kormánybiztosnak.*⁴⁷ Július 21-én Turvölgyi Albertet a zsidók anyagi és vagyoni ügyeinek megoldásával bízták meg kormánybiztosi rangban. Az eufemisztikus nevű szerv elsősorban a zár alá vett zsidó üzletek feletti rendelkezéssel és az elkobzott zsidó vagyon felosztásával foglalkozott.⁴⁸ Turvölgyi ezredes elegáns irodát tartott fenn Budapesten, és vidéken is több kirendeltsége működött.⁴⁹ Alig egy hónappal kinevezése után már kibocsátotta első részletes utasítását a zár alá vett zsidó vállalatoknál és iparvállalatoknál talált raktárkészletek és berendezési tárgyak felértékelésére vonatkozóan.⁵⁰ Utasítását újabbak és újabbak követték.

Horthynak a deportálások beszüntetésére vonatkozó döntése után és a Lakatos-kormány időszakában (1944. július 7.–október 15.) a zsidóellenes nyomás enyhülése ellenére is folytatódott a még zsidó kézben maradt tulajdon elkobzása, jóllehet törvényesebb keretek között. A kormány és alárendelt szervei időnként hozzányúltak a zsidó tulajdonhoz: deportált zsidók hátrahagyott ruhaneműit és vásznait osztották szét, kiosztották a zár alatt lévő üzletekben és áruházakban talált javakat és anyagokat. Ezeket a lépéseket általában a magyar határokhoz egyre jobban közeledő háború okozta komoly hiányokkal igazolták.⁵¹

Az 1944. október 15-i Szálasi-puccs után a törvényesség minden látszata elillant. A nyilasok szabad folyást engedtek zsidóellenes dühüknek. Semmiféle határt nem szabtak a zsidó tulajdon elprédálásának. Toldi Árpád korábbi székesfehérvári főispán irányítása alatt, akit a zsidóügyek kormánybiztosának neveztek ki, hihetetlen méreteket öltött a zsidó tulajdon széthordása. Kormánybiztosként Toldi Turvölgyi posztját is átvette, s így ő gyakorolta a „törvényes” felügyeletet az összes, zár alá helyezett zsidó érték felett. Amikor a Vörös Hadsereg 1944 decemberében a fővároshoz közeledett, értéktárgyakkal teli valódi „aranyvonat” hagyta el Budapestet Avar László volt zentai polgármester közvetlen parancsnoksága alatt.⁵²

A magyarok ellenintézkedései ellenére a németek továbbra is minden megkaparintható zsidó tulajdonra rátették a kezüket. Különösen értékes festményekre, falikárpitokra, drágakövekre és perzsaszőnyegekre vadásztak. Részben ezeknek a megszerzése is motiválta őket a gazdag zsidók házainak elfoglalásakor. Elrabolták azokat a műkincseket is, amelyeket a gazdag zsidó műgyűjtők bombabiztos budafoki pincékben tároltak. Közük Káldi Jenő és Herczog báró családi gyűjteményét, amelyben El Greco, Van Dyck, Rembrandt, Rubens és Gauguin festményei voltak. A festményeket Hain Péter szerezte meg, és először Eichmann főhadiszállásához közel, a Sváb-hegyen állíttatta ki, nagy zsidóellenes harsonaszó közepette.⁵³ Az SS a cionista vezetőkkel, köztük Kasztner Rezsővel kötött üzlete nyomán is nagy mennyiségű hazai és külföldi fizetőeszköze,

ékszerre és drágakőre tett szert – Kasztnerék azt gondolták, hogy a Sonderkommando vezetőit megvásárolva talán megmenthetik a zsidók nagy részét.

A németek nemcsak ideológiai céljuk – a zsidóság megsemmisítése – megvalósítására, hanem az ezzel járó gazdasági előnyök maximálására is törekedtek. Az ország zsidótlanításáért részleges kárpótlásul a deportált zsidók élelmiszer-fejadagját követelték és kapták meg, további kétmilliárd pengőt a deportálás során felmerült szállítási költségek fedezésére. A zsidó tulajdon elkobzása még a deportálás után is folytatódott.

A magyarokat nyilvánvalóan bosszantotta, hogy a németek kiviszik az országból a zsidó tulajdon egy részét, az az üzlet azonban teljesen felháborította őket, amelynek következtében az SS Magyarország legnagyobb ipari komplexumát, a Weiss Manfréd Műveket szerezte meg.

Az SS megszerzi a Weiss Manfréd Műveket

Magyarország német megszállásának egyik – nyilvánosan nem emlegetett – célja az ország maximális gazdasági kizsákmányolása, ipari és mezőgazdasági termelőkapacitásának a Harmadik Birodalom érdekei alá rendelése volt. Ezt a célt követve a németek nemcsak a zsidó vagyon nyílt elkobzásához, hanem olyan csereüzletekhez is folyamodtak, amelyek során néhány zsidót életben hagytak javak és értéktárgyak ellenében. Az ilyen csereügyletek nem keresztezték a végleges megoldást, ellenkezőleg, éppen arra szánták őket, hogy ezzel is homályban tartsák sötét terveiket. A tárgyalásokat, berlini feletteseik tudtával és beleegyezésével, rendszerint a helyszíni lebonyolítással megbízott SS-tisztek folytatták.

Amikor az SS engedélyezte, hogy 1685, többnyire neves és jómódú magyar zsidó 1944. június 30-án elhagyja az országot, ez annak a Kasztner vezette Vaadával kötött megállapodásnak az eredménye volt, amely fejenként 1000 dollárt kínált fel a németeknek. Mivel ezt az egyezséget a magyar hatóságok beavatása nélkül kötötték, s maguk a megmentett egyének fizettek, az ügyre következő hivatalos reakció viszonylag enyhe volt. A magyar kormányt azonban rendkívül érdekelte és láthatóan elkeserítette az üzlet, amelyben négy rokon család, amelyek az ország ipari és pénzügyi életében kiemelkedő szerepet játszottak, szabadságát azzal vásárolta meg, hogy az SS-nek adta át a Weiss Manfréd Művek feletti ellenőrzés jogát. Ifj. Chorin Ferenc, Mauthner Ferenc, báró Kornfeld Móric és báró Weiss Jenő családjáról van szó, több, a magyar arisztokráciával rokoni kapcsolatban álló családtaggal.⁵⁴ E családok legtöbb tagja a magyar társadalom arisztokrata elitjéhez tartozott, néhányan, köztük Chorin is, szoros személyes barátságban voltak Horthyval. Egyesek felsőházi ta-

gok voltak. Kornfeld báró pénzügyileg támogatott egy sor liberális és konzervatív kiadványt, köztük a *Magyar Nemzetet*, a *Magyar Szemlét*, a *Nouvelle Revue de Hongrie*-t és a *Hungarian Quarterlyt*.⁵⁵

E családok tulajdonában nemcsak a hatalmas csepeli Weiss Manfréd Művek voltak, ez a több mint 40 000 munkást foglalkoztató nehézipari és fegyvergyártó ipari létesítmény, hanem nagyszámú egyéb ipari, bányász- és bankvállalkozás is, amelyek jelentős befolyást gyakoroltak Magyarország pénzügyi és gazdasági életére.⁵⁶

Amikor az 1930-as években a politikai légkört egyre inkább a zsidóellenesség határozta meg, a szóban forgó családok óriási holdingjai egyetlen holdingtársaságban egyesültek. A Labor Bizalmi Rt.-t eredetileg Weiss Manfréd gyermekei és örökösei hozták létre 1923. december 30-án;⁵⁷ a tröszt részvényeinek 51%-át a család árja tagjai nevében jegyezték.⁵⁸ Ennek következtében a Weiss Manfréd Műveket és a családok egyéb vállalatait magába foglaló Labor Bizalmi Rt. „árja” cég lett, s mint ilyenre nem vonatkoztak a zsidótörvények. Több vállalat, köztük a repülőgép- és löszergyár részt vett a haditermelésben, s így nemcsak a magyar haderőt, hanem a Harmadik Birodalom hadseregét is szolgálta.

Magyarország 1943 őszén került Németország figyelmének előterébe. Ismervén Kállay Miklós miniszterelnök lépéseit, Hitler elhatározta, hogy nemcsak megakadályozza, hogy Magyarország, Olaszország példáját követve, kilépjen a tengelyszövetségből, hanem az országot erőteljesebb részvételre készíti a háborús erőfeszítésekben. Abban az időszakban ez különösen fontosnak látszott, mivel Németország mind a keleti, mind a nyugati fronton megrendítő vereséget szenvedett el, otthoni ipara pedig az egyre pusztítóbb nyugati légitámadásoknak volt kitéve. Németország számára különösen fontos volt, hogy a magyar munkaerő és ipari erőforrások bevonásával bővítse a repülőgép-termelést. A megszállás előtt rövid idővel kidolgozott egyik terv – az ún. Jägerstab-terv – hat nagy föld alatti repülőgépgyár felépítését irányozta elő, a több mint 1 millió m² területű üzemeket 1944 novemberére kellett megépíteni. Az egyiket, magyarországi zsidó munkások segítségével, a Cseh–Morva Protektorátusban kellett felépíteni. Horthynak az 1944. március 18-án, a klessheimi kastélyban adott hozzájárulása ahhoz, hogy ehhez a Don Quijote-i tervhez a „szükséges zsidó munkásokat” szállítsa, Eichmann deportálási tervzetének egyik alapköve volt (lásd a 11. fejezetet).

Egy másik, rövidebb a megszállás után hatályba lépett terv a repülőgép- és egyéb hadianyaggyártás fokozását írta elő a Labor Bizalmi Rt. vállalataiban, köztük a Dunai Repülőgépgyár Rt.-ben, amely Messerschmidt vadászgépeket gyártott. Több német szerv dolgozott tevékenyen és titokban azon, hogy a gyártelepeket saját céljaikra szerezzék

meg. A Luftwaffe parancsnoka, Hermann Göring és támogatói meg akarták szerezni a Weiss Manfréd Műveket és társvállalataikat, majd hozzácsatolni a Steyr Művekhez és a bécsújhelyi repülőgépezemekhez, amelyek a Hermann Göring Művek társvállalatai voltak. A magyar kormány, amikor tárgyalásokba bocsátkoztak vele erről, 1944. május 3-án elvileg hozzájárult a művelethez. Sem Göring csoportja, sem a magyar kormány nem tudta, hogy magántárgyalások folynak az SS és a Weiss Manfréd Művek tulajdonosai között arról, hogy az üzemek feletti ellenőrzést Himmler csoportjára ruházzák át.⁵⁹

Más megszállt országokkal ellentétben a németek Magyarországon nem teheték meg, hogy egyszerűen átveszik az ipari üzemeket, mert a klessheimi kastélyban született megegyezés értelmében a német jelenlét formailag nem sérthette az ország szuverenitását. A német és magyar hatóságok aggályosan ragaszkodtak ehhez a megegyezéshez, s gondosan őrizték a magyar függetlenség látszatát. Ráadásul, mivel a megszállás első néhány hónapjában a németek szabad kezet kaptak a zsidókérdés kezelésében, nyíltan nem vehettek birtokba egy jogilag „árja” céget.

A négy család – amelyet, szerződéses célokból, „rokon csoportnak” neveztek – nevében Chorin Ferenc volt a fő tárgyaló fél. Április elején hozták vissza Magyarországra egy Bécs melletti internálótáborból, ahol olyan más neves túszokkal együtt tartották fogva, akiket az SS rögtön a megszállás után tartóztatott le.⁶⁰ Az SS érdekeit Kurt Becher SS-Standardenführer, Himmler magyarországi gazdasági megbízottja képviselte, aki később Kasztner fő tárgyalópartnere volt a maradék európai zsidóság megmentését célzó grandiózus tervben. A közvetítők szerepét Billitz Vilmos és Máriássy Ferenc, a konzern két vezető tisztviselője játszotta.

A tárgyalások több hétig húzódtak, mert Becher, gondos és ravasz tárgyalópartner lévén, meg akarta nyerni Otto Winkelmann, magasabb SS-és rendőrparancsnok jóváhagyását, mindenekelőtt pedig a megegyezés minden részletéhez kikérte Himmler beleegyezését. Rendkívül óvatosan járt el, mert az ügyletben az SS legfelső vezetése révén – igaz, csekély számú – zsidók megmentéséről is szó volt. Az ajánlat szerint átadják a családok árja tagjai által birtokolt 51%-nyi részvényt (a zsidó családtagok birtokában lévő 49% az éppen elfogadás előtt álló rendelet hatályába tartozott, amely a zsidó vagyon bejelentését, végső soron zárolását írta elő). Az ellenőrzést biztosító részvénytöbbség átadása fejében az SS-nek lehetővé kellett tennie, hogy a négy család 45–47 tagja Portugáliába és Svájcba távozhassék, s magukkal vihessék értéktárgyaikat, köztük külföldi devizájukat. Az ügyvédek⁶¹ által kidolgozott, négy részből és egy kiegészítő dokumentumból álló megegyezés fő pontjai kikötötték:

- a Becher képviselte SS-csoportnak átadják a Házértékesítő és Kezelő Rt.-t (Hausverwertungs- und Verwaltungs A. G.), egy új holdingtársaságot, amelyet a tranzakció megkönnyítése érdekében hoztak létre;⁶²
- 25 évig meghatalmazottként kezelik a Weiss Manfréd Műveket ellenőrző részvénytársaságot, valamint az összes többi társ- és ipari üzemnek és a „rokoni csoport” birtokainak átadását az új holdingtársaságnak;⁶³
- az SS a felhatalmazási időszak lejárta után a „rokoni csoport” összes vagyontárgyát visszaszolgáltatja.⁶⁴

A megegyezés negyedik pontja, amely a legzavarbaejtőbb rész volt az SS számára, és sohasem hozták nyilvánosságra, a „rokoni csoport” tagjai számára lehetővé tette Magyarország elhagyását, és hogy készpénzben 600 000 dollárt, továbbá 250 000 német márkát kapjanak. Becher és az SS a konzern bruttó bevételének 5%-át kapta meghatalmazotti szolgáltatásaiért.

A megállapodást, Himmler jóváhagyása után⁶⁵, 1944. május 17-én írták alá, amikor a zsidók tömeges deportálása az ország északkeleti részén már teljes lendülettel folyt. A „rokoni csoportot” ugyanazon a napon kicsempészték Magyarországról, és átmenetileg Bécsbe vitték.⁶⁶ Miután néhány hetet Bécsben töltöttek, a csoport 32 tagját, köztük Chorin Ferencet és családját, valamint a Weiss család 10 tagját először vonattal Stuttgartba vitték, majd onnan június 25-én két Lufthansa-különgéppel Madridon keresztül Lisszabonba. Egy kisebb csoportot, köztük a Heinrich családot, Svájcba szállítottak. Himmler a megállapodás jóváhagyásának egyik feltételéül szabta, hogy „jó magatartást tanúsítsanak” a szabad világban, ezért a csoport kilenc tagját⁶⁷ túszként tartották vissza Bécsben.

Noha a családoknak állítólag nagy mennyiségű értéktárgyat sikerült magukkal vinniük, az SS által megígért készpénzt nem kapták meg maradéktalanul. A Chorin-csoport Portugáliába utaztában vagy megérkezése után 170 000 dollárt kapott, a Heinrich-csoport 30 000 dollárt kapott Svájcban, és egy bécsi bankban 250 000 német márkát bocsátottak báró Weiss Alfonz rendelkezésére. A fennmaradó 400 000 dollárt több részletben kellett volna kifizetni, de a „körülmények” meggátolták az SS-t a további kifizetések teljesítésében.

A megállapodás megkötésének gyorsasága és titkossága, valamint annak lehetséges következményei, hogy az SS immár közvetlenül érdekelt Magyarország legnagyobb ipari komplexumában, különböző okok miatt mind a magyar kormányt, mind a német külügyminisztériumot feldühítette.

A magyar kormány reagálása

Közvetlenül a megállapodás május 17-én történt aláírása után Chorin személyes feljegyzést küldött Magyarország kormányzójának, megmagyarázva az egyezség háttérét és következményeit. Sajnálkozását fejezte ki a Sztójay-kormány zsidóellenes intézkedései miatt, amelyek éppen akkor sújtották szigorú korlátozással a gazdaságot, amikor fejleszteni kellene, és amelyek lehetlenné teszik, hogy ő és a cég többi zsidó tagja hatékonyan cselekedjék ennek érdekében. Rámutatott, hogy a „rokoni csoport” nem kívánt tárgyalni azzal a kormánnyal, amely életbe léptette a különböző zsidóellenes rendelkezéseket, s amely – ha megszerezte volna az ellenőrzést – csakis tönkretette volna a konszernt. Ráadásul – mint állította – az ellenőrzés átadása az SS-nek egészen biztosan a hosszú távú magyar érdekeket szolgálja, mert Becher – akivel „gentlemen’s agreement”-et kötött – tehetséges irányítása szavatolja az üzemek biztonságát, egységét és termelőképességét.⁶⁸

Horthy láthatóan nem volt teljesen meggyőződve a megállapodás „pozitív vonásairól”. Utasította Sztójajt, hogy a beleegyezése és a minisztertanács, illetve a megfelelő miniszterek jóváhagyása nélkül ne engedje meg, hogy bármely katonai vagy polgári hatóság egy idegen hatalomnak engedjen át „mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi vállalatokat, vagy a fenntartásukhoz szükséges földterületeket, épületet, felszerelést vagy nyersanyagokat”⁶⁹. Sztójay a Veesenmayerral június 1-jén folytatott beszélgetésben „megütközését” fejezte ki az ügy felett.⁷⁰ Az ügyet és a Horthy által felvetett problémákat június 6-án Hitlerrel is megtárgyalta, nem tudván, hogy Himmler sürgetésére a Führer már jóváhagyta a megállapodást.⁷¹ Sztójay kifogásait ellensúlyozta a német–magyar gazdasági megállapodásra vonatkozó közlése, amelyet június 2-án kötött Veesenmayerral, s amelynek értelmében Magyarország termelőkapacitását teljes mértékben alárendelték a Birodalom érdekeinek.

A megállapodás részleteit és Magyarországot érintő következményeit Imrédy Béla volt miniszterelnök – akit május 23-án tárca nélküli miniszterré neveztek ki – vázolta a június 1-jei minisztertanácson.⁷² Ezen a minisztertanácson vetődtek fel először a Weiss Manfréd Művek átadásával kapcsolatos kérdések.

Imrédy egy sor tanácskozást tartott a németekkel, hogy a magyar szuverenitás megmaradjon a konszern felett. A magyarok ekkor még nem tudták, hogy július 5-ig az üzlet nem annyira a Hermann Göring Műveket, mint Himmlert és az SS-t érintette.⁷³ Június 13-án Imrédy felkereste Veesenmayert, hogy kifejezze a maga és Sztójay megütközését a tranzakció felett, amelyet, panaszkolta, anélkül kötöttek, hogy a magyar

kormányt egyáltalán tájékoztatták volna. Veesenmayer azt javasolta Ribbentropnak, hogy Himmlert legalább valamilyen formai engedményre vegyék rá az ügy elsimítása érdekében.⁷⁴ Imrédy különösen a gondnokság időtartama miatt tiltakozott, de az ellen is, hogy a németek a bruttó bevétel 5%-át kapják szolgálataikért. Ahhoz is ragaszkodott, hogy a konzern elnökének és ügyvezető igazgatójának magyarokat nevezzenek ki.⁷⁵ Az Imrédy, Veesenmayer, Becher és a Harmadik Birodalom teljhatalmú gazdasági megbízottja, dr. M. Boden részvételével zajlott megbeszélések sokáig húzódtak, de nem vezettek alapvető megállapodásra. Winkelmann Himmlernek küldött június 20-i jelentésében igen bizakodó volt, s egy hatpontos megállapodásról szólt⁷⁶, Veesenmayer azonban Ribbentropnak küldött június 28-i jelentésében óvatosabban nyilatkozott. Veesenmayer azt írta, hogy a magyar kormány ellenzi a 25 éves gondnokságot, de Imrédy készségét fejezte ki „az ügy kielégítő megoldásában” való együttműködésre. Átadta a magyar kormány öt-pontos állásfoglalását is, amely hangsúlyozta, hogy a hatályos törvények értelmében a tranzakciót nem lehet érvényesnek elismerni. Veesenmayer közölte, hogy szóba jöhet a háború időtartamáig szóló gondnokság, meg az is, hogy magyar igazgatót neveznek ki a konzern élére.⁷⁷

A magyarok álláspontját Sztójay is összegezte július 7-i, Himmlerhez írt levelében, röviddel azután, hogy Imrédy és Becher tárgyalásai holtpontra jutottak. Sztójay azt javasolta, hogy a Reichsführer-SS fogadja Imrédyt, s együtt dolgozzanak ki valamilyen kompromisszumot.⁷⁸ Maga Imrédy is ezt a megoldást javasolta a minisztertanács július 12-i ülésén. Becher és Winkelmann azonban megneszelte Imrédy terveit, és sikerült megghiúsítaniuk őket: augusztus 7-én ugyanis, az Imrédy zsidó származása körüli régi vitát felélesztve, kikényszerítették a volt miniszterelnök lemondását.⁷⁹

Becher és az SS természetesen abban volt érdekelt, hogy a magyar kormány gyorsan hagyja jóvá a családdal kötött megállapodást. A jóváhagyás nemcsak ahhoz volt szükséges, hogy biztosítsák az üzemek teljes SS-ellenőrzését, hanem ahhoz is – és ez talán még fontosabb volt –, hogy megóvják a magyar látszatszuverenitást. A problémát nem annyira az 51%-nyi, árja kézben lévő részvény jelentette, mint inkább a 49%-nyi zsidó tulajdonban lévő, amelyek az 1600/1944. M. E. rendelet következtében a magyar állam joghatósága alá tartoztak. Ami az előbbieket illeti, Becher egyszerűen azzal tudta megkerülni annak a rendeletnek a korlátozásait (1970/1935. M. E.), amely szerint a Nemzeti Bank jóváhagyása nélkül külföldiek nem szerezhetnek magyar kötvényeket, hogy magát, valamint néhány legközelebbi munkatársát, köztük Hans Bobermin SS-Obersturmbannführert törvényes budapesti lakosnak nyilvánította.⁸⁰

A minisztertanács augusztus 17-i ülésén Becher ügyét támogatta Reményi-Schneller Lajos, Imrédy egyik vetélytársa. Noha a tanács véglegesen nem foglalt állást az ügyben⁸¹, az SS megszerezte a konzern fölötti jogi ellenőrzést, amikor Reményi-Schneller és Szász Lajos iparügyi miniszter felhatalmazta arra, hogy egyéves időtartamra a zsidó részvények arányában is szavazati jogot gyakoroljon.⁸² A magyarokat azzal csillapították le, hogy a konzern felső vezetésébe néhány magyar nemzetiségűt is bevettek, köztük Lázár Andor volt (1932–38) igazságügy-miniszter és Takácsy Konstantin. A Házértékesítő és Kezelő Rt. – a holding – 5000 árja tulajdonú részvényéből 4000 volt Becher – és 250-250 négy magyar: Buzay Árpád, Koromzay Lajos, Nemessányi Tivadar és Szmick Viktor kezében. Különböző minőségben korábban mind a hat magyar a konzernnél dolgozott.

Himmler, miután létrehozta a megállapodást a magyarokkal, neki látott, hogy a konzern teljesen alárendelje az SS érdekeinek. Ide tartozott egy új, Vereinigte Industrie Werke (Manfred Weiss) A. G., Budapest elnevezésű holding létrehozása. Becher tanácsára Himmler Erhard Milchet, a légierő Generalfeldmarschallját és három vezető SS-tisztviselőt nevezett ki, hogy a holding közgyűlésein az SS-t képviseljék: Kurt Freiherr von Schroeder báró SS-Brigadeführert, Hans Jüttner és Oswald Pohl SS-Obergruppenführert.⁸³ Arra nincs bizonyíték, hogy az új holding hivatalosan valaha is megalakult volna – a Weiss Manfréd Művekhez társult fegyvergyárak és ipari üzemek Becher teljhatalmú irányítása alatt működtek tovább.

Ha az SS-nek és a kormány velük rokonszenvező tagjainak, Reményi-Schnellernek és Szásznak sikerült is elsimítania a magyarokkal szemben felmerült nehézségeket, továbbra is fennmaradtak bizonyos zavaró ellentétek a német külügyminisztériummal, különösen a „rokoni csoporttal” kötött megállapodás negyedik részét illetően.

A német külügyminisztérium reagálása

Miként a magyarokat, Veessenmayert és a budapesti német követséget is csak azután tájékoztatták, hogy május 17-én megkötötték az üzletet. Himmler röviddel a megállapodás aláírása után kapcsolatba lépett Veessenmayerral, s arra kérte, jöjjön Berlinbe egy megbeszélésre. Mivel Veessenmayer úgy érezte, nem lenne helyes elutaznia Budapestről, Carl Rekowski, személyes referensét és a német követség igazgatóját küldte el. Himmler azzal magyarázta a konzern megszerzését, hogy hangsúlyozta az SS részét a háborús erőfeszítésekben, s annak szükségességét, hogy megbízható fegyverellátást biztosítanak számára a háború alatt és után.

Noha Veesenmayer méltányolta annak fontosságát, hogy az SS önálló legyen, mégis kellemetlen helyzetbe került, hiszen neki kellett közölnie a kellemetlen hírt a magyarokkal. Márpedig mindig úgy vélekedett, hogy Magyarországnak a németek céljaira történő maximális kiaknázása csak úgy biztosítható, ha elnyerik az ország vezetésének, így Horthynak is a jóindulatát, és szavatolják a függetlenség és szuverenitás látszatát.

Veesenmayer május 25-én tájékoztatta Ribbentropot arról, hogy Himmler „megvásárolta” a Weiss Manfréd Műveket. Hangsúlyozta, hogy a tranzakció elsődleges célja az volt, hogy az SS-t el lehessen látni a szükséges katonai felszereléssel. A magyarok lecsillapítására Veesenmayer azt javasolta, hogy az akciót súlyos érvekkel igazolják, köztük a konzern zsidó tulajdonosai és Horthy, valamint a magyar arisztokrácia közötti személyes barátsággal.⁸⁴

Ribbentrop nem annyira a konzern német megszerzése miatt volt dühös, mint inkább amiatt, hogy az üzletet a tudta nélkül kötötték. Vizsgálatot rendelt el, amelynek eredménye az osztályok közötti és osztályokon belüli emlékiratok áradata, továbbá egy sor feltehetően kellemetlen megbeszélés lett Himmler beosztottaival.⁸⁵ Az eset újabb tápot adott az SS birodalmi vezére és a külügyminiszter közötti rivalizálásnak. Ribbentrop Veesenmayer több táviratának másolatát nyújtotta át Hitlernek, de legnagyobb meglepetésére és bánatára azt kellett tapasztalnia, hogy Hitler a megállapodást jóváhagyva, Himmler oldalára állt.⁸⁶

Noha Ribbentrop végül beletörődött az üzletbe, sőt még azt is sürgette, hogy a gondnokság időtartamára vonatkozóan tegyenek némi engedelményt Sztójajnak,⁸⁷ az ügy feletti haragja nem múlt el, elsősorban a megállapodás negyedik része körüli vita miatt. A „rokoni csoport” utazását Stapenhorst SS-Hauptsturmführer szervezte, Becher segédtsíjtje, aki gyakran a Torstensen álnevet használta. Az eredeti terv szerint a csoport június 9-én indult volna el; az időpontot azonban, a portugál és a svájci vízum beszerzésének nehézségei miatt, több ízben megváltoztatták. A Chorin-Weiss-csoportot Bechernek, Stapenhorstnak és Krell Hauptsturmführernek kellett volna Portugáliába kísélnie. A németeknek polgári ruhában kellett utazniuk, mint akik gazdasági és diplomáciai küldetést teljesítenek.⁸⁸ Az SS a „rokoni csoport” portugál és svájci vízumának kérdését végül egyszerűen úgy oldotta meg, hogy vízumokat hamisított. A Stuttgartból való elindulást június 25-ére tűzték ki, június 22-én a Luftwansa riasztotta a Spanyolországban tartózkodó német tisztviselőket, hogy Madridban várják a gépek megérkezését.⁸⁹

Madridból a csoport zöme vonattal utazott tovább; néhányan június 26-án a menetrend szerinti spanyol légi járattal érkeztek Lisszabonba. Stapenhorst, akinek magának eredeti portugál vízuma volt, de a csoport

tagjainak útlevelében lévő hamis vízumokért ő volt felelős, biztonságban akart lenni, így külön utazott; Becher egyáltalán nem mutatkozott.⁹⁰

A svájci csoport, amelyhez Borbély Ferenc és Heinrich Antal is tartozott, ugyanilyen homályos körülmények között utazott el Stuttgartból. Június 24-én Stapenhorst egy Swissair-repülőgép kapitányát rábeszélte, hogy útlevél nélkül is vigye el az utasokat Zürichbe, mert az útlevelek valamilyen zavar miatt állítólag késnek. Másnap egy kivétellel az ígérethez híven átadták az útleveleket. Viszont mindegyikben hamisított svájci belépővízumok voltak.⁹¹

Június végén és júliusban a fontosabb hírügynökségek, köztük a DNB és a Reuter leleplezték az ügyet: beszámoltak több „magyar milliomos” Portugáliába érkezéséről, akiknek birtokában nagy mennyiségű arany van.⁹²

A milliomosok váratlan Lisszabonba érkezése Újpeteryt, a magyar követség titkárát – aki Wodianer Andor lemondása után ügyvivő is volt – hozta a legnagyobb zavarba. Aggodalmát fejezte ki mind Sztójaynak, mind a Portugáliában lévő német hatóságoknak, s arra figyelmeztetett, hogy ezek a milliomosok értékes információk birtokában vannak Magyarország és Németország ipari és katonai potenciálját illetően, s ezeket átadhatják az angolszászoknak. Megjegyezte, hogy aggódnak családjuk Németországban maradt tagjainak sorsáért.⁹³ Sztójay körvonalazta számára az ügy hátterét, hangsúlyozva, hogy az „internáltak”, akiket állítása szerint a németek eredetileg azért tartóztattak le, nehogy be tudjanak avatkozni a „helyzet normális menetébe”, valóban nem fognak beszélni.⁹⁴

A Chorin–Weiss-csoport titokzatos megérkezése Portugáliába nemcsak a külföldön működő magyar diplomatákat hozta zavarba, hanem egyes cionista vezetőket is. A brit sajtójelentésektől félrevezetve, egyesek azt állították, hogy a magyar zsidókat „a magyar kormány közbenjárására engedték szabadon”. Chaim Weizmannhoz írott, 1944. május 29-i levelében Leo Gestetner, vezető brit zsidó üzletember a következő magyarázatot adja: „A lisszaboni beszámoló azt a benyomást kelti, hogy a magyar vezetők nem fanatikus fajvédők, s talán van valami haszna, ha azt a benyomást keltjük bennük, hogy a zsidókat segítve megmenthetik a bőrüket.”⁹⁵

Gestetner a *Manchester Guardian* június 27-i beszámolójára is hivatkozott, amelyben 100 000 magyar zsidó megsemmisítéséről esik szó. Figyelmeztette Weizmann, hogy a beszámolót nem erősítették meg, s „talán nem kell szóról szóra elhinni”. Teljesen elképzelhető, hogy Gestetnernek nem volt tudomása a magyar katasztrófáról, ahhoz viszont kétség sem fér, hogy Weizmann, miként a szabad világ egyéb – zsidó és nem zsidó – vezetői, szinte minden összetevőjében ismerték azt (lásd a 23. feje-

zetet). Ekkorra a zsidótlanítást végző különítmények befejezték a zsidók deportálását Magyarország vidéki részeiről, s csúcspontjára jutott az a folyamat, amely a zsidók elszigetelésével, kifosztásával és gettósításával kezdődött.

Jegyzetek

1. A részleteket lásd a 15. fejezetben.
2. Lásd a 29. fejezetet.
3. Lásd a 17. fejezetet.
4. Lásd például a következő fejezetekben, továbbá a túlélők sok-sok visszaemlékezését; in: *Dosar Nr. 40029*.
5. A zsidó vagyonnak a zsidóellenes intézkedések finanszírozására való felhasználását egyebek között Jaross Andor 1944. május 13-án kibocsátott, 38 223/1944. III. sz. rendelete irányozta elő. Lásd *MOL*, 66. tekercs.
6. Lévai, *Fekete könyv*, 89. o.
7. *Vádirat*, 1:59–63. o.
8. *Uo.* A minisztertanács április 14-én határozott ebben a tekintetben.
9. Lásd például Lenz hegyivadász tábormok 1944. április 14-i, a német csapatok magyarországi viselkedésére vonatkozó memorandumát. Ám egészen 1944. július 30-ig nem publikálták azokat az eljárási szabályokat, amelyek a leltárba vett zsidó javaknak a német katonai egységek számára való átadására vonatkoztak. Lásd Ricsóy-Uhlarik Bélának, az akkori keleti hadművelleti terület kormánybiztosának aláírásával kibocsátott 2090/1944. sz. rendeletet, amelynek másolata megtalálható in: *Dosar Nr. 40029*, 16. kötet, 479–480. o.
10. Hain és Koltay a budapesti Zsidó Tanácsot arra kényszerítette, hogy ne csak gépkocsikat adjanak át nekik, hanem – személyes használatra – drága fényképezőgépeket is. Egyéb városi vagy minisztériumi tisztviselők néha már a megszállás ezen korai szakaszában is igényeket jelentettek be. A rendőrtisztviselőknél kevésbé hajlottak azonban a terror alkalmazására, és időnként kárpótlást ígértek. 1944. május 3-án például Szenkovich Dénes, a polgármesteri hivatal és Somogyváry Kálmán, a honvédelmi minisztérium alkalmazottja „4500 lepedőt, 4500 takarót, 4500 főzőalkalmatosságot és 100 kerékpárt” kért kárpótlás fejében. Lévai, *Fekete könyv*, 308. o.
11. A zsidók elbocsátása után is valamennyi közhivatalnoknak bizonyítania kellett árja származását, és erre vonatkozó nyilatkozatot kellett tennie felettesének. A kormányzati és a helyi közigazgatási szervek árja alkalmazottainak listáit a belügyminisztériumba továbbították. A hatóságok felléptek a közintézményeknél dolgozó zsidó orvosok és tanárok ellen is. Lásd Jaross Andor 1944. április 24-i, 37 402/1944. III. sz.; Endre László 1944. május 23-i, 38 594/1944. III. sz., valamint a 265 290/1944. XII. (május 4.) és a 345 740/1944. XVII. (május 5.) sz. rendeleteket, amelyeket Johan Béla belügyminisztériumi államtitkár szignált; in: *MOL*, 58. és 62. tekercs. Jaross rendelete megtalálható in: *Dosar Nr. 40029*-ben is, a 16. kötet 340–341. oldalain.
12. Az intézkedésekre vonatkozó kormányrendelet címét lásd a 3. függelékben. A kormányrendeletekkel kapcsolatos minisztertanácsai viták jegyzőkönyveit lásd *Vádirat*, 1:63–66., 71–72. o. Bódy polgármester-helyettes aláírásával Budapest polgármestere március 31-én szintén rendeletet bocsátott ki arról, hogy a zsidó köztisztviselőket bocsássák el a városi igazgatásból. A szöveget lásd *uo.*, 69–70. o.
13. 1580/1944. M. E. sz. kormányrendelet, amelynek végrehajtási utasítása az

1204/1944. P. M. és a 74 187/1944. F. M. sz. rendelet. Később a 7700/1944. XIII. a. P. M. és a 100 100/1944. M. M. sz. rendelettel módosították.

14. 24 200/1944. Ip. M. sz. rendelet. Lásd még a 418/1944. eln. 107. sz. hirdetményt, amelyet a Szabadalmi Bíróság tett közzé.

15. 1870/1944. M. E. sz. rendelet.

16. Szövegét lásd *Vádirat*, 1:120–121. o.

17. *Uo.*, 164. o.

18. A rendeletet április 29-én (1077/1944. P. M. VI fő), május 20-án (1252/1944. VI. P. M.) és augusztus 24-én (3050/1944. M. E.) módosították. A rendelet az 1252/1944. VI. P. M. rendelettel lépett hatályba.

19. A több bankfolyószámlával rendelkező zsidók esetében egy kivételével valamennyit zárolták. 1600/1944. M. E. sz. rendelet 7. cikke.

20. Az üzleti élet valósággal megbénult: egyedül Budapesten 18 000 üzletet zártak be. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 85. o.

21. Lásd az 58 000/1944. K. K. M. sz. rendeletet, amelynek végrehajtásáról az 58 000/I. K. K. M. sz. rendelet intézkedett, valamint az 58 481/I. 1944. K. K. M. sz. rendeletet. A keresztény igazgatókat a 23 200/1944. Ip. M. és a 3520/1944. M. E. sz. kormányrendelet alapján nevezték ki az 1600/1944. M. E. rendelet 4. szakaszának 10. cikke által kikötött módon. A 23 200/1944. Ip. M. rendeletet a Szálasi-korszakban a 49 500/1944. Ip. M. rendelet váltotta fel.

22. A zsidó tulajdon nagybani elkobzásában közreműködő minisztériumok a rablást a „törvényesség” köntösébe burkolták. A rablás minden mozzanatára kiterjedő direktívákat és rendeleteket adtak közre. Lásd például a kereskedelem- és közlekedésügyi minisztérium 65 925/1944. sz. rendeletét, amely a zsidóktól elkobzott autóalkatrészekről és szerelési anyagokról intézkedett, Baky László direktíváját a zsidóktól elvett írógépek és kerékpárok sorsára vonatkozóan, valamint a belügyminisztérium Perlaky Gyula által szignált, 192 500/1944. VII. a. sz. direktíváját, amely a zsidóktól elkobzott rádiókészülékek kiosztását szabályozta. *Dosar Nr. 40029*, 14. kötet, 22. o., illetve 16. kötet, 195. és 208–210. o.

23. 50 500/1944. K. K. M. sz. rendelet, amelynek végrehajtási utasítását egy nappal korábban, dr. Dobrovits miniszteri tanácsos aláírásával adták ki. Az eredeti rendeletet 1944. május 25-én a 66 658/1944. K. K. M. sz. rendelettel módosították. A Dobrovits aláírásával ellátott dokumentum a *Dosar Nr. 40029*-ben is megtalálható, a 14. kötet 28–30. oldalán.

24. Lásd az 1944. május 5-én Kunder által aláírt 56 912/1944. I. K. K. M. sz. rendeletet. Lásd továbbá Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 85. o.

25. A Szilágy vármegyebeli Zilahon például Kincses Károly, a Zilahi Kereskedő Társulat elnöke volt a társaláírója annak az 1944. június 20-án kelt kérvénynek, amely a főispánnak azt javasolta, hogy a zsidó boltokban talált cikkek „igazságos” elosztása ez legyen: 44%-ot kapjanak a frontharcosok családjai, 33%-ot a katonai szolgálatot teljesítő személyek, és 23%-ot mások. Lásd *Dosar Nr. 40029*, 14. kötet, 81. o.

26. Lásd a Splényi István báró, államtitkár által szignált, 1944. április 27-én kelt 53 331/1944. I. K. K. M. sz. rendeletet.

27. 66 493/1944. K. K. M. (1944. június 12.) és 69 722/1944. I. K. K. M. (1944. június 2.) sz. rendelet.

28. Lásd az 1944. május 15-én kelt, 31 100/1944. XXI. res. sz. rendeletet, amelyet Endre László írt alá, minden vezető beosztású vidéki közhivatalnoknak címezve, s amely a pénzügyminisztérium 147 310/1944. VI. fo. sz. rendeletével összefüggésben jelent meg. *MOL*, 45. tekercs.

29. Az *MOL*, 52. és 53. tekerce részletes listákat tartalmaz Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs vármegye, valamint Debrecen, Kisvárd, Nyíregyháza, Szolnok és a hozzájuk tartozó települések zsidó kézben lévő kereskedelmi és iparvállalatairól. A vármegyei listákat Harsányi Imréhez, a debreceni kerületi kereskedelmi és iparkamara fejéhez továbbították.

30. A zsidóktól elkobzott mezőgazdasági földingatlanok sorsára nézve lásd például a földművelésügyi minisztérium erdélyi szekciójának 70 300/1944. sz., 1944. május 3-án, vagyis az észak-erdélyi gettósítások kezdőnapján kiadott rendeletét. *Dosar Nr. 40029*, 17. kötet, 78. o.

31. Noha a deportálások 1944. május 15-től kezdve teljes lendülettel folytak, a közellátási minisztérium, alighanem a kormány ködösítési akciójának részeként, további rendeleteket hozott még az év második felében is a zsidóknak kibocsátandó kenyér- és cukorjegyek tárgyában. Lásd például az 1944. május 22-én kelt rendeletet in: *Dosar Nr. 40029*, 14. kötet, 8. o.

32. 108 500/1944. K. M. rendelet.

33. 1990/1944. M. E. rendelet.

34. 108 510/1944. K. M. rendelet.

35. 147 310/1944. VII. sz., 147 378/1944. VI. fo. sz. és 147 379/1944. VI. fo. sz., 1944. május 15-én kelt rendelet. A belügyminisztérium is hozott idevágó rendszabályokat, lásd például az 1944. május 15-én Endre aláírásával kibocsátott, fent már idézett, 31 100/1944. XXI. res. sz. rendeletet. Lásd továbbá *MOL*, 65. tekercs. Lásd például a pénzügyminiszter jelentését az 1944. június 14-i minisztertanácsnak, *MOL*, 1. tekercs. A jegyzőkönyv nem örökít meg konkrét számadatokat a zsidó vagyon értékéről, ezeket valószínűleg máshová jegyezték föl.

36. A tisztviselők városonkénti listáját lásd *uo.*, 73. tekercs.

37. Lásd például a Szentgyörgyi államtitkár által aláírt 38 809 Eln. 18. sz. bizalmas utasítást.

38. Lásd Baky május 3-i direktíváját in: *Dosar Nr. 40029*, 14. kötet, 130. o.

39. Lásd például Szatmári Endre gödöllői lakos beadványát. *Vádirat*, 3:236–237. o.

40. Lásd például 418/1944. eln. 107. hirdetményt és a 91 647/1944. K. K. M. rendeletet. *Budapesti Közlöny*, 147. sz., 1944. július 2., 12. o. és 169. sz., 1944. július 28., 11. o. Nagyobb zsidó cégek esetében a kiutalásokat rendszerint a *Budapesti Közlönyben* való bejelentéssel „törvényesítették”. Lásd például 206. sz., 1944. szeptember 10., 2. o.

41. Lásd például a 180 625/1944. VII. b. sz. rendeletet, amelyet 1944. június 16-i kelettel Jaross Andor Hódmezővásárhely polgármesterének címzett. *Csongrád Megyei Levéltár*, Szeged.

42. 38 222/1944. III. és 38 223/1944. III. sz. BM rendelet, amelyeknek másolatai megtalálhatók in: *Dosar Nr. 40029*, 2. kötet, 90–93. o.

43. Lásd például azt a „szigorúan bizalmas” beszámolót, amelyet Germarz Miklós 1944. június 15-én küldött Szilágy vármegye főispánjának a vármegye zsidóinak létesített somlyócehi gettó felszámolásáról. *Dosar Nr. 40029*, 16. kötet, 437. o.

44. Lásd Endre 1944. június 3-án kelt, 31 453/1944. XXI. res. sz. rendeletét a *MOL*, anyagában, 45. tekercs.

45. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 249. o.

46. Lévai, *Fekete könyv*, 307–312. o.

47. Hogy milyen versengésbe kezdtek különböző magyar könyvtárak, múzeumok és magánszemélyek a zsidóktól elrabolt műalkotások és könyvritkaságok birtoklásáért,

arra nézve lásd a *MOL*, anyagát, 143–145. tekercs. A forrás közli az egyes zsidóktól, illetve a különböző települések zsidó közösségeitől begyűjtött műalkotások listáit is.

48. Az irodájára vonatkozó dokumentumok, valamint számos elkobzott zsidó válalalat részletes adatai megtalálhatók *uo.*, 72–74. tekercs. Lásd továbbá *Dosar Nr. 40029*, 16. kötet, 460. o.

49. Turvölgyi főhadiszállása a budapesti Szabadság tér 4. sz. alatt volt. Legközelebbi munkatársai: Bódocsy Miklós, a titkára, és Pethő Sándor, Pintér Sándor, a helyettesei. *MOL*, 79. tekercs.

50. Lásd 1944. augusztus 18-án kiadott, 1500/1944. sz. rendeletét, *uo.*, 85. tekercs, valamint *Dosar Nr. 40029*, 14. kötet, 86–88. o.

51. Hasonló döntésekre példákat lásd *Vádirat*, 3:124–126., 214–215., 218–225., 367–368., 414–422., 433–445., 585–588. o.

52. A vonatot először a Zirc melletti Óbányára, majd Brennbergbányára vitték. Itt egy beszámoló szerint Toldi átrendezte a zsákmányt, és 1945. március 30-án Ausztriába rendelte a vonatot. Innsbruckba menekült három kocsival, amelyekben 44, arannyal és ékszerrel teli láda, továbbá 2 doboz gyémánt volt. A maradék 61 kincsekkel teli ládát az amerikaiak szerezték meg. A ládák részletes tartalma állítólag a következő volt: 41-ben aranytárgyak voltak, összesen kb. 2300 kg súlyban; 35-ben férfi- és női órák 200 kg súlyban; 18-ban drágaköves ékszerek 700 kg súlyban, 8 ládában 114 kg gyémánt és 160 kg igazgyöngy, 3 ládában pedig különböző fizetőeszközök és aranyrudak, összsúlyuk összesen kb. 320 kg. Két nagy vasdobozban válogatott gyémántok és gyöngyök voltak. Lévai, *Fekete könyv*, 223. o.

53. Lévai: *Eichmann in Hungary*. Pannónia Press, Bp., 1961, 227. o. A magyarokat különösen az bosszantotta, hogy a németek értékes festményeket vettek el. Lásd például *Vádirat*, 3:166–167. o.

54. E családok származását lásd William O. McCagg Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Columbia University Press, New York, 1972. A Weiss családról és a Weiss Manfréd Művek létrejöttéről lásd még Berend T. Iván–Ránki György: *Csepel története*. Kossuth, Bp., 1965; Hanák Péter: A lezáratlan per. In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat, Bp., 1984, 355–375. o.; Varga László: The Great Generation of the Hungarian Bourgeoisie. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Bp., 30. kötet, 3–4. sz., 1984, 353–379. o.

55. C. A. Macartney, 2:287. o.

56. Azoknak a fontosabb ipari, bánya- és bankvállalatoknak a felsorolását, amelyek e családok kezében voltak, lásd *uo.*

57. Karsai Elek–Szinai Miklós: „A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története.” *Századok*, Bp., 95. évf., 1961, 4–5. sz., 694. o.

58. Köztük báró Weiss Jenőné, szül. Geitler Anna, báró Kornfeld Györgyné, szül. Kawalsky Elza, dr. Borbély Ferenc és dr. Heinrich Antal.

59. Nemcsak a Himmler-csoporttal folyó tárgyalások alatt, hanem a megegyezés 1944. május 17-i aláírása után is tartották magukat a híresztelések, hogy a Weiss Manfréd Műveket egyesítik a Hermann Göring Művekkel. Lásd például a *The New York Times* 1944. április 30-i jelentését, és Veessenmayer 1944. június 1-jei táviratát Ribbentrophoz, *RLB*, 408. és 411. dok.

60. A letartóztatottak között volt Kornfeld Móric báró és Weiss Jenő báró is. A család többi tagjának sikerült idejében elmenekülnie.

61. A „rokoni csoportot” Hoff György, a Weiss Manfréd Művek jogtanácsosa és Fenyvesi Zoltán képviselte. Az SS és Becher képviselői a berlini Wilhelm Schneider

és a bécsi Friedrich Zabransky voltak. Hoff és Fenyvesi, számos családtagjával együtt, a „rokoni csoport” egyik részével Portugáliába menekült.

62. A megegyezésnek ezt a részét báró Weiss Jenőné, szül. Geitler Anna, a család egyik árja tagja írta alá.

63. Becher szerint Himmler eredetileg 33 éves gondnoksághoz ragaszkodott. Az egyezménynek ezt a második részét a „rokoni csoport” 27 tagja írta alá. Közülük öten voltak tiszta árjak, és egyikük, dr. Heinrich Antal, félzsidó származású. Felsorolásukat lásd Karsai–Szinai, *i. m.*, 693., 697. o.

64. E megegyezés szerint, amelyet báró Weiss Jenőné, szül. Geitler Anna írt alá, az SS-t elsőbbségi jog illeti meg a konzernnek a gondnoksági időszak lejártá után történő eladása esetén. A megegyezés szövegét lásd *uo.*, 691–699. o.

65. NO–1254.

66. Becher szerint a négy család tagjainak nem volt érvényes magyar útlevele. A határátlépést Bécsből jövő utasítások értelmében német útlevelekkel és vámisztizviselőkkel könnyítették meg. Becher vallomását, melyet 1945. november 14. és december 6. között a magyar politikai rendőrség előtt tett, Karsai és Szinai ismerteti, *i. m.*, 707–718. o. Lásd még NG–2972.

67. Ezek: Weiss Alfonz, Kornfeld György, Mauthner János és feleségeik, Kornfeldék fia, Billitz Vilmos és felesége. Később csatlakozott ehhez a csoporthoz Máriaassy Ferenc és felesége. *Uo.*, 702. o. Noha szigorú felügyelet alatt álltak a Birodalomban, Ernst Kaltenbrunner nagy bánatára kivételesen jó bánásmódban részesültek.

68. A teljes szöveget lásd Karsai–Szinai, *i. m.*, 700–701. o.

69. A május 22-i minisztertanács jegyzőkönyve *uo.*, 686–687. o. Lásd még C. A. Macartney, 2:288. o.

70. *RLB*, 411. dok.

71. *Uo.*, 421. dok. Lásd még Karsai–Szinai, *i. m.*, 713. o.

72. Kivonatokat a jegyzőkönyvből lásd *Vádirat*, 2:137. o.

73. *Uo.*, 143. o.

74. *RLB*, 415. dok.

75. Karsai–Szinai, *i. m.*, 716. o.

76. *RLB*, 418. dok.

77. *Uo.*, 420. dok.

78. *Uo.*, 424–425. dok.

79. Imrédynek a magyar politikai rendőrségen 1945. október 9-én a Weiss Manfred Művekkel kapcsolatos SS-üzletre vonatkozó vallomásának részleteit lásd Karsai–Szinai, *i. m.*, 706–707. o. Egyes megfigyelők szerint Imrédy számításait azok hiúsították meg, akik az SS-üzletre hivatkozva szerették volna Magyarországot kiszakítani a háborúból.

80. Bobermin SS-Obersturmbannführert Oswald Pohl SS-Obergruppenführer és Waffen-SS-tábornok 1944. április 14-én nevezte ki Otto Winkelmannnak, a magyarországi magasabb SS és rendőrség parancsnokának irodájába az SS-szel összefüggő gazdasági ügyek intézésére. Szövetségi Levéltár, Koblenz.

81. A tanács ülésének jegyzőkönyvéből részleteket lásd *Vádirat*, 2:143–144. o.

82. Ezt a 2460/1944. M. E. rendelet (1944. július 8.) tette lehetővé, amely egyes minisztereket felhatalmazott arra, hogy a saját joghatóságuk alá tartozó területeken a zsidók tulajdonában lévő részvények arányában szavazati joggal rendelkezzenek. Karsai–Szinai, *i. m.*, 690. o.

83. NO–601. Lásd még NI–044., NI–045. és NO–603.

84. *RLB*, 409. dok.

85. A külügyminisztérium személyi állományából az *Inland II.* osztályról Horst Wagnert és Eberhard von Thaddent, Ribbentrop személyes környezetéből pedig Günther Altenburgot vonták be ezekbe a kényes tárgyalásokba *Uo.*, 413–414. dok.

86. *Uo.*, 420–421. dok. A két miniszter közötti rivalizálásnak felelt meg Budapesten Veessenmayer és Winkelmann ellenséges viszonya. A Weiss Manfréd-üggyel kapcsolatos további dokumentumokhoz lásd a Reichsführer-SS levéltárából származókat. *NA*, T-175. mikrofilm, 59. tekercs; a német külügyminisztériumból származó további dokumentumokat lásd T-120 mikrofilm, 4203. tekercs, K209132, -138–141, -144–169 és -171–213. felv.

87. *RLB*, 1:CXXXIV. o.

88. *Uo.*, 416. dok.

89. *Uo.*, 419. dok.

90. *Uo.*, 422–423. dok.

91. *Uo.*, 435. dok.

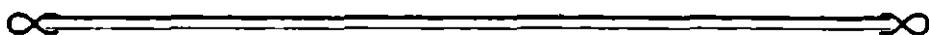
92. *Uo.*, 422. dok.

93. *Uo.*, 423. dok. Lásd még *Vádirat*, 2:138–139. és 140–142. o., továbbá: Újpeéry Elemér: *Végállomás Lisszabon*. Magvető, Bp., 1987. 449–452. o.

94. *I. m.* 142. o. A Weiss Manfréd-üggyel kapcsolatos további részletekhez vö. *Auswärtiges Amt, Inland II g.*, 213, *Ungarn. Die Angelegenheit Manfréd Weiss 1944.* a Német Külügyi Levéltárban, Bonn. Lásd továbbá Bán Éva: „A Weiss Manfréd Művek német kézre kerülésének utótörténetéhez. Dokumentumok a lisszaboni külügyminisztérium archívumából”, *Kritika*, 1992. október, 34–36. o.

95. Weizmann Archives, Rechovot, Israel.

TIZENHETEDIK FEJEZET

GETTÓSÍTÁS: ELSŐ SZAKASZ

A gettósítási döntés

NOHA A ZSIDÓK összeköltöztetésére vonatkozó rendelet csak 1944. április 26-án született meg, a végleges megoldás programjával megbízott német és magyar tisztségviselők a gettósítás részleteit már április 7-én kidolgozták. A Zsidó Tanács vezetői és jogi szakértői mit sem sejtve ezen a napon fejezték be az új működési szabályzat tervezetét, melynek elkészítésével az SS bízta meg őket.

A véletlen folytán ugyanezen a napon tartották Krummhübelben a különböző náci külképviseleti szervekhez kirendelt zsidószakértők (Judenreferenten) találkozóját, amelyen áttekintették a végleges megoldás állását. A magyarországi zsidókérdés küszöbön álló „megoldásáról” Balensiefen SS-Hauptsturmführer, aki akkor Budapesten teljesített szolgálatot, illetve Eberhard von Thadden, a külügyminisztérium *Inland II.* osztályájának vezetője tartott beszámolót, amelynek kényessége abban is tükröződött, hogy a résztvevők úgy döntöttek, nem utalnak rá a jegyzőkönyvben.¹

A magyarországi zsidótlanítási szakértők sorsdöntő ülését Baký László irodájában és elnökletével tartották a belügyminisztériumban. A Wehrmacht és a honvédség magas rangú tisztjein kívül jelen volt Eichmann a Sonderkommando több tagjával együtt, Endre László, Tölgyessy Győző ezredes, a kassai központú VIII. csendőrkerület – a zsidóktól elsőként megtisztítandó térség – parancsnoka, valamint Ferenczy László csendőr alezredes.

A néhány nappal korábban a csendőrség és a német biztonsági szolgálat (SD) közötti összekötőnek kinevezett Ferenczyt bízták meg azzal, hogy a tervezett gettósítási és deportálási programot irányítsa és felügyelje. A program megvalósításában az országos csendőrkerületek parancsnokai voltak segítségére. Ide tartozott a kárpátaljai műveletekkel megbízott Tölgyesy, Paksy-Kiss Tibor ezredes, akit az észak-erdélyi IX. és X.

csendőrkerületben folytatandó zsidóellenes kampány irányításával bíztak meg, Orbán László ezredes, a déli országrészekben folyó műveletek parancsnoka és Sellyey Vilmos ezredes, akire saját csendőrkerülete „zsidótlanításán” kívül még más feladatokat is bíztak ebben a kampányban.²

Jaross Andor belügyminisztert, aki hivatalosan a minisztériuma nevében elfogadott összes döntésért felelős volt, folyamatosan és kimerítően tájékoztatták a zsidótlanítási szakértők tanácskozásairól. A sorsdöntő ülés napján Jaross írt Ferenczynek, s arra utasította, hogy naponta küldjön jelentést a belügyminisztérium XX. részlegének a zsidóellenes kampányról.³

A gettósítási és deportálási program beindításában az ülés résztvevői számára részben a nácik által megszállt többi európai országban felhalmozódott tapasztalatok voltak irányadók, melyek egyes pontjai már Reinhard Heydrich 1939. szeptember 12-i irányelveiben feltűntek.⁴ Heydrich a megszállt Lengyelországban működő Einsatzgruppékhoz intézett direktíváiban megállapítja, hogy a „végső cél” megvalósításának előfeltétele a vidéki zsidók gyors „összpontosítása a nagyobb városokban”. Az összpontosítási helyek számát a lehető legalacsonyabban kell megszabni, s gondoskodni kell arról, hogy azok „vagy vasúti csomópontok, vagy legalábbis vasútvonalak közelében legyenek”. Ideiglenes mentesítésben csak azokat a zsidókat kell részesíteni, akiknek képzettségére a hadsereg, a nemzetbiztonság vagy a gazdaság érdekei szempontjából szükség van. Ezeket a „mentesített” zsidókat azonnal el kell távolítani, mihamarabb árjakkal pótolhatók. Tervének megvalósítása érdekében Heydrich a zsidók számának részletes felmérését kérte, s azt, hogy irodáját tájékoztassák a műveletek menetrendjéről.

Az Endre által készített és az április 7-i találkozó összes résztvevőjének kiosztott dokumentum sok hasonló elgondolást tartalmazott. Mivel Endrét hivatalosan csak április 9-én nevezték ki államtitkárrá, a rendeletet (6163/1944. BM VII. res.) Baky aláírásával küldték szét az illetékeseknek április 7-én.⁵ Ez a rendkívül baljós írás, amelyet a helyi államhatalmi szervek képviselőinek küldtek meg, a zsidók gettósításában, összegyűjtésében és deportálásában követendő eljárásokat sorolta fel.

Tárgy: Zsidók lakhelyének kijelölése A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidó épületekben, illetőleg gettóknak nyert elhelyezést.

Kivételt képeznek a hadifontosságú üzemekben, bányáknál és nagyobb vállalatoknál, földbirtokoknál alkalmazott azon szakképzett zsidók, akiknek azonnali felváltása az üzem termelését megakadályozná. A nem hadifontos-

ságú üzemeknél, bányáknál és vállalatoknál azonban a felváltást azonnal végre kell hajtani, és azok élére az illető vállalat, üzem stb. személyzetéből a legmegfelelőbbet kell teljes jogkörrel állítani. Ezeket a törvényhatóságok által kiküldött bizottságok állapítják meg. Pótlásukról a hatóságok már most gondoskodjanak. Amint azonban a leváltás lehetősége megvan – melyre területileg illetékes közigazgatási hatóságok vezetőinek törekedniük kell, hogy az mielőbb megtörténhessen, azonnal, lehetőleg egy szakképzett gondnokot jelöljön ki, és állítsa az üzem és vállalat stb. élére, teljes jogú felelősséggel.

[...] A zsidók összeszedését a területileg illetékes rendőrség és m. kir. csendőrség végzi.

Szükség esetén a csendőrség városokban a m. kir. rendőrségnek karhatalmi segítséget nyújt. A német biztonsági rendőrség tanácsadó szervként a helyszínre ki fog szállni, akikkel a zavartalan együttműködésre különös súlyt kell helyezni.

A vármegyei törvényhatóságok a zsidóság számarányához viszonyítva a megfelelő helyen és számban azonnal létesítsenek gyűjtőtáborokat. Azok helyét a közbiztonsági államtitkárnak jelentsék be [...]

Minden városban vagy nagyobb községben, ahol a zsidók számaránya külön zsidó épületek létesítését indokolja, ezeknek kijelölésére a rendőrhatalóságok saját hatáskörükben már most intézkedjenek, mert a gyűjtőtáborokban csak az állambiztonsági szempontból veszélyes zsidók maradnak vissza, míg a többiek zsidó házakban nyernek elhelyezést. Zsidó épületül azokat az épületeket kell kijelölni, ahol a zsidók tömegesebben laknak. Ezekből az ott lakó nem zsidó származásúakat a rendőrhatalóság a zsidók által kiürített, hasonló értékű és bérű lakásokba a megfelelő területrészen végrehajtott tisztogatási akció befejezését követő 30 napon belül telepítse ki, hogy a gyűjtőtáborokból kihelyezett zsidókat a zsidó épületekbe annak idején azonnal el lehessen helyezni [...]

A zsidók összegyűjtésével és elszállításával egyidejűleg a helyi hatóságok bizottságokat jelöljenek ki, amelyek a zsidók lakásait és üzleteit az eljáró rendőri és csendőri közegekkel együtt lezárják, és külön-külön azonnal lepecsételik. A kulcsokat a zsidó nevével és pontos lakcímével ellátott és lepecsételt borítékban az eljáró közegek a gyűjtőtábor parancsnokságának adják át.

Azokat a romlandó tárgyakat és azokat az élő állatokat, amelyek termelési célokat nem szolgálnak, a városi hatóságok és községi előljáróságok vegyék át. Ezeket elsősorban a honvédség és közbiztonsági szervek, másodsorban helyi közellátás céljaira kell igénybe venni.

Pénzt és értéket (arany-, ezüstművek, részvények stb.) az előbb említett eljáró szervek vegyék őrizetbe, és azok mineműségét feltüntető rövid jegyzék és ellenjegyzék ellenében adják át a városi hatóságoknak és községi előljáróságoknak. Ezeket az értékeket a községi előljáróságok 3 napon belül a tisztogatási terület központjában székelő Nemzeti Bank fiókjához tartoznak beszállítani. Ezeket a központokat a tisztogatási akciót vezető rendészeti szervek esetenként állapítják meg.

Az elszállítás fogolyként vonaton, szükség esetén városi, illetve községi előljáróságok által kirendelt előfogatokon történjék. Az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább

14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt, amelyben az ágyneműk, takarók, matracok súlya is benne foglaltatnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszereket, arany- és más értéktárgyakat nem. A zsidók összeszedését az alábbi sorrendben kell foganatosítani: kassai, marosvásárhelyi, kolozsvári, miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, szombathelyi, székesfehérvári és budapesti csendőrkerületek, illetve ezek területén fekvő rendőrhatóságok felügyeleti területe, legvégül Budapest székesfőváros.

Az illetékes csendőrkerületi parancsnokságok és rendőrség rendelkezésére állnak az összes karhatalmi századok és a nekik alárendelt tanalakulatok. Karhatalmak igénylésénél legyenek figyelemmel arra, hogy a kerület határának lezárása addig kell tartson, amíg a zsidók összeszedése a szomszéd kerületekben is megtörténik. Az összeszedésre vonatkozólag a csendőrkerületi parancsnokságok és rendőrhatóságok lépjenek egymással szoros érintkezésbe, hogy a tisztogatási akció együtt, egy időben és közösen történjen.

A lakásukon fel nem talált zsidók körözését a szokásos módon, jelen rendeletemre való hivatkozással kérje. Lakásukkal egyébként úgy kell eljárni, mint az elfogott zsidókéval. [...]

Felhívom a hatóságok figyelmét arra is, hogy az idegen államok területéről ide menekült összes zsidók kivétel nélkül a kommunistákkal egyenlő elbánás alá esnek, tehát kivétel nélkül gyűjtőtáborokban helyezendők el. Kétes zsidók szintén a gyűjtőtáborokba szállítandók, tisztázásuk ott történik.

Jelen rendeletem szigorúan bizalmasan kezelendő, és a hatóságok, illetőleg parancsnokságok vezetői felelősek azért, hogy erről senki a tisztogatási akció megkezdése előtt tudomást ne szerezzen.

Kapják: Valamennyi alispán és polgármester, Kárpátaljai Kormányzói Biztosa, valamennyi csendőrkerületi parancsnokság, valamennyi csendőrnnyomozó alosztály parancsnoka, m. kir. csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága, a budapesti és vidéki rendőrkapitányság, a m. kir. állambiztonsági rendészet vezetője, a galántai csendőrkarhatalmi zászlóalj és nagyváradi csendőr tanzászlóalj parancsnoka.

Ezt a rendeletemet a m. kir. csendőrség felügyelője is megkapta.

Budapest, 1944. április 7.

Baky László⁶

A zsidók ellen hozandó intézkedések konkrét részleteit a Baky és Endre szóbeli instrukcióin alapuló, szigorúan bizalmas direktívák ismertették. Az A jelű függelék például előírta, hogy az „elszállításra kerülő zsidókat” nemre, korra, egészségi állapotra való tekintet nélkül kell összegyűjteni. A függelék a következőképpen határozta meg a deportálandó zsidók kategóriáit:

1. Sárga csillag viselésére kötelezett zsidók, valamint hat éven aluli gyermekeik (akiknek nem kellett sárga csillagot viselniük).
2. Klinikákon, kórházakban, szanatóriumokban gondozott zsidók, akiket, akár csak a már gettóban élő fertőző betegeket, gondosan elkülönítve kell szállítani.

3. Büntetés-végrehajtási intézetekből és rendőri őrizetből elvezetett zsidók.
4. Felügyelet vagy engedély nélkül lófráló munkaszolgálatosok.
5. Korábban mentesített zsidók, akiknek mentesítési okmányait az új kormány érvénytelenítette.
6. Zsidó fajú szombatosok.

A zsidóellenes akció a következő kategóriákra nem vonatkozott:

1. Mentésített zsidók, akiknek mentesítési okmányait az új kormány adta ki.
2. Vegyes házasságban élő zsidók és leszármazottaik, még akkor is, ha sárga csillag viselésére voltak kötelezve.
3. Nőtlen, özvegy vagy elvált diplomás orvosok, állatorvosok, gyógyszerészek és mérnökök. Jegyzékbe kellett őket venni, és meggátolni szökésüket, míg a honvédsászlóalj befogadótáborába nem szállítják őket.
4. Idegen állampolgárságú (brit, észak- és dél-amerikai, román, bolgár, szlovák, finn, svájci, svéd, spanyol, portugál és török) zsidók, ha hivatalos okmányokkal tudták állampolgárságukat igazolni. A deportálás kezdete előtt el kellett őket szállítani a gettókba, és rendőri őrizet alá helyezni.

A D jelű függelék a zsidóktól elkobzandó holmikát három fő kategóriában adta meg:

1. Értéktárgyak: készpénz, nemesfémek – platina, arany, ezüst –, valamint nemesfémből készült ékszerek; drágakövek, értékpapírok, zárolt számlákról szóló banki betétkönyvek, írógépek, számológépek és fényképezőgépek.
2. Hadianyagok: állami tulajdonban lévő felszerelés, katonai egyenruhák, fegyverek, lőszer, robbanóanyagok, távcsövek és sífelszerelések. (A hadianyagokat a rendőrségnek kellett elkoboznia, s azután átadnia a honvédségnek.)
3. Írószerszámok: ceruzák, tollak, töltőtollak, tinta és papír.

A gettóban és a zsidók lakásain értékek után kutató különleges bizottságok eljárási szabályait az E jelű függelék részletezte. A bizottságok tagjainak:

1. Le kellett zárniuk a vécéket és más helyiségeket, amelyek alkalmasak az értéktárgyak elrejtésére vagy megsemmisítésére (lefolyók stb.).
2. Fel kellett sorakoztatniuk poggyászostul a zsidókat. A deportálandó zsidókat családonként, az A függelékben megadott ismérvek

- szerint kellett kijelölni. Kétely esetén a háromtagú bizottsághoz kellett fordulni.⁷
3. A deportálásra kijelölt zsidókat családonként, a többi zsidótól elkülönítve kellett kivallatni arról, hogy mikor, hol, kinél rejtették el értékeiket vagy hadianyagaikat, amelyek korábban a tulajdonukban voltak. Amennyiben az értékeket házon belül rejtették el, fel kellett szólítani őket azok önkéntes átadására.
 4. A kutatást lakásról lakásra, rendszeresen és tüzetesen kellett elvégezni. A megtalált értéktárgyakról és hadianyagokról három példányban listát kellett felfektetni.
 5. A deportálásra összegyűjtött zsidókat motozókhoz és átvevőbizottságokhoz kellett vezetni, hogy azok átvizsgálják őket és poggyászukat.
 6. A kiürített és megvizsgált házakat, s a bennük lévő lakásokat le kellett zárni, illetve ajtóikat és kapuikat le kellett pecsételni.
 7. A motozók és átvevőbizottságok által elkobzott értéktárgyakat bevett könyvelési gyakorlat szerint át kellett adni a bizottság által célra kijelölt pénzügy-igazgatósági tagoknak.
 8. Az elkobzott javakról kiállított listák egy példányát az ügyirathoz kellett csatolni, s egy-egy további példányt a bizottságnak, illetve a rendőrkapitányságnak megküldeni.
 9. A hadianyagokat a rendőrség megbízottja nyugtaadás kötelezettsége mellett a honvédség kijelölt képviselőjének tartozott átadni.⁸

A 6163/1944. sz. BM VII. rendelet végrehajtásának egyes részleteit a Baky elnökleletével tartott április 19-i belügyminisztériumi értekezleten tárgyalták meg. Az ülésen külön figyelmet szenteltek a zsidóktól az „átköltöztetés” különböző szakaszaiban kisajátítandó értékek feletti rendelkezésnek. Ezen az ülésen döntöttek a bácskai zsidók nagy részének gettósításáról is (lásd a 21. fejezetet).

Noha a minisztertanács április 26-ig hivatalosan nem rendelkezett a gettósításról,⁹ az április 7-én hozott döntések alapján sok helyi hatóság azonnal cselekedni kezdett. Az ország egyes területein a túlzottan ambíciózus helyi hatóságok saját kezdeményezésükre még ennél is korábban megkezdték a zsidók összegyűjtését. Lévai szerint, bár állítását a dokumentumok cáfolják, ez történt például Veszprém megye Ényingi járásában, majd nem sokkal később a megye többi járásában is, ahonnan állítólag már március végén Veszprém városba vitték a zsidókat.¹⁰

Hogy a zsidótlanítási szakértők milyen gyorsan döntöttek arról, hogy a végleges megoldás programját Magyarországon is megvalósítják, azt az is mutatja, hogy a belügyminisztérium az első konkrét direktívákat Baky

bizalmas rendeletének végrehajtására már három nappal a rendelet kibocsátása előtt megfogalmazta. Egy április 4-i dátummal megjelent titkos rendeletben (6136/1944. BM VII. res.) a miniszter valamennyi beosztott polgármesteri, rendőrségi és csendőrségi szervet utasította, hogy a zsidó szervezetekkel készíttessék el a zsidók névjegyzékét. Az utasítás így szól:

Valamennyi polgármesternek és községi előljáróságnak

Állomáshelyeiken

Utasítsa a zsidó közösségi szervezeteket, hogy az összes zsidó személyekről, családtagjaikkal együtt, egy névjegyzéket állítsanak össze négy példányban, lakhelyük és lakásaik feltüntetésével, s azokat azonnal a polgármesternek, illetve a községi előljáróságoknak adja át.

A polgármester, illetve a községi előljáróságok a névjegyzék egy példányát az elsőfokú rendőrhatóságnak, a másik példányát a csendőrs-parancsnokságnak, harmadik példányát pedig legkésőbb folyó hó 8-ig a magyar kir. Belügyminiszter Úrnak címezve, adják postára. A névjegyzékben a felsoroltak anyja nevét is tüntesse fel.¹¹

Noha a belügyminiszter által megszabott irreális határidőt valószínűleg nem lehetett betartani, a helyi hatóságok nem vesztegették az időt a döntés végrehajtása során. A helyi tisztségviselők által kiadott utasítások egyik jellegzetes példája az, amelyet Nyíregyháza polgármestere bocsátott ki:¹²

9615/1944. F. J.

Tárgy: zsidók névjegyzékbe vétele

HATÁROZAT

Ezúton utasítom a zsidó közösségi szerveket, hogy vegyék névsorba az összes zsidót, családtagjaikkal együtt, adják meg címüket és lakásszámukat, s a határozat kézhezvételétől számított 48 órán belül négy példányban nyújtsák be a városi jegyzőnek (Városháza, 3. szoba). A névsor tartalmazza a benne szereplő személyek anyjának nevét is.

Nyíregyháza, 1944. április 11.

Nyíregyházy Pál
polgármester

Hasonló felszólítást adott ki 1944. április 21-én Hoszpötzky Ernő miniszteri tanácsos a közellátási minisztérium nevében. A válaszadás határidejét 48 órában szabta meg.¹³ Nehogy egyetlen zsidó is kicsússzék a hálóból, a közellátási minisztérium is kiadott egy névjegyzékbe vételi rendeletet, állítólag azért, hogy szabályozza a zsidóknak történő élelmiszer-elosztást. Az utasítás megszabta, hogy a zsidókra vonatkozó adatokat (név, születési idő és hely, foglalkozás és pontos cím) 1944. május 1-jéig kell átadni a helyi kormányzati hatóságoknak.¹⁴

Baky, Hoszpötzky és Jurcsek Béla mezőgazdasági és közellátási miniszter utasítására a helyi községek polgármesterei arra szólították föl a

helyi zsidó hitközségi vezetőket, hogy vegyék névsorba a hitközséghez tartozó összes zsidót – az ürügy az volt, hogy a cukor- és szappanjegyeket újakra cserélik ki.

A zsidók, miként a megkülönböztető jelzés viselésére utasító rendelkezésnek, ennek a baljós intézkedésnek is engedelmeskedtek. Noha az országos zsidó vezetők tudták, hogy e két, összefüggő intézkedésnek az volt a célja, hogy a zsidók elszigetelése és gettósítása könnyebbé váljék, és a cionista vezetőket az isztambuli Vaada óvta az engedelmeskedéstől, a helyi közösségek vezetői mit sem sejtettek, hűségesen elkészítették a névsorokat. Kisebb közösségekben rendszerint a hitközségi titkár vagy anyakönyvvezető készítette el a listát – a nagyobbakban rendszerint azok a fiatal férfiak, akiket még nem vittek el munkaszolgálatra. Rendszerint kettőssel dolgoztak, lelkiismeretesen végigjárták az egész várost, vigyáztak, nehogy egyetlen utcát vagy házat is kihagyjanak. A névjegyzék a családi és utónevet, az anya nevét, a címet, a foglalkozást és az életkort tüntette fel.¹⁵

Baky április 5-én „szigorúan bizalmas” utasítást (6137/1944. BM VII. res.) adott ki, amely az Államvédelmi Központ ügyészi nyomozó részlegének¹⁶ vezetőjét felszólította, hogy az alá beosztott egységek segítségével felügyeljen a zsidók ellen foganatosított rendőri intézkedések megvalósítására. Felhatalmazta, hogy egységeit a helyszínre küldje, hogy „a zsidókérdés megoldásánál később esetleg felmerülő vádaskodásoknak és esetleges visszaéléseknek eleje vétéssék”¹⁷.

Ugyanazon a napon, április 7-én, amikor kiadta a gettósításról intézkedő utasítást, Baky értekezletet tartott belügyminisztériumi irodájában. A résztvevők: Endre, két SS-tiszt és több csendőr- és rendőrtiszt – Tölgyesy ezredes, Záhonyi százados, Thurzó és Meskó rendőrfőtanácsosok, valamint Halász Géza minisztériumi tanácsos, a kárpátaljai kormánybiztos helyettese. Baky bejelentette, hogy küszöbön áll a zsidók kitelepítése a VIII. csendőrkerületből, amelybe Kárpátalja és Észak-kelet-Magyarország egyes részei tartoznak. Néhány alkalmazandó módszerről és felállítandó szervezeti struktúráról is említést tett.

Az akció irányítását az Eichmann-féle *Sonderkommando* tagjaiból és magyarokból álló zsidótlánítási szakértőcsoportra bízta (lásd a továbbiakban). A zsidóellenes kampány sikere, mint azt Veessenmayer számos jelentése egyikében kiemelte, a *Sicherheitsdienst* ügynökeinek és Endrének a folyamatos és szoros együttműködéséből fakadt.¹⁸ Ugyanez a bensőséges kapcsolat alakult ki az Eichmann-féle *Sonderkommando* és a végleges megoldáson fáradozó többi magyar között.

A kárpátaljai és északkelet-magyarországi műveletekhez Munkácsot választották ki a parancsnoki egység főhadiszállásául. Munkács maradt a

zsidótlanító különítmény állandó főhadiszállása, innen irányították a deportálásokkal kapcsolatos akciók nagy részét.

A terület többi nagy zsidó központjában, Huszton, Nagyszöllösön és Ungváron a kommandót speciális végrehajtó bizottságoknak kellett képviselniük és segíteniük. A tervezett zsidóellenes műveletekre vonatkozó végleges és részletes utasításokat Endre az április 7-i rendelet (6163/1944. BM VII. res.) általános irányelveivel összhangban adta ki.¹⁹ Endre megjelölte azokat a helyiségtípusokat, ahova a zsidókat össze kell gyűjteni: üres raktárak, elhagyott vagy nem működő gyárak, téglagyárak, zsidó hitközségi épületek, zsidó iskolák és hivatalok, zsinagógák.²⁰

A zsidótlanítási szakértők nem vesztegették az időt az irányelvek megvalósítása során. Az első konkrét lépések közé tartozott, hogy a zsidótlanításra kiszemelt területeken különleges katonai uralmat vezettek be, és megszervezték a magyarországi zsidótlanítási központokat.

A hadműveleti területek

Mivel a zsidóellenes műveleteket nem lehetett álcázni és a zsidók tömeges kitelepítése várhatóan zavarokat idézett elő az érintett közösségek gazdasági életében, a zsidótlanítási szakértők kénytelenek voltak katonai okokkal indokolni a műveleteket. Feltételezték – mint kiderült, helyesen –, hogy a helyi lakosság, beleértve a zsidók egy részét is, megértéssel fogadja majd, hogy a zsidókat el kell távolítani a közeledő katonai arcvonalból, „megvédendő a tengelyhatalmak érdekeit a judeobolsevisták mesterkedéseitől”. A minisztertanács együttműködési készséget mutatott, és április 12-én intézkedést fogadott el, amely szerint Kárpátalját és Észak-Erdélyt április 1-jétől kezdve hadműveleti területnek nyilvánították. Az intézkedés a hadműveleti területek közé sorolta Kárpátalján Bereg, Máramaros, Ugocsa és Ung vármegyét, valamint Ungvár városát, Észak-Erdélyben pedig Beszterce-Naszód, Csík, Háromszék, Kolozs, Maros-Torda, Szolnok-Doboka és Udvarhely vármegyéket, valamint a városok közül Kolozsvárt és Marosvásárhelyt.²¹ Egyébként a németek a maguk részéről már március 25-től hadműveleti területté nyilvánították a Tiszától keletre eső területeket.²²

A minisztertanács dr. Tomcsányi Vilmos Pált nevezte ki a kárpátaljai hadműveleti területek kormánybiztosának.²³ Állandó tájékoztatást kapott a zsidóellenes intézkedésekről, amelyet a budapesti hatóságoknak továbbított. A zsidókat kisajátító és gettósító rendőrfőnökök is neki küldték helyzetjelentéseiket.²⁴ Tomcsányi rövidesen lemondott – feltehetően rájött, mire vonatkozik kinevezése; helyét Vincze András altábornagy foglalta el, akit az 1440/1944. M. E. sz. rendeletben megjelölt had-

műveleti területre neveztek ki kormányzói biztosnak.²⁵ Ricsóy-Uhlarik Bélát 1944. április 1-jén az ország tiszántúli területén működő német haderők katonai parancsnokságához nevezték ki kormánybiztossá.²⁶

A zsidóknak a „hadműveleti területről” való eltávolítására megírt forgatókönyvet a hónap végén játszották el, miután Endre visszatért Kárpát-alja és Északkelet-Magyarország gettóinak szemlájéről (lásd a továbbiakban). Azért indult állítólag április 24-én erre a szemleútra, hogy kivizsgálja a gettóknak uralkodó elviselhetetlen viszonyokról terjesztett „rémhíreket”. Visszaérkezve Endre szuperlatívuszokban bővelkedő jelentést adott át Jarosznak, elutasítva a „rémhíreket”. Megjegyezte azonban, hogy a gettók túlzásúfoltak, és hogy a németek azt kívánják, helyezték át a táborokat a hadműveleti területekről. Tekintve, hogy Endre nagyon jól tudta, Magyarországon belül képtelenség máshová telepíteni a nagy tömegű zsidót, néhány nap múlva felvetette, fogadja el a kormány Eichmann javaslatát, miszerint a zsidókat Németországba kellene evakuálni.²⁷ Veessenmayer is közvetítette a Wehrmacht kérését, hogy vonják ki a zsidókat a hadműveleti területekről. A német és magyar zsidótlanítók által előadott előjáték néhány hét leforgása alatt a zsidók gyors, könnyörtelen deportálásába torkollott.

A magyar zsidótlanító különítmény

A magyar zsidótlanító különítmény a belügyminisztériumi Baky-Endre-csoport irányítása alatt és Eichmann Sonderkommandójával szoros együttműködve tevékenykedett. Vezetője Ferenczy csendőr alezredes volt, aki a m. kir. csendőrség összekötő tisztje volt a német biztonsági rendőrségnél. A magyar zsidótlanító egységnek két központja volt: az egyik Pesten, a Semmelweis utca 6. alatt, a Vármegyeházán, a másik a budai Lomnic Szállóban, az Evetke út 2.-ben, közvetlenül Eichmann Majestic szállóbeli főhadiszállásának szomszédságában.

Ferenczy cinizmusára és a művelet álcázása iránti vágyára utal, hogy pesti irodájának ajtaján neve mellett a következő felirat volt olvasható: Nemzetközi Beraktározási és Szállítási Kft.²⁸ A gettósítás és a deportálás állására vonatkozó napi jelentéseit általában a főbb deportálási központokból küldte el.

Ferenczy legközelebbi munkatársai a zsidótlanítási alakulatban Meggyesy, Zöldi Márton, Hain Péter, Koltay László (Hain helyettese) Uray László csendőr százados, bevagonírozási „specialista”²⁹ és a helyszíni műveletekkel megbízott magas rangú csendőrtisztek voltak, köztük Tölgyesy, Paksy-Kiss, Sellyey és Péterffy Jenő. Zöldi, aki az év elején Németországba szökött a délvidéki tömeggyilkosságban játszott szerepe miatt rá

váró büntetés elől (6. fejezet), a fegyveres SS tagjaként tért vissza, és Eichmann összekötő tisztje volt a magyar zsidótlanítási alakulatban.

A magyar zsidótlanítók hatékonysága a németekkel való szoros kollaboráción múlt. Baky ezért adott ki 1944. április 19-én szigorúan bizalmas felhívást a magyar hatóságok, illetve a német katonai és rendőri szervek szoros együttműködésére vonatkozóan. Baky azzal támasztotta alá az együttműködés fontosságát, hogy a zsidókérdést országosan és intézményesen sikerül megoldani.³⁰

Német társaikhoz hasonlóan a magyar alakulat tagjai is hidegvérű pontossággal dolgozták ki a végleges megoldás alaptervének részleteit.

A gettósítás, összegyűjtés és deportálás alapterve

Az alapterv, amelyet a német és magyar zsidótlanítási szakértők dolgoztak ki, a gettósítás és az összegyűjtés több, egymást követő szakaszát irányozta elő:

- a falusi és kisvárosi zsidókat össze kell szedni, és átmenetileg zsinagógákban és hitközségi épületekben kell elhelyezni;
- miután értéktárgyaikat elszedték, a falvakban és kisvárosokban összegyűjtött zsidókat a szomszédos nagyobb városokban, rendszerint a járási székhelyeken lévő gettóba kell átszállítani;
- a városi zsidókat össze kell gyűjteni és külön kijelölt területre szállítani, amely gettóként szolgál – ezt teljesen el kell szigetelni a város többi részétől. Egyes városokban a gettót a zsidónegyedben kell létrehozni, másutt gyárakban, raktárakban, téglagyárakban vagy akár a szabad ég alatt;
- a zsidókat megfelelő vasúti eszközökkel rendelkező központokban kell összegyűjteni, hogy gyorsan be lehessen vagonírozni és el lehessen szállítani őket.

A zsidókat mindegyik szakaszban különleges vizsgálatnak kell alávetni. A csendőr- és rendőrtisztviselőkből álló vizsgálócsoportok kényszerítsék őket arra, hogy adják át értéktárgyaikat. A gettósítási és deportálási művelettervek hat, területileg meghatározott „tisztogatási akciót” irányoztak elő. Ebből a célból az országot hat műveleti zónára osztották, mindegyikhez egy-két csendőrkerület tartozott (lásd a 13.1. táblázatot). A műveleteket az alábbi területi sorrendben kellett végezni:

- I. zóna. A VIII. (kassai) csendőrkerületben lévő zsidók – Kárpátalja és Északkelet-Magyarország.
- II. zóna. A IX. (kolozsvári) és X. (marosvásárhelyi) csendőrkerületben lévő zsidók – Észak-Erdély.

- III. zóna. A II. (székesfehérvári) és VII. (miskolci) csendőrkerületben lévő zsidók – Észak-Magyarország Kassától a Harmadik Birodalom határáig.
- IV. zóna. Az V. (szegedi) és VI. (debreceni) csendőrkerületben lévő zsidók – Magyarországnak a Dunától keletre fekvő déli részei.
- V. zóna. A III. (szombathelyi) és IV. (pécsi) csendőrkerületben lévő zsidók – az ország Dunától nyugatra fekvő délnyugati részei.
- VI. zóna. Az I. csendőrkerületben (Budapesten) lévő zsidók – a főváros és közvetlen környezete.

A sorrend nagyrészt azoknak az elképzeléseknek felelt meg, amelyeket „Kállay magántitkára” 1942. október elején Wislicenynek fejtett ki – és egy sor katonai, politikai és pszichológiai tényező tükröződött benne. A Vörös Hadsereg gyors közeledése miatt lényeges volt az időtényező. Politikailag célravezető volt Kárpátaljával és Észak-Erdéllyel kezdeni, mert a központi és helyi hatóságok, illetve a helyi lakosság kevésbé érzékenyen reagált a „galíciai”, „idegen”, nem magyarul beszélő tömegek, mint az asszimiláltak sorsára. Németországi „munkára” való összegyűjtésüket magyar jobboldali körök kétszeresen is üdvözölték: Magyarország megszabadul az „idegen” elemektől, ugyanakkor a közös háborús erőfeszítésekhez is hozzájárulnak, és ezáltal időben közelebb kerülhet a megszállás vége és a teljes szuverenitás visszanyerése.

Endre eredetileg kifogásolta ezt a sorrendet – a gettósítási programot Budapesten szeretne volna kezdeni. Az elképzelésnek Eichmann különleges alakulata nyerte meg: meggyőzték, hogy kívánatos vidéken kezdeni a műveleteket, az ország északkeleti részével kezdve. Höttl szerint azzal indokolták ezt a döntést, hogy a budapesti zsidók, akik az országban a legtapasztaltabbak és leginkább asszimiláltak voltak, ne tudjanak elmenekülni, a fővárosban és vidéken elrejtőzni.³¹ Horthy július 7-i, a deportálások leállítását elrendelő döntése után Endre gyakran tett szemrehányást munkatársainak azért, hogy nem fogadták meg a tanácsát.³²

A zsidóellenes akciót minden zónában úgy indították el, hogy előbb értekezletet hívtak össze, amelyen a német és magyar zsidótlanító munkacsoportok a vármegyei, a járási és a városi közigazgatás vezető tisztviselőivel, s az illető zónában működő rendőr- és csendőrparancsnokok parancsnokaival találkoztak. Az értekezleteken többnyire Baký és/vagy Endre elnökölt. Minden meghívott megkapta a megfelelő, szigorúan bizalmas zsidóellenes rendeletek, így a 6163/1944. BM VII. res. sz. rendelet másolatát, és szóbeli eligazítást kapott azok foganatosításáról.

Az I. zóna zsidóellenes. hajszájának részleteit egyrészt a belügyminisztériumban április 7-én (lásd fent), másrészt Munkácson, április 12-én

tartott értekezleten tisztázták. A Horvátországgal határos megyék „szükségintézkedéseit” a belügyminisztériumban, április 19-én beszéltek meg. A II. zóna intézkedési tervét egyrészt Szatmárnémetiben, április 26-án, másrészt Marosvásárhelyt, április 28-án körvonalazták. Erre következett a május 8-i, munkácsi értekezlet, amely már a deportálás részleteire koncentrált. A III. zóna kampányát június 3-án, a belügyminisztériumban, a IV. zónáét pedig június 10-én, Szegeden alapozták meg. A június 22-i, siófoki értekezlet témája az V. zóna kampánya volt, míg a budapesti intézkedéseket június 28-án a belügyminisztériumban vitatták meg.³³

A gettósítási folyamat. A zsidók összefogdosásának, kifosztásának és gettóba zárásának technikai gyakorlatilag országszerte azonosak voltak. Minden hitközségben felszólították a vezetőket, hogy a 6136/1944. BM VII. res. sz., már idézett rendelet értelmében részletes listákat készítsenek a hitközséghez tartozó valamennyi zsidóról. A gettósítás részleteit megyénként többnyire a főispán vagy az alispán elnökletével, a főszolgabírák, a polgármesterek és a rendőrség meg a csendőrség képviselőinek részvételével beszéltek meg. A járásokban és a városokban a főszolgabírák, illetve a polgármesterek adták ki a gettósítás végrehajtási utasítását a Baky által április 7-én kibocsátott 6163/1944. BM VII. res. sz. rendelet alapján. A gettósításra kijelölt napon, amelyet megyei értekezleteken határoztak meg, az összegyűjtést polgári, rendőri és csendőri személyzet végezte főként azon listák alapján, amelyeket a zsidó hitközségi vezetők állítottak össze és szolgáltatottak be. A kisebb falvakban, kisebb járási székhelyeken csaknem kizárólag csendőrök végezték az összegyűjtést. A nagyobb városokban ez a rendőrség feladata volt, amely a helyi köztisztviselőkkel karöltve munkálkodott. Számos városban a rendőri egységek külön erre a célra kijelölt csendőri erővel, helyi nyilasokkal, szélsőjobboldali és „hazafias” csoportokkal, a leventemozgalom fiataljaival egészültek ki.

Általában pirkadatkor ébresztették fel a zsidókat, mindössze néhány percet adva nekik, hogy összecsomagolják személyenként 50 kilogrammot meg nem haladó élelmüket, ruhadarabjaikat és ágyneműjüket. Azok a zsidók, akik értesültek a közlő katasztrófáról, többnyire azzal töltötték az éjszakát, hogy csomagoltak, illetve kényyszerű terveket dolgoztak ki. A csendőri és rendőri egységeket általában polgári személyek, tanítók vagy köztisztviselők is elkísérték, belőlük alakultak meg a zsidók kifosztását célzó különleges bizottságok. A zsidóknak a helyi gettóba való elszállításuk előtt át kellett adniuk minden értéktárgyukat és tulajdonukat.³⁴ A kisebb falvak zsidó lakosait általában először a járási székhelyek zsinagógáiban, közösségi épületeiben gyűjtötték össze (lásd a 17.1. ábrát). Né-

hány hét elteltével minden zsidót átszállítottak a legtöbbször a megyeszékhelyeken létesített bevagonírozási és deportálási központokba. A gettókat gyakorlatilag teljesen elzárták – deszka- vagy szögesdrót kerítéssel – a külvilágtól, s a keresztény lakónegyedre néző ablakaikat bemeszelték. A gettósítás során felmerült minden költséget a zsidóknak kellett állniuk. Sok helyütt kénytelenek voltak előre fizetni. Másutt a városi hatóságok költségeit a zsidóktól elkobzott vagyon terhére a központi kormányzat térítette meg. A gettósítás folyamata hatékony és gyors volt. A netán előadódó problémákat legtöbbször Molnár Zsigmondnak, Endre belügyminisztériumi munkatársának a közbenjárásával oldották meg.³⁵ A gettóban tartózkodó zsidók közül sokat igénybe vettek mezei vagy ipari munkára a környék keresztény vállalkozói. A németek is szívesen választottak közülük háztartási vagy egyéb alkalmazottat. A zsidók nemritkán önként vállaltak efféle szolgálatot abban a hamis reményben, hogy így elkerülhetik a deportálást.

Noha „lepecsételték” a zsidók lakásait, vállalatait, irodáit, és leltárt fektettek fel berendezési tárgyaikról, a fosztogatás rövidesen megindult. A zsidó tulajdonban lévő szárnyasokat és lábasjószágot vagy a hadsereg, vagy a helyi lakosság számára kobozták el, vagy éppenséggel az „aggódó” szomszédok vették magukhoz őket (lásd a 16.1. ábrát).³⁶ A hatóságok különösen tüzetesen kobozták el későbbi kiosztásra a zsidó tulajdonban lévő tartós fogyasztási cikkeket, így például a rádiókészülékeket, kerékpárokat, távcsöveket, írógépeket, fényképezőgépeket és gépkocsikat. Ezek azután, akárcsak a lakások, a vállalatok és az irodák, rendőrségi, csendőrségi vagy közigazgatási és más, a rendszer iránti hűségükkel kitűnő személyek kezére jutottak. A rablás ösztönétől vezérelt egyéneket különleges kérvényeik, folyamodványaik alapján válogatták ki, amelyekben tiszta fajú keresztény származásukat, a haza iránti elkötelezettségüket és szélsőjobboldali meggyőződéseiket bizonygatták.³⁷

A zsidóellenes kampány részleteiről a központi kormányzati szerveknek, így a minisztertanácsnak is, teljes tudomása volt, és feltétel nélkül támogatták is a kampányt. Sztójay időközönként még tájékoztatta is a minisztertanácsot a gettósítási és deportálási kampány egyes szakaszairól. A kabinet tagjainak azonban az volt az egyhangú óhajuk, hogy ne essék szó, ne folyjék vita a magyar országgyűlésben a zsidóellenes intézkedések semmilyen vonatkozásáról.³⁸ Egyébként, mivel a magyar parlament ez idő tájt nem ülésezett, a kormány tagjainak óhaja magától teljesült.

A műveletek sorrendjét meghatározva, a zsidótlanító különítmények nemcsak a nyilvánvaló politikai és katonai tényezőket, hanem a zsidó lakosságra gyakorolt lehetséges pszichológiai hatást is figyelembe vették.

A zsidók elgondolásai

Az I. és II. zónában élő zsidók közül sokan úgy gondolkodtak, hogy „eltávolításuk a hadműveleti területről” érthető elővigyázatossági intézkedés egy olyan ellenség részéről, amely a „bolsevikok szövetségésének” tekinti őket. A hatóságok részéről is táplált, elterjedt híresztelés szerint a kenyérmezei³⁹ internálótáborba viszik őket, ahol dolgozniuk kell, és gondoskodhatnak családjukról. Sok gettóban, különösen Észak-Erdélyben, közvetlenül a deportálás előtt a csendőrök is terjesztették azt a hírt, hogy a zsidókat a Dunántúlra, a fronttól távolabbra telepítik át, hogy mezőgazdasági munkát végezzenek. Egy másik, különösen a nagyváradai gettóban elterjedt híresztelés szerint a zsidókat munkára viszik Mezőtúrra, a Nagyváradtól nyugatra fekvő mezőgazdasági vidék Szolnoktól kissé délkeletre lévő központjába.⁴⁰ Kárpátalja gettóiban azt terjesztették, hogy a zsidókat a Hortobágyra viszik mezőgazdasági munkavégzésre.

A zsidóellenes hajszát foganatosító magyarok megerősítették azt az áldozatok közt lábra kapó híresztelést, hogy a deportálandó zsidókat néhan kicserélnék angol fogságba esett katonákra, illetve Amerikába hurcolt magyarokra.⁴¹

A nagyobb városokban élő zsidók kezdetben azt gondolták, hogy a gettósítás csak a falusi zsidókra vonatkozik.⁴² Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az I. és II. zónában folyó kampány valójában mindenkire kiterjed, a III., IV. és V. zónában élő zsidók úgy okoskodtak, hogy ami a kárpátaljai és észak-erdélyi nem magyarosodott zsidókkal történik, az velük feltehetően nem történhet meg. Végére is asszimilálódott „magyar zsidók” voltak, akik ezer éve éltek együtt keresztény testvéreikkel. Végül, amikor őket is összegyűjtötték és deportálták, a budapesti zsidók vélekedtek úgy, hogy ami vidéken történt, az nem történhet meg a nagyvárosi zsidók nagy tömegeivel, akikre Horthy és a külföldi diplomaták is állandóan ügyelnek.

A Zsidó Tanácsnak nyújtott tájékoztatásokkal ezt a pszichológiai állapotot erősítették a hatóságok is. Biztosították a Tanácsot, hogy a műveletek a keleti területekre korlátozódnak. Ezt bizonyítandó, a hatóságok egy sor zsidóellenes rendeletet fogadtak el, amelyeket Magyarország még nem zsidótlanított részein kellett volna alkalmazni – ezzel akarták bizonyítani, hogy az e területeken élő zsidókat életben szándékoznak hagyni.⁴³ Sok, különösen budapesti zsidó bedőlt a trükknek: „Ha meg akarának semmisíteni bennünket, miért adnák ki ezeket a rendeleteket?” – gondolták.

További tápot adott a zsidók hiszékenységének, hogy széles körben terjesztették azokat az ígéretek, amelyeket Eichmann néhány héttel a megszállás után Gábor Jánosnak tett. A németek néhány intézkedésétől

17.1. kép
A vidéki zsidók gettósítása.

megrémülve, Gábor naivan érdeklődött, vajon nem fenyegeti-e a zsidókat a deportálás veszélye. Eichmann azzal szerelte le aggodalmát – s rajta keresztül nyilvánvalóan sok zsidóét is –, hogy megígérte: nem hoznak ilyen drasztikus intézkedéseket, ha a zsidók nem csatlakoznak a kárpátaljai partizánokhoz vagy Tito egységeihez.⁴⁴

Az olyan „ígéretet”, hogy csak a nem asszimilálódott zsidó tömegeket szállítják el „munkára”, s őket is csak a hadműveleti területekről, s hogy nem nyúlnak az elmagyarosodott zsidókhoz, valószínűleg hatottak a Zsidó Tanács és más zsidó vezetők magatartására.

A vidéki zsidók gettósítását és deportálását a futószalagelv szerint szervezték. Az I. és II. zónában lévő zsidók átlag 3–5 hetet töltöttek a gettóban. A deportálásokat csak május 15-én kezdték el, amikor ezekben a zónákban már befejeződött a gettósítás és az összegyűjtés folyamata. Ettől kezdve a zsidók összegyűjtése a bevagonírozási központokba csak néhány nappal tervezett deportálásuk előtt történt. A csendőrség és a rendőrség rendszerint arra használta fel ezeket az utolsó napokat, hogy elrejtett értéktárgyak után nyomozzon.

I. zóna: Kárpátalja és Északkelet-Magyarország

A magyarországi zsidók bekerítése és összegyűjtése Kárpátalján és az ország északkeleti részein 1944. április 16-án, vasárnap, pészah első napján kezdődött. A művelet alapjául azok a döntések szolgáltak, amelyek az április 12-én, Munkácson tartott értekezleten születtek. Az értekezletet Endre László hívta össze az érintett területek városainak, járásainak és megyéinek legfőbb polgári, rendőr- és csendőrtisztviselői számára.

A környék zsidóinak gettósítását előíró rendelet még ugyanazon a napon megszületett. A Kárpátalja kormányzó biztosának aláírásával ellátott szöveg nagyrészt Baky április 7-i rendeletén alapult.⁴⁵

A művelet egyes megyékre vonatkozó részleteit a röviddel április 12-e után az adott megye polgármesterei, rendőrfőnökei és csendőrparancsnokai részére tartott helyi értekezleteken dolgozták ki. Az értekezletek vezetői Baky László írásos utasításai, s főként Endre munkácsi szóbeli közlései alapján jártak el. A helyi értekezleteknek nemcsak az volt a feladatuk, hogy döntsenek a helyi gettók helyéről és irányításáról, hanem az is, hogy létrehozzák a zsidók összegyűjtését végző bizottságokat és a zsidó vagyon azonosítására és elkobzására specializálódott csoportokat.

A tömegek félrevezetése és a Magyarország egyéb területein élő zsidók félelmének lecsillapítása érdekében a zsidótlanító különítmény „propagandával” foglalkozó szakértői az április 16-án indított műveletet mint

szükséges óvintézkedést „igazolták”, amelynek az a célja, hogy az adott terület hadműveleti zónává nyilvánítása után megvédjék az ország biztonságát.

A kárpátaljai és északkelet-magyarországi zsidók gettósítása és összegyűjtése formailag is törvényellenes volt, hiszen a gettósításra vonatkozó rendelet csak április 28-án született meg. A túlbuzgó helyi tisztviselők ezenkívül gyakran gyűjtöttek be mentesített zsidókat, sok helyütt zsidó munkaszolgálatosokat is, akik pedig a honvédelmi minisztérium joghatósága alá tartoztak. Elvileg törvénytelen volt hatéves kor alatti gyermekek internálása is, hiszen nekik nem kellett viselniük a sárga csillagot, s a zsidóellenes intézkedések névleg csak azokra terjedtek ki, akiket a sárga csillag viselésére köteleztek.

A zsidóellenes műveletek megkezdésének napján Ferenczy és zsidótlanító különítménye Munkácsra, a gettósítási, összegyűjtési és deportálási kampány területi központjába érkezett, hogy átvegye a parancsnokságot. A német és magyar zsidótlanító egységeken kívül a helyi katonai alakulatoknak szintén joguk volt a területükön élő zsidókra vonatkozó parancsokat kiadni. Kárpátalján a magyar hadsereg egységei Fehér (Weisz) tábornok közvetlen parancsnoksága alatt álltak, akit kizárólag emiatt hívtak vissza a frontról, állítólag azért, mert elődje, Álgya-Pap Zoltán tábornok panaszt tett a terület csendőrségének túlkapásai miatt.⁴⁶

Néhány nappal az összegyűjtés után a zsidókat a legközelebbi gyűjtőtáborokba hajtották – rendszerint a nagyobb városok, Munkács, Ungvár, Beregszász, Nagyszöllős, Huszt, Técső, Sátoraljaújhely, Kassa és Nyíregyháza téglagyáraiba. Nagyobb gettók voltak még többek között Máramarosszigeten, Mátészalkán és Kisvárdán is.

A zsidók élelmezése, köztük azoké is, akiket a szomszédos községek-ből hoztak, a gyűjtőhelyeken a helyi Zsidó Tanács feladata volt. Jóllehet a fő és gyakran egyetlen étkezés egy kevés krumplileves volt, az első napok után, amikor elfogytak a falusi zsidók magukkal hozott készletei, a probléma kiéleződött. A gettókban uralkodó életkörülmények rendkívül nehezek, gyakran brutálisan embertelenek voltak. A gettón belüli lakások rettenetes túlszűfoaltsága, teljesen elégtelen főzési, tisztálkodási és egészségügyi lehetőségei elviselhetetlen nehézségeket teremtettek, és feszültségeket okoztak a lakók között. De bármilyen szörnyű körülmények uralkodtak is a városi gettókban, mindez semmi volt a téglagyárak és erdők kegyetlen viszonyaihoz képest, ahol a zsidóknak hetekig szabad ég alatt kellett tengődniük. Az elégtelen táplálkozás, az egészségügyi berendezések, a fürdési lehetőség hiánya, valamint a zord időjárás sok helyütt komoly egészségügyi problémákhoz vezetett. A nagy számban előforduló kisebb megbetegedéseken és szokásos meghűléseken kívül sokan komo-

lyabb betegségekben, vérhasban, tífuszban és tüdőgyulladásban szenvedtek. Mindezt tetézte a gettókra felügyelő csendőrök és rendőrtisztek többnyire embertelen magatartása. Igaz, egyes községekben néhány helyi tisztviselő a rendkívüli körülményekhez képest megpróbált a lehető legemberségesebben viselkedni, de ez csak a szabályt erősítő kivétel maradt.⁴⁷

Kárpátalján és Északkelet-Magyarországon 13 nagyobb gettó- és bevagonírozási központot alakítottak ki. A rendelkezésre álló adatok alapján az alábbiakban külön-külön foglalkozunk ezek elhelyezkedésével, népességükkel, körülményeikkel és felszámolásuk módjával.⁴⁸

Munkács. Az ortodox zsidóság és a hászidizmus e nagy központjának két gettója volt: az egyik Bereg vármegye kisvárosainak és falusi hitközségeinek, Bátyúnak⁴⁹, Berezska Roztokának, Bártházának, Ilosvának, Nagyrákócnak, Opavának, Szolyvának és Tárkánynak a zsidóságát fogadta be, a másikat a helyi zsidók számára létesítették. Az előzőt a Sajovits-téglagyárban hozták létre, amely tökéletesen alkalmatlan volt a hozzávetőlegesen 14 000 falusi zsidó számára. Sok zsidó emiatt a szabad ég alatt, a palánkkal körülvett gyárudvaron talált magának fekhelyet.

A hozzávetőlegesen 13 000 munkácsi zsidót április 18-án parancsolták a gettóba. A gettó a város zsidónegyedében létesült: a Latorca, a Dankó, a Kálvin, a Töltés, a Zrínyi, a Munkácsi, a Szent Márton, a Mikes Kelemen, a Csokoli, a Zenész és a Malom utca tartozott hozzá. Mindkét gettó a Zsidó Tanács belső igazgatása alatt állt. A Tanács tagjai: Steiner Sándor elnök, Segelstein, Klein Oszkár, Áron Ferenc, Morvai János és Eisenstätter Mendel voltak.⁵⁰

A városi zsidók otthonát röviddel a kiürítés után éppúgy kirabolták, mint a falusiakét. A téglagyárban és a gettóban elhelyezett, a rossz bánásmód és a csökkenő élelmiszeradagok miatt egyre jobban lesóványodott zsidókat munkára vitték, s eközben kegyetlenségek és megaláztatások sorában volt részük. Egy példán szemléltethető, milyen aljas módon viselkedtek a hászid zsidókkal: ezekkel a köztudottan jámbor és istenfélő zsidókkal romboltattak le egy zsinagógát – szombaton.

A gettóban uralkodó siralmas körülmények nyomán április 23-án az egyik részlegben tífuszjárvány tört ki. Kiss főhadnagy, a gettó parancsnoka karantént rendelt el ezen a területen május 15-ig, amikor az első vonatrakomány zsidót, amúgy betegen, deportáltak. A terület egyes falusi közösségeiben már azelőtt kitört a tífusz, hogy a zsidókat Munkácsra szállították volna. Ez történt például Dombón, ahonnan 1006 karanténba zárt zsidót végül is Técsőre szállítottak át bevagonírozásra.⁵¹

Május 15-én, amikor a falusi zsidókat már deportálták, munkácsi

17.2. kép
Zsidók Ungvár gettójában (1944. április)

testvéreiket átszállították a városi gettóból bevagonírozásra a Sajovits-téglagyárba. A városi zsidók első része május 19-én hagyta el a téglagyárat, az utolsó, a kilencedik május 24-én.⁵² Sok más közösséghez hasonlóan a helyi hatóságok és zsidótlanító egységek itt is összejátszottak annak érdekében, hogy a mentesített zsidókat is deportálják. Köztük több olyant is, akik az első világháborúban vitézségükért magas katonai kitüntetésben részesültek.⁵³

Ungvár. Az Ung vármegyei Ungvári és Nagykapocsi járásból kb. 17 000 zsidót gyűjtöttek össze a Moskovits-téglagyárban és a Glück-fatelepen: mindazokat, akik Alsó-Pásztej, Csicsér, Mircs, Nagybereszna, Porosztó, Szerednye, Turjaporoskő és Ungdorocz hitközséghez tartoztak.

A Moskovits-téglagyár (vagy ahogy nevezték: a Felszabadulás utcai téglagyár) a Minai utcában, a Glück-fatelep pedig a Munkácsy Mihály utca 88. alatt működött (lásd a 17.2. ábrát). A zsidóellenes kampány karmesterei Megay László polgármester, Thurzó György rendőrfőnök,

Pálffy Sándor csendőr alezredes, Kossey János alispán és Gyurics Gyula főszolgabíró voltak. Technikai tanácsokkal Theodor Dannecker SS-Hauptsturmführer, a körzet zsidóügyekben illetékes német tanácsadója szolgált.⁵⁴ Thurzó április 26-án azt jelentette Tomcsányinak, hogy aznapig 16 927 zsidót helyeztek el a két gettóban. Közülük 14 327 a nagyobb, téglagyári gettóban nyert elhelyezést: 5610 volt a helyi, és 8717 az Ung vármegye szomszédos hitközségeiből beszállított zsidók száma. A fatelepen 2600 zsidót őriztek. Mindkét gettót meglátogatta április 25-én Endre László. Az egészségügyi körülmények, amint azt dr. Biringer Károly, a város tiszti főorvosa megállapította, rendkívül gyatrák voltak. Még a gettósítás vége előtt fordult Jarosshoz Megay polgármester, a zsidók elszállítását kérve, mert azok, úgymond, egészségügyi veszélyt jelentenek a keresztény lakosságra nézve. Még Tomcsányit is felkérte, vesse latba befolyását e cél érdekében.⁵⁵ Április 26-án Megay és Thurzó hirdetményben szólította fel a még kézre nem kerített zsidókat, haladéktalanul jelentkezzenek a rendőrségen, és felkérte a keresztény lakosságot, tegyenek bejelentést az ilyen zsidókról. Ugyanaznap a zsidóellenes akciót bonyolító hivatalnokok Megay irodájában gyűltek össze, hogy megtárgyalják a megye zsidókérdésének „megoldásában” jelentkező problémákat, így a műveletek során következő lépéseit is.⁵⁶

Mint Kárpátalján másfelé is, az ungvári gettókban is nyomorúságosak voltak a körülmények. Sok zsidónak a szabad ég alatt kellett sorsára várnia. A rendre zsidó rendészek vigyáztak, összhangban a László dr. vezető, négytagú Zsidó Tanáccsal.⁵⁷ A gettósítás megkezdése utáni napon a zsidó vezetők szívszorító kérvényt juttattak el Thurzóhoz, arra kérve őt, legyen könyörülettel, és ne hurcolja el a zsidókat otthonaikból.⁵⁸ Mit sem sejtettek az ellenük szőtt, gyilkos összeesküvésről, amely éppúgy leselkedett rájuk, mint Magyarország többi zsidóira. A gettó és Budapest közötti titkos futárszolgálat működött, amelynek révén a magyar és a svájci nemzetközi zsidó szervezetek képviselői nyomon követték a kárpátaljai fejleményeket. Ilyen értesülések alapján küldték például a leveleket bizonyos személyeknek a gettóba, s a címzésben a téglagyárat jelölték meg, ahol el voltak helyezve. Az egyik ilyen futárt, dr. Ackermann ungvári ügyvédet elfogta a német biztonsági rendőrség. A birtokában lévő dokumentumokból derült fény dr. Szendrődy városi aljegyző emberséges magatartására, akit Ungvár polgármestere a gettó élelmiszer-ellátásának és higiénés be rendezéseinek megszervezésével bízott meg. Ugyanez mondható el dr. Török rendőrtanácsosról is. Miután Ferenczy a helyszínre érkezett, ezeket a tisztviselőket azonnal eltávolították, és a gettót Pálffy Sándor alezredes főparancsnoksága alá helyezték.⁵⁹ Az Ungváron összegyűjtött zsidókat május 17. és május 31. között öt transzportban deportálták.⁶⁰

Beregszász. A gettót a Kont- és Vály-téglagyárban, valamint az ún. Weisz-birtok gazdasági épületeiben létesítették. Kb. 10 000 zsidót gyűjtöttek itt össze Ardod, Bátyú, Beregkövesd, Beregsurány, Bilke, Dolha, Harangláb, Kaszony⁶¹, Marosjánosi, Tarpa és Vásárosnamény községekből.⁶² Itt is az történt, mint gyakorlatilag az összes gettóban: mihelyt a zsidókat deportálták, megkezdődött a vadászat – mind a gettóban, mind a „lepecsételt” otthonokban – hátrahagyott pénzük és értéktárgyaik után. A beregszászi fosztogatás, méretei miatt, még a németek figyelmét is felkeltette.⁶³ A gettó Kecskési-Tollas (Kohlmann) Tibor csendőr hadnagy parancsnoksága alatt működött, akinek kegyetlenkedéseire háború utáni bírósági tárgyalásán derült fény.⁶⁴

A Beregszászon összegyűjtött zsidókat május 16. és 29. között négy transzportban deportálták.⁶⁵

Az egyik transzport bevagonírozását Endre is végignézte.⁶⁶

Nagyszöllős. A városban élő és az Ugocsa megye hitközségeiből ide szállított zsidókat a zsinagóga és az ún. Magyar sor körüli négy utcában gyűjtötték össze. A gettóban 12–14 000 zsidó élt, köztük azok, akiket a szomszédos községekből, Batarcsról, Feketeardóról, Halmiból, Királyházáról, Kökényesről, Komlósról⁶⁷, Nagytarnáról, Terebesről, Tiszászászfaluról, Tiszaújlakról és Turcraól szállítottak ide.⁶⁸ A gettólakók közül 4700 nagyszöllősi lakos volt. A Zsidó Tanács tagjai Guttmann Mór (Mose), Würzburger Emil (Mendl), Friedmann Lipót (Lippe) és Eisenberger Márton (Mordeháj) voltak.⁶⁹ Perényi Zsigmond báró, Kárpátalja volt kormányzói biztosa, a parlament felsőházának elnöke és fia, akinek birtokai ebben a megyében voltak, minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy enyhítsék a gettóba zárt zsidók szenvedéseit – élelmiszert küldtek.⁷⁰ A zsidókat három transzportban deportálták, amelyek május 20. és június 3. között haladtak át Kassán.

Huszt. A helyi zsidókon kívül Alsószinevéri, Gernyesi és Varjaci járásból – többek között Alsóhidegpatak és Eötvösfalva községből – további 5000 zsidót gyűjtöttek össze a Csőregréti, Izai és Kossuth utcában. A Zsidó Tanács tagjai: Lazarovits elnök, Rosenbaum, dr. Hegedűs, dr. Polgár és Markovits.⁷¹ A Huszton összegyűjtött közel 11 000 zsidót május 24. és június 6. között négy transzportban deportálták.⁷²

Iza. A huszti Zsidó Tanács vezetése alatt Alsóbisztrai, Bereznei, Felsőbisztrai, Herincsei, Kosolovói, Lisamezői, Majdankai, Podoloci és Vetelei járásból kb. 7000 zsidót gyűjtöttek itt össze.⁷³

Técső. Técsőn egyszerre hozzávetőlegesen 10 000 zsidót gyűjtöttek össze. Közöttük csaknem 2500 helyi lakost és a Kerekhegyi, Pálosreme-

tei, Szaploncai és Viski járásokból, szomszédos községekből származó zsidókat. A szóban forgó községek: Bedőháza, Brusztura, Dombó, Gánya, Kalinfalva, Királymező, Kökényes, Körtvélyes, Nyéresháza, Oroszokra, Taracköz, Tarackraszna, Visk és Vulchovec. Az eredeti terv szerint a Técsőn összegyűjtött zsidókat Mátészalkán kellett volna bevagonírozni. Végül azonban közvetlenül Técsőről deportálták őket – az első szállítmány 1944. május 22-én indult el. A Zsidó Tanács elnöke Róth Jenő volt, tagjai Kallos Zoltán és egy dr. Grünstein nevű orvos.⁷⁴ A gettó a város zsidónegyedében és egy külön táborban volt.

Sátoraljaújhely. Kb. 15 000 Zemplén vármegyei zsidót gyűjtöttek össze, köztük Bekecsről, Bodrogkeresztúrról, Cigándról, Eötvösfalváról, Erdőbényéről, Gesztelyről, Hernádnémetiből, Lácáról, Legyesbenyéről, Mádról⁷⁵, Megyaszóról, Monokról, Olaszliszkáról, Ricséről, Sárospatakról⁷⁶, Szegilongról, Taktaharkányból, Tállyáról, Tarcalról, Tiszalucról, Tokajból, Tolcsváról, Vajdácskáról és Zemplénagárdról valókat.⁷⁷ A szerencsi zsidókat és Zemplén vármegye Szerencsi járásának zsidó közösségeit szállítási okokból a miskolci gettóban gyűjtötték össze.⁷⁸ A megye különböző községeiből a zsidók összegyűjtését Bornemisza Miklós alispán a járási szolgabírók segédletével irányította. A Sátoraljaújhelyi járás főszolgabírája Lehoczky Lajos volt. A városon belül Váró Indár polgármester és helyettese, Szentandrassy Pál felügyelte a gettósítást. A gettó a Rákóczi, Virág, Sziget, Vörösmarty, Zárda, Mészáros, Molnár, Széchenyi, Folkenstein, Apponyi, Árpád, Kisfaludy, Kölcsey, Zápolya és Munkácsy utcák környékén lévő cigánynegyedben volt. A Zsidó Tanács tagjai: dr. Rosenberg Lajos elnök, dr. Glück Sándor, Eisenberger Sámuel, Szamek Henrik és Szofer Mór.⁷⁹

A deportálás május 16-án kezdődött, az első szállítmányban 3500 zsidó volt. A második szállítmány – 3500 személy – május 22-én, a harmadik – 4000 személy – május 25-én elindult. Az utolsó csoportot június 3-án deportálták.

Váró Indárt, Sátoraljaújhely polgármesterét és a gettó felügyeletével megbízott csendőr századost a háború után a gettó lakóival szembeni kegyetlen bánásmódjuk miatt halálra ítélték.⁸⁰

Máramarossziget. Noha Máramaros vármegye földrajzilag Észak-Erdélyhez tartozott, zsidótlanítási szempontból Kárpátalja és Északkelet-Magyarország részének tekintették. Mivel Magyarországon ez volt az egyik olyan terület, ahol a legtöbb ortodox és hászid zsidó élt, a német és magyar tisztviselők különös gondossággal igyekeztek a területet megtisztítani a zsidóktól.

A Máramaros vármegyében és egész Kárpátalján fogatosított zsi-

dóellenes intézkedéseket az április 12-én Munkácson tartott értekezleten fogadták el. Máramaros vármegyét és Máramarossziget várost Munkácson a következő tisztségviselők képviselték: dr. Ilinyi László alispán, dr. Gyulafalvi Rednik Sándor, Máramarossziget polgármestere, dr. Tóth Lajos rendőrfőnök, Álgya-Pap Zoltán, Kárpátalja kormánybiztosa mellé beosztott tábornok és Sárvári csendőr ezredes.

A zsidók mozgásszabadságát már majdnem két héttel a munkácsi konferencia előtt korlátozták. Tóth aláírásával a máramarosszigeti rendőrhatóság április 1-jén a következőképpen szabályozta a zsidók mozgását:

- nem hagyhatták el lakásukat 18 és 6 óra között;
- üzleteiket 40 cm-es sárga csillaggal kellett megjelölniük;
- nem hagyhatták el a várost;
- haladéktalanul távozniuk kellett, ha nem volt hivatalos tartózkodási engedélyük.⁸¹

Április 15-én reggel Ilinyi a megye összes vezető tisztségviselőivel megbeszélést tartott, ahol megtárgyalták a gettósítási folyamat részleteit, köztük a gettók helyének kiválasztását. Aznap délután Tóth Máramarossziget polgári, rendőr- és csendőrtisztségviselőinek ülésén elnökölt, ahol áttekintették a műveletek részleteit. Ezen az ülésen állították fel azt a húsz bizottságot is, amelyet a zsidók begyűjtésével bíztak meg. Mindegyik bizottságban egy rendőrtiszt, két közrendőr, két csendőr és egy köztisztviselő volt.

A máramarosszigeti gettót a város két kültelki, elsősorban szegényebb zsidók által lakott részén állították fel. Helyét a Tímár, Kígyó és Ipar utcákban és azok körül jelölték ki egészen a Hajnal utcáig, s hozzá tartozott a Tímár és Ipar utca közötti Kamarai út is. A gettóban hozzávetőlegesen 12 000 zsidó élt, közülük 10 000-nél valamivel több magából a városból. A többieket a szomszédos Dragomérfalvai, Aknasugatagi és Felsővisói járások többnyire cigánylakta falvaiból, Barcánfalváról, Bárdfalváról⁸², Budfalváról, Desenfalváról, Farkasrévről, Gyulafalváról, Kracsfalváról, Nánfalváról, Szerbfalváról, Szurdokról és Váncsfalváról szállították ide.

A gettó rendkívül zsúfolt volt, gyakorlatilag minden szobában, ideértve a pincéket és padlásokat is, 15–24 személyt helyeztek el. A gettó határán lévő épületek ablakait be kellett meszelni, állítólag azért, nehogy a gettó lakói érintkezhessenek a nem zsidókkal. Hogy még jobban elszigeteljék a zsidókat, a gettót szögesdróttal vették körül, s nemcsak a helyi rendőrség őrizte, hanem egy Miskolcra kirendelt, 50 főből álló különleges csendőrség is, Sárvári ezredes parancsnoksága alatt. A gettó pa-

rancsnoka Tóth volt; helyettese Konyuk József, a helyi tűzoltóparancsnok. A gettó ügyeit Gyulafalvi Rednik Sándor irányította, zsidóügyi szaktanácsadója Hullman Ferenc volt. Hullman gyakorlatilag a Zsidó Tanács minden olyan kérését elutasította, amelyek a gettólakók sorsának könnyítését célozták.⁸³

A Zsidó Tanács tagjai: dr. Danzig Samu rabbi (az ismert erdélyi újságíró és cionista vezető, Danzig Hillel apja), Joszovits Lipót, Keszner Jenő, dr. Krausz Ferenc, Jakobovits Mór és Vogel Ignácz.⁸⁴

Mint minden gettóban, Máramarosszigeten is volt „pénzverde” (az a hely, ahol a zsidókat kínozták, hogy vallják be, hová rejtették értékeiket). Vezetői Tóth és Sárvári voltak, segítők Fejér János rendőrfelügyelő és Konyuk József. Máramaros vármegye főispánja a zsidóellenes kampány idején Szaploneczay László, Imrédy Magyar Megújulás Pártjának egyik vezéralakja volt.

A máramarosszigeti gettót a deportálások május 15-i kezdete után az elsők között számolták fel.⁸⁵ A zsidókat négy menetben deportálták. A helybéli zsidó orvosokat és azt a néhány zsidót, akit a szállítmányok elindulása után fogtak el, a Máramarossziget melletti szlatinai gettóból deportálták. A szlatinai gettóba gyűjtötték a szomszédos falvakból, Alsórónáról, Felsőrónáról, Hosszúmezőről, Karácsonyfalváról, Nagybockskóról, Remetefalváról, Rónaszékről és Szaploneczáról származó zsidókat is. A felsővisói zsidókat bevagonírozáshoz Alsóvisóra szállították, ahonnan Alsóvisó, Botiza, Glod, Izakonyha, Izaszacsal, Jód, Rozália, Sajófalva és Szelistye zsidó lakosaival együtt deportálták. A felsővisói gettó lakóit, köztük Borsa, Havasmező⁸⁶, Leordina, Majszin, Petrova és Ruszkova zsidó hitközségének tagjait, szinte a máramarosszigeti gettó lakóival egy időben, két szállítmányban deportálták.⁸⁷

Kassa. Az egyik legnagyobb magyar zsidó hitközség élt itt. Kassa abban a kétes kiváltságban részesült, hogy a deportált zsidókat itt adták át a németeknek. A német csapatok Magyarország megszállásának éjszakáján érkeztek a városba. Egyik első ténykedésük az volt, hogy hozzávetőlegesen 100 neves zsidó személyt tartóztattak le, akiket túszként tartottak fogva a városi börtönben. Miután a németek kicsikarták – főként pénzbeli és anyagi jellegű – követeléseik teljesítését, a túszoikat kisebb csoportokban szabadon bocsátották, és az időközben létrehozott helyi gettóba vitték. A gettót a három fő „zsidó utcában” – Zrínyi, Luzsenszky és Pogány utca – állították fel. Ezeket az utcákat egy helybéli zsidó ács, Grünwald irányítása alatt emelt fallal különítették el a város többi részétől. Noha már április első felében megkezdték a zsidók átszállítását a gettóba, az összegyűjtési kampány április 28-án indult meg, azon a napon, amikor

megjelent a gettósítási kormányrendelet. A szomszéd községekből be- szállított, valamint sok helybéli zsidót a városi téglagyárban helyezték el. A gettósítási hirdetményt egész Abaúj-Torna vármegyében egy nappal a begyűjtés kezdete előtt tették közhírré. Az ilyen hirdetmények jellegzetes példánya a következőket tartalmazta:

Április hó 28-án, 18 óra után Kassa város területén – a téglagyári tábor kivételével – zsidó személy nem tartózkodhat. Kivételt képeznek azok, akiket a lakásuk szerint illetékes rendőr- vagy csendőrrjárőr ugyanezen a napon lakásukban további intézkedésig meghagyott és külön névjegyzékbe foglalt. Minden más zsidó jelentkezni tartozik ugyanezen a napon 17 és 19 óra között a téglagyár átvevőbizottsága előtt. Azokat a zsidókat, akiket ez időpont után a hatóság a város területén talál, azonnal letartóztatja és internálja. Ismételten szigorúan figyelmezteti a rendőrkapitány a város lakosságát, hogy aki zsidó személyt vagy vagyont a fenti időpont után a lakásában vagy bárhol rejteget, azt letartóztatja és internálja.⁸⁸

Abaúj-Torna vármegye zsidó közösségeinek gettósításában Schell Péter főispáné és Fáy Barna alispáné volt a vezető szerep. Kassa városában Endre László közeli politikai elvbarátja, Pohl Sándor polgármester vezényelte az intézkedést.⁸⁹ Maga mögött tudhatta a rendőrség készséges közreműködését, így például Demkó Mátyásét, Fehérvári Tiborét és különösen Horváth György rendőrkapitányét. Utóbbinak Csatóry László, a téglagyári gettó parancsnoka segédkezett. Ez a gettó volt egyúttal az Abaúj-Torna vármegyei zsidók bevagonírozási központja is. A parancsnokság egy darabig Szóó Tibor felügyelőgyakornok kezében volt. Horváth az Eichmann-féle *Sonderkommando* tagjának, Schmidtsiefen SS-Obersturmführenek és Sárvári Jenő csendőr ezredesnek a segítségével választotta ki a gettó színhelyét. Ők hárman alkották a mentesítési és egyéb ügyekkel foglalkozó hármass bizottságot. Egy forrás szerint a műveletek során kitűnt még Schönzierer SS-Obersturmführer, valamint Vasvári csendőr alezredes is. A beszámolók szerint valamennyien kiérték szadiszti- kus hajlamaikat az értéktárgyak felkutatása, illetve a bevagonírozás során.⁹⁰ A helyi Zsidó Tanácsot dr. Kolos Ákos vezette, tagjai voltak: dr. Berger Dezső, Garai Sándor, Görög Arthúr, Spira Ignác, Roth Ignác és Ung Jenő. Mint más, nagyobb gettóknál, itt is gettórendészek segítségével ügyelt a Zsidó Tanács a gettó belső rendjére.

Az Abaúj-Torna vármegye szomszédos községeiből származó zsidókat a város két külvárosi téglagyárában gyűjtötték össze. Ide kerültek Bárcza, Kisida, Mindszent, Nagyida, Szepsi, Szikszó, Téhány, Tiszalök és Torna zsidó lakosai.⁹¹ A gettóból vagy a téglagyárakból szinte lehetetlen volt megszökni. Amikor egy mindenki által Gizinek nevezett 17 éves zsidó lányt megöltek, mert szökni próbált a téglagyárból, meztelen testét

közszemlére tették, hogy a többi szökni vágyót figyelmeztessék. Több zsidó, köztük dr. Zipser és felesége öngyilkosságot követett el. Dr. Simkót, akinek öngyilkossági kísérlete nem sikerült, sebesülten, véres ruhában rakták fel a vonatra.

Valamivel több mint 12 000 zsidót vontak össze Kassán. Mivel Kassa vasúti csomópont volt, amelyen a deportálóvonatoknak Auschwitz felé át kellett haladniuk, a városban összegyűjtött zsidókat az elsők között szállították el az országból. Az 1944. május 15-én kezdődött deportálásokra felhívták néhány rendkívül befolyásos magyar közéleti személyiség figyelmét. Május 16-án és 17-én például Gotterer Sámuelné, a kassai zsidó nőegylet elnöke, akit férje 75%-os hadirokkantsága miatt felmentettek, a szörnyű részletekre felhívta Horthyné figyelmét.⁹² Sok férfitől és nőtől elvették a ruháját, alsóneműben és cipőben, fejenként egyetlen pokróccal kellett beszállniuk a tehervagonokba.⁹³

A második transzport május 19-én, a harmadik május 25-én, és a mintegy 4200 zsidót szállító utolsó transzport június 2-án hagyta el a várost.⁹⁴

A háború után, a háborús bűnösök perében nyilvánosságra került adatok szerint a Kassáról deportált zsidók közül közel 8000-et egyenesen a gázkamrákba vittek. Kb. 450-en tértek vissza a táborokból.⁹⁵

Magyarország északkeleti részén, a Tisza kanyarulatától délre, Nyíregyházán, Mátészalkán és Kisvárdán szintén létesítettek nagyobb gettókat és gyűjtő-bevagonírozó táborokat.

Nyíregyháza. Miként Kárpátalján, a zsidók összegyűjtése a trianoni Magyarország északkeleti részein is április közepén kezdődött.

Szabolcs vármegye zsidóit Thuránszky Pál főispán és Borbély Sándor alispán parancsnoksága alatt, a polgármesterekkel és szolgabírákkal egyetértésben gettósították. Nyíregyházán, a megyeszékhelyen Nyíregyházy Pál, az elvakultan antiszemita polgármester irányította az akciót. A zsidók összegyűjtése röviddel Baky rendeletének kibocsátása után kezdődött, mert ennek másolatait Borbély április 13-án valamennyi polgármesternek és szolgabírónak megküldte. A kísérőlevél (15/1944. Eln.) úgy rendelkezett, hogy a zsidóságot Nyíregyházán és Mátészalkán vonják össze.⁹⁶ Mátészalkának kellett befogadnia a Rahói és a Taracközi járások zsidóit is. Eichmann Sonderkommandóját Nyíregyházán Siegfried Seidl SS-Hauptsturmführer⁹⁷, Mátészalkán pedig Ernst Gierzick SS-Hauptsturmführer képviselte.

Ami a magyar irányítást illeti, a nyíregyházi akciót a Nagy István alezredes és dr. Vastagh vezette, Mátészalkán pedig a Kulifay hadnagy és Fogarassy György vezette bizottság felügyelte. Balogh hadnagyra volt bízva

a Gáván, Kemeccsén és Tiszalökön tevékenykedő, Horváth hadnagyra a Csengeren, Fehérgyarmaton és Mátészalkán működő, Bálint hadnagyra a Nagykállón és Nyírbátorban, és Hantay és Toldy századosokra a Baktalórántházán, Kisvárdán és Mándokon működő csoport.

Az április 15-én létrehozott Zsidó Tanács a következő tagokból állt: Fischbein Gábor (elnök), Bodor Zsigmond (akit 18-án Láng Ernő váltott fel), Böhm Ignác, Freund Zsigmond, Landau Ernő, Rosenwasser Kálmán, Ungár Béla, Weinstock Samu és Weisz Mór.⁹⁸ A Tanács egyik első feladata az volt, hogy Nyíregyházy április 11-i rendelete értelmében listákat állítson össze. A zsidó közösségi vezetők által 22. és 29. között átnyújtott listákat a polgármester nyomban továbbította – az összegyűjtésben való felhasználásra – a rendőrségnek.⁹⁹ A nyíregyházi zsidók először április 21-én szerezhettek tudomást a közelgő katasztrófáról, ekkor közölte ugyanis velük a polgármester, hogy április 23-án reggel öt óra után már nem hagyhatják el otthonaikat. Ezen a napon vette kezdetét gettósításuk.

Hatvan csendőr és helyi hivatalnok segédletével április 29-re végzett a rendőrség a város zsidóságának gettósításával. A gettót a Dohány, Jókai, Kótaj, Nyírfa, Rákóczi, Sarkantyú és Síp utca, valamint a Kiss tér környékén jelölték ki. A közeli falvakból is elhelyeztek sok zsidót az Epreskert, a Keskeny, a Körte és a Kossuth utca környékén, valamint a varjúlaposi pusztán, amely a Dessewffy grófoké volt. A gettó legfőbb rendőri parancsnokságát Horváth Zoltán két legközelebbi munkatársával, Czirákyval és Újfalussyval együtt látta el. A gettó belső rendjére Faragó Béla vezetésével zsidó rendészek ügyeltek.¹⁰⁰ Borbély azt jelentette a közellátási minisztériumnak, hogy május 5-re Szabolcs vármegyéből 22 232 zsidót vontak össze, akik közül 15 220 tartózkodott Nyíregyházán, 7012 pedig Kisvárdán. Szabolcs megye falvaiban és kisebb városaiban a zsidók gettókba tömörítése április 14-én kezdődött. A zsidók csak néhány napig tartózkodtak a helyi gettókban, amelyek szinte mindig a helyi zsinagóga és a hitközségi épületek körül voltak – ezután a megyeszékhelyre, Nyíregyházára szállították őket. Május 10-ére a gettó lakóinak száma 17 580-ra duzzadt, közülük csaknem 5000 volt nyíregyházi. A többieket a megye szomszédos községeiből – Apagy, Báj, Balkány, Balsa, Biri, Bököny, Buj, Büdszentmihály¹⁰¹, Csobaj, Demecser, Encsencs, Gáva, Gelse, Geszteréd, Ibrány, Kállósemjén, Kék¹⁰², Kemece, Kenézlő, Kiskálló, Kótaj, Levelek, Máriapócs, Nagyhalász, Nagykálló¹⁰³, Napkor, Nyíracsád, Nyíradony, Nyírbátor, Nyírbéltek, Nyírbogát, Nyírbogdány, Nyírgelse, Nyírlugas, Nyírmihálydi, Nyírtura, Oros, Paszab, Pazony, Piricse, Pócspetri, Polgár, Prügy, Rakamaz, Ramocsaháza, Sényő, Szakoly, Székely, Tét, Timár, Tiszaadony, Tiszadada, Tiszadob, Tiszaeszlár, Tiszaladány, Tiszalök, Tiszapolgár, Tisza-

rád, Tiszatardos, Újfehértó, Vasmegyer és Vencsellő¹⁰⁴ – szállították be.

A gettóbeli állapotok szörnyűek voltak, hiszen maga a város is alig volt közművesítve. A gettó területén sem vízvezeték, sem szennyvízelvezetés nem működött. A Zsidó Tanács írásos beadványaira a városi hatóságok ügyet sem vetettek. Mint az ország más vidékein, itt is passzívan, túlnyomórészt közönyösen vették tudomásul a zsidók sorsát a keresztények, még a helyi egyházi vezetők is. Nyíregyháza zsidóságának tragédiáját megörökítve, az egyik krónikás megállapította, hogy a helyi keresztény egyházak fejei (Dudás Miklós görög katolikus püspök, Túróczy Zoltán evangélikus püspök és a római katolikus Török Dezső atya) nem tudtak megfelelni küldetésüknek. Hasonló szemrehányást kapott később dr. Korompay Károly, a római katolikusok helyi világi vezetője is.¹⁰⁵

A deportálás előkészítéseként a zsidókat április vége felé és május első felében a közeli Sima-¹⁰⁶, Nyírjes- és Harangod-puszták három majorságába szállították. Bevagonírozásuk előtt a csendőrség, értékek után kutatva, még egyszer kegyetlenül vallatta őket. A gyűjtőközpontokban tevékenykedő csendőrtisztek közül messze a legkegyetlenebb Trencsényi József volt, akinek kihallgatási módszerei több zsidó halálát okozták, köztük Németi Sándorét, a nyíregyházi ortodox hitközség elnökéét. Egy másik nyíregyházi zsidó vértanú a történész és főrabbi, dr. Bernstein Béla volt.

A Szabolcs megyei zsidók deportálása május 15-én kezdődött, amikor a Nyírjespusztáról jövő első csoportot Nyíregyházán bevagonírozták. Ezt követte a második, harangodi csoport május 23-án, majd a harmadik, simapusztai, május 25-én. A negyedik és ötödik szállítmányban két nyírjespusztai csoport volt – őket május 29-én és június 6-án irányították Auschwitzba.¹⁰⁷

A deportálás befejezése után mintegy két héttel éjszaka összeszedték az összes kivételezett zsidót – köztük azokat, akik több évtizede áttértek, vagy nem zsidóval kötöttek házasságot –, s ismeretlen helyre vitték őket. Az ekkor elszállított 160 ember közül egy sem tért vissza.¹⁰⁸

Mátészalka. A gettót a Kossuth és Tisza István utcában, a Rákóczi úton, a Temető téren és a Hősök terén és környékükön létesítették. Megközelítőleg 18 000 mátészalkai zsidót tereltek ide¹⁰⁹ Máramaros és Szatmár vármegye északi részének közel fekvő községeiből. Ez utóbbiak közé tartozott Alsóresznice, Borkút, Bustyaháza, Csenger¹¹⁰, Fehérgyarmat¹¹¹, Felsőapsa, Hodász, Kisbocskó, Kökényes, Körösmező, Lonka, Nagybocskó, Nagykirva, Nitz, Rahó, Taracköz, Terebesfehérpatak és Tiszabogdány¹¹² zsidó hitközsége. A szeklencei¹¹³ volt az egyik legnagyobb

gettó, amelyet röviddel a deportálás megkezdése előtt Mátészalkára helyeztek át.

A Mátészalkán összegyűjtött zsidókat május 19. és június 5. között öt transzportban deportálták.¹¹⁴

Kisvárdai. A gettó a Deák Ferenc, Petőfi, Horthy Miklós, Bessenyei és Mátyás király utcák között terült el. 7000 zsidó élt benne, felerészt magából a városból.¹¹⁵ A többieket a szomszédos községekből – Ajak, Anarcs, Dombrád, Gyulaháza, Jéke, Mándok, Nyírkárász, Nyirtas, Pátróha, Szabolcsbaka és Tornyospálca – hozták be. A gettóba tömörítés néhány faluban már április 8-án megkezdődött. A kisvárdai zsidók átköltöztetése április 15-én kezdődött. A Zsidó Tanács tagjai: dr. Katona Sándor elnök, Lefkovics Miksa, dr. Lukács Ignác, Ellenbogen Ernő, Friedmann Béla, Kun Samu, Prerau Ignác, Steiner Mihály, Fischer Miklós és Guttmann Bertalan. A gettó lakóit két menetben deportálták: május 29-én, illetve május 31-én.¹¹⁶

„Szükség”-intézkedések Dél-Magyarországon

Csaknem egy időben azzal, hogy Kárpátalját és Észak-Erdélyt hadműveleti területté nyilvánították, a magyar hatóságok, amelyek együttműködtek a német megszálló erőkkel, hadműveleti területté nyilvánították Magyarország déli (Horvátországgal és a megszállt Szerbiával szomszédos) részeit is. „Elővigyázatossági” rendszabályként a Tito partizánjai ellen vívott háborúban, a fasiszta hatóságok szükségesnek látták az ezen a területen élő zsidók összegyűjtését. Az intézkedés nemcsak azokat a zsidókat érintette, akik korábban jugoszláv területen éltek, hanem sok olyant is, aki a trianoni Magyarország lakosa volt. Az utóbbiak közül Zala vármegye Csáktornyai, Nagykanizsai és Perlaki járásában éltek a legtöbben. Miként Kárpátalja esetében, az összegyűjtés itt is több nappal megelőzte a hivatalos gettósítási kormányrendelet kiadását.

A Horvátországgal határos körzetek zsidóságának összegyűjtését április 19-én határozták el azon az értekezleten, amelyen a belügyminisztériumban Bakó László elnökölt. Mindenekelőtt a 6163/1944 BM VII. res. sz. rendelet fogantatásáról volt szó. A résztvevők elhatározták, hogy meghozzák a „különleges szükségintézkedéseket” mindazon zsidók ellen, akik a III., IV. és V. csendőrkerület déli zónáiban éltek: Bácskának a Ferenc-csatornáig terjedő területe és a Tisza folyó mente, egészen Martonosig.¹¹⁷ Beleesett ebbe a területbe Csáktornya, Horgos, Nagykanizsa, Újvidék, Zenta és Zombor városa. Az akció április 26-án indult, és négyöt nap múltán, 9530 zsidó gettósítását eredményezve, már le is zárult. A vagyonek kobozás első szakasza után a zsidókat ideiglenes gettókba költöz-

tették, ahonnan rövidesen továbbszállították őket. 2675-en közülük, akiket a III. csendőrkerület déli részén fogdostak össze, két nagykanizsai táborba kerültek. A IV. csendőrkerület déli részén elfogott 1580 zsidót egy barcsi internálótáborba vitték. Ugyanebbe a gettóba, a már nem működő Unió-malomba szállították a Barcsi és Csurgyói járás, valamint Szigetvár zsidóit.¹¹⁸ Az V. csendőrkerületben összegyűjtött 5275 zsidót Baján, Szabadkán és Szegeden helyezték el különleges gettóiban.¹¹⁹ A bácskai zsidókat őrző szegedi gettót Endre is meglátogatta, miután befejezte kárpátaljai szemleútját.¹²⁰

Egy forrás szerint Nagykanizsa zsidó lakosait külön erre a célra Szombathelyről hozatott rendőrök¹²¹ gyűjtötték össze április 19-én. A helyi gettót a kereskedelmi iskolában, a zsinagógában és a szomszédos hitközségi épületekben és környékükön alakították ki; megközelítőleg 3000 zsidót gyűjtöttek itt össze. A helyi SS-parancsnok, Hörnicke parancsára a 16 és 60 év közötti zsidó férfiakat április 29-én elkülönítették és „kivételes alapon” Auschwitzba vitték. Sokan közülük a nagykanizsai munkatáborban voltak, amelyet 1942-ben „gazdasági bűncselekmények miatt elítélt bűnözők” számára létesítettek. A gettó lakóinak fennmaradt részét május 18-án, a Magyarország délnyugati részén élő zsidók tervezett deportálása előtt kb. hat héttel szállították el. A tehervagonok annyira zsúfoltak voltak, hogy sokan már a vonatindulás előtt meghaltak. A halottakat akkor távolították el, amikor a vonat rövid időre megállt Szombathelyen, temetésük Halpert Samu ellenőrzése mellett történt. Az Auschwitzba hurcoltak között volt a Zsidó Tanács feje, Halphen Jenő, és a hitközség utolsó rabbija, Winkler Ernő.¹²²

A Zala vármegyében foganatosított rendkívüli intézkedések még a tömeges deportálás megkezdése előtt megfélemlítési kampánnyal párosultak, amelynek célja nemcsak a zsidó lakosság megfélemlítése, hanem kifosztása is volt. Ez a kampány különösen azokban a községekben volt igen erőteljes, ahol a német hatóságok túszként kezelték a „prominens” zsidókat. Április 3-án például a németek letartóztatták a Békés megyei Mezőberény zsidó közösségének 18 tagját, és Budapestre vitték őket. Aznap tartóztattak le 50 székesfehérvári zsidót is, akiket túszként tartottak vissza, és 100 000 pengő váltságdíjat követeltek értük.¹²³ Ezek a tömeges letartóztatások azokra az egyedi műveletekre (Einzelaktionen) hasonlítottak, amelyek a megszállás óta országszerte elterjedtek.¹²⁴

A Központi Zsidó Tanács reagálása

A Tanács vezetőinek akkor jutott fülébe a küszöbönálló katasztrófa, amikor Gábor Jánoson keresztül utasították őket, hogy április 20-án dél-

után 3 órakor jelenjenek meg a Röck Szilárd utca 26. alatti „internálótáborban”. Itt Wisliceny, Novak és Hunsche fogadta őket. Állva kellett várakozniuk. Eközben Wisliceny az után érdeklődött, vajon elkészítették-e az intézményeikre és szervezeteikre vonatkozó térképeket és statisztikai adatokat. Majd azt javasolta, a Tanács válasszon ügyvezetőt, hogy munkája hatékonyabb legyen.¹²⁵ A zsidó vezetőket ezzel újból abba a hitbe ringatta, hogy az adminisztráció „élenkítése” annak jele, hogy a nácik nem kívánják elpusztítani a zsidó közösséget. Wisliceny mellékesen megjegyezte, hogy a zsidók továbbra is megmaradhatnak a 10 000 lakosnál nagyobb községekben. Arról is tájékoztatta őket, hogy Eichmann-nal együtt kb. két hétig vidéken lesz, s mire visszatér, meg akarja kapni a térképeket és a statisztikai adatokat.¹²⁶

Eichmann és Wisliceny abban a vegyes összetételű bizottságban vett részt, amely a német és magyar különítmények vezetőiből állt. A bizottság április 24-én kezdte meg körútját Kárpátalja és Északkelet-Magyarország nagyobb gettóiban. A bizottság tagja volt még Endre, Endre titkára, Takáts Albert főszolgabíró, Rozsnyai Béla, Rákosliget korábbi főjegyzője, Czanik Géza, Aszód főszolgabírója¹²⁷, dr. Tardi Sándor budapesti orvos, Ferenczy László, Lulay Leó, Meggyesy Lajos, Zöldi Márton és néhány kevésbé ismert személy. A zsidótlanítás irányítói először Kassán időztek, ahol csatlakozott a bizottsághoz dr. Pohl Sándor, a város polgármestere és Endre régi politikai elvbarátja, valamint Feketehalmy-Czeydner Ferenc, az „újvidéki hóhér”, aki Zöldivel együtt a német megszálló erőkkel tért vissza Magyarországra.¹²⁸ A bizottság Kassáról Sátoraljaújhelyre ment az ottani gettó ellenőrzésére. Következő állomásuk Ungvár, majd Nyíregyháza, Kisvárdá és Mátészalka volt. Ez a csoport tárgyalta meg a VIII. csendőrkerület zsidótlanítási tervének részleteit, és döntött úgy, hogy a magyarországi zsidókat Kassán adják át a németeknek.

Miután május 2-án Endre visszatért első ellenőrző körútjáról, jelentést tett felettesének, Jaross belügyminiszternek. Ebben megállapította, hogy „minden rendben halad. A vidéki gettók valóságos szanatóriumok: A zsidók végre élvezhetik a szabad levegőt, s régi életmódjukat egészségesebbre cserélhetik fel.”

Jaross a jelentés egyik példányát sürgősen eljuttatta Horthynak, aki állítólag azt teljes egészében elhitte.¹²⁹ Horthy akkoriban inkább hitt a kormányhivatalnokaitól származó megnyugtató híreknek, mint a „zsidóbarátok” „rémületet keltő propagandabeszámolóinak”. Az utóbbiak közé tartozott Ravasz László püspök, aki április 28-án felkereste Horthyt, és aggodalmát fejezte ki a kárpátaljai és északkelet-magyarországi zsidóellenes kampány miatt. A kampány borzalmi ügyében báró Perényi Zsigmond, a felsőház elnöke riasztotta Ravasz püspököt, Perényit viszont Ka-

han-Frankl Samu és Reiner Imre, a Magyarországi Ortodox Izraelita Hitfelekezeti Központ Irodájának elnöke, illetve jogtanácsosa tájékoztatta. A kormányzó arról biztosította a püspököt, hogy „mivel nagyszámú önkéntes munkaerőt kértek Magyarországtól... néhány százezer zsidó... elhagyja az országot, de hajuk szála sem görbül...”¹³⁰

A Zsidó Tanács vezetői, akiknek tudomására jutott néhány részlet a gettóba tömörítés során elkövetett borzalmakról¹³¹, megpróbáltak kapcsolatot teremteni Endrével. Ő csupán néhány sietős mondatot váltott velük, majd titkárához, Takáts Alberthez irányította őket, aki „rémtörténetnek” nevezte az egészet. A Tanács erre április 26-án táviratot küldött a belügyminiszterhez, majd annak tartalmát egy április 27-i részletes levélben is kifejtette. A levél két okból fontos. Nemcsak a Tanácsnak a zsidóellenes hajszára adott és hatástalan reakciójára vet fényt, hanem értékes történeti információt is nyújt az eseményekről. Endre „megjegyzéseivel” ellentétben a Tanács levele a gettóban uralkodó valódi helyzetet tárja fel:

A Magyar Zsidók Központi Tanácsa nevében mély tisztelettel az alábbiakban bátorkodunk Nagyméltóságod elé tární azt a rendkívül súlyos és válságos helyzetet, amelybe az északkeleti országrészek zsidó lakossága a hatóságok által foganatosított rendszabályok folytán került:

A hozzánk érkezett közlések szerint az utóbbi napokban az ország északkeleti területein, nevezetesen Ung, Ugocsa, Bereg, Máramaros, Abaúj-Torna, Zemplén és Szabolcs vármegyében a zsidókat korra és nemre való tekintet nélkül a vármegyék székhelyeire és egyes nagyobb járási székhelyekre szállították, ahol részben a szabad ég alatt, részben a városok külterületein összezsúfolva és a külvilágtól elzárva helyezték el.

Így többek között az alábbi közlések érkeztek hozzánk:

1. Ung vármegye. Az Ung vármegyei zsidókat e hó 16-án Ungvárra szállították, ahol egy téglagyár és egy fatelep udvarán helyezték el őket. Az ungvári zsidókat f. hó 21-én és 23-án ugyancsak ide vitték ki. Úgy a vármegyéből Ungvárra szállított, mint az ungvári zsidók mindössze 30 pengőt, 14 napi ételmelet, egy váltó fehérneműt, a rajtuk lévő ruhát és ágyneműt vihettek magukkal. Többi ingóságukat lakásukon kellett hagyniuk. A jelenleg az említett téglagyár udvarán összezsúfolt személyek száma mintegy 20 000-re tehető, akik a szabad ég alatt, az időjárás viszontagságainak kitéve táboroznak. Napi ételmelezésük mindössze 1 dl leves. Az ételmelezerek bevitele nincs megengedve. A telepen vízhiány van.

Természetesen ily viszonyok között nem történhetik kellő gondoskodás a nagy tömegek ételmelezéséről és egészségügyi ellátásáról.

2. Szabolcs vármegye. Hasonló a helyzet Szabolcs vármegyében, amelynek területéről a zsidókat Nyíregyházára szállították. Ezek, értesülésünk szerint, mindössze kétnapi ételmelet, 30 pengőt és 50 kg poggyászt vihettek magukkal.

Nyíregyházán az odaszállított személyek magánházakban helyezték el, de

tekintettel az oda betelepített személyek nagy számára, ezek az egyes lakásokba azok befogadóképességét messze túlhaladó mértékben zsúfoltattak össze. Az ételmezés és a betegek ellátása itt is úgyszólván lehetetlen.

3. *Abaúj-Torna vármegye.* Abaúj-Torna vármegye zsidóságát, valamint a kassai zsidók jelentékeny részét is, a kassai téglagyár víz nélküli telepére zsúfolták össze, ahol a legegyszerűbb életszükségleteiket sem elégíthetik ki.

4. *Bereg vármegye.* Hasonló eljárás követtetett a Bereg vármegyei zsidókkal szemben is, ahol a kitelepített személyek minden értéktárgyát, még a jegygyűrűket is, valamint az egy pengőn felüli összegeket is elvették.

5. *Máramaros vármegye.* Az e vármegye területén lakó zsidókat Máramarosszigetre és egyes nagyobb községekbe zsúfolták össze. Máramarosszigeten a zsidó intelligencia jelentékeny részét, kb. 140 embert egy kis imaházban helyezték el, ahol napok óta étlen-szomjan vannak.

Fenti értesüléseinkből megállapítható, hogy az északkeleti országrészek zsidóságának nagy tömegei – több százezer ember – önhibáján kívül a legsúlyosabb helyzetbe került, és éppen a nagy tömegekre való tekintettel és a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt nem történhetett kellő gondoskodás a megfelelő elhelyezésről, egészségügyi berendezésekről, ételmezésről és a betegek orvosi és gyógyszerellátásáról.

Ilyen körülmények között féltő, hogy élelem, megfelelő elhelyezés és betegellátás hiányában éhínség fog bekövetkezni, járványok fognak kitörni, és a másállapotban lévő nők, csecsemők, gyermekek, betegek, valamint aggok tömegesen fognak elpusztulni.

Mély tisztelettel kérjük ennél fogva, méltóztassék oly irányban intézkedni, hogy a betelepített személyek megfelelő elhelyezésben és ételmezésben legyenek részesíthetők.

További tiszteletteljes kérésünk oda irányul, méltóztassék lehetővé tenni, hogy megbízottaink a helyszínrre kiszállhassanak, és ott a hatóságokkal és a zsidóság helyi vezetőivel egyetértésben a szükséges intézkedések megtételénél segédkezhessenek.

Tekintettel az ügy nagy horderejére és sürgősségére, legyen szabad mély tisztelettel Nagyméltóságod sürgős intézkedését kérnünk.

Fogadja Nagyméltóságod mély tiszteletünk őszinte nyilvánítását.¹³²

A Tanács a különböző kárpátaljai és északkelet-magyarországi gettóknak uralkodó borzalmas állapotokról további részleteket közölt május 3-án, Eichmannhoz intézett német nyelvű kérvényében. A Tanács kerülő úton jutott az adatokhoz, gyakran fiatal cionisták révén, akik dacoltak a sokféle utazási korlátozással. A helyi zsidó hitközségi vezetőknek néha sikerült Budapestre küldeniük valakit, aki hírt hozott a vidéken uralkodó állapotokról. Ezek a kapcsolatok, különösen a kemény cenzúra alatt álló hivatalos zsidó lap közleményei, akaratlanul is káros hatással jártak, mert megerősítették a helyi vezetők bizalmát a központi vezetés bölcsességé-

ben és hatékonyságában. Nem ismervén a budapesti realitásokat, továbbra is a központi vezetők útmutatásait követték, „akiknek olyan jó kapcsolataik vannak a magyar és német hatóságokkal, s akik a múltban olyan hatékonyan működtek”. A központi vezetők tehetetlenségük csapdájában, a németek „ígéreteitől” megbabonázva tevékenykedtek, s attól a reménytől vezettetve, hogy megvásárolhatják a náciakat, vagy halogató taktikával időt nyerhetnek.

Az Eichmannhoz intézett beadvány szövege a következő:

Hivatkozással Krumey Obersturmbannführer úrral e hó 2-án lefolytatott személyes tárgyalásra, felhívása folytán ezúton is előterjesztjük azt a sürgős kérésünket, hogy az ország északkeleti és déli részein a zsidóság számára kiutalt terepekre a Központi Zsidó Tanács megbízottakat küldhessen ki. Kérésünket arra alapítjuk, hogy a koncentrációs központok legnagyobb részéről súlyos panaszok érkeztek hozzánk az elhelyezésre, ellátásra és az egészségügyi gondozásra vonatkozóan. A kiküldött megbízottaknak az lenne a feladata, hogy a helyi hatóságok hozzájárulásával és a helyi zsidóság közreműködése mellett, a mutatkozó súlyos hiányokat megállapítsa, s a budapesti Központi Tanácsnak megfelelő javaslatokat terjesszen elő. Kérjük, hogy az eredményes eljárás végett a kiküldötteknek utazási, mozgási és a helyi hatósággal, valamint az ottani zsidósággal érintkezési szabadságot biztosítson.

A beadvány ezután sorra veszi a különböző gettókból uralkodó körülményeket:

1. *Nyíregyháza.* Az ottani gettóba 4120 helybeli és 6600 környéki személyt hoztak, összesen 10 759 embert. Ezeket 123 házban helyezték el, amelyeknek területe – a konyhákat és az előszobákat is beleszámítva – 9165 m². Ilyen körülmények között egy személyre 1 m² sem esik. Ehhez járul még, hogy a szóban forgó területen sem vízvezeték, sem kanalizáció nincs, ami egészségügyi szempontból veszélyes. Az általános rendelkezések szerint a koncentrált személyek 14 napra való élelmiszert hozhattak magukkal, de a zsidóknak a falvakból való eltávolítása oly gyorsasággal történt, hogy ennyi élelmiszer összeszedése nem volt lehetséges. A nyíregyházi zsidóság ezért az élelmiszereiből kifogyott, és a helybeli Zsidó Tanács a gettó ellátásáról nem tudott gondoskodni.

2. *Kisvárd.* Itt főleg a környéki zsidóság elhelyezése és ellátása nehéz. Ezeket a zsidó templom udvarába terelték össze. Élelmiszereik kifogyott, és az egészségügyi helyzet is kétségbeesítő.

3. *Ungvár.* Az ide koncentrált zsidóság túlnyomó része fedél nélkül van.

4. *Kassa.* A zsidókat az ottani téglagyár szárítóhelyiségeibe terelték, amelyeknek nincsenek oldalfalai, és az így ott lévő emberek helyzete, akiknek száma 11 500-at tesz ki, kétségbeesítő. Nincs elegendő élelmiszereik, és a felállított népkonyha működni nem tud. Vízvezeték nincs a területen.

5. *Munkács.* Az ott összegyűjtött zsidóság száma 18 000-et tesz ki, akiket a téglagyárban helyeztek el, de egy részük nem fért be, és azok a szabad ég alatt vannak.

6. *Máramarosszigetről* a következő jelentés számolt be: „Katonák járnak házról házra, és elvisznek minden elvihetőt. A gettó készül, és e hó 20–30-a között az egész zsidóságnak be kell költöznie. A falvakból összegyűjtött zsidók a legkülönbözőbb atrocitásokat szenvedték el, nőikkel erőszakoskodnak, fiatal lányokat bábaasszonyokkal vizsgáltatnak meg, hogy nem rejtették-e el ékszereiket.”¹³³

Eichmannt természetesen nem hatották meg a tudtára hozott tények, és tovább folytatta az előre megszabott végleges megoldás tervének végrehajtását. A német külügyminiszter a magasabb SS és rendőrparancsnoknak Veesenmayer által továbbított jelentései nyomán rendszeres tájékoztatást kapott a gettóba tömörítés előrehaladásáról Kárpátalján és Északkelet-Magyarországon. A gettósítási kampány megindítása után öt nappal Veesenmayer jelentette, hogy az egyedi akciókban letartóztatott 7580 zsidón kívül 100 038 személyt (egyedül Máramaros vármegyéből kb. 50 000-et) gyűjtötték össze a „különleges akció” eredményeként.¹³⁴

Április 24-én Veesenmayer jelentette, hogy április 22-ig 7802 főt vettek őrizetbe „egyedi” és 135 000-et „különleges” akciók során, valamint hogy a vidéki és városi lakosság „továbbra is üdvözli” a zsidóellenes intézkedéseket.¹³⁵ Április 28-án, a gettósítást elrendelő utasítás hatályba lépésekor az egyénileg letartóztatottak száma 8225 volt, a „különleges akciók” áldozataié pedig 194 000.¹³⁶

Internálások a Tanács közreműködésével

Bármennyire kétségbe ejtette a Zsidó Tanácsot a Kárpátalján és Északkelet-Magyarországon folyó gettósítás, tragikus módon – és természetesen akaratlanul – maga is részesévé vált egy budapesti internálási tervnek. Miközben az ország északkeleti és déli részeiről borzalmas hírek érkeztek, a német és magyar SS- és rendőri egységek arra kérték fel a Tanácsot, hogy a neki átadott listákon szereplő zsidóknak készítsen és küldjön idézéseket, amely felszólítja őket, hogy „munkára” jelentkezzenek a Röck Szilárd utca 26. alatti „internálótáborban”. A listákat rendszerint dr. Kohnnak vagy dr. Gábornak nyújtották át – az előbbinek mint ügyintézőnek és a hatóságok összekötőjének az internálótáborban, az utóbbinak mint a Tanács összekötőjének a Sonderkommandónál. Néha a beosztottaik vették át a névsorokat tartalmazó lepecsételt borítékokat.

Az első névsor 133 zsidó újságíró nevét tartalmazta,¹³⁷ akiket rendeletileg zártak ki a Sajtókamarából.¹³⁸ A listát Kolosváry-Borcsa Mihály és Gáspár Jenő, a Magyar Nemzeti Sajtókamara elnöke és titkára állította össze, majd adta át a Gestapónak. A Tanács ezenkívül további két névsort kapott kb. 280 ügyvéd nevével, és hármat, amelyeken kb. 300 „megbíz-

hatatlan” zsidó neve szerepelt. Ez utóbbin olyan zsidók is szerepeltek, akik már a német megszállás előtt meghaltak, egy csomó nevet pedig tévesen írtak – minden arra utal, hogy ezeket a listákat német ügynökök állították össze.¹³⁹ Az ügyvédek névsorát a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesületének¹⁴⁰ közreműködésével készítették el.

A Központi Zsidó Tanács által 1944. április 24-én kiadott és elküldött idézések szövege a következő volt:

UTASÍTÁS

Felsőbb parancs folytán felhívjuk, hogy holnap, azaz 1944. április 25-én, kedden reggel 9 órakor Budapest, VIII. Röck Szilárd utca 26. sz. alatt az ottani hatóságnál személyesen jelentkeztek. Saját érdekében hozzon magával egy takarót, 3 váltás fehérneműt, 2 rend felsőruhát, 2 pár cipőt, 1 csajkát, v. fazekat, v. lábost, evőeszközül 1 evőkanalat, 1 fémpoharat, továbbá háromnapnyi élelmet. Személyi poggyászának súlya 50 kilogrammot nem haladhat meg. A jelentkezés elmulasztása a mulasztóra nézve a legsúlyosabb következményeket vonja maga után.¹⁴¹

Az idézéseket közvetlenül a névsorok vétele után kiküldték annak a különleges küldönchálózatnak a segítségével, amelyet a Tanács Kohn vezetése alatt hozott létre. A küldöncök legnagyobb része a zsidó gimnázium tanulói közül került ki, akiket vagy behívtak erre a szolgálatra, vagy önként jelentkeztek. Az idézések legtöbb címzettje eleget tett a felhívásnak, és az adott helyen és időben megjelent „munkaszolgálatra”. Sokan közülük először a Tanács központjában érdeklődtek az iránt, hogy mit jelentenek az idézések. Ott megnyugtatták őket, hogy „csupán munkaszolgálatról van szó”, s ha nem tesznek eleget a behívásnak, az nemcsak rájuk, hanem családjukra nézve is súlyos következményekkel jár.¹⁴² „Munkaszolgálat” helyett azonban a megjelenteket a Röck Szilárd utcai kiegészítő toloncházból először Kistarcsára, Horthyligetre vagy más magyarországi internálótáborokba szállították, majd nemsokára az elsők között deportálták Auschwitzba.

A legtöbben, akik nem jelentkeztek, végül is megmenekültek – a német és magyar Gestapo-egységnek ugyanis egyszerűen nem volt annyi emberük, hogy minden egyes zsidóra vadásszanak. Állítólag ez volt az egyik alapvető oka annak, hogy ezek az egységek a Tanács „közreműködését” kérték. Amikor a Tanács néhány alkalmazottja azt tanácsolta, hogy ne vállalják el ezt a feladatot, vagy szabotálását javasolta, Kohn állítólag figyelmeztette őket, hogy „az egész Zsidó Tanácsot veszélybe sodorják”. Hálátlan helyzetében Kohn, a törvénytisztelő, a formákhoz ragaszkodó, asszimilációpárti vezető sok munkatársát maga ellen fordította. Egyik kortársának vélekedése szerint ennek oka „nemcsak módszereiben, hanem határtalan gyávaságában is rejlett”¹⁴³.

A Tanács vezetői azzal indokolták e terhes feladat elvállalását, hogy az áldozatok számára jobb, ha a Tanács előzetesen figyelmezteti őket, mint ha anélkül csap le rájuk a Gestapo. A Tanács által kiadott idézések nyomán – mondták – az áldozatoknak legalább 24–48 órájuk maradt a legszükségesebbek elintézésére, a szükséges felszerelés beszerzésére vagy arra a döntésre, hogy elrejtőznek-e. A kerékpáros küldöncök azonnal kézbesítették az idézéseket, hogy a lehető legtöbb időt biztosítsák az áldozatoknak.¹⁴⁴

Noha elfogadjuk, hogy Koltay azért bízta meg a Tanácsot az idézések kézbesítésével, mert „a detektívek már nem tudtak megbirkózni azzal a feladattal, hogy mindenkire rátegyék a kezüket, aki valaki másnak az útjában állt”, Stern a következőképpen indokolta a terhes feladat elvállalását:

...Ha vállaljuk a kiértesítéseket, terminust kapnak a Rökk Szilárd utcai táborban való jelentkezésre, és van idejük megszökni, elbujdosni. De ha nem is tudják erre elszánni magukat, legalább van idejük felszerelést beszerezni, amely tűrhetőbbé teszi szomorú helyzetüket. Ha előbb értesítést kapnak, klinikára is befekhetnek, vagy tisztiorvosi bizonyítványt is szerezhhetnek. Nem kétséges tehát, hogy inkább tűrnünk kellett a postásszerepből folyó esetleges kritikát hittestvéreink részéről, de vállalnunk kellett éppen hittestvéreink érdekében, hogy kiküldjük a jelentkezésre való felhívásokat...¹⁴⁵

Bármilyen indokokat említenek és magyarázatokat hoznak fel mentességükre a Tanács tagjai, tény marad, hogy a névsorban szereplő néhány embertől eltekintve, akiknek a Tanács személyzetében lévő személyes barátai vagy ismerősei azt tanácsolták, hogy ne tegyenek eleget az idézésnek¹⁴⁶, a többi áldozatnak egyetlen célzást sem tettek arról, mi vár rájuk. Akármilyen volt az ok – naivitás, félelem vagy a lehetséges nagyobb katasztrófától való szorongás –, tény, hogy az internálási idézéseket a Tanács állította ki és küldte el, s ezzel kitette magát a kollaborálás vádjának, amelyet a háború alatt, majd utána is hangoztattak vele szemben.

A gettósításról intézkedő kormányrendelet

Tizenkét nappal azután, hogy – jogi felhatalmazás nélkül – megkezdődött a zsidók összegyűjtése Kárpátalján és Északkelet-Magyarországon, a kormány kiadta a gettósításra vonatkozó rendeletét – „a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában”¹⁴⁷. A rendelet április 28-án, azon a napon lépett hatályba, amikor Ravasz László püspök felkereste Horthyt, aki félrevezette a püspököt a zsidóellenes intézkedések célját illetően.

Április 26-i ülésén fogadta el a rendeletet a minisztertanács. Indoklását és céljait Jaross belügyminiszter körvonalazta. Azt állította, hogy jobb gazdasági helyzetük miatt a városokban élő zsidók számarányukhoz ké-

pest a nem zsidóknál lényegesen kedvezőbb lakáskörülmények között élnek. Ezért a lakásviszonyok területén is meg kell teremteni „az egészségesebb állapotot”. A zsidóknak kisebb lakásokat jelöljenek ki, s több család utasítható arra, hogy költözzék össze. A nemzetbiztonság megköveteli, hogy a zsidókat falvakból és kisebb városokból nagyobb városokba költöztessék, ahol a fő helyi tisztségviselő – a polgármester vagy a rendőrfőnök – külön körzetet vagy kerületet jelöl ki számukra.¹⁴⁸

A 8. és 9. cikkely tartalmazza a rendeletnek a zsidók összegyűjtésére vonatkozó legfontosabb intézkedéseit. Az első akként rendelkezik, hogy zsidók nem élhetnek 10 000-nél kisebb lélekszámú községekben, míg a másik megszabja, hogy a nagyobb városok polgármesterei rendelkezhetnek arról, hogy a zsidók a város mely részén, utcáiban, illetve házaiban élhetnek. Ezzel voltaképpen gettók létesítésére hatalmazta fel a helyi hatóságokat.

Mire a gettósításról intézkedő hivatalos kormányrendeletet kiadták, a zsidók tényleges gettósítása Kárpátalján és Északkelet-Magyarországon már befejeződött. Tulajdonképpen már javában folytak az előkészületek az első vonatok útnak indítására Kistarcsa és Nagykanizsa internálótáborraiból Auschwitz felé. A rendelet az ország többi csendőrkerületében megelőzte a gettósítási kampányt. Először a IX. és X. csendőrkerület, Észak-Erdély került sorra, mert ezen a területen élt az ortodox zsidók utolsó nagyobb tömege. Ezenkívül a magyar és német hatóságok feltehetően tarthattak attól is, hogy az észak-erdélyi zsidók a számukra menedéket jelentő Dél-Erdélybe szöknek.

Jegyzetek

1. Auswärtiges Amt Inf. XIV – Nr. 118/44. Az április 20-án kelt kísérőlevelet Schleier, a krummhübeli találkozó elnöke szignálta. Ő osztotta ki az április 3–4-én tartott találkozó jegyzőkönyvét. Német Külügyi Levéltár, Bonn.

2. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 97. o.

3. *Uo.*

4. PS-3363. A szöveget lásd *Nazi Conspiracy and Aggression*. Government Printing Office, Washington, D. C., 1946, 6:97–101. o.

5. Baky ezt hangsúlyozta háború utáni vallomásában dr. Pollák Endre ügyésznek, dr. Gyapay László, dr. Csóka László és dr. Vásárhelyi László, Nagyvárad, Szatmárnémeti és Kolozsvár háború alatti polgármesterei perében tett nyilatkozatában. A polgármesterek perét 1946-ban tartották Kolozsvárott. (A nyilatkozat eredetije a szerző birtokában van.)

6. Lévai Jenő: *Eichmann in Hungary. Documents*. Pannonia Press, Bp., 1961, 72–73. o. A szöveg eredeti magyar változatát lásd Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 97–99. o., vagy *Vádirat*, 1:124–127. o.

7. Minden nagyobb gettóban „három bizottságok” döntöttek a mentesítésekről. A gettóparancsnok, a helyi polgármester s az alispán alkotta többnyire e bizottságokat.

8. Belügyminisztériumi Archívum, Bp. A többi függelék nem sikerült fellelni. A kórházak és elmeorvosintézetek zsidó ápolójainak állapotukra való tekintet nélküli gettóba szállítását az igazságügy-miniszter, Antal István különleges akciója tette lehetővé. Lásd Endre László 1944. június 20-i, Sztójay Döme miniszterelnöknek tett jelentését a zsidóellenes intézkedések állásáról, amely egyebek közt a *Népszabadság* 1992. június 8-i számában jelent meg nyomtatásban. Az Antal István-féle felhatalmazást Endre akkor is hangsúlyozta, amikor 1944. június 21-én terjedelmes jelentést olvasott föl a minisztertanács előtt a zsidóellenes intézkedések „természetéről”.

9. 1610/1944. M. E. kormányrendelet, amely április 28-án lépett hatályba. További részleteket lásd alább.

10. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 96. o.

11. *MOL*, 137. tekercs. Lévai is közli a rendelet szövegét *uo.*

12. Király Aladár: *A nyíregyházi gettó története*. A szerző kiadása, Nyíregyháza, 1946, 13. o.

13. Lásd a 803 962/1944. sz. rendeletet, *MOL*, 86. tekercs.

14. 108 510/1944. K. M. *Budapesti Közlöny*, 94. sz., 1944. április 27., 10–11. o.

15. A legtöbb nagyobb és kisebb városban rendszerint három nap alatt készült el a névsor. Jellegzetes eset volt Dész. Itt a jegyzékbe felvételt végző csoportok három napon belül elkészítették a városban élő 3266 zsidó névsorát. Az itt alkalmazott eljárásokról lásd „*Volt egyszer egy Dész...*” Szerk.: Singer Zoltán. *A Dész és Vidékéről* Elszármazottak Landsmannschaftja, Tel-Aviv, é. n., 418–419. o.

16. Az Államvédelmi Központ főügyésze Meggyesy Lajos volt. *Magyarország tiszti cím- és névtára, 1944*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp., 51. kötet, 53. o. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 101. o. Egyes források szerint Meggyesy valójában Medgyesy.

17. A szöveget lásd *Vádirat*, 1:106–107. o.

18. Veessenmayer 1944. április 22-én kelt, 129. sz. távirata. Német Külügyi Levéltár, Bonn. Lásd még *RLB*, 144. dok.

19. Egy jugoszláv forrás szerint az értekezletet valójában április 19-én tartották, ami nem valószínű, mert a kárpátaljai zsidók gettóba tömörítése április 16-án kezdődött. Valószínű, hogy ez a hivatalos forrás csak arra az értekezletre vonatkozik, amelyet a zsidótlanítási szakértők április 26-án tartottak, mielőtt megindult volna a zsidók elleni hajsza a korábban Jugoszláviához tartozott bácskai és baranyai területeken. Lásd *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia*. Szerk.: Zdenko Löwenthal. Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia, Belgrade, 1957, 169. o.

20. Erről lásd a 6163/1944 BM VII. res. sz. rendelethez kapcsolódó Tájékoztatót. *Az Endre-Baky-Jaross-per*. Szerk.: Karsai László és Molnár Judit, Cserépfalvi, Bp., 1994, 490. o.

21. 1440/1944. M. E., *Budapesti Közlöny*, 83. sz., 1944. április 14., 1. o.

22. Erről lásd Veessenmayer 1944. március 25-i jelentését a német külügyminisztériumnak. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. (Szerk.: Ránki György és tsai, Kossuth, Bp., 1968, 799–800. o.)

23. *Uo.* Tomcsányi a magyar országgyűlés felsőházának tagja és 2 hónapig Kárpátalja kormánybiztosa volt. 1920–22-ben igazságügy-miniszteri, 1921-ben belügyminiszteri tisztséget töltött be. *Magyarország tiszti cím- és névtára*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp., 1942, 49:4., 6., 12., 174. o.

24. Az efféle, Tomcsányinak küldött jelentésekből izelítőt ad *MOL*, 11. tekercs.

25. *Budapesti Közlöny*, 96. sz., 1944. április 29., 1. o.

26. Ricsóy-Uhlarik a mezőgazdasági minisztérium termelési osztályának vezetője volt, és több szervben, köztük az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottságban képviselte a minisztériumot. *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 58., 217., 255., 289., 300. o. 1944. szeptember elején Bethlen Béla grófra bízták a kormánybiztosságot, aki addig Szolnok-Doboka és Bészterce-Naszód vármegye főispánja volt 1944 márciusáig. Lásd Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Zrínyi, Bp., 1989. Ricsóy ki-nevezését lásd *Budapesti Közlöny*, 1944. április 1.

27. Lásd a Baky, Endre és Jaross ügyében 1946. január 7-én meghozott ítéletet. Nb. X. 4419/1945, 31–32. o. Belügyminisztérium, Bp.

28. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 101. o. Ferenczy háttéréről a további részleteket lásd a 13. fejezetben.

29. A Ferenczy-tárgyalás, BMTI V-79 348.

30. 6000/1944. BM VII. res. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. 1944. május 17-én Huszovszky Lajos, a miniszterelnöki hivatal egyik államtitkára szigorúan bizalmas memorandumot küldött minden vármegye főispánjának avégből, hogy szervezzenek rendezvényeket a magasabb rangú német hivatalnokoknak körzetükben, és azokon a magyar hadsereg magas rangú tisztjei is vegyenek részt. Res. 39. M. E. I., *uo*.

31. Wilhelm Höttl: *The Secret Front*. Praeger, New York, 1954, 42. o.

32. *Der Kastner-Bericht*, 300. o.

33. Ezen értekezletekre utalások találhatók a következő forrásokban: a szatmárnémetire a B17 258/49. sz., 1944. április 16-án kelt forrásban, Belügyminisztérium, Bp.; a III. zónára vonatkozó, 1944. május 25-én kelt Veessenmayer-táviratban, lásd *RLB*, 165. dok.; a IV. zónára vonatkozó, 1944. június 5-én kiadott, 7805/1944. sz. belügyminisztériumi utasításban, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged; Ferenczy június 7-i jelentésében, Belügyminisztérium, Bp. Lásd még az Endre, Baky és Jaross ügyében (Nb. X. 4419/1945) meghozott ítélet 25–26., 27., 29., 40–41. és 50–51. oldalát.

34. A bizottságoknak a járási településeken a főszolgabírák, a nagyobb városokban pedig a polgármesterek adtak részletes instrukciókat, amelyek a 6163/1944. sz. BM VII. res., fent ismertetett rendeleten és annak különböző függelékein alapultak. Lásd például Nagyvárad megbízott polgármesterének, Gyapay Lászlónak 1944. május 5-én kiadott instrukcióit, *Dosar Nr. 40029*, 2. kötet, 135. o.

35. Lásd az 1944. május 11-én kibocsátott, 31 001/1944. XXI. res. sz. rendeletet, amelyet Endre László írt alá, s amely meghagyta, hogy a gettósítás során felmerült nehézségek ügyében Molnárral kell érintkezésbe lépni. Molnár a belügyminisztérium XXI. osztályán dolgozott, de közvetlenül Endre alárendeltjeként. Szövegét lásd *MOL*, 149. tegercs.

36. Felidézve, hogy amikor az ún. „hontalan” zsidókat 1941-ben összefogdosták, szinte azonnal kifosztották hátrahagyott otthonaikat, Tomcsányi Vilmos Pál, Kárpátalja kormánybiztosa azt írta Jarossnak címzett, 1944. április 13-i levelében, hogy a zsidók gettósításával ugyanez várható. *Uo.*, 11. tegercs.

37. Különösen a csendőrségnek, így a magas rangú csendőrtiszteknek juttatták a zsidóktól elkobzott, teljesen berendezett lakásokat, ami részben Baky 1944. május 3-án kiadott, 503 673/XX.-1944. sz. rendeletén alapult. Megtalálható a *MOL* több tegercsén, illetve a Csongrád Megyei Levéltárban.

38. Lásd például a május 17-i, illetve a június 1-jei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvének 3. napirendi pontja alatt, *MOL*, 1. tegercs, amely a március 29. és szeptember 27. között tartott valamennyi kabinetülés jegyzőkönyvét tartalmazza.

39. A földrajzi elnevezés alapján fiktív volt. Az első világháború alatt egy Esztergom melletti katonai gyakorlótábort neveztek Kenyérmezőnek.

40. A Mezőtúrral kapcsolatos híreszteléshez lásd Paul Andrei: *Az észak-erdélyi zsidó lakosság deportálása 1944-ben* (kézirat a szerző birtokában) 35. o., valamint Marton István és Katona Béla személyes beszámolóját: *Várad a viharban*. Tealah Kórház-támogató Egyesület, Nagyvárad, 1946, 314–325. o.

41. Gerend László: „Kiűzöttünk városunkból”. In: *Évkönyv 1977–78*. Szerk.: Scheiber Sándor, MIOK, Bp., 1978, 159–182. o. Az angol hadifoglyokra és az Amerikába hurcolt magyarokra való csere hírét Endre László megemlítette a minisztertanácsnak június 21-én benyújtott jelentésében is.

42. Amikor végéhez közeledett Kárpátalja és Északkelet-Magyarország zsidóinak gettósítása, a magyar sajtó dezinformációs kampányba kezdett, hogy a másutt élő zsidókkal elhitesse, ők nem jutnak hasonló sorsra. A kárpátaljai akcióról szóló tudósításának végén a kolozsvári *Estülap* például ezt írta: „Ellenkezőleg: a híresztelés, hogy a zsidókat a nagyobb magyar városokból is eltávolítják, minden komolyabb alapot nélkülöz.” 1944. április 27. Áttekinti a magyar sajtónak az 1944. évi zsidóellenes hadjáratról adott beszámolóit Berkes Tímea: „Napilapok a zsidókérdésről. 1944. március–július”, *Világosság*, 1993. június, 69–80. o.

43. Lásd Eberhard von Thadden 1944. május 26-i jelentését. *RLB*, 166. dok.

44. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 79. o. Ugyanannak az esetnek kissé eltérő változatát lásd Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 162. o.

45. Lásd az Ungvárott, 1944. április 12-én kibocsátott 162/1944. biz. sz. rendeletet a *MOL*, 35. tekercsén.

46. Lévai, *i. m.*, 102. o.

47. A gettók és a koncentrációs táborok túlélőinek személyes elbeszéléseit lásd a YIVO-Institute for Jewish Research, New York, 768–781. akták. Ezek a budapesti Jewish Agency for Palestine dokumentációs ügyosztályáról származnak, itt jegyezték fel őket 1945-ben. Ugyanebből a forrásból származó dokumentumok találhatóak a jeruzsálemi Yad Vashem Intézetben is, 0–15 levéltári számon. További hasonló beszámolóért lásd a Yad Vashem 0–2, 0–3, 0–7, 0–11, 0–33 és 0–39 levéltári anyagokat.

48. A kárpátaljai és északkelet-magyarországi zsidók megsemmisítésének részleteihez vö. Vozáry R. Aladár: *Így történt! 1944. március 19.–1945. január 18.* Halász, Bp., 1945; Randolph L. Braham: *Untergang fun di Yidn in Karpatn-Rusland*. (A kárpátaljai zsidók elpusztítása). In: *Algemeine Encyklopedie* (Általános Enciklopédia); Dubnoff-Fund, New York, 1966, 7:386–391. o.; angol változata *HfS*, 223–235. o.; *Karpatorus*. Szerk.: Y. Erez. *Encyclopaedia of the Jewish Diaspora*, Jeruzsálem, 1959; Sh. Rosman: *Sefer zikhron kedoshim le'yehudei Karpatorus-Marmarosh*. (A kárpátaljai és máramarosi zsidó mártírok emlékkönyve.) Rehovot, Jeruzsálem, 1969, és *Sefer le'zikkaron kedoshei Ruskova ve-Soblas, Mehoz Marmarosh*. (A ruszkovói, máramarosi és soblaszi mártírok emlékkönyve.) Szerk.: Y. Z. Moskowits. *Former Residents of Ruskova and Soblas in Israel and in the Diaspora*, Tel-Aviv, 1969.

49. A Munkácsi járásban fekvő Bátyú község tisztviselői minden bizonnyal tisztességesen jártak el, mert valamennyiüket, még Nádorfy Gyula pénztárost is feljelentették Bakó Lászlónál 1944. május 5-én, amiért állítólag összejátszottak a zsidókkal. *MOL*, K150, 1. tétel-1944-45143. sz. irat. Erről lásd még: Karsai László: „Zsidósors Kárpátalján 1944-ben.” *Múlt és Jövő*, 1991/3., 60–65. o.

50. E két gettó túlélőinek személyes elbeszéléseihez lásd a következő anyagokat a YIVO-ban (a levéltári szám zárójelben): Berman Lajos (769/1538), Steinberg Edith (772/2136), Markovits Jenő (772/2234), Wachtenheim Mária (722/2280), Katz Samuel (772/2389), Holländer Róza és mások (772/2471), Wachtenheim Róza (772/2527), Weismann Fanny (772/2532), Klein Paula (773/1646), Harpuder Mik-

lós (773/1745), Harpuder M. (773/1853), Moskovics Rózsa (773/1931), Rochlitz Szeréna és Helén (773/2065), Dachs G. (773/2067), Eisdorfer Aranka és Regina (773/2076), Weisz Emil (773/2077), Liberman L. és mások (773/2088), Schonfeld N. (776/2), Hochmann B. és mások (776/7), Rosenberg E. (776/8), Stern H. és B. (776/16), Braunstein S. és Meistlik S. (776/48), Grünfeld P. (776/50), Jelinek J. (776/68) és Hincel A. (776/80).

51. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 102., 106. és 407. o.; Ferenczy 1944. május 29-i jelentése, az Eichmann-perben az izraeli rendőrség 06. osztályának 1319. sz. dokumentuma. A munkácsi zsidó hitközség történetét lásd Samuel Hakohen Weingarten: Munkács. In: *Arim ve-imahot be-Yisrael* (Városok és anyák Izraelben). Mosad Harav Kuk, Jeruzsálem, 1946, 1:345–371. o. A técsői transzportról lásd a 6. függelék.

52. A kilenc transzport dátumait, az elszállított deportáltak számát lásd a 6. függelékben.

53. Gerend, *i. m.*, Lásd még a 6. függelék. Ungvári és a szomszédos körzetekben élő zsidók személyes beszámolóira lásd a YIVO levéltárában lévő alábbi vallomások: R. és S. Keszler (770/126), S. és M. Jakobovics (770/161), Leifer József (772/2272), Lebovics Irén (772/2277), Habermann Yolánthe (773/1743), Weisz Izidor (773/1750), Herskovits Helén (74/2880), Moskovics I. és mások (776/6), Schönwirth I. (776/9), Braun M. (776/300), Deutsch J. (776/39), Herskovits R. és Schönberger E. (776/46), Grünwald S. (776/52), Schwimmer A. (776/70), Fraumovics Sándor (776/74), Schwartz Helén (776/82), Rottmann Rózsa (776/88), Sztrulovits Béla (776/95) és Bródy E. (776/98).

54. E forrás Theodor Danneckerre, az Eichmann-féle *Sonderkommando* illusztris tagjára tévesen mint Theofil Danneckére hivatkozik. Lásd még Karsai, *i. m.*

55. *MOL*, 11. tekercs.

56. *Uo.*

57. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 105., 106. és 407. o.

58. A kérvényt „Az ungvári és kárpátaljai zsidóság” írta alá. Szövegét lásd *MOL*, *i. m.*

59. Ferenczy 1944. május 29-i jelentése. További részletek Ungvárra vonatkozóan Yehuda Spiegel „Ungvár” c. tanulmányában, in: *Arim ve-imahot be-Yisrael*, 1950. 4. sz., 5–54. o.

60. Lásd a 6. függelék.

61. Kaszonyra vagy más nevén Mezőkaszonyra vonatkozóan lásd Joseph Eden (Einczig): *The Jews of Kaszony, Subcarpathia*. A szerző kiadása, New York, 1988. A közösség mártírjainak névsora: 39–51. o.

62. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 407. o. A beregszászi és a szomszédos községekben élő zsidók gettó- és deportálási élményeire vonatkozó személyes elbeszélésekre, köztük a szövegben szereplő személyekére lásd a YIVO-levéltár alábbi anyagait: Lebovits B. (770/179), Hoffmann Samu (772/2137), Schwartz Piroska (773/1945), Winkler Menyhért (775/3085), Spitz A. (776/13), Katz H. (776/17), Klein R. és mások (776/18), Holländer H. (776/19), Majerovits L. (776/54) és Lachs A. (776/100). A bilkei zsidó hitközségről részletesen lásd Isidor Reisman: *Bilke, My Hometown – A Bittersweet Remembrance*. *The Cleveland Jewish News*, 1971. szeptember 17. Dolháról lásd Schwimmer Zoltán: *A vészkorszak Dolhán*. *New York-i Figyelő*, 1985. július 12.

63. A zsákmányolásról Veesenmayer is említést tesz a német külügyminisztériumnak küldött 1944. június 27-i táviratában. *RLB*, 285. dok.

64. Kecskési-Tollas ellen a budapesti népbíróság vádat emelt a háború után (Nb. 1668/948), és első fokon nyolcévi fegyházbüntetésre ítélte. Az ügyész fellebbezésére végül kilenc évet kapott. Az 1956-os felkelés során kiszabadult, és Nyugat-Németországban telepedett le, ahol a száműzetésben élő magyar jobboldali körök folyóiratának, a *Nemzetőr*nek a munkatársa lett. További részletekért Kecskési-Tollasról lásd Lévai Jenő: „A beregszászi gettó parancsnokából – magyar nemzeti hős.” *Új Élet*, 1965. július 15. 3. o., illetve augusztus 1. 3. o. Beregszász zsidó közösségére vonatkozó további adatok találhatóak Jehoshua Halevy, szerk.: *Berehovo-Beregszász zsidósága képekben*. Berehovo-Beregszász és környéke zsidóságának köre, Tel-Aviv, 1989. (Magyarul és héberül.) A kiadvány tartalmazza a mártírok névsorát is.

65. Lásd a 6. függelékét.

66. A Baky, Endre és Jaross ügyében hozott ítélet, *i. m.*, 38. o.

67. Komlós, vagy más néven Ugocsakomlós kicsiny zsidó közösségének múltjára és sorsára nézve lásd Jack Rosenthal videóra vett beszámolóját, amely megtalálható a washingtoni Holocaust Memorial Museumban, a jeruzsálemi Yad Vashem Archívumban és a City University of New York Graduate Schooljának Holocaust-kutató Intézetében.

68. A nagyszöllősi és környékbéli – beleértve a szövegben szereplő községeket is – zsidók személyes beszámolóihoz lásd a YIVO alábbi dokumentumait: Lébi Etel és Teréz (769/1450), Weisz Hédi és mások (770/102), Alexander T. (772/2257), Schwarcz József (772/2344), Fuchs Fanny (772/2408), Izsák Károly (772/2531), Weisz Izsák (776/45), Salamon A. és Löwy I. (776/53), Markusz S. (776/76) és Glück Ernő (776/90).

69. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 407. o. Lásd még *Sefer zikaron le'kehilot Seljus ve'haseviva*. (Nagyszöllős és környéke közösségeinek emlékkönyve.) The Committee of Olei Nagyszöllős in Israel, Tel-Aviv, 1976, 183–184. o. Nagyszöllős és a szomszédos községek mártírjainak névsorát lásd 249–318. o.

70. *Uo.* Lásd még a 6. függelékét.

71. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 408. o. Lásd még a YIVO-ban található alábbi elbeszéléseket: Jutkovics Sára (775/3178), Davidovics József (775/3200), Jankelevics Hermann (776/12), Berkovits S. (776/72), Davidovits M. (776/78), Smilovits M. (776/38), Slamovits W. (776/62) és Berkovics E. (776/72).

72. Lásd a 6. függelékét.

73. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 408. o. Lásd még Rosman, *i. m.*, és a YIVO-ban található alábbi személyes elbeszéléseket: Jakobovits Sára (769/1092), Kaplovits József (770/176), Lebovits Sándor (771/3510) és Jukovits Sára (775/3178).

74. Dr. Gránát Lajos volt técsői lakos személyes közlése, aki a háború után Jeruzsálemben telepedett le. Lásd még Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 175. és 408. o., valamint a YIVO-nál található alábbi elbeszéléseket: Silber Eszter és mások (769/1435), Herskovits Edith (774/2949), Weiss Eszter és mások (774/2958), Indig Lenke (775/3090), Müller A. (776/4) és Zekovics Ida és mások (776/262).

75. A Sátoraljaújhelytől délnyugatra fekvő kisközség, Mád zsidó közösségének kezdetei a 17. század elejéig követhetők vissza. A gettósítás idején a hitközség tagjainak száma 230 volt. Először három napig a helyi zsinagógában tartották őket, majd a sátoraljaújhelyi gettóba kerültek, ahonnan 1944. május második felében deportálták őket. A közösség részletes történetét lásd *Hakehila hayelhudit shel Mád*. (A mádi zsidó közösség.) Szerk.: Arieh Lewy. (Angol, héber és magyar nyelven.) The Maad Memorial Committee, Jeruzsálem, 1974. A mártírok és a túlélők névsorát lásd 139–150. o.

76. A közel 1000 sárospataki zsidó gettóba tömörítése április 18-án kezdődött.

Három napot töltöttek a helyi zsinagógában és a zsidó iskolában, ahol a szokásos vagyongerésnek vetették alá őket. Ezután Sátoraljaújhelyre szállították át őket. A hitközség részletes történetét lásd Grünwald Fülöp: Sárospatak–Mátészalka–Paks. In: *Évkönyv 1971–72*. Szerk.: Scheiber Sándor. MIOK, Bp., 1972, 130–134. o.

77. A sátoraljaújhelyi, valamint a Zemplén vármegyei városok és nagyobb községek zsidó közösségének tömör történelmi áttekintését (köztük Szerencsét és a környező tanyákét) lásd Meir Sas: *Vanished Communities in Hungary. The History and Tragic Fate of the Jews in Újhely and Zemplén County*. Memorial Book Committee, Toronto, 1986, 151–161. o. Az e közösségekből származó vértanúk részleges névsorát lásd a könyv magyar részének 159–170. oldalán.

78. Lásd 663. o. Nem világos, vajon a mádi, monoki, tállyai és tiszaluci zsidók közül mindenkit vagy csak egy részüket gyűjtötték össze a miskolci és a sátoraljaújhelyi gettóban. Vö. Meir Sas fent idézett beszámolóját a 675. o. 59. jegyzetben idézett Rav Slomo Paszternaktól származóval. Lásd még *MOL*, 112–114. tekercs.

79. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 175. és 408. o.

1941-ben a városnak 4160 zsidó lakosa volt, ami az összlakosság 22,6%-át tette ki. 1946-ra ez a szám 555-re, az összlakosság 3%-ára csökkent, 1949-ben a helyi zsidóknak még mindig két gyülekezete volt: az ortodox tagozatot Izsák József vezette, a *status quo* tagozat elnöke dr. Waller Sándor volt. Az 1950-es évek végén a hitközség tagjainak száma 81-re csökkent, vezetője Klein Lipót, majd Menczel Bernát volt. *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz., 1947. április 15., 2–3. o.; 13–14. sz., 1949. május 19., 25., o.; *Új Élet*, Bp., 1957. augusztus, 1958. április 1. és június 15.

Lásd még *Pinkas ha'kehilot*. 513–515. o. és a YIVO-ban található alábbi személyes elbeszéléseket: Káhán H. (770/228), Révész I. és Müller F. (770/460), Winkler Stefánia (772/2450), Stern Árpád (775/3150) és Grünzweig Gy. és S. (776/51).

80. *MOL*, 112. és 113. tekercs. A forrás emellett településenként felsorolja a zsidóktól elkobzott értéktárgyak becsült pénzértékét is. Lásd még Gáti Ödön és mások: *Mementó. Magyarország 1944*. Kossuth, Bp., 1975, 38–39. o. Lásd még a 6. függelék.

81. *Dosar Nr. 40029*, 17. kötet, 52. o.

82. Egy beszámoló szerint a bárdfalvai gettóban a Máramarosszigetre történő átszállítás előtt közel 3000 zsidó volt. Bárdfalvára az elsők között vitték Aknasugatag és Máramaros vármegye további 18 kisebb községének zsidó lakosságát. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 175. és 408. o. Lásd még a YIVO-ban található alábbi személyes elbeszéléseket: Berkovits I. (770/182) és Szabó Róza (770/307).

83. Lásd például az április 30-án és május 1-jén tartott kérvényeket. *Dosar Nr. 40029*, 17. kötet, 68. és 71. o.

84. Káhán C. Kálmán, a tel-avivi magyar nyelvű napilap, az *Új Kelet* New York-i képviselőjétől eredő személyes közlés 1976. március 1-jén. A hitközség és a Zsidó Tanács kijelölt feje Jozsovits volt, de a tényleges vezetést helyette, Vogel Ignátz gyakorolta. Lásd Vogel 1945. november 12-én tett nyilatkozatát, amely a máramarosszigeti gettóról számos részlettel szolgál. *Dosar Nr. 40029*, 17. kötet, 27–28. o. Lásd ezenfelül dr. Rozsi Béla 1945. november 8-án tett nyilatkozatát is, *uo.*, 4–7. o.

85. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 408. o. Lásd még a 6. függelék.

86. Ládaj Jánost, Havasmező vezetőjegyzőjét Baký Lászlóhoz írott, 1944. május 5-én kelt levelében Szikra Ernő mint zsidószimpatizánst jelentette fel. Foglalkozik a levél a Felsővisói járás két apró településének, Havaskőnek és Oroszkőnek a zsidóival is. A járás egyébként Kadicsfalvy József közigazgatása alatt állt. *MOL*, K150, 1. tétel-1944-38740. sz. irat.

87. A Máramarosszigetről és a szomszédos községekből történő deportálások részletei Káhán C. Kálmántól származnak. Lásd még Rosman: *i. m.* A túlélők személyes beszámolóihoz lásd a YIVO alábbi személyes elbeszéléseit: Moskovits M. (770/168), Drummer M. (770/384), Beck Helén és mások (774/2813) és Káhán A. (776/91). A közösség megsemmisítésének megindító, jöllehet kissé fiktív történetét lásd Elie Wiesel: *Night*. Avon Books, New York, 1969. A máramarosszigeti zsidó hitközséget a háború után újjáalakították. 1947-ben 2308 tagja volt, akik közül sokan a táborokból visszatérve a városban telepedtek le. *Asezârile evreilor*, 171. o. Lásd még a 6. függelékét. Máramarossziget és környéke zsidóságának pusztulásáról további részletek: *Genocide and Retribution*, 40–42., 157–162. o., valamint az 1946-os kolozsvári tárgyalás vádirata, *Dosar Nr. 40029*, 23. kötet, 69–79. o.

88. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 104., 106., 142., 143., 407. o.

89. Szemben Pohl hozzáállásával, Bartsch János alpolgármester és Dobosfy Aurél, a város főpénztárnoka tisztességesen viselkedett a zsidókkal. Említésre méltó még Tost László országgyűlési képviselő emberséges magatartása. Görög Arthur: *A kassai zsidóság története és gallériája*. Lipe Friedmann, B'nei B'rak, 1991.

90. Csatáry bűnös tevékenységéről és a kassai zsidó hitközség tragédiájáról részletesen lásd Gaskó Miklós: „Halálvonatok”, *Menóra–Egyenlőség*, Toronto, 1984. június 1., 4. o. Néhány, Csatáryra és Szóóra vonatkozó dokumentum a szerző tulajdonában van. Horváth György háborús bűnös tárgyalási anyagait (Nb. 21592/1945) lásd a budapesti Belügyminisztérium V-99377. sz. aktájában.

91. Abaúj-Torna vármegye zsidóságára vonatkozó dokumentumok találhatóak a MOL 173. és 175. tekercsén. E források felsorolják Abaújkér, Abaújszántó és Alsócéce zsidóit. Tornára vonatkozóan lásd Chaviva Gassner-Guttman: *Torna és környéke élete*. Izrael, é. n., 321–384. o. Különlenyomat a *József tarka köntöse* c. könyvből. Tömör összefoglalóval szolgál a Torna környéki zsidó közösségekről is, nevezetesen Abaújszántó, Abaújszinna, Encs, Forró, Hernádszadány, Nagyida, Szepsi, Szikszó és Szin közösségeiről. Torna zsidó közösségének névsora a 369–374. oldalakon.

92. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 82–83. o.

93. Ránki György: *1944. március 19.* 2. kiad. Kossuth, Bp., 1978, 231. o.; *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk.: Szinai Miklós–Szűcs László. Kossuth, Bp., 1963, 447. o.

94. Görög, *i. m.*, 271–273. o. Görög azt állítja, hogy Kassáról 14 000 zsidót deportáltak. Gaskó fent idézett beszámolója szerint Kassáról öt transzportban 15 707 zsidót deportáltak. Lásd még a 6. függelékét.

95. Farkas Tibor volt kassai lakos személyes közlése, aki a háború után Izraelben telepedett le, és a Hitachdut Olei Hungaria, a magyar zsidó bevándorlók szervezete főtitkára lett. Lásd még az YIVO-nál található alábbi személyes elbeszéléseket: Horowitz András (770/165), Wieder W. (776/3), Pollák Erzsébet (776/31), Kohn M. (776/42), Blau E. (776/44), Fuchs B. és Feuer M. (776/84), Friedmann Pál (776/86) és Guttman Ernő (776/93). Lásd még Görög Arthur: *A kassai zsidóság tragédiája* c. kéziratát a Yad Vashem levéltárában 015/17–4.

96. MOL, 154. tekercs.

97. Seidl az egrí, a marosvásárhelyi, a mátészalkai és a székesfehérvári zsidók összegyűjtésében is részt vett. Eichmann különleges osztagának többi tagjához hasonlóan ő is tagadta tevékenysége bűnös voltát. Lásd 1945. október 16-i és 1946. június 4-i vallomását, amelyeket perének előkészítése során a bécsi rendőrségen tett. Ezeket a vallomásokat az 1961-es Eichmann-perben is felhasználták. Az izraeli rendőrség 06-os irodájának nyilvántartásában a 109. sz. dokumentum anyagát képezik.

98. MOL, 154. tekercs.

99. Nyíregyházy polgármester K. 9615/1944. Fj. sz. rendeletére (lásd fent) a *status quo* hitközség feje április 22-én 2720 nevet tartalmazó névsort nyújtott be. Az ortodox hitközség vezetője április 19-én adta át névsorát. Mindkettőt április 24-én továbbították a rendőrséghez. *Uo.*

100. A nyíregyházi gettóban működő zsidó rendőrség, Zsidó Tanács és más zsidó intézmények összetételét Király Aladár idézett műve ismerteti.

101. A Holocaust előestéjén 652 zsidót számláló közösség történetének és eredetének részleteit lásd Harsányi László: A büdszentmihályi hitközség története. In: *Évkönyv 1975–76*. Szerk.: Scheiber Sándor. MIOK, Bp., 1976, 140–164. o.

102. Kék kicsiny zsidó hitközségéről lásd Aliz Gruner Weisz: *Ágak gyökér nélkül*. A szerző kiadása, B'nai B'rak, 1989. (Magyarul és héberül).

103. A hitközségről részletesen lásd Szilágyi-Windt László: *A kállói cádik. A nagykállói zsidóság története*. A szerző kiadása, Tel-Aviv, 1960. Héber kiadása 1970-ben jelent meg.

104. Király, *i. m.*, 17. o.; Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 106., 122., 114. és 409. o. Nyírbogát zsidó közösségéről lásd Rabbi Joseph Gábor (Goldberger): *...And Tell Your Children!* Figyelő Hungarian Publishing, New York, 1992. (Angolul és magyarul.) A tiszántúli zsidó közösségek jól használható történeti és statisztikai áttekintését adja Halmos Sándor: *A tiszántúli zsidó hitközségek* (kézirat, 1994) c. munkája, melynek egy példánya a szerző birtokában van. A következő településekkel foglalkozik: Ajak, Ámosd, Ártánd, Bagamér, Bojt, Buj, Csenger, Darvas, Földes, Gáborján, Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Hajdúsámson, Hajdúszovát, Hosszúpályi, Ibrány, Kaba, Kisvárd, Konyár, Mándok, Mátészalka, Nádudvar, Nagykálló, Nagyléta-Vértes, Nagyrábé, Nyíradony, Nyírbátor, Nyírbogdány, Nyírkarász, Pocsaj, Téglás, Tiszabercel, Tiszaeszlár, Tiszalök, Tiszaszentmárton és Vámospércs.

105. Király, *i. m.*, 30–33. o.

106. Klár Sándor alsósimapusztai tanyáján Nyíregyházy polgármester április 22-én, K:10 000/1944. sz. rendeletével létesített gyűjtőközpontot, ahol hatóságát Szentirmay Gyula iskolaigazgató képviselte.

107. Lásd a 6. függelék. Lásd még *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltárból*. Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994.

108. Király, *i. m.*, 11–40. o.; Harsányi László: A nyíregyházi zsidók történetéhez. In: *Évkönyv 1973–74*. Szerk.: Scheiber Sándor. MIOK, Bp., 1974, 74–89. o. Király (40. o.) némileg más időpontokat és sorrendet ad meg a deportálásokat tárgyalva, mint Harsányi. 1941-ben Nyíregyházán 4993 zsidó élt, a teljes lakosság kb. 8,4%-a 1946-ban a városnak 1210 zsidó lakosa volt, ami az összlakosság kb. 2%-át tette ki. 1949-ben az ortodox hitközségnek 325, a *status quo* hitközségnek 675 tagja volt. *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz., 1947. április 15., 4–5. o.; 13–14. sz., 1949. május, 17., 24., 25. és 29. o. Lásd még Altmann Sándor személyes beszámolóját (YIVO, 774/2987). További részletekhez vö. Király, *i. m.*, Lásd még *Pinkas ha'kehilot*, 379–381. o.

109. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 410. o. 1941-ben Mátészalkán 1555 zsidó élt, ami az összlakosság 15%-át tette ki. 1946-ra számuk 150-re apadt, azaz 0,1%-ra. A szomszédos községekből való beáramlás hatására létszámuk 1949-re 238-ra nőtt. *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz., 1947. április 15., 6–7. o.; 13–14. sz., 1949. május, 15. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot*, 348–349. o.; Grünwald Fülöp, *i. m.*, 134–137. o. Mátészalka zsidó közösségéről lásd Farkas József: *A zsidók Mátészalka társadalmában*. A KLTE Néprajzi Tanszéke, Debrecen, 1989.

110. A Berger Samu vezetése alatt álló 602 csengeri zsidót Uraj és Újfalu

szomszédos községeinek zsidó lakosságával együtt először a zsinagógában gyűjtötték össze. A helyi református középiskolában gyűjtötték össze a simai, a gécei, a tótfalusi és a szamosdurai zsidókat. A városban összegyűjtött zsidókat ezt követően a mátészalkai gettóba szállították át. További részleteket lásd Sh. Friedmann: *Sefer Yizkor le'kedoshei Csenger, Porcsalma ve'ha Seviva*. (Csenger, Porcsalma és környékének emlékkönyve.) A szerző kiadása, Tel-Aviv, 1966.

111. A fehérgyarmati zsidókat a helyi zsinagógában és a zsidó iskolában gyűjtötték össze, ahonnan deportálás céljából Mátészalkára szállították őket. A Fehérgyarmattal kapcsolatos részleteket lásd J. Blasz: *Ayaratenu le'she'Avar Fehérgyarmat*. (Hajdani Fehérgyarmatunk.) A szerző kiadása, B'nei B'rak, 1965.

112. A Mátészalkáról és a szomszédos községekből származó zsidók, köztük a szövegben említettek személyes beszámolóját lásd a YIVO-ban lévő alábbi dokumentumokban: Feig Róza (772/2277), Ráth József és Ernő (772/2368), Herskovits Mendel (773/2066), Fischer Samu (773/2075), Moskovitz Anna (775/3204), Schweiger R. (776/56), Berger J. (776/69), Brunnwasser Magda (776/71), Gelbermann Mandel (776/79), Végh A. (776/83) és Lebovits I. és mások (776/87). Lásd továbbá Halmos Sándornak a 104. jegyzetben idézett kéziratát.

113. Egy forrás szerint a szeklencei gettóban közel 5000 zsidó volt, köztük azok, akik a szomszédos Száldobosi, Ökörmezői, Husztsófalvai és Mihálkai járás községeiből kerültek ide. A gettó a huszti Zsidó Tanács vezetése alatt működött. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 408. o. Lásd még a YIVO-nál található alábbi személyes elbeszéléseket: Moskovits Károly (774/2789), Neumann Salamon (776/73) és Lebovits G. (776/92).

114. Lásd a 6. függelékét.

115. 1941-ben Kisvárdai összlakossága 14 728 volt, közülük 3770, azaz 25,5% volt zsidó.

116. Király, *i. m.*, 46. o.; Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 409. o. A budapesti Zsidó Tanács Lévai által idézett jelentése szerint a kisvárdai Zsidó Tanács tagja volt dr. Schönwald Miklós, Kain József és bizonyos Goldstein is. Lásd még Grünwald Béla személyes elbeszélését (YIVO, 772/2437). Egy másik forrás szerint a két transzport május 25-én és 27-én hagyta el a várost. *Pinkas ha'kehilot*, 496–498. o. Lásd még a 6. függelékét.

117. A legfőbb zsidótlanítókon kívül az április 19-i értekezleten az érintett zónák rendőr- és csendőrparancsnokai is részt vettek. Az V. csendőrkerület küldöttségében Liptay László ezredes és Finta Imre százados is helyet foglalt. Szeged városát mások mellett Buócz Béla rendőrfőkapitány-helyettes képviselte. További részletek Molnár Judit: „Adalékok az 1944-es délvidéki gettók és deportálások történetéhez.” *Múlt és Jövő*, 1991. 3. sz., 68–72. o. Az április 19-i Tájékoztató a budapesti Belügyminisztérium archívumában található.

118. Szigetvár zsidóit április 26-án, a közösség vezetői, Löbl Béla, Kelemen Ernő és Beck László által készített listák alapján gettósították. A zsidók kifosztásának részleteire Berend Bélának, Szigetvár korábbi rabbijának a háború utáni tárgyalásán derült fény (lásd a 14. fejezetet). A Barcsi és a Csurgói járásra vonatkozóan lásd Andrassy Antal: „Zsidóüldözés Somogyban (1944. március–július).” In: *Somogy megye múltjából*, Kaposvár, 1984, 347–348. o.

A Szigetvárrott és környékén indított zsidóellenes kampányban Csethe Miklós csendőrkapitány is részt vett. A budapesti megyei bíróság, miután bűnösnek találta, 1953. november 3-án ötévi börtönbüntetésre ítélte. Ügyszám: B. II. 0292/1953/8. Belügyminisztérium, Levéltár, V-20139.

119. Lásd a május 30-án kelt, 8929/B. kt. 1944 sz. jelentést, amelyet *Zsidó mozgalmak* címmel a belügyminisztérium VII. osztályának küldtek meg, a *MOL*-ban. A World Jewish Congress magyarországi tagozatának statisztikái alapján Lévai az e területeken összefogdosott zsidók számát 21 700-ra teszi. Lásd *Zsidósors Magyarországon*, 467. o. Megemlékezett az e területeken folyó zsidóellenes akciókról Veessenmayer is május 5-én kelt, 153. táviratában, lásd *RLB*, 262. dok.

120. Ítélet Baky, Endre és Jaross ügyében, *i. m.*, 30. o. Kihallgatása során Endre László azt állította, hogy a honvédség hajtotta végre a razziát. Tanúként tett vallomásában Ferenczy László a németeket vádolta a razzia végrehajtásával. Hajnácskőy László viszont csak az 1944. április 19-i értekezlet részleteiről tanúskodott, azt sugallva, hogy a csendőrök a tettesek. A legtöbb kutató egybehangzóan úgy vélekedik, hogy a vidéki közösségekben a csendőrség fogdosta össze a zsidókat. Lásd: *Az Endre-Baky-Jaross-per*. Szerk.: Karsai László és Molnár Judit. Cserépfalvi, Bp., 1994, 57., 229. és 378–379. o.

121. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 103. o.

122. *Pinkas ha'kehilot*, 372–374. o.

123. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 40–41. o.

124. Részletesen lásd a 15. fejezetet.

125. A Tanács ezután dr. Kohn Zoltánt, a zsidó felekezeti iskolák tanfelügyelőjét választotta meg ügyvezető titkárnak. Munkácsi Ernő, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára ebben az időben beteg volt. Eppler Erzsébet 1946. február 27-i vallomása a YIVO-nál (768/3647).

126. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 61–62.

127. Czanik nevét gyakran tévesen tüntetik fel: Czanniknak vagy Szaniknak. 1899. április 16-án született Bugyiban. Oszlopos tagja volt az ultrareakciós, elvakultan zsidóellenes „hazafias szervezet”, a Magyar Országos Véderő Egyesület országos nagytanácsának. Kárpátalja, Északkelet-Magyarország és Észak-Erdély zsidóinak gettósítása és deportálása során Endre László közvetlen kíséretében tűnt fel. 1944 májusának elején, amikor Schilling János, Szolnok-Doboka vármegye alispánja a gettósítások előestéjén lemondott hivataláról, Czanikot nevezték ki a helyébe. A hasonszőrűekkel együtt 1945 tavaszán elmenekült az országból, és Nyugat-Németországban talált menedékre, ahol egyebek között a Magyar Református Lelkigondozó Szolgálat világi elnökeként működött. Münchener lakosként megkapta a Német Szövetségi Köztársaság érdemkeresztjét 1981-ben. 1989-ben néhány magyar kezdeményezte az igazságügyi minisztériumnál, hogy kérjék kiadatását, és háborús bűneiért bíróság elé állíttassák. A *Vasárnapi Hírlap* 1990. január 28-i száma foglalkozott viselt dolgaival.

128. Endrének és munkatársainak a gettókban tett szemleútjára nézve lásd a Baky, Endre és Jaross ügyében hozott ítéletet, *i. m.*, 29. és 31. o. Zöldiről további részleteket közöl Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 104. o.

129. *Uo.*, 106. o.

130. Horthy megpróbálta megnyugtatni Ravasz püspököt, hogy a zsidó munkásokkal Németországban éppen úgy bánnak, mint a magyarokkal. További részleteket lásd a 11. fejezetben.

131. Az Ung vármegyében és Ungvárott folyó gettósítás részleteit egy Budapestre menekült zsidó ismertette. Az értesítéseket befoglalták a Kohn Zoltán által 1944. április 25-én felvett jegyzőkönyvbe. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 65–66. o.

132. Yad Vashem Archives 015/21–1. Újranyomva Munkácsi, *Hogyan történt?*, 63–65. o.

133. *Uo.*, 66–68. o.

134. Április 21-i 127. sz. távirat. *RLB*, 254. dok.

135. 133. sz. távirat. *RLB*, 255. dok.

136. 138. sz. távirat. *RLB*, 258. dok.

137. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 128. o. Gergely György, aki akkoriban a Tanács egyik összekötő tisztviselője volt Eichmann Sonderkommandójánál, azt állítja, hogy az újságírók névsorán csak 60 név szerepelt. Lásd *Beszámoló a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottsága munkájáról*. (Kézirat a szerző birtokában.) 1945, 16–17. o.

138. Lásd a 3. függelék 4. pontját. Lásd még a 15. fejezetet.

139. Gergely György, *i. m.*, 17. o.

140. A MÜNE magyarországi szerepéről jól dokumentált beszámolót közöl Kovács M. Mária: „Ügyvédek az árral szemben.” *Medvetánc*, Bp., 2–3. sz., 1985, 91–97. o.

141. *Vádirat*, 1:236–237. o.

142. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 128. o.

143. Eppler Erzsébet 1946. február 27-i vallomása.

144. Ezek a nézetek fejeződnek ki dr. Pető Ernő vallomásában, amikor a Tanács két másik jogászával, dr. Bodával és dr. Wilhelmmel együtt az Ügyvédi Kamara elé idézték őket a felszabadulás után, hogy magyarázatot adjanak a náci hatóságokkal való „együttműködésükre”. Dr. Pető azt állítja, hogy a névsorokat azért adták át a Tanácsnak, mert a Tanács panaszt nyújtott be a közvetlenül a megszállás után történt letartóztatásokkal kapcsolatban, amikor az áldozatokat egyszerűen elvitték, s nem tették lehetővé számukra, hogy akár a legszükségesebb dolgokat is magukkal vigyék. A hatóságok azzal „mentegették” magukat, hogy a nyomozók túlterheltek, és megkérték a Tanácsot, hogy a korábbi túlzások elkerülése érdekében segítsen nekik. Pető vallomásának részleteit lásd *Vádirat*, 1:237–239. o.

145. *HYS*, 3:12–13. o. Magyarul: *Ráday-évkönyv*, VI. 1977. Lásd még dr. Reiner Imre vallomását, amelyet 1960. október 5-én tett az Eichmann-per ügyésze számára. Israel Police, Bureau 06., no. 347., 21–22. o.

146. Ez történt például Dach Géza budapesti jogással, akinek a saját unokaöccse kézbesítette volna ki az idézést. Eppler Erzsébet vallomása.

147. 1610/1944. M. E. rendelet. Lásd a 3. függelék 26. tételét.

148. Az ügyvel kapcsolatos minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvét lásd *Vádirat*, 1:241–244. o.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET

II. ZÓNA: ÉSZAK-ERDÉLY

A CSAKNEM 160 000 észak-erdélyi zsidó – IX. (kolozsvári) és X. (marosvásárhelyi) csendőrkerület – gettósítása május 3-án, hajnali 5 órakor kezdődött. ¹ A zsidók összegyűjtése a 6163/1944. BM VII res. sz. kormányrendelet (lásd a 17. fejezetet) alapján történt, amelyet Endre László és munkatársai szóbeli közlései erősítettek meg a terület gettósítási terveiről tartott értekezleteken.

Értekezletek a gettósításról

Az észak-erdélyi zsidók gettóba tömörítésének részleteit két szigorúan titkos értekezleten tárgyalták meg. Az egyiket április 26-án tartották Szatmárnémetiben a IX. csendőrkerület járásaiban – Bihar, Szatmár, Szilágy, Kolozs, Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód – elvégzendő zsidótlanítási műveletekről. A második értekezletet két nappal később Marosvásárhelyen tartották meg, s itt az ún. Székelyföld – a X. csendőrkerület járásai: Maros-Torda, Csík, Udvarhely és Háromszék (lásd a 13.1. térképet) – zsidóságának összegyűjtéséről tárgyaltak.

Mindkét értekezleten Endre elnökölt. A résztvevők között voltak az érintett járásek köztisztviselői karának, csendőrségének és rendőrségének vezetői és képviselői – köztük az alispánok vagy maguk a főispánok, a városok polgármesterei és vezető munkatársaik, a csendőrség és a rendőrség főtisztjei. Nagybányát például Tamásy Károly², a város polgármesterhelyettese, dr. Nagy Jenő rendőrtanácsos, a város rendőrfőnöke és Várhelyi Tibor csendőr százados képviselte.

Endre személyes kísérete az alábbiakból állt: titkára, Takáts Albert, Czanik Géza aszódi főszolgabíró, akit később Szolnok-Doboka vármege alispánjává neveztek ki, dr. Rozsnyai Béla székesfehérvári hivatalnok, korábban Rákosliget jegyzője, dr. Simon Ákos katonaeorvos és dr. Tardi Sándor, a közellátási minisztérium képviselője.³ A hivatalból megjelentek között voltak a zsidótlanítási akció irányítói, köztük Ferenczy László csendőr alezredes és dr. Meggyesy Lajos.

Endre ismertette a zsidók összegyűjtése során követendő eljárásokat,

amelyeket a 6163/1944. BM VII. res. sz., április 7-i BM rendelet részletezett. Tájékoztatta a résztvevőket arról, hogy a tábor létesítése a helyi Zsidó Tanács feladata, de gondolni kell az ivóvízellátásra, az egészségügyi berendezésekre és a kórházi gondozásra. Dr. Meggyesy Lajos hangsúlyozta, hogy a zsidók pénzét és értékeit, amelyek „állami tulajdont képeznek”, el kell venni. Azt a reményét fejezte ki, hogy a köztisztviselők közreműködnek e feladat végrehajtásában, „amelyet talán csak az elkövetkező nemzedék fog értékelni”. A zsidóktól elvett pénzt, aranyat, ezüstöt, ékszereket, írógépeket, fényképezőgépeket, órákat, szőnyeget, szőrméket és értékes festményeket négy példányban kitöltött jegyzéken kell felsorolni. Egy példány a városi előljáráson marad, a másodikat a rendőrségnek adják át, a harmadikat a lakásban hagyják, a negyediket pedig az érintett zsidóknak kell átadni. Mivel bizonyos volt abban, hogy sok zsidó keresztényeknél helyezte biztonságba értékeit, a keresztényeket dobzó, újságcikkek és falragaszok útján figyelmeztetni kell, hogy internálás terhe mellett szolgáltatassák be ezeket az értékeket. A polgármesterek felelősek a leltárért és az értékek tárolásáért, valamint megőrzéséért, amíg ezeket az értékeket a postatakarék-pénztár kiküldöttei átveszik. Kegytárgyak lakásokból és zsinagógákból is elkobozhatók. A készpénzt és az értékeket külön borítékokban kell elhelyezni. Meggyesy javasolta, hogy gondoskodni kell motozónókról is.

A zsidók által hátrahagyott élelmiszert el kell vinni a lakásból, és később a gettóban felhasználni. (Az első két hét során a zsidóknak azokból a készletekből kellett táplálkozniuk, amelyeket ők maguk hoztak a gettóba.)

Ferenczy csendőr alezredes tájékoztatta a résztvevőket a művelet kezdetéről, és ismertette az észak-erdélyi IX. csendőrkerület fő begyűjtési pontjait: Nagyvárad, Szilágysomlyó, Szatmárnémeti, Kolozsvár, Szamos-újvár, Dés és Nagybánya. Közölte, hogy bármilyen nehézség merülne fel, délelőtt 10 és 11 óra között telefonálhatnak a kolozsvári rendőrkapitányságra, ahol ő maga, dr. Meggyesy vagy a bizottság német tagja adja meg a szükséges utasításokat.

Az értekezlet résztvevői ezután megismerkedtek a gettósítási bizottságok összetételével, valamint azokkal a területekkel, ahonnan a zsidókat a különböző gettóba szállítják. Elmondták, hogy Nagybanán Nagy Jenő lesz a gyűjtőtábor parancsnoka, Várhelyi Tibor százados és Franz Abromeith SS-Hauptsturmführer segédletével. A nagybányai gettóba nemcsak az ebben a városban élő zsidókat, hanem Felsőbánya, valamint a Nagybanányai, Nagysomkúti és a Szatmár vármegyében lévő Kápolnokmonostori járás zsidó lakosait is átszállítják.⁴

Az Endre irányítása alatt kidolgozott végső tervek szerint az észak-er-

délyi zsidóságot 11 városban kell összegyűjteni, ezek közül csak Nagyváradon létesítenek városon belüli gettót. A „gyűjtőtábor létesítésére alkalmas területtel” rendelkező további tíz város a következő volt: Kolozsvár, Szamosújvár, Dés, Szilágysomlyó, Szatmárnémeti, Nagybánya, Beszterce, Szászrégen, Marosvásárhely és Sepsiszentgyörgy.⁵

A gettóba tömörítés

A kormányrendelet és a két értekezleten közölt szóbeli utasítások értelmében a zsidók gettóba tömörítésével kapcsolatos összes intézkedés fő irányítója az adott helység vagy terület vezető államigazgatási tisztviselője volt. A hatályos magyar törvények szerint nagyobb és kisebb városok esetében ez a polgármestert, falusi területeken a főszolgabíró, jegyzőket jelentette. A zsidók összeszedését és gettóba szállítását közvetlenül a rendőri és csendőri szervek, valamint a városok hivatali apparátusa, többek között az egészségügyi szervek végezték.

A polgármestereket, akik a nekik alárendelt szervek vezetőivel együttműködve cselekedtek, nemcsak arra hatalmazták fel, hogy irányítsák és felügyeljék a gettóba tömörítési műveleteket, hanem arra is, hogy kijelöljék a gettók helyét, és ellenőrizzék a mentesítendő zsidókat. Nekik kellett gondoskodniuk a lényeges közszolgáltatásokról a gettókban.

Az észak-erdélyi gettóba tömörítési kampány tervezett kezdete, május 3-a előtt néhány nappal a nagyobb és kisebb városok különleges bizottságai ülést tartottak, hogy kijelöljék a gettók helyét, és biztosítsák a zsidók összegyűjtéséhez szükséges szállítóeszközöket. A bizottságok általában a polgármesterből, az alispánból és a helyi csendőrség és rendőrség vezetőjéből álltak. Noha csaknem mindenütt ugyanazt az eljárást követték, a gettóba tömörítés végrehajtásának szigorúsága, a gettó helye és a benne uralkodó körülmények az egyes polgármesterek és beosztottaik magatartásától függtek. Nagyváradon, Máramarosszigeten és Szatmárnémetiben például a gettót a szegényebb, főleg zsidók által lakott városrészekben hozták létre; másutt, például Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Szászrégenben, Besztercén és Szilágysomlyón téglagyárakban állították fel a gettókat. A dési gettó a Bungur nevű erdőben volt, ahol néhány zsidót összetákolat barakkban helyeztek el, a többieket – a többséget – a szabad ég alatt.

Május 2-án este, a gettósítás előestéjén a polgármesterek külön utasításokat adtak ki, amelyeket a joghatóságuk alá tartozó összes körzetben kifüggesztettek. A szöveg a rendelet irányelveit követte, ám városonként árnyalatnyi eltérésekkel. Jellegzetes hirdetmény volt az, amelyet Gyapay László adott ki Nagyváradon:

A sárga csillag viselésére kötelezett zsidók e hirdetmény megjelenése után nem hagyhatják el otthonukat. Átmenetileg és egyéb utasítások megjelenéséig a zsidók csak délelőtt 9 és 10 óra között hagyhatják el lakásukat. Ezen az időszakon kívül otthon kell tartózkodniuk. A m. kir. kormány utasítására gettóba helyezem el mindazokat a nagyváradi zsidókat, akiknek sárga csillagot kell viselniük. Felhívom az összes nem zsidót, aki zsidó értéket őriz, hogy ezeket e hirdetés megjelenésétől számított három napon belül jelentse be a polgármesteri hivatalnál. A bejelentett értékek átvételével engem bíztak meg. Figyelmeztetem a helység nem zsidó lakosait, hogy a legszigorúbban járunk el mindazon zsidó tulajdont őrző személyekkel szemben, akik azt nem jelentik be a fenti határidőn belül, s azonnal intézkedünk gyűjtőtáborba való internálásukról.⁶

A zsidók összegyűjtését köztisztviselőkből: helyi elemi és középiskolai tanárokból, csendőrökből és rendőrökből álló különleges egységek végezték, amelyeket a polgármesteri bizottságok szerveztek meg és azok joghatósága alatt működtek.

Az észak-erdélyi gettósítás feletti közvetlen és átfogó parancsnokságot Paksy-Kiss Tibor csendőr ezredes gyakorolta, aki Nagyváradon különleges hatáskörrel ruházta fel barátját és munkatársát, Péterffy Jenő alezredest.

Egyes helyeken a zsidókat a gettóba szállítás előtt kisebb központokban gyűjtötték össze. Mindegyik lépcsőfokon vallatási eljárásnak vették alá őket, amely egyre embertelenebb formát öltött, és különösen a deportálás megkezdése előtti hetekben vált kegyetlenné. Az értékek utáni kutatás különleges vizsgálóegységek feladata volt, amelyek rendszerint az áldozataik gazdasági helyzetével tisztában lévő helyi nyomozókból, valamint néhány csendőrből és tisztviselőből álltak. Ezek a vizsgálóegységek jogilag a polgármesteri bizottságok közvetlen joghatósága alatt álltak.

Május 3-a volt a gettósítás első napja Észak-Erdélyben: a IX. csendőrkerülethez tartozó területeken csaknem 8000 zsidót gyűjtöttek össze. Paksy-Kiss aznap látogatást tett Marosvásárhely, Szászrégen, Beszterce, Dés és Szamosújvár gyűjtőtáborában, 5-én és 6-án Szatmárnémetiben és Nagyváradon járt, s ellenőrizte a zsidók összegyűjtését Nagykárolyban. A zsidók gettóba tömörítése simán zajlott.

Am abból tudható, hogy akadtak problémák, hogy Endre szükségesnek látta eligazítani a helyi közigazgatási szerveket, így a csendőr- és rendőrparancsnokokat is, hogy mitévők legyenek, ha problémákkal találkoznak. Ki kellett várniuk egy tanácsadó helyszínre érkezését, illetve a konkrét problémáról tájékoztatniuk kellett egyik legközelebbi munkatársát, Székely-Molnár Zsigmondot a belügyminisztérium XXI. osztályán.⁷ Am semmi komolyabb incidens nem fordult elő akár a zsidók,

akár a keresztény lakosság részéről. A zsidó tömegek, mit sem tudván a végleges megoldásra vonatkozó tervekről, sorsukba beletörődve vontak be a gettókba. Néhányan azzal magyarázták „elkülönítésüket”, hogy ez az illető terület hadművelleti területté való átalakítását megelőző logikus lépés. Mások úgy vélték, a dunántúli Kenyérmezőre telepítik át őket, ahol a háború végéig mezőgazdasági munkát kell végezniük. Ismét mások abban reménykedtek, hogy a Vörös Hadsereg már nincs nagyon messze, s összeköltöztetésük aránylag rövid ideig fog tartani. Néhány vezető kivételével senki sem gyanította, hogy a végállomás: Auschwitz (lásd a 23. fejezetet).

A keresztények, még azok is, akik baráti érzelmeket tápláltak a zsidók iránt, többnyire télenek maradtak. Ideológiai okokból vagy a zsidóktól elkobzott vagyon reményében sokan együttműködtek a hatóságokkal. Szinte minden nagyobb községben volt néhány keresztény, aki feljelentette a bujkáló zsidókat.⁸ Volt ugyanakkor néhány olyan is, akik vagy bújtatták a zsidókat, vagy megőrzésre átvették értékeiket – igaz, ezek ritka esetek voltak, mert a lakosság általában félt segíteni a zsidóknak. Ferenczy természetesen nagyon meg volt elégedve a keresztény lakosság viselkedésével. Az akció első napjáról szóló jelentésében megjegyzi, hogy a keresztények nyugodtak, és a legtöbb helyen üdvözlik a zsidóellenes intézkedéseket. Azt is megjegyezte, hogy a ritka rokonszenv-nyilvánítások főként románoktól erednek, akik szintén szenvedtek a Horthy-rendszer alatt.⁹ Hogy a gettóba tömörítés és deportálás Észak-Erdélyben és másutt ilyen simán zajlott, az részben annak tulajdonítható, hogy nem volt komolyan veendő ellenállási mozgalom, nem is beszélve a zsidóüldözés elvi ellenzéséről.

Az erdélyi keresztény egyházfőkre is a semlegesség és a passzivitás volt jellemző: ez tükröződött Vásárhelyi János református püspök és Józan Miklós unitárius püspök magatartásában. Példás kivételt jelentett Márton Áron, a dél-erdélyi gyulafehérvári megyés püspök. Május 18-án a kolozsvári Szent Mihály-templomban tartott szentbeszédében Márton bátran elítélte a zsidók gettósítását, s figyelmeztette a magyarokat, ne szolgáltatassák ki a zsidókat a megsemmisítésnek. Nyíltan felszólította a magyar kormányt, hogy hiúsítsa meg a zsidók tervezett deportálását. Szavait sajnos csak néhányan visszhangozták a katolikus egyházon belül.¹⁰

A zsidók összegyűjtésében, kihallgatásában, kifosztásában, valamint a gettók megszervezésében és irányításában követett eljárások alapján azonosak voltak Észak-Erdély mindegyik vármegyéjében. Mindenütt összhangban álltak a központi és helyi zsidótlanító hatóságok utasításaival és szellemével.

A kolozsvári gettó. Akárcsak másutt, Erdély fővárosában is az történt, hogy nemcsak a megkülönböztető intézkedések félemlítették meg a zsidó közösséget, hanem számos kiemelkedő zsidó letartóztatása és fogva tartása is.¹¹ Kárpátalja zsidóinak gettósításáról április 28-án szereztek tudomást Kolozsvárott, ekkor közölték ugyanis a helyi lapok, hogy Kassa és a többi település zsidóságát olyan körzetekbe szállították át, amelyek állítólag fokozottan ki vannak téve légitámadásoknak. Az az ábránd, hogy mindez csak olyan városokra vonatkoznék, ahol nagy számban élnek el nem magyarosodott zsidók, rövid életűnek bizonyult, mert néhány nap múltán megjelent a gettósítási rendelet, amely az ország egészére vonatkozott. Sajat gettósításukról a május 2-a éjszakáján városszerte kiragasztott, Hollóssy-Kuthy Lajos, a kolozsvári rendőrkapitányság vezetője által aláírt hirdetményből, illetve ennek másnap a helyi lapokban közzétett szövegéből szereztek tudomást.¹²

A kolozsvári és a Kolozs vármegyei községekből származó zsidókat a város északi részén, a Kajántói úton lévő Iris téglagyárban gyűjtötték össze. Az összegyűjtési művelet irányelveit egy május 2-án, Vásárhelyi László polgármester,¹³ Urbán László rendőrfőnök és Paksy-Kiss irányításával tartott értekezleten dolgozták ki. Az értekezleten, amelyen az összegyűjtéssel megbízott közel 150 városi tisztviselő vett részt, a gettósítási folyamat azon részeit tárgyalták meg, amelyek a rendeletben és az Endre vezetésével április 16-án, Szatmárnémetiben tartott értekezleten körvonalazódtak.

A zsidóellenes akcióban a magyar tisztviselők a német biztonsági szolgálat helyi parancsnoka, Stroschneider SS-Hauptsturmführer szakértő útmutatásaira támaszkodhattak.¹⁴

A gettóba tömörítést gyors ütemben végezték. Május 10-ére a téglagyárban összegyűjtöttek száma elérte a 12 000-et.¹⁵ A gettó lakóinak száma közvetlenül a deportálás előtt volt a legmagasabb: a szamosújvári gettóból átszállított zsidókkal együtt megközelítette a 18 000-et.¹⁶

A már említett tisztviselőkön kívül Forgács József, Kolozs vármegye alispáni hivatalának főjegyzője, aki az alispánt képviselte, Hollóssy-Kuthy Lajos rendőrkapitány, Papp Géza magas rangú rendőrtiszt és Tarr Kázmér, a polgármesteri hivatal tisztviselője szintén vezető szerepet játszott a zsidók gettósításában. A folyamat főparancsnoka Kolozs vármegye alispánja és Székely József, Bánffyhunyard polgármestere volt. Az egyes városok és falvak zsidó lakosságát először lakóhelyükön gyűjtötték össze – rendszerint a zsinagógákban vagy egyéb zsidó intézményekben. Rövid tartózkodás és az első kifosztás után szállították át őket a kolozsvári gettóba.

Bánffyhunyardon, amelynek jelentős zsidó közössége volt, a gettósítás

Boldizsár Pál, a város ellátásáért felelős tisztviselő; Orosz József rendőrfőnök és Menyhárt Ferenc, Szentkúti Andor, Lakatos Andor és Ojtozi Elek rendőrtisztviselők és nyomozók irányításával és felügyelete alatt zajlott.

A kolozsvári gettó közvetlen parancsnoka Urbán volt. A túlzásfolttság, a mosási és egészségügyi létesítmények, a kórházak hiánya és a rendkívül elégtelen étel- és ellátás erre is, mint az összes magyarországi gettóra, jellemző volt.

A gettó 18 000 lakójának vízellátását 15 csap biztosította, amelyek közül sok napokig nem működött. Még ivásra és főzésre is alig volt elég víz, nemhogy mosakodásra. A téglagyár elsősorban fal nélküli csűrökből állt, amelyekben általában téglákat és cserepet szárítottak. Négy gödröt ástak latrina céljából az egész gettónak – kettőt férfiak, kettőt nők számára. Egyik oldalán mindegyiket gerendára erősített deszkákkal zárták le.

Külön épület volt a „pénzverde” – az a hely, ahol a zsidókat kínzással akarták rávenni, hogy vallják be állítólag elrejtett értékeiket. Férjeket gyakran feleségük és gyermekeik szeme láttára kínoztak; a feleségeket gyakran férjük előtt verték. Az alkalmazott fogások kegyetlenek és szokatlannul embertelenek voltak. Az áldozatok talpát korbáccsal vagy gumibottal verték; arcul ütötték és addig rugdosták őket, amíg elvesztették eszméletüket. Férfiaknál gyakori volt a herék verése; nőknél, néha még fiatal lányoknál is kollaboráns női önkéntesek és bábák, akik mit sem törődtek a tisztasággal, végeztek altesti vizsgálatot gyakran a férfi kihallgatók szeme láttára. Egyes különösen szadista kihallgatók elektromos készülékkel próbálták vallomásra kényszeríteni áldozataikat. A készülék egyik végét a szájukba, a másikat a hüvelybe vezették be, vagy a herékre erősítették. Az embertelen kínzások sok jó módú zsidót kergettek az örületbe vagy öngyilkosságba.¹⁷

A gettó belső igazgatását a helyi zsidó hitközség hagyományos vezetőiből álló Zsidó Tanácsra bízták. Kolozsvárott a Tanács elnöke dr. Fischer József, a neológ hitközség feje,¹⁸ dr. Kasztner Rezső apósa volt, tagjai pedig Akiba Glasner rabbi, dr. Fenichel József, Klein Gyula, dr. Marton Ernő, az *Új Kelet* főszerkesztője, Léb Zsigmond ortodox hitközségi elnök és Weinberger Mózes neológ rabbi.¹⁹ Főtitkára Moskovits József, titkára Hermann Dezső volt.²⁰

Dr. Kasztner egy dr. Rudolf Sedlaczek nevű SS-tiszt társaságában május 4-én és 5-én látogatott Kolozsvárra, állítólag azért, hogy találkozzék Wislicenyvel, aki mint a Zsidótlanítási Bizottság kolozsvári központjában működő tanácsadó az észak-erdélyi gettósítást irányította. Kasztner találkozott a zsidó közösség vezetőivel is. (A háború után heves vita tárgya volt, hogy mit mondott és mit nem mondott el akkor nekik a zsidók

valóságos helyzetéről.) Kasztner az SS-szel folytatott tárgyalásai nyomán engedélyt kapott arra, hogy 388 zsidót kiválasszon a gettóból, és június 10-én különvonaton Budapestre vigye őket. Ott a süketnémák Columbus utcai intézetében létesített táborban helyezték el őket. A Columbus utcai tábor kiváltságos tábor volt; lakóival emberségesen bántak, öt SS-őrszemből álló őrség vigyázott arra, hogy ne történjenek visszaélések. Innen utazott el 1944. június 30-án az 1684 főből álló Kasztner-csoport, s érkezett végül, Bergen-Belsenen át, Svájcba (lásd a 29. fejezetet).

Egy forrás szerint a 388 kolozsvári zsidóból álló csoportot Léb Zsigmond, a város ortodox hitközségi vezetőjének javaslatai – ő akkor történetesen Budapesten tartózkodott –, valamint a helyi vezetők és cionisták, köztük Fischer József, Danzig Hillel, dr. Marton Lajos, dr. Kertész Jenő és dr. Weisz Sándor által a gettóban végzett kiválasztás alapján állították össze.²¹

A kiválasztást végző bizottság tagjai, illetve a Zsidó Tanács néhány tagja úgy döntött, hogy családotul csatlakozik a csoporthoz. Más vezetők, így Marton Ernő és Weinberger Mózes rabbi, a neológ közösség fő-rabbija, öntevékeny „mentőakciók” keretében Romániába menekültek. A gettóba terelt tömegek eközben úgy tudták, hogy a háború befejezéséig mezőgazdasági munkára, a dunántúli Kenyérmezőre viszik őket (lásd a 29. fejezetet).

Mihelyt a gettósítás befejeződött, e zsidók otthonai is, miként gyakorlatilag mindenütt, fosztogatók prédájává váltak. Gátlástalan keresztények már a deportálás megkezdése előtt szerették volna megszerezni a zsidók üzleteit és boltjait. Május 15-én a helyi sajtó jelentette, hogy nem kevesebb mint 1500 keresztény folyamodott a 400 zsidó üzletért.²²

A deportálás május 25-én kezdődött, és június 9-én fejeződött be – hat transzportban több mint 16 000 zsidót szállítottak el.²³ Mintegy e teljesítményt megünneplendő, a város „antibolsevista kiállítását” szervezett, amelyet július 16-án Baky László belügyminisztériumi államtitkár nyitott meg. Nem mulasztotta el az alkalmat, hogy a zsidókat a bolsevik fenyegetéssel azonosítsa, ily módon kínálva indokot a lakosság egy részének a zsidókérdés megoldására.²⁴

Szamosújvár. A Kolozsvártól kb. 45 km-re északra lévő kis helység gettójában, amelyet a helyi téglagyárban létesítettek, csaknem 1600 zsidót gyűjtöttek össze. A gettó lakói közül 400 a Szamosújvári járás szomszédos falvaiból: Aranyszentmiklós, Bőd, Buza, Coptelke, Dengeleg, Derzse, Devecser, Feketelak, Iklód, Kecsed, Kékes, Kérő, Lozsárd, Mányik, Mátéfalva, Nószoly, Ördöngösfüzes, Pujon, Szamoskend, Szentmárton, Szék, Szentgotthárd és Verese gyháza – került ki. A Zsidó Tanács

dr. Köves Sándorból és dr. Abel Ödönből állt. A gettó lakóit május 18-án átszállították a kolozsvári téglagyárba, majd rövidesen deportálták.²⁵

A szamosújvári és a környékbeli zsidók gettóba tömörítése, majd átszállítása Tamási Lajos polgármester és Bereczky Emil rendőrkapitány, valamint Iványi Andor, a város vezető rendőrtisztjeinek közvetlen irányítása alatt történt.²⁶

Dés. Szolnok-Doboka vármegyét az Endre részvételével április 26-án Szatmárnémetiben tartott értekezleten Schilling János alispán, Weress Jenő, Dés polgármestere, Tamási Lajos szamosújvári polgármester, Sárosy Gyula, Dés rendőrkapitánya, Bereczky Emil, Szamosújvár rendőrkapitánya és Antalfy Pál, szolnok-dobokai csendőrparancsnok képviselte. Az értekezlet céljait és döntéseit egy Schilling által április 30-ára összehívott és elnöksége alatt tartott különértekezleten közölték a vármegye vezető közhivatalnokaival, csendőr- és rendőrtisztjeivel. Ezen az ülésen a megye két fő gettójául Dést és Szamosújvárt jelölték ki.

A polgári tisztségviselők közül az ülésen Krämer Lajos gyógyszerész, dr. Vékás Jenő orvos és dr. Lehner (Lénárd) Zsigmond, Dés tisztiorvosa vettek részt. Krämer javaslata, hogy a dési gettót a Kodor utcában és környékén, a város e túlnyomóan zsidók lakta részén hozzák létre, dr. Vékás és mindenekelőtt dr. Lehner makacs ellenzésén megbukott.²⁷ Az ülésen hozott döntés szerint a gettót a várostól kb. 3,5 km-re, a bunguri erdőben hozták létre, amely egy igen közeli vasúti mellékvonal mentén feküdt, amelyet később a zsidók bevagonírozására használtak fel. A helyi antiszemita lap, a Sztojka László által szerkesztett *Szamosvölgye* még az erdőt is túl jónak találta a zsidók számára, és szívesebben látta volna, ha „kevésbé szép területen, a nyílt mezőn” helyezik el őket.²⁸

Az Antalfy Pál parancsnoksága alatt folyó kampány során néhány nap alatt 7800 zsidót vittek a bunguri erdőbe.²⁹ Ezeknek közel fele dési volt.³⁰ Mielőtt az erdőbe szállították volna a dési zsidókat, három központban gyűjtötték össze őket a városban, ahol értékek után kutatva, testi motozásnak vetették őket alá. Az egyik ilyen központ Bakay Miklós nagy háza volt, de ugyanez zajlott Bakay Miklós portáján és a Káhán-féle fatelepen is. A gettó lakóinak fennmaradó részét a vármegye más községeiből hozták be, sokat közülük először a járási székhelyeken, Bethlenben, Magyarláposon, Nagyilondán és Rettegen gyűjtötték össze.³¹ A vármegye mezőgazdasági községeinek zsidó lakosságát május 3. és 5. között gyűjtötték össze. A hatóságok kezdetben azzal az elképzeléssel foglalkoztak, hogy Szamosújvár sokkal nagyobb gettójába szállítják őket.³² Május 6-ára azonban elegendő felszerelést, köztük a zsidó tulajdonú fatelepekről származó deszkát szállítottak oda ahhoz, hogy a zsidók a bunguri erdő-

ben maradhassanak.³³ A szögesdróttal is körülkerített gettót a helyi rendőrség őrizte, kiegészülve egy 40 fős különleges csendőralakulattal, amelyet Zilahról vezényeltek ide.³⁴ A gettó főparancsnoka Takács Emil „kormány megbízott” volt.

A gettón belüli egészségügyi körülmények nyomorúságosak voltak, csakúgy, mint az alapvető szolgáltatások és az ellátás. Ez nagyrészt Weress és Lehner, a dési polgármester és tiszti főorvos rosszindulatának következménye volt. Az értékek felkutatására alakult vizsgálóosztagok Désen éppolyan kegyetlenek voltak, mint bárhol másutt. A kutatásban kegyetlenségével „tűnt ki” Fekete József, Gecse József, Fekete Margit, Takács Jenő, Lakadár József, valamint Garamvölgyi Adalbert (Béla), Zomorjai János, Kassai János és Désaknai N. rendőrtiszt.³⁵ Visszaélések az értékek utáni kutatásban a vármegye kisebb városaiban is előfordultak, mielőtt még a zsidókat az erdőbe szállították volna. Rettegen például Oláh Sándor és Jancsó Rozália különös buzgalomával tűnt ki, sok embertelen bűntényt követtek el. Ciceu-Giurgeștiben Lakatos Ferenc nemcsak a zsidókkal, hanem a románokkal is kegyetlenkedett.³⁶

Noha Schilling János alispán részt vett a Szatmárnémetiben tartott értekezleten, és az április 30-i dési ülést is ő hívta össze, röviddel a gettóba tömörítés megkezdése előtt visszakozott. Május 2-án beteget jelentve lemondott tisztségéről.³⁷ A helyi zsidó vezetőket azonban nem figyelmeztette a fenyegető katasztrófára. Amikor az éppen a gettóba hajtott rongyos zsidók menetoszlopát meglátta, állítólag megjegyezte beosztottjainak: „Nézzék, uraim, így ássa sírját az ezeréves Magyarország.”³⁸ Helyét rövidesen dr. Czanik Géza, a korábbi aszódi főszolgabíró foglalta el.³⁹

A gettó belső irányítását a helyi hitközség hagyományos vezetőiből álló Zsidó Tanácsra bízták. A Tanács tagjai: Ordentlich Ferenc elnök, Albert Lázár, Weinberger Samu, Weinberger Manó és Ágai Andor. Dr. Engelberg Oszkár volt a gettó főorvosa, Singer Zoltán pedig az ellátásért felelős gazdasági megbízott.⁴⁰

A zsidókat kb. négy hétig tartották a legnyomorúságosabb körülmények között a gettóban. A rendőri és csendőri nyomozók különösen a vagyonosabbakkal bántak kegyetlenül. A gettó fennállásának rövid időtartama alatt 25 zsidó halt meg természetes és egyéb okok következtében. Köztük egy sor újszülött is volt, továbbá a magyarláposi dr. Bíró Samu, akit agyonverték. (Holttestüket a háború után a bunguri erdőből a zsidó temetőbe szállították át.) Néhány erősebb fizikumú férfit külön kíséret mellett naponta a városba vittek munkára: többen a város fő zsinagógájában dolgoztak, amelyet raktárrá alakítottak át. A gettót május 28. és június 8. között számolták fel, amikor három transzportban csaknem 7700 zsidót szállítottak el.⁴¹ Néhánynak sikerült megszöknie a gettóból. Köz-

tük volt a nagyilondai rabbi, Paneth József, akinek végül családja kilenc tagjával együtt sikerült biztonságba kerülnie Romániában. Más, kevésbé szerencsés zsidókat elfogtak és keresztény segítőkkel együtt megbüntettek.⁴²

Szilágysomlyó. A Szilágysomlyó vármegyei zsidók gettósítását azoknak a tisztviselőknek az irányítása és felügyelete alatt végezték, akik részt vettek az április 26-i, Szatmárnémetiben tartott értekezleten. Ezek: Gazda Endre alispán, Sréter János zilahi polgármester, Udvari József szilágysomlyói polgármester, Mariska György alezredes, a vármegyei csendőralakulat parancsnoka, Elek Ferenc, zilahi rendőrfőnök és Pethes István szilágysomlyói rendőrfőnök. Báró Jósika János, Szilágysomlyó főispánja azonnal lemondott, amint Gazda tájékoztatta az értekezleten hozott döntésekről.⁴³ Egyike volt azon kevés magyar főtisztviselőknek, akik nyilvánosan kiálltak a zsidóellenes akciók ellen – ezeket erkölcstelennek és törvénytelennek ítélve. Utódjának, Szilágy Lászlónak, akit a Sztójay-kormány nevezett ki, ilyen aggályai nem voltak – teljes erővel működött közre a zsidóellenes intézkedések megvalósításában.

Nem sokkal Szatmárnémetiből való visszatérésük után az értekezlet résztvevői a főispáni hivatalban összeültek Sámi Béla vármegyei főjegyzővel, dr. Suchy Dezsővel és dr. Molnár Ferencsel, Szilágysomlyó vármegye, illetve Szilágysomlyó tiszti főorvosával, Krasznay Lászlóval, Somlyói járás főszolgabírájával és Kemecsey Istvánnal, Szilágysomlyó városi főmérnökével, hogy kijelöljék a gettó helyét. Először a Báthory utca és a szilágysomlyói zsinagóga környékére gondoltak, végül azonban a várostól kb. 5 km-re lévő somlyócsehi Klein-téglagyárban állapodtak meg.

A zsidók összegyűjtését Szilágysomlyón közvetlenül Pethes István irányította; Zilahon Elek Ferenc. A vármegye többi részén a műveletet Gazda irányította, a közvetlen parancsnok Mariska György alezredes volt. Az érintett nagyobb hitközségek közé tartozott a tasnádi⁴⁴ és a krasznai. Május 6-ára 7200 zsidó került a gettóba, köztük 313-an Zilahról.⁴⁵ Az akció tetőpontján a gettónak 8500 lakója volt.

Noha a bizottságok buzgón végezték a zsidók összegyűjtését, Ferenczy bizonyos nehézségekről panaszkodott, amelyek abból adódtak, hogy „az akcióba illetéktelenek is befolytak”. Ezek azonban elültek, alighogy ide irányítottak át egy zilahi csendőrtisztet. A Ferenczy által említett egyik nehézség az volt, hogy az egyik zsidó poggyászában gránátot fedeztek fel.⁴⁶

A téglagyár területe mocsaras és sáros volt. A téglaszárító színeknek, ahová a zsidókat beszállásolták, nem volt faluk, s területük csupán 700 m × 200 m volt. Emiatt a gettó lakóinak majdnem a fele kénytelen volt a sza-

bad ég alatt élni. A gettó őrségét egy budapesti különleges csendőralakulat látta el, parancsnoka Krasznay, az egyik legkegyetlenebb magyarországi gettóparancsnok volt. Értékek utáni kutatás ürügyén szabad teret engedhetett szadista ösztöneinek. Ebben és az egyéb bűntényekben készségesen működött együtt vele sok tisztségviselő és nyilasszimpatizáns: Lázár József, Sárközi N. zsidói csendőrparancsnok, Angya János, Petővári László, Horváth Sándor százados, Vida János, Kerekes Ádám, Nagy Sándor, Kovács Mihály, Farmati Sándor, Szabó Béla (Adalbert), Duha Irma (Irina) és Dénes Dezső. A kínzások, a rossz táplálkozás és az abszolút elégtelen vízellátás következtében a Szilágymegyei zsidók igen rossz állapotban érkeztek Auschwitzba, ezért szokatlanul nagy arányban ítélték őket a megérkezés után azonnali elgázosításra. A Somlyócehiből május 31. és június 6. között elindult három transzportban csaknem 8000 zsidó volt.⁴⁷ Az utolsó transzport elindítása után szigorúan bizalmas jelentést küldtek a főispánnak.⁴⁸

Szatmárnémeti. A magyar hatóságok úgy döntöttek, hogy Szatmár vármegyében két gettót létesítenek: egyet Szatmárnémetiben és egyet Nagybányán. Kezdetben Nagykárolyt is gyűjtőtábor helyszínének szemelték ki a helyi és a szomszédos községekből származó zsidók számára. A Nagykárolyban összegyűjtött mintegy 1200 zsidót először a Hétsastoll, a Debreceni István, a Kazinczy és a Honvéd utcában szállásolták el. A Zsidó Tanács tagjai dr. Antal István, Pfeffermann Jenő, Deutsch Ernő és Jakobovics Lajos voltak.⁴⁹ A Nagykárolyba összegyűjtött zsidókat rövidesen a szatmárnémeti gettóba szállították át.

Az április 26-i szatmárnémeti értekezleten a vármegyét Csóka László szatmárnémeti polgármester, Boér Endre alispán, Rogozi Pap Zoltán szatmárnémeti polgármesterhelyettes-főjegyző, Pirkler Ernő közigazgatási rendészeti osztályvezető, valamint a helyi rendőrség és csendőrség parancsnokai képviselték.

A Szatmárnémetiben és környékén élő zsidók összeszedését irányító bizottságokat röviddel az értekezlet után tartott ülésen jelölték ki. Az ülésen Csóka elnökölt, s részt vettek rajta a rendőrség és csendőrség, valamint a városi pénz- és oktatásügy képviselői – a rendőrség részéről Czégényi Károly, Sárközy Béla és Nagy Lajos, a csendőrség részéről Demény N. Szatmárnémetiben Csóka irányította a gettóba tömörítést; a megye többi részén Boér.⁵⁰

Az eredeti terv szerint a zsidókat külön táborban kellett volna összegyűjteni. Végül azonban olyan döntés született, hogy a gettót a Zrínyi, a Petőfi, a Báthory és a Tompa utcában és környékükön hozzák létre.⁵¹ Az akció csúcspontján a szatmárnémeti gettóban közel 18 000 zsidó élt, köz-

tük azok is, akik az Erdődi, a Nagykárolyi és a Szatmárnémeti járásból kerültek ide. Az érintett nagyobb zsidó hitközségek az alábbiak voltak: Apa, Aranyosmeggyes, Avasfelsőfalu, Avaslekence, Avasújváros, Batiz, Beltek, Bikszád, Erdőd, Huta, Kács, Királydaróc,⁵² Nagykároly, Sarkod, Szamoskrassó, Szatmárhegy, Szinerváralja, Terep és Vámfalu.⁵³ Az egészségügyi ellátást zsidó orvosok szervezték meg és biztosították, köztük Kőváry Tibor, Sárkány László és Fenyves Ármin.⁵⁴

A gettó parancsnoka Sárközy Béla, a helyi KEOKH-szerv vezetésével megbízott rendőrtiszt volt.⁵⁵ A Zsidó Tanács⁵⁶ elnöke Schwartz Zoltán, tagjai Rosenberg Sámuel, a zsidó hitközség feje, Singer, Vinkler Lajos és Borgida József – valamennyien a szatmárnémeti zsidó közösség nagyra becsült vezetői.⁵⁷

Az értékek utáni kutatás a szokásos kegyetlenséggel folyt – az osztagot Sárközy, Czégényi és Demény vezette. A gettósítás és a gettóban elszennvedett kínzások nyomán számos zsidó követett el öngyilkosságot.⁵⁸ Miként másutt, a gettósítás itt is különösebb incidensek nélkül zajlott. Ferenczy szerint a művelet zavartalansága a Merken állomásozó 50 fős különleges csendőralakulat közreműködésének volt köszönhető.⁵⁹ Ferenczyt az is megleléssel töltötte el, hogy sikerült három olyan családot is a táborba vitetni, amelyek külön felmentést kaptak Csókától,⁶⁰ továbbá elfognia néhány bujkáló zsidót is.⁶¹ Sok bujkálót keresztény szomszédai jelentettek fel.⁶² A Szatmárnémetiből május 19. és június 1. között indult hat transzporttal csaknem 19 000 zsidót szállítottak el.⁶³

Nagybánya. A Nagybányán és Szatmár vármegye délkeleti járásainak különböző községeiben (Nagybánya, Nagysomkút és Kápolnokmonostor) élő zsidók gettósítását a szatmárnémeti értekezlet után néhány nappal elfogadott irányelvek szerint végezték. A helyi vezetők ülését a nagybányai Nyilaskeresztes Párt központjában tartották, s ezen részt vett Endre László is. A város képviselője először Tamásy Károly polgármester-helyettes volt, őt azonban rövidesen a készségesebbnek mutakozó polgármester, Rozner István váltotta fel. Jelen volt még Nagy Jenő, a rendőrkapitányság vezetője, Vajay Sándor aljegyző, Várhelyi Tibor, a csendőralakulat parancsnoka, Gergely Gyula, az észak-erdélyi Nyilaskeresztes Párt vezetője és Horacsek József, a keresztény üzletemberek élesen antiszemita Baross Szövetségének elnöke.

A Nagybánya városában élő zsidók számára a gettót a König-üvegyár üresen álló telkein jelölték ki; a Nagybányai, Nagysomkúti és Kápolnokmonostori járás községeiből származó zsidókat Borpatakon (Valea Burcutului), a várostól kb. 3,5 km-re szállásolták el egy istállóban és csűrben.⁶⁴ A zsidók összeszedését és az értékek utáni kutatást Nagy Jenő és

Gergely Gyula irányította, Franz Abromeith SS-Hauptsturmführer útmutatásai alapján.⁶⁵ A gettósítás igen gyorsan zajlott: a zsidóknak csupán tíz percet adtak a felkészülésre.

A nagybányai gettóban kb. 3500, a borpatakiban 2000 zsidót helyeztek el.⁶⁶ Az utóbbiak közül mindössze 200-nak jutott hely az istállóban és a csürben – a többieknek a szabad ég alatt kellett letelepedniük. A gettó főparancsnoka Várhelyi Tibor volt. A nagybányai gettóban élő zsidókat is ugyanolyan kínzásoknak és vizsgálati módszereknek vetették alá, mint a többi gettó lakóit. Ezekben Nagy és Várhelyi vezetése alatt részt vett Balogh Kornél és Berentes László, a nagybányai Phönix gyár alkalmazottai, valamint Horacsek, Csisperger Péter, Osváth Zoltán, továbbá Orgoványi József, Vajai Imre és Bertalan István rendőrnnyomozók. A vármegyei államigazgatás akkori főnöke Endrődy Barnabás volt, akit a Sztójay-kormány 1944. április 25-én nevezett ki Szatmár vármegye főispánjának.⁶⁷ A két gettóban lévő csaknem 6000 zsidót két transzportban, május 31-én és június 5-én szállították el.⁶⁸

Beszterce. A közel 6000 besztercei és Beszterce-Naszód vármegye más községeiből származó zsidót a Stamboli gazdaságban összpontosították, a várostól 4-5 km-re.⁶⁹ A gettó lakói közül 2500 volt besztercei.⁷⁰

A város zsidó lakosságának gettósítását Kuales Norbert polgármester és Debreczeni N. rendőrkapitány irányította. A megye többi községében az összegyűjtést Szmolenszky László alispán és Pászthói Ernő csendőr alezredes irányította. Mind a négyen részt vettek az Endre irányításával április 28-án tartott marosvásárhelyi értekezleten.

A barakkokból és disznóólakból álló gettó minden szempontból rosszul volt felszerelve. Az elégtelen víz- és élelmiszer-ellátás elsősorban az ezzel megbízott Smolka Henrik aljasságának volt köszönhető. A zsidó-üldözésben Órendy Gusztáv, egy besztercei Gestapo-ügynök is együttműködött Smolkával. A gettót a helyi rendőrőrsön kívül 25 nagydeme-teri csendőr is őrizte, akiket Paksy-Kiss rendelt Besztercére.⁷¹ 1944. május 10-e után a vármegye főispánja Borbély Kálmán volt.⁷²

A csaknem 6000 besztercei zsidót június 2-án és 6-án deportálták.⁷³

Nagyvárad. Ez volt Magyarország legnagyobb gettója – a csak 1944. november végén létesített budapesti gettótól eltekintve. A nagyvárad-i zsidók kálváriája március 31-én kezdődött. Ekkor sajátította ki Wennholz Gestapo-főnök több SS-orvos kíséretében a zsidó kórházat. Ezután lakáslefoglalások következtek, valamint berendezési tárgyakat koboztak el: ágyneműt, párnákat, ruhadarabokat, bútort és festményeket a berendezkedő németek igényei szerint. Röviddel április 5. után (ez volt a sárga

csillag kötelező viseletének kezdőnapja) a magyar katonaság is az SS-ek nyomdokaiba lépett az őket érdeklő javak elkobzása tekintetében.

Bihar vármegyében és Nagyváradon is a helyi hivatalnokok fogantatóították a zsidóellenes intézkedéseket a fővárosból, illetve az április 30-i nagyváradai értekezleten megkapott irányelvek szerint. Az értekezleten többek között Endre László, Gyapay László, a város polgármester-helyettese, valamint helyi rendőr- és csendőrtisztek vettek részt. Szakértő tanácsaival Theodor Dannecker SS-Hauptsturmführer, az Eichmann-féle Sonderkommando képviselője látta el őket. Mint egyebütt, itt is megbízták a zsidó vezetőket a városban élő zsidók részletes névsorának összeállításával.

A gettósítás május 3-án vette kezdetét a városban. Három falragasz hirdette meg az akciót az előző napon Gyapay aláírásával. Ez a nagyra-vágyó, opportunistá ember nem sokkal azelőtt lépett Soós István polgármester helyébe, aki – tisztességes hivatalnok lévén – állítólag azért mondott volt le, mert nem kért részt a zsidóellenes megmozdulásból.⁷⁴ Az egyik falragasz a helyi gettó létesítését rendelte el, a másik korlátozta a zsidók mozgását, s a harmadik felszólította a keresztény lakosságot, hogy három napon belül, internálás terhe mellett, szolgáltatassa be a nála elhelyezett zsidó javakat és értéktárgyakat. Még fenyegetőbb hangú felszólítást adott ki e tárgyban Gyapay május 14-én.⁷⁵

Nagyváradon tulajdonképpen két gettó volt: az egyik a város zsidó lakossága számára – ebben kb. 27 000-en éltek. A nagy ortodox zsinagóga és a Nagypiac környékén létesítették, nyugati határa a Mezei Mihály utca, északi határa a Kapucinus utca és a Mussolini tér, keleti határa a Frangepán K. utca, a déli pedig a Szeptember 6. és a Tompa Mihály utca volt. A gettót fakerítés övezte, egyetlen kapuja a Kapucinus és a Zárda utca sarkán nyílt. A másik gettó, amelyet a Bihar vármegye községeiből származó közel 8000 ember számára létesítettek, a városi majorban és a Mezey-fatelepen, illetve a körül volt. Ide mintegy 8000 zsidót hoztak be a környező településekről, így Biharpüspökiből, Diószegről, Élesdről, Érmihályfalváról, Fugyivásárhelyről, Margittáról, Mezőtelegdről, Nagybarodról, Nagyszalontáról, Szalárdról és Székelyhídről.⁷⁶ Ahogy más kisebb településeken, a zsidók e helységeken is először a helyi zsinagógákba vagy más „alkalmas” helyszínekre kerültek, ahol alaposan átvizsgálták, megmotozták őket, és csak azután szállították át őket Nagyváradra.⁷⁷

A gettósítás és a fosztogatás irányítója Bihar vármegyében Péterffy Jenő csendőr alezredes, a nagyváradai csendőr tanzászlóalj parancsnoka, Paksy-Kiss közeli munkatársa volt. A nagyváradai gettósítást közvetlenül Gyapay László polgármester-helyettes irányította, akit éppen akkor neveztek ki a lemondott polgármester helyére. Egyik legközelebbi segítőtar-

sa Cser Lajos volt. A megye más részein a gettósítás Nadányi János alispán felügyelete alatt történt.

A gettósítást rendkívül gyorsan hajtották végre, és öt nap alatt befejezték. A zsidókat először a zsinagóga udvarán gyűjtötték össze, ahol a szokásos módon átkutatták, majd egy szűk bejáraton keresztül a gettóba vezették őket. A nagyváradi gettóban lévő zsidók között jelentős számú munkaszolgálatos volt, akiket, jóllehet fel voltak mentve és a honvédelmi minisztérium joghatósága alá tartoztak, Péterffy utasítására zártak a gettóba.

A nagyváradi gettó rendkívül zsúfolt volt. A lakosságnak kb. a 30%-át kitevő zsidókat⁷⁸ akkora területre tömörítették össze, amelyben a város lakóinak csak 1/15-e fért el. Akkora volt a népsűrűség, hogy 14-15 zsidónak kellett egy szobában laknia.⁷⁹ Kevés volt az élelmiszer, alapvető szolgáltatások hiányoztak. Az antiszemita városvezetés gyakran beszüntette az áram- és vízszolgáltatást a gettóban.

Az ún. zsidó vagyon felkutatását végző bizottságok május 3-án alakultak meg a polgármesteri hivatalban tartott ülésen. Az elnök Gyapay volt, az ülésen részt vettek a városi szervek vezetői és a városi kormányzat, a rendőrség és a csendőrség főtisztviselői. A két gettó feletti főhatalmat a Péterffyól, Gyapayból és Nadányiból álló gettóbizottságra ruházták, amely a zsidótörvények alóli felmentések ügyében is intézkedhetett.

A rendőrség és a csendőrség különleges egységei szigorúan őrizték mindkét gettót. Az első héten, május 3. és 10. között a nagyváradi gettóparancsnok Németh Imre rendőrtanácsos volt, aki Kovács-Nagy István rendőr századossal osztotta meg munkakörét. Nem csupán Wennholz és Dannecker útmutatásait követték, hanem Gyapay és Rajnay (Reiner) Károly – az újonnan kinevezett, Endréhez hű főispán – is utasíthatta őket.⁸⁰ A gettó belső működését öttagú, Gyapay által kinevezett Zsidó Tanács irányította: Leitner Sándor elnök, az ortodox zsidó közösség feje, Vajda István főrabbi, Lőrincz Sándor ügyvéd, Osváth René orvos és Metzen Sámuel gyáripáros. Minden tőlük telhetőt megtettek, hogy támogassák a mind kevesebb erőforrással rendelkező, szorongatott közösséget. A gettórendőrséget Pásztor Izsák és Jenő szervezte meg és vezette, nem kevés tapasztalattal, hiszen korábban a csendőrség, illetve a rendőrség tisztjei voltak. A tisztalkodás és az egészségügyi ellátás ügyeit dr. Molnár Vilmos, a zsidó kórház korábbi igazgatója, dr. Kupfer Miksa és dr. Osváth René irányította. Lusztig Soma, Mittelman Jakab és Steiner László felelt az ellátásért, a leveskonyhák létesítéséért.⁸¹

Noha a zsidókat már Németh irányítása alatt is a szokásos kutatásoknak és kegyetlen bánásmódnak vetették alá, az igazi terror május 10-én kezdődött, amikor Péterffy⁸² és csendőrei vették át az irányítást. Péterffy

azzal kezdte rémuralmát, hogy „Fegyelem a gettóban” címmel hirdetményt tett közzé, amely nem kevesebb mint 80 büntető és megkülönböztető rendelkezést tartalmazott. Egyebek között rendelkezett a gettó területéről szökni próbáló zsidók kivégzéséről; arról, hogy a zsidóknak vigyázzban és hajadonfőtt kell állniuk bármely német vagy magyar tiszt előtt; s hogy a gettónak „síri csöndbe kell burkolóznia” kora estétől kora reggelig („takarodótól ébresztőig”). Péterffy egyik közvetlen beosztottja a gettóban Garay István százados volt.

A zsidó vagyon utáni kutatást egy 40 főből álló különleges csendőr-alakulatra bízta, amelynek a helyi rendőrök és nyomozók segédkeztek. A Péterffy közvetlen parancsnoksága alatt álló csendőrök a kutatásokat a gettó tőszomszédságában lévő Dreher serfőzde „pénzverdében” végezték. A nagyváradi „pénzverde” nemcsak attól vált hírhedtté, hogy igen sok zsidót kínoztak meg, hanem a csendőrök különlegesen szadista magatartása miatt is. Az áldozatokat rendszerint meztelenre vetkőztették, és kízóik könyörtelenül megkorbácsolták őket. Sokukat családjuk szeme láttára villanyárammal történő kízásnak vetették alá, ami néhány embert öngyilkosságba kergetett.⁸³ Ez történt Osváth doktorral, a Zsidó Tanács tagjával is.

Péterffy segítőtársai közül kegyetlenségével tűnt ki Petri Gyula csendőr hadnagy, aki Eichmann Sonderkommandója helyi megbízottjának, Theodor Danneckernek is összekötője volt, Félegyházy-Megyesy Ágoston hadnagy, a vizsgálóosztagok egyik vezetője, Rektor Béla hadnagy, Garay István százados és Bodolay Endre hadnagy. A Dreher serfőzdében működött többek között Sziklai Ferenc, Megyesi Andor, Buss Dezső, Uri Gyula, Fekete György, Ilonka Sándor, Teveli János, Szöllösi István, Szabados Géza, Tóth József, Juhász Mihály, Pozsgai Sándor, Keresztesi Gábor, Felföldi István, Garay Imre, Fehér Sándor, Megyeri, Budai, Szabó Mihály és Horváth József.⁸⁴ A polgármesteri hivatalban működő vizsgálóosztag tagjai dr. Toperczer Ferenc, Tapasztó és Váradi rendőrtisztek voltak.⁸⁵

Hain Péter, a magyar Gestapo főnöke szerint a „vizsgálatok” nyomán 41 millió aranypengő értékű zsidó vagyont „szereztek vissza”, és 2004 keresztény ellen indítottak pert „zsidó tulajdon rejtegetése miatt”⁸⁶. A legtöbb gettóban a vizsgálatokban részt vevő rendőrök és csendőrök többsége engedett a könnyű préda kísértésének, és zsebre vágta az elkobzott értékek egy részét. Nagyváradon olyan elterjedt volt ez a gyakorlat, hogy az Államvédelmi Központ különleges ügyészét, dr. Kovács Dénest bízta meg, hogy vizsgálja ki az ügyet.⁸⁷

Gyapay május 12-i határozatában részletezte, hogyan kell felhasználni a zsidóktól elkobzott javakat. A másutt követett rendnek megfelelően

Gyapay úgy rendelkezett, hogy a zsidókérdés „megoldása” során felmerült költségeket, ideértve a gettósítás során keresztények számára felmerült költségeket is, a zsidóktól elkobzott pénzeszközökből kell fedezni.⁸⁸

Május 16-án Jaross Andor belügyminiszter Nagyváradra utazott, hogy részt vegyen dr. Rajnay (Reiner) Károly, Bihar vármegye főispánjának beiktatásán.⁸⁹ A kárpátaljai deportálás megkezdése után két nappal Jaross kijelentette:

Én ma új Nagyváradot láttam a májusi napfényben. Láttam: itt van az új nemzeti Nagyvárad, amelyben nincsenek zsidók az utcán. Meggyőződtem a városban a zsidók szétválasztásáról. A város megoldotta ezt a kérdést, és megnyugvással láttam, hogy a megoldás megfelel a kor követelményeinek. Ezzel azonban még nem végeztünk. A nemzet vérkeringéséből el kell távolítani minden fertőző anyagot és a fertőzés minden lehetőségét. E tekintetben a magyar kormány továbbmegy. Nem akarok erről részletesen nyilatkozni.⁹⁰

Jaross egy nappal Endre után látogatott a városba. Gyapay, Péterffy és Nagy Dezső, a vármegye pénzügyigazgatója társaságában titkára tekintette meg a gettót. Jaross szemmel láthatólag úgy távozott, hogy elégedett volt a zsidóellenes akcióval megbízott emberek munkájával.⁹¹

A nagyváradai zsidók március 31-én kezdődött kálváriája május 24-én tetőzött, amikor az első deportálónovat elhagyta a várost.⁹² Ez a Mezeyfatelepre vitt falusi zsidókat szállította el, és még vagy 300 zsidót a nagy gettóból, hogy „kiteljen a létszám” a marhavagonokban. Május 27-én indult az a szerelvény, amely már csakis a fő gettó lakóit szállította, és ezt május 28-án, 29-én, 31-én, június 1-jén és 3-án követték további szerelvények.⁹³

Néhány zsidó jól álcázott helyeken bujkált a gettóban, így sikerült megmenekülnie.⁹⁴ Sokukat azonban később elcsípték, és azokkal a transzportokkal deportálták, amelyek Észak-Erdély zsidómentesítése után, más csendőrkerületekből indultak.

Székelyföld

A X. csendőrkerületben, Székelyföldön, amely Maros-Torda, Csík, Udvarhely és Háromszék vármegyéket foglalta magába, a zsidókat három fő gettóban helyezték el: Marosvásárhelyen, Szászrégenben és Sepsiszentgyörgyön.

A székelyföldi vármegyékben élő zsidók összegyűjtése az 1944. április 28-án Marosvásárhelyen tartott értekezlet döntéseivel összhangban történt. Az értekezleten Endre elnökölt, részt vett rajta valamennyi főispán, alispán, polgármester, főszolgabíró és a területen működő vezető rendőr- és csendőrtisztek. Az értekezleten úgy döntöttek, hogy a marosvásár-

helyi gettóba ne csak a helyi zsidókat zsúfolják be, hanem azokat is, akik Udvarhely vármegye és Maros-Torda vármegye nyugati részén lévő községekben élnek. A szászrégeni gettóba szállítják Maros-Torda vármegye keleti és Csík vármegye északi községeinek zsidó lakosságát. A sepsiszentgyörgyi gettó pedig Háromszék vármegye és Csík vármegye déli részének zsidó lakosságát fogja összegyűjteni. Miként mindenütt, az egyes községekben élő zsidókat először a helyi zsinagógákban, iskolákban vagy rendőrparancsnokságokon gyűjtötték össze, és innen szállították át a kijelölt gettóba.⁹⁵

Marosvásárhely. A marosvásárhelyi gettó egy tönkrement téglagyárban létesült a Koronkai úton. A kb. 20 000 m²-nyi területen egy nagy épület volt, beszakadt tetővel és cementpadlóval; mivel már évek óta nem használták, rendkívül mocskos volt. A gettóban 7380-an éltek,⁹⁶ közülük kb. 5500 magából a városból,⁹⁷ a többiek Maros-Torda vármegye nyugati részének és Udvarhely vármegyének a községeiből. Közöttük volt 276 székelyudvarhelyi zsidó⁹⁸ és a bözödújfalusi szombatosok, székelyek leszármazottai, akik az Erdélyi Fejedelemség első időszakában tértek át a zsidó hitre. Ők állítólag mentesülhettek volna a gettóba tömörítéstől, ha kijelentik, hogy valójában nem zsidó fajú magyarok, ám – egy forrás szerint – erre nem voltak hajlandók.⁹⁹

A téglagyárban, amely a környék legnagyobb gettója volt, a 7380 zsidóból kb. 2400 lakhatott a téglaszárító színekben.¹⁰⁰ A többieknek nem jutott másutt hely, csak a szabad ég alatt. A gettó parancsnoka Bedő Géza rendőrkapitány volt, helyettese Liptay Lajos. A Zsidó Tanácshoz, amely minden tőle telhetőt megtett a zsidók szenvedéseinek enyhítésére, Ábrahám Samu, Csengeri Mayer, Darvas Mór, Goldstein Ernő, Helmer József, Léderer Dezső, Schwimmer Jenő, Singer Ernő és Szofer Manó tartozott.¹⁰¹

A körülmények ugyanolyan nyomorúságosak voltak, mint a többi gettóban, különösen a vízellátás volt rossz. Az egészségügyi és higiénés ellátás hiányáért dr. Horváth Ádám városi tisztii főorvost és helyettesét, dr. Talos Mátyást terheli a felelősség.

A marosvásárhelyi zsidókat Májay Ferenc polgármester irányítása alatt gyűjtötték össze, aki részt vett az Endre által szervezett értekezleten. Májay már az értekezlet másnapján elkezdte Endre utasításainak végrehajtását, amikor elrendelte, hogy a nagy zsinagógát ideiglenes kórházzá alakítsák át. A gettósítási folyamatban közvetlenül részt vevő rendőri és csendőregységek Papp János ezredes, a X. marosvásárhelyi csendőrkerület parancsnoka, Zalántay János alezredes, a X. marosvásárhelyi csendőrkerület parancsnokhelyettese és Bedő Géza parancsnoksága alatt álltak.

Vezető szerepet játszott rajtuk kívül Körmeny Géza ezredes, a városi és megyei honvédalakulatok vezetője és Kozma István vezérőrnagy, a székely határvédelmi erők parancsnoka. A honvédtisztek részvétele kivételes jelenség volt, mivel a reguláris katonaság a gettóba tömörítésnél rendszerint nem működött közre. Kozma azt állította, hogy Endre személyes felkérésére vállalta a részvételt. A zsidóellenes akciók során technikai jellegű tanácsokkal állt Schröder őrnagy, a Gestapo helyi képviselője rendelkezésére.¹⁰²

A helyi katonai-államigazgatási hatóságok keménysége ellenére Paksy-Kiss sok kívánnivalót látott ténykedésükben, ezért segítségül egy különleges csendőregységet bocsátott rendelkezésükre.¹⁰³ A zsidók összegyűjtését a leventeszervezet helyi osztagának segítségével végezték. Számos tagját kapták rajta, hogy levelek és üzenetek továbbításáért pénzt vettek át a zsidóktól.¹⁰⁴

A marosvásárhelyi zsidóellenes intézkedések beindításában és irányításában Hannel Ferenc, a polgármesteri hivatal főjegyzője és Jávör Ernő, a főispáni hivatal főjegyzője volt Májay Ferenc polgármester közvetlen munkatársa. Maros-Torda megyében a zsidók összeszedését Joós Andor főispán és Marton Zsigmond alispán irányította.

Udvarhely vármegyében és a megyeszékhelyen, Székelyudvarhelyen a gettóba tömörítést Gálffy Dezső főispán irányította. A műveletek közvetlen parancsnoka ebben a vármegyében Banda István alispán és Kiss László alezredes vármegyei csendőrparancsnok volt. Székelyudvarhelyen a zsidók összegyűjtését Filó Ferenc polgármester és Zsigmond János rendőrkapitány irányította.¹⁰⁵

A legtöbb fontosabb gettóhoz hasonlóan Marosvásárhelyen is „ellenőrző bizottság” működött, amely a zsidóktól származó beadványokat értékelte, köztük azokat, amelyek mentesítést igényeltek. A zsidókkal szemben rendkívül ellenséges bizottság Májayból, Bedőből és Bocskor Lóránt csendőr ezredesből állt. Marosvásárhelyen is volt „pénzverde”, amely egy kis épületet foglalt el a gettón belül. A zsidó értékek utáni hajszában a kínzások terén „kitűnt” Sallós Ferenc, valamint Kónya és Pintér csendőr századosok. A marosvásárhelyi „pénzverde” egy szempontból egyedülálló volt: a tisztviselőkkel együtt egy zsidó informátor is dolgozott itt. Lax József ékszerészről van szó, akit szoros kapcsolatok fűztek a helyi rendőrséghez és a kémelhárításhoz, s akinek állítólag személyes tudomása volt a gazdagabb zsidók birtokában lévő ékszerekről. Néha „közbenjárt” a hatóságoknál egyes zsidók érdekében – ezért nagy pénzüsszegeket vett fel tőlük, amelyet aztán megosztott a tisztviselőkkel.¹⁰⁶ Az első csoportot május 27-én vagonírozták be Auschwitz felé. Június 8-ára, amikor a har-

madik s egyben utolsó transzport elindult, valamivel több mint 7500 zsidót szállítottak el ezekből a gettókból.¹⁰⁷

Szászrégen. A szászrégeni gettót egy erre a célra teljesen alkalmatlan téglagyárban hozták létre, amelyet Schmidt Imre polgármester és Dudás János rendőrfőnök jelölt ki. Mindketten részt vettek az Endre által április 28-án, Marosvásárhelyen tartott értekezleten. A döntéshozatalban és a zsidók összegyűjtésében a szászrégeni honvédalakulatok parancsnoka, Komáromi László őrnagy nyújtott segítséget. Az akcióban részt vett G. Szentpáli Kálmán hadnagy, a helyi csendőralakulat parancsnoka, valamint Csordacsics Egon, a polgármesteri hivatal pénzügyi tanácsnoka, a zsidókérdés helyi „szakértője”.

A legtöbb zsidót az oldalfal nélküli téglaszáritó színekben helyezték el. Sokan a szabad ég alá kerültek, néhánynak viszont engedélyezték, hogy a téglagyár melletti városszéli házakba költözzenek. A gettó legnagyobb létszáma 4000 volt,¹⁰⁸ közülük közel 1400-an magából a városból.¹⁰⁹ A többieket Maros-Torda vármegye keleti részéről és Csík vármegye északi részéről hozták be.

A Csík vármegyei Gyergyószentmiklós zsidó lakosságát Tóth Mátyás polgármester és Polonkay Géza rendőrkapitány irányítása alatt gyűjtötték össze. (Polonkay elődje, Örményi Antal rendőrkapitány inkább lemondott, mintsem ilyen erkölcstelen tevékenységbe keveredjék.) Még a mentesített zsidókat is elfogták, s a többiekkel együtt a helyi elemi iskolába vitték, ahol az értékek utáni kutatást a helyi rendőrség tagja, Ferenczi Béla vezette. A zsidók gyakorlatilag étlen-szomjan töltöttek három napot az iskolában, majd a szászrégeni gettóba szállították át őket.

A gettót a helyi rendőrségen kívül egy Szegedről küldött 40 fős csendőrosztag¹¹⁰ őrizte. A körülmények hasonlóak voltak a többi gettóéhoz. Az értékek után az említett rendőr- és csendőrtisztek kutattak egy különleges csendőri nyomozóosztag tagjai, Bányai Pál, Bíró Balázs, Fejér András és Gosi István segítségével. A gyergyószentmiklói zsidók „kihallgatásához” Ferenczi Bélát hívták el. A nők testi motozását elsősorban Lovász Irma végezte. A gettó közvetlen parancsnoka Dudás János volt, jóllehet egy ideig Komáromi és a helyi Nyilaskeresztes Párt vezetője, Fekleki Kugler György is vetélkedett e dicstelen posztért. Kárpótlásul, hogy Dudás kiszorította őket, valóságos „kutató”-orgiákat rendeztek, s közben szabad utat engedhettek szadista ösztöneiknek.¹¹¹

A gettó rövid fennállása alatt több férfit munkára vittek egy közeli repülőtéren építkezésre. Naponta kb. 20 zsidó nőt küldtek a németekhez konyhai és háztartási munkára.¹¹² A gettóból az utolsó zsidókat június 4-én szállították el.¹¹³

Sepsiszentgyörgy. A sepsiszentgyörgyi gettó a város zsidó lakosságát, valamint a Háromszék vármegye és Csík vármegye déli részének kisebb községeiből összegyűjtött zsidókat fogadta be. A gettó lakóinak száma csak 850 volt.¹¹⁴

A néhány száz sepsiszentgyörgyi zsidó gettóba tömörítését máshogy végezték, mint a többi területen. Május 2-án a zsidókat a rendőrség felszólította, hogy másnap reggel 6 órakor családtagjaikkal együtt jelenjenek meg a rendőrségen. Ezután minden családból egy ember rendőri kísérettel hazamehetett, hogy elhozza a hatóságok által engedélyezett leglényegesebb holmikat. Ezután a zsidókat egy ajtó és ablak nélküli, befejezetlen épületbe szállították át. A gettó helyét kijelölő bizottság tagjai: dr. Szent-Iványi Gábor, Háromszék vármegye főispánja, aki elég tisztességesen viselkedett a falusi lakossággal, dr. Barabás Andor alispán, dr. Virányi András polgármester, dr. Vincze István sepsiszentgyörgyi rendőrfőnök és Balla alezredes, a Háromszék vármegyei csendőrség parancsnoka. Valamennyien részt vettek az Endre vezetésével tartott marosvásárhelyi értekezleten.

A Csík vármegyei zsidókat, köztük a csíkszeredaiakat Gaály Ernő, Csík megyei főispán irányítása alatt gyűjtötték össze. Az akció irányításában részt vett még dr. Ábrahám József alispán, Szász Gerő csíkszeredai polgármester, Farkas Pál városi rendőrkapitány és Loór Tivadar alezredes, a csíkszeredai csendőrség parancsnoka. Háromszék vármegye városi és megyei vezetőihez hasonlóan ők is részt vettek a marosvásárhelyi értekezleten.

A sepsiszentgyörgyi gettóban, amely egy nem azonosított SS-tiszt közvetlen parancsnoksága alatt állt, nyomorúságosak voltak a körülmények. Egy hét múlva az itteni zsidókat átszállították a szászrégeni gettóba. Ebből az alkalomból tapasztalhatták, hogy miként fogják szállítani őket a hónap vége felé az Auschwitzba történő deportálás során – 70 embert zsúfoltak egy tehervagonba, nemre, életkorra és egészségi állapotra való tekintet nélkül.¹¹⁵

Endre körútja

Mint már említettük, 1944. április végén Endre László körutat tett. Az akkor még fennálló nagyobb gettókat kereste fel. Röviddel az április 26-i és 28-i, szatmárnémeti, illetve marosvásárhelyi értekezlet után Endre megsejmelte Mátészalkát. Innen Marosvásárhelyre ment, ahol a főispánnal, alispánnal és a polgármesterrel együtt megsejmelte a helyi gettósítási műveleteket. Sepsiszentgyörgyön Háromszék vármegye főispánjának, dr. Szent-Iványi Gábornak a társaságában látogatta meg a zsidókat

befogadó befejezetlen épületet. Ezután Kolozsvárra ment, ahol Veres Lajos altábornaggyal, Vásárhelyi László polgármesterrel és Hollóssyval, a rendőrkapitány-helyettessel áttekintette a gettósítási terveket. A következő megálló Nagyvárad volt, ahol Gyapay Lászlóval és Nadányi János alispánnal tárgyalt.¹¹⁶

Budapestre visszatérve, Endre interjút adott a náci beállítottságú *Új Magyarság* tudósítójának. Összefoglalta tapasztalatait, amelyeket 34 nagyobb gettóközpontban szerzett: Kassán, Sátoraljaújhelyen, Ungvárott, Munkácson, Beregszászon, Nagyszöllösön, Huszton, Técsön, Aknaszlatinán, Máramarosszigeten, Nagybányán, Szatmárnémetin, Mátészalkán, Kisvárdán, Nyíregyházán, Szilágysomlyón, Marosvásárhelyt, Sepsiszentgyörgyön, Csíkszeredán, Csíksomlyón, Gyergyószentmiklóson, Gyergyószárhegyen, Gyergyóvaslábon, Maroshévizen, Besztercén, Désen, Szamosújvárott, Nagyváradon, Kolozsvárt, Nagyszalontán, Gyulán, Makón, Szegeden és Szabadkán. Kijelentette, hogy a zsidótlanítási akció befejezése hatalmas lépést jelent a magyar nemzet életének megvédése felé: „a magyarság életét védelmezzük, önvédelmi intézkedést hajtunk végre”. Kijelentette továbbá, hogy nézete szerint „a lakosság minden városban és községben őszinte örömmel fogadja a zsidótlanítással járó intézkedéseket”. Különösen így volt ez – állítása szerint – Munkács, Ungvár, Beregszász és Máramarossziget városokban, „amelyek eddig leginkább ki voltak téve a galíciai beszivárgásnak. A lakosság mindenhol előmozdítja a hatóságok munkáját. A legtöbb helyen ingyen bocsát rendelkezésre szállítóeszközöket is, csak hogy minél hamarabb megszabaduljon tőlük...”

Endre ezután, a magyarok aggodalmait csillapítandó, kijelentette:

A zsidóságnak az elkülönítés legfeljebb csak átmenetileg okozhat idegességet... Egymás között élhetnek egy tömbben a gettó határai között, saját faji és népi törvényeik alapján... lehetővé tettük nekik a szeszamolajjal való főzést, ami elősegíti, hogy ne vétsenek egyik fontos vallási parancsuk ellen... [a zsidók] mindenütt engedelmességek a hatósági közegeknek, akik utasításoknak megfelelően szigorúan, de humanusan, minden goromba fellépést elkerülve hajtották végre a kitelepítéssel járó teendőket. Arra is utasítást adtam, hogy életbiztonságukra szigorúan ügyeljenek.¹¹⁷

Áttekintés az észak-erdélyi gettósításról

A IX. és X. (észak-erdélyi) csendőrkerületben élő zsidók összegyűjtésére irányuló kampány május 3-án kezdődött, és általában egy héten belül véget ért. Május 5-én délre 16 144 zsidót vontak össze; számuk május 6-ra 72 382-re, május 10-ére 98 000-re nőtt.¹¹⁸

A zsidóellenes akció hatékonyságát nemcsak a helyi államigazgatási és rendőri hatóságok együttműködése és a csendőrség fizikai közremű-

ködése biztosította, hanem az SS Sonderkommandójának és a központi magyar hatóságoknak – különösen azoknak, amelyek Baky és Endre közvetlen irányítása alatt álltak – útmutatásai is. Az észak-erdélyi zsidótlanítási vidéki irodák és a budapesti központi szervek között két különleges csendőrfutár-gépkocsi biztosította az összeköttetést. Ezek, naponta ide-oda ingázva, Nagyváradon találkoztak, félúton a főváros és Kolozsvár között, egyúttal az észak-erdélyi gettósítási és deportálási program főhadiszállásán.¹¹⁹

Néhány nappal azután, hogy befejeződött a gettósítás, és a kisebb községek zsidó lakosait a nagyobb központi gettókba szállították, a zsidótlanítási hatóságok a deportálás előkészítésére fordították figyelmüket. Az észak-erdélyi vármegyék és megyeszékhelyek legfőbb államigazgatási, rendőr- és csendőrtisztviselőit a május 12-én Munkácson, Ferenczy elnökletével tartott értekezleten tájékoztatták a tervezett deportálások részleteiről. A résztvevőknek elmondták, milyen módszerekkel éljenek a zsidók bevagonírozása során, s ismertették a különböző gettókból történő elszállítások menetrendjét. Részletesebb utasításokat „a terepen” kaptak, rendszerint Ferenczy László csendőr alezredestől, aki Magyarország egész területén felelős volt a gettósításért. Május 18–20-án például értekezletet tartott a Kolozsvár körüli vármegyék polgári, rendőr és csendőr vezetői számára. Itt hangzottak el a IX. és X. csendőrkerületből történő deportálásra vonatkozó végső utasítások.¹²⁰ Néhány nappal később megkezdődött Észak-Erdély zsidó közösségeinek felszámolása.¹²¹

Jegyzetek

1. Az észak-erdélyi zsidók statisztikai adatait lásd az 5. fejezetben.
2. Endre alább idézett vallomása.
3. Endre László 1945. december 17-én tett vallomása a nagyváradai, szatmárnémeti és kolozsvári polgármester, Gyapay László, Csóka László és Vásárhelyi László elleni perben dr. Pollák Endre ügyész előtt. A vallomás eredetije a szerző birtokában van.
4. Ferenczy jelentése. F. I. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1314. dok. A szatmárnémeti konferencia összefoglalója megtalálható a nagybányai polgármesteri hivatal 30/1944. eln. sz. iratában, Belügyminisztérium, Bp. Lásd még Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1314. dok.
5. Ferenczy 1944. május 3-i jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1315. dok. Az észak-erdélyi műveletekkel kapcsolatos jelentéseit Ferenczy megküldte Faragho Gábornak, a csendőrség felügyelőjének, Endre Lászlónak, a BM VII. o. vezetőjének és a csendőrség központi nyomozó parancsnokának. Május 10-étől Ricsóy-Uhlarik, 29-étől pedig Baky László is kapott egy-egy példányt.
6. *Genocide and Retribution*, 73–74. o.
7. Lásd a 2872. sz. közleményt, amelyet Endre László nevében Halmosi Péter

1944. május 11-én küldött el. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. Lásd továbbá a 17. fejezet 35. jegyzetét.

8. Feljelentésekről lásd *Genocide and Retribution*, 109–114., 131–137. o.

9. Ferenczy június 8-i és június 29-i jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1315. dok. A zsidó és nem zsidó tömegek magatartásáról további részleteket lásd a 23. és 30. fejezetben. A románokkal szembeni bánásmódról a magyar uralom korszakában lásd *Tribunalul Poporului Cluj. Completul de judecată. Hotărârea No. 1. Ședința Publica din 13 Martie 1946.* (Kolozsvári Népbíróság. Ítélet No.1. 1946. március 1-jei nyilvános tárgyalás) 59. o. Háborús bűnökkel vádolt 63 személlyel szembeni ítélet. Lásd még Ion Spălăteu: „The Horthyist Occupation of Northern Transylvania (1940–1944).” *Romanian News*, Bukarest, 4., 8. sz., 1978. május 9., 8–9. o.

10. Márton kiállítását a zsidók mellett a kormányzat megtorolta. Miután jóakarói figyelmeztették, május 20-án Gyulafehérvárra utazott, és amíg Észak-Erdély magyar fennhatóság alatt volt, nem is térhetett vissza Kolozsvárra. Márton Áronról lásd még: Virt László: *Márton Aron, a lelkiismeret apostola* (Ecclesia, Bp., 1988), Domonkos Pál Péter: *Rendületlenül* (Eötvös K.–Szent Gellért Egyházi Kiadó, Bp., 1989), *Barátság*, 1994. május 15., I. évf. 3. sz. 158–161. o. Béla Vágó: „The Destruction of the Jews of Transylvania.” In: *HfS*, 1:192–193. o.

11. A letartóztatottak részleges névsorát lásd *Ellenzék*, 1944. április 2., 4. o.

12. *Uo.*, 1944. május 3., 3. o. Lásd továbbá az *Estilap* e napi számát.

13. Vásárhelyit, aki városi tanácsos volt, április elején nevezték ki polgármesternek, miután Keledy Tibort budapesti polgármesternek jelölték. Marton Lajos: *A Svájcba 1944. augusztusban és decemberben érkezett bergen-belsei csoport eseményeinek rövid kronográfiája.* (Kézirat.) Genf, 1945.

14. A német biztonsági rendőrség egysége 1944. március 30-án érkezett Kolozsvárra, és központját az Apáczai Csere János u. 24. alatti Péter-Pál-villában rendezte be. *Uo.*

15. Ferenczy május 10-i jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1317. dok.

16. Kasztner szerint a kolozsvári gettóban 18 000 zsidó volt. *Der Kastner-Bericht*, 107. o. Az 1941-es népszámlálás szerint a város összlakossága 110 956 volt, ebből 16 763 zsidó. 1947-ben a város zsidó lakossága kb. 6500 volt, de ebben nemcsak a Holocaust helyi túlélői szerepelnek, hanem azok is, akik a szomszédos falusi közösségekből vagy olyan dél-erdélyi városokból vándoroltak be, mint Turda és Uioara. *Așezările evreilor*, 167. o.

17. *Genocide and Retribution*, 123–141. o. Lásd még az 1946. május 14-i vádiratot (*Actul de acuzare*) az észak-erdélyi zsidóság megsemmisítésében részes háborús bűnösök perében, *Dosar Nr. 40029*, 23. kötet, 38–54. o.

18. Fischer 1887-ben született Tiszaújhelyen. 1913-ban került Kolozsvárra. 1920-ban az Erdély-Bánáti Cionista Szövetség vezetőjévé választották. Röviddel ezután a neológ hitközség elnökévé is megválasztották, és a zsidó párt képviselője lett a román parlamentben. Az ún. Kasztner-csoport vezetője volt mind Bergen-Belsenben, mind Svájcban. 1952-ben Izraelben halt meg. *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve.* Szerk.: Carmilly-Weinberger Mózes. A szerző kiadása, New York, 1970, 86–88. o.

19. *Uo.*, 223. o. A Tanács április végén történt újjászervezését követően tagja lett Fischer, Marton, Léb és a következő új tagok: Kasztner Ernő (Kasztner Rezső fivére), Klein Pál (Joel Brand sógora) és dr. Weisz Jenő (Fischer sógora). *Uo.*, 225. o. Glatz Zoltán állítása szerint a Tanácshoz Fischer, Balázs Endre és Weisz Sándor tartozott. Lásd vallomását a Yad Vashemban, M-20/95.

20. Marton, *i. m.*

21. Glatz Zoltán jelentése, Yad Vashem, M-20/95. A kolozsvári és a környékbeli zsidó közösség sorsáról további részleteket lásd *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*. Lásd még *Zikkaron netsah le'kehila ha'kedosha Kolozhvar-Klauzenburg asher nehreva ba'shoa*. Szerk.: Sh. Zimroni és Y. Schwartz. Former Residents of Kolozsvár in Israel, Tel-Aviv, 1968, 118. o. Magyar és héber nyelvű sokszorosítás. Lásd még Pollák Eszter (770/184), Salamon Ferdinánd (774/2872) és Weisz S. (775/3115) személyes beszámolóját a YIVO-ban.

22. *Ellenzék*, 1944. május 15., 5. o. Lásd még *Estilap*, 1944. május 16.

23. Lásd a 6. függelékét.

24. *Ellenzék*, 1944. július 17., 3. o.

25. Michael Bar-On személyes közlése. További részleteket lásd *Szamosújvár, Iklód és környéke*. Szerk.: Michael Bar-On. (Németül.) Izsák Efrájim és Fia, Tel-Aviv, 1971, 90 + 190 o. A 157–182. oldalon található a Szamosújvári járás különböző közösségeiből mártírhalált halt zsidók névsora.

26. *Genocide and Retribution*, 187. o. Egy forrás szerint a gettóparancsnok Berecki Ernő lett volna. A szamosújvári gettóról további részleteket közöl Alexandru Kalmár, in: *Dosar Nr. 40029*, 10. kötet, 48. o., és 23. kötet, 123. o.

27. „*Volt egyszer egy Dés...*” Szerk.: Singer Zoltán. A Dés és Vidékéről Elszármazottak Landsmannschaftja. Tel-Aviv, é. n., 426–427., 432. o. A háború után Vékás öngyilkos lett.

28. *Uo.*

29. Ferenczy május 10-i jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1317. dok.

30. 1941-ben Dés összlakossága 16 353 volt, ebből zsidó 3719. 1947-ben a városban 1020 zsidó élt, azokkal együtt, kik a szomszéd falvakból és Románia egyéb részeiből költöztek ide. *Așezările evreilor*, 201–107. o. A gettósítás idején a hitközségnek 3266 tagja volt. (További több száz férfi munkaszolgálatos-egységekben szolgált.) Röviddel a zsidóellenes akciók megkezdése előtt a hatóságok utasítására névsorba vettek 3266 zsidót (egy példánya a szerző birtokában van). Csak 239-en tértek vissza a háború után. „*Volt egyszer egy Dés...*” 459. o. A dési zsidó mártírok részleges névsorát lásd *uo.*, 465–542. o.

31. E járási székhelyek és a szomszéd falvak zsidó hitközségeiről, többek között Alórról, Alsó-Ilosvárol, Apanagyfaluról, Domokosról, Felórról, Galgóról, Ispánmezőről, Kaczkóról, Kosályról, Mikeházáról, Somkerékről és Szöcsről további részletek *uo.*, 291–459., 616–625. o. Ugyanez a forrás sorolja fel Szolnok-Doboka (Szamos) vármegye összes zsidók lakta települését, statisztikai adatokat közöl 1857-ből, 1886-ból, 1891-ből, 1930-ból, 1944-ből és 1946-ból (178–186. o.), valamint név szerint felsorolja Bethlen, Magyarláros, Nagyilonda, Retteg és néhány kisebb szomszédos község zsidó vértanúit (543–590. o.).

32. Ferenczy 1944. május 5-i jelentése.

33. *Uő* 1944. május 6.

34. *Uő* 1944. május 7.

35. E személyek tevékenységének részleteiről lásd *Genocide and Retribution*, 178–187. o. Lásd még *Dosar Nr. 40029*, 9–10. kötet és 23. kötet, 109–123. o. Különösen Friedman Mór (9. kötet, 235–236., 241–243. o.), valamint Weinberger Emanuel valómása (1. kötet, 2. rész, 730–731. o., illetve 9. kötet, 241. o.) érdemel figyelmet.

36. *Genocide and Retribution*, 185–187. o.

37. Ferenczy 1944. május 6-i jelentése. 1944. május 8-i táviratában Veessenmayer

azt állította, hogy gróf Bethlen Béla, Szolnok-Doboka vármegye főispánja szintén lemondott. *RLB*, 264. dok. Ferenczy viszont egyáltalán nem említi Bethlen grófot. Bethlen azt állítja, hogy már az ország német megszállásakor benyújtotta lemondását mint Beszterce-Naszód és Szolnok-Doboka vármegyék főispánja, de csupán az előbbi tisztsége alól nyert hivatalos fölmentést. Továbbra is Szolnok-Doboka vármegye főispánja maradt egészen 1944. szeptember elejéig, amikor is Észak-Erdély kormánybiztosává nevezték ki. A háború után vádat emeltek ellene, amiért románokat toborzott németországi munkára, és öt év börtönbüntetésre ítélték. További részletek: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Zrínyi, Bp., 1989. Bethlen alig szól a joghatósága alatt élt zsidó közösségek tragédiájáról. Schilling Jánost 10 év börtönbüntetésre ítélték főként az országos zsidóüldözésekben betöltött szerepéért. Lásd *Genocide and Retribution*, 219–220. o. Schilling 1946. március 6-án tett vallomása, *Dosar Nr. 40029*, 9. kötet, 27–28., 66–68. o.

38. „*Volt egyszer egy Dés...*” 422. o.

39. Czarnik Szolnok-Doboka vármegye alispánjává való kinevezését hírül adta *Budapesti Közlöny* 1944. június 3-i (124.) száma.

40. „*Volt egyszer egy Dés...*” 432. o. és Singer 1973. január 11-i személyes közlése a szerzőnek.

41. A második transzport június 4-én indult. *Uo.*, 446. és 450. o. A Szolnok-Doboka megyei zsidók sorsának további részleteiről lásd Singer fent idézett beszámolóját, valamint Havas András (*Yad Vashem*, 015/17-3., 1016/55) és Singer Ephraim (Ferenc) vallomását (*Yad Vashem*, 0-3/1756.) Lásd még a 6. függelékét.

42. Köztük volt Klermann Izsákné, akit románok bűjtattak, és Fuchs Regina, aki egy magyar rendőr, Molnár István segítségével próbált megszökni. Lásd *Ellenzék*, 1944. július 21., 5. o. és július 27., 4. o.

43. Andrei Paul (Pollák Endre): *Az észak-erdélyi zsidó lakosság deportálása 1944-ben*. (Kézirat.) 9. és 48. o. Pollák Endre a háborús bűnösök 1945–46-os kolozsvári perének egyik főügyésze volt.

44. Az 1944-ben kb. 800 embert számláló tasnádi zsidó hitközségről számol be Abraham Fuchs: *Tasnád*. (Héberül.) A szerző kiadása, Jeruzsálem, 1973.

45. Ferenczy 1944. május 6-i jelentése.

46. *Uő* 1944. május 5.

47. A gettóról és a Szilágy vármegyei zsidók elleni hajszában aktív szerepet vállalt magyar tisztségviselőkről további részleteket lásd *Genocide and Retribution*, 162–178. o., *Dosar Nr. 40029*, 12–16. kötet. Lásd különösen a következő nyilatkozatokat: Krausz Bernát (12. kötet, 8–14. o.), Weinberger Pál (12. kötet, 48–49. o.), Csengery Ferencné (Rózsi) (12. kötet, 95–96., 270–272., 307–308. o.). Lásd még a 23. kötet 79–100. oldalát, valamint dr. Szerényi Józsefnek a YIVO-ban őrzött nyilatkozatát 772/2593 sz. alatt. A transzportokra nézve lásd a 6. függelékét. Szilágy vármegye zsidó közösségeinek történetére nézve lásd Dávid Giládi szerk.: *Sălaj-Szilágy megye zsidóságának emlékkönyve*. A szilágysági zsidóság emlékkönyvének szerkesztőbizottsága, Tel-Aviv, 1989. (Magyarul és héberül.) A könyv tömör ismertetéseket közöl többek között a következő zsidó közösségekről: Ákos, Alsó-Szopor, Alsó-Valkó, Egerháton, Hadad, Kraszna, Nagyfalu, Sülelmed, Szilágycsehi, Szilágy-Pir, Szilágy-Somlyó, Szurdok, Tasnád, Vármező, Zilah és Zsibó. Közli a mártírok különféle névsorait is.

48. *Dosar Nr. 40029*, 16. kötet, 437. skk. o.

49. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 410. o.

50. E hivatalnokokról közöl részleteket Borgida József 1946. május 27-én tett nyilatkozatában, In: *Dosar Nr. 40029*, 1. kötet, 2. rész, 741. o., és 4. kötet, 6–7. o.

51. Ferenczy 1944. május 3-i jelentése. Israel Police, Bureau 06., Eichmann Trial 1315. dok. Lásd még Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 410. o.

52. Királydarócról részletesebben lásd Mose Jehuda (Lajos) Herskovits: *Emlékmű helyett. A Királydaróci hitközségről, amely nincs többé*. Kyriat Bialik, é. n.

53. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 410. o. Továbbá Lea Merksamernek (szül. Markovits Lili), a szatmárnémeti Zsidó Tanács volt tisztviselőjének – a háború után Izraelben telepedett le – személyes közlése.

54. Lea Merksamer fent idézett személyes közlése.

55. Sárközi Debrecenben bujkált 1958. augusztus 22-ig, míg le nem tartóztatták. Bíróság elé állították és halálra ítélték a budapesti Fővárosi Bíróságon (B.XI. 9108/1959/4.). A Legfelsőbb Bíróság életfogytiglanra változtatta büntetését 1960. május 4-én (T.Bf.14/1960/3.). Lásd a budapesti Belügyminisztérium V-145 392. sz. aktáját.

56. A Tanács összetételére vonatkozó információ Borgida Józseftől származik, aki helyettes vezetője volt.

57. Szatmárnémetinek a háború előtt nagyszámú zsidó lakossága volt. Az 1941-es népszámlálás szerint a városnak 52 011 lakosa volt, közülük 12 960 volt zsidó. 1947-ben a városban 7500 zsidó élt, beleértve azokat is, akik a háború után Románia más részeiből kerültek ide. *Așezările evreilor*, 194. o. Lásd még Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 410. o.

58. Ferenczy jelentette dr. György Oszkár és édesanyja, valamint Weisz Albert és felesége öngyilkosságát. 1944. május 6-i jelentés.

59. Uő 1944. május 7-i jelentés.

60. Szatmárnémeti polgármestere mentesítette Engel Sámuelét és kilenc családtagját, mert 250 sertést neveltek, amit az ország szempontjából gazdaságilag fontosnak ítélték. Ferenczy viszont gondoskodott róla, hogy a feladatot egy Papler Géza nevű keresztényre bízják, Engelt és családját pedig internálták. Ferenczy május 9-i jelentése: Israel Police, Bureau 06., Eichmann Trial 1316. dok.

61. Köztük Wolh András, egy kitért egyetemi hallgató, aki a helyi Római Katolikus Szemináriumban keresett menedéket. Ferenczy május 10-i jelentése. Israel Police, Bureau 06., Eichmann Trial 1317. dok.

62. További részletekhez a szatmárnémeti gettóról, valamint a létrehozásában és működésében aktív tisztségviselőkről lásd *Genocide and Retribution*, 101–103. o. Zsidók feljelentéséről lásd 109–113. o. Lásd továbbá a YIVO-nál található alábbi személyes elbeszéléseket: Eugen Semthal (768/3637), Mirjam Perl (770/133), Rosenberg Béla (774/2716) és Moskovits H. (776/40). Lásd még: *Dosar Nr. 40029*, 4. kötet, valamint 23. kötet, 28–38. o. A szatmárnémeti zsidó hitközségről részletesen (beleértve a világi és vallási vezetőket) lásd Naftali Stern: *Emlékezz Szatmárra. A szatmári zsidóság emlékkönyve*. A szerző kiadása, B'nei B'rak, 1984, 240 + 160. o. A város vértanúiról tömör életrajzi adatokat lásd *uo.*, 101–183. o.

63. Lásd a 6. függeléket.

64. *Genocide and Retribution*, 115. o.

65. Israel Police, Bureau 06., Eichmann Trial, 1314. dokumentum. Rozner Istvánról és Nagy Jenőről további részleteket közöl *Dosar Nr. 40029*, 11. kötet, 8–10. és 58–59. o.

66. *Genocide and Retribution*, 113. o. Ferenczy 1944. május 10-i jelentése. A borpataki zsidók között őriztek 246 felsőpataki zsidót is. Ferenczy május 6-i jelentése.

67. *Genocide and Retribution*, 101., 113–123. o. Lásd még *Dosar Nr. 40029*, 11. kötet és a 23. kötet 101–129. oldalát. Lásd továbbá Jeger Hermannak a YIVO-ban 775/172. sz. alatt nyilvántartott visszaemlékezését. További részletek: Naftali Stern szerk.: *Baia-Mare. Nagybánya mártírjainak emlékkönyve*. A szerkesztő kiadása, B'nei B'rak, 1979. (sokszorosítva).

68. Lásd a 6. függelékét.

69. *Genocide and Retribution*, 187–188. o. Május 10-i jelentésében Ferenczy azt állította, hogy a gettóban mintegy 6000 zsidó tartózkodott, és hogy a gettót Borgó Prundban, a várostól 7 km-re fekvő téglagyárban létesítették.

70. 1941-ben Besztercének 16 282 lakosa volt, közülük 2358 volt zsidó. 1947-ben a város zsidó lakossága 1300 volt, beleértve azokat is, akiket a háború után a szomszéd községekből és máshonnan ide telepítettek. *Așezările evreilor*, 178. o.

71. Ferenczy 1944. május 5-i és 7-i jelentése.

72. *Genocide and Retribution*, 187–190. o. Lásd még *Dosar Nr. 40029*, 18. kötet, és a 23. kötet 124–128. oldalát.

73. Lásd a 6. függelékét.

74. Gyapay közvetlenül a város felszabadulása előtt, 1944 őszén szökött meg Nagyváradról. 1946-ban távollétében a kolozsvári népbíróság életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. Családjával a nyugat-németországi Braunschweig közelében, egy menekülttáborban élt 1951 januárjáig, majd a Montana állambeli Miles Cityben telepedett le. 1964-ben halt meg. Háború utáni életének részleteiről lásd Les Gapay: „Blood Ties. Seeking my Family's Hungarian Roots, I Discovered a Fascist Nightmare.” *The Washington Post*, 1992. január 12. A népbírósági ítélet megtalálható a *Genocide and Retribution* lapjain.

75. Schön Dezső és mások szerk.: *A tegnap városa. A nagyváradai zsidóság emlékkönyve*. Lahav, Tel-Aviv, 1981. Egy sor Nagyváradról szóló cikken kívül a kötet tartalmazza Péterffy Jenő alezredes gettórendeletét is, továbbá tömör ismertetőket számos környező település, így Biharpüspöki, Diószeg, Élesd, Fugyivásárhely, Mezőtelegd, Nagyvárad, Nagyszalonta, Szalárd és Székelyhíd zsidó közösségeiről. A 388–434. oldalakon a mártírok névsora olvasható. Azoknak a zsidóknak a névsora, akiket a hatóságok a gettósítás során a maguk céljaira felhasználtak, fellelhető a *Dosar Nr. 40029* 2. kötetének 102–134. oldalán. Értékes információkat nyújtott Nagyvárad zsidó közösségéről 1981. február 21-i személyes közlésében Josef Katz is (Jeruzsálem).

76. Ferenczy 1944. május 7-i és 10-i jelentése. A nagyváradai gettó térképének egy példányát lásd University of Haifa, Center of Historical Studies, File H3h23-A. M. E. 1/25.

77. Az érmihályfalvi gettóban az értékek utáni kutatásban részt vevő egyik nő Zeffer Kiss Rozália volt. *Genocide and Retribution*, 100. o. A margittai zsidó nőket altesti vizsgálattal Valkó Erzsébet és Mutza Medgyesi Erzsébet kutatta át. Az utóbbi különösen kegyetlen volt, szűzhártyákat szakított át. *Uo.*, 99. o.

78. 1941-ben a város 92 942 lakosából 21 337 vallotta magát zsidónak. (Ha a kitérteket is beleszámítjuk, még nagyobb volt a zsidók száma.) 1947-ben a városnak 8000 zsidó lakosa volt, beleértve azokat is, akik Románia más részeiből költöztek ide. *Așezările evreilor*, 159–164. o.

79. *Genocide and Retribution*, 79. o.

80. Rajnajt a Lakatos-kormány mentette fel 1944. szeptember 5-én, és helyére dr. Barcsay Károlyt, a megyei főügyészt nevezte ki. *Budapesti Közlöny*, 204. sz., 1944. szeptember 7., 1. o.

81. A nagyváradai Zsidó Tanácsról és a gettóról részletesen lásd Alexander (Sán-

dor) Leitner: *Die Tragödie der Juden in Nagyvárad*. (Kézirat.) Yad Vashem Archives, Jeruzsálem, JM/2686. Az angol változat a Central Zionist Archivesban található, Jeruzsálem, File No. S26 1469. Magyarul in: *A tegnap városa*, i. m., 261–319. o.

82. Péterffy a magyar királyi nagyváradai csendőr tanzászlóalj parancsnoka volt. Röviddel a háború után letartóztatták, és perének tárgyalására várt a Markó utcai börtönben. Nem sokkal azelőtt, hogy kiadták volna Romániának, ahol észak-erdélyi bűnei miatt kellett volna bíróság elé állnia, felakasztotta magát. Andrei Paul, i. m., 47. o.

83. A gettóban elkövetett öngyilkosságokra, valamint Péterffynek és csendőrei- nek a kegyetlenkedésére vonatkozóan lásd Leitner fent idézett beszámolóját. Lásd még Kupfer Miksa dr. 1945. november 1-jén tett nyilatkozatát is, in: *Dosar Nr. 40029*, 2. kötet, 23–24. o.

84. Hátterükről és gettóbeli ténykedéseikről lásd *Genocide and Retribution*, 79–101. o. Lásd továbbá *Dosar Nr. 40029*, 3. kötet, és a 23. kötet 15–28. oldalát.

85. *Genocide and Retribution*, 79–101. o.

86. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 108., 409. o.

87. Ferenczy 1944. május 6-i jelentése. A gyanúsítottak között volt Krasznay Pál nagyváradai rendőrfőtanácsos. Ferenczy 1944. május 7-i jelentése.

88. Lásd a 13392/1944. II. sz. határozatot, in: *Dosar Nr. 40029*, 2. kötet, 66–70., valamint 82., 86. és 90–98. o.

89. Rajnaynak a nagyváradai és a Bihar vármegyei zsidóság elpusztításában való bűnrészességére nézve lásd *Genocide and Retribution*, 92–97. o. Rajnay a budapesti Népbíróság elé került. A Nb. IX. 5070/1945/4. sz. ítélet megtalálható: *Dosar Nr. 40029*, 3. kötet, 163–166. o.

90. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 137–138. o.

91. Az *Egyedül Vagyunk* c. antiszemita lap szatirikusan megjegyezte, hogy noha Endre egyetlen csendőr kíséretében sétált a gettóban, a 30 000 zsidó közül egyetlenegy sem mert hozzányúlni. Lévai, *Fekete könyv*, 134–135. o.

92. Leitnert és családját június elején Budapestre vitték, s a Kasztner-csoporttal együtt hagyták el Magyarországot 1944. június 30-án. További részleteket lásd Leser Frida és Ella (772/2487), Bárdi Tamás (775/311) és Eisenberg B. (776/5) személyes elbeszéléseiben a YIVO-nál, valamint Katona Béla: *Várad a viharban*. Tealah Kórháztámogató Egyesület, Nagyvárad, 1946.

93. Lásd a 6. függelékét. A deportálás tervét, az egyes gettórészek sorrendjét részletesen lásd még *A tegnap városa*, 305–315. o. Lásd továbbá Mózes Teréz: *Bevázrt köztáblák*. Literátor Könyvkiadó, Nagyvárad, 1993.

94. *Ellenzék*, 1944. június 15., 5. o. és 1944. július 17., 3. o.

95. *Genocide and Retribution*, 141–142. o. Lásd még *Dosar Nr. 40029*, 55–56. o.

96. *Genocide and Retribution*, 143. o. 1944. május 10-i jelentésében Ferenczy azt állítja, hogy addig a napig 6050 zsidót internáltak.

97. 1941-ben a városnak 44 933 lakosa volt, ebből 5693 zsidó. 1947-ben Marosvásárhelynek 2420 zsidó lakosa volt. *Așezările evreilor*, 173. o.

98. Ferenczy 1944. május 6-i jelentése.

99. A bözdújfalusi szombatosok történetének részletekben gazdag áttekintése megtalálható Moshe Carmilly-Weinberger: „A North Transylvanian Tale: Days When Proselytes Shared Martyrdom of Jews”, *Martyrdom and Resistance* (New York), 1990. január–február, 4. o. Lásd még Jichak Perri (Freidmann): *Prakim be'toldot ha'yehudim be'Transylvania b'et hehadasha*. Korot yehudei Marosvásárhely ve'hasviva.

(Fejezetek az erdélyi zsidók történetéből a modern időkben. A zsidók története Marosvásárhelyen és környékén.) Bet Lohamei Hagetaot, Tel-Aviv, 1977, 2:207. o.

100. Perri szerint a Koronkai úti téglagyáron kívül az ortodox és a *status quo* hitközség zsinagógái szintén gettóként szolgáltak. *Uo.*, 204. o.

101. *Uo.*, 203. o. Ez a forrás – egyik kötete magyar, a másik héber nyelven – részletes, noha nem teljesen dokumentált történetét tartalmazza a marosvásárhelyi és a környező zsidó hitközségeknek. A magyar kötet részleges névsort ad a marosvásárhelyi mártirokról (213–255. o.), s ugyanígy a 34 szomszédos községről, köztük Bergenyéről, Mezőbándról, Erdőszentgyörgyről, Nyáradszeredáról, Parajdról, Székelyudvarhelyről, Szovátáról és Székelykeresztúrról (256–264. o.). Dr. Charap Béla szerint a Tanácsban Ábrahám, Szofer és Krausz képviselte az ortodox, Darvas, Léderer és Loewy Ferenc rabbi a *status quo* hitközséget. Lásd 1945. február 9-én Bukarestben aláírt vallomását a haifai egyetem Történeti Kutatások központjában, File H3h17-A. M. E. 1/5.

102. *Genocide and Retribution*, 145. o. Dr. Charap szerint a marosvásárhelyi SS-egységek parancsnoka Sotzki százados volt.

103. Ferenczy 1944. május 7-i jelentése.

104. Uő 1944. május 5. Lásd még *RLB*, 263. dok.

105. Részletek Udvarhelyre vonatkozóan: *Genocide and Retribution*, 150. o., valamint *Dosar Nr. 40029*, 6. kötet és a 23. kötet 63. oldala. Lásd még: *Székelyudvarhely megye zsidóságának szenvedése a náciizmus alatt*. Szerk.: Schwächter Ernő Cháim. Barouch Stern Nyomdája, Natania, Izrael, 1993. Héber és magyar nyelven. Tartalmazza Székelyudvarhely, valamint Bikafalva, Kobatfalva, Nagyalambfalva, Parajd és más, Udvarhely megyei községek mártírjainak névsorát.

106. *Genocide and Retribution*, 143–150. o. Lásd még *Dosar Nr. 40029*, 6. kötet (különösen Gárdos Aladár, dr. Charap Adalbert vallomása az 1–28. és 68–72. lapon), valamint 23. kötet, 56–63. o. Lax József állítólagos ténykedéseire nézve lásd *uo.*, 19. kötet, 49. o. Lásd továbbá M. Grün személyes beszámolóját 776/10. sz. alatt a YIVO-ban.

107. Perri, *i. m.*, 209. o. Dr. Charap szerint a deportálás május 25. és 27. között zajlott. Lásd még a 6. függelék.

108. Ferenczy 1944. május 10-i jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1317. dok.

109. 1941-ben a város 10 165 lakosa közül 1635 volt zsidó. 1947-ben 820 zsidó élt Szászrégenben. *Așezările evreilor*, 173. o.

110. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 410. o.

111. Szászrégen és Gyergyószentmiklós gettóiról további részleteket közöl a *Genocide and Retribution*, 150–155. o., valamint a *Dosar Nr. 40029* 7. kötete és a 23. kötet 64–67. o. Lásd még: Erős László–Erős Blanka: *Soha nem engedem el a kezed*. Liberator, Nagyvárad, 1994. A mű felsorolja a Gyergyószentmiklósról elhurcolt deportáltakat.

112. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 410. o.

113! Lásd a 6. függelék.

114. Ferenczy 1944. május 9-i jelentése. Ugyanebben a jelentésben Ferenczy megjegyzi, hogy az egyetlen zsidó családot, amelynek engedélyezték, hogy Sepsiszentgyörgyön maradjon – Silberstein Izsóét –, az ő közbenjárása nyomán szintén a gettóban helyezték el.

115. *Genocide and Retribution*, 155–157., és 23. kötet, 68. o.

116. Endre 1945. december 7-i vallomása.

117. *Új Magyarország*, 1944. május 12. Az interjú újra közölte a *Völkischer Beobachter* 1944. május 17-i száma. Lásd még *NMT*, 13:351–352. o.

118. Ferenczy május 6-i, 7-i és 10-i jelentése. Az Észak-Erdélyre vonatkozó számok nem foglalják magukban a máramarosi és a szomszédos északkeleti megyékből származó zsidókat, mert ezek a megyék államigazgatási szempontból a VIII. csendőrkerülethez, tehát Kárpátaljához és Északkelet-Magyarországhoz tartoztak.

119. Ferenczy 1944. május 3-i jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1315. dok.

120. *Genocide and Retribution*, 191. o. Lásd még *Dosar Nr. 40029*, 23. kötet, 69. o.

121. A fejezetben tárgyalt különböző községekre való utalásokon kívül lásd *Toldot ha'kehilot b'Transylvania*. Szerk.: Yehuda Schwarz. Ha'aguda yad le'Kehilot Transylvania. Tel-Aviv, 1976, 194. o. A könyv rövid történeti áttekintést tartalmaz nagyszámú községről, többek között Alórról, Bánffyhunyadról, Bárdfalváról, Besztercéről, Bethlenről, Biharnagybajomról, Borsáról, Csárdáról, Derecskéről, Désről, Érmihályfalváról, Felsővisóról, Halmiról, Havasmezőről, Hídalmásról, Iklódról, Iondáról, Kiskalotáról, Kissármásról, Kolozsvárról, Krasznáról, Magyarlápokról, Máramarosszigetről, Margittáról, Marosvásárhelyről, Mezőtelegről, Mócsról, Nagybányáról, Nagykárolyról, Nagysomkútról, Nagyszalontáról, Nagysármásról, Nagyváradról, Naszódról, Náznánfalváról, Rettegről, Sepsiszentgyörgyről, Szamosújvárról, Szaplonecáról, Szászrégenről, Szatmárnémetiről, Szilágycsehiről és Szilágyosmlyórol. Ezek közül a községek közül az egyaránt dél-erdélyi Kissármást és Nagysármást érintette a Romániához tartozó területek 1944. szeptemberi inváziója. Lásd még a következő romániai kiadványokat: Aurica Simion: Regimul de ocupatie horthystă în partea nord-vest a României. Politica față de populațiile nemaghiare (A horthysta rendszer Románia északnyugati részén. A nem magyar lakossággal szembeni politika), *Anale de Istorie* (Történelmi Évkönyvek), Bukarest, 31, 1. sz., 1985, 71–87. o.; és *Remember. 40 ani de la masacrarea evreilor din Ardealul de Nord sub ocupatia horthystă*. (Emlékezz! A horthysta megszállás alatt az észak-erdélyi zsidóság lemészárlásának 40. évfordulója.) Federatia Comunitătilor Evreiesci din Republica Socialistă România, Bukarest, 1985.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET

A DEPORTÁLÁS

LENGYELORSZÁGBAN a zsidók évekig tengődtek a gettókban, mielőtt elszállították őket a különböző haláltáborokba; Magyarországon viszonylag rövid ideig tartott a gettóélet. Néhány nappal a deportálások megkezdése előtt a sok kisebb gettóba összegyűjtött zsidókat olyan téglagyárakban, nem működő üzemekben és ipartelepeken zsúfolták össze, melyekhez iparvágány vezetett. Ezek rendszerint a nagyobb városok külső kerületeiben voltak, ahonnan feltűnésmentesen és gyorsan lehetett bevonítani a zsidókat. Akármilyen rövid volt is a gettósítás és a tömörítés időszaka, elegendőnek bizonyult a zsidótlanító hatóságoknak alább felsorolt közvetlen céljaik elérésére:

- a zsidó tömegek demoralizálása, az ellenállás lehetőségének megakadályozása;
- az „elrejtett zsidóvagyron felkutatása” és elkobzása;
- a deportálási tervek véglegesítése.

A zsidók demoralizálása

A német megszállás időpontjára a magyar zsidóság tömegei már eléggé elszegényedtek, és súlyos diszkrimináció sújtotta őket a különböző zsidóellenes intézkedések, elsősorban az 1938 és 1942 között hozott főbb zsidóellenes törvények következtében. A közvetlenül a német megszállás után sorozatosan elfogadott további zsidóellenes törvények és rendelkezések nemcsak megélhetésüktől, de méltóságuktól is megfosztották a zsidókat. Mire a gettókba parancsolták őket, kezdve Kárpátalja zsidó lakosságával április 16-án, atomizálódtak, elszigetelődtek és megkülönböztető jelzést viseltek. Mivel az egészséges férfiak jó része munkaszolgálatot teljesített, országos és helyi vezetőik pedig a hivatalos rendelkezések végrehajtásával voltak elfoglalva, a zsidó tömegekben föl sem merülhetett az ellenállás gondolata, és csak kevesen gondoltak menekülésre. A szökés lehetőségei Magyarországon minimálisak voltak. Kevés vidéki zsidónak sikerült a fővárosba szöknie és életben maradnia úgy, hogy elrejtőzött, vagy árja származást igazoló, hamis okmányokat szerzett. Eltérően az

olyan országoktól, mint Franciaország, Lengyelország vagy Jugoszlávia, Magyarországon nem működött számottevő partizánere, melyhez csatlakozni lehetett volna, és csak kevés magyar merete vállalni a zsidórejtegetés kockázatát. A vakmerőbbek előtt nyitva állt a lehetőség, hogy átszökjenek Romániába vagy Szlovákiába, ahol ekkor éppen türelmesebb volt a politika. De nagyon kevés zsidó merete hátrahagyni a családját, és többségük – érthetően – úgy döntött, hogy osztoznak a közös sorsban.

A gettókban és a gyűjtőtáborokban túlsúlyosság uralkodott, sokan arra kényszerültek, hogy a szabad ég alatt „éljenek”. Az időjárás viszonyosságainak kitett, az elemi higiéniai feltételeket nélkülöző, minden értékesebb holmijuktól megfosztott, alultáplált és beteg zsidók demoralizálódtak. A gettókban és a táborokban elszenvedett megpróbáltatások után nem maradt se testi, se lelki erejük a lázadáshoz, és amikor sor került deportálásukra, többségük abban a meggyőződésben szállt be a tehervagonokba, hogy ismeretlen rendeltetési helyükön jobb soruk lesz, mint a gettókban és a gyűjtőtáborokban volt.

A gettókban és a táborokban való fogságuk idején azokat a zsidókat, akik gyaníthatóan valamiféle vagyonnal rendelkeztek, kegyetlen „vallatásnak” vetette alá a tapasztalt magyar rendőrség és csendőrség. Habár a vallatások gyakorisága és a kegyetlenség mértéke a helyi hatóságok magatartásától függően gettónként változott, sok táborban lényegében hasonló módszert alkalmaztak, mint Nagyváradon.

A deportálási tervek véglegesítése

Bár a deportálási akció részleteit véglegesen csak 1944 májusában hagyták jóvá, az alapvető döntés már egy hónappal korábban megszületett. Zárt ajtók mögött hozta meg a magyar zsidótlanítási akció néhány vezetője, köztük Baky László és Endre László államtitkárok, valamint az Eichmann-féle Sonderkommando képviselői, az RSHA útmutatásai alapján.

A deportálásra vonatkozó döntés végrehajtásának terve kétirányú megközelítést írt elő:

1. Horthy, illetve a magyar és a német kormány ama megegyezésének kiaknázása, hogy több százezer magyar zsidót rendelkezésre bocsátanak „haditermelési célokra” (11. fejezet);
2. A „veszély felszámolása”, melyet az ország hadműveleti övezetté nyilvánított északkeleti részén élő nagy létszámú zsidóság jelentett (17. fejezet).

Emlékszünk arra, hogy Horthy Klessheimben (1944. március 18-

án) beleegyezett abba, hogy több százezer „zsidó munkást” bocsát a német háborús erőfeszítések támogatása céljából rendelkezésre. Közülük százezret a Todt-szervezet alkalmazott volna egy föld alatti repülőgépgyár építésére a Cseh–Morva Protektorátusban néhány hónapon belül. Ezt a fura tervet azért dolgozták ki, hogy pótolják a Luftwaffe veszteségeit, és ellensúlyozzák a német repülőgépgyártó iparnak a szövetségesek által történt elpusztítását. A klessheimi megegyezés alapján Edmund Veesenmayer, mielőtt megérkezett Budapestre, azonnal fölvetette a 100 000 „zsidó munkás” kérdését. A megszállás korai szakaszában fő diplomáciai funkciója e tekintetben az volt, hogy biztosítsa a munkások gyors elszállítását. Ismervén a kötelezettségeket, melyeket a kormányzó a magyar állam nevében vállalt, a Sztójay-kormány készségesen együttműködött teljesítésükben. Április 9-re Hitler már olyan helyzetben volt, hogy arról tájékoztatta Erhard Milch tábornagyot, a légügyi minisztérium vezetőjét és a Luftwaffe fegyverkezési főnökét, hogy a szükséges 100 000 magyar zsidó rövidesen megérkezik. Öt nappal később Veesenmayer jelentette Ribben-tropnak, hogy ilyen értelmű „szilárd biztosítékot” kapott Sztójajtól. A magyar miniszterelnök arról biztosította őt, hogy Magyarország két héten belül 50 000 jó erőben lévő zsidót bocsát a Birodalom rendelkezésére, és további 50 000-et a következő hónap végéig. Sztójay biztosítékait megerősítette a kormányzó egyetértése, a honvédség és a belügyminisztérium által felajánlott együttműködés, továbbá a Sicherheitsdienst és a magyar rendőrség által már foganatosított intézkedések.¹ A következő napon, április 15-én Veesenmayer jelentette a német külügyminisztériumnak, hogy a honvédség kész azonnal 5000 zsidót rendelkezésre bocsátani, és három-négy naponként újabb 5000 fős kontingenseket, amíg el nem érik az 50 000-es számot. Miután a zsidókkal rendelkezhetett, Veesenmayer megbeszéléseket kezdett elszállításukról Otto Winkelmann-nal, az SS és a német rendőrség magyarországi parancsnokával, és utasításokat kért Berlintől, hogy Németország mely részébe kell irányítani a transzportokat.² Április 19-én Veesenmayer sürgette Berlint, hogy gondoskodják tehervagonokról annak a 10 000 zsidónak az elszállításához, akiket a magyar honvédelmi minisztérium már rendelkezésre bocsátott.³

Veesenmayer közléseit von Thadden másnap továbbította Eichmann-nak a saját megbeszéléseiről készített összefoglalóval együtt, melyeket Rolf Güntherrel, Eichmann helyettesével folytatott ugyanerről a kérdéstről. Von Thadden szerint Günther azt állította, hogy Eichmann irodája majd megoldja a magyar zsidók elszállításával kapcsolatos összes problémát, amint megkapja a zsidók rendeltetésére vonatkozó végső uta-

sítást a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) főnökétől, Ernst Kaltenbrunnertől. Von Thadden sürgősen tájékoztatta Veesenmayert, valamint Ribbentropot és Rittert is erről a fontos fejleményről.⁴

Április 23-án azonban Veesenmayer hirtelen azt javasolta a német külügyminisztériumnak, hogy az 50 000 jó erőben lévő zsidó munkás honvédség által összeszedett első csoportjának deportálását halasszák el, hogy ne veszélyeztessék azt az átfogó akciót, mely április 16-án kezdődött Kárpátalján, és amelynek folytatódnia kellett Észak-Erdélyben és Magyarország többi részén. Javaslatát kiegészítette azzal az információval, hogy biztosították napi 3000 zsidó Auschwitzba szállításának feltételeit 1944. május 15-től.⁵ Ezzel egy időben a külügyminisztérium választ kapott Veesenmayer korábbi, a transzportok Németországon belüli rendeltetési helyével kapcsolatos kérdésére is. Az RSHA nevében Günther április 24-én tájékoztatta von Thaddent, hogy a magyar zsidókat a Reichsführer-SS hatáskörébe tartozó bármely koncentrációs táborba el lehet szállítani, de nem foglalkoztathatók szabadon német területen, mert ez „illuzórikussá” tenné Németország zsidóktól való megtisztítását.⁶

Mialatt Veesenmayer, a német külügyminisztérium és az RSHA már javában szövögette a terveket az Eichmann-féle Sonderkommandóval és az Endre-Baky-csoporttal, hogy a 100 000 zsidó munkás „törvényesen” jóváhagyott elszállításával egybekötve *valamennyi* zsidót deportálják, a honvédség még abban a hiszemben volt, hogy csupán az eredeti parancsot teljesíti.

Április 26-án összeült a minisztertanács. Jóváhagyta a Jaross Andor belügyminiszter által előterjesztett gettósítási programot, és jóváhagyta Ruzkiczay-Rüdiger Imre vezérezredesnek, a honvédelmi miniszter helyettesének javaslatát is, aki Csataj Lajos honvédelmi minisztert képviselte az ülésen. Ruzkiczay-Rüdiger tájékoztatta a minisztertanácsot, hogy a németek 50 000 lovászt kérnek, 10 000 férfit erődítményépítési munkálatokhoz, továbbá 3000 magyar munkást szerbiai bányákba a már ott lévő 3000-hez, valamint 50 000 zsidó munkaszolgálatost. A minisztertanács nyomban jóvá is hagyta 50 000 munkaszolgálatos „és családja” elszállítását.⁷

Másnap Veesenmayer figyelmeztette a német külügyminisztériumot, hogy küszöbön áll két 2000 zsidóból álló csoport Auschwitzba való deportálása, akiket a honvédség adott át. Az első szállítmány április 29-én indult el Kistarcsáról, majd 2000 zsidó a rákövetkező napon indult Tópolyáról⁸ annak az egyezménynek az első teljesítéseként, hogy az ország 100 000 zsidó munkást ad át Németországnak. Mindkét transzport kizárólag munkaképes, 16 és 50 év közötti zsidó férfiakból állt, ami megnyugtatólag hatott sok zsidóra, aki úgy képzelte, hogy a németek csak munka-

erőhöz akarnak jutni. E transzportok összetétele csak újabb náci trükk volt avégből, hogy a zsidókat csalóka biztonságérzetbe ringassák. A két transzport zsidói közül csaknem 2700-at Auschwitzba érkezése után nyomban elgázosítottak.⁹

Ekkorra már teljes erővel folyt a Kárpátalján és Északkelet-Magyarországon élő zsidók „nemzetbiztonsági okokból” történő koncentrálása, és véglegesítették az észak-erdélyi zsidók koncentrálására vonatkozó terveket is. Míg Magyarország északkeleti megyéiben zajlott a gettósítás, a magyar zsidótlanítási szakértők figyelmük egy részét a deportálás technikai és szervezési részleteinek szentelték. A német szakemberek főképp a szállítás problémájával foglalkoztak.

Április 23. után Veessenmayer diplomáciai törekvése a Hitler–Horthy-megegyezésben rejlő „törvényes célok” megvalósítására fokozatosan összekapcsolódott az RSHA-nak a végleges megoldásra vonatkozó ideológiai céljaival. Veessenmayer most már mindkét funkcióját betöltötte – mint SS-Brigadeführer és mint Gesandter und Bevollmächtigter des Grossdeutschen Reiches (a Nagynémet Birodalom teljhatalmú megbízottja és követe) egyaránt képviselte az SS-t és a német külügyminisztériumot. Miután gondoskodott legalább 100 000 zsidó munkás és családtagjaik azonnali elszállításáról, most az összes zsidó deportálása tervének szentelte energiáit. Április vége felé Veessenmayer megkereste Sztójajt „a Wehrmacht ama kérésével”, hogy az ország északkeleti és déli részében lévő hadműveleti zónákban összegyűjtött zsidókat szállítsák az ország belsejébe. Sztójay továbbította a kérést Jaross belügyminiszternek, aki viszont átadta Endrénék, „a zsidókérdések kezelésével megbízott személynek”. A már jóváhagyott forgatókönyv szerint Endre jelentette, hogy a Wehrmacht kérését nem lehet teljesíteni a Kárpátalján élő zsidók nagy száma miatt. Mindamellet emlékeztette főnökét, a németek felajánlották, hogy átveszik az összes zsidót, s azt ígérték, hogy az egészséges férfiakat és nőket munkatáborokban helyezik el, a munkára alkalmatlanokat pedig, beleértve az időseket és a gyermekeket, koncentrációs táborokban. Endre javasolta a német ajánlat elfogadását, mert szerinte „Magyarország képtelen eltartani ilyen nagyszámú zsidót”. Jaross továbbította a javaslatot Sztójajnak.¹⁰

Egy másik verzió szerint a deportálási folyamatot a máramarosszigeti csendőrparancsnok javaslata hozta mozgásba. Fölvetette, hogy tekintettel a gettók szűkös voltára és higiéniai körülményeire, a gettósításnak vagy véget kellene vetni, vagy pedig a „főlöleges” zsidókat Nyugat-Magyarországra vagy Németországba kellene küldeni. A javaslatot továbbították Wislicenynek, aki éppen Munkácson járt, és a Kárpátalján folyó gettósítást ellenőrizte. Wisliceny Meggyesy, Ferenczy és Lulay társaságában

azonnal Budapestre utazott. Megérkezésük után Baky irodájában megbeszélésre ültek össze Tölgyesy Győző ezredessel, Eichmann-nal, Hunschével, Novakkal és a máramarosszigeti főispánnal. Baky Eichmann elé terjesztette a máramarosszigeti helyzetet, és megkérdezte tőle, állítsák-e le a gettósítást, vagy hajlandó átvenni a zsidókat? Eichmann, aki részt vett a forgatókönyv kidolgozásában, természetesen az utóbbit választotta. A tanácskozás után, mely csupán 15 percig tartott, Lulayt és Novakot felhatalmazták, hogy utazzanak Bécsbe, és beszéljék meg a szállítást a német vasutak vezetőivel.¹¹

Végrehajtási utasítások

Abban a meggyőződésben, hogy zsidóellenes javaslatait a kormány majd rutinszerűen jóváhagyja, Endre munkához látott, hogy kidolgozza a deportálások technikai és szervezeti részletkérdéseit. Május elején a következő emlékeztetőt adta ki közvetlen beosztottainak:

A kassai csendőrkerület területén végrehajtandó zsidóakciók lebonyolítására a németek már folyó hó 11-én 8 tiszttel és 40 fő legénységgel 10 gépkocsin Munkácsra elindulnak.

A törzs Munkácson fog székelni, melynek tagjai a németek részéről Wisliceny és Novak Hauptsturmführerek, 5 alcsoportvezető (tiszthelyettesi rangban) és 8 legénységi állomány. A mi részünkről vitéz Ferenczy alezredes, Meggyesy királyi ügyész és Koltay László detektívfelügyelő.

Bizottságok fognak működni: Kassán, Ungváron, Sátoraljaújhelyen, Munkácson, Beregszászon, Nyíregyházán, Máramarosszigeten, Nagyszőlősen, Huszton és Mátészalkán.

Felsorolt városokban a német bizottságok mellett az akció vezetésével részünkről a következők bíztatnak meg: városokban az illetékes rendőrkapitányság vezetője és a csendőr-álosztályparancsnok. Ahol csendőr-álosztályparancsnok nincs, ott az illetékes csendőrszárnyparancsnok. Ahol rendőrkapitányság nem működik, ott az illetékes főszolgabíró és az illetékes szárnyparancsnok.

A német bizottságok megérkezésük után azonnal fel fogják venni az érintkezést a részünkről kirendelt bizottság tagjaival (udvariasság, előzékenység, tapintatosság, felvilágosítások és tájékoztatások megadása, elhelyezésben, élelmezésben segítség nyújtása, ahol szükséges, német tolmácsról gondoskodni).

Munkácson a központban működő német és magyar bizottság az ottani rendőrkapitányság épületében nyer elhelyezést, összeköttetések és jelentések oda.¹²

Ennek az emlékeztetőnek a részleteit egy értekezleten vitatták meg, melyet május 12-én rendeztek Munkácson a különböző megyék és megyeszékhelyek legmagasabb rangú közigazgatási, rendőri és csendőri vezetőinek részvételével. Az értekezlet, melyen Ferenczy László elnökölt,

meghallgatott egy részletes eligazítást a zsidók bevagonírozásakor alkalmazandó eljárásokról és a különböző gettókból és gyűjtőtáborokból tervezett transzportok végleges menetrendjéről. (A bevagonírozásra és a deportálásra vonatkozó konkrét részleteket Ferenczy általában a helyszínen adta meg.)¹³

A magyar zsidók deportálásának terveit a zsidótlanítást végző német és magyar hatóságok Munkácson, május 12-én véglegesítették. Ezek szerint Kárpátalja és Észak-Erdély zsidóságát május 15. és június 11. között kellett deportálni.¹⁴ A gettóközpontok polgármestereinek szóló végleges írásos utasításokat szintén Munkácson dolgozták ki. E bizalmas utasítások szövege a következő:

Munkácson V. hó ...-en (olvashatatlan)¹⁵ a rendőrkapitányságon megtartott értekezleten vitéz Ferenczy István (*sic!*) cső. alezredes elnöklété alatt dr. Uray László cső. szds., a németek részéről dr. Zöldi Márton Gestapo-százados (*sic!*). Tárgyalás alá került a zsidók elszállítása, amely május 14-én veszi kezdetét.

Kivételt képeznek a külföldi állampolgárságú zsidók, éspedig: az angol, amerikai, lengyel, orosz, román, bolgár, szlovák, finn, svájci, svéd, spanyol, portugál és török állampolgárok, akik előzetesen a táborból kiemelendők, rendőrségi fogdában helyezendők el, hogy ne lássák a többi elszállítását.

110 szerelvény szállítja a zsidókat Kassa állomásra, ahol is a német rendőrség veszi át a szállítmányokat. Jelzés: DA-Umsiedler, német munkáskitelepülés.

Egy szerelvény 3000 főt szállít. Áll 45 G kocsiból á. 70 fő poggyással együtt és 2 C kocsiból, elöl és hátul az őrségnek.

A berakóállomás parancsnoka német vagy magyar cső. tiszt, ez 5 órával előbb kér az állomásfőnöktől kocsikat és helyet a berakásra, az állomástól távoli helyen.

A zsidók csak csökkentett poggyászt vihetnek magukkal, matracot, ágyat nem. Névjegyzéket kell készíteni két példányban. Egy pld. a szállítmánynál marad, egy pld-t Munkácsra a rendőrkapitánysághoz kell elküldeni a berakóállomás parancsnokának. Ha a vonat éjszaka indul, akkor a zs'-t nappal kell berakni.

A tábor helyétől a vasútig cső. vigyáz, útkereszteződéseknel a rendőrség. A helyet előzőleg lezárja a cső., széleken a rség, ugyanúgy kell eljárni a vasúti berakásnál is.

A tábor, gettó és útvonal feszes őrzés alatt maradjon, elzárni az utakat, amíg a zsidók mennek. 500-as csoportokban, 4-es sorokban indítandók el. Súlyos beteg zsidók és hozzátartozóik az illető helyre nézve megállapított utolsó csoporttal mennek el. Kórházi vonat lesz orvossal, ápolónővérrel, ekkor mennek a Zsidó Tanács tagjai és a kétes állampolgárságúak.

Mennek a légo és [a] mu. szolg. orvosok és gyógyszerészek is. A mu. szolgálatosokra nézve külön a H.M. rendelkezik.

Megtelt kocsiban a létszám a kocsi külső falára krétával feljegyzendő.

Minden kocsiból ki kell választani egy főt tanácstagnak, vízszerezésre stb.

Polgármesteri kötelesség:

Kétnapi kenyérrel el kell látni a szállítandókat, minden lélekre 40 dkg az adag a 2 napra. Egyéb élelem elvitele tilos.

A berakás napján a tábor konyhájában kávé osztandó ki az útra, ennek hiányában vízzel kell ellátni a szállítmányt.

A kenyeret a polgármester szerzi be és adja.

A polgármester arról is gondoskodik, hogy minden kocsiban vödör fedővel álljon rendelkezésre (WC céljára). Minden kocsi részére ivóvíz tárolására alkalmas kanna is legyen.

Polgármester kötelessége minden szállítmányhoz 90 lakatot kulccsal együtt beszerezni, esetleg a Tanács közbenjöttével.

Figyelemmel kell lenni arra is, hogy ha német vagonok lesznek a szállítmányban, ezek lakattal nem zárhatók csak úgy, hogy előzetesen 30 cm nagy lánc kell, és ez fogandó össze lakattal.

A kocsi feliratához krétáról is a polgármester gondoskodik.

További kötelessége a lakatkulcs feltűzéséhez zsinórt, s a kulcshoz címkét beszerezni, hogy arra a kocsi számát fel lehessen írni. Szállítmány átadása és átvétele Kassán történik meg, névsort olvasni tilos.

Polgármesteri teendő:

Elszállítás után a táborhelyeket a közig. hatóságok útján fertőtleníteni kell. (t. [isztí] orvos!)

Szállításnál egyéni beutalások, egyéni akciók kiküszöbölendők.

Dr. Uray szds.: ha a szükség úgy kívánja 100 is mehet egy kocsiba. Rakhatók úgy, mint a heringek, mert a németeknek szívós emberek kellenek. Aki nem bírja, elhullik. Divathölgyekre nincsen semmi szükség ott Németországban.

Nagybánya indít május 30-án 20 h 02-kor.

Június 11-én 14 h 02-kor.

Felszólalások alapján Szehor Pál nyíregyházi polgármester: nem szabad visszahagyni egy zsidót sem, menjen mind.

v. Ferenczy ales: Csak a feltétlenül nélkülözhetetlen orvosok maradjanak családjukkal együtt vissza. Ezeket a német tanácsadó mondja meg, ők szakértelemmel csinálják, ők értenek hozzá, tehát a kiválogatás is az ő feladatuk.

Ha a keresztény a zsidótól átvett holmikat 48 óra alatt felhívásra visszaadja, mentesíteni kell az internálás stb. következményeitől.¹⁶

A szállítás megszervezése

Míg a magyar szakértők tisztázták a technikai-szervezési részletkérdéseket, a németek a szállítás problémájának megoldásával foglalkoztak, ideértve a tehervagonok előteremtését és a deportálás útvonalának meghatározását. Mivel igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a repülőgépgyár és más katonai rendeltetésű objektumok építésének, ahol a jó erőben lévő zsidókat foglalkoztatni kellett, a Wehrmacht a kért gördülőállományt készségesen átengedte az SS-nek; az utóbbit persze elsősorban ideológiai megfontolás motiválta. A náci vezetőknek a végleges megoldás célkitűzése következtében megnyilvánuló csökönysége a Birodalom katonai szükségleteit is beárnyékolta. Továbbra is fontosabbnak tartották a zsidók deportálását, mint a Wehrmacht szállítási igényeit, mindezt akkor, amikor a szovjet csapatok már a Kárpátokhoz közeledtek.¹⁷

A náci vezetőknek a zsidókérdés mielőbbi megoldásával összefüggő aggodalmában osztozott Theodor Ganzenmüller is, a Deutsche Reichsbahn (Német Vasutak) vezérigazgatója. Teljes mértékben együttműködött az Eichmann-féle Sonderkommandóval, és különösen annak szállítmányozási főszakértőjével, Franz Novakkal a magyar zsidók beütemezett deportálásához szükséges gördülőállomány biztosításában.¹⁸

A deportálások ütemtervét és az útvonalat egy Bécsben május 4-től 6-ig tartott tanácskozáson véglegesítették, melyen a német, a magyar és a szlovák vasutak, a magyar csendőrség és a Sicherheitspolizei képviselői vettek részt. A csendőrség küldöttségét dr. Lullay Leó, Ferenczy munkatársa vezette, az Eichmann-féle Sonderkommandóét Franz Novak.¹⁹

A tanácskozás előtt, úgy látszik, három deportálási útvonalat mérlegeltek. Az első, melyet általában előnyben részesítettek, Kelet-Szlovákián át vezetett, a másik kettő Lembergen (Lvov), illetve Budapest–Bécs felé.

A tanácskozás előestéjén von Thadden megkérdezte Hanns Elard Ludint, pozsonyi német követet, volnának-e politikai kifogásai, ha a magyar transzportokat Kelet-Szlovákián át szállítanák. Ludin eredetileg igennel válaszolt.²⁰ Von Thadden azonban ragaszkodott a javasolt tervhez, mert a két másik útvonal már nem volt elfogadható. A Lembergen át vezető út, „jóllehet a legrövidebb” volt, „rendkívül nehézé vált katonai okokból”, és a zsidók szállítása Budapest–Bécs irányába – úgy érezték – felizgatná a magyar főváros zsidóságát.²¹

Ludin politikai kifogásait elvetették. A bécsi tanácskozás úgy döntött, hogy május 15-én megkezdik a magyar zsidók deportálását, és naponta

négy vonatot küldenek Kelet-Szlovákián át a Kassa–Eperjes–Muszyna–Tarnów–Krakkó útvonalon Auschwitzba.²²

Miután döntöttek a szállítások ütemezéséről és útvonaláról, már csak egy problémát kellett megoldani a deportálások beindítása előtt. El akarták kerülni az abból származó esetleges bonyodalmakat, hogy ellenséges vagy semleges államok polgárai keveredjenek az általános magyar zsidóellenes programba, valamint a deportált zsidók vagyonának kezeléséből származó bonyodalmakat. A lehetséges komplikációk megelőzése és megoldása érdekében a német külügyminisztérium már április 6-án javasolta, hogy Adolf Hezinger és Saucken követet – mindketten az *Inland II.* osztályhoz tartoztak – négy–nyolc hétre küldjék Budapestre, hogy „a zsidókérdés megoldásának tanácsadóiként” tevékenykedjenek.²³ Április 12-én Veesenmayer kérte, bízzák meg Hezinger összekötői feladattal a német követség és a végleges megoldásért felelős német és magyar szervek között.²⁴ Ribbentrop jóváhagyásával²⁵ Hezinger április vége felé érkezett Budapestre.²⁶ Június közepéig maradt Magyarországon, ekkor Theodor Horst Grell váltotta fel.²⁷ Magyarországi tartózkodása során Hezinger sorra látogatta a gettókat és a gyűjtőtáborokat, ahonnan 100-200 idegen állampolgárságú zsidót kiemelt.²⁸ Mint az *Inland II.* tapasztalt diplomatája, Hezinger nemcsak ezeknek a zsidóknak az azonosításával és kiválogatásával foglalkozott, hanem kényes kapcsolattartási kérdésekkel is a német követség és Eichmann Sonderkommandója között. Hatékonyságát és „tapintatos” szolgálatait mindkét német szervezet értékelte Magyarországon. Sőt, felkérték Horst Wagnert, az *Inland II.* osztály vezetőjét, hogy hosszabbítsa meg szolgálati útját legalább a budapesti zsidók deportálásának befejezéséig. Mindkét szervezet kételyeinek adott hangot a Hezinger feladatait átvállaló Grell képességeivel kapcsolatban.²⁹

A deportálások: az I. és a II. zóna

Az I. és II. zsidótlanítási műveleti zónaként nyilvántartott VIII., IX. és X. csendőrkerületből (Kárpátalja, Északkelet-Magyarország és Észak-Erdély) a deportálások az ütemterv szerint május 15-én kezdődtek napi négy tehervonat-rakománnyal. Minden szerelvény kb. 3000, tehervagonokba zsúfolt személyt szállított, minden vagonban két vödröt helyeztek el: az egyiket ivóvíznek, a másikat a testi szükségletekhez.³⁰ Az első közt evakuálták Kassa gettóját, a vasúti csomópontét, melyen át az összes deportálás-szerelvény elhagyta az országot. Aztán következett Munkács, Nagyszőlős, Máramarossziget és Kárpátalja többi gettója, majd az észak-erdélyiek.

A deportálásokat émelyítő kegyetlenséggel hajtották végre. Lévai így írja le a munkácsi zsidók május 22-i bevagonírozását és deportálását:

Május 22-én kiürítik a munkácsi városi gettót is, és ostorral, gumibottal, géppisztollyal, puskatussal ütik-verik, sarkallják futólépésre Munkács 12 000 főnyi zsidóságának túlnyomó részét a városi gettóból a téglagyárba vezető úton. Itt lerakatják velük kis csomagjaikat, kötelezik őket, hogy anyaszült meztelenre vetközzenek, férfiak, nők, aggok, gyermekek valamennyien. Úgy meztelenül néhány lépésre hátrább állítják őket, és berendelt asszonyok, német Gestapo-legények, rendőrök és csendőrök átkutatják a holmikat, ruhákat, föltépek az öltéseket, megnézik, nincs-e bevarrva valami? Aki nem vetközött elég gyorsan, vagy lassan távolodott el holmijától, az ütlegelést kap érte. A legtöbb ember már vérzik, úgy áll halálos csendben, megdermedve, meztelenül. Annál jobban ordítognak a kutatók. Aztán visszaadják a ruhákat, az iratokat összetépek, mindnyájan személytelenné váltak. Gumibot- és puskaütésekkel hajszojják őket most a felöltözködésre. Borzalmas ez a kétségbeesett tolongás és eszeveszett kapkodás. Itt már 90 embert szorítanak bele egy vagonba: *nyilván kevés a vagon és sok a zsidó!* Azután leláncolják és lelakatolják a vagonokat. Mindegyikbe kerül egy vödör víz és egy üres vödör a szükséglet számára. A szerelvényt pedig állni hagyják a tűző májusi napon, csak másnap indítják útnak. Addigra a vagonokban sok az örült és még több a halott, hiszen a kórházakból is berakták a zsidó betegeket. Másnap elindulás előtt sem nyitják ki a kocsikat: a hullákat csak Csapon veszik ki 3 nap múlva, és ott ütik vagy lövik agyon az örülteket is.³¹

A deportálásra összehozott zsidók gyötrelmeit a gettókban és teherpályaudvarokon elszenvedett többhetes embertelen bánásmód után így írta le Stern Samu, a Központi Zsidó Tanács vezetője:

A kiválasztott áldozatokat –akiknek pénzüket, ékszereiket már korábban be kellett szolgáltatniuk – állítólagosan elrejtett vagyonuk miatt faggatják. Nincs az a brutalitás, nincs az a kínzási mód, amelyet ne alkalmaznának avégből, hogy belőlük vallomást csikarjanak ki. A férj szeme láttára verik a feleségét, s ha ez nem használ, a gyermeket kínozzák szülei előtt. Gúzsbakötés, gumibot, villanyozó készülék. Talp és tenyér rettenetes botozása, pofonok és rúgások, köröm alá szurkálás, ezek voltak a kakastollas magyar csendőrség kedvenc eszközei arra, hogy akárhogy is, de valljanak a szerencsétlenek. Amint a nyomozók elvégezték munkájukat, megjelentek Wisliceny SS-legényei és Zöldi különítménye. Körülveszik a gettót, és árgus szemekkel, töltött géppisztolyokkal őrködnek, amíg a szerelvények előállnak. Aztán korbáccsal és puskatussal hajtják őket a pályaudvarra. Eleinte kora hajnalban végezték ezt, hogy ne keltsenek feltűnést, később, a tempó fokozásával már ezzel sem törődve, fényes nappal terelték az áldozatokat végig a városon. A jóérezésű keresztény emberek, akiknek ilyen látványban volt részük, gyakran sírva fakadtak az utcán, de könnyeiket el kellett rejteniök, mert ha valamelyik csendőr észrevette a szánalmat, puskatussal és durva szavakkal támadt rájuk. Hallottunk olyan esetről, hogy egy jószívű parasztasszony élelmet akart juttatni a vagonba zsúfoltak részére, de a csendőr észrevette, és a derék asszonyt is be-

rakta a vagonba, minden tiltakozása ellenére, és vele együtt indult útnak a leplombált vagon.

Egy-egy vagonba – aszerint, hogy mennyi volt a deportálandó és milyen nagy a szerelvény – hatvan–nyolcvan embert is zsúfoltak egybe, férfit, nőt, gyermeket, egészségeset és beteget, öreget és fiatalot, vegyesen. Tikkasztó nyári forróságban, leplombált marhakocsikban, két vödörrel indultak el a többnapos útnak Kassán át a végállomás: Auschwitz felé.³²

A kassai zsidó közösség bevagonírozásának és deportálásának borzalmait megindítóan részletezte Gotterer Sámuelné, a városi Zsidó Nők Egyesületének vezetője egy Horthynénak címzett levélben. Gottererné mentesítést kapott a zsidóellenes rendeletek hatálya alól, mert a férje 75%-os hadirokkant volt. Május 17-i levelében, melyet a Zsidó Tanács sürgetésére írt, kérte, a kormányzó felesége lépjen közbe a deportálások beszüntetése érdekében, vagy legalább próbálja megakadályozni a 18 évnél fiatalabbak és a 60 évnél idősebbek (nők esetében 50 évnél idősebbek) deportálását, akik „amúgy sem lennének alkalmasak hasznos munkára az ország határain kívül”³³.

A magasabb SS és a német rendőrség magyarországi parancsnokának irodáját ugyanakkor naponta tájékoztatták az akciók előrehaladásáról az irányításukért felelős személyek. Az iroda jelentéseit a német követségnek is megküldték, s ezeket Veessenmayer azonnal továbbította a német külügyminisztériumnak. E jelentések szerint a deportált személyek száma két nap alatt elérte a 23 363 főt. Május 18-ra megközelítette a csaknem 51 000-et. A deportáltak száma minden nap elmúltával drámaian emelkedett tovább: május 19. – 62 644; május 23. – 110 556; május 25. – 138 870; május 28. – 204 312; május 31. – 217 236; június 1. – 236 414; június 2. – 247 856; június 3. – 253 389; és június 8. – 289 367.³⁴ A június 7-i transzport, amelyet a rákövetkező napon jelentettek, volt az utolsó az I. és II. zónából. Ezzel a zsidótlanítási szakértők megvalósították céljukat. 24 nap alatt 289 367 zsidót deportáltak 92 szerelvényben (19.1. táblázat) – vagyis napi átlagban 12 056 főt, és átlagosan vonatonként 3145 személyt.

Az I. és II. zónában lefolytatott deportálási akció végeztével Király Gyula alezredes, a belügyminisztérium VII., közbiztonsági osztályának vezetője 179 922/1944.VII.a. sz. alatt 1944. június 10-én rendeletben utasított minden végrehajtó szervet, köztük a rendőrséget és a csendőrséget, hogy kutassák fel a hálóból kicsúszott vagy a Magyarországra visszaszivárgott zsidókat.³⁵

A többi műveleti zónában változatlan sebességgel folytatódtak a deportálások. Július 9-re, mire Horthynak a deportálások beszüntetését ki-

19.1. TÁBLÁZAT

A MAGYAR ZSIDÓSÁG GETTÓSÍTÁSÁRA ÉS DEPORTÁLÁSÁRA VONATKOZÓ ADATOK
MŰVELETI ZÓNÁK ÉS CSENDŐRKERÜLETEK SZERINT

Műveleti zóna	Csendőrkerület	Országrés	Gettók vagy koncentrációs táborok száma	A gettósítás vagy koncentrációs ideje	A deportálás ideje	Vonatok száma	A deportáltak száma	
							Ferenczy adatai	Veesenmayer adatai ^a
I.	VIII. (Kassa)	Kárpátalja	16	április 16–	május 15.–	92	288 333	289 357
II.	IX. (Kolozsvár)	Észak-Erdély	11	május 3–	június 7.		[275 415] ^b	
III.	X. (Marosvásárhely)	Észak-Magyarország ^c	6	június 5–10.	június 11–16.	23	23 725	50 805
IV.	II. (Székesfehérvár)	Délkelet-Magyarország ^d	5	június 16–20.	június 25–28.	14	21 489	41 499
	VII. (Miskolc)	Nyugat- és Délnyugat-Magyarország ^e	4	június 30.–július 3.	július 4–6.	10	17 667	
V.	V. (Szeged)	(Külvárosok)	3	június 30.–július 3.	július 6–8.	8	11 889	55 741
	VI. (Debrecen)		2				24 128	
VI.	III. (Szombathely)		55			147	434 351	437 402
	IV. (Pécs)							
	I. (Budapest)							
	Összesen							

FORRÁS: Ferenczy jelentései, 1944, május 3.–július 9.

^a RLB, 174., 182., 193. dokumentum.

^b 1944. június 8-i jelentésében Ferenczy 275 415 főben jelölte meg a VIII., IX. és X. csendőrkerületből deportáltak számát. Későbbi jelentései azonban a Veesenmayeréhez közelebbi számot adtak meg.

^c Budapesttől északra, Kassától a Harmadik Birodalom határáig.

^d A Dunától keletre, Budapest kivételével.

^e A Dunától nyugatra, Budapest kivételével.

mondó rendeletét végre figyelembe vették, Ferenczy 434 351 zsidó 147 szerelvényben megtörtént deportálásáról adhatott jelentést. Az ő adatai valamivel alacsonyabbak voltak, mint az a 437 402 deportáltról számot adó végösszeg, amely Veesenmayernek a német külügyminisztérium számára készített jelentésében szerepel. Egyik adat sem foglalja magában azokat a zsidókat, akiket különleges „szükségintézkedések” keretében a III., IV. és V. csendőrkerület déli részeiről az 1944. április 26-án kezdődő héten szállítottak el.³⁶ Végleges összesítést sem a német, sem a magyar náci hatóságok nem adtak közre az uralmuk alatt Magyarországról deportált személyek számáról.

Rendkívüli deportálások

Az I. és II. zónából való deportálásokkal egyidejűleg deportálták azoknak a zsidóknak is a nagy részét, akiket a III., IV. és V. csendőrkerületek déli részein fogdostak össze. A zsidók gettósítása és deportálása ezekben a körzetekben közvetlenül Zalasdy (Zalostyál) Ferenc csendőr alezredes felügyelete alá tartozott,³⁷ és a szokásos kegyetlenséggel zajlott. Lévai szerint útban Auschwitz felé például a Bajáról május 27-én induló két transzport három és fél napig vesztegelt tehervagonokban. Mire az ajtókat végre felnyitották Gänsendorfnál, 55-en meghaltak, és körülbelül 200-an megőrültek.³⁸

Azokat a bácskai és baranyai zsidókat, akik nem kerültek be ezekbe a korai szállítmányokba, a zsidók IV. zónában végrehajtott likvidálásakor deportálták (lásd a 21. fejezetet).

A Zala megyéből és Dél-Magyarország más részeiből végrehajtott rendkívüli deportálásokon kívül a magyar belügyminisztérium – Veesenmayer egyik távirata szerint – azt is elhatározta, hogy hasonló módon deportálják a zsidókat Gödöllőről, ahol Horthy nyári rezidenciája volt. A gödöllői különleges akcióra vonatkozó javaslat – a helység, mivel Budapeستől északkeletre feküdt, tulajdonképpen a III. vagy akár a IV. zónában végrehajtott műveletek keretébe tartozott volna – állítólag a kormányzó bizalmasainak köréből származott. Nyilván azt célozta, hogy Horthy úgy közlekedhessék a városkában, hogy ne kelljen zsidót látnia, és „lehetőleg ne szerezzon személyes tapasztalatokat a zsidóellenes intézkedések következményeiről”³⁹.

Eberhard von Thadden küldetése

Egy héttel a tömeges deportálások kezdete után Budapestre látogatott Eberhard von Thadden, a német külügyminisztérium *Inland II.* osztálya zsidóügyi szakértője, hogy értékelje a zsidóellenes akciókban részt vevő

német szervek tevékenységét. Tapasztalatait két, május 25-i, illetve 26-i keltezésű jelentésben foglalta össze. Miután röviden beszámolt a Magyarország északi részein folyó deportálások előrehaladásáról, von Thadden megjegyezte, hogy az akció említett szakaszának lezárásával a zsidóellenes rendszabályokat kiterjesztik majd az ország más részeire, beleértve Budapestet. A terv szerint a kampányt július végéig körülbelül egymillió zsidó deportálásával kellett volna befejezni. A budapesti zsidók deportálását július közepére vagy végére tervezték egy „átfogó egynapos akció” keretében, melyhez a német hatóságok számítottak nemcsak a magyar kormány, a csendőrség és a rendőrség további maximális együttműködésére, hanem a postásokéra és a kéményseprőkére is. Budapesten aznap minden forgalmat le akartak állítani.

Az ország északkeleti részeiből elszállított deportáltakal kapcsolatban von Thadden arról számolt be, hogy csupán egyharmad részük találtatott „munkára alkalmasnak” Auschwitzba való megérkezésükkor. A deportálási műveletek sikerét Endre és Baky odaadó együttműködésének tulajdonította. Rámutatott, hogy a zsidók Magyarország más részeiben továbbra is nyugodtak, mert „a budapesti Zsidó Tanács útján közzétették, hogy a rendszabályok csak a keleti területek zsidóságát érintik, akik a többi, elmagyarosodott zsidóval ellentétben, megőrizték zsidó jellegüket”⁴⁰.

Von Thadden értékelését a Magyarország északkeleti részeiből való deportáltakról megerősítette Oswald Pohl SS-Obergruppenführer, az SS gazdasági és közigazgatási főhivatalának (Hauptamt Verwaltung und Wirtschaft – VWHA) vezetője, hozzá tartozott az összes koncentrációs tábor. Himmlernek küldött május 24-i táviratában Pohl arról panaszkodott, hogy a munkaképeseknek is 50%-a nő. Engedélyt kért, hogy építkezéseken foglalkoztathassa ezeket a nőket a Todt-szervezet felügyelete alatt. Himmler természetesen megadta az engedélyt, és azt tanácsolta, hogy a nőket nyers zöldségfélékkel etessék, egyebek között „sok, Magyarországról való fokhagymával”⁴¹.

Német porhintési kísérletek

Látva a magyarországi deportálások kedvezőtlen nemzetközi visszhangját, Paul Karl Schmidt, a német külügyminisztérium sajtó- és információs osztályának vezetője május 27-én javasolta, hogy a német és a magyar zsidótlanítási hatóságok támasszák alá „külső okokkal és érvekkel” a magyar zsidók ellen irányuló „jelenlegi és tervezett akciókat”, különösen a tervezett budapesti deportálásokkal összefüggésben. Javasolta, hogy „találjanak robbanóanyagokat zsidó klubokban és zsinagógákban, leplez-

19.1. kép
A vidéki zsidóság bevagonírozása és deportálása, 1944

zenek le szabotázscsoportokat, államcsínyre irányuló kísérleteket, rendőrség elleni támadásokat és valutaüzérkedéseket, melyek célja a magyar közellátás aláaknázása”. Schmidtnek a zsidóellenes eljárások álcázására és igazolására tett javaslatait von Thadden továbbította Veesenmayernek,⁴² aki azokat mint fölöslegeseket elutasította. Mint az események bebizonyították, helyesen mutatott rá arra, hogy a világgözüvéleményt nem ráznák meg jobban a budapesti zsidókkal szemben tervezett intézkedések, mint a kárpátaljai és észak-erdélyi deportálások.⁴³ Mi több, figyelmeztette Berlint, Schmidt javaslatai „hihetetlennek” hangoznának, tekintettel arra, hogy a zsidókat szigorú felügyelet alatt tartják.⁴⁴

Schmidt javaslatait valószínűleg az a kívánság motiválta, hogy ellensúlyozzák a deportált zsidókkal szemben elkövetett kegyetlenségekről szóló leleplezések lehetséges hatását. És csakugyan, híre ment több, németekkel kapcsolatos incidensnek: polgári személyek látták, hogy a deportálási útvonalon megöltek és kifosztottak magyar zsidókat a vonatokon és a vasúti megállóhelyeken. Ilyen „incidens” zajlott le május 24-én a szlovákiai Kysak vasúti megállóhelyen.⁴⁵ Az incidenst az illetékes német hatóságok „kivizsgálták”, és megállapították, hogy a „híreszteléseknek” kevés az alapjuk. Hezinger biztosította von Thaddent, hogy a kysaki fosztogatásokról szóló hírek hamisak, mert a zsidókat már bevagonírozásuk előtt megfosztották minden holmijuktól.⁴⁶ Eichmann azt állította, hogy az incidensre talán a Bácskában és Bánátban toborzott Volksdeutsche (népi németek) tapasztalatlansága miatt kerülhetett sor.⁴⁷ Veesenmayer biztosította a külügyminisztériumot, hogy a Ludin által jelentett lövöldözéses incidens véletlen volt, mely abból adódott, hogy a „Wehrmacht egyik tagja éppen a pisztolyát tisztogatta”⁴⁸. A kérdést Ribbentrop zárta le, aki kérte, hogy a szlovák hatóságokat tájékoztassák az egész incidens „kitalált jellegéről”⁴⁹.

Német film a deportálásokról

A németeknek sikerült egyetlen rövid győzelmet aratniuk beszennyeződött hírnevük megvédéséért folytatott propagandaháborújukban. A Nagyváradról való deportálások idején állítólag filmet készítettek, mely bemutatta a magyar csendőrök brutalitását, ellentétben a németek „humanitárius” és „civilizált” magatartásával.

A „dokumentumfilm”, melyet egyes források szerint a Tobis-Klang náci vállalat készített, kétrészes volt. Az első rész bemutatta a magyar csendőröket munka közben: ahogy puskatussal verik a nőket, korbáccsal hajszojják a lemaradó gyerekeket, lerángatják a védtelen áldozatok jegygyűrűjét. A mindenütt jelenlévő kakastollas csendőrökre összpontosított,

amint terelik a zsidókat a tehervagonokba, mint a marhákat, meg a minden vagonban elhelyezett két vödörre, az egyikben ivóvíz, a másik a testi szükségletekhez. Németek nem szerepeltek ezekben a jelenetekben. Ők csak a második részben tűntek fel, melyet részben Kassán forgattak, ahol a németek átvették a szállítmányokat. A magyarokhoz kötődő brutalitással ellentétben a film, melyet Eberhard Tauber, Goebbels minisztériumának film- és propaganda-szakértője készített, ebben a részében azt mutatta be, hogy tárják ki a német vöröskeresztes nővérek a lepecsételt vagonok ajtaját, elborzadva és megbotránkozva szállítják el a holttesteket, friss vizet és élelmet osztanak a csonttá-bőrré fogyott áldozatoknak, megfürdetik és fertőtlenítik a betegeket. Aztán látható, hogy a felfrissült és kipihent zsidókat elvezetik, feltehetőleg valami könnyű munkára valahol Németországban.

A filmet több semleges országban bemutatták a német hatóságok. 1944 júliusának elején bemutatták egy fogadáson is, melyet a berni német követ, Otto Koechen adott a német nácikkal szövetséges és a semleges államok Svájcba akkreditált diplomatáinak. A filmről ekkor hallott Tahy Imre és Rakolczay László, a berni nagykövetség titkára, illetve katonai attaséja. A vetítés után a német követ és társai, köztük Fürst Urach sajtóattasé, Bibra és von Nostitz követségi tanácsosok buzgón magyarázták a Harmadik Birodalom „igazi” álláspontját a zsidókérdésről, hadakozva a „rosszindulatú híresztelésekkel”, melyeket ellenségei terjesztenek világszerte.⁵⁰

A németek azonban hamarosan rájöttek, hogy a film valójában többet árt nekik, mint használ. Ekkor már nem lehetett becsapni a világot propagandatrükkökkel; tökéletesen tisztában volt már a nácik végleges megoldásának realitásaival. Azonkívül a külföldi magyar diplomaták, akik látták a filmet, figyelmeztették a budapesti külügyminisztériumot, Horthy nem sokkal később hozott döntését ösztönözve, amely leállította a deportálásokat (lásd a 25. fejezetet). A film svájci vetítését a németek beszüntették, miután báró Bothmer Károly, a svájci magyar ügyvivő hivatalos tiltakozást nyújtott be Jungerth-Arnóthy Mihály külügyminiszter-helyettes utasítására.⁵¹

Jóllehet a filmet azzal a nyilvánvaló célzattal forgatták, hogy kedvező fényben állítsa be a németeket a világközvélemény előtt a magyarok kárára, mondanivalója nem nélkülözött minden alapot. A magyar csendőrség csakugyan igen kegyetlenül járt el az egész gettósítási, tömörítési és deportálási akció során. A csendőrség odaadó támogatása nélkül a németek aligha tudták volna végrehajtani a végleges megoldásra irányuló programjukat Magyarországon. A magyar nácik szolgálatkészsége zsidóellenes kampányukban szinte példátlan volt a náci befolyás alá került Euró-

pában. Sok igazság volt abban, amit Wisliceny mondott Freudigernek egy őszinte pillanatában: „Úgy látszik, a magyarok valóban a hunok leszármazottai; nélkülük így sose boldogultunk volna.”⁵²

Ferenczy jelentései a deportálásokról

Magyar részről a deportálásokat a csendőrség hajtotta végre a helyi rendőrség és közigazgatás közreműködésével, Ferenczy alezredes közvetlen parancsnoksága alatt. Ferenczy napi összefoglaló jelentéseket készített a zsidóellenes műveletek állásáról a tájékoztatások alapján, amelyek automatikusan érkeztek a helyszínekről az ő munkácsi főhadiszállására.⁵³ E jelentései, melyek az I. zónára nem terjednek ki, a magyarországi végleges megoldás legfontosabb és legautentikusabb dokumentumai közé tartoznak.⁵⁴ Felküldték ezeket a belügyminisztérium XX. osztályára, amelynek élén Balázs-Piri Gyula csendőr ezredes állott, a másolatokból pedig kapott többek között Faragho Gábor altábornagy, a csendőrség országos felügyelője, Baky, Endre, Király Gyula, a belügyminisztérium VII. osztályának főnöke, Ricsóy-Uhlarik, valamint a csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága.

A Kárpátaljáról és Észak-Erdélyből való deportálásokról szóló első nagyobb, 1944. május 29-i keltezésű jelentésében Ferenczy nemcsak arról számolt be, hány zsidót deportáltak addig, hanem azt is felfedte, hogy valószínűleg tisztában volt Auschwitz realitásaival. Azt állította, a német titkosrendőrség kívánta, hogy a magyar zsidók magukat ötnapi élelemmel lássák el, mert az „Auschwitzba történő megérkezésük alkalmával meg-ejtett szelektálás után, onnan őket azonnal a különböző munkahelyekre, vonatokkal továbbítják”⁵⁵.

Ferenczy június 8-án írta a VIII., IX. és X. csendőrkerületből való deportálásokról szóló végső jelentését. Tájékoztatta feletteseit, hogy június 7-ig 275 415 zsidót deportáltak Kárpátaljáról és Észak-Erdélyből 92 vonattal, és a vegyes házasságban élő zsidóktól és leszármazottaiktól eltekintve, ezek a területek zsidómentessé váltak. Lelkesítő képet festett a deportálásokról az érintett területek politikai, gazdasági és biztonsági viszonyaira gyakorolt pozitív hatásáról. Ferenczy az ekkoriban divatos, tipikus zsidóellenes hangot használva hangsúlyozta, hogy az élelmiszerárak csökkentek, gyakorlatilag felszámolták a feketepiacot, megszűnt a rémhírtérjesztés, és drámaian csökkent a peres ügyek száma.⁵⁶

A német és a magyar zsidótlanítási szakértőknek a Kárpátalján és Észak-Erdélyben végrehajtott gettósítás és deportálás során szerzett tapasztalatai alapján Ferenczy közölte, a német biztonsági rendőrség arra az álláspontra helyezkedett, hogy:

...a már összegyűjtött zsidók fokozott ütemben történő elszállítását csak úgy lehet eredményesen meggyorsítani, ha a zsidók összeszedése nem nagy terü-

let egybefogásával bonyolódik le, hanem egy időben csak kisebb területen, de ott aztán megfelelő erővel, a lehető legrövidebb idő alatt és legeredményesebb lendülettel történjék összeszedésük és táborba való terelésük. Ide való begyűjtésük után elszállításuk nyomban megkezdődik.

A táborokon belüli parancsnokságot és a berakás technikai lebonyolítását a jövőben ugyancsak a német biztonsági rendőrség külcsoportjai – német tiszt vezetése alatt – veszik át. A táborok külső őrzését és biztosítását a magyar karhatalmi erők látják el saját parancsnokuk alárendelésében.⁵⁷

A német biztonsági rendőrség óhaja, taktikai érdekből, az, hogy a még sorra kerülő területek tisztogatási akciója előtt csak néhány nappal előbb tartassék értekezlet a belügyminisztériumban, amely a legszűkebb körű legyen (főispánok, az illetékes csendőrkerületi parancsnokok, illetőleg csendőrparancsnokságok és egyedül a rendőrség vidéki főkapitánya). Közvetlenül az akció előtt 2 nappal, a városok polgármesterei és a rendőrkapitányságok vezetőinek bevonásával volna célszerű a jelentésem 5. pontjában tárgyalt tárgysorozattal egy másik értekezletnek általam történő összehívása.

A német biztonsági rendőrség külcsoportjai parancsot kaptak, hogy a zsidóknak a táborokból való elszállításuk alkalmával, eltérőleg az eddig követett gyakorlattól, elsőeknek a betegek, aggok és hozzátartozóik indítandók útba.⁵⁸

Hivatalos magyar porhintés

Habár a sajtó némán hallgatott a deportálások természetéről és méreteiről, a lakosság vélhetően nagyon is tisztában volt a gettókhöz és gyűjtőtáborokhoz fűződő atrocitásokkal és borzalmakkal és a deportálások során elkövetett kegyetlenkedésekkel. Azoknak a száma, akik ki merték mutatni ellenérzésüket, száncalmasan alacsony volt. Míg a keresztények többsége passzívnak mutatkozott, akadtak, akik kihasználták a zsidók deportálását arra, hogy betörjenek otthonaikba vagy kisajátítsák vállalataitkat. A lakosságnak ezt a magatartását ösztönözték a kormánytisztviselők nyilvános kijelentései, akik biztosították az embereket arról, hogy a zsidóknak fizikailag nem esik bántódásuk.

A deportálások kezdete egybeesett az új megyei főispánok beiktatásával, amit a Sztójay-kormány különböző tagjai felhasználtak arra, hogy megmagyarázzák a zsidóellenes intézkedéseket. Dr. Toldi Árpádnak, az új Fejér megyei főispánnak beiktatásán Székesfehérvárott, május 11-én tartott beszédében Baký – Jurcsek Béla, Hóman Bálint és Hubay Kálmán jelenlétében – hangsúlyozta, hogy a zsidókérdés teljes és végleges megoldása biztosítja majd a belső front egységét és a végső győzelmet.⁵⁹ Három nappal később konkrétan szólt a zsidóellenes intézkedések céljairól. Leszögezte:

...először is meg kell tisztítani a magyar népet a zsidóságtól. A zsidóság elkülönítése részben már megtörtént, részben folyamatban van. Végeredményben az országból minden zsidót ki fogunk telepíteni, nem marad itt közülük

hírmondó sem. A Tiszától keletre eső részen eddig 320 000 zsidót szállítottunk gyűjtőtáborokba.⁶⁰

Miután a magyar lakosság értesült arról a szándékról, hogy az összes zsidót eltávolítják az országból, a közvéleményt meg kellett nyugtatni, hogy a zsidóknak fizikai bántódásuk nem esik. Ezt a feladatot Szász Lajos iparügyi miniszter vállalta. A Nyíregyházán május 22-én, Thuránszky Pál Szabolcs megyei főispán beiktatásán mondott beszédében Szász kijelentette:

A zsidókérdés végleges és gyökeres rendezése a magyar gazdasági életben nem fog zavarokat előidézni, nem is idézhet elő, mert a kormány a termelés szempontjait és a termelés folytonosságának fenntartását még a zsidókérdés megoldásánál is fontosabbnak tartja. Altalában a zsidókérdés megoldásánál legyünk egyszer tisztában azzal: senki sem célozza a zsidók kiirtását, kipusztítását, sanyargatását. A kormány mind ez ideig egyetlen olyan intézkedést sem tett, amelyből az volna következtethető, hogy ezek a magyarsághoz nem méltó célok lebegnek szeme előtt. A zsidókérdés megoldásánál nem lehet irányadó a gyűlölettől fűtött antiszemitizmus, hanem egyedül és kizárólag a szeretettel áthatott fajvédelem. Senki sem akarja a zsidóságot a világból kiirtani, csak fajtánkat szeretnők megmenteni káros befolyásuk alól. Azt hiszem, mindnyájan, akik a fajvédelem gondolatának hívei, munkásai és harcosai vagyunk, nagyon boldogok lennénk, vagy nagyon boldogok leszünk, ha Ahasverusnak szerencsétlen népe ezen a földgolyón valahol hazát talál, és ott ki fogja építeni a maga állami életét, messze a mi határainktól. De azért is nagy komolyságra, megfontoltságra és nyugalomra van szükség a zsidókérdés megoldásánál, mert senkinek sem lehet célja, hogy népünk részvétét, szánalmát ébressze a zsidóság iránt.⁶¹

A nyíregyházi vasútállomáson Szász beszédének napján is folytatódott a zsidók bevagonírozása a szokásos brutális módon. Thuránszky nem volt hajlandó figyelembe venni a nyugállományú főispán, Erdőhegyi Lajos tanácsát, hogy tiltakozzék a miniszter szájából elhangzó nyilvánvaló hazugságok ellen.⁶²

A magyar országgyűlés képviselőházában május 25-én mondott beszédében Sztójay miniszterelnök lakonikusabban, de egyben nyomatékosabban nyilatkozott. Kijelentette: „Meg akarjuk valósítani a jobboldali és fajvédő politika minden elvi és gyakorlati célkitűzését, a zsidókérdés gyökeres megoldását.”⁶³

Szásznak és kollégáinak a magyar közvélemény megtévesztését célzó cinikus nyilatkozatai elérték a kívánt hatást. A magyar zsidó közösség vezetői pedig nem tettek semmit, hogy ellensúlyozzák a politikusok kijelentéseit. Kezükben voltak az auschwitzi jegyzőkönyvek, és ismerték a népi irtás programját, mégsem mertek „törvénytelen propagandatevékenységet” folytatni. Láthatták, hogy a Sztójay-kormányban még meglévő kapcsolataik és ismerőseik is magukévá tették a náci álláspontot, és nem

hagyják meggyőzni magukat zsidóktól. Dr. Pető Ernő, Stern bizalmasa például, amikor meghallotta az első híreket a Kárpátaljáról való deportálásokról, felhívta Reményi-Schneller Lajos pénzügyminisztert, aki még a Kállay-kormányban is ezt a tisztséget viselte, „hogyan megbizonyosodjék a deportálási döntésről” és megpróbálja befolyásolni a minisztert. Pető tájékoztatta Reményi-Schnellert Auschwitz realitásairól, a csendőrség által elkövetett kegyetlenségekről, a Kárpátaljáról való deportálásokról, és megkérte, vesse latba befolyását a minisztertanácsban a deportálásokról leállítása érdekében. Az opportunistá miniszter félrevezető módon válaszolt. Azt állította, hogy bár a saját választókerületéből, Bajáról is hallott bizonyos panaszokat, a minisztertanács nem tárgyalta a deportálásokról kérdését, és „ha ilyesmit készítenének elő, neki is tudnia kellene róla”⁶⁴.

A Zsidó Tanács tagjai igyekeztek érintkezésbe lépni Bakyyval és Endrével, hogy őket is „felvilágosítsák” Auschwitz realitásairól. Sose fogadták őket. A kárpátaljai és észak-erdélyi deportálásokról befejeződése után nem sokkal azonban sikerült beszélniük Takáts Alberttal, Endre titkárával. Takáts tagadta, hogy a zsidókat kivitték volna az országból, azt állította, hogy német kérésre csak eltávolították őket az északkeleti hadműveleti zónákból, és valahol az ország belsejében helyezték el őket. Biztosította a zsidó vezetőket, hogy nem lesznek újabb tömörítések, és hogy a zsidókat csak gettókba költöztetik át. A deportálásokról persze lankadatlanul folytatódtak; mikor a zsidó vezetők egy héttel később újra megkeresték, nevetve emlékeztette őket arra, hogy ígérete a zsidók „jó magaviseletétől” függött. Cinikusan azt állította, hogy a zsidók merényletet terveztek egy Vaszary nevű színházi rendező ellen, és Endrét is el akarták tenni láb alól.⁶⁵

A magyar kormány vezetői mindent megtettek annak érdekében, hogy „nemes” szándékaikról szóló nyilatkozatokkal vegyék le a lábáról a közvéleményt, a zsidó vezetőket ugyanakkor megbénította tehetetlenségük és csalódásuk, a német és magyar zsidótlanítási szakértők így máso-
rítatlanul folytatták a végleges megoldás kivitelezését az előre kidolgozott ütemterv szerint.

Jegyzetek

1. *RLB*, 134. dok. Ennek az üzenetnek a tartalmát mind Ritter, mind von Thadden továbbította Eichmann-nak. Lásd *NA*, T-120 mikrokópia, 4355. telercs, K213629-630. felvétel.
2. *RLB*, 135. dok. Veessenmayer táviratát másnap Eichmannhoz is eljuttatták. *Uo.*, 136. dok.
3. *Uo.*, 138. dok.
4. *Uo.*, 139., 141., 143. dok.
5. *Uo.*, 145. dok.

6. *Uo.*, 147. dok. Ezt az információt Ritter április 27-én juttatta el Veesenmayerhez. *Uo.*, 149. dok.

7. *Vádirat*, 1:136.

8. *RLB*, 148., 150. dok. Lásd még a következő személyes beszámolókat olyan személyektől, akik a Kistarcsáról deportáltak első csoportjába tartoztak: Weiser Józsefné (YIVO, 771/3276. sz. alatt) és Koltay A.-né (771/3423).

9. Ez a két transzport május 2-án érkezett Auschwitzba. A csaknem 3800 deportáltból csak 486 férfit és 616 nőt irányítottak be a táborba. A többi, 2698 zsidót rövidesen elgázositották. Danuta Czech: *Auschwitz Chronicle, 1939–1945*. Henry Holt, New York, 1990, 618. o.

10. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 107. o.

11. *Der Kastner-Bericht*, 300–301. o.

12. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 118. o.

13. 1944. május 18–20. között Ferenczy tanácskozást tartott Észak-Erdély megyéinek és megyeszékhelyeinek legfelsőbb polgári, rendőrségi és csendőrségi vezetőivel, hogy a IX. és X. csendőrkerületben lévő zsidók bevagonizálására és deportálására vonatkozó terveket véglegesítsék. *Genocide and Retribution*, 191. o.

14. Ferenczy 1944. május 9-i jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1316. dok.

15. Május 9-i jelentésében Ferenczy azt írta, hogy a deportálási terveket egy magyar–német bizottság véglegesíti Munkácson, május 12-én tartandó ülésén.

16. Ferenczy jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1318. dok. Az utasításoknak ezt a példányát Nagybánya polgármesteréhez címezték. Kitűnően dokumentált tanulmány a helyi közigazgatásnak a végleges megoldási programban játszott szerepéről: Elek Karsai: „Deportation and Administration in Hungary”, in: *The Holocaust in Hungary. Forty Years Later*. Szerk.: Randolph L. Braham, New York, Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, 1985, 107–127.

17. Lásd még Martin Broszat: *German National Socialism, 1919–1945*. Clio Press, Santa Barbara, California, 1966, 52. o.

18. Eichmann 1961-ben, a tárgyalásán azt állította, hogy sose tudta volna véghezvinni deportálási programját Ganzenmüller teljes és következetes támogatása nélkül. Ganzenmüllert a düsseldorfi esküdszék 1971. június 21-én vád alá helyezte (Schwurgericht – 8 Ks 1/71. dosszié), de óvadék ellenében rövidesen szabadlábra helyezték. „Betegsége” miatt a bíróság mindig elhalasztotta a tárgyalását, többek közt azt is, melyet 1972. október 17-re, illetve 1973. május 3-ra tűztek ki. 1979 augusztusáig nem tűztek ki újabb tárgyalási időpontot. A ludwigsburgi Zentrale der Landesjustizverwaltungen (Központi Állami Bíróság) 1979. augusztus 24-i közlése. Lásd még *HfS*, 3:284–285. o.

19. A vasúti értekezletről és előzményeiről Lulay a budapesti rendőrségen tett, 1946. február 18-i vallomásában (30 763/1945.Nü.) közölt részleteket. Lásd még Kurt Pätzold és Erika Schwarz: „*Auschwitz war für mich nur ein Bahnhof.*” *Franz Novak – der Transportoffizier Adolf Eichmanns*. Metropol Verlag, Berlin, 1994.

20. *RLB*, 151., 152. dok.

21. *RLB*, 154. dok. Von Thadden azonos szövegű feljegyzést juttatott el Veesenmayerhez. Lásd 155. dok.

22. *Uo.*, 156–157. dok. Kárpátaljáról, Északkelet-Magyarországról és Észak-Erdélyről a zsidók többségét ezen a fő útvonalon szállították el. A zsidótlanítási egységek az Auschwitzba vezető következő négy alternatív útvonalat is használták: Sátoraljaújhely–Leginamieh–Wlany–Michalovce–Medzilaborce; Munkács–Lavoczne; Galánta–

Sered–Leopoldstadt–Novémesto–Trencin; és Vrútky–Zilina. Lásd Roswell McClelland, berni WRB-képviselő 4041. sz., 1944. június 24-i keltezésű táviratát az amerikai külügyminiszterhez.

23. *RLB*, 132. dok.

24. Lásd Veesenmayer 159. sz., 1944. április 12-i táviratát; Infl. II/662g. *NA*, T-120. mikrokópia, 1455. tekercs, K213633. felvétel.

25. Von Thadden 1944. április 14-én kérte Ribbentrop jóváhagyását. *Uo.*, K213634. felvétel.

26. 1940 februárjában helyezték az Inland II. szekcióhoz; azt állítja, ő kérte Magyarországról való áthelyezését, mert megundorodott attól, amit a meglátogatott táborokban látott (NG-4457). Hezinger ellen nem emeltek vádat a háború után, és 1970-ben még mindig aktív üzletemberként tevékenykedett az NSZK-ban. *HfS*, 3:286. o.

27. *RLB*, 170. dok.

28. NG-4457. A külföldi zsidókkal való bánásmódhoz lásd a 27. fejezetet.

29. *RLB*, 164., 166. dok.

30. Klenseer, a nürnbergi közlekedési archívum főlevéltárosa 1989-ben telefonon úgy nyilatkozott, hogy a deportálások idején Magyarországon általánosan használatos tehervagonok a 4500-as típusba tartoztak, hosszuk 8 m 165 mm, szélességük pedig 2,2 m volt.

31. Lévai, *Fekete könyv*, 142–143. o.

32. Samu Stern: „A Race With Time: A Statement.” *HfS*, 3:19–20. o.

33. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 82–83. o.

34. *RLB*, 267–279. dok.

35. *MOL*, 12. tekercs.

36. Lásd Baky, Endre és Jaross népbírósi ítéletét, Nb.X. 4419/1945, 36. o. Az irat a budapesti Belügyminisztériumban található. A III., IV. és V. csendőrkerület déli részein foganatosított rendkívüli intézkedések részleteit lásd a 17. fejezetben.

37. Zalasdy a Szeged központú V. csendőrkerület parancsnokságának egyik vezető tagja volt. *A magyar királyi csendőrség zsebkönyve, 1944.* Csendőrségi Lapok, Bp., 1944, 181. o. A budapesti megyei bíróság Zalasdyt 1953. november 20-án 15 évi börtönbüntetésre ítélte. Ügyszám: B. III. 0299/1953-10. Belügyminisztérium, Levéltár, V-25889.

38. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 150. o. A levéltári források nem erősítik meg Lévai leírását. Lásd Molnár Judit: „Adalékok az 1944-es délvidéki gettók és deportálások történetéhez.” *Múlt és jövő*, 1991/3. 68–72. o.

39. *RLB*, 276. dok.

40. *Uo.*, 164., 166. dok.

41. *Uo.*, 163., 167. dok.

42. *Uo.*, 168., 169. dok.

43. A nemzetközi sajtó, ide értve az amerikaiakat, csak szűk teret szentelt a magyarországi zsidóellenes intézkedéseknek. A *The New York Times* például úgy „tájékoztatta” olvasóit 800 000 magyarországi zsidó gettósításáról, hogy három rövid bekezdésben utalt a náci Transkontinent hírügynökség egyik jelentésére, a következő cím alatt: „Magyarország összeterel minden zsidót”, mely szinte elveszett az 1944. május 17-i szám 5. oldalának 4. hasábjában.

44. *RLB*, 172. dok.

45. Habár a pozsonyi német követ, Hans Elard Ludin csak június 14-én tájékoz-

tatta a német külügyminisztériumot a május 24-i incidensről (RLB, 176. dok.), a hírszerzői jelentések röviddel az esemény után eljuthattak Berlinbe.

46. RLB, 177. dok.

47. Ezt Veessenmayer fedte fel 1944. június 20-i táviratában. Lásd NA, T-120 mikrokópia 4664. tekercs, K1509/K350960. sorozat.

48. RLB, 181., 185. dok.

49. NA, T-120 mikrokópia 4664. tekercs, K1509/K350960. sorozat.

50. Jenő Lévai: *Abscheu und Grauen vor dem Genocid in aller Welt*. Diplomatic Press, New York, 1968, 222–224. o.

51. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 264. o. Báró Bakách-Besseney György lemondásától addig, míg Bothmer el nem foglalta posztját 1944 nyarán, a berni magyar követséget Tahy Imre követségi titkár vezette. *Uo.*, 213. o. 1944. október 7-én a magyar külügyminisztérium újra tudakozódott Bothmernél a filmek ügyében. Reisch Alfréd, a genfi magyar konzulátus egyik vezetője október 13-i válaszelevelében kifejtette, hogy jóllehet magyar állampolgárok nem látják a filmet, egy forrás szerint számos helyen „zártkörűen” bemutatják Svájc német nyelvterületén. *MOL*, K szekció, 703/92 köteg, 420/a.-biz-944. dosszié.

52. Philip Freudiger: „Five Months.” In: *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions*. Szerk.: Randolph L. Braham. New York, The Institute for Holocaust Studies of The City University of New York, 1986, 257. o.

53. A munkácsi rendőrkapitányság szolgált a végleges megoldáson fáradozó Ferenczy-törzs főhadiszállásául. Lásd Lullay fent idézett vallomását.

54. Azt a tényt, hogy az I. zónában végrehajtott műveletekről nem készültek jelentések, megemlíti egyebek között Baky, Endre és Jaross háború utáni bűnperének ítélete is, *i. m.* 35. o. A különböző terepekről Munkácsra küldött jelentésekre nézve lásd Ferenczy vallomását, XVIII.037/1946. 4. o. A Ferenczy-per dokumentumai a budapesti Belügyminisztériumban találhatóak.

55. Ferenczy azt jelentette, hogy május 28-ig 184 049 zsidót deportáltak 58 vonattal. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1319. dok.

56. Ferenczy 1944. június 8-i jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1321. dok.

57. A táborok külső őrzését azért erősítették meg, mert fölfedezték, hogy az ungvári gettó néhány vezetője „összejátszik” helyi tisztségviselőkkel, köztük dr. Szendrődy városi aljegyzővel és dr. Török rendőrtanácsossal. Lásd a 17. fejezetet.

58. Ferenczy 1944. május 29-i jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1319. dok.

59. *Magyarság*, 1944. május 13.

60. *Uo.*, 1944. május 16.

61. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 138–139. o.

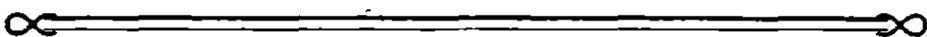
62. *Uo.*, 140. o.

63. *Uo.*

64. Pető Ernő nyilatkozata. *HfS*, 3:52. o.

65. „Néptörvényszék a Zsidó Tanács felett.” In: *Fehér könyv*. Szerk.: Bródy Sándor és mások, Globus, Bp., 1945, 76–77. o.

HUSZADIK FEJEZET

A III. ZÓNA: ÉSZAK-MAGYARORSZÁG

A zsidók koncentrációja

A MAGYARORSZÁG zsidótlanítására kidolgozott átfogó terv szerint a III. zóna Észak-Magyarország területét foglalta magában Kassától a Harmadik Birodalom határáig. A III. zónába tartozott a II. csendőrkerület (Székesfehérvár) és a VII. (Miskolc), beleértve Bars, Borsod, Fejér, Győr, Heves, Komárom és Nógrád megyéket (lásd a 13.1. és a 17.1. térképet).

A zsidók bevagonírozáshoz való összegyűjtésével kapcsolatos szervezési részletkérdéseket május 25-én tárgyalták meg a belügyminisztériumban. A Baky László elnökletével tartott értekezleten az érintett megyék főispánjai, csendőr- és rendőrfőnökei vettek részt, továbbá a német titkosszolgálat, az SD parancsnoka és a Sonderkommando vezetői, köztük Eichmann. A résztvevők elhatározták, hogy június 5-én kezdik meg a III. zóna gettóiban összegyűjtött, eredetileg 65 000 főre becsült zsidó lakosság koncentrációját, és június 11. és 16. között végrehajtják a deportálásokat.¹ Úgy tervezték, hogy a zsidóellenes akciók beindítása ebben a zónában egybeesik az Észak-Erdélyből való deportálások befejezésével.

A kabinet teljes körűen tájékozva volt a zsidóellenes műveletek ütemtervéről. Az 1944. június 1-jei kabinetülésen Sztójay miniszterelnök tájékoztatta a minisztereket arról, hogy Miskolc és Székesfehérvár csendőrkerületében június 6-án kezdődnek a zsidóellenes műveletek, és ezután következnek előbb Szeged és Debrecen, majd Szombathely és Pécs csendőrkerületei. Ezek végeztével kerül sorra Budapest körzete, és végül maga a főváros is.²

A május 25-én elfogadott határozatoknak megfelelően Ferenczy László alezredes, a gettósítási és deportálási művelet parancsnoka június 3-ra összehívta az akcióba bevonandó tisztviselők értekezletét. A csendőrség Központi Nyomozó Parancsnokságán tartott értekezleten az érintett városok polgármesterei, valamint két járás főszolgabírója és három közlekedési szárnyparancsnok vett részt.

A Kárpátalján és Észak-Erdélyben kipróbált eljárástól eltérően úgy döntöttek, hogy a III. és az összes többi műveleti zónában csak néhány nappal a kitűzött deportálásuk előtt tömörítik megfelelő bevagonírozási feltételekkel rendelkező, vasút melletti gyűjtőtáborokba a zsidókat.³

A III. zónában végrehajtandó akciók irányítására a zsidótlanító különítmények Hatvanban, Budapesttől északkeletre ütötték fel főhadiszállásukat. Június 5-ig, a koncentrálás kezdetéig, a zsidók már több hete éltek gettóiban. A vidéki zsidókat először a helyi zsinagógákba vitték, aztán – rendszerint néhány nap múlva – átszállították a legközelebbi nagyobb településre, a járási székhelyre, gyakran a megyeszékhelyek gettójába. A nagyobb gettók közé, melyek lakosságát június 5-e után szállították át a gyűjtőtáborokba, tartozott a sajószentpéteri, az ózdi, a gyöngyösi és a galántai.

A sajószentpéteri gettóba kerültek a járás településeinek zsidói, akiket Miskolcra vittek bevagonírozásra.⁴ Ugyanez volt a helyzet az ózdi gettóval, melybe többek közt a bélapátfalvai zsidókat is beszállították.⁵

A gyöngyösi gettó a város déli részén, az újtelepi bányászházakban létesült, és csaknem 1900 zsidót hajtottak be ide, akiket május 6. és 13. között fogdostak össze, illetve a Gyöngyösi járás helységeinek, így Atkárnak a zsidóit.⁶ A gettósítást Makrányi Gyula polgármester és helyettese, Hornyák Miklós irányította. A Zsidó Tanács tagjai voltak dr. Vajda Ármin (elnök), Hajdu Dezső, Feigl L. H., Jungreis és Jakobovits.

A galántai gettóban, melyet a zsinagógában és körülötte rendeztek be, kb. 1100 helybéli zsidót helyeztek el, 600 főt pedig a környező falvakból. Őket Komáromba vitték bevagonírozásra.

A június 5-e után létesített kisebb központok közé tartozott Párkány, Nagysurány és Losonc gettója. A párkányi zsidókat Lévára szállították. A nagysurányi gettó lakóit, akik közé Érsekújvári és Tardoskeddi járások közösségeinek zsidóságát is beszállították, Komáromba vitték tovább.

A zsidók koncentrálása a menetrend szerint június 5-én hajnali 5 órakor kezdődött; június 10-ig 51 829 zsidót vontak össze 11 gyűjtőtáborba. Ezek közül 6 a II. csendőrkerületben létesült, 5 pedig a VII. csendőrkerületben, mint az a 20.1. táblázatból kitűnik.

A deportációs ütemtervet egy Bécsben tartott értekezleten, 1944. június 10-én dolgozták ki a német, a magyar és a szlovák vasutak tisztviselőinek és más képviselőinek a részvételével. A magyar küldöttséget Lulay Leó László vezette.⁷

20.1. TÁBLÁZAT
A ZSIDÓK SZÁMA
A II. ÉS VII. CSENDŐRKERÜLETEK
GETTÓIBAN
ÉS GYÚJTÓTÁBORAIBAN

<i>II. csendőrkerület</i> (Székesfehérvár)		<i>VII. csendőrkerület</i> (Miskolc)	
Dunaszerdahely	2 840	Balassagyarmat	5 820
Érsekújvár	4 843	Eger	2 744
Győr	5 635	Hatvan	3 800
Komárom	5 040	Miskolc	13 500
Léva	2 624	Salgótarján	2 240
Székesfehérvár	2 743	Összesen:	28 104
Összesen:	23 725		

FORRÁS: Ferenczy 1944. június 7-i és 12-i jelentései

Az életkörülmények, valamint a zsidókkal szemben alkalmazott bánásmód bevagónirozás előtt és alatt ezekben a központokban is általában olyan volt, mint másutt az országban.

A II. csendőrkerület

Dunaszerdahely. A helyi gettót a Bacsák és Csillag utcákban és környékükön rendezték be. Lakossága 2840 fő volt, ide értve 72 Komárom megyei kisközség – köztük Patas – zsidóit. Kb. 350 zsidót hoztak be Somorjáról, és szintén 350-et Nagymagyarról. A gettó belső igazgatását saját Zsidó Tanácsa látta el. Élén Wetzler József állt, fő munkatársa Spitzer József tanácsstag volt. A gettóban töltött idő alatt a zsidókat az értékek után való szokásos kutatásoknak vetették alá, melyek Bárki Ernő és Benkő Jenő, két rendőrtiszt irányítása alatt folytak.⁸ A gettót június 8-án ürítették ki, amikor a zsidókat a helyi zsinagógába vitték bevagónirozásuk előtt. A Dunaszerdahelyen tömörített zsidók deportálására június 15-én került sor.⁹

Érsekújvár. A helyi zsidókat a belvárosban létrehozott gettóba költöztették össze, míg Érsekújvár, Galánta és Vágsellye, valamint a környékbeli települések, köztük Csúz, Nagysurány, Szenc, Udvard és Verebély zsidóit a Kurzweil-téglagyárban tartották fogva.¹⁰ Az Érsekújváron beva-

goniózott zsidók létszáma 4843 volt. A deportálótranszportok június 12-én, illetve 15-én hagyták el a várost.¹¹

Győr. Győr-Moson-Pozsony vármegye iparvárosában Kászonyi Richárd főispán, Telbisz Miklós alispán, Koller Jenő polgármester, Valló István polgármester-helyettes, Horváth József és Szalóky Sándor tanácsnokok, Árvay Adorján rendőrkapitány és Versényi Jenő rendőrtanácsnok irányításával és közreműködésével hajtották végre a zsidóellenes intézkedéseket.¹² 1944 áprilisában 4686 zsidó tartozott a polgármester joghatósága alá, akik közül 17 volt győrszentiváni lakos. Május végére–június elejére a Győrszigeten létrehozott gyűjtőtáborban már több mint 5600 zsidó tartózkodott, ideértve azokat is, akiket a Magyaróvári¹³, a Pannonhalmi¹⁴ és a Tószigetcsiliközi járásokból¹⁵, valamint a Sokoróaljai járásból szállítottak oda. A megye legnagyobb zsidó közösségei Rajkán, Gyömörén, Mosonmagyaróvárott¹⁶ és Téten éltek. A május 31-én létrehozott győrszigeti gettó épületeiben megtalálható 430 helyiségben korábban mintegy 1200 ember élt. A túlszűfolttság és a keresztény vallású zsidók bevonása az általános zsidóellenes intézkedésekbe arra készítette báró Apor Vilmos győri püspököt, hogy tiltakozó levelet írjon Jaross belügyminiszternek. Ebben kifejtette:

Miniszter Úr! A *Győri Nemzeti Hírlap* útján nyilvánosságra jutott az az intézkedés, melyben hatálytalanítva van a helybeli városi hatóságnak emberies és megnyugvást keltő intézkedése a zsidóknak minősített egyének tekintetében, gettóban kívánja összezsúfolni korra és nemre való tekintet nélkül mindazokat, akiket mindenféle miniszteri rendeletek zsidóknak nyilvánítottak. Gyakorlatilag ez annyit jelent, hogy a rendelkezésre álló 430 szobában, ahol most 1200 ember lakik, még 3500 embert kell elhelyezni, úgyhogy minden szobára 10 ember jut. Ezen intézkedés ellen, mely minden emberiség és keresztény szellemmel ellenkezik, mely igazságos és tárgyilagos ítélet nélkül büntet ártatlanokat, sőt bűnözésre még képtelen gyermekeket is, mint az ősi Győr városának püspöke, tiltakozó szavamat emelem fel, és Isten és a magyar és a világtörténelem előtt miniszter urat teszem felelőssé mindazért a betegségért és halálesetért, mindazért a megvetésért és elítélésért, mely ennek az intézkedésnek a nyomában fog járni.¹⁷

Habár Jaross internálással fenyegette a püspököt, Apor továbbra is szót emelt a zsidók és különösen a kikeresztelkedett zsidók elleni igazságtalanságokkal szemben. Sürgette Serédi Jusztinián bíborost, Magyarország hercegprímását, hogy emelje fel szavát a zsidók érdekében, és megtett minden tőle telhetőt, hogy könnyítsen a Győrben tömörített zsidók helyzetén. Erőfeszítései azonban sajnos többnyire hiábavalónak bizonyultak, mert a helyi hatóságok, Koller Jenő polgármesterrel az élen, a rendőrséggel, a Gestapóval és a gettó parancsnokaival egyetemben, semmibe vették kéréseit és figyelmeztetéseit.¹⁸

A sors különösen kegyetlen játékot űzött Győr és Komárom zsidó közösségeivel. A győri zsidó közösség lett volna az Eichmann–Kasztner-megegyezés egyik haszonélvezője, melynek értelmében 30 000 zsidót – 15 000-et Budapestről és 15 000-et vidékről – „félre”-tettek volna az ausztriai Strasshofban, a „világ zsidósága” által vállalt kötelezettségek végrehajtásától függően (lásd részletesen a 29. fejezetben). Eichmann ragaszkodott hozzá, hogy Kárpátalja és Észak-Erdély zsidóit, akiket addigra már deportáltak, nem lehet bevonni a vidéki kontingensbe, mert „szapora és etnikailag értékes elemeket képviseltek”. Az egyezés értelmében egy kb. 3000 fős transzportot Győrből és Komáromból Ausztria felé kellett volna irányítani. A szerelvényekért felelős Scharführer azonban tévedésből Kassa felé irányította – az ilyen vonatok szokásos rendeltetési helyére. Csak ott jött rá tévedésére, és utasításokat kért Eichmanntól. Eichmannt inkább a hatékonyság foglalkoztatta, mintsem a „törvényes megegyezések” végrehajtása, így azt ajánlotta, hogy ha a szerelvény már a szlovák határra érkezett, akkor inkább menjen tovább Auschwitzba. A 3000 győri és komáromi áldozat között volt dr. Roth Emil, Győr neves rabbija.¹⁹

Mint bárhol másutt, a győri zsidóknál is kutattak értékek után, a „pénzverde” június 7-én kezdett működni egy iskolaépületben. Röviddel később a gettó lakóit a belvárostól mintegy 5 km-re lévő, az első világháború idején hadifogolytáborként szolgáló katonai barakkokba szállították át. A bevagonírozás innen indult június 11-én.²⁰ A második transzport június 14-én hagyta el a várost.

Komárom. A helyi gettót az erődben rendezték be, és nemcsak a város mintegy 2000 zsidóját zárták ide,²¹ hanem számos környező települését is. Ide kerültek Ács, Baracska, Biatorbágy, Bicske, Ercsi, Esztergom, Felsőgalla, Galánta, Guta, Kajászó, Kisbér, Kolta, Martonvásár, Oroszlány, Perbete, Pusztazámor, Sóskút, Szár, Tárnok, Tata, Tatabánya és Vereb zsidó közösségei is. Komáromban való tartózkodásuk átlagos időtartama Auschwitzba való bevagonírozásuk előtt 10 nap volt.²²

A Komáromot június 13-án, illetve 16-án elhagyó két transzporttal csaknem 5500 zsidót deportáltak.²³

Léva. Az ide összegyűjtött több mint 2600 zsidó közt kb. 1200 helyi lakos volt. A többieket a környékbeli településekről – Csata, Garammikola, Kissáró, Lekér, Nagysalló, Nagysáró, Oroszka, Párkány, Verebély és Zseliz – hozták be, és a Vakbottyán utca 2. sz. alatti kaszárnyában zsúfolták össze.²⁴ A helyi Zsidó Tanács élén Klein Gyula állt.²⁵ A zsidókat június 15-én vagonírozták be és szállították el.²⁶

Székesfehérvár. A helyi zsidókat először ideiglenes gettóban helyezték el a városon belül. Nem sokkal később átvitték őket a Szabó-cserépgyár-

ba és a város szélén lévő lovassági laktanyába. Az új gettó területe rettenetesen zsúfolt volt: 2743 zsidót tartottak fogva itt, köztük valamivel több mint 2000 főt magából a városból.²⁷ A többieket a környező Fejér megyei községekből hozták be, például Abáról,²⁸ Dunapenteléről, Ercsiből, Kápolnásnyékről, Mórról, Polgárdiból és Seregélyesről. A különböző zsidó közösségek tehetőse tagjait a helyi rendőrség és a Gestapo Kégl György utcai főhadiszállására vitték, ahol az elrejtett értéktárgyak utáni szokásos kutatásnak és vallatásnak vetették őket alá – a kutatás különösen kegyetlenné vált június 5-e után, amikor a gettót őrző rendőröket csendőrök váltották fel.²⁹ A helyi Zsidó Tanács élén dr. Neuhauser Imre állt. Shvoy Lajos, Székesfehérvár püspöke győri püspöktársához hasonlóan fölemelte szavát a zsidók és különösen az áttért zsidók gettósítása és deportálása ellen. Közbenjárásai Toldi Árpádnál, akit barátja, Baky László nevezett ki csendőrtisztből főispánná, ugyanolyan eredménytelenek maradtak, mint Endre Lászlónál. A püspök a helyi zsidók deportálása után is folytatott humanitárius tevékenységet, amiért a nyilasérában Pintér József főispán internáltatta.³⁰ Az egykor viszonylag nagy, virágzó és történelmi jelentőségű székesfehérvári zsidó közösségből csak négy család mentesült a zsidóellenes intézkedések alól: Somogyi Frigyes, Singer Pál, Takács Pál és Bernstein László családja, akik érdemeiket első világháborús hőstetteikkel, illetve az ellenforradalomban játszott szerepükkel vívták ki.³¹ Otthon maradhattak ideig-óráig azok a zsidók is, akiknek hitvese keresztény volt. A polgármester külön utasításban szabályozta státusukat. De június 18-án Ferenczy őket is Kecskemétre vitette, hogy onnan deportálják őket.³²

A győri közösséghez hasonlóan Székesfehérvár „prominens” zsidóival is kegyetlen tréfát űzött a sors. A Kasztner–Eichmann-egyezség értelmében a közösség vezetőit innen is Budapestre kellett volna vinni, és onnan Ausztriába, hogy „félretegyék őket” (lásd a 21. fejezetet). A 30 zsidó azonban, akit Budapestre vittek, nem volt azonos a Kasztner eredeti listáján szereplőkkel. Olyan személyek voltak, akik azon a 80 fős kiegészítő listán szerepeltek, melyet Bernstein László, a közösség négy fölmentett zsidójának egyike vitt Budapestre. Ezt a kiegészítő listát is átadták Wislicenynek, aki elügyetlenkedte feladatát; a 30 „prominens” zsidó helyett 30, túlnyomórészt idős férfit és nőt vittek Budapestre. Következésképp az Auschwitzba szállított „prominens” zsidók közé került Székesfehérvár közismert rabbija, dr. Hirschler Pál is.³³

Röviddel a zsidók deportálása után a műveletekben tevékenyen részt vett polgármester, Kerekes Lajos Jaross engedélyét kérte ahhoz, hogy leromboltathassa a zsinagógákat.³⁴

A VII. csendőrkerület

Balassagyarmat. A városban összpontosított 5820 zsidó közül kb. 2000 fő tartozott a helyi zsidó közösséghez.³⁵ A gyarmati zsidók számára létesített gettó a Kossuth Lajos, Thököly, Hunyadi utcákban és környékükön volt. A szomszédos településekről begyűjtött zsidókat az Óváros tér épületeiben helyezték el. Köztük voltak a Nógrád megye városaiból és falvaiból származó zsidók, ideértve a következő településeket: Alsópetény, Becske, Bercel, Dejtár, Diósjenő, Drégelypalánk, Endrefalva, Érsekivadkert, Felsőpetény, Hugyag, Ipolyság³⁶, Ipolyszög, Ipolytarnóc, Ludányhalászi, Mohora, Nagylóc, Nagyoroszi, Nógrád, Nógrádbercel, Nógrádmarcal, Nógrádmegyer, Nógrádszakál, Órhalom, Ósagárd, Rét-ság, Rimóc, Szécsény, Szendehely, Szügy és Varsány.³⁷

A Zsidó Tanács a következő személyekből állt: Lázár Mihály elnök, Sándor Dezső, Sándor Pál, Hajdu Ferenc, Léván Imre és Weltner János. Közvetlenül deportálásuk előtt a zsidókat áthelyezték az illépusztai dohányszárító csűrökbe, kb. 5 km-re a várostól. A helyi rendőrparancsnok, Oriás Oszkár egyike volt azoknak, akik kegyetlen magatartásukkal tűntek ki. Háborús bűnösként elítélték, de közvetlenül előtte megszökött. Aktív szerepet vállalt a zsidóellenes hajszában Baross József főispán, valamint bizonyos Bretán százados is.

A zsidókat két transzporttal szállították el, melyek június 12-én, illetve 14-én hagyták el a várost.³⁸

*Eger.*³⁹ Ez a város volt a Heves vármegyében élő zsidók fő gettóközpontja. A megye zsidóellenes műveleteit Horváth Árpád főispán közreműködésével hajtották végre. Magában Eger városában Pál Endre polgármester volt az akció fő felelőse. A gettósítási rendeletet 9345/a.1944. sz. alatt május 4-én, az alispán aláírásával bocsátották ki. E szerint a Gyöngyösi járásból 174, a Hevesi járásból 625, a Pétervásári járásból pedig 185, vagyis összesen 984 zsidót a bagólyuki gettóba kellett szállítani. Ez a gettó 27 épületből állt, amelyek az Egercsehi Kőszénbánya és Portlandcementbánya Egercsehi és Szücs között, Egertől északnyugatra létesített, de később bezárt bányatelepének munkásszállásai voltak.⁴⁰ A rendelet azt is kimondta, hogy Eger 1620, Gyöngyös 1824, Hatvan 1121 és Tiszafüred 701 zsidóját (ez volt Heves vármegye négy legnagyobb zsidó közössége) a felsorolt városok elkülönített körzeteiben helyezték el. Azt is előírta a rendelet, hogy a zsidóknak meg kellett fizetniük minden, a gettósítás során felmerülő költséget. Május 10-én fejeződött be a gettósítás. Mivel a bagólyuki gettó az Egri járáshoz tartozott, az alispán gettósítási rendeletét itt a járási főszolgabíróra bízták.

A főszolgabíró május 6-i, 3333/1944. sz. rendelete megjelölte a kü-

lönböző járásokból odaérkező zsidók körleteit, és leírta, hogyan kell elkobozni értéktárgyaikat.

A megye zsidóktól „megtisztított” helységei közé tartozott még Egercsehi, Füzesabony és Heves is. Heves mintegy 1500 zsidóját, a Hevesi járás zsidóival egyetemben, május 9-én úgyszintén Bagólyukra szállították. Szigorúan véve, Heves város zsidóinak az áthelyezése törvénytelen volt, mert a gettósítási rendelet szerint a 10 000 főnél nagyobb lakosságú városnak saját gettót kellett volna létesítenie.⁴¹ A végeredmény természetesen ugyanaz lett volna. A bagólyuki gettóparancsnok Klosszer Kálmán volt.

Eger város gettóját az Újvilág, a Káptalan, a Patak, a Gólya, az Uszoda és az Almagyar utcákban, valamint a Szunyog téren és a Piac téren alakították ki. 2744 zsidó tartózkodott itt, közülük több mint 1600-an magából Egerből. Czapik Gyula egri érsek megpróbálta enyhíteni az üldözéseket, közbenjárt a zsidók érdekében a helyi hatóságoknál. Felolvastatta Serédi Jusztinián bíboros pásztorlevelét az egyházmegyéjéhez tartozó valamennyi templomban, jöllehet a bíboros a levél visszavonása mellett döntött a Sztójay miniszterelnökkel kötött megegyezése nyomán.⁴²

Bevagonírozásuk előtt a zsidókat néhány napig a kerecsendi téglagyárban koncentrálták. Június 8-án deportálták őket a maklári vasútállomásra. Röviddel a deportálások befejezése után a helyi lakosság megrohanta a táborhelyet, és széthurcolta a zsidók holmijait.⁴³

Hatvan. A III. műveleti zónában működő zsidótlanítási osztag főhadiszállásául szolgáló Heves megyei városban, Hatvanban kb. 3800 zsidót koncentráltak a helyi cukorgyárban.⁴⁴ Többségüket a közeli településekről, többek közt Csányról, Écsédről, Gyöngyösről és Hortról hozták be. A június 12-én kezdődött deportálásuk idején egy kb. 600 munkaszolgálatos zsidót szállító szerelvény állt meg a pályaudvaron Budapest felől jövet, útban rendeltetési helyére. Zöldi Márton százados, a zsidótlanítási program egyik parancsnoka elrendelte, hogy a munkaszolgálatosokat szállító vagonokat csatolják hozzá a deportálószerelvényhez, melyet természetesen Auschwitzba irányítottak.⁴⁵ A hatvani zsidók tragédiájának másik torz mozzanata Hatvany Alexandra bárónőnek, báró Hatvany Ferenc cukormágnás lányának az esete volt. Ferenczy egyik jelentése szerint a bárónőt Nagy Endre csendőr százados mint menyasszonyát rejtegette. Május 29-én Budapesten feleségül is vette. Ferenczy a bárónőt letartóztatta, a századost pedig feljelentette.⁴⁶ A Hatvanban koncentrált zsidókat június 13-án deportálták.

Miskolc. Borsod vármegye zsidóellenes élcsapata Borbély-Maczkó

Emil főispánból és Mikuleczky Gyula alispánból állt, akik teljes összhangban jártak el a járási főszolgabírákkal. Miskolc városában Szlávay László polgármester és Honti Béla, a helyettese vállalt tevékeny részt. Amikor Szlávayt Szilágy vármegye főispánjává nevezték ki a tavasz végén, Gálffy Imre folytatta az általa megkezdett polgármesteri munkát. A Borsod vármegyei gettósítások a Mikuleczky által kibocsátott 10 160/a.i.1944. sz. rendelet szerint folytak. Mikuleczky a járási főszolgabírákat május 15-én értekezletre hívta össze, ahol áttekintették a részletes teendőket.⁴⁷

A gettóba zárt 13 500 zsidó közül valamivel több mint 7500 magából a városból került ki.⁴⁸ A gettót a következő utcákban és környékükön alakították ki: Arany János, Csizmadia, Jósika, Kőműves, Rákosi Jenő, Vörösmarty, Asztalos, Esztergályos, Kalapos, Lakatos, Rostás, Vilma, Bádogos, Villányi, Kárpitos, Mészáros, Szatócs, Ács, Bors, Vezér, Gubacs, Kovács, Molnár, Zöldfa, Bognár, Cukrász, Hadirokkant, Kölcsey, Petőfi, Zrínyi és Margit utca. A helyi Zsidó Tanács élén Feldmann Mór és Bannet Elemér állt.

A koncentráció napján a helyi hatóságok vad zsidóellenes propaganda fogáshoz folyamodtak. A miskolci rendőrség felhívást tett közzé, hogy a helyi keresztény lakosságot az ellene irányuló „akcióktól” megóvják:

Figyelmeztetjük a keresztény magyar közönséget, hogy bizonyos egyének a házak kapujába mérgezett kockacukrokat helyeztek el, amelyekkel veszélyeztetni akarják a keresztény magyar gyermekek életét és egészségét.⁴⁹

Azoknak a jelentéseknek az alapján, amelyeket május elején a járási főszolgabíráktól kapott, Mikuleczky azt jelentette a közellátási minisztériumnak (9499/a.i.1944.), hogy Miskolc város kivételével a megye területén 6360 zsidó él.⁵⁰ Közülük 821-en az Edelényi járásban,⁵¹ 892-en a Mezőcsáti járásban,⁵² 511-en a Mezőkeresztes járásban,⁵³ 931-en Mezőkövesden,⁵⁴ 1083-an a Miskolci járásban,⁵⁵ 1008-an az Ózdi járásban⁵⁶ és 1116-an a Sajószentpéteri járásban.⁵⁷ Egy beszámoló szerint a helyi gettókból deportálásuk előtt ugyancsak Miskolcra vonták össze a Szerencsi járás (Zemplén vm.), a Szikszói járás (Abaúj-Torna vm.) és a Putnoki járás (Gömör és Kishont vm.) zsidóit.

A deportálásuk előtt Miskolcon koncentrált nagyobb zsidó közösségek közé az alábbi települések tartoztak: Abaújszántó⁵⁸, Bánréve, Diósgyőr, Edelény, Encs, Gönc, Hejőcsaba, Hidasnémeti, Mád, Mezőcsát, Mezőkeresztes, Mezőkövesd, Monok, Ózd, Putnok, Sajószentpéter, Szerencs, Szikszó, Tállya, Tiszaeszlár, Tiszaluc és Vilmány.⁵⁹ Sok miskolci és Borsod megyei orvost, akit júniusban nem deportáltak, augusztusban Pusztavámra vittek, ahol az SS kivégezte őket.⁶⁰ A Miskolcon

koncentrált zsidókat öt transzporttal szállították el június 12. és 15. között. Néhány transzportot Diósgyőrben vagoníroztak be.⁶¹

Salgótarján. A helyi gettóba összegyűjtött 2240 zsidó nemcsak a városból került ki, hanem számos Nógrád megyei községből is, például Cered, Étes, Somoskőújfalu és Zagyvapálfalva.⁶² Ide kerültek Kisterenye, Rimaszécs és Rimaszombat zsidói is.⁶³ A gettó lakosságát a helyi bányavállalat istállóiban helyezték el. A zsidók összeszedése és vallasása 50 csendőr feladata volt, akiket más körzetből hoztak ide. Különösen brutális módon hajtották végre feladatukat. Az ezzel kapcsolatos részleteket a hitközség tagjai rögzítették, így egy beszámolóban fennmaradtak, melyet június 7-i keltezéssel küldtek meg a Központi Zsidó Tanácsnak.⁶⁴ A Salgótarjánban összegyűjtött zsidókat június 13-án deportálták.⁶⁵

A Zsidó Tanács reagálása

A III. zónában összpontosított zsidók deportálása az ütemterv szerint, június 11-én kezdődött. Június 12-én délig hat szerelvény 16 238 zsidóval már elhagyta a körzetet Auschwitz felé. Az akciót június 16-ra fejezték be; 51 829 zsidót deportáltak 23 vonattal.⁶⁶

A III. zónából érkező riasztó hírek józanítólag hatottak a Központi Zsidó Tanács vezetőire. A Tanács legtöbb tagja az április végi kistarcsai és topolyai deportálásokat még megmagyarázta magának, mert „csak” a 16 és 50 év közötti munkaképes zsidókat érintették. Hajlottak rá, mint annyi más zsidó, hogy „megértsék”, miért távolították el a zsidókat Kárpátalja és Észak-Erdély „hadműveleti övezeteiből”; a zsidók gettósítása és deportálása a tulajdonképpeni Magyarországról azonban ráébresztette őket a zsidótlanító szakértők valós szándékaira. A Központi Zsidó Tanács vezető tagjai azonban még ebben a késői időpontban is féltek bármilyen, „törvénytelen” lépést tenni a megmaradt zsidók védelmére, nehogy kockáztassák a győzelem esélyét az idővel való versenyfutásban. Ez a félelem és bénultság még egy olyan röpcédula terjesztését is megakadályozta, mely tájékoztatta volna a magyar keresztény társadalmat a deportálásokról és Auschwitz realitásáról. Továbbra is azokhoz a módszerekhez folyamodtak, melyeket sikerrel alkalmaztak viszonylag normális körülmények között: panaszleveleket és kérvényeket küldözgettek Horthynak vagy vezető kormánytisztviselőknek.

Amikor a deportálásokról Északkelet-Magyarországon és Észak-Erdélyben befejeződtek, a Zsidó Tanács úgy döntött, hogy követi néhány vállalat, helyi és központi kormányzati szerv, többek közt a honvédelmi minisztérium példáját. Részben emberbaráti megfontolásokról, részben saját érdekeiktől és munkaerő-szükségleteiktől vezetve, több kormányhi-

vatal és vállalat segíteni kezdett az üldözött zsidóknak, bizonyos zsidó egyének vagy csoportok mentesítését kérték az általános zsidóellenes intézkedések alól. Rendszerint olyan zsidókról volt szó, akiket a helyi hatóságok személyesen ismertek, vagy akik az egyes egyének vagy közösségek számára különösen értékes szaktudással rendelkeztek. Különösen érvényes volt ez zsidó orvosokra, akik gyakran egyedül voltak egy-egy településen.⁶⁷

Ezekkel a nem zsidó kezdeményezésekkel párhuzamosan a Tanács június 7-én hosszú memorandumot juttatott el Sztójajnak, szorgalmazva, hogy a zsidókat tartsák benn az országban, és alkalmazzák a nemzet számára létfontosságú munkákon. A memorandum megnevezett konkrét munkálatokat, amelyek lehetőséget adnának az országban visszatartott magyar zsidók foglalkoztatására a Szlovákiában alkalmazott eljárások példájára, ahol a deportálások első, 1942. tavaszi hulláma után a megmaradt zsidókat különleges munkatáborokban helyezték el.⁶⁸

Június 10. körül, közvetlenül a III. zónából való deportálások kezdete előtt a Tanács memorandumot intézett a kormány néhány tagjához:

Tudomásunk van róla, hogy több mint 300 000 testvérünk került eddig messze idegenbe, deportációba, ahol a kemény robot testi szenvedésein túl az elpusztulás katasztrófája leskelődik rájuk. A rendelkezésre álló adatok szerint, amelyek ez év június 6-ig szólnak, eddig 303 000 személyt deportáltak. Azóta is egyre folytatódnak a deportálások, úgyhogy a deportáltak száma a mai napig legalább 320 000-re tehető, de ennek a számnak fokozatosan további növekedése is fenyeget.

Megrázóak a körülmények is, amelyek között a zsidóknak előbb gettókba való tömörítése, majd azokból való kitelepítésük, illetve deportálásuk végbe ment. E szomorú folyamatnak egyes fázisait nem óhajtjuk bővebben részletezni, de megrendüléssel kellett ezekből megállapítani, hogy a már vidéki gettókba tömörített zsidók is a legszűkösebb és legprimitívebb életkörülmények közé kerültek (Nyírség, Kárpátalja, Felvidék, Erdély, Tiszahát, Délvidék).

Egyes helyeken a városon kívüli téglaszínben (ahol lengő tető alatt, oldalfalak nélkül, az időjárás viszontagságainak, esőnek, szélnek szabadon voltak kitéve), malomban, raktárban, gyárhelyiségben, barakktáborban helyezték el a zsidókat, amely helyeken se víz, se WC nem volt (Győr, Székesfehérvár, Komárom, Bicske, Miskolc). Szabad ég alatt, vagy alig fedett helyen tanyázva, patkányok, egerek, rovarok és férgek martalékává lettek.

Egyes gettókban csendőrök fogták vallatóra a jobb módú zsidókat és azokat, akikről feltehető volt, hogy értékeiket elrejtették, súlyosan bántalmazták is, öregeket, betegeket sem kímélve, úgyhogy a bántalmazások során többen meghaltak.

Ily előzmények után rakták a mindenükből kifosztott zsidókat nemre, korra, egészségi állapotra való tekintet nélkül, még a legszükségesebb ruhanemük és takarók, élelem híján, hetvenével-nyolcvanával zárt marhavagonokba, és

így szállították el őket. Minden vagonba egy vödör vizet és egy üres vödört tettek. Az elszállítás a legmostohább körülmények között, rendszerint éjszaka történt. Sok esetben a szörnyű zsúfoltság folytán már útközben többen elpusztultak, úgyhogy mire a leplombált vagonok ajtaját szétnyitották, halottak dőltek ki a kocsiból.

Hangsúlyozottan kell rámutatni arra, hogy a gettókból elszállított zsidók deportálása távolról sem csupán a munkaképes, egészséges egyénekre szorítkozott. Míg a kistarcsai táborból való deportálásnál az a szelektálás történt, hogy csak a 16 éven felül, illetve 50 éven alul levő személyek kerültek elszállításra, nem deportálták tehát innen a betegeket és az említett korosztályon felül vagy alul levő személyeket. Ez a körülmény az érintett hozzátartozókat nagy nyugtalanságukban is némi reménnyel töltötte el, hogy munka elvégzésére szállították külföldre családtagjaikat. A többi helyekről való deportálásoknál azonban ilyen válogatás már nem történt. A vonatra egész öreg, 80 éven felüli személyeket is felraktak, sőt az egyik városban – értesülésünk szerint Beregszászon – legelsőnek az aggok házában elhelyezett zsidókat szállították ki a pályaudvarra. Elszállításra kerültek még a csecsemők is. Az a tény, hogy ezeknél a szállítmányoknál korra, nemre, egészségi állapotra, tehát munkaképességre való tekintet nélkül történt a zsidók deportálása, az esetleg még az országban maradt hozzátartozókat, de magát a magyar zsidóság egyetemét is rendkívüli nyugtalansággal tölti el és szinte a kétségbeesés felé hajtja.⁶⁹

„Lázadás” a Tanács ellen

A Zsidó Tanács egyértelműen tehetetlenségbe süppedt, nyilvánvalóan csalódása miatt, amiért veszített az idővel való versenyfutásban vidéken. A budapesti zsidók egy része azonban egyre nyugtalanabbá és harciasabbá vált. Ők nem tudtak a Tanács tagjainak kétségbeesett kísérleteiről, hogy mentseik, ami még menthető, csak egyvalamit láttak: a Tanács együttműködik a hatóságokkal. Látták a Tanács aktív közreműködését a zsidók külön lakónegyedekben és lakásokban történő összeköltöztetésében, az internálási parancsok továbbításában, a mentesítési bizonyítványok elosztásában és a velük járó előnyök élvezésében, a javaik megtartásában. A kétféle magatartást követők között a feszültség elviselhetetlenné vált, amikor a vidéki deportálások alatt a Tanácsról kiderült, hogy teljesen tehetetlen. Sok budapesti zsidónak éltek barátai és rokonai vidéken, akiknek sikerült tájékoztatni őket a gettósítási és deportálási akció kegyetlenségeiről.

Az összecsapásra június 10. táján került sor, amikor egy munkaszolgálatosokból, baloldaliakból és ellenállásra hajló zsidókból álló delegáció jelent meg a Tanács előtt Stern Samu irodájában. Szóvivőjük dr. Varga Imre fiatal budapesti orvos volt, aki szenvedélyes beszédben kérlelte a Tanácsot, változtassa meg irányvonalát, és alkalmazzon megfelelőbb módszereket a teljes katasztrófa megakadályozására:

Nem látják-e, nem akarják tudomásul venni, hogy apáinkat, anyáinkat, testvéreinket hetvenedmagukkal taszítják be csendőrszuronyokkal a vagonokba, ahol emberganéban hurcolják őket ismeretlenségbe, a megsemmisülésbe? Lehet ezt tovább tűrni, szabad-e megelégedni beadványokkal és alázatos kérésekkel, s nem kellene-e az egészet a keresztény társadalom előtt feltárni? Ki kell ordítani a nagyvilágba, hogy meggyilkolnak minket, ellent kell állani, és nem szabad tovább gyáván engedelmeskedni!

A beszéd érzelmi hatása láthatólag megrázta a hallgatóságot, de Stern nyugodt válasza hamarosan lefegyverezte:

A Zsidó Tanács mindent elkövet. A deportálásokról minden olyan jelentős hatósági és egyházi tényezőt felvilágosítottak, akinek támogatására számítani lehet. Sajnos, a németek parancsolnak, és a magyar hatóságok nem tudnak, vagy nem akarnak ellenállni. Zsidó ellenállás hiábavaló véráldozat lenne, ami percek alatt összeroppanna és elképzelhetetlenül súlyosbítaná a többiek helyzetét. A Tanács teljesítette és teljesíteni fogja kötelességét.⁷⁰

A helyzet kilátástalanságát látva, dr. Varga másnap öngyilkosságot követett el.⁷¹ A találkozó mégsem volt teljes kudarc azok számára, akik bátrabb kiállást követeltek. Tette készítette a Tanács néhány középvezetőjét. A találkozó után nem sokkal összeült egy csoport, hogy megfogalmazzon egy felhívást, amelyet a magyar értelmiséghez intéztek. A csoport tagjai voltak: dr. Gottesmann Lajos és dr. Braun Sándor a „vidéki osztály” részéről, s a csoport élén Goldschmied József, Munkácsi Ernő és Polgár György állt a MIPI részéről. Majdnem ezzel egyidejűleg, ettől mégis függetlenül cselekedve, Somló Sándor, az élelmiszerosztály vezetője is felszólította a Központi Zsidó Tanácsot, hogy bocsásson ki ilyen felhívást. Munkácsi elkészítette a felhívás tervezetét, és másnap felolvasta a Tanács előtt. Habár Stern kezdetben hajlott a beleegyezésre, a szöveget hallva teljesen negatív álláspontra helyezkedett mindenféle „törvénytelen” tevékenységben való részvétellel kapcsolatban. Kijelentette, csak akkor hajlandó beleegyezését adni, ha a felhívást jóváhagyja a cenzúrahatóság, ami persze abszurdum volt. A Tanács többi tagja követte Stern vonalát, és ellenezte a felhívás „törvénytelen” kibocsátását. Még ahhoz sem járultak hozzá, hogy a felhívást levélként postázzák, ami gyakorlatilag nem esett a cenzúrendelet hatálya alá.

Gottesmann és Munkácsi mindamellettt átadta a szöveget Herskovits Fábián rabbinak, aki Somló Sándor segítségével kissé korigálta azt, majd Grünwald Jenő és Fülöp tanárok közreműködésével sokszorosította.⁷² A felhívás sokszorosítása és terjesztése volt az első fontosabb nyílt ellenállási akció. A magyar keresztény társadalomhoz szóló felhívásban többek közt ez állt:

A keresztény magyar társadalomhoz fordul tragikus sorsának huszonegyedik órájában és emeli fel kérő szavát a magyar zsidóság. Azokhoz fordul, akikkel egy évezred óta jóban, rosszban együtt élt ebben a hazában, amelynek porában nyugosznak elődeink, apáink, nagyapáink.

Nem szólaltunk meg akkor, amidőn vagyonunktól megfosztattunk, emberi méltóságunkat és polgári megbecsülésünket elvesztettük. És ezt a végső lépést akkor sem tettük meg, amikor családi tűzhelyünkéből kivetettek. Most azonban közvetlenül meztelen életünkről van szó. Sőt ezt a mondatot leírni is fájdalmas – már csak a magyar zsidóság egy részének életéről.

Fel kell tárnunk a keresztény magyar társadalom előtt, hogy hetek óta a magyar zsidóság százazreit külföldre deportálták olyan tragikus és kegyetlen körülmények között, amelynek nincsen párja a világtörténelemben.

A magyarországi zsidóság az átalakulás első pillanatától kezdve a mai napig néma megadással viseli szörnyű sorsát, és mégis megindultak az ország minden részéből a halálvonatok. Eddig majdnem 500 000 embert deportáltak.

Noha a vonatkozó kormányrendelet csakis arról szólott, hogy a zsidókat elkülönített városrészekben helyezték el, a valóságban a rendeletben említett elkülönített városrészek (gettók) iszonyatos internálótáborok lettek, ahonnan még rosszabb életfeltételek mellett város környéki téglagyárakba, elhagyott malmok romjai közé zsúfolták össze a vidék zsidóságát.

Ezekből az internálótáborokból vitték ki őket a deportációs vonatokba úgy, hogy egy-egy teherkocsiba 70-80 embert zsúfoltak össze, puskatussal és szuronyokkal, korbáccsal hajszolva őket. A vagonok gyenge szellőztetőnyílásán kívül más levegőt nem engedtek nekik. Minden holmitól és pénztől megfosztva, pokróc vagy akár szalma nélkül utaztak ezek a szerencsétlenek napokon át leplombált vagonokban. Élelmül néhány kenyeret hagytak. Ezenkívül két vödört, egyet vízzel telítve és egyet az emberi szükségletek számára. Így indultak el idegen országokba.

Még bizonyos megnyugvással töltött volna el, ha munkaképes testvéreinket viszik munkára. De ezekben a vagonokban minden válogatás nélkül zsúfolták össze az aggastyánokat, csecsemőket. Sőt sokszor kórházból frissen operált súlyos betegek, terhes asszonyok hordágyon kerültek marhaszállító vagonokba. Rettentő kegyetlenségek közepette. Ezeket nem munkára vitték!

Az *Új Nemzedék* május 23-i számában megjelent egy hír, amely szerint a szombathelyi vasútállomáson a Nagykanizsáról indított „zsidó vonat” utasai közül három asszony halt meg. Egy 104, egy 102 és egy 92 éves. A 102 éves tüdőgyulladásban halt meg. Nyilván ezeket sem dolgozni vitték. Az öregek, betegek, csecsemők táplálkoznak és idegenben fogyasztanak élelmet, nem lehet tehát kétségünk a tekintetben, hogy milyen sors vár rájuk: Pusztulás!

Mind e történő szörnyűségeket a magyar társadalom nem nézhetné megrendülés nélkül és ölbe tett kezekkel, ha azokról tudomást szerezne. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a magyar közvélemény jelentékeny része mit sem tud a borzalmakról. Már azért sem, mert a sajtó ezekről hallgat.

Vajon a történelem előtt igazolható lesz-e az, hogy a magyar állampolgárok

8%-át, majdnem egymillió embert meghallgatás és bírói ítélet nélkül deportálásra ítélték és pusztulásba döntöttek?!

Ma nincs időnk és főleg lehetőségünk egyoldalú vádak ellen védekezni. De mi felemelt fővel állunk és szembenézünk azokkal. Ha voltak hibáink, azok nem a mi sajtóságos vétkeink voltak, hanem abból a termelési rendszerből következtek, amely egy évszázada irányította a világot, Magyarországot is, és amelynek részese volt minden termelőerő: keresztény és zsidó egyaránt.

Aki ismeri a történelmet, az tudja, hogy a nemzet örök, a politikai irány változó. Ma ezt látjuk politikai igazságnak, holnap mást. De a politikai irányokon felül van egy örök, emberi igazság, és aki ez ellen vét, az a történelem urának, mindnyájunk mindenható Istenének ítélőszéke előtt nem állhatja meg helyét.

Lehet, hogy a magyar nemzet azt látja helyesnek, hogy a zsidóságot kivesse testéből, de hogyan jelenthetné ez a mindig lovagias magyar nemzet körében a tehetetlen öregek, csecsemők, háborúban megvakult, végtagjaikat vesztett hadirokkantak, fegyvertelen, védtelen emberek kegyetlen kiirtását?!

Találtassék mód a semleges államokkal érintkezésbe lépve arra, hogy a magyar zsidóság még megmaradt néhány százezer tagja kivándorolhasson.

Gyermekeink, öregeink, védtelen asszonyaink, mindannyiunk nevében – akikre a végső pusztulás vár – felemeljük esdeklő szavunkat a keresztény magyar társadalomhoz.

Hiszünk a magyar nemzet igazságérzetében, amely a világ népeitől is igazságot vár és követel, és amely nem kívánhatja, nem engedheti ártatlanoknak ezt a szörnyű pusztulását.

De ha pusztta életünkért esdeklő szavunk hiábavaló lenne, akkor csak az a kérésünk a magyar nemzethez, hogy a deportálást megelőző és azt kísérő borzalmak és kegyetlenségek elhagyásával vessenek itthon véget szenvedéseinknek, legalább szülőföldünkben legyünk eltemetve.⁷³

A felhívás hangvételét a magyar értelmiség feltételezett lelki alkatahoz és befogadókészségéhez szabták. Hatását majdnem lehetetlen meghatározni. A sokszorosításban és terjesztésben részt vevő négy zsidó értelmiségit az első példányok postázása után nem sokkal letartóztatták,⁷⁴ és csak a Lakatos-érában bocsátották őket szabadon a magyar zsidó közösség vezetőinek, különösen Komoly Ottónak jelentős erőfeszítései nyomán (lásd a 29. fejezetet).

Az ellenállás e késői gesztusára majdnem az ún. auschwitzi jegyzőkönyvek lefordításával és szelektív terjesztésével egy időben került sor. A jegyzőkönyvek pontosan leírták a koncentrációs táborban elkövetett tömeggyilkosság folyamatát és méreteit. Hogy a magyar zsidóságnak ezek az elemei miért nem világosították fel a magyar közvéleményt mindaddig, amíg a vidéki zsidók deportálása gyakorlatilag be nem fejeződött, s hogy az április 25-én lediktált jegyzőkönyveket miért nem terjesztették korábban, az az egyik legmeghökkenőbb rejtély marad, melyet meg kell vilá-

gítani, ha meg akarjuk érteni a Magyarországon bekövetkezett katasztrófa dimenzióit.⁷⁵

Míg a magyar zsidók hős csoportja ezzel a nem kis bátorságot igénylő, de alapjában véve eredménytelen ellenállási akcióval foglalkozott, az alatt a zsidótlanító különítmények befejezték akciójukat a III. zónában élő zsidó lakosság ellen, és véglegesítették a IV. zónában végrehajtandó terveiket.

Jegyzetek

1. Ferenczy 1944. május 29-i jelentése. Lásd még Veessenmayer 1944. május 25-i keltezésű táviratát a német külügyminisztériumnak. *RLB*, 165. dok. A III. zónából való deportálásra bevagonírozott zsidók tényleges száma nem egészen 52 000 volt (lásd a továbbiakban).

2. Lásd az 1944. június 1-jei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvének 3. pontját. *MOL*, 1. tekercs.

3. Ferenczy 1944. május 29-i jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1319. dok.

4. Az erre és az e fejezetben tárgyalt több más gettóra és bevagonírozási központra vonatkozó részleteket a Zsidó Tanács egyik dokumentumából vettük, melyet újra közölt Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 407–421. o. A Sajószentpéterre vonatkozó részleteket lásd Rav Slomo Paszternák: *Miskolc és környéke mártírkönyve*. Szerzői kiadás, Tel-Aviv, 1970, 76–77. o.

5. Az 1941-es népszámlálás szerint Ózdnak (Miskolctól északnyugatra, Borsod megyében) 721 főnyi zsidó lakossága volt, a város összes lakosságának 3,4%-át tette ki. 1949-ben a zsidó közösségnek 113 tagja volt, Sárosi Béla és Groszmann Péter voltak a vezetőik. 1957-re a közösség létszáma 69 főre apadt. *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz. (1947. április 15.), 4–5.; 13–14. sz. (1949. május), 17.; *Új Élet*, 1957. augusztus. Lásd még Mrs. Lewis Vidor nyilatkozatát, YIVO, levéltári szám 3192., 775. akta; valamint Paszternák, *i. m.*, 71–73. o.

6. Makrányi polgármester május 4-i jelentése szerint (6200/ki.1944), amelyet a közellátási minisztériumnak küldött, 1800 zsidó volt a városban. *MOL*, 109. tekercs. A forrás Atkár zsidóinak névsorát is tartalmazza. A polgármesteri hivatal egyik, a háború után fogalmazott jelentése 1824 zsidó bevagonírozásáról beszél. Ám az a számvetés, amelyet Löffler Miklós, a közösség titkára készített 1945. december 25-én, a deportáltak számát a kikeresztelkedettekkel együtt 2200-ban adta meg. Lásd a gyöngösi származású dr. Misoczki Lajos levelét az *Új Keletben*, 1989. július 21.

1941-ben Gyöngyösnek, ennek a Heves megyei városnak 2071 fős zsidó lakossága volt, ami a város összlakosságának 8,6%-át tette ki. 1946-ban a közösség 461 zsidót számlált, ideértve a szomszédos településekről beköltözött túlélőket. 1949-re a közösség lecsökkent egy 102 fős ortodox gyülekezetre és egy 313 fős *status quo* gyülekezetre. *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz. (1947. április 15.) 2–3.; 13–14. sz. (1949. május), 11., 25.

7. Ferenczy 1944. május 21-i jelentése.

8. A dunaszerdahelyi egyes zsidóktól elvett értéktárgyak leltárát lásd *MOL*, 73. tekercs.

9. *A dunaszerdahelyi hitközség emlékkönyve*. Szerk.: Alfred Engel. A Dunaszerda-

helyi Emlékkönyv-Bizottság, Tel-Aviv, 1975, 124–135. o. A könyv a hitközség rövid történetét is tartalmazza, mártírjainak névsorát (319–429.), valamint rövidebb ismeretéseket Somorjáról (150–154.) és Nagymagyarról (155–157.). Lásd még Charlotte és Rosa Fleischmann személyes beszámolóit, YIVO, levéltári szám 774/2715. Püspöki Nagy Péter: „Dunaszerdahely zsidó hitközségének történetéből.” In: *Akire emlékeznek, az él.* NAP Kiadó, Pozsony, 1991, 53–59. o. A könyvecskében emlékezik meg Koncsol László Diósförgepatony zsidó közösségéről (19–26. o.). Lásd továbbá a 6. függelékét.

10. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 142. o. Az érsekújvári táborra vonatkozó további információkért lásd Esther Kalisch és Charlotte Adler beszámolóit (YIVO, 769/1084 és 773/1695). A legtöbb forrás szerint a galántai zsidókat Komáromba vitték bevagonírozásra. Lásd még Ferenczy 1944. május 29-i jelentését.

11. Lásd a 6. sz. függelékét.

12. Domán István: *A győri izraelita hitközség története, 1930–1947.* Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1979, 50–55. o. Lásd még MOL, 70. tekercs. Lásd még *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Győr-Sopron megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994, 1–2. füzet.

13. Lásd a MOL 71. tekercsén a Magyaróvári járás zsidó közösségeinek névsorát Cikolasziget, Darnószeli, Dunakiliti, Halászi, Hegyeshalom, Horvátkimle, Kisbodak, Lébény, Levél, Lipót, Magyarkimle, Máriakálnok, Mecsér, Mosonszentjános, Mosonszentmiklós, Mosonszentpéter, Mosonszolnok, Oroszvár, Pusztasomorja, Rajka, Sérfenyősziget). A járás összesen 297 zsidójának névsorát 1944. május 10-én továbbították a győri csendőrpáncsnoksághoz, *uo.*, Mielőtt a zsidókat bevagonírozásra Győrbe szállították volna, először Mosonmagyaróvárra vonták össze őket.

14. A Pannonhalmi járás főszolgabírójának a megyei alispánhoz küldött, május 10-i jelentése szerint a járás közösségeiből a következő számban gyűjtöttek össze zsidókat: Écs – 5, Győrasszonyfa – 9, Győrság – 7, Győrszentmárton – 55, Kisbarát – 11, Mezőörs – 10, Nyúl – 20, Pér – 5, Ravazd – 8, Táp – 9, Tápszentmiklós – 14 és Töltéstava – 4. Győrbe szállításuk előtt őket is először Mosonmagyaróvárra vonták össze. *Uo.*, 85. tekercs. A Léhner Pál vezette győrszentmártoni hitközséget május 26-án oszlatták fel. *Uo.*

15. A Tószigetcsiliközi járás főszolgabírójának május 5-i, a megyei alispánnak küldött jelentése (3193/1944.) szerint a járásban összegyűjtött 189 zsidó a következő közösségekhez tartozott: Abda – 4, Ásványráró – 26, Bácsa – 7, Bezi – 8, Bönyrértalap – 42, Dunaszeg – 6, Enese – 16, Gönyű – 5, Győrsövényház – 8, Győrszabadi – 1, Győrszentiván – 8, Győrzámoly – 6, Kisbajcs – 3, Kóny – 11, Kunsziget – 7, Ménfőcsanak – 17, Öttevény – 8 és Rábapatona – 7. Szinte valamennyiüket előbb Mosonmagyaróvárra vonták össze, és csak azután szállították át Győrbe. *Uo.*, 84. tekercs, amely név szerint is felsorolja a zsidó személyeket.

16. A Győr-Moson-Pozsony vármegyei zsidók koncentrálására használt város maga is 335 zsidónak adott otthont. Névsorukat április végén továbbította a hatóságokhoz a közösség feje, Frischmann Oszkár. A zsidóellenes akciót Sattler János polgármester részvételével bonyolították le. *Uo.* A mosonmagyaróvári zsidók névsorát és vállalataik listáját lásd *uo.*, 86. tekercs. További részleteket tartalmaz Győrre nézve a 178. tekercs. Lásd még Berkes Tímea: *A „végső megoldás” Győr-Moson-Pozsony vármegyékben.* JATE, Szeged, 1995. Szakdolgozat.

17. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 145–146. o.

18. Lévai, *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről.* Bp., Officina, é. n., 44–45., 72., 79. o.

19. *Der Kastner-Bericht*, 113–114., 121–122. o. Az 1941-es népszámlálás szerint Győrnek 4688 zsidó lakosa volt, 8,2%. 1946-ra 950-en maradtak, 1,5%. 1949-ben egy 495 fős kongresszusi gyülekezet és egy 72 fős ortodox gyülekezet működött. Ezeket Fleischmann Elek, illetve Grünzweig Jakab vezette. A cionizmus és a kozmopolitizmus elleni kampány, valamint az 1956-os események következtében a közösség fokozatosan hanyatlott. Dr. Klein Tibor győri rabbi szerint, aki 1956-ban érkezett Amerikába, a városban lakó zsidók száma 1957-ben feltehetőleg alig haladta meg a 150-et. *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz. (1947. április 15.), 2–3.; 13–14. sz. (1949. május), 12. és 24. Személyes beszámoló a gettóról: Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 414. o. Lásd még Krausz Dezsőné és Haász Márta személyes beszámolóit (YIVO, 768/3635 és 775/3148). Az utóbbi a mezőkövesdi hitközséggel is foglalkozik.

20. *Pinkas ha'kehilot*, 240–243. o. Lásd még Domán István *i. m.* Lásd még a 6. függelékét és Berkes Tímea: „A Győr-Moson-Pozsony vármegyei zsidók története 1944-ben”, *Holocaust Füzetek*, 5. sz., 1996, 6–42. o.

21. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 413. o. 1941-ben Komáromnak kb. 1800 fős zsidó közössége volt a 17 000 fős összlakosságon belül. A háború után a közösség létszáma 100 alá csökkent, Kálmán Imre volt a vezetője. *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz. (1947. április 15.), 2–3.; 13–14. sz. (1949. május), 14. További részletek végett lásd Berger G., Pál István és Weiss M. személyes beszámolóit (YIVO, 768/3634, 773/1735. és 776/27.). Lásd még *Pinkas ha'kehilot*, 484–486. o., és *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Komárom-Esztergom megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994.

22. Pressburger Helmschlager Margit egykori bicskei deportált személyes közlése 1978. július 4-én. Ferenczy 1944. május 29-i jelentése szerint Galánta zsidóit Érsekújvárról deportálták.

23. Ferenczy 1944. május 29-én június 12-ét és 15-ét jelentette, mint a deportálások tervezett dátumát, összesen 7330 főt remélt deportáltatni.

24. A párkányi zsidókat június 6-án az esztergomi zsidókkal együtt Lévára vitték. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 114. o. Verebély 80–85 zsidó családját a szomszédos falvakból való zsidókkal együtt először a helyi gőzmalomba gyűjtötték össze május 9-én. Öt-hat kivételezett családot a zsinagógában koncentráltak, de június 8-án ezeket is átvitték a malomba. Két nappal később a gettó egész lakosságát áttelepítették Lévára, ahol június 13-án kezdődött meg a bevagonírozás. Tel-Avivban kapott személyes közlés Rachel Herzogtól, a verebélyi gettó túlélőjétől.

25. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 412. o. A május 29-én kelt, Ferenczy-féle jelentés szerint Párkány zsidóit Komáromba, Verebély zsidóit Érsekújvárra szállították.

26. Lásd a 6. függelékét.

27. Székesfehérvárnak 1941-ben 2075 zsidó lakosa (4,3%) volt. 1946-ra a közösség 289 főre csökkent, azaz 0,6%-ra. A túlélőknek a környező falusi területekről történő beköltözésével a közösség létszáma ismét növekedett, és 1949-re a kongresszusi csoportnak 346 tagja, az ortodox csoportnak pedig 30 tagja volt. Gerőfi Ármin, illetve Adler Győző volt a vezetőjük. Egy évtizeddel később a közösség létszámát 300 főre becsülték. Gerőfi volt a világi vezetőjük; a közösség lelki szükségleteiről a budapesti Schwartz Mór rabbi gondoskodott, aki rendszeresen ellátogatott a városba. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 413–414. o., *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz. (1947. április 15.), 2–3.; 13–14. sz. (1949. május), 20. és 25.; *Új Élet*, Bp., 1959. április 15. Ferenczy május 29-i jelentése szerint Bicske és Ercsi zsidóit nem Komáromba, hanem Székesfehérvárra szállították.

28. Az abai zsidó hitközség történetének részletes leírását lásd Michael Sozan:

„The Jews of Aba”. *East European Quarterly*, Boulder, Co., 20. kötet, 4. sz., 1986. június, 179–197. o.

29. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 114. o. Lásd még *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Fejér megyei levéltárból*. Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994.

30. Lévai, *Szürke könyv, i. m.*, 77. o.

31. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 413. o.

32. Lásd a polgármester levelét (190/1944. eln. sz.) a rendőrséghez 1944. június 12-i kelettel, valamint Ferenczynek a székesfehérvári rendőrséghez intézett feljegyzését a Fejér Megyei Levéltárban, Székesfehérvár.

33. *Der Kastner-Bericht*, 120–121. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot*, 408–411. o. A kutatások azóta egyértelműen tisztázták, hogy a kivételezettek valamennyien Auschwitzba kerültek. Bernstein László nem jutott fel Budapestre, több koncentrációs tábor után családjából egyetlenként került haza. (Ember Mária szíves közlése.)

34. Lásd Kerekes polgármesternek Jarosshoz intézett feljegyzését (11 894/1944.) 1944. július 15-i kelettel, *MOL*, 71. tekercs.

35. Balassagyarmaton 1941-ben 1712 zsidó élt, akik a város összlakosságának 13,9%-át képviselték. Számuk 1946-ra 221 főre, azaz 1,8%-ra csökkent. 1949-ben a közösséget Büchler Jenő vezette. Az 1950-es évek végére a városban csak kb. 70 zsidó maradt, Elfer Ignác vezetése alatt. *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz. (1947. április 15.), 2–3.; 13–14. sz. (1949. május), 8. és 24.; *Új Élet*, 1958. április 1.

36. Részleteket közöl *Örökmécses, Sahy-Ipolyság környéke*. Szerk.: Asher S. és Gartenzaum Gy. Romil Nyomda, Naharija, 1994. Ipolyság és a szomszédos közösségek, így Ipolynyék, Kisgyarmat, Korpona, Szob és Vámosmikola zsidó mártírjainak névsoraival.

37. Lásd Zilczer Györgynek, a balassagyarmati hitközség egyik vezetőjének személyes beszámolóját (YIVO, 768/3550). Lásd még dr. Schenk Erzsébet (YIVO, 768/3551), Weisz Oszkárné és Weisz Anikó (YIVO, 768/3552), Bleyer Mórné és mások (YIVO, 771/3549) személyes beszámolóit, valamint *Pinkas ha'kehilot*, 173–175. o. A fentiekkel egybevág dr. Szendrő Károly személyes közlése, *Jeruzsálem*, 1982. szeptember 17. Lásd még *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Nógrád megyei levéltárból*. Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994.

38. Lásd a 6. függelékét.

39. Egernek 1941-ben 1787 főnyi zsidó lakossága volt, mely a teljes lakosság 5,5%-át tette ki. 1946-ra csak 215 fő maradt, azaz 0,6%. 1949-ben a hitközségnek 294 tagja volt, dr. Kraj Lajos vezetése alatt. Viszonylag állandó taglétszám mellett a közösség vezetőségét 1959 novemberében a következőképpen szervezték újjá: elnök – dr. Fischer Miklós; igazgató – Székely Endre; főtitkár – Kardos Lajos; pénztáros – Deutsch Simon. *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz. (1977. április 15.); 2–3.; 13–14. sz. (1949. május 10.), 24. és 25.; *Új Élet*, 1958. december 15. és 1959. augusztus 15.

40. *MOL*, 109–110. tekercs, amelyek név szerint is felsorolják Kápolna zsidóit, illetve a Füzesabonyban működött zsidó vállalatokat. Lásd még Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 411. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot*, 128–131. o. és Ferenczy május 29-i jelentését; és *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Heves megyei levéltárból*. Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994., és Orbánné Szegő Ágnes, *A tiszafüredi zsidóság története és demográfiája*. Tiszafüred, 1995.

41. A Zsidó Tanács a hatóságok tudomására hozta ezt a tényt, május 12-én tájékoztatta Székely-Molnár Zsigmondot a belügyminisztérium zsidó osztályán és a Gestapót. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 68–69. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot*, 262–263. o.

42. Lévai, *Szürke könyv. i. m.*, 76. o. A Serédi bíboros és Sztójay közötti egyezmény részleteit lásd a 30. fejezetben.

43. Az egri zsidók történetéhez lásd *Egri zsidók*. Szerk.: Arthur Ehrenfeld és mások. Az Egri Zsidók Emlékbizottsága, Jeruzsálem, 1975, 100 + 92 o. A hitközség mártírjainak névsora a 88–100. oldalakon található. Lásd még Veessenmayer 280. sz., június 27-i táviratát. *RLB*, 285. dok., továbbá 6. függelék.

44. Hatvannak 1941-ben 541 fős zsidó lakossága volt, mely a város összlakosságának – 16 020 fő – 3,4%-át tette ki. *Pinkas ha'kehilot*, 263–264. o. Továbbá személyes közlés Chaja Kővári, született Böhm Marianna részéről, Kiryat Yam, Izrael, 1982. augusztus. Mrs. Kővári levele korábbi lakóhelye, Hort község mártírjainak részleges névsorát is tartalmazza.

45. Reiner Imre nyilatkozata. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 347. dok. E munkaszolgálatosok közül sokan útban voltak jászberényi állomáshelyükre. Lásd a Hatvanból deportált következő munkaszolgálatosok személyes beszámolóit: Guttman Endre, dr. Puder Sándor, Nathan Tibor, Sprunz József, Ecker Sándor és Klein Ernő, YIVO 768/3587, 770/225, 772/2128, 772/2435, 773/2114 és 774/2874.

46. Ferenczy 1944. június 7-i jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1320. dok. A Hatvany-féle műgyűjteménnyel kapcsolatos háború utáni esetről személyes beszámoló található *HfS*, 3:281–283. o. Lásd még a 6. függelék.

47. A Borsod megyei zsidóüldözésre nézve lásd *MOL*, 120–122. tekercs, amelyek név szerint is felsorolják Alsóábrány, Borsodgeszt, Felsőábrány, Kács, Keresztespüspöki, Mezőkeresztes, Mezőnagy Mihály, Mezőnyárad, Sály, Szentiván, Tibolddaróc és Vatta zsidóit. Ebben a megyében rendkívül brutális incidensek játszódtak le. Három zsidóról ismeretes (Tymauer Márk, Klein Sándor és Hofbauer), hogy a koncentráció alatt elszenvedett rossz bánásmód következtében haltak meg. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 113. o. Nem sokkal a háború után Borbély-Maczkó halálra verte a tömeg a miskolci Népkertben. Karsai Elek: *Ítélt a nép*. Bp., Kossuth, 1977, 14. o.

48. 1941-ben a városban 10 428 zsidó lakott, az összlakosság 13,5%-a. 1946-ban a túlélők létszáma – a környező falusi területekről beköltözöttel együtt – 2353 főt tett ki, azaz a város lakosságának 3%-át. 1946. július 30–31-én a város pogrom színhelye volt, mely több zsidó áldozatot követelt. 1959-re a közösség mintegy 500 családra csökkent, vezetőik a következők voltak: dr. Havas György (elnök), Weisz Márton (rabbi) és Révész Imréné (a nőegylet vezetője). *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz. (1947. április 15.), 2–3.; 13–14. sz. (1949. május), 16., 24., 27–29.; Eugene Duschinsky: „Hungary.” In: *The Jews in the Soviet Satellites*. Szerk.: P. Meyer. Syracuse University Press, Syracuse, 1953, 427–429. o.

49. *A tíz hónapos tragédia*. 2. kötet. Szerk.: Szerlemhegyi Ervin, Gyenes István, Kiss Károly és Lévai Jenő. Bp., Müller Károly, 1945, 42. o.

50. *MOL*, 122. tekercs. Mikuleczky szorosán együttműködött a VI. csendőrkörlet parancsnokságával, amely a zsidók összefogdosását és gettósítását végezte.

51. Az Edelényi járás 821 zsidója közül 48 Boldván, 29 Disznóshorvaton, 221 Edelényben, 32 Rakacszenden, 56 Rudabányán és 56 Szendrőn élt. A járásban május 18-án adta ki a gettósítási utasítást (2769/1944.) Bizony Emil főszolgabíró. Az egyik gettót Edelényben, a Coburg grófok birtokát képező majori és gyári épületekben létesítették. Itt az öttagú Zsidó Tanácsot Reich Henrik vezette. Szendrőben kisebb gettót hoztak csak létre, amelynek Zsidó Tanácsát Grossmann Jenő vezette. *MOL*, 122. tekercs.

52. A Mezőcsáti járás 892 zsidóját a mezőcsáti Munkácsi és Muhi utca kijelölt házaiba gettósították a járási főszolgabíró, Papp László május 16-i, 32 pontból álló

utasítása alapján (2684/1944.). A Zsidó Tanácsot Kolozs Jenő vezette, dr. Kardos Izidor volt a gettó orvosa. Május 17. és 20. között – a kisebb közösségeket nem számítva – 32 zsidót költöztettek ide Hejőbábról, 506-ot Mezőcsát egyéb körze-
teiből, 35-öt Tiszaderkényről, 58-at Tiszadorogmáról, 42-t Tiszakeszről, 36-ot Tiszapalkonyáról. *Uo.*

53. A Mezőkeresztesi járásban május 19. és 24. között gettósítottak Leszkay Károly főszolgabíró május 17-i, 2281/1944. sz. utasítása alapján. Szántó Lajos mezőke-
resztesi fatelepén létesült a gettó, Szántó volt a Zsidó Tanács vezetője. Az ide költöztetett 511 zsidó legtöbbször helyi illetőségű volt, a többieket Alsóábrányról, Bor-
sodgesztről, Felsőábrányról, Keresztespüspökiről, Mezőnagy Mihályról, Mezőnyá-
rádról, Sályról, Szentistvánról, Tibolddarócról és Vattáról vitték oda. *MOL*, 120. és
122. tekercs.

54. Mezőkövesd gettóját Péterffy Béla szolgabíró május 19-i, 3380/1944. sz. uta-
sítása alapján hozták létre az Arany János, a Diófa, a Hársfa, a Körösfő és a Szegfű ut-
cák kijelölt házaiban. A járás 931 zsidóját május 21–22-én gyűjtötték össze. Közülük
818 volt helyi illetőségű, 14 érkezett Andornaktályáról, 17 Borsodszemeréről, 13
Gömbösfalváról, a többi pedig kisebb falvakból. A Péterffy által május 17-én kineve-
zett (3282/1944.) Zsidó Tanács Abonyi Lászlóból, Braun Andorból, Forgács Ignác-
ból, Jungreis Andor rabbiból, Neumann Sándorból és Schwarcz Gyulából állott.
Péterffy június 5-én oszlatta fel a Zsidó Tanácsot (3641/3.–1944.), miután a zsidókat
deportálásra Miskolcra szállították át. *Uo.* Lásd még a 173. tekerceset, amely felsorolja
az elkobzott mezőkövesdi zsidó vállalatokat, valamint a 174. tekerceset.

55. A Miskolci járásból Miskolcra vitt 1083 zsidó közül 203 érkezett Diósgyőr-
ből, 127 Ónodról, és a többiek kisebb településekről, például 50-en Alsózsoltáról,
54-en Belsőborsról, 73-an Felsőzsoltáról, 31-en Harsányból, 55-en Nyékládházáról
és 40-en Sajóvamosról. A járás főszolgabírája Koós Béla volt. *MOL*, 122. tekercs.
Mezőnagy Mihály zsidóinak névsorát lásd a 175. tekercsen.

56. Ozd gettóját a város II. kerületében Hubay Gyula szolgabíró május 20-i,
2916/1944. sz. utasítása alapján hozták létre. A járás 1008 zsidójának gettósításával
május 20-ra végeztek. Közülük 694-en voltak ózdiak, a többiek kisebb közösségekből
érkeztek, például 33-an Arlórról, 55-en Borsodnadasdról, 30-an Járdánházáról és 26-
an Sátárról. A Zsidó Tanács tagjai: Fodor József (elnök), Mandel József (alelnök), Cu-
kor Izidor, Fried Béla, Gerő Béla, Grosz Géza és Nagy Lajos. Dr. Klein Zoltán és dr.
Winters Jenő voltak a gettó orvosai. *MOL*, 122. tekercs.

57. A Sajószentpéteri járás 1116 zsidója közül 682 volt sajószentpéteri illetőségű.
A többiek kisebb településeken éltek: Barcikán (34), Belpátfalván (36), Sajókazán
(75), Sajókazincon (64) és Vadnán (32). *Uo.*

58. Részleteket közöl Abaújszántó zsidóinak sorsáról Zahava Szász Stessel: *Jewish
Life in Hungary. The History of Abaújszántó*. Doktori értekezés a New York Univer-
sityn, 1991. február. Nyomtatásban: *Wine and Thorns in Tokay Valley*. Fairleigh Di-
ckinson University Press, Teaneck, NJ, 1995. Mihelyt deportálták a zsidókat, a mohó
magyarok hajba kaptak azon, hogy kié legyen Rónai Pálné malma. Lásd *MOL*, K150,
20/o. tétel–1944–40249. sz. irat.

59. Miskolc és néhány nagyobb Borsod megyei település zsidó közösségeinek tör-
ténétét lásd Paszternák Rav Slomo: *Miskolc és környéke mártírkönyve*. Szerzői kiadás,
Tel-Aviv, 1970, 277 + 38 + 14 o. A 103–276. oldalakon található Miskolc és 220 kör-
nyékbeli város, falu és tanya mártírjainak névsora. Lásd még Lévai, *Zsidósors Magyar-
országon*, 105. 410., valamint a YIVO-ban megtalálható következő személyes
beszámolók: Keil Viola (770/151), Adler Lászlóné (771/3501), és *Dokumentumok a*

zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994, 1–2. füzet.

60. *Pinkas ha'kehilot*, 359–364. o. Lásd még Ferenczy 1944. május 29-i jelentését.

61. Lásd a 6. függelékét.

62. Salgótarján zsidó lakossága a város összlakosságának mintegy 6,2%-át tette ki 1941-ben. 1946-ra a zsidók száma 852-re, azaz 1,2%-ra csökkent. Az 1950-es évek végén a közösség 150 főt számlált, Berkovics Izidor vezetése alatt. *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz. (1947. április 15.), 2–3.; 13–14. sz. (1949. május), 19. és 24.; *Új Élet*, 1957. augusztus, 1958. március 15.; *Pinkas ha'kehilot*, 518–520. o.

63. Ferenczy 1944. május 29-i jelentése.

64. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 84–85. és 114. o.

65. Lásd a 6. függelékét.

66. Ferenczy 1944. június 7-i jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1320. dok. Ferenczy 1944. június 12-i jelentése. Veessenmayer 1944. június 30-i táviratában azt jelentette, hogy 50 805 zsidót deportáltak a III. zónából, és hogy az I–III. zónából deportált zsidók összlétszáma 340 162 volt. *RLB*, 182. dok.

67. A helyi kormányzati szervek és üzemek által benyújtott ilyen kérvények például lásd *FÁA*, 2:499–502., 507–510., 513–514., 516–517., 519–532., 556–565., 644–647. o.

68. A memorandum szövegét lásd *uo.*, 540–548. o.

69. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 114–116. o.

70. *Uo.*, 118–119. o.

71. Dr. Szilágyi Dénes (Denis Silagi) szerint, aki dr. Varga közeli munkatársa volt a Zsidó Munkaközösségben, a hagyományos hitközségi vezetőséggel szemben álló revizionista-cionista szervezetben, dr. Varga azután követett el öngyilkosságot, hogy Stern Samu megfenyegette, panaszt tesz ellene a Gestapónál. Lásd Szilágyi írását: „A Foiled Jewish Political Venture in Hungary, 1939–1942.” In: *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions.* Szerk.: Randolph L. Braham. New York, The Institute for Holocaust Studies of The City University of New York, 1986, 234–235. o.

72. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 119–121. o. Herskovits Fábián másképp számol be a felhívás megszületéséről. Azt állítja, hogy a felhívás tervezetét ő fogalmazta meg és Somló, aki a szomszédja volt, és hogy a Zsidó Tanács jóváhagyta és átadta Munkácsinak újrafogalmazás végett. Herskovits szerint Munkácsi ekkor azt a szöveget is felhasználta, melyet Pásztor Béla készített, aki szintén szorgalmazta egy ilyen felhívás kibocsátását. Herskovits kijavított példányát Faragó Tiborné újragépelte a „rabbinátusi irodán”, aztán 2000 példányt sokszorosítottak. Herskovits Fábián nyilatkozata, YIVO, 768/3581.

73. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 121–123. o.

74. Herskovits azt állítja, az összeesküvőket annak nyomán tartóztatták le, hogy följelentette őket egy tanító, aki megkapta a felhívás egy példányát dr. Láczer Dénes vallásánártól, aki Grünwald Jenő zsidó gimnáziumi tanártól kapott néhány másolatot terjesztésre. Herskovits Fábián nyilatkozata. A további részleteket lásd a 29. fejezet Ellenállás c. részében.

75. A sokat vitatott kérdést, hogy mit és mikor tudtak meg a zsidó vezetők a koncentrációs táborok valóságáról, a 23. fejezet elemzi.

CSEH-MORVA PROTEKTORÁTUS

SZLOVÁKIA

NÉMET BIRODALOM

HORVÁTORSZÁG

SZERBIA

LENGYEL FŐKORMÁNYZÓSÁG

MAGYARORSZÁG: 1944

1 : 1,000,000

ROMÁNIA